

नागेशभट्ट

वृत

परिभाषेन्दुशेखराचें

विस्तृत विवरणासह व प्रक्रियेसह

मराठी भाषान्तर

अनुवादक व प्रकाशक

रा. व. नारायण दाजीवा वाडेगांवकर,

एम. ए., रिटायर्ड डिस्ट्रिक्ट व सेशनस जज, नागपूर.

मुद्रक

स्थानेश्वर, श्रीराम प्रिंटिंग प्रेस, नागपूर.

१९३६

नागेशभट्ट

कृत

परिभाषेन्दुशेखराचें

विस्तृत विवरणासह व प्रक्रियेसह

मराठी भाषान्तर

अनुवादक व प्रकाशक

रा. व. नारायण टाजीवा वाडेगांवकर,

एम. ए., रिटायर्ड डिस्ट्रिक्ट व सेशन्स जज, नागपूर.

(मन्यकर्त्यांनै सर्व हक आपले स्वाधीन राखून ठेविले आहेत)

मुद्रक

म्यानेजर, धीराम प्रिंटिंग प्रेस, नागपूर.

१९३६

अर्पणपत्रिका

क. परमपूज्य गुरुवर्य महामहोपाध्याय भट्टजीशारदाश्री
(जयशरणशारदाश्री) घाटं.

स्मर स्मर गुणगणनतुषः शङ्कदासि नदीगल
विद्याभोधिप्रतरणस्वारांविदानाहितासोन् ।
नि रांणार्यं पदमुपगतान्भट्टजीशारदाश्रीश्यान्
भक्तदा तथा पदस्मरणोरप्येन ग्रन्थे ग्य ॥

विद्वद्भ्यं प्रो. गोपाल केशव गदें, एम्. ए., वेदान्तशास्त्रां च
शास्त्रचिन्तामणि

गदेंवंशावतंभः मुदिमलधिपणः केशवाचार्यमूनुः
निष्ठातः शदशास्त्रे गुरुचरणरतो भट्टजीशान्निक्षिप्यः ।
कीर्तिं तन्वन् गुरुणां फणिपुरमखिलं भूययन् न्यायवेत्ता
गोपभो भरिशाम्भप्रवचनकुशलो राजनेऽयं मनीषी ॥

परिभाषेन्दुशेखरनामक ग्रन्थाचा कर्ता नागेश ऊर्फ नागोजीमठ हा एक अलौकिक बुद्धिमान् पण्डित इसवी सनाच्या १८ व्या शतकांत होऊन गेला. हा सर्व शाखांत निष्णात असल्यामुळे व याच्या अलौकिक विद्वत्तेमुळे याला तत्कालीन पण्डित-लोक सर्वतन्त्रस्वतन्त्र असं संबोधित असत यानें अनेक शाखावर घरेष ग्रन्थ लिहिले आहेत मन्त्रशास्त्र, धर्मशास्त्र, अलङ्कारशास्त्र, योगशास्त्र, व्याकरणशास्त्र इत्यादि शाखांवर यानें लिहिलेले अनेक ग्रन्थ उपलब्ध आहेत. त्यापैकी कोहीं ग्रन्थ छापले असून इतर ग्रन्थ अजून छापले गेले नाहींत. यानें व्यायशाखावर देखील युक्तिमुक्तावलिनामक ग्रन्थ लिहिला आहे व तसेंच रामायणावर टीका लिहिली आहे. हा विद्वान् पण्डित जरी सर्व शाखांत निष्णात होता तरी व्याकरणशास्त्र हा त्याचा अत्यन्त आवडता विषय होता, व या शाखावर यानें अनेक प्रमाणभूत ग्रन्थ लिहिले आहेत, व या ग्रन्थांचें ज्यानें अध्ययन केलें नाहीं तो स्वरा वैयाकरण नव्हे असें सर्व आधुनिक वैयाकरणांचें मत आहे. [भट्टोजी दीक्षिताच्या सिद्धान्त-कौमुदीला जें आज अपरिचय व विलक्षण महत्त्व प्राप्त झालें आहे तें नागेशाच्या परिश्रमाचें फल होय असें म्हणण्यांत अतिशयोक्ति होणार नाहीं.] सिद्धान्तकौमुदी हा व्याकरणशाखावरील अत्युत्तम ग्रन्थ आहे हें कोणीहि प्राज्ञलक्षणें कबूल करील. [तथापि त्या ग्रन्थावर भट्टोजी दीक्षितांनीं जी प्रौढमनोरमानामक टीका लिहिली त्या टीकेत आपल्या गुरुच्या—म्हणजे शेषकृष्णाच्या—मताच मधून मधून सण्डन केलें असल्यामुळे शेषकृष्णाच्या वंशजाना भट्टोजी दीक्षिताची ही वृत्ति मुळांच पमेत पडली नाहीं व शेषकृष्णाच्या मुलाचा शिष्य प्रसिद्ध जगन्नाथराय पण्डित यानें मनोरमाकुचमर्दिनीनामक ग्रन्थ लिहून भट्टोजी दीक्षितांम नालावक टरविण्याचा प्रयत्न केला. पण नागेशानें आपल्या अलौकिक बुद्धिमत्तेनें आपल्या गुरुच्या पितामहावर केलेला हा हला हाणून पाडला व भट्टोजी दीक्षितांचीं मतेच भाष्यसंगत आहेत असें सप्रमाण सिद्ध करून दाखविलें.] याचा परिणाम असा झाला कीं भट्टोजी दीक्षितापुढीं ज्या ग्रन्थाच्या—म्हणजे रामचन्द्रकृत प्रक्रियाकौमुदीच्या—अध्ययनाचा प्रचार होता तो ग्रन्थ व त्या ग्रन्थावर शेषकृष्णानें केलेली प्रक्रियाकौमुदीप्रकाशनामक टीका व तसेंच त्या ग्रन्थावर इतर वैयाकरणानीं लिहिलेल्या टीका लुप्तप्राय होऊन व्याकरणशाखांत भट्टोजी दीक्षित, नागेश व त्यांचे अनुयायी यांचेच ग्रन्थ प्रमाणभूत मानले जाऊं लागले, व त्याच ग्रन्थांचें अध्ययन अध्यापन सर्वत्र प्रचारांत आलें, व तोंच प्रचार असत अभ्याहत चालू आहे.] ही क्रान्ति घडवून आणण्याचें श्रेय जरी भट्टोजी दीक्षितांम आहे तरी, वर सांगितल्याप्रमाणें, तें श्रेय पुष्कळ अंशां नागेशामुळेच प्राप्त झालें आहे. या बाबतींत नागेशानें जी कामगिरी बजाविली ती भाष्यकाराच्या कामगिरीप्रमाणेंच

होती हैं म्हणजे अयथार्थ होणार नाही.] अनेक वार्तिककारांनी अष्टाध्यायीवर हल्ला करून जेव्हां ती सद्गोप आहे असे ठरविण्याचा प्रयत्न केला तेव्हां भाष्यकारांनी अद्वितीय भाष्य लिहून तो हल्ला हाणून पाडला व अष्टाध्यायीचे महत्त्व प्रस्थापित केले. त्याचा परिणाम हा झाला की अष्टाध्यायी रचण्यापूर्वी इन्द्रादिकांची जी व्याकरणशास्त्रे प्रसिद्ध होती ती सर्व लुप्तप्राय होऊन अष्टाध्यायीला अग्रस्थान मिळाले व ते अज्ञान कायम आहे. जशी भाष्यकारांनी पाणिनीच्या वावर्तीत कामगिरी बजाविली तशीच नागेशाने, वर सांगितल्याप्रमाणे, द्रीक्षितांच्या वावर्तीत कामगिरी बजाविली. ह्या वावर्तीत मतभेद आहे हे भी जाणून आहे. पण माझे लिहिणे प्राचीनमतानुसार आहे हे लक्षांत असू द्यावे.

अशा अलौकिक बुद्धिमान् पुरुषांचे जीवनचरित्र लिहिण्याची काहीच साधने उपलब्ध नसलीं हे पाहून फार खेद वाटतो. नागेशाचा जन्म कोणत्या साली व कोठे झाला, त्याला भाऊबहिणी होत्या काय, त्याचे वडिलास बन्धु होते काय, व त्याचे वडील काय धंदा करीत असत, आणि तसेच त्याच्या वंशातील मूळ पुरपांचे वास्तव्य कोठे होते व ते काशीस राहण्यास केव्हां आले वगैरे संबंधाने काहीच माहिती मिळू शकत नाही. नागेशाच्या ग्रन्थांवरून एवढीच माहिती मिळते की काळे या उपनावाच्या महाराष्ट्रम्राह्मणकुळात त्याचा जन्म झाला असून त्याच्या पित्याचे नाव शिवभट्ट व आईचे नाव सती होते व शृंगवेरपुराचीस राजा रामसिंह हा त्याचा शिष्य असून आश्रयदाता होता शृंगवेरपुर हे गांव अलाहबादेच्या उत्तरेस काही मैलांवर असून ते आतां सिम्रौर या नावाने प्रसिद्ध आहे.]

नागेशाने जे ग्रन्थ लिहिले आहेत त्यांपैकी काही ग्रन्थांत त्याने आपले उपनाव काळे असे दिले असून, इतर ग्रन्थांत उपाध्याय असे आपले उपनाव दिले आहे. वृहत्शब्देन्द्रुशेखरात तर त्याने पूर्वाद्यांचे अखेरीस आपले उपनाव काळे असे दिले असून त्याच ग्रन्थाच्या उत्तराद्यांचे अखेरीस उपाध्याय असे आपले उपनाव दिले आहे. तथापि नागेशाचे उपनाव वास्तविक काळे असून, उपाध्याय ही पदवी त्याच्या पूर्वजास त्यांच्या विद्वत्तेमुळे किंवा धंद्यामुळे मिळाली असावी असे वाटते.

[जयपुरचा राजा सवाई जयसिंह (इ० स० १६८८-१७२८) याने इ० सं० १७१४ मध्ये अश्वमेधपक्ष केला होता] त्या यज्ञकरिता त्याने हिंदुस्थानांतील निवडक, प्रसिद्ध, विद्वान पण्डितांना निमन्त्रणपत्रिका पाठविल्या होत्या. ज्यांना अशा पत्रिका पाठविल्या होत्या त्यांपैकी नागेश हा एक होता. तो यज्ञास गेला नाही. भी क्षेत्रसन्ध्यास घेतला आहे व काशीक्षेत्र सोडून कोठेच न जाण्याचा भी संकल्प केला असल्यामुळे जयपुरास माझे येणे होऊ शकत नाही असे नागेशाने सवाई जयसिंहास उत्तर पाठविले. सवाई जयसिंहाने नागेशास यज्ञकरिता मुद्दाम निमन्त्रण पाठविले होते त्यावरून हे स्पष्ट होते की नागेश हा महाविद्वान् पण्डित आहे अशी त्याची

त्यावेळीं सर्वत्र क्वाति झाली असली पाहिजे, व एवढी विद्वत्ता संपादन करण्यास व प्रसिद्ध विद्वान् पण्डितांमध्ये गणना करण्यालायक होण्यास, नागेश त्यावेळीं निदान ४० वर्षांचा तरी असला पाहिजे. यावरून नागेशाचा जन्म इ० स० १६७६ चे सुमारास झाला असावा असें अनुमान करण्यास कांहीं हरकत नाही.

महामहोपाध्याय पण्डित हरप्रसाद शास्त्री माजी प्रिन्सिपाल, संस्कृत कॉलेज, कलकत्ता, यांनी बंगाल रायल एजिअटिक सोसायटी येथील ग्रन्थसंग्रहालयांत जीं इस्तलिखित पुस्तके आहेत त्यांची एक सूचि तयार केली आहे व तिच्यावर एक विस्तृत प्रस्तावना लिहिली आहे. त्या प्रस्तावनेत ते असें म्हणतात कीं 'The greatest supporter of Bhattoji Dixit, however, was Nagoji Bhatt, a pupil of Hari Dixit who commented upon all his works and the works of his school He had a long life and lived more than hundred years and died in 1775 on the day when Warren Hasting's life was in jeopardy on account of the Benares revolt' (पहा पान १०८) ही जी माहिती पण्डित मन्नकुरांनी दिली आहे ती कोणत्याहि लेखी पुराव्याच्या आधारावर दिली नसून, दन्तकथेच्या आधारावर दिली आहे हे त्यांच्या प्रस्तावनेवरूनच स्पष्ट होतें (पहा प्रस्तावना पान २५) हा दन्तकथा खरी असल्यास नागेशाचें वय मरणकाळीं सुमारे १०० वर्षांचे असले पाहिजे हे उघड होतें.

काशीत अशी आख्यायिका प्रसिद्ध आहे कीं नागेश फार वृद्ध होऊन वारला. त्याच्या वार्षिक्यामुळे त्याची कंबर वाकली होती व पाठीचे ठिकाणी मोठे कुबडें निघालें होतें. त्याचा लेखनव्यवसाय आमरणान्त चालू होता. पाठीस कुबडें निघाल्यामुळे त्याला भिंतीस टेंकून बसतांना फार त्रास होत असें. म्हणून त्यानें भिंतीला एक छिद्र पाडलें होतें व त्या छिद्रांत आपलें कुबडें घालून तो भिंतीला टेंकून बसत असे व आपला लेखनव्यवसाय अव्याहत चालवीत असे. ही आख्यायिका खरी असल्यास तिजवरून देखील हें दिसून येतें कीं नागेश मरणसमयी फार वृद्ध झाला होता. परंतु याचें उलट महाराष्ट्र ज्ञानकोशांत (पहा जिल्द १६ 'न' पान ७१) असें लिहिलें आहे कीं नागेश आपल्या वयाच्या ६२ वे वर्षी काशीक्षेत्रीं मरण पावला. या म्हणण्याला देखील कांहीं लेखी पुरावा दिला नसून लोकवातां हाच आधार दिला आहे. सातशे नागेशाचा जन्म कधीं झाला व त्याचें देहप्रस्थान कधीं झालें हें निश्चितपणें सांगतां येणें फार कठीण आहे.

नादिवा येथील विद्यापीठांतील एका ग्रन्थात नागेशाबद्दल दिलेली माहिती ज्ञान-कौपकारांनीं आपल्या ग्रन्थांत नमूद केली आहे ती अशी आहे कीं नागेश लहानपणीं वेदाध्ययन करून नंतर याज्ञिक शिकला व त्यावर आपला उदरनिर्वाह करूं लागला. परंतु त्याचा निर्वाह नीट होईना म्हणून तो वाईस गेला व तेथील विद्यालयांत पदूं लागला. तेथें त्यानें काव्याचे व इतर ग्रन्थांचें अध्ययन केल्यावर तो

आपल्या वयाच्या ४० वे वर्षी काशीस परत गेला व तेथे त्याने व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन केले. पुढे त्याने मन्त्रशास्त्राचा अभ्यास करून ५० वे वर्षी सप्तशतीवर टीका लिहिली व नंतर महाभाष्यावर टीका लिहून व्याकरणशास्त्रावर व इतर शास्त्रांवर त्याने मोठाले ग्रंथ लिहिले. या माहितीवरून असे दिसून येते की नागेशाने आपल्या वयाच्या ५० वे वर्षी ग्रन्थरचना करण्यास सुरुवात केली व १२ वर्षांत सर्व ग्रन्थ लिहून तो ६२ वे वर्षी मरण पावला. 'परंतु त्याने अनेक शास्त्रांवर जे मोठमोठे ग्रंथ लिहिले आहेत ते सर्व ग्रंथ तो १२ वर्षांत लिहू शकला हे मानणे अगदी असंभवनीय दिसते, पठनपाठनादि सर्व व्यवसाय संभालून एवढी प्रचण्ड ग्रन्थरचना करण्याकरिता नागेशास निदान २५ वर्षे तरी लागली असली पाहिजेत. म्हणून नागेशाबद्दल ज्ञानकोपकारांनी जी माहिती दिली आहे ती विश्वसनीय मानता येत नाही.

नागेशाबद्दल अशी आख्यायिका आहे की तो सोळा वर्षांचा होईपर्यंत त्याचे विद्याभ्यासाकडे सुळीच लक्ष नव्हते. त्याने आपल्या आयुष्याचा हा काळ मनुविद्या संपादन करण्यांतच घातला होता. आखाड्यांत जावे, कमरत करावी, कुस्ती लढावी व दिवसभर वादीक्षेत्रांत व्यर्थ हुकडे तिकडे फिरत असावे अशी त्याची सोळा वर्षांचा होईपर्यंत उनाड मुलासारखी दिनचर्या होती. एकदा काशीत पण्डितांची सभा चालू असता, नागेश उन्मत्तपणे त्या सभेत शिरून अग्रस्थानी जाऊन बसला. सभेत हजर असलेल्या पण्डितांनी त्याच्या या उन्मत्त आचरणाबद्दल त्याला बरेंच वाक्तांडन केले व सभेतून हाकलून दिले. त्यामुळे नागेशास फार वाईट वाटले व त्याने भरसभेत सर्व पण्डितांच्या समोर अशी प्रतिज्ञा केली की मी विद्या संपादन करून पण्डिताप्रणी होईन. असे म्हणून तो सभेतून निघून गेला व त्या दिवसापासून त्याने मनोभावेंकरून वाग्देवीची उपासना करण्यास प्रारंभ केला. भट्टोजी दीक्षिताचे पौत्र व त्या काळी प्रसिद्ध विद्वान् म्हणून नावाजलेले पण्डित हर दीक्षित याचे जवळ त्याने व्याकरणशास्त्र शिकण्यास सुरवात केली, व त्या शास्त्राचे अध्ययन त्याचेजवळ संपवून तो त्या शास्त्रांत अत्यंत निष्णात झाला, यानंतर त्याने व्याकरणशास्त्रावर अनेक ग्रंथ रचले व त्या सर्व ग्रंथांचे पठन पाठन अजकाल सर्वत्र चालू आहे व ते सर्व ग्रंथ व्याकरणशास्त्रांत प्रमाणभूत मानले जातात. व्याकरणशास्त्राचे खरे रहस्य जाणण्यास ते ग्रंथ अत्यंत उपयोगी आहेत असे सर्व आधुनिक व्याकरणाचे मत आहे. सर्वत्र अशी ज्येष्ठ आख्यायिका प्रसिद्ध आहे की ज्याप्रमाणे जपेताने आपला आपणवृत्त प्रसिद्ध राजा रामसिंह याच्या नावाने रामायणावर टीका लिहिली त्याचप्रमाणे त्याने आपल्या गुरुच्या-म्हणजे हर दीक्षिताच्या- नावाने भट्टोजी दीक्षितवृत्त प्रौढमनोरभेवर शब्दरत्न नावाची प्रसिद्ध टीका लिहिली. ही टीका खरोखरच नागेशाने लिहिली किंवा हर दीक्षितांनी लिहिली हे निश्चितपणे सांगता येणे फार कठीण आहे. तथापि लोकवार्ता अशीच आहे की ही टीका नागेशानेच वृत्तज्ञानाद्विपूर्वक आपले गुरुच्या नावाने लिहिली. प्रसिद्ध धार्मिकदेशीय पण्डित भोचूरेश्वर याने जी संस्कृत ग्रंथांची मंडी सूचि बरेंच

दिवसीयुधि तयार मेरी आहे तीस दुर्लभ सामान्यावरील टीका व दाखल हे प्रथम जागोजाग आशेन शरें म्हाटे आहे, य त्या मूर्त्यास त्यानें मागेदाहृग मयं प्रस्थापी यादी दिली आहे. ती यशस्य मीरी अयद्यथासुते मेथें विमलरभावात्मक देवी येम म ही. तथापि निर्णयमातर ह्यापत्तास्यांग भें महाभास्य ह्यापते आहे त्यांग दिलेच्या प्रस्तापनेन त्या मयं प्रस्थापी यादी दिली आहे व याटक्यास ती मेथें पाहायी. मागेदाने मयें व्याकरणशास्त्रांभें अध्ययन मेथें ह्मणें त्याचप्रमाणें त्यानें ह्मण व्हायीथें मेरील अध्ययन मेथें होतें. ही ह्मण व्हायी ती ह्मणदीक्षिताजपत्य दिवला हिया ह्मण विद्वान् पविष्टगी- जपल दिवला हें ज्ञानग्यास वाणेंमेच मायन टपलटप माही, तथापि त्याच्या प्रत्या- यरुन मयें दिवून मेथें वी तीं त्याचजाग सामसामभट्टाचार्यनामक म्हादेवीस प्रगिळ ह्यापत्ताशासत्राजपल दिवला होला। [यारण 'अर्थ'य पणिजात्यादि-व मुरीम- हविषीक्षिताम् । ह्यायनरुं सामसामभट्टादिर्होःसामसः ॥' असे त्यानें म्हाहणदोष्टे- दोषाशी व म्हाहणें म्हाटे आहे.]

२० म० १६५७ मारी देवस्थें प्रमाण यादण व शरिरीवेभाहे आहेन ती याय या प्रभाजा निर्णय वरुणवचरिगी यादी क्षेप्रीन विद्वान् पविष्टगीस मया भरती होली व त्या मनेनें देवस्थें प्रमाणाने मेरी निवळ दिला. त्या मयी निवळायर सामसामभट्टाचार्याची मही आहे. या निवळायी मरुत थी० म म. विपुटरर यांनी चित्तभट्टपरण या प्रस्थाप ह्यापती आहे हाच सामसामभट्टाचार्य मागेदाचा मूढ असाया.

भाग्ही तुला पैलत्रीरावर पुऋत घेऊन जावें काशी क्षेत्रांत गुरा विद्वान् पण्डित एक नागोजीभट्ट आहे. तसा पण्डित नावेशर बऱ्याकरितां आदयास भाग्ही त्याला नावेशर पुऋत घेऊन जाऊं दाखतो. तुझ्यामारल्या ब्राह्मणास भाग्ही पुऋत नेणार नाहीं. नावाह्याच हें भाषण घेवून नागेश कांहीं उत्तर न देतां मुळाट्यानें घरीं परत गेला व झालेला सयें पृत्तान्त त्यानें आपटया परतीस वळविला व तो म्हणाला कीं काशीतील आयालपृद्धांस ज्याचें नांव माहीत आहे व काशीमारल्या टिकणीं ज्याची कीर्ति सर्वत्र पसरली आहे त्याला कीर्ति संपादन करण्याकरितां परदेशांत जाण्याची कांहींच गरज नाहीं. द्रव्याची भडचण आहे ररी, तथापि काशीसारख्या पुण्यक्षेत्रांत राहून व नित्य गंगास्नान करून विश्वेश्वर जें देईल तेवढ्यांतच सन्तोष मानून आपण कसा तरी आपला संसार चालवू पृत्तादा पुरव प्रसिद्धीस आला म्हणजे त्याच्या सवधानें अनेक आख्यायिका लोकांत प्रचलित होत असतात त्यापैकी एन्त्या कोंणत्या व खोट्या कोंणत्या हें निश्चितपणें ठरविणें फार कठीण जातें म्हणून वर दिलेली ही आख्यायिका खरी आहे रिया नाहीं हें सांगणें फार कठीण आहे. एवढें मात्र खरें कीं रामराजाचा आश्रय मिळेपर्यंत नागेशाची साम्पत्तिक स्थिति विशेष चांगली नव्हती, व त्याच्या अलौकिक विद्येच्या बलावर त्याला राजाश्रय मिळाल्यावरच त्याची साम्पत्तिक स्थिति सुधारली, व ज्या रामराजानें नागेशाला आश्रय दिला तो त्याचा शिष्य झाला हें रामायणाच्या टीपेंत आरभीं जे श्लोक दिले आहेत त्यावरून स्पष्ट होतें. त्यापैकी एका श्लोकांत रामसिंहानें स्वतःला ' भट्टनागेशशिष्येण ' असें म्हटलें आहे.]

[नागेशान मञ्जूपाग्रन्थात असें म्हटलें आहे कीं ' शद्वेन्दुशेखर पुत्र मञ्जूषां चैव कन्यकाम् । स्वमतीं स्वयमुत्पाद्य शिवयोरर्पितौ मया ॥ ' असा श्लोक नागेशानें आपल्या ग्रन्थात लिहिला असल्यामुळें, कियेकाचें असें म्हणणें आहे कीं नागेशास सन्तति नव्हती, पण या म्हणण्यांत विशेष तथ्य नाहीं] नागेशाच्या काळांत काशीतील विद्वान् पण्डितात अशी प्रधाच पडली होती कीं स्वतः लिहिलेल्या ग्रन्थापैकीं एक ग्रन्थ कन्या मानून व दुसरा ग्रन्थ पुत्र मानून दोन्ही कन्यापुत्ररूपीं ग्रन्थ विश्वेश्वरास अर्पण करावे पण एवढ्यावरून हें सिद्ध होत नाहीं कीं ज्या पण्डितानीं अशा रीतीनें विश्वेश्वरास ग्रन्थ समर्पण केले त्यांना सन्तति नव्हती नागेशासमकालीन महादेवभट्ट पुणताम्बकर या प्रसिद्ध नैयायिकानें न्यायशास्त्रावर कांहीं ग्रन्थ लिहिले होते त्याला पुत्र असून कांहीं कन्याहि होत्या. असें असून देखील त्यानें स्वतः लिहिलेल्या ग्रन्था पैकीं प्रकाशकौस्तुभनामक ग्रन्थ पुत्र मानून व सर्वोपकारिणीनामक ग्रन्थ कन्या मानून दोन्ही ग्रन्थ विश्वेश्वरास अर्पण केले हें त्याच्या घरीं असलेल्या त्याच्या ग्रन्थावरून स्पष्ट होतें. सारास एखाद्या ग्रन्थकारानें अनेक ग्रन्थ लिहून त्यापैकीं दोन ग्रन्थ विश्वेश्वरास कन्यापुत्ररूपानें अर्पण केल्यानें त्याला सन्तति नव्हती हें म्हणणें साहस होय. काशीस जी माहिती उपलब्ध झाली तीवरून असें दिसतें कीं नागेशास एक कन्या

होती व नागेशानें आपलें स्वतःचें राहण्याचें घर तिच्या नावें दानपत्र लिहून तिला बक्षीस दिलें. हें घर तीन मजली असून दगडानें बांधलें आहे व सिद्धेश्वरी मोहक्यांत अन्नून कायम आहे. त्या घरांत नागेशाच्या मुलीचे वंशज-म्हणजे देव घराण्यांतील मंडळी-राहत अमतात. नागेशानें स्वतःचें घर आपल्या मुलीस बक्षीस दिलें यावरून हें मात्र दिसून येतें की त्याला पुत्र नव्हते. त्याला पुत्र अमते तर त्यानें आपलें घर मुलीला बक्षीस करून दिलें नवतें

नागेशाचें उपनाव काळे होते हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. हें उपनाव देशस्थ, फोकणस्थ व कऱ्हाडे ब्राह्मणांत सापडतें व तसेंच यजुर्वेदी ब्राह्मणांत देखील सापडतें. तथापि वर उल्लेखिलेलें देव घराणें देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मणांचें असल्यामुळे-म्हणजे नागेशानीं आपली कन्या देशस्थ ब्राह्मणास दिली असल्यामुळे-हे स्पष्ट होतें की नागेश हा ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण होता.

[प्रसिद्ध विद्वान् धैजनाथ पायगुंडे हा नागेशाचा पट्टशिष्य होता व त्यानें देखील नागेशाप्रमाणें अनेक शास्त्रावर ग्रन्थ लिहिले आहेत व नागेशाच्या कित्येक ग्रन्थांवर टीका लिहिली आहे.]

[नागेशासंबंधानें जेवढी माहिती मिळू शकली तेवढी वर प्रथित केली आहे. दुर्दैवानें जास्त माहिती व मिळू शकल्यामुळे, नागेशाच्या जीवनचरित्रासंबंधानें जास्त काहीं लिहिता येत नाहीं, व त्या थोर विद्वान् पुरपास अनेक साष्टांग प्रणिपात करून त्याचें जीवनचरित्र संपवितो.]

माझे संस्कृताचें ज्ञान व विशेषतः व्याकरणशास्त्राचें ज्ञान अगदी थोडें असून देखील परिभाषेन्दुशेखरसारख्या व्याकरणशास्त्रावरील कठीण ग्रन्थाचें भाषान्तर व विवरण करण्याचें साहस मी का केले आहे याबद्दल येथें उल्लेख करणें जरूर वाटतें. सिद्धान्तकौमुदीत मधून मधून कित्येक परिभाषा दिस्या असल्यामुळे परिभाषाचें आपल्यास ज्ञान व्हावें म्हणून मी श्री. गोपाळ केशव गर्दे एम. ए. माजी प्रोफेसर हिस्लॉप कॉलेज, नागपूर यांना मला परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थ समजवून देण्याबद्दल विनम्रि केली व त्यांनीं ती मोठ्या आनंदानें मान्य केली. परंतु त्यांनीं अशी अट घातली की मी परिभाषेन्दुशेखराचें सरळ भाषेत मराठी भाषान्तर करावें व त्या ग्रन्थातील प्रत्येक कठीण पंक्तीच्या अर्थाचें अशा रीतीनें विवेचन करावें की ज्यानें सिद्धान्तकौमुदी वाचली आहे त्याला भाषान्तराच्या सहाय्यानें परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थ समजण्यात अडचण न यावी. 'आज्ञा गुरुणा ह्याविचारणीया' या उक्तीप्रमाणें मला त्याची आज्ञा मानणें भाग पडलें, व संपूर्ण ग्रन्थाचें वाचन झाल्यावर मी भाषान्तर करण्यास प्रारंभ केला. वार्धक्यामुळे माझ्या हातास फार कंप सुटला आहे व मला लिहिणे अशक्यप्राय झाले आहे म्हणून मी श्री. वि. क. पेशवे एम. ए. यांना विनम्रि केली की मी ग्रन्थाचें भाषान्तर सांगत जाईन व त्याप्रमाणें तुम्ही

भाषान्तर लिहीत जावें त्यांनीं माझ्या विनन्तीस मान देऊन मी जसें भाषान्तर त्यांना सागत गेली तसें त्यांनीं समग्र भाषान्तर लिहून काढलें त्यावेळीं माझ्याजवळ फक्त भैरवी टीकाच होती. पण पुढें विजयाटीका व अखेर अखेर सुप्रसिद्ध मुक्ति-टीका माझे पाहण्यात आल्यावर, मला बऱ्याच परिभाषा पुन्हा लिहून काढाव्या लागल्या व हें पुनर्लेखनाचें काम माझ्या जेष्ठ चिरजीवानें केलें, व तसेंच प्रूफ तपासण्याचें सर्व काम त्यांचेंच केलें वरील टीकाकारांचा मी फार ऋणी आहे.

ज्या थोर सदगृहस्थाजवळ मी सिद्धान्तकौमुदी, परिभाषेन्दुशेखर, मुक्तावलि, तर्कपाद इत्यादि ग्रन्थाचें अध्ययन केलें त्याच्या विद्वत्तेबद्दल प्रान्तात जशी माहिती असावी तशी नसल्यामुळें त्याचें सक्षिप्त चारित्र मी येथें देत आहे. श्री. गोपाळराव गर्दें याचा जन्म ४-१-१८७२ इ. रोजी सागरास भैयाजी रिंगे याचे घरी झाला. त्याच्या वडिलाचें नाव केशवभट्ट असून मातुश्रीचें नाव रमाबाई होतें केशवभट्ट याज्ञिक व पुराणिक होते, व याज्ञिकी करून ते आपला ससार चालवीत असत त्यांना पुराण सांगून जी द्रव्यप्राप्ति होत असे ती ते ससारात खर्च न करिता, दानधर्मांत व ब्राह्मणभोजनात ते त्या द्रव्याचा विनियोग करीत असत. त्यांना दोन मुली व पाच पुत्र होते. मुलामध्ये गोपाळराव तिसरे होत. रा० गोपाळरावाचा मॅट्रिक-पर्यंत अभ्यास सागर हायस्कुलात झाला व ते त्या शाळेंतून मॅट्रिकची परीक्षा इ० स० १८८७ त पास झाले सागरास कॉलेज नसल्यामुळें त्यांना जवळपुरास जावें लागलें. जवळपुरास ते कै० प्रो० दिनकरराव जठार याचे वडील रा० धुडिराजपत जठार याचे घरी राहत अमृत जवळपुर कॉलेजातून ते बी ए ची परीक्षा १८९१ मध्ये पास झाले. त्या परिक्षेकरिता त्यांनीं गणित, फिजिक्स व केमिस्ट्री हे विषय घेतले होते त्याची गरीबीची स्थिति असल्यामुळें त्यांनीं बी ए ची परीक्षा पास झाल्याबरोबर हितकारिणी हायस्कुल जवळपुरमध्ये शिक्षकाची नोकरी पत्करली व त्या शाळेंत ते मॅट्रिक वर्गाला गणित व संस्कृत हे विषय शिकवीत असत त्या काळांत त्यांना नायब तहसिलदारीची जागा सहज मिळू शकली असती व त्यांनीं ती नोकरी पत्करली असती तर ते अवश्य माठ्या हुद्यावर चढले असते व सेवानिरत झाल्यावर त्यांना चांगली पन्धान देखील मिळाली असती तसेंच त्यांनीं बी एल् चा अभ्यास केला असता तर वकील होऊन त्यांनीं बरेंच द्रव्य संपादन केल असतें परंतु शिक्षकाचा धंदू त्यांना पसंत असल्यामुळें त्यांच्या मिश्रमदळींचा त्यांना आग्रह असून देखील त्यांनीं नायब तहसिलदारी मिळव्यावद्दल मुळीच खटपट केली नाहीं किंवा बी एल् चा त्यांनीं अभ्यास केला नाहीं ते जवळपुरास शिक्षकाचें काम करीत असतांना त्यांनीं तेथील प्रसिद्ध नैवायिक भी० शंकरशास्त्री सोमण यांचेजवळ न्यायशास्त्राचें अध्ययन केलें. इ० स० १८९६ मध्ये नागपुर येथील दिस्तॉप कॉलेजांत प्रोफेसर थॉमस फिजिक्सची जागा थार्ली झाल्यामुळें त्या जागेवर त्यांना नेमण्यांत आलें, व तेथेंपासून ते नागपुरासच राहून असतात. त्यांना ही जागा मिळव्यावपासून दोन वर्षांचे आंतघ त्यांनीं

कॉलेजाच्या पुस्तकालयांत फिजिक्स विषयावर जेवढी पुस्तके होती तेवढी सर्व वाचून
 काढली व १९०९ पर्यंत ते कॉलेजांत फिजिक्स शिकवीत असत. १९०९ चे सुमारास
 त्या कॉलेजांत गणितविषयाच्या प्रोफेसरची रिजामी ग्वाली झाल्यामुळे त्यांना गणित-
 विषयाचे प्रोफेसर नेमण्यांत आले व तेव्हांपासून १९३३ मध्ये रेवानित्त होईपर्यंत
 ते कॉलेजांत गणितविषय शिकवीत असत. सन १८९८ साली त्यांचा भागपूर येथील
 प्रसिद्ध विद्वान् महामहोपाध्याय भट्टजीशास्त्री घाटे यांचेरीं परिचय झाला. व त्यांनीं
 त्यांचेजवळ काल्यप्रकाश, रसगंगाधर, उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रभाष्य इत्यादि अनेक ग्रन्थांचे
 अध्ययन केले. त्यांची विलक्षण बुद्धिमत्ता व प्रादुर्गतिकि पाहून भट्टजीशास्त्री त्यांच्यापर
 फार प्रसन्न असत व त्यांनीं त्यांना व्याकरणशास्त्र शिकण्याबद्दल सूचना केली. त्यांच्या
 आज्ञेनुसार श्री० गोपाळराव यांनीं त्यांचेजवळ मिदान्तर्गमुदी, शब्देन्दुशेखर व महा-
 भाष्य या ग्रन्थांचे अध्ययन केले. त्यांनीं भट्टजीशास्त्रीजवळ परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थ
 वाचला नसता. परंतु पुढे त्यांनीं तो ग्रन्थ व तसेच व्याकरणशास्त्रातील इतर बरेच
 ग्रन्थ स्वतः वाचून काढले. त्यांची अशी विलक्षण बुद्धि आहे कीं ते बहुधा कोणताहि
 कठीण ग्रन्थ लावूं शकतात व शिकवूं शकतात. ते जमे गणित, फिजिक्स, केमिस्ट्री
 इत्यादि विषयांत प्रवीण आहेत तसेच व्याकरणशास्त्रांत, न्यायशास्त्रांत, वेदान्तशास्त्रांत
 व साहित्यशास्त्रांत देखील प्रवीण आहेत. त्यांचा विद्याभ्यासंग फार दांडगा असून
 त्यांनीं धर्मशास्त्रावरील देखील अनेक ग्रन्थ वाचले आहेत. त्यांची स्मरणशक्ति अशी
 विलक्षण आहे कीं त्यांनीं जें पृथदां वाचले किंवा गुरमुखांतून ऐकले तें ते बहुधा विम-
 रत नाहींत. ते नेहमी पठनपाठनांत व विद्यानन्दांत निमग्न असतात त्यांचेजवळ कोणीहि
 विद्यार्थी शिकण्यास गेला तर ते त्याला मोठ्या आनंदानें पुढे शिकवीत असतात.
 विद्यार्थ्यांनै त्यांना कितीदां जरी विचारले तरी तें कधीहि रागावन नाहींत व
 विद्यार्थ्यांची समजूत पटवून देण्याचा प्रयत्न करितात. ते अत्यंत शांत व गंभीर
 स्वभावाचे असून त्यांना क्रोध काय तो माहीत नाहीं व त्यांची चित्तवृत्ति नेहमी
 प्रसन्न असते. ते पृथडे विद्वान् असून देखील त्यांना गर्व कधीहि शिवला नाहीं. समा-
 जांत आपली किर्ति व्हावी व आपले नाव सर्वत्र प्रसिद्ध व्हावें अशी त्यांनीं कधीहि
 इच्छा बाळगिली नाहीं. ते नेहमी विद्याभ्यासांत निमग्न राहत असल्यामुळे व
 त्यांचे चारचौघांत विशेष जाणें येणें नसल्यामुळे व त्यांचा स्वभाव फार भिडस्त
 असल्यामुळे समाजाला त्यांच्या विद्वत्तेची व थोरवीची जशी माहिती असावी
 तशी झाली नाहीं. त्यांना द्रव्याची मुळीच हांव नाहीं. ते अत्यंत निःस्पृह आहेत
 व देव जेवढे कांहीं देतो तेवढ्यांतच ते संतुष्ट असतात. त्यांची राहणी अगदी साधी
 असून ते मोठे वापभीरू, प्रामाणिक व सज्जन आहेत. दरभंगानरेंत काशीतील ज्या
 मण्डलाचे अध्यक्ष आहेत त्या भारतधर्ममहामण्डलानें श्री० गोपाळरावांना 'वेदान्त-
 शास्त्री' ही पदवी सुमारे ११ वर्षांपूर्वी अर्पण केली व तसेच सद्गुरु मटाधिपति
 जगद्गुरु श्री शंकराचार्य यांनीं सुमारे अर्धाच वर्षांपूर्वी त्यांना 'शास्त्रचिन्तामणि' ही

पदवी देऊन त्यांचा गौरव केला. त्याचप्रमाणे १९३४ साली नागपूरच्या कांही गुण-
ग्राहक मण्डळींनी प्रो० गदें सेवानिवृत्त झाल्यावर त्यांच्या सन्मानार्थे टाउन हॉलमध्ये
एक जाहीर सभा भरविली व त्या सभेत त्यांना मानपत्र देऊन व नागपुर युनिव्हर्सि-
टीचे माजी कुलगुरु व नागपुर हायकोर्टाचे जज ऑनॅरब्ल् श्री० भवानीशंकर नियोगी
एम्. ए., एल्.एल्. एम् यांच्या इस्तं सुमारे ४५०० रु. ची रॅली अर्पण करून
त्यांच्याबद्दल आपला आदर व्यक्त केला. अशा संपुरुषार्थी माझा सम्बन्ध घडला हें
मी आपले मोठे भाग्य समजतो.

परिभाषेन्दुशेखरासारख्या कठीण ग्रन्थांचे भाषान्तर व विवरण करण्याची
माझे ठिकाणी मुळीच लायकी नसून मी तें केवळ प्रो० गदें यांच्या आज्ञेनुसार
केले आहे हें वर सांगितलेच आहे त्यांनी आपला अमूल्य वेळ खर्च करून मला
ग्रन्थ समजावून दिला नसता व हा ग्रन्थ लिहिलेले असतांना मला ज्या मधून मधून
अडचणी येत असत त्या त्यांनी सोडविल्या नसत्या तर मला हा ग्रन्थ तयार
करणे अशक्य झाले असते. त्यांनी मजकरीता जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल मी त्यांचे
कितीहि आभार मानले तरी कमीच आहेत. मी केलेले भाषान्तर व विवरण कित-
पन् चांगले साधले आहे याबद्दल मला कांहींच सांगता येत नाही. तथापि तें
चांगले झाले असल्यास, त्याचें सर्व श्रेय प्रो० गदें यांनाच आहे. 'साळुंकि ही
बोले मज्जूळ घाणी । षोलविता धनी वेगळ्याचि ॥' हा अभंग मला अक्षरशः
लागू पडणारा आहे. हा ग्रन्थ लिहिताना माझे हातून बऱ्याच चुका झाल्या अस-
तील, कित्येक ठिकाणी ज्या गोष्टी अवश्य लिहिल्या पाहिजे होत्या त्या लिहिणे
राहून गेलेले असेल, व कांहीं ठिकाणी मजकडून पुनरक्ति झाली असेल. व्याकरण-
शास्त्राचें माझे ज्ञान अल्प असल्यामुळे व हा माझा प्रथमच प्रयत्न असल्यामुळे माझे
हातून तसे दोष होणे अगदी साहजिक आहे व या सर्व दोषांबद्दल मी एकटाच
जबाबदार आहे. हे दोष विद्वज्जनांनी माझ्या नजरेस आणल्यास मी त्यांचा फार
आभारी होईन

प्रो० किल्लोर्ने यांनी परिभाषेन्दुशेखरांचे इंग्रजीत सुंदर भाषान्तर केले आहे
व हा ग्रन्थ लिहिताना मला त्या भाषान्तराचा बराच उपयोग झाला. याबद्दल मी
प्रोफेसर मजकूरचा आभारी आहे. मी आपला ग्रन्थ काशीतील कांही प्रसिद्ध महा-
राष्ट्र वैयाकरणास वाचून दाखविला. किन्म कॉलेज, बनारस येथील व्याकरणशास्त्राचे
मुख्य अध्यापक व्याकरणाचार्य गणपतिशास्त्री मोकाटे, व्याकरणाचार्य गोपाळशास्त्री
नेने, व्याकरणाचार्य व मीमांसातीर्थ अनन्तशास्त्री फडके, व्याकरणाचार्य सुकुन्द-
शास्त्री पुनतांबेकर, न्यायाचार्य गोपाळशास्त्री भट्ट, व गौर्वाणवाग्निर्षिनी सभेचे कांहीं
सभासद—महजते सुप्रसिद्ध पण्डित राजेश्वरशास्त्री द्रवीड व पण्डित देवनायकाचार्य
इत्यादि शास्त्रिण्योनी—हें भाषान्तर मधून मधून वाचण्याची किंवा ऐकून घेण्याची

जी तसदी घेतली व माझ्या अडचणी दूर करून माझ्या ग्रन्थावर अभिप्राय दिला त्याबद्दल मी त्यांचा अत्यन्त ऋणी आहे. तसेच मॅरिस कॉलेज नागपुर येथील संस्कृताचे प्रोफेसर श्री० व्ही० व्ही० मिराशी, एम् ए. व व्याकरणाचार्य पण्डित चतुर्वेदी यांनी या ग्रन्थाच्या यराचसा भाग वाचून मला प्रोत्साहन दिले त्याबद्दल मी त्यांचा देखील फार आभारी आहे त्याचप्रमाणे महामहोपाध्याय पण्डित साधवशास्त्री भाण्डारी यांनी या भाषान्तराचा यराच भाग वाचून पाहिला व कांही उपयुक्त सूचना करून ग्रन्थावर जी अभिप्राय दिला त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे. तसेच ज्या छापखान्यांत हा ग्रन्थ छापला गेला त्या छापखान्याचे माझक व मॅनेजर यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतां. मी इ० स० १८९२ साली एम्. ए. चा अभ्यास करित असतांना महामहोपाध्याय भटजीशास्त्री घाटेजवळ परिक्षेस नेमलेल्या ग्रन्थांपैकी ग्रन्थाच ग्रन्थांचे अध्ययन केले होते. ते तसे पो० गदें यांचे गुरु होते तसेच माझे देखील गुरु होते व त्यांचा मजवर फार लोभ असे. मी जबलपुरास सरकारी नौकरांत असतांना ते मजजवळ मुद्दाम महिनाभर घेऊन राहिले होते. ते जर आज ह्यात असते तर मी व्याकरणशास्त्राची जी थोडीबहुत सेवा केली आहे ती पाहून त्यांना समाधान वाटले असतें. पण दैवगति अशी विचित्र की त्यांचे हयातीत मजकडून व्याकरणशास्त्राची सुल्लोच सेवा घडूं शकली नाहीं. तथापि त्यांनीं माझे ठिकाणीं व्याकरणशास्त्राबद्दल जी अभिरुचि उत्पन्न केली त्यामुल्लेच मला प्रो० गदें साहेबांच्या प्रेरणेवरून हा ग्रन्थ लिहिण्याची बुद्धि झाली.

हे भाषान्तर व्याकरणांकरितां केलें नसून माझ्यासारख्या अल्पज्ञ विद्यार्थ्यांच्या उपयोगाकरितां केलें आहे व या भाषान्तरानें विद्यार्थिबर्गाला फायदा झाल्यास माझ्या परिश्रमांचें सार्थक झालें असें मी समजेन. हे भाषान्तर छापण्याच्या हेतूनें सुल्लोच केलें नव्हतें. परंतु अनेक मित्रांच्या आमदावरून ते छापून प्रसिद्ध करण्याचें धाडस मी केलें आहे व या धाडसाबद्दल विद्वज्जन मला क्षमा करतील अशी आशा आहे. अत्परीस ज्या जगन्निवन्त्याच्या कृपेनें हा प्रयत्न कसा तरी तडीस गेला त्याला सहस्रशः साष्टांग प्रणिपात करून मी ही प्रस्तावना पुरी करितों.

सूचना!—हा ग्रन्थ छापतांना दुर्दैवकरून ग्रन्थाच छापण्याच्या सुका झाल्या आहेत. त्याबद्दल वाचकांनी माफी करावी व ग्रन्थाच्या शेवटीं जें मुद्रिपत्र जोडलें आहे त्याच्या सहाय्यानें हा ग्रन्थ वाचावा. सहज कळण्यासारख्या सुका मुद्रिपत्रांत समाविष्ट केल्या नाहींत.

घंतोली, नागपूर. }
सालीस १६-११-१९३६.

ना. दा. वाडेगांवकर.

उपोद्धात.

नागेशाने व्याकरणशास्त्रावर जे अनेक विद्वत्ताप्रचुर ग्रन्थ लिहिले त्यापैकी परिभाषेन्दुशेखर हा एक ग्रन्थ आहे 'परिभाषा इन्दुरिव दोस्तरे यस्य' असा परिभाषेन्दुशेखर या सामासिक शब्दाचा विग्रह आहे चन्द्र असा सर्वत्र प्रकाश पाडतो त्याचप्रमाणे परिभाषा देखील सर्व व्याकरणशास्त्रावर प्रकाश पाडणाऱ्या असल्यामुळे, त्याची चन्द्रादीं तुलना केली आहे. अशा परिभाषाचें ज्या ग्रन्थांत विवेचन केलें आहे त्याला परिभाषेन्दुशेखर हें नाव अगदीं अन्वर्थक व शोभणारें आहे यात काहीं संशय नाही.)

परिभाषा म्हणजे काय हें येथें सांगणें अवश्य आहे. 'परितो भाष्यते इति परिभाषा' अशी परिभाषा या शब्दाची व्युत्पत्ति असून 'परितो व्यापृता भाषा परिभाषा प्रचक्षते' अशी परिभाषेची व्याख्या आहे. परिभाषा या शब्दाचा अर्थ इंग्रजीत करण शाब्दास 'rules of interpretation' असा केला पाहिजे कायद्याचा अर्थ नीट समजण्याकरिता अनेक सामान्य नियम घालून दिले आहेत व त्यांना rules of interpretation असें म्हणत असतात] या विषयावर अनेक युरोपियन व अमेरिकन विद्वान् लोकार्नी अनेक मोठमोठे ग्रन्थ रचले आहेत त्या ग्रन्थासारखाच व्याकरणशास्त्राचा अर्थ नीट कळण्याकरिता नागेशानें प्रकृत ग्रन्थ लिहिला आहे अष्टाध्यायीत सुमारे ४००० सूत्रे असून तीं अगदीं लहान आहेत. त्या सूत्राचा अर्थ नीट करून देण्याच्या कामी पडणारे जे सर्वसाधारण नियम आहेत त्यांना परिभाषा असें म्हणतात एकच परिभाषा तिच्या चिन्हांनी युक्त असलेल्या अनेक सूत्राचा अर्थ निश्चित करून देण्याच्या उपयोगी पडत असल्यामुळे, तिला 'परितो भाष्यते इति परिभाषा' असें म्हणतात 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य, तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यादि परिभाषा अष्टाध्यायीत साक्षात् सूत्ररूपानें पठित केल्या आहेत 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' हें एक सूत्र असून, अष्टाध्यायीत पठित असलेल्या जेवढ्या सूत्रात सप्तमीविभक्तीचा निर्देश करून कार्य होणें सांगितलें आहे तेवढ्या सर्व सूत्राचा अर्थ नीट करून देण्याच्या कामी पडत असल्यामुळे, त्याला परिभाषा असें म्हणतात 'परिभाषा' या शब्दाचा असा अर्थ असल्यामुळे, भाष्यकारांनी निषेधसूत्रांना देखील गौणव्यवहारानें परिभाषा मानलें आहे; कारण ज्या विधिसूत्राचा निषेधसूत्रे निषेध करितात तीं विधिसूत्रे कोठें प्रवृत्त व्हावीं व कोठें प्रवृत्त होऊ नयेत हें ठरविण्याच्या कामी तीं निषेधसूत्रे उपयोगी पडतात. ज्या परिभाषा सूत्ररूपानें अष्टाध्यायीत साक्षात् पठित केल्या आहेत त्यांचें प्रकृतग्रन्थांत विवेचन केलें नाही. ज्या परिभाषा अष्टाध्यायीत पठित नाहीत त्यांचेंच प्रकृतग्रन्थात विस्तृत विवेचन केलें आहे]

परिभाषा शान प्रकारच्या असतात; काही शास्त्रव्यवस्थादिका असतात व काही शास्त्रवाच्यश्लोदेशिका असतात ज्या परिभाषेच्या प्रवृत्तीनंतर विधिमूत्राचा अर्थ परिपूर्ण होऊन निश्चित होतो ती प्रथमप्रकारची परिभाषा होय. जमै- ' इकां यणचि ' या सूत्राचा अर्थ ' तस्मिन्निति निर्दिष्टे ' ही परिभाषा प्रवृत्त शास्त्रानंतरच पूर्ण होऊन निश्चित होता तसेच ' यस्मिन् विधिस्तदावत्प्रवृत्ते ' ही परिभाषा प्रवृत्त शास्त्रावरच, ' वान्तो यि प्रत्यये ' या सूत्राचा अर्थ निश्चिन्नपणे ठरविता येतो. म्हणून अशा प्रकारच्या परिभाषा शास्त्रवसम्पादिका होत. [सूत्रांचा अर्थ निश्चित शास्त्रावर त्या सूत्रांत परस्परांमध्ये प्रयत्नदुर्बलभावाचें किंवा वाच्यबाधरूभावाचें योचन करून देणाऱ्या परिभाषा शास्त्रवाच्यश्लोदेशिका होत.]

प्रकृत ग्रन्थांत तीन प्रकारणें सांगितलीं आहेत. प्रथम प्रकारणाचें नांव शास्त्र-
 स्वसम्पादनोद्देश प्रकरण अमुन त्या प्रकारणांत प्रथमप्रकारच्या परिभाषा—म्हणजे शास्त्रवसम्पादिका परिभाषा—पठित केल्या आहेत दुसऱ्या प्रकारणाचें नांव वाच-
 बीजप्रकरण अमुन त्यांत द्वितीय प्रकारच्या परिभाषा पठित केल्या आहेत. तृतीय
 प्रकारणाचें नांव तन्प्रवेशप्रकरण असे आहे व त्याचा अर्थ पहिल्या व दुसऱ्या
 प्रकारणांचा शेष असा आहे. वर सांगितलेल्या दोन्ही प्रकारच्या ज्या परिभाषा प्रथम
 व द्वितीय प्रकारणांत पठित केल्या नाहींत त्या तृतीय प्रकारणांत पठित केल्या आहेत.
 पहिल्या दोन प्रकारणांत महत्त्वाच्या परिभाषा सांगितल्या अमुन बाकी राहिलेल्या
 विरकोळ परिभाषा तृतीय प्रकारणांत सांगितल्या आहेत आणि म्हणूनच त्याला तन्प्र-
 शेषप्रकरण असें अन्यर्थक नांव दिलें आहे.

वरील दोन्ही प्रकारच्या परिभाषांचे तीन प्रकार आहेत: (१) वाचनिरी,
 (२) न्यायसिद्ध, व (३) ज्ञापकसिद्ध, वाचनिरी परिभाषेचे दोन पोटभेद आहेत—
 (१) स्वतन्त्र वाचनिकी व (२) सूत्रसिद्ध वाचनिकी. [पाणिनीय सूत्राच्या अर्था-
 वलनच जी परिभाषा सिद्ध होते—म्हणजे पाणिनीय सूत्राच्या अर्थांतूनच जी परि-
 भाषा निघते—तिला सूत्रसिद्ध वाचनिकी म्हणतात. जी परिभाषा पाणिनीय सूत्राच्या
 अर्थांतून निघत नाहीं व जी न्यायसिद्ध किंवा ज्ञापकसिद्ध नाहीं आणि जी भाष्य
 करारानी भाष्यांत स्वतन्त्र रीतीनें वचनरूपानें पठित केली आहे तिला स्वतन्त्र वाच-
 निकी परिभाषा म्हणतात] कि-येक वेद्याप्रकाराच्या मते स्वतन्त्र वाचनिकी अशी कोण-
 तीही परिभाषा नाहीं. ज्या परिभाषा स्वतन्त्र वाचनिकी मानल्या आहेत त्या सर्वांची
 ज्ञापक पाणिनीय सूत्रात मिळत असल्यामुळे, त्या ज्ञापकसिद्धच मानल्या पाहिजेत
 असें त्यांचें मत आहे, व ते असें म्हणतात कीं काहीं परिभाषांचें स्थापन करितांना
 नागेशानें जी रया स्वतन्त्र वाचनिकी आहेत असें म्हटलें आहे ती रया म्हणण्याचा
 अर्थ पृथक् समजावा कीं त्या परिभाषांचें ज्ञापक भाष्यात सांगितलें नाहीं, पण
 तेवढ्यावरून त्या परिभाषा ज्ञापकसिद्ध नाहींत व स्वतन्त्र वाचनिकी आहेत असें

मात्र समजू नये. नागेशानें ज्या परिभाषा स्वतन्त्र वाचनिकी मानल्या आहेत त्यांची जापके टीकाकारांनी दिली आहेत. तथापि ज्याअर्थी नागेशानें प्रकृत ग्रन्थांत ठिकठिकाणीं कित्येक परिभाषा स्वतन्त्र वाचनिकी व कित्येक सूत्रसिद्ध वाचनिकी मानल्या आहेत त्याअर्थी तशा प्रकारच्या परिभाषा मानणें ह्मण वाटल्यावरून, वाचनिकी परिभाषेचे वर सांगितलेले दोन पोटविभाग केले आहेत.

न्यायसिद्ध परिभाषेचे देखील दोन पोटभेद आहेत—(१) लौकिकन्यायसिद्ध व (२) शास्त्रीयन्यायसिद्ध किंवा युक्तिसिद्ध. [लोकानं प्रचलित असलेल्या व्यवहाराचे आधारवर जी परिभाषा रचली आहे तिला लौकिकन्यायसिद्ध परिभाषा म्हणतात व जी शास्त्रीयन्यायाच्या—म्हणजे शुद्ध तर्काच्या किंवा युक्तीच्या—आधारवर रचली आहे तिला युक्तिसिद्ध परिभाषा म्हणतात.] अशा दोन्ही प्रकारच्या परिभाषा प्रकृतग्रन्थांत ठिकठिकाणीं सांगितल्या आहेत व या ग्रन्थास जोडलेल्या अनुक्रमणिकेवरून त्या कोणकोणत्या परिभाषा आहेत हें कळून येईल.

[जी परिभाषा एखाद्या पाणिनीय सूत्रानें किंवा त्या सूत्रातील एखाद्या पदानें कृपित होते—म्हणजे पाणिनीया ती अवगत होती असें अनुमान काढतां येतें—तिला जापकसिद्ध परिभाषा म्हणतात.] ग्रन्थकारानें जापकेचें लक्षण प्रकृतग्रन्थांत सांगितलें नाहा. टीकाकारांनीं जापकाचे लक्षण दिलें आहे, व तें 'स्वांशे चारिताभ्यम्, वचनसिद्धिः, फलमन्यस्थलेष्वपि' असें आहे. एखादें सूत्र किंवा त्यांतील एखादें पद एखाद्या परिभाषेचें जापक तेव्हांच मानतां येतें कीं जेव्हां, ती परिभाषा नमच्यास, तें सूत्र किंवा तें पद न्यर्थ ठरतें, पण ती परिभाषा मानल्यानेंच चरितार्थ—म्हणजे आवश्यक—ठरतें प्रकृतग्रन्थांत अनेक जापकसिद्ध परिभाषा सांगितल्या आहेत व ग्रन्थकारानें त्यांची जापके दिली आहेत आणि तीं जापके कशीं ठरतात हें विवरणांत विस्तारपूर्वक चर्चा करून सिद्ध करून दाखविलें आहे, व त्या परिभाषा घाचल्यानें जापक यशाला म्हणतात हें कळून येईल.

प्रकृतग्रन्थांत ज्या जापकसिद्ध परिभाषा सांगितल्या आहेत त्यांचें नागेशानें पाणिनीय सूत्रांतून एक जापक दिलें आहे. एवढ्यावरून हें मात्र समजू नये कीं नागेशानें एखाद्या परिभाषेचें जें जापक दिलें आहे तेवढेंच त्या परिभाषेचें जापक आहे. त्या परिभाषेची इतर जापके देखील पाणिनीय सूत्रांतून देतां येतील. परंतु नागेशानें उदाहरणादाखल केवळ एक जापक सांगितलें आहे एवढ्याच त्याचा अर्थ समजावा.

काहीं परिभाषा अशा आहेत कीं ज्या लौकिकन्यायसिद्ध असून देखील त्यांची जापके पाणिनीय सूत्रांत आढळतात, अशा ठिकाणीं त्या परिभाषा केवळ लौकिकन्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळे त्यांचें जापक दोषपूर्ण काढण्याची बांकीच गरज राहण नाहीं व त्या लौकिकन्यायसिद्ध मानणें ह्मण आहे असें नागेशानें परिभाषा १० रचा टीकेत

सुचविले आहे, तथापि लौकिकन्यायसिद्ध परिभाषेपेक्षां ज्ञापकसिद्ध परिभाषा अधिक बलवती असते असे कियेचू वैवाकरणार्थं मत असल्यामुळे, (पहा भैरवी पान २१४) जी परिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध असून ज्ञापकसिद्ध देखील आहे ती या ग्रन्थास जोडलेल्या परिभाषानुक्रमणिकेत दोन्ही प्रकारची दाखविली आहे.

न्यायसिद्ध परिभाषा देखील ज्ञापकसिद्ध असू शकते आणि तसेच वाचनिकी परिभाषा देखील ज्ञापकसिद्ध असू शकते, ज्या परिभाषा वाचनिकी किंवा न्यायसिद्ध असून ज्ञापकसिद्ध देखील आहेत तथा परिभाषा अनुक्रमणिकेत दोन्ही तऱ्हेच्या दाखविल्या आहेत.

नागेशानें विष्येक परिभाषांचे विवरण करितांना त्या अनित्य आहेत असे म्हटले आहे, व त्यांचे अनित्यत्व सिद्ध करण्याकरितां भाष्याचे प्रमाण देउन उदाहरणें देखील दिलीं आहेत. यावरून हें स्पष्ट होतें की सर्वत्र ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध परिभाषा नित्य नसून त्यांपैकी कांहीं अनित्य आहेत. इष्ट रूप सिद्ध करण्याच्या कामी उपयोगी पडणे हे परिभाषांचे मुख्य प्रयोजन आहे, जी परिभाषा भाषेत प्रचलित असलेलीं सर्व शुद्ध व इष्ट रूपे सिद्ध करण्याच्या उपयोगी पडत नसून बरीच इष्ट रूपे सिद्ध करण्याच्या उपयोगी पडते व कांहीं थोडीं इष्ट रूपे सिद्ध करण्याच्या उपयोगी पडत नाहीं ता परिभाषा अनित्य समजावी, व जेथ ती परिभाषा इष्ट रूप सिद्ध करण्याच्या आड येते तेथ ती अनित्य मानून तिचा उपयोग करूं नये व अन्यरीतीनें इष्टरूप सिद्ध करून घ्यावें, आणि जेवढ्या ठिकाणी ती इष्टरूपे सिद्ध करण्याच्या उपयोगी पडते तेवढ्याच ठिकाणी तिचा उपयोग करावा

प्रकृतग्रन्थांत 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' अशी एक परिभाषा (पृ० १२५) सांगितली आहे त्या परिभाषेतील 'ज्ञापक' हा शब्द न्यायाचे देखील उपलक्षण आहे व त्या परिभाषेचा अर्थ असा आहे की ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध परिभाषा सर्वत्र उपयोगी पडणाऱ्या परिभाषा नाहींत व त्या अनित्य समजाव्या, आणि त्या लावल्यास जर अनित्य रूप सिद्ध होत असेल तर त्याचा उपयोग न करितां अन्य रीतीनें इष्ट रूपांची सिद्धि करून घ्यावी. ही परिभाषा पाणिनीयकृतीवरूनच सिद्ध होते, जर ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध परिभाषा नित्य असत्या तर ज्याप्रमाणें पाणिनीनें अष्टाध्यायीत क्रियेक परिभाषा सूत्ररूपानें पठित केल्या आहेत त्याचप्रमाणें त्यानें अशा परिभाषा देखील अष्टाध्यायीत पठित केल्या असत्या, आणि त्या पठित केल्या नसल्यामुळेच त्यांचे अनित्यत्व ज्ञापित होतें. पण अशा रीतीनें जर सर्वत्र ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध परिभाषा अनित्य आहेत तर नागेशानें प्रकृतग्रन्थात कांहीं तथा परिभाषा अनित्य आहेत असे कां म्हटले व त्याचे अनित्यत्व सिद्ध करण्याकरितां खटपट कां केली हा प्रश्न सहजच उत्पन्न होतो. या प्रश्नाचे उत्तर हेच की 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' हा सामान्य नियम आहे व प्रत्येक सामान्य नियमास कांहीं अपवाद असतातच. म्हणून कांहीं परिभाषा अपवादरूपानें नित्य व कांहीं सामान्य नियमान्वये

अनित्य अमू शत्रुतात. ज्या न्यायसिद्ध व ज्ञापकसिद्ध परिभाषा नागेशानें अनि
 ष्टल्या आहेत त्या कोणत्या स्थली अनित्य आहेत हें समजून यावे व तशा स्थ
 त्या परिभाषाचा उपयोग न करिता इतर रीतीनें इष्टरूपांची सिद्धि करून घ्यावी.
 हेतूनें नागेशानें प्रकृतप्रथात त्याच्या नित्य धानित्यत्वाची चर्चा केली आहे. ज
 प्रत्येक न्यायसिद्ध व ज्ञापकसिद्ध परिभाषा अनित्य असली तरी ती कोणत्या विशे
 स्थली अनित्य आहे हें समजणें आवश्यक आहे. नाहीं तर तिचा सर्वत्र उपयोग केल्या
 विलेख अनिष्ट रूपें सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति न यावी म्हणु
 नागेशानें तशी चर्चा करणें आवश्यक होते हें उघड आहे. ज्या परिभाषांचे अनित्य
 नागेशानें सिद्ध करून दाखविलें आहे त्यांच्यापुढे परिभाषानुक्रमणिकेत अनित्य हा श
 घातला आहे त्यामुळे कोणत्या परिभाषा अनित्य आहेत हें एकदम ध्यानात येईल
 सूत्रसिद्ध वाचनिकी परिभाषा पाणिनीय सूत्रांतूनच निघाल्या असल्यामुळे, ज्याप्रमा
 पाणिनीय सूत्रे अनित्य मानता येत नाहींत त्याप्रमाणे तशा परिभाषा देखील अनि
 मानता येत नाहींत हें उघड आहे. तसेंच पाणिनीय सूत्रातील उणीव भरून काढ
 ण्याकरिता ज्या परिभाषा भाष्यकारांनी भाष्यात स्वतन्त्ररीतीनें वचनरूपानें पठि
 केल्या आहेत त्या देखील नित्य मानल्याच पाहिजेत.

प्रकृत ग्रन्थाच्या आरंभी नागेशानें ' प्राचीनवैयकरणतन्त्रे वाचनिकान्यत्र पाणि
 नीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्तिकयोरपनिबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तां
 व्याख्यायन्ते ' अशी पंक्ति लिहिली आहे त्या पंक्तीचा सरळ अर्थ असा आहे कीं
 प्राचीन वैयकरणाच्या ग्रन्थात ज्या परिभाषा वचनरूपानें—म्हणजे सूत्र रूपानें—
 पठित आहेत परंतु ज्या पाणिनीय शास्त्रान (सूत्ररूपानें पठित केल्या नसून) ज्ञापकसि
 किंवा न्यायसिद्ध आहेत आणि भाष्यकार व वार्तिककार यांनी भाष्यात किंवा वार्तिकात
 ग्रथित किंवा ध्वनित केल्या आहेत तशाच परिभाषांचे या ग्रन्थात व्याख्यान करण्याचें
 योजिलें आहे. या पंक्तीवरून हें स्पष्ट होतें कीं ज्या ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध परिभाषा
 भाष्यकारांनी किंवा वार्तिककारांनी स्वीकारल्या आहेत त्याचच व्याख्यान करण्याव
 हल नागेशानें ग्रन्थारंभी प्रतिज्ञा केली आहे त्यामुळे ज्या परिभाषा वाचनिकी
 मानल्या आहेत, व तसेंच ज्या परिभाषा भाष्यकारांनी किंवा वार्तिककारांनी पठित
 किंवा निदान ध्वनित केल्या नाहींत, व तसेंच ज्या पठित करून प्रत्यारयात केल्या
 आहेत अशा परिभाषा नागेशानें प्रकृत ग्रन्थात सागावयास नको होत्या, व त्यांचें
 व्याख्यान करावयास नको हात पण त्यानें अशा परिभाषांचे देखील प्रकृतप्रथात
 व्याख्यान केलें असल्यामुळे, त्याजवर प्रतिज्ञाहारूप दोष येतो] या दोषाचें निवारण
 करण्याकरिता टीकाकारांनी बराच खटपट केली आहे उदाहरणार्थ सदाशिवभट्टानी
 ' ज्ञापकन्यायसिद्धानि ' या पदातील ' ज्ञापक ' या शब्दाचा अर्थ ज्ञापकसिद्ध,
 ' न्याय ' या शब्दाचा अर्थ न्यायसिद्ध, व ' सिद्ध ' या शब्दाचा अर्थ वाचनिकी असा
 केल्या असून, ' भाष्यवार्तिकयोरपनिबद्धानि ' हें ' ज्ञापकन्यायसिद्धानि ' या पदाचें

विशेषण न मानतां, विशेष्य मानलं आहे. त्यामुळे घरील पंक्तीचा अर्थ असा होतो की, ज्या परिभाषा ज्ञापकसिद्ध, न्यायसिद्ध, व वाचनिकी आहेत—मग त्या भाष्यांत किंवा वार्तिकांत पठित केल्या असोत किंवा नसोत, किंवा पठित केल्या असून प्रत्याख्यात केल्या असोत—आणि तसेंच ज्या परिभाषा भाष्यकारांनी किंवा वार्तिककारांनी स्वीकारल्या आहेत त्यांचें प्रकृत ग्रन्थांत व्याख्यान करण्याचे योजिलें आहे. असा अर्थ केल्यास, हें खरे कीं, नागेशावर प्रतिज्ञाडानिरूप दोष येत नाहीं, पण हा अर्थ बराच ओढून ताणून केला आहे. पण कांहींहि असे, व्याकरणशास्त्रांत उपयोगी पडणाऱ्या कोणत्या परिभाषा आहेत व कोणत्या नाहींत हें व्याकरणशास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या ध्यानांत यावे, व ज्यांचा व्याकरणशास्त्रांत उपयोग करणें अयोग्य ठरविले आहे त्यांचा उपयोग करूं नये याकरितां नागेशानें सर्व परिभाषा सांगून त्यांचें सविस्तर व्याख्यान केले हें योग्यच केले असें म्हटले पाहिजे.

ज्या परिभाषा भाष्यांत पठित किंवा ध्वनित केल्या नसल्यामुळे, किंवा ज्या पठित केल्या असून भाष्यकारांनी प्रत्याख्यात केल्या असल्यामुळे, नागेशाच्या मते, स्वीकाराई नाहींत त्या परिभाषानुक्रमणिकेंत दाखविल्या आहेत.

ज्या परिभाषा प्रकृतग्रन्थांत मांगितल्या आहेत त्या सर्व पाणिनीच्या काळीं प्रचलित होत्या कीं काय व त्या सर्व पाणिनीस अवगत हात्या कीं काय हें सांगणें फार कठीण आहे, कारण पाणिनिसमकालीन कोणताहि परिभाषाग्रन्थ अजून उपलब्ध झाला नाहीं तसा ग्रन्थ उपलब्ध झाल्यास, पाणिनीच्या वेळीं कोणत्या परिभाषा प्रचलित होत्या हें निश्चितपणे सांगतां येईल तथापि प्रकृतग्रन्थांत दिलेल्या परिभाषांपैकी बऱ्याच परिभाषांचें ज्ञापक अष्टाध्यायींत मिळत असल्यामुळे, तथा परिभाषा पाणिनीय कालांत प्रचलित होत्या हे मानणे वावगें होणार नाहीं दुसरें असे कीं पाणिनीय कालांत सूत्ररूपानें ग्रन्थरचना करण्याचा प्रथा होता व सूत्र जेवढीं लहान करणे शक्य असेल तेवढीं लहान करण्याची प्रथा होती. त्याकाळीं तथा अत्यंत संक्षिप्त सूत्रांचा अर्थ लावण्यास उपयोगी पडणारे कांहीं तरी सामान्य नियम असलेच पाहिजेत, व पाणिनीनंतर कांहीं काळानें झालेल्या व्याडिनामक पुरातन ग्रन्थकारानें त्या काळीं प्रचलित असलेल्या सर्व परिभाषा एकत्र संगृहीत करून परिभाषापाठनामक एक ग्रन्थ लिहिला होता व त्याचे नावानें प्रसिद्ध असेल तो ग्रन्थ बऱ्याच रत्यल पृथिव्याटिक सोसायटीच्या पुस्तकालयांत उपलब्ध आहे असें म० हरप्रसादशास्त्री यांनीं तयार केलेल्या सूचीवरून दिसून येतें. परिभाषापाठ हा ग्रन्थ खरोखरच व्याडीनें केला होता किंवा त्याच्यानंतर बऱ्याच काळानें त्याच्या नावानें दुसऱ्या कोणी ग्रन्थकारानें तो तयार केला हें सांगणे फार कठीण आहे. तो ग्रन्थ आपला नसल्यामुळे त्यांत कोणत्या परिभाषा पठित केल्या आहेत हें देखील सांगता येत नाहीं. मात्र एवढें खरें कीं व्याडि हा भाष्यकाराच्या बरेंच पूर्वी होऊन गेला व तो पाणिनीच्या

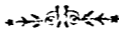
मामाचा पणतु होता अशी आख्यायिका आहे. त्यामें एकलक्षश्लोकारमक सग्रहनामक मोठा ग्रन्थ लिहिला होता व भाष्यकाराच्या वेळीं तो उपलब्ध असून अतिशय मान्य ग्रन्थ समजला जात असे असें भाष्यावरून दिसून येतें त्या ग्रन्थात बहुधा त्याकाळीं प्रचलित असलेल्या सर्व परिभाषाचा उल्लेख केला असावा, परंतु तो ग्रन्थ आता उपलब्ध नसल्यामुळे त्या ग्रन्थात कोणत्या परिभाषा सांगितल्या होत्या हें समजण्यास काहीं साधन उपलब्ध नाहीं.

पण्डित हरप्रसाद शास्त्री आपल्या प्रस्तावनेत असें म्हणतात कीं ' the whole of the Paribhasha literature seems to emanate from Vyadi (Catal No. 4337-46) Vyadi seems to have collected the nucleus of the Paribhashas and subsequent writers have added to them till their number was fixed by the writs of Suradeva The Paniniya Paribhasha seems to apply to all schools of grammar The last word on the Paribhashas has been said by Nagesh and his pupil Vaidyanath Payagunde ' वरील उतान्यावरून हें दिसून येतें कीं बंगाल रायट पब्लिशिंग सोसायटीच्या पुस्तकालयात परिभाषाशास्त्रावर इहा हस्तलिखित ग्रन्थ उपलब्ध आहेत ते ग्रन्थ पाहण्यात आले नसल्यामुळे ते केव्हा रचले गेले व त्यात कोणत्या परिभाषा दिल्या आहेत हें सांगता येत नाहीं तथापि परिभाषाशास्त्रावर रचलेला सीरदेवकृत परिभाषावृत्तिनामक पुरातन ग्रन्थ उपलब्ध आहे व तो काशीत छापला गेला आहे सीरदेव कोणत्या शतकात झाला हें सांगता येणें कठीण आहे तथापि १४ व्या शतकात साधवानें जी घातगुप्ति लिहिली आहे तीत सीरदेवकृत परिभाषावृत्तिचा निर्देश केला असल्यामुळे, सीरदेव इ० सनाच्या १४ व्या शतकापूर्वी झाला असावा हें उघड आहे. सीरदेवाच्या ग्रन्थात आठव्या शतकात झालेल्या न्यासकाराचा विकटिकाणीं निर्देश केला असून हरदत्तादि प्रसिद्ध पुरातन वैयाकरणाचा कोठेहि नामानिर्देश केला नसल्यामुळे, तो बराच प्राचीन वैयाकरण असावा असें दिसून येतें परंतु तो कोणत्या शतकात झाला हें मिश्रितपणें सांगता येत नाहीं त्याच्या ग्रन्थात देखील १३३ परिभाषा सांगितल्या असून त्यापैकीं बऱ्याच परिभाषा परिभाषेन्तुशेखरात जशा पठित केल्या आहेत त्याच शब्दांत दिल्या आहेत काहीं परिभाषा भिन्न शब्दात सांगितल्या असून इतर थोड्या वेगळ्या परिभाषा देखील दिल्या आहेत, व परिभाषेन्तुशेखरात दिलेल्या परिभाषापैकीं काहीं परिभाषा सांगितल्या नाहींत. सीर देवानें आपल्या ग्रन्थाचे दोन भाग केले आहेत प्रथम भागात ज्ञापकसिद्ध परिभाषा सांगितल्या असून, द्वितीय भागात न्यायसिद्ध परिभाषा सांगितल्या आहेत. द्यावरून असें दिसून येतें कीं सीरदेवाच्या मते कोणतीहि परिभाषा वाचनिकी नसून दोनच प्रकारच्या—म्हणजे ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध—परिभाषा आहेत.] सीरदेवानें प्रथम भागाचें, अष्टाध्यायीप्रमाणें, आठ अध्याय केले असून,

प्रत्येक अन्वयापेक्षे चार पक्ष केंद्र आहें, व प्रत्येक पक्षांत अन्वय परिभाषा सांगितल्या आहें वी ज्या त्या पक्षांत पट्टित अन्वयेच्या सुवातीं सांगितले आहेत. यांतून आणकळ अन्वयानुसार ही पक्षांतून आणकळ परिभाषा अन्वयाच्या सुवातीं दिल्या आहेत यांतून परिभाषेनुसारच हा प्रश्न सर्वांसारखा समजून मिळत असतो असे म्हणून सांगितल्याप्रमाणे, त्यांतून आणकळ सुवातीं सांगितले आहेत व प्रत्येक सुवातींत समाविष्ट होण्यांतल्या परिभाषा त्या त्या सुवातींत दिल्या आहेत. यांतून सर्वांच्या संपूर्ण अन्वय उपयुक्त व सरस आहे हे शिंदेजी सुवातींचे अन्वयेकडे लक्ष ठेवून घ्यावीत येऊं पाहिजे.

परिभाषेनुसारच अनेक विधाने देण्याकरितां हीं केंद्रे आहेत. या सुवातीं पुरविले आहेत त्यांच्या अन्वय आहें व त्यांत अनेक अन्वय विधाने सांगितल्या आहेत असा अर्थ, त्या प्रत्येक अन्वय सुवातींतून आणकळ अन्वय आहेत. त्या सर्वां हीं केंद्रे सांगण्याच्या प्रयत्नांतून समावेश केल्या असा तर आतां जेवढा अर्थ आणतां त्यांच्या सुवातींतून आणतां असा व तो विधानांच्या केंद्रांतून आणतां असा. म्हणून महात्मांच्या विधानांच्या प्रयत्नांतून विधाने केल्या आहेत. अन्वयेकडे लक्ष ठेवून आहे ही परिभाषेनुसारच सांगितले आहे: हेमचंद्राची हीं केंद्रे सांगितली आहेत. पंतु विधानांच्या सांगितल्या अर्थे करून घेते हीं हीं केंद्रे सांगितले आहेत समजून घ्याव्याचे अन्वयांतून सांगितली आहे.

(१) पाणिनीय सूत्र, (२) पाणिने, (३) परिभाषा, व (४) या सर्वांचिंहि ज्या सुवातींत उल्लेख सांगितले आहेत ते महात्मांच्या अन्वय या सुवातींचिंहि ज्याला पूर्ण ज्ञान आहे तो असा देण्याकरतां होय. यांतून चार अन्वयेची एका अन्वयाची-म्हणजे परिभाषांची-परिभाषेनुसारच सांगितले आहेत असा अर्थ सांगण्याकरितां हीं केंद्रे सांगितली आहेत, व यावरून त्यांच्या विधाने अन्वयानुसार दिले तितके समीचे आहेत. या सुवातींचे मी जे अन्वय व विधाने केल्या आहेत त्यांतून महात्मांच्या विधानांच्या अर्थे होत असा असा असा मी हा उल्लेख पूर्ण करितो.

परिभाषासूचीपत्र.

प अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
१	१-शास्त्रत्वसम्पादकप्रकरणम् व्याख्यानतोः विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्	स्वतन्त्र वाचनिकी. काहो टीकाकार म्हणतात ही ही ज्ञापकसिद्ध देखील आहे व 'अइउण्' व 'लण्' या दोन शिवसूनातील णकारद्वयग्रहण हिचें ज्ञापक आहे.	१
२	यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्	स्वतन्त्रवाचनिकी. कित्येकाच्या मते अपेक्षोपेक्षाद्युद्धिन्यायमूलक असल्यामुळे युक्तिसिद्ध देखील आहेत.	३
३	कार्यकाल संज्ञापरिभाषम्		
४	अनेकान्ता अनुबन्धा इति	लौकिकन्यायसिद्ध. 'यो ह्यवयवः स कदाचित् तत्रोपलभ्यते' या लौकिकन्यायाने सिद्ध. पण भाष्यकारांनी प्रत्याख्यात केल्यामुळे स्वांकाराई नाही.	१६
५	एकान्ताः	लौकिकन्यायसिद्ध. 'अनवयवो हि काकादिरेकजातीयसम्बन्धेन गृहवृक्षादिपूपलभ्यते नैवमयम्' या लौकिकन्यायाने सिद्ध.	१७
६	नानुबन्धकृतमनेकालत्वम्	ज्ञापकसिद्ध. 'अनेकालशिसर्वस्य' या सूनातील 'शित्' हें पद हिचें ज्ञापक आहे.	१८
७	नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्	ज्ञापकसिद्ध. 'उदीचां माषो व्यतीहारे' या सूनातील 'माः' हें पद हिचें ज्ञापक आहे.	१९
८	नानुबन्धकृतमसारूप्यम्	ज्ञापकसिद्ध. 'ददातिदद्यात्सोर्विभाषा' या सूनातील 'विभाषा' हें पद हिचें ज्ञापक आहे.	२१
९	उभयगतिरिह भवति	ज्ञापकसिद्ध. 'संख्याया अतिशदन्ताया' या सूनातील निषेध हिचा ज्ञापक आहे.	२२
१०	कार्यमनुभवन् हि कार्यं	ज्ञापकसिद्ध. 'स्पण्डिलाच्छोधितरि' या	२५

क्र. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
	निमित्ततया नाश्रीयते	सूत्रांतांल 'शयितरि' हा निर्देश द्विचा शापक आहे. उपादानकारण च निमित्तकारण नेहमी भिन्न असतात या लौकिकन्यायावर रचली असल्यामुळे, लौकिकन्यायसिद्ध देखील आहे.	
११ १२	यद्भागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते	लौकिकन्यायसिद्ध. 'देवदत्तस्याह्नाधिक्ये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहणम्' या लौकिकन्यायाने सिद्ध. 'आने मुक्' या सूत्रात मुग्धिभान केल्यामुळे ही अनिल्य आहे.	२७
१२ ४	निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति	सूत्रसिद्धवाचनिकी. 'पृष्ठी स्थानेयोगा' या सूत्रातून ही निघाली आहे.	३८
१३ ५	यत्रानेकाविद्यमान्तर्पं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः	सूत्रसिद्धवाचनिकी. 'स्थानेऽन्तरतमः' या सूत्रातून निघाली आहे.	४५
१४ ६	अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य	सूत्रसिद्धवाचनिकी. 'स्वं रूपं शब्दस्य' या सूत्रातून निघाली आहे. 'विशिष्टरूपोपादाने उपस्थितार्थस्य शब्दप्रति विशेषणतयान्वयसम्भवे त्यागे मानाभाव' या शास्त्रीय न्यायाने सिद्ध होत असल्यामुळे युक्तिविद्ध देखील आहे.	४९
१५ १२	गौणमुख्ययोर्मध्ये कार्यसम्पत्त्यः	वास्तविक हा लौकिक न्याय असून याचा व्याकरणशास्त्रात उपयोग केल्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे.	५३
१६	अनिनरमन्ग्रहणान्यर्थवता धानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति	स्वतन्त्रवाचनिकी. 'येन विधिः' या सूत्रावरील भाष्यात वचनरूपाने पठित केली आहे.	६४
१७	एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः	लौकिकन्यायसिद्ध. 'एकद्ययंनियुक्तानां बहुनां लोके सदैवानुवृत्तिर्निवृत्तिर्वा' या लौकिकन्यायाने सिद्ध.	६६
१८	वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते	सूत्रसिद्धवाचनिकी. 'स्वरितेनाधिधारः' या सूत्रान्वये सिद्ध आहे.	६९

पं. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार	पृष्ठ.
१९	भाष्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न	ज्ञापकसिद्ध. ' जयादादीयस ' या सूत्रा- तील ' आत् ' या पदाचें ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे. ' अणुदित् ' या सूत्रातील ' अप्रत्ययः ' या पदाचा अनुवाद कर- णारी असल्यामुळे, ही सुत्रसिद्धवाचनिकी देखील आहे.	७०
२०	भाष्यमानोऽप्युकार. सवर्णान् गृह्णाति	ज्ञापकसिद्ध. ' दिव उत् ' व ' ऋत् उत् ' या सूत्रातील उकाराचें तपरकरण हिचें ज्ञापक आहे.	७२
२१	वर्णांश्रेय नास्ति प्रत्ययलक्षणम्	सूत्रसिद्धवाचनिकी. ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययल- क्षणम् ' या सूत्राच्या अर्थाचाच प्रपंच कर- णारी ही आहे.	७३
२२	उणादयोऽव्युत्पत्तानि प्रातिपा- दिकानि	ज्ञापकसिद्ध. ' अत कृकमि ' या सूत्रा- तील ' कंस ' या पदाचें ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे.	७६
२३	प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित- स्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्	सूत्रसिद्धवाचनिकी. ' यस्मात् प्रत्यय- विधिः ' व ' येन विधेः ' या दान सूत्रातून ही विधानी आहे.	७७
२४	प्रत्ययग्रहणे चापद्धम्याः	स्वतन्त्रवाचनिकी.	८४
२५	उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम्	ज्ञापकसिद्ध. ' हृदयस्य हृलेख ' या सूत्रातील ' लेख ' या पदाचें ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे.	८८
२६	स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न	स्वतन्त्रवाचनिकी ' व्यष्ट. सम्प्रसारणम् ' या सूत्रावरील भाष्यात ही वचनरूपानें पठित केली आहे.	९०
२७	संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्त- ग्रहणं नास्ति	ज्ञापकसिद्ध. ' मुसिहन्तं पदम् ' या सूत्रातील ' अन्त ' या शब्दाचें ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे.	९६
२८	कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि	ज्ञापकसिद्ध. ' गतिरनन्तरः ' या सूत्रा-	९९

प. अ	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
	ग्रहणम्	तील 'अनन्तरः' या पदाचें ग्रहण दिवें शापक आहे.	
२९ 3	पदाङ्गाधिकारे तस्य च तद- न्तस्य च	'येन विधि' या सूत्राच्या अर्थाचा प्रपञ्च करणागे असल्यामुळें ही सूत्रसिद्ध वाचनिका आहे. 'पादस्य पदाज्यातिगो- पहतेषु' या सूत्रास ही परिभाषा लगत नाही असें भाष्यांत सांगितलें आहे	१०५
३० 71	व्यपदेशिवदेकस्मिन्	'एकपुत्रसत्वे ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठव्यवहार- दर्शनात्' या लौकिकन्यायानें सिद्ध अस- ल्यामुळें, ही लौकिकन्यायसिद्ध समजावी.	१०७
३१	ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तद- न्तविधिर्नास्ति	'समासप्रत्ययविधौ प्रातिपेध' या वार्ति- कांतील 'प्रत्यय' या अंशाचा अनुवाद करणारी असल्यामुळें, ही सूत्रसिद्ध— वार्तिकसिद्ध-वाचनिका आहे, व तसेंच ही शापकसिद्ध देखील आहे आणि 'सपू- वांश्च' हें सूत्र दिवें शापक आहे	११७
३२ —	व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन	शापकसिद्ध 'पूर्वाःसपूर्वादिनि.' असें एक सूत्र न करिता, 'पूर्वादिनि' व 'सपू- वांश्च' अशीं दोन वेगळीं सूत्रें केली आहेत हेंच दिवें शापक होय.	११९
३३	यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे	स्वतन्त्रवाचनिका. 'येन विधि' या सूत्रावरील भाष्यांत ही पठित केली आहे.	१२३
३४	सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्ग- वति	'चाथें द्वन्द्व' या सूत्रांतील 'व' या पदा- च्या अर्थाचा अनुवाद करणारी असल्या- मुळें ही सूत्रसिद्धवाचनिका आहे व तसेंच शापकसिद्ध देखील आहे, 'तिथ्यपुनर्व- स्वो' या सूत्रातील 'बहुवचनस्य' हें पद दिवें शापक आहे.	१२५
३५	सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्- प्यन्ते	'व्यत्ययो बहुलम्' या सूत्राचा बहु- लम्' असा योगविभाग केल्यानें, किंवा	१२८

प. सं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ
		'यद्योमुत्तमोऽन्दसि वा' या सूत्राचा 'वा' असा योगविभाग केल्याने सिद्ध होत असल्यामुळे, ही सूत्रसिद्धवाचनिकी आहे.	
३६	प्रकृतिवदनुकरणं भवति	ज्ञापकसिद्ध 'क्षियो दीर्घात्' या सूत्रातील 'क्षियः' यातील इगळनिर्देशा द्विधा ज्ञापक आहे. प्रातिपदिकास होणाऱ्या विभक्तिप्रत्यय धातूंचे अनुकरण करणाऱ्या 'क्षि' या शब्दास लावला असल्यामुळे, ही अनिस्य आहे.	१२८
३७	शुद्धदेशविकृतमन्यवत्	'शुद्धपुरछे दुर्गि श्वत्वन्व्यवहारः' या लौकिक न्यायाच्या आधाराचा रचली असल्यामुळे ही लौकिक न्यायसिद्ध आहे. 'अमीयात्' इत्यादि रूपे सिद्ध करण्याकरिता लागू पडत नसल्यामुळे, हा अनिस्य मानला आहे.	१२९
३८	२-याधयीजप्रकरणम् पूर्वपरमित्यान्तरङ्गापवादान- मुत्तरीपरं वर्तीयः	या परिभाषेचे वेगळे वेगळे भाग करून पुढील परिभाषांत सांगितले आहेत. त्यांपैकी 'पूर्वपर बलवत्' हा प्रथम भाग या परिभाषेत दिव्य आहे, व तो 'विप्रतिपे पर कार्यम्' या सूत्राचा अनुबद्ध करणारा असल्यामुळे तो भाग सूत्रासद-वाचनिकी परिभाषा होय.	१३१
३९	पुनः प्रतङ्गविज्ञानात्सिद्धम्	'विप्रतिपे परं कार्यम्' या सूत्राचा प्रथम करणाऱ्या असल्यामुळे	१३५
४०	सकृत्पूर्वा विप्रतिपे घट्टा- धिगं तन्वाधिनमेव	या सूत्रसिद्धवाचनिकी आहेत. ती सूत्र विधेपर मानण्यास प. ३९ सिद्ध होत, व निदधपर मानण्यास प. ४० सिद्ध होत.	१३६
४१	विवरणेभ्यो निपमो वर्तीयान्	इ प. ३८. 'सुख्यः रदगनीः' या सूत्रात विधेपर मानण्यास योग्य विप्रतिपेभ्यो निपमो वर्तीयान् इति आहे ती द्विधे शक्य आहे.	१३७

श्रु. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
४३	पराशिर्यं चत्वर्यं	'अत्रस्तुमाभावेऽस्याभावश्चानायेऽप्या वद- ताम चत्वर्येण ता'कस्यतमुचितम्' या ल्या- वर रचनी अग'यामुठे, ही युक्तिमिद आहे.	१५४
४३	दादन्तरेण प्राप्नुवन्विधि- रनियो भवति	'यद्वपतिगम्भेभनया पूर्णप्रयुक्तिरुदुग- क्तिगम्भेभनियेन पुन प्रयुती कृताः कृत- प्रमाद्विषयम्' या न्यायाच्या आधारेण रचयामुठे या युक्तिमिद आहेत, व यांच्याविषय पं. ४६-४८ अग'या- मुठे, या अनिय ठरतान.	१५५
४४	दादन्तराण् प्राप्नुयन् दादन्- तरे प्राप्नुयतश्चानिय'वम्		१५७
४५	लक्षणांतरेण प्राप्नुवन्विधि- रनिय		१५८
४६	क्ययिन् कृताकृतप्रमद्विमात्रे- णापि नियता	'यदा तु शास्त्रव्यतिरेकेण .. क्य'क'विरो- पाधयणाभावाः' या न्यायावर रचनी अग- स्यामुठे युक्तिमिद व अनिय (पा. १६०)	१६०
४७	यस्य च लक्षणांतरेण निमित्तं विहन्यते न तद्विनियमम्	'वाल्लिमुप्रावयोऽप्युच्यते नयोभेगवत्वा वा- ल्लिनि दनेऽपि सुधीवस्य वाल्लन प्रावयं न क्यवद्वरान्ति । अग'या- दाये पाठवैभवे ल्येऽपि पा'यानां प्रावयं क्यवद्वरान्ति च ।' या ली'क'क- न्यायाने मिद अग'यामुठे या दोहो ली'क'न्यायमिद आहेत, व अनिय) आहेत.	१६१
४८	यस्य च लक्षणांतरेण निमित्तं विहन्यते तद्विनियमम्		१६३
४९	स्वरभिस्य प्राप्नुवन्विधि- रनियो भवति	युक्तिमिद 'स्वरोऽपि नान्तरावयवमादक' अया न्याय अग'यामुठे, प. ४३-४६ त्या न्यायाने मिद होत न त्याच न्यायाने ही मिद होते.	१६६
५०	आसिद्धं बहिरहमन्तरहे	'मनुष्योऽय प्रत्ययाय प्रथमं स्वशरीर- कायान करोति, तत्र सुहदां, एत मन्व- न्विनाम्' या ली'क'न्यायाने मिद अग- स्यामुठे ही ली'क'न्यायमिद आहे. ही शपथमिद देखील आहे व 'बाह ऊरु' या सूत्राने 'ऊरु' प्रथम दिने शपथ आहे. 'सन्प्रसारण' या सूत्रवरील मथ्यात ही अनिय ठरविनी आहे	१६७
५१	नाज्ञानान्तरेण बहिरहमन्तरहे	शपथमिद. 'दन्तुचीरामिदः' या	२३०

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
		सूत्रांतील तुम्बहण हिचें ज्ञापक आहे. ही भाष्यकारांनी अनावश्यक मानून प्रस्थापनात केली असल्यामुळे, स्वीकाराई नाही	
५२ १६	अन्तरज्ञानपि विधीन्बहिरद्गो लुम्बाधते	ज्ञापकसिद्ध. 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र किंवा त्या सूत्रात केलेली 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति, हिचें ज्ञापक आहे. भाष्यरीत्या ही स्वतन्त्रवाचनिकी असून वार्तिकरीत्या ज्ञापकसिद्ध आहे असें काहीं वेदाकरण म्हणतात.	२३२
५३ ७	पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरद्गोऽप्येकादेशो न	ज्ञापकसिद्ध. 'नेन्द्रस्य परस्य' हे निषेधसूत्र हिचें ज्ञापक आहे.	२४८
५४ ३	अन्तरज्ञानपि विधीन् बहिरद्गो ल्यन्बाधते	ज्ञापकसिद्ध. 'अदो जग्धि' या सूत्रातील 'त्यप्' ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे.	२५४
५५ २०	वाणांदाह्नं बलीयो भवति	ज्ञापकसिद्ध व अनित्य. कित्येकाच्या मते 'अभ्यासस्यासवर्णे' या सूत्रातील 'असवर्णे' या पदाचें ग्रहण, पण ग्रन्थकाराच्या मते तें संपूर्ण सूत्र, हिचें ज्ञापक आहे. 'च्छबो शूद्' या सूत्रातील सतुक निदेश हिच्या अनित्यत्वाचा ज्ञापक आहे.	२५२
५६ २२	अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः	ज्ञापकसिद्ध. 'समर्थानां प्रथमाद्वा' या सूत्रातील 'समर्थ' हे पद हिचें ज्ञापक आहे. 'अल्लोपोऽनः' या सूत्रातील तप-रकरण हिच्या अनित्यत्वाचें ज्ञापक आहे. भाष्यात पठित नसल्यामुळे, ही स्वीकाराई नाही.	२७५
५७ १	अन्तरज्ञादप्यपवादो बलीयान्	'सर्वथा प्रतिशब्दावच्छास्य सर्वतो बलवत्त्वदर्शनात्' या लौकिकन्यायानें, सिद्ध असल्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे	२९७
५८	येन नाप्राप्ते यो विधिरारग्यते स तस्य बाधको भवति	तन्त्रौष्ठिद्वयन्यायाच्या आधारावर रचली असल्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे.	३९०

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
५९ 13	अचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गो- ऽभिनिविशते इति	माठरकौण्डिन्यपरिवेषणन्यायाच्या आधा- रावर रचली असल्यामुळे, हा लौकिक- न्यायगिद्ध आहे.	३०९
६० 2	पुरस्तादपवादा अनन्तरान्वि- धीन् बाधन्ते नोत्तरान्	' अचर्यं स्वपरस्मिन् बाधनीये प्रथमो- पस्थितानन्तरबाधेन वारितार्थे पश्चादुप- स्थितस्य ततः परस्य बाधे मानाभावः '	३२२
६१ 3	मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्	' पूर्वोपस्थितबाधेन नैरासाह्वयम् ' या त वावर रचली असल्यामुळे, ही युक्ति- सिद्ध आहे.	३२३
६२	अनन्तरस्य विधियां भवति प्रतिषेधो वेति	प्रत्यामत्तिन्यायाच्या आधारावर रचली असल्यामुळे ही युक्तिगिद्ध आहे.	३२५
६३	पूर्वं अपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः	) लक्षणैकचभूक्तस्यैवचभूक्तवृद्धिमूलक) न्यायावर रचल्या असल्यामुळे त्या) दोन्ही परिभाषा युक्तिगिद्ध आहेत.	३२८
६४	प्रकल्प्य चापवादाविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते		३३२
६५	उपसंजनित्यमाणनिमित्तोऽ- प्यपवाद उपसंजातनिमित्तम- प्युत्सर्गं बाधते इति	' उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्त्यमभावनाप्रयोज्यापवा- दशास्त्रप्रवृत्तिमभावना ' या तावावर रचली असल्यामुळे, ही युक्तिसिद्ध आहे.	३३३
६६	अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ- न्तर्हन्तरूपेण बाध्यते	' निरवकाशावरूपस्य बाधकत्वर्थाजस्याभा- वात् '—इत्यत्र अपवाद संवत्सरा शाब्दा- मुळे त्याचे बाधकत्व नष्ट होते—या न्याया- वर रचली असल्यामुळे, ही युक्तिसिद्ध आहे.	३३९
६७	अभ्यासविहारेषु बाध्यबाधक- भावो नास्ति	शापकसिद्ध. ' दीर्घोऽक्षितः ' या सुत्रातील अक्षिद्रवद्वय द्विचं शापक आहे.	३४२
६८	ताच्छीलिकेषु वासरूपविधि- नास्ति	शापकसिद्ध. ' निन्दाहिमहिंसा ' या सूत्रान ' वुन् ' प्रत्यय व्हावा अमे जे विरन	३४५

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार	पृष्ठ.
		केले आहे तें हिचें ज्ञापक आहे. 'सूद- दीपदीक्षश्च' या सूत्रात 'दीप्' धातूला 'युच्' प्रत्यय न व्हावा असा निषेध केला असल्यामुळे, ही अनित्य ठरते. वास्तविक 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' हें सूत्र अनित्य असल्यामुळे प० ६८, ६९ व ७० सिद्ध होतात. म्हणून त्या युक्तिसिद्ध समजाव्या.	
६९	सह्युद्गतुमुन्बलर्थेषु वासरू- पविधिर्नास्ति	वर सांगितल्याप्रमाणें युक्तिसिद्ध.	३४८.
७०	लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति	वर सांगितल्याप्रमाणें युक्तिसिद्ध तसेंच ही ज्ञापकसिद्धि आहे व 'ह्रश्वतोर्लङ् च' या सूत्रात केलेले लङ्विधान हिचें ज्ञापक आहे.	३५०
७१	उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो वलीयान्	'तस्मादित्युत्तरस्य' हें सूत्र 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' या सूत्राच्या मानानें परसून असल्यामुळे ही सिद्ध होते आणि म्हणून ही युक्तिसिद्ध समजावी.	३५०
७२	प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्ट- स्यापि ग्रहणम्	ज्ञापकसिद्ध. 'कुमारः भ्रमणादिभिः' या सूत्रात केलेला श्रीलिङ्ग भ्रमणादि पाठ हिचा ज्ञापक आहे. 'शक्तिलाङ्गलाकुश' या वार्तिकातील 'धटघटी' ग्रहण हिच्या अनित्यत्वाचें ज्ञापक आहे, व भाष्यका- राने सांगितल्याप्रमाणें ही मात ठिकाणी अनित्य आहे.	३५५
७३	विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्	परिभाषा ७२ अनित्य असल्यामुळे, ति- च्या अनित्यत्वामुळे ही परिभाषा सिद्ध होते व म्हणून ही युक्तिसिद्ध आहे.	३६०
७४	सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम्	ज्ञापकसिद्ध. 'अर्थे नपुंसकम्' या सूत्रा- तील 'नपुंसकम्' या पदार्थे ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे. धान्यपत्यालन्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळे, ही लौकिकन्यायासिद्ध देखील आहे.	३६१

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
७५	नभिवयुक्तमन्वमटशाधिरणे तया द्वयंगतिः	' न हि अत्राद्गणमानयेऽनुके शोचनीय कृती मरति ' या लौकिकन्यायानि सिद्ध होत असत्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे.	३६२
७६	गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासत्रचनं प्रारं सुशु- पत्तेः	शापकसिद्ध. ' उपपदमतिः ' या सूत्रा- तील ' अनिद् ' प्रदण द्विने शापक आहे. ही युक्तिसिद्ध देगील मानता येते. ही अनित्य आहे, व ' अम्बाम्ब ' या सूत्रा- तील ' गो, भूमि ' इत्यादि पदाने प्रदण द्विच्या अनित्यत्वाचे शापक आहे. कित्ये- कांचे मते ही अनित्य नाही.	३६५
७७	साग्रप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः	' तत्तद्वचनगामध्यन्यायसिद्धयम्. ' ' वाक- भेत् देवदत्तस्य गृहम् ' या लौकिकन्यायानि सिद्ध होत असत्यामुळे ही लौकिकन्याय- सिद्ध आहे. (पक्ष पान ३७३)	३७०
७८	बहुधीहो तद्गुणसंविज्ञानमपि	' सिद्धं तु तद्गुणमाविज्ञानात्प्राणिनेर्यथा लोके ' असं भाष्यात म्हटले असत्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे.	३७४
७९	चानुकुष्टं नोत्तरप्र	' अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने ' या सूत्रातील ' णमुल् ' प्रदण द्विने शापक आहे व ही शापकसिद्ध आहे. ही अनित्य आहे. ' सुष्टि च वत्पः ' या सूत्रातील भाष्यात अनु- गृह्यर्थक सर्वे चकाराने भाष्यकारांनी प्रत्या ख्यान केले असत्यामुळे, ही भाष्यसिद्ध उरते व म्हणून र्वाकाराई नाही.	३७६
८०	स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमान- वत्	शापकसिद्ध. ' नोत्तरपदे ' या सूत्रातील पृथिव्यादि पर्वुदास द्विचा शापक आहे. कैयटाच्या मते ही अनावदयकी आहे व भाष्यांत देखील तसेच ध्वनित केले आहे.	३७८
८१	हल्स्वरप्राप्ता व्यञ्जनमविद्य- मानवत्	शापकसिद्ध. ' यतोऽनावः ' या सूत्रातील ' अनाव ' हा प्रतिषेध द्विचा शापक आहे.	३८०

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
८२	निरनुबन्धरुप्रहणे न सानुबन्धकस्य	ज्ञापकसिद्ध. ' वामदेवाट्टपट्टयौ ' या सूत्रातील प्रत्ययांचें डित्करण यांचें ज्ञापक आहे.	३८२
८३	तदनुबन्धरुप्रहणे नातदनुबन्धकस्य		३८२
८४	क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते	ज्ञापकसिद्ध. ' णचः ख्रियाम् ' या सूत्रातील ' ख्रियाम् ' हें पद हिचें ज्ञापक आहे.	३८७
८५	समासान्तविधिरनित्यः	ज्ञापकसिद्ध. ' प्रतरंश्चादयस्तत्परुपे ' या सूत्रांत निर्दिष्ट अमेलस्य अंशादिगणांमध्ये जो ' राजन् ' शब्दाचा पाठ केला आहे तो हिचा ज्ञापक आहे.	३८८
८६ १९	सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य	' उपजीव्यविरोधस्यायुचत्वम् ' या लौकिकन्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे. ' कष्टाय क्रमणे ' या सूत्रातील ' कष्टाय ' हा निर्देश हिच्या अनित्यत्वाचा ज्ञापक आहे, व भाष्यात सांगितल्याप्रमाणें ही आठ ठिकाणी अनित्य आहे.	३८९
८७	सन्निवोगशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्यपायः	ज्ञापकसिद्ध. ' बिल्बकादिभ्यश्छस्य लुक् ' या सूत्रातील छप्रहण हिचें ज्ञापक आहे. तसेंच ही लौकिकन्यायसिद्ध देखील आहे. ' एकैस्मिन् प्रयोजने येषा सहाधिकारस्त-शान्यतरनिवृत्तावितरनिवृत्ति ' या लौकिकन्यायावर ही रचली आहे. (पहा पा. ४१०)	४०८
८८	ताच्छीलिके भवन्ति णेऽण्कृतानि	ज्ञापकसिद्ध. ' कामस्ताच्छील्ये ' या सूत्रान्वयें ' काम ' शब्दाची जी निपातनाने सिद्धि केली आहे ती हिची ज्ञापिका आहे. किले-काच्यामते ' छात्रादिभ्यो णः ' असें सत्र केले असल्यामुळे ही अनित्य आहे. (पहा पा. ४१४)	४१३
८९	धातोः कार्यमुच्यमानं सप्रत्यय भवति	ज्ञापकसिद्ध. ' भ्रौणहस्य ' यातील तच्च-निपातन हिचें ज्ञापक आहे. (पहा पा.	४१५

प. अं	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ
१०	तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते	४१५) ' न भृशुभिभोः ' असं निषेधक- सूत्र अमत्यामुळे, ही अनित्य आहे	
११	लुन्विचरणात्पुष्पिकरणयोरलु- ग्विकरणस्य	शापकसिद्ध. पाणनीय सूत्रात हिचें कोटेंदि शापक नसून ' यस्य विभाषा ' या सूत्रा- वरील भाष्य हिचें शापक आहे. ही भाष्यात साक्षात् पठित केली नसून ध्वनित केली आहे.	४१९
१२	प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्	शापकसिद्ध. ' हेरचटि ' या सूत्रातील ' अचटि ' हा प्रतिषेध हिचा शापक आहे. ही कु वविषयकच आहे.	४२४
१३	अद्भृत्ते पुनर्दृत्तावविधिः	शापकसिद्ध ज्यादादीयसः ' या सूत्रा- तील ' आत् ' ग्रहण व तपुंच ' ज्ञान- नोजा ' या सूत्रातील ' जा ' ग्रहण हिचें शापक आहे पाणिनीयसूत्रात ' द्वयो ' असा निर्देश असत्यामुळे हा अनित्य आहे. कित्येकाचें मत ही अनावश्यक आहे.	४२६
१४	संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम्	शापकसिद्ध ' ओर्गुण ' या सूत्रातील ' गुण ' शब्दाचें ग्रहण हिचें शापक आहे भाष्यात पठित नसत्यामुळे ही स्वीकारार्ह नाही.	४३१
१५	आगमशास्त्रमनित्यम्	शापकसिद्ध. ' आनि लोद् ' या सूत्रातील आशामाचें ग्रहण हिचें शापक आहे भाष्यात पठित नसत्यामुळे ही स्वीकारार्ह नाही.	४३२
१६	गणकार्यमनित्यम्	शापकसिद्ध. ' तनादिकृन्-भ्यः ' या सूत्रा- तील ' कृन् ' शब्दाचें ग्रहण हिचें शापक आहे. भाष्यात पठित नसत्यामुळे ही स्वीकारार्ह नाही.	४३३

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
९७	अनुदात्तेष्वलक्षणमात्मनेपदम- नित्यम्	ज्ञापकसिद्ध. ' चक्षिङ् ' धातूचें द्विभुक्करण हिचें ज्ञापक आदे. भाष्यात पठित नस- त्यामुळें हीं स्वीकाराई नाही.	४३४
९८	नञ्यटितमनित्यम्	ज्ञापकसिद्ध. ' अनुदात्तं पदमेरुवर्जम् ' या सूत्रातील ' वर्ज ' शब्दाचें ग्रहण हिचें ज्ञापक आदे. भाष्यात पठित नसत्यामुळें हीं स्वीकाराई नाही.	४३५
९९	आतिदेशिकमनित्यम्	ज्ञापकसिद्ध. ' लोटो लङ्वात् ' हें सूत्र हिचें ज्ञापक मानलें आदे. किर्यक ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' हें सूत्र हिचें ज्ञापक मानतात. (पहा पा. ४४०) भाष्यांत पठित नसत्यामुळें हीं स्वीकाराई नाही.	४३९
१००	सर्वविधेभ्यो लोपविधिरिड्- विधिश्च बलवान्	ज्ञापकसिद्ध. ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' हें सूत्र दिव्या प्रथमांशाचें ज्ञापक मानलें असून ' आर्धधातुकस्येड् ' या सूत्रातील इट्ग्रहण द्वितीयांशाचें ज्ञापक मानलें आदे. पहा (पा. ४४१) भाष्यात पठित नसत्यामुळें हीं स्वीकाराई नाही.	४३९
१०१	प्रकृतिग्रहणे यद्गुणन्तस्यापि ग्रहणम्	' पाष्ठद्वित्वस्य द्विः प्रयोगत्वसिद्धान्तेन प्रयोगद्वयरूपे समुदाये प्रकृतिरूपत्वबो- धनम् ' या शास्त्रीयन्यायानें सिद्ध होत असत्यामुळें हीं युक्तिसिद्ध आदे. भाष्यात पठित नसत्यामुळें हीं स्वीकाराई नाही.	४४२
१०२	विधा परिभाषोपतिष्ठते मानु- षादि	' विध्यद्गभूताना परिभाषाणां विधेयेन असिद्धतया मन्वन्धासम्भवेऽपि तद्विशे- षणे व्यवस्थापकरत्वेन अरितार्थानां तद्विशे- षणस्यवस्थापकाधि मानाभावः ' या शा- स्त्रीयन्यायानें सिद्ध होत असत्यामुळें हीं युक्तिसिद्ध आदे. भाष्यात पठित नसत्या- मुळें हीं स्वीकाराई नाही.	४४६

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
१०३ ७	उपपदविभक्तेः वारकप्रभक्ति- र्थलीयसी	स्वतन्त्रवाचनिरी	४५३
१०४	अतन्त्र्यविकारेऽन्वयमदेशस्य	स्वतन्त्रवाचनिरी.	४५९
१०५	नानर्थकेऽलोऽन्वयविधिरन- भ्यासविकारे	शापरमिद्र. ' नाग्रेडितस्यान्वयस्य तु वा ' या सूत्रातील ' अन्वयस्य ' या पदाचे प्रदण हिच्या प्रथमाशाचें शापक असून, ' अतिपिपत्येद्य ' या सूत्रातील ' पिपत्ये ' शब्दाचे प्रदण ' अनभ्यास- विकारे ' या द्वितीयाशाचें शापक आहे. (पदा पा० ४६७) भाष्यकारांनी ही पद्धि करून प्रत्याख्यात केली आहे	४६६
१०६	प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्य- सम्प्रत्ययः	' लोके बहुषु गच्छन्तु राजा गच्छतीति प्रधानं राजा व्यपदिश्यते । राज्ञश्च प्राधा- न्य तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिवादन्येषाम् ' या लौकिकन्यायानं सिद्ध अग्न्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे (पदा पा ४७०)	४६९
१०७	अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसि- द्धिर्बलीयसी	मीमांसैतील रथाधिकरणन्यायानं सिद्ध होत असल्यामुळे ही युक्तिसिद्ध आहे.	४७०
१०८	इपवस्थितविभाषयापि कार्या- णि क्रियन्ते	स्वतन्त्रवाचनिरी	४७२
१०९	विधिनियमसम्भवे विधिरेव जयायान्	' नियमे ह्यधुनाया अन्यनिवृत्तेः साम- र्थ्यापरिकल्पनमुक्तानुवादोपदेशात् एववा- द्विधिरेव ' या मामासाशास्त्रातील न्यायानं सिद्ध होत असल्यामुळे, ही युक्तिसिद्ध आहे.	४७५
११०	सामान्यातिदेशे विशेषानति- देशः	' सामान्योपरिधनिकले नियमेन विशेषो- पस्थापकमात्रभाव ' या लौकिकन्या- यानं सिद्ध होत असल्यामुळे ही लौकिक- न्यायसिद्ध आहे. ही अनित्य आहे, व ' न स्यपि ' हें सूत्र हिच्या अनित्य- त्वाचें शापक आहे.	४७७

प. अं	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
१२७	एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यति	' उभौ साभ्यासस्य ' हे सूत्र असत्यामुक्तं ही अनिरय उरते (पहा पा. ५३३) लापवगौरवमूलक लौकिकन्यायावर रचली असत्यामुक्तं, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे. (पहा पा. ५३५)	५३३
१२८	सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्	भाष्यकारानो ही प्रत्याख्यात केला आहे.	५३५
१२९	वचिद्विकृतिः प्रवृत्तिं गृह्णाति	} भाष्यांत पाठिल नमन्यामुक्तं ह्या स्वी- } काराई नाहीत.	५३७
१३०	आपदेशिकप्रायोगिकरूपेण आपदेशिकप्रयत्नस्य ग्रहणम्		५३८
१३१	दिन्या क्षपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैतज्जग्रहणं चैव पर्वतानि न यद्गुरि	ज्ञापकसिद्ध ' एकत्रय उपदेशे ' या सूत्रातील एकाग्रग्रहण दिश्या एका अंशाने ज्ञापक आहे. भाष्यांत पाठिल नसत्यामुक्तं ही स्वीकाराई नाही.	५४१
१३२	पदगौरवाद्योमविभागो गरीवान्	लापवगौरवमूलक लौकिकन्यायावद्या आभाषावर रचली असत्यामुक्तं, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे, पण भाष्यविद्वद् असत्यामुक्तं, स्वीकाराई नाही	५५३
१३३	अर्थमात्रलापनेन पुरोगाम्यस्य सत्यमेव विचारणाः	लापवगौरवमूलक लौकिकन्यायावद्या आभाषावर रचली असत्यामुक्तं, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे.	५५५

टीपाः—प्रागावना पा ७ अं. २९ वेधीय ' ह्याविचारणीया ' च्या जागी
 ' ह्यविचारणीया ' असे वाचार्थे, व तसेच पा ९ अं ३ वेधीय ' रिशामी ह्यणी ' च्या जागी ' जगा रिशामी ' असे वाचार्थे.

अक्षरानुक्रमचार परिभाषासूचीपत्र.

परिभाषा.

पृष्ठ.

परिभाषा.

पृष्ठ

भ्रूतव्यूहाः पाणिनीयाः २७५
 भ्रूतवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः ४२६
 अनन्तरस्य विधिर्वा भवति ३२५
 अनन्तर्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य ४५९
 अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता ६४
 अनिर्दिष्टार्थाः प्रथयाः स्वार्थे ५२३
 अनुदात्तत्वलक्षणमात्मनेपदम् ४३४
 अनेकान्ता अनुबन्धाः १६
 अन्तरङ्गादप्यपवादो यलीयान् २९७
 अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुम्बाघते २३२
 अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यबवाघते २५४
 अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थः ३३९
 अभेदका गुणाः ५०१
 अभ्यासविकारिषु बाध्यबाधकभावो ३४९
 अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ४९
 अर्थमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं ५५५
 अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिः ४७०
 असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे १६७
 आगमशास्त्रमनित्यम् ४३२
 आतिदेशिकमनित्यम् ४३९
 उणादयोऽव्युत्पन्नानि ७६
 उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे ८८
 उपपदाविभक्तेः कारकविभक्तिः ४५३
 उपसंज्ञानित्यमाणनिमित्तोऽप्यपवादः ३३३
 उभयगतिरिह भवति २२
 उभयनिर्देशो पञ्चमीनिर्देशो ३५२
 एकदेशविकृतमनन्यवत् १२९
 एकयोगनिर्दिष्टानां सह ६६
 एकस्या भाकृतेश्चरितः ५३३
 एकान्ता १७
 औपदेशिकप्रायोगिकयोः ५३८
 कार्यकाल सजापरिभाषम् ३
 कार्यमनुभवन्निह कार्यं २५
 कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ९९
 क्ल्युत्तुमुन्त्वल्लर्पेणु ३४८

कचिन्कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि १६०
 कचिन्समुदायेऽपि ५००
 कचिन्स्वार्थिकाः प्रकृतितो ३८७
 कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गो ३०९
 कचिदंरुदेशोऽप्यनुवर्तते ६९
 कचिद्विकृतिः प्रकृति गृह्णाति ५३७
 गणकार्यमनित्यम् ४३३
 गतिकारकोपपदानां कृद्धिः ३६५
 गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः ४९६
 गौणमुख्ययोर्मुख्ये ५३
 ग्रहणवता प्रातिपदिकेन ११७
 चानुकृष्टं नोत्तरत्र ३७६
 जापकसिद्धं न सर्वत्र ५२६
 तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ३८२
 तन्मध्यपतितत्तद्ग्रहणेन ४१९
 ताच्छीलिके णेऽणकृतानि ४१३
 ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिः ३४५
 धातोः कार्यमुच्यमानं तत्रप्रत्यये ४१५
 नञिवयुक्तमन्यसदशाधिकरणे ३६२
 नञघटितमनित्यम् ४३५
 नाजानन्तर्थं बहिष्कृतवृत्तिः २२०
 नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः ४६६
 नानुबन्धकृतमनेनाल्वम् १८
 नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् १९
 नानुबन्धकृतमसारूप्यम् २१
 निरनबन्धकग्रहणे न नानुबन्धकस्य ३८२
 निर्दिश्यमानस्यादेशा ३८
 निषेधाश्च बलीयासः ५१९
 पद्गौरवाद्योगविभागो गरीयान् ५५३
 पदाङ्गाधिकारे तस्य च १०५
 परान्नित्य बलवत् १५४
 पञ्चम्यबलक्षणप्रकृतिः ५१४
 पर्यायशब्दानां लाघवगौरव ५२६
 पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्प्रसिद्धम् १३५

परिभाषा.	पृष्ठ.	परिभाषा.	पृष्ठ
पुरस्तादपवादा अनन्तरान्	३२२	घर्णाश्रये नास्ति प्रत्यय	७३
पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते	३२८	घर्णादाङ्गं बर्लीयो भवति	२५६
पूर्वत्रासिद्धीयमाद्विचे	५२९	विकरणेभ्यो नियमो	१४७
पूर्वपरानित्यान्तरङ्गापवादानाम्	१३५	विधिनियमसम्भवे विधिरिव	४७५
पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वं	२४८	विधौ परिभाषोपपत्तिश्चेत्	४४६
प्रकल्प्य चापवादविषयं तत	३३२	विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्	३६०
प्रकृतिग्रहणे ष्यधिक्स्यापि	४२४	व्यपदेशिवद्देशिकस्मिन्	१०५
प्रकृतिग्रहणे यद्भुलुगन्तस्यापि	४४२	व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन	११९
प्रकृतिवदनुकरणं भवति	१२८	व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि	४७२
प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः	८४	व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः	२
प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स	७७	शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिः	१५५
प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य	४७९	शब्दान्तरात्प्राप्नुवतः	१५७
प्रत्येकं चान्यपरिसमाप्तिः	४९९	शितपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं	५४१
प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यं	४६९	श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो	४८६
प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्ट	३५५	सकृत्तां विप्रतिपद्ये	१३६
बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि	३७४	संज्ञापूर्वकविधेरनित्यात्वम्	४३१
बाधनान्येव निपातनानि	५१२	संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे	९६
भाव्यमानेन सवर्णाना	७०	सनिपातलक्षणां विधिरनिमित्तम्	३८९
भाव्यमानोऽप्युत्तरः	७२	संनियोगविशिष्टानामन्यतराप्राये	४०८
मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधान्	३२३	समासान्तविधिरनित्यः	३८८
यत्रानेकविधमानन्तरं	४५	सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्	५३५
यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्	३	सर्वविधियो लोपविधिरिङ्गिधिश्च	४३९
यदागमास्तद्गुणाभूताः	२७	सर्वे विषयश्छन्दसि	१२८
यस्मिन्विधिस्तदादावलग्रहणे	१२३	सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति	१२५
यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्त विहन्यते	१६२	सहचरितासहचरितयोः	४८२
यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते	१६३	सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः	४७७
येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते	२९७	साम्प्रतिक्रिाभावे भूतपूर्वगतिः	३७२
योगविभागादिष्टसिद्धिः	५२५	सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम्	३६१
लक्षणप्रतिपद्योक्तयो	४९१	स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न	९०
लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधि	१५८	स्वरभित्तस्य प्राप्नुवन्	१६४
लादेशोप वासरूपविधि.	३५०	स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्	३७८
लुग्विकरणलुग्विकरणयोः	४२१	हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनम्	३८०

अभिप्राय.

प्रकृतग्रन्थावर अनेक विद्वान् व्याकरणाचार्यांनी दिलेले अभिप्राय —

(१) महामहोपाध्याय व्याकरणाचार्य माधवशास्त्री भाण्डारी, प्रधानाध्यापक, ओरिअॅन्टल् कॉलेज, लाहोर लिहितात—रा व वाडेगावकर साहेबांनी परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थावर मराठी भाषेत केलेली टीका मी बहुतेक सर्व वाचली त्यावरून मराठी भाषेत फार बहुमूल्य शास्त्रीय ग्रन्थाची भर पडली आहे असें मला पूर्णपणे वाटत या टीकेची भाषा अगदी सरळ आहे व पूर्णपणे ग्रन्थाचें अक्षरशः विवेचन व प्रक्रियेचा स्पष्टपणे सर्व खुलासा अत्यंत सुबोध रीतीनें केला आहे हा ग्रन्थ महाराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांना उपकारक तर होईलच, पण शास्त्री लोकाना सुद्धा अत्यंत मान्य होईल असा मला विश्वास वाटतो वाडेगावकर साहेब या अपूर्व कामगिरीबद्दल अत्यंत धन्यवादाईं आहत

(२) व्याकरणाचार्य श्री गणपतिशास्त्री मोकटे, व्याकरणशास्त्राचे सुरयाध्यापक, वीन्स कॉलेज, बनारस, लिहितात—श्री महोदय बाबासाहेब वाडेगावकर यांनी परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थावर महाराष्ट्रभाषेत स्वतः बनविलेली टीका मला दाखविली ती टीका काहीं काहीं ठिकाणीं मी आपातत वाचून पाहिली मुळाच्या पक्तीचा अर्थ मराठींत सुंदर रीतीनें उतरला आहे. उदाहरणेंहि सूत्राचे अक देऊन फार विशद रीतीनें सोडवून दाखविली आहेत एवच हा ग्रन्थ कौमुदी शिकलेल्या विद्यार्थ्यांना उपकारक होईल असें मला वाटते

(३) व्याकरणाचार्य श्री कालिदासशास्त्री जोशी, बनारस, लिहितात—रा व ना दा. वाडेगावकरसाहेब यांनी परिभाषेन्दुशेखराचें जें मराठींत भाषांतर व विवेचन केलें आहे त्यापैकी ५५ प छापून तयार आहेत त्या सर्व मी काळजीपूर्वक वाचून पाहिल्या व तसेंच बऱ्याच इतर परिभाषा देखील वाचल्या रा व साहेबांनी प्रत्येक पक्तीचा अक्षरार्थ देऊन त्या पक्तीच्या अर्थाचें कसात विस्तृत विवेचन केलें आहे पक्तीचा अर्थ नीट लक्षात येण्याकरिता जेथें उदाहरणाची आवश्यकता आहे तेथें आवश्यक उदाहरणें देऊन त्याची प्रक्रियापूर्वक सिद्धि करून दाखविली आहे प्रक्रिया लिहिताना त्यांनी सूत्रां देऊन पाणिनीय सूत्रें सांगितलीं आहेत त्यामुळे प्रक्रिया एकदम ध्यानात येते ग्रन्थाची भाषा फार सापी व सरळ अमल्यामुळे व होतां होई तों पर्यंत पारिभाषिक शब्द वापरल नसल्यामुळे, विद्यार्थ्यांस प्रत्येक पक्तीचा अर्थ उत्तम रीतीनें ध्यानात येण्यास कार्दण अडचण येत नाही सारांश हा ग्रन्थ

सर्वांगसुंदर व छात्रवर्गांस अत्यंत हितायुह झाला आहे. परिभाषेन्दुशेखर व्याकरणशा-
खातील फार कठीण ग्रन्थ अस्पष्ट्यामुळे, अशा भाषांतराची विद्यार्थिवर्गांस फार गरज
होती. रा. व. साहेबांनी ती गरज भरून काढल्यामुळे त्यांना जितके धन्यवाद
दिले तितके कमीच आहेत. माझी पूर्ण उमेद आहे की ज्या विद्यार्थ्यांनी कौमुदी
वाचली आहे त्याला प्रकृतभाषांतराच्या सहाय्याने परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थ उत्तम रीतीने
समजण्यांत काहीच अडचण येऊ नये. एवढ्या उतारवयात अविधान्त परिश्रम
करून रा. व. साहेबांनी हे जें विसृष्ट भाषांतर केले आहे त्या योगानें त्यांनी
विद्यार्थिवर्गांवर फार मोठा उपकार केला आहे.

(४). व्याकरणाचार्य पं चतुर्वेदी एम्. ए. मॉरिस कॉलेज, नागपूर येथील
संस्कृताचे प्रोफेसर लिहितात—

I had the privilege of having gone carefully through the major portion of the marathi version of परिभाषेन्दुशेखर by R. B. N. D. Wadegaonker. The translation is lucid and accurate and leaves nothing to be desired for an intelligent understanding of the text. The learned translator has not only taken care to refer to the important sutras required in the प्रक्रिया of the forms—the knowledge of which is indispensable if one wishes to go through the subtleties of the text but has made the translation immensely useful by adding within brackets explanatory notes and giving, at the end, in case of important परिभाषाs an analytic summary of the various views on the subject. R. B. Sahib, being a retired high officer in the Judicial service, it is no wonder that he has brought his critical faculty of judgment and the method of logical presentation to the work and has given us a lucid and threadbare explanation of **each and every** word of the text—which few scholars would have done so successfully. With his masterly knowledge of analysing and sifting facts and penetrative insight into the application of maxims of interpretation, he has rendered an invaluable service to the students of नागोजीभट्ट whose work, being overloaded by hamsplitting commentaries, has been growing obscure

I myself have the honour of having studied the work in the traditional way from Benares Pandits; but I must confess, without hesitation, that on many a point I have been benefitted by reading Rao Bahadur's version, for its clear cut explanation of obscure points has made the Text more intelligible. A sanskrit student, who has studied सिद्धान्त कैमुदी should, in my opinion, be able to understand परिभाषेन्दुशेखर—the standard and unique work of its type—without the help of a teacher. Herein lies the intrinsic merit and speciality of the work—a distinct improvement on Kielhorn's English version of the Text, which, though precise and logically written, frightens many students by its terse and pithy style. A Hindi rendering of the Marathi version should be more useful, for it will then reach many more deserving hands.

I pray God for a long period of Rao Bahadur's retired career to enable him to do still more work in making the scholarly works of the Paninian system of grammar more easily intelligible to the Sanskrit students.

(५). व्याकरणाचार्य पंडित गोपालशास्त्री नेने, डीन्स कॉलेज, बनारस येथील व्याकरणशास्त्राचे अध्यापक लिहितात:—

धीमद्धिर्माननोर्यनांगपूरनिवासिभिर्भूतपूर्वप्राह्विवाकप्रवरैर्बायासाहेबमहोदयैर-
चिरादेव विरचितं परिभाषेन्दुशेखरस्य महाराष्ट्रभाषान्तरभाषाततोऽवलोकितम् ।
शास्त्रीयग्रन्थेषु पारिभाषिकशास्त्रानां भाषान्तरकरणमतिदुश्शकमपि यथावद्ग्रन्थकारा-
भिप्रायप्रदर्शकं तत्र तत्रानूदितमवलोक्य सर्वम्यापि विदुषो मनसो मोदमावहेत् ।
अस्मिन् पुस्तके प्रथमतो ग्रन्थस्य शब्दतोऽनुवादं विरच्य तत्सपटीकरणाय कृतध्रीमतां
प्रयत्नोऽस्तीव स्तुत्या वर्तते । तेनेदं पुस्तकं महाराष्ट्रभाषाभाषिणामव्यसंस्कृतज्ञाना-
मपि महतो ग्रन्थस्य परिभाषेन्दुशेखरस्य याथातथ्येनार्थप्रकाशकं भवेदिति मदीयां
विश्वासः ।

(६) व्याकरणाचार्य व मीमांसातीर्थ पं० अनन्तशास्त्री षडके, डीन्स कॉलेज, बनारस येथील अध्यापक लिहितात—

श्रीयुतैः प्राद्विवाकप्रवरैः श्रीवाचासोहेववाडेगावकरमहोदयैः परिभाषेन्दु
शेखरस्य महाराष्ट्रभाषायां कृतं नूतनं सोदाहरणं व्याख्यानं बहुषु स्थलेषु मया सुस-
मालोचितम् । सम्यग्मूलाध्यायिभिः सुललितैः पदैः कृतमेतद्व्याख्यानं नीरसव्याक-
रणग्रन्थस्यान्यभाषायां सुललितैः पदैः कर्तव्यस्यानुवादस्याद्यमुदाहरणं भवेदिति वदतो
मम जिह्वामसत्यवाददोषो न स्पृशेदिति निश्चितम् । अत्र सर्वत्र स्थलेषुदाहरणानि
सूत्राङ्कप्रदर्शनपूर्वकं सम्यक्तया विवृतानि । कौमुदीं पठित्वाऽग्रिमग्रन्थपिपठिपूर्णां छात्राणां
कृतेऽस्तीवोपकारकमेतद्व्याख्यानं भवेदिति निःसन्देहं मे मनम् ।

(७). व्याकरणाचार्यं पं. मुकुन्दशास्त्री पुणतामवर, साङ्गवेद विद्यालय, काशी
वेथील व्याकरणशास्त्राचे अध्यापक लिखितातः—

श्रीमद्भिस्तत्रभवद्भिः रावबहादुरपदमलङ्कुर्वान्भूतपूर्वन्यायाधीश्वरैर्विधिविद्यानदी-
णैः ना. दा. वाडेगावकरमहानुभावैर्विनिर्मितं महाराष्ट्रभाषया परिभाषेन्दुशेखरस्य
व्याख्यानं यथामति विलोक्यता मया नितरामवर्णनीय आनन्दसन्दोहोऽनुभूतः ।
यतोऽत्र महाराष्ट्रभाषया ग्रन्थतान्पर्यन्तिर्णयसमर्थानां पर्यायशब्दानां प्रदानं महाराष्ट्र-
भाषायाः समधिकवैदुष्यपरिचायकमित्यत्र नास्ति द्वापरः । किञ्च मध्ये समुपदर्शितायां
प्रक्रियायां मया यावान् ग्रन्थोऽवलोकितस्तत्राऽशुद्धिदोषोऽपि मदीयदृष्टिपथं नागतः ।
अहोऽतितरामेषा समुद्यमः श्लाघ्यः !.....

(८). गीर्वाणवाग्वार्धिनी सभेच्या विद्वान् सभामदाचे मत त्या सभेचे मन्त्री
खाली लिहिल्याप्रमाणे कळवितातः—

श्रीमद्भिर्विदर्भराजधानीनिवासिभिर्न्यायाधीशपदाधिष्ठितैर्वाडेगावकरमहोदयैर्व्याक-
रणशास्त्रीयपरिभाषेन्दुशेखरग्रन्थो गुरुमुखादवष्टन्य द्युत्पासुपाश्चान्यभाषाविद्यार्थिना सौ-
कर्याय मुश्चिरमहाराष्ट्रभाषया प्रमत्नेन वाग्गम्येन प्रथमतयाऽनूचोपदिष्टोऽस्माकं
चेतश्चमत्करोति । वाडेगावकरमहोदयानामयमुचोगोऽत्यन्तं प्रदास्यः । उपदेश्यतया
अभिप्रेतानां पाश्चात्यविद्यार्थिनां सम्यक् हितावहश्चेति वयं प्रतीमः । श्रीमता धीर्तिव-
द्दिनी इयं कृतिः श्रीविधेश्वरप्रसादेन मुश्चिरमेघतामिति समाशास्महे । इति काशीस्थ-
गीर्वाणवाग्वार्धिनीसभामदां स्मरते मते निवेदयामः ।

सभापतिः—गोपाळभट्टभट्टः

म.त्री.—हरिराम शुक्लः

परिभाषेन्दुशेखराचे मराठी भाषांतर.

गणाधिपं नमस्कृत्य सर्वारिष्टविनाशकम् ।
 सकलार्थप्रदां चाभ्यां मातापुरनिवासिनीम् ॥ १ ॥
 व्यंकटेशं च वग्दं पाणिन्यादीन्मुनींस्तथा ।
 विद्वद्ध्रष्टं च नागेशं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ २ ॥
 दुर्योधपरिभाषेन्दुशेखरस्य सुबोधकम् ।
 भाषान्तरं महाराष्ट्र्यां कुर्वे गुरुप्रसादतः ॥ ३ ॥
 क्वाहं मन्दमतिः क्वायं परिभाषेन्दुशेखरः ।
 बहुभिः पण्डितैर्यत्नः शृतो यस्वार्थबोधने ॥ ४ ॥
 गुर्वदेशात्तथाप्येतत् क्रियते साहसं मया ।
 गुर्वाज्ञा नाद्यमन्तव्येति हि सर्वत्र विश्रुतम् ॥ ५ ॥
 अतो मे साहसमिदं क्षन्तव्यं पण्डितैरिति ।
 विनयावनतो भूत्वा प्रार्थयेहं कृताञ्जलिः ॥ ६ ॥
 ये व्याकरणशास्त्रज्ञास्तदर्थं नायमुद्यमः ।
 अल्पज्ञा मन्दमतयस्तदर्थमयमुद्यमः ॥ ७ ॥
 स्वर्णितानि दुरुक्तानि ग्रन्थेऽस्मिन्स्युः पदे पदे ।
 प्रदर्शितानि चेत्तानि महाननुग्रहो भवेत् ॥ ८ ॥

प्रथमं प्रकरणम्

नत्वा साम्बं शिवं ब्रह्म नागेशः कुरुते सुधाः ।

घालानां सुखबोधाय परिभाषेन्दुशेखरम् ॥१॥

परब्रह्मस्वरूपी साम्ब (अम्बंसहित) सदाशिवास नमस्कार करून (महाभाष्यादि
 अकरग्रन्थांचिं अध्ययन केलें नसल्यामुळे परिभाषांचा अर्थ ज्यांना नीट रीतीने अवगत
 झाला नाहीं अशा) लोकांना (परिभाषाचा अर्थ) महत्प्रपणे रच्यवा या हेतूने पण्डित
 नागेश परिभाषेन्दुशेखर (नामक ग्रन्थ) करितां.

प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकान्यत्र पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्याय-
 सिद्धानि भाष्यवाचिकयोगपनिबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि
 व्याख्यायन्ते ।

पुरातन वैयाकरण (इन्द्र इत्यादिकांनी) केल्ल्या व्याकरणग्रन्थात मूलरूपाने
 पण्डित पण पाणिनीयशास्त्राने (अष्टाध्यायीमध्ये) ज्ञापकमिदं च न्यायमिदं अस्त्येव्यः

ज्यां परिभाषा भाष्यात किंवा वार्तिकाम मागिनल्या आद्रेत अशा परिभाषांची (व्याख्यान) व्याख्या केली जाते.

परिभाषा १

ननु लण्अइउपासूत्रयांणकारद्वयस्यैवोपादानेनाणिणप्रहणंपु मन्देहाद-
निर्णयोऽत आह—

(माहेश्वर सूत्रांत) 'ण्' हा अनुबन्ध दोन ठिकाणी म्हणजे एकदां 'अइउण्' ह्या प्रथम सूत्रांत व पुनः 'लण्' ह्या महाध्या सूत्रांत आढळतो. तेव्हां 'अण्' किंवा 'इण्' प्रथ्याहाराने कोणत्या प्रकाराचें ग्रहण कराचें असा संशय उत्पन्न होतो; व (पाणिनीचा उद्देश काय होता हें कळण्यास अष्टाध्यायींत माघन नसल्यामुळे) संशयाचे निराकरण होत नाहीं अशा स्थितीत काय कराचें ह्याणून ही परिभाषा सांगतात —

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् ॥ १ ॥

(कोणत्याहि सूत्रांतल शब्दांच्या अर्थाबद्दल संशय उत्पन्न झाला अमता, भाष्यकारादिकांच्या) व्याख्यानावरून मनायनिवृत्ति करून घ्यावी, कारण एखाद्या सूत्रांत संदेहजनक शब्द असला तरी ते सूत्र त्यांत सांगितलेले कार्य केल्याशिवाय राहत नाहीं. (सूत्रनिर्दिष्ट कार्य निश्चितच असलें पाहिजे हें लक्षांत ठेऊन, जेव्हां संदेह उत्पन्न होतो, तेव्हां त्या संदेहाचें निराकरण भाष्यकारादिकांच्या व्याख्यानावरून करून घ्यावें.)

विशेषास्यान्यतराद्यर्थरूपस्य व्याख्यानाच्छिष्टकृतात् प्रतिपत्तिर्निश्चयो,
यतः सन्देहाच्छास्त्रमलक्षणमननुष्ठापकं लक्षणमलक्षणं तथा न, शास्त्रस्य
निर्णयजनकत्वाच्चित्यादित्यर्थः ।

सूत्रांत एखाद्या संदेहजनक शब्द आल्यास त्याच्या अनेक अर्थांपैकी कोणता अर्थ थरोबर आहे हे निश्चितपणे समजण्यासाठी, शिष्टांनी (भाष्यकारादिकांनी) त्या शब्दाच जे व्याख्यान केले आहे त्यावरून निश्चित अर्थ करून घ्यावा. कारण (अष्टाध्यायीतील) सूत्रांत एखाद्या संदेहजनक शब्द असला तरी शब्दांचे शुद्ध रूप कोणतें हें समजण्यास ते ज्ञान आवश्यक आहे ते त्या सूत्रांत नाहीं किंवा ते सूत्र त्यांत सांगितलेले कार्य करून इष्टरूप सिद्ध करित नाहीं असें होत नाहीं. (कोणता संशय उत्पन्न झाला एवढ्यावरून पाणिनीय शास्त्र अननुष्ठापक-कार्य करण्यास असमर्थ-उत्तम नाहीं) व पाणिनीय व्याख्येनासत्र निश्चिंतार्यप्रतिपादक आहे हेंच मानणें योग्य आहे

असन्निर्ग्रहानुष्ठानसिद्ध्यर्थेऽन शास्त्रे मन्दिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्यय-
हारण मन्देहनिवृत्तेर्व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्ष्यं धोष्यत इति याचन् ॥

पाणिनीय शास्त्राचा उद्देश निश्चितपणे कार्यामिद्धि घ्यावी (सूत्रनिर्दिष्ट कार्य निश्चितपणे करतां यावीत व शुद्ध स्वरूप ठरवितां यावें) असा असल्यामुळे, पाणिनीनं क्वचित् सूत्रांत संदेहजनक शब्द उच्चारण अस्वरूपावरून असें ज्ञापित होते पर्य, संदेह-

निवृत्ति करण्यास व्याख्यानाग्रेसीज इतर कोणतेहि साधन नाही (भाष्यकारादिकांच्या व्याख्यानांवरूनच संशयाची निवृत्ति करून घेतली पाहिजे, माराज अशा मतेहजमन शर्मा व्याख्यानच शरण मानिलें पाहिजे.)

तेनाणुदित्सचर्णस्येतत्पग्निहाय पूर्वणाण्ग्रहण, परेणेणग्रहणमिति लणसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ १ ॥

हणूनच (अर्सादिग्रहणे कार्यसिद्धि करिता यावी हें व्याकरणशास्त्राचे प्रयोगन अमन्यामुळे व्याख्यानांवरूनच आपणास असे करतें की) जेथे जेथे 'अण्' प्रत्याहाराचे पाणिनीय सूत्रांत ग्रहण केले आहे तेथे तेथे 'अणुदिसवर्णस्य' (सू १४) पक्षे व 'कच मृत्र श्वेरीज करून इतर सर्व सूत्रांत 'अण्' प्रत्याहाराने पूर्व णकाराचेच ग्रहण कराव व 'हण्' इत्यादि प्रत्याहारात दुसऱ्या णकाराचेच ग्रहण कराव असे 'लण' मृत्रावरील भाष्यान भाष्यकारानी स्पष्टपण सांगितले आहे

परिभाषा २ व ३

तत्र संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयमित्याह—

सज्ञा व परिभाषा संबंधानें जे दोन पक्ष आहेत ते सांगणाऱ्या परिभाषा शर्मा सांगतात —

यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् ॥ २ ॥

सज्ञा व परिभाषा ज्या ठिकाणी सांगितल्या आहेत (ती प्रदश न सोडता) तेथेच राहतात

कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ ३ ॥

ज्या सूत्रांत कांहीं कार्य करण्याचे सांगितले आहे त्या सुत्रान्धय कार्य करते वरी, सज्ञा व परिभाषा तेथे (सूत्रप्रदेशात) उपस्थित होतात

उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम् । उद्देश उपदेशदेशः । अधिकरणसाधनश्चायम् ॥ यत्र देशे उपदिश्यते तद्देशे एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्यता गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः । देशश्चोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवहियते ॥ तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोग जनमिति ज्ञानमात्रेण सन्तुष्यद्यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्त्रपेक्षोऽयं पक्ष इती दूत्सूत्रे कैयटः ।

(यथोद्देशपक्ष हणजे काय व कार्यकालपक्ष हणजे काय व ह्या दोन पक्षात काय फरक आहे हे ग्रन्थकार आता सांगू इच्छितात योद्देश्यात सागावयाचे हणजे ह्या दोन पक्षात हा फरक आहे की, यथोद्देशपक्षात, सज्ञासूत्र व परिभाषा जेथे पठित आहेत त्याठिकाणी विधिसूत्राच्या अर्थाचा बोध होतो पण कार्यकालपक्षांत विधिसूत्र जेथे पठित आहेत तेथेच संज्ञासूत्र व परिभाषा ह्यांच्या सहायान त्यांच्या अर्थाचा बोध

होता.) 'उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम्' ह्या अव्ययीभाव समासाचा अर्थ 'आपला प्रदेश (आपली जागा) न सोडतां' असा आहे. 'उद्देश' हागत ज्या ठिकाणी (संज्ञासूत्र किंवा परिभाषा) पठित आहे तो प्रदेश. 'उद्देश' हा शब्द ('उद् + दिश' ह्या धातूम) अधिकरणवाचक अर्थांत 'घञ्' प्रत्यय लागून झाला आहे. (उद्दिश्यते अस्मिन् इतिउद्देशः). संज्ञा व परिभाषा ज्या ठिकाणी पठित आहेत, त्याच ठिकाणी ज्या वाक्यांनी त्या पठित केल्या आहेत त्या वाक्यांच्या अर्थाचा बोध होऊन संज्ञांच्या सांकेतिक अर्थांचें व तमंच परिभाषांच्या अर्थांचें पूर्णपणें ज्ञान होते, व त्यांच्या त्या अर्थांच्या धरूनच त्यांचा व्याकरणशास्त्रांत सर्वत्र उपयोग केला जातो, ह्या व्याकरणशास्त्रांत, 'देश' ह्या शब्दाचा 'उच्चारणकाल' असा अर्थ मानला आहे. 'ईदृक्' १-१-११ ह्या सूत्रावरिल भाष्याच्या टीकेत कैयटाने असें ह्याटले आहे कीं, संज्ञासूत्रे व परिभाषा ज्या ठिकाणी पठित आहेत तेथें गुरुपामून ज्ञात झालेल्या अर्थांचें पूर्णपणें ज्ञान करून घेतल्यावर, पुढें ह्या ज्ञानाचा (व्याकरणशास्त्रान) केव्हांनां केव्हां तरी उपयोग होईलच अशी धट्टा बाळगणाऱ्या व झालेल्या ज्ञानाने संतुष्ट होणाऱ्या (छात्रां) करितां हा यथोद्देशपक्ष आहे. (मारांश, अपेक्षाबुद्धिसमूहक यथोद्देशपक्ष असून, उपेक्षाबुद्धिसमूहक कार्यकालपक्ष आहे. संज्ञासूत्रें व परिभाषा व्याकरणशास्त्रांत पठित असल्यामुळे त्यांचा पुढें, व्याकरणशास्त्रान मांगितलेल्या विधिसूत्रांचा अर्थ यथार्थपणें समजून घेण्याकरितां, अवश्य उपयोग होईल असे समजून जे छात्र गुरूने मांगितलेला संज्ञासूत्रांचा व परिभाषांचा अर्थ त्याचवेळीं पूर्णपणें अवगत करून घेतात व नेहमीकरितां तो अर्थ ध्यानांत ठेवितात तशा धट्टाले व अपेक्षाबुद्धियुक्त छात्रांकरितां यथोद्देशपक्ष आहे. 'वृद्धिरादेश्' इत्यादि संज्ञासूत्रांचा व 'तन्मिच्छिति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्यादि परिभाषांचा गुरूने मांगितलेला अर्थ ने नेहमीकरितां ध्यानांत ठेवीन अमल्यामुळे, जेव्हां ते 'वृद्धि रेचि' इत्यादि संज्ञापठित सूत्रें व 'इको यणचि' इत्यादि सप्तमीनिर्देशयुक्त सूत्रे पठत करितात, तेव्हां गुरूने पूर्वी मांगितलेला 'वृद्धि' ह्या पदाचा अर्थ व तमंच सप्तमीनिर्देशानें कोणाम कार्य होतें हें त्यांना पूर्णपणें अवगत अमल्यामुळे, त्यांना विधिसूत्रार्थ चटकन कळतो व अशाच छात्रांकरितां यथोद्देशपक्ष आहे हे लक्षांत ठेवावे. ह्याच्या उलट जे छात्र गुरुपामून संज्ञासूत्रांचा व परिभाषांचा अर्थ ऐकून घेतल्यावर रवाकडे स्यावेळीं दुर्लक्ष करितात व जेव्हां विधिसूत्रांचा अर्थ समजून घेण्याची वेळ येईल तेव्हां संज्ञांचा व परिभाषांचा अर्थ नीट लक्षांत आणून विधिसूत्रांचा अर्थ ज्ञात करून घेऊं अशी दृष्ट्य करितात तशा उपेक्षाबुद्धियुक्त छात्रवर्गांकरितां कार्यकालपक्ष आहे. परिभाषा-संश्लेषानेच प्राचीन मतांत व नवीन मतांत फरक आहे. संज्ञासंश्लेषी दोहोंत संप्रत्यय आहे. प्राचीन व नवीन मतांमरणें, यथोद्देशपक्षांत, संज्ञापठित विधिसूत्रांचा अर्थ संज्ञासूत्रांच्या प्रदेशांत केल्या जातो; पण कार्यकालपक्षांत, संज्ञासूत्रें विधिसूत्रप्रदेशांत उपस्थित होऊन व शेंहांची पृष्ठवाच्यता होऊन सूत्रार्थ केल्या जातो. तमंच, परिभाषा-संश्लेषानें वेपटादि प्राचीन वैयाकरणार्थें मग असें आहे कीं, यथोद्देशपक्षांत विधिसूत्रे

परिभाषांतरात उपस्थित होतात व दोहोंची एकवाक्यता होऊन परिभाषाप्रदेशांत विधिसूत्रांच्या अर्थाचा बोध होतो; परंतु कार्यकालपक्षांत, परिभाषा विधिसूत्रप्रदेशांत उपस्थित होतात व दोहोंची एकवाक्यता होऊन विधिसूत्रप्रदेशांत विधिसूत्रांच्या अर्थाचा बोध होतो. हे परिभाषासंबंधानें वर सांगितलेलें प्राचीन मत नागेशाद्रि नवीन व्याकरणांस मान्य नमल्यामुळें, नागेशा, 'केचित्तु' ह्या शब्दानें सुकं होणाऱ्या पुढील रचितां परिभाषासंबंधानें नवीन मताचें प्रतिपादन करितात, नवीन मताप्रमाणें, यथोद्देशपक्षांत परिभाषेजवळ विधिसूत्रे उपस्थित होत नसून, त्यांच्या अर्थांचें केवळ स्मरण होत असतें. यथोद्देशपक्षांत परिभाषेजवळ विधिसूत्रें उपस्थित होतात असें मानल्यास, विधिसूत्रांतील परापरत्व नष्ट होईल. जसें 'वृक्षेभ्यः' हें रूप साधतांना, 'सुषिच' सू. २०२-व 'बहुवचने झल्येत्'-सू. २०५-ह्या दोन सूत्रांची प्राप्ति होते. दोन्ही सूत्रांत सप्तमीविभक्तीचा निर्देश असल्यामुळें, हा दोन्ही सूत्रे 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' ह्या परिभाषेजवळ उपस्थित होतील व एकदेशस्थ बनतील, व त्यामुळें त्यांचे परापरत्व नष्ट होईल. असें झाल्यास, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हा न्याय लावतां येणार नाही व कोणत्या सूत्रान्वयें कार्य करावें हें ठरवितां येणार नाही. परंतु परिभाषेजवळ विधिसूत्रे उपस्थित होत नसून त्यांच्या केवळ अर्थांचें परिभाषाप्रदेशांत स्मरण होतें असें नवीन मताप्रमाणें मानल्यास, विधिसूत्रें एकदेशस्थ बनत नाहींत, व त्यामुळें त्यांचे परापरत्व नष्ट न होतां, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हा न्याय लावण्यांत कांहींच अडचण येत नाही; आणि 'बहुवचने झल्येत्' हें परसूत्र असल्यामुळें तें प्रवृत्त होऊन, 'वृक्षेभ्यः' असें इष्टरूप मिळू शकते. तसेच कार्यकालपक्षांत जशा परिभाषा प्राचीन मताप्रमाणें विधिसूत्रप्रदेशांत उपस्थित होतात, तशा त्या, नवीन मताप्रमाणें विधिसूत्रप्रदेशांत माझान् उपस्थित होत नसून, त्या प्रदेशांत केवळ त्यांच्या अर्थांचेंच स्मरण होते. परिभाषा विधिसूत्रप्रदेशांत माझान् उपस्थित होताना असे जें प्राचीन मत आहे तें मानल्यास, 'इमोऽहम्वात् अचिड्मुद् नित्यम्' इत्यादि सूत्रांत जेथें पञ्चमी व सप्तमी ह्या दोन्ही विभक्तींचा निर्देश आहे, तेथें 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' व 'तस्मादित्युत्तरस्य' ह्या दोन्ही परिभाषा उपस्थित होऊन एकदेशस्थ बनतील, व तसें झाल्यास त्या परिभाषांचे परापरत्व नष्ट होईल, व विप्रतिषेधन्याय अशा ठिकाणीं लावतां येणार नाही; आणि त्यामुळें विधिसूत्रांचा अर्थ करण्याकरितां कोणती परिभाषा लावावी हें ठरवितां येणार नाही. पण परिभाषा विधिसूत्रप्रदेशांत उपस्थित न होतां, तेथें त्यांच्या केवळ अर्थांचेंच स्मरण होतें असे जें नवीन मत आहे तें मानल्यास, त्या परिभाषा एकदेशस्थ न बनतां, त्यांचा मूळ प्रदेश कायम राहतो व त्यामुळें विप्रतिषेधन्याय लावण्यास कांहीं अडचण येत नाही, आणि 'तस्मादित्युत्तरस्य' हें परसूत्र असल्यामुळें तें लावून 'इमोऽहम्वात्' ह्या विधिसूत्रांचा अर्थ निश्चितपणें करितां येतो. प्राचीन मताप्रमाणें दोन्ही पक्षांत जरी विप्रतिषेधन्याय उपयोगांत आणव्य जातो हें खरें आहे तरी, तो गौणरीत्या उपयोगांत आणला जातो; पण नवीन मतांत तो मुख्यरीत्या लागू

पडतो. तसेंच परिभाषा व विधिसूत्र अनेकन अमल्यामुळे, स्वदेश मोंडून त्यांचे परदेशांत जाणे संभवत नसल्यामुळे, तीं परदेशांत माझान उपस्थित होतात हे मानणे बरोबर नाही. ह्या सर्व कारणांमुळे, प्राचीन मन स्वीकारतां येत नाही व नवीन मन सयुक्ति अमल्यामुळे आणि त्याला भाषाचा आधार असल्यामुळे तेच ग्राह्य आहे असें ज्ञातां पुढील ग्रंथांत नागेश मांगणार आहेत. पुढील ग्रंथ नीट लक्षावा व परिभाषा-संबंधाने प्राचीन मतांत व नवीन मतान पाप करू आहे हे पूर्णपणे लक्षण यांचे ह्या हेतूने ही विस्तारपूर्वक चर्चा केली आहे.)

केचिच्च परिभाषाविषये तस्मिन्नित्यादिवाक्यार्थबोधे सप्तमीनिर्देशादि कृति पर्यालोचनायां सकलतत्त्वद्विधुपस्थितीं सकलतत्त्वसंस्काराद्य गुण भेदं परिकल्प्यैकवाच्यतयैव नियमः ।

कियेक (भाष्यतत्त्ववित् नवीन) वैयाकरणाच परिभाषासंबंधाने असे मत आहे की, ' तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ' इत्यादि परिभाषाच्या अर्थांचा (गुरुमुखापासून) बोध झाल्यानंतर, सप्तमी इत्यादि विभक्तींचा निर्देश कोणकोणत्या सूत्रात आहे अशी जिज्ञासा उत्पन्न होते व त्यावेळीं जेवढीं सूत्रे सुद्धीत उपस्थित होतात—स्मरणजे ज्याचे स्मरण होते—त्यापैकी प्रत्येक सूत्राला ती परिभाषा लागून व दोहोर्थां एकवाच्यता करून विधिसूत्रांचा अर्थ (परिभाषाप्रदेशात) नीट समजून घेतला जातो (ह्या पंक्ती ' परिभाषाविषये ' हा शब्द घातला आहे त्याचे कारण असे की, पूर्वी सांगितल्या प्रमाणे, प्राचीन मतात व नवीन मतात संज्ञासंबंधाने ऐक्यमत आहे. फक्त काय व ह्या दोन मतात परिभाषासंबंधानेच आहे. तसेंच ह्या पंक्तीत ' सकलतत्त्वद्विधुपस्थितीं ' हा जो शब्द वापरला आहे त्यातील ' सकल ' ह्या पदाचा ' संपूर्ण ' असा अर्थ नसु ' कतिपय ' असा अर्थ आहे, आणि ' उपस्थिति ' ह्या पदाचा अर्थ ' परप्रदेशात चालू जाणे ' असा नसून, ' सुद्धीचे शिष्यांनी स्मरण होणे ' असा आहे कारण, ह्या पंक्तीचे अर्थ असा आहे की जेव्हा गुरु आपल्या शिष्यांस ' तस्मिन्निति निर्दिष्टे ' इत्यादि परिभाषाचा अर्थ नीट समजवून देतो व शिष्याला तो अर्थ पूर्णपणे कळतो तेव्हा सप्तमी निर्देशाची सूत्रे कोणकोणती आहेत ही जिज्ञासा त्याचे मनांत सहज उत्पन्न होते व ते गुरुला ती सूत्रे सांगण्याबद्दल विनंति करतो, आणि त्यावेळीं उदाहरणादाखल जीं सूत्रे गुरु त्याला सांगतो किंवा जीं सूत्रे त्याला स्वतः लक्षावतात अशाच सूत्रांना येथेही सांगण्यालागतो. जीं सूत्रे त्याला वापरेलीं गुरु सांगत नाहीं. त्यांज्वाजे स्मरण चालू होत नाही अशा सूत्रांचे ठिकाणी कार्यकालपक्ष लागतो असे नवीन वैयाकरणाचे मत आहे. त्याच्या मताप्रमाणे दोन्ही पक्षात विधिसूत्र परिभाषाप्रदेशात किंवा परिभाषा विधिसूत्र-प्रदेशांत चालून जात नसून व तद्देशस्थ होत नसून आपआपल्याच प्रदेशांत वायम राहतात, व त्यामुळे त्यांचे परापरत्व द्रावितांना काही अडचण येत नाही.)

[कार्यकालपक्षे तु त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरिति विशेषः ।]

(नवीन मताप्रमाणे, यथोद्देशपक्ष व कार्यकालपक्ष ह्या दोन पक्षांत हा फक्त

आहे की) केवळ कार्यकालपक्षामध्येच परिभाषा त्रिपादीत देव्वाळ उपस्थित होतात.

(' कार्यकालपक्षे तु ' इति ' तु ' शब्दाचा अर्थ ' एव ' असा आहे. परिभाषा सपादसप्तार्थात पठित असल्यामुळे व ' पूर्वत्रासिद्धम् ' ह्या सूत्रान्वये, त्यांच्या दृष्टीने त्रिपादी अमिद्ध असल्यामुळे, यथोद्देशपक्षांत परिभाषा त्रिपादीतील सूत्रांस लागू पडू शकत नाहीत. म्हणूनच परिभाषा त्रिपादीतील सूत्रांस लागू पडण्याकरितां कार्यकालपक्षाची मदन रथाची लागते. मारांश, यथोद्देशपक्ष व कार्यकालपक्ष हे दोन्ही पक्ष सपादसप्तार्थातील सूत्रांना लागू पडतात; कारण परिभाषा व ती विधिसूत्रे एकमेकांच्या दृष्टीने अमिद्ध नाहीत. परंतु त्रिपादीत पठित असलेल्या विधि सूत्रांचे ठिकाणी कार्यकालपक्षच लागतो. येथे हे लक्षांत ठेवावे की जरी सपादसप्तार्थाच्या दृष्टीने त्रिपादी अमिद्ध आहे तरी त्रिपादीच्या दृष्टीने सपादसप्तार्थाची असिद्ध नाही. म्हणून त्रिपादीपठित विधिसूत्र परिभाषांच्या मदनरथाने आपला अर्थ कार्यकालपक्षांत यथार्थ रीतीने स्वतःसाठी करून घेतात. आतां, परिभाषासंबंधानें जे नवीन मत प्रत्येकारानें सांगितलें आहे तें भाष्यास घेऊन आहे व परिभाषासंबंधी प्राचीन मत भाष्यविरुद्ध आहे हे सिद्ध करण्याकरितां, नागेश पुढच्या पंजीत भाष्याचें प्रमाण देतात.)

(एतदेवाभिप्रेत्याधिकारो नाम त्रिप्रकारः) कश्चिदेकदेशस्यः सर्वे शास्त्रमभिव्यलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वे वेदमाभिव्यलयतीति पृष्ठीस्थाने इति सूत्रे भाष्य उक्तम् । अधिकारशब्देन पारार्थ्यात्परिभाषाप्युच्यते । कश्चित्परिभाषारूप इति कैयटः । दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृह प्रकाशक एवमेतत्स्यबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति तत्तात्पर्यम् । एतच्च पक्षद्वयसाधारणं भाष्यं पक्षद्वयेऽपि प्रदेशैकवाक्यताया इतः प्रतीतेः । तत्रैतावान्विशेषः, यथोद्देशे परिभाषादेशे सर्वविधिसूत्रबुद्ध्यात्मात्मभेदं परिकल्प्य तैरेकवाक्यता परिभाषाणाम् । तदुक्तं विडति चेति सूत्रे कैयटेन ' यथोद्देशे प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयुज्जत ' इति ॥

(वर जें परिभाषासंबंधानें नवीन मत सांगितलें आहे) त्याच अभिप्रायानें, ' पृष्ठी स्थानेयोगा ' १-१-४९ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार असें म्हणतात की अधिकार तीन प्रकारचा असतो (१- ' स्वस्तिनाधिकार. ' ह्या सूत्रान्वये सांगितलेल्या अधिकार, तो त्या अधिकारात पठित असलेल्या सर्व सूत्रांस लागू पडतो, जसें ' अङ्गस्य ' हे अधिकारसूत्र अङ्गाधिकारांत पठित असलेल्या प्रत्येक सूत्रांचे ठिकाणी उपस्थित होतें. २- ' चकार. ' जेथें उत्तरसूत्रांत ' चकार ' असतो तेथें पूर्वसूत्रांतील विधेय त्या चकारानें उत्तरसूत्रांत अनुकृत होतें हें प्रसिद्धच आहे. ३- ' परिभाषा. ' ह्या परिभाषा त्यांच्या चिन्हांनीं युक्त असलेल्या सर्व विधिसूत्रांस लागू पडतात व त्या विधिसूत्रांचा अर्थ योग्य रीतीने करून देण्याच्या उपयोगी पडतात म्हणून त्यांना ' अधिकार ' असें म्हटलें आहे). त्यापैकी एक अधिकार—म्हणजे ' परिभाषा '—असा आहे की जो (आपला प्रदेश न सोडतां) एकाच जागी राहून, ज्या प्रमाणें चांगला प्रकाश-

युक्त दिवा (आपली जागा न मांडतां, जेथे तो आहे तेथूनच) आपल्या प्रकाशाच्या योगाने सर्व घरांत प्रकाश पाडतो त्याचप्रमाणे, सर्व व्याकरणशास्त्रावर प्रकाश पाडतो. ' अधिकार ' या शब्दानें परिभाषांचेहि ग्रहण होतें; कारण, अधिकारसूत्राप्रमाणें, परिभाषा स्वतःकरितां उच्चारल्या नसून इतर सूत्रांचा—ग्रहणजे विधिसूत्रांचा अर्थ योग्यरीतीनें करून देण्यासाठी त्या सांगितल्या असतात. वरील भाष्यांत ' कश्चिन् ' ह्या शब्दाने परिभाषेचें ग्रहण होतें असे कैयटाने म्हटलें आहे. त्या भाष्याचे तात्पर्य हे आहे कीं ज्याप्रमाणें दिवा आपल्या जागेहूनच सर्व घरांत प्रकाश पाडतो त्याचप्रमाणें परिभाषा (आपल्या जागेच राहून) आपल्या अर्थाच्या स्मरणद्वारा सर्व व्याकरणशास्त्राच्या उपयोगी पडतात—ग्रहणजे त्यांच्या चिन्हांनीं युक्त असलेल्या सर्व विधिसूत्रांचा अर्थ नीट लावण्याच्या कामी पडतात. (वरील भाष्यांत ' एकदेशस्थः ' हे पद घातलें असल्यामुळें त्यावरून हें स्पष्ट होतें की परिभाषा आपला प्रदेश केव्हांहि सोडीत नाहींत व विधिसूत्रांजवळ चालून जात नाहींत आणि तद्देशस्थ बनत नाहींत. म्हणूनच परिभाषासंबंधाने पूर्वी जे प्राचीन मत सांगितलें आहे ते स्वीकारतां येत नाहीं; कारण त्या मताप्रमाणें परिभाषा विधिसूत्रांजवळ जाऊन तद्देशस्थ बनतात. आतां, कैयटार्थे असें म्हणणें आहे कीं वरील भाष्य केवळ यथोद्देशपक्षाद्दृष्ट असून ते कार्यकालपक्षास लागू पडणारे नाहीं. कारण त्याच्या मताप्रमाणें, यथोद्देशपक्षांतच परिभाषा आपली जागा सोडीत नाहींत व कार्यकालपक्षांत त्या विधिसूत्र देशस्थ बनतात. ह्यावर नागेशाचे म्हणणें असें आहे कीं, वरील भाष्य केवळ यथोद्देशपक्षास लागणारे नसून) तें भाष्य दोन्ही पक्षांम म्हणजे यथोद्देश व कार्यकालपक्षांस लागू पडणारें असें उभयपक्षसाधारण भाष्य आहे. (कारण तें भाष्य केवळ यथोद्देशपक्षासच लागतें असें मानण्यास काहींच प्रमाण नाहीं. दुसरे असें कीं ते केवळ यथोद्देशपक्षास लागतें असें मानल्यास परिभाषांना कार्यकालपक्ष लागूच पडणार नाहीं; कारण त्या जर स्वदेशीच राहिल्या तर प्राचीन मताप्रमाणें त्यांच्या संबंधाने कार्यकालपक्षाची उपस्थिति होणे अशक्य आहे.) वरील भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं दोन्ही पक्षांत—ग्रहणजे यथोद्देश व कार्यकालपक्षांत—एकाच प्रदेशाचे ठिकाणी परिभाषा व विधिसूत्रे ह्यांची एकवाक्यता होते. ह्या दोन पक्षांत फरक येवढाच आहे की, यथोद्देशपक्षांत, परिभाषाप्रदेशामध्ये विधिसूत्रांचें स्मरण होऊन जेव्हा विधिसूत्रांचे स्मरण होते नितकेदां परिभाषा उच्चारून प्रत्येक सूत्राची परिभाषाविधेयाशीं एकवाक्यता केली जाते. ' कृति च ' १-१-५ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेनें कैयटाने असें म्हटलें आहे कीं, ' यथोद्देशपक्षांत, विधिसूत्रे परिभाषेजवळ ठेविली जातात व जितकीं विधिसूत्रे उपस्थित होतात नितकेदां परिभाषा उच्चारून परिभाषेच्या विधेयासह प्रत्येक विधिसूत्राची एकवाक्यता केली जाते (सारांश, कैयटाच्या प्राचीन मताप्रमाणें देखील यथोद्देशपक्षांत परिभाषाप्रदेशामध्येच विधिसूत्रार्थबोध होतो, परंतु परिभाषापदेशांत विधिसूत्रे साक्षात् उपस्थित केलीं जातात असे जें कैयटार्थे म्हणणें आहे तें नवीन मतवाद्यांना कर्तव्य नसून त्यांच्या मताप्रमाणें परिभाषाप्रदेशांत केवळ विधिसूत्रा-

र्थस्मरण होतें. हाच टोन मतांत फरक आहे. कैवटाचे मत कमं शीपयुक्त आहे हं ग्रन्थ-
कार पुढे सांगणार आहेत)

कार्यकाले तु तत्तद्विधिप्रदेशो परिभाषायुद्धयैकवाक्यतति । (अत्रैक-
देशस्थ इत्यनेन तत्र तत्र तद्व्युद्धायपि तत्तद्देशस्थत्वं चारयति) यथा
व्यवहर्तृणां कार्यार्थमनेकदेशगमनेऽपि न तत्तद्देशीयत्वव्यवहारः किन्त्वभि-
जनदेशीयत्वव्यवहार एव, तद्वत् ।

परंतु कार्यकालपक्षांत विधिसूत्रप्रदेशामध्ये परिभाषेच्या अर्थाचे स्मरण होऊन
त्या प्रदेशांत दोहोंची एकवाक्यता केली जाते (व विधिसूत्रप्रदेशांत सूत्रार्थबोध होतो,
परंतु यथोद्देशपक्षांत परिभाषाप्रदेशामध्ये सूत्रार्थबोध होतो. हाच टोन पक्षांत फरक
आहे.) वर सांगितलेल्या ('पृथी म्यानेप्रोगा' ह्या सूत्रावरील) भाष्यांत 'एवदेशस्थः'
हे पद घातले असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की, परिभाषांचे विधिसूत्रप्रदेशांत जरी स्मरण
होतं तरी त्या विधिसूत्राचे जवळ चालून जात नाहीत व विधिसूत्रप्रदेशस्थ बनत नाहीत
(आणि त्यामुळे त्यांच्यातील परापरत्व कायम राहते. प्राचीन मताप्रमाणे परिभाषा
विधिसूत्राजवळ जाऊन विधिसूत्रप्रदेशामध्ये बनतात; परंतु हे लक्षण 'एकदेशस्थः'
ह्या भाष्यांतील पदाच्या विरुद्ध असल्यामुळे, प्राचीन मत ब्रूक ठरते.) ज्याप्रमाणे
राजगार करण्याकरिता निघालेले पुरव जरी अनेक देशांत जातात तरी त्या देशांतील
राहणारे समजले जात नसून आपल्या मूळ प्रदेशांतलेच राहणारे समजले जातात
त्याचप्रमाणे परिभाषासंबंधाने समजावे.

निषेधवाक्यानामपि निषेधविशेषाकाह्वत्याद्विधेकवाक्यतयैवान्वय
इति परिभाषासादृश्यात्परिभाषात्वेन व्यवहारः (कृति चेत्यत्र भाष्ये ।
तत्रैकवाक्यता पर्युदासन्यायेन । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि तेन सह वान्यार्थ-
बोधमात्रेणैकवाक्यताव्यवहारः ॥) R C

(निषेधसूत्रांना देखील गौणरीत्या परिभाषा मानतात त्यांचे कारण ग्रन्थकार असे
सांगतात की) अमुक वार्थ होऊं नये असे सांगणाऱ्या वार्थनिषेधसूत्रांना, ज्याचा नीं
निषेध करितात त्याची आकांक्षा (गरज) असल्यामुळे, ज्या ज्या विधिवाक्यत
सांगितलेल्या कार्यंचा तीं निषेध करितात त्या त्या विधिवाक्यादरमरेच त्याचा उच्चार
करून दोहोंची (विधिवाक्य व तासंबंधी निषेधवाक्य ह्यांची) एकवाक्यता केल्याने
अर्थबोध होत असल्यामुळे, व ह्या वागतात त्यांचे परिभाषांशी सादृश्य असल्यामुळे,
त्यांना (वार्थनिषेधसूत्रांना) देखील परिभाषाच मानावे असे 'कृति च' (१-१-५)
ह्या सूत्रावरील भाष्यांत झटले आहे. ही जी (विधिवाक्य व निषेधवाक्य ह्यांची)
एकवाक्यता करावयाची ती कधी पर्युदासरूपाने व कधी प्रसज्यप्रतिषेधरूपाने होऊन,
दोहोंच्या (विधायक व निषेधक सूत्रांच्या) एकत्रीकरणाने अर्थबोध होतो पर्युदासाचा
मीनार केल्यास, दोहोंची मिळून एकवाक्यता होते. (जसे 'सार्कधातुसार्धातुस्थो,'
सू. २-१६८ हे विधायकसूत्र व 'किदति च' सू. २-२१७ हे निषेध सूत्र,

द्या दोहोर्धो, पर्युदासवत् स्वीकारून, एकवाक्यता केरपास, 'अङ्गिन्मन्वधातुकार्ध धातुययो प्रत्यययो परयो इगन्तादस्य गुणो भवति' असं एकवाक्य हेतुं) प्रमज्य प्रतिपेय करून दोन भिन्न वाक्ये केरपास, त्या दोन वाक्याच महाराक्य करून एकवाक्यता होत (जसे 'सार्धधातुकार्धधातुययो प्रत्यययो परयो इगन्तादस्य गुणो भवति, किंतु किति द्विति प्रत्यये परे गुणो न भवति')

संज्ञाशास्त्रस्य तु कार्यकालपक्षे न पृथग्वाक्यार्थबोधः किन्तु प्रदेशवाक्येन सहैव, अत एवाणोऽप्रगृह्यस्येत्येतदेकवाक्यतापन्नाऽसोमादित्येतन्निति न मुत्वाद्यसिद्धस्य, अस्तिद्वत्वस्य कार्यार्थतया कार्यज्ञानोत्तरमेव तत्प्रवृत्तिः, कार्यज्ञानं च प्रदेशदेश एवेति तद्देशस्थस्यासिद्धत्वान्पूर्वग्रहणे नाप्रहणात्

कार्यकालपक्षात्, सज्ञासूत्र जेथें पठित आहेत तेथें त्याच्या दोधील अर्थांचा बोध होत नाहीं (म्हणजे तेथें त्याच्या अर्थांचा बोध जरी झाला तरी त्यामुळें काही विधायक कार्य होऊ शकत नाहीं), परंतु ज्या विधायकसूत्रात सज्ञाचा उपयोग केला आहे त्या सूत्रासह या सज्ञासूत्राचा विधायकसूत्राच्या प्रदेशात अन्वय केच्यास अर्थबोध हाता (-म्हणजे कोणतें कार्य करावें ह्याचा बोध होतो साराश सज्ञासूत्राना जेथें विधिसूत्रें पठित आहेत त्या ठिकाणी नेऊन दोहोर्धो एकवाक्यता केल्याने विधिसूत्रप्रदेशात त्याचा कार्यकालपक्षामध्य अर्थबोध होतो.) म्हणूनच 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक' (८-४-१० सू० ११०) ह्या विधिसूत्राजवळ 'अदसो मान्' (१-१-१२ सू १०१) हा प्रगृह्यमनेच मग नेऊन तेथें दोहोर्धो एकवाक्यता केल्यावर, विधिसूत्राच्या प्रदेशात आणलेल्या 'अदसो मान्' ह्या सूत्राच्या दृष्टीने 'अदसोऽसेर्दो दु दोम' (८-२-८० सू ४१९) हें सूत्र असिद्ध ठरत नाहीं व त्यामुळें ('अमी' ह्या शब्दातील) मुचाला अभिद्वत्व प्राप्त होत नाहीं ('पूर्वग्रासिद्धम्' ह्या सूत्रान्वयें, सिद्धराजडातील सूत्राच्या दृष्टीने त्रिपादीपठित सर्व सूत्रें असिद्ध आहेत व तसच त्रिपादीत पठित पूर्वं पूर्वसूत्राच्या दृष्टीने उत्तरांतर सूत्र असिद्ध आहेत ह्या रीतीने 'अदसो मान्' ह्या सिद्धराजडातील सूत्राच्या दृष्टीने 'अदसोऽसेर्दो दु दोम' व 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक' ही नाहीं त्रिपादीतील सूत्र असिद्धच आहेत 'अदसोऽसेर्दो दु दोम' ह्या त्रिपादीतील पूर्वसूत्राच्या दृष्टीने 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक' हें त्रिपादीतील परसूत्रहि अभिद्वच आहे पण जेथें कार्यकालपक्षात् 'अदसो मान्' हें सज्ञासूत्र 'अणोऽप्रगृह्यस्य' ह्या सूत्राला नाऊन मिळत व त्याच्याशी एकवाक्यतापन्न होत, तेथें असा तद्देन एकवाक्य झालेल्या ह्या दोन सूत्रांच्या दृष्टीने, 'अदसोऽसेर्दो दु दोम' हें, पूर्वसूत्र अस-पामुळ अभिद्व ठरू शकत नाहीं,—म्हणजे सिद्ध ठरतें, व त्यामुळ, 'अमी' ह्यातील मुचाला अभिद्वत्व प्राप्त होत नाहीं, व त्याला 'प्रगृह्य' सज्ञा प्राप्त होऊन, ते पदान्ती असले तरी, अनुनासिक होत नाहीं, कारण ('पूर्वग्रासिद्धम्' ह्या सूत्राने सांगितले) असिद्धत्व, कार्य करणाकरिताच (-म्हणजे सिद्धसूत्रान्वयें प्रथम कार्य करून मग अभिद्वसूत्राचें वाच

करावे ह्या करितांच) सांगितले आहे, व कार्यज्ञान झाल्यावरच जे कार्य करणे आहे ते मित्र मित्रा अमिद्व आहे हे ठरविणे शक्य आहे. कार्यज्ञान, कार्यविधादक सूत्र जेथे पट्टि असे. न्याप्रदेशांच (टिकाणांच) होऊं शकते. म्हणून ' अणोऽप्रगृह्यस्य ' ह्या कार्य विषयक सूत्राजवळ उपस्थित होऊन व्याख्याही एकवाक्यतापरु झाल्याने तद्देशस्थ बनलेले ' अदसो मात् ' हे संज्ञासूत्र, ' अदसोऽसेदांतु दंस. ह्या असिद्धवाण्डांतील पूर्वसूत्राच्या दृष्टिने अमिद्व ठरते, व त्यामुळे ' पूर्वत्रासिद्धम् ' ह्या सूत्रातील ' पूर्व ' शब्दाने ' अदसो मात् ' (उत्तरसूत्रप्रदेशास्थ होऊन उत्तरसूत्र झाल्यामुळे) ह्या सूत्राचे, म्हण होऊं शकत नाही.

एवं तद्विधोत्तरमेव विरोधप्रतिसन्धानं चेति तत्रत्यपरत्थमेव विप्रति-
वेधसूत्रप्रवृत्तौ योजम् (अत एव कार्यकालपक्षेऽद्यादिभ्यः परैच प्रगृह्यसंश्लेष-
वमोमादितिसूत्रे भाष्य उक्तम् ।) २

वर सांगितल्याप्रमाणे, ज्या विधिसूत्रांत संज्ञेचा उल्लेख आहे त्या सूत्राच्याजवळ संज्ञासूत्र नव्ह्यानंतर तेथे त्या संज्ञासूत्राचा अर्थदोष होत असल्यामुळे, ते संज्ञासूत्र विधिसूत्र-प्रदेशास्थ आहे असे समजून, ' पूर्वत्रासिद्धम् ' ह्या सूत्रान्वये परापरत्व ठरवावे. (संज्ञा-सूत्राचा ज्या विधिसूत्रप्रदेशात मफल वाक्यार्थत्रोध होतो तद्देशस्थ ते संज्ञासूत्र समजून विप्रतिवेधन्यायाने परापरत्व ठरवावे असा नियम स्वीकारला आहे) म्हणूनच, कार्यकाल-पक्षात, ' एचोऽयवायव ' सू० ६१ ह्या सूत्राच्या अपेक्षेने प्रगृह्यसंज्ञासूत्र पर आहे असे ' अदसो मात् ' १-१-१२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे. (वास्त-विक, प्रगृह्यसंज्ञासूत्रे अष्टाध्यायीत प्रथमाध्यायात पठित आहेत, ' एचोऽयवायव. ' सू० ६१ व ' प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ' सू० ९० हीं सूत्रे पठ्याध्यायाच्या प्रथमपादात पठित असून त्या दोहोंमध्ये ' प्लुतप्रगृह्या ' हे परसूत्र आहे पण कार्य-कालपक्षात जेव्हा ' हुंदेत् द्विवचनम् प्रगृह्यम् ' सू० १०० हे संज्ञासूत्र ' प्लुत-प्रगृह्या अचि नियम् ' ह्या सूत्राजवळ जाऊन त्याच्याशी एकवाक्यतापरु होत व तद्देशस्थ बनत, तेव्हा त्याला ' एचोऽयवायव ' ह्या सूत्राच्या दृष्टिने परत्व द्यावे व ' विप्रतिवेधे परं कार्यम् ' या न्यायाने ते संज्ञासूत्र पर ठरून, ' गृहे अमु ' इत्यादि टिकाणी अया देशा न होता, प्रकृतिभाव कायम राहतो. येथे सहज अशी शंका उत्पन्न होते की ज्या-प्रमाणे परिभाषा अचेतन आहेत त्याचप्रमाणे संज्ञासूत्रे देखील अचेतन आहेत. मग परिभाषा विधिसूत्राजवळ कां चालून जात नाहीत व संज्ञासूत्रे विधिसूत्राजवळ कां चालून जातात ? ह्या शक्येचे उत्तर हे आहे की वर दिलेल्या भाष्यात ' एचोऽयवायव ' हे पद केवळ परिभाषासंबंधाने उच्चारले आहे, संज्ञासूत्रासंबंधाने ते पद उच्चारले नाही. त्यामुळे असे दिसून येते की भाष्यकाराच्या मते, कार्यकालपक्षात संज्ञासूत्रे विधिसूत्रप्रदेशात जाऊन तद्देशस्थ बनतात, व भाष्य प्रमाण मानलेच पाहिजे. भाष्याच्या प्रामाण्यावहल संशय करूण्याम आपणान्य मुळांच अधिकार नाही. दुसरे असे की, कार्यकालपक्षांत संज्ञासूत्रे जेथे पठित आहेत तेथे त्यांचा मफल—म्हणजे कार्य करणाऱ्याच्या उपयोगी पड

णारा असा—वाक्यार्थबोध होत नसून, विधिसूत्रप्रदेशांतच त्यांचा सफल वाक्यार्थबोध होत असल्यामुळे, त्यांना विधिसूत्रप्रदेशास्य मानले जाते संज्ञासूत्रे व परिभाषा ह्यांत हा फरक आहे की परिभारामध्ये विधेय सांगितले असते—गृहणते कौण्ठस कार्यं करावे ह्या संबंधाने निर्देश केला असतो, परंतु संज्ञासूत्रांत विधेय मुळांच सांगितले नसून. ह्यामुळे संज्ञासूत्रांचा कार्यं करण्याच्या उपयोगी पडणारा अज्ञा त-हेचा वाक्यार्थबोध विधिसूत्र-प्रदेशांतच होऊ शकतो, आणि गृहणूतच, ज्या ठिकाणी सूत्राचा सफल वाक्यार्थबोध होतो, तद्देशास्य ते सूत्र आहे असा नियम असल्यामुळे, कार्यकालपक्षांत संज्ञासूत्रे विधिसूत्र-प्रदेशास्य मानली जातात.)

आकटाराधिकारस्थभपदसंज्ञादिविषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्रत्य-परत्वेनैव वाच्यवाचकभावः ।

परंतु 'आकटारादेशा संज्ञा' सू० २३२ ह्या अधिकारात सांगितलेल्या भसंज्ञा, पदसंज्ञा इत्यादि संज्ञासंबंधाने यथोद्देशपक्षच स्वीकारावा व त्या संज्ञाविधायक-सूत्रातील परापरत्वाच्या अनुसंधानेच वाच्यवाचकभाव ठरवावा. (असं असत्यामुळे, भसंज्ञा, पदसंज्ञेच्या मानाने पर असल्यामुळे, ती पदसंज्ञेची वाचक होते. भसंज्ञा, पद-संज्ञा, इत्यादि आकटाराधिकारस्थ संज्ञांच्या विषयात यथोद्देशपक्ष न स्वीकारतां कार्य कालपक्ष स्वीकारल्यास, इष्टरूपसिद्धि होणार नाही. जसे—'राजन्+शम्' अशा स्थितीत, 'अहोपोऽन' सू० २३४ व 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' सू० २३६ ह्या दोन सूत्रांची प्राप्ति होते. वार्त्तिकालपक्षान ह्या दोन सूत्राजवळ तत्संज्ञा-विधायकसूत्रे येऊन मिळतील व त्या संज्ञाविधायकसूत्रांना त्या विधिसूत्रांचें स्थान मिळेल व त्यावरून पूर्वापरभाव ठरवावा लागेल. जसे—'अहोपोऽनः' सू० २३४ ह्या सूत्राजवळ 'यचि भम्' सू० २३१ हे भसंज्ञाविधायकसूत्र जाऊन त्याशी एकवाक्यतापन्न झाल्यावर, 'अहोपोऽन' ह्या सूत्राचें जे स्थान आहे ते स्थान 'यचि भम्' ह्या सूत्राला प्राप्त होईल. तसेच 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' सू० २३६ ह्या सूत्राजवळ 'स्वादिपु' व 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' सू० २३० हे पदसंज्ञा-विधायक सूत्र येऊन त्याशी एकवाक्यतापन्न होईल आणि त्यामुळे 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' ह्या सूत्राचें जे स्थान आहे ते स्थान 'स्वादिपु' व 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' ह्या सूत्रास प्राप्त होईल. 'कडारा. कर्मधारवे' ह्या सूत्रापूर्वी जी संज्ञाविधायकसूत्रे पाठित आहेत त्यानाच एकमज्ञानियम लागू पडतो. परंतु 'अहोपोऽन' व 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' ही दोन्ही सूत्रे 'कडारा कर्मधारवे' ह्या सूत्रानंतर पाठित आहेत. त्यामुळे त्यांच्या संबंधाने एकमज्ञानियम लागू पडू शकत नाही. म्हणून 'अहोपोऽन' व 'यचि भम्' ही दोन सूत्रे एकवाक्यतापन्न होऊन बनलेल्या सूत्राने 'राजन्' ह्यातील अकाराचा लोप होईल व नंतर 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' हे अस्मिद्धकाण्डातील सूत्र व त्याला जाऊन मिळालेले 'स्वादिपु' हे सूत्र ह्या दोन सूत्रांची एकवाक्यता होऊन बनलेल्या सूत्राने 'राजन्' ह्यातील नकाराचा देशील लोप होईल, व 'राज्' असं इष्ट रूप सिद्ध

होणार नाही. पण असा टिकारी यथोद्देश्य श्वीशरक्याय, अतिरूप होण्याची भावना टिकते. कारण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, यथोद्देश्यश्वीशरक्याय वरप्रदानापर्यंत वारंवारिधापरविधिसूत्रांतून न जातां आपल्याच जागीं कायम राहून अमान, व विधिसूत्रे त्यांना येऊन मिळून अमान. आणि त्या विधिसूत्रांचे परापरपत्र संज्ञा विधापरसूत्रांच्या परापरपत्राच्या अनुसंधानेच टिकविले जाणें. त्यामुळे 'अहोपोदन' हे विधिसूत्र 'यत्रिभम्' ह्या भग्नजाविधापर वरसूत्रांतून जाऊन मिळान्याने, ते परसूत्र टिकत, य 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' हे सूत्र 'भ्यादिषु भग्ननामस्थाने' ह्या पदमंज्ञाविधापर पूर्वसूत्रांनीं जाऊन मिळान्याने, ते पूर्वसूत्र टिकत, आणि 'त्रिप्रतिपदे पर वाचम्' ह्या न्यायान्तये, 'अहोपोदन' हे सूत्र 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' ह्या पूर्वसूत्रांचे साधर ठरून, त्या सूत्रांने होणारे कार्ये होऊं देत नाही व 'राजन्' इत्यादी फेरून अहोपोदनाचे लोप होतो व नाराचा लोप होत नाही व 'राज' असे इष्ट रूप मिळू शकते.)

पदादिसंज्ञानां तत्र जातशक्तिग्रहणेच त्रिपाद्यामपि व्यवहारः । अनप्येय पूर्वशासिद्धमिति सूत्रे परिभाषाणामेव त्रिपाद्यामप्रवृत्तिमागच्छेत् कार्यकालपक्षान्तयेण समाहितमित्याहुः । यथोद्देश्यपक्षे प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये ॥ २ ॥

'पद' इत्यादि मंज्ञाविधापर सूत्र अहोपोदाने ज्या टिकारी पत्रिण आहेत त्या टिकारीच त्यांच्या सांकेतिक अर्थांचा पूर्णपणे बोध होत असल्यामुळे, त्यांच्या त्या अर्थांचा परतच त्यांचा त्रिपाद्यांत उपयोग केला जातो. म्हणूनच 'पूर्वशासिद्धम्' ८-२-१ ह्या सूत्रातील भाष्यात भाष्यकारांनी, परिभाषा त्रिपाद्यांत पदा प्रवृत्त होऊं शकतील अशी केवळ परिभाषांच्या संबंधानेच शंका उपस्थित करून त्या संकेते समाधान कार्याकालपक्ष रक्षितकरून केले आहे असे काही ध्यायल्याच म्हणणे आहे. प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणातील भाष्यात यथोद्देश्य श्वीशरक्याय सांगितला आहे.

कार्यकालमित्यस्य च कार्येण काल्यते स्वस्वश्रिंषि प्राप्यत इत्यर्थः । कार्येण स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिन्हितपरिभाषाणामाक्षेप इति यावत् ॥ अनप्येय पूर्वशासिद्धमिति सूत्रे भाष्ये त्रिपाद्या अभिहितत्वात्तत्र मगादमत्ता-प्यादीस्थपरिभाषाणामप्रवृत्तिमागच्छेत् यद्यथादंतशासिद्धं तात्त्विकं सिद्धमि-त्युक्त्वा नायनायसिद्धिरित्यभिप्रायये कथमिति प्रश्ने कार्यकालं संज्ञापरि-भाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमित्युक्तम् ॥

'कार्यकालम्' म्हणजे 'कार्यविधापर विधिसूत्रांने आपल्याकडून बोधविले जाते' असा अर्थ समजावा. कार्यविधापरविधिसूत्रे आपापला अर्थ योग्य रीतीने लावून घेण्याकरिता त्या त्या विधिसूत्रांने निर्दिष्ट असलेल्या चिन्हांनी पुढे असा अनुकूल परिभाषा आपल्याकडून आणून घेतत (-म्हणजे त्या परिभाषांच्या अर्थंचे विधिसूत्र प्रदेसांत स्मरण होत) म्हणूनच 'पूर्वशासिद्धम्' या सूत्रातील भाष्यांत, "मगाद-संज्ञापरिभाषांत परिभाषा पत्रिण असल्यामुळे अभिहितत्वात्पण त्या पदा प्रवृत्त होऊं

शरतील, कारण त्यांच्या दृष्टीने त्रिपादी अमिद्ध आहे" अशी शंका काढून भाष्यकारांनी तिचे समाधान अशा रीतीने केले आहे की, जरी म्पादमसाध्यायीच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध आहे तरी त्रिपादीच्या दृष्टीने म्पादमसाध्यायी अमिद्ध नाही. ह्यावर शंकासंगत पुनः अशी शंका काढली की, असे मानल्याने देखील, त्रिपादीमध्ये परिभाषांचा प्रगृहीत फणी हाऊं शकणार, कारण त्रिपादी अमिद्ध आहे, ह्या शंकेवर 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' असे भाष्यांत उत्तर देऊन शंकेचे निवारण अशा तऱ्हेने केले आहे की, अशा त्रिपादी कार्यकालपक्ष म्पादमसाध्यायी; व जेथे जेथे कार्यविधायक सूत्रे पाठित आहेत (मग ती त्रिपादीत अमलीं तरी हरकत नाही) तेथे तेथे त्यांना लागू पडणारा संज्ञामुळे उपस्थित होतात. (व परिभाषांच्या अर्थांचे स्मरण होणे व दोहोंची एकदशक्यता हाऊंन विधिसूत्रांतां विधिसूत्रांच्या अर्थांचा बोध होतो.)

न च कार्यकालपक्षे ङमो ह्रस्वादित्यादौ तस्मादित्युत्तरस्य तस्मिन्निति निर्दिष्टपूर्वस्येति परिभाषाद्ययोरस्थितौ परत्वानुभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशं बलीयानिति तस्मिन्नितिसूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः, उभयोरैकदेशस्थत्येन परत्वदित्यस्यासङ्गत्यापत्तेः स्पष्टं चेदमिको गुणेत्यत्र कैदट इति वाच्यम्. (विधिसूत्रेऽप्याध्यायीपाठवृत्तपरत्वस्याश्रयणेनादोषात्) R.C

ह्यावर जर कोणी कैदटाच्या 'इको गुणवृद्धी' १-१-३ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेचा आधार घेऊन अशी शंका करील की, ('ज्या विधिसूत्रांत पञ्चमी व मसम ह्या दोन्ही विभक्तींचा निर्देश आहे अशा) 'ङमो ह्रस्वादिति ङमुणित्वम्' सू. १३४-ह्या व ह्यासारख्या सूत्रांमजळ, कार्यकालपक्षांत, 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' व 'तस्मादित्युत्तरस्य' ह्या दोन्ही परिभाषा उपस्थित हाऊंन एकदेशस्थ झाल्यामुळे एका परिभाषेला पर व दुसरीला अपर कसे हणतां येणार, व 'उभयनिर्देशे पञ्चमी' निर्देशा बलीयान्' असे जे 'तस्मिन्निति' (१-१-६६) ह्या सूत्रावरील भाष्यांत ह्मटले आहे, ते पूर्व व्याख्यानाशी विसंगत ठरेल' तर ही शंका बरोबर नाही. कारण 'विप्रतिपेधे परं कार्यम्' ह्या सूत्रांत जे परापरत्व सांगितले आहे ते अष्टाध्यायीत जो सूत्रपाठक्रम आहे त्यावरूनच ठरवावयाचे असते, व त्या सूत्रपाठक्रमाचा आश्रय केल्याने, शंकाकारांनी वर जो दोष दाखविल्या आहे त्याचे निवारण होते. (हणजे 'तस्मादित्युत्तरस्य' हे परसूत्र असल्यामुळे 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' ह्या पूर्वसूत्रापेक्षां तें बळगतर ठरते. व 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' असे जे ह्मटले आहे ते अगदी योग्य ठरते

नहि कार्यकालपक्ष इत्येतावता तदपैति । पक्षद्वयेऽपि प्रदेशेषु स्वतु द्विजतनेनाविशोषात् । नहि तत्पक्षेऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहाय तद्देशागमनं सम्भवति । नाप्यस्मदादिवुद्धिजननेन स्वदेशायागो भवति । अत एव भाष्ये एकदेशस्थस्यैव सर्वशास्त्राभिज्वालकत्वमुक्तम् । अत एव तस्मिन्निति सूत्रे कैदटः सूत्रपाठापेक्षया परत्वस्य व्यवस्थापकत्वमिति ।

कार्यकालपक्षांत अष्टाध्यायीपाठवृत्त परापरत्व नष्ट होत नाही. कारण दोन्ही

असल्यामुळे 'विप्रतिपेधे परं कार्यम्' ह्या सूत्रान्वये 'सुपि च' ह्या पूर्वसूत्राचा बाध होऊन एखासिद्धि होऊ शकेल) वर जेवढे सांगितले आहे तेवढे पुरे.

परिभाषा ४

इत्संज्ञका अनुबन्धास्तेष्ववयवानवयवत्वसन्देह आह—

अनुबन्ध इत्संज्ञक आहंत; हे अनुबन्ध ज्याला लागले आहेत त्याचे अवयव आहेत अथवा अवयव नाहीत असा संशय उत्पन्न होत असल्यामुळे, ही परिभाषा सांगतात—

अनेकान्ता अनुबन्धा इति ॥ ४ ॥

“ अनुबन्ध ज्याला लागले असतात त्याचे ते अवयव नव्हत ”

अनेकान्ता अनवयवा इत्यर्थः । यो ह्यवयवः स कश्चित्तत्रोपलभ्यत एव, अयं तु न तथा, तदर्थंभूते विधेये कदाप्यदर्शनात् । शिकिदित्यादौ समीपेऽवयवत्वारोपेण समासो बोध्यः

' अनेकान्ता. ' म्हणजे 'अवयव नाहीत'. अवयव हा अवयवांचे ठिकाणी केव्हा तरी दिसतोच. (जसे — झाडाची फांदी वापल्यानंतर जरी ती झाडाचे ठिकाणी दिसत नाही तरी कापण्यापूर्वी ती झाडाचें ठिकाणी अवश्य दिसतेच). पण अनुबन्ध असा नाही. कारण सानुबन्ध प्रत्यय, आदेश, आगम इत्यादिकांचें वाच्य जे त्यांच प्रयोगाहें निरनुबन्धरूप त्यात तां कधीच दिसत नाही, (जसे ' शप् ' याचा अर्थ ' भ'. हे ' अ ' विकरण लागले असता, त्यात ' श् ' किंवा ' प् ' ह्यांपैकी कोणताहि अनुबन्ध आढळत नाही). ' शित् ' (= ' ज्याचा अनुबन्ध ' श् ' आहे असा) ' क्तिन् ' (= ' ज्याचा अनुबन्ध ' क् ' आहे असा) इत्यादि शब्दांचे जे (बहुव्रीहिचें) सामासिक रूप बनले आहे ते (' श् ' किंवा ' क् ' इत्यादि प्रत्ययादिराचे अवयव आहेत ह्या अर्थात असून) अनुबन्धाचे उच्चारण समीप होत असल्यामुळे, त्याच्यावर अवयवत्वाचा आरोप करून तसें सामासिक रूप झाले आहे असें समजावें.

। बुद्ध्युष्णकटत्यादौ णित्त्वप्रयुक्तं कार्यं पूर्वस्यैवेत्यादि तु व्याख्यानतो निर्णयम् ।

(आतां कोणी अशी शंका करील कीं, जर अनुबन्ध प्रत्ययादिकांचे अवयव नाहीत व ते समीप उच्चारले असल्यामुळे त्यांचे ठिकाणी अवयवत्वाचा केवळ आरोप केलेला असतो तर, ' बुद्ध्युष्णकट-सू. ३२५६-ह्या सूत्रांत असणारा ' ण् ' हा अनुबन्ध जसा ' उ ' जवळ आहे तसाच तो ' क् ' जवळहि असल्यामुळे, दोहोत्याहि म्हणजे ' उ ' या व ' क् ' या अनुबन्ध मानावा लागेल; व णित्यामुळे होणारे वृद्धिराये जसे ' उ ' ने होते तसे ' क् ' नेहि होऊं लागेल ह्या शंकेचे उत्तर असे कीं, अनुबन्ध हा त्याच्या एवंच मागे जे असते त्याचा होत असून त्याच्या एवंच पुढें जे असते त्याचा होत नाही. म्हणून)

गिऱ्यामुळे हांगांर वृद्धिरूप कार्य पूर्व 'क' प्रत्ययच करु शकतो (व 'क' भरय ते कार्य वरुं शकत नाही), हे ध्याख्यानापरुन निश्चित करुन घ्यावे. (कारण 'ध्याख्यानातो विशेष-प्रतिपत्ति' असं प्रथम परिभाषेत सांगितलच आहे.)

हृत्तरामि यत्रा ररशद्वः परसमोपयोधकः ॥ ४ ॥

' हृत्तराम्-स् १ ह्या सूत्रांत 'अ य' शद्व (अययवाचन नसून) 'हुस्-न्याग्या समीप भ्रमणारा' ह्या अर्थ्याचा बोधक आहे

परिभाषा ५

“ वस्तुतस्तु- ” वास्तविक ।

‘ एकांताः ’ ॥ ५ ॥

—अनुबन्ध अयव आहेत.

“ इत्येय न्याय्यम् । ”

हेच म्हणणे बरोबर आहे. (साराश परिभाषा ४ एकदेशीची उक्ति असल्यामुळे ती रवीकाराह नाही व परिभाषा ५ ही सिद्धान्तीची उक्ति असल्यामुळे तीच ब्राह्म आहे)

शाखे तत्रोल्म्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च । अनवयधो हि-काकादिरेकजाती-यसम्बन्धेन गृहवृक्षादिद्वयपलम्भे नैवमदम् । परं हि बहुव्रीहिरपि न्यायत पशोपपन्नः । अन्त्यादिशब्दे लक्षणा च न ।

न्यायरणशास्त्रात अनुबन्ध आपल्या अवयवीगवळच सांपडतो व इतर टिप्पणी तो सापडत नाही (जसे 'कतरि शप्' 'हुदादिभ्य र' ह्या दोही सूत्रांत 'शप्' व 'श' ह्या दोहोच्याहि अर्थे जरी 'अ' आहे तरी 'प्' हा अनुबन्ध 'शप येथेच आडळत असून 'श' येथे आडळत नाही, व पितृनिमित्तामुळे गुणरुपी कार्य 'शप्' लागला असतांच होते, व 'श' लागला असतां होत नाही). यावेळे इत्यादि पक्षा वृक्षावर बसलेले आडळ-तात, पण ते पक्षा र्वा वृक्षाचा अवयव नसल्यामुळे, ज्या संयोगसंबंधाने ते वृक्षावर बसलेले आडळतात त्याच संयोगसंबंधाने ते इतर टिप्पणीहि (घरावर) बसलेले आडळ-तात, पण अनुबन्धासंबंधाने तसे नाहा. (अनुबन्ध हा ज्याचा अवयव आहे, तेथेच आड-ळतो, इतर टिप्पणी आडळत नाही) अनुबन्ध हे अवयव मानल्यास, 'शित् शित्' इत्यादि टिप्पणी (लक्षणेचा आश्रय न करिता) बहुव्रीहिसमाप्ताची साहजिकरीत्या उपपत्ति लागते व 'हृत्तराम्' ह्या टिप्पणी 'अन्य' शब्दाचा लक्षणेने (म्हणजे अयववाचा अरोप करुन) अर्थ करण्याची गरज पडत नाही.

किं चानवयवत्वे णशकप्रत्ययादौ णादेशित्वात्पत्तिः प्रत्ययादित्वा-भावात् । श्लेषकारस्य वैदर्भ्यापत्तिश्च । इदञ्च तस्य लोप इत्यत्र माथे

स्यस्य । तत्र ह्युक्तमेकान्ता अनुबन्धा इत्येव न्याय्यमिति दिक् ॥ १ ॥

दुसरं अमे कीं, अनुबन्ध प्रत्ययादिकांचे अवयव न मानल्यास (म्हणजे प्रत्यय अनुबन्धाहित मानल्यास, 'उल्लितिक्रमन्तेभ्यो णः—सू. २९०२ 'पाद्याध्माधेदृहाः णः' सू. २८९४ 'इगुपवशाभीकरः कः' सू. २८९७ इत्यादि सूत्रांनीं होणाऱ्या) 'ण' 'ज' 'क' प्रत्ययांचे आदिवर्ण 'ण' 'श' 'क्' इत्संज्ञक होणार नाहींत. (कारण ह्या निव्ही प्रत्ययांत 'अ' एषडाच प्रत्यय मानल्यास) 'ण' 'श' 'क्' ह्यांनां प्रत्ययाचे आदिवर्ण म्हणताच येणार नाहीं. (जर अनुबन्धमहित प्रत्यय मानला तरच ते प्रत्ययाचे आदिवर्ण मानतां येतील, व 'सुट्' सू. १८९. 'लशकतडिते'—सू. १९५—'अदिभिदुडव.' सू. २२८९ हीं सूत्रे स्वर्थ ठरणार नाहींत.) तसेच ('प्रमाणे द्वयमङ्गलन्मात्रच.' सू. १८३८ ह्या सूत्रांत 'द्वयमच्' ह्यांतील 'च्' 'द्वयसच्' व 'दमच्' ह्या दोहोंच्याहि मधीप असल्यामुळे, देहलीदीपनशाबाने दोहोंनांही काम देईल, व) 'दमच्' यातील 'च्' व्यर्थ पडेल. (दोन्हीं सद्भाषुडे पाणिनीनें भिन्न भिन्न 'च्' उच्चारला आहे ह्यावरून 'एकान्ताः अनुबन्धाः' ह्या परिभाषेचें ते दोन चकार ज्ञापक ठरतात.) 'तद्व्यलेपः'—१—३—९ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत ह्या विषयां स्पष्ट उल्लेख केला आहे व तेथें हेहि सांगितले आहे कीं अनुबन्ध प्रत्ययादिकांचे अवयव आहेत हेच मानणे योग्य आहे.

परिभाषा ६

नन्वेकान्तत्वेऽनेकाल्त्वान्नेव औशादीनां सचांदेशत्वमिद्वयाऽनेकाल्त्वसूत्रे शिद्ग्रहणं व्यर्थमत आह ॥

आतां कोणी अशी शंका करील कीं, अनुबन्ध प्रत्ययादिकांचे अवयव मानले गेल्यामुळे ('अक्षय्य औश्र' सू० ३७२ ह्या सूत्रांत सांगितले) 'औश्र' आदेश व इतर असेच आदेश हे आपोआपच 'अनेकाल्' झाले, व ते अनेकाल् आदेशांमुळे, त्याचे ठिकाणी ते आदेश सांगितले आहेत त्या पूर्ण शब्दाचे जागीं, 'अनेकाल्शित्ववत्त्व' सू० ४५ ह्या सूत्रान्वये, होणारच मग 'अनेकाल् शित्वसंज्ञ' ह्या सूत्रांत पुनः 'शित्' शब्दाचें ग्रहण स्वर्थच ठरतें. (म्हणजे 'शित्' आदेश अनेकाल् अस्पर्शरच, तेव्हां 'अनेकाल्' ह्या शब्दाने त्याचें ग्रहण होत असल्यामुळे, पुनः 'शित्' आदेश पूर्ण शब्दाचे जागीं होतो हे सांगण्याची गरज काय आहे ? तशी गरज न उरल्यामुळे, सूत्रांतील 'शित्' शब्द स्वर्थ पडतो) म्हणून (ह्या सूत्रेचें निवारण करण्याकरितां) ही परिभाषा सांगतात.—

नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् ॥ ६ ॥

जो अनुबन्धाहित असतोना एकाळ् असतो त्यावर अनुबन्ध लावल्यामुळे

अनेकाल् समजें नये.

(मारांश मी भांडेन करावयाचा तो स्वतः अनेकाल् अमल्य तरच तो सर्वादेश हातां, अनुबन्धामुळे त्याला अनेकान्त्र येत असे नर मने अनेकान्त्र सर्वादेशाविद्धि रंगवाकरिता उपयोगी पद्धत शकत नाही)

शिङ्गप्रहणमैवेतज्ज्ञापकम्, तेनार्थजस्तु इत्यादिर्न सर्वादेशत्वम् ।

(' अनेकाल् गिण मर्म्य ' ह्या सूत्रांत ' अनेकाल् ' हा शब्द अमून देखील पुन ' शिन् ' हा शब्द घातला आढे तो) ' शिन् ' शब्द ह्या परिभाषेच्या जापक होय. (ही परिभाषा नसती तर ' गिण ' प्रहण अर्थ ठरले असे.) ही परिभाषा अमरामुळे, ' भरणसमायनत्र ' सू० ३६४ ह्या सूत्रांत सांगितलेला ' तृ ' हा आदेश पूर्ण ' अर्ध ' शब्दाचे जागी न हातां, (' अर्धन्त्यस्य ' सू० ४२ ह्या सूत्रांत) अन्य र्थां ' नृ ' ह्याचे जागी हातां. (' तृ ' हा अनेकाल् दिसतो, पण त्यातील अकार अनुबन्ध अमरामुळे, त्याला ह्या परिभाषेमुळे अनेकाल् मानता येत नाही)

डादिविषये तु सर्वादेशान्यं धिनानुबन्धत्वस्यैवाभावेनानुपूर्व्यात्स्मिद्धम् ।

(' एट प्रथमस्य डारोस ' सू० २१८८ ह्या सूत्रांत ' एट ' एकारात् — ' तिप्तम् मि ' ह्या प्रथमपुरयाच्या प्रत्ययाच्या जागी) ' डा ' इत्यादि जे आदेश सांगितले आहेत ते सर्वादेश झाल्याशिवाय (व तो सर्वादेश होऊन त्यांना स्थानिवद्भावाने ' प्रत्यय ' ही संज्ञा प्राप्त झाल्याशिवाय, ' चुट्ट ' सू० १८९ ह्या सूत्रान्वये, ' इ ' इत्यादिकांना ' इ संज्ञा) अनुबन्ध मानता येत नसल्यामुळे, त्यांचे सर्वादेशत्व धर दिलेल्या क्रमाने सिद्ध होते (तो क्रम असा — ' डा ' हा स्वतः सिद्ध अनेकाल् अमरामुळे, ' अनेकाल् शिन् सर्वस्य ' ह्या सूत्रान्वये, तो प्रथम सर्वादेश होतो. तो सर्वादेश झाला म्हणजेच मग त्या ' डा ' हा स्थानिवद्भावाने ' प्रत्यय ' अशी संज्ञा प्राप्त होते, आणि नंतर ' चुट्ट ' ह्या सूत्रान्वये ' इ ' हा इ संज्ञा अनुबन्ध होतो. तोपयंत ' इ ' ह्याला अनुबन्ध मानताच येत नाही, आणि म्हणूनच ' डा ' हा सर्वादेश होतो. मारांश ' नानुबन्धहृतमनेकाल् ' ही परिभाषा ' डा ' हा सर्वादेश होण्याच्या आद येत नाही)

परिभाषा नं. ७

नन्येवमप्यचदातं मुष्णमित्यत्र फलोपोत्तरमात्वेदृतेऽदाधिति धुसंज्ञा प्रतिषेधो न स्यादैपः फकारसत्त्वेऽनेजन्तत्वादात्याप्राप्त्या फलोपोत्तरं गकाराभावेनास्य दाप्याभावादत् आह—

आतां कोणी अशी शंका करील की, अनुबन्ध जर अवश्य मानले तर 'अवदान मुष्णम्' ह्यात 'अवदानम्' (अव+दान् दोषने+क्) हे रूप सिद्ध कसे व्हावे ? कारण 'पे' ह्यातील 'पे' ह्या अनुबन्धाच्या ('तरप लोप ' सू० ६२ ह्या सूत्रांत) लोप होऊन

‘मेड’ याला धातुमजा नमदशामुळे, ‘ण’चे आत्व कसे व्हावे ? (कारण धातूच्या एका-
 रात्रा आत्व होते. ‘मेड’ हा धातुच नाही,) पण ही शक्ती बरोबर नाही. (‘आदेच’ ह्या
 सूत्रात) ‘धातो’ ह्या पदाची अनुवृत्ति नाही असा अन्यत्र उल्लेख केला आहे (व्यासुळे
 ‘मेड’ ह्याला धातु न मानले तरी ‘आदेच’ हे सूत्र लागू पडते व ‘मेड’ ह्यातील ‘ण’
 च आत्व होते) ‘दाधाध्वदाप्’ १-१-२० ह्या सूत्रावरील भाष्यात हे स्पष्टपणे
 सांगितले आहे.

परिभाषा ८

नन्वेवमपि वामरूपसूत्रेण कविकयेऽणोऽप्यापत्तिरित्यत आह—

आता कोणी अशी शक्ती करील की, ‘वाऽमरूपोऽस्त्रियाम्’ सू० २८३०
 ह्या सूत्रप्रमाणे, स्त्रीप्रत्ययाधिभारस्थ सोडून इतर सर्व ‘वृत्’ प्रत्यय अमरूप असल्यास,
 एकमेवाच बाधक न होता, दोन्हीही प्रत्यय विकल्पेकरून होतात (परिभाषा न. ५ मध्ये
 सांगितल्याप्रमाणे अनुबन्ध जर प्रत्ययाचे अवयव मानले तर) अनुबन्धमहित ‘व’
 व ‘अण्’ हे प्रत्यय (जरी हे दोन्ही प्रत्यय अनुबन्धरहित वेदात्म्य दोन्हीचाहि अर्थ
 ‘अ’ असल्यामुळे अकाररूपाने मरूप आहेत तरी) अमरूप होतील, व त्यामुळे जेथे
 ‘क’ प्रत्यय सांगितला आहे तेथे ‘वासरूप’ ह्या सूत्रान्वय विकल्पेकरून ‘अण्’
 प्रत्ययहि होईल. (म्हणजे ‘कर्मण्यण्’—सू० २९१३ ह्याने ‘अण्’ प्रत्यय
 हाईल व ‘आतोऽनुपसर्गे क’ सू० २९१५ ह्याने विकल्पेकरून ‘क’ प्रत्ययहि
 होईल) म्हणून (ह्या शक्येचे निवारण करण्यासाठी) ही परिभाषा सांगितली—

नानुबन्धकृतमसारूप्यम् ॥ ८ ॥

प्रत्ययाना अनुबन्धामुळे आलेले अमारूप्य, अमारूप्य नव्हे.

ददातिदधात्योर्विभाषा इति णवाधकशस्य विकल्पविधायकमस्यां
 शापकम् ॥ तेन गोद इत्यादौ नाणिति वासत्पसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ८ ॥

‘ण’ प्रत्ययाचा बाध करणाऱ्या ‘श’ प्रत्ययाचे विकल्पाने विधान करणारे
 ‘ददानिदधात्योर्विभाषा’ सू० २९०१ हे सूत्र ह्या परिभाषेचे ज्ञापक होय (‘ण’
 व ‘श’ ह्या प्रत्ययाने ‘ण्’ व ‘श्’ हे अनुबन्ध आहेत, व दोन्ही प्रत्ययांचा
 अर्थ ‘अ’ हाच आहे अनुबन्धमहित हे दोन प्रत्यय जर अमरूप मानले तर ‘ददा
 निदधात्यो’ ह्या सूत्रात ‘विभाषा’ हा शब्द धातूच्याच काहीच कारण नव्हते, व
 ‘ददातिदधात्यो’ एवढेच सूत्र केले असत, व या सूत्राने ‘श’ प्रत्यय होऊन ‘श्या
 श्या’—सू० २९०३—ह्या सूत्राने आकारान्तधातूय सांगितलेला ‘ण’ प्रत्ययहि
 ‘वाऽमरूपोऽस्त्रियाम्’ ह्या सूत्रान्वय विकल्पेकरून झालाच असता तरी पण पाणिनीन

‘ ददातिदधायोः ’ ह्या सूत्रांत ‘ विभाषा ’ हा शब्द मुझामे दारला आहे, ह्यावरून हे स्पष्टपणे सिद्ध होते कीं, ‘ण’ व ‘श’ प्रत्यय रूप आहें व त्यामुळे ते एकमेकांचे बाधक ठरतात—म्हणजे एक झाला तर दुसरा हाऊं शकत नाही, तरी पण ते ‘ दा ’ व ‘ धा ’ ह्या धातूंस विरलेंकरून व्हावे असें पाणिनीय इष्ट असल्यामुळे, त्याला वरील सूत्रांत ‘ विभाषा ’ हा शब्द घालणे भाग पडले ह्या भूत्रावरून हे स्पष्ट होते कीं, अनुबन्धामुळे दिसणारे असारूप्य हें अमारूप्य समजूं नये.) व ह्यामुळेच ‘ गौदः ’ ह्या टिकाणी, (‘ आतोऽनुपसर्गे कः ’ ह्या सूत्रानें ‘ क ’ प्रत्यय झाल्यावर, ‘ कर्मण्यण् ’ ह्या सूत्रानें) ‘ अण् ’ प्रत्यय होत नाही. (व ‘ आतो युक्चिष्कृतोः ’ सू० २७६१ ह्या सूत्रान्वये ‘ गौदायः ’ असें रूप होत नाही, कारण ‘ क ’ व अण् हे प्रत्यय जरी अनुबन्धामुळे विसरून दिसतात तरी असें असारूप्य, ह्या परिभाषेमुळे, अमारूप्य मानता येत नाही, व हे प्रत्यय सरूप ठरून परस्परांचे बाधक होतात.) हे ‘ वाऽमरूपोऽधि-
दाम् ’ ३-१-९४ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितलें आहे.

परिभाषा ९

ननु संख्याग्रहणे यद्वादीनामेव ग्रहणं स्यात्प्रकरणस्याभिधानिन्यामक-
त्वसिद्धात्कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंग्रहप्रत्यय इति न्यायात् । अस्ति
च प्रकृते यद्वादीनां संख्यासंज्ञा कृतेति ज्ञानरूपं प्रकरणम् । न तु लोकप्र-
सिद्धैकद्वयादीनामित्यत आह—

(‘ बहुगणवतुडति संख्या ’ सू० २५८ हे संख्यासंज्ञाविधायकसूत्र अय-
ल्यामुळे) बहु, गण, ‘ वतु ’ प्रत्ययान्त व ‘ डति ’ प्रत्ययान्त, ह्यांचेच ‘ संख्या ’
शब्दाने ग्रहण होईल. (कारण जेथे एका शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत तेथे, प्रकरणाकडे लक्ष
देऊन, त्या शब्दाचा प्रकरणाशी जुळणारा असाच अर्थ स्वीकारला पाहिजे. जसें—
‘ सैन्धव ’ शब्दाचे ‘ मीठ ’ व ‘ अन्न ’ असे दोन अर्थ आहेत एखादा गृहस्थ भोजन
वरीत असतांना त्यानें ‘ सैन्धवमानय ’ असे म्हटलें तर भोजनप्रकरणाला धरून,
‘ सैन्धव ’ ह्या शब्दाचा ‘ मीठ ’ असाच अर्थ वेला पाहिजे. पण एखादा राजा सिवारीस
निघतेवेळीं म्हणेल कीं ‘ सैन्धवमानय ’ तर तेथे, सृगयाप्रकरणास अनुसरून, ‘ सैन्धव ’
शब्दाचा अर्थ ‘ घोडा ’ असाच वेला पाहिजे. सारांश,) प्रकरण हे अनेकांथंबोधन
शब्दाच्या विशिष्ट अर्थांचें नियामक आहे, व ह्याला धरूनच ‘ कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिम
पार्थसंप्रत्ययः ’ असा न्याय सांगितला आहे. (जेथे एखाद्या शब्दाचे कृत्रिम व अकृ-
त्रिम असे दोन्ही अर्थ आहेत तेथे, विधायक सूत्रान्वये वार्य करितेवेळीं, कृत्रिमाचेंच
टिकाणी तें कार्य करावें. ‘ संख्या ’ शब्दाचा अकृत्रिम अर्थ एक, द्वि, त्रि, इत्यादि आहे;
त्याचा कृत्रिम अर्थ बहु, गण, ‘ वतु ’ प्रत्ययान्त व ‘ डति ’ प्रत्ययान्त, असा आहे.

तेव्हां पाणिनीय सूत्राने सम्येवस्त्वन काही कार्य करावे असं सांगितल्यास, वृद्धिम सम्ये हूनच ते कार्य शाले पाहिजे.) पाणिनीच्या व्याकरणशास्त्रात 'संख्या' ह्या शब्दाचा कृत्रिम अर्थ वेगळा आहे, व हे व्याकरणशास्त्ररूपी प्रकरण लक्षांत घेवून 'संख्या' शब्दाचा संकल्पानिद्ध एक दोन इत्यादि असा अकृत्रिम अर्थ न घेतां, कृत्रिमच अर्थ घेतला पाहिजे (सारांश, कृत्रिम अर्थाचेच ग्रहण करावे किंवा अकृत्रिम अर्थाचेहि ग्रहण करावे असा संदेह उपलब्ध झाल्यामुळे तो संदेह निवृत्त व्हावा) म्हणून ही परिभाषा मांगतात—

उभयगतिरिह भवति ॥ ९ ॥

“ व्याकरणशास्त्राने दोन्ही प्रकारच्या अर्थांचे ग्रहण करावे. (व दोन्हीहि ५४ ज्ञानन कार्य करावे.) ”

इह शास्त्रे ।

ह्या परिभाषेतील ' इह ' ह्या शब्दाचा अर्थ “ ह्या व्याकरणशास्त्रंत ” असा आहे

' संख्याया अतिशदन्ताया ' इति निषेधोऽस्या ज्ञापकः । नहि कृत्रिमा संख्या त्यन्ता शदन्ता वास्ति ।

' संख्याया अतिशदन्ताया क्व ' सू० १६८७ हे निषेधसूत्र ह्या परिभाषेच ज्ञापक होय (संख्यावाचक शब्दाच्या अन्ती जर ' ति ' किंवा ' शत् ' असेल तर ' क्व ' प्रत्यय होत नाही असा निषेध ह्या सूत्रात सांगितला आहे. येथे ' संख्या ' ह्या शब्दाचा कृत्रिम अर्थ केल्यास हा निषेध व्यर्थ ठरेल, कारण) कृत्रिमसंख्यावाचक शब्द (बहु, गण, ' वतु ' प्रत्ययान्त व ' उति ' प्रत्ययान्त शब्द) ह्यांच्या अन्ती ' ति ' किंवा ' शत ' नसतोच. (ह्या निषेधावरून हे स्पष्ट होते की. ' संख्या ' शब्दाचा कृत्रिमच अर्थ न घेता, उभयविध—म्हणजे कृत्रिम व अकृत्रिम असे—अर्थ घ्यावे, म्हणजेच वरील निषेध चरितार्थ ठरेल.)

तेन ' कर्तरि कर्मव्यतिहारे ' ' कण्वमेधेभ्यः करणे ' ' विप्रतिपिद्धं चानधिकरणे ' त्यादौ लौकिकत्रियाद्रव्याद्यवगतिः ।

अशी परिभाषा आहे म्हणूनच, ' कर्तरि कर्मव्यतिहारे ' सू० २६१० ह्या सूत्रात ' कर्म ' शब्दाचा अकृत्रिम अर्थ ' क्रिया ' असा आहे. (' कर्तुरीप्सितनम कर्म ' हा कृत्रिम अर्थ घेऊ नये.) तसेच ' शद्वैरकलहाभ्रकण्वमेधेभ्य करणे ' सू० २६७३ ह्या सूत्रात ' करणे ' ह्या शब्दाचा अकृत्रिम अर्थ ' क्रिया ' हाच आहे (' साधनम करणम् ' हा कृत्रिम अर्थ घेऊ नये) तसेच ' विप्रतिपिद्धं चानधिकरणवाचि ' सू० ९१७ ह्या सूत्रात ' अधिकरण ' हा शब्द अकृत्रिम अर्थ ' द्रव्य ' ह्याचा वाचक आहे (' आधरोऽधिकरणम् ' हा त्याचा कृत्रिम अर्थ येथे घेऊ नये)

तत्र क्षौभ्यगतिः काकृत्रिमस्येव क्व कृत्रिमस्यैवेत्यत्र लक्ष्यानुगतिव्याख्यानमेव शरणम् । अत एवाप्रेडितशब्देन कृत्रिमस्यैव ग्रहणं न तु द्विसिर्घुष्टमात्रस्य । स्पष्टं चेदं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये ।

पाणिनीय व्याकरणशास्त्रांत केंद्रं शीर्षादि अर्थांचे ग्रहण करावें, केंद्रं केवळ कृत्रिमार्थांचेच ग्रहण करावें व केंद्रं केवळ अकृत्रिम अर्थांचेच ग्रहण करावें हे ठरविताना, (भाष्यसारादिनां) इष्टरूपमिद्धि हे प्रयोजन लक्षांत घेवन, उग्रा सूत्रांत ज्या अर्थें केला आहे तो अर्थ घेऊनच कार्यमिद्धि करावी. म्हणूनच असा टिपणार्थ, निश्चिनायंबोध होण्याकरिता केवळ व्याख्यानानाचा आशय केला पाहिजे. असे असल्यामुळे ' तस्यपरमाश्रेष्ठितम् ' सू० ८३ ह्या सूत्रांतलें) ' आश्रेष्ठित ' शब्दाच्या कृत्रिमार्थांचेच (व्याकरणाशास्त्रांत) ग्रहण करावें, व ' टौन क्रिवा नीनद्रा जे उच्चारले आहे ' असा ह्या शब्दाचा अकृत्रिम अर्थ करूं नये. संज्ञासंज्ञासूत्रांरीट भाष्यांत (१-२-२३) हे स्पष्टपणे सांगितले आहे.

यत्तु संज्ञाशास्त्राणां मच्छास्त्रे ऽनेन शब्देनैत एवेति नियमार्थत्वं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायवैजमिति, तत्र । तेषामगृहीतशक्तिग्राहकत्वेन विधित्वे स्वभवति नियमत्वायोगात् ।

पाणिनीय व्याकरणशास्त्रांत, संज्ञाविधायक सूत्रांत संज्ञावाचक शब्दाचा जो कृत्रिम अर्थ दिला आहे त्यांचेच ग्रहण करावें (व अकृत्रिम अर्थांचे ग्रहण करूं नये) असा नियम परब्रह्मा उद्देशानें व संज्ञासूत्रे रचली आहेत व एतन्मूलकच ' कृत्रिमाकृत्रिम न्याय ' धाट अस कोणी म्हणतात. पण हे म्हणणे बरोबर नाही कारण संज्ञावाचक शब्दांनी ज्या विशेष अर्थांचा पूर्वी बोध हात नव्हता त्या नवीन अर्थांचाहि बोध त्यापासून व्हावा (म्हणजे त्या संज्ञावाचक शब्दांचा लोकरूपकहारात जो सामुग्री अकृत्रिम अर्थ आहे त्याखेरीज त्यांत नवीन म्हणजे कृत्रिम अर्थांची भर घालून त्यांना एक जास्त विविष्ट अर्थ जोडून दिला आहे) असा विधानाकरिता संज्ञासूत्रे रचली आहेत असे म्हणणे संभवत असताना, त्या संज्ञावाचक शब्दांचे एकाच विविष्ट (कृत्रिम) अर्थांत नियमन केलें आहे—म्हणजे संज्ञाविधायकसूत्रांत संज्ञावाचक शब्दाचा जो कृत्रिम अर्थ दिला आहे तेचत्याच अर्थांचे ग्रहण करावें व त्या शब्दाच्या इतर अर्थांचे ग्रहण करूं नये—हे म्हणणे बरोबर नाही (सारांश संज्ञाविधायकसूत्रे हीं विधिसूत्र मानली जाऊ शकत असता, त्यांना नियामक सूत्रे मानणे बरोबर नाही)

सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमोऽपि योनिदृष्ट्या, न त्वस्मद्दृष्ट्या विशिष्य सर्वशब्दार्थज्ञानस्याशक्यत्वान् । सामान्यज्ञानं तु न योद्योपयोगीत्यन्यत्र निरूपितम् ॥ ९ ॥

(प्रत्येक शब्दानें सर्व अर्थांचा बोध होत असल्यामुळे, संज्ञावाचक शब्दांत संज्ञाविधायक सूत्रांनी नवीन अर्थांची भर घालणी आहे हे म्हणणे बरोबर नाही—असे जर कोणी म्हणेल तर ते टोचू नाही, कारण) सर्व शब्दें सर्व अर्थांचे वाचक आहेत हे म्हणणे योगी जनांच्या दृष्टीने टोचू असले तरी आपल्या (व्यवहारी पामराच्या) दृष्टीने तसे म्हणणे बरो

वर नाही; कारण यद्यथावत् सर्वं शब्द व त्याचे सर्व अर्थ जाणणे आपणांस अशक्य आहे. व (कोणी एखादे धाम्य उदारत्यास त्यांतील प्रत्येक शब्दाचा) विशेष-म्हणजे अभिप्रेत-अर्थ कोणता आहे हेंही जाणणे अशक्य आहे. (प्रत्येक शब्दाचे सर्व प्रकारचे अर्थ आहेत असे) सामान्यजान, वाक्यार्थशोधाच्या उपयोगी पडू शकत नाही. (वाक्यांतील प्रत्येक शब्दाचा संज्ञेतिन अर्थ-म्हणजे जो अर्थ वक्तृशाला अभिप्रेत आहे तो अर्थ-कनल्यागिनाय वाक्यार्थबोध होऊ शकत नाही) हे इतर ठिकाणी सांगितले आहे.

परिभाषा नं० १०

ननुभ्यंता शयितेत्यादाविद्शीडोक्तिवाद् गुणनिषेधः स्यादत आह—

‘अधि+इङ्+ता=अधि+गता=अभ्यंता’ व ‘शीङ्+ङ्+ता=शो+ङता=शयिता’ इत्यादि स्थली, ‘इङ्’ व ‘शीङ्’ हे दोन्ही धातु डिन्त आहेत. त्यामुळे ‘कृति च’ सू० २२१७ ह्या सूत्रान्वये त्यांना गुणाचा निषेध पावत्या आहे (अशी कोणी शंका करील तर, त्या शंकेचे निवारण व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगताना—

कार्यमनुभवन् हि कार्यं निमित्ततया नाश्रीयते ॥ १० ॥

ग्याच्यावर कार्य केले जाते तो कार्य, ते कार्य अनुभवताना अस्मानां, (सूत्र-विहित) कार्याचे निमित्त होऊ शकत नाही.

स्थण्डिलाच्छयितरीति निर्देशश्चास्या ज्ञापकः

‘स्थण्डिलाच्छयितरिक्ते’ सू० १२१६ ह्या सूत्राने ‘शयितरि’ असा जो निर्देश केला आहे तो ह्या परिभाषेचे ज्ञापक होय. (‘शयितरि’ ह्याने शीङ् धातूच्या अन्य इंकाराचा ‘सर्वेधातुकार्थानुक्तयो.’ सू० २१६१ ह्या सूत्राने गुण करून ‘एच्छयवायावः’ सू० १६३ ह्या सूत्राने ‘ए’ च्या जागी अयादेश करून सप्त-मीच्या एक वचनाचे रूप निर्दिष्ट केले आहे. ‘शीङ्’ धातु डिन्त असूनही पाणिनीने अन्य इंकाराला गुण केला आहे; कारण ‘शीङ्’ हा धातु गुणार्थां कार्य अनुभवित अस्तांना गुणप्रतिबन्धक कार्याचे निमित्त होऊ शकत नाही. त्यामुळे ‘शयितरि’ हा शब्द त्या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.)

ऊर्णुनविपतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभवन्निति । अत्र हि द्विवचनेऽर्थाति-
शुराव्यस्य द्वित्वम् । अन्यथा सन्यडोरित्यस्य षष्ठ्यन्त-चास्तन्नन्तस्य चार्थि-
त्येनेहो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्तत्रवृत्तिर्न स्यात् ॥

‘ उर्णुनविपति ’ इत्यादि रूपाची सिद्धि व्हावी पृथक्प्राकरितां ‘ कार्यमनुभवन् ’ हे शब्द ह्या परिभाषेत घातले आहेत. ‘ उर्णुनविपति ’ हे रूप सिद्ध करितांना ‘ द्विवचनेऽचि ’ सू० २२४३ असे सूत्र अमर्यामुळे, (गुणरूपी अजादेन होण्यापूर्वी) ‘ नु ’ ह्याचें द्विवच केलें आहे. परिभाषेत जर ‘ कार्यमनुभवन् ’ हे शब्द नसते (व ‘ कार्यं निमित्ततया नाधीयते ’ पृथक्च जर परिभाषा पठित असती) तर, ‘ मन्यडोः ’ सू० २३९५ ह्या सूत्रांत ‘ मन्यडोः ’ हा पठ्यन्त निर्देश आहे म्हणून, ‘ सन्नन्त ’ ‘ उर्णु+इम् ’ पृथक् सर्व ‘ कार्यं ज्ञात्तामुळें ’ ‘ इम् ’ हा द्विवाचें निमित्त होऊं शकला नसता, व द्विवचनिमित्ताच्या अभावामुळे ‘ द्विवचनेऽचि ’ हे निषेध सूत्र प्रवृत्त झालें नसतें (व त्यामुळे गुणाचा प्रतिषेध झाला नसता व गुण होऊन, ‘ नु ’ चें द्वि व न होतां, ‘ ना ’ चें द्विवच झालें असतें व मनाचें विकृत रूप झालें असतें. मन्यडोः ‘ हे पृष्ठीचें द्विवचन आहे, मसमीचें रूप नव्हे. ह्या सूत्राचा अर्थ ‘ सन्नन्तस्य यदन्तस्य च द्विवचं भवति ’ असा केल्या आहे. ह्या अर्थाप्रमाणे सन्नन्ताला द्विवच होतें. ह्यामुळे द्विवचरूपी कार्य अनुभविणारा ‘ उर्णु+इम् ’ पृथक् शब्दसमुदाय कार्यां होतो. तर मग ह्या परिभाषेप्रमाणे ती द्विवचरूपी कार्यांचें निमित्त—म्हणजे कारण—क्या होऊं शकणार ? परंतु परिभाषेत ‘ कार्यमनुभवन् ’ हे शब्द टाकले अमर्यामुळे, व द्विवचरूपी कार्य अनुभविणार पूर्ण सन्नन्ताद्द कार्यां नसून, ‘ अनादेशितीयस्य ’ सू० २१०६ ह्या सूत्राप्रमाणे द्वितीय पक्षाचें ‘ नु ’ हाचें द्विवचरूपी कार्य अनुभविणारा असल्यामुळे, हे सन्नन्ताद्द द्विवचरूपी कार्यांचें निमित्त=कारण होऊं शकतें. ह्या दोहात—म्हणजे द्वितीय पक्षाचें ‘ नु ’ व सन्नन्ता—ज्ञातामध्ये अवयवावयविभावामुळें परक आहे. पूर्ण सन्नन्ताद्द हे अवयवी असून, ‘ नु ’ हा त्याचा अवयव आहे. मग, द्विवचकार्य अनुभविणारा कार्यां ‘ नु ’ व द्विवाचें निमित्त पूर्ण सन्नन्ताद्द हे मिश्र अमर्यामुळे, ही परिभाषा ‘ नु ’ चें द्विवच होण्याच्या आड येत नाहीं)

चस्तुतः समवायिकारणानिमित्तकारणयोर्भेदस्य सकललोकतन्त्रप्रसिद्धतया तस्य तत्त्वेनाश्रयणाभावेन नैया ज्ञापकसाध्या । अन एव हिः प्रयुक्तः । स हि तत्त्वेनानाश्रयणे हेतोः प्रसिद्धत्वं घोतयतीति तव्यम् ॥ द्विवचनेऽचीत्यत्र भाष्ये ध्वनितैषा ॥ १० ॥

वाम्बविक पाहिले असतां, समवायिकारण व निमित्तकारण भिन्न असतात ही गोष्ट सर्व शास्त्रांत व शास्त्रव्यवहारांत प्रसिद्ध आहे. (ही दोन कारणे परस्पर भिन्न असल्यामुळे) समवायिकारणाला वेद्वाहि निमित्तकारण मानतां येत नाहीं, म्हणून ही परिभाषा ज्ञापकसिद्ध मानण्याचें कारण नाहीं. (कारण समवायिकारण वेद्वाहि निमित्तकारण होऊं शकत नाहीं ह्या लैट्रिक न्यायानेच ती सिद्ध होते. येथे ‘ कार्यमनुभवन् द्वि कार्यां ’ म्हणजेच मरुवाधि कारण होय जसे—घटस्वरूपी अनुभविणारी मृत्तिका ही समवायिकारण असल्यामुळे वर सांगितलेल्या लैट्रिकन्यायाप्रमाणे ती वेद्वाहि निमित्त

वाग्य हाऊ शकत नाही म्हणून हा परिभाषा लौकिकन्यायान मिद्ध होत अमता, जापर
 भाषणार्थी ग्रन काय ?) म्हणूनच ह्या परिभाषेत ' द्वि ' हा शब्द घातरा आहे, व
 ना शब्द हच सुचयिता वा समवायिकारण ह केव्हाहि निमित्तकारण होऊ शकत नाही
 ह मन्त्र प्रसिद्ध-म्हणजे लौकिकन्यायसिद्ध-अमल्यामुळ, कार्य अनुभाषिणारा कार्य हा
 समवायिकारण असताना, निमित्तकारण केव्हाहि हाऊ शकत नाही ' द्विवंचनेऽपि '
 १-१-१९ ह्या सूत्रावरील भाष्यात ह्या परिभाषेचे (व ह्या परिभाषेतील ' कार्यमनुभयन् '
 ह्या अशाच) अन्विच ध्वनित केल आहे

परिभाषा नं० ११

न प्रणिदापयतोत्यादो दारूपस्य विधेयमाना घसज्ञा दोर्न स्यादत
 आहे—

' प्रणिदापयति ' इत्यादि स्थला ' दा ' ला सागितला ' घु ' मज्ञा ' दाप् ' ला
 होणार नाही (' दा ' धातुचा ' णिच ' करिताना आत'हा ' सू० २१७०
 ह्या सूत्रान पुगागम हात अमल्यामुळ, ' दा ' धातूच ' दाप् ' अय रूप हात व त्या
 मुळ ' दाधाध्वनाप् ' सू० २३७३ ह्या सूत्रान ' दा ' धातुचा दुसऱ्या नष्ट हाऊन
 ' नयान्द '—सू० २२१५ ह्या सूत्रान ' प्रणिदापयति ' झालाल ' न ' च णच हाणार
 नाही तम न हाव) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ ११ ॥

' ज्याला आगम हाण सांगितल आहे त्याला अगम आचार्यार, आगम त्याचा
 अर्थव हात असल्यामुळ, आगमरहित शब्दाच्या वाचकगटान आगमसहित शब्दाच
 ग्रहण हात "

यमद्विष्यागमो विहित स तद्गुणीभूत आस्त्रेण तदप्यव यन
 याधिताऽतस्तद्ग्रहणत तद्ग्राहकेण तद्ग्राहकन शब्दन गृह्यत याध्यत
 इत्यर्थे ।

ज्याला उद्देशून आगम सांगितला आहे त्याला तो आगम आचार्यार व्याकरण
 शास्त्रान तो आगम त्याचा अर्थव समजला जाता म्हणून आगमरहिताच्या वाचक
 शब्दान आगमसहिताचा वाच हाता (नय ' दा ह्या आगमरहित धातूचा ग्राह
 शब्द ' घु ' आहे ' आत'हा ' ह्या सूत्रान ' दा ' धातूम ' ए ' हा आगम आचार्यार
 दाप् ' अय आगमसहित रूप हात, व ' घु ' ह्या शब्दान या आगमरहित
 ' दाप् ' रूपाचीहि ग्रहण हात)

तत्र तद्गुणीभूता इत्यशो यानवचनस । लोकापि द्रव्यत्तस्याद्वापिस्य
 तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहण द्यते ॥

ह्या परिभाषेतील ' तद्गुणीभूताः ' ह्या शब्दाने अशा तऱ्हेचा योध होण्याचे कारण सांगितले आहे. लौकिक द्रव्यद्वारांत देवील देवदत्ताला (इतर लीलांच्या मानाने) अधिक अवयव असल्यामुळे, ' देवदत्त ' शब्दाने जाल्ले अवयवाने युक्त अशा देवदत्ताचे ग्रहण केलें जातें. (आणि ह्याच लौकिकन्यायानुसार ज्याण आगम होतो त्याचा तो आगम अवयव होत असल्यामुळे, आगमरहिताच्या वाचकशब्दाने आगमसहित शब्दांचेहि ग्रहण होतें.)

यमुद्दिश्य विहित इत्युक्तेः प्रनिदारयतीत्यादौ न दारित्यस्य घुत्वम् ॥

ह्या परिभाषेतील ' यदागमा. ' ह्या शब्दाची ' यमुद्दिश्य विहित. ' (' ज्याला उद्देशाने आगम सांगितला आहे) अशी व्याख्या केली असल्यामुळे, ' प्रनिदारयति ' इत्यादि टिकाणी ' दार् ' ह्याला ' घु ' संज्ञा प्राप्त होत नाही. (' प्र+नि+दृ+णिच् ' अशा स्थिताने ' अचोष्णिति ' सू. २५४ ह्या सूत्रानें ' दृ ' ह्यांतील अन्य ऋकाराची घुट्टि होऊन, ' उरण्पर. ' सू. ७० ह्या सूत्रान्वये ' प्र+नि+दार्+णिच् ' असे होते. अ तां शेषात् अशी शंका करीत की, ' दा ' घातूला पुगागम होऊन ' दाप् ' असे प्राप्तावर तुम्हां तशाची ' घु ' संज्ञा मानता, तर मग ' दृ ' ह्यांचे ' दार् ' असे रूप, वर सांगितल्याप्रमाणे, शालावर, ' शार् ' ह्याला देवील ' घु ' संज्ञा पां प्राप्त होऊं नये ? कारण जसा ' प ' हा आगम आहे तसा ' र ' हाहि आगम आहे. ह्या शंकेचे उत्तर असे आहे कीं, ' र ' हा आगम घातूला ह्याला नसून, ' आ ' ह्या घुट्टीला ' उरण्पर. ' सू. ७० ह्या सूत्रान्वये शाला आहे. जसा पुगागम ' दा ' घातूला उद्देशाने शाला आहे तसा ' र ' हा आगम ' दा ' ला उद्देशाने शाला असता तर, ' दा ' शब्दाने ' दार् ' च ग्रहण, ह्या परिभाषेप्रमाणे, शालें असतें, व त्याला घुसंज्ञा प्राप्त शाली असती. ' यमुद्दिश्य विहितः ' हे शब्द शब्दाने घातले असल्यामुळे, जशी ' दाप् ' ला घुसंज्ञा प्राप्त होते तशी ' दार् ' ला घुसंज्ञा प्राप्त होऊं शकत नाही व त्यामुळे ' नेगंदनद ' हें सूत्र लागू पडत नाही व ' प्रनिदारयति ' येथे णत्व होत नाही.)

' आने मुक् ' इति मृग्विधानसामर्थ्यादित्याऽनित्या । अयथा पचमान इत्यादावकाश्च्य मुक्ति अनया परिभाषया विधिष्टम्य स्वयणंदीपे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

' आने मुक् ' सू. ३१०१ ह्या सूत्राने मुगागम सांगितला असल्यामुळे, ही परिभाषा अतिस्य आहे असे समजावे. (ही परिभाषा नित्य आहे असे मानल्यास,) ' आने मुक् ' हे सूत्र स्वयं टोळ. कारण, ' पचमानः ' (' पच्+दाप्+दानच्=पच+आन ') इत्यादि स्थिती ' पच ' हे अशक्त अन्न असल्यामुळे, त्यांतील अक्षर अशागाला ' आने मुक् ' ह्या सूत्राने ' मृ ' हा आगम झाल्यावर, ' पच्+आन ' अशी स्थिति होणे, व ' अक्ष. स्वयं दीपे ' सू. ८५ ह्या सूत्रांतील ' अक्ष. ' ह्याने मुगागमसहित अशागाले-
-१८७७- ' अम् ' च, ह्या परिभाषेप्रमाणे, एतत्त वद्व्यास, -१८७७ने ' पच्म् ' हे ' पच ' च आहे असे मानल्यास, -स्वयं दीपे होईल. (व ' पच्म्+आन=पचान. ' असे विहित रूप होईल,

ए 'आने मुक्' ह सूत्र मुहाम केल अमूनोह व्यर्थ झरेल म्हणूनच ही परिभाषा अनियमान्ता पाहिजे, व ही अनियमान्तास, मुगागमसहित अकाराच-म्हणजे, 'अम्'च 'अक्'न म्हण होणार नाही 'अम्' ला 'अम्' च मानाव, 'अ' मानू नये, म्हणजे सर्वर्णार्थाची प्राप्ति न होता, 'पचम्+आन =पचमान अम रूप मिळ होत)

• तेन दिदीय इत्यादो यणादि न,

ही परिभाषा अनियमान्ता आहे म्हणूनच, 'दिदीये' इत्यादि टिकाणा यणादेश होत नाही ('दिदीये' ह 'दीद् क्षये' ह्या धातूच्या लिटाच रूप आहे 'दी+ण्=दीदी+ण्=दिदा+ण्' अशा स्थितीत, 'दीदां युडचि कृति सू २१०७ ह्या सूत्राने प्रत्यास 'युट्' आगम होऊन, 'दिदी+य्+ण्=दिदीये' असे रूप होत जर ह्या परिभाषेप्रमाणे, आगमसहित 'ण्' प्रत्यय व आगमसहित 'ण्' प्रत्यय-म्हणजे ये'—हं एकच मानले तर 'परनेमाचोऽसयोगपूर्वस्य' सू २७३ ह्या सूत्राने 'दिदी' यातील अन्त्य ईकाराने यणादेश होऊन 'दिदी+ये=दिदीये' असे विकृत रूप होईल, तसे रूप होत नाही, कारण ही परिभाषा अनियमान्ता आहे, व न्यामुळे 'ये' ह्याला 'ण्' असे मानता येत नाही)

जहारेत्यादावात औ णल इति च न ।

('बुभुये उवङ्गणो सिद्धो वन्यो'-सू० २१०७ वरील वातिक-ह्याप्रमाणे 'दिदीये' असेच रूप होऊ शकत, म्हणून ग्रन्थकार 'जहार' ह दुसरे उदाहरण देतात) ही परिभाषा अनियमान्ता आहे म्हणूनच, 'जहार' इत्यादिप्रथमा 'आ' औ णल सू० २३७१ हे सूत्र लागत नाही ('ह+णल्=नह+णल्' यथे 'उरन्' व 'कुक्षु' सू २२४४ व २२४५ ह्या सूत्राभ्ये अच व बु व होऊन आणि अचो णिति' सू० २१४ ह्याने वृद्धि होऊन 'जहार+अ' अशी स्थिति झाली असता, जर ह्या परिभाषेप्रमाणे, उरणपर' सू० ७० ह्या सूत्राने 'आ' ह्या वृद्धीला झालेला जो 'र' हा आगम त्या आगमासहित 'आ' ला हा 'आ' च आहे असे मानले तर, 'आत औ णल' ह सूत्र लागून 'णल्' च जागी 'औ' असा आदेश होऊन, 'जहार+औ=नहा+औ' नही' असे 'वृद्धिरेचि' सू न ७२ ह्या सूत्रावय विकृत रूप मिळ हाईल तसे न वहाय म्हणूनच ही परिभाषा अनियमान्ता आहे)

न चाकारादेर्वर्णस्य वर्णान्तरमवयव फथमिति वाच्यम्, घचनेनापि यवत्योघनात् । तरय चावयवत्वमादृश्ये पर्यवसान बोध्यम् ।

'अ' इत्यादिवर्णांचा दुसरा वर्ण अवयव वसा मानता येईल ? (जस-'पचम्+आन' ह्यातील 'म्' हा वर्ण वण 'अ' चा अवयव वसा मानावा, किवा 'दाप्' ह्यातील 'प्' हा आगम मिळ वर्ण असल्यामुळे, 'आ' चा अवयव वसा मानावा ? वर्णसमुदायात ज वर्ण असतात ते त्या समुदायाचे अवयव मानणे योग्य होईल, पण एव वर्ण समुदाया वर्णांचा अवयव मानणे योग्य नाही—३११ दका वर्णा वत्यास ही ३११

एषाव रेकविहित 'अ' व 'आ' (म्हणजे 'अर्' व 'आर्') यांना 'ऋ' चे अनुक्रमें गुण व वृद्धि समजावे. वर्गग्रहांत 'यदागमाः' ही परिभाषा लागत नाही असे मानल्यास, 'ऋ' चा गुण 'अर्' व वृद्धि 'आर्' हा जो भाष्यकारांनी नियम सांगितला आहे तो सिद्ध होणार नाही. व भाष्यांनी विरीध येईल (धाम्निक् पाहता 'अदेर्गुणः' व 'वृद्धिरादेर्च्' सू० १७ व १६ ह्यां सूत्राप्रमाणे, 'अ' हा गुणमंजा आहे, 'अर्' हा गुणसंजा नाही; तसेच 'आ' ह्याला वृद्धिमंजा आहे, 'आर्' ह्याला वृद्धिमंजा नाही तथापि 'यदागमाः' ही परिभाषा वर्गग्रहांत देखील लागते असे मानल्यास, 'ऋ' हा आगम, 'एवाल्' 'अ' व 'आ' यांचा अर्थच ठरतो, व 'अर्' म्हणजे 'अ' च, व 'आर्' म्हणजे 'आ' च, असे मानल्याने, 'अर्' ह्याच गुणमंजा व 'आर्' ह्याला वृद्धिमंजा प्राप्त होते.)

अत एव रदाभ्यामितिसूत्रे भाष्यं " गुणा भवति वृद्धिर्भवति रेफ-शिरा गुणवृद्धिसंज्ञकौऽभिनिर्वर्तत " इति ।

(वर्गग्रहात ही परिभाषा लागू पडते) म्हणूनच, 'रदाभ्याम्'-८-४-४२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनी असे म्हटले आहे की, जेव्हां 'ऋ' हा गुण होतो किंवा वृद्धि होते असे म्हटले जाते तेव्हा रेफ उपांच्या शिरावर आहे असे 'अ' व 'आ' -म्हणजे 'अर्' व 'आर्' -हे अनुक्रमें गुणमंजक व वृद्धिमंजक होतात

अत एव 'नेटि' 'णेरिनेटि' इत्यादि चरितार्थम् ।

'यदागमाः' ही परिभाषा पाणिनीला मान्य असल्यामुळेच, 'नेटि' सू० २२६८ व 'णेरिनेटि' सू० २३१३ ही सूत्रे स्मार्थक ठरतात (ही परिभाषा पाणिनीस मान्य नसती तर, वरील दोन सूत्रे करण्याची कांहीच गरज नव्हती. 'वद्वज्रहलन्त-स्याचः' सू० २२६७ ह्या सूत्राने परस्मैपदेषु 'सिच्' आला असता, 'वद्' 'व्रज्' व हलन्ताङ्ग यांनील अचाला वृद्धि होते. ह्या सूत्रांत अनुवृत्त असल्यास 'सिच्' ह्याचा 'इडागमरहित' 'सिच्' असा अर्थ केला तर 'नेटि' ह्या निवेधवाचक सूत्राची गरजच नाही. कारण 'प्राप्तस्यैव निषेध' ह्या न्यायाने प्राप्ताचाच निषेध केला जातो. पण 'यदागमाः' ह्या परिभाषेचा आश्रय केल्यास, 'सिच्' म्हणजे इडागमरहित व तसाच इडागमसहित 'सिच्' असा अर्थ होतो, व ही परिभाषा पाणिनीस मान्य असल्यामुळे, इडागमसहित 'सिच्' पुढे असतां देखील वृद्धि प्राप्त होईल हे जाणूनच, तथा ठिकाणी वृद्धि न द्यावी म्हणून, 'नेटि' हे सूत्र पाणिनीने केले आहे. तसेच 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' सू० २२९७ ह्या सूत्रांत 'सिच्' चा इडागमरहित व तसाच इडागमसहित 'सिच्' असा जो अर्थ आहे तो देखील, ही परिभाषा पाणिनीस मान्य होती हेंच दृश्यावती. तसेच 'णेरिनेटि' असे सूत्र न करता, पाणिनीने केवळ 'णे.' असेच सूत्र केले असते तर, ह्या यदागमपरिभाषेप्रमाणे, इडागमरहित किंवा इडागम-

नांत आर्षधानुक्रमप्रय पुढें असनां, गिळोप झाला असता; तो गिळोप इडागमनांत आर्षधानुक्रमप्रय पुढें असनांचे व्हावा म्हणून, ' गेरनिटि ' असें सूत्र केलें आहे. वरील सूत्रांवरून हें स्पष्ट होतें की ' यद्गम ' परिभाषा पाणिनीया मान्य होती.)

अनागमकानां सागमका आदेशा इत्यस्य त्वयमर्थः—आर्षधानुकस्ये-
डागम इत्यर्थे ज्ञाते नित्येषु शब्देष्वागमविधानानुपपत्त्यर्थापत्तिमूलकवाक्या-
न्तरकारनेनेद्ग्रहितबुद्धिप्रसङ्गे सेद्बुद्धिः कर्तव्येति ।

(फोर्ण अशी दांसा करितात की, ' स्थानिवद्देशोऽनस्विधौ ' सू० ४९ हे सूत्र अपत्यामुळे, ' यद्गमः ' ह्या परिभाषेची आवश्यकताच नाही. कारण ह्या परिभाषेनें जे कार्य करणें आहे तें, स्थानिवद्भाव मानून करितां येईल ह्या धाकेंचें निरमन कारणाकरितां ग्रन्थकार प्रथम असें म्हणतात की, ' अनागमकानां सागमकाः आदेशाः '—म्हणजे ' आगमरहितांचे जागीं आगमरहित आदेश होतात '—ह्याचा अर्थ असा आहे की, ' आर्षधानुकस्येद् वलादेः ' सू० २१८४—म्हणजे ' वलादि आर्षधानुक प्रयोजना इडागम होतो '—असा ह्या सूत्राचा अर्थ कळल्यानंतर, आपल्यास महजच वाटतें की, प्रययाम आगम होतो असें विधान करणें अयोग्य होय, कारण (वैयाकरणान्या मते) शब्द नित्य (म्हणजे अपचय व उपचयरहित आणि अविचारि—म्हणजे ज्याचे स्वर कधींहि न बदलतां एवमारणेंच राहत) असल्यामुळे, त्याला आगम होतो असें विधान करणें बरोबर नाही. (कारण तसें विधान केल्यास शब्दाला अनित्यत्व येण्याची आपत्ति येते) म्हणून, आगम विधायक ' आर्षधानुकस्येद् ' ह्या सूत्राचें अर्थापत्तिन्यायान्वय वाक्यान्तर कल्पून, आपण (वलादि आर्षधानुक प्रययाला इडागम होतो असें न समजतां,) अशी बुद्धि करावी की, (असे समजावें की) इद्ग्रहित वलादि आर्ष-
धानुक प्रययाचे जागीं इद्ग्रहित वलादि आर्षधानुकप्रयय होतो. (अशी बुद्धि केल्यास प्रययाला आगम होतो असें मानल्यानें शब्दस्वरूप बदलून शब्दाला अनित्यत्व येत होते नें न येतां, शब्दाचे नित्यत्व कायम राहतें; कारण आपण एका नित्य शब्दाचे द्विजाती दुसरा नित्य शब्द होतो असें मानल्यानें, शब्दाचे द्विजाती अनित्यत्व येण्याची आपत्ति महजच टाटत. ' अर्थापत्तिन्यायान्वय ' असें वर म्हटलें आहे. ' दोनो द्वन्द्वसो दिवा न भुङ्क्ते ' हे अर्थापत्तिन्यायाचें उदाहरण आहे. भांगानें जाश देवदल दिवया देवा न भुङ्क्ते ' असा त्याचा अर्थ आहे मग देवदल लट्ट कसा ? त्याच्या जाशेपयामुळे, अर्थाचे हे सिद्ध होतें की तो रात्री जेवोन असतो, नाहींतर तो देवदलाला भगना अशा द्विजाती वाक्यार्थ भोंट जुटव्याकरितां ' रात्री भुङ्क्ते ' अशी वाक्यान्तरकल्पना करावी लागते तसेच प्रकृतस्थली शब्दाचे नित्यत्व कायम राखण्याकरितां, ' इडागम-
रहितवलाचार्षधानुकप्रयये सेडार्षधानुकबुद्धिः पर्यया ' अशी व्याख्यानार्थी चर्यदा करावी असें ग्रन्थकाराचें म्हणणें आहे)

एवं चादेशेऽपि चापि बुद्धि विचारिणाम इति न नित्यत्वहानिः ।

त्या प्रमाण एका शब्दाचे टिपणी दुसऱ्या शब्दाचा आदेश होतो असे म्हणून अमता, 'स्थानी व 'आदेश' हे दोन्ही नित्य शब्द अमतरामुळे नित्यत्वाची हाती होत नाही, त्याचप्रमाणे आगमाचे विधान केले असता, तशीच बुद्धि करावी (म्हणून अनागमकाचे टिपणी मागमक आदेश होतो असे समजावे), व असे मानल्यास शास्त्राच्या निष्वाचा बाध होत नाही.

**स्थानिवदसूत्रे च नेदशादेशग्रहणं साआदष्टाध्यायीबोधितमन्यान्यादेश-
भावे चारितार्थ्यात् ।**

(वर केलेले प्रतिपादन योग्य असले तरी, 'स्थानिवदादेश' हे सूत्र असल्यामुळे, 'यदागम' परिभाषा व्यर्थ ठरते हे जे आमचे म्हणणे आहे त्याच काही बाध येत नाही —असे शब्दकार म्हणून असल्यास, त्याच्या आक्षेपावर ग्रन्थकार अस उत्तर देतात की,) 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्रात, वर सांगितलेल्या 'आनुमानिक' स्थान्यादेशभावाचे ग्रहण होत नाही. (जसे 'अर्निहीली'—सू० २५७० ह्या सूत्राने 'गिच्' पुढे अमता, 'दा' धातूच पुगागम होतो व आपण अशी कल्पना किंवा बुद्धि करितों की, 'दा' चे टिपणी 'दाप्' होतो, अशा प्रकारच्या आनुमानिक किंवा कल्पनिक आदेशाचे ग्रहण 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्रात अन्तर्भूत होत नाही,—म्हणजे 'स्थानिवदादेश' हे सूत्र अशा वाचनिक आदेशाला मुळीच लागत नाही) 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्राने अष्टाध्यायीत साक्षात् पठित असलेल्या आदेशांचेच ग्रहण केले जाते (जसे 'अदो जग्धिर्ल्यसि किति सू० ३८० 'हो वध गिति' 'लुङि च सू० २४३३-२४३४ अशा सूत्रांनी सांगितलेल्या आदेशांचेच ग्रहण होतं, व आनुमानिक आदेशांचे ह्या सूत्राने ग्रहण होत नाही.) म्हणून ते सूत्र अष्टाध्यायीत सांगितलेल्या साक्षात् आदेशाच्या टिपणी चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, यदागमपरिभाषा व्यर्थ ठरत नाही.

विश्वैवं सति स्थानियुद्धैव कार्याप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषाया अप्राप्त्याऽडागमसहितस्य पिशादादेशापन्या लावस्थायामडिति भाष्योक्तसिद्धान्तासङ्गतिः ।

दुसरे असे की, 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्राने आनुमानिक आदेशांचेच ग्रहण होत असे मानल्यास, एवस्थेनच ('ल' च्या जागी तिशादिनामयाचे आदेश होण्या, पूर्वीच, 'लुदल्दल्दल्दु अदुदात्त' सू० २२०६ ह्याने) 'अद्' हा आगम होत असता असा जो भाष्यात सिद्धान्त सांगितला आहे त्याची मद्दति लागणार नाही कारण जेथे 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्राने, आदेशाचे टिपणी ती स्थानी आहे अशी बुद्धि करून, आपण कार्य करू इच्छितो तसे, 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' प० १२ ही परिभाषा लागत नसल्यामुळे, अडागमसहित 'पा' ('अ+पा') ह्याचे टिपणी ('पाप्राप्ता' सू० २३९० ह्या सूत्राने) विवादेना हाणार्थी आपाले यंत्र

(' पा+लट् ' अशा स्थितीत, प्रथम लटाचे जागी तिचादेश होऊन, व नंतर ' पा ' चे जागी पिचादेश होऊन मग अडागम होतो असा क्रम नसून, भाष्यकाराच्या सिद्धान्ताप्रमाणे, एवस्थेतच—म्हणजे लटाच्या ठिकाणी तिचादेश होण्यापूर्वीच—अडागम होत असल्यामुळे, ' अ+पा+लट् ' अशी स्थिति होते. पुढे लटाचे जागी तिचादेश होऊन व ' शप् ' विकरणा लागून, ' अ+पा+शप्+त् ' अशी स्थिति होते; नंतर ' स्थानिवदादेशः ' ह्या सूत्रान्वये, स्थानिवद्भाव मानल्यास—म्हणजे आगममहित ' भ+पा ' हा ' पा ' च आहं असे मानल्यास, ' प्राघ्राप्ता ' ह्या सूत्राने सांगितलेला पिचादेश ' अ+पा ' च्या जागी होऊन ' अ+पा+शप्+त्=पिच्+शप्+त्=पिचत् ' असे ' पा ' धातूच्या लटाचे विकृत रूप होईल ' स्थानिवदादेशः ' ह्या सूत्राने होणाऱ्या स्थानिवद्भावामध्ये ' निर्दिश्यमानस्य ' ही परिभाषा लागत नसल्यामुळे, ' अपा ' येथील ऊवळ ' पा ' चे जागी पिचादेश करिता येणार नाही. पण ' यदागमाः ' ही परिभाषा मानल्यास, ' निर्दिश्यमानस्य ' ही परिभाषा प्रवृत्त होऊन ' प्राघ्राप्ता ' ह्या सूत्राने निर्दिष्ट जे ' पा ' तेवढ्याचेच ठिकाणी पिचादेश होऊन, ' अपिचत् ' असे रूप मिळईल.)

स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषायाः प्रवृत्तौ तिसृणा-
मित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशे स्थानिवदाद्येन त्रयादेशमाशङ्क्य सट्टगति-
न्यायेन समाधानपरभाष्यासङ्गतिः ।

(जेथे ' स्थानिवदादेशः ' ह्या सूत्राने आदेशाला स्थानिवद्भाव होतो तेथे ' निर्दिश्यमानस्य ' ही परिभाषा लागत नाही, असे जे वर म्हटले आहे त्याच्या समर्थ-
नार्थ ग्रन्थकार भाष्याचे प्रमाण देतात.) जेथे ' स्थानिवदादेशः ' ह्या सूत्राने आदेशाला स्थानिवद्भाव होतो तेथे ' निर्दिश्यमानस्य ' ही परिभाषा लागते असे मानल्यास, भाष्यकारांनी ' तिरुणाम् ' हे रूप दरीदर आहे असे समर्थन करिताना जे भाष्य लिहिले आहे ते अमग्न ठरेल. (' द्रैक्य- ' सू० २६४ ह्या सूत्राप्रमाणे, पठोविभ-
जीरया बहुवचनान्नाच् ' आम् ' प्रथम पुढे अमतां, ' त्रि ' चे ठिकाणी ' द्रय ' असा आदेश होतो; त्रिचतुरोः त्रियां तिसृष्वतम् ' सू० २९८ ह्या सूत्रान्वये, खलिल्लवाचक ' त्रि ' शब्दाचे जागी ' तिसृ ' असा आदेश होतो खलिल्लवाचक ' त्रि ' शब्दाच्या पठीचे बहुवचन करिताना,) ' त्रिचतुरोः ' हे सूत्र पर भ्रमल्यामुळे, (व ' विदिति-
पेधे परं फार्यम् ' सू० १०५ असे सूत्र असल्यामुळे,) परसूत्र प्रवृत्त होऊन, खलिल्ल-
वाचक ' त्रि ' शब्दाचे जागी (' द्वि+आम् ' अशा स्थितीत, ' द्रैक्य- ' ह्या पूर्व-
सूत्राप्रमाणे ' द्रय ' असा आदेश न होता,) ' तिसृ ' असा आदेश होतो (व ' तिसृ+आम् ' अशी स्थिति होते अशी स्थिति प्राप्त झाल्यास अमतां.) भाष्यकार अशी दावा करितात की, ' त्रि ' चे जागी झालेला ' तिसृ ' हा आदेश ' स्थानिवदादेशः ' ह्या सूत्रान्वये, ' त्रि ' च अहं से मानून ' तिसृ ' चे जागी पुन ' द्रैक्य ' ह्या सूत्राने ' द्रय ' असा आदेश का करू नये ? व ह्या शक्ये समाधान ' *वृत्तान्तन्याय ')

('सकृत्तो विप्रतिषेधे यदायित तद्भाषितमेव ' परि० ४०) लाभून करितात. (गृहणत्रे 'त्रेस्रय. ' ह्या पूर्वसूत्राचा 'त्रिचतुरोः' ह्या परसूत्राने एतदं बाध झाला असल्यामुळे, 'त्रेस्रय. ' हे पूर्वसूत्र पुन. प्रवृत्त होऊं शकत नाही, घ ' तिसृ ' चे जागी पुनः 'त्रय' असा आदेश होऊं शकत नाही. 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवान्ति' ह्या परिभाषेचा उपयोग करून भाष्यकारांनीं शंकेचें समाधान केळें नाहीं. त्यांनी त्या परिभाषेचा उपयोग केला असता तर, त्यांना गृहण असें समाधान करितां आलें असतें कीं. 'त्रेस्रय. ' ह्या सूत्रांत सांगितलेला जो 'त्रि' शब्द त्याचेच जागी 'त्रय' असा आदेश होऊ शकतो व 'तिसृ+आम्' येथे 'त्रि' शब्द नसून 'तिसृ' शब्द असल्यामुळे, त्या अनिर्दिष्ट 'तिसृ' शब्दाचे जागीं, 'निर्दिश्यमानस्य' ह्या परिभाषेप्रमाणे, त्रयादेश होऊं शकत नाही. पण असा तन्हेन समाधान न करितां सकृत्तित्थ्याचा अवलंबन करून, भाष्यकारांनीं ज्याअर्थां समाधान केलें आहे त्यावरून हे स्पष्ट होतें कीं, 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्रानें जेथे आदेशाला 'स्थानिवदाव' हातो तेथे 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा लागू शकत नाही.)

एकरित्यादौ स्थानपट्टीनिर्देशात्तदन्तपरत्तया पठितवाप्यस्यैव समुदायादेशपरत्वेनादेशग्रहणसामर्थ्यात्तस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणेन न दोषः ।

'एरु' सू० २१९६ इत्यादि सूत्रांत ('इ चे स्थानी' असा अर्थ सांगणाऱ्या 'एः' या) स्थानपट्टीचा निर्देश केला असल्यामुळे (जरी त्या सूत्राचा 'इ' चे स्थानी 'उ' हातो असा अक्षरार्थ आहे तरी) त्या सूत्राचा तदन्तविधिपर—गृहणत्रे इकारान्ताचे स्थानी उकारान्त आदेश हातो असा अर्थ केल्यास, त्या साक्षात् पठित 'एरु' या सूत्राचाच 'समुदायरूप स्थानीचे जागीं समुदायरूप आदेश हातो' असा अर्थ हातो, व 'स्थानिवदादेश' सू० ४९ या सूत्रांत 'आदेशः' हा शब्द मुद्दाम घातला असल्यामुळे, त्या सूत्रानें समुदायरूपस्थानीचे जागीं हांगान्या समुदायरूप आदेशांचे ग्रहण हातें व तें सूत्र अशा रीतीनें हांगान्या आदेशास लागू पडण्यांत काहीं अडचण येत नाही ('स्थानिवद्' एवढेंच सूत्र केले असतें तरी, 'स्थानी' हा शब्द सापेक्ष असल्यामुळे त्या शब्दानें आदेश 'या शब्दाचें आपोभाष ग्रहण झालेच असतें, असें असून देखील ज्या अर्था पाणिनिनें 'स्थानिवदादेश.' या सूत्रांत 'आदेश' हा शब्द घातला आहे त्यावरून हे स्पष्ट हातें कीं, पाणिनीचा हा हेतू होता की, 'आदेश' शब्दानें समुदायरूपी आदेशाचे देखील ग्रहण व्हावें, असें मानिलें गृहणत्रे, 'ति' या समुदायाचे विक्रान्तीं झालेल्या 'तु' ह्या समुदायरूपी आदेशाला 'स्थानिवदादेश' हे सूत्र लागू पडतें व त्यामुळे 'पचतु' याला पदसंज्ञा प्राप्त होण्यांत काहीं अडचण येत नाही.)

अनुमानिकस्थान्यादेशाभावफलपनेऽपि श्रौतस्थान्यादेशाभावस्य न त्याग इत्यचः परस्मिन् इत्यादेर्नासद्भितिः । एतेन यदागमा इति परिभाषा

स्थानिरसूत्रेण गतार्थेऽप्यास्तम् । एतन्सर्वं दायाश्चदाविति सूत्रे भाष्ये
पठ्यते ॥ ११ ॥

(वर मांगिनलेन ' ति ' चे जागी होगारा ' तु ' हा आदेश माक्षात् सूत्र-
निर्देश नमून तदन्तर्धीन करावा लागत असल्यामुळे) अशा ठिकाणी ' ति ' हा
आनुमानिकस्थानी व ' तु ' हा आनुमानिकआदेश अशा तऱ्हेची आनुमानिकस्थान्या-
देशभाष्याची कल्पना करायी लागते तरी (अशा ठिकाणी होगारा आदेश माक्षात् सूत्र-
निर्देश स्थानी व आदेश—गृहणते इमार व उमार—यांना धरूनच होत असल्यामुळे,)
आता माक्षात् निर्देश स्थानी व आदेश यांचा त्याग करिता येत नाही (कारण हा
समुदायरूपी आदेश त्या माक्षात् सूत्रनिर्देश स्थानी व आदेश यांच्या आधारावर केला
असल्यामुळे, जर पायाच काढून घेतला तर त्यावर रचलेली इमारत वासळून पडणार.
समुदायाचे ठिकाणी समुदायरूपीआदेश करतवेळीं एक अर्थाचे जागी होणाऱ्या साक्षात्
सूत्रनिर्देश आदेशाचा त्याग करिता येत नाही,) म्हणूनच ' अच परस्मिन् ' सू०
' १० ' इत्यादि सूत्रे चरितार्थ ठरतात (कारण ' अच परस्मिन् ' हे सूत्र लागण्याकरितां
एक अर्थाचे ठिकाणी आदेश होतो हे मानणे आवश्यक आहे. समुदायाचे ठिकाणी
समुदायरूपी आदेश होतो एवढेच मानायाम ' अच परस्मिन् ' हे सूत्र प्रयुक्त होण्यास
कांजोतेहि एतत् सांप्रदणार नाही व नें सूत्र व्यर्थ ठरेल. येथें समुदायरूपी आदेशात व
अनुमानिकमूलक वाक्यान्तररूपनेन होणाऱ्या आदेशांत काय फरक आहे हे सांगणे जरूर
आहे जेथें सूत्रात स्थानपटीचा निर्देश केला असून ' स्थानी ' व ' आदेश ' याचा
एक निर्देश केला आहे व त्या सूत्राचा तदन्तपर अर्थ करून एक समुदायाचे जागी
दुसऱ्या समुदायाचा आदेश होतो अशी आनुमानिकस्थान्यादेशभाष्यकल्पना करायी
लागते—उदाहरणार्थं यत् सांगितल्याप्रमाणे ' पर ' या स्थलीं,—तत्रा स्थलीं ' स्थानि
वर्तते ' हे सूत्र लागू पडते. पण जेथें सूत्रात स्थानपटीचा निर्देश नमून इतर
प्रकारचा पटीचा निर्देश केला आहे व ' स्थानी ' व ' आदेश ' यांचा पृथक् निर्देश
केला असल्यामुळे ' आगमरहितस्य स्थाने आगममहितस्य आदेशो भवति ' अशी,
गण्यते शिष्येव प्रायम साध्यपराकरितां अर्थोपत्तिमूलक वाक्यान्तररूपना करावी लागते,
जेथें जी आनुमानिकस्थान्यादेशभाव होतो तरी तत्रा ठिकाणी ' स्थानिवदादेश ' हे सूत्र
लागू पडत नाही व ' यदागमा ' ही परिभाषा लागू पडते, आणि अशा रीतीने तें
सूत्र व ही परिभाषा ही दोन्ही आपापल्या विषयात चरितार्थ ठरतात, व एक दुसऱ्याचा
व्यर्थ करित नाही. असे आहे) म्हणूनच ' स्थानिवदादेश ' या सूत्रात ' यदागमा '
या परिभाषेचा अन्तर्भाव होतो (व ही परिभाषा असण्याची कांही गरज नाही)—हे
सूत्रमूलक टाक. ' दायाश्चदाया ' १-१-२० या सूत्रवरील भाष्यात हे सर्व स्पष्टपणे
सांगितले आहे.

परिभाषा नं. १२

नन्वेवमुदस्थादित्यादावुदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य इति 'पूर्वसवर्णापत्ति-
रत आह—

यदागमपरिभाषेचा म्बीकार केल्यास, 'उदम्भात्' इत्यादि स्थली 'उद.स्था-
स्तम्भो.पूर्वस्य' ह्या सूत्रान्वये पूर्वसवर्ण होण्याची आपत्ति येईल (व 'उदस्थान्'
असे रूप सिद्ध न होतां, 'उस्थान्' असे विकृत रूप सिद्ध होईल, कारण 'उद्+अ+
स्था+लुङ्' अशा स्थितीत, 'यदागमाः' ह्या परिभाषेने 'अ+स्था' ह्याला 'स्था'
असे मानल्यास—हणजे 'उद्' च्या पुढे जरी 'अ+स्था' आहे तरी तो 'स्था'
च आहे असे मानले तर—'उद स्थान्तम्भोपूर्वस्य' सू० ११८ हे सूत्र प्रवृत्त होऊन
'अ+स्था' ह्याच्या पूर्वी जो 'द्' आहे त्याचा सवर्णरूपी आदेश 'अ' चे जागी करावा
असेल, व त्यामुळे 'उद्+द्+स्था=उद्+त्+स्था=उत्+त्+स्था=उत्था' असे रूप
होऊन पुढे लुङाचे रूप करितोना 'उत्था+सिच्+त्' अशी स्थिति झाली अमतां,
'गातिस्थावुपामूभ्यः' सू० २२२३ ह्याने सिचाचा लुक् होऊन, 'उत्थान्' असे
विकृत रूप होईल. ही आपत्ति टाळण्याकरितां,) ही परिभाषा मागतात.

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ॥ १२ ॥

“सूत्रानं ज्या स्थानीचें उच्चारण केलें आहे तेवढ्याचेंच जागी आदेश होतात ”

('उद.स्थान्तम्भो.' ह्या सूत्रांत 'स्था' चा निर्देश केल्या असल्यामुळे, 'आदे-
परस्य' ह्या सूत्रान्वये, सकाराच्याच टिकाणी त्याच्या पूर्वी असलेल्या दकाराच्या
सवर्णाचा आदेश होतो. 'उद्+अ+स्था+लुङ्' ह्या टिकाणी 'उद्' च्या लगेच पुढे
'स्था' नसून दोहोंत अकाराचे व्यवधान असल्यामुळे,—हणजे सकारापूर्वी अकार
असून 'उद्' ह्यांतिल दकार नसल्यामुळे, सकाराचे जागी सवर्णाची प्राप्तिच नाही.
हणून 'उदम्भात्' असे शुद्ध रूप सिद्ध होते.)

'पृष्ठीस्थानेयोगे' ति सूत्रमावर्तने । तत्र द्वितीयस्यायमर्थः । पृष्ठयन्तं
निर्दिश्यमानमृच्चारमाणमृच्चारमाणरुजातीयमेव निर्दिश्यमानापयचरुपमेव
वा स्थानेन स्थाननिरूपितसाम्यन्धेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थस्तेनेदं
मिद्धम् ।

'पृष्ठी स्थानेयोगे' हे सूत्र दोनदा उभारांचे. (पहिल्याने उभारलेल्या
ह्या सूत्राचा अर्थ फौमुदीत जसा दिला आहे तसा करून) दुसऱ्याने उभारलेल्या त्या
सूत्राचा अर्थ असा करावा—'पृष्ठी' ह्या प्रथम शब्दाचा (नदन्ताविवीने) 'पृष्ठयन्तम्'
असा अर्थ करून (व ह्या शब्दापुढे 'निर्दिश्यमानम्' ह्या शब्दाचा अकाराहार करून
। पृष्ठयन्तं निर्दिश्यमानम्' ह्या पदार्था) अर्थ असा मन्त्रज्ञाया वी, १—३यांचे

१०. सूत्रान उच्चारण केलें आहे तो, शिवा २—प्याच्याशी जो मन्त्रातीव

आहे तो, (जसे—' उदःस्थान्मभोः ' सू० ११८ वा सूत्रांत ' स्था ' चें पृष्ठी विभ-
नेत उच्चारण केलें आहे. त्या सूत्रांत ज्या ' स्था ' चा पाणिनीने उच्चार केल्या आहे
तो ' स्था, ' आज आपण जो ' स्था ' उच्चारतो त्याहून व्यक्तित्वाचा भिन्न आहे; तरी
पण ग्रीष्मी ' स्था ' ची गूढत्व ' स्था ' रूप जाति असल्यामुळे, सूत्रांत उच्चारलेल्या
' स्था ' ने आपण आज उच्चारलेल्या ' स्था ' चें ग्रहण होतें. तसेच ' अस्यर्था ' सू०
२११८ वा सूत्रांत गरी पृष्ठी विभक्तत अकाराचें उच्चारण केलें आहे तरी, जाति
पक्षाचा किंवा ' अणुदिर् सवर्गस्य ' सू० १४ या सूत्राचा आश्रय केल्यास, ' अस्य '
घानें, मजानीयवासुळें किंवा सवर्णवासुळें, अदराहि प्रकरणा अकाराचें ग्रहण होतें,
म्हणूनच ' उच्चारमाणमजानीयस्य ' असा शब्द ग्रन्थकारानें वापरला आहे,) किंवा
३—ज्याचें सूत्रांत पृष्ठी विभक्तत उच्चारण केलें आहे त्याचा जो अवयव आहे तो,
(तो अवयव ' अदिःपरस्य ' या सूत्रान्वयें आद्यवयव असूं शकेल किंवा ' अलोऽन्वयस्य
या सूत्रान्वयें अन्वयवयव असूं शकेल. उरलेल्या ' स्थानेशोभा ' या शब्दाचा अर्थ असा
समजावा की वर जो ' स्थानी ' म्हणून सांगितला आहे) तेवढ्याचेंच जाति आदेश
करावा, (असा दुसऱ्याने उच्चारलेल्या ' पृष्ठी स्थानेशोभा ' या सूत्राचा अर्थ होतो, व
असा अर्थ होत असल्यामुळे,) आनुमानिक स्थानीचें जाति—ग्रहण ' यदात्मन ' परि-
भाषेनें किंवा तदन्तर्विधीनें जातित होणाऱ्या स्थानीचें जाति—आदेश करूं नये. (' पृष्ठी
स्थानेशोभा ' या सूत्राचा) असा अर्थ केला म्हणजे त्यावरूनच ही परिभाषा सिद्ध होत.
(यारांत ही परिभाषा न्यायसिद्ध किंवा आपत्सिद्ध नसून सूत्रसिद्ध वाचनीची आहे.)

न चास्य च्वाधित्यादौ दीर्घाणामादेशानपत्तिस्तेषां निर्दिश्यमानत्वा-
भावादिनि घाच्यम्, जातिपक्षे दोषाभावात् ।

' अस्य च्वा ' सू० ११८ इत्यादि सूत्रांत (न्द्वयाचेंच उच्चारण केलें असून)
दीर्घाचें उच्चारण केलें नसल्यामुळे (—म्हणजे ' अ ' या स्थानीचें उच्चारण केलें असून
' आ ' या स्थानीचें उच्चारण केलें नसल्यामुळे) दीर्घाचें टिकणी आदेशा न होण्याची
आपत्ति येईल, (व त्यामुळे ' अग्रा गता संपद्यमाना स्वान् गङ्गीत्यात् ' किंवा
' अमाला माला भवति मालीभवति ' इत्यादि रूपें सिद्ध होणार नाहींत)—अशा कोणी
शंका केल्यास ती शंका योश्वर नाहीं; कारण जातिपक्ष स्वीकारल्यास, (अकारानें अद-
राहि प्रकरणाच्या अकाराचें ग्रहण होत असल्यामुळे) कांहीं शोष उत्पन्न होत नाहीं
(व ' अने ' आ ' चें ग्रहण होण्यांत कांहीं अशचण येत नाहीं)

किं च न भूसुधियोरिति निषेधेन ग्रहणकशास्त्रगृहीतानां निर्दिश्य-
मानकार्यबोधनाच्च शोषः ।

(शब्दाकार असें म्हणतो की, जातिपक्ष मानल्यास शोष येत नाहीं असें वर
म्हटलें आहे ते जरी टाक असलें तरी, व्यक्तिपक्ष स्वीकारल्यास, आमचा आशेष काय-
मच राहतो, पण हेहि ग्रहणें यशस्वर नाहीं; कारण) ' न भूसुधियोः ' सू० २०३

ह्या निषेधावरून हें स्पष्ट होते की, जेथे गुखाद्या वर्णांस कार्य सांगितले असते तेथे 'अगुद्विष्ववर्णस्य' ह्या प्रहणशस्त्रानें बोधित जे त्याचे सवर्ण आहेत त्या सवर्णांसहि तें कार्य लागू पडतें व त्यामुळे कांहीं अडचण येत नाहीं. ('आः सुपि' सू० २८१ ह्या सूत्रानें ऱ्हस्व उकारास यणादेश सांगितला आहे, व 'एनेनाचः'—सू० २७२ ह्या सूत्रानें ऱ्हस्व इकारास यणादेश सांगितला आहे. वरील दोन्ही सूत्रांत 'ऱ्हस्व उकार व ऱ्हस्व इकार निर्दिष्ट असल्यामुळे त्यांचेच जागी यणादेशाची प्राप्ति होत असतां, 'न भूसुधियो' ह्या सूत्रानें दीर्घ ऊरारान्त 'भू' व दीर्घ ईरारान्त 'मुधी' ह्यांना केलेला यणादेशाचा निषेध, 'प्रासर्ग्य निषेधः' ह्या श्यायाने, अनुपपत्त टाकें. पण प्रहणकशास्त्राच्या आधारे, इकार व उकार भद्राप्रकारच्या इकारांचे व उकारांचे वाचक आहेत असें मानले म्हणजेच, वरील निषेध योग्य ठरतो. म्हणून हें मानणे अवश्य आहे की, प्रहणकशास्त्रानें बोधित अशा सवर्णांची निवृत्ति 'निर्दिश्यमानस्य' ह्या परिभाषेनें होत असून, सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या अकारादिह्यांनीं सर्व प्रकारच्या अकारादिकांचें प्रहण होतें.)

इयदुवडोर्द्विचं विचर्णोचर्णान्तधातुश्नुस्रुयामित्यथेन धायादीमपि निर्दिष्ट्यान्त्यादेशत्वाय ।

('अविधुधातुभूता रयोः इयदुवडा' सू० २७१ ह्या सूत्रांत 'रयोः' असा स्पष्ट श्यायानेचा निर्देश केला आहे, व त्यामुळे, 'निर्दिश्यमानस्य' ह्या परिभाषेनें, 'इ' व 'उ' ह्यांचेच जागी 'इय्' व 'उय्' असे आदेश अनुक्रमे पावले भासत. असें असून देखील, 'इयद् उवद्' ह्या आदेशांना 'इ' हा अनुबन्ध की लावण्या आहे. ? 'टिय' सू० ४३-ह्या सूत्राचें अग्य वर्णांचे-जागी आदेश होणे हें प्रयोजन आहे, पण 'अविधुधातु' या सूत्रांत अग्य 'इ' व 'उ' असा स्पष्ट श्यायानेनिर्देश असल्यामुळे, आदेशांचे टिकाणीं 'टिय' परणे १२वें टाकें. ह्या दोहेचें समाधान प्रत्यक्षर असें करितात की, 'येन विधिगदन्तस्य' हें सूत्र लावून सूत्रांत जो 'धातु' वाच्य आला असें त्याचे रयोः' हें विशेषण कळत, 'रयोः धातोः' याचा अर्थ 'इयर्णांत व उयर्णांत धातु' असा केला पाहिजे, व असें वेगवाने, अग्यवर्णांचे जागी ? होण्याकरितां, आदेशांचे टिकाणीं केलेले टिय योग्य ठाते.) 'अवि धुधातु'—या सूत्राचा अर्थ इयर्णांत व उयर्णांत धातु य इय व उय असा असून, सूत्रांत धातु ह्यायादिकांसाठीं निर्देश केला असल्यामुळे, अग्यवर्णांचे जागी आदेश होण्याकरितां आदेशांना 'इ' हा अनुबन्ध लावला आहे.

मुळें ' ऋ ' चें जागीच होणार असें अस्मून्हे, आदेशांना ' इ ' हा अनुबन्ध कां लावला आहे ? ह्या शक्येचे समाधान ग्रन्थकार असं करितात कीं, जेथे द्वित्व करण्याचें वास्तविक काहींच प्रयोजन नसल्यामुळे,) ' रीइ ' व ' रिइ ' येथील द्वित्वकरण केवळ स्पष्टार्थसोप होण्याकरितां आहे असं समजावे.

पसेनेदं द्वित्वं घणंप्रहणे निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापकमित्यपास्तम् । हयवरट्सूत्रस्थेन ' अयोगवाहानामुपदेशे ऽलो ऽन्त्यविधिः प्रयोजनम् । वृक्षस्तत्र । नैतदस्ति प्रयोजनम्, निर्दिश्यमानस्येत्येव सिद्ध- ' मिति भाष्येण विरोधात् ।

' जेथे सूत्रात पकच वर्णाचा स्थानिरूपाने उच्चार करून त्याचे टिकाणी आदेश होणे सांगितले आहे तेथे ' निर्दिश्यमानस्य ' ही परिभाषा लागत नाही हे ' रिइ ' व ' रीइ ' ह्या आदेशांना ' द्वित्व ' केले असल्यामुळे स्पष्ट होते—'असे जर कोणी म्हणेल तर त म्हणणे चुकीचे आहे कारण हे म्हणजे ' हयवरट ' ह्या (माहेश्वर) सूत्रावरील भाष्याच्या विरुद्ध जाते. कारण (त्या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारानी ' अयोगवाहा- ' चा—'म्हणजे अनुस्वार, विसर्ग, जिह्वामूर्त्त्याय, उपध्मान्तीय व यम याचा—ममावश माहेश्वर सूत्राने करावा असे सांगून, ' अयोगवाहांचें ' ग्रहण करण्याचे प्रयोजन काय ? (ह्या प्रश्नाचा विचार करितांना भाष्यकार म्हणतात कीं,) अलोन्त्यविधि प्रयोजन होईल काय ? कारण ' वृक्षस्तत्र ' हे कसे होईल ? आणि असे म्हणून, जेथे उत्तर देतात कीं, अलोन्त्यविधि हे प्रयोजन होऊ शकत नाही, कारण ' निर्दिश्यमान परिभाषेने ' वृक्षस्तत्र ' हे सिद्ध होऊ शकत (' अल् ' प्रत्याहारात अयोगवाहांचे ग्रहण न केल्यास, ' वृक्षस्तत्र ' ह्या टिकाणी विसर्गाचे जागी, ' अलोन्त्यस्य ' ह्या सूत्रान्वये, मजार होणार नाही, पण त्यांचे ' अल् ' प्रत्याहारात ग्रहण केलें तर, ' वृक्षस्तत्र ' ह्या उदाहरणांत ' वृक्ष ' ह्याच्या अर्था जो विसर्जनीयरूपी अल् आहे त्याचे जागी ' विसर्जनीयस्य सः ' सू० १२८ ह्याने सकार होईल. म्हणून ' अल् ' प्रत्याहारांत अयोगवाहांचें ग्रहण करण्याचे प्रयोजन अलोन्त्यविधि होय काय ? अशी शंका उपस्थित करून भाष्यकार जेथे उत्तर देतात कीं, अलोन्त्यविधि हे प्रयोजन होऊ शकत नाही, कारण ' विसर्जनीयस्य सः ' ह्या सूत्राने स्थानी जा ' विसर्जनीय ' त्याचा स्पष्ट निर्देश केला असल्यामुळे, विसर्गांच्या जागी, ' निर्दिश्यमानस्य ' ह्या परिभाषेप्रमाणे, ' स् ' हा आदेश होऊन ' वृक्षस्तत्र ' असे रूप सिद्ध होईल. म्हणून ' अल् ' प्रत्याहारांत अयोगवाहांचें ग्रहण करण्याचें प्रयोजन अलोन्त्यविधि मानणे हे शक्य नाही. ह्या भाष्यावरून हें स्पष्ट होते कीं, केवळ अलग्रहणात देखील भाष्यकारांनी ' निर्दिश्यमानस्य ' ही परिभाषा लाविली आहे; त्यामुळे, अल् ' ग्रहणात ' निर्दिश्यमान ' परिभाषा लागत नाही हे म्हणजे भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे, चूक आहे)

अनया परिभाषया येनविधिरिति सूत्रयोधिततदन्तस्य स्थानित्वा-

भाष्यबोधने यदागमादिति लब्धस्य च । तेन सुपद् उदस्थात्रित्यादिसिद्धिः

‘ येन विधिस्तदन्तस्य ’ सू० २६ ह्या सूत्रान् बोधितं तदन्तात्, य ‘ यदागमाः ’ ह्या परिभाषेन बोधितं आगमसाहित्यात्, ‘ निर्दिश्यमानस्य ’ ह्या परिभाषेन कर्त्तुं वरि ताना, स्थानित्वं प्राप्तं हातं नाहीं. (—म्हणजे ‘ निर्दिश्यमानस्य ’ ही परिभाषा लावने- बघळीं, तदन्तात् वा आगमसाहित्यात् स्थानीं मानतां येत नाहीं हें ह्या परिभाषेवरून स्पष्ट होतं.) त्यामुळे ‘ सुपदः ’ ‘ उदस्थात् ’ इत्यादि रूपांची सिद्धि हांत. (जसे ‘ पादः पत् ’ सू० ४१४ ह्या सूत्रांत ‘ पाद् ’ ह्या स्थानीचा स्पष्ट निर्देश केल्या अमल्यामुळे ‘ निर्दिश्यमानस्य ’ ही परिभाषा लागते, य ‘ येन विधिस्तदन्तस्य ’ हें सूत्र लागत नाहीं. ते सूत्र लावल्यान, ज्याच्या अर्था ‘ पाद् ’ आहे असा ‘ सुपाद् ’ शब्द स्थानी होऊन, त्या पण शब्दाचें जागी ‘ पत् ’ असा आदेश होईल व त्या शब्दाच द्वितीया विभक्तीच्या बहुवचनार्थें रूप ‘ सुपदः ’ असें न होतां, ‘ पदः ’ असें विकृत रूप होईल. तसेंच ‘ उत्+अ+स्था+लुट् ’ ह्या टिकाणीं, ‘ उद् ’ स्थानभोः पूर्वस्य ’ ह्या सूत्रांत स्थानी जो ‘ स्था ’ त्याचा स्पष्ट निर्देश अमल्यामुळे, ‘ निर्दिश्यमानस्य ’ ही परिभाषा लागते, य त्यामुळे ‘ स्था ’ हांतिल सजाराच्या व ‘ उद् ’ हांतिल दकाराच्या मध्ये ‘ अ ’ चें व्यवधान अमल्यामुळे, सकाराच जागीं पूर्वसवर्णादेश-म्हणजे ‘ स्था ’ तील सकाराचे जागीं पूर्ववर्ण जो ‘ द् ’ त्याच्या सवर्णाचा आदेश—हात नाहीं, व ‘ उदस्थात् ’ असें शुद्ध रूप सिद्ध होतें, अशा टिकाणीं, ‘ यदागमाः ’ ही परिभाषा लावल्यास य ‘ अ+स्था ’ हा ‘ स्था ’ च आहे असे मानल्यान, ‘ उद्यात् ’ असें विकृत रूप होईल हें पूर्वीच सांगितलें आहे.)

अनया च स्वस्थनिमित्तसन्निधापितानामलान्यस्येत्यादीनां समावेशस्य न बाध्यबाधकभाष्ये विरोधाभावात् ।

आपापलीं निमित्तं असल्यामुळे कार्यं करण्यास उपस्थित झाल्यां अलान्यस्य ’ (य ‘ आदेःपरस्य ’) इत्यादि सूत्र ह्या परिभाषेसह आपापलीं कार्ये करितात. वरील सूत्रांत य ह्या परिभाषेत विरोध नसल्यामुळे, एक दुसऱ्याचे बाधक होत नाहीं (ह्या परिभाषेप्रमाणें, पाणिनीय सूत्रांत साक्षात् निर्दिष्ट किंवा पूर्वसूत्रांतून अनुवृत्त असा जो स्थानी असेल त्याचेच टिकाणीं आदेश हातो, पण तो आदेश आद्यावयवाचे टिकाणीं किंवा अन्यावयवाचे टिकाणीं व्हावा हें ‘ आदेःपरस्य ’ सू० ४४ व ‘ अलान्यस्य ’ सू० ४२ ह्या सूत्रांनीं ज्ञापितं हाते. सारांश, हीं सूत्रे व ही परिभाषा आपापलीं कार्ये, एकत्र मिळून करितात. जसे ‘ त्वदादिनामः ’ सू० २६५ ह्या सूत्रांत ‘ त्यद् ’ इत्यादि सर्वनामांचा ‘ स्थाना ’ असा पठोविभर्त्तित निर्देश केल्या असल्यामुळे, त्यांचे टिकाणीं ‘ अ ’ हा आदेश हातो, पण तो ‘ अलान्यस्य ’ ह्या सूत्राने ‘ त्यद् ’ ह्याच्या अन्यावयवाचें जागीं हातो. तसेंच ‘ उद्.स्थास्तभोः ’ या सूत्रांत पठोविभर्त्तित ‘ स्था ’ या स्थानीचा निर्देश केल्या आहे, य ‘ उद्. ’ हें पञ्चम्यन्त पद अमल्यामुळे, ‘ तस्मा

दिशुत्तरम्य ' सू० ४१ या सूत्रान्वये, ' उद् ' च्यापुढे असणान्या स्था ' ला पूर्व-
वर्णादेश प्राप्त होतो अशा ठिकाणी ' आदेःपरस्य ' सू० ४४ हे सूत्र प्रयुक्त होते व
' म्या ' च्या आदिवर्णाचे- म्हणजे मकाराचे-जागी पूर्वसवर्णादेश होऊन, ' उत्थानम् '
असे रूप सिद्ध होते.)

नाप्येतयोरङ्गनाडिभाव उभयोरपि परार्थत्वेन तदयोगात् ।

वरील सूत्रांत व ह्या परिभाषेत अङ्गनाडिभावहि नाही,—ह्मणजे एक प्रधान व
दुसरे गौण असा संबंध नाही. कारण ही सूत्रे व ही परिभाषा (स्वतःच्या उप-
योगाकरितां नमून) इतर सूत्रांच्या उपयोगाकरितां सांगितली आहेत, त्यामुळे
(' गुणानां च परार्थत्वात् असम्बन्धः समावात् स्यात् ' ह्या न्यायानें) त्यांच्यांत अङ्ग-
नाडिभाव राहू शकत नाही (कारण विशेषण जरी विशेष्यास गुणीभूत असतात तरी
त्यांचा आरम्भांत समान दर्जा असल्यामुळे, त्यांच्यांत परस्परांत प्रधानगौणभाव राहू
शकत नाही.)

अनेकात् शिदिति सूत्रे सर्वश्चैतत्परिभाषाबोधित पथ गृह्यते ।

' अनेकात् शितसर्वम्य ' सू० ४५ ह्या सूत्रातील ' सर्व ' शब्दाने ' निर्दिश्य-
मानम्य ' ह्या परिभाषेनें बोधित जो स्थानी त्यांचेच ग्रहण करावें. (सूत्रांत ज्याचा उच्चार
केला आहे तोच स्थानी समजून त्याचे जागी आदेश करावा; ' येन विधिस्तदन्तम्य '
किंवा ' यदागमाः ' ही परिभाषा लावून स्थानीचे ग्रहण करूं नये. असें केल्यास, ' पाद-
पत् ' सू० ४१४ ' जराया जरसन्यतरम्याम् ' सू० २२७ इत्यादि सूत्रान्वये ' सुपदः '
' निर्जरमः ' अशीं जीं रूपें, ' निर्दिश्यमान ' परिभाषा लावल्यानें, सिद्ध होतात, ती न
होतां, ' पत्. ' ' जरमः ' अशीं रूपें होतील व तसेंच ' उदस्थात् ' असें रूप न होतों,
' उत्थान् ' असें रूप हाईल, हे पूर्वी सांगितलेच आहे)

यत्त्वाटेः परस्थानांऽन्त्यस्येतावेव तद्बाधकार्षिति, तत्र । ' उदस्थादि-
ति सूत्रविषयेऽस्याः ' पादः पदि ' ति सूत्रे भाष्ये सञ्चारितत्वात् । नाप्येन-
योरियं बाधिका एतयोर्निर्विषयत्प्रसङ्गादिति त्रिविधतेरिति सूत्रे कैयटः ।

कित्येक असें ह्मणतात कीं ' आदेः परस्य ' व ' अलान्त्यस्य ' हीं सूत्रें ' निर्दि-
श्यमानम्य ' ह्या परिभाषेचे बाधकच मानले पाहिजेत (कारण ही परिभाषा ' पृथी
स्थानयोगा ' ह्या पूर्वसूत्रांत पठित आहे व वरील दोन सूत्रें परसूत्रें आहेत. त्यामुळे
' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' ह्या न्यायानें तीं सूत्रें ह्या परिभाषेचीं बाधक होतात)—
पण हे ह्मणजे बरोबर नाही. कारण ' पाद.पत् ' ६-४-१२० ह्या सूत्रावरील भाष्यांत
' उद्ः स्थानम्भो. पूर्वम्य ' ह्या सूत्रानें ' उदस्थात् ' हे रूप सिद्ध करितांना, भाष्यकारांनीं
' निर्दिश्यमानम्य ' ही परिभाषा लावून ' आदेः परस्य ' हे सूत्रहि लाविलें आहे (—ह्मणजे
ह्या दोहोंचाहि एकच वेधीं उपयोग केला आहे. त्या दोहोंन बाध्यबाधकभाव मानला
असता तर, दोहोंचा युगपत् उपयोग केला नसता) तसेंच, ' निर्दिश्यमानम्य ' ही

परिभाषा ह्या सूत्रांचा बाध करणारी आहे असेहि समजून नये; कारण 'ति विशते' ६-४-१४० ह्या सूत्रावरील भाव्याच्या टीकेत केंयटाने असे झटले आहे कीं, ही परिभाषा ह्या सूत्रांचा बाध करिते असे मानल्यास, ही सूत्रे कोंठेहि प्रवृत्त होऊ नवणार नाहीत व त्यामुळे निरवसाश—ह्यगजे अर्थ—ठरतील (कारण ही परिभाषा त्या सूत्रांचा बाध करिते असे मानल्यास, 'उद् स्थान्नामः' 'स्थदादीनामः' इत्यादि सूत्रांत पृष्ठीविभक्तित निर्दिष्ट असलेले स्था, स्नग्भ, स्थदादि सर्वनाम इत्यादि संपूर्ण शब्द स्थानी मानावे लागतील, व त्यांच्या आदि किंवा अन्य अवयवाचे जागी आदेश होत नाहीत असे मानावे लागेल; व तसे मानल्यास, 'आदे-परस्य' व 'अत्रोऽन्यस्य' ही सूत्रे प्रवृत्त होण्यास पूर्वि उदाहरण सांगणार नाही व ती सूत्रे सुद्धा केंयटी असून देखील निरुपयोगी ठरतील.)

अकृच्चिपये तु नाथं न्यायः स्थानिवद्भावेनेव तन्मध्यपतितन्यायेन तद्बुध्यैव कार्यजननात् ।

पण ('अध्ययसर्वनाम्नाम् अकृच् प्राक् टेः' सू. २०२६ ह्या सूत्राने) जेथे 'अकृच्' झाला आहे तेथे 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा लागत नाही कारण तेथे 'तन्मध्यपतितस्तद्पक्षेण गृह्यते'—परिभाषा ९० ह्या न्यायाने ('टि' च्या पूर्वी झालेला 'अकृच्' शब्दाच्या मध्ये पडला असल्यामुळे) अकृच्सहित शब्द अकृच्सहितच आहे अशी स्थानिवद्भावासारखी बुद्धि करून, ('सर्व' शब्दाला असे कार्य होते तसेच 'सर्वक' शब्दालाहि) कार्य होऊ शकते (—ह्यगजे 'सर्वकेषाम्,' 'सर्वकस्मिन्' इत्यादि रूपे 'सर्वेषाम्' 'सर्वस्मिन्' प्रमाणे भिन्न होऊ शकतात.)

इयं चाद्यवपृष्ठीविपयेऽपि । अत 'एव तदा सः स्या' विति सर्वमतिभ्य इत्यत्रोपसर्गतकारस्य न । निर्दिश्यमानयुष्मदाद्यवयवमपर्यन्तस्यैव यूयादयां न त्वतियूयमित्यादौ । सोपसर्गाद्यवयवमपर्यन्तस्येति बोध्यम् । पाद्ःपदिति सूत्रे 'पृष्ठीस्थाने' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टेया ॥२॥

- ('पृष्ठी स्थानेयोगा' ह्या सूत्रावरून ही परिभाषा काढली असल्यामुळे, ज्या सूत्रात न्यानपृष्ठीचा निर्देश आहे तेथेच ही परिभाषा लागते व ज्या सूत्रांत इतर प्रकारच्या संबन्धवाचक पृष्ठीचा प्रयोग असेल तेथे ही परिभाषा लागत नाही—ह्यगजे बरोबर नाही असे ग्रन्थकार सांगतात) अवयवावयवविभाववाचक पृष्ठीचा अर्थ निर्देश केल्या अनंतरां तेथे देखील ही परिभाषा लागते. म्हणूनच 'अतिस्यः' ह्या टिप्पणी, 'अति' ह्या उपसर्गातील तकाराचे जागी 'तदोः सः' सावनन्ययोः' ह्या सूत्रान्वये सकार होत नाही. (कारण 'स्थदादीनामः' सू. २६५ ह्या सूत्रातील 'स्थदादीनाम्' ह्या शब्दाची 'तदोःसः' ह्या सूत्रांत अनुशुभि होऊन, 'स्थदादीना तदोः सः' असा अर्थ होतो व 'स्थदादीनाम्' ही अवयवपृष्ठी होते, व 'स्थदादीनाम्' हे अनुवृत्त पद 'तदोः सः' ह्या सूत्रांत निर्दिश्यमान

असल्यामुळे, त्यादादाचा अवयव जो तकार त्याचेच ठिकाणी मकार होतो. 'अति' हा निपात त्यादादाचा अवयव असल्यामुळे, त्यातील तकाराचे जागी मकार होत नाही, ह्यावरून हें स्पष्ट आहे की, 'निर्देश्यमानस्य' ही परिभाषा अवयवपट्टांचे ठिकाणी देणिले लागू पडते. म्हणूनच 'युष्मद्' 'अस्मद्' हे सूत्रांत निर्दिश्यमान म्यानी असल्यामुळे, त्यांच्या 'मपर्यन्त' अवयवाचे जागी 'यूय' 'वय' असे आदेश होतात. निपातमहित 'युष्मद्' 'अस्मद्' ह्यांच्या मपर्यन्त अवयवाचे जागी 'यूय' 'वय' हे आदेश होत नाहीत. त्यामुळेच 'अतियूयम्' 'अतिवयम्' अशीं रूपे सिद्ध होतात. ('यूयवयौ जसि' सू० ३८८ ह्या सूत्रांत 'युष्मदस्मदोः' हे पद अनुवृत्त होते व 'मपर्यन्तस्य' सू० ३८३ हे अधिकारसूत्र प्रवृत्त होऊन, 'यूयवयौ जसि' ह्या सूत्राचा 'युष्मदस्मदोः मपर्यन्तस्य यूय वय इति आदेशास्तः अति परे मति' असा अर्थ होतो. येथे अनुवृत्त 'युष्मदस्मदोः' हें पद निर्दिश्यमान असल्यामुळे व अवयवपट्टी असल्यामुळे, 'युष्मद्' 'अस्मद्' शब्दांचा जो मपर्यन्त अवयव त्यांचेच जागी 'यूय' 'वय' असे अनुक्रमे आदेश होतात; 'अति' ह्या निपातमहित 'युष्मद्' 'अस्मद्' शब्दांच्या मपर्यन्त अवयवांचे जागी तसे आदेश होत नाहीत, कारण 'अति' हा निपात 'युष्मद्' 'अस्मद्' ह्यांचा अवयव नसून भिन्न शब्द आहे; त्यामुळे अतियूयम् अतिवयम् अशीं रूपे सिद्ध होतात) 'पादः पत्' ६-४-१३० व 'पष्ठी स्थानेयोगा' १-१-४९ ह्या सूत्रांवरिल भाष्यांत ह्या परिभाषेचा उल्लेख केला आहे.

परिभाषा १३

ननु चेतेत्यादौ ह्रस्वस्येकारस्य प्रमाणत आन्तर्यादकारोपि स्यादत आह—

'चेता' (= 'चि + ताम् + डा') इत्यादि ठिकाणी ऱ्ह्रस्व इकाराचे जागी अकारादि व्हावा; कारण 'इ' व 'अ' हे दोन्ही वर्ण ऱ्ह्रस्व असल्यामुळे, त्यांच्यांत प्रमाणरुपी (एकमात्रा असणें हें) सादृश्य आहे; (तसे न व्हावें) म्हणून ही परिभाषा मांगतात.

यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्यान्त आन्तर्यं बलीयः ॥ १३ ॥

"जेथे अनेक प्रकारचे सादृश्य (दोन वर्णांत) असते तेथे, म्यानामुळे होणाऱें सादृश्य हें सर्वांत अधिक समजावें."

('चेता' ह्या ठिकाणी 'सार्वधातुकार्थधातुकर्याः' सू० २१६८ ह्या सूत्राने 'चि' धातूच्या अन्य इकारास गुण पावला आहे, 'अदेइ' गुणः सू० १० ह्या सूत्रा

प्रमाणं, 'अ' 'ए' 'ओ' ह्या तिन्ही वर्णांना गुण सजा आहे. तर मग 'इ' व 'अ' ने दोन्ही वर्ण ह्रस्व असून त्यांची एकच मात्रा असल्यामुळे, त्यांच्यांत सादृश्य आहे म्हणून, 'चि' ह्यांतल अन्त्य 'इ' चें जागीं 'अ' असा गुणरूपी आदेश कां न व्हावा अशी शक्ता उल्लेख होते ह्या शैवेचें निवारण ही परिभाषा करिते. व स्थानीचे जागीं होणारा आदेश कसा असावा हें सांगते. ह्या परिभाषेप्रमाणें, 'इ' व 'अ' ह्यांचें स्थान भिन्न असल्यामुळे—म्हणजे 'इ' चें तालुस्थान व 'अ' चें कण्ठस्थान असल्यामुळे—'इ' चें जागीं 'अ' असा गुणरूपी आदेश न होतां, 'ए' चें कण्ठतालुस्थान असल्यामुळे, आणि 'इ' व 'ए' यांत तालुरपी स्थानसाम्य असल्यामुळे, 'इ' चें जागीं 'ए' असा गुणरूपी आदेश हातो)

अनेकविधेन स्थानार्थगुणप्रमाणकृतम् । अत्र मानं, 'पृष्ठीस्थाने इत्यत्र एकदेशानुवृत्त्या स्थानेग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनः 'स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रे स्थानेग्रहणमेव । तद्धि तृतीयया विपरिणम्य वाक्यभेदेन स्थानिनः प्रसङ्गे जायमानः सति सम्भवे स्थानत एवान्तरतम इत्यर्थकम् । तमवग्रहणमेवानेकविधान्तर्यसत्तागमकम् । स्थानतः स्थानेनेत्यर्थः ।

ह्या परिभाषेतील 'अनेकविधम्' ह्या शब्दाचा स्थान, अर्थ, गुण व प्रमाण ह्यांनीं प्राप्त झालेले (सादृश्य) असा अर्थ आहे. 'पृष्ठी स्थानेयोगां' ह्या सूत्रातील स्थानेयोगां' ह्या शब्दाचा एकदेश 'स्थाने' ह्या शब्दाची ('एकविधकदेशोऽप्यनुवर्तते' प. १८ ह्या न्यायान्वये) स्थानेऽन्तरतमः' ह्या सूत्रांत अनुवृत्ति होत असून देखील, पुन्हा त्या सूत्रांत 'स्थाने' ह्या शब्दाचे ग्रहण केले आहे त्यामुळे, ही परिभाषा सिद्ध होते ह्या सूत्रांत 'स्थाने' ह्या शब्दाचे पुन्हा जें ग्रहण केले आहे तें अशा करिता केले आहे कीं 'स्थाने स्थानेऽन्तरतमः' असे सूत्र समजावें, व)—सूत्रांत असलेल्या 'स्थाने' ह्या सप्तम्यन्त शब्दाचा तृतीया विभक्तीत विपरिणाम करून (म्हणजे 'स्थाने' ह्याच्या जागीं 'स्थानेन' असे करून 'स्थाने स्थानेन अन्तरतम' असे जें वाक्य तयार होते त्याचीं) दोन भिन्न वाक्ये करावीं; (एक वाक्य 'स्थाने अन्तरतमः भवति,' दुसरें वाक्य 'स्थानेन यः अन्तरतमः स एव भवति') व ह्या दोन वाक्यांचा अर्थ असा होतो कीं स्थानीच जागीं आदेश हांप्याचा प्रसंग आला असतां, संभव असल्यास, तोच आदेश करावा कीं ज्याचे स्थानीशीं 'स्थानतः' सादृश्य आहे. (वरिल्ल पंक्तीत 'सति सम्भवे' असे म्हटले आहे त्याचा अर्थ असा आहे कीं जेथे स्थानत आन्तर्य संभवन असेल तेथे स्थानीचे जागीं असाच आदेश करावा कीं ज्याचे स्थानीशीं स्थानतः सादृश्य आहे. पंतु जेथे अनेक वर्णांशीं स्थानतः आन्तर्य असेल तेथे आभ्यन्तर विना यास प्रथ नांच्या साम्यवामुळे जीं वर्ण अन्तरतम ठरत असेल त्याच वर्णांचा आदेश करावा. जसे—'उद्' स्थानतः 'सू० ११८ वा सूत्रानें 'स्था' व 'सम्भ' यांतील आदिस्कारांचे जागीं 'उद्' यांतील दशाराच्या मयणांचा आदेश होणें सांगितले आहे.

स्थानतः साभ्य दाहं गेल्यास ' लुनुलमानीं दन्ता. ' या शिक्षावचनान्वये सकाराचे जागीं ल, न्, थ, द्, ध, न्, व ल् या सर्वे घर्णांची प्राप्ति होते, अशा टिकाणी ज्या वर्णांचा अभ्यन्तर किंवा दाह्य प्रयान सकाराशीं जुळतां त्याच घर्णांचा सकाराचे जागीं आदेश करावा सकाराचा अभ्यन्तर प्रयान घरील सर्वे स्थानत सद्य घर्णांहून भिन्न आह, परंतु सकाराचा व धकाराचा दाह्य प्रयान सारखाच आहे. हाणून सकाराच जागीं थकारादेश हातो. सारास, ही परिभाषा प्रापकसिद्ध क्रिया न्यायसिद्ध नसून पाणिनीयसूत्रातूनच निघाली असल्यामुळे ती सूत्रसिद्ध वाचनीची समजावी) 'अन्तरतम ' ह्या टिकाणी जे 'तमप्' ग्रहण केल आहे त्यावरून हे स्पष्ट होतें कीं सादृश्य अनेक प्रकारचे असत. परिभाषेतील 'स्थानत ' ह्या शब्दाचा अर्थ 'स्थानेन' असा आह (येथील 'तम्' प्रत्यय तृतीयाविभक्तीचा धोतक आह.) तत्र स्थानत आन्तर्यमिक्रीयणचीत्यादौ प्रसिद्धमेव ।

(आन्तर्य - ह्यणने सादृश्य—अनेक प्रकारचे असते अम वर ह्यटलं आह, व त प्रकारदि वर सांगितले आहत आतां, प्रत्येक प्रकाराच्या सादृश्याचे उदाहरण ग्रन्थकार द्यात.) ' इकोषणचि ' सू० ४७ इत्यादि सूत्रांत, उच्चारणस्थान एक असल्यामुळे होणारे स्थानसादृश्य प्रसिद्धच आहे (इ, उ, ऋ, ल् ह्यांचे जागीं यणादश हांनां असा ' इकोषणचि ' ह्या सूत्राचा अर्थ आहे; पण ' इ'चे जागीं ' य् ' च कां व्हावा, ' व् ' कां होऊं नये, ' उ ' चे जागीं ' व् ' च कां व्हावा ' र्, ल् य् कां होऊं नये ' ह्यांचे कारण हेच कीं, ' इ ' व ' य् ' ह्यांचे उच्चारणस्थान—' तालु '—एकच असल्यामुळे, ' इ 'चे जागीं ' य् ' हाच आदेश होतो, य् र् ल् ह्यांचे उच्चारण स्थान भिन्न असल्यामुळे, ' इ 'चे जागीं ' व् ' किंवा ' र् ' असा आदेश होत नाही तसेच ' उ ' चे उच्चारणस्थान आद्य व ' व् ' चे उच्चारणस्थान दन्तोष्ठ असल्यामुळे व त्याच्या उच्चारणस्थानात ओष्ठस्थानरूपीं स्थानसादृश्य असल्यामुळे, उ' च जागीं ' व् ' हाच आदेश होतो, ' य् ' किंवा ' र् ' असा आदेश होत नाही तसेच ऋ, ल् संवंधाने समजावे.)

अर्थतः पद्विध्यादौ । स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशतेति सिद्धान्ताद्यर्थाभिधानसमर्थो यः स तस्यादेश इति तत्समानार्थतत्समानधर्मादादीनां ते ।

' पद्विध्यादौ ' सू० २२८ ह्या सूत्रात, स्थानी व आदेश ह्यांचे अर्थांमुळे हाणारे सादृश्य आहे (हाणजे पाद दन्त नासिका, मास, हृदय इत्यादिकाच टिकाणी अनुक्रमे होणाऱ्या पद, दन्, मास, नस, हृद् ह्या आदेशांचा जो अर्थ आहे तोच त्यांच्या स्थानींचा अर्थ आहे) स्थानीचा जो अर्थ आहे तो सांगण्यास जो समर्थ भवतो तोच त्याचा आदेश हाऊं द्यातां असा सिद्धान्त असल्यामुळे, ज्या स्थानीच्या अर्थाच अभिधान करण्यास जो आदेश समर्थ आहे तोच आदेश त्या स्थानीचे वर्णो

मुळे, ह्यांच्यापैरी कोणता वर्ण घ्याय ? आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्य पाहू गेल्यास, हकारांत व वरगांत आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्य नाही; वारण कवगांचा ' स्पृष्ट ' हा आभ्यन्तरप्रयत्न आहे व हकाराचा ' प्रितृत् ' हा आभ्यन्तरप्रयत्न आहे. बाह्यप्रयत्नमादृश्य पाहू गेल्यास, जसा ' हवर्ण ' घौष, नाद, संवार, व महाप्राण ह्या चार बाह्यप्रयत्नांनी युक्त आहे तसा कवगां-
तांत फक्त एकच वर्ण—महणजे घकार—आहे, इतर वर्णांचे बाह्य प्रयत्न भिन्न आहेत. म्हणून बाह्यप्रयत्नरूपी गुणसादृश्यामुळे, हकाराचे जागीं पूर्वसवर्ण ' घकार ' होऊन ' वाग्घरिः ' असे वैदिक रूप होतें. (पहा बालमनोरमा द्वितीयावृत्ति, पान ५-६)

प्रमाणतो ऽ दसो ऽ सेरित्पादौ ।

प्रमाणानें होणाऱ्या सादृश्याचें उदाहरण ' अदसो ऽसेः ' सू० ४१९ इत्यादि होय. (प्रमाणमादृश्यामुळेच, न्हन्य स्वराचे व व्यंजनाचे जागीं न्हस्व ' उ', व दीर्घ स्वराचे जागीं दीर्घ ' ऊ' असा आदेश ' अदसोऽसेः ' ह्या सूत्रान्वये होतो; कारण त्यांच्यांत नात्रामादृश्य आहे.)

' स्थाने ऽन्तरतम ' सूत्रे भाष्ये स्पष्टपा ॥ १३ ॥

' स्थाने ऽन्तरतमः ' १-१ ५० ह्या सूत्रावरिल भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा १४

ननु प्रोढवानित्यत्र ' प्रादृहाहे ' ति वृद्धिः स्यादत आह—

' प्रादृहाहेत्यप्येषु — सू० ७३ मधील वार्तिक— ह्या वार्तिकानें ' प्रोढवान् ' यें वृद्धि व्हावी. (' प्र ' ह्या उपसर्गापुढे ' उह', ' ऊढ', ' ऊढि', ' एष ' ' एष्य ' आल्यास, पूर्वापर स्वरांचे जागीं वृद्धिरूप एकादेश होतो असें वार्तिक असल्यामुळे, ' प्र + उढ ' ह्याचा ' प्रोढ ' असा संधि होतो. आतां, ' प्र + उढवान् ' यें ' प्र ' ह्या उपसर्गापुढे ' उढवान् ' शब्दांत असणारा ' उढ ' शब्द आहे म्हणून ' प्रोढवान् ' असा सन्धि न होतां, वृद्धिरूप एकादेश होऊन ' प्रोढवान् ' असा सन्धि व्हावा; तसा सन्धि न व्हावा,) म्हणून ही परिभाषा सांगतात:

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ॥ १४ ॥

"जेथे सूत्रांत अर्थवान् शब्दाचे ग्रहण केले आहे तेथे त्या शब्दानें अनर्थक शब्दाचें ग्रहण होऊं शकत नाही."

विशिष्टरूपोपादाने, उपस्थितार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणतयान्वयसम्भवे त्यागे मानाभावो ऽस्या मूलम् ।

सूत्रांत विशिष्ट शब्द उच्चारला असतां, त्याच्या बरोबर उपस्थित झालेला त्याचा अर्थ त्या शब्दस्वरूपाचे (शब्दाचे) विशेषण संभवत असतांना, तो विशेषणीभूत अर्थ

सोडून देण्यास कांही प्रमाण नाही, हेच ह्या परिभाषेचे बीज होय (व त्यामुळे ती युक्ति सिद्ध समजायी. एवादा शब्द उच्चारला अमतां जमा त्याचा घर्गानुक्रम लक्षंत येता त्याचप्रमाणे त्या घर्गानुक्रमाबरोबरच त्याचा अर्थास मनात येता सारांश, शब्द उच्चारल्याबरोबर त्याचा घर्गानुपूर्वी व त्याचा अर्थ या दोहोचा एकच वेगळी बोध हात अम ल्यामुळे व सूत्रनिर्दिष्ट कार्य अर्थाचे टिपणार्णी करणे संभवत नसल्यामुळे, अर्थ शब्द स्वरूपाचें विशेषण होतो, अ अमक अर्थाचा हा शब्द आहे असा बाध होतो असा तर्हेचा बाध होत असल्यामुळे, शब्दस्वरूपांत अन्वित-ह्यगजे संबद्ध-असलेल्या अथा-कडे दुर्लभ करून वेगळ शब्दस्वरूपाचें ग्रहण करण अनुचित होय. याच न्यायाच्या पाया वर ही परिभाषा रचली आहे, व त्यावरून हें सिद्ध होतें की, घर्गानुपूर्वीविशिष्ट अर्थवान् शब्दाने तशा अनर्थक शब्दाचें ग्रहण करतां येत नाही. म्हणूनच 'मादूहोद' या वार्तिकीत कर्मणिप्रत्ययान्त अर्थवान् 'ऊठ' शब्द उच्चारला असल्यामुळे, कर्तरिप्रत्यय यान्त उठवन् या अर्थवाग् शब्दाभाष्ये जें अनर्थक 'ऊठ' हा भाग आहे, त्या भागाचें वार्तिकीत उच्चारलेल्या अर्थवान् 'ऊठ' शब्दानें ग्रहण करितां येत नाही येथे हे लक्षांत ठेवावे कीं 'नवन्' हा संपूर्ण कर्तरिप्रत्यय जरी अर्थवान् आहे तरी त्यातील 'न' हा एवढा अर्थवान् नाही. म्हणूनच 'वह्+न=ऊठ'यानें 'वह्+नउत्=ऊठवन्' यातील 'ऊठ' चें ग्रहण करतां येत नाही, आणि त्यामुळे 'प्र+ऊठ' येथे जमा वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'प्रौढ' असे रूप होतें तसे 'प्र+ऊठवान्' या स्थली 'प्र' या उपसर्गापुढ अर्थवान् 'ऊठ' शब्द नसून अनर्थक 'ऊठ' शब्द असल्यामुळे वरील वार्तिक लागू पडत नाही, व वृद्धि-रूप एकादेश न होतां 'आद्गुण' सू ६९ यान गुणरूपी एकादेश होऊन 'प्रौढवान्' अम रूप होते)

अत्रार्थ कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पित' शास्त्रीयोऽपि गृह्याते इति सूत्राया इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

'सलयाया' - ५-१-२२ या सूत्रावरील भाष्यावरून स्पष्ट होतें की, या परिभाषे तील 'अर्थ' या शब्दान (जसे अन्वयव्यतिरेकसिद्ध लौकिक अर्थाचे ग्रहण होत तसच) व्याकरणशास्त्रात प्रसिद्ध असलेल्या अन्वयव्यतिरेकसिद्ध शास्त्रीय अर्थाचे ग्रहण होतें (लौकिकप्रवहारात केवळ प्रकृति किंवा केवळ प्रत्यय याचा कधीच उप योग केला जात नाही. दाहोचा मिळूनच उपयोग केला जातो आणि प्रकृति व प्रत्यय मिळून सिद्ध झालेल्या अखंड शब्दानच अर्थबोध होतो, व ता अन्वर व्यतिरेकानें जाणला जातो 'तल्लवे तसचन्' याला 'अन्वय' म्हणतात व 'तदमवे तदसत्वम्' याला 'व्यतिरेक' म्हणतात. 'अश्व' हा शब्द उच्चारल्यास घोड्याचा बाध होतो, न उच्चारल्यास तसा बोध होत नाही, म्हणून 'अश्व' हा शब्द 'घोडा' या अर्था वा वाचक ठरतो. लौकिकप्रवहारात केवळ प्रकृति किंवा केवळ प्रत्यय उच्चारला अमतां जरी अर्थबोध होत नाही तरी व्याकरणशास्त्रात प्रकृति व प्रत्यय याच भिन्न अर्थ

कल्पिलेले आहेत व प्रत्येक प्रत्ययाचा भिन्न अर्थ कल्पिलेला आहे. 'क' या प्रायवाचे अर्थाहून 'कवन्' या प्रत्ययाचा अर्थ भिन्न आहे. अशा प्रकारच्या कल्पित अर्थाने देखील या परिभाषेत ग्रहण केले आहे, व या कल्पित अर्थांचा देखील वर सांगितल्याप्रमाणे अन्वयव्यतिरेकानेच वाचू शकतो. जसे 'क' उच्चारला तरच त्याच्या कल्पित अर्थाचा बोध होतो, नाहीतर होत नाही. म्हणूनच 'कवन्' प्रत्ययान्ताने 'क' प्रत्ययान्ताचे ग्रहण होत नाही.)

इयं वर्णग्रहणेणु नेति लस्येस्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । अत एवैषा विशिष्टरू-
पापादानविषयेति वृद्धाः । एतन्मूलकमेव येनविधिरित्यत्र भाष्ये पठ्यतेऽर्ह-
वानर्थकेन तदन्तविधिरिति ॥

जेथे सूत्रात वर्णाचे-ग्रहणेने अन्ताचे-ग्रहण केले आहे (व त्या वर्णाला प्राय होणे सांगितले आहे) तसाटिकाणी ही परिभाषा लागू पडत नाही असे ' लस्य ' ३-४-७७ या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे. (जसे ' इकोपयधि ' सू. ४० या सूत्रांत इषाचे-ग्रहणेने इक् प्रत्याहारातील इ, उ, ऋ, ए या वर्णांचे-ग्रहण केले आहे व असे सांगितले आहे की, ' इक्' प्रत्याहारातील वर्णांपुढे ' अच्' आल्यास त्याच जागी यणादेश करावा. या सूत्रांत वर्णग्रहण केले असल्यामुळे, अशा टिकाणी ही परिभाषा लावल्यास, जेथे अर्थवान् इकापुढे ' अच्' येतो तिथेच यणादेश करावा, इतरत्र करू नये, असा अनिष्ट सूत्रार्थ होईल, व त्यामुळे ' दधि+अत्र ' किंवा ' मधु+अत्र ' येथे यणादेश न होण्याची आपत्ति येईल, कारण ' दधि ' व ' मधु ' यातील अस्य ' इक्' अर्थवान् नाही; तसेच ' अत-इत् ' सू० १०२५ यांत अन्ताचे ग्रहण केले असल्यामुळे, येथे ही परिभाषा लावल्यास, ' अस्य-विणोः अपत्यम् इः ' असे ' इत् ' प्रत्यय लागून रूप होईल; कारण ' अ ' हा ' विष्णु ' शब्दाचा वाचक असल्याने अर्थवान् आहे; पण ' दशरथस्य-अपत्यम् दशरथिः ' असे इष्टरूप सिद्ध होणार नाही, कारण ' दशरथ ' यातील अन्वय अकार अर्थवान् नाही. ही आपत्ति टाळण्याकरिताच ' इयं वर्णग्रहणेणु न ' असा छल्ले आहे.) ह्यनूतच प्राचीन वैशाकरणाने असे छल्ले आहे की, जेथे वर्णानुपूर्वीविशिष्ट (वर्णसमुदायरूप) शब्द-रूपाचे ग्रहण केले आहे तेथेच ही परिभाषा लागते (व जेथे केवळ अन्ताचे ग्रहण केले आहे तेथे ही परिभाषा लागत नाही.) ' इयं वर्णग्रहणेणु न ' याच सिद्धान्ताच्या आधारावर ' येन विधिः ' १-१-७२ या सूत्रावरील भाष्यांत ' अलेवानर्थकेन तदन्त-विधिः ' असे वार्तिक द्यावे केले आहे (व त्या वार्तिकाचा अर्थ असा आहे की ' येन विधि ' या सूत्रावयव अनर्थकाने तदन्तविधि करणे असेल तर तो अनर्थक अन्तानेच करावा. यावरून हे सिद्ध होते की, जेथे वर्णसमुदायाने तदन्तविधि करणे असेल तेथे सार्थके वर्णसमुदायानेच तदन्तविधि होऊ शकतो, व तशा सार्थक वर्णसमुदायाने अनर्थक वर्णसमुदायाचे, या परिभाषेप्रमाणे, ग्रहण करिता येत नाही. ह्यनूतच वरील वार्तिकाने प्रयोजन काय आहे हे सांगताने, मालवस्मर म्हणतात- ' ह्यनूतवर्णे शिद्धन्ग्रहणं माभूत् । उद्ग्रहणे गमंद्ग्रहणम् ..... ' व त्याचा अर्थ असा आहे की, ' इत् इत् पूनरर्थग्यां

परिभाषा १५

नन्वेवमपि महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्रान्महत इत्याच्चापात्तिरत आह—

‘ अथेवद्ग्रहणे ’ ही परिभाषा स्वीकारली तरी—म्हणजे परिभाषा न० १४ असून देखील—‘महद्भूतश्चन्द्रमा’ या उदाहरणांत (‘महत् यातीत् अन्त्य तपाराचे जागी) आकारादेश हाण्याची आपत्ति पायम राहतेच (‘अमहान् भूत महद्भूत’ येथे ‘अभूततद्भावे या अर्थामध्य ‘कृश्वस्तियोगे’ सू० २११७ या सूत्राने ‘महत् शब्दास ‘चि’ प्रत्यय होऊन व ‘वरपूजस्य’ सू० ३७५ या सूत्राने ‘चिञ्चि’ चा लोप होऊन व ‘भूत’ शब्दाशी सामानाधिकरण्य होऊन, ‘महद्भूत’ असे रूप सिद्ध झाले आहे यथे शकाकार अशी शका करतो की, ‘महत्’ हा शब्द अर्थवान् अपत्यामुळे, ‘आन्महत’ सू० ८०७ या सूत्रान्वये जशी महादेव, महाबाहु इत्यादि रूपे होतात त्याचप्रमाणे ‘महाभूत’ अस रूप वा हाऊ नये या शकले उधार) म्हणून ही परिभाषा सांगतात

गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्पत्त्यय ॥ १५ ॥

“भूतात एखाद्या शब्दाच्या कार्ये करण सांगितले असल्यास, जेव्हा तो शब्द मुख्यार्थवाचक असता तेव्हाच त्याला ते कार्य करावे, (तो शब्द गौणार्थवाचक असल्यास त्याला ते सूत्रनिर्दिष्ट कार्य करू नये)”

(‘अमहान् महान् भूत महद्भूतश्चन्द्रमा’ याचा अर्थ असा आहे का, चन्द्र वास्तविक मोठा नसून त्याचे ठिकाणी महत्वाचा आरोप केला आहे कारण तो कलकयुक्त असल्यामुळे त्याला मोठा म्हणजे महत्त्वयुक्त—आहे अस मानता येत नाही, यारास यथे महत् शब्दाचा मुख्यार्थाने प्रयोग केला नसून गौणार्थमध्य प्रयोग केला आहे म्हणून ‘आन्महत’ हे सूत्र असा गौणार्थवाचक ‘महत्’ शब्दाच्या लागू नाही; व त्यामुळे त्याच्या अन्त्य तकाराचे जागी आपारादेश होत नाही ‘महादेव’ ‘महाबाहु’ या उदाहरणात ‘महत्’ शब्दाचा प्रयोग मुख्यार्थामध्ये केला असल्यामुळे ‘महत्’ शब्दाच्या तकाराचे जागी आपारादेश होतो.)

गुणादागतौ गौण । यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो घाहीक । अपसिद्धश्च संज्ञादिरपि तद्गुणारोपादेय युज्यते । मुखमिय प्रधानत्वान्मुख्य प्रथम इत्यर्थः । गौणे ह्यर्थे शब्द प्रयुज्यमानां मुख्यार्था-रोपेण प्रवर्तते । एव चाप्रसिद्धत्व गौणलाक्षणिकत्व चात्र गौण्यम् ।

(या परिभाषेत ‘गौणमुख्ययो’ हा शब्द घातला आहे म्हणून गौण करारात म्हणाव व मुख्य कशाम म्हणाव हे आतां ग्रन्थकार सांगतात) ‘गौण’ हाणजे ‘गुणामुळे आल्या’ (‘तत आगत’ सू० १४५३ या सूत्राने ‘आगत’ या अर्थामध्ये ‘गुण’ शब्दास ‘अण्’ प्रत्यय हाऊन ‘गौण’ अस रूप झाले आहे) जस ‘गौण-

हीक ' या स्थलीं (मुख्यार्थवाचक शब्दाचाचें वाहीकाशीं सामानाधिकरण्या सभवत नाहीं, कारण ' वाहीक ' हा पचनदेशस्थ मनुष्य असून वेल नाहीं असें असून देखील जेव्हा ' गौर्वाहीक ' असा सामानाधिकरण्यात प्रयोग केला जातो तेव्हा अशा ठिकाणी ' गौ ' शब्द मुख्यार्थवाचक नसून-हणजे ' गौ ' शब्दाचा अर्थ गोव्याक्ति नसून-तो शब्द गौणार्थवाचक आहे व त्याचा अर्थ गुणसादृश्यामुळे होणाऱ्या लक्षणेनें गोनिष्ठबुद्धिमान्द्य सदशबुद्धिमान्द्यवान् ' असा हातो. हणून,) गोनिष्ठमाड्यादिनिमित्तामुळे-हणजे बैलात ज बुद्धिमान्द्य इत्यादि गुण आहेत ते गुण वाहीकात असल्यामुळे- गौर्वाहीक ' असा सामानाधिकरण्यात प्रयोग होतो व ' गौ ' शब्द वाहीकाचा बोधक होतो याचप्रमाणें अप्रसिद्ध सज्ञीचा बोध देखील (प्रसिद्ध सज्ञीचे ठिकाणीं असणाऱ्या) गुणाचा (त्या अप्रसिद्धाचे ठिकाणीं) आरोप केल्यामुळेच होतो (येथें ' संज्ञादि ' या शब्दाचा ' संज्ञा आदि = प्रथम = बोधक यस्य स संज्ञादि = सज्ञी ' असा अर्थ होतो एसादा मुलगा जन्मल्यावर त्याचें नामकरण करतेवेळीं त्याचें नाव ' विष्णु ' असें ठेविलें जातें तो मुलगा साक्षात विष्णु नव्हे, व विष्णूचे ठिकाणीं असणारे सर्वज्ञत्व, सर्वशक्तिमत्व, इत्यादि गुण त्या मुलात नाहींत, तथापि प्रसिद्ध विष्णूचे ठिकाणीं असणाऱ्या त्या गुणाचा या अप्रसिद्ध मुलाचे ठिकाणीं आरोप करून त्याचें नाव विष्णु असें ठेविलें जातें, व त्या नंतर तें नाव उच्चारलें असता त्या मुलाचा-हणजे अप्रसिद्ध सज्ञीचा-बोध होतो सारास सज्ञा हणजे नाव-ठेवताना, व तसेंच ' गौर्वाहीक ' इत्यादि सामानाधिकरण्यात प्रयोग करिताना, अर्थामध्य गुणामुळेच गौणत्व येत असतें, हणूनच ' गुणादागतो गौण ' अशी गौणार्थाची ग्रन्थकारांनीं व्युत्पत्ति सांगितली आहे ' गौण ' या शब्दाचा अर्थ सागून आता ग्रन्थकार ' मुख्य ' या शब्दाचा अर्थ सागतात) ' मुख्यमिव मुख्य ' (हणजे ' सर्वेषु गात्रेषु मुख्यं प्रधानम् ' ह्या ह्यणीप्रमाणें जसें सर्व गात्रात मुख्य प्रधान आहे त्याचप्रमाणें सर्व अर्थामध्ये) मुख्यार्थ प्रधान असल्यामुळे, (शब्द उच्चारण्याबरोबर) त्या मुख्यार्थाचा प्रथम बोध होतो हणून त्याला ' प्रथम ' असें घटले आहे. (मुख्य या ठिकाणीं मुग्य शब्दाला ' शाखादिभ्यो य = ' सू० २०५८ या सूत्रान ' य ' प्रत्यय झाला आहे) जेव्हा एसाद्या मुख्यार्थवाचक शब्दाचा गौणार्थामध्ये प्रयोग केला जातो तेव्हा मुख्यार्थचे ठिकाणीं असणाऱ्या गुणाचा आरोप करूनच तसा प्रयोग केला जातो सारास या परिभाषेत जो ' गौण ' शब्द वापरला आहे त्याचा अर्थ अप्रसिद्ध व व गौणलाक्षणिकत्व पृवदाच समजावा (अप्रसिद्धत्व व गौणलाक्षणिकत्व या दोहोंत हा परक आहे की, प्रथमस्थलीं अप्रसिद्धाचे-हणजे सज्ञीचे-ठिकाणीं प्रसिद्धाच गुण नसून देखील त्या गुणाचा त्याच ठिकाणीं आरोप केला जातो, पण द्वितीय स्थलीं, ज्याचे ठिकाणीं ज्याच्या गुणाचा आरोप केला जातो त्याचे ठिकाणीं त सदृश गुण असतात, व गुणसादृश्यामुळे ' गौर्वाहीक ' असा सामानाधिकरण्यात अभेदारोप केला जातो)

तेन प्रियत्रयाणामित्यादौ त्रयादेशा भवत्येव तत्र त्रिदादार्थस्येतर-
विशेषणतयेऽप्युत्तरूपगौणत्याभावात् ।

(या परिभाषेनेच ' गौण ' शब्दाचा अर्थ अप्रसिद्धय व सांगितल्याप्रमाणेच पत्र-
शाच अमरुपामुळे या शब्दाच्या अर्थामध्ये इतर प्रकाशच गौणय समाविष्ट होत नाही
म्हणून) ' प्रियप्रयाणाम् ' इत्यादि स्थानी प्रयादश होतच. (' प्रिया' अथ यामी ता
प्रियप्र० तामां प्रियप्रयाणाम् ' या बहुव्रीहि समाम्नात ' प्रि ' हा शब्द उपसर्जनं
असून अन्यपदार्थांचे विशेषण आहे म्हणून पुरातनीं च ' प्रि ' शब्दाचे विकारा
गौणय आहे पण अशा प्रकारचे उपसर्जनरुपी गौणय या परिभाषेनेच ' गौण ' या
शब्दाच्या अर्थामध्ये समाविष्ट नसल्यामुळे ' श्रेष्ठय ' सू० २६४ हे सूत्र लागून, ' अ म्
प्रथय पुढे अमतां, ' प्रि ' शब्दाचे जागी प्रयादश होतो. जर या परिभाषेनेच ' गौण
शब्दाच्या अर्थामध्ये उपसर्जनरुपी गौणय समाविष्ट असे तर, ' श्रेष्ठय ' हे सूत्र
लागले नसतं व प्रयादेश झाल्या नसता. तसेच समाम, त उपसर्जनभूत शब्दाने प्राप्त
झालेल्या गौणयाचे या परिभाषेने प्रहण झाले असे तर, ' सर्वादीनि सर्वनामानि ' या
संप्रावर ' सर्वाउपसर्जनप्रतिषेध ' हे वार्तिक करण्याची वार्द्धिच गरज नव्हती)

किं चाय न्याया न प्रातिपदिककाये किंतूपात्तं विदित्वाद्यर्थोपस्थापक
विशिष्टरूप यत्र तादृशपदकार्यं पय । परिनिष्ठितस्य पदान्तरसम्यग्चे हि
गोर्वाहीक इत्यादीं गौण्यप्रतीतिर्न तु प्रातिपदिकसंस्कारघेलायामित्यन्तर-
द्वावाजातसंस्काराधायागं प्रातिपदिककाये प्रतुस्यभाये बीजम् ।

(' गौण ' व मुख्य ह्या शब्दाचा वर सांगितल्याप्रमाणे अथ शब्द केल्यानंतर,
आतां ग्रन्थकार परिभाषेनेच ' कार्य ' ह्या शब्दाचा अर्थ सांगतात त्यांच्या मताप्रमाणे
कार्य ' ह्या शब्दाचा प्रातिपदिककार्य असा अर्थ नसून पदकार्य हा अर्थ आहे. प्राति
पदिकाम स्त्रीप्रथय विवा विभक्तिप्रथय लावनेपटी जे पाणिनीयसूत्रान्वये कार्ये होत
त्याला प्रातिपदिककार्य असे म्हणतात, व प्रातिपदिकाम विभक्तिप्रथय लावण्यावर जेव्हा
त्याचे भाषेने प्रयोग करण्यालायक परिनिष्ठित रूप— म्हणजे पद—होत तेव्हा तना
पदाचा पदान्तरांती सम्यग्च झाला अमता विवा त्या पदाहून प्रथय झाला अमता, त्या
पदाला पाणिनीयसूत्रान्वये जे कार्ये होते त्याला पदकार्य म्हणतात जसे— गो '
ह्या प्रातिपदिकाम सु ' हा विभक्तिप्रथय लावला अमतां ' गोतो जित् ' सू०
२८४ ह्या सूत्रान्वये जे जित्त् वृद्धिरूपकार्ये होतें तें प्रातिपदिककार्य होय, पण
' अग्नि ' व ' सोम ' ह्या दोन प्रसिद्ध देवतावाचक पदाचा इन्द्रममाम करन
वेळीं ' इंदने सोमवरणयो ' व ' अग्ने स्तुक्तोममोना ' सू० १०३ व
' २४ ह्या सूत्रान्वये जे इत् व पत्र कार्ये होतें तें पदकार्ये होय). दुसरे असे
वेळीं, प्रातिपदिकाला सूत्रांत सांगितलेले कार्ये करतेंवेळीं ही परिभाषा लागत नाही
(प्रातिपदिकाला कार्ये करतेंवेळीं जर ही परिभाषा लागली अमतां तर ' गोर्वाहीक '
ह्या स्थलीं ' गो ' शब्दाचा मुख्यार्थामध्ये प्रयोग केला असून गौणार्थामध्ये प्रयोग केला
असल्यामुळे, ' गोतो जित् ' सू० २८४ ह्या सूत्रान्वये सर्वनामस्थानान् जित्कार्ये झाले

नसते य 'गोः' असं रूप न होतां, 'गो+सु=गोः' असं रूप झालें असतें). परंतु जेथें विशेष अर्थांचा बोध करणारे वर्णानुपूर्वीविशिष्ट शब्दस्वरूप सूत्रांत उच्चारलें आहे तशा शब्दस्वरूपास पदकार्य करतेवेळींच ही परिभाषा लागू पडते. प्रातिपदिकास कार्य करतेवेळीं ही परिभाषा लागू पडत नाही ह्याचें कारण हें आहे कीं (केवळ प्रकृति किंवा केवळ प्रत्यय ह्यांचा भाषेत कधींच प्रयोग केला जात नसून पदसमूहरूप वाक्याचाच प्रयोग केला जात असतो, म्हणून) भाषेत प्रयोग करण्यालायक प्रातिपदिकाहून परिनिष्ठित रूप—म्हणजे पद—तयार झाल्यावर त्याचा जेव्हा इतर पदार्थां सम्बन्ध—म्हणजे अन्वय—होतो तेव्हाच त्या पदाचा गौणार्थांमध्ये प्रयोग केला आहे हें ध्यानात येतें, जसे 'गोर्वाहीकः' इत्यादि स्थलीं. ('गो' ह्या शब्दास विभक्तिप्रत्यय लावून त्याचा 'वाहीकः' ह्या पदान्तरार्थां अन्वय केल्याशिवाय 'गो' शब्द ह्या गौणार्थांमध्ये उपयो गांत आणला आहे हें कळू शकत नाही). म्हणून प्रातिपदिकास संस्कार करतेवेळीं—म्हणजे विभक्तिप्रत्यय लावून त्याचें पद करतेवेळीं—त्या प्रातिपदिकाला जीं कार्यें होतात तीं अन्तरङ्ग असल्यामुळे, तीं प्रथम झाल्यावर त्यांचा बाध होऊं शकत नाही, ('गो' ह्या प्रातिपदिकास विभक्तिप्रत्यय लावतेवेळीं लगेच पुढे असणाऱ्या विभक्तिप्रत्ययनिमित्तामुळे जे कार्ये होतें ते अन्तरङ्ग कार्ये आहेत, व त्या प्रातिपदिकाला विभक्तिप्रत्यय लागून पद तयार झाल्यावर त्या पदाचा—म्हणजे 'गो.' ह्या पदाचा—'वाहीक' ह्या पदान्तरार्थां सम्बन्ध झाल्यानंतर उत्पन्न होणारें गौणत्व हें, त्या कार्याच्या अपेक्षेने, बहिरङ्ग आहे. म्हणून अन्तरङ्ग कार्ये प्रथम झाल्यावर व पुढें पदान्तरार्थां अन्वय झाल्यावर जेव्हां बहिरङ्ग गौणत्व उत्पन्न होतें तेव्हाच ही परिभाषा लागू पडते, व ही परिभाषा पूर्वी होऊन गेलेल्या अन्तरङ्ग कार्यांचा नाश करूं शकत नाही. त्यामुळे 'गोर्वाहीक.' असाच पदप्रयोग होतो व 'गोर्वाहीक.' असा पदप्रयोग होत नाही).

श्वशुरसदृशस्यापत्यमित्यर्थके श्वाशुरीरित्यादावत इजः सिद्धये उपात्तमित्यादि । न च प्रातिपदिकपदं तादृशमिति वाच्यम् । तेन हि प्रातिपदिकपदव्युत्पत्तेनोपस्थितिरिति तस्य विशिष्यार्थोपस्थापकत्वाभावात् ।

('शशुर' ह्या शब्दाचा मुख्य अर्थ 'सासरा' हा आहे, व त्याचा गौणार्थ, साक्षात् सासरा नसून गावनात्यानें किंवा इतर कांहीं कारणामुळे 'मानलेला सासरा' हा आहे.) गौणार्थाचाच 'शशुर' शब्दान 'अत इश्' सू० १०९५ हें सूत्र लावता यावे व त्याला अपत्यार्थक 'इश्' प्रत्यय लागून 'शशुरसदृशस्यापत्यम् श्वाशुरिः' असं रूप व्हायें म्हणून वरील पदार्थांत 'उपात्तं विशिष्यार्थोपस्थापकं विशिष्टरूपं च' हीं पदे घातलीं आहेत. ('राजशशुराद्यत्' सू० ११५३ ह्या सूत्रांत वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेष अर्थांचें—म्हणजे 'सासरा' ह्या अर्थांचें—वाचक 'शशुर' हें जे शब्दस्वरूप त्याचें ग्रहण केलें असल्यामुळे, त्या शब्दस्वरूपास पदकार्य करतेवेळीं ही परिभाषा लागू पडते, व मूलार्थाचाच 'शशुर' शब्दाहून अपत्यार्थक प्रत्यय करणें झाल्यास त्या सूत्रार्थें 'यत्')

हाच प्रत्यय होता; गौणार्थवाचक 'अशुभ' शब्दाहून तो प्रत्यय, ह्या परिभाषेप्रमाणे, होऊं नसत नाही. तथा ठिकाणी 'अत इत्' ह्या सूत्रान्वये 'इत्' प्रत्यय होऊन 'आशुभिः' असे रूप मिळू होते. 'अत इत्' ह्या सूत्रांत वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेष अर्थांचे वाचक अशा शब्दाखरूपांचे ग्रहण केले नसल्यामुळे, गौणार्थवाचक अशुभ शब्दाहून देखील अपत्यार्थप्रत्यय 'इत्' करतेवेळीं हे सूत्र लागते व ही परिभाषा तें सूत्र लागू न्याच्या आड येत नाही येथे हे लक्षांत ठेवावे की, सुषन्ताहून तद्धितप्रत्ययोत्पत्ति होत असते-ग्रहणे 'अशुभ=अशु+इत्' ह्या शब्दाहून 'यत्' किंवा 'इत्' हा अपत्यार्थवत्तद्धितप्रत्यय होता, व 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू० ६५० ह्या सूत्रान्वये 'इत्' प्रत्ययाचा लुक् होऊन 'अशुभः' व 'आशुभिः' हीं रूपे मुग्धांशांत व गौणार्थांत अनुक्रमे मिळू होतात, व हीं रूपे करतेवेळीं होणारे कार्ये पदकार्ये होय; म्हणून अशा ठिकाणी प्रकृत परिभाषा लागू पडते आतां येथें शंकाकार अशी शंका करितो कीं, गौणार्थवाचक 'अशुभ' शब्दाहून अपत्यार्थक प्रत्यय करणे शक्य नस, 'अत इत्' हे सूत्र देखील लावता येत नाही, कारण त्या सूत्रांत 'इत्प्रातिपदिकान्' या अधिप्राससूत्रातील प्रातिपदिकात्' हे पद अनुवृत्त आहे, व तें पद वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेष अर्थांचे-ग्रहणे प्रातिपदिक ह्या अर्थांचे-वाचक आहे. ह्या शब्देवर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं, ही शंका बरोबर नाही, कारण 'अत इत्' ह्या सूत्रांत अनुवृत्त असलेले 'प्रातिपदिक' हे पद तथा प्रकारचें ग्रहणे वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेषार्थांचे वाचक-नाहीं, कारण तें पद उच्चारलें असतां विशिष्टार्थवाचक प्रातिपदिकाचा बोध होत नसून ज्यांत प्रातिपदिकखरूपी सामान्यधर्म अहे अशा कोणत्याहि शब्दाखरूपांचे त्या पदानें ग्रहण करता येतें ('अर्थवदधानुरप्रत्यय. प्रातिपदिकम्' सू० १७८ ही 'प्रातिपदिक' शब्दाची व्याख्या आहे व ह्या व्याख्येवरून हे स्पष्ट होतें कीं, 'प्रातिपदिक' ही संज्ञा विशेषवर्णानुपूर्वीयुक्त व विशिष्टार्थवाचक शब्दाला लागणारी नसून प्रत्यय, प्रत्ययान्त, व धातु खेरीज करून कोणत्याहि अर्थवान् शब्दास लागू पडणारी आहे, मग त्या शब्दाची वर्णानुपूर्वी कोणतीहि असो व त्याचा अर्थ कोणताहि असा. म्हणून 'अत इत्' या सूत्रांत वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेषार्थवाचक अशा शब्दांचे ग्रहण केले नसल्यामुळे किंवा अशा शब्दाची अनुवृत्ति नसल्यामुळे, गौणार्थवाचक सुषन्ताहून अपत्यार्थक प्रत्यय करतेवेळीं तें सूत्र लावण्यांत कांहीं अडचण येत नाही व तें सूत्र लावण्याच्या आड ही परिभाषा येत नाही.)

निपातपदं तु चादित्वेनेव चादीनामुपस्थापकमिति तद्देश्यकार्य-
विधायके ओदित्यादावतेत्वनृत्या गोभजदित्यादौ शोभे न ।

(आतां शंकाकार अशी शंका करितो कीं, जसा 'प्रातिपदिक' हा शब्द वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेषार्थवाचक शब्दास लागणारा नसून ज्या शब्दांत प्रातिपदि-
काखरूपी सामान्यधर्म आहे अशा सर्व शब्दांस लागू पडणारा सामान्यशब्द आहे,

तसाच ' निपात ' हा शब्द देखील आहे. ' प्राग्ग्रीश्वराग्निपाताः ' सू० १९ हें निपात-संज्ञाविधायक सूत्र आहे. ह्या सूत्रांत देखील वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेषार्थवाचक शब्दाचें ग्रहण केलें नाहीं. म्हणून गौणार्थकवाचक निपाताला पदकार्य करतेंवेळीं ही परिभाषा लागूं नये. ह्या शब्देवर ग्रन्थकार असें उत्तर देतात कीं जसें ' प्रातिपदिक ' हें सामान्यधर्मवाचक पद आहे तसें ' निपात ' हें पद नाहीं; कारण) ' निपात ' ह्या पदानें (' चादयोऽस्त्ये ' सू० २० ह्या सूत्रांत सांगितलेल्या) ' चादि ' गणात साक्षात् पठित जे ' च ' इत्यादि (वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेषार्थवाचक) शब्द आहेत यांचेंच ग्रहण होतें. म्हणून निपाताना उद्देशून कार्य सांगणाऱ्या ' ओत् ' सू० १०४ इत्यादि सूत्रांना ही परिभाषा लागते, व त्यामुळे ' गोभवत् ' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्यांत कांहीं दोष येत नाहीं. (' अगौः गौः अभवत्=गोऽभवत् '—म्हणजे वास्तवित बैल नसून बैलासारखा झाला—ह्या उदाहरणात ' गो ' शब्द मुख्यार्थवाचक नसून ' गोगतधर्मसदृशधर्मवान् ' अशा गौणार्थाचा वाचक आहे. ' गो ' शब्दाहून ' कृन्वस्तियोगे ' सू० ११७ ह्या सूत्रान्वयें अभूततद्भावार्थामध्यें ' च्वि=व् ' प्रत्यय होऊन व ' बैरघृत्तस्य ' सू० ३७५ ह्या सूत्रानें त्या प्रत्ययाचा लोप होऊन ' गोऽभवत् ' असें रूप झालें आहे. येथें जरी ' च्वि ' प्रत्ययाचा लोप झाला आहे तरी ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' सू० २६२ ह्या सूत्रान्वयें ' गो ' शब्द च्विप्रत्ययान्त मानता येत असल्यामुळे ' ऊर्थादिच्विडाचश्च ' सू० ७६२ ह्या सूत्रानें त्याला निपातसंज्ञा प्राप्त झाली आहे, व ती ओदन्त निपात असल्यामुळे, ' ओत् ' सू० १०४ ह्या सूत्रान्वयें याला प्रगृह्य संज्ञा प्राप्त झाली आहे, व ' प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ' सू० ९० ह्या सूत्रान्वयें येथें संधि न होता, प्रकृतिभाष वायम राहून ' गो अभवत् ' असे रूप व्हावें व ' गोभवत् ' असें रूप होऊं नये. परंतु ' गा ' हा ऋयन्त शब्द गौणार्थवाचक असल्यामुळे, निपातास उद्देशून कार्य सांगणारें ' ओत् ' हें सूत्र, ह्या परिभाषेप्रमाणें, त्याला लागूं पडत नाहीं, व त्यामुळे त्याला प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्त होत नसल्यामुळे, ' प्लुत-प्रगृह्या अचि नित्यम् ' हें सूत्र प्रगृह्य न होतां ' एकः पदान्ताक्षति ' सू० ८६ ह्या सूत्रान्वयें पूर्वरूप एकादेश होऊन ' गोभवत् ' असें रूप सिद्ध होतें.)

अग्नीषोमी माणवकावित्यत्र प्रसिद्धदेयताद्वन्द्वघाच्यग्नीषोमपदस्य तत्सदृशपरत्वेऽन्तरङ्गत्याग्नीषवत्त्वे भवत एव । सदृशलाक्षणिकाग्निस्तोम-पदयोर्द्वन्द्वे तन्नामकावित्यर्थके च नेवपत्त्वे, आद्ये गौणलाक्षणिकत्वाद्यन्त्येऽप्रसिद्धत्वात् । अत एवाग्निस्तोमी माणवकावित्यत्र गौणमुख्यन्यायेन वाच्यारणपर ' मग्नेः स्तुत्स्तोमस्तोमा ' इति सूत्रस्यं भाष्यं सङ्गच्छते ।

' अग्नीषोमी माणवका '—म्हणजे गुणमादश्यामुळे प्रसिद्ध अग्नि व सोम ह्या देवतांसारखे दोन पुरुष—ह्या उदाहरणांत (' अग्निः ' व ' सोमः ' ह्या दोन देवता-वाचक पदांचा देवताद्वन्द्व करतेंवेळीं ' इंद्रे. सोमपरुणयोः ' सू० ९२३ वा सूत्रानें

' ईश्व ' व ' अग्नि स्तुस्तीमसोमा ' सू० १२४ ह्या सूत्रान ' पव ' करून सामासिक-पद तयार झाल्यावर तशा रीतीने सिद्ध झालेल्या) प्रसिद्धदेवताद्वन्द्ववाचक ' अग्नी-पोर्मा ' ह्या पदाचा, गुणमाद्वयामुळे अग्निमोमयत्वा अशा दोन पुरुषांचे टिकाणी आरोप केल्यास, (द्वन्द्वममास करतवेळीं गौण वाची प्रतीति नसल्यामुळे बरील दोन सूत्रान्वय होऊन गेलेले) ईश्व व पत्व कार्य अन्तरद्द असल्यामुळे, (नंतर उत्पन्न झालेल्या गौणवप्रतीतिरूप बहिरङ्गवाने त्याचा वाध न होता) तें कार्य जसेच तसेच कायम राहते (परंतु जेथें ' अग्नि ' व ' सोम ' ह्या दोन प्रसिद्ध देवतावाचक पदाचा द्वन्द्वसमास करण्यापूर्वीच गौणवाचा बोध झाला आहे व) ' अग्नि ' व ' सोम ' ह्यांच्यासारख्या गुणांना युक्त अशा दोन पुरुषांचे टिकाणी सादश्यमूलक्षणें त्या दोन देवताचा आरोप केला जाता, किंवा जेथें एका पुरुषाचे व्यावहारिक नांव अग्नि व दुसऱ्याचे सोम असल्यामुळे द्वन्द्वसमास केला जातो, तशा टिकाणी (द्वन्द्वममास करण्यापूर्वीच गौणवाचा बोध झाल्या असल्यामुळे) ईश्व व पत्व होत नाहीं. (व ' अग्निमोमा ' असे सामासिक रूप होतें. ह्या दोन उदाहरणापेक्षां) पहिल्या उदाहरणात सादश्यमूलक गौणोलक्षणा आहे व दुसऱ्या उदाहरणात अप्रसिद्धांचे टिकाणी प्रसिद्धांच्या गुणाचा आरोप केला आहे असें आहे म्हणूनच, ' अग्निमोमा माणवक्षी ' ह्या टिकाणी (ह्या परिभाषेत सांगितलेला) गौणमुख्यन्याय लघ्वून पत्वाचा वाध करणार ' अग्ने स्तुस्तीमसोमा ' सू० ८-३-८२ ह्या सूत्रावरील भाष्य बरोबर जुळते (ह्या पद्धीत सांगितलेल्या तीन उदाहरणावरून हे स्पष्ट होतें कीं, जेव्हा गौणवाचा बोध होतो तेव्हाच ही परिभाषा लागू पडते व सूत्रनिर्दिष्टकार्य मुख्यत्वाच होतें, व गौणत्व होत नाहीं. पण जेथें गौणत्वाचा बोध होण्यापूर्वीच सूत्रनिर्दिष्ट कार्य होऊन गेल आहे तशा टिकाणी, पूर्वी होऊन गेलेले कार्य अन्तरद्द असल्यामुळे व नंतर उत्पन्न होणारें गौणच बहिरङ्ग असल्यामुळे, त्या अन्तरद्द कार्याचा वाध ही परिभाषा करू शकत नाहीं व त अन्तरद्द कार्य जसेच तसेच कायम राहतें म्हणूनच ' अग्नि ' व ' सोम ' ह्या दोन देवतावाचक पदाचा देवताद्वन्द्व करतवेळीं जर गौणत्वाचा बोध नसेल तर ईश्व व पव कार्य होऊन ' अग्नीपोर्मा ' असे रूप सिद्ध होतें, व असें रूप सिद्ध झाल्यानंतर त्या देवताद्वन्दाचा सादश्यमूलकलक्षणें दोन पुरुषांचे टिकाणी आरोप करणें झाल्याम गौणत्वबोध होण्यापूर्वी झालेले ईश्वपत्व कार्य अन्तरद्द असल्यामुळे, तें नष्ट न होता जसेच तसेच कायम राहत पण जेथें ' अग्नि ' व ' सोम ' ह्या दोन पदाचा द्वन्द्वममास करण्यापूर्वीच गौणवाचा बोध झाल्या असतो तेथें ही परिभाषा प्रचलित होऊन मुत्प्राये टिकाणी होणारें ईश्वपत्व कार्य गौणाचे टिकाणी होऊं देत नाहीं, व त्यामुळे ' अग्निमोमा ' असे सामासिक रूप होतें.)

गा पाठयेत्यादौ मुख्यगोपदार्थस्य पाठनकर्मत्वात्सम्भवेन विमन्थुत्य
त्तिचेत्यायां प्रयोक्तुभिर्गोणार्थत्वस्य प्रतीतावाच्यपदस्याप्रयोगेण, षोडशूभिः

सर्वत्र पदस्येव गौणार्थकत्वस्य ग्रहेणाऽऽत्वं त्वं सम्पद्यते अमहान् महान् भूतस्त्वद्भवतीत्यादिभाष्यप्रयोगे त्वाद्यदिशदीर्घादीनां करणेन चास्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वमेवोचितम् । अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे तेषु तदनापत्तिः ॥

(एखादा गृहस्थ आपल्या मुलास आचार्याजिवळ नेऊन आचार्यास विनंति करितो की, ह्या माझ्या बैलासारख्या जडबुद्धीच्या मुलास आपण शिकवावे, तेव्हां तो 'गो' ह्या गौणार्थवाचक शब्दाचे 'गाम्' असेच द्वितियेचे रूप करून 'गां पाठय' असा पदप्रयोग करितो. अशा ठिकाणी) 'गां पाठय' इत्यादि पदप्रयोग करितेवेळीं पदप्रयोग करणाऱ्या पुरुषास 'गो' ह्या प्रातिपदिकान्त द्वितीया विभक्तीचा प्रत्यय लावून 'गाम्' असे रूप करतेवेळीं जरी हें माहित आहे कीं, 'गो' शब्दाचा मुख्यार्थ जो 'बैल' त्याला पहिलेच असंभवनीय असल्यामुळे, 'गो' शब्दाचा प्रयोग मी गौणार्थांत करित आहे तरी भाषेत ('सुसिद्धन्तं पदम्' ह्या सूत्रान्वये ज्याला पदसंज्ञा प्राप्त झाली नाही अशा) अपदाचा प्रयोग केला जात नसल्यामुळे (आणि 'अपदं न प्रयुज्जीत' असा भाष्यसिद्धान्त देखील असल्यामुळे, भाषण करतेवेळीं—गृहणजे वाक्य उच्चारतेवेळीं—पदांचाच प्रयोग होत असल्यामुळे, व पदसमूहस्य वाक्य-प्रयोग केल्याशिवाय श्रोत्याला गौणार्थबोध होऊं शकत नसल्यामुळे, आणि जोपर्यंत श्रोत्याला गौणार्थबोध होत नाही तोपर्यंत ह्या परिभाषेची प्रवृत्ति होऊं शकत नसल्यामुळे,) मोठ्या वक्त्याकडून पदप्रयोग केला जातो तेव्हांच श्रोत्याला गौणार्थबोध होते, असें असल्यामुळे आणि भाष्यकारांनीं भाष्यांत 'अथ त्वं सम्पद्यते,' 'अमहान् महान् भूतः' 'त्वद्भवति' असे प्रयोग करतेवेळीं त्वादेश व दीर्घ आकारादेश इत्यादि केले असल्यामुळे हें स्पष्ट होतें कीं, पदकार्य करतेवेळींच ही परिभाषा एवणें योग्य आहे (प्रातिपदिक कार्यं करतेवेळीं ही परिभाषा उपयोगांत आणू नये. 'अथ त्वं सम्पद्यते' 'अमहान् महान् भूतः' ह्या दोन्हीं वाक्यांत 'त्वम्' व 'महान्' हे शब्द गौणार्थवाचक आहेत. 'अथ त्वं सम्पद्यते'—गृहणजे तौ, तू नसून तू होतो—येथें 'तौ' हा 'तू' नसल्यामुळे, 'तू' होऊ शकत नाही. गृहणून 'त्वम्' हा शब्द येथें 'त्वामदत्ता' ह्या गौणार्थाचा वाचक आहे. असे असल्यामुळे, ही परिभाषा प्रातिपदिक कार्यं करतेवेळीं लागते असे मानण्यास, मुख्यार्थवाचक 'युष्मद्' शब्दाला प्राणिनांय सूत्रान्वये अे कार्यं सांगितलें आहे तें कार्यं ह्या गौणार्थवाचक 'युष्मद्' शब्दाला होऊं नये—गृहणजे 'त्वा हा मी' व 'ए प्रथमयांस्' सू० ३८४ व ३८२ हीं सूत्रे लागू नये व 'युष्मद्' शब्दाच्या प्रथमेच्या एकवचनाचें 'त्वम्' असें रूप होऊं नये. पण भाष्यकारांनीं तर 'अथ त्वं सम्पद्यते' असा वाक्यप्रयोग करितोना त्वादेश करून 'त्वम्' असा पदप्रयोग केला आहे तसेच 'अमहान् महान् भूतः'—गृहणजे मोठा नसून मोठा झालेला—ह्या वाक्यांत 'महान्' हा शब्द गौणार्थवाचक आहे. त्याचा अर्थ

‘ मीठा ’ असा नसून ‘ महःसदश ’ असा आहे असे अमल्ल्यामुळे, ही परिभाषा प्रातिपदिककार्यं करितांना लागते असे मानल्यास सान्तमहतः संयोगस्य ’ सू० ३१० हे सूत्र गौणार्थवाचक ‘ महत् ’ शब्दाच्या लागू नये व ‘ महत् ’ शब्दाच्या उपधातील अक्षराचा दीर्घ—म्हणजे ‘ आ ’—होऊं नये; तरी पण भाष्यांत ‘ अमहान् महान् भूतः ’ असा वाक्यप्रयोग केला आहे तसेच ‘ त्वद्भवति ’—म्हणजे जो मूं नाही तो तू होतो—या भाष्यांतील तिप्तन्या उदाहरणांत ‘ युष्मद्+सु+च्यि+भवति ’ यथं ‘ युष्मद् ’ हे गौणार्थवाचक—म्हणजे ‘ त्वत्सदश ’ या अर्थाचे वाचक—प्रातिपदिक अमून देवांत ‘ प्रत्ययोत्तरपदवाच ’ सू० १३७३ या सूत्रान्वये ‘ युष्मद् ’ या प्रयोग जागी त्यादशा करून भाष्यकारांना ‘ त्वद्भवति ’ असा प्रयोग केला आहे वर दिवेल्या भाष्यांतील तीन्ही उदाहरणांकरून हे स्पष्ट होते की, प्रातिपदिकाला कार्यं करतवेळीं ही परिभाषा—म्हणजे गौणमुत्पन्न्याय—लागू पडत नाही. तसे न मानल्यास—म्हणजे प्रातिपदिकास कार्यं करतवेळीं देवांत ही परिभाषा लागू पडते असे मानल्यास—वाक्यसंस्कारपक्षांत (‘ गौ पाठय ’ ‘ अत्वं त्वं सम्पद्यते, ’ ‘ अमहान् महान् भूतः ’) या ठिकाणीं आकारादश, त्वादश व उपधादीर्घ न होण्याचा आपत्ति येईल, (व्याकरणशास्त्रांत पदसंस्कारपक्ष व वाक्यसंस्कारपक्ष असे दोन पक्ष मानले आहेत ‘ पदपर्यन्तं प्रकृतिप्रत्ययान् संस्थाप्य ततः संस्कारः पदसंस्कारः ’ ही पदसंस्कारपक्षाची व्याख्या आहे. व ‘ वाक्यपर्यन्तं प्रकृतिप्रत्ययान् संस्थाप्य ततः संस्कारः वाक्यसंस्कारः ’ अशी थोडक्यांत वाक्यसंस्कारपक्षाची व्याख्या आहे, व याचा अर्थ असा आहे की पदांतील प्रकृति व प्रत्ययांची मांडणी करून त्यांचे ठिकाणीं पद तयार होईपर्यंत व्याकरणसूत्रान्वये संस्कार करणे याला पदसंस्कारपक्ष ह्याणतात, व तसेच वाक्यातील सर्व शब्दांच्या प्रकृतिप्रत्ययांची मांडणी करून संपूर्ण वाक्य तयार होईपर्यंत व्याकरणसूत्रान्वये त्यांचे ठिकाणीं संस्कार करणे याला वाक्यसंस्कारपक्ष ह्याणतात. वाक्यसंस्कारपक्षांत पदाचा परस्परार्थी अन्वय होतवे, पृष्ठादा शब्द गौणार्थांत वापरला असल्यास त्याच्या गौणार्थाची लगेच प्रतीति होणे व त्यामुळे तो शब्द मुख्यार्थांत वापरला असता त्याला जीं सूत्रे लागू पडतात तीं सूत्रे तो गौणार्थांत वापरला असल्यामुळे त्याला लागू पडत नाहीत व त्यामुळे इष्टरूपसिद्धि होण्यांत अडचण येत नाही. जसे ‘ गापादयः=गो+अम्+पद्+णिच्+शप्+हि ’ या स्थलीं गो+अम्; याचा ‘ पद्+णिच् +शप्+हि ’ वाशी अन्वय करतवे, बसाला पदविणें अयंभवतीय अमल्ल्यामुळे, ‘ गो ’ हा शब्द गौणार्थामध्ये वापरला आहे असा एकदम बोध होतो व त्यामुळे ‘ गो ’ हा शब्द मुख्यार्थांत वापरला असता त्याला जीं सूत्रे लागू पडतात तीं या ठिकाणीं लागू वेंणार नाहीत व ‘ गाम् ’ असें इष्ट रूप सिद्ध न होतों विहित रूप सिद्ध होईल.)

किञ्च ‘ शुक्रामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रिया चानिर्दिष्टा ’ इत्यादि शब्दोंचे ‘ हेदानो गामभ्याज कृष्णां देवदत्तेत्यादौ सर्वे निर्दिष्टे, गामेन कर्म, देवदत्त एव कर्ता, अभ्याजेन क्रिये, ’ स्वर्णकेनार्थवत्सूत्रस्यभाष्येन कारका-

दिमात्रप्रयोगे योग्यसर्वक्रियाध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थः क्रियावाचकादि-
प्रयोग इत्येतत्तात्पर्यकेण, सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविचक्षायां
द्वितीयादीनां साधुत्वान्वाख्यानमित्यर्थलाभेन, पाठनक्रियान्वयकाले पद-
स्यैव गौणार्थत्वप्रतीतिः प्रयोक्तुरापे ।

(मांगें असें ह्यटलें आह कीं, जरी 'गां पाठ्य' ह्या वाक्याचा प्रयोग करणाऱ्यास
'गो' ह्या प्रातिपदिकास द्वितीयाविभक्तीचा प्रत्यय लावतेवेळीं हें माहित असतें
कीं, 'गो' शब्दाचा प्रयोग तो गौणार्थांत करित आहे तरी, श्रोत्याला पदसमूहरूपी
वाक्य उच्चारल्यानंतरच वाक्यांत गौणार्थवाचक 'गो' शब्दाचा प्रयोग केला आहे
हे कळू शकतें. आता अर्थकार असें सिद्ध करूं इच्छितात कीं, जसा श्रोत्याला वाक्य
उच्चारल्यानंतरच 'गो' शब्द गौणार्थांत वापरला आहे असें ज्ञान होते, तसेंच प्रयोग
करणाऱ्यास देखील तें ज्ञान वाक्य उच्चारल्यानंतरच होतें, पूर्वी होत नाहीं.) दुसरें
असें कीं, 'गा पाठ्य' असा पदप्रयोग करणाऱ्यास देखील ('गो' ह्या प्रातिप-
दिकास द्वितीयाविभक्तीचा प्रत्यय लावून 'गाम्' असें पद तयार केल्यानंतर तें)
'गाम्' हें पद 'पाठ्य' या क्रियापदाशीं अन्वित करतेवेळींच गौणार्थांत भी 'गो'
शब्दाचा प्रयोग करित आहे असें ज्ञान होतें. (त्यापूर्वी त्याला असें ज्ञान होत नाहीं)
कारण ' अर्थवद्धानुः-१-२-४५ ह्या सूत्रावरिल भाष्यांत, ' शुक्लाम् ' एवढेंच पद
जेव्हा कोणी उच्चारतो तेव्हा तो केवळ कर्माचा निर्देश करतो, कर्ता व क्रिया यांचा
निर्देश करित नाहीं—असें ह्मणून भाष्यकार पुढें असें ह्मणतात कीं, ' गामभ्याज
कृष्णां देवदत्त ' (हे देवदत्त, काळी गाय घेऊन ये) असा वाक्यप्रयोग कोणी केल्यास
आतां आपणास (कर्ता, कर्म व क्रियापद ह्या) सर्वांचा निर्देश केला आहे—म्हणजे
' गाम् ' हेंच कर्म, ' देवदत्त ' हाच कर्ता, व ' भ्याज ' हेंच क्रियापद—असें कळतें.
ह्या भाष्याचें तात्पर्य असें आहे कीं, केवळ कारकाचा प्रयोग केल्यास (ह्मणजे प्राति-
पदिकाला विभक्तिप्रत्यय लावून जें कारकरूपी पद सिद्ध होतें तेवढ्याचाच उच्चार
केल्यास—ह्मणजे फक्त कर्ता किंवा कर्मच उच्चारल्यास), अशा ठिकाणीं अनेक योग्य
(ह्मणजे आकांक्षा पूर्ण करण्यास समर्थ अशा) क्रियापदांचा अध्याहार करणें संभ-
वत असल्यामुळे, क्रियावाचक पदाचा प्रयोग करण्याचें हेंच प्रयोजन आहे कीं, त्या
कारकाचा तेवढ्याच क्रियेशीं अन्वय व्हावा. ह्यावरून असा अर्थ निघतो कीं, क्रिये-
सूत्र उत्पन्न होण्याच्या फलाचे आश्रय (ह्मणजे कर्म) एवढेंच सांगण्याची इच्छा अस-
ल्यास, तें कर्मपद उच्चारताना, द्वितीयादि विभक्तींचा प्रयोग करूनच तें पद उच्चारणें
योग्य आहे. (ह्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, क्रियेशीं कर्मकारक अन्वित होण्या-
पूर्वीच त्याचें कर्म विभक्तीचें रूप तयार होतें. सारांश, प्रयोग करणाऱ्यास मां कर्मांचा
प्रयोग गौणार्थांत करतो आहे हें कळण्यापूर्वीच कर्मविभक्तीचें रूप तयार होत अस-
ल्यामुळे, प्रातिपदिकस उद्देशून कोणतें हे सूत्रांत सांगितलेलें कर्म्य करितांना ही परि-
भाषा लागू पडत नाहीं हें मानणें योग्य आहे.)

एवमेतन्मूलको "ऽभिव्यक्तपदार्था ये" इति श्लोकोऽपि पदकार्य-
विषयकः । ध्वनितं चेदं 'सर्वादीनीतिसूत्रे संज्ञामृतानां प्रतिषेधमारमता
घार्त्तिककृता, 'पूर्वपरे'ति सूत्रेऽसंज्ञायामिति घदता सूत्रकृता,' ऽन्वर्थसंज्ञया
तत्प्रत्याख्यान कुर्वता भाष्यकृता च ॥

(ज्याप्रमाण ही परिभाषा पदकार्य करितानाच लागू पडते व प्रातिपदिककार्य
करिताना लागू पडत नाही) त्याचप्रमाणे "अभिव्यक्तपदार्था ये प्रसिद्धा लोकविद्युता ।
शाब्दार्थस्तेषु कर्तव्य. शब्देषु न तदुक्तिषु ॥" (म्हणजे 'सूत्रात शब्दाला उद्देशून
कोणतेंहि कार्य सांगितले असल्यास, त्या शब्दाच्या प्रयोग लोकात ज्ञान व प्रसिद्ध अस
लेल्या मुख्यार्थांत केला असले व गौणार्थांत केला नसेल तेव्हाच त्याला ते कार्य करावें)
हा, ह्या परिभाषेच्या आधारावर रचलेला, श्लोक देखील पदकार्य करितानाच लागू
पडतो, गौणमुख्यन्याय पदकार्य करितानाच लागतो हा नियम, घार्त्तिककारांनीं देखील,
'सज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादय,' सू० २२२ वरील वार्त्तिक,—म्हणजे 'सर्वादि' शब्द
सज्ञावाचक म्हणजे कोणाच नांव असल्यास, किंवा उपसर्जनीभूत म्हणजे इतराचे विषे-
पण होऊन आपल्या अर्थाचा बोध करणारे असल्यास, त्यांना सर्वनामसज्ञा होत नाही.
अस प्रतिषेधात्मक घार्त्तिक करून ध्वनित केला आहे; तसेंच सूत्रकार पाणिनीने 'पूर्व-
परावर' सू० २१८ ह्या सूत्रात 'असज्ञायाम्' हा शब्द वापरून हाच नियम सुचविला
आहे आणि तसेंच सर्वनामसज्ञा अन्वर्थक आहे असे सांगून वरील वार्त्तिकाचे व
'पूर्वपरावर'—ह्या सूत्रातील 'असज्ञायाम्' ह्या पदाच भाष्यकारांनीं प्रत्याख्यान
केल्यानें हाच नियम ध्वनित केला आहे. (प्रातिपदिक कार्य करिताना ही परि-
भाषा लागत नाही व पदकार्य करितानाच लागते हा नियम पाणिनीला व घार्त्तिकका-
राला मान्य असल्यामुळेच पाणिनीला 'पूर्वपरावर—ह्या सूत्रात 'असज्ञायाम्' ह
पद घालावे लागेल, व घार्त्तिककाराला वर सांगितलेले घार्त्तिक करावें लागेल असें जर
त्यांनीं केले नसेत तर सज्ञा अथवा उपसर्जनी असताना देखील 'सर्वादि' गणात पठित
असलेल्या प्रातिपदिकांना सर्वनामकार्य झालें असतें. तें इष्ट नव्हते म्हणूनच ह्या परिभा-
षेचा अपवाद करणारां वचनें त्यांना द्यावी लागली भाष्यकारांनीं ह्या वचनाचे प्रत्या-
ख्यान करिताना, 'सर्वनाम' शब्दाच्या मूल अर्थाला धरूनच तें प्रयाण्यताना केलें आहे.
'सर्वनाम' म्हणजे सर्वांचें नाव होण्यास जें योग्य आहे तें जेथें 'सर्वादि' शब्दा
ची, ते सज्ञावाचक किंवा उपसर्जनीभूत झाल्यामुळे ही योग्यता नष्ट होते, तेथें त्यांना
'सर्वनाम' म्हणताच येत नाही, आणि म्हणूनच सर्वनामाला उद्देशून जीं प्रातिपदिक कार्यें
सांगितलीं आहेत, तीं त्यांना अर्थावृत्त होऊ शकत नाहीत. ह्या भाष्यकाराच्या व्या-
ख्यानावरून देखील हेंच सिद्ध होत कीं वरील नियम मुनिप्रयास मान्य आहे)

अर्थाश्रय पतदेवं भवति शब्दाश्रये च वृध्दाश्रवे इति ओत्सूत्रस्यभाष्यस्य
लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाश्रय एव न्यायस्तद्रहितशब्दाश्रये च ते इत्यर्थः ।

गोतइति यथाथुतसूत्रे विशिष्टरूपोपादानसत्त्वेनोक्तरीत्यैवैतस्य भाष्यस्य
ध्याख्येयत्वादित्यलम् ॥१०॥

‘ओत्’ सू० १-१-१५ ह्या सूत्रवरील भाष्यांत ‘अर्थाश्रये एतदेवं भवति,
शब्दाश्रये च वृद्धाश्रये’ असें जें म्हटलें आहे त्याचा अर्थ असा कीं, पद झाल्यावरच
लोकप्रसिध्द अर्थ सांगण्याची योग्यता शब्दास येते. म्हणून (ह्या परिभाषेंत सांगित-
लेला सांगणमुख्य) न्याय पदाच्याच ठिकाणीं लागतो व लौकिकार्थ सांगण्याची योग्यता
नसणाऱ्या शब्दास (म्हणजे ‘गो’ ह्या प्रातिपदिकास) वृद्धि (‘गौः’) व आत्व (‘गाम्’)
होतात भाष्याचा वर जसा अर्थ केला आहे तसाच करणें योग्य आहे; कारण ‘गौतो
णित्’ सू० २८४ ह्या सूत्रांत (ओतो णित् असें सूत्र न करितां) विशिष्ट प्रातिपदिकाचें
(‘गो’ ह्या विशिष्ट प्रातिपदिकाचे) ग्रहण केले आहे. ह्यापुढें जास्त विचार करण्याची
गरज नाहीं.

परिभाषा १६

अर्थवद्ग्रहणे इत्यस्यापवादमाह—

‘अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्ये’ प. १४ ह्या परिभाषेचा अपवाद असणारी ही
परिभाषा सांगतात—

अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्ति ॥१६॥

“काणव्याहि सूत्रांत ‘अन्’ ‘इन्’ ‘अस्’ किंवा ‘मन्’ ह्या प्रत्ययांसंबंधानें
काहीं कार्य सांगितले असल्यास, (‘येन विधिस्तदन्तस्य’ ह्या सूत्रानें) तदन्तर्विधि
करून तें कार्य अश्रन्त, इश्रन्त, असन्त, व मश्रन्त प्रातिपदिकांस करावें, मग तें
‘अन्’ ‘इन्’ ‘अस्’ ‘मन्’ हे अंश (व्याकरणदृष्ट्या) अर्थवान् अर्थांत अथवा अर्थरहित
अर्थांत (ते अर्थरहित असले तरी कार्य होऊं शकतें.)”

‘येन विधि’ रित्यत्र भाष्ये वचनरूपेण पठित्तेषां । तेन राज्ञा सास्त्रेत्या-
दायहोषां, दण्डी धाम्नीत्यादा ‘चिन्हन्ति’ति नियमः, सुपयाः सुस्रोताः
इत्यादौ ‘अत्यसन्तस्ये’ति दीर्घः, सुशर्मा सुप्रथिमेत्यादौ ‘मनः’ इति
डोवृत्तिर्विधेश्च सिद्धः ॥

‘येन विधिस्तदन्तस्य’-१-१-७२ ह्या सूत्रवरील भाष्यांत ही परिभाषा वच-
नरूपानें पठित आहे. (म्हणून ही खलत्र वाचनिकी समजावी). ह्या परिभाषेमुळे,
‘राज्ञा’ ‘सास्त्रा’ इत्यादि ठिकाणी, (‘अहोषांसः’ सू० २३४ ह्या सूत्रानें) अहोष होतो
(जरी ‘राजन’ शब्द ‘अन्’ प्रत्ययान्त आहे व ‘सास्त्र’ शब्द ‘मन्’ प्रत्ययान्त असून,
थवा अर्थवान् ‘मन्’ प्रत्ययांतल ‘अन्’ हा अंश अर्थरहित आहे तरी शंभरी ठिकाणीं

अहोप होतो,) तसेच 'दण्डी' 'वाग्मी' इत्यादि ठिकाणी, 'इन्हन्पूर्वायम्णा शौ' 'सौ च' सू० ३५६ ३५७ ही सूत्रे लागतात. (जरी 'दण्ड' शब्दास 'अत इनिठनी' सू० १९२२ ह्या सूत्राने इनि' प्रत्यय लागून 'दण्डी' हा शब्द इत्तन्त आह, व 'वाच्' शब्दास 'वाचो विमनि', १९३० ह्या सूत्राने 'विमन्' प्रत्यय लागून 'वारिमन्' हा शब्द 'विमन्' प्रत्ययान्त आहे व त्या 'विमन्' प्रत्ययातील 'इन्' हा अश अर्थ-रहित आहे तरी, दोहाना 'सु' प्रत्यय पुढे असता उपधादीर्घरूप कार्य होऊन, 'दण्डी' व 'वाग्मी' अशीं रूपे सिद्ध होतात) तसेच 'सुरमा' 'सुचोता' इत्यादि ठिकाणी, 'अत्वसन्तस्य चाघातो' सू० ४२५ ह्या सूत्रान्वये उपधादीर्घ होतो, (जरी 'सुपया' हा 'अस्' प्रत्ययान्त आहे व 'सुचोता' हा 'तस्' प्रत्ययान्त-म्हणजे तुडागमसहित अस्प्रत्ययान्त-असून, त्यातील 'अस्' हा अश अर्थरहित आहे तरी, 'सु' प्रत्यय पुढे असता, दोहोर्चाहि उपधा दीर्घ होत) तसेच 'सुरामा' 'सुप्रथिमा' इत्यादि ठिकाणा 'मन्' सू० ४५९ ह्या सूत्राने 'डीप्' होत नाही. (जरी 'सुरामा' 'मन्' प्रत्ययान्त आहे व 'सुप्रथिमा' 'इमनिच्' प्रत्ययान्त असून, त्याचा अश 'मन्' हा अर्थरहित आहे तरी, दोहोर्चाहि स्त्रीवाचक अर्थांमध्ये 'डीप्' प्रत्यय होत नाही.)

अन्ये तु परिवेविपीष्वमिष्यत्र दृष्टव्यावृत्तये क्रियमाणा 'दिण पीष्व'मित्यत्राद्ग्रहणादर्थवत्परिभाषाऽनित्या तन्मूलकमिदमित्याहुः ॥

काही पैदाकरणाचे असे मत आहे की 'परिवेविपीष्वम्' ह्या ठिकाणी 'दत्व' होऊ नये म्हणून 'इण पीष्वलिङ्गलिङ्गा धोऽद्वात्' सू० २२४७ ह्या सूत्रात 'अद्वात्' हे पद घातले असल्यामुळे, 'अर्थवद्ग्रहणे' ही परिभाषा १४ अनित्य ठरते, व तिच्या अनित्यतेच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली आहे ('परिवेविपीष्वम्' हे तुहोत्यादिगणातील परिपूर्वक 'विप्' धातूचे आत्मनेपदाचे विधिलिङ्गाचे रूप आहे 'परि+वेविप्+सीयुट्=सीप्+ष्वम्' अशा स्थितीत 'लिङ्ग सलापोऽनन्त्यस्य' सू० २२११ ह्या सूत्राने 'सीयुट्' ह्यातील 'स्' चा लोप व 'लापो व्यावलि' सू० ८७३ ह्या सूत्राने 'य्' चा लोप होऊन, 'परि+वेविप्+ई+ष्वम्=परिवेविपीष्वम्' हे रूप सिद्ध होते. 'परिवेविपीष्वम्' येथे 'पीष्वम्' हा प्रत्यय नाही, कारण तो 'विप्' धातूचा 'प्' 'सीयुट्' चा 'ई,' व 'ष्वम्' प्रत्यय हे तीन एकत्र मिळून झाला आहे म्हणून तो अर्थवान् भाई, आणि 'अर्थवद्ग्रहण' ही परिभाषा असल्यामुळे, 'इण पीष्वम्' या सूत्रात निर्दिष्ट असल्या अर्थवान् 'पीष्वम्' प्रत्ययाने 'परिवेविपीष्वम्' यातील अन्तर्गक 'पीष्वम्'चे ग्रहण होऊ शकत नाही अस असतांना, 'इण पीष्वम्' या सूत्रात 'अद्वात्' हे पद का घातले ? 'इण पीष्वलिङ्गाद्य' ष्वडेंच सूत्र जरी असत तरी अन्तर्गक 'पीष्वम्' यातील घट्टारास, 'अर्थवद्ग्रहण' या परिभाषेमुळे, टव शालेंच नसते तरी पण ज्या अर्थी

पाणिनीने त्या सूत्रांत ' अद्गात् ' हे पद मुद्गाम घातले आहे त्यावरून हे स्पष्ट होतें की पाणिनीला ही जाणीव होती की, ' अर्थवद्ग्रहणे ' ही परिभाषा अनित्य आहे, व ती अनित्य अमर्यामुळे अनर्थक ' पीध्वम् ' यांतील धकाराम देखील टाक होईल. तसें होणे इष्ट नमल्यामुळे पाणिनीने (' इण. पीध्वम् ' या सूत्रांत ' अद्गात् ' हें पद घातले आहे, व त्यामुळे त्या सूत्राचा अर्थ असा हातो की इणन्त अट्यापुढे ' पीध्वम् ' आल्यास तशाच ' पीध्वम् ' यांतील धकाराला टाक व्हावें. ' परिवेविपीध्वम् ' या उदाहरणांत ' वेविप् ' हें अद्ग असून त्यापुढे ' ईध्वम् ' असून ' पीध्वम् ' नसल्यामुळे त्याठिकाणी टाक हाऊं शकत नाहीं व अशारीतीने ' इण पीध्वम् ' या सूत्रातील ' अद्गात् ' या पदाचें ग्रहण ' अर्थवद्ग्रहणे ' या परिभाषेच्या अनित्यवाचें बोधक ठरते)

‘ विभाषेत ’ इत्यत्रानर्थरुस्त्यैव पीध्वमः सम्भवाद्वापि तस्यैव ग्रहणमिति भ्रमवारणायाद्वादिति परे ॥ १६ ॥

दुसरे वैयाकरण असे ह्मणतात की, ' इण. पीध्वम् ' ह्या सूत्रात ' अद्गात् ' हें पद घालण्याचे कारण हे आहे की, ' विभाषेत ' सू० २३२५ ह्या सूत्रात जसें अर्थ रहित ' पीध्वम् ' चें ग्रहण आहे, तसेच ' इण पीध्वम् ' ह्या सूत्रातहि अर्थरहित ' पीध्वम् ' चे ग्रहण अमले पाहिजे, असा भ्रम उत्पन्न होऊं नये. (' आर्धवानुकस्येद्वलाद ' सू० २१८४ ह्या सूत्राने जेव्हा ' पीध्वम् ' ह्याला इडागम होतो तेव्हा ' यदागमा '—परिभाषा ११—ह्या परिभाषेनें, ' इपीध्वम् ' असा प्रत्यय होतो. हा ' इपीध्वम् ' अर्थवान् आहे, त्यातील पीध्वम् हा असा अर्थवान् नाहीं. ' विभाषेत ' ह्या सूत्रात जसें अर्थरहित ' पीध्वम् ' चे ग्रहण आहे, तसेच ' इण पीध्वम् ' ह्या सूत्रांतहि अर्थरहित ' पीध्वम् ' चे ग्रहण कां असू नये असा भ्रम उत्पन्न झाल्यास, त्याच्या निवारणार्थ, ' इण पीध्वम् ' ह्या सूत्रात ' अद्गात् ' हे पद घातले आहे, व त्यामुळे हे स्पष्ट होते की, ' इणन्त ' अद्गाच्या लगेच पुढें अर्थवान् ' पीध्वम् ' प्रत्यय अमल्यास, त्यांतील धकारास ' टाक ' हात सारांश, ' अद्गात् ' हें पद ' अर्थवद्ग्रहणे ' ह्या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचें ज्ञापक होऊ शकत नाहीं—अस काही वैयाकरण ह्मणतात व तेच ग्रन्थकाराचे मत आहे.)

परिभाषा १७

ननु ' उश्च ' इत्यत्र ' लिट्सिचौ ' इत्यत आत्मनेपदेऽप्यित्येव सम्य ध्येतानन्तरत्वादत आह—

‘ उश्च ’ सू० २३६/ ह्या सूत्रात ' लिट्सिचावात्मनेपदेषु ' सू० २३०० ह्या पूर्वसूत्रातील अन्वयवहितपूर्व—ह्मणते लगेच पूर्वी असलेले—' आत्मनेपदेषु ' एवढेंच

पद अनुवृत्त होईल. (व त्या पदाबरोबर ' लिङ्मिर्चा ' ह्या पदाची अनुवृत्ति होणार नाही. तसें न व्हावें) ह्मणून ही परिभाषा सांगतात.—

एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः ॥ १७ ॥

“ एकाच (पूर्व) सूत्रांत उच्चारलेल्या व ज्यांचा अर्थ परस्परांशी अन्वित आहे अशा सर्व पदाची मिळूनच अनुवृत्ति किंवा निवृत्ति (परसूत्रांत) होत असते. ”

(ह्मणूनच ' लिङ्मिर्चावाचनेपदेपु ' ह्या पूर्व सूत्रातील ' लिङ्मिर्चा ' चे ' आन्नेपदेपु ' हीं पदे परस्परांशी अर्थांमध्ये अन्वित असल्यामुळे, ' उध्व ' ह्या उत्तर-सूत्रांत अनुवृत्त होतात ' आत्मानेपदेपु ' एवढ्याच पदाची त्या उत्तरसूत्रांत अनुवृत्ति करितां येत नाही.)

वा शब्द एवार्थे । परस्परांन्वितार्थकपदानां सहैवानुवृत्तिनिवृत्ती इत्यर्थः । एककार्यनियुक्तानां बहूनां लौकिके तथैव दर्शनादिति भावः ॥

ह्या परिभाषेतील ' वा ' शब्दाचा ' एव ' असा अर्थ आहे. परस्परांशी अर्थांमध्ये अन्वित असलेल्या पदांची, तशीं सर्व पदे मिळूनच, अनुवृत्ति किंवा निवृत्ति होत असते असा ह्या परिभाषेचा अर्थ समजावा. लौकिक व्यवहारांत देखील असाच न्याय दृष्टीम पडतो. एकाच कार्याकरितां नेमलेले पुरेप सर्वजण मिळूनच ते कार्य करण्यास प्रवृत्त होतात किंवा त्या कार्यापासून निवृत्त होतात. (साराश, ही परिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध आहे.)

यत्त्वत्र ज्ञापकं ' नेड्वशि त्यत ' इडिन्वनुवृत्तमाने ' आर्धधातुकस्ये-
डित्यत्र पुनरिड्ग्रहणं, तद्धि नेत्यस्यासंबन्धार्थमिति, तन्न । दीधीवेवी-
ट्यामिति सूत्रे भाष्ये तत्रत्येड्ग्रहणप्रत्याख्यानायेड्ग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनरि-
ड्ग्रहणस्येदो गुणरूपविकाराभाषार्थकत्वस्योक्तत्वेन तद्विरोधात् । नत्रो-
निवृत्तिस्तु क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवृत्त इति न्यायेन सिद्धा ।

कोणी असें ह्मणतात कीं, ' नेड्वशि कृति ' सू० २१८१ ह्या पूर्वसूत्रातून ' आर्ध-
धातुकस्येड्वलादेः ' सू० २१८४ ह्या पुढील सूत्रात ' इट् ' ची अनुवृत्ति करिता येत
असून देखील, पुन. ' आर्धधातुकस्येड् ' ह्या सूत्रात जे इट् ग्रहण केलें आहे ते ह्या परि-
भाषेचें ज्ञापक होव. (कारण ' आर्धधातुकस्येड् ' ह्या सूत्रात ' इट् ' ग्रहण केलें नसतें तर,
' नेड्वशि कृति ' ह्या सूत्रातील अर्थांमध्ये परस्परांशी अन्वित असलेलीं अशीं ' न इट् ' ही
दोन्ही पदे त्या सूत्रांत अनुवृत्त झालीं असतीं. तसें न व्हावें—ह्मणजे ' आर्धधातुकस्येड् '
ह्या सूत्रांत ' न ' या पदाची अनुवृत्ति न व्हावी—ह्मणूनच त्या सूत्रांत पुन. ' इट् ' ग्रहण केलें
आहे व अशा रीतीनें ते इट् ग्रहण ह्या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें.)—पण हें ह्मणणें बरोबर
नाहीं; कारणे ते भाष्यविरुद्ध आहे. ' दीधीवेवीट्याम् ' १-१-६ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत,
' दीधीवेवीट्याम् ' ह्या सूत्रांत जें इट्ग्रहण केलें आहे त्याचें प्रत्याख्यान करितांना
भाष्यकार, ' आर्धधातुकस्येड् ' ह्या सूत्रांत जें इट्ग्रहण केलें आहे त्याची सार्थकता

असा रीतीने दाखवितात कीं, 'नेड्वशि' ह्या सूत्रातून इट् अनुवृत्त होतोच तरीपण 'आर्धधातुकस्येड्' ह्या सूत्रात पुन जे इट्ग्रहण केलें आहे ते एवढ्यासाठीच त्या इट्चा गुणरूप विकार न होता (त्याचा गुण न होता,) तो 'इट्' तसाच राहावा. (साराश, 'आर्धधातुकस्येड् इट् वलादे' असें सूत्र ह्याणावें, व त्याचा अर्थ असा समजावा की, वलादि आर्धधातुक प्रत्ययाला 'इट्' होतो, व तो 'इट्' इट्‌रूपानेंच राहतो—ह्याणजे त्याला गुण किंवा वृद्धि होत नाही भाष्यकारांनी 'नेड्वशि कृति' ह्या सूत्रातून 'आर्धधातुकस्येड्' ह्या सूत्रात केवळ 'इट्' एवढ्याच पदाची अनुवृत्ति केली आहे व 'न' ह्या पदाची अनुवृत्ति केली नाही,—हें ह्या परिभाषेच्या विरुद्ध आहे असे कोणी ह्याटल्यास, त्याला प्रत्यकार असें उच्चर देतात की) 'कचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते' परिभाषा १८ ह्या परिभाषेने 'न' ह्या पदाची निवृत्ति केली आहे.

चस्तुतस्तु 'दीर्घावेवीटा' मिति सूत्रस्थभाष्यमेकदेश्युक्तिः । 'आर्धधातुकस्येति' सूत्रस्थेड्ग्रहणस्य 'नेड्वशि' इति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानात् तत्करणेन गुरुतरयत्नमाश्रित्यैतप्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात् ॥ १७ ॥

चाम्नाविक्र पाहिले असता, 'दीर्घावेवीटाम्' या सूत्रावरील भाष्य एकदेशीची उक्ति आहे (सिद्धान्ताची उक्ति नव्हे,) कारण 'नेड्वशि' ७२८ या सूत्रावरल भाष्यात 'आर्धधातुकस्येड्' या सूत्रात जे 'इट्' ग्रहण केलें आहे त्याचें भाष्यकारांना प्रत्याख्यान केलें आहे (व 'दीर्घावेवीटाम्' या सूत्रातील 'इट्' च प्रत्याख्यान केलें नाही व तेच योग्य आहे.) असें असून देखील ('आर्धधातुकस्येड्' या सूत्रात 'नेड्वशि' या सूत्रातून 'इट्' ची) अनुवृत्ति करण आणि द्राविडी प्राणायाम करून ('दीर्घावेवीटाम्' या सूत्रातील) 'इट्' चें प्रत्याख्यान करण अर्गादी अयोग्य ठरते ('दीर्घावेवीटाम्' या गुणवृद्धिनिषेधक सूत्रान 'इट्' जसाचा तसाच कायम राहत असून देखील त्या सूत्रातील 'इट्' चें प्रत्याख्यान करण व 'इट्' ला गुण न होता तो जसाचा तसाच कायम राहावा म्हणून 'आर्धधातुकस्येड्' या सूत्रात 'इट्' ग्रहण असून देखील त्यांत पुन 'नेड्वशि' या सूत्रातील 'इट्' ची अनुवृत्ति करून, 'इट् इट् एव स्यात्' असा अकृत्रिम अर्थ करण हा अर्थ राटाटोप होय. यावरूनच हें सिद्ध होतें की, 'दीर्घावेवीटाम्' या सूत्रावरील भाष्य एकदेशीची उक्ति असून, 'आर्धधातुकस्येड्' या सूत्रातील 'इट्' चें प्रत्याख्यान करणारे 'नेड्वशि' या सूत्रावरील भाष्य सिद्धान्ताची उक्ति आहे तमें मानण्याच कारण हें की 'नेड्वशि' या सूत्रातून 'इट्' ची अनुवृत्ति होऊ शकत अमतां, 'आर्धधातुकस्येड्', या सूत्रात 'इट्' ग्रहण करणाची कांहींच गरज नाही व 'दीर्घावेवीटाम्' या सूत्राने 'इट्' जसाचा तसाच कायम राहू शकतो सारांश, उरा अर्थ भाष्यांत 'आर्धधातुकस्येड्' ह्या सूत्रातील इट्‌चा प्रत्याख्यान केलें आहे व 'नेड्वशि' ह्या सूत्रातून 'इट्' ची अनुवृत्ति केली आहे त्याअर्थी 'आर्धधातुकस्येड्' ह्या सूत्रातील इट्‌ग्रहण ह्या परिभाषेचें त्तरण मानता येत नाही.)

परिभाषा १८

नन्वल्गुगधिकारः प्रागनङ्ग उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारादित्यनुप-
पन्नमेकयोगनिर्दिष्टत्वात् । तथा दामहायनान्ताच्च इत्यादी संख्याव्ययादे
रित्यतः संख्यादेरित्यनुवर्ततेऽव्ययादेरिति निवृत्तमिति चानुपपन्नमत
आह—

‘अलुगुत्तरपद’ हे अधिकारसूत्र असून ह्याची दोन्ही पद—‘अलुगु’ व ‘उत्त-
रपद’—‘आनङ्गता द्वन्द्वे’ ह्या सूत्राच्या पूर्वसूत्रपर्यंत अनुवृत्त होतात, व ह्या
अलुगुत्तरपदे’ सूत्रातील एकाच पद ‘उत्तरपदे’ हे ‘आनङ्गता द्वन्द्वे’ ह्या
सूत्रासमून अङ्गाधिकार सुरू होईपर्यंत (म्हणजे षष्ठाध्यायाचा तृतीय पाद संपेपर्यंत)
अनुवृत्त हात ‘अलुगु’ व ‘उत्तरपदे’ ही दोन्ही पद (अर्थांमध्ये परस्पराशी अ-
न्वितता असून एकाच सूत्राने उभारलीं असतानामुळे, (मागील परिभाषेप्रमाणे,) दोहा-
याक्ति प्रवृत्ति किंवा निवृत्ति मिळून व्हावी तसेच ‘दामहायनान्ताच्च’ ह्या सूत्रात, पूर्व-
सूत्र ‘संख्याव्ययादे’ ह्या सूत्रातील ‘सख्यादे’ ह्याचीच अनुवृत्ति होते व ‘अव-
याद’ ह्याची अनुवृत्ति होत नाही हे देखील (पूर्वे परिभाषेप्रमाणे) बरोबर नाही.
(अशी शक्य उल्लेख झाला असतां,) ही परिभाषा सांगतात—

कचिदेऽदेशोऽप्यनुवृत्ते ॥ १८ ॥

‘कोठ कोठ एवदेशोऽपि अनुवृत्ति होते’

एकत्रयं योगः सम्बन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दि-
ष्टयोरित्यर्थ इति पञ्चाक्षरि रिति सूत्रे कैयटः ॥ ताचन्मात्रांशो स्वरितत्वप्रति-
शायलाल्भ्यमिदम् । स्पष्टा चैव दामहायनान्ताच्चिति सूत्रे औतांऽम्शासोरि-
ति सूत्रे च भाष्ये एतां च ॥ १८ ॥

‘पञ्चाक्षरि’ ५२-२५ ह्या सूत्रातील भाष्याचें व्याख्यान करिताना, ‘एकयोग
निर्दिष्टयो’ ह्या शब्दाचा कैयटाने, अर्थांमध्ये परस्पराशी सख्द असा रीतीने निर्दिष्ट
केलेले—म्हणजे समुदायरूपी अर्थांचा वाचक जो द्वन्द्व समास त्या समासात निर्दिष्ट
केलेले (सांगितलेले)—असा अर्थ केला आहे (पण ‘एकयोगनिर्दिष्ट’ या शब्दाचा
‘द्वन्द्वममाक्षरनिर्दिष्ट’ असा जो कैयटाने अर्थ केला आहे तो नागेशाम पमत नाही;
कारण पूर्वसूत्रात द्वन्द्वममासात निर्दिष्ट असून देखील अर्थांमध्ये परस्पराशी अन्वित अस-
लेली दोन किंवा अधिक पद उत्तरसूत्रात एकत्र अनुवृत्त किंवा न्वित होऊ शकतात.
म्हणून नागेश म्हणतात का, वास्तविक पाहिले असता, ‘स्वरितेनाधिकार’ ह्या सूत्रान्व-
ये) जेव्हाची अनुवृत्ति करावयाची आहे तेव्हास स्वरित केले म्हणजे (१७ व १८
परिभाषात अ सांगितलें आहे) त सिद्ध होतें ‘दामहायनान्ताच्च’ ४१-२७ व ‘औतो-
शासो’ ६१-९३ ह्या सूत्रातील भाष्यात ह्या दोन्ही परिभाषा सांगितल्या आहेत.

परिभाषा १९

‘ ननु ‘ त्यदादीनामः ’ इत्यादिनेममित्यादावनुनासिकः स्यादत आह—

‘ त्यदादीनामः ’ सू० २६५ ह्या सूत्राने ‘ इमम् ’ इत्यादि ठिकाणीं अनुनासिक होईल. (‘ इदम् ’ ह्या सर्वनामाच द्वितीयादिभनीचे एकवचनाचे रूप करितांना, ‘ त्यदादीनामः ’ सू० २६५ ह्या सूत्राने ‘ इदम् ’ ह्यांतिल अन्त्य मकाराचें जागी ‘ अ ’ हा आदेश होऊन, व ‘अतो गुणे’ सू० १९१ ह्या सूत्राने पररूप एकादेश होऊन, ‘ इदम्=इद+अ=इद् ’ असें झाल्यावर, पुढे ‘ अम् ’ हा द्वितीयेचा प्रत्यय लागला म्हणजे ‘ दश्च ’ सू० ३४५ ह्या सूत्राने ‘ द् ’ च्या जागी ‘ म् ’ असा आदेश होऊन, ‘अभि पूर्वः’ सू० १९४ ह्या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश होऊन, ‘ इद+अम्=इम+अम्=इमम् ’ असें रूप सिद्ध होते. आता शंभू अशी उत्पन्न होते की, ‘ त्यदादीनामः ’ ह्या सूत्रानें ‘ इदम् ’ ह्याच्या अन्त्य मकाराचे जागी, ‘ म् ’ हा वर्ण अनुनासिक असल्यामुळे, अनुनासिक अकार व्हावा. तसें होत नाहीं) म्हणून ही परिभाषा सांगतात—

भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न ॥ १९ ॥

‘ पुढे (प्रत्ययरूपाने, किंवा आदेशरूपाने किंवा आगमरूपानें सूत्रान्वये) उत्पन्न होणारा वर्ण सवर्णांचे ग्रहण करित नाहीं. ’

(अनुनासिक अकार जरी निरनुनासिक अकाराचा सवर्ण आहे तरी ‘ त्यदादीनामः ’ ह्या सूत्रात निरनुनासिक अकाराचें ग्रहण केले असल्यामुळे, ह्या परिभाषेप्रमाणें त्या निरनुनासिक अकारानें अनुनासिक अकाराचें ग्रहण करितां येत नाहीं, म्हणून ‘ इदम् ’ ह्यांतिल अन्त्य मकाराचे जागी अनुनासिक अकाराचा आदेश न होतां, निरनुनासिक अकाराचाच आदेश होतो.)

अणुदित्सूत्रेऽप्रत्यय इत्यनेन सामर्थ्यात्सूत्रप्राप्तं जातिपक्षेण प्राप्तं गुणाभेदकत्वेन च प्राप्तं नेत्यर्थः । अत एवाणुदित्सूत्रे प्रत्ययादेशागमेषु सवर्णग्रहणाभावं प्रकारान्तरेणोक्तवैवं तर्हि सिद्धे यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्त्रितज्ञापर्ययति भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति.

‘अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय. ’ ह्या सूत्रांतिल ‘ अप्रत्यय. ’ ह्या शब्दाचा जो अर्थ आहे त्या अर्थसामर्थ्यानें हे स्पष्ट होते कीं, प्रत्ययांत असलेल्या वर्णानें सवर्णांचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं, मग तें सवर्णग्रहण ‘ अणुदित् ’ सूत्रानें प्राप्त झाले असें, जातिपक्ष स्वीकारल्यानें प्राप्त होवो, किंवा ‘ अभेदका गुणाः ’ ह्या परिभाषेनें प्राप्त होत असो, म्हणूनच ‘ अणुदित् ’ १-१-६९ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, प्रत्यय, आदेश, व आगम ह्यांत असलेल्या वर्णानां (‘ अणुदित् ’ सूत्रांत ‘ अप्रत्यय. ’ हा शब्द नमला तरी) सवर्णांचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं असें इतर रीतीनें सिद्ध करून भाष्यकार म्हणतात

की, 'अणुदि' ह्या सूत्रांतल्या 'अप्रत्ययः' हा शब्द अना तःहेने स्वयं इत अर्थून देवाला त्या सूत्रांत पाणिनीने ह्या शब्दाचे ग्रहण केले आहे, व 'अप्रत्ययः' असा निवेद सांगितला आहे ह्यावरून 'भाष्यमातेन स्वर्णांनां ग्रहणं न' ही परिभाषा जापित होते. ('प्रत्ययवति इति प्रत्ययः' अशी 'प्रत्यय' शब्दाची व्युत्पत्ति आहे व त्याचा अर्थ हा की ज्याने अर्थाचा बोध होतो तो प्रत्यय समजावा; म्हणूनच केंवडांने देवाला म्हटले आहे की, 'यनाथं प्रतियन्ति स प्रत्ययः', ह्यावरून हे स्पष्ट होते की, प्रत्यय हा निवेद अर्थाचा बोधक अस्तो; त्यामुळे प्रत्ययांत अमणा वा वर्णांने स्वर्णांचे ग्रहण केलास — म्हणजे 'ह्रस्वाने दीर्घांचे किंवा 'लुतांचे ग्रहण केलास रिया नेरनुन पिराने अनुनासिकाच ग्रहण केलास—'या प्रत्ययांत विनिष्टार्थबोधक जी विनिष्टवर्णानुपूर्वी आहे तीत फक्त होईल व असा फक्त झाल्यास तो प्रत्यय आपला सांनिहित अर्थ सांगण्यास अममर्थ होईल. असें असल्यामुळे 'अणुदि' शब्दाचे 'अप्रत्ययः' ह्या निवेदनाचक शब्द घालण्याची यांहीच गरज नव्हती; कारण तो शब्द त्या सूत्रांत घालला नवता तरी, वर सांगितल्याप्रमाणे, प्रत्ययांत अमनेकरा वर्गांने स्वर्गांचे ग्रहण होऊंच शकले समते. असें अर्धून देवाला त्या सूत्रांत 'अप्रत्ययः' हा शब्द पाणिनीने घालला असल्यामुळे मृत परिभाषा जापित होते, कारण ज्याअर्था पाणिनीने प्रत्ययांतल्या वर्गांने स्वर्गांचे ग्रहण होत नाही असे सांगून प्रत्ययाच्या अर्थांत अणुदिता सुमति देवाला आहे व ज्या अर्था प्रत्ययाच्या अर्थांत लभ्य पडणारा कारण आगम व आदेश यांचा देवाला मारणांच लागू पडतात त्या अर्था आगम व आदेश यांनां वर्णांना देवाला स्वर्णांग्रहण होऊंच शकत नाही हे जापित होत, व असा संतांने मृत परिभाषा 'अणुदि' या सूत्रांत 'अप्रत्ययः' हा शब्द घालण्यामुळे जापित होते. अशी ही परिभाषा असल्यामुळेच, सांनिहितांनी 'प्रत्ययेऽभिधीयमानः' इति प्रत्ययः=अभिधीयमानः' अशी प्रत्यय शब्दाची व्युत्पत्ति देऊन, 'प्रत्यय' या शब्दाने प्रत्यय, आदेश व आगम या तिहांचेही ग्रहण होत असे सुचविले आहे व 'अणुदि' या सूत्रांतल्या 'अप्रत्ययः' हा शब्दाचा 'अभिधीयमानः' असा अर्थ करून, 'अभिधीयमानः अणु, उदि च, स्वर्गां-ग्राहकं भवति' असा त्या सूत्राचा अर्थ केला आहे.)

किञ्च ज्याद् इयस इत्येवान्तर्यतो दीर्घे सिद्धे ज्यादादिति दीर्घोच्चारणमस्या ज्ञापकम् । अणुदिसूत्रे ज्यादादिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टेय ।

दुसरे असे की, 'ज्याद् इयसः' असे सूत्र जरी केले असते तरी 'इयम्' यां-ताला दीर्घे 'इ' च जागी ('स्थानेऽन्तरगतम्' ह्या सूत्रानुषय) अन्तरगत दीर्घे 'आ' असा आदेश झालाच अस्ता. परंतु पाणिनीने 'ज्यादादीयसः' सू० ३०१० असे सूत्र करून त्या सूत्रांत 'आ' असे दीर्घोच्चारण केले आहे ते ह्या परिभाषेचे ज्ञापक होय. ('ज्याद् इयसः' पयदेच सूत्र जरी असते तरी त्याचा अर्थ,— 'ज य' सू० ३०११ ह्या सूत्रांत 'प्रत्यय' चे जागी 'ज' हा जो आदेश होतो त्या 'ज' पुढे 'इयम्')

प्रत्यय आल्याम, 'आदे. परस्य' सू० ४४ ह्या सूत्रान्वये 'ईयस्' च्या आदिवर्णांचे जागी 'अ' हा आदेश करावा—असा झाला असता, व ही परिभाषा नमती तर, 'अणुदित्त्ववर्णस्य' ह्या सूत्रान्वये 'अ' नें अटाराहि प्रकारच्या अकाराचें ग्रहण होत असल्यामुळे, 'स्थानेऽन्तरतम' ह्या सूत्रानें दीर्घ ईकाराचे जागी दीर्घ 'अ'—ग्रहणजे'आ—असा आदेश झालाच असता. परंतु ही परिभाषा असल्यामुळे पाणिनीला हे माहीत होतें की, 'ई' चे जागी पुढें होणाऱ्या 'अ' ह्या आदेशाने सवर्ण 'आ' चें ग्रहण होणार नाही. त्यामुळे 'ज्य+ईयस्=ज्य+अयस्' अशी स्थिति झाली असता, 'अतो गुणे' सू० १९१ ह्या सूत्राने पररूप एकदेश होऊन 'ज्ययस्' असे अनिष्ट रूप सिद्ध झाले असते. तसे न व्हावे म्हणून त्याला 'ज्यादादीयस.' असे सूत्र करावें लागले, व तसे सूत्र केत्यामुळे 'ज्य+ईयस्=ज्य+आयस् ज्यायस्' असे इष्ट रूप सिद्ध होतें, आणि अशा रीतीने ते सूत्र ह्या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते.) 'अणुदित्' १-१-६९ व तसेच 'ज्यादादीयसः' ६-१-९३ ह्या सूत्रावरिले भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे.

'ओः कु' रित्यादौ भाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणं विधेये उदित्दुश्चारण-
सामर्थ्यात् । एतदेवाभिप्रेत्य भाव्यमानोऽण् सवर्णाच्च गृणहार्ताति नव्याः
पठन्ति ॥ १९ ॥

'ओ. कु' सू० ३७८ इत्यादि सूत्रांत विधेया अ उदित् केले असल्यामुळे (व 'अणुदित्त्ववर्णस्य' या सूत्रान्वये 'उदित्'—ग्रहणे कु, चु, टु, तु, पु, -हा सवर्णांचा प्राहक होत असल्यामुळे) अशा स्थली आदेशांतीच वर्णाने सवर्णांचे ग्रहण होतें (व तशा सवर्णग्रहणाच्या आड ही परिभाषा येत नाही) म्हणूनच 'भाव्यमान अण् सवर्णान् न गृणहार्ताति' अशी परिभाषा नवीन वैयाकरण पणित करितात. (पण अशा रीतीने ही परिभाषा भाष्यांत पठित नसल्यामुळे, हा पाठ नागेशास मान्य नाही आणि म्हणूनच भाष्यांत जशी ही परिभाषा पठित केली आहे त्याच शब्दात नागेशानें आपल्या ग्रन्थात ही परिभाषा पठित केली आहे.)

परिभाषा २०

नन्वेवमदसोऽसेरित्यादिनाम् इत्यादौ दीर्घविधानं न स्यादत आह—

(मागल्या परिभाषेप्रमाणें, जेथे सूत्रात ष्टम्ब उकार आदेश सांगितला आहे तेथें ष्टम्ब उकाराचेंच ग्रहण होतें, व त्या उकारानें त्याच्या सवर्णांचें—ग्रहणे दीर्घ इत्यादि उकारांचें—ग्रहण होऊ शकत नाही). ह्यामुळे 'अदसोऽसे' सू० ४१९ ह्या सूत्राने होणाऱ्या 'अम्' हांत दीर्घ होऊ नये. (जम—'अदस्' शब्दाचे प्रथमेचें द्विवचन करितांना 'अदस्+अं' अशा स्थितीत, 'त्यदादीनाम' सू० २६५ व 'अतो गुणे' सू०

१९१ ह्या सूत्रानी 'अद्+औ' होऊन, 'वृद्धिरेचि' सू० ७२ ह्या सूत्राने, 'अदा' अमें होते, व 'अद्मोऽमेर्दुदोम' सू० ४१९ ह्या सूत्राने 'अदा' हातील 'द्' च्या जागी सू व ओच्या जागी 'स्थानेऽन्तरम' ह्याने दीर्घ ऊ होऊन 'अम्+ऊ=अम् असें शुद्ध रूप होत, पण 'अद्मोऽमे' ह्या सूत्रात ऱ्हस्व उकाराचा निर्देश केला असल्यामुळे मार्गाल परिभाषेप्रमाणे, सवर्ण दीर्घ उकाराच ग्रहण करिता येत नाहीं, ह्याणून 'औ' च्या जागी ऱ्हस्व उकार व्हावा, व नमं ह्याच्यास 'अम्' अम विकृत रूप मिळ होण्याची आपत्ति येणार. ती न यावी,) ह्याणून ही परिभाषा सांगतात —

भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृण्णाति ॥ २० ॥

“ (सूत्राने निर्दिष्ट असलेल्या) पुढ उपलब्ध होणाऱ्या वेळील उकाराने सवर्णांचे ग्रहण होते ”

(ही परिभाषा असल्यामुळे 'औ' या द्विमात्र वर्णांचे जागी 'स्थानेऽन्तरम' ॥ सूत्राने दीर्घ उकारादेश होऊन 'अम्' अम शुद्ध रूप मिळ होते)

'दिव उत्' 'ऋत् उत्' इति तपरकरणमस्या शापकम् ॥ 'तिस्व रित' मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेया ॥ २० ॥

'दिव उत्' सू० ३३७ व 'ऋत् उत्' सू० २७९ ह्या सूत्रातील तपरकरण ह्या परिभाषेचे शापक होय ('उ' हा तपर केला असल्यामुळे, तपरन्मकारस्य ह्या सूत्राने, ऱ्हस्व उकाराचेच ग्रहण होते जर ही परिभाषा नमनी तर मार्गाल परिभाषेने, 'उ' ह्याने 'ऱ्हस्व' उकाराचेच ग्रहण झाले असते व त्यामुळे तपरकरण स्वयं टारले असत पण ही परिभाषा असल्यामुळे, 'उ' न दीर्घ उकाराचे ग्रहण न व्हाव ह्याणून, 'दिव उत्', 'ऋत् उत्' येथे तपरकरण कराव लागले ह्यावरून ही परिभाषा पाणिनीस मान्य होती हे सिद्ध होत) 'तिस्वरितम्' ६-१-१११ ह्या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा सांगितली आहे

परिभाषा २१

तनु गवे दितं गोहितमित्यादा प्रच्यवल्क्षणेनावाधादेशापत्तिरत आह—

'प्रत्यवलोपे प्रच्यवल्क्षणम्' सू० २६२ ह्या सूत्रामुळ, 'गवे हितम्=गोहितम्' इत्यादि ठिकाणी 'अद्' इत्यादि आदेश होण्याची आपत्ति येणार. (जमें- 'गवे हितम् =गो+हे+ण्+हितम्' ह्याचा समास करतवेळी, 'गुपो धातुपानिपरिचयो' सू० ६५०

ह्या सूत्रानें विभक्तिप्रत्यय प्रकार ह्याचा लुक् झाला तरी, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' ह्या सूत्रामुळे, तो 'एकार' जणुं काय कायमच आहे असें मानल्यास, 'गो' येथील 'ओ' चें जागीं 'एचोऽपवायावः' सू० ६१ ह्या सूत्रानें 'अव्' असा आदेश होऊन, 'गर्हणम्' असें विकृत रूप मिद्ध होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति 'न लुमता इत्य' सू. २६३ ह्या सूत्रानें टाळता येत नाही; कारण येथें प्रत्ययनिमित्तक अङ्गकार्य करणें नाहीं. झणून ती आपत्ति टाळण्याकरितां,) ही परिभाषा सांगतात.

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥ २१ ॥

“ (पुढें अमणान्या) प्रत्ययांतील वर्णामुळे (त्याचें मागील) वर्णास कार्य करणाऱ्याचा प्रसङ्ग आला असतां, जर प्रत्ययाचा लोप झाला असेल तर, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे सूत्र प्रवृत्त होत नाहीं; व (वर्णांच्या निमित्तामुळे होणारे) ते कार्य होत नाहीं.”

(ही परिभाषा असल्यामुळे, 'गोहितम्' हा समास करिताना, 'ए' ह्या प्रत्ययाचा लुक् झालावर तो आहे असे मानता येत नाहीं, व यामुळे 'गो' येथील ओकाराचें जागीं अवादेश होत नाहीं.)

वर्णप्राधान्यविषयमेतत् । तत्त्वं च 'प्रत्ययलोप' इति सूत्रे स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययस्येतराविशेषणत्वरूपं यत्र प्राधान्यं तत्रैव प्रवृत्त्यर्थमित्येतत्सिद्धम् । वर्णप्राधान्यं च वर्णस्येतराविशेषणत्वरूपं प्रत्ययनिरूपितविशेष्यत्वरूपं च, तेन गोहितमित्यादावघादिर्न, चित्रायां जाता चित्रेत्यादावण्योऽकारस्तदन्तान्दीविति डीप् च न ।

ही परिभाषा, जेथें वर्णाला प्राधान्य देऊन वर्णविषयक-ग्रहणजे वर्णाला होणारें-कार्य सांगितलें आहे, तेथेंच लागू पडते असे म्हणण्याचें कारण हे आहे की, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' ह्या सूत्रांत 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्रांतील 'स्थानिवत्' ह्या शब्दाची अनुवृत्ति होऊं शकत होती, (व अशी अनुवृत्ति मानली असती तर 'प्रत्ययलोपे' एवढेंच सूत्र पुरें झाले असते,) व सूत्रार्थ व्यक्त होऊं शकत होता, तरी पण 'प्रत्ययलक्षणम्' हा शब्द ह्या सूत्रांत घातला आहे; ह्यावरून हे सिद्ध होतें की, जेथें प्रत्ययाला प्राधान्य आहे व प्रत्यय इतराचें विशेषण झाला नसून इतरास प्राधान्य नाही (म्हणजे जेथें प्रत्ययनिमित्तक कार्य करणें आहे व वर्णनिमित्तक कार्य करणें नाहीं) अशाच ठिकाणी 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हें सूत्र लागू पडतें. 'वर्णप्राधान्य' म्हणजे (१) वर्ण इतरांचे विशेषण केलेला नसून स्वतः प्रधानत्वानें सूत्रांत निर्दिष्ट केला आहे (जसे 'इकोपगधि,' 'एचोऽपवायाव.' 'आद्गुणः' इत्यादि त्रियाणी वर्ग कदाचेंहि विशेषण न होतां, त्याचा प्रधानरूपानें सूत्रांत निर्देश केला आहे) व (२) जेथें वर्ण, प्रत्ययाचें विशेष्य केला जाऊन तशा रीतीने तो सूत्रांत निर्दिष्ट केला

आहे (हें वर्णप्राधान्य वर सांगितलेल्या दोन प्रकारच असत, व ही परिभाषा जेथे वर्गाला प्राधान्य असत तेथेच लागते) म्हणूनच, 'गोहितम्' इत्यादि टिकाणी अद्या देश होत नाही, व 'चित्राया जाता चित्रा' इत्यादि टिकाणी 'अण्' प्रत्ययातील जो अकार तदन्तप्रातिपदिकाहून प्राप्त झालेला 'डीप्' होत नाही ('गोहितम्' इत्यादि टिकाणी 'एचांऽयवायाव' ह्या सूत्रान 'णच्' कशाचाहि विशेषण नसून प्रधानरूपाने सांगितला आहे, म्हणून ही परिभाषा लागते, व सुपो धातुप्रातिपदिकयो ' ह्या सूत्राने 'गो+डे (ए)+हितम्' यातील 'ए' च्या लोप झाल्यावर 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हें सूत्र लागत नाही व अत्रादेश होत नाही. 'गोहितम्' हे पहिल्या प्रकारच्या वर्गप्राधान्याचें उदाहरण होय. आता दुसऱ्या प्रकारच्या वर्णप्राधान्याच उदाहरण 'चित्राया जाता चित्रा' हें देतात ह्या दुसऱ्या उदाहरणात, 'सन्धिबेलाद्यृतुन क्षत्रेभ्योऽण्' सू० १३८७ ह्या सूत्राने 'अण्' प्रत्यय होऊन, 'चित्रारेवतीराहिणीभ्य खियासुपसल्यानम्'—सू० १४०८ वरील वार्तिक—ह्या वार्तिकाने त्या 'अण्' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे, व 'लुक् तद्धितलुकि' सू० १४०८ ह्या सूत्राने 'चित्रा' ह्यातील स्त्रीप्रत्यय 'टाप्' ह्याचा लुक् झाला आहे 'अण्' व स्त्रीप्रत्यय 'टाप्' या दोहोंचा वर सांगितल्याप्रमाणे लुक् झाल्यामुळे 'चित्र' अंम अदन्त प्रातिपदिक शिल्पक राहून आता ह्या प्रतिपदिकाहून ज्या 'अण्' प्रत्ययाचा 'चित्रारेवतीराहिणीभ्य' ह्या वार्तिकाने लुक् झाला आहे तो 'अण्' कायमच आहे अशी बुद्धि 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' ह्या सूत्रान्वये केल्यास 'टिड्ढाणञ्' सू० ४७० ह्या सूत्रान 'डीप्' प्रत्यय पावतो, परंतु 'डीप्' प्रत्यय होत नाही व 'चित्री' अस रूप होत नाही कारण 'टिड्ढाणञ्' ह्या सूत्रान सांगितल्या डीप् प्रत्यय तेव्हाच होतो, जेव्हा प्रातिपदिकाचें अन्ती असणारा 'अ' हा 'अण्' प्रत्ययाचा अवयव आहे हेच पारिभाषिक शास्त्रात सांगणें झाल्यास असें म्हटल पाहिजे की, जेथें 'अण्प्रत्ययनिरूपित' अकार—म्हणजे 'अण्' प्रत्ययाचा अवयव असलेला अकार—प्रातिपदिकाच अन्ती आहे, तेथें 'अण्' प्रत्यय हा विशेषण व 'अ' हा त्याचे विशेष्य होऊन प्रत्यय गुणीभूत झाल्यामुळे वर्णास प्राधान्य येत, अशा वर्णप्राधान्यस्थलात 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे सूत्र लागू पडत नाही, व ज्या 'अण' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे तो 'अण्' कायमच आहे अशी बुद्धि करिता येत नाही सारांश 'टाप्' प्रत्यय निघून गेल्यावर बाकी राहिलेली प्रातिपदिक जे 'चित्र' न्याच्या अन्ती 'अण्' ह्यातील 'अ' आहे अस वर्णप्राधान्य हेने मानता येत नसल्यामुळे, 'टिड्ढाणञ्' या सूत्राने 'डीप्' न होता, 'अत्राघतटाप्' सू० ४५४ ह्या सूत्राने 'टाप्' प्रत्यय होऊन 'चित्रा' अंम रूप सिद्ध होत.)

इयमल्लिधो स्थानिवत्वाप्राप्तावपि प्राप्तप्रत्ययलक्षणाविधेर्ननेपधिकेति स्पष्टं भाष्ये ॥ २१ ॥

अल्लिधि करिताना—म्हणजे अलाय मानून कार्य करिताना जरी आदेशाला

('स्थानिवदादेशोऽनल्विधा'—सूत्र ४९ ह्या सूत्रान) स्थानिवद्भावे प्राप्त हांत नाही तरी 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' ह्या सूत्रामुळे स्थानिवद्भावे प्राप्त होण्याचा संभव होता त्याचे निवारण करण्याकरितां, ही परिभाषा सांगितली आहे असे ('प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' १-१-६२ ह्या सूत्रावरिल) भाष्यात म्हटले आहे.

परिभाषा २२

नन्वतः कृकमीत्यत्र कमिग्रहणेन सिद्धे कंसग्रहणं व्यर्थमत आह—

'अतः कृकमिकसकुम्भपात्रकुशाकर्णाष्वनव्ययस्य' सू० १६० ह्या सूत्रांत 'कमि' शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, पुनः 'कंस' शब्दाचे ग्रहण व्यर्थ ठरते. ('कमि' ह्याचा अर्थ 'कम्' धातूपासून निघालेला शब्द असा आहे. 'कंस' हा शब्द देखील 'कम्' धातूला उणादि 'स' प्रत्यय लागून झाला आहे. म्हणून 'कमि' ह्या शब्दाने 'कंस' शब्दाचे ग्रहण होतेच. मग पुनः 'कंस' हा शब्द सूत्रात घाल , ण्याचे कांहींच प्रयोजन नव्हते. तरी तो शब्द कां घातला आहे ह्याचे कारण कळाव,) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥ २२ ॥

“ उणादिप्रत्ययान्त प्रातिपदिके अव्युत्पन्न आहंत असे समजावे. ”

(ती प्रातिपदिके धातूला प्रत्यय लागून सिद्ध झाली आहेत असे न मानता, ती स्वतः सिद्धच शब्द आहेत असे समजावे. ह्यामुळे, 'कंस' हा शब्द 'कम्' धातूला उणादि 'स' प्रत्यय लागून सिद्ध झाला आहे असे न मानतां, तो स्वतः सिद्धच शब्द आहे असे मानले पाहिजे आणि म्हणूनच, 'कृकमि' ह्या सूत्रांत, 'कमि' शब्दाचे ग्रहण केले असून देखील, पुनः 'कंस' शब्द घातला आहे)

इदमेवास्या ज्ञापकमिति कैयटादयः। कंसेस्तु न कंसोऽनभिधानात् ॥
'प्रत्ययस्य लुगि' त्यादौ भाष्ये स्पष्टा ।

कैयटादिकांच्या मते 'अतः कृकमि' हे सूत्रच ह्या परिभाषेचे ज्ञापक आहे. 'कंस' धातूपासून 'कंस' हा शब्द निघाला नाही, तसा तो निघाला आहे असे मानल्यास, 'कंस' शब्दाचा जो अर्थ आहे तो अर्थ सांगण्यास तो शब्द समर्थ होई शकत नाही. 'प्रत्ययस्य लुगि'—१-१-६८ इत्यादि सूत्रावरिल भाष्यात ह्या परिभाषेचा उल्लेख केला आहे

'व्युत्तृचा' वित्यादौ भाष्ये व्युत्तन्नानीत्यपि। इदं शाकटायनादिरीत्या।

पाणिनिस्वयंश्रुतात्तेश्च अथेति शब्देःशुद्धोऽंगं निरूपितम् ॥ 'आयनेयी' ति सूत्रे प्राण्ये स्फुटमेतन् ॥ २२ ॥

'शुद्धपृथा' ३-१-३३ इत्यादि सूत्रावरील भाषांत, सर्व प्राणिवर्तिके शुद्धपत्र अगतान (श्रुताने धातुस्य प्राण्ये स्यात् मित्वा झालेली असनात) अने शब्दांत आडे पत्रांत नाकटायनादिशांशना सनात्वा धरून शब्दांत आडे. परंतु पाणिनीय्या मने (उणादिसूत्रांनी मित्वा झालेल्या प्राणिवर्तिकेच्या शिवांत शुद्धपत्रावयव मात्रा भग्न) अशुद्धपत्रावयव मात्रा आडे हे शब्देःशुद्धोऽंगं मित्वा येले आहे. 'आयनेयी' ३-१-२ या सूत्रावरील भाषांत देखील हेच सांगितले आहे.

परिभाषा २३

ननु देवदत्तशिक्षीर्नार्त्यादौ देवादेः सप्रत्ययप्रयुक्तधातुत्वाद्यापत्तिरत आह—

'देवदत्तशिक्षीर्नार्त्यादौ' इत्यादि श्यायी 'देव' या शब्दाने मुक्त होणारा ('देवदत्तशिक्षीर्नार्त्यादौ' हा) पूर्ण शब्दसमुदाय सप्तम अमन्यासुळे, त्याला ('मनाघन्ता धातवः' सू. २३०४ या सूत्रान्वय) धातु मानण्याची आपत्ति येईल ('मनाघन्ता धातवः' या धातुधे-जाविघापरु सूत्रान्वये ज्याच्या अघोरीस्य मन्, क्यच्, क्यम्यच् इत्यादि यारा प्रत्ययांदेही कोणताहि एक प्रत्यय असतो तसा प्रत्ययान्त शब्दाला धातुमंत्रा प्राप्त होते 'देवदत्तशिक्षीर्नार्त्यादौ' हा शब्दसमुदाय देखील सप्तम आहे; तर मग याला वरील सूत्रान्वये धातुमंत्रा प्राप्त कां होऊं नये—अशी शक्यता शक्य करतो, व ही शक्यता यथोक्त मानल्यास आगे 'देवदत्तशिक्षीर्नार्त्यादौ' हा पूर्ण शब्दसमुदाय धातु मानल्यास, 'सुप्तां धातुप्रतिपदिकयोः' सू. ६५० या सूत्रान्वये 'देवदत्त' या शब्दापुर्वील 'सु' प्रत्ययाचा 'लुक्' करावा लागेल, तसेच लुडाधे रूप करावे झाल्यास, 'देवदत्तशिक्षीर्नार्त्यादौ' या पूर्ण शब्दसमुदायापूर्वी अडागम करावा लागेल; आणि त्याचप्रमाणे 'सन्वहोः' सू. २३९५ या सूत्रान्वये द्विध्व करणाचा प्रसंग झाल्यास, पूर्ण शब्दसमुदायाच्या प्रथम पञ्चाक्षरे-महजते 'दे' चे-द्विध्व करावे लागेल. तसें न व्हायें) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् ॥२३ ॥

"जेथ (सूत्रांत) प्रत्ययाचे ग्रहण केले असेल तेथे ज्याहून तो प्रत्यय विहित आहे-म्हणजे पाणिनीय सूत्रान्वये होतो-त्या शब्दाच्या प्रांभासमून प्रत्ययाच्या अखेरपर्यंत जे शब्दस्वरूप असले तें पूर्ण शब्दस्वरूप त्या प्रत्ययाने गृहीत केले जावे"

(जसे- 'सनाशंस मिश्र उः' सू. ३१४८ या सूत्रांत 'सन्' प्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे. 'घातोः कर्मणः समानकर्तृकदिच्छयाम्' या 'सुत्र २६०८ या सूत्राने

धातूहून 'सन्' प्रत्यय हाणें सांगितले आहे म्हणून ज्या कोणत्याहि धातूहून 'सन्' प्रत्यय होतो त्या धातूच्या प्रारंभापासून 'सन्' प्रत्ययाच्या अखेरपर्यंत जें शब्दस्वरूप असेल—म्हणजे 'कृ+सन्=चिकीर्षं'—तें शब्दस्वरूप 'सन्' प्रत्ययाने गृहीत केले जाते, व तशा शब्दस्वरूपास 'सनाशंस' या सूत्रान्वये 'उ' प्रत्यय होतो, त्याचप्रमाणें देवदत्तश्चिकीर्षं' या प्रकृत उदाहरणांत, 'धातोः कर्मणः' या सूत्रान्वये 'कृ' धातूहून 'सन्' प्रत्यय झाला असल्यामुळे, तो 'कृ' आदि आहे ज्याच्या व 'सन्' प्रत्यय अन्तीं आहे ज्याच्या अशाच शब्दसमुदायास—म्हणजे 'चिकीर्षं' यालाच—'सनाधन्ता' या सूत्रान्वये धातुसंज्ञा, या परिभाषेप्रमाणें, प्राप्त होते, 'देवदत्तश्चिकीर्षं' या पूर्ण शब्दसमुदायास धातुसंज्ञा प्राप्त होत नाही; कारण 'देवदत्त+सु+कृ' या शब्दसमुदायाला 'सन्' प्रत्यय झाला नसून केवळ 'कृ' ला तो प्रत्यय झाला आहे, असें असल्यामुळे वर ज्या आपत्ति द्याविल्या आहेत त्या आपोआप टळतात.)

'यस्मात्प्रत्ययविधि'रिति सूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यय इति योगो विभज्यते। गृह्यमाण उपतिष्ठत इति शेषः। तेन तदाद्यन्तांशः सिद्धः। तदन्तांशस्तु 'येन विधि'रित्यनेन सिद्धः। स च शब्दरूपं विशेष्यमादाय विशेष्यान्तरासत्ये ।

'यस्मात्प्रत्ययविधिः तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' सू० १९९ या सूत्राचे दोन भाग करावे, व प्रथम भाग 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये' हा समजावा व त्याच्यापुढे 'गृह्यमाणे उपतिष्ठते' हे शब्द अध्याहृत करावे, असें केलें म्हणजे या परिभाषेचा 'तदादि' या शब्दापर्यंतचा भाग सिद्ध होतो. ('यस्मात्प्रत्ययविधिः' या सूत्राचे वर सांगितल्याप्रमाणे दोन भाग करून प्रथम भागाला 'गृह्यमाणे उपतिष्ठते' ही अध्याहृत पदें जोडल्यास, 'प्रत्यये गृह्यमाणे, यस्मात्प्रत्ययविधिः तदादि इति अंशः उपतिष्ठते'—म्हणजे जेथें सूत्रांत प्रत्ययाचे ग्रहण केले असेल तेथें ज्या शब्दाहून तो प्रत्यय हाणें सांगितले आहे त्या शब्दस्वरूपाच्या प्रारंभापासून प्रत्ययापर्यंत जें शब्दस्वरूप असेल त्याचें ग्रहण होतें—असा अर्थ होतो. असा अर्थ होत असल्यामुळे, 'भू+मि' अशा स्थितींत 'भू' धातूला 'शप्' विकरण लागून 'भू+अ+मि=भौ+अ+मि=भव्+अ+मि=भव+मि' अशी स्थिति झाली असता, 'भू' आहे आदि ज्याच्या असें मिप्रत्ययापर्यंत जें शब्दस्वरूप—म्हणजे 'भव'—आहे त्याचें ग्रहण होतें, व त्यामुळे 'अतो दीर्घो यत्रि' सू० २१७० या सूत्रानें 'भव' यांतील अन्य अकार दीर्घ होऊन 'भवामि' असें रूप सिद्ध होतें.) या परिभाषेचा उरलेला भाग 'येन विधिस्तदन्तस्य' सू० २६ या सूत्रानें सिद्ध होतो. (ही परिभाषा नीट समजण्याकरितां 'तदादि' म्हणजे काय, 'तदन्त' म्हणजे काय, व 'तदादितदन्त' म्हणजे काय हें जाणणें आवश्यक आहे. 'तदादि' व 'तदन्त' हे दोन्ही शब्द अन्यपदार्थप्रधान बहुमाहिंसमासानें बनलेले शब्द आहेत 'सः यस्मात्प्रत्ययः विहितः सः शब्दः, आदिः यस्य शब्दस्वरूपस्य सः तदादिः,' व 'सः

प्रत्यय. भन्तं यस्य शब्दस्वरूपस्य स' तदन्त.,' असा या शब्दाचा विग्रह आहे. या दिलेल्या विग्रहाप्रारुन हे स्पष्ट होतं की, या टिकाणी 'शब्दस्वरूप' हा अन्यपदार्थ प्रधान-गृहणजे विशेष्य-आहे. या शब्दाचा असा अर्थ असल्यामुळे, ज्या शब्दाहून प्रत्यय होजे सांगितले आहे त्या शब्दाच्या प्रारंभापासून प्रत्ययाच्या अखेरपर्यंत जे शब्दस्वरूप असेल ते 'तदादितदन्त' हेच असा अर्थ मिळू होतो; व जेथे सूत्रांत प्रत्ययाचे ग्रहण केले असेल तेथे ह्या परिभाषेप्रमाणे, त्या प्रत्ययाने असा 'तदादितदन्त' शब्द स्वरूपाचे ग्रहण होतं.) जेथे सूत्रांत कोणत्याहि विशेष्याचा निर्देश केला नसेल तसा टिकाणी तदन्तांश हा शब्दस्वरूपाचे विशेषण होतो. (पण जेथे सूत्रांत विशेष्याचा निर्देश केला असेल तेथे तदन्तांश सूत्रांत निर्दिष्ट निया अनुवृत्त असले त्या विशेष्याचे विशेषण होतो जसे 'प्यङ्गः संप्रसारणम्' सू० १००३ ह्या सूत्रांत विशेष्य निर्दिष्ट निया अनुवृत्त नाही, तसेच 'ह्रस्व् प्रातिपदिकान्' सू० १८२ ह्या सूत्रांत वरील 'डी' व 'आप्' ह्यांचे विशेष्य निर्दिष्ट निया अनुवृत्त नाही. म्हणून असा टिकाणी 'प्यङ्' व 'ह्रस्व्' ह्यांचा 'प्यङन्तात्, ह्रस्वतात्, आश्रन्तात् शब्दस्वरूपात्'—म्हणजे ज्याहून हे प्रत्यय झाले आहेत त्याच्या प्रारंभापासून प्रत्ययाच्या अखेरपर्यंत जे शब्दस्वरूप होतं ते शब्दस्वरूप-असा अर्थ होतो, परंतु 'द्विहान्' सू० ४७० व 'यत्रप्रोत्र' सू० ११०८ इत्यादि सूत्रांत 'ह्रस्व् प्रातिपदिकान्' सू० १८२ या अधिकारसूत्रांताल 'प्रातिपदिकान्' हे पद अनुवृत्त असल्यामुळे अणन्तात् प्रातिपदिकान्, यत्रन्तात्, अश्रन्तात् प्रातिपदिकान् ' असा अर्थ होतो.)

यत्तु प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायाक्षेपात्तद्विशेषणत्वेन तदन्त-
धिधिरिति, तन्न । इयानित्यादौ तस्य तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपा-
न्भवत् ॥

(प्रत्ययाला कार्य होणे सांगितले असल्यास, केवळ प्रत्ययाचा भावित प्रयोग होत नसल्यामुळे, प्रकृतिमहित असलेल्या प्रत्ययालाच कार्य होणार आणि एतन्मूलकच तदन्त-
विधि होत असतो. ह्या परिभाषेचा तदन्तांश ह्या वरील न्यायाने-म्हणजे प्रत्ययाने प्रकृति
भाषोभाष्य आक्षिप्त होते ह्या न्यायाने-मिळू होत असल्यामुळे, 'येन विधिन्तदन्तस्य' ह्या
सूत्राची मदत घेऊन तदन्तांश सिद्ध करण्याची गरज नाही—अशी शंकाकाराची शंका
आहे व ती असे म्हणतो की,) प्रत्ययाने, तो प्रत्यय, व ज्याहून तो प्रत्यय झाला आहे
तो प्रकृति. या दोन्ही अवयवांच्या समुदायाचे अपोक्षण म्हणू होत असल्यामुळे, असा
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूप शब्दविशेष्याचे 'तदन्त' हा विशेष्य होतो. (पण प्रत्ययार
ग्रहणांत की) हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'इयान्' इत्यादि उदाहरणांत प्रकृ-
तिप्रत्ययसमुदायरूप शब्दस्वरूपाची उपस्थिति होत नसल्यामुळे-म्हणजे असा टिकाणी
प्रकृतीचा लोप होऊन केवळ प्रत्ययच बाकी राहत असल्यामुळे—वरील नियम व्यभि-
चरित होतो, व प्रत्ययाने प्रकृति भाषोभाष्य आक्षिप्त होते असे मानता येत नाही. (आणि
म्हणूनच शंकाकाराने दिलेल्या वरील न्यायाचे अवलंबन केल्याने तदन्तांश सिद्ध होत
नसल्यामुळे, 'येन विधिन्तदन्तस्य' ह्या सूत्राच्या मदतीनेच तो सिद्ध होतो. 'इयान्'

ह्या स्थलीं शकारान्तरान् सागित्वा माह्वर्यनियम क्त्वा व्यभिवर्तितं होतो ह् स्वलीं दिनेत्या प्रक्रियेत्स्व रूपं स्पष्टं होइल — 'किमिदंभ्या वो घ' सू० १/४१ ह्या सूत्राने 'इदम्' शब्दास्य 'परिभाषा' ह्या अर्थामध्ये 'वत्तुप्' प्रत्यय होऊन घ त्या प्रत्ययातील वकाराचे जागी 'घ' म्हणजे 'इय' असा आदेश होऊन, 'इदम्+वत्तुप्= इदम्+घत्तु = इदम्+इयत्' अशी स्थिति होते, व ह्यानंतर 'इदं किमोरीइकी' सू० ११०/ ह्या सूत्राने 'इदम्' चे जागी 'ई' असा आदेश होऊन, 'इत्तु+इयत्' अशी स्थिति झाली असता, 'यस्येति च' सू० ३११ ह्या सूत्राने 'ई' चा लोप होऊन 'इयत्' अवशा प्रत्ययच शिल्लक राहतो व प्रकृतीचा केंद्रताहि भाग शिल्लक राहत नाही तसच अस्य अपत्य इत्तु=अत्तुत्' ह्या स्थलीं देवात्, 'यस्येति च' ह्या सूत्राने 'अ' ह्या प्रकृतीचा लोप होऊन, 'इ' हा प्रत्ययच बाकी राहता म्हणून प्रत्ययग्रहणाने प्रकृति शोभाप उपस्थित होते हा नियम स्वीकारता येत नाही)

यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाधीयते तत्र तद्देशित्यन्तांशमात्रोपास्थिति रिति 'अद्भस्ये' ति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ।

जेथे सूत्राने प्रत्यय हा निमित्तरूपाने सागितला आहे—ह्यागत प्रत्यय व्हावा असे विधान केले नसून प्रत्ययामुळे अज्ञाना कार्ये होणें सागितलें आहे—तेथे ह्या परिभाषेचा तद्देश असाच केवळ उपस्थित होतो असे 'अद्भस्ये' ६-४-१ ह्या मंत्रावरील भाष्यात भाष्यकाराने व कैयटाने झाले आहे (ह्या मंत्रावरील भाष्याच्या शेकडें कैयटाने राली लिहिलेलाप्रमाणे झाले आहे — 'यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाधीयते तत्र पूर्वं कार्यत्वेन गृह्यमाणो यस्यास्य विहितस्तद्देशिगृह्यते । एतच्चाद्भस्येनास्यै यो गाविभागेन साधितम् । यत्र तु प्रत्यय एव कार्यत्वेनाधीयते तत्र तद्देशप्रहणमिति द्वे एते परिभाषे' । ह्या पद्धतीचे स्पष्टीकरण करण्यापूर्वी ह्या सांगणें आवश्यक आहे की फाट वेळ सूत्राने प्रत्यय व्हावा असे विधान करण्याच्या हतून प्रत्ययाचें ग्रहण विषयाशात केले असत, अशा ठिकाणी ही परिभाषा लागू पडत नाही परंतु जेथे प्रत्यय विषय नसून उद्देश्य असतो—ह्यागते प्रत्ययनिमित्तामुळे प्रत्ययाच्या पूर्वी अस्मान्नाम कार्ये सागितलें आहे तिचा प्रत्ययासच कार्ये होणें सागितलें आहे तेथे ह्या परिभाषेच्या वांगत्या मताची उपस्थिति होते हे कैयटाने सागितलें आहे कैयटाचे ह्यागते असे आहे की, जेथे सूत्राने प्रत्ययनिमित्तक कार्ये होण्याकरिता प्रत्ययाचें ग्रहण केलें आहे तेथे प्रत्ययाच्या पूर्वी असणाऱ्या शब्द स्वरूपास कार्ये हात असण्यास, ह्या परिभाषेच्या तद्देशादि अशाचीच उपस्थिति होते व तद्देशाशाची उपस्थिति होत नाही ह्याचा अर्थ असा की अशा ठिकाणी प्रत्ययान्त शब्दस्वरूपाचें ग्रहण न होत, प्रत्ययापयंतच्या शब्दस्वरूपाचें ग्रहण होते, जसे 'सुवि च' सू० २०२ आसि च सू० २०७ 'नासि' सू० २०० इत्यादि स्थलीं प्रत्ययाचें ग्रहण मातमीविभक्तत केले असतानामुळे, 'नासि' इति तिदिदं पूर्वस्य' ह्या सूत्रान्वये तो प्रत्यय शब्दाच्या लोपेन मात असताना शब्दस्वरूपास कार्ये होण्याचें निमित्त होते व तेथे प्रत्य

याच्या निमित्तामुळे कार्ये हांगे असल्यामुळे प्रत्ययान्ताचे ग्रहण न होता, ज्या शब्दातून प्रत्यय झाला आहे त्या शब्दाच्या प्रत्ययापर्यंतच्या भागाच्या ग्रहण होते, मारांश अशा स्थळां तद्गादि अशाचीच उपस्थिति होते, दोन्ही अशांची उपस्थिति होत नाही परंतु जेथे सूत्रांत प्रत्यय कार्याच्याने निर्दिष्ट आहे—हांगे जेथे सूत्रांत प्रत्ययाचे ग्रहण करून त्या प्रत्ययालाच कार्ये हांगे सांगितले आहे—जेथे तद्गनांशाची उपस्थिति होते जसे—‘एतत् संप्रसारणम्’ सू. १००३ ह्या सूत्रांत ‘एतद्’ प्रत्ययाचे ग्रहण करून असून त्या प्रत्ययालाच संप्रसारणरूप कार्ये हांगे सांगितले आहे अशा टिकाणीं तद्गनांशाची उपस्थिति होते व एतद्प्रत्ययान्त शब्दस्वरूपाचे ग्रहण होत. प्रत्यय निमित्तरूपाने सूत्रांत निर्दिष्ट असल्यास जी तद्गादि अशाची उपस्थिति होते, व कार्याच्याने निर्दिष्ट असल्यास जी तद्गनांशाची उपस्थिति होते, ती पक्षाविभर्षित होते. जसे, ‘सुपि परे अदन्ताद्गस्य दीर्घं स्यात्, भामि परे अदन्ताद्गस्य णकारं स्यात्, नामि परे अदन्ताद्गस्य दीर्घं स्यात्, प्यहन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्,’ इत्यादि)

एवं यत्रापि पञ्चम्यन्तात्परं प्रत्यय आर्थायने तत्रापि तद्गादी-
त्यन्तांशोपस्थितिः, परन्तु तत्र पञ्चम्यन्तता । अत एवैहहस्यादिति सूत्रे
एदन्तादित्यर्थलाभः ।

(फेपदान वर दिलेच्या उतान्यात अस गटल आहे फी,—‘यत्र तु प्रत्यय कार्यान्वेनोपादीयते तत्र तदन्तग्रहणम्,’ पण झाला देखील अपवाद आहे, व तो अपवाद ग्रन्थकार ह्या पक्षाविभर्षित सांगतात) ह्याचप्रमाणे जेथे सूत्रांत पञ्चम्यन्त शब्द उच्चारण असून त्यानंतर प्रत्ययाचा उद्देशकोटीत निर्देश केला असून जेथे देखील ह्या परिभाषेच्या केवळ तद्गादि अशाचीच उपस्थिति होते. (व तद्गनांशाची उपस्थिति होत नाही—ग्रहणजे प्रत्ययान्त शब्दस्वरूप उपस्थित न होता प्रत्ययापर्यंतचाच शब्द स्वरूप उपस्थित हात) परंतु अशा टिकाणीं तद्गादि अशाची पक्षाविभर्षित उपस्थिति होते (व हा उपस्थित झालेला तद्गादि अशा विशेष्य हाऊन सूत्रांत निर्दिष्ट असलेली पञ्चम्यन्त पदं त्याची विशेष्य होतात, आणि त्यामुळे ‘येन विधिस्तदन्तस्य’—ग्रहणजे ‘विशेषण तदन्तस्य सज्ञा स्यात्’—या सूत्रान्वय त्या पञ्चम्यन्त पदाना तदन्त विधि हातो जसे ‘अतो भिम ण्सु’ सू० २०३ किंवा ‘अहम्यन्तघापो नुद्’ सू० २०८ या सूत्रांत प्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे व ते प्रत्ययाला कार्ये होण्याकरिता केले आहे अशा स्थळां पञ्चम्यन्त पदानंतर प्रत्यय उच्चारण असल्यामुळे, ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ ह्या सूत्रान्वये प्रत्यय कार्या टरतो, व प्रत्ययान्त प्रत्ययान्ताचे ग्रहण न होता, प्रत्ययाच्या अन्वयवहितपूर्व भागाचे—ग्रहणजे उपाहून तो प्रत्यय झाला आहे त्याच्या प्रत्ययापर्यंतच्या शब्दस्वरूपाचे—ग्रहण हात व त्या शब्दस्वरूपाची पक्षाविभर्षित उपस्थिति होते जसे ‘अदन्तात् अज्ञान परस्य भिम णेम् स्यात्, प्यहन्तात्, नदन्तात् आबन्तात् अज्ञान परस्य आम नुद् स्यात्’ इत्यादि) असा आहे ग्रहणच ‘एतद्गनांशांशुदे’ सू० १९३ ह्या सूत्रातील

‘पृ’ व्याचा ‘गृह्णात्’ असा अर्थ होतो. (या सूत्रांत सम्युद्धिप्रययाचे ग्रहण केले आहे, व ते ‘पृह्’ ह्रस्वात्’ ह्या पञ्चम्यन्त पदानंतर केले असल्यामुळे, ती कार्यी टरतो व तद्गादि अशाची पञ्चर्मांत उपस्थिति होऊन सूत्रांत अयलेली पञ्चम्यन्त पदे त्याची विशेषणें होतात व त्यामुळे त्या सूत्राचा ‘गृह्णात्’ ह्रस्वान्तावाद्गात् परस्य सम्युद्धिप्रययस्य लोपो भवति’ असा अर्थ होतो. माराश जेथे सूत्रात प्रत्ययाचे (१) निमित्तरूपाने ग्रहण केले आहे, किंवा (२) ‘कार्यी’ ह्या रूपाने ग्रहण केले असून ती प्रत्यय पञ्चम्यन्त पदानंतर उच्चारला आहे अशा दोन्ही टिकाणी ह्या परिभाषेच्या वेबळ तद्गादि अंशाचीच उपस्थिति होते. पण दोहोत फरक हाच की, प्रथमस्थली तद्गादि अंश पदविन्योत लग्नियत होतो व द्वितीय स्थली तो पञ्चर्माविभर्जांत उपस्थित होतो.)

अस्याः परिभाषायाः प्रयोजनान्तरं ‘येन विधि’ रित्यत्र भाष्य उक्तं ‘परमगार्ग्यायण’ इति, परमगार्ग्यस्यापत्यमिति विग्रहेऽपि गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययो न विशिष्टात् । निष्कृष्य तावन्मात्रेणैकार्योभावाभावेऽपि वृत्तिर्भवत्येव । अत्र चेदं भाष्यमेव मानमित्यन्यत्र विस्तरः ।

‘येन विस्मिदन्तस्य’ १-१-७२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत ह्या परिभाषेचे दुसरे हे प्रयोजन सांगितले आहे व त प्रयोजन हे आहे यं, परमगार्ग्यायण’ ह्या पदाचा ‘परमगार्ग्यस्य अपत्यम्’ असा जरी विग्रह होतो; तरी ‘परमगार्ग्य’ ह्या शब्द म अमल्ल्या ‘गार्ग्य’ शब्दाहूनच (‘पृ’) प्रायय घ्यावा व ‘परमगार्ग्य’ ह्या पूर्ण शब्दाहून तो प्रायय होऊ नये. परमगार्ग्य’ या शब्दसमुदायांतून गार्ग्य’ हा शब्द जेगाटा वादल्यास त्या ‘गार्ग्य’ शब्दाची जरी (अर्थापर्यंत ‘पृ’ प्रत्यय याचा) अर्थ जडून नाही (व परमगार्ग्यायण हा गार्ग्यांच’ अपत्य असून, परमगार्ग्यांचा अपत्य असल्यामुळे, वास्तविक अर्थापर्यंत ‘पृ’ प्रत्ययाचा अर्थ ‘परमगार्ग्य’ या संयुक्त शब्दाचीच जुळतो), तरी (ही परिभाषा असल्यामुळे) वेबळ ‘गार्ग्य’ शब्दाहूनच ‘पृ’ प्रत्यय होतो, व याचा बरोल भाष्यच प्रमाण आहे असे हजर प्रथमतः विस्तार पूर्वक सांगितले आहे (‘गार्ग्यायणो यत्र’ सू० ११०० या सूत्राने ‘गर्ग’ शब्दास ‘यत्’ प्रायय होऊन ‘गार्ग्यः’ अंश रूप दिति. ‘गार्ग्य’ हा शब्द वसुधायपात आहे, ‘परमगार्ग्य’ हा शब्द वसुधायपात नाही; कारण ‘परमगर्ग’ शब्दाहून ‘यत्’ प्रायय इत्यास जाईल. इत्युक्तं ‘यात्रिप्रथ’ सू० ११०३ या सूत्रान्वये ‘यत्’ प्राययान्त ‘गार्ग्य’ शब्दासच ‘पृ’ प्रायय होतो. ही परिभाषा नवरी तर ‘परमगार्ग्य’ या शब्दांत ‘गार्ग्य’ हा शब्दच शब्द अशी असल्यामुळे त्या संयुक्त शब्दाहून ‘पृ’ प्रायय इत्यास अर्थता व हा शब्दच ‘पृ’ प्रायय ‘डिन्’ अमल्ल्यामुळे, ‘डिन्’ च’ सू० १००६ या सूत्रान्वये अर्थात्ता वृत्ति हाडून ‘परमगार्ग्यायणः’ असा द्विपुत्र रूप प्राप्त असतो. पण ‘परिभाषा’ या सूत्रांत ‘यत्’ प्राययाचे कार्यी ‘पृ’ शब्दच केले असल्यामुळे, या परिभाषेप्रमाणे त्या प्राययाने, उगाहून तो प्रायय

ज्ञाना भाहे त्या शब्दाच्या प्रारंभासून प्रत्ययाच्या अक्षरपर्यंत जे शब्दस्वरूप-संगी
 'गां+यन् = गायन्' एवढ्याचेच, प्रथम हात, व त्याच 'फर्' प्रत्यय होऊन 'पाम.
 गाय्यायण' असे इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कांही अक्षय्य येत नाहीं. या परिभाषेचा
 तद्गांद् अंग 'यस्मात्प्रत्ययविधि' सू० १९९ या सूत्रानें सिद्ध होतो व तद्गांन्
 'येन विधि' सू० २१ या सूत्रानें सिद्ध झाले असे वर सांगितलेच आहे. त्यामुळे
 अशी शंका सहज उत्पन्न होते की, वर सांगितलेली दोन सूत्रे असतांना ही परिभाषा
 मानण्याची गरज काय ? या शंकेचे निरसन करण्याकरिता प्रत्ययकारान यशस्वी भाषांचे
 प्रमाण दिले आहे, व ते भाष्य असे सांगत कीं जरी ही परिभाषा यशस्वी दोन सूत्रांनी
 सिद्ध होते तरी ती मानणे आवश्यक आहे, कारण ती न मानल्यास 'परमगाय्यायण'
 इत्यादि रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहींत)

प्रत्ययमात्रग्रहणे एषा न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहण इति 'उगितश्चे' ति
 सूत्रे भाष्ये ॥ इयमद्भ्रसनासूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २३ ॥

जेथे सूत्रात उच्चारलेल्या शब्दाने केवळ प्रत्ययांचेच ग्रहण होत असेल (व
 प्रत्ययभिन्नांचे ग्रहण होत नसेल) तशाच टिप्पणी ही परिभाषा लागू पडते परंतु जेथे
 सूत्रांत उच्चारलेला शब्द प्रत्यय व अप्रत्यय-म्हणून प्रत्ययभिन्न शब्द-या द्वायांचे
 वाचक असेल तेथे ही परिभाषा लागत नाहीं, असे 'उगितश्चे' ४-१-१ या सूत्रा
 यशस्वी भाष्यांत सांगितले आहे. ('उगित्' याचा अर्थ ज्यात 'उक्' -म्हणजे उ, फ,
 विया द-इत् आहे असा आहे. 'मनुप्' इत्यादि प्रत्ययांत उकार इत् अमक्यामुळे
 ते प्रत्यय 'उगित्' आहेत तसेच सर्वादिगणात पठिन अमकेश्या 'भवत्' या मरु
 नामांतील उकार इत् अमक्यामुळे 'भवत्' हे प्रातिपदिक देखील 'उगित्' आहे.
 सारांश, 'उगितश्चे' या सूत्रातील 'उगित्' हा शब्द ज्या प्रत्ययाला लागू पडता
 तसा प्रत्ययभिन्नाला देखील लागू पडता म्हणून असा टिप्पणी ही परिभाषा लागत
 नाहीं, व त्यामुळे 'यवमती' व 'निर्ववमती' अशी रूपे सिद्ध होण्यात अडथळ येत
 नाहीं वास्तविक 'यव+मनुप्=यवमत्' या स्थली 'यव' शब्दातून 'मनुप्'
 प्रत्यय झाला असल्यामुळे 'यवमत्' हा शब्द 'मनुप्' प्रत्ययान्त मानला जाऊ
 शकता, पण 'निर्वव' या शब्दातून 'मनुप्' प्रत्यय झाला नसल्यामुळे, 'निर्वव
 मत्' हा शब्द 'मनुप्' प्रत्ययान्त मानता येत नाहीं त्यामुळे प्रकृत परिभाषेप्रमाणे
 'टीप्' प्रत्यय लागून 'यवमती' असे रूप होऊ शकेल, पण 'निर्ववमती' असे रूप
 होऊ शकणार नाहीं. परंतु जेथे सूत्रांत प्रत्यय व अप्रत्यय या दोहोंमाहि लागू पडण्यास
 असा उभयसंघातून शब्द उपयोगात आणला आहे तेथे, वर सांगितलेप्रमाणे, प्रकृत
 परिभाषा लागत नसल्यामुळे, जसे 'यवमती' हे रूप सिद्ध झाले तसे 'निर्ववमती'
 हे रूप देखील सिद्ध होते) यस्मात्प्रत्ययविधि १-४-११ या अक्षय्यादिप्रत्यय
 सूत्रातील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे

परिभाषा २४

‘येन विधिरिति सूत्रे प्राप्य एतद्धटकतदन्तांशस्यापवादः पठ्यते-’

“येन विधि ’ १-१-७२ या सूत्रावरील भाष्यात मागील परिभाषेत जे दोन-म्हणजे तदादि व तदन्त-अश सांगितले आहेत त्यापैकी ‘तदन्त’ या अशाचा अपवाद अमणारी ही परिभाषा पठित केली आहे —

प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या ॥ २४ ॥

जेथे सूत्रात पञ्चम्यन्त पद खेरीज करून इतर पदानंतर प्रत्ययांचे ग्रहण (प्रत्यय व्हावा या हेतूने केले नसून इतर कार्य होण्याकरिता) केलें आहे तथा ठिकाणी तदन्त विधि होतो (पण जेथें सूत्रात पञ्चम्यन्त पदानंतर प्रत्ययाचा निर्देश केला आहे तेथें तदन्तविधि होत नाही)

“यत्र पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्नैत्यर्थः । यथा ‘रदाभ्यां निष्ठातो न इत्यत्र, तेन वृषत्तीर्णेत्यादौ धातुतकारस्य न नत्वम् । तदन्तेत्यंशानुपस्थितावपि तदादीत्यंशस्योपस्थितौ रेफदान्तात्परस्य निष्ठातस्यैत्यर्थ इति न दोषस्तदंशानुपस्थितौ मानाभावात्, तदन्ताशोपस्थितौ तूभयोरेकविषयत्वमेव स्यादिति वृषत्तीर्णेत्यादौ दोषः स्यादेव ।

(‘येन विधि ’ या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा वार्तिकरूपाने पठित केली असून, ती ‘प्रत्ययग्रहण चापञ्चम्या ’ या शब्दात पठित केली आहे, व नागेशानें उद्योतात निचा अर्थ खाली लिहिल्याप्रमाण केला आहे — ‘पञ्चम्यन्तान् पर प्रत्ययो यत्र कार्यान्तरविधानायानुपसृते तद्विधिस्यले प्रत्ययग्रहण तदन्तविधे प्रवेशनमिति वार्तिकार्थ ’ व या परिभाषेचा जो अर्थ धरिला आहे तोच या पर्काचा अर्थ आहे.) जेथे सूत्रात पञ्चम्यन्त पदानंतर प्रत्ययांचे ग्रहण केलें असतें व ते प्रत्ययग्रहण (प्रत्ययाच्या विधान करिता-म्हणजे प्रत्यय व्हावा असे सांगण्याच्या हेतूने केले नसून,) काही तरी भिन्न कार्य सांगण्याच्या हेतूने (उद्देश्येयते) केले असते तेथें तदन्तविधि होत नाही (म्हणजे प्रत्ययाचें प्रत्याधानाचे ग्रहण न होता केवळ प्रत्ययाचेच ग्रहण होत, व या ठिकाणी ‘प्रत्यय’ हा प्रत्ययाचाच वाचक असतो, आणि ‘प्रत्ययग्रहणे ’ या परिभाषेचा उद्देश तदादि अश उपस्थित होतो व तदन्तासाधी उपस्थिति होत नाही) याचें उदाहरण ‘रदाभ्यां निष्ठातो न ’ सू० १०१६ हे सूत्र आहे. (या सूत्रात ‘निष्ठा’ प्रत्ययाचे-म्हणजे ‘त्’ व ‘तवन् ’ या प्रत्ययांचे-‘रदाभ्याम् ’ या पञ्चम्यात पदानंतर ग्रहण केले आहे, व ते

प्रत्ययांचे विधान करण्याच्या हेतूने केले नसून कार्यान्तरविधानावरितां—म्हणजे निष्ठा प्रत्ययांतील तकाराचा नकार व त्याच्या लगेच पूर्वी असणाऱ्या धातूतील दकाराचा नकार हांण्याकरितां—केले आहे म्हणून या सूत्रांतील 'निष्ठा' या शब्दाचा, या परिभाषेप्रमाणे, निष्ठासंज्ञकप्रत्यय असाच अर्थ होतो; अशा टिकाणीं तदन्तविधि होत नसल्यामुळे 'निष्ठान्त' असा अर्थ होत नाही.) यामुळे 'दृपत्तीर्णा' इत्यादि स्थलीं धातूत असलेल्या तकाराचे नव्च होत नाही (व निष्ठासंज्ञकप्रत्ययांतील तकाराचेच नव्च होते.) 'प्रत्ययग्रहणे' या परिभाषेच्या तदन्तांशाची उपस्थिति होत नसली तरी तदादि अंशाची उपस्थिति होत असल्यामुळे, 'रदाभ्यां निष्ठतो नः' या सूत्राचा 'रेफान्तापुढे किंवा दान्तापुढे असलेल्या निष्ठेतील तकाराचा नकार होतो' असा अर्थ होतो व यामुळे 'दृपत्तीर्णा' हे रूप सिद्ध होण्यात कांहीं अडचण येत नाही. (पञ्चम्यन्त पदानंतर प्रत्यय उच्चारला असल्यास जशा तदन्तांशाची उपस्थिति होत नाही तशी) तदादि अंशाची (देखील) उपस्थिति होत नाही असे मानण्यास कांहीं प्रमाण नाही. अशा टिकाणीं तदन्तांशाचीहि उपस्थिति झाल्यास, तदादि व तदन्त हे दोन्ही अंश एकाच शब्दस्वरूपास—म्हणजे 'तृ+क्त=तीर्+क्त' अशा शब्दस्वरूपास लागू पडतील, व यामुळे इष्ट रूप सिद्ध होण्यात अडचण येईलच ('दृपद्+तृ+क्त' येथे 'तृ' धातूहून 'क्त' प्रत्यय झाला आहे 'क्त इत् धातोः' सू० २३९० या सूत्राने धातूतील ककाराचे जागीं इकार होऊन, 'उण् रपरः' सू० ७० या सूत्राने इकारापुढे रकार होऊन, व 'हलि च' सू० ३५४ या सूत्राने इकाराचा दीर्घ होऊन 'दृपद्+तीर्+क्त' अशी स्थिति होते व 'रदाभ्यां निष्ठतो नः' सू० ३०१६ या सूत्राने निष्ठाप्रत्यय जो तकार त्याचा नकार होऊन, 'रदाभ्यां नो णः' सू० २३५ या सूत्राने नकाराचा णकार होऊन, 'दृपत्तीर्णा' असे रूप होते. सारांश या स्थलीं 'रदाभ्याम्' या पञ्चम्यन्त पदानंतर 'निष्ठा' प्रत्ययांचे ग्रहण केले असल्यामुळे, प्रकृत परिभाषेप्रमाणे तदन्तांशाची उपस्थिति होत नसून केवळ तदादि अंशाची उपस्थिति होत असल्यामुळे, 'यस्मात् निष्ठाप्रत्ययो विहितः तदादेः रेफान्तात् शब्दस्वरूपात् परस्य निष्ठातकारस्य नकार स्यात्' अशा 'रदाभ्याम्' या सूत्राचा अर्थ होऊन 'दृपत्तीर्णा' हे इष्ट रूप सिद्ध होण्यात कांहीं अडचण येत नाही. या स्थलीं जशी तदादि अंशाची उपस्थिति होते तशी तदन्तांशाचीहि उपस्थिति झाली असती तर 'निष्ठा' प्रत्ययाने निष्ठान्त शब्दस्वरूपाचे ग्रहण झाले असते तर 'रदाभ्याम्' या सूत्राचा 'यस्मात् प्रत्ययो विहितः तदादेः तदन्तम्यन्तस्य यः तकारः सः रेफादकारात् परश्वत् तस्य नकारो भवति, पूर्वस्य दकारस्य च नकारो भवति' असा अर्थ झाला असता, व 'दृपद्+तीर्+क्त' या उदाहरणांत 'दृपद्' यांतील दकारापुढे, तदादितदन्त—म्हणजे ज्याहून 'क्त' प्रत्यय झाला आहे असा क्त प्रत्ययान्त—'तीर्+क्त' हा शब्द असल्यामुळे, 'तीर्' यांतील आदिनकाराचा नकार व त्याच्या लगेच मागे असलेल्या 'दृपद्' यांतील अन्त्य दकाराचा नकार होऊन 'दृपत्तीर्णा' असे विकृत रूप झाले असते व 'दृपत्तीर्णा' असे रूप सिद्ध होऊं शकले नसे.)

‘ स्यातासी ललुटो ’ रित्यादां ललुटोः परयोरित्यर्थे नियमेनावधि साकाङ्क्षत्वेनोपस्थितधातोरित्यस्यावधि चैनान्वयान्न तदन्तविधिः ।

(‘ स्यातासी ललुटो ’ या सूत्रान् ल’ व लुट् ’ याचा पञ्चम्यन्तपदान्तर निर्देश केला असल्यामुळे, या सूत्रास प्रकृत परिभाषा लागू नये, व प्रययग्रहणपरिभाषे प्रमाणे तदादि व तदन्त या दोन्ही अशाची उपस्थिति व्हावी, व ते दोन्ही अश उपस्थित झाल्यास, ‘ यस्मात् ललुटो विहितौ तदादौ लृन्ते लुडन्त वा नञ्स्वरूपे परे सति अव्यवहितपूर्वे स्यातासी न् ’—हणजे ज्याहून लृन्ते किंवा लुट् झाला आहे असा लृन्त किंवा लुडन्त शब्द पुढे असल्यास त्याच्या लोच माग ‘स्य’ व ‘ताम्’ अनुक्रमे होतात—असा ‘स्यातासी ललुटो’ या सूत्राचा अर्थ हाईल, व त्या अर्थान्वय ‘भू+लुट्’ अशा स्थितीत, लुडन्त ‘भू’ धातूच्या मागे ‘स्य’ हे विकरण लावण्याची आपत्ति येईल त्या आपत्तीचे निवारण कर्मे होत हे ग्रन्थकार या पक्षाने सांगतात) ‘स्यातासी ललुटो’ सू० २१८६ इत्यादि सूत्रात ‘ललुटो’ या निमित्तसप्तमीचा ‘लृन्ते किंवा लुट्’ पुढे असता असा अर्थ होत असल्यामुळे, ‘कशापुढे असता’ अशी आकाक्षा अवश्य उत्पन्न होते, व ती आकाक्षा पूर्ण करण्याकरिता (धातो म्काच हलादे ’ सू० २६२९ या पूर्वसूत्रातून) ‘धातो’ या पञ्चम्यन्तपदाची अनुवृत्ति करावी लागते, व त्या पदाचा अवधिवाचक अर्थान्वय ‘ललुटो’ या पदाचा अन्वय होत असल्यामुळे, अशा ठिकाणी, या परिभाषेप्रमाणे, तदन्तविधि हात नाही (सारास, सूत्रात पञ्चम्यन्त पद उभारले असल्यास किंवा अनुवृत्त असल्यास व त्यापुढे प्रत्ययाच ग्रहण केले असल्यास जसा तदन्तविधि होत नाही, त्याचप्रमाणे जेथे ‘कशाच्या पुढे’ अशा प्रकारच्या अवधीची आकाक्षा पूर्ण करण्याकरिता पञ्चम्यन्तपद आक्षिप्त—हणजे अभ्याहृत—कराव लागत अशा ठिकाणी देखील प्रकृत परिभाषा लागत, व तदन्ताशाची उपस्थिति न होता, केवळ तदादिअशाचीच उपस्थिति होते यामुळे ‘स्यातासी’ या सूत्रात अवधीची आकाक्षा पूर्ण करण्याकरिता ‘धातो’ हे अवधिवाचक पञ्चम्यन्त पद आक्षिप्त करावे लागत असल्यामुळे व तरा आक्षिप्त पञ्चम्यन्तपदापुढे ‘लृ’ ‘लुट्’ या प्रययाने ग्रहण केले असल्यामुळे येथे प्रकृत परिभाषा लागून तदन्तविधि होत नाही, व यामुळे ‘धातो ललुटो परयो धातो स्यातासी न्’ असा त्या सूत्राचा अर्थ होतो, व या अर्थान्वय, धातुपुढे लृ व ‘लुट्’ असल्यास धातूला ‘स्य’ व ‘ताम्’ ही विकरणे अनुक्रमे होऊन ‘भू+स्य+ति=भू+इ+स्य+ति=भो+इ+स्य+ति=भविष्यति’ असे शुद्ध रूप सिद्ध होत मागील परिभाषेत यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाधीवते तत्र तदादेरियन्ता शमाश्रोपस्थिति’ असे झटले आहे तरा ठिकाणी केवळ तदादि अशाची उपस्थिति का होत असते याच कारण या पक्षाने सांगितले आहे, व ते कारण हच आहे की अशा ठिकाणी अवधिवाचक पञ्चम्यन्तपद आक्षिप्त करावे लागत असल्यामुळे प्रकृत परिभाषा प्रवृत्त होते, व तदन्ताशाची उपस्थिति न होता, केवळ तदादि अशाची उपस्थिति होते)

' इयाब्भ्य ' इत्यादीं तु न दंपस्तत्र कस्मादिति नियतावध्याका-
ङ्क्षाया अभवेत् पञ्चम्यन्तस्य प्रत्ययविशेषणावाभावात्

' ह्रद्व्याब्भ्य ' सू० २३२ इत्यादि सूत्रांत (' ह्याप्—ह्रणजे ही' व 'आप्'
—या प्रत्ययांचे ग्रहण केले असल्यामुळे, अशा टिकार्गी प्रत्ययग्रहणपरिभाषेप्रमाणे—
ह्रणजे परिभाषा २३ प्रमाणे—तद्वादितदन्तविधि करून ' इयन्तात् ' आश्रन्तात् ' अमा
अर्थ करण्याच्या आड प्रकृत परिभाषा २४ येत नाही, व) वीणतीहि अडचण उप-
स्थित होत नाही; कारण ह्या सूत्रांत (' ही' व 'आप्' हे प्रत्यय नेहमी प्रातिपदि-
कांहूनच होणारे असल्यामुळे, ' हे प्रत्यय वशाच्यापुढे अमतां' अशा प्रकारची) अवधीची
आकांक्षा उत्पन्न होत नाही, (व त्यामुळे पञ्चम्यन्त पद आक्षिप्त करण्याची गरज
नसल्यामुळे) ह्या प्रत्ययांचे विशेष्य होणारे असे पञ्चम्यन्त पद उपस्थित होत नाही.
(त्यामुळे अशा टिकार्गी प्रकृत परिभाषा लागू पडत नाही. जर ' ह्रद्व्याब्भ्यः ' ह्या
सूत्रात पञ्चम्यन्त पद निर्दिष्ट किंवा अनुवृत्त असते व त्यानंतर ' ही' व 'आप्' ह्या
स्त्रीप्रत्ययांचे ग्रहण केले असते, किंवा अवधीची आकांक्षा असती, आणि ती पूर्ण कर-
ण्याकरितां पञ्चम्यन्त पद आक्षिप्त करण्याची गरज असती तर प्रकृत परिभाषा लागू
पडली असती व तदन्तविधि हांडे शकला नमता. पण येथे तसे कांहीच नसल्यामुळे
तदन्तविधि करणारा कांहीच अडचण येत नाही.)

अङ्गसंज्ञासूत्रे तु तद्वादेः प्रत्यये पर इत्यर्थे पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वं
स्पष्टमेव ।

(' सस्मात्प्रत्ययविधिः तद्वादि प्रत्ययेऽङ्गम् ' सू० १९९ या अङ्गसंज्ञाविधायकसू-
त्रांत ' प्रत्यये ' ह्या प्रत्ययवाचक शब्दाचे पञ्चम्यन्तपदानंतर ग्रहण केले नसल्यामुळे,
प्रकृत परिभाषा ह्या सूत्रास लागू पडू शकत नाही व त्यामुळे तदन्तविधि करून ' प्रत्यय'
ह्या शब्दाचा ' प्रत्ययान्त ' असा अर्थ केल्यास, ज्याहून जो प्रत्यय झाला आहे त्या प्रत्य-
याच्या लगेच मागे असलेल्या शब्दस्वरूपास अङ्गसंज्ञा प्राप्त न होण्याची आपत्ति येईल.
पण ग्रन्थकार म्हणतात की अशी आपत्ति येऊ शकत नाही; कारण) अङ्गसंज्ञाविधायक
सूत्रांतील ' प्रत्यये ' ह्या पदाचा ' तद्वादेः प्रत्यये परे ' असा अर्थ होत असल्यामुळे,
' तद्वादेः ' हे पञ्चम्यन्तपद प्रत्ययाचे विशेषण होते हे आगदी उघड आहे. (मारांश
अङ्गसंज्ञाविधायक सूत्रांत ' प्रत्यये ' हे निमित्त्वाचक सप्तम्यन्तपद उच्चारले असल्यामुळे,
त्याचा ' प्रत्यये परे सति ' असा अर्थ होतो, व तसा अर्थ होत असल्यामुळे, ' कस्मात्परं
सति' अशी अवधीची आकांक्षा उत्पन्न होते, व ती आकांक्षा पूर्ण करण्याकरितां ' तद्वादेः'
हे पञ्चम्यन्तपद आक्षिप्त करावे लागते, व ते पद प्रत्ययाचे विशेषण होते अशारांतीने
आक्षिप्त केल्यास पञ्चम्यन्त पदानंतर ' प्रत्यय ' शब्दाचे ग्रहण होत असल्यामुळे प्रकृत
परिभाषा लागू पडते, व त्यामुळे ' तदन्तविधि ' होत नाही, आणि ' प्रत्यय ' हा शब्द
प्रत्ययान्ताचा वाचक न होतो, कवळ प्रत्ययाचाच वाचक होतो व ' यस्मान् यस्य प्रत्य-

यस्य विधिः, तदादेः प्रत्यये परे तदादि अङ्गसंज्ञकं भवति 'अमा त्या सूत्राच्चा अर्थे होतो.)

अत एवोत्तमैकाभ्यामित्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते ॥ २४ ॥

(जेथें अवर्धाची आकांक्षा पूर्ण करण्याकरितां सूत्रांत पञ्चम्यन्त पद आक्षिप्त करावें लागते तशा टिकाणी तदन्तांशाची उपस्थिति न होतां तदादि अंशच उपस्थित होतो व तो प्रत्ययाचें विशेषण होतो आणि त्यामुळे तशा टिकाणी प्रकृत परिभाषा लागू पडते असा नियम मानण आहे,) म्हणूनच 'उत्तमैकाभ्या च' सू० ७९४ ह्या सूत्रांत 'उत्तमैकाभ्याम्' असा केलेला निर्देश व अशा प्रकारचें इतर सूत्रांत केलेले निर्देश शुद्ध ठरतात. ('सुपि च' सू० २०२ ह्या सूत्रांत निमित्तवाचक 'सुपि' हे सप्तम्यन्त पद उदारले अमल्यामुळें त्याचा अर्थ 'सुपि परे सति' असा होतो, व त्यामुळें 'यस्मात्परे सति' अशी अवर्धाची आकांक्षा उत्पन्न होते, व ती आकांक्षा पूर्ण करण्याकरितां 'तदादेः' हे पञ्चम्यन्त पद आक्षिप्त करावें लागतें, व 'यस्मात् सुप् प्रत्ययो विहितः तदादेः सुपि परे' असा सूत्रार्थ होतो व सुप् प्रत्यय प्रययाचा वाचक होत असून सुवन्ताचा वाचक होत नाही त्यामुळें 'उत्तम+सु+एक+सु+भ्याम्' अशा स्थितीत, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू० ६५० ह्या सूत्राने 'सु' प्रत्ययाचा लुक् होऊन 'उत्तम+एक+भ्याम्' अशी स्थिति झाली असतां, 'भ्याम्' हा यशादि सुप् प्रत्यय 'उत्तम+एक=उत्तमैक' ह्या प्रातिपदिकाहून झाला अमल्यामुळे, ज्याला तो प्रत्यय झाला आहे त्या 'उत्तमैक' ह्या अङ्गाचा अन्य अकार दीर्घ होऊन 'उत्तमैकाभ्याम्' असें रूप सिद्ध होते. येथें प्रत्यय प्रत्ययान्ताचा वाचक मानला तर 'उत्तम' ह्यापुढे 'एक+भ्याम्' असें सुबन्त असल्यामुळे, 'उत्तम' हांतील अन्य अकार दीर्घ होऊन 'उत्तमैकाभ्याम्' असें आनेष्ट रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल.)

परिभाषा २५

नन्वेवं कुमारी ब्राह्मणिरूपेत्यादी धरूपोत्तमैकस्वोपत्तिरतआह—

(परिभाषा २४ एवढीच परिभाषा २३ ची अपवाद मानल्यास,) 'कुमारी ब्राह्मणिरूपा' इत्यादि स्थली 'धरूप' सू० ९८५ ह्या सूत्रान्वये ऋस्व होण्याची आपत्ति येईल ('प्रवामायां रूपप्' सू० २०२१ ह्या सूत्राने होणाऱ्या ज्या 'रूपप्' प्रत्ययाचा 'धरूप' ह्या सूत्रांत निर्देश केला आहे त्याचा, प्रत्ययब्रह्मणपरिभाषेप्रमाणे, तदन्तविधिनं 'रूपप्रत्ययान्त' असा अर्थ करावा लागेल, व असा अर्थ केल्यास, 'कुमारी' ह्या शब्दापुढे रूपप्रत्ययान्त 'ब्राह्मणिरूपा' हा शब्द असल्यामुळे, 'कुमारी' यांतील अन्य इकाराचा ऋस्व होईल, व 'कुमारि ब्राह्मणिरूपा' असें विकृत रूप होईल. तमें न व्हावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.

उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम् ॥ २५ ॥

“ उत्तरपदाधिकारीतील सूत्रान् प्रत्ययाच्च ग्रहणं केलें अमल्यास, तो प्रत्यय प्रत्ययान्ताचा वाचक होत नाही (व केवळ प्रत्ययाचाच वाचक असतो—ग्रहणजे ह्या शिवाजी तदन्तविधि होत नाही.) ”

(उत्तरपदाधिकार महाद्या अध्यायाच्या तृतीय पादाच्या आरंभापासून सुरू होत असून त्या पादाच्या अखेरपर्यंत आहे ‘घरूपकल्प’ हे सूत्र त्या अधिकारात सांगितले असल्यामुळे, त्या सूत्रात सांगितलेले प्रत्यय ह्या परिभाषेप्रमाणे प्रत्ययान्ताचे वाचक न होतो केवळ प्रत्ययाचेच वाचक होतात त्यामुळे, ‘रूपप्’ हा प्रत्यय ‘मागणी’ ह्या शब्दाच्या पुढे असल्यामुळे त्या शब्दातील ईकाराचा वृहत्व होतो, ‘कुमारी’ ह्या शब्दापुढे जरी रूपप्रत्ययान्त शब्द आहे तरी, त्या ‘कुमारी’ शब्दापुढे ‘रूपप्’ प्रत्यय नसल्यामुळे ‘कुमारी’ झालील ईकाराचा वृहत्व होते नाही.)

‘हृदयस्य हृदयस्यदण्डालासोपि’ त्यत्र लेखग्रहणात् । तत्र लेखेति न घञन्तमनभिधानात् । इयं च ‘हृदयस्ये’ ति सूत्रे एव भाष्ये स्पष्टा ॥ २५ ॥

‘हृदयस्य हृदयस्यदण्डालासोपि’ सूत्रात ‘लेख’ शब्दाचे ग्रहण केलें आहे (व तो शब्द ह्या परिभाषेचा ज्ञापक आहे, कारण ‘अण्’ प्रत्यय सूत्रात सांगितल्याच आहे ‘अण्’ प्रत्ययांत जर प्रत्ययान्ताचे ग्रहण झाले असते तर पुन अणन्त ‘लेख’ शब्द उच्चारण्याची पाणिनाला गरज नव्हती परंतु ‘अण्’ प्रत्यय व ‘अण्’ प्रत्ययान्त ‘लेख’ शब्द असे दोन्ही ह्या सूत्रात उच्चारले असल्यामुळे हें स्पष्ट होत की उत्तर पदाधिकारीतील सूत्रात प्रत्ययाचे ग्रहण केलें असल्यास तो प्रत्यय प्रत्ययान्ताचा वाचक होत असून प्रत्ययाचाच वाचक असतो व अशा रीतीने ‘अण्’ व ‘लेख’ हे शब्द या परिभाषेचे ज्ञापक ठरतात. कोणी असे म्हणेल की, सूत्रातील ‘लेख’ शब्द अणन्त असून घञन्त आहे, म्हणून त्या घञन्त ‘लेख’ शब्दाचा सूत्रात पृथक् निर्देश करावा लागला—पण हें झणणे बरोबर नाही, कारण) तो ‘लेख’ शब्द घञन्त आहे अस मानल्यास योग्य अर्थबोध होणार नाही (दुसरे असे की, ‘लेख’ शब्द अणन्त नाही व घञन्त आहे असे मानल्यास, ज्ञापकपर भाष्यादीं विरोध येईल. घञन्त ‘लेख’ शब्द ‘हृदय’ शब्दापुढे आल्यास, ‘हृदयलेख’ असेच रूप होईल व हृदादेश होणार नाही, असें कैयटानें आपल्या टीकत स्पष्ट झटले आहे) ‘हृदयस्य हृत्’ १-३-५० ह्या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा सांगितली आहे. (येथें सहज अशी शक्य उत्पन्न होते की, ‘घरूप’ या सूत्रांत प्रत्ययाचा निमित्तसप्तमीन निर्देश केल्या असल्यामुळे—म्हणजे त्या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या प्रत्ययाचा निमित्तत्वानें भाष्य केल्या असल्यामुळे आणि ते प्रत्यय पुढे आले असता त्याच्या लगेच माग असलेल्या शब्दाच्या पास सूत्रनिर्दिष्ट कार्यं होतें असा अर्थ होत असल्यामुळे,—‘यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रियते तत्र तदादेरियन्ताशमाश्रयेति’ ह्या भाष्येकन्यायाव्ययें, व तसेच अशा

क्रिकार्णा ' कशापुढे असतां ' अर्था उत्पन्न होणारी आकांक्षा पूर्ण करण्याकरितां पञ्चम्य-
 म्पद उपस्थित होत असल्यामुळे 'प्रत्ययग्रहणेचापञ्चम्याः' ह्या परिभाषेप्रमाणें देखील,
 तद्विद् भ्रशच उपस्थित होतो व तद्गतांशाची उपस्थिति होत नाही. त्यामुळे हीवेगळा
 परिभाषा करण्याची कांहीच गरज नव्हती व 'प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः' ह्या परिभा-
 षेने काम भागलें असते—पण ही शंका बरोबर नाही व ह्या शंकेचें उत्तर भैरवीत पुढें
 लिहिल्याप्रमाणे दिलें आहे—'शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय प्राप्ततदन्तविधेस्तथा निषेधोऽपि
 उत्तरपदस्य विशेष्यत्वाद्यन्तविधिः प्राप्तमन्निषेधार्थमस्यावश्यकत्वात् ' व ह्या पद-
 कीचा अर्थ असा आहे की, जेथे सूत्रांत निर्दिष्ट असलेला प्रत्यय पञ्चम्यन्त पदाचे विरे-
 षण होतो तेथे 'येन विधिरतदन्तस्य ' ह्या सूत्रान्वये व प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वये
 प्राप्त झालेल्या तदन्तविधीचें निवारण करण्याकरितां 'प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः' ही
 परिभाषा सांगितली आहे. पण जेथे प्रत्यय उत्तरपदाधिकारांतील सूत्रांत अनुवृत्त अस-
 लेल्या उत्तरपदाचें विशेषण होतो व त्यामुळे 'येन विधिरतदन्तस्य ' ह्या सूत्रान्वये व
 प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वये जी तद्गन्तविधीची प्राप्ति होते त्याचें निवारण परिभाषा
 २४ ने होऊं शकत नाही, व त्याचें निवारण होण्याकरितां प्रकृत परिभाषा
 आवश्यक आहे, व अशा रीतीने ती व्यर्थ ठरत नाही.)

परिभाषा २६

“ नन्वेवं परमकारीपगन्धीपुत्र इत्यत्रेवातिकारीपगन्ध्यापुत्र, इत्यत्र ' व्यङ्गः
 सग्नसारणं पुत्रपत्यो ' रिति स्यादत आह—

(परिभाषा २४ व २५ पृष्ठांचाच प्रत्ययग्रहणपरिभाषेचा अपवाद आहेत असे मान-
 ल्यास,) ज्याप्रमाणें ' परमकारीपगन्धीपुत्रः ' या स्थली 'व्यङ्गः सग्नसारणं पुत्रपत्योः '
 सू० १००३ या सूत्रान्वये व्यङ्गला सग्नसारण झालें आहे त्याचप्रमाणें ' अतिकारीप-
 गन्ध्यापुत्रः ' या स्थली देखील वरील सूत्रान्वये व्यङ्गला सग्नसारण होण्याची आपत्ति
 येते. (कारण दोन्ही उदाहरणांत उत्तरपद 'पुत्र' आहे. त्यामुळे वरील सूत्रान्वये दोन्ही
 स्थली सग्नसारणकार्य प्राप्त होतें. ' अतिकारीपगन्ध्यापुत्रः या स्थली सग्नसारण कां
 होत नाही हें स्पष्ट करण्याकरितां) ही परिभाषा सांगतात—

स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न ॥ २६ ॥

' सूत्रांत स्त्रीप्रत्ययाचें ग्रहण केलें असल्यास (व त्या स्त्रीप्रत्ययाला कांहीं कार्य
 होणे सांगितलें असल्यास जरी तद्गन्तविधि होतो व स्त्रीप्रत्यय स्त्रीप्रत्ययान्ताचा वाचक
 होतो तरी) स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द प्रधान असल्यास तदादिनियम लागू पडत नाही. (पण
 स्त्रीप्रत्यय अग्रधान झाला असल्यास, तदादिनियम देखील लागू पडतो.)'

(सारांश, जेथे स्त्रीप्रत्यय उपमज्जनंभूत-गृहणजे प्रधान-अमेत् तेथे प्रत्यय-प्रहणपरिभाषा ०३ प्रमाणे तदादि व तदन्त या टोन्ही अशाची उपभ्रिति होते, व ज्या शब्दाहून स्त्रीप्रत्यय झाला आहे त्याच्या आरंभावासाहून प्रत्ययाच्या अक्षरपर्यंत व शब्द-स्वरूप असेल तेवढ्याच शब्दस्वरूपाचे, त्या स्त्रीप्रत्ययाने, प्रहण होतं पण जेथे स्त्रीप्रत्यय प्रधान अमेत् तेथे तदादिनियम न लागता, केवळ तदन्तनियमच लागतो, व त्यामुळे ज्या शब्दाहून स्त्रीप्रत्यय झाला आहे त्याच्यामागे इतर शब्द अग्न्यास देवांस स्त्रीप्रत्यय झाला जें कार्य होणें सांगितले आहे ते होत वर दिलेल्या टोन्ही उदाहरणात 'कार्यापगन्ध्या' हें पद समान असून, ' करीगन्ध इ गन्धो यस्य न करीगन्धि , तस्यापस्य स्त्री करीगन्ध्या' अशा रीतीने नें सिद्ध झालें आहे. येथे 'उपमानाद्ये' सू० ८७६ यांनं इव होऊन, व 'तस्यापरसम्' सू० १०८८ यांनं अपत्यार्थेऽ 'अण्' प्रत्यय होऊन, व 'अगिजोरनार्यो' सू० ११९८ यांनं व्यट्टादेशे होऊन, व 'यस्यति च' सू० ३११ यांनं इमारलेप होऊन, व 'यश्चाप्' सू० ५२८ यांनं 'चाप्=आ' प्रत्यय होऊन, व आचचाला वृद्धि होऊन, ' करीगन्ध्या' हे रूप तयार झालें आहे ' परमकारीगन्ध्या' हा शब्द 'परमा चामौ करीगन्ध्या' असा कर्मधारय समान होऊन बनला आहे. येथे ' करीगन्ध्या' हा व्यट्ट प्रत्ययान्त शब्द आहे व जेथें व्यट्ट होतो तेथें नियमेकरून 'चाप्=आ' होत असल्यामुळे, ' करीगन्ध्या' हा शब्द देखील एका रीतीने व्यट्टप्रत्ययान्त मानण्यास काही हरकत नाही, व हा शब्द जेथें कशाचाहि उपमज्जनं झाला नसून प्रधान आहे तेथें व्यट्ट प्रत्ययाला 'व्यट्ट सप्रमारणम्' सू० १००३ ह्या सूत्रानें जें सप्रमारणरूपी कार्य सांगितले आहे ते होतें, व तें कार्य जमव्याहून व्यट्ट झाला आहे अशा शब्द स्वरूपाच्या अन्तीं असणाऱ्या 'व्यट्ट' प्रत्ययाला होतें त्याचप्रमाणे तें कार्य ज्याहून व्यट्ट झाला आहे त्याच्यापूर्वी इतर शब्द असले तरी तशा शब्दसमुदायाच्या अन्तीं असलेल्या व्यट्ट प्रत्ययास देवांस होतें— गृहणतेच ह्याचा अर्थ असा की, जेथे स्त्रीप्रत्यय प्रधानत्वानें स्त्रित्वाचा बोध करितो तेथें तदादिनियम लागत नाही ' परमकारीगन्ध्याया पुत्र= परमकारीगन्धीपुत्र ' या उदाहरणात जर तदादिनियम लागू पडला अमता तर, ज्याअर्थी ' करीगन्धि ' ह्या शब्दाहून 'अण्' प्रत्यय होऊन व्यट्टादेश झाला आहे व ' परमकारीगन्धि ' ह्या शब्दाहून 'अण्' प्रत्यय व व्यट्टादेश झाला नाही त्याअर्थी, ' करीगन्ध्याया पुत्र= ' करीगन्धीपुत्र ' येथें सप्रमारण झालें असतें, पण ' परमकारीगन्ध्याया पुत्र ' येथें सप्रमारण झालें नसत, व ' परमकारीगन्ध्यापुत्र ' असे विकृतरूप झालें असत, पण येथें तदादिनियम लागत नसल्यामुळे ' परमकारीगन्धीपुत्र ' असे इष्ट रूप सिद्ध होते पण ' करीगन्ध्यामतिक्रान्ता अतिकारीगन्ध्या, अतिकारीगन्ध्याया पुत्र ' येथें सप्रमारण न होता ' अतिकारीगन्ध्यापुत्र ' असेच रूप होते ह्याचें कारण हें आहे की ' करीगन्ध्यामतिक्रान्ता—अन्या काचित् स्त्री— अतिकारीगन्ध्या' ह्या ' भयाद्य प्रक्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया '—सू० ७८० वरील

वार्तिक— वा वार्तिकान्वये शलिल्या तत्पुरुषसमासांत, अन्यपदार्थ— म्हणजे कारीव-
गन्ध्याहून भिन्न स्त्री—प्रधान आहे व ' कारीवगन्ध्या ' हा शब्द 'अति' ह्या शब्दाच्या
अथाच्या—म्हणजे 'अतिक्रमण करणारी' ह्या अर्थाच्या—अपेक्षेने अप्रधान आहे. सारांश
ह्या उदाहरणात ' व्यङ् ' हा स्त्रीप्रत्यय ज्या शब्दाहून झाला आहे त्याच्या स्त्रीत्वाचा
प्रधानत्वाने बोध करित नसून गौणत्वाने बोध करित असल्यामुळे, येथे तद्वादिनियम
लागतो. त्यामुळे ' अतिकरीवगन्धि ' ह्याहून 'अण्' प्रत्यय व त्या अगाचे जागी व्यङ्
आदेश झाला नसल्यामुळे व ' करीवगन्धि ' एवढ्याच शब्दस्वरूपाहून तो प्रत्यय
झाला असल्यामुळे, 'अतिकरीवगन्धीपुत्र' असे रूप न होता ' अतिकारीवगन्ध्यापुत्रः '
असेच रूप होते,)

विषयसप्तमीयम् । यः स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं प्राधान्येनाह तत्र तद्वादिनि-
यमो न । यस्त्वप्राधान्येनाह तत्र तद्वादिनियमो ऽस्त्येवेत्यर्थः ।

ह्या परिभाषेतील ' स्त्रीप्रत्यये अनुपसर्जने ' ही विषयसप्तमी आहे (व ' अनु-
सर्जने ' हे पद ' स्त्रीप्रत्यये ' याचे विशेषण असून त्या पदाचा अर्थ ' अनुपसर्जनस्त्री-
प्रत्ययविषये '—म्हणजे जेथे स्त्रीप्रत्यय प्रधान असतो तशा स्थली—असा आहे.) जेथे
स्त्रीप्रत्यय ज्याहून तो झाला आहे त्याच्या स्त्रीत्वाचा, प्रधानत्वाने बोध करित असेल—
म्हणजे स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द प्रधान असेल—तेथे तद्वादिनियम लागत नाही, पण जेथे
स्त्रीप्रत्यय ज्याहून तो झाला आहे त्याच्या स्त्रीत्वाचा, गौणत्वाने बोध करित असेल—
म्हणजे जेथे स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द उपसर्जनीभूत झाला असेल—तेथे तद्वादिनियम लागतोच
असा ह्या परिभाषेचा अर्थ आहे.

प्रत्यासत्त्या यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेयं तदर्थं प्रत्यनुप-
सर्जनत्वमेवैतत्परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तम्

(ज्याहून स्त्रीप्रत्यय झाला आहे एवढ्याच स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द जर समासांतर्गत
—म्हणजे समासाचा अवयव—झाल्य नसेल तर तो शब्द निर्य प्रधानच असणार, व त्या
शब्दाच्या अर्था असणारा स्त्रीप्रत्यय तशा स्थली प्रधानत्वानेच स्त्रीत्वाचा बोध करणार.
त्यामुळे अशा स्थली त्या शब्दाचे इतर शब्दांशी साक्षिप्य नसल्यामुळे तो शब्द प्रधान
आहे की नाही व तद्वादिनियम लागतो की नाही हा प्रश्न उपस्थित होत नाही इंगून
ग्रन्थकार झगतात की, ज्याहून स्त्रीप्रत्यय झाला आहे अशा तद्वादिस्त्रीप्रत्ययान्त शब्दांशी
इतर पदांचे साक्षिप्य झाल्याने (साक्षिप्य अर्थाने त्या शब्दाशी त्याचा समास होऊन जो
सामाजिक शब्दसमुदाय द्याने तसा सामाजिक) शब्दसमुदाय स्त्रीप्रत्ययान्त मानावा
दिया नाही हे टाळिते झाल्याने, ज्याहून सामाजिक स्त्रीप्रत्यय झाला आहे अशा तद्वा-
दिस्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाचा अर्थ पूर्ण (सामाजिक) शब्दसमुदायाच्या अर्थामध्ये गुर्गीभूत
झाल्य नसेल तशाच स्थली ही परिभाषा लागू पडते (व तशाच स्थली तद्वादिनियम
लागू पडत नाही. जसे—'परमवरीवगन्ध्या' चा उदाहरणांत ज्याहून सामाजिक स्त्री

त्यय इत्यद् झाला आहे असा तदादि स्त्रीप्रत्ययान्त ' कारीपगन्ध्या ' हा शब्द आहे. ह्याचा ' परमा ' ह्या भिन्न शब्दाशी समास होऊन त्या समासांत ' कारीपगन्ध्या ' हा शब्द प्रधान आहे व पूर्ण सामासिक शब्द कारीपगन्ध्याचाच बोधक आहे; त्यामुळे ह्या स्थली तदादिनियम लागत नाही, व ' परमकारीपगन्ध्या ' हा पूर्ण सामासिक शब्द, ह्या परिभाषेप्रमाणे, स्त्रीप्रत्ययान्त मानता येतो; आणि ह्मणूनच अशा स्थली ' व्यङ्ग्यसंप्रसारणम् ' ह्या सूत्रान्वये संप्रसारण होऊन व ' संप्रसारणस्य ' सू० १००४ यानि अन्त्य इकराच्चा दीर्घ होऊन ' परमकारीपगन्धापुत्रः ' असें रूप सिद्ध होतें. पण जेव्हां ' कारीपगन्ध्या ' या तदादिस्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाचे ' अति ' या शब्दाशी सामिप्य होऊन व दोहोचा समास होऊन ' कारीपगन्ध्यामतिक्रान्ता अतिकारीपगन्ध्या ' असा सामासिक शब्दसमुदाय होतो तेथे, वर सांगितल्याप्रमाणे ' कारीपगन्ध्या ' या शब्दाचा अर्थ पूर्ण सामासिक शब्दाच्या अर्थामध्ये गुणीभूत होतो; कारण तो शब्दसमुदाय ' कारीपगन्ध्या ' हिचा बोध करित नसून तिचे अतिक्रमण करणाऱ्या अन्य स्त्रीचा बोध करितो. ह्मणून या स्थली तदादिनियम लागू पडतो व त्यामुळे ' अतिकारीपगन्ध्या ' हा पूर्ण शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त मानता येत नाही, आणि ह्मणूनच पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे ' अतिकारीपगन्ध्यायाः पुत्रः ' येथे संप्रसारण न होतो ' अतिकारीपगन्ध्यापुत्रः ' असेंच रूप होतें.)

तेनातिराजकुमारिरित्यादौ राजकुमारीशब्दार्थस्यातिशब्दार्थं प्रत्युप-
सर्जनत्वेऽपि तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वात्तदादिनियमाभावेन ह्रस्वसिद्धिः

बरीच पडूतीत जो नियम सांगितला आहे तसा नियम असल्यामुळे, ' अति-
राजकुमारिः ' इत्यादि स्थली, ' राजकुमारी ' ह्या शब्दाचा अर्थ जरी ' अति '—ह्मणजे
अतिक्रमण करणारी— या शब्दाच्या अर्थामध्ये गुणीभूत झाला आहे तरी, ' राजकुमारी '
ह्या शब्दाच्या अर्थामध्ये ' कुमारी ' या शब्दाचा अर्थ गुणीभूत झाला नसल्यामुळे,
तदादिनियम लागू पडत नाही, व त्यामुळे (' कुमारी ' ह्या शब्दातील अन्त्य ईकार
' योऽप्योऽपसर्जनस्य ' सू० ६५६ या सूत्रान्वये) न्हव् होतो, (' वयसि प्रथमे '
सू० ४०८ या सूत्राने ' कुमार ' या शब्दाचा ' डीप् ' प्रत्यय होऊन ' कुमारी ' हा
शब्द बनला आहे. प्रत्ययग्रहणपरिभाषेप्रमाणे ' कुमारी ' एवढाच शब्द तदादिस्त्रीप्रत्य-
यान्त ठरतो. तथापि ' राजकुमारी=राजकुमारी ' या उत्तरपदार्थप्रधान पद्धीतःपुत्रप-
समासांत स्त्रीप्रत्ययान्त ' कुमारी ' शब्द प्रधान असल्यामुळे तदादिनियम लागू पडत
नाहीं, व त्यामुळे ' राजकुमारी ' हा पूर्ण सामासिक शब्द, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, स्त्री-
प्रत्ययान्त मानता येतो. पण ' राजकुमारीमतिक्रान्ता—अन्या काचिच् स्त्री—अतिराजकु-
मारिः ' येथे ' अति ' व ' राजकुमारी ' या दोन शब्दाचा समास होऊन जेव्हां
' अतिराजकुमारिः ' असा सामासिक शब्द होतो तेव्हां ' राजकुमारी ' ह्या शब्दाचा
अर्थ ' अति ' ह्या शब्दाच्या अर्थामध्ये गुणीभूत होतो; कारण ' अतिराजकुमारिः ' हा
शब्द ' राजकुमारी ' चा बोधक नसून तिचे अतिक्रमण करणाऱ्या अन्य स्त्रीचा बोधक

आहे. अशा रीतीने ' राजकुमारी ' हा स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द उपसर्जन झाला अमल्यामुळे व ' अतिराजकुमारि ' ह्या प्रातिपदिकाच्या अन्ती तों उपसर्जनीभूत झालेल्या शब्द अमल्यामुळे, ' गोस्त्रियोरपसर्जनस्य ' व ' अलोऽन्यस्य ' या सूत्रांनी त्या प्रातिपदिकांनील अन्य हंकाराचा न्हस्य होतो.)

अत एवात्र परिभाषायां न शास्त्रीयमुपसर्जनन्यमसम्भवात्

(' स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न ' या परिभाषेन ' अनुपसर्जने ' हा शब्द ' स्त्रीप्रत्यये ' ह्याचं विशेषण असल्यामुळे येथे केवळ स्त्रीप्रत्ययाचेंच टिकणी उपसर्जनत्वाची विवक्षा आहे) हागून, या परिभाषेतील ' उपसर्जन ' या शब्दाचा शास्त्रीय उपसर्जन असा अर्थ करिता येत नाही; कारण (केवळ स्त्रीप्रत्ययाचें टिकणी) शास्त्रीय उपसर्जनत्व संभवतच नाही. (समाप्त शास्त्रांत उपसर्जन संज्ञाविधायक दोनच सूत्रे पटित आहेत व ती ' प्रथमानिर्दिष्टं समाप्त उपसर्जनम् ' व ' एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ' सू० ६५३ व ६५५ हीं होत. ' प्रथमानिर्दिष्टं समाप्त उपसर्जनम् ' ह्या सूत्रांत सांगितलेले उपसर्जनत्व ' उपसर्जनं पूर्वम् ' सू० ६५४ ह्या सूत्रान्वये समाप्तीतील पूर्वपदास्य संभवते, व समाप्तीत केवळ स्त्रीप्रत्यय पूर्वपद शब्दच दायज नाही. तसेच ' एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ' ह्या सूत्रानें सांगितलेले उपसर्जनत्व समाप्तीतील उत्तरपदास्य संभवते, व केवळ स्त्रीप्रत्यय समाप्तीत उत्तरपद शब्दच दायज नाही. सारांज समाप्तीत केवळ स्त्रीप्रत्यय पूर्वपद किंवा उत्तरपद शब्दजें असंभयनीय अमल्यामुळे, या परिभाषेन असलेल्या ' उपसर्जन ' शब्दाचा शास्त्रीय उपसर्जन असा अर्थ न करिता, शैक्षिक उपसर्जन असाच अर्थ करणें योग्य आहे. या पंथीवर टीकाकारांनी बरीच टीका केली आहे व टिकेटीचें असें झगणें आहे की, या परिभाषेतील ' स्त्रीप्रत्यये ' हा शब्द केवळ स्त्रीप्रत्ययाचा वाचक नसून स्त्रीप्रत्ययान्ताचा वाचक आहे व स्त्रीप्रत्ययान्ताचें टिकणी शास्त्रीय उपसर्जनत्व संभवत अमल्यामुळे त्या परिभाषेतील ' उपसर्जन ' शब्दाचा शास्त्रीय उपसर्जन हाच अर्थ करणें योग्य आहे. टिकेटींनी असें झटणें आहे की, ' भाव स्त्री हं, याः निष्क्रान्ता निरिः ' ह्या टिकेटी ' भवति च ' या सूत्रान्वये ' भ ' ह्या प्रकृतीचा भोग होऊन केवळ प्रत्ययच निष्कृत राहतो. हागून केवळ प्रत्ययाचें टिकणी शास्त्रीय उपसर्जनत्व संभवत नाही, हें झगणें बरोबर नाही, व त्याच्या प्रताप्रमाणें ह्या परिभाषेतील ' उपसर्जन ' शब्दाचा शैक्षिक उपसर्जन व शास्त्रीय उपसर्जन असा हांही प्रकृतीचा अर्थ करणें योग्य आहे.

आप्या. ' प्रत्ययप्रहणे ' इत्यस्यापयाद्यानादेकपाक्यतापत्रयाद्याप्रापि प्रहणपदमस्यग्धेन स्त्रीप्रत्ययव्ययान्ताप्रहणे तद्विदोषप्रहणे च प्रकृतिनां तु स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययप्रहणे । एवनिर्दिष्टमर्थेपन्त्रे माप्ये ॥ इयं च वाचनिकथयेत् । ' प्यट ' इति सूत्रं माप्ये वगता ॥ २६ ॥

ही परिभाषा 'प्रत्ययग्रहणे' या परिभाषा २३ चा अपवाद असल्यामुळे व दोन्ही परिभाषा—म्हणजे ही परिभाषा व परिभाषा २३—एवढाव्यतापन्न होऊन त्यांचे एक महावाक्य होत असल्यामुळे, 'प्रत्ययग्रहणे' या परिभाषेतील 'ग्रहण' हा शब्द या प्रकृत परिभाषेला अन्वित होतो. (व त्यामुळे 'स्त्रीप्रत्ययग्रहणे' सति अनुपमर्जनविषये तद्दादिनियमो न' असा ह्या परिभाषेचा अर्थ होतो) म्हणून जेथे सूत्रांत (जसे 'गोस्त्रिवारपसर्जनस्य' सू० ६०६ या सूत्रांत) सामान्य स्त्रीप्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे, अथवा जेथे सूत्रांत विशेष स्त्रीप्रत्ययाचे (जसे 'अणिजोरनार्थयोः' सू० ११९८ या सूत्रांत 'प्यङ्' या विशेष स्त्रीप्रत्ययाचे) ग्रहण केले असेल तेथेच ही परिभाषा लागू पडते. परंतु जेथे सूत्रांत असा शब्द वापरला आहे की, जो स्त्रीप्रत्ययाचा व तसेच स्त्रीप्रत्यय-भिन्नाचा वाचक आहे तेथे ही परिभाषा लागू पडत नाही असे 'अर्थवत्' १-२-४५ या सूत्रावरील भाष्यांत ध्वनित केले आहे ('अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' सू० १७८ या सूत्रांत असलेला 'प्रत्यय' हा शब्द स्त्रीप्रत्ययाचा व तसेच इतर प्रकारच्या प्रत्ययाचा—म्हणजे दोन्ही प्रकारच्या प्रत्ययाचा—वाचक आहे. त्यामुळे अशा ठिकाणी प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही. ती कशी लागू पडत नाही हे नोंद समजण्याकरिता भरवीत 'राजकुमारी' हे उदाहरण दिले आहे 'राजकुमारी' ह्यातील 'कुमारी' हा शब्द रूपप्रत्ययान्त असून प्रधान आहे. तो उपमर्जनीभूत नसल्यामुळे, या परिभाषेप्रमाणे, तद्दादिनियम लागत नाही, आणि म्हणून 'राजकुमारी' हा संपूर्ण शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त ठरतो. अशा रीतीने तो शब्द प्रत्ययान्त ठरत असल्यामुळे, 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' सू० १७८ ह्या सूत्रावरून त्याला 'प्रातिपदिक' मानता येऊ नये; कारण त्या सूत्रात 'अप्रत्ययः' हा शब्द घातला आहे व त्याचा 'प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयिवा' असा अर्थ आहे. 'राजकुमारी' या शब्दास प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होण्याकरिता, 'कृत्तद्धितममासाश्च' सू० १७९ या सूत्राचा आश्रय करणे भाग आहे, पण अशा रीतीने त्या सूत्राचा उपयोग केल्यास, त्या सूत्रातील 'समास' या शब्दाचे ग्रहण चरितार्थ होऊन विधायक ठरेल. पण भाष्यकारानी तर 'अर्थवदधातु' १-२-४५ या सूत्रावरील भाष्यांत 'अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । समास एवायं वतां समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञो भवति नान्य इति ॥' असे म्हटले आहे व ते म्हणण्याचा हेतु हा की, अर्थवत्समुदायारूप वाक्याला—म्हणजे 'गामभ्याज कृष्णां देवदत्त' अशा वाक्याला—प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होण्याचा संभव होता त्याचे निवारण व्हावे, व अर्थवत्समुदायाला जर प्रातिपदिक संज्ञा होणे असेल तर ती केवळ समामालाच व्हावी. म्हणून 'कृत्तद्धितममासाश्च' या सूत्रातील 'समास' शब्दाचे ग्रहण विधायक मानल्यास—म्हणजे त्या सूत्राने समामाला प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होते असे मानल्यास,—वरिल भाष्याशी विरोध येतो; व तो विरोध टाळण्याकरिताच, 'ननु स्त्रीप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे' असे प्रत्ययकाराने म्हटले आहे, व त्यामुळे 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' या सूत्रांत स्त्रीप्रत्ययवाचक व स्त्रीभिन्न

प्रत्ययवाचक अशा उभयविधप्रत्ययवाचक ' प्राच्य ' या सामान्य शब्दाचा उपधाग केला असल्यामुळे, त्या सूत्रास प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही; आणि याचा परिणाम हा होतो की ' राजकुमारी ' हा सम्पूर्ण शब्द जरी, या परिभाषेप्रमाणे, स्त्रीप्रत्ययान्त ठरतो तरी त्याला ' अप्रत्यय ' हा प्रोतेपेध लागू पडत नाही; व त्यामुळे तो शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त असून देखील, ' अर्धवत् ' सू० १७८ या सूत्रान्वये त्याला प्रातिपदिक-संज्ञा प्राप्त होण्यात कांही अडचण येत नाही. तसेच ' स्त्रियां क्तिन् ' सू० ३२७२ या सूत्रानें होणारा ' क्तिन् ' प्रत्यय हा स्त्रीप्रत्यय व तमाच कृतप्रत्यय असल्यामुळे आणि त्याचप्रमाणे ' यूनस्तिः ' सू० ५३१ या सूत्रानें होणारा ' ति ' प्रत्यय स्त्रीप्रत्यय व तसाच तद्धित प्रत्यय असल्यामुळे अशा प्रकारच्या उभयविध प्रत्ययास प्रकृत परिभाषा लागू पडत नाही व त्यामुळे, प्रत्ययग्रहणपरिभाषेप्रमाणे, अशा प्रत्ययांना तद्गतिनियम लागू पडतो) ही परिभाषा वाचनिकी असून ' व्यङ्ग्य संप्रसारणम् ' ६-१-१३ या सूत्रावरील भाष्यांत पठित केली आहे.

Devinagar

परिभाषा २७

नन्वेयं ' तरसमपौ घ ' इत्यादिना तरवन्तादेः संज्ञा स्यादत आह—

(प. २४ ते २६ एवढ्याच प. २३ च्या अपवाद मानल्यास, प्रत्यय ग्रहणपरिभाषेप्रमाणे,) ' तरसमपौ घ ' सू० २००३ इत्यादि सूत्रांनी सांगितलेली संज्ञा तरवन्त इत्यादिकांना होईल (व त्यामुळे ' गौरी ब्राह्मणितरा ' इत्यादि उदाहरणांत ' गौरी ' या शब्दापुढे ' ब्राह्मणितरा ' हा तरवन्त शब्द असल्यामुळे ' गौरी ' यांतल अन्वय इंकाराचा, ' घरूप ' सू० २८५ या सूत्रान्वये न्हस्व होईल व ' ब्राह्मणितरा ' यातील ' ब्राह्मणी ' शब्दापुढे केवळ ' तरप् ' प्रत्यय असून तरवन्त शब्द नसल्यामुळे ' ब्राह्मणी ' यांतल अन्वय इंकाराचा न्हस्व होणार नाही. अशी आपत्ति येऊं नये) हागून ही परिभाषा सांगतात—

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति ॥ २७ ॥

" संज्ञेचे विधान करणाऱ्या सूत्रांत प्रत्ययाचे ग्रहण केले असल्यास, तो प्रत्यय प्रत्ययान्ताचा वाचक होत नाही (व केवळ प्रत्ययाचाच वाचक असतो). "

(' तरसमपौ घ ' हें संज्ञाविधायक सूत्र असल्यामुळे, ह्या सूत्रांत उच्चारलेले ' तरप् ' व ' तमप् ' प्रत्यय प्रत्ययान्ताचे वाचक न होता, केवळ प्रत्ययाचेच वाचक होतात, व अशा ठिकाणी प्रत्ययग्रहणपरिभाषेतील तदन्तांशाची उपस्थिति होत नाही, व त्यामुळे ' गौरी ब्राह्मणितरा ' असे इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कांही अडचण येत नाही. येथे हें सांगणे आवश्यक आहे की, ह्या परिभाषेत सांगितलेल्या नियम अनेक पाणिनीय

मजाविधायक सूत्रांत स्वभिन्नोक्त झालेल्या दिमतो. जसे—' वृत्तद्वितममामाश्च ' सू० १७९ ह्या प्रातिपदिकमजाविधायक सूत्रांत ' वृत् ' व ' तद्वित ' प्रत्ययांचे प्रहण प्रेरे आहे, व ह्या सूत्राम ही परिभाषा लागूव्यास ' वृत् ' व ' तद्वित ' प्रत्ययांना प्रातिपदिकसंज्ञा होण्याची भाषाति येईल. ही भाषाति टाळण्याकरितां भाष्यकार असे झणतात कीं, ' अर्धवद्घातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ' ह्या पूर्वसूत्रांतून ' वृत्तद्वितममामाश्च ' ह्या सूत्रांत ' अर्धवद् ' या पदाची अनुवृत्ति होते, व वृत् व तद्वित प्रत्यय यांचे टिकार्या लोकिची अर्धवत्ता नसून वृद्धन्त व तद्वितान्त यांचेच टिकार्या ती असल्यामुळे, वृत् व तद्वित या शब्दांनीं वृद्धन्त व तद्वितान्त यांचेच प्रहण करणे योग्य आहे. तसेच ' बहुगणयतुडति संख्या ' सू० २५८ या संख्यासंज्ञाविधायक सूत्रांत ' यतु ' व ' डति ' प्रत्ययांचे प्रहण केले आहे परंतु भाष्येन अशा केवळ प्रत्ययांचा प्रयोग होत नसल्यामुळे, ' यतु ' ह्मणजे यतुप्रत्ययान्त, व ' डति ' ह्मणजे डतिप्रत्ययान्त, असाच अर्थ केला पाहिजे. त्याचप्रमाणे ' सर्वदीनि सर्वनामानि ' सू० २१३ ह्या सर्वनामसंज्ञाविधायक सूत्रांत ज्या सर्वादिगणाचा निर्देश केला आहे त्या गणांत ' इतर ' व ' इतम ' हे प्रत्यय पडिते आहेत. त्या प्रत्ययांचा देखील भाषेत कधीं प्रयोग होत नसल्यामुळे, त्या प्रत्ययांनीं देखील प्रत्ययान्तांचेच प्रहण केले पाहिजे; आणि ह्मणूनच दीक्षितानीं सू० २१७ च्या व्याख्येत असें झाले आहे कीं, ' इतरइतयो प्रत्ययो । प्रत्ययप्रहणे तदन्ता प्राणः । यद्यपि मशाविधौ प्रत्ययप्रहणे तदन्तप्रहणं नास्ति, सुप्तिदन्तमिति ज्ञापकात् । तथापिह तदन्तप्रहणम् । केवल्याः संज्ञायाः प्रयोजनभावात् । ') .

सुप्तिदन्तमित्यन्तप्रहणमस्या ज्ञापकम् ।

सुप्तिदन्तं पदम् ' सू० २९ या सूत्रात जो ' अन्त ' शब्द आहे तो या परिभाषेचा ज्ञापक होय. (' सुप्तिद् पदम् ' पूर्वदेच सूत्र जरी केले असते तरी प्रत्ययप्रहणपरिभाषेने प्रत्ययान्तांचे प्रहण झालेच असते व ' सुबन्तं तिदन्तं च पदमज्ञं स्यात् ' असा त्या सूत्राचा अर्थ झालाच असता. परंतु संज्ञाविधायकसूत्रांत उच्यारलेल्या प्रत्ययाने प्रत्ययान्तांचे प्रहण होत नाही हा नियम पाणिनीला अवगत असल्यामुळे त्याला वरील सूत्रांत ' अन्त ' हा शब्द घालणे भाग पडले ' अन्त ' हा शब्द सूत्रांत घातला नसता तर ' सुप् ' व ' तिद् ' यानाच पदमज्ञा झाली असती. सारांश ही परिभाषा असल्यामुळे ' सुप्तिदन्तं पदम् ' या सूत्रातील ' अन्त ' या शब्दाचे प्रहण धरिताथे इत असल्यामुळे, तो शब्द या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो).

न च प्रत्यययो पदसंज्ञायामपि प्रत्ययप्रहणपरिभाषया तदन्तप्रहणसंभवाद्ज्ञापितेऽपि फलभावा इति याच्यम् । पदसंज्ञायाः स्वादिधित्तिचिदये षट्कृतेनिष्ठतया पदप्रहणस्य प्रत्ययमात्रप्रहणत्याभावात् । सुप्तिदन्तमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २७ ॥

(आतां शंकावार अशी शका करिता की, 'सुसिद्ध पदम्' एवढेच सूत्र जरी असते तरी) जरी 'सुप्' व 'तिद्' या प्रत्ययाना पदसंज्ञा प्राप्त झाली असती तरी प्रत्यय प्रहणपरिभाषेप्रमाणे तदन्तविधि होऊन 'सुबन्त' व 'तिडन्त' याना पदसंज्ञा प्राप्त झालीच असती. (इणून 'सुसिद्धन्ते पदम्' ह्या सूत्रात 'अन्त' शब्द घातल्याने 'सुप्' व 'तिद्' याना पदसंज्ञा प्राप्त होत नाही असे) जरी स्थापित होते तरी तसे स्थापित केल्याने काहीच फायदा होत नाही. ('सुसिद्ध पदम्' एवढेच जरी सूत्र केले असते तरी 'पद्'-ह्यणजे 'सुप्' व 'तिद्' हे प्रत्यय-अन्ती आहेत ज्याच्या अन्ता शब्दाचे-इहणजे सुबन्ताचे व तिडन्ताचे-प्रत्ययप्रहणपरिभाषेप्रमाणे प्रहण झालेच असते हे खरे की, तसे सूत्र असते तर 'सुप्' व 'तिद्' यांना देखील पदसंज्ञा प्राप्त झाली असती, पण तसे झाले असते तरी काय विघडले असे ? कारण भाषेत केवळ 'सुप्' व 'तिद्' प्रत्ययाचा प्रयोग कधीच होत नाही. सुबन्ताला व तिड-ताला पदसंज्ञा प्राप्त होणे, हे इष्ट आहे, व 'सुसिद्ध पदम्' एवढे सूत्र असूनहि प्रत्ययप्रहणपरिभाषेच्या मदतीने ती इष्ट हेतु सिद्ध होऊ शकता. इणून 'सुसिद्धन्ते पदम्' ह्या सूत्रात असल्या 'अन्त' हा शब्द आपट्या अर्थाचे टिकणीचे अतिरिक्त ठरत नसल्यामुळे व स्थापनेचे टिकणीचे जो धर्म असल्या पाहिजे-इहणजे 'स्वादेशे चारितार्थम्'- 'तो धर्म या शब्दाचे टिकणीचे नम-यामुळे, हा शब्द या परिभाषेचा स्थापक ठरू शकत नाही-अशी शंकाकाराची शंका आहे. कारण ग्रन्थकार असे उक्त देतात की, ज्या प्रत्ययप्रहणपरिभाषेच्या आधारावर ही शंका उपस्थित केली आहे ती प्रत्ययप्रहणपरिभाषा ह्या टिकणीचे मुळीच लागू पडत नाही, व यामुळे ही शंका स्वयं ठरते. प्रत्ययप्रहणपरिभाषा ह्या टिकणीचे लागत नाही असे जे वर म्हटले आहे त्याच कारण हे की, 'स्वादेशे चारितार्थम्' सू० २३० ह्या सूत्राने होणारी पदसंज्ञा प्रकृतीला-इहणजे उपाहून प्रत्यय होतो त्या प्रत्ययपर्यंत च्या भागाला-प्राप्त होत असल्यामुळे, 'पद्' या शब्दाने केवळ प्रत्ययाचे प्रहण होणार नाही, व पद् शब्दाने 'सुप्' 'तिद्' या प्रत्ययांचे व तसेच अन्तनामसंज्ञासंग उपाहून 'सुप्' प्रत्यय होतो त्या प्रकृतीचेच प्रहण होईल व अन्ता (तीने) पदसंज्ञा ही प्रत्ययाना व अन्तसंज्ञाना लागू पडणारी अशी प्रत्ययप्रहणपरिभाषा ठरविली; त्यामुळे प्रत्ययप्रहणपरिभाषा अन्ता टिकणीचे उपस्थित होऊ शकत नाही, कारण 'प्रत्ययप्रहण' इहणजे ज्या मनु प्रत्ययप्रहणप्रहण' अन्ता ह्या परिभाषेवरून आणविलेली सिद्धांत सांगितला आहे. कारण 'सुसिद्ध पदम्' एवढेच सूत्र केले असते तर 'सुप्' व 'तिद्' व व लक्षणेच पदसंज्ञा प्राप्त झाली असती व वर सांगितल्याप्रमाणे त्या टिकणीचे प्रत्ययप्रहण परिभाषा लागू पडत नसल्यामुळे, सुबन्ताला व तिडन्ताला पदसंज्ञा प्राप्त होऊ शकती नाहीं. इणून 'अन्त' शब्दाचे प्रहण अतिरिक्त ठरत ते शब्द प्रकृतपरिभाषेचा भागच नाही.)

* सुसिद्ध पदम् — १-१ १४ या सूत्राचे अन्ता ही परिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा २८

नन्यघतत्वेनकुलस्थितीमित्यादौ नकुलस्थितशब्दस्य कान्तत्वाभावात्समासो न स्यादत आह—

‘ अवतसेनकुलस्थितम् ’ इत्यादि स्थली ‘ नकुलस्थितम् ’ हा शब्द (प्रत्ययग्रहणपरिभाषेप्रमाणे) कान्त ठात नसल्यामुळे समास होऊ शकणार नाही. (‘ क्षेपे ’ सू० ७२४ या सूत्रान्वये सप्तम्यन्त पदाचा कान्त पदाशी निन्दावाचक अर्थामध्ये समास होत असतो ‘ अवतसेनकुलस्थितम् ’ या उदाहरणात ‘ अवतसे ’ हे सप्तम्यन्त पद आहे, पण ‘ नकुलस्थितम् ’ हे कान्त पद नाही, कारण ज्याहून ‘ वत ’ प्रत्यय झाला आहे असें तदादिवतान्त ‘ स्थितम् ’ पृव्वेच पद आहे. ‘ नकुल ’ हा शब्द ज्या तदादिवतान्त शब्दामार्गे असल्यामुळे ‘ नकुलस्थितम् ’ या पदाचा ‘ अवतसे ’ या पदाशी ‘ क्षेपे ’ या सूत्रान्वये समास न होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टलावा) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ २८ ॥

‘ जेथे सूत्रांत कृत् प्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे तेथे (परिभाषा २३ प्रमाणे कृदन्ताचे तर ग्रहण होतेच, पण त्याशिवाय) त्या कृदन्तापूर्वी गति किंवा कारक अन्वयाम्, गतिमंडित व कारकसाहित कृदन्ताचे देखील ग्रहण होतं. ’

(‘ नकुलेन स्थितम् = नकुलस्थितम् ’ येथे स्थितम् ’ हा भावे कान्त शब्द आहे व ‘ नकुलेन ’ ही कर्तरि नृतीया आहे व ‘ कर्तृरणे कृता बहुलम् ’ सू० ६९४ या सूत्राने दोहोंचा समास होऊन ‘ नकुलस्थितम् ’ अन्वय सामासिक शब्द झाला आहे. या शब्दांत ‘ नकुल ’ हे कर्तरिनृतीयारूप कारक असून ‘ स्थितम् ’ हे कान्त— म्हणजे कृत् प्रत्ययान्त—आहे. म्हणून ह्या परिभाषेप्रमाणे ‘ नकुलस्थितम् ’ हा कारक पूर्वककान्त शब्द कान्त ठरतो, व त्यामुळे ‘ अवतसे ’ या सप्तम्यन्त पदाशी ‘ क्षेपे ’ या सूत्रान्वये निन्दावाचक अर्थामध्ये त्याचा समास होण्यात काही अडचण येत नाही, व ‘ तत्पुरुषे कृत्ति बहुलम् ’ सू० ९७२ या सूत्रान्वये सप्तम्यल्लु समास होतो.)

‘ अस्याश्च कर्मणि कान्त उत्तरपदेऽनन्तरो गतिः प्रकृतिस्य रन्वयंके ‘ गतिरनन्तर ’ इति सूत्रेऽनन्तरग्रहणं शापकस् । तद्धयभ्युद्धृतमित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोद्धृतस्य कान्तत्वाभावाद्देवाप्राप्तौ तद् व्यर्थं सदस्या शापकस् ॥ ’

‘ कर्मणि ’ कान्त उत्तरपद असल्यास त्याच्या लॉच पूर्वी असलेल्या गतीला प्रकृतिस्यर होतो अशा अर्थाच्या ‘ गतिरनन्तर ’ सू ३७८३ या सूत्राने जे ‘ अनन्तर ’ शब्दाचे ग्रहण केले आहे ते ह्या परिभाषेचे शापक होय. ‘ अभ्युद्धृतम् ’ इत्यादि स्थली

'अभि' या गतोला ते सूत्र लागू नये व 'अभि' ला प्रकृतिस्वर होऊं नये हाकारिता त्या सूत्रांत 'अनन्तर' हा शब्द घातला आहे. प्रत्ययप्रहणपरिभाषेप्रमाणे, 'उद्धृत' हा शब्द कान्त टरत नमल्यामुळे 'अभि' ला प्रकृतिस्वर प्राप्त होऊंच शकत नाही, व त्यामुळे तो 'अनन्तर' शब्द व्यर्थ टरतो, (पण ही परिभाषा अमल्यामुळेच तो चरि. तार्थ टरतो, व अशा रीतीने) तो शब्द ह्या परिभाषेचा ज्ञापक हातो. ('आद्युदात्त' सू० ३००८ या सूत्रान्वये प्रत्यय हा आद्युदात्त असतो, व 'निपाता आद्युदात्ताः' फिट् सू० ८० या सूत्रान्वये निपात देशील आद्युदात्त असतो, व 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' फिट् सू० ८१ या सूत्रान्वये 'अभि' खेरीज करून इतर उपसर्ग आद्युदात्त असतात व 'अभि' हा अन्तोदात्त असतो. म्हणून 'उद्' चा प्रकृतिस्वर आद्युदात्त आहे व 'अभि' चा प्रकृतिस्वर अन्तोदात्त आहे हे लक्षात ठेवावे, म्हणजे स्वर-प्रतिशेखरी पुढील प्रत्यय नीट ध्यानांत येईल. 'उद्' चा 'ह्रस्व' ह्या कान्त पदार्थी 'कुगतिप्रादयः' सू० ७६१ या सूत्रान्वये समान झाल्यावर 'समासस्य' सू० ३०२१ या सूत्राने 'उद्धृतम्' हा पूर्ण समासिक शब्द अन्तोदात्त होत असण्यामुळे, 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' सू० ६५० या सूत्रान्वये त्या शब्दांतील बाकीचे स्वर अनुदात्त होतात—झगजे 'उद्' चा उदात्त प्रकृतिस्वर नष्ट होऊन अनुदात्त हातो. 'समासस्य' या सूत्राचे बाधक 'ताडुग्ये सुख्यायं' सू० ३०३६ हे सूत्र आहे, व या सूत्रान्वये 'उद्' या अच्ययाला प्रकृतिस्वर—झगजे आद्युदात्त—हातो पण या सूत्राचे 'गतिकारकोपपदान् कृत्' सू० ३८७३ हे बाधक सूत्र असल्यामुळे, 'उद्' या गतीवृत्ते असणाऱ्या 'ह्रस्व' या कृदन्ताला प्रकृतिस्वर—झगजे अन्तोदात्त—हातो, व त्यामुळे 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' या सूत्रान्वये 'उद्' अनुदात्त हातो. पण 'धाध-पत्' सू० ३८७८ हे परीण सूत्राचे बाधक सूत्र असल्यामुळे, या सूत्रान्वये 'उद्धृत' हा अन्तोदात्त हातो, व त्यामुळे 'उद्' हा अनुदात्तच राहतो; पण ह्याचे देशील बाधक 'गतिरन्तरः' सू० ३७८३ हे सूत्र आहे, व या सूत्रान्वये 'उद्धृतम्' येथे प्राप्त उचरपद असल्यामुळे, 'वाच्ये लगेच मागे असणाऱ्या 'उद्' या गतला प्रकृतिस्वर—झगजे 'आद्युदात्त'—हातो, व त्या पदांतिल बाकीचे सर्व स्वर अनुदात्त होतात वगैरे वर गतिरन्तराप्रमाणे स्वर प्रतिशेखर असल्यामुळे, 'उद्धृत' हा शब्द आद्युदात्त टरतो. आता, 'गतिरन्तरः' असे सूत्र न करितां पाणिनीने 'गतिः' पृथक्च सूत्र येथे असणे गर, 'उद्' ह्या गतिप्राप्त 'ह्रस्व' हा ज्ञान शब्द—झगजे 'उद्धृत' हा पूर्ण शब्द—ह्या परिभाषेप्रमाणे, ज्ञान टरत असल्यामुळे, 'वाच्ये लगेच मागे असल्यावा 'अनुद्धृतम्' या शब्दा 'अभि' या गतोला प्रकृतिस्वर—झगजे अन्तोदात्त—हातो असता नये व वगैरे झगून त्या सूत्रांत 'अन्तरः' हा शब्द मुहाम घालला आहे तर ही परिभाषा नयनीं तर, प्रवचनप्रतिभाषेप्रमाणे, ज्या धातूला व प्रत्यय ह्याला आह अशा लक्षणाप्रमाणे 'ह्रस्व' पृथक्च शब्द प्राप्त टरला असता, व 'गतिरन्तरः' या सूत्रांत 'अन्तरः' हा शब्द घालण्याची बाकीचे शब्द नयनीं;

धातु ' गति ' हा धातूच्या मागेच असणार व तशा मागे असणाऱ्या गतीला प्रकृति स्वर झालाच असता, व अनन्तर ' या शब्दाचे ग्रहण व्यर्थ झाले असे पण ही परिभाषा असल्यामुळे तो शब्द खरितार्थ ठरून हा परिभाषा ज्ञापित करितो)

न चाभ्युद्धृतमित्यादौ परत्वाद् ' गतिर्गता ' विल्यनेनाभेर्निघात एवेति वाच्यम्, पादादिस्थित्वेन पदात्परत्वाभावेन च तदप्रात्ये । अनन्तर ग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादित्याक्षिप्तधातुनिरूपितमेवानन्तर्यं गृह्यत इति न दोषः ।

' गतिरनन्तर ' या सूत्राच्या मानाने ' गतिर्गता ' सू० ३९७७ ह परसूत्र असल्यामुळे, (' विप्रतिपेदे पर कार्यम् ' या न्यायान्वये, त परसूत्र प्रबल ठरते व) त्या सूत्रान्वये (' अभि ' च्या पुढे ' उद् ' असल्यामुळे) ' अभि ' ला अनुदात्त स्वर झालाच असता (व त्याचा प्रकृतिस्वर—अन्तादात्त-नष्ट झालाच असता, व त्यामुळे उद् चा प्रकृतिस्वर—आद्युदात्त—कायम राहिलाच असता. ह्यामुळे ' गतिरनन्तर ' या सूत्रात अनन्तर हा शब्द घातल्याने काहीच फलनिश्चय झाली नाही अशा रीतीने ' अनन्तर ' हा शब्द व्यर्थ ठरत असल्यामुळे, तो ह्या परिभाषेचा ज्ञापक मानता येत नाही—अशी कोणी शका केल्यास ग्रन्थकार ह्यानात का, ही शका बरोबर नाही, कारण उगा सूत्राच्या—ग्रहणे गतिर्गता ' या सूत्राच्या आधारावर ही शका उपस्थित केली आहे ते सूत्र प्रकृत उदाहरणात लागूच पडत न हा कारण त्या सूत्रात ' पदा ' सू० ४०१ व ' पदा ' सू० ४०२ या अधि कारसूत्राचा व तसेच ' अनुदात्त सर्वमपादादौ ' सू० ४०३ ह्या सूत्रातील ' अपादादौ ' या शब्दाची अनुवृत्ति आहे, व त्यामुळे त्या सूत्राचा अर्थ असा होतो की, गतीच्या पुढे गति असल्यास व तसा गतिसञ्ज्ञक शब्द पादाचा आदि नसल्यास व कोणत्याहि पदापुढे नसल्यास, तो गतिसञ्ज्ञक शब्द अनुदात्त होतो, पण) ' अभ्युद्धृत ' हा शब्द पादाचा आदि शब्द असून कागत्यादि पदापुढे नसल्यास तशा ठिकाणी ' गतिर्गता ' हें सूत्र मुळेच लागू पडणार नाही (व ' गतिरनन्तर ' ह्या सूत्र लागू पडेल व त्या सूत्रात) अनन्तर या शब्दाचे ग्रहण केल्याने (' कशाच्या अनन्तर अशी आकृष्टा उपपन्न झाली असता) त्या ' अनन्तर ' शब्दाच्या सामर्थ्याने आपोआपच धातु आक्षिप्त हाता (कारण ' उपसर्गा क्रियायाग ' ' गतिश्च ' सू० २२ व २३ अशी सूत्रे असल्यामुळे उपसर्ग व गति हे नेहमी धातूच्या पूर्वीच असतात, व ' गति ' असा शब्द उच्चारला की, तो धातूच्या मागेच असावयाचा) व धातूच्या लगेच मागे असणे अशा प्रकारच्या आनन्तर्याचे ' अनन्तर ' या शब्दाने ग्रहण होते व काही अडचण येत नाही (' अभ्युद्धृत ' या स्थली ' हत ' याच्या लगेच मागे ' उद् ' आहे, ' अभि ' नाही कारण ' अभि ' व ' हत ' या दोहोमध्ये ' उद् ' चे व्यवधान आहे म्हणून ' गतिरनन्तर ' या सूत्रात अनन्तर ' या शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे,

‘उद्’ ला प्रकृतिस्वर—आद्युदात्त—होता, व ‘अभि’ ला प्रकृतिस्वर—अन्तादात्त—होत नाही. सारास अशा रीतीने ‘अनन्तर’ शब्दाचें ग्रहण, ही परिभाषा असल्यामुळे, चरितार्थ करून तो शब्द ह्या परिभाषेचा जापरक ठरतो)

न चाभ्युद्धृतमित्यादाद्याभिना समासेऽनन्तरस्योद् पूर्वपदत्वाभावे-
ऽपि स्वरार्थं तदिति चाच्यम्, कारकहृत्ते’ ति सूत्रे कारकादिति योऽं
विभज्य तत्र गतिग्रहणमनुवर्त्य कारकादेश पर गतिपूर्वपुंदां क्तान्तमन्तोदात्त-
मिति नियमेन थाधादिस्वराप्राप्त्या कृत्स्वरेणोद् उदात्तत्वसिद्धेः, तस्मादा-
नन्तरग्रहणं व्यग्रहितनिवृत्त्यर्थमेवेति ज्ञापकमेव ।

(आतां शकारा अशी शक्ता करितो कीं, ‘गतिरनन्तर’ असे सूत्र न परितो
‘ गति ’ शब्दाचें सूत्र कल असत तर ‘अभ्युद्धृतम्’ यातील ‘उद्’ ला प्रकृतिस्वर
— उदात्तस्वर—झाला नसता, कारण ‘यहुर्ग्रीहो प्रकृत्या पूर्वपदम्’ सू० ३७३५ या
पूर्वसूत्रातील ‘ प्रकृत्या पूर्वपदम् ’ हीं पदें ‘ गति ’ ह्या सूत्रान अनुवृत्त होऊन त्या
सूत्राचा अर्थ असा झाला असाता कीं, शान्त उदात्तपद असून ‘ गति ’ पूर्वपद असल्या-
सच त्या गतीला प्रकृतिस्वर व्हावा, व तसा अर्थ होत असल्यामुळे,) ‘ अभ्युद्धृतम्’
ह्याशब्दाचे अर्थ ‘ अभि ’ चा ‘ उद्धृतम् ’ या शब्दाशी (‘ कृतिप्राद्व. ’ या
सूत्रान्वये) समान झाल्यावर, ‘ उद् ’ हें समामांत पूर्वपद राहत नाही. (अभ्युद्धृ-
तम्’ चा सामानिक शब्दांत ‘ अभि ’ हें पूर्व—ग्रहणे प्रथम पद होत, त्यामुळे ‘ उद् ’-
ला प्रकृतिस्वर—आद्युदात्त न होतां, ‘ थाधधम् ’ सू० ३८७/ या सूत्रान्वये ‘ उद्धृत’
हा शब्द अन्तोदात्त होईल तसे न व्हावे म्हणून ‘ गतिरनन्तर, ’ या सूत्रांत ‘ अन-
न्तर ’ हा शब्द घातला आहे. सारांस,) ‘ उद् ’ ला प्रकृतिस्वर व्हावा म्हणून
‘ गतिरनन्तरः ’ या सूत्रान ‘ अनन्तर ’ शब्द घातला आहे. (व त्या हेतूने तो शब्द
त्या सूत्रान घातला असल्यामुळे, या परिभाषेचा तो शब्द जापर होऊ शकत नाही—
असे कोणी म्हटल्यास, ग्रन्थकार म्हणतात की, ही शक्ता शरीर नाही; कारण)
‘ कारकाद्या ’ सू० ३८८२ या सूत्राचा ‘ कारकान् ’ असा यागविभाग करून व
‘ गतिशरकापपदकृत् ’ सू० ३/७३ या सूत्रानून ‘ गति ’ शब्दाची अनुवृत्त करून
त्या सूत्राचा अर्थ असा होतो की, गतिपूर्वक पदग्रहण करणारया पुढे असून तरच त
अन्तोदात्त होत, व हे सूत्र ‘ थाधधम् ’ या सूत्राचें नियामक सूत्र असल्यामुळे, ‘ थाध-
धम् ’ या सूत्राने होणार अन्तोदात्तप ‘ अभ्युद्धृतम् ’ या शब्दाला होऊ शकत
नाही. (कारण ‘ उद्धृत ’ हा गतिपूर्वकपदग्रहण करणारकापुढे असून, ‘ अभि ’ या
गतिपुढे आहे, सारांस ‘ थाधधम् ’ हें सूत्र वेधे लागू परत नसल्यामुळे ‘ गतिरन-
न्तरः ’ असे सूत्र न शकता ‘ गति, ’ शब्दाचें सूत्र गती मान्य तरी त्या सूत्रान्वये
‘ उद्धृत ’ हा शब्द आद्युदात्त ठरत असल्यामुळे, त्या शब्दाचा ‘ अभि ’ यातील
सामान झाल्यावर, ह्या परिभाषेच्या अर्थाने शक्य ठरत असल्याने ‘ उद्धृत ’ या शब्दाचा

प्रकृतिस्वर-आद्युदात्त- ' गतिकारणोपरदान् कृत् ' या सूत्राने कायम वाहतां व अनादीनि) ' उद् ' ला अपोभावस्य प्रकृतिस्वर-उद्गते भुशुदात्त स्वर-प्राप्त होती. (मारांश ' उद् ' ला उदात्त स्वराची प्राप्ति, पर मंगिचर्याप्रमाणे, इतर शीताने सिद्ध हात अम-वामुळे, ' गतिरन्तर ' या सूत्राने ' अन्तर ' हा शब्द ' उद् ' ला उदात्तस्वर व्हावा म्हणून मुहाम घातला अहि हे म्हणजे सूत्र ठरते, प्रकृत परिभाषेप्रमाणे ' उद्गत ' हा पूर्ण शब्द कात ठरत अमरवामुळे, ' गति ' मण्डेथ सूत्र अमने तर) ' अभि ' ला जो प्रकृतिस्वर झाला अमता तो न व्हावा एवज्जावरिताच ' अन्तर ' हा शब्द ' गतिरन्तरः ' या सूत्रात घातला आहे, व ही परिभाषा अमरवामुळे ती शब्द चरितार्थ होऊन प्रकृत परिभाषेचा जायक ठरतो.

यत्र गतिव्याकरणमभिव्याहृत कृदन्त तत्र ट्प्रहणे तद्विद्वेष्ये प्रहणमपिदादात्तदन्तमभिव्याहृतस्य केवलस्यापीति तदर्थः । अन्यथाऽनया कृत्प्रहणविषये पठ्यात् प्रत्ययप्रहणपरिभाषया यात्र एव स्यादित्यपि-प्रहणम् ।

जेथे गतिमहित विना कारणासहित कृदन्त उच्चारण अमेव तसा दिरागी कृत् प्रत्ययप्रहणाने तसा गतिकिरीट व कारणीकरीट कृदन्ताचे प्रहण होणे, व या परिभाषेत ' अपि ' शब्द घातला अमरवामुळे जेथे कृदन्तापूर्वी गति विना कारक उच्चारण नसेल तेथे कृत्प्रत्ययप्रहणाने केवळ कृदन्ताचे द्वेष्यत्व प्रहण हात या परिभाषेत ' अपि ' शब्द घातला नमता तर, ही परिभाषा पर अमरवामुळे, कृत्प्रत्ययाच्या विषयाने प्रत्ययप्रहणपरिभाषेचा बाधक झाला अमता. (अष्टाध्यायीतल सूत्रपाठक्रमानुरावने सूत्रांचे परापरत्व ठरविताने येत, एण परिभाषा अष्टाध्यायीत घटित नमरवामुळे त्याच परापरत्व फल ठरवावे हा प्रश्न म्हणजे उपस्थित होतो त्या प्रश्नाचे उत्तर हे आहे की, परिभाषाचे परापरत्व, ज्या सूत्राने त्या जाणित झाल्या आहेत त्या जायकसूत्राच्या पाठक्रमानुरावने ठरविले जाते प्रत्ययप्रहणपरिभाषा २३ हा ' यस्मात्प्रत्ययविधित्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् व ' येत विधित्तदन्तम् ' या अष्टाध्यायीच्या प्रथमाध्याय अमरवामुळे सूत्राने सिद्ध झाली आहे व प्रकृतपरिभाषा ' गतिरन्तर ' वा पठ्याध्यायाने सूत्राने जाणित झाली आहे. म्हणून प्रकृत परिभाषा पर ठरत, व ' विधित्तदादि परापरम् ' या श्वायाम्बवे ती प्रत्ययप्रहणपरिभाषेचा बाधक ठरते म्हणून प्रकृतपरिभाषेत ' अपि ' शब्द घातला नमता तर, जेथे जेथे सूत्राने कृत्प्रत्ययाचे प्रहण केले आहे तेथे तेथे प्रकृतपरिभाषामुळे गतिपूर्व विना कारकपूर्व कृदन्ताचे प्रहण झाले अमता व यत्र कृत्प्रत्यय झाला आहे एवज्जाच तदादित्तन्त कृदन्ताचे जे परिभाषा २३ प्रमाणे झाले होऊ पावते तसा केवळ कृदन्ताचे प्रहण झाले नमते तसे न व्हावे म्हणूनच, या परिभाषेत ' अपि ' शब्द घातला आहे)

अत एव साङ्कृतिनिमित्ति ' गतिकारकोपपदाना ' मिति ' कृद्ग्रहण ' इति च परिभाषाभ्यां कृदन्तेन समासे कृते विशिष्टादेवाणि सिध्यति न तु साङ्कौटिनमितीति ' पुंयोगादि ' ति सूत्रे भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा तत्र केवलं कृटिभित्तयेतस्यापीनुणन्तत्वात्ततो ऽपि पाक्षिकदोषो दुवार एव स्यात् । स्पष्टं चेदं सर्वं ' समासे ऽनग्रपूर्वे इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ।

(जेथें गतिपूर्वे किवा करकपूर्वे कृदन्त असेल तेथें तद्विशिष्ट कृदन्ताचेच ग्रहण होत असून केवळ कृदन्ताचें ग्रहण होत नाहीं असा नियम आहे) म्हणूनच, ' गतिकार-कोपपदानाम् ' परिभाषा ७६ व हीं कृद्ग्रहणपरिभाषा २८ या दानपरिभाषाव्ययें ('सम्' या गतीचा, 'अभिविधा' भावे इनुण्' सू० ३२१८ या सूत्रानें 'कृट्' शब्दास 'इनुण्' प्रत्यय झाल्यावर, इनुणन्त 'कृटिन् या) कृदन्ताशी समास होऊन 'सङ्कृटिन्' अशा गतिविशिष्ट कृदन्तालाच (अणिनुण्' सू० ३२२९ या सूत्रानें) 'अण्' प्रत्यय केल्यावर (तद्विनेयचामादेः ' सू० १०७५ या सूत्रानें आद्यचाला घृष्टि होऊन,) 'साङ्कृटिनम्' असे रूप मिळत होत व 'सङ्कृटिनम्' असे रूप मिळत नाहीं असे जें 'पुंयोगान्' ४-१४८ या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे तें बरोबर जुळते; नाहींतर 'कृटिन्' हा गतिरहित शब्द देखील इनुणन्त अमक्यामुळ, तशा गतिरहित कृदन्ताला 'अण्' प्रत्यय केल्याने (कृटिन् यांतील आद्याचाला घृष्टि होऊन) 'सङ्कृटिनम्' असे पाक्षिक अशुद्ध रूप मिळत होण्याचा प्रसंग आला असता व तो प्रसंग टाळणें अवाज्य झालें असतें, 'समासेऽनग्रपूर्वे' ७-१-१७ या सूत्रावरील भाष्यात व कैयटाच्या श्रुतीत हें सांगितलें आहे.

गतिरनन्तर ' इत्यत्र तु गतेः पूर्वपदस्य सान्त उत्तरपदे परे कार्य-विधानात्तन्ममयधानेऽपि कैयटस्य सान्तत्वेन ग्रहणं योष्यम् ।

परंतु ' गतिरनन्तर ' या श्रुतीत गति हें पूर्वपद व सान्त हें उत्तरपद असतों. मात्र कार्य सांगितलें असण्यामुळे, गतिविशिष्ट सान्त उच्चारण असल्या तों (तशा गतिविशिष्ट सान्ताचें ग्रहण न होतों) केवळ सान्ताचेच त्या श्रुतीतलें ग्रहण होतें हे प्रमाण (सान्तास 'गतिरनन्तरः' या श्रुतीस प्रकृत परिभाषा लागू पडत नाहीं, इत्यादिक) या श्रुतीपूर्वे प्रकृतिसर बरोबरें गतिविशिष्ट सान्ताला सान्त न मानता केवळ सान्ताला सान्त मानून, त्याचला लोप पूर्वी अश्लेष्या रीतीला प्रकृतिसर करारा,)

इयं च कृटिनोपग्रहणे कृदन्तामाद्यग्रहणे च न तु कृदन्तग्रहण इति ' अनुपग्रहर्तनादि ' ति सूत्रे भाष्ये कथम् ॥ २८ ॥

' अनुपग्रहर्तनादि ' ४-१-१४ या सूत्रावरील भाष्यात असे सांगितलें आहे की, जेथें श्रुतीत सान्ताचें कृद् ग्रहणाचें अटका विनाशकृदन्ताचें ग्रहण केले असतें तेथे ही परिभाषा लागते, जेथें श्रुतीत अशा प्रकारच्या शब्दाचें ग्रहण केले आहे

वी, जो कृतप्रत्यय अमून कृतभिर्नाहि प्रत्यय आहे तथा द्विकार्या प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही. ('वर्तुस्त्रणे कृता बहुलम्' सू० ६०५ या सूत्रांत 'कृत्' हा शब्द उच्चारून सामान्यकृतप्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे. त्यामुळे ही परिभाषा तथा सूत्रास लागते व 'विष्णुना मुकृतम्=विष्णुमुकृतम्' 'नर्वः निर्भिलः=नखनिर्भिलः' इत्यादि समासांची मिट्टि होते. 'अपे' सू० ७२४ या सूत्रांत 'क' या कृद्विशेषप्रत्ययाची अनुवृत्ति आहे, म्हणून तथा सूत्रास ही परिभाषा लागते व 'अतप्ते-नबुलम्भितम्' इत्यादि समासांची मिट्टि होते. पण 'गिनि' हा कृतप्रत्यय अमून तद्विप्रत्ययहि आहे. 'सुष्यजातां गिनिन्ताच्छिष्ये' 'प्रने' 'यहुलमाभीष्टणे' सू० २९८८ ते २९९१ इत्यादि सूत्रांत 'गिनि' ह्या कृतप्रत्ययाचे ग्रहण आहे, व तसेच 'काश्यपर्काशिकाभ्यामृषिभ्यां गिनिः' 'कल्पपर्वशभायमान्तंरामिभ्यश्च' सू० १४८३ व १४८४ इत्यादि सूत्रांत तद्विप्रत्यय 'गिनि' प्रत्ययाचे ग्रहण आहे; म्हणून ज्या सूत्रांत असा कृतकृतप्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे तेथे ही परिभाषा लागू पडत नाही, आणि त्यामुळे 'बहुसुरागिणी नगरी' इत्यादि उदाहरणांत 'इनः स्त्रियाम्' सू० ८९० या सूत्राने कप् प्रत्यय होत नाही, तसेच 'अण्' प्रत्यय हा देशीक तद्विप्रत्यय तथाच कृतप्रत्यय आहे व त्यामुळे त्या प्रत्ययाचे ज्या सूत्रांत ग्रहण केले असेल तेथे देशीक ही परिभाषा लागू पडत नाही.)

परिभाषा २९

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च ॥ २९ ॥

'पदाधिकारातील व अङ्गाधिकारातील सूत्रांत प्रातिपदिकाचे ग्रहण केले असाव्याम, त्या सूत्राने सांगितलेले कार्य त्या सूत्रनिर्दिष्ट प्रातिपदिगाहून व तसेच प्रातिपदिकान्ता हून देशीक होते. '

पदमङ्गः च विशेष्यं विशेषणेन च तदन्तविधिः । 'येन विधि' रित्यस्यायं प्रपञ्चः । तेनेष्टकचितं पक्षेष्टकचितमित्यादा 'विष्टकेणिकामालातां चिते' ति ऱ्हस्यो महान् परममहान् परमातिमहानित्यादौ 'सान्तमहत्' इति दीर्घश्च सिद्धः ।

पद व अङ्ग हे शब्द विशेष्य समजावे व विशेषणाने तदन्त विधि करावा. सारांश ही परिभाषा 'येन विधिन्तदन्तस्य' ह्या सूत्राचा अर्थ स्पष्ट करणारी (व त्या सूत्राचाच एक पोटभेद) आहे. (ग्रन्थकार पुढे लगेच सांगणार आहेत की, या परिभाषेतील 'पद' शब्दानें पदाधिकाराचे व तसेच उत्तरपदाधिकाराचे ग्रहण होतें. पदाधिकार अष्टाध्यायीच्या आठव्या अध्यायाच्या प्रथम पाठाच्या

सोलाप्या सूत्रापासून मुरु ज्ञान्य अमून त्या अप्यायाच्या नृतीय पादाच्या 'अपदान्मय मूर्धन्यः' या पंचाशत्याच्या सूत्रापर्यंत चालू आहे, व ह्या अधिकारांत 'पदस्य' हे पद अनुवृत्त अमून तें विशेष्य हेति उत्तरपदाधिकार पद्याप्यायाच्या नृतीय पादाच्या आरंभापासून मुरु ज्ञान्य अमून त्या पादाच्या समाप्तिपर्यंत चालू आहे. ह्या अधिकारांत 'उत्तरपद' हे अनुवृत्त अमून विशेष्य ह्येति व पूर्वपद त्याच विशेष्य हेति. अत्राधिकार पद्याप्यायाच्या अनुर्थपादाच्या आरंभापासून मुरु ज्ञान्य अमून सप्तमाप्यायाच्या अंशपर्यंत तो चालू आहे, व या अधिकारांत 'अत्रस्य' हे पद सर्वत्र अनुवृत्त अमून विशेष्य ह्येति, व ज्याचा उच्चार करून सूत्रात काहीं कार्य हाणे त्याला सांगितलें आहे तो त्याचें विशेष्य हातो 'यत् विधिन्तदन्तस्य'—म्हणजे विशेष्य तदन्तस्य स्वस्य च सज्ञा स्यात्—या सूत्राचें विशेष्य स्वतः च व तदन्ताचें ग्राहक हांत ह्याच नियमाचा अनुवाद करणारी ही परिभाषा अमल्यामुळे ती सूत्र मिद्वेषाचिनी समजायी, आता ग्रन्थकार ह्या परिभाषेची उदाहरणे देतात.) ही परिभाषा अमल्यामुळे 'इष्टकामालानां चिन्तूलभारिषु' सू० १००६ या सूत्रानें जसा 'इष्टचिन्तम्' या ठिकाणी ऱ्हस्व हातो तसाच 'पक्षेष्टकचितम्' इत्यादि स्थलीहि ऱ्हस्व हातो. (या सूत्रांत 'इष्टका,' 'इष्टिका' व 'माला' हीं पूर्वपदे अमून विशेषणे आहेत, म्हणून हीं विशेषणे रजत धीं व तदन्ताधीं बंधक होतात त्यामुळे जशीं 'इष्टकतूलम्' 'मालभारि' इत्यादिरूप मिद्व होतात त्याचप्रमाणें मुजेष्टकतूलम्' व 'उत्पलमालभारि' इत्यादि रूपें सिद्ध होतात) तसेंच 'सान्तमहत मंशोस्य' सू० ३१७ या सूत्रान्वयें जसे 'महान्' या ठिकाणी दीर्घ हातो तसेंच 'परममहान्' 'परमातिमहान्' इत्यादि महदन्त शब्दाची उपधा दीर्घ हाते

अतएव तदुत्तरपदस्थेति पाठोऽयुक्त इति भाष्ये स्पष्टम् । अत्र पदशब्दे नोत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारश्च ।

(परमातिमहान्' इत्यादिस्थलीं उपधा दीर्घ होत असल्यामुळे, या परिभाषेतील 'तदन्तस्य' या शब्दाचे जागी 'तदुत्तरपदस्य' हा शब्द घालून ह्या परिभाषेचा.) 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य' असा पाठ करणे अयोग्य आहे हें भाष्यांत स्पष्टपणें सांगितले आहे. (तसा पाठ मानल्यास जरी 'अतिमहान्,' 'परममहान्' यातील उपधा दीर्घ होईल तरी 'परमातिमहान्' यातील उपधा दीर्घ होणार नाही, कारण येथें 'महत्' हें समासात उत्तरपद नसून 'अतिमहत्' हें उत्तरपद आहे, परंतु 'तदन्तस्य' हा पाठ स्वीकारल्यास 'परमातिमहत्' इत्यादिरूपाची सिद्धि होऊ शकते.) या परिभाषेतील 'पद' शब्दानें केवल पदाधिकार व तसेंच उत्तरपदाधिकार या दोहोंचहि ग्रहण होत (ग्रन्थकारानें पदाधिकारातील सूत्राचें उदाहरण दिलें नाहीं, तथापि 'अहन्' सू० ४४३ व 'चमुत्तसुध्वस्वनडुहा द' सू० ३३४ हीं सूत्रे उदाहरणादाखळ देता येतील, व जसे वरील दोन सूत्रान्वयें 'अहोभ्याम्' 'अनडुद्व्याम्')

हीं रूपें होतान तसेंच ' परमाणोरुप्याम् ' व ' परमानहुद्रुप्याम् ' अशीं रूपें देखील सिद्ध होऊ शकतात)

पादस्य पदाज्यातिसोपहतसु न तदन्तग्रहणं लक्ष्यानुरोध्वादिनि स्वर्थे येन विधिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ २९ ॥

तथापि ' पादस्य पदाज्यातिसोपहतसु ' सू० १९० ह्या सूत्रात निर्दिष्ट असल्या ' पाद् ' शब्दानें पादान्त प्रातिपदिकाच ग्रहण करिता येत नाहीं असें येथें तदन्त ग्रहण न करण्याचें कारण इष्ट रूपसिद्धि करणे हे आहे (' पादस्य पदाज्याति ' हे उत्तरपदाधिकारातील सूत्र आहे, व ह्या परिभाषेप्रमाणें ' पाद् ' शब्दानें पादान्त शब्दाचे देखील ग्रहण व्हाव पण भाष्यकार असें म्हणतात की, ह्या सूत्रांत केवळ प्रातिपदिकाचे ग्रहण करणे इष्ट आहे व प्रातिपदिकान्ताचे ग्रहण करणे यास्य नाहीं, कारण तसें केव्हास, इष्टरूपसिद्धि होणार नाहीं इष्टरूप सिद्ध करणे हेंच परिभाषाचें मुख्य प्रयोजन असल्यामुळे, जेथ परिभाषा लावल्याने इष्टरूप सिद्ध होत नाहीं व अशुद्ध रूप सिद्ध होण्याचा प्रसंग येतो तेथे ती सुळीच लावू नये व तिच्या मदती-गिवाय इष्टरूपसिद्धि करून घ्यावी ' पादस्य पदाज्यातिसोपहतसु ' या सूत्रान्वये, ' पादेन उपहतम् ' असा समास करिताना, ' पाद् ' शब्दाचें जागीं पदादेश होऊन ' पदोपहतम् ' असें रूप सिद्ध होत, पण ' पाद् ' शब्द आहे अन्तीं ज्याच्या अशा ' दिग्बपादेन ' या शब्दाचा ' उपहतम् ' या शब्दाशीं समास करिताना, ' पाद् ' शब्दाच जागीं पदादेश न होत, ' दिग्बपादोपहतम् ' असेंच रूप होत, ' दिग्बपदोपहतम् ' असें रूप होत नाहीं) ' येन विधिरित्यन्तस्य ' १-१-७२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात वर जें म्हटलं आहे तें स्पष्टपण सांगितलें आहे

परिभाषा ३०

नन्वेधमस्यापत्यमिरित्याशचदन्तप्रातिपदिकाभाषादिभू न स्यादत आह—

(' येन विधिस्तदन्तस्य ' सू० २६ या सूत्रान्वये विशेषण हें नेहमी तदन्तांचे वाचक होतें हा पक्ष स्वीकारल्यास) ' अस्य अपत्यम् इ ' इत्यादि टिकाणीं ' अ ' हें अदन्त प्रातिपदिक नमल्यामुळे, (' अत इन् ' सू० १०९० या सूत्रान्वये) ' अ ' ला ' इन् ' प्रत्यय होणार नाहीं. (' अत इन् ' हे सूत्र ' इयाप् प्रातिपदिकात् ' या अधिकारातील सूत्र असल्यामुळे ह्या सूत्रात ' प्रातिपदिकात् ' ह्या शब्दाची अनुवृत्ति हेतु व ' अत प्रातिपदिकात् इन् ' असा सूत्राचा अर्थ होतो, येथें ' अत ' हें विशेषण व ' प्रातिपदिकात् ' हें विशेष्य आहे. ' अत ' हें विशेषण असल्यामुळे, ' येन विधिस्तदन्तस्य ' ह्या सूत्रानें त्याचा अर्थ ' अदन्तात् ' असा होतो, व ' अत इन् ')

ह्या सूत्राचा अर्थ ' अदन्तान् प्रातिपदिकात् इज् म्यात् ' असा होना. ' अदन्त '—
 म्हणजे ' अ ' आहे अन्तां ज्या वर्णासमुदायाच्या—हा अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहि
 आहे ' अय्य अप य इ ' ह्यांतिल ' अ ' न्त्रिणु ह्या प्रातिपदिकात केवळ ' अ ' च
 आहे अन्यपदार्थ नाही. म्हणून ' अ ' ला अदन्त कसे म्हणावें ? दुसरें अस की,
 ' अन्त ' ह्या शब्दाचा अर्थ ' स्यन्त्यन्मिन्न यस्मात्पर नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते '
 असा भाष्यात दिल्या आहे—म्हणजे ज्या वर्णापूर्वी इतर वर्ण असून त्याच्यापुढे कोण
 ताहि वर्ण नाही ही ' अन्त ' शब्दाची व्याख्या आहे ही व्याख्या ' अ ' ला लागू
 पडत नाही, कारण त्याच्यापूर्वी काहीच नाही म्हणून त्याला अदन्त कम म्हणता येईल
 व ' इज् ' प्रत्यय कसा व्हावा ? अशी नका उपस्थित होत असल्यामुळे निच निवारण
 करण्याकरिता) ही परिभाषा सांगतात —

०यपदेशिवेदकस्मिन् ॥ ३० ॥

“ काही तरी निमित्त असल्यामुळे ज्याला मुख्य व्यवहार लागू पडतो अशा
 शब्दाला जे कार्य मागितले आहे ते कार्य, जा एकदा असल्यामुळे मुख्य व्यवहाराचा
 विषय हाऊ शकत नाही, त्याला देखील होत ”

निमित्तमभ्यावाह्विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो व्यवहारो यस्यास्ति स.
 यपदेशी । यस्तु व्यपदेशहेत्वभावाद्विद्यमानव्यपदेशोऽसहाय' स तेन
 तुल्य वर्तते कार्य प्रतीत्येकस्मिन्नसहायेऽपि तत्कार्यं कर्तव्यमित्यर्थः । ते
 नाकारस्याप्यदन्तत्वाच्च क्षतिः ।

काहीतरा निमित्त असल्यामुळे जो मुख्य व्यवहाराचा विषय होता—म्हणजे
 ज्याला मुख्य व्यवहार लागू पडतो—(जसे अनेक मुल अमण, हे निमित्त असल्यामुळे,
 त्या सर्व मुलात जो वरील याला ज्येष्ठ व जो धाकटा त्याला कनिष्ठ असे म्हणता येते)
 ना ' व्यपदेशी ' होय. जेथे एकाच असल्यामुळे त्या एकटेपणामुळे व काही निमित्त
 नसल्यामुळे ज्याला मुख्य व्यवहार लागू पडत नाही, (जसे, एखाद्या गृहस्थास एकच
 मुलगा असला व इतर मुल नसली तर त्या मुलास ज्येष्ठ अथवा कनिष्ठ असे म्हणता
 येत नाही) तो देखील, सूत्रात सांगितलेले कार्य करिताना, व्यपदेशीप्रमाणेच सम-
 जाया म्हणून व्यपदेशीला जें कार्य सूत्रात मागितले आहे तें अशा एकदाच्याहि बराच
 असा ह्या परिभाषेचा अर्थ आहे म्हणून अकाराधे अन्तां देखील ' अ ' असल्यामुळे,
 (अदन्त प्रातिपदिकात जे कार्य मागितले आहे ते ह्या परिभाषेप्रमाणे, एकदा ' अ '
 ला देखील होत, व त्यामुळे, ' अय्य अपय इ = अ + इज् ' येथे ' यद्येतिच ' सू०
 ३११ या सूत्रात ' अ ' चा त्याप होऊन ' इ ' अय रूप होण्यात) काही अडचण
 येत नाही.

एकस्मिन्नित्युक्तं: स्वभासन्नयने आकारस्य नादित्ये, दृष्टिधाघाता

विकारस्य नान्तत्वम् । अन्यथा सभासन्नयने भव इत्यर्थे 'वृद्धाच्छः', दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणोऽश्च स्यात् । अत एव हरिष्वित्यादौ स्तोः पदत्वं न, लोकेऽपि बहुपुत्रसत्त्वे नैकस्मिन् ज्येष्ठ्यकनिष्ठत्वादिव्यवहारेऽर्थे मे ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यम इति, किंत्वेकपुत्रसत्य एव ।

या परिभाषेत 'एकस्मिन्' हा शब्द असल्यामुळे, 'सभामन्नयन' या शब्दात असलेल्या आकाराला आदि मानता येत नाही. व तमेच 'दरिद्रा' या धातूतील इकाराला अन्यथाक्षर मानता येत नाही. (कारण 'सभामन्नयन' या शब्दातील आकार, व तमेच 'दरिद्रा' धातूतील इकार, एकटा नसून वर्णसमुदायाभंगत-म्हणजे इतर वर्णासह वर्णमान-आहे.) या परिभाषेत 'जमहाय' या अर्थाचा वाचक 'एकस्मिन्' हा शब्द नसता तर, 'सभामन्नयने भवः' या अर्थामध्ये 'वृद्धाच्छः' सू० १३३७ या सूत्राने 'छ' प्रत्यय झाला असता, (कारण 'सभामन्नयन' यातील आकाराला आदिवर्ण मानला असता तर, 'वृद्धिर्यम्याश्चमादिस्तद्वृद्धम्' सू० १३३५ या सूत्राने त्या शब्दाला 'वृद्ध' संज्ञा प्राप्त झाली असती व त्यामुळे 'वृद्धाच्छ' हे सूत्र लागू पडले असते.) तसेच 'दरिद्रा' यातील इकाराला अन्यवर्ण मानला तर, 'इ'वर्ण अर्थात असता 'एरच्' सू० ३२३१ या सूत्राने हांगारा, अच् प्रत्यय झाला असता. या परिभाषेत 'एकस्मिन्' हा शब्द घालला आहे म्हणूनच 'हरिषु=हरि+सु' या टिकाणी 'सु' ला पदसंज्ञा प्राप्त होऊ शकत नाही. (कारण 'सु' हा वेधे एकटा नसून 'हरि' या वर्ण-समुदायासह आहे; म्हणून 'सु' हा एकटा असताना जी त्याला 'स्तिङ्गन पदम्' या सूत्रान्वये पदसंज्ञा प्राप्त करून देण्याचा प्रसंग आला असता तो प्रसंग 'सु' हा वर्ण-समुदायान्तर्गत असल्यामुळे येऊ शकत नाही.) लौकिक व्यवहारात देखील, एखाद्या गृहस्थ्यास अनेक पुत्र असल्यास, तो वाटेला त्या पुत्रास हा माझा ज्येष्ठ, मध्यम किंवा कनिष्ठ पुत्र आहे असा व्यवहार करित नाही. (पण सर्वांत जो वाड्याला त्यालाच ज्येष्ठ, सर्वांत जो धाकटा त्यालाच कनिष्ठ, व मधल्यास मध्यम म्हणतो;) परंतु त्याला एकच पुत्र असल्यास तो तसा व्यवहार त्या पुत्राच्या संबंधाने करितो. (कारण त्याला एकच पुत्र असल्यामुळे, तोच ज्येष्ठ, तोच कनिष्ठ व तोच मध्यम, असे म्हणता येते.)

अनेक चाशाल्त्रीयस्याप्यतिदेशः

ही परिभाषा लौकिक व्यवहाराच्या आधारावर रचली गेली असल्यामुळे, या परिभाषेने (जसा शास्त्रीय-म्हणजे सूत्रविहित-कार्याचा अतिदेश होतो तसाच) अशास्त्रीयाचा-म्हणजे सूत्राने विहित नसलेल्याचा-देखील अतिदेश होतो. (एकाला जे कार्य सांगितले आहे तेच कार्य दुसऱ्यालाहि व्हावे असे विधान करणे याला अतिदेश म्हणतात; व तो अतिदेश 'वति' प्रत्ययाचा किंवा स्मृशार्थवाचक 'इय' इत्यादि शब्दाचा उपयोग करून केला जातो प्रकृतमर्थला 'इयपदेशि' या शब्दाला 'तत्र तमेव' सू० १७७० या सूत्राने 'वति' प्रत्यय लावून अतिदेश सांगितला आहे, व त्याचा अर्थ असा होतो

वी, मुख्याला जे कार्य हाणें सांगितलें आहे ते कार्य एकट्याला देखील करावें ज्या अर्थी ही परिभाषा लाक्षण-महणनेच अशास्त्रीय-व्यवहाराच्या आधारावर रचली आहे त्याअर्थां ह्या परिभाषान्वयें अशास्त्रीयाचा देखील अतिदेश होतो. शास्त्रीय कार्य म्हणजे सूत्रात विधेयरूपानें जें कार्य सांगितलें आहे तें होय. जें सूत्रात कोठेहि विधेयरूपानें सांगितलें नाहीं ते अशास्त्रीय होय.)

अत एव इयायेत्यादावेकान्त्वनियन्धनद्वित्वसिद्धिः ।

उपाप्रमाणें मुख्याला शास्त्रीय रिधा अशास्त्रीय कार्य होतें त्याचप्रमाणें ते कार्य असहायाला देखील व्हावें असा या परिभाषेने कार्यातिदेश केला असल्यामुळें, 'इयाय' इत्यादिम्यलीं एकाचवाच्या निमित्तामुळे होणारें द्वित्व होतें. (' लिटि धातोरनभ्या मय्य ' मू० २१७३ या सूत्रान्वयें, लिट् पुढे अमतां, अनभ्यस्त धातूच्या अवयवाम द्वित्व करावें असे सांगितलें आहे. हे द्वित्वकार्य विधेयप्रतिपादित असल्यामुळे, शास्त्रीय कार्य आहे, व हें कार्य 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' मू० २१७१ या सूत्रान्वयें धातूच्या प्रथम एकाचाम होतें 'एकाच्' या शब्दाचा अर्थ 'एक आहे अच् ज्या वर्णसमुदायात' असा आहे, व हा शब्द अन्वयप्रदायप्रधान बहुधीहि आहे. ' इ ' या धातूत इतर वर्गें नसून एकटा ' इ ' हाच वर्ग आहे. तथापि, या परिभाषेप्रमाणें, इतर वर्गांतर्गत एक अच् ज्या धातूत आहे—जसें, ' गम् ', ' हन् ', ' वद् ' इत्यादि म्यलीं—तशा धातूंतुळे लिट् आला असता, जसें प्रथम एकाचाला द्वित्व होतें, त्याचप्रमाणें ' इ ' धातूला, लिट्पुढे असता द्वित्व हातें द्वित्व कार्य जरी शास्त्रीय आहे तरी एकाचव शास्त्रीय नाहीं कारण पाणिनीयसूत्रात ते कोठेहि विधेयरूपाने उपलब्ध केले नाहीं. 'यस्मात्प्रत्यविधि,' 'यन विधिस्तदन्तस्य इ' यादि सूत्रांनी 'तदादि' 'तदन्त' 'अह' इत्यादि मज्जाचे जम विधान केले आहे तसें एकाचवाचें कोठेहि विधान केले नाहीं, असें असून देखिल ' गम् ' ' हन् ' ' वद् ' इत्यादि धातूंचें टिकणीं सं वास्तविक एकाचव आहे याचा ' इ ' धातूचें टिकणीं अतिदेश करण्यानें, एकाचवाच्या निमित्तामुळे होणारें द्वित्व कार्य ' इ ' धातूलाहि होतें.)

अत एव भवतीत्यादी भू इत्यस्याअङ्गपम्.

ही परिभाषा असल्यामुळेच ' भवति=भू+वाप्+ति ' इत्यादि म्यलीं, (' वाप् ' या प्रत्ययाला मानून) ' भू ' म्य अङ्गमज्जा होतें. (' भू+वाप्+ति=भव+ति ' या म्यलीं, ' भव ' हे ' तिप् ' प्रत्ययाचें अङ्ग आहे. ' भव ' हे ' भू ' ने सुकें शालें असून त्यापुढे इतर वर्गें असल्यामुळे त्याला तशादि म्हणतां येतें, पण शपाला मानून ' भू ' ला अङ्गमज्जा करीत प्राप्त व्हावी ? कारण ' भू ' या स्वयं, वर्णसमुदायाप्रत्ये ' भू ' हा भादि नसून एकटाच आहे व ' संपन्नमिन्न यस्मात् पूर्वं नास्ति परमग्नि स भादिक, एवने ' भग्नी ' भादि' शब्दाची भाष्यकारांनीं व्याख्या दिली आहे. या व्याख्येप्रमाणें, ' भ ' ला अङ्गमज्जा व नास्ति प्राप्त होऊं शकत नाहीं, तथापि ह्या परिभाषेप्रमाणें ती

एकदा असल्यामुळे त्याला ही संज्ञा प्राप्त होते, व ' सु ' हे शब्दाचे अर्थ मानण्यात, ही परिभाषा असल्यामुळे, काही अडचण येत नाही.)

इयानित्यादीं कार्यकालाक्षे तद्धितान्तत्वनियन्वतप्रातिपदिकस्य च सिध्यति । अन्यथा यस्माद्धितस्तद्धित्वाभावात् स्यात् ।

तसेच ' इयान् ' इत्यादिम्बलां, तद्धितान्त सामुल होणारी प्रातिपदिकसंज्ञा कार्यकालपक्षांत ' इयन् ' एा होते, ही परिभाषा नमती तर ज्याहून तद्धित प्रत्यय झाला आहे ती प्रकृति ' इयन् ' या शब्दस्वरूपात आदि नसल्यामुळे—म्हणजे प्रकृतीचा लोप होऊन प्रत्ययच बाकी राहिला असल्यामुळे—इयत्ला कार्यकालपक्षांत प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होऊं शकली नवती. (' कृत्तद्धितममासाध ' सू १७९. आः सूत्राने तद्धिताभ्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा होत असे तद्धितान्त ' या शब्दाचा अर्थ ' ज्या प्रकृतीहून तद्धितप्रत्यय झाला आहे असे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायात्मक शब्दस्वरूप ' असा आहे असा समुदायात प्रकृति आदि व प्रत्यय अर्ती असल्या तरच तम शब्दस्वरूप तद्धितान्त मानता येते, पण ' इयन् ' या शब्दाचा अर्थ ' इदम् ' प्रकृतीहून ' वतुप् ' प्रत्यय झाला आहे त्या प्रकृतीचा लोप होऊन व प्रत्ययाचे पाणिनाय सूत्रान्वये ' इयत् ' असे रूपान्तर होऊन केवळ प्रत्ययच शिल्लक राहिला आहे हे प २३ मध्ये प्रक्रियापूर्वक सिद्ध करून दाखविले आहे कारण ' इयन् ' हा केवळ प्रत्यय असून शब्दाच्यामार्गे प्रकृति नसल्यामुळे, त्याला तद्धितान्ततद्धितान्त मानता येत नाही, व त्यामुळे त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होऊं शकत नाही ती प्रातिपदिक न मानता असल्यास, ' डाप् प्रातिपदिकान् ' सू० १११ ' या अधिकारसूत्रान्वये त्याहून ' सु ' इत्यादि विभक्तिप्रत्यय होऊं शकणार नाहीत व ' इयान् ' इत्यादि रूपाची सिद्धि होऊं शकणार नाही. पण ही परिभाषा असल्यामुळे जरी प्रकृतीचा लोप होऊन ' इयन् ' हा केवळ प्रत्यय शिल्लक राहिला आहे तरी जशी प्रकृतिप्रत्ययसमुदायात्मक तद्धिताभ्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा होऊ शकते तशी या अवस्थेय—म्हणजे एकत्र्या—' इयन् ' ला देण्याक स्वपदेशिवद्भावाने होते, व त्यामुळे मुबुसति हाण्यात व ' इयान् ' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्यांत कार्यकालपक्षांत देखील काही अडचण येत नाही. ग्रन्थकाराने ज्या पत्तीत ' कार्यकालपक्षे ' असा शब्द घातला आहे. त्याचे कारण हे की या पत्तीत जी अडचण दाखवून तिचे निवारण केले आहे ती अडचण पथोदेशपक्षांत मुळीच उपस्थित होत नाही, ती केवळ कार्यकालपक्षातच उपस्थित होते. पथोदेशपक्षांत ' किमिदंभ्यां घोषः ' सू० १८११ या सूत्राने ' इदम् ' ला ' वतुप् ' हा तद्धित प्रत्यय होऊन ' इदम् + वतुप् ' अशी स्थिति होताच, त्याला ' कृत्तद्धितममासाध ' या सूत्रान्वये लोप प्रातिपदिकसंज्ञा होणे, व ती संज्ञा ' इदम् + वतुप् ' याचे, अनेक सूत्रान्वये संस्कार होऊन ' इयत् ' असे रूप सिद्ध होईपर्यंत कायम राहून, ' इयन् ' ला त्याने बदलावनें ती प्राप्त होते. पण कार्यकालपक्षांत ' यदा कर्मे तदा स्यात्परिभाषाम् '

असा नियम अवलपामुळे, ' इयत् ' हे रूप मित्र झाल्यावर त्याहून सुबुत्पत्ति करते-वेळीं, हा ' इयत् ' प्रातिपदिक आहे की नाही हे ठरवितांना ही परिभाषा ' कृत्-द्वितसमासाश्च ' या सूत्राजवळ उपस्थित होते व जरी ' इयत् ' हें तदादितद्वितान्त नाही व केवळ प्रथम आहे तरी त्याला या परिभाषेप्रमाणें व्यपदेशिवद्भावानें प्रातिपदिकमंज्ञा प्राप्त होते, व सुबुत्पत्ति होऊन ' इयान् ' इत्यादि रूपें मित्र होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही.)

यत्तु योऽर्थवास्तत्रार्थस्य त्यागोपादानाभ्यामेकाज्यपदेशो यथेया येत्यादावर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एकोऽजिति कैयटस्तन्न । तस्यैकपदा द्वागित्यत्र भाष्योक्तरीत्या मुख्यव्यवहारमत्वात् । एकपदा द्वागित्यत्रार्थेन युक्तो व्यपदेश इति भाष्य उक्तम् । शब्दादेरर्थशब्दोभयवृत्तित्वेन तस्या-शब्दमात्ररूपं पदमेकोऽवयव इत्यर्थ इति तदाशयः ।

कैयटाचे असे म्हणणे आहे कीं, ज्याला अर्थ असतो त्याच्या अर्थाचे एकदा प्रहण व एकदा त्याग केला असता, एकाचव्यवहार उपरस होतो, जसे ' इयाय ' इत्यादि स्थली ' इ ' या अर्थवान् धातूचा (अर्थाचा त्याग केला असता) ' इ ' हा जो एक वर्ण आहे त्याचे ठिकाणी ' एकाच् ' ही मंज्ञा लागू पडते. (मागे हे सांगितलेच आहे कीं, ' एकः अच् यस्मिन् सः एकाच् ' हा अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहि आहे. येथे अन्यपदार्थ वर्णसमुदाय आहे. म्हणून ज्या वर्णसमुदायात एक अच् असतो तशाच वर्णसमुदायाला ' एकाच् ' ही मंज्ञा लागू पडते. पण ' इ ' या धातूंत वर्णसमुदाय नसून एकच वर्ण—म्हणजे ' इ '—आहे. तेव्हां या ' इ ' ला एकाच् म्हणावे कसे ? यावर कैयटाचे असे म्हणणे आहे कीं, ज्या स्थली एकच वर्ण असून तो अर्थवान् आहे तशा स्थली तो वर्ण व त्या वर्णाचा अर्थ या दोहोंचा समुदाय अन्यपदार्थ मानल्यास व तशा वर्णा-र्थरूपी समुदायाचा तो वर्ण अवयव मानल्यास, ' एकाच् ' या बहुव्रीहि समासाची उपपत्ति लागते, व अशा रीतीने ' इ ' ला एकाच् म्हणता येते. पण अन्यकार म्हणतात कीं) हें कैयटाचे म्हणणे बरोबर नाही; कारण असे मानल्यास, भाष्यांत ' एकपदा ऋक् ' हांतील ' एकपदा ' या शब्दाची अन्वर्थकता सिद्ध करण्याकरिता जें प्रतिपादन केले आहे त्या तऱ्हेने ' इ ' ला एकाच् मंज्ञा प्राप्त होते असे म्हणणे हें मुख्य व्यव-हाराचे उदाहरण होईल. (व ते वास्तविक गौणव्यवहाराचे उदाहरण असून देखील, नें गौणव्यवहाराचे उदाहरण आहे असे मानता येणार नाही) ' एकपदा ऋक् ' याचे व्याख्यान करितांना ' अर्थेन युक्तो व्यपदेश ' (अर्थांमुळे व्यवहार योग्य ठरतो) असे भाष्यकारांनी भाष्यांत छटले आहे, व त्याचा अर्थ असा आहे कीं, ऋक्च हा धर्म अर्थ व शब्द या दोहोंचे ठिकाणी राहणारा असल्यामुळे, त्या ऋचेतील वर्णसमुदायरूपी एक पाद त्या ऋचेचा अवयव समजावा हा त्या भाष्याचा आशय आहे. (शब्द व त्याचा अर्थ या दोहोंचा नित्य संबन्ध असल्यामुळे व अर्थ हा नेहमी शब्दानेच अभि-

इयत्तं होणारा अय्यवामुळे, ऋक्स्वरूपी धर्म दारुः स धर्म या दोहांचे ठिकाणी विद्यमान असतो, येवढे अर्थ ऋक् नगरे शिवा येवढे वर्ण ऋक् नगरे, वर्णांधरूपसमुदाय ऋक् अहे, व अशा वर्णांधरूपसमुदायाचा येवढे वर्ण मरु समुदाय भरपूर मान-धाने 'एकपदा' या बहुव्रीहि समामाची उपपत्ति लावतां येते असे भाष्यकारांचे झणणे आहे. 'एकःपाद.यस्यां सा एकपदा' असा समास होऊन 'एकपदा' हा दारु 'संख्या सुपूर्वरूप,' 'पाद पत्' व 'टावृचि' सू० १७०, ४३४ व ४४४ हीं सूत्रे लावल्याने सिद्ध होतां, जिथ्यांत येवढे एव पाद आहे अशा ऋक्स्वरूपे—जसे 'अद्वैतो अपिवातय मन,' ह्या एकपदा ऋक्स्वरूपे—वामाविद्य एव पादाशिवाय कोणताच अन्यपदाधर्म नाही. मग 'एकपदा' या बहुव्रीहि समामाची उपपत्ति कशी लावतां ? तथापि भाष्यकारांनी घर सांगितल्या सन्देशेने त्या समासाची उपपत्ति लावली आहे. पण 'एकपदा ऋक्' हे गौणस्वरुपद्वाराचे उदाहरण नसून मुख्यस्वरुपद्वाराचे उदाहरण आहे. कारण गौणस्वरुपद्वारांत जसा मुतव्याचं ठिकाणी असणाऱ्या धर्माचा गौणाधर्म—झणजे असहायाचे—ठिकाणी आरोप केला जातो तसा परीत उदाहरणांत आरोप केला नसून, ऋक् हीच 'व्यपदेशि'—झणजे मुख्य स्वरुपद्वाराचा विषय—मानली आहे व त्याच कारणे हे कीं, ऋक्तील वर्ण व त्याचा अर्थ या दोहांत ऋक्स्वरुपे समान असल्यामुळे, या ठिकाणी आरोप करण्याचे कामच पडत नाही परंतु 'इ' या धातुला एकाच मानने वेळीं मुख्याचे ठिकाणी—झणजे 'गम्' 'हन' 'वद्' इत्यादि वर्णसमुदायात्मक एकाच धातूंत—असणाऱ्या एकाचस्वरुपी धर्माचा त्या असहाय 'इ' धातूचे ठिकाणी आरोप करावा लागत असल्यामुळे ते गौणस्वरुपद्वाराचे उदाहरण ठरते. अशा गौण स्वरुपद्वाराच्या उदाहरणाची उपपत्ति लावताना, मुख्यस्वरुपद्वाराच्या उदाहरणाची उपपत्ति लावतवेळीं ज्या प्रतिपादनरीतीचे अवलंबन भाष्यकारांनीं केले आहे तिचे अवलंबन करणे अयोग्य आहे. कारण तसे केलास त गौणस्वरुपद्वाराचे उदाहरण न होता मुख्यस्वरुपद्वाराचे उदाहरण ठरेल व 'इ' हाच व्यपदेशि होईल. झणून वरपाच झणजे बराच आहे असे मानता येत नाही हा ग्रन्थकाराचा आशय आहे)

तस्मादेकस्मिन्स्तत्तद्धर्मारोपेण युगपद्यथा ज्येष्ठः प्रादिव्यवहारो यथा च शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादावेकस्मिन्नारोपितानेवावस्थाभिः समुदाय रूपव्याघारोपेणेतस्य शरीरमित्यादिव्यवहारस्तथात्रैकाभ्रवाटिस्यवहारोपपात्तेरिति लोकाभ्यायासिद्धेयम् ।

(गौणस्वरुपद्वारांत मुख्याचे ठिकाणी अस्वरुपे धर्माचा गौणाधर्म—झणजे असहायाचे—ठिकाणी आरोप केल्याने गौणस्वरुपद्वाराची उपपत्ति स्पष्टतेने झणून जेथे एकाच गृहस्थ्यास एकच मुलगा असल्यास त्या मुलाचे ठिकाणी ज्येष्ठ, मध्यमत्व, कनिष्ठत्व इत्यादि गुणांचा आरोप करून त्या पुत्राला ज्येष्ठ, मध्यम व कनिष्ठ असे पदधर्म वेळीं म्हणतां येत टिका 'शिलापुत्रकस्य शरीरम्'

(वरवट्याचें शरीर) या उदाहरणांत (जरी वरवंटा, आपल्या शरीराहून भिन्न नाही तरी आडवा वरवंटा, उभा वरवंटा इत्यादि) अवस्थाभेद कल्पून त्या अनेक अवस्थेंमध्ये असणाऱ्या वरवंट्याचें जे समुदायरूपी स्वरूप आहे तसा आरोपित समुदायस्वरूपी वरवंट्याचें शरीर—म्हणजे वर्तमान शालिङ्गरूप—असा व्यवहार होतो त्याचप्रमाणें 'इ' या एकवर्णात्मक धातूचे ठिकाणीं देखील (मुक्ताच्या ठिकाणीं असणाऱ्या एकवर्णात्मकी धर्माचा आरोप करून) जो एकाचव्यवहार केला जातो त्याची (वर सांगितलेल्या लौकिकव्यवहारान्वये) उपपत्ति लागते; व अशा रीतीने ही परिभाषा लौकिकव्यवहाराच्या आधारावर रचली असल्यामुळे, ती लौकिकन्यायसिद्ध समजावी

न चासहाय एवैतत्प्रवृत्ता भवनीत्यत्र भू इत्यध्याङ्गन्यानापत्तिः ससहाय-
त्यादिति वाच्यम्, शपमादायाद्भवे कार्ये यस्माद्विहितस्तदादित्वे तस्य
ससहायत्वाभावाद्दोके विजातीयकन्यादिसत्त्वेऽप्येकपुत्रस्य तस्मिन्नेवाय-
मेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहारवत् ।

जो असहाय—म्हणजे एकटा—आहे त्याचेंच ठिकाणीं ही परिभाषा प्रवृत्त होते (असा जो सिद्धान्त वर सांगितला आहे तो बरोबर आहे) असें मानल्यास, 'भवति' या स्थलीं 'भू' हें (शपाचें) अन्न मानता येणार नाही; कारण तो 'भू' (शप् लावतेवेळीं एकटा नसून त्याला तिवादिप्रत्ययांचे सहाय्य असल्यामुळे) ससहाय आहे—असें कोणी म्हटल्यास ते म्हणजे बरोबर नाही कारण 'भू' हें शपाचें अन्न आहे अशी शपाला मानून 'भू'ची अन्नसंज्ञा मिट्ट करतेंवेळीं, ज्याहून शप् प्रत्यय झाला आहे त्याचा 'भू' हा तदादि असल्यामुळे (व भू'च्या लगेच पुढे तिप् प्रत्यय नसून दोहोंमध्ये शपाचें व्यवधान असल्यामुळे,) 'भू' हा ससहाय आहे असे मानतां येत नाही. ('भू+तिप्' अशी स्थिति झाली असतां, 'कर्तरि शप्' सू० २१६७ या सूत्रानें 'भू' ला शप् विकरण लागते. मारांश शप् विकरण लागतेवेळीं 'भू' हा एकटा नसून त्याला तिप् प्रत्ययाचें सहाय्य असते म्हणून 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' सू० १९९ या सूत्रान्वये 'भू' ला तदादि म्हणतां येत नाही, 'भू' जर एकटाच असता व त्याला तिप् प्रत्ययाचें सहाय्य नसतें तर प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे त्याचे ठिकाणीं 'तदादि' असा व्यवहार करता आला असता—अशी संकाकाराची संका आहे. त्यावर ग्रन्थकार असें उच्चर देतात कीं, ही संका बरोबर नाही, कारण जरी शप् प्रत्यय लागतेवेळीं 'भू' चे जवळ तिप् प्रत्यय आढे तरी तो तिप् प्रत्यय 'भू'चा मजातीय नसून विजातीय आहे, 'भू' हा कार्यी आहे—म्हणजे शपाच्या निमित्तानें 'भू'ला कार्य होणें आहे, 'तिप्'ला कार्य होणें नाही, व तमेंच शप् हें विकरण धातूच्या लगेच पुढे लागत असल्यामुळे, 'भू' धातु शपाच्या अपेक्षेनें तदादि टरतो, व या परिभाषेप्रमाणें त्याचे ठिकाणीं तदादिसंज्ञा योग्य टरते.) जसें लौकिक व्यवहारांत एखाद्या गृहस्थाम एकच पुत्र असून काहीं कन्या असल्यास पुत्र व कन्या

यांच्यामध्ये सजातीयत्व नसून विजातीयत्व असल्यामुळे, तो गृहस्थ आपल्या पुत्राचे दिवानी, त्याला कन्या अमूनहि, जेष्ठ, कनिष्ठ, मध्यम इत्यादि व्यवहार करू शकतो, त्याचप्रमाणे ' भू ' झाला, जरी त्यांचे जराळ विजातीय निष्प्रभय आहे तरी शपाच्या अपेक्षेनें अन्नसंज्ञा प्राप्त होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही.)

न चैवं ' निजौ चत्वार एकाच ' इति भाष्यासङ्घतिरिकारस्यासहायत्वाभावेन तत्रैकाचत्वानुपपादनादिति वाच्यम्, एकस्मिन्नित्यस्याप्यालोचनया तत्प्रवृत्तेः ।

ही परिभाषा जो असहाय आहे त्यालाच लागू पडते असे मानल्याम, ' निजौ चत्वार एकाचः ' (ह्यणजे ' निज् ' घातून चार एकाच—निज्, इज्, मि, य इ—आहेत) असे जे भाष्यात छटले आहे त्याच्या विरुद्ध हे मत ठरते; कारण ' निज् ' घातूनील जो इकार एकाच मानला आहे (तो असहाय नसून न व ज् या दोन घातूनीं युक्त असल्यामुळे व ' निज् ' या वर्गममुद्रायात समाविष्ट असल्यामुळे,) तो असहाय आहे. (आणि ज्या अर्थां भाष्यात असा समहाय इतराला एकाच संज्ञा लावली आहे त्याअर्थां हे शक्य होते कीं, ही परिभाषा असहाय्यासच लागते व असहायास लागत नाही हे ह्यणजे चूक ठरते—असे कोणी छटल्यास, ग्रन्थकार ह्यणतात कीं,) ही शंका बरोबर नाही, कारण ज्या भाष्याच्या आधारावर ही शंका उपस्थित केली आहे ते बर दिलेले भाष्य प्रकृत परिभाषेत असलेल्या ' एकस्मिन् ' या शब्दाच्या अर्थाचा विचार न करितां लिहिले आहे. (सारांश ' एकस्मिन् ' या शब्दाच्या अर्थाकडे दुर्लक्ष करून लिहिलेले वरील भाष्य सिद्धान्ताची उक्ति आहे असे मानतां येत नाही. तो एकदेशीची उक्ति आहे असे समजून तिचा स्वीकार करू नये, व तसे केल्यास, केवळ असहायासच ही परिभाषा लागते असा जो सिद्धान्त बर मांगितला आहे त्यांत कांहीं दोष येत नाही.)

अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इत्यर्थवत्पदेनाप्यसहायत्वमुपलक्ष्यते ।
अर्थग्रोधकेन शब्देन व्यपदेशिसदृशो भावः कार्यं लभ्यत इति नदर्थः ।

(यांउभवांस्तप्रार्थस्व त्यागोपादानाभ्यामेकाज्यपदेश ' असे जे कथटले छटले आहे ते ' अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः ' या भाष्यातील बघनाला घेऊन असल्यामुळे, कथटाचे ह्यणजे चूक नसून अगदी बरोबर आहे—अशी कोणी शंका केल्यास त्याचा ग्रन्थकार असे ह्यणतात कीं,) ' अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः—ह्यणजे जो अर्थवान् आहे त्याचे ठिकाणी जसा मुल्याचे ठिकाणी व्यवहार होतो तसा स्वत्वा—असे जे भाष्यांत छटले आहे त्यांनील ' अर्थवत् ' शब्दाचा लक्षणावृत्तीनें ' अपहाय ' असा अर्थ होतो, व त्याचा अर्थ असा कीं, मुल्याचे ठिकाणी जसे कार्य होते तसेच अर्थबोधक शब्दाचे ठिकाणी कार्य होते. (सारांश ' अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः ' यांतील ' अर्थवत् ' शब्दाचा अर्थ ' असहाय ' असा असल्यामुळे, ह्या परिभाषेचा जो अर्थ

आहे तोच त्या उर्ध्वाचा अर्थ होतो, आणि ह्यणून कैयटाचे म्हणणें बरोबर मानतां येत नाहीं. जो अर्थवान् आहे त्याला आपला अर्थ सांगण्याकरिता दुसऱ्याच्या मदतीची गरज पडत नसल्यामुळे त्याला लक्षणावृत्तीने 'असहाय' असें म्हणतां येते.)

प्रायो ऽसहाय एवार्थवत्वात् । कुरुते इत्यादौ तशब्दाकारोऽचामन्त्य इति व्यवहारे स आदिर्यस्येति व्यवहारे चासहाय एवेति तत्र व्यपदेशि-
वद्भावेन टिसंज्ञासिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३० ॥

(मुख्य व्यवहाराचा विषय नमून ज्याला ह्या परिभाषेप्रमाणें व्यपदेशिवद्भावानें व्यवहाराचा विषय ठरविले जाते तो अर्थवान्,) त्याचें टिकाणीं अर्थज्ञता असल्यामुळे, बहुधा असहाय असतो. (पण क्वचिन् स्थलीं जो व्यपदेशिवद्भावानें व्यवहाराचा विषय ठरविला जातो तो अर्थवान् नसतो. जसे—) ' कुरुते ' इत्यादि स्थलीं ' त ' या प्राय-
यांतील अकाराचे टिकाणीं, हा अकार अचामधील अन्य अच् आहे व हा अकार वर्णसमुदायांत आदि आहे असे दोन व्यवहार करितांना तो अकार अमहायच असतो. ह्यणून व्यपदेशिवद्भावानें त्याचें टिकाणीं ' टि ' संज्ञा सिद्ध होते. (' कृ ' धातूचें आ-मनेपदाचें लटाचें प्रथमपुरुषाचें एकवचनाचे रूप तयार करितांना ' कृ+उ+त ' अशी स्थिति झाली असतां, ' टिन आरामनेपदानां टरे ' सू. २२३३ हें सूत्र प्रवृत्त होतें, व या सूत्रान्तर्यें ' टि ' ल् लृ व होते ' अचोऽन्यादि टि ' सू. ७९ हें टिसंज्ञा-
विधायक सूत्र आहे व त्याचा अर्थ ' अचा मध्ये योऽन्यः स आदिर्यस्य तद्विभक्तं स्यात् ' —ह्यणजे शब्दांतील अचामध्ये जो अन्य अच् आहे तो अन्य अच् ज्या वर्णसमुदा-
याचा आदि आहे त्याला ' टि ' असें ह्यणतात—असा आहे ' त ' या प्राययांत अनेक अच् नमून केवळ एक अच्—ह्यणजे ' अ '—आहे, व हा कोणत्याहि वर्ण-
समुदायाचा आदि नाहीं, कारण ह्याच्या पुढे कोणताहि वर्ण नाहीं. तसेंच तो अकार अर्थवान् देखील नाहीं; ' त ' प्रत्यय अर्थवान् आहे. पण त्यांतील ' अ ' याला कांहींच अर्थ नाहीं. तथापि तो जरी निरर्थक आहे तरी अमहाय आहे—ह्यणजे अनेक अचा-
मधील अन्य अच् तो नाहीं व तसेंच कोणत्याहि वर्णसमुदायाचा आदि नाहीं. तरी तो अमहाय अमदयामुळे, जरी तो अर्थरहित आहे तरी, या परिभाषेप्रमाणें मुक्त्याचें टिकाणीं होणारा व्यवहार त्याचें टिकाणीं होतो, व त्याला व्यपदेशिवद्भावानें ' अचा मध्ये अच् यः ' व ' वर्णसमुदायस्यादिः ' असें मानतां येतें, व त्यामुळे त्याला टिसंज्ञा प्राप्त होण्यांत कांहींच अडथळ येत नाहीं.) ह्या विषयांमधल्यानें इतर प्रवृत्त्यांत विचार-
पूर्वक चर्चा केली आहे. (येथे म्हणजेच असा प्रथम उद्भवतो कीं, ' आद्यन्तर्वेदकर्मिन् ' सू. ३४८ हें अष्टाध्यायीत साक्षान् पठित सूत्र अमन्यामुळे व ही परिभाषा त्या सूत्रा-
चाच अर्थ सांगणारी अमन्यामुळे, ही वेगळी परिभाषा मानण्याची गरज काय ? पण भाष्यकार ह्यणतात कीं, ' आद्यन्तर्वेदकर्मिन् ' हें सूत्र अमदायाच्या— ह्यणजे एक-
वचनान्—टिकाणीं तद्दि व तद्गत लृवदेव्ये व्यवहार करण्याच्या कार्या उपरोक्ती पड-

णारे सूत्र असल्यामुळे मर्यान्ति सूत्र आहे, व ' व्यपदेशिवदेकस्मिन् ' हा न्याय अमहायाचे टिकाणी सर्व प्रकारचे स्पष्टद्वार लागू करण्याच्या कामी उपयोगी पडणारा असल्यामुळे व्यापक आहे. ह्याच वास्तविक 'आद्यन्तरेकस्मिन्' असा सूत्राचा पाठ न करता ' व्यपदेशिवदेकस्मिन् ' असा त्या सूत्राचा पाठ करण योंय आहे, व असा पाठ केल्यासच, ' इ ', ' ऋ ' इत्यादि एकवर्णात्मक धातूंना एकाच मजा प्राप्त होऊ शकते ही एकाच मजा 'आद्यन्तरेकस्मिन्' या सूत्रानेय तरा धातूच्या टिकाणी प्राप्त होऊ शकत नाही तसेच ' आदेशप्रथययो ' सू २१२ या सूत्रातील ' आदेश प्रथययो ' ही अवयवप्रथी असल्यामुळे, प्रथययार्तील मकार प्रथममुदायाचा अर्थय असला तरच त्याला पत्र होऊ शकेल, पण तो मकार वर्णममदायात तसून एकाच अमहायात त्याला पत्र होणार नाही. ह्याच व्यपदेशिवदेकस्मिन्' असा व्यापक सूत्र पाठ असणेच उचित आहे. पण अखेरीस भाष्यकार अम हाणतात की असे सत्र असण्याची देखील काही गरज नाही, कारण या सूत्रान्वय होणारे सर्व स्पष्टद्वार लौकिक व्यवहारान्वयेंच सिद्ध होऊ शकतात, व जी गोष्ट लौकिकव्यवहाराने सिद्ध होऊ शकते तिच्या सिद्धीकरिता मुद्दाम सूत्र करण्याची काहीच गरज नाही. मारास 'आद्यन्तरेकस्मिन्' हे सूत्र न मानता ' व्यपदेशिवदेकस्मिन् ' ही परिभाषा मानली ह्याचें सर्व काही कामें भागतील)

परिभाषा ३१

ननु गर्गादिभ्यो चिहितो यञ् तदन्तविधिना परमगर्गादिभ्योपि स्यादत आह ॥

' गर्गादिभ्यो यञ् ' सू. ११०७ ह्या सूत्राने सांगितलेला ' यञ् ' प्रथय जमा गर्गादिगणात पठित असलेल्या प्रातिपदिकांना होता. तथाच ' यन विधिस्तदन्तस्य ' ह्या सूत्रान्वयें तो प्रथय तदन्तविधीनं गर्गादिप्रातिपदिकान्त शब्द ' परमगर्ग ' इया दिकानाहि होईल (तसा तो होऊ नये) ह्याच ही परिभाषा सांगतात —

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥ ३१ ॥

" सूत्रात जर एखाद्या प्रातिपदिकाचा निर्देश करून त्याला प्रथय हागे सांगितले असेल तर असा टिकाणी तदन्तविधि होत नाही (ह्याचें प्रातिपदिकान्ताहून तो प्रथय न होतां सूत्रनिर्दिष्ट प्रातिपदिकाहूनच तो प्रथय हाता) "

(' गर्गादिभ्यो यञ् ' या सूत्रात गर्गादिगणात माझान् पान्त अमह्याच्या प्रातिपदिकाचें ग्रहण केलें असल्यामुळे त्या प्रातिपदिकाहूनच ' यञ् ' प्रथय होती, व ' परमगर्ग ' इत्यादि प्रातिपदिकान्ताहून तो प्रथय होऊ शकत नाहीं)

इयं च समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति वार्तिके
 स्यप्रत्ययांशानुवादः । अत एवायं प्रत्ययविधिविषय एव । अत एव येन
 विधिरिति सूत्रभाष्ये प्रत्ययविधिभिन्नेऽपृथगित्यादौ गृह्यमाणप्रातिपदिके-
 नापि तदन्तविधिप्रतिपादन स्वसा परमस्वसेत्याशुदाहरणं च सगच्छते ॥
 अत एव च तदन्तविधिसूत्रे भाष्ये समासेत्यादिनिषेधस्य कथनवदस्य न
 कथनम् । सोऽपि निषेधो विशिष्य तत्तद्रूपेण गृहीतप्रातिपदिकसूत्र एव ।
 ध्वनित चेदमसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये ॥

‘ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् ’ ह्य वार्तिकेण प्रत्यय
 शब्दाच्च ग्रहण केलें आह व ही परिभाषा त्या वार्तिकेतील ‘ प्रत्यय ’ पृथक्काच
 अशाचा अर्थ सागणारी आहे, ह्णूनच ज्या सूत्रात प्रत्यय होणें सांगितलें आहे त्यानाच
 ही परिभाषा लागू पडते ह्णूनच ‘ येन विधिस्तदन्तस्य ’ १—१—०२ ह्या सूत्राव-
 रील भाष्यात, प्रत्ययाचें विधान न करिता भिन्न विधान करणाऱ्या ‘ अप्तृन् ’ सू-
 २७७ इत्यादि सूत्रात जरी प्रातिपदिकाच ग्रहण केलें आहे तरी तेथें तदन्तविधि हाऊन
 ‘ स्वमा ’ ‘ परमस्वसा ’ इत्यादि रूपे सिद्ध हातात असें जें सांगितलें आहे तें योग्य
 आहे (‘ अप्तृन् ’ या सूत्रात प्रातिपदिकाहून प्रत्यय व्हावा असें विधान केलें नसून
 सर्वनामस्थानांत उपधादीर्घ व्हावा असें विधान केलें आहे ह्णून अशा ठिकाणीं तदन्त
 विधि होऊ शकतो, व त्यामुळें ‘ अप्तृन् ’ या सूत्रात जरी ‘ स्वसृ ’ या प्रातिपदिकाचें
 ग्रहण केलें आहे तरी सर्वनामस्थानात जशी ‘ स्वसृ ’ याठाल उपधा दीर्घ हात तशीच
 ‘ स्वम् ’ आहे अन्तीं ज्याच्या अशा ‘ परमस्वसृ ’ याची देखील उपधा दीर्घ होते,)
 आणि ह्णूनच ‘ येन विधि ’ या सूत्रावरील भाष्यात ‘ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध ’ ह
 निषेधक वार्तिके सांगितलें आहे, पण ही परिभाषा सांगितली नाहीं (कारण त्या
 वार्तिकेण प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ अतर्भूत होत असल्यामुळें, तिचा पृथक् निर्देश कर-
 ण्याची भाष्यकारास गरज वाटली नाहीं) ‘ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध ’ या वार्तिकेण
 सांगितलेला निषेध देखील अशाच सूत्राना लागू पडतो कीं ज्यामध्ये विशिष्ट प्रातिप-
 दिकाच ग्रहण केलें आहे, (उगितश्च ’ सू० ४५५ ‘ अत इञ् ’ सू० १०९५ ‘ यञि
 षोश्च ’ सू ११०३ इत्यादि सूत्रात जरी प्रत्यय व्हावा असें विधान केलें आहे तरी त्या
 सूत्रात कोणत्याहि विशिष्ट प्रातिपदिकाच ग्रहण केलें नसल्यामुळें तशा सूत्राना तदन्त
 विधिनिषेध लागू पडत नाहीं, व उगिदन्त प्रातिपदिकाहून ‘ डीप् ’ प्रत्यय होता
 तसच अदन्त प्रातिपदिकाहून ‘ इञ् प्रत्यय, व ज्याना गोत्रवाचक यञ् किंवा इञ्
 प्रत्यय झाला आहे अशा यजन्त व इजन्त प्रातिपदिकांहून फक् प्रत्यय हातो) ‘ अम
 मासे निष्कादिभ्य ’ ५—१—२० या सूत्रावरील भाष्यात हें ध्वनित केलें आहे

अत्र च शापक सपूर्वांचेति सूत्रम् । अन्यथा पूर्वादिनिरित्यत्र तदन्त
 विधिर्नैव सिद्धे किं तेन ॥ ३१ ॥

‘ सपूर्वांश ’ सू. १८८७ हे सूत्र या परिभाषेचे शापक आहे. जर ही परिभाषा नसती तर ‘ पूर्वादिनिः ’ सू. १८८६ या सूत्रानेच तदन्तविधि केल्याने काम लागू राहिले असते, व ‘ सपूर्वांश ’ हे सूत्र करण्याची कांहींच गरज नव्हती (‘ पूर्वादिनिः ’ या सूत्रात ‘ पूर्व ’ या विशिष्ट प्रातिपदिकाचे प्रहण केले आहे व त्या प्रातिपदिकाहून ‘ इनि ’ प्रथम व्हावा असे विधान केले आहे. येथे जर तदन्तविधि लागू पडला असता—हागजे ‘ पूर्व ’ शब्द आहे अर्ती ज्याच्या अशा प्रातिपदिकाहून देखील जर ‘ इनि ’ प्रथम होऊ शकला असता—तर ‘ सपूर्वांश ’—हागजे ‘ पूर्व ’ शब्दापूर्वी इतर शब्द असल्या तरी तशा पूर्वशब्दान्त प्रातिपदिकाला देखील इनि प्रथम होता—असे वेगळे सूत्र करण्याची कांहींच गरज नव्हती. पण ही परिभाषा असल्यामुळे ‘ सपूर्वांश ’ हे सूत्र पाणिनीला मुद्दाम करावे लागेल, आणि अशा रीतीने ते सूत्र या परिभाषेचे शापक ठरते.)

परिभाषा ३२

तन्व्येवं सूत्रान्ताच्छब्दं दशान्ताच्छब्दं एकगोपूर्वादिभ्यां देः क्वचलसूत्रजद-
दशान्ताच्छब्दकराच्छब्दादिष्वपि प्रवृत्तिर्व्यपदेशिवद्भावात्स्यादत आह—

‘ सूत्रान्तात् ट् ’ सू० १२००. ‘ दशान्तात् डः ’ सू० १८४६, ‘ एकगो-
पूर्वात् ट् ’ सू. १९२५ इत्यादि सूत्रांनी सांगितलेले अर्थच केवळ सूत्र, दशान्, एक,
गो इत्यादि शब्दांस देखील व्यपदेशिवद्भावाने होतील. (जेथे सूत्राला विशिष्ट प्रातिप-
दिकाचे प्रहण केले आहे तेथे तदन्तविधि होत नाही असे प. ३१ मध्ये सांगितले आहे.
पण त्या परिभाषेत, जेथे विशिष्ट प्रातिपदिकाचे प्रहण केले आहे तेथे ‘ व्यपदेशिते
कर्मिण् ’ या परिभाषान्वये सुरत्याचे टिगारा होणारा व्यवहार असल्याचे टिगारी
होत नाही असे सांगितले नाही. त्यामुळे, ज्या प्रातिपदिकाच्या अर्ती ‘ सूत्र ’ हा शब्द
आहे अशा सूत्रान्त प्रातिपदिकाहून ट् प्रथम व्हावा असे विधान करणाऱ्या ‘ सूत्रान्तात्
ट् ’ या सूत्रान्वये, क्वचल ‘ सूत्र ’ या अर्थहाय प्रातिपदिकाहून देखील ट् प्रथम
होण्याची आपत्ति येते. तसेच ‘ दशान् ’ हा शब्द आहे अर्ती ज्याच्या अशा तदन्त-
शब्दाहून जमा ‘ ड ’ प्रथम होतो तसाच केवळ ‘ दशान् ’ शब्दाहून देखील ‘ ड ’ प्रथम
होण्याची आपत्ति येते तसेच ‘ एक ’ शब्द किंवा ‘ गो ’ शब्द आहे पूर्वी ज्याच्या अशा
एकपूर्व किंवा गोपूर्व शब्दाहून जमा ट् प्रथम होतो तसाच तो प्रथम केवळ ‘ एक ’
किंवा केवळ ‘ गो ’ शब्दाहून होण्याची आपत्ति येते. ही आपत्ति व्यपदेशिवद्भाव मान-
ण्याने येते. ती टळावी) ह्यापून ही परिभाषा सांगताना:—

व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ॥ ३२ ॥

‘ व्यपदेशिवदेकस्मिन् ’ ही परिभाषा (जेथे सूत्रांत विहित प्रातिपदिकांचे ग्रहण करून त्यांना प्रत्यय होणें सांगितलें आहे तथा) प्रातिपदिकांचे टिकाणी लागू पडत नाहीं ”

(ही परिभाषा असल्यामुळे, ज्या अर्धी वर दिलेल्या तीन सूत्रांत सूत्रान्त प्रातिपदिकाहून एक प्रत्यय रहावा, दशान्त प्रातिपदिकाहून ‘ इ ’ प्रत्यय रहावा, व एकपूर्व किंवा गोपूर्व प्रातिपदिकाहून ‘ ट्ठ् ’ प्रत्यय रहावा असे सांगितलें आहे त्या अर्धी अशा सूत्रान्त, दशान्त, व एकपूर्व किंवा गोपूर्व प्रातिपदिकांच्या विषयांत व्यपदेशिवद्भाव लागू पडत नाहीं, व त्यामुळे केवळ सूत्र, दशान्त, एक, व गो या प्रातिपदिकाहून त्या त्या सूत्रांत सांगितलें प्रत्यय होऊं शकत नाहींत.)

पूर्वान्तसपूर्वादिनिमित्तकयोगे षच कर्त्तव्ये पृथग्योगकरणमस्यांशपक्रमम् ।

‘ पूर्वात् सपूर्वादिनिः ’ असे एक सूत्र न करिता ‘ पूर्वादिनिः, ’ ‘ सपूर्वांश्च ’ सू० १८८६ व १८८७ अर्शा दोन वेगळीं सूत्रे केलीं आहेत हेच या परिभाषेचे शापक होय (पूर्वासपूर्वादिनिः ’ असे एकच सूत्र केले असते तर, ‘ पूर्वां कांहीं आहे ज्याच्या अशा पूर्वान्त प्रातिपदिकाहून इति प्रत्यय रहावा ’ असा त्या सूत्राचा अर्थ झाला असता, व ही परिभाषा नसती तर, ‘ व्यपदेशिवदेकस्मिन् ’ या परिभाषेप्रमाणे, केवळ ‘ पूर्व ’ या प्रातिपदिकाहून केवळ इति प्रत्यय झाला असता. पण ही परिभाषा असल्यामुळे, तसे एकच सूत्र केले असते तर, केवळ ‘ पूर्व ’ या प्रातिपदिकाहून इति प्रत्यय होऊं शकत नसता पण ‘ पूर्व ’ या प्रातिपदिकाहून केवळ इति प्रत्यय होणें हेच असल्यामुळे, सांगितल्या वर सांगितलेलीं दोन सूत्रे पुरावीं लागण्यां, व अशा शीर्षानें तीं दोन सूत्रे ह्या परिभाषेचे शापक ठरतात.)

न चेष्टादिभ्य इति सूत्रेऽनुवृत्त्यर्थं तथा पाठाऽन्त एषानिष्टोत्यादि-
निहितिविति चाख्यम् । प्राणकपगभाष्यप्रामाण्येनानिष्टोत्यादिप्रयोगाणामाने-
ष्टत्यात् । एकयोगेऽपि नापत उक्तग्रानुवृत्तौ यावकाभाषायाः ।

‘ इष्टादिभ्यश्च ’ सू० १८८८ या सूत्रांत ‘ सपूर्वांश्च ’ या पूर्वसूत्रार्थी अनुवृत्ति शब्दो ह्यांत सांगितलेले दोन वेगळे वरिष्ठ सूत्रे केलीं, व अन्ती अनुवृत्ति असल्यामुळेच, ‘ अनिष्टो ’ इत्यादि रूपे मिळतात— असे केलीं झटण्यावर, ते ह्यायोगे वाच्य नाहीं; कारण वरिष्ठ दोन सूत्रे या परिभाषेचे शापक आहेत असे ज्या भाष्यांत सांगितले आहे ते त्यावरून भाष्य प्रमाण असल्यामुळे ‘ अनिष्टो ’ इत्यादि रूपे अनुवृत्त आहेत असेच मानें पाहिजे. (‘ इष्टादिभ्यश्च ’ या सूत्रांत ‘ सपूर्वांश्च ’ या सूत्रार्थी

अनुवृत्ति व्हावी ह्मणून पाणिनीने एक सूत्र न करिता दोन वेगळीं सूत्रं केलां असें मानल्यास, योगविभाग चरितार्थ ठरेल व वरील दोन सूत्रं या परिभाषेचें ज्ञापक मानलीं जाऊ शकणार नाहीत पण ज्याअर्थी भाष्यकारांनीं तीं दोन सुत्रे या परिभाषेची ज्ञापक मानली आहेत—व भाष्यकारांचे ह्मणणे प्रमाण मानलव पाहिजे—त्याअर्थी 'सपूर्वात्' हे सूत्र 'इष्टादिभ्यश्च' या सूत्रात अनुवृत्त हांत नाहीं हें मानणें भाग आहे, व तसें मानलें असता, 'नञ्+इष्ट+इनि=अनिष्टी' हे रूप आपोआपच अशुद्ध ठरत, कारण 'इष्ट' इत्यादि प्रातिपदिकाहून इनि प्रत्यय होणे सांगितलें आहे इष्टान्त शब्दाहून इनि प्रत्यय होणे सांगितलें नाहीं, य प ३१ प्रमाणें तदन्तविधि होऊ शकत नाहीं) दोन वेगळीं सूत्रं न करिता एकच सूत्र-ह्मणजे 'पूर्वात्सपूर्वादिनि' एवढे एकच सूत्र—केलें असतें तरी ('इच्छिदेशोऽप्यनुवर्तते' या परिभाषेप्रमाण, 'सपूर्वात्' एवढ्याच पदाची 'इष्टादिभ्यश्च' या) उत्तरसूत्रात अनुवृत्ति करण्यात कार्हाच अडचण आली नसती (ह्मणून अनुवृत्ति होण्याकरिता योगविभाग केल्या आहे हें मानणे अगदीं चूक ठरते ही परिभाषा असल्यामुळे, तसा योगविभाग करणे भाग पडलें व अशा रीतीने तो योगविभाग या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो)

अत एव नान्तादसङ्ख्यादेरिति चरितार्थम् । अन्यथा पञ्चम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन सङ्ख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥

ही परिभाषा अतःशामुळ्य 'नान्तादसङ्ख्यादेर्मट' सू० १८५० ह सूत्र चरितार्थ ठरतें ही परिभाषा नसती तर 'पञ्चम' इत्यादि स्थलीं देखील, 'व्यपदेशिवद्भक्तिम्' या परिभाषेप्रमाण, 'पञ्चन्' इत्यादि नान्त सख्यावाचक शब्दांला व्यपदेशिवद्भावानें सख्यादि मानता येत असल्यामुळे, तें सूत्र इर्थ्य ठरत अगत ('तस्य पूरणे इद्' सू० १८४९ या सूत्रानंतर 'नान्तादसङ्ख्यादेर्मट' हें सूत्र आहे, व या उत्तरसूत्राचा अर्थ असा आहे कीं सख्यावाचक नकारांत शब्दापूर्वी सख्यावाचक शब्द नसल्यास, त्याला झालेल्या 'डन्' प्रत्ययाला 'मट्' आगम होता येथे जर व्यपदेशिवद्भक्तिम्' ही परिभाषा लावली तर पञ्चन् 'अष्टन्', 'दशन्', इत्यादि नकारान्त सख्यावाचक शब्द देखील व्यपदेशिवद्भावानें 'सङ्ख्यादि' ह्मणता येतील, व त्यामुळे 'नान्तादसङ्ख्यादे' ह सूत्र प्रवृत्त होण्यास कोणतेहि स्थल सापडणार नाहीं, व तें सूत्र इर्थ्य ठरेल पण या परिभाषेप्रमाणे अशा ठिकाणी व्यपदेशिवद्भावाचा प्रतिषेध केला असल्यामुळे, तें सूत्र चरितार्थ ठरत)

इय च प्रातिपदिकग्रहणे एव न तु प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणे, तेनां मितश्चेत्यत्र न दोष इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्

ज्या सूत्रात प्रातिपदिकाच ग्रहण केलें आहे तसाच सूत्राला ही परिभाषा लागते पण जेथें सूत्रात असा शब्द उच्चारला आहे कीं ओ प्रातिपदिकाय व 'याचप्रमाणे अत्र प्रातिपदिकासहि लागू पडतो तेथे ही परिभाषा लागत नाहीं ह्मणूनच 'उमित्थ' सू०

४५५ (या सूत्रात् ' उगित् ' असा शब्द उच्चारला असल्यामुळे, त्याला ही परिभाषा लागत नाही व त्यामुळे इष्टरूपसिद्धि होण्यात) कांही अडचण येत नाही असे त्या सूत्रावरील भाष्यांतच ४-१-६ सांगितले आहे. (' उक् ' प्रत्याहारांतील उ, ऋ, किंवा लृ ज्यांत इत् आहेत त्याला ' उगित् ' असे ह्मणतात. प्रत्यय उगित् असू शकतो, जसे मतुप्, शतृ इत्यादि प्रातिपदिकादि ' उगित् ' असू शकतें, जसे सर्वादिगांता पठित् अमलेले ' भवतु ' हे स्वतंत्रास. सारास ' उगित् ' हा शब्द प्रातिपदिकाम व नमेष अप्रातिपदिकास लागणारा असल्यामुळे, त्याला ही परिभाषा लागू पडत नाही. ' उगित् ' या सूत्राचा ' उगितः प्रातिपदिकात् ङीप् स्यात् ' असा अर्थ करावा किंवा उगिदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीप् स्यात् ' असा अर्थ करावा असा ' उगितश्च ' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी प्रश्न केला आहे, व ते ह्मणतात कीं, ' उगितः प्रातिपदिकात् ङीप् स्यात् ' असा अर्थ केला तर ' भवती ' ' महती ' अशीं रूपें सिद्ध होतील; पण ' अतिभवती, ' ' अतिमहती ' अशीं रूपें सिद्ध होणार नाहीत. तशीं रूपें तदन्तविधिने सिद्ध होऊ शकतील असें कोणी ह्मटल्यास, ते ह्मणजे बरोबर नाही; कारण ' ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ' अशी परिभाषा आहे. ' उगिदन्तान् प्रातिपदिनात् ङीप् स्यात् ' असा जर सूत्राचा अर्थ केला तर अतिभवती, अतिमहती अशीं रूपें सिद्ध होतील, पण भवती, महती हीं रूपें सिद्ध होऊ शकणार नाहीत. व्यपदेशिवद्भावाने तीं रूपें सिद्ध होऊ शकतील असें कोणी ह्मटल्यास, ते ह्मणजे बरोबर नाही, कारण ' व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ' ही परिभाषा आहे. पण भाषेत तर भवती, अतिभवती व महती, अतिमहती अशीं दोन्ही प्रकारचीं रूपें प्रचलित असून शुद्ध आहेत मग ही दोन्ही प्रकारचीं रूपें सिद्ध व्हावीं कशीं ? दोन्हीकडून अशा प्रकारची अडचण द्यावून त्या अडचणीचे निवारण करण्याकरिता भाष्यकार असें ह्मणतात कीं, ' उगित् ' हा शब्द केवळ प्रातिपदिकाचा बोधक नसून प्रातिपदिक व अप्रातिपदिक या दोहोचाहि बोधक आहे. ह्मणून अशा टिकाणीं वरील दोन्ही परिभाषा ३१ व ३२ लागत नाहीत—ग्रहणजे अशा टिकाणीं तदन्तविधीचा किंवा व्यपदेशिवद्भावाचा प्रतिषेध लागू पडत नाही,—व त्यामुळे ' उगितश्च ' या सूत्राचा वर दिलेल्या दोन अर्थांपैकी कोणताहि अर्थ केला तरी उभयविधरूपें सिद्ध होण्यांत कांही अडचण येत नाही.)

इयं ग्रहणवतेति च परिभाषा प्रत्ययविधिविपर्ययैवेत्यसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । तेन अहन्नित्यादेः परमाहन् शब्दे केवलाहन्शब्दे च प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३२ ॥

जेथें सूत्रात (सिद्धि प्रातिपदिकाचें ग्रहण केले असून त्या प्रातिपदिकास) प्रायश होणें सांगितलें आहे तशाच टिकाणीं ही परिभाषा व ' ग्रहणवता प्रातिपदिकेन ' प. ३१ ही परिभाषा लागू पडते असें ' अममामे निष्कादिभ्यः ' ५-१-२० या सूत्रा-

परीक्ष भाष्यां ब तसंच वैयट्याच्या वृत्तांत सांगितलं आहे अंभं आहे ह्मणूनच 'अहन्' सू. ४४३ हे सूत्र वैयट 'अहन्' शब्दाचा घ तसंच 'परमाहन्' शब्दाच्या लागू पडतं अंभं इतर स्थलीं शिम्भारपूर्वक सांगितलं आहे. (पदाच्या अन्ती नकार अम-रास त्याला खव हांत अंभं 'अहन्' या सूत्रांत सांगितलं आहे त्या सूत्रांत जरी 'अहन्' या प्रातिपदिकांचे ग्रहण केले आहे तरी त्या प्रातिपदिनाहून फांणताहि प्रत्यय होण्याचे विधान केले नाही. ह्मणून अशा सूत्राला प. ३१ व ३२ लागू पडत नाहीत. त्यामुळे 'अहन्+भ्याम्=अहर्+भ्याम्. स्थितीत 'हृदिच' सू. १६६ या सूत्राने रकाराचा उच्चार होऊन 'अह+उ+भ्याम्=अहोभ्याम्' हे रूप जम होतं तसंच 'परमाहोभ्याम्' हे रूप देखील हांतं. येथे हे सांगणें जरूर आहे की, जेथे सूत्रांत अन्त, आदि, पूर्व, सद्, किंवा त्याच्या पर्यायशब्दाचा उपयोग करून सूत्रनिर्दिष्ट प्रातिपदिकान्ताहून शिम्भार सूत्रनिर्दिष्ट प्रातिपदिक आदि अथवा समुदायाहून प्रत्यय होणें सांगितलं आहे तशाच टिकाणीं प्रकृत परिभाषा लागू पारते हे उघड आहे; कारण तशाच टिकाणीं स्पष्टदेशिवद्भाव होण्याचा संभव असतो.)

परिभाषा ३३

ननु चान्तो यीत्यादौ यादौ प्रत्यय इत्यर्थं कथमत आह ।

'चान्तो यि प्रत्यये' सू० ६३ इत्यादि सूत्रांत (तदन्तविधि करून 'चान्तप्रत्यय पुढे असता' असा अर्थ न होतो,) 'यकारान्तं सुरु होणारा प्रत्यय पुढे असतो' असा अर्थ कां व्हावा ? म्हणून ही परिभाषा सांगतात—

यस्मिन्विधिस्तदादावत्ग्रहणे ॥ ३३ ॥

"सूत्रांत सप्तमीविभर्तात वागताहि 'अल्' उच्चारून तो 'अद्' पुढे असताना जे काय सांगितलं आहे ते काय, 'अल्' पुढे असताना 'अया' अर्थ करून, करावें" (ही परिभाषा असल्यामुळे, 'यि' याचा अर्थ 'यादौ' असा होतो)

तदन्तविधेरपवाद इयम् । वाचनिक्येषा येन विधिरित्यत्र भाष्ये पठिता । अस्याद्य स्वरूपसतो सप्तमी निमित्तम् । अत एव नेड्चदि वृत्तीत्यादौ चशादेः वृत्त इत्याद्यर्थलाभः ॥

ही परिभाषा 'येन विधिरित्यस्य' या सूत्राने होणाऱ्या तदन्तविधीचा अरसाद् म्हणून सांगितली आहे ही वाचनिकी भगून 'येन विधिरित्यस्य' १-१-७२ हा सुप्रचरित भाष्यांत पठित केली आहे जेथे सूत्रांत कोणताहि अल् उच्चारून त्या अन्ताचा

सप्तमीविभक्तीच्या रूपाने निर्देश केला आहे (मग त्या सप्तमीचा अर्थ पठ्ठी विभक्तीत करावा लागला तरी हरकत नाही, पण 'अल्' सप्तमीविभक्तीतच उच्चारला असला पाहिजे) तेथे ही परिभाषा लागू पडते म्हणूनच 'नेड्ढशि कृति' सू० २९८१ इत्यादि सूत्रात ' वशादे कृत ' असा अर्थ होतो (' वश् ' म्हणजे ' वन् ' प्रत्याहारातील कोणताहि 'अल्,' 'नेड्ढशि कृति' ह्या सूत्रात असा प्रकारचा अल् सप्तमी विभक्तीत उच्चारला आहे व त्या सप्तमी विभक्तीचा अर्थ जरी पठ्ठी विभक्तिप्रमाणे होतो तरी ही परिभाषा लागू पडते, व त्यामुळे, ' वशादे कृतप्रत्ययस्य इत् न स्यात् ' असा अर्थ होतो.)

इयं चार्धधातुकस्येडिति सूत्रे वलादेरित्यादिग्रहणसामर्थ्याद्विशेष्यविशेषणयोरभयोः सप्तम्यन्तत्व एव प्रघर्तते । तेन डः सि धुडित्यादौ सादेः पदस्येति नार्थः ॥

' आर्धधातुकस्येड् वलादे ' सू० २९८४ ह्या सूत्रात ' वलादे ' ह्या ठिकाणी ' आदि ' शब्दाचें ग्रहण केलें आहे ह्यावरून हें सिद्ध होते यें, जथें सूत्रात विशेषण व विशेष्य ह्या दोहोंचाहि निर्देश केला असून तीं दोन्ही सप्तमी विभक्तीत उच्चारलीं असतील तेथेंच ही परिभाषा लागू पडते (' आर्धधातुकस्येड् वलादे ' ह्या सूत्रात वल् प्रत्याहारातील वर्ण ' वलि ' अशा रीतीन सप्तमी विभक्तीत उच्चारला नसून पठ्ठी विभक्तीत उच्चारला आहे व ' वलादे ' हें विशेषण व ' आर्धधातुकस्य ' हें विशेष्य पठ्ठी विभक्तीत उच्चारलीं आहेत, त्यामुळे, ह्या सूत्रास ही परिभाषा लागत नाही आणि म्हणूनच, ह्या सूत्रात ' वलादे ' ह्या ठिकाणी ' आदि ' शब्दाचें ग्रहण केलें आहे, ' आर्धधातुके वलि ' असें सूत्र असतें तर ही परिभाषा लागू पडली असती) म्हणूनच ' ड सि धुद् ' सू० १३१- ' हासस्य सस्य धुद् वा स्यात् '-इत्यादि स्थलीं, ' सादे पदस्य ' असा अर्थ होत नाही. (कारण येथें ' सि ' हें वशाचेंहि विशेषण नाही, व विशेषण आणि विशेष्य ह्यांचा ह्या सूत्रात सप्तमी विभक्तीत निर्देश केला नाही म्हणून येथे ही परिभाषा लागू पडत नाही ' सादे पदस्य ' असा अर्थ केल्यास, ' पद्+सु ' अशा स्थितीत, ' सु ' हा प्रत्यय असून पद नसल्यामुळे, त्याला ' धुद् ' होणार नाही, व ' पद्सु ' असें वैकल्पिक रूप सिद्ध होणार नाही)

तीपसह, सेऽसिचीत्यादौ यथा तादेरित्याद्यर्थलाभरतथा शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ॥ ३३ ॥

' तीपसह्लभरपरिष ' सू० २३४० व ' सेऽसिचि कृतचृतृदृदृत् ' सू० २५०६ इत्यादि सूत्रांत ' तादे ' ' सादे ' असा अर्थ कसा होतो हें शब्देन्दुशेखरात सांगितलें आहे. (वरील दोन्ही सूत्रांत ' आर्धधातुकस्य ' ह्या पदाची अनुवृत्ति आहे ' तीपसह ' ह्या सूत्रांत ' ति ' ह्या सप्तम्यन्ताला मानून, ' आर्धधातुकस्य ' हें विपरिणा मान सप्तम्यन्त केलें असता, विशेषण ' ति ' व विशेष्य ' आर्धधातुके ' हीं दोन्ही सप्तम्यन्त असल्यामुळे ही परिभाषा लागते, व ' ति ' ह्याचा ' तादे ' असा अर्थ

होतो, तसेच ' संऽमिचि ' ह्या सूत्रात ' अमिचि मे ' हे सप्तम्यन्त विशेषण असून ' अर्धाधातुरश्च ' हे अनुवृत्त पद सप्तम्यन्तात विपरिणाम करून विशेष्य केल्यास, विशेषण व विशेष्य सप्तमी विभक्त्यात भन्क्यामुळे, ' मे ' ह्याच अर्थ ' मादे ' असा होता. दोन्ही सूत्रात जरी सप्तमी पठ्यर्थाने आहे तरी अन्चा सप्तमी विभक्ति निरुद्ध केल्या असल्यामुळे व विशेष्य विभक्तिविपरिणामाने सप्तमीत अनुवृत्त भन्क्यामुळे ही परिभाषा लागू पडण्यात काही अडचण येत नाही)

परिभाषा ३४

घटपट घटपटावित्यादिश्चिद्धय आह ॥

' घट ' व ' पट ' ह्या दोन व्यक्तिवाचक पदांचा समास केला असता ' घटपटम् ' व ' घटपटी ' अशीं दोन्ही प्रकारची सामानिकरूपे (विकल्पेकरून) सिद्ध व्हावीं झालीं ही परिभाषा सांगतात —

सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति ॥ ३४ ॥

“ सर्वे द्वन्द्व विकल्पेकरून एकवचनान्त (समाहार द्वन्द्व) होतात. ”

द्वन्द्वश्च प्राणिन्यादिप्रकरणाविषयः सर्वो द्वन्द्व इत्यर्थः ॥ चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रेण समाहारेत्तरैतरयोर्गयोर्विशेषेण द्वन्द्वविधानानुन्यायमित्येयम् ॥

' द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाहानाम् ' इत्यादि प्रकरणात न येणारा द्वन्द्व असा ह्या परिभाषेतील ' द्वन्द्व ' शब्दाचा अर्थ समजावा (' द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाहानाम् ' ह्या सूत्रापासून ' गथाश्चप्रभृतीनि च ' ह्या सूत्रापर्यंत जीं सूत्रें आहेत त्या सूत्रांनीं—सू० ९०६ ते ९१५—नियमेवरून एकवचनी नपुंसक होणाऱ्या समाहारद्वन्द्वास ही परिभाषा लागत नाही, व तेथें विकल्प न होतो, समाहारद्वन्द्वच होतो) ' चार्थे द्वन्द्वः ' सू० ९०१ ह्या द्वन्द्वविषयक सूत्रातील ' च ' चे जे दोन अर्थ—ह्मणे ' समाहार ' व ' इतरेतरयोश्च '—आहेत ह्या पैकीं फौजत्याहि अर्थांत द्वन्द्व समास करावा असे सांगितलें असल्यामुळे, त्या सूत्रपठितन्यायानें ही परिभाषा सिद्ध होते (सारांश ही परिभाषा ' चार्थे द्वन्द्व ' या सूत्राच्या अर्थाचा केवळ अनुवाद करणारी आहे.)

तिप्यपुनर्वैर्योरिति सूत्रस्थं बहुवचनस्येतिग्रहणमन्या द्वापरम् तद्धीदं तिप्यपुनर्वैर्योरिति तद्व्याख्यानार्थम् ॥

' तिप्यपुनर्वैर्योरिति सूत्रस्थं बहुवचनस्येतिग्रहणमन्या द्वापरम् ' सू० ८२० या सूत्रातील ' बहुवचनस्य ' हा शब्द या परिभाषेचा श्लोक आहे व तो शब्द ह्या सूत्रांत आला

वरितां घातला आहे कीं, हे सूत्र 'तिष्यपुनर्वसु' अशा (नपुंसक एकवचनान्त समाहारद्वन्द्वरूपां) सामासिक शब्दास लागू नये. (तिष्य नक्षत्र एक, व पुनर्वसु नक्षत्र दोन असल्यामुळे, तिष्य व पुनर्वसु यांचा द्वन्द्व समास केला असतां, जर तिष्य बहुवचनाचीच प्राप्ति असती तर 'तिष्यपुनर्वसोः' या सूत्रांत 'बहुवचनस्य' हा शब्द घालण्याची कांहीच गरज नव्हती व तो शब्द व्यर्थ ठरतो. पण ही परिभाषा असल्यामुळे द्वन्द्वसमास करतेवेळीं विकल्पानें समाहारद्वन्द्व होत असतो, व तिष्य आणि पुनर्वसु यांचा समाहार द्वन्द्व केला असतां जे एकवचनी सामासिकरूप होईल तशा एकवचनी रूपास ही परिभाषा लागू नये म्हणून 'बहुवचनस्य' हा शब्द त्या सूत्रात घालणे भाग पडलें, व अशा रीतीने तो शब्द चरितार्थ होऊन या परिभाषेचा स्थापक ठरतो. पण येथें महज असा प्रश्न उद्भवतो कीं, 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यमेनाङ्गानाम्' या प्रकरणांत 'जातिरप्राणिनाम्' हे सूत्र पठित असल्यामुळे व त्या प्रकरणांत पठित असलेल्या सूत्रांनीं होणारा द्वन्द्व नियमोक्तरून एकवचनी समाहारद्वन्द्वच होत असल्यामुळे, 'तिष्यपुनर्वसोः' हें सूत्रच व्यर्थ ठरतें, कारण तिष्य व पुनर्वसु हे प्राणि नसल्यामुळे 'जातिरप्राणिनाम्' हे सूत्र त्यांना लागू पडून त्यांचा नियमानें एकवचनी समाहारद्वन्द्वच होणार व बहुवचनान्त इतरेतरयोगद्वन्द्व समास होणारच नाही पण 'बहुवचनस्य' हा शब्द बरील सूत्रांत घातला असल्यामुळे, हें स्पष्ट होते कीं, तिष्य व पुनर्वसु यांचा विकल्पेकरून एकवचनी समाहारद्वन्द्व होतो, व तसा समाहारद्वन्द्व अशाच ठिकाणीं होतो कीं, जेथें व्यक्ति प्राधान्येकरून विवक्षित नसून जाति प्रधानत्वानें विवक्षित आहे; पण जेथे व्यक्ति प्रधानत्वानें विवक्षित आहे तेथें समाहारद्वन्द्व न होता इतरेतरद्वन्द्व होतो. अशा रीतीने व्यवस्थित विभाषेने 'जातिरप्राणिनाम्' या सूत्राचा अर्थ केला असता, 'तिष्यपुनर्वसोः' या सूत्रातील 'बहुवचनस्य' हा शब्द चरितार्थ ठरतो, व त्या शब्दाच्या सामर्थ्यानें हें ध्वनित होतें कीं, प्रत्येक द्वन्द्वसमास इतरेतरयोग व समाहार अशा दोन्ही रूपांत होऊं शकतो.)

न चैवमप्यत्र जातिरप्राणिनामिति नित्यैकवद्भावेन बहुवचनाभावादिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् । तद्वैकल्पिकत्वस्याप्यनेन ज्ञापनात् ।

'जातिरप्राणिनाम्' सू० ११० या सूत्रान्वयें (जे प्राणि नाहीत त्यांचा) नित्य एकवचनी समाहारद्वन्द्व होत असल्यामुळे (व तिष्य व पुनर्वसु हे प्राणि नसल्यामुळे त्यांचा समास करतेवेळीं) बहुवचनाची प्राप्तिच नाही म्हणून, 'तिष्यपुनर्वसोः' हे सूत्र व्यर्थ ठरतें—असें कोणी म्हटल्यास तें म्हणणे बरोबर नाही; कारण ('तिष्यपुनर्वसोः' या सूत्रात 'बहुवचनस्य' हा शब्द घातला असल्यामुळे) त्या शब्दाने हें देखील स्थापित होतें कीं, 'जातिरप्राणिनाम्' या सूत्रान्वये विकल्पेकरून दोन्ही प्रकारचे द्वन्द्व समास होत असतात. (साराश जरी 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य' या प्रकरणांत 'जातिरप्राणिनाम्' हें सूत्र पठित आहे व जरी त्या प्रकरणांत पठित असलेल्या सूत्रांनी

नियमोक्तं पञ्चरचनी समाहारद्वन्द्वं च होतौ तस्यै ' तित्थपुनर्वसो ' या सूत्रात् ' बहुवचनस्य ' हा शब्द घातय अमल्यामुळे हे जातिन होणे वी, ' जातिरप्राणिनाम् ' या सूत्रात् होणारा द्वन्द्वसमाम विज्ञानाने इतरयोगात्प्राप्ति होऊ शकतो, य हा विज्ञान व्यग्रमित्त विज्ञान आहे हे मागितले पणितनेच आहे.)

न चेतं प्राणिन इति घान्यम् । आपोमयः प्राण इति श्रुतेरद्विचिना श्लयमानप्राणानामेव प्राणित्यात् । स्पष्टं चेद तित्थपुनर्वसोरिति सूत्रे भाष्ये ॥

तित्थ व पुनर्वसु हे प्राणी आहेत (म्हणून ' जातिरप्राणिनाम् ' हे सूत्र त्यांना लागू पडत नाही व ' तित्थपुनर्वसु ' असा नपुंसक पञ्चरचनांत समाहारद्वन्द्व होऊच शकत नाही म्हणून या उदाहरणात विकल्पेवरून दोन्ही प्रकारच्या द्वन्वाची प्राप्ति नसल्यामुळे, तित्थपुनर्वसो ' या सूत्रातील ' बहुवचनस्य ' हा शब्द व्यर्थ ठरतो व तो शब्द या परिभाषेचा ज्ञापक मानता येत नाही)-असे वीणी म्हटल्यास त म्हणणे बरोबर नाही, कारण ' आपोमय प्राण ' ह्या श्रुतीवरून हे स्पष्ट होणे वी, पाण्या शिवाय ज्याचा प्राण राहू शकत नाही त्याचाच प्राणी ही सज्ञा लागू पडते (तित्थ व पुनर्वसु हे पाण्याशिवाय देखील राहू शकत असल्यामुळे, त्यांना प्राणी ही सज्ञा लागू पडत नाही, आणि म्हणून ' जातिरप्राणिनाम् ' हे सूत्र त्याच ठिकाणी लागू पडते व त्याचा विकल्पेवरून समाहारद्वन्द्व होऊ शकतो, व तसेच ' तित्थपुनर्वसो ' ह्या सूत्रान्वये इतरयोगाद्प्राप्ति होऊ शकतो, आणि ' तित्थपुनर्वसो ' हे सूत्र असे सांगते वी, जेथे इतरयोगाद्प्राप्ति होऊन बहुवचनाची प्राप्ति आहे तेथे बहुवचनाचे जागी द्विवचन करावे व जेथे विकल्पाने समाहारद्वन्द्व होऊन बहुवचनाची प्राप्ति नाही तसा द्विवाची या सूत्राची प्रवृत्तिच हात नाही सारांश ' तित्थपुनर्वसो ' हे सूत्र व तसेच त्या सूत्रातील ' बहुवचन ' हा शब्द व्यर्थ ठरत नाही, व जर मागितल्याप्रमाणे ' बहुवचन ' हा शब्द या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो) ' तित्थपुनर्वसो ' १-२-६३ या सूत्रातील भाषांत हे सर्व मागितले आहे

अत एव द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादेः प्राण्यद्वादीनामेव समाहार इति विपरीतनियमो न ॥ ३४ ॥

म्हणूनच ' द्वन्द्वश्च प्राणित्यै ' इत्यादि स्थली, ' प्राण्यद्वादीनामेव समाहार ' असा उलट नियम सिद्ध होत नाही. (ह्या परिभाषेप्रमाणे सर्वे द्वन्द्व विकल्पेवरून समाहार द्वन्द्व होतात तथापि ' प्राणित्यै ' या प्रकरणात पठित अमल्या सूत्राच्या शिष्यांत समाहारद्वन्द्व व्हावा व इतरताद्वन्द्व होऊ शकत नाही असा नियम करण्याकरितां ही सूत्रे मागितली आहेत पण तेवढ्याच सूत्रांत मागितलेल्या द्विवाची समाहारद्वन्द्व व्हावा व इतर ठिकाणी तसा द्वन्द्व होऊ नये असा उलट नियम मानणे बरोबर नाही.)

परिभाषा ३५

सर्वे विधयरञ्जन्दसि विकल्प्यन्ते ॥ ३५ ॥

“(अष्टाध्यायीतील सूत्रांत सांगितलेले) सर्व नियम वेदांत विकल्पेकरून लागू पडतात”

व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रे भाष्ये बहुलमिति योगविभागेन पृष्ठीयुक्त-
श्छन्दसीति सूत्रे वेति योगविभागेन चैषा साधिता । तेन प्रतीपमन्य
ऊर्मिर्युध्यतीत्यादि सिद्धम् । युध्यत इति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

‘ व्यत्ययो बहुलम् ’ ३-१-८५ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, बहुलम् ’ असा योगविभाग करून आणि (पूर्वं सूत्रातून ‘ छन्दसि ’ ह्या शब्दाची अनुवृत्ति करून व अशा रीतीने ‘ छन्दसि बहुलम् ’ असे योगविभागाने पृथक् सूत्र तयार करून) आणि तसेंच ‘ पृष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ’ १-०-९ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत ‘ वा ’ (‘ छन्दसि वा ’) असा योगविभाग करून ही परिभाषा सिद्ध केली आहे. ही परिभाषा असल्यामुळेच ‘ प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति ’ इत्यादि सिद्ध होते (युध् ’ हा दिवादि-गणतील धातु ‘ अनुदात्तेत् ’ असल्यामुळे, ‘ अनुदात्तित आत्मनेपदम् ’ सू० २१५७ ह्या सूत्रानें त्याला आत्मनेपदप्रत्यय पावले आहेत; परंतु सर्वत्र सूत्रे वेदांत विकल्पे-करून लागत असल्यामुळे, ‘ युध्यते ’ असे रूप न करिता, ‘ युध्यति ’ असे परस्मै-पदाचें रूप केलें आहे.) वाम्निविक ‘ युध्यते ’ असा प्रयोग प्राप्त होता.

परिभाषा ३६

ननु क्षिय इत्यादावियङ्गथमत आह ॥

‘ क्षिय. ’ सू० ३३२८ इत्यादि सूत्रांत ‘ ह्यद् ’ वशाच्या आधारे केला आहे ? (‘ अचि इनुधातुध्रुवाम् ’ सू० २७१ ह्या सूत्राने धातूच्या इकारास व उकारास, ‘ अच् ’ पुढे असता, अनुक्रमेकरून ह्यद् व उवद् असे आदेश होतात, ‘ क्षिय. ’ ह्या सूत्रातील ‘ क्षि ’ हा धातु नसून ह्या शब्दाने धातुचे अनुकरण केले आहे. म्हणून अचि इनु ’ ह्या सूत्राने रवा ‘ क्षि ’ शब्दातील इकारास इयङ्गदेश न व्हावा व ‘ क्षियः ’ असे रूप होऊं नये. ते कां होते ह्याचें धारण स्पष्ट व्हावें) म्हणून ही परि-भाषा सांगतात—

प्रकृतिवदनुकरणं भवति ॥ ३६ ॥

“ प्रकृतीचें (मूळशब्दाचें) अनुकरण करणाऱ्या शब्दाचें जागीं प्रकृतीचें नियम लागतात ”

(म्हणूनच अनुस्वरण व त्याची प्रकृति ह्यांची एकसारकीच रूपे होतात.)

क्षिय इतीयङ्निदेशोऽस्या ज्ञापकः ॥ तत्रैव प्रातिपदिकत्वनिबन्धन-
विभक्तिकरणादिनित्या श्रेयमिति क्षियो दीर्घादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥३६॥

‘क्षियः’ ह्या जागी केलेला इयद् आदेश त्या परिभाषेचा ज्ञापक आहे ‘क्षियः’ असे रूप करिताना प्रातिपदिकत्व होणारा विभक्तिप्रत्यय लावला असल्यामुळे, ही परिभाषा अतिच आहे हे देखील सिद्ध होते असे ‘क्षियो दीर्घात्’ ८-१-४६ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे. (मूळ ‘क्षि’ धातुचे अनुस्वरण करणाऱ्या ‘क्षि’ ह्या शब्दाची ‘क्षि’ धातूप्रमाणेच वास्तविक, ह्या परिभाषेप्रमाणे, रूपे व्हावी; ‘अयं-वदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्’ सू. १७८ ह्या सूत्राप्रमाणे धातूला प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होत नाही. म्हणून प्रातिपदिकत्व लागणारे विभक्तिप्रत्यय ‘क्षि’ ह्या शब्दास होऊं नयेत; तथापि तसे विभक्तिप्रत्यय लावून ‘क्षियः’ असे पठ्यांचे रूप केले आहे. ह्यावरून हे सिद्ध होते की, ही परिभाषा अनिष्ट आहे.)

परिभाषा ३७

ननु रामावित्यादौ घुङ्गौ कृतायां कार्यकालपक्षे कथं पदत्वमुभयत
आश्रयणेऽन्तादिवत्वाभावाद्यस्माद्धिहितस्तदादितदन्तत्वाभावाद् अत आह ॥

‘रामौ’ इत्यादि स्थलीं वृद्धि केल्यावर ‘रामौ’ या शब्दाला कार्यकालपक्षांत पदत्वज्ञा कशी प्राप्त व्हावी? कारण एकादेशाला एकेच वेळी पूर्ववर्णांचा अन्त व उत्तरवर्णांचा आदि, ‘अन्तादिवत्’ या सूत्रान्वये, मानता येत नाही. त्या एकादेशाला उत्तरवर्णांचा आदि मानल्यास, ज्याहून प्रत्यय झाला आहे तो प्रकृति प्रत्ययापूर्वी राहत नाही; त्या एकादेशास पूर्ववर्णांचा अन्त मानल्यास, तो शब्द प्रत्ययान्त राहत नाही, अशा रीतीने तद्वादि व तदन्त असा ‘रामौ’ हा शब्द ठरत नसल्यामुळे, त्याला पद कसे म्हणावे? (‘रामौ पश्य’ या उदाहरणात ‘तिद् अतिद्.’ सू. ३९३५ या सूत्रान्वये ‘पश्य’ या तिङन्ताला अनुदात्त स्वर करतेवेळी, जर ते तिङन्त पद अतिङन्त पदापुढे असेच तरच त्याला अनुदात्त स्वर हातो असा नियम असल्यामुळे, ‘रामौ’ हे पद आहे किंवा नाही ह्या संबंधात विचार करिताना, कार्यकालपक्षांत ‘तिद् अतिद्.’ या सूत्राजवळ ‘मुसिङन्तं पदम्’ हे पदसंज्ञाविधायक सूत्र उपस्थित होते. त्यावेळी ‘वृद्धिरेचि’ सू. ७२ या सूत्रान्वये ‘राम+औद्=रामौ’ असा वृद्धिरूप एकादेश पुर्वीच होऊन गेलेला असल्यामुळे, व प्रकृति व प्रत्यय आपापल्या स्वरूपांत उपलब्ध नसल्यामुळे, ‘रामौ’ याला सुबन्त मानावे कसे? कारण अन्तीं असलेला ‘औद्’ हा प्रत्यय एकादेशाने मिळकृत केला आहे. ‘औ’ ह्या वृद्धिरूप एकादेशामेळजे एकेच वेळी ‘राम’ या प्रकृतीचा अन्त व ‘औद्’ या प्रत्ययाचा आदि मानता आले तर ‘रामौ’ याला

पद मानतां येईल. पण ' उभयत आश्रयणे नान्तादिम् ' असा भाष्य सिद्धान्त आहे. म्हणून तसे परिता येत नाही. ' औ ' या एकादेशास ' राम ' ह्या प्रकृतीचा अन्त मानतां येते, निवा औद् या प्रत्ययाचा आदि मानतां येते ' औ ' ह्या एकादेशास ' राम ' ह्या प्रकृतीचा अन्त मानण्यास, पुढे प्रत्यय राहत नमल्यामुळे, ' रामौ ' याला सुयन्त मानता येत नाही, व त्यामुळे त्याला पदसंज्ञा प्राप्त होऊं शकत नाही. ' औ ' या एकादेशास ' औद् ' प्रत्ययाचा आदि मानलें तर ' राम्+औ ' अशी स्थिति होऊन, ज्याहून प्रत्यय झाला आहे ती प्रकृति—म्हणजे ' राम ' ही प्रकृति—न राहता, ' राम् ' अशी विकृतप्रकृति राहते ' प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् ' अशी परिभाषा असल्यामुळे, ज्याहून प्रत्यय झाला आहे त्या शब्दाच्या प्रारंभापासून प्रत्ययाच्या अखेरपर्यंत जें शब्दस्वरूप असतें तशा शब्दस्वरूपाचें, ' सुप्तिङन्तं पदम् ' या सूत्रांतिल ' सुप् ' या प्रत्ययानें ग्रहण होतें व नशा प्रकृति प्रत्ययसमुदायरूप शब्दासच पदसंज्ञा प्राप्त होते. तसे शब्दस्वरूप येंच उपलब्ध नमल्यामुळे ' रामौ ' याला पद मानावें कसे ? जर ' औ ' ह्या एकादेशास ' औद् ' प्रत्ययाचा आदि मानल्याने ' राम् ' अशी जी प्रकृति होते त्या प्रकृतीस कोणत्या तरी शास्त्राच्या आधारे ही मूळ प्रकृतीच—म्हणजे ' राम '—आहे असे मानतां आले, तरच ' रामौ ' याला कार्यकालपक्षात् पदसंज्ञा प्राप्त होऊं शकेल, व ही परिभाषा तसे आधारभूत शास्त्र आहे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ ३७ ॥

“ ज्याच्या एक भागांत काहीं बदल झाला आहे तो त्यामुळे आपल्या पूर्वरूपाहून भिन्न होत नाही ”

(ही परिभाषा असल्यामुळे, ' औ ' या एकादेशास ' औद् ' या प्रत्ययाचा आदि मानल्याने ' राम् ' अशी जी एकदेशविकृत प्रकृति होते तिला मूळ प्रकृति—म्हणजे ' राम '—मानतां येते, व त्यामुळे ' रामौ ' याला कार्यकालपक्षात् पदसंज्ञा प्राप्त होण्यात काहीं अडचण येत नाही. वर जी अडचण दाखविली आहे ती कार्यकालपक्षात्च उपास्थित होते. अशी अडचण यथोद्देशपक्षात् येतच नाही, कारण त्या पक्षांत ' राम+औद् ' अशी स्थिति होताच, ' सुप्तिङन्तं पदम् ' या सूत्रान्वये पदसंज्ञा एकदम प्राप्त होते, व ' वृद्धिरेचि ' या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेश होऊन ' रामौ ' असे रूप झाल्यावर देखील, स्थानिवद्भावाने ती पदसंज्ञा ' रामौ ' याला प्राप्त होत पण कार्यकालपक्षात् ' यदा कार्यं तदा सज्ञापरिभाषम् ' असा न्याय असल्यामुळे, वर शास्त्रविलेखी अडचण उपास्थित होते.)

अनन्यवदित्यस्यान्यवन्तेत्यर्थः । तत्रान्यसादृश्यानिपेधेऽन्यत्वाभावः सुतराम् । अत एव तादृशादर्थबोधः । अन्यथा शक्तावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञानात्ततो बोधो न स्यात् ।

या परिभाषाने असलेल्या 'अनन्यवत्' या शब्दाचा, 'दुसऱ्यासारखा-म्हणजे मित्र-होत नाही' असा अर्थ आहे 'अनन्यवत्' या शब्दाने दुसऱ्याशी सादृश्य असणे याचा निषेध घेता असल्यामुळे, (एकदेशाने विरुद्ध झाल्या शक्यता मूळ शब्द-स्वरूपाहून) दुसरेपणां विना मित्रत्व सुटीच प्राप्त होत नाही असे आपाआपच मित्र होते. म्हणूनच तसा विरुद्ध शब्दाहून अर्थसोप होतो विरुद्धत्व मूळरूपाहून मित्र मानल्यास, ज्या वर्णक्रमाने अर्थसोप करण्याची शक्ति असते (त्या वर्णक्रमाने बदल झाला असल्यामुळे, तो वर्णक्रम आपल्यास दिमत नाही म्हणून) त्या वर्णक्रमाच ज्ञान होते असल्यामुळे, त्या विरुद्ध शब्दापासून अर्थाचा सोप होऊं शकणार नाही.

एवं च रामिति मान्तस्य यस्माद्विहितस्त्वमी इत्यस्य परादिवत्त्वेन सुध्वमिति तदादितदन्तत्वमार्थसमाजप्रस्तम् । छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारवन्मान्ते नरचं लोकन्यायसिद्धम् ।

(शास्त्रीय कार्ये केल्याने मूळ शब्दाच्या एकदेशाने बदल पडला तरी तो विरुद्ध शब्द मूळ शब्दच आहे असा परिभाषेप्रमाणे मानता येते) म्हणून मानत 'राम्' शब्दाला, ज्या 'राम' या मूळ प्रवृत्तीहून 'औद्' प्रत्यय झाला आहे तीच ही प्रकृति आहे असे मानता येत असल्यामुळे व 'राम' या एकदेशाने 'औद्' प्रत्ययाचा आदि ('अन्तादिवच' या सूत्रान्वये) मानता येत असल्यामुळे, 'रामा' या स्थली तदादि व तदन्त या दोन्ही अशाची उत्पत्ति त्यामते-म्हणजे तदादि व तदन्त या दोन्ही शब्दाच्या अर्थाचा जो समुदाय त्याने युक्त 'रामा' हा शब्द आहे असे ज्ञान होतें व अशा रीतीने 'रामा' याला सुवन्त मानता येत असल्यामुळे, त्याचे दिग्दर्शन पदसजा प्राप्त होण्यात काहीं अडचण येत नाही (सारांश 'राम+औद्=रामा' या स्थली 'वृद्धिरेचि' या सूत्रान्वये झालेल्या 'औ' ह्या एकदेशाने 'औद्' या प्रत्ययाचा आदि मानल्याने, 'रामा' हा शब्द सुप्रत्ययान्त ठरतो, व असे घेतल्याने जरी 'राम' अशी विरुद्ध प्रकृति होते तरी ही विरुद्ध झालेली प्रकृति ज्या मूळ 'राम' प्रवृत्तीहून 'औद्' प्रत्यय झाला आहे तीच ही प्रकृति आहे असे, या परिभाषेप्रमाणे, मानता येत असल्यामुळे, तदादि व तदन्त ह्या दोन्ही अशाची सिद्धि होते व 'रामा' याला पदसजा प्राप्त होण्यात काहीं दोष येत नाही) जसे पुढाचा कुत्र्याचे पुच्छ कापले असल्यास देखील त्याला लोक कुत्रा असेच म्हणतात त्याचप्रमाणे 'राम्' या मानत प्रवृत्तीला ही मूळप्रवृत्तीच-म्हणजे 'राम'-आहे असे लौकिकव्यवहारान्वये मानता येत. (सारांश ही परिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध आहे.)

अत एव प्राप्तीव्यत इति सूत्रे भाष्ये दीव्यतिशब्दैकदेशीव्यच्छब्दानुकरणमिद्रमित्युक्तवा किमर्थं विरुत्तनिर्देश एतदेव आप्यत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषेकदेशविरुत्तमनन्यवदित्युक्तम् । एतेनार्य न्याय शास्त्रीयकार्य एव शास्त्रीयधिकार पद्येत्प्रास्ताम् ।

(ही परिभाषा लोकिन्वयवहाराच्या आधारावर रचली आहे) म्हणूनच ' प्राग्दीव्यतोऽण् ' ४-१-८३ या सूत्रावरील भाष्यांत, ' दीव्यत् ' हा शब्द ' तेन दीव्यति ' सू० १५५० या सूत्रांतले ' दीव्यति ' या शब्दाच्या एकरुदेशाचे अनुकरण आहे असे सांगून भाष्यकार असा प्रश्न करितात की, अमे (इकाररहित) विकृतरूप कां येई (पाणिनीने) उच्चारले आहे ? (व ह्या प्रभावे उत्तर देतांना भाष्यकार असे म्हणतात की, ज्या अर्था पाणिनीने असे विकृत रूप उच्चारले आहे) त्याप्रसूनच ' एकरुदेशविकृतमन्यवत् ' ही परिभाषा आहे असे आचार्य पाणिनि ज्ञापित करितात. म्हणूनच शास्त्रीय कार्य करितानाच ही परिभाषा लागू पडते किवा जेथे पाणिनीय सूत्र लावल्याने मूलशब्दस्वरूपात बदल झाला आहे तशा विकारानाच ही परिभाषा लागते हे म्हणणे चूक ठरते. (कारण ' दीव्यति ' ह्याचे ' दीव्यत् ' असे जे पाणिनीने विकृतरूप उच्चारले आहे ते कोणत्याहि पाणिनीय सूत्राने सिद्ध होत नसून स्वतंत्रेच पाणिनीने ते अशास्त्रीय रूप उच्चारले आहे, व ज्याअर्था भाष्यकारानी अशा अशास्त्रीय रूपाम ही परिभाषा लावली आहे त्यावरूनच हे सिद्ध होते की, ही परिभाषा जशी शास्त्रीय कार्यास लागू पडते तशी अशास्त्रीय कार्यास देखील लागू पडते.)

विकृतावयवनिबन्धनकार्ये तु नायं, छिन्नपुच्छे शुनि पुच्छवत्त्वव्यच
हारवद्विकृतावयवव्यवहारस्य दुरूपपादघात ॥

पण विकृत अवयवाला (तो अवयव विकृत होण्यापूर्वी जसा होता तसाच तो अवयव आहे असे मानून) कार्य करणे झाल्यास ही परिभाषा लागू पडत नाही (जसे ' निर्गता जरा यस्मात् स निर्जर. ' या म्थली ' गोश्रियोन्पसर्जनस्य ' सू० ६५६ या सूत्रान्वये मूळचा आवन्त ' जरा ' हा शब्द ह्रस्व-म्हणजे ' जर '—असा झाला आहे. साराश ह्या स्थली ' आ ' याचे ' अ ' असे विकृत रूप झाले आहे, त्यामुळे ' निर्जर ' या शब्दाला आकारान्त शब्द मानून आकारान्त शब्दाप्रमाण चालवू नये, अकारान्त शब्दाप्रमाणेच ' निर्जर ' हा शब्द चालवावा.) जसे एखाद्या कुन्याची शेपटी कापली असल्यास त्याला शेपटी आहे असा व्यवहार करता येत नाही तसेच जो अवयव विकृत झाला आहे तो विकृत झाला नाही असे प्रतिपादन करणे कधीहि बरोबर होऊ शकत नाही (जसे, ' मघवा बहुलम् ' सू० ३६० ह्या सूत्राने ' मघवन् ' शब्दाचा अन्त्य नकाराचे जागी ' त् ' असा विकल्पेकरून आदेश होतो, व ' मघवत् ' असा शब्द होऊन तो ' भगवत् ' शब्दाप्रमाणे चालतो. ह्या एकरुदेश विकृत ' मघवत् ' शब्दास अद्यन्त ' मघवन् ' च आहे असे मानता येत नाही, व ' शयुवमघोनामतदितं ' सू० २६२ ह्या सूत्राने अद्यन्त ' मघवन् ' शब्दाला सागि- १ तलेले संप्रसारण कार्य ' मघवन् ' शब्दास करता येत नाही.)

एवमक्तपरिमाणग्रहणेऽपि नायम्, उक्तयुक्तेः । एतत् येन विधिरित्यत्र
भाष्यकैयटयोर्ध्वनिनम् ॥

पर सांगितलेल्या लौकिक न्यायात्मक अर्थीद मिद्ध होत की, जेथे सूत्रात वर्णानुपूर्वीप्रतिष्ठ (वर्णांचा विशेष क्रमाने उच्चार करून) सांगितले वण उच्चारून त्या वर्णसमुदायाम कोही कार्य सांगितले आहे तशा ठिकाणी, त्या वर्णसमुदायातील वर्णांत कोणत्याहि कारणामुळे बदल झाला असल्यास, तशा विकृत वर्णसमुदायाम वेगळे ही परिभाषा लागत नाही. (जसे ' अहोप्राप्तः सू० २३४ ह्या सूत्रांत, 'अन्' ह्यातील अक्षराचा होप सांगितला आहे; 'राज क च' सू० १३६४ ह्या सूत्राने, 'राजन्' सांगितला अन्य नक्षराचे जागी क्वारादेश होतो असे सांगितले असल्यामुळे, ' ल ' प्रत्यय लागण्यापूर्वी ' राजन् ' ह्याचे ' राजक् ' असे रूप होते. अशा ठिकाणी, सांगण्या देण भक्षरात उच्चारलेल्या वर्णानुक्रमविधिप्रतिष्ठ ' अन् ' ह्याला जे अहोप्राप्ती कार्य सांगितले आहे ते कार्य, ' राजक् ' ह्यांत विकृतरूप पावलेल्या ' अन् ' ला, ह्या परिभाषेप्रमाणे, ह्यात नाही—म्हणजे ' अन् ' ह्यातील 'अ' चा होप होत नाही व ' ल ' प्रत्यय लागून ' राजकीयम् ' असे रूप मिद्ध होत.) ' येन विधि. ' १-१-७७ ह्या सूत्रावरील भाष्यात व कथ्यवृत्तीत हे ध्वनित केले आहे.

यत्र त्वद्धं तदधिकं वा विकृतं तत्र जातिव्यञ्जकसूयोऽवयवदर्शनाभा-
वेन तत्प्राप्रतीतौ कार्यासिद्धयर्थं विकृतानन्वयवयवत्वप्रतीत्यर्थं च स्या
निघत्सूत्रम् ।

जेथे अथे किवा अस्याहून अधिक शब्दस्वरूप बदलून गेले आहे अशा ठिकाणी जातिबोधक असा अवयवाचा बराच भाग नाहीसा झाल्याने दिसत नसल्यामुळे, सोच हा शब्द आहे अशी बुद्धि होऊ शकत नाही, म्हणून असा स्थली कार्यसिद्धि होण्यावरिता व तसेच विकृतावयवस्वरूप (पूर्वशब्दस्वरूपाहून भिन्नस्वरूप) असा जो 'अन्' भाषेन त्याचे ठिकाणी स्थानियन् बुद्धि (हा स्थानीय आहे अशी बुद्धि) होण्या-करिता, 'स्थानिवदादेशोऽनल्लेखी' सू० ४९ हे सूत्र आहे (अशा ठिकाणी ही परिभाषा लागत नसून, 'स्थानिवदादेश' हेच सूत्र लागते कारण 'स्थानिवदादेश' हे सूत्र ह्या परिभाषेमुळे व्यर्थ ठरत नाही व ही परिभाषा व ते सूत्र ही दोन्ही श्रितार्थ ठरतात. 'यत्र स्वर्धं तदधिकं वा विकृतम्' असे ग्रन्थकाराने लिहिले असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की, ह्या परिभाषेतील 'एकदेश' शब्दाचा अर्थ 'अर्धाविंशत कमी' असाच समजला पाहिजे. म्हणून 'ए' सू० २१९६ ह्या सूत्राने 'ति' चे जागी लौकिक्यक्षरात 'तु' असा आदेश झाला असता, वेधे दोन अलापकी, एका अलाप-म्हणजे 'तु' व 'इ' ह्यापैकी 'इ' रूपाचे—बदल झाल्यामुळे ही परिभाषा न लागता, 'स्थानिवदादेश' हे सूत्र लागून 'भवतु' ह्याला 'सुसिद्धत परम्' ह्या सूत्राने परमजा प्राप्त होणे तसेच 'धात से' सू० २२३६ ह्या सूत्राने 'धास्' ह्याचे जागी 'से' असा सर्वादेश होतो, तथेहि ही परिभाषा न लागता, 'स्थानियन्' सूत्र लागून 'लभये' ह्याला पदलक्ष प्राप्त होते.)

कचिन्नु लश्यानुरीधान्यायानाश्रयणम् । नेनाभीयादित्वादिसिद्धिः ।

कोडे केडे शुद्धरूपाकडे लक्ष देऊन ही परिभाषा उपयोगान आणली जात नाहीं म्हणूनच 'अभीयात्' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात ('अभि+इयात्' ह्या स्थली 'अफ मवर्णे दीर्घ ' या सूत्राने होणारा मवर्णदीर्घादेश ' ई ' हा, 'अन्तादिवच' सू० ७५ ह्या सूत्रान, 'इयात्' ह्या उत्तरपदाचा आदि मानल्यास, 'अभ्' असें पूर्वपद होतें, व त, ही परिभाषा लावून 'अभि' च आहे अस मानल्यास, त्याला पदसजा प्राप्त होऊन 'झला जशोऽन्ते' सू० ८४ ह्या सूत्राने पदा-ती असणाऱ्या 'म्' चा 'व्' होईल; पण शुद्धरूपाकडे नजर ठेवून अशा टिप्पणा ही परिभाषा न लावल्यास, 'अभ्' ह्याला पदसजा प्राप्त होत नाहीं, व त्यामुळ 'म्' चा 'व्' न होता, अभीयात्' असें शुद्ध रूप सिद्ध होते)

स्पष्ट च कचिन्न्यायाप्रवृत्तिः प्रथमयो. पूर्वसवर्ण इत्यत्र कैयटेन दर्शितेत्यन्यत्र विस्तर ॥ ३७ ॥

'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' ६-१-१०२ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तींत, ही परिभाषा कचिन् स्थली लागत नाहीं, असें कैयटाने झटलें आहे, व त्याचें विवरण दुसऱ्या ग्रन्थात (शबेन्दुशेखरात) केलें आहे. ('श्रेयसि भव=श्रायस' ह्या ठिकाणी 'तत्र भव' सू० १४२८ ह्याने 'अण्' व 'देविकारिंशपा' सू० १४२९ ह्या सूत्राने एकाराचा आकार होऊन 'श्रायस' अस रूप सिद्ध झालें आहे आता, 'श्रायस' शब्दास प्रथमाविभक्तीच्या द्विवचनाचा प्रत्यय 'औ' लावण असता, 'श्रायस+ज=श्रायसौ' अशा स्थितींत, 'औ' हा वृद्धिरूप एकादेश 'अन्तादिवच' या सूत्रान्वये प्रत्ययाचा आदि मानल्यास 'श्रेयस+औ' अशी स्थिति होते, व अशा स्थितींत ही परिभाषा लावून 'श्रायस्' हा एकदेश विकृत शब्द 'श्रेयस्' शब्दच आहे असें मानल्यास 'इयसुन्' प्रत्ययान्त 'श्रेयस्' शब्द उगित् अमल्यामुळे, 'उगित्चा सर्व नामस्थाने' सू० ३६१ ह्या सूत्राने नुमागमाची प्राप्ति होते, पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे ती येथे न लावल्यास नुमागम न होता, 'श्रायसौ' असेंच शुद्ध रूप सिद्ध होत.)

प्रथम प्रकरण समाप्त

द्वितीयं प्रकरणम्

परिभाषा ३८

पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बर्लाय ॥ ३८ ॥

“ पूर्व, पर, नित्य, अन्तरङ्ग व अपवाद हात मागच्यापेक्षां पुढील अधिक बलवत्तर असते ”

पूर्वात्परं बलवत्, विप्रतिषेधशास्त्रात्पूर्वस्य परं बाधकमिति याचत् ॥३८॥

पूर्वसूत्रापेक्षा परसूत्र अधिक बलवत् असते ' विप्रतिषेधे पर कार्यम् ' सू १७५ ह्या सूत्रामुळे परसूत्र पूर्वसूत्राचें बाधक होतें. (जसें ' राम+भ्याम् ' अशा स्थितीत, ' सुपि च ' सू० २०२ ह्या सूत्राने अदन्त अङ्गाला दीर्घ होऊन ' रामाभ्याम् ' असे रूप होतें पण ' राम+भ्य ' अशा स्थितीत दीर्घ होऊन ' रामाभ्य ' असे रूप होत नाही कारण पूर्वसूत्र ' सुपि च ' ह्याचें बाधक परसूत्र ' बहुवचने सव्येत् सू० २०५ हें असल्यामुळे, तें प्रयुक्त होऊन अकाराचे जागीं एकार होतो, व ' रामेभ्य ' असे रूप होतें)

परिभाषा ३९

नन्वेवं भिन्धीत्यत्र परत्वात्तातदा बाधितो धिर्न स्यादत आह ॥

(जर वर सांगितल्याप्रमाणे परसूत्रानें पूर्वसूत्र बाधित होत तर मग) ' भिन्धि ' इत्यादि स्थलीं ' धि ' हा आदेश तातडानें बाधित झाल्यामुळे, ' हि ' चा ' धि ' होऊ नये. (' मेहि '—सू० २२०१ ह्या तृतीयाध्यायातील सूत्रानें, ' मि ' च्या जागीं छोट् लकारात ' हि ' असा आदेश होतो हें सांगितलें आहे ह्याच्या नंतरचें ' हुक्ष्भ्यो हेधि ' सू० २४२५ हें पद्याध्यायात सूत्र आहे ह्या सूत्रान्मध्ये, झळन्त धातुपुढे ' हि ' प्रत्यय आल्यास त्याचे जागीं ' धि ' असा आदेश होतो हें सांगितलें आहे. ह्या नंतर सप्तमाध्यायातील ' तुह्योस्तानद् ' सू० २१९७ ह्या परसूत्रानें ' हि ' चे जागीं विभक्त्येकरून ' तातद् ' होतो असे सांगितले आहे, व हें परसूत्र असल्यामुळे, ' हुक्ष्भ्यो हेधि ' ह्या पूर्वसूत्राचे, मागील परिभाषेप्रमाणे, बाधक ठरतें, म्हणून, ' हि ' चे जागीं ' धि ' असा आदेश न होतो, ' तातद् ' च व्हावा अशी परिस्थिति उत्पन्न होते. ही अत्रचण दूर व्हावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.—

अनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ३९ ॥

“ पुनः प्रसङ्ग प्राप्त झाल्या असतां, बाधित सूत्रां इष्टरूपासिद्धि होते ”

(अशी परिभाषा असल्यामुळे जेव्हां विकल्पामुळे, ' हि ' प्रत्यय राहतो तेव्हां ' हुङ्गलभ्यो हेधिः हे सूत्र पुनः प्रवृत्त होऊन ' हि ' चा ' धि ' होता; मात्र जेथें परसूत्राने ' तातड् ' झाल्या आहे तेथें स्थानिवद्भावाचे तो ' हि ' च आहे असे मानून त्या तातडाचे जागी ' धि ' असा आदेश होत नाही कारण परसूत्र पूर्वसूत्राचें बाधक असतें असें पूर्वी सांगितलेच आहे दुसरें असे फी, ' तातडो हे. स्थानिवद्व्यतिषेधो वक्तव्यः' ह्या वार्तिकानें स्थानिवद्भावाचा निषेधहि केला आहे.)

परिभाषा ४०

नन्वेवं तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्त्रादेशे पुनस्त्रयादेश स्यादत आह ॥

परिभाषा ३९ स्वीकारल्यास—म्हणजे बाधकशास्त्राची प्रगृप्ति झाल्यानंतर, बाध्यशास्त्राचें निमित्त उपलब्ध असल्यास बाध्यशास्त्र देखील पुन्हा प्रवृत्त होते हा नियम स्वीकारल्यास—' तिसृणाम् ' ह्या स्थली, ' त्रि ' चे जागीं परसूत्रां ' तिसृ ' असा आदेश झाल्यावर, पुन्हा (' भाम् ' प्रत्यय पुढें असता, मागील परिभाषेप्रमाणें) ' त्रि ' चे जागीं ' त्रय ' असा आदेश होईल (खांवाचक ' त्रि ' शब्दाचें पृष्ठीं घट्टवचन करिताना, ' त्रि+भाम् ' अशा स्थितीत, ' त्रैख्यः ' सू० २६४ व ' त्रिचतुरोः स्त्रिया तिसृचतसृ ' सू० २९८ हीं दोन सूत्रें प्राप्त होतात. त्यापैकी, ' त्रिचतुरो, ' हें परसूत्र असल्यामुळे, ' त्रि ' चे जागीं ' तिसृ ' असा आदेश होतो. हा आदेश स्थानिवद्भावाचें ' त्रि ' च आहे असें मानल्यास, ' भाम् ' प्रत्यय पुढें असतां, ' त्रैख्यः ' ह्या सूत्रां ' त्रि ' चे जागीं त्रयादेश, मागील परिभाषेच्या आधारे, कां कं, नये ? ह्या शक्यें निवारण व्हावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव ॥ ४० ॥

“ दोन सूत्राची एकचवेळीं प्राप्ति झाली असता, ' विप्रतिषेधे परं वाप्यम् ' या सूत्रान्वयें परसूत्रां जें पूर्वं सूत्र एकदा बाधित होतें, तें नेहमीकरितां बाधित होत असत (व बाधक सूत्राने कार्य केल्यावर पुन. बाधित सूत्राची प्रवृत्ति होऊं शकत नाही, व तें बाधित सूत्र आपलें कार्य करूं शकत नाही.) ”

(ही परिभाषा आहे म्हणूनच, ' त्रैख्यः ' हे पूर्वसूत्र ' त्रिचतुरोः ' ह्या परसूत्रां एकदा बाधित झाल्यामुळे, ते पुन. प्रवृत्त होऊं शकत नाही व ' भाम् ' प्रत्यय पुढें असूनहि ' त्रि ' चे जागीं त्रयादेश होऊं शकत नाही.)

तत्र षचिश्चरितार्थयोरेकस्मिन्पुगपदुभयोः कार्ययोरसंभवेन बाधका-

भाषापर्यायेण तृजादिवच्छास्त्रद्वयप्रसङ्गे नियमार्थं चिप्रतिषेधसूत्रमिति सरुद्रतिन्यायसिद्धिः ।

अर्थार्थी लक्ष्याचं टिकाणीं-म्हणजे जेथे एकाच सूत्राची प्राप्ति आहे अशा उदाहरणाचे टिकाणीं-आपावलीं सूत्रनिर्दिष्ट कार्ये करून चरितार्थ-म्हणजे सफल-झालेलीं दोन सूत्रे, जेथे दोन्ही सूत्राची प्राप्ति आहे अशा सर्वांनी उदाहरणाचं टिकाणीं एकेच वेळीं प्राप्त झाल्यास, (तीं सूत्रे परस्पर विरुद्ध कार्ये करणारीं असल्यामुळे) दोन्ही सूत्रांनीं एकेच वेळीं आपापल कार्ये करणे असंभरनीय-म्हणजे असाध्य आहे. (व विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हें सूत्र नसल्यास व व्याकरणशास्त्रान सांगितलेलीं सर्व सूत्रे सारखीच प्रमाणभूत मानल्यास, तथा) दोन सूत्रात वाच्यवाचकभाव मानता येत नाही. त्यामुळे उदाहरण 'ण्वुत्तुचौ' सू० २/९५ ह्या सूत्राने एकदां घातला 'ण्वुत्' इत्यथ होतो व नवर विकृतीकडून 'तृच्' प्रत्यय देखील होतो त्याचप्रमाणे अशा टिकाणीं त्या दोन सूत्रांची पर्यायाने-म्हणजे एकामागून दुसर अशा क्रमाने-प्रवृत्ति होण्याचा प्रसंग येईल (व तसें झाल्यास एकेच इष्ट रूप सिद्ध न होता दोन वैयर्थिक रूप होण्याची आपत्ति येईल) अशा स्थळीं पर्यायानें दोन्ही सूत्रांची प्राप्ति न होता परसूत्रच प्रवृत्त व्हावें असा नियम घालून देवावरिता ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हे नियामक सूत्र केले आहे, व अशा रीतीनें ३९ व ४० या दोन परिभाषार्थकीं ' मृद्द्रवौ ' ही चाळीमात्री परिभाषा (तृजादिवत् दाख्याय दृष्टान्तानें) सिद्ध होते (मारादा दोन सूत्रे परस्परविरुद्ध कार्ये करणारीं असल्यास त्यांपैकीं एकाचीच एखाद्या उदाहरणात प्राप्ति होत असेल तर त्या सूत्रास आपलें कार्ये करण्यास कोणतीच अडचण पडत नाही. जसें 'सुषि च' सू० २०२ व ' बहुवचने ह्यपेत् ' सू० २०५ हीं परस्परविरुद्ध कार्ये करणारीं दोन सूत्रे आहेत पणिलें सूत्र अस्त अत्रापदा अन्त्यस्वराचा दीर्घ करणे व दुसरें सूत्र अत्य स्वराचें टिकाणीं एव करतें ' वृक्ष+भ्याम् ' अशा स्थळीं ' भ्याम् ' हा यज्ञादि सुप् प्रत्यय असून बहुवचनाचा प्रत्यय नसल्यामुळे, ' सुषि च ' एवढेच सूत्र प्रवृत्त होऊन ' वृक्ष ' यातील अन्त्य अत्राराचा दीर्घ होतो व ' वृक्षाभ्याम् ' असें रूप होण्यात कोही अडचण येत नाही. त्याचप्रमाणें ' वृक्ष+सु ' ह्या स्थळीं ' सु ' हा बहुवचनाचा हलादि प्रत्यय यज्ञादि नसल्यामुळे ' बहुवचने ह्यपेत् ' एवढेच सूत्र प्रवृत्त होतें व ' वृक्षेपु ' असें रूप होण्यात कोही अडचण येत नाही पण ' वृक्ष+भ्य ' या स्थळीं ' भ्याम् ' हा बहुवचनाचा प्रत्यय ह्यादिच तमाच यज्ञादि देखील आहे म्हणून या टिकाणीं घालील दोन्ही सूत्रे एकेच वेळीं प्रवृत्त होऊं पाहतात तेव्हां कोणत्या सूत्रानें कार्ये करावें ? दोन्ही सूत्रे पाणिनीय शास्त्रांत पठित असल्यामुळे सारखीच प्रमाणभूत आहेत हीं दोन सूत्रे परस्परविरुद्ध कार्ये करणारीं असल्यामुळे दोहोंनीं एकेच वेळीं कार्ये करणे असंभव आहे म्हणून ज्याप्रमाणें दोन परस्परविरुद्ध ध्रुति असल्यास, त्या दोन्ही सारख्याच प्रमाणभूत असल्यामुळे, त्यांच्यांत वाच्यवाचकभाव मानता येत नाही म्हणून, सीमापक

तशा टिकाणीं विकल्प मानतात—जसे ' उदिते जुहोति, ' ' अनुदिते जुहोति ' किंवा ' अतिरात्रे पोडाशिनं गृह्णाति ' ' नातिरात्रे पोडाशिनं गृह्णाति ' इत्यादि टिकाणीं विकल्प मानतात—त्याच प्रमाणें व्याकरणशास्त्रांतहि विकल्प मानावा लागेल, पण तसा विकल्प मानल्यास एकच इष्टरूप सिद्ध न होतां विकल्पाने पाक्षिक रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल—म्हणजे ' वृक्षेभ्यः ' असें एकच इष्ट रूप सिद्ध न होतां, ' वृक्षेभ्यः ' व ' वृक्षाभ्यः ' अशीं दोन रूपें होतील. ही आपत्ति टाळण्याकरितांच ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हें नियामक सूत्र केले आहे, व तें सूत्र असा नियम घालून देतें कीं, जेथें एकाच उदाहरणात दोन परस्परविरुद्ध कार्ये करणारीं सूत्रें प्रवृत्त होतात तशा टिकाणीं परसूत्रच प्रवृत्त व्हावें व पूर्वसूत्र मुळांच प्रवृत्त होऊं नये. ' विधिरत्यन्नमप्राप्तौ नियम पाक्षिके सति ' अशी मीमांसकांनीं विधि व नियम यांची व्याख्या केली आहे, व ' ग्रीहीन् अवहन्ति ' हें नियमाचें प्रसिद्ध उदाहरण आहे. यज्ञाकरितां धानाचे तांदूळ करतेवेळीं धानांबरोबर तरफळ उखळांत धान काढून काढतां येतें किंवा नळांनीं देखील काढता येतें. अशा टिकाणीं श्रुति असा नियम करते कीं, धानाचे तांदूळ करण्याचे जे अनेक उपाय आहेत त्यांपैकीं अवहनन हाच उपाय स्वीकारावा. तसेंच ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हें नियामक सूत्र ठरून पर्यायाचा—म्हणजे विकल्पाचा—बाध करिते व अशा रीतीने प. ४० सिद्ध होते.)

यथा तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति यदा तमुभौ युगपत्प्रेष्यतो नानादिभु च कार्यं तद्गोभयोर्न करोति, यौगपद्यासंभवात्तथा शास्त्रयोर्लक्ष्यार्थयोः क्वचिद्दृश्ये यौगपद्येन प्रवृत्त्यसंभवादप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदं परविध्यर्थं, तत्र कृते यदि पूर्वप्राप्तिरस्ति तर्हि तदपि भवत्येवेति पुनः प्रसङ्गविज्ञानसिद्धिरिति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

जसे दोन सारख्या बलवान् पुरुषांचा एकच नोकर अमला तर तो भिन्न भिन्न वेळीं त्या दोघांचेहि कार्ये करूं शकेल (त्यांच्या हुकुमाची अंमलबजावणी करूं शकेल) पण त्या दोघांनींहि त्याला एकेचवेळीं हुकुम सोडला व एकानें त्याला एका दिशेस जावयास सांगितलें व दुसऱ्यानें त्याला उलट्या दिशेस जाण्यास सांगितलें तर, दोन भिन्न दिशेला त्याचे एकेच वेळीं जाणें अदाक्य असल्यामुळे, तो दोघांचेहि काम एकेच वेळीं करूं शकत नाहीं (व त्याला तटस्थ बसणें भाग पडतें,) त्याचप्रमाणें आपापल्या विषयांत चरितार्थ असलेलीं (परस्परविरुद्ध कार्ये करणारीं) दोन सूत्रें एकेच वेळीं एकाच उदाहरणाचे टिकाणीं उपास्थित झालीं असतां, दोन भिन्न कार्ये एकेच वेळीं हाणें अदाक्य असल्यामुळे दोघांची निवृत्ति हांप्राचाच प्रसंग येईल. (म्हणजे एकाहि सूत्र कार्ये करण्यास प्रवृत्त होणार नाहीं.) अशा टिकाणीं परसूत्र प्रवृत्त व्हावें असें विधान करण्याकरितांच, ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हें सूत्र केले आहे. परसूत्राने कार्ये केल्या नंतर जर पूर्वसूत्राची प्राप्ति होत असेल तर पूर्वसूत्र लावूनहि त्या सूत्रान्वयें कार्ये करावें.

अशा रीतीने ' पुन. प्रमद्विज्ञानात् निद्रम् ' ही परिभाषा न ३९ मिद्व होते हें विप्र-
तिषेधे परं कार्यम् ह्या १-४-२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितलें आहे. (सारांश
जेथें परस्परविरुद्ध कार्य करणारी दोन सूत्रे एकेच वेळीं एवढाशा मज्जेने उदाहरणाचे
टिकाणीं प्राप्त होतात व त्या उदाहरणाची उपेक्षा करून आपल्या जागाच तटस्थ
वसतात व त्यांची गति कुणित होते तशा स्थलीं ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हें सूत्र
वाट खुली करून देते व असें विधान करते कीं, परसूत्रां प्रवृत्त होऊन आपलें काम
करून दिल्यानंतर जर पूर्वसूत्राचें निमित्त उपलब्ध असेल तर त्यांनींदि सुशाल प्रवृत्त
व्हावें ह्या संवधानें भाष्यकाराचें व्याख्यान खाली दिलें आहे:-

" इह भवता द्वौ हेतु व्यपदिष्टौ—नृजादिभिस्तुल्य पर्यायः प्राप्नोतीति च,
' अप्रतिषिद्धोभयोस्तुल्यत्ववादिनि च । तदा तावदेव हेतुस्तुजादिभिस्तुल्यं पर्याय.
प्राप्नोतीति तदा ' विप्रतिषेधे परम् ' इत्यनेन किं क्रियते ? । निद्रम् —विप्रतिषेधे परमेव
भवतीति । तदैतदुपपन्नं भवति—' सत्कृती विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव ' इति ।
यदा वेप हेतुरप्रतिषिद्धोभयोस्तुल्यत्ववान् ' इति, तदा ' विप्रतिषेधे परम् ' इत्यनेन
किं क्रियते ? । द्वारम्—विप्रतिषेधे परं तावद्भवति तस्मिन्कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति
तदपि भवति । तदैतदुपपन्नं भवति—' पुन प्रमद्विज्ञानात् सिद्धमिति ॥ "

यत्तु कैयटादयो व्यक्ती पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपलवाद्भयोरपि
शास्त्रयोस्तत्तल्लक्ष्यविषययोरचारितार्थ्येन पर्यायेण द्वयोरपि प्राप्ती परमेवेति
नियमार्थमिदमिति सत्कृतीन्यायसिद्धिः । अत्र पक्ष परतन्त्रियमप्यशादेतल्ल-
क्ष्यविषयकपूर्वशास्त्रानुपलव एव ।

कैयटादिकाचें असें म्हणणे आहे कीं, शब्द हा व्यक्तीचा वाचक आहे असा पक्ष
स्वीकारल्यास (शब्द हा व्यक्तीचा वाचक असतो व तसाच जातीचाहि वाचक असतो,
वाग्मण ' या शब्दांनं वाग्मणव्यक्तीचा वाचक होतो, व तसाच वाग्मणव्यक्तीचा वाचक
होतो कित्येकाच्या मते शब्द हा व्यक्तीचा वाचक आहे व कित्येकाच्या मते तो
जातीचा वाचक आहे. या दोन मतांपैकी शब्द व्यक्तीचा वाचक आहे असा पक्ष स्वीक-
रल्यास,) अनेक सारख्या उदाहरणाचें टिकाणीं लक्ष् पदणरे सूत्र प्रत्येक उदाहरणात
रूपीसिद्धि करतवेळीं नव्या नव्याने उचारावें लागत असल्यामुळे, संदर्भ उदाहरणात
जेथें दोन परस्परविरुद्ध सूत्राची प्राप्ति आहे तेथें तीं दोन्ही सूत्रे उदाहरणें कल्प्ये, (ही
सूत्रें परस्परविरुद्ध कार्य करणारी असल्यामुळे, कार्य करणेंच कल्पणें होऊन) असें
ठरूं पाहतात, व अशा टिकाणीं (दोन्ही सूत्रे सारखीच प्रत्येक उदाहरणें, दोन्ही-
सकरीत्या) त्याचीं पर्यायानें—म्हणजे विरुद्धेकरून—प्राप्ति होऊं पाहते, (व अशा
रीतीनें तीं दोन सूत्रें विरुद्धेकरून प्रवृत्त झाल्यास दोन स्वें निद्र हेतूच, असें व
उदाहें) म्हणून ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हें सूत्र अत्र निद्र इत्य उत्रे कीं, असा
टिकाणीं परसूत्रच प्रवृत्त व्हावें, (व पूर्वसूत्र नुदीच प्रवृत्त होऊं नये,) व अशा रीतीनें

‘सकृद्गतौ’ ही परिभाषा ४० सिद्ध होते. ह्या व्यक्तिपक्षात असा नियम सांगितला असल्यामुळे, संकीर्ण उदाहरणाचे स्थली पूर्वसूत्र मुळाच उच्चार नये. (व परसूत्रच उच्चाराने व त्या सूत्रान्वये कार्यसिद्धि करावी—म्हणजे असच सूत्र उच्चाराने की जे उच्चारले असतां अर्थ ठरणार नाही व इष्टरूपसिद्धि करून चरितार्थ ठरेल.)

जातिपक्षे तद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते क्वचिल्लक्ष्ये चरितार्थयोर्द्वयोः शास्त्रयोः, सत्प्रतिपक्षन्यायेन युगपदुभयासम्भवरूपविरोधस्थल उभयोरप्यप्राप्तौ परविध्यर्थमिदमिति पुनः प्रसङ्गविज्ञानसिद्धिरित्याहुस्तत्र ।

शब्द हा जातिचा वाचक आहे असा पक्ष स्वीकारल्यास, (प्रत्येक रूपाची सिद्धि करतेवेळीं तशा रूपाची सिद्धि करण्याकरितां उपयोगी पडणारे सूत्र नव्यानवधानें उच्चारण्याची गरज नाही व ह्या पक्षांत) सूत्रान सांगितलेलीं निमित्तें ज्यां उदाहरणांत उपलब्ध आहेत अशा उदाहरणापैकीं कांहीं—म्हणजे असंकीर्ण—उदाहरणांत आपापलीं कार्ये करून चरितार्थ झालेलीं दोन सूत्रे, संकीर्ण उदाहरणांत, तीं परस्परविरुद्ध कार्य करणारी असल्यामुळे, ज्याप्रमाणें सत्प्रतिपक्ष हेत्वाभासांत दोन परस्पर विरुद्ध हेतु असल्यामुळे अनुमितीचा प्रतिबंध होतो—म्हणजे अनुमिति होऊं शकत नाही (जसे—‘वेदः पौरुषेयः, वाक्यवात्, कालिदासादिवाक्यवत्,’ व ‘वेदः अपौरुषेयः सर्वजनसमादरणीयत्वे सति अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात्’ ह्या स्थलीं दोन परस्परविरुद्ध हेतु दिलेले असल्यामुळे वेद पौरुषेय त्रिदा अपौरुषेय आहेत हे ठरविता येत नाहीं) त्याचप्रमाणें दोन्हीं सूत्रांची अप्राप्ति आल्यावर ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ हें सूत्र परसूत्राचें विधायक ठरते (म्हणजे अशा ठिकाणीं परसूत्राने प्रवृत्त व्हावें असा विधि सांगते, पण ते पूर्वसूत्राच्या प्रवृत्तीचा निषेध करित नसल्यामुळे) जर परसूत्रानें कार्य केल्यावर पूर्वसूत्राची प्राप्ति असेल तर तेहि सूत्र प्रवृत्त होते, व अशारीतीने ‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्’ ही परिभाषा ३९ सिद्ध होते. (वर सांगितलेल्या व्यक्तिपक्षांत व जातिपक्षांत हा फरक आहे की, व्यक्तिपक्षांत प्रत्येक व्यक्तीचें रूप सिद्ध करतेवेळीं नै रूप सिद्ध करण्याचें कामीं उपयोगी पडणारे सूत्र नव्यानवधानें उच्चाराने लागतें, व जरी असंकीर्ण उदाहरणांत वेगळे वेगळे वेळीं उच्चारलेले सूत्र इष्टरूप सिद्ध करून चरितार्थ होतें तरी जेव्हां संकीर्ण उदाहरणाचे ठिकाणीं परस्परविरुद्ध कार्य करणाऱ्या दोन सूत्रांचा नव्यान उच्चार केल्या जातो तेव्हां तशा स्थली उच्चारलेलीं तीं दोन सूत्रे चरितार्थ होऊं शकत नसल्यामुळे, आपली चरितार्थता करून घेण्याकरितां, तीं दोन्हीं सूत्रे प्रवृत्त होऊं पाहतात. तशा ठिकाणीं त्यांची युगपत् प्रवृत्ति अशक्य असल्यामुळे, पर्यायानें युगपत् प्रवृत्ति होण्याचा संभव येतो; व ह्या संभवाचें निवारण करण्याकरितां परसूत्रानेच प्रवृत्त व्हावें व पूर्वसूत्रानें मुळाच प्रवृत्त होऊं नये असा नियम घाटून देण्याकरितां ‘विप्रतिषेध’ सूत्र केले आहे. व्यक्तिपक्षांत जरी संकीर्ण उदाहरणाचें स्थली नव्यान उच्चारलेलीं दोन सूत्रे चरितार्थ होत नसल्यामुळे प्रवृत्त होऊं पाहतात तसे जातिपक्षांत होत नाहीं.

जातिपक्षां आपापल्या लक्ष्यांची रूपमात्रे करून सूत्रे चरितार्थ झालीं असतात, व जेव्हा संकीर्ण उदाहरणाचे स्थली परस्परविपक्ष कार्ये परणान्या दोन सूत्रांची युगावत् प्राप्ति होते तेव्हा तीं सूत्रे पूर्वी चरितार्थ झाल्या असण्यामुळे, तीं दोन्हीं सूत्रे संकीर्ण उदाहरणाची उपेक्षा करून उदासीन व मंदप्रवृत्तिक होतात; व दोन्हीं सूत्रे अशीं उदासीन झालीं असतां, अशा स्थली ' विप्रतिबंध ' सूत्र विघायक सूत्र बनते, व असे विधान करते की, अशा परस्परविरोधस्थलीं परसूत्राने प्रवृत्त जावे. पण ते पूर्वसूत्राच्या प्रवृत्तीचा अजिबाद निरोध करित नाही. असे आदि म्हणूनच कैयटादिदर्शनीं म्हटले आहे की, जातिपक्ष स्वीकारल्याने परिभाषा ३९ व व्यक्तिपक्ष स्वीकारल्याने परिभाषा ४० मिळू होणे. पण हे मत ग्रन्थकारास सुग्रीच मान्य नाही.)

व्याक्तिपक्षे सर्वे लक्ष्ये शास्त्रं व्याप्नोति न जातिपक्षे इत्यत्र मानाभावात् । न ब्राह्मणं हन्यादित्यादीं जात्याध्ययसकलव्यक्तिविषयत्वार्थमेव जातिपक्षाऽप्यणस्य भाष्ये दर्शनात् । अत एव स्वरूपासूत्रे भाष्ये जातौ पदार्थेऽनवयवेन साफल्येन विधिप्रवृत्तेर्गौरनुबन्ध इत्यादी सकलानामनुबन्धनासम्भवात्कर्मणो वैशुण्यमुक्तम् । द्रव्यवादे चासर्वद्रव्यावगतेर्गौरनुबन्ध इत्यादावैकः शास्त्रोक्तोऽपरोऽशास्त्रोक्त इत्युक्तम् ।

पण हे कैयटादिपक्षांचे म्हणणे योग्य नाही. व्यक्तिपक्षाने सूत्र प्रत्येक लक्ष्यास-म्हणजे त्या सूत्राने निदिष्ट असलेल्या निमित्ताची पुत्र अशा प्रत्येक उदाहरणास-एवम् पडते व जातिपक्षाने ते तसे लागू पडत नाही (म्हणजे व्यक्तिपक्षाने सूत्र जसे प्रत्येक लक्ष्याचे ठिकाणी आपली चरितार्थता करून घेण्याकरिता प्रवृत्त होऊ पाहाते तसे जातिपक्षाने सूत्र असेंकीर्ण स्थलीं चरितार्थ झाले असल्यामुळे त्यांचे ठिकाणी संकीर्ण उदाहरणाने स्थलीं प्रवृत्त होण्याबद्दल उदासीनता उत्पन्न होऊन ते तटस्थ राहते) असे म्हणण्यास पाहिजेच प्रमाण नाही उलटपक्षीं ' न माह्वणं हन्यात् ' इत्यादि स्थलीं जातिपक्ष स्वीकारून ब्राह्मणजातीमध्ये अंतर्भूत होणाऱ्या सर्व व्यक्तींचा हे शास्त्र लागू पडते असे (' मरुपाणामेकदोष '—१-२-६४ या सूत्रातील भाष्याने) भाष्यकारांनीं म्हटले आहे. (त्या सूत्रावरील भाष्याने ' धर्मशास्त्रे च तथा ' असे वार्तिक देऊन भाष्यकार म्हणतातः—' एव च कृत्वा धर्मशास्त्रं प्रवृत्तम् । माह्वणो न हन्यत्. सुरा न पेया इति ब्राह्मणमात्रं च न हन्यते, सुरामात्रं च न पीयते । यदि द्राव्यं पदार्थं स्यात्, एकं ब्राह्मणमहत्त्वा एकां च सुगमफीकाऽप्यत्र कामधाराः स्यात् । ') जातिपक्षक पाश्चात्ते त्या जातीत अंतर्भूत असणाऱ्या सर्व व्यक्तींचा बोध होत असण्यामुळेच ' मरुपाणामेकदोष '—१-२-६४ या सूत्रावरील भाष्याने भाष्यकारांनीं असे म्हणून आहे की, शास्त्र जातिपक्ष पक्षक धाटे असे मानवनास, ' गौरनुबन्ध ' इत्यादि विषयक शास्त्रग्रंथाला त्या विषयक शास्त्रग्रंथें सकल ' गौ ' स्वरुपीच अंतर्बन्धन प्राप्त होणे; व तसे करणें असाच असल्यामुळे कर्माने वैशुण्य येईल. परंतु शास्त्र हा व्यक्तिपक्ष

वाचक आहे असा पक्ष स्वीकारल्यास (' गो ' या शब्दाने) सज्ज व्यक्तीचा बोध होत नसल्यामुळे (व एकच व्यक्तीचा बोध होत असल्यामुळे,) ' गौणव्यक्त्य ' इत्यादि स्थली एकाच गोचरपक्षेचे अनुबन्धन करणे शास्त्रोक्त आहे दुसऱ्या गोचरपक्षेचे अनुबन्धन करणे शास्त्रोक्त नाही—म्हणजे शास्त्रविरुद्ध आहे.

किञ्च न हि भाष्योक्ततृजादिदृष्टान्तस्य व्यक्तिपक्ष एव सर्वविषयत्व न जातिपक्ष इत्यत्र मानमस्ति ॥ अपि च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिरूपविषयलाभेन चरितार्थयोरिय व्यक्तिर्विरोधात्स्वविषयकत्वं न कल्पयतीति यक्तुं शक्यम् । जातिपक्षेऽपि तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव नैतद्व्यक्तिविषयकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः ॥ तत्र लक्ष्यानुसारात् क्वचिच्छास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयणं क्वचिह्यौक्तिकदृष्टान्ताश्रयणमिति भाष्यसंमतमार्ग एव युक्त इति बोध्यम् ॥

(कैयटादिकांचे म्हणणे बरोबर नाही हे मानण्यास) दुसरे कारण असे आहे की भाष्यकारांनी, ' षुल्लुचौ ' हा जो शास्त्रीय दृष्टान्त दिला आहे तो व्यक्तिपक्षात सर्व व्यक्ताना लागू पडते व जातिपक्षात सर्व व्यक्तींना लागू पडत नाही असे म्हणण्यास कोणतेही प्रमाण नाही (सारास पर्यायाची प्राप्ति व्यक्तिपक्षातच होते व जातिपक्षात होत नाही हे म्हणणे अगदी निराधार आहे. दोन्ही पक्षात विकल्पाची प्राप्ति होऊ शकते.) तसेच व्यक्तिपक्षात देखील असे म्हणना येणे शक्य आहे की, आपापल्या विषयात—म्हणजे असंकीर्ण उदाहरणाचे जागी—आपापली कार्ये करून चरितार्थ झालेला दान परस्परविरुद्ध कार्ये करणारी सूत्रे जेव्हां एखाद्या संकीर्ण उदाहरणाचे जागी प्राप्त होतात तेव्हा ती परस्परविरुद्ध कार्ये करणारी असल्यामुळे ते संकीर्ण उदाहरण त्याची प्राप्ति होऊ देत नाही (मारांश जसे जातिपक्षात दान परस्परविरुद्ध कार्ये करणाऱ्या सूत्राची संकीर्ण उदाहरणाचे ठिकाणी, ती असंकीर्ण उदाहरणाचे ठिकाणी चरितार्थ झाल्यामुळे, निवृत्ति होते असे म्हटले आहे, तसे व्यक्तिपक्षात देखील म्हणता येते, व कैयटाने जातिपक्ष व व्यक्तिपक्ष स्वीकारून जो मतभेद उपस्थित केला आहे त्याला काही प्रमाण नसल्यामुळे तो ग्राह्य नाही) तसेच जातिपक्षात जातिंत अतर्भूत अमलेल्या काही व्यक्तींना सूत्र लागू पडते व इतर व्यक्तींना ते लागू पडत नाही असा भेद सुचविणारे कोणतेच प्रमाण उपलब्ध नाही. म्हणून इष्टरूप सिद्ध करणे हा (वशाकरण शास्त्राचा) मुख्य उद्देश लक्षात घालून इष्टरूप सिद्ध होण्याकरिता कोठे कोठे ' तृजादिवत् ' या शास्त्रीय दृष्टान्ताचा उपयोग करावा—म्हणजे प ४० उपयोगात आणावी, व कोठे कोठे इष्टरूपसिद्धीकरिता ' तुल्यबलयो ' या लौकिकदृष्टान्ताचे अवलंबन करावे—म्हणजे प ३९ उपयोगात आणावी—हा जो भाष्यकाराना समत मार्ग आहे तोच योग्य आहे असे समजावे

द्वयोः कार्ययोर्यौगपद्येनासंभव एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगि । इदमिको गुणेति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । यथा शिष्टादित्यादी तातदशाभावयोर्युं

गणप्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तान्तर्यासम्भवः । यद्यपि तातडादेः स्थानिवद्भा-
वेनास्येव तत् तथाप्यादेशप्रवृत्त्युत्तरमेव स, न तु तत्प्रवृत्तिकाले ।

जेथे दोन सूत्रांनी सांगितलेलीं दोन परस्परविरुद्ध कार्ये एकेच वेळीं होणें असम्भवनीय आहे तशाच ठिकाणीं 'विप्रतिपक्षे परं कार्यम्' हें सूत्र लागू पडते. (जेथे एकाच वेळीं उदाहरणांत परस्परविरुद्ध कार्ये करणारीं दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त होतात तथा ऽ ठिकाणीं विप्रतिपक्षसूत्र उपयोगात आणावे) 'इतो गुणवृद्धी' या सूत्राच्या भाष्यावरील टीकेंत केंवदांन हे स्पष्ट सांगितले आहे. जसे 'निघात' इ. यदि स्थयी, ('हि' चे जागीं) 'तातड्' हा आदेश व ('शाम्'चे जागीं) 'शा' असा आदेश एकेच वेळीं करूं नये असा, ते दोन आदेश होण्याकरितां त्यांना जें आपापल्या निमित्तांचें आनन्तर्य-हणजे निमित्त लगेच मागे ित्रा पुढें अमर्णें-आवश्यक आहे तें आनन्तर्य राहूं शकत नाहीं. स्थानिवद्भाव मानल्यास, 'तातड्' व 'शा' यांचा आपापल्या निमित्तांचें आनन्तर्य आहे असें जरा मानतां येतें तथापि आदेशांच्या व्याख्यावरच स्थानिवद्भाव मानता येतो, आदेश होत असतांना—म्हणजे आदेश होण्यापूर्वीं—स्थानिवद्भाव मानता येत नाहीं. ('शाम्+हि' या स्थळीं दोन भिन्न स्थानांचे जागीं दोन भिन्न आदेश पावले आहेत 'शा हां' सू. २४८७ या सूत्रानें, 'हि' प्रत्यय पुढें अमर्णा, 'शाम्' चे जागीं 'शा' असा आदेश पावला आहे, व तसेंच 'तुष्टोरतातड्' सू. २१९७ या सूत्रानें 'हि' चे जागीं 'तातड्' हा आदेश पावला आहे 'शाम्' चे जागीं 'शा' हा आदेश होण्याकरिता 'हि' प्रत्यय पुढें अमर्णें या निमित्ताची आवश्यकता आहे, व 'हि' चे जागीं 'तातड्' हा आदेश होण्याकरिता 'शाम्' घातु लगेच मागे अमर्णें हे निमित्त आवश्यक आहे हे दोन्ही आदेश एकेचवेळीं करूं नये असा, 'शाम्' चे जागीं 'शा' हा आदेश केल्याने 'हि' चे जागीं 'तातड्' आदेश होऊ शकत नाहीं, कारण 'तातड्' आदेश होण्याकरितां लगेच मागे 'शाम्' घातु अमर्णें हें जें निमित्त आवश्यक आहे तें निमित्त कायम राहत नाहीं, व 'हि' चे जागीं 'तातड्' केल्यास 'शाम्' चे जागीं 'शा' असा आदेश होऊ शकत नाहीं, कारण तो आदेश होण्याकरिता उरा निमित्ताची—म्हणजे 'हि' प्रत्यय पुढें अमर्णा या निमित्ताची—आवश्यकता आहे तो 'हि' प्रत्यय कायम राहत नाहीं. सारांश, एक आदेश केल्याने दुसरा आदेश होण्याचें निमित्त नष्ट होत असल्यामुळे, दोन्ही आदेश एकेच वेळीं करणें अशक्य आहे. 'हि' चे जागीं 'तातड्' हा आदेश करण्याचेंवेळीं, 'हि' प्रत्यय पुढें अमर्ण्यामुळे 'शाम्' चे जागीं 'शा' असा जो आदेश होतो तो आदेश 'शाम्' च आहे असें स्थानिवद्भावानें मानतां येत नाहीं; त्याचप्रमाणें 'हि' चे जागीं 'तातड्' हा आदेश झाल्यावर 'शाम्' चे जागीं 'शा' असा आदेश करण्याचेंवेळीं, 'तातड्' हा 'हि' च आहे असें स्थानिवद्भावानें मानतां येत नाहीं. कारण स्थानांचे जागीं आदेश झाल्यानंतरच 'स्थानिवद्भावः' सू. ४९ हें सूत्र प्रवृत्त होऊ शकतें. जेथे आदेश होऊं घालता आहे तेथे आदेश होत अथवाच व

तो द्वेषशपूर्वी तं सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही असा सिद्धांत प्रकृत उदाहरणांत परम्परा-
 विरुद्ध कार्य करणारी व एरुमेकाची निमित्तं ऋष कारणारी दोन सूत्रे एकत्रचैकी प्रवृत्त
 होऊं पाहात असल्यामुळे ' विप्रतिशये पर कार्यम् ' हा न्याय लागू पडतो, व त्या
 न्यायान्वयं ' तुद्योक्तातद् ' हे परसूत्र असल्यामुळे ते प्रथम प्रवृत्त होऊन ' शाम्+हि
 =शाम्+तातद् ' अशी स्थिति झाली असता, ' शाम इदद्दलो. ' सू० २४८६ या
 सूत्रानें ' शाम् यातात् उपदेश्या जागीं हार होऊन, व ' शामिकसिधमीनां व ' सू०
 २४१० या सूत्रानें वच होऊन, व ' प्युना प्यु. ' सू० ११३ यानें तस्मिन्ना टस्म
 होऊन ' शिष्टान् ' असें रूप सिद्ध होत ' तातद् ' हा आदेश विद्वेष्यरूप होत अस-
 ल्यामुळे, जेव्हां तो होत नाही तेव्हां ' शा ही ' हें पूर्वसूत्र प्रवृत्त होऊन ' शाम्+हि
 शाम्+हि ' अशी स्थिति झाली असता, ' द्युष्टाम्यो हेधि ' सू० २४२५ या सूत्रानें ' हि
 प्या जागीं ' वि ' असा आदेश होऊन ' शायि ' असें धातुरूप रूप सिद्ध होतें.)

एव नुम्प्रवृत्त्ययोः त्रियमोऽपृनीत्यादौ युगसदस्यस्यो, यदागमा इत्य
 स्य नुम्प्रवृत्त्यंतरं प्रवृत्ते. ।

नुमागम कार्य व तृज्वद्वाच ही श्रेण वार्ये वर सांगितल्याप्रमाण प्रचेच्येळा होऊ शकून
 मस्तकामुळे, अशा टिकाणी ' विप्रतिषेधे पर कार्यम् ' हा न्याय लागू पडतो व या न्या-
 यान्वये, तृज्वद्वाचाचे सूत्र परसूत्र अमत्यामुळे, वास्तविक तृज्वद्वाच अशा, परंतु
 ' वृद्धयोस्तृज्वद्वाचगुणोभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन '—सू० ३२० वरील वार्तिक-अथ
 वार्तिक अमत्यामुळे, नुमागमाचे सूत्र पूर्वसूत्र अमून देखील ते तृज्वद्वाचाचा याच
 वरते, व त्यामुळे तृज्वद्वाच न होता, नुमागम होऊन ' प्रियक्रौट्टान्+इ ' अशी स्थिति
 झाली असता, ' सर्वनामस्थानि चासम्बुद्धा ' सू० २५० या सूत्राने उपादा दीर्घ होऊन
 ' प्रियक्रौट्टानि ' असे रूप सिद्ध होते)

पयं भिन्द्धोत्यत्र तातद्धिभावयोर्धुगपदेकस्थानिसम्यन्वस्याद्गुरूप-
 निमित्तानन्तर्यस्य चासंभयो योष्यः ।

द्याचप्रमाणे ' भिन्द्ध ' ह्या स्थळी, एकच ' स्थानी ' जो ' हि ' प्रत्यय त्याचे
 जागी एकेच वेळी ' तातद् ' व ' धि ' असे दोन आदेश होऊ शकत नाहीत, (व
 एका नंतर दुसरा असे दोन्ही आदेश एकेच वेळी करूयास-क्षणजे भिन्द्+तातद्+धि
 असं केल्यास-पुढच्या) आदेशाला अज्ञाचे (' भि द् ' ह्याचे) आनन्तर्य-क्षणजे लगेच
 मागे अमण-राहू शकत नाही (भि-द्+हि ' अशा स्थितीत, ' तुह्योन्मातद् ' व
 ' हुस्त्वभ्यो हेधि ' ह्या दोन सूत्रांना ' हि ' ह्या प्रत्ययाचे जागी एकेच वेळी ' तातद् ' व
 ' धि ' असे दोन आदेश होऊ पाहतात एका स्थानीच्या जागी एकेच वेळी दोन
 आदेश होणे शक्य नाही हे दोन आदेश एका पुढे एक करूयास, अज्ञाच्या लगेच पुढे
 प्रत्यय अमला पाडिजे असे जे अज्ञाचे आनन्तर्य आवश्यक आहे, ते पुढच्या प्रययाम
 राहू शकत नाही त्यामुळे ' विप्रतिषेधे पर कार्यम् ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होते, व
 तातदादेशाचे सूत्र परसूत्र अमल्यामुळे, त सूत्र प्रथम लागून ' भिन्तात् ' असे रूप
 होते, नंतर ' अन्वतरस्याम् ' ह्या विकल्पामुळे ' धि ' आदेशाचे पूर्वसूत्र प्रवृत्त होते व
 ' हि ' चे जागी ' धि ' असा आदेश होऊन, ' भिन्द्ध ' असे रूप होते)

नुम्नुटोरपि नुट्यजादिविमक्त्यानन्तर्ययाधो नुमि हस्वान्ताद्गवाध
 इत्यसंभयाद्विप्रतिषेधः ॥

(' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' सू १०१ हे सूत्र जसे एकेचवेळी परस्परविरुद्ध
 आदेश होतेवेळी लागू पडत तसेच ते सूत्र एकेचवेळी परस्परविरुद्ध आगम होतेवेळी
 देखील लागू पडते याचे उदाहरण आता ग्रन्थसार देतात) नुमागम व ' नुद् ' आगम
 देखील परस्परविराधि आहेत कारण (प्रत्ययाम) ' नुद् ' आगम केल्यास, (अज्ञा
 पुढे) अज्ञादि विभक्तिप्रत्यय राहूत नाही, ' नुम् ' आगम केल्यास, ह्रस्वान्त अज्ञ
 राहूत नाही (जस—' वारि+आम् ' अशा स्थितीत, ' ह्रस्वनापो नुद् ' सू०
 २०८ ह्या सूत्राने ' आम् ' प्रत्ययाम ' नुद् ' आगम पावला आहे व ' इङीऽचि
 विभक्ती ' सू० ३२० ह्या सूत्राने ' वारि ' ह्या इगन्त वीच अज्ञाला ' नुम् ' आगम

पावला आहे. नुमागम व नुडागम हीं दोन्ही कार्ये एकेचवेळीं केल्यास ' आम् ' प्रत्ययास ' नुट् ' आगम केला असता, ' आद्यन्तौ टकितौ ' सू- ३६ ह्या सूत्रान्वये, ' आम् ' प्रत्यय ' न्+आम्=नाम् ' असा होतो—म्हणजे तो प्रत्यय अजादि न राहतां हलादि प्रत्यय होतो.—आणि त्यामुळे अज्ञात्या नुमागम करण्यास अजादि प्रत्यय पुढे असला पाहिजे हें जे निमित्त, ते राहत नाही. अज्ञास नुमागम केल्यास, ह्रस्वस्वरान्त अज्ञ राहत नाही, ' वारिन् ' असें दळन्त अज्ञ होतें, व त्यामुळे ' आम् ' प्रत्ययाला ' नुट् ' आगम होऊं शकत नाही अशा तऱ्हेनें परस्परविरोधक हीं दोन सूत्रे एकेच वेळीं लावल्यास, तीं आपापलीं कार्ये निमित्ताच्या अभावामुळे करूं शकत नाहीं; म्हणून ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हे सूत्र प्रवृत्त होऊन, नुमागमाचें सूत्र पर असल्यामुळे, नुमागम हा नुडागमाचा बाधक होतो. परंतु ' नुमच्चिरतृज्वदावेभ्यो नुट् पूर्व-विप्रतिषेधेन'—सू० २८० वरील वार्तिक—असे वार्तिक असल्यामुळे, नुडागम नुमागमाचा बाधक होतो, व नुडागम होऊन, ' वारिन्+नाम् ' असें होऊन, ' नामि ' सू० २०९ ह्या सूत्रानें दीर्घ होऊन. व ' अट्कुप्वाद्नुमध्यवायेऽपि ' सू० १९७ ह्या सूत्रानें णव होऊन ' वारीणाम् ' असें रूप होतें.)

यच्चिदिष्टानुरोधेन पूर्वशास्त्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञायलात् स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थात्पूर्वमेव भवति । तेन सर्वे पूर्वविप्रतिषेधाः संगृहीता इति स्वरितेनेति सूत्रे भाष्ये । विप्रतिषेधसूत्रस्थपरदाद्दस्येष्टवाचित्वात्तसंप्रह इति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये ॥ ४० ॥

(जरी ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' सू. १७५ ह्या सूत्रानें पूर्वसूत्रापेक्षां परसूत्र बलवत्तर मानलें आहे तरी,) कीठ कीठ इष्ट रूप सिद्ध करण्याजरिता, पूर्वसूत्र परसूत्रापेक्षां बलवत्तर मानातें लागतें. (व पूर्वसूत्रान्वयें कार्ये करावें लागतें.) ' स्वरितेनाधिकारः ' सू० ४६ ह्या सूत्राचा भाष्यांत, ' स्वरितान्तामुळें अधिक कार्ये करण्याचें सामर्थ्य येतें ' असा अर्थ केला असल्यामुळे, स्वरितवाच्या महादयानें जेथे पूर्वसूत्र प्रबल दारतें तथा ठिसाणीं पूर्वसूत्र लावून इष्टरूपामिच्छि करावी. (वार्तिक ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' ह्या सूत्रान्वयें पूर्वसूत्र परसूत्राच्या मानानें दुबल दारतें. परंतु ' स्वरितेनाधिकारः ' ह्या अतिप्रबल अधिकारसूत्राच्या महादयानें पूर्वसूत्र दुबल असून देखील परसूत्रापेक्षां प्रबलतर दारतें. जसें एखादे राष्ट्र दुबल असूनहि त्याला जर अतिप्रबल राष्ट्रानें महादय मिळालें तर तें राष्ट्र आपल्या प्रबलसूत्राचा नाश करण्यास समर्थ होतें, समर्थ ह्या शब्दादि होतें.) ' स्वरितेनाधिकारः ' ह्या सूत्राचा भाष्यकारानें असा अर्थ केला असल्यामुळे, पूर्वविप्रतिषेधाच्या संकेधाचीं जीं वार्तिके वार्तिककारांनीं केली आहेत, त्यांचीं सरासरी राहण नाहीं हें ' स्वरितेनाधिकारः ' १-२-११ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितलें आहे. ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् '—१-४-२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, ह्या सूत्रावरील ' परम् ' शब्दाचा अर्थ ' इष्टम् ' असा केला आहे; (म्हणजे इष्टम्

मिद्ध परण्यारारितां जे मूत्र इष्ट मूत्र असेल—सग ते मूत्र पूर्वमूत्र अर्थां क्रिया परमूत्र अर्थां—ते मूत्र लागून इष्टमूत्रमिद्ध करावी,) व असा अर्थ वेत्याम, पूर्वमूत्र प्रथम दस्तें व पूर्वप्रतिप्रोधासंबंधाच्या घातिरांधीं घरण रादन नाहीं, हे त्या मूत्राचीं न भाव्यांत सांगितले आहे

परिभाषा ४१

नन्वेचमेघने इत्यादी परत्यादिकरणेऽनुदात्तित्वात् इत्यादिनियमानुपपत्तिस्तेन व्यवधानाद्दत्तं आहे ।

'एधने' इत्यादि मध्यां विकरणाधीं मूत्र परमूत्रे अथव्यामुठे, विकरणाचे व्यवधान क्षाल्याने, 'अनुदात्तित्वाः' सू. २१५७ इत्यादि नियामक मूत्रे स्वयं उरण्याची आपत्ति येईल (योण्या घातूना आत्मनेपदिप्रत्यय रूपाचे याचे नियामक मूत्र 'अनुदात्तित्वाः' हे आहे; कोण्या घातूना परस्मैपदिप्रत्यय रूपाचे याचे नियामक मूत्र 'दोषात्परि परस्मैपदम्' सू. २१५९ हे आहे. या प्रकारणांत इतर मूत्रांचे पठित्त आहेत, या मूत्र मूत्राच्या अपेक्षेने 'वर्तरे दप्' सू० २१६० इत्यादि विकरणाविधायक मूत्र परमूत्र आहेत झगून 'पूर्वात्परं यत्परत्' या व्याख्यान्ये, 'एध् + लट्' अशा स्थितीत, 'एध्' हा घातु अनुदात्तेन असल्यामुळे, 'अनुदात्तित्वात् आत्मनेपदम्' व 'वर्तरे दप्' ही जी दोन मूत्र युगपत् प्राप्त होतात त्यांपैकी 'वर्तरे दप्' हे परमूत्र अथव्यामुठे, एटाचे जागी आत्मनेपदिप्रत्ययाचे आदेश प्रथम न करितां विकरण प्रथम वेत्याम, 'एध् + दप् = भ + लट्' अर्थां स्थिति होईल 'अनुदात्तित्वात् आत्मनेपदम्' या मूत्रान निर्दिष्ट असलेली 'अनुदात्तित्वाः' ही पञ्चमी परस्मैपदी-क्षाल्याने द्वितीयांतल्या पञ्चमी-मानल्याम, 'अनुदात्तेन दित्तत्र घातो परस्य लस्य म्याने आत्मनेपदिप्रत्यया-देशा भवन्ति' असा 'अनुदात्तित्वाः' या मूत्राचा अपे होतो, व या अध्यान्ये 'एध् + दप् + लट्' अशा स्थितीत, 'एध्' या घातुच्या लोच पुढे लट् नमून दोहोमध्ये दप्पाचे व्यवधान असल्यामुळे, एटाचे जागी आत्मनेपदिप्रत्ययाचे आदेश होऊ शकणार नाहीं व 'अनुदात्तित्वाः' हे नियामक मूत्र व व्याख्यान्ये इतर नियामक मूत्र स्वयं उरण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टाळावी) झगून ही परिभाषा सांगतात.—

विकरणेभ्यो नियमो बर्लियान् ॥ ४१ ॥

" विकरणविधायक मूत्रापेक्षां (प्रत्ययादेशासंबंधाचीं) नियामक मूत्रे यत्परं असतात "

(ही परिभाषा असल्यामुळे, एटाराचे जागी प्रत्ययाचे आदेश प्रथम होतान व नंतर घातूला विकरण लागते. सारांश, 'पूर्वात्परं यत्परत्' या परिभाषेचा अर्थवाद् ही परिभाषा आहे)

अत्र वृद्भ्यः स्यसनोरिति सूत्रेण स्ये विभाषास्तद्विधानं ज्ञापकम् । अन्यथा स्यव्यवधाने नियमाप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेणोभयसिद्धौ विकल्प-विधानं ध्यर्थं स्यात् ।

'वृद्भ्यःस्यसनोः' सू. २३४७ या सूत्रान्, वृत्तादि पांच धातूंच्या पुढें 'स्य' हे विकरण लागले असता, 'लृ' चे जागीं विकल्पेंकरून परस्मैपदिप्रत्ययाचे आदेश व्हावे असें जे विधान केले आहे ते या परिभाषेचें ज्ञापक होय. ही परिभाषा नसती तर 'स्य' चे व्यवधान झाल्यामुळे, 'अनुदात्तङितः' या नियामक सूत्राची प्रवृत्ति होऊं शकलीच नमती, व ('तिसरिश' सू० २१५७ या) सामान्यशास्त्रान्वयें दोन्ही पदांचे-ह्मणजे एगमपदाचे व आत्मनेपदाचे-प्रत्यय आपोआप झालेच असते, व 'वृद्भ्यःस्यसनोः' या सूत्रान् केलेले विकल्पाचे विधान रथं टरले असतें. (वृत्. वृध्, श्ध् स्यन्द् व कृप् या पांच धातु अनुदात्तेन् आहेत. या धातूंच्या पुढे लृट् लृप् आल्यास, 'स्यतासी लृलुटो' सू. २१८६ या सूत्रान्वयें धातूंच्या लृं च पुढें 'स्य' हें विकरण लागते, व 'वृत् + स्य + लृट्' अशी स्थिति झाली असता, धातु व लृट् या दोहोंत 'स्य' चें व्यवधान झाल्यामुळे, 'अनुदात्तङितः' या सूत्राचा वर जो अर्थ दिला आहे त्या अर्थान्वयें एका सूत्राची प्रवृत्ति होऊं शकलीच नमती, व त्यामुळे 'तिसरिश' या सामान्यसूत्राची प्रवृत्ति होऊन लृटाचे जागीं उभयविध प्रत्ययांचे आदेश झालेच असते, व अशा रीतीनें 'अनुदात्तङितः' या सूत्रांत जे विकल्पाचें विधान केले आहे ते रथं टरले असतें. पण 'वृद्भ्यःस्यसनोः' हें सूत्र मुद्दाम पाणिनीनें केले असल्यामुळे हें ज्ञापित होतें कीं विकरणाचें सूत्र जरि परसूत्र आहे तरी तें प्रथम प्रवृत्त न होता, 'अनुदात्तङितः' हे नियामक पूर्वेसूत्र प्रथम प्रवृत्त होतें, व त्यानंतर विकरण लागतें अशा स्थितींत वृत्तादि पांच धातूंना केवळ आत्मनेपदाचे प्रत्यय झाले असते पण 'स्य' विकरण पुढे असता तसे न व्हावें व दोन्ही प्रकारचे प्रत्यय व्हावें ह्मणून पाणिनीला, ही परिभाषा असल्यामुळे 'वृद्भ्यःस्यसनोः' या सूत्रात विकल्पाचे विधान करावें लागलें, व अशा रीतीनें तें विकल्पाचें विधान या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें.)

अत्रार्थं ज्ञापिते तु स्य इति तत्र विषयसप्तमी बोध्येत्यनुदात्तङित इत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥

'वृद्भ्यःस्यसनोः' या सूत्रानें ही परिभाषा ज्ञापित केली असल्यामुळे-ह्मणजे धातूस विकरण प्रथम न लागतां धातुपुढील लकाराचे जागीं प्रत्ययादेन प्रथम होतान् असें ज्ञापित केले असल्यामुळे-'वृद्भ्यःस्यसनो' या सूत्रातील 'स्ये' ही (निमित्तसप्तमी न मानतां) विषयसप्तमी समजावी, असें 'अनुदात्तङित.' १-३-१२ या सूत्रावरील भाष्यांत व कैयटवृत्तींत सांगितलें आहे. ('स्ये' ही विषयसप्तमी मानली म्हणजे असा अर्थ होतो कीं 'स्य' च्या विषयांत-ह्मणजे जेथें 'स्य' हे विकरण लागणार आहे तशा ठिकाणीं-लृटाचे जागीं विकल्पेंकरून परस्मैपदिप्रत्ययाचे आदेश

करावे या पक्षांमध्ये घातूला विकरण प्रथम न लागतां घातूपुढील लक्षाराचे जागी प्रत्ययाचे आदेश प्रथम होतात मारान्त जरी विकरणसूत्रे पर आहेत तरी ती प्रथम प्रवृत्त न होता, नियामकसूत्रे, पूर्वसूत्र अगून देखील, प्रथम प्रवृत्त होतात. या प्रथम पक्षात ' स्वे ' ही विपक्षसहस्री मानार्थी लागत असल्यामुळे व विप्रतिपक्षे पर कार्यम्' या सूत्राचा बाध होत असल्यामुळे हा पक्ष शोषयुक्त आहे म्हणून आता ग्रन्थकार द्वितीय पक्ष साधतात)

विकरणज्यघ्नानेऽपि नियमप्रवृत्तेरिदं ज्ञापकमिति शब्देः शित इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम् ॥

विकरणाच व्यग्रधान असून देखील नियामक सूत्रे प्रवृत्त होतात याच ' वृद्ध्य मयनो ' हे सूत्र ज्ञापक आहे असे ' शब्दे शित ' १-३-६० या सूत्रावरील भाष्यांत ध्वनित केल आहे (त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात- ' अथ वा यद्यपि तावदेतदन्वय भवति विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् इति । इहैतज्जास्ति । विकरणो हीहाधीयते ' शित ' इति । ' भाष्यकाराचे म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, ' वृद्ध्य मयनो ' ' शब्दे शित ' इत्यादि सूत्राना प्रकृत परिभागा लागू पडत नाही कारण सूत्रात ज कार्यं होणे सांगितल आहे ते विकरणाच्या निमित्तामुळे होणारे कार्ये आहे म्हणून, अशा ठिकाणी त्या सूत्राच्या सामर्थ्याचे विकरण प्रथम होणे साराश, या द्वितीय पक्षात जरी घातूला विकरण प्रथम लागते व त्यामुळे धातु व लक्षार या दोहोंत जरी विकरणाचे व्यग्रधान होई तरी त्या वरवधानाच न जुमानता लक्षाराचे जागी नियामकसूत्रांमध्ये प्रत्ययादेश होतातच या पक्षात प्रकृत परिभाषेचा अर्थ असा समजावा कीं ' विकरणज्यघ्नानेऽपि नियम प्रवर्तते'-म्हणजे विकरणसूत्रे पर असल्यामुळे जरी घातूला विकरण प्रथम लागते तरी नियामक सूत्र चलवत्तार ठरून ती विकरणाकडे दुर्लक्ष करितात व त्यांच्या सामर्थ्याने लक्षाराचे जागी अनुरूप प्रत्ययादेश होतात)

घस्तुतोऽस्माज्ज्ञापकादनुदात्ताद्धित इत्यादि प्रकरण तिवादिघिभ्येक वाक्यतया विधायकम् । तत्र घातौरिति विहितपञ्चमी तात्समानाधिकरण मनुदात्तचित्ते इत्यादि विहितविशेषणमेव । एव च लाघवस्थाया स्वेऽपि तद्व्यघ्नाने तद्धृत्सिद्धिः । शवादिभ्यस्तु पूर्वमेव नियमः ।

(वर सांगिलेल्या दोन्ही पक्षात ' अनुदात्तचित्ते ' इत्यादि सूत्रे नियामक सूत्रे मानली आहेत पण ' विधिनियममभवे विधिरेव ज्यायान्- ' म्हणजे जेथे एखादे सूत्र विधायक व तमच नियामक मानतां असे तेथे ते सूत्र विधायक सूत्र मानावे हा अधिक श्रेयस्कर पक्ष आहे-अशी परिभाषा न १०९ असल्यामुळे ' अनुदात्तचित्ते ' इत्यादि सूत्राना नियामक सूत्र मानण्यात गौरव असून, ती विधायक सूत्रे मानण्यात लागव आहे दुसरे असे कीं ' तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य व ' तस्माद्विपुत्तरस्य ' व ' विप्रतिपक्षे पर कार्यम् ' या अर्थार्थात साक्षात् पठित असलेल्या सूत्राच्या विरुद्ध प्रकृत आनुमानिक परिभाषा

अत्र वृद्भ्यः स्यसनोरिति सूत्रेण स्ये विभाषास्तद्विधानं ज्ञापकम् । अन्यथा स्यव्यवधाने नियमाप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेणोभयसिद्धौ विकल्पविधानं व्यर्थं स्यात् ।

'वृद्भ्य स्यसनी' सू २३४७ या सूत्रात्, वृतादि पाच धातून्था पुढ 'स्य' हे विकरण लागल असता, 'लृ' चे जागीं विकल्पकरून परस्मैपदिप्रययाचे आदेशाद्वावे अमें ज विधान केलें आहे तें या परिभाषेचें ज्ञापक होय ही परिभाषा नसती तर 'स्य' चे व्यवधान ज्ञातशुद्ध, 'अनुदात्तद्वित' या नियामक सूत्राची प्रवृत्ति होऊ शकलीच नसता, व ('तिस्रिंश' सू० २१५७ या) सामान्यशास्त्रान्वयें दोन्ही पदांचे—हणजे एस्मैपदाचे व आत्मनेपदाचे—प्रथम आपोआप झालेच असते, व 'वृद्भ्य स्यसनी' या सूत्रात केलेलें विकल्पाच विधान व्यर्थ ठरल असतें (वृत् वृध्, श्ध् स्यन्द् व कृप् या पाच धातु अनुदात्तेत् आहेत या धातूच्या पुढे लृट् लकार आल्यास, 'स्वनासी लृलुटा' सू २१८६ या सूत्रान्वयें धातूच्या लृणेंच पुढे 'स्य' हे विकरण लागत, व 'वृत् + स्य + लृट्' अशी स्थिति झाली असता, धातु व लृट् या दोहोंत 'स्य' चें व्यवधान ज्ञात्यामुळें, 'अनुदात्तद्वित' या सूत्राचा वर जो अर्थ दिला आहे त्या अर्थान्वयें त्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊ शकलीच नसती, व त्यामुळें 'तिस्रिंश' या सामान्यसूत्राची प्रवृत्ति हाऊन लृटाचें जागीं उभयविध प्रययाचे आदेश झालेच असते, व अशा रीतीनें 'अनुदात्तद्वित' या सूत्रात जे विकल्पाचें विधान केलें आहे तें व्यर्थ ठरलें असतें पण 'वृद्भ्य स्यसनी' हें सूत्र मुहाम पाणिनीनें केलें असल्यामुळें हें ज्ञापित होतें कीं विकरणाचें सूत्र जरी परसूत्र आहे तरी तें प्रथम प्रवृत्त न होता, 'अनुदात्तद्वित' हें नियामक पूर्वसूत्र प्रथम प्रवृत्त हातें, व त्यानंतर विकरण लागतें अशा स्थितीत वृतादि पाच धातूंना केवळ आत्मनेपदाचे प्रत्यय झाले असते पण 'स्य विकरण पुढे असता तस न व्हावें व दोन्ही प्रकारचे प्रत्यय व्हावें हणून पाणिनीला, ही परिभाषा असल्यामुळे 'वृद्भ्य स्यसनी' या सूत्रात विकरणाचें विधान करावें लागलें व अशा रीतीनें ते विकल्पाचें विधान या परिभाषेचें ज्ञापक ठरत)

अत्रार्थे ज्ञापिते तु स्य इति तत्र विषयसप्तमी बोध्येत्यनुदात्तद्वित इत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥

'वृद्भ्य स्यसनी' या सूत्रां ही परिभाषा ज्ञापित केली अमत्रामुळें—हणजे धातूस विकरण प्रथम न लागता धातूपुढील लकाराचे जागीं प्रययादेवा प्रथम होतात असें ज्ञापित केलें असल्यामुळें—'वृद्भ्य स्यसनी' या सूत्रातील 'स्ये' ही (निमित्तसप्तमी न मानता) विषयसप्तमी समजावी, असें 'अनुदात्तद्वित' १-३-१२ या सूत्रावरील भाष्यात व कैयटवृत्तीत सांगितलें आहे ('स्ये' ही विषयसप्तमी मानली म्हणजे असा अर्थ होतो कीं 'स्य' च्या विषयांत—म्हणजे जेथें 'स्य' हे विकरण लागणार आहे तशा ठिकाणीं—लृणचे जागीं विकल्पकरून परस्मैपदिप्रययाचे आदेश

प्राये या पक्षान्वये धातूला विकरण प्रथम न लागता धातूपुढील लकाराचे जागी प्र यथाचे आदेश प्रथम होतात सारास जरी विकरणसूत्रे पर आहेत तरी ती प्रथम प्रवृत्त न होतां, नियामकसूत्रे, पूर्वसूत्रे असून देखील, प्रथम प्रवृत्त होतात. ह्या प्रथम पश्चात ' स्वे ' ही विषयसप्तमी मानावी लागत असल्यामुळे व विप्रतिपेधे पर कार्यम्' या सूत्राचा बाध होत असल्यामुळे हा पक्ष दोषयुक्त आहे म्हणून आता ग्रन्थकार द्वितीय पक्ष सांगतात)

विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तेरिदं शापकमिति शब्देः शित इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम् ॥

विकरणाचे व्यवधान असून देखील नियामक सूत्रे प्रवृत्त होतात याचे वृद्ध्यस्यसतो' हे सूत्र शापक आहे असे ' शब्दे शित ' १-३-६० या सूत्रावरील भाष्यांत ध्वनित वर आहे (त्या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात- ' अथ वा यद्यपि तात्रदेतद्व्यत्र भवति विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् इति । इहैतच्चास्ति । विकरणां हीहाश्रीयते ' शित ' इति । ' भाष्यकाराचे म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, ' वृद्ध्यस्यसतो ' ' शब्दे शित ' इत्यादि सूत्राना प्रवृत्त परिभाषा लागू पडत नाही कारण सूत्रात जे कार्ये होणे सांगितले आहे ते विकरणाच्या निमित्तामुळे होणारे कार्ये आहे म्हणून, अशा रितीने त्या सूत्राच्या सामर्थ्याने विकरण प्रथम होणे सारास, या द्वितीय पश्चात जरी धातूला विकरण प्रथम लागते व त्यामुळे धातु व लकार या दोहोंत जरी विकरणाचे व्यवधान होणे तरी त्या व्यवधानास न जुमानता लकाराचे जागी नियामकसूत्रान्वये प्रत्ययादेश होतातच या पश्चात प्रवृत्त परिभाषेचा अर्थ असा समजावा कीं ' विकरणव्यवधानेऽपि नियम प्रवर्तते'-म्हणजे विकरणसूत्रे पर असल्यामुळे जरी धातूम विकरण प्रथम लागते तरी नियामक सूत्र बलवत्ता ठरून ती विकरणाकडे दुर्लक्ष करितात व त्याच्या सामर्थ्याने लकाराचे जागी अनुरूप प्रत्ययादेश होतात)

वस्तुतोऽस्माज्जापकादनुदात्तादित इत्यादि प्रकरण तियादिविधेक-वाच्यतया विधायकम् । तत्र धातोरिति विहितपञ्चमी तत्समानाधिकरण मनुदात्तास्ति इत्यादि विहितविशेषणमेव । एव च लाघस्यायां स्वेऽपि तद्व्यवधाने तद्भूत्सिद्धिः । शत्रादिभ्यस्तु पूर्वमेव नियमः ।

(वर सांगिलेल्या दो-ही पश्चात ' अनुदात्तश्चिन् ' इत्यादि सूत्रे नियामक सूत्रे मानलीं आहेत पण ' विधिनियममभवे विधिरेव ज्यायान्'- म्हणजे जेथे एकादें सूत्र विधायक व तत्रच नियामक मानतां यतें तेषं तं सूत्र विधायक सूत्र मानावे हा अधिक श्रेयस्कर पक्ष आहे-अशी परिभाषा न १०९ असल्यामुळे ' अनुदात्तश्चिन् ' इत्यादि सूत्राना नियामक सूत्रे मानण्यात गौरव असून, ती विधायक सूत्रे मानण्यात लाघव आहे दुसरे असें कीं ' तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य व ' तस्मादिशुभरस्य ' व ' विप्रतिपेधे पर कार्यम्' या अष्टाध्यायेत साक्षात् पठित असलेल्या सूत्राच्या विरुद्ध प्रवृत्त आनुमानिक परिभाषा

जात अमर्यामुळे ती न मानता जर इष्ट कार्य होऊ शकतें तर ती मानण्यात काहीं फायदा नाही या अर्थाचा तृतीय पक्ष आता प्रत्यकार सांगतात, व हाच सिद्धान्त पक्ष होय) वान्तविक्र, ' घृद्भ्य स्वसनो ' या ज्ञापक सूत्रावरून हे सिद्ध होत कीं ' अनुदात्तडित ' व या प्रकरणात पठित असलेल्या इतर (प्रत्ययादेशविधायक) सूत्रांची ' तिप्तस्झि ' या विधिसूत्राशीं एकवाक्यता करून हीं सूत्रें त्या सूत्राशीं एकवाक्यतापक्ष झाल्यानें तयार झालेले एक सूत्र विधायकसूत्र मानावें, व ' तिप्तस्झि ' या सूत्रात अनुवृत्त असलेल्या ' घातो ' सू २८२९ या अधिकारसूत्रातील ' घातो ' ही (दिव्यागलक्षणापञ्चमी न मानता) विहितपञ्चमी-म्हणजे ' घातो विहितस्य ' अशा अर्थाची पञ्चमी-समजावी व ' घातो ' या पदार्थां सामानाधिकरण्यात-म्हणजे ' घातो ' या पदार्थाची जी विभक्ति आहे त्याच विभक्ति-असगारीं ' अनुदात्तडित ' इत्यादि (त्या प्रकरणात पठित असलेलीं) पञ्चम्यन्तपदे (जीं ' घातो ' या पदार्थाची विशेषणे होतात ती सर्व पद) घातूहून जो विहित (लकार) आहे त्याची-म्हणजे ' लस्य ' सू २१५३ याची-विशेषणेंच समजावीं (व तीं पदे ' विहितस्य ' या शब्दात अन्वित करावीं अशा रीतीनें ' अनुदात्तडित ' या आत्मनेपदप्रत्ययविधायक सूत्राची ' घातो विहितस्य लस्य स्थाने तिडादेशा भवन्ति ' याशीं एकवाक्यता केल्यास त्या एकवाक्यतापक्ष सूत्राचा अर्थ असा होतो कीं ' घातो विहितस्य लस्य स्थाने तिडादेशा भवन्ति किन्तु अनुदात्तेत डितश्च घातो विहितस्य लस्य स्थाने तादृशा आदेशा भवन्ति येषा आत्मनेपदसज्ञा भविष्यति). अशा रीतीनें लावस्थतच म्हणजे लकाराचे जागीं प्रत्ययादेश होण्यापूर्वीच-जरी ' स्व ' हें विकरण लागतें व त्यामुळे घातु व लकार या दाहोत ' स्व ' चें व्यवधान होत तरी लकाराचे जागीं तडादेश होण्यात काहीं अडचण येत नाही (कारण एकवाक्यतापक्ष झालेलें सूत्र असें सागत कीं घातूहून विहित जो लकार त्याचे जागीं अनुरूप प्रत्ययादेश कराव, व या अर्थावर्यें घातू व लकारात विकरणाच व्यवधान होत असलें तरी तडादेश होण्यात काहीं हरकत येत नाही) परंतु शवादि विकरण लावण्यापूर्वीच लकाराचे जागीं प्रत्ययादेश होतात (याचें कारण हें आहे कीं ' कर्तरि शप् ' सू० २१६७ या सूत्रात ' कर्तरि '-म्हणजे ' कर्त्रर्थे सार्धधातुके प्रथये परे ' या अर्थाचे हे पद घातले आहे, व ' दिवादिभ्य इयन् ' ' म्वादिभ्य ध ' ' तनादिकृभ्य उ ' ' मयादिभ्य इना ' इत्यादि विकरणविधायक सूत्रें शपाची अपवादसूत्रें अमर्यामुळ त्या सर्व सूत्रान्वयें, कर्तरि सार्धधातुके प्रत्यय पुढे असतांच, विकरणें लागतात, त्या पूर्वी तीं लागत नाहीं म्हणून अशा टिकाणीं शवादि विकरणें लागण्यापूर्वीच त्या त्या सूत्राच्या सामर्थ्यानें लकाराचे जागीं कर्तरि प्रत्ययादेश करणें भाग पडत परंतु ' म्यना सी ललुगे ' सू २१८६ या सूत्रान्वयें ' लृ ' व ' लुट् ' हीं निमित्तें पुढें अमर्यामच घातूला ' स्व ' व ' ताम् ' हीं अनुक्रमें विकरणें लागत अमर्यामुळें, ' लृ ' व ' लुट् ' याच जागीं प्रथयादेश प्रथम केल्यास, तीं विकरणें लागण्याचें निमित्त नष्ट होईल व तीं विकरणें लागू शकणार नाहीं म्हणून त्या टिकाणीं लकाराचे जागीं प्रत्ययादेश हाण्या

पूर्वी धातूंस विकरण लावावे लागते. पण मराठीचे जागी प्रत्ययादेश होण्यापूर्वी किंवा प्रत्ययादेश लागल्यानंतर जी धातूंस विकरणे लागली तरी, 'अनुदात्तः' या सूत्रानुषंगे मराठीचे जागी आत्मनेपद प्रत्ययादेश होण्यांत कोणताहि प्रत्यय येत नाही व विक्रमाद्ये स्वप्रधान असते तरी विधायकसूत्रानुषंगे तसे आदेश होतात)

यथा लमाप्रापेक्षत्यादन्तरद्वा आदेशा लकारविशेषांश्च धात्स्यादयो बहिरद्वा इति द्वियोगलक्षणपञ्चम्यामपि न दोषः । अत्र पक्षे वृद्धः स्येति सूत्रं स्यचिपय इति व्याख्येयम् । आत्मनेपदशाब्दादी भाविसंज्ञाऽध्ययर्णयिेति नत्वम् ।

(आतां ग्रन्थकार कैयटदिकीर्ति मान्येन चकार पक्ष मांगलात). अध्या (' तिप्तम्बुद्धि ' या सूत्रानुषंगे) सामान्य लकारास मानून-हणजे कोणताहि लकार पुढे असल्यास-मराठीचे जागी होणारे प्रत्ययादेश अन्तरद्व टाळात व सर्वांच्या मानाने लकार-विशेष पुढे असताना होणारी विकरणे बहिरद्वा टाळात. (जसे ' लृ ' किंवा ' लुट ' हे विशेष लकार पुढे असल्यासच ' स्य ' व ' ताम् ' हीं विकरणे अनुक्रमेण धातूंस लागतात, व तसेच ' लुट् ' हा विशेष लकार पुढे असल्यासच धातूला ' रिञ्चिच् ' लागतो, व ' सामान्यापेक्षमन्तरद्वा, विशेषापेक्ष बहिरद्वा ' अशा प्राचीन ध्यादरणांनी नियम मानला असल्यामुळे, विशेष लकारास मानून होणारी कार्ये बहिरद्वा समजली जातात, व ' असिद् बहिरद्वा मन्तरद्वा ' ही परिभाषा असल्यामुळे, अशी कार्ये अभिद् टाळत तीं प्रथम न होता अन्तरद्वा कार्ये प्रथम होतात व नंतर बहिरद्वा कार्ये होत-हणजे मराठीचे जागी प्रत्ययादेश प्रथम होऊन नंतर विकरण लागते. हांगून ' धातो ल्यप् ' यांतील ' धातो ' ही पूर्वीप्रमाणे लिहितवज्जमी न मानता) द्वियोग लक्षणपञ्चमी मानली तरी काही अडचण येत नाही. (कारण धातूच्या लोच पुढे वी लकार आढे त्याचे जागी ' तस्मादित्युत्तरस्य ' या सूत्रानुषंगे अनुरूप प्रत्ययादेश होण्यास काही प्रत्ययाय येत नाही) या पक्षात ' वृद्धस्य स्यमनो. ' या सूत्रातील ' स्ये ' ही (निमित्तमस्यमी न मानता) विषयसप्तमी मानून त्या सूत्राचा अर्थ करावा (व तसे केले ह्याजरी त्या सूत्राचा अर्थ असा होतो कीं, जेथे वृत्तादि साच धातूंस ' स्य ' हे विकरण लागणार आहे तसा स्थितेंत ' लृ ' चे जागी उभेवविध प्रत्ययादेश विकरणे करणे असा अर्थ केला ह्याजरी लकाराचे जागी प्रत्ययादेश वरतेथेथीं ' स्य ' हे विकरण धातूचे पुढे असण्याची गरज नाही. आता येथे अशी शंका उत्पन्न होते कीं, ' लृ ' च्या जागी झालेल्या तिचदि आदेशाना, ते आदेश झाल्यानंतरच परस्मैपद किंवा आत्मनेपद संज्ञा पास होते. जोपर्यंत ते प्रत्यय मराठीचे जागी झाले नाहीत तोपर्यंत त्यांना अशी संज्ञा प्राप्त होऊ शकत नाही. मग आत्मनेपदप्रत्ययाचे किंवा परस्मैपदप्रत्ययाचे आदेश करावे असे जें वर झटले आहे ते ह्याजरी कसे योग्य ठरते ? या शंकेवर असे उत्तर देतात कीं,) अशा स्थिती आत्मनेपद इत्यादि शब्दाचा प्रयोग, लकाराचे जागी

आदेश झाल्यानंतर पुढे उत्पन्न होणारी जी सज्ञा, त्या सज्ञेला धरून केला आहे अस समजावे (एखाद्या विणकरास सांगितल की तू मजकरिता लुगडें घीण तर अशा ठिकाणीं असा अर्थ केला पाहिजे का, तू मजकरिता तें घीण वीं ज विणून तयार झाल्यानंतर ' लुगडे ' या सज्ञेस प्राप्त होईल, कारण ' लुगड घीण ' अशी आज्ञा करितेवेळीं लुगडे अस्तित्वातच नाहीं मग ज अस्तित्वात नाहीं त तो कसें विणणार ? सारांश, अशा ठिकाणीं भाविसज्ञेच्या आधारांनेच शब्दप्रयोग केला जातो भाष्याची निर्णयसागराची प्रत, भाग २, पान १५१ पहा त्याचप्रमाणें अनुदात्तद्धित धातो परस्य लस्य स्थाने आत्मनेपदादेशा भवन्ति ' याचा ' अनुदात्तद्धित धातो परस्य लस्य स्थाने तादृशा आदेशा भवन्ति येवा जाताना 'तद्वानावात्मनेपदम् ' इति सूत्रेण आत्मनेपद सज्ञा भविष्यति ' असा अर्थ भाविसज्ञेचा आश्रय करूनच करावा लागतो हा जो चवथा पक्ष येथें सांगितला आहे तो सिद्धान्तपक्ष आहे असें मुख्यच समजू नये तिसरा पक्ष हाच सिद्धान्तपक्ष होय ' सामान्यापेशमन्तरङ्ग विशेषापेश वहिरङ्गम् ' या न्याया च्या आधारावर हा चवथा पक्ष वैयटादिकानीं प्रस्थापित केला आहे पण परिभाषा ५० मध्ये प्रथमरार पुढ मागणार आहेत वी, वर दिलेला न्याय भाष्यात कोठेहि आढळत नमल्यामुळ तो स्वीकाराई नाहीं, व असे मानल कीं हा पक्ष चूक ठरतो)

भिन्नवाक्यतया सामान्यशास्त्रविहिताना नियमे तु लुगादिनेय नियमेन जातनिवृत्तिरङ्गीकार्या । भुक्तवन्त प्रति मा भुङ्क्था इति घृयात किं तेन वृत्त स्यादिति न्यायस्तु नात्र शास्त्र आश्रयितु युक्तो, नियमादिशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तेः । ध्वनित चेद स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रे भाष्ये । शास्त्रानर्थक्य तु वृद्धिसशास्त्रे भाष्ये तिरसृतम् ।

(पूर्वी ग्रन्थकारानीं एखाद्यापक्ष हाच सिद्धान्तपक्ष आहे असें सांगितें आहे भिन्नवाक्यतपक्ष स्वकारणसम-इंगते ' तिप्तम्भिक्षि ' ह सामान्यशास्त्र व ' अनुदात्त टित ' इत्यादि विशेषशास्त्र भिन्न भिन्न व स्वतंत्र आणि परस्पर निरोधक यांचें मानून त्यानीं सांगितेलीं कांहीं घृयक् घृयक् केत्याम काय दोष येतात व भिन्नवाक्यतपक्ष वमा गौरवयुक्त पक्ष ठरतो हें आता ग्रन्थकार मांगणान) भिन्नवाक्यतपक्ष स्वकारणसम, ज्याप्रमाणें प्रायवाचा ' लुक् ' होऊन झालेला प्रायवाची निवृत्ति होय (तसें, अर्थये हीं अर्थवान् भग्न धातु नम-रामुळ, ' अर्थयद्य तुरप्रत्यय प्रातिपदिकम् ' सू० १७८ या सूत्रान्वय त्यानीं प्रातिपदिकमत्ता भांडे, व ' त्याप् प्रातिपदिकान् ' या अधि कारसूत्रान्वये त्यानीं विभक्तिप्रत्यय व स्वप्रत्यय होणान, पण ' अथवादात्तपुत्रः ' सू० ४५२ या सूत्रान्वये त्या प्रायवाचा ' लुक् ' हाणो-इंगते झालेले प्रत्यय नहींमि होतात) एखाधप्रमाणें ' तिप्तम्भिक्षि ' या सामान्यशास्त्रान्वये उभयविध-रत्नो परस्परपक्षे व भाष्यापक्षे-प्रत्यय शास्त्रावर एखा दोन प्रत्ययवाचा रूपांनिहीं एक प्रत्यय वा रूपांनि-इंगते परस्परपक्षे उभयवाची ईया आत्मनेपदात्त नमरूपांनि-भन्

दात्तश्चित् ' इत्यादि विशेषशास्त्रान्वय निवृत्ति हाते अस मानले पांडिजे. ('तिप्तम्भि' या सामान्यशास्त्रान्वये प्रत्येक धातुस्य प्रत्येक लकारात् परस्मैपदाचेच आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागून अत्रा रूपं तयार होतील धातु आत्मनेपदि अमल्ल्याम ' अनुदात्तश्चित् ' इत्यादि विशेषशास्त्रान्वये परस्मैपदार्था प्रत्येक लफाराची नव रूप नाहींशीं करून बाकीची आम नेपदार्था रूपं कायम ठेवावीं लागतील, तसच धातु परस्मैपदि असल्यास, ' देव परस्मैपदम् ' इत्यादि विशेषशास्त्रान्वये आत्मनेपदार्था नव रूपे नाहींशीं करून परस्मैपदार्था नव रूपेंच कायम ठेवावीं लागतील अशा रीतीने या पश्चात सामान्यशास्त्रान्वय झालेल्या काहीं रूपाची विशेषशास्त्राच्या आधारे निवृत्ति केल्याशिवाय गयन्तर नाहा. आता कोणी अशी राख करील की, वर सांगितल्याप्रमाण जी अत्रा रूप पददा तयार होऊन चुकली आहेत त्यापकी नव रूप नाहींशीं करावीं होऊ शकणार ? कारण जे एकदा होऊन गेले आहे त्याला तू हाऊ नकोस असे म्हटल्यान फायदा काय ? जयं, गुणाद्याच जवण झाल्यावर त्याला तू जोऊ नकोस हें म्हणण निरर्थक आहे न्याचप्रमाण जी रूपे हाऊन चुकली आहेत त्यांना होऊ नका हें म्हणण व्यर्थ आहे या तरेवर असे उत्तर देण्यात येत की,) ' भुक्तयत् प्रति मा भुङ्क्था इति दृवात् कि तेन कृतं स्यात् '- म्हणजे इयत्तें जेवण झाल अह त्याला तू जोऊ नकोस अम म्हटल्याने फायदा काय हाणार--हा लौकिकन्याय प्साकरणशास्त्रांत लागणे याच नाही, कारण तो न्याय लावल्याम नियम घालून देणारी विशेष सूत्रे वय ग्रन्थाची आपत्ति येईल असें ' स्थानेऽन्तरतम ' १-१-१० या सूत्रावरिल भाष्यात धनित कर आहे, व ' वृद्धिरादैच् ' १-१-१ या वृद्धिमज्ञाविधायक सूत्रावरिल भाष्यात, ज कोणी अगप्यापीतील कोणतेहि सूत्र निरार्थक ठरवू पाहतात त्याचा भाष्यकारांनी धिक्कर केला आहे (भाष्यकार म्हणतात ' प्रमाणसूत आचार्यो दर्भेपवित्रपाणि शुचाधवकाशे प्राह्मुख उपपिश्य महता प्रपलेन सूत्राणि प्रणयति इम । तत्राशक्य वर्णनाप्यनर्थकैश्च भवितुम्, किं पुचरियता सूत्रेण । ' या भाष्याररून हे स्पष्ट हात को सामान्यशास्त्र व विरारशास्त्र हीं दोन्ही सार्थक मानलीच पाहेजेत, व तम मानल म्हणने दोन्ही दाळे आपापकी पाये स्वतंत्र रीतीत करणारच करूक पृवदाच की सामान्यशास्त्राने जी दोन प्रकारची रूप तयार झाली आहेत त्यापकी एक प्रशाचा रूपे विशेषशास्त्र नाहारी करून बाकीची स्वतःला अनुकूल अशी रूप कायम ठवत)

सामान्यशास्त्रेणोत्पत्तिस्तु सरूपान्जस्थकैयटरीत्या प्रधानानुरोधेन गुणभेदकल्पनाच्चावच्छ्रुतिकल्पनया कार्या प्रत्ययनिवृत्तो च तत्कारिणप्रवृत्तेरपि निवृत्तिः कल्प्येति गौरवमित्यन्यत्र प्रिस्तर ' १४१ ॥

सामान्यशास्त्रान्वय (प्रत्येक लकारांत धातूची अत्रा प्रकारची रूप) सिद्ध करणाऱरिना, ' सरूपानामेकशेष ' १-२-६४ या सूत्रावरिल भाष्याच्या वृत्तीत कैयटान म्हटल्याप्रमाणे, प्रधानाच्या-म्हणजे प्रत्ययाच्या-अनुरोधेन देणव्या वगळ्या

-म्हणजे जितके प्रत्यय आहेत तितक्या-प्रकृति वहाव्या लागतील व एक प्रकारच्या प्रत्ययाचीं रूपें (विशेषनाम्नान्वये) नाहींशीं वेल्यावर जितक्या प्रकृतीस ते प्रत्यय झाले आहेत तितक्या प्रकृति (प्रत्ययांसह) नाहींशा करान्या लागतील. अशा तऱ्हेनें हा भिन्नवाच्यतापक्ष गौरवयुक्त ठरतो असे इतर प्रस्थांत विद्वानपुर्वक मागितलें आहे (प्रत्येक लकाराचे परस्मैपदाचे नव प्रत्यय व आत्मनेपदाचे नव प्रत्यय असे एकदर अठरा प्रत्यय आहेत. ' प्रकृत्येपक्षया प्राययः प्रधानम् ' या न्यायान्वय प्रकृतीच्या मानान प्रत्यय हा प्रधान समजला जातो म्हणून प्रत्येक प्रत्यय हांप्रकारांरितां एकेक वेगळी प्रकृति करपाची लागते अशा रीतीने प्रत्येक लकारात अठरा प्रत्यय होण्याकरितां अठरा प्रकृति करपाच्या लागतील, व प्रकृतीला प्रत्यय लागून अठरा रूपे तयार झाल्या-वर, विशेषनाम्नान्वये नव प्रत्यय व अशा प्रकृतीस ते प्रत्यय झाले आहेत एव नव प्रकृति पुसून काढाव्या लागतील. साराश, प्रथम अठरा रूपें तयार करून मग नव रूप नाहींशीं करणाच्या रयटाटोप करणें यात गौरव आहे पण एकवाच्यतापक्ष स्वीकारल्यास नवच प्रकारचीं रूपें तयार होत असल्यामुळे, त्या पक्षात लागव आहे म्हणून तोच सिद्धान्त-पक्ष समजावा.)

परिभाषा ४२

परान्तरित्यं बलवत् ॥ ४२ ॥

“ परम्प्रापक्षां नित्यकार्त्तव्यं करणारं सूत्र बलवत्तर अयत्न. ”

(व ऋषिक पाहतां परिभाषा न. ३८ मध्ये हें मागितलेंच आहे; म्हणून अशी पुनराप्ति करणारा परिभाषा न देतां ' वृतावृत्तप्रसङ्गि नित्यम्, तद्विपरीतमनियम् ' अशी ' नित्य ' व ' अनित्य ' हांचें लक्षण मांगणारी परिभाषा दिली अयती तर अधिक पोष्य झालें अयत्न)

वृतावृत्तप्रसङ्गि चान् । तन्नाक्लमाभावकस्याभावकत्वापेक्षया क्लृप्ता-
भावकस्येप तत्कल्पनमुचितमिति नित्यस्य बलवत्तये वाजम् । तदाह-वृता-
वृत्तप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनियम् ।

परम्प्रापे वार्ये वेळे रिया न वेळे तरी जें वार्ये अयत्न हांजे ते नित्यवार्ये होय. असें अभय्यामुळे, (नित्यवार्ये करणारं सूत्र परम्प्रापेक्षां बलवत्तर अयत्न) असें म्हटलें आहे. ज्याचा अभाव (वाच) कधीं होत नाहीं त्याचा अभाव (वाच) मानण्यांरिती ज्याचा अभाव (वाच) होतो त्याचा वाच मानजे उचित आहे हें या परिभाषेचें वाज्य होय. (अक्लृप्त = न संज्ञत, अभाव = वाच, वाच्य तात्पर्य; ' नित्यम् अयं अयत्नं वी, परम्प्रापे तात्पर्यं वाच्यं वेळे अयत्न न वेळे तरी, ते प्रकृत हांजेम भाषणं वाच्यं वेळता-

निवाय राहत नाही. परंतु परसूत्र असं आहे कीं, नित्यसूत्र त्याचा बाध करते ह्या लाघ-
वत्यायाच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली असल्यामुळे, ती मुक्तिभिद् आहे हें
जाणावे) म्हणूनच असे म्हटलें आहे कीं, इतर सूत्र लागले किंवा न लागले तरी जे सूत्र
अपश्य लागणें ते निरय होय, तसें नसणारें सूत्र अनित्य होय. (आणि दरोखर हीच
नित्य व अनित्य कार्यांचे लक्षण सांगणारी परिभाषा मानणें उचित आहे.)

अत एव तुदसीत्यादौ परादोपे गुणाघ्नित्याच्चात् शप्रत्ययादिर्भवति । ४२॥

म्हणूनच ' तुदति ' इत्यादि स्थला, गुणविधायक सूत्र जरी परसूत्र आहे तरी,
' श ' विकरण होण्याचें सूत्र नित्य असल्यामुळे नें प्रवृत्त होते. ('पुगन्तलघूपधस्य च '
सू० २१८१ हे गुणविधायक सूत्र असून परसूत्र आहे. ' तुदादिभ्यः श ' सू० २५३४
हे तुदादिगणांतील धातूंना नपाच गेव्हां ' श ' हे विकरण होते असें मागणारें पूर्व-
सूत्र आहे पूर्वसूत्रापेक्षा परसूत्र यत्पर असे असे पूर्वी मागितलेंच आहे. म्हणून
' तुद्+लट्=तुद्+तिप् ' अशा स्थितीत, ' तिप् ' प्रत्यय ' पित् ' असल्यामुळे, 'पुगन्त-
लघूपधस्य च ' (या परसूत्रान ' तुद् ' ह्यातील उपधाउकाराला गुण होऊन ' तोद्+
नि ' असें व्हावें, व नंतर ' श ' विकरण लागव, म्हणजे ' तोदति ' असें रूप व्हावें.
परंतु तसें रूप होत नाही. ह्याचे कारण हे कीं, ' तुदादिभ्यः श ' हे जरी पूर्वसूत्र आहे
तरी, तें नित्य असल्यामुळे, परसूत्राचा बाध करून कार्य करण्यास प्रवृत्त होते, ते सूत्र
नित्य आहे हें म्हणण्याचे कारण अस कीं गुण होवो अथवा न होवो, ' श ' विकरण
धातूस लागणारच-म्हणजे ' तुद्+ति ' अथवा ' तोद्+ति ' अशी कोणतीहि स्थिति
असली तरी धातूला ' श ' विकरण लागल्याशिवाय राहणार नाही. म्हणून ते विकरण
गुण हाण्यापूर्वी लागते व ' तुद्+अ+ति ' अशा स्थिति होते; अशा स्थितीत ' तुद् ' ह्या
पुढे अकार आल्यामुळे, ' तुद् ' धातूतील उकार उपधा राहत नाही, आणि म्हणून
' तिप् ' प्रत्यय ' पित् ' असूनहि त्या प्रत्ययाला मानून गुण होत नाही व ' तुदति ' असें
रूप होते, ' श ' प्रत्ययाला मानून ' तुद् ' ह्यातील उपधेचा ' कृति च ' सू० २२१७
या निषेधसूत्रामुळे गुण होत नाही)

परिभाषा ४३

यद्यथाक्तिसम्बन्धितया पृथं प्रवृत्तिस्तथाक्तिसम्बन्धितयैव पुनः प्रवृत्तौ
कृताकृतप्रतज्ञित्वमित्याशयेनाह—

(मागील परिभाषेत असें सांगितलें आहे कीं, पूर्वसूत्र नित्य असल्यास ते पर-
सूत्रापेक्षा बलवत्तर ठरतें. व ' नित्य ' ह्या शब्दाचा व्याख्या ' कृताकृतप्रसङ्गि ' एवढीच
ह्या परिभाषेत दिली आहे, पण आता जी परिभाषा सांगणार आहेत तिच्यायोगानें ती

व्याख्या जाते समुचित केली जाते) ज्या शब्दस्वरूपास अनुस्वरून दोन सूत्रांपैकी ज्या सूत्राची प्रथम प्रवृत्ति होते, त्याच शब्दस्वरूपास अनुस्वरून, दुसरे सूत्र लावल्यानंतर-
हि, जर त्या प्रथम सूत्राची प्रवृत्ति होत असेल तरच त्या सूत्राने होणारे कार्य कृतावृ-
त्तप्रसङ्गि-म्हणजे परसूत्राने कार्य केले किंवा न केले तरी होणार-ममजावें ह्या आशय
मनात धरून ही परिभाषा सांगतात —

शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिनित्या भवति ॥ ४३ ॥

“ (एखाद्या उदाहरणात दोन सूत्रे एकेच वेळा प्राप्त झाली असता, त्यापैकी
कोणतेहि एक सूत्र प्रथम लावतास) त्या सूत्रान्वये ज्या शब्दस्वरूपास कार्य होते त्या
द्वारे मिळालेला शब्दस्वरूपास, (दुसऱ्या सूत्राने कार्य केल्यानंतर, त्या प्रथम सूत्रान्वये)
कार्य होत असेल तर त सूत्र अनित्य समजावें ”

इदं शब्देः शित इति सूत्रे भाष्ये सप्रश्नम् । तत्र हि न्यविधितेत्यत्र विक-
रणे घृते तदन्तस्याडकृते धातुमात्रस्थेत्यडनित्य इत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

ही परिभाषा ‘ शिते शित ’ १-३-६० ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितली
आहे, व तेथे असे म्हटले आहे की, ‘ न्यविधित ’ ह्या स्थिती, धातूला विकरण लावले
असता, विकरणान्त धातूला अडागम होतो, व विकरण न लावता अडागम केल्यास,
ता केवळ धातूलाच होतो, म्हणून अडागम आविष्य आहे. (‘नेविश ’ सू० २६८३ ह्या सूत्रा-
ने ‘नि’ या उपसर्गपूर्वक ‘ विश् ’ धातूचे अन्वयेपद झाले आहे. ‘ नि+विश्+लृट् ’
अशा स्थितीत ‘ तुदादिभ्य श ’ सू० २५३४ ह्याने ‘ श ’ विकरण पावले आहे व ‘ लृट्
लृट् लृट्श्चडुदत्त सू० २१०६ ह्याने अडागम पावला आहे अडागमाचे सूत्र परसूत्र आहे-
दान्हीं सूत्रे नि य आहेत. कारण दान्हीं कार्ये अवश्य होणारी आहेत-म्हणजे एक झाले
अथवा न झाले तरी दुसरे होणारच अशा प्रकारची तीं कार्ये आहेत तरी पण विकरण
प्रथम लावल्यास ‘ विश्+अ=विश ’ अशा स्थितीत ‘ विश ’ झाल्या अडागम होणार,
व विकरण न लावता अडागम केल्यास तो केवळ ‘ विश् ’ धातूस होणार सारांत
विकरण प्रथम लावले असता ज्या ‘ विश ’ ह्या शब्दस्वरूपास अडागम होतो ते
शब्दस्वरूप, विकरण न लावता अडागम केल्यास, दुसरेच-म्हणजे ‘ विश्-असे असले
म्हणून, ह्या परिभाषेप्रमाणे, अडागम आविष्य समजावा पण येथे हें मागणें जरूर
घाटले की, अशा रीतीने ‘ श ’ विकरणाचे सूत्र देवाले अनित्य ठरविता येईल, कारण
अडागम प्रथम केल्यास, ‘ यडागमा ’ ह्या परिभाषेप्रमाणे, अडागमसहित ‘ विश् ’
-म्हणजे अ+विश्-हा ‘ विश् ’ च आहे असे मानल्यास, ‘ अ+विश् ’ ला विकरण
लागणार, व अडागम न करिता विकरण लागणार, ते विकरण मिश्र शब्दस्वरूपास
-म्हणजे केवळ ‘ विश् ’ लाच-होणार. तथापि कैयटाने असे म्हटले आहे की, ‘ विक-
णास्तु शब्दान्तरादपि प्राप्नुवन्ती नानित्या ’ व ह्या परिभाषे परिभाषा ४६ सांगितली
आहे. म्हणून विकरण लावण्याचे कार्य नित्य मानावे. ह्या परिभाषेचे दुसरे उदाहरण

भरवी श्येन विरे आहे. त अय — ' इप् ' धातूचे मगाचे रूप करिताना, ' सन्वयो. ' सू० २२९५ ह्या सूत्राने द्वियंचन पावले आहे व ' आर्धधातुऋस्येइत्लादे. ' सू० २१८४ ह्या सूत्राने ' सन् ' ला इडागम पावला आहे. दोन्ही सूत्रे गिप् आहेत. ' इप् + मन् ' अशा स्थितीत, ' मन् ' ला इडागम न करिता द्विच प्रथम केल्यास, ' अजादे-द्वितीयस्य ' सू० २१७६ ह्या सूत्रान्वये ' इप् + मन् ' ह्यातील ' मन् ' ला द्विच प्राप्त होते, व इडागम प्रथम केल्यास, ' इप् + इ + स् = इपिप ' अशा स्थितीत, शब्दान्तराला-म्हणजे ' पिप् ' ला-द्विच प्राप्त होते, म्हणून यथे द्वियंचन अनित्य समजावे, व इडागम प्रथम करून नग द्विच करावे.)

परिभाषा ४४

पतनुप्रन्यायेनाह—

(' यच्चान्तिस्मन्धितया पूर्वं प्रवृत्ति तच्चान्तिस्मन्धितयैव पुन प्रवृत्ता कृताकृत-प्रसङ्गे वम् ' हा जो न्याय मागल्या परिभाषेत मागितला आहे त्याच) पूर्वाक्त न्यायाला धरून ही देखील परिभाषा अवलथानुळें, ही परिभाषा मागतात —

शब्दान्तरात् प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चानित्यत्वम् ॥ ४४ ॥

" (दान सूत्रे युगपत् प्राप्त झालीं अमता त्यांपैकी कोणतेहि एक सूत्र प्रथम लावल्यास त्या सूत्राग) ज्या शब्दस्वरूपानंतर किंवा ज्या शब्दस्वरूपापूर्वी कार्य होते तशा ठिकाणीं द्वितीय सूत्र लावल्यानंतर पुन प्रथम सूत्र लावल्यास, जर ते कार्य भिन्न शब्दस्वरूपानंतर किंवा भिन्न शब्दस्वरूपापूर्वी होत असेल तर त सूत्र अनित्य समजावे "

(ह्या परिभाषेच्या स्पष्टीकरणार्थ ग्रन्थकारान पुढेहि उदाहरण दिले नाहीं नथ पि भरवी श्येन ह्या परिभाषेची काहीं उदाहरणे दिली आहेत त्यांपैकी दोन उदाहरणे ह्या परिभाषेचा अर्थ नोट प्यानात यावा म्हणून खाली सांगितली आहेत.

(१) ' शब्दान्तरात्प्राप्नुवत विधेगतिश्वत्वम् ' ह्याचे उदाहरण ' मा भवान् उजिहत् ' असे दिले आहे ' ऊह वितरें ' ह्या स्वादिगणातील धातूचा णिच् करून णिज स्ताचें लुटाच रूप करिताना, णिध्रिदुमुभ्य कर्तार चड् ' सू २३१२ ह्या सूत्राने ' चिच् ' व जागी ' चड् ' होते, म्हणजे ' ऊह् + णिच् + चड् = ऊह् + इ + अ ' अशी स्थिति होति अशा स्थितीत ' चडि ' सु० २३१५ ह्या सूत्राने द्विच पावले आहे, व ' णी चडि उपधाया न्हय ' सू० २३१४ ह्या सूत्राने उपधाइस्य पावला आहे ' ऊह् + इ + अ = ऊहे + अ ' अशा स्थितीत, ' अजादेद्वितीयस्य ' सू० २१७६ ह्या सूत्राने ' ऊहि ' ह्यातील ' ऊ ' शब्दापुढें अमगान्या द्वितीय एकाचाला-म्हणजे ' हि ' ला-द्विच होईल. पण ' णी चडि ' ह्या सूत्राने उपधाइस्य केल्यास, ' ड ' शब्दानंतर अमल्ल्या ' हि '

ह्या द्वितीय पक्षाचास द्विष्य हेईल. सारांश ज्या शब्दस्वरूपानंतर हणजे ' ऊ ' नंतर प्रथमतः ' हि ' आहे ते शब्दस्वरूप, ' णौ चटि ' हे सूत्र लावल्यावर, बदलून ' उ ' असें भिन्न शब्दस्वरूप होतें. हणून द्विष्यकार्य ज्या ' हि ' हा वरण आहे तो ' डि ' ' णौ चटि ' हे सूत्र लावल्यावर, भिन्न शब्दस्वरूपानंतर येत असल्यामुळे, द्विष्यकार्य ह्या परिभाषेप्रमाणे, अनिय समजावे. त्यामुळे तें द्विष्यकार्य प्रथम न करितां उपधा-
न्तर प्रथम करावा व नंतर द्विष्य करावें, हणजेच 'उजिहत्' असे रूप सिद्ध होईल,
द्विष्य प्रथम केल्यास, ' उजिहत् ' असें विकृत रूप होईल

(२) ' शब्दांतरे प्राप्नुवतो विधेरनित्यत्वम् ' ह्याचें उदाहरण ' करिष्यते ' हे दिलें आहे. ' कृञ्+लृट् ' अशा स्थितीत, ' स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ' सू २१५८ ह्या सूत्रानें लृटाचें जागीं आरमनेपदी तटादेश पावला आहे व ' स्यतामी लृत्तुष्टोः ' सू० २१८६ ह्या सूत्राने धातूला ' स्य ' हे विकरण पातले आहे. लृटाचे जागीं आरमनेपदप्रत्ययाचे आदेश करण्यापूर्वी, धातूला ' स्य ' लावल्यास, तो लृटापूर्वी येईल, व प्रत्ययादेश केल्यानंतर लावल्यास, तो ' ते ' ह्या प्रत्ययापूर्वी येईल. सारांश ज्या शब्दस्वरूपापूर्वी-हणजे ' लृट् ' च्या पूर्वी-प्रथम ' स्य ' येतो ते शब्दस्वरूप, आरमनेपदप्रत्ययादेश केल्यानंतर, बदलत असल्यामुळे, ' स्यतामी ' या सूत्राने होणारें कार्य अनित्य ठरतें; म्हणून प्रथम प्रत्ययादेश केल्यानंतर धातूला ' स्य ' लावावा.)

परिभाषा ४५

एतन्मूलकमेवाह—

—वरील न्यायाला धरूनच ही परिभाषा सांगतात.

लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्निधि रनित्य. ॥ ४५ ॥

“(दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त झालीं असता, त्या दोन सूत्रांपैकी एका सूत्रानें कार्य केल्यावर दुसऱ्या सूत्रानें कार्य करणें झाल्यास, जर ते दुसरें सूत्र तें कार्य) तिसऱ्या सूत्राची अथवा भिन्न निमित्ताची मद्दत मिळाली तरच कर्हं शकत असेल तर, अशा दुसऱ्या सूत्रानें सांगितलेलें कार्य अनित्य समजावे ”

(ह्या परिभाषेचें देखील ग्रन्थकारानें एकहि उदाहरण दिलें नाहीं तथापि केयटानें ह्या परिभाषेचे ' बुधः ' हे उदाहरण दिलें आहे. ' कृञ्+धातून् ' तनादिकृञ्भ्य उः ' सू. २४६६ ह्या सूत्रानें ' उ ' लागल्यावर ' कृ+उ+वस् ' अशा स्थितीत, ' सार्वधा तुकार्धधातुकयोः ' सू० २१६८ व ' नियं करोतेः ' सू० २५४८ ह्या दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त होतात ' नियं करोते. ' ह्या पूर्व सूत्रानें, ' वस् ' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, उकाराचा लोप होतो. ' उ ' या आर्धधातुकप्रत्ययाला मानून ' कृ ' यांतील अन्य क्रकाराचा

गुग केला तरी उलोप होणारच, न केला तरी हाणारच, म्हणून हा उलोप 'कृताकृत प्रसङ्गि' असल्यामुळे नित्य आहे. आणि म्हणून जरी तो पूर्वसूत्राने प्राप्त आहे तरी प्रथम होतो उलोप झाल्यावर, 'उ' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे 'हृ' ह्यातील अन्य ऋकारास 'सावधान्कार्वातुक्ये' ह्या परसूत्राने होणारा गुण, 'प्रत्ययलोपे प्रचयलक्षणम्' सू० २६२ ह्या तिसऱ्या सूत्राची मदत घेतल्याशिवाय—म्हणजे 'उ' प्रत्ययाचा लाप जरा झाला आहे तो तो कायम आहेच असे मानल्याशिवाय—करितां येत नाही. म्हणून ह्या परिभाषेप्रमाणें, गुणकार्य अनित्य ठरतें त्यामुळे उलोप प्रथम करावा व नंतर गुणकार्य करावें मग 'अन उत्पार्वातुक्ये' सू० २४६७ ह्या सूत्राने 'क्' ह्यातील अकाराचा उकार करावा म्हणजे 'कुर्' असें रूप सिद्ध होते. ह्या परिभाषेचे उदाहरण 'अजरासि कुल्यानि' असे शरदी दीर्घत दिले आहे 'न विद्यते जरा येषा तानि' येथें 'नञ्' व 'नलोपो नञ्' सू० ७ ६ व ७५७ व 'गोष्ठियोरपसर्जनस्य' सू० ६५६ ही सूत्र लागून, आणि 'जइशतो सि' सू० ३१२ हें सूत्र लागून, 'अजर् +शि(हृ)' अशी स्थिति झाली असता, 'जराया जरम्' सू० २२७ व 'नपुंसकस्य झलच' सू० २१४ ही दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त होतात 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' ह्या परिभाषेप्रमाणें 'अजर्' येथील 'जर' 'जरा' च आहे असे समजून त्याचें जागी 'जरम्' आदेश पावला आहे 'जरम्' आदेश केला अथवा न केला तरी अह्नाला नुमागमार्च प्राप्त असल्यामुळे, कृताकृतप्रसङ्गि' नुमागम, परिभाषा ४२ प्रमाण आपातन नियम ठरतो, व ता नित्य ठरत असल्यामुळे प्रथम केल्यास, 'अजर्+नुम्+इ=अजर्नु +इ' असें रूप होणार, व तस रूप झाल्यावर 'जरा' शब्द न राहिल्यामुळे, 'जरम्' हा आदेश, 'जरन्' ह्या नुमागमयुक्त अह्नाचें ठिप्पाणी नुमचें व्यवधान झाल्यामुळे, हाणार नाही. परंतु 'लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन् विधिरनित्य' ही परिभाषा असल्यामुळे, पूर्वी अजन्तव लक्षणामुळे, व 'जरम्' आदेश झाल्यावर अजन्तत्व ह्या भिन्न लक्षणामुळे, होणारे नुमागम देखील अनित्य ठरता म्हणून 'विप्रतिषेध पर कार्यम्' ह्या न्यायानें, 'जराया जरम्' हे परसूत्र प्रवृत्त होऊन प्रथम 'जरम्' आदेश होतो, व नंतर 'नपुंसकस्य झलच' ह्या पूर्वसूत्राने सांगितलेला 'नुमागम' होतो तो 'मि-ट्चोऽत्यात्पर' सू० ३७ ह्या सूत्राने अन्य स्वरांतर होऊन 'अजर्नु+म्+इ' अशी स्थिति झाली असता, 'सान्तमइत मयोगस्य' सू० ३१७ ह्या सूत्राने उपधादीर्घ होऊन, व 'नश्चापदान्तस्य' सू० १२३ ह्या सूत्रानें 'न्' चा अनुस्वार हाऊन, 'अजरासि' असें रूप सिद्ध होतें)

अतिदेशविषये इयमसिद्धयःसूने कैयटेनोक्ता ॥ ४९ ॥

'असिद्धवद्गमात्' ६-४-२० ह्या सूत्रावरील भाष्याचा टीकेंत कैयटानें ही परिभाषा, ('प्रत्ययलोपे प्रचयलक्षणम्' ह्या सूत्रान्वये होणाऱ्या) अतिदेशासंबंधानें उल्लेख करिताना, सांगितली आहे.

परिभाषा ४६

यदा तु शास्त्रव्यतिरेकेण तद्विधेयकार्ययोरेव नित्यत्वादिधिचारे यदापि व्यक्तिविशेषाश्रयणाभावस्तदाह—

जेथे सूत्रांचा विचार न करितां, त्या सूत्रांनीं सांगितलेलीं कार्ये नित्य आहेत कीं अनित्य आहेत एवढाच विचार करणें आहे व जेथें शास्त्ररूप पूर्वां जसं होतें तसें समान शास्त्रान्तरास कार्ये होतें ह्याबद्दल देखिल विचार करणें नाहीं तेंथें ही परिभाषा लायतात. :—

क्वचित् कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता ॥ ४६ ॥

“ कोंठे कोंठे (शुद्ध रूपाची सिद्धि करण्याकरितां) इतर सूत्रांनीं आपलें कार्य केलें अथवा न केलें तरी ज्या सूत्राच्या प्राप्तीचा केवळ संभव असतो त्या सूत्राने सांगितलेलें कार्य नित्य समजावें. ”

कृते द्वितीये नित्यत्वेनाभिमतस्य पुनः प्रसङ्गमात्रं नित्यत्वव्यवहारे प्रयोजकं, न तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्गोऽपि तथेति भावः ॥ ४६ ॥

इतर सूत्रांनीं कार्ये केल्यावर, नित्य म्हणून मानलेल्या सूत्रांनीं सांगितलेल्या कार्याच्या पुनः प्राप्तीचा संभव असल्यास, असा प्राप्तीचा संभवच त्या सूत्रांनीं सांगितलेल्या कार्यास नित्य मानण्यास कारणीभूत होतो. (ज्या दोन कार्यांच्या नित्यानित्यत्वाचा विचार करणें आहे त्यापैकी एक कार्य असें असलें कीं, दुसरें कार्य होण्यापूर्वी किंवा ते कार्य झाल्यानंतर देखील ज्याच्या प्राप्तीचा केवळ संभव आहे ते कार्य नित्य समजावें. ते कार्य इतर बाधकसूत्रामुळे केलेंस जरी होऊं न शकलें तरी ते नित्य मानण्यास कारणां हरकत नाहीं. कारण,) बाधक सूत्रांनीं ज्याचें फलजननसामर्थ्य नष्ट झालें नाहा—म्हणजे ज्याची फल उत्पन्न करण्याची शक्ति नष्ट न होतां जशीची तशीच काम आहे—अशाच सूत्रांनीं सांगितलेले कार्ये नित्य असतें असा काही नियम नाहीं. (प. ४२ मध्ये जी कार्यांच्या नित्यत्वाची व्याख्या दिली होती त्या व्याख्येमध्ये प. नं. ४० ते ४५ ह्यांनीं जो फेरबद्दल केला आहे त्याबद्दल दुर्लक्ष करून प. नं. ४६ ते ८८ सांगितल्या आहेत. ह्या परिभाषा सांगताना ग्रन्थकारांनीं ' शास्त्रव्यतिरेकेण ' असें म्हटलें आहे, व तसें म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, ज्या कार्यांची नित्यता श्रद्धेने आहे त्या कार्यांच्या प्राप्तीचा, इतर सूत्रांनीं कार्ये केल्यानंतर देखील, जर संभव असेल तर, ते कार्य सूत्रान्तराने बाधित झाल्यामुळे जरी होऊं शकत नसेल. किंवा सूत्रान्तराने त्याचें निमित्त नष्ट झाल्यामुळे जरी ते होऊं शकत नसेल. किंवा सूत्रान्तराची यद्दत घेतल्याशिवाय जरी ते होऊं शकत नसेल तरी, या गोष्टीचा विचार न करितां, ते कार्य, या परिभाषेप्रमाणे लक्ष्यानुसार नित्य मानावें, असें आहे म्हणूनच ' प्रसङ्गमात्रम् '—म्हणजे प्राप्तीचा

सम्भव असण—अस ग्रन्थकाराने म्हणल आहे, व 'प्रसङ्गमा'म् 'या शब्दात 'साद्रम्' हा जो शब्द वापरला आहे त्याची अन्वर्थकता दाखविण्याकरिता 'न तु बाधकाबाधितरूपेणहितप्रसङ्गो ऽपि तथा ' हे शब्द सुद्धा पुढे घातले आहेत, व त्या पद्धतीचा अर्थ असा आहे की, बाधकसूत्राने फक्त उल्लेख करण्याचा नासता आहे ती माहिती हाण्याचा प्रसङ्ग आला असता तरी कार्ये नित्य मानण्यास काहीं हटवत नाही, प न ४६ व ४७ च स्पष्टीकरण करिताना जी उदाहरण पुढे दिली आहेत त्यांच्यायोगाने दर दिलेला अर्थ स्पष्टपणे ध्यानात येईल सारांश, एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राने बाधित झाले आहे व त्यामुळे त्याच सूत्राद्वारे कार्ये करण्यास सामर्थ्य नष्ट झाले आहे इत्यादि बाधकाबाधक भावादीकांचा विचार न करता ते कार्ये लक्ष्यानुसार नित्य मानावे तसेच 'यदि व्यतिथिताश्रयभावात् ' असा ग्रन्थकाराने म्हणण्याचे कारण हे आहे की, जो त्यादि सूत्राने सांगितलेले कार्ये प्रथम ज्या शब्दस्वरूपामे होत असेल त्याहून भिन्न शब्दस्वरूपामे नंतर ते होत असले तरी ते कार्ये लक्ष्यानुसार नित्य मानावे यासाठी प. न ४३ ते ४५ अनित्य आहेत हे दाखविण्याकरिता वरील शब्द उपयोगाने आणिले आहेत, व त्या परिभाषाच्या विरुद्ध प न ४६ ते ४८ या परिभाषा सांगितल्या आहेत, व इष्टरूप सिद्ध करण्याकरिता वे-हा त्याचा व वे-हा ह्या उपयोग करवा. प न ४६ चे उदाहरण मराठी शकत 'तदति' हे दिले आहे. 'तदति' असा

परिभाषा ४७

तदाह—

(बाधक सूत्रानं उपायै फजजननसामर्थ्यं नष्टं होत नाहीं, तेच नित्य समजावें असा पांहीं आप्रदू नाहीं ह्या विधानाचें समर्थन करण्याकरितां) ही परिभाषा सांगतातः—

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् ॥ ४७ ॥

“(दोन कार्यां युगपत् प्राप्त झालीं असतां,) एखाद्या भिन्न सूत्राने ज्या कार्याचें निमित्त नष्ट होतें तें कार्य एवढ्याचमुळें अनित्य समजू नये.”

(ग्रन्थकारानें ह्या परिभाषेचें उदाहरण दिलें नाहीं. ह्या परिभाषेचा अर्थ नीट लक्षांत यावा हाणून खालीं दोन उदाहरणें दिलीं आहेत. पहिले उदाहरण ‘ऊढ’ असें आहे. ‘वह्+क्त’ अशा स्थितींत, ‘हो ढः’ सू. ३२४ ह्या सूत्रानें ‘वह्’ ह्यांनील ‘ह्’ चा ‘ह्’ झाल्यावर ‘अस्तथोऽधः’ सू. २२८० ह्याने क्त प्रत्ययांतील तकाराचा धकार होतो, व ‘दुना दुः’ यानें ध चा ढ होतो, व ‘हो ढे लोपः’ सू. २३३५ ह्या सूत्रानें पूर्व ‘ढ’ चा लोप होऊन ‘वढ’ अशी स्थिति प्राप्त झाली असतां ‘वचि-स्वपियजाशीनां किति’ सू. २४०९ व ‘सहिवहोरोद्वर्णस्य’ सू. २३५७ ह्या दोन सूत्रांची युगपत् प्राप्ति होते. ‘वचिम्बपि’ ह्या सूत्रानें पावलेलें संप्रसारण कार्य नित्य आहे; कारण ओत्त्व करण्यापूर्वी ‘वढ’ ह्या स्थितींत तें होणारच, व ओत्त्व केल्यावर ‘वोढ’ ह्या स्थितींत देखील तें होणारच. तसेंच ‘सहिवहोः’ ह्या सूत्रानें सांगितलेलें ओत्त्व कार्यहि नित्य आहे. कारण संप्रसारण केलें तरी ‘उ+अढ’ अशा स्थितींत अकाराला ओत्त्व पावतेंच, संप्रसारण न केलें तरी ‘व्+अढ’ अशा स्थितींतहि ओत्त्व पावतेच. तथापि प्रथम संप्रसारण करून, ‘संप्रसारणाच्च’ सू० ३३० हे सूत्रानंतर लावल्यास, ओत्त्व कार्य होण्याचें निमित्त—म्हणजे ज्याचा ‘ओ’ करणें आहे तो ‘अ’ नष्ट होतो. असें आहे तरी, ह्या परिभाषेमुळें, ओत्त्वकार्य अनित्य मानूं नये. सारांश संप्रसारण कार्य व ओत्त्व कार्य हीं दोन्हीं कार्ये नित्य समजावीं. पण ओत्त्व विधायक ‘सहिवहोः’ हें सूत्र परसूत्र असण्यामुळें, प्रथम ओत्त्व करावें. म्हणजे ‘व्+अढ=व्+ओढ’ असें होतें नंतर संप्रसारण करावें म्हणजे ‘उ+ओढ’ असें होतें; मग ‘संप्रसारणाच्च’ सू. ३३० ह्या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश होऊन ‘उढ’ असें झाल्यावर, ‘दूलेपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ सू० १७४ ह्या सूत्रानें ‘ऊढ’ असें रूप सिद्ध होतें. ह्या परिभाषेचें दुसरें उदाहरण ‘त्वापयति’ हें आहे. ‘प्रातिपदिनादत्वर्थे बहुलमिष्टवच’ ह्या गणसूत्रानें ‘युत्तद्’ ह्या प्रातिपदिनास ‘णिच्’ केल्यास, ‘मपर्यन्तस्य’ सू. ३८३ व ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ सू. १६७३ ह्या सूत्रांनी ‘त्व+अद्+णिच्’ अशी स्थिति झाल्यावर, ‘टेः’ सू. १७८६ व ‘अतो गुणे’ सू० १९१ हीं दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त होतात. त्यांपैकी टिलोपकार्य

नित्य आहे, कारण 'अतो गुणे' ह्याने पररूप पदादेश केला अथवा न केला तरी 'एद्' किंवा 'ए+अद्' अशा दोन्ही स्थितीत टिलोप होणाऱ्याच पत्र 'टिलोप' प्रथम केल्यास 'ए' अशा स्थितीत 'अतो गुणे' हे सूत्र प्रयुक्तच होऊ शकत नाही. म्हणून ते अनित्य आहे; परंतु 'अतो गुणे' ह्या सूत्राने प्रथम पररूप पदादेश करून 'ए+अद्= एव्' असे रूप घेण्यावर, 'प्रकृत्येकाच्' सू. २०१० ह्या सूत्रानुसारची प्रवृत्ति होऊन जरी टिलोप बाधित होतो तरी, ह्या परिभाषेमुळे, टिलोपाच नित्यत्व, टिलोपाचे निमित्त - म्हणजे प्रवृत्तीचे 'अनेकाच्च' - नष्ट झाले आहे पदव्यामुळे, नष्ट होत नाही. म्हणून टिलोप प्रथम होतो व 'ए+अद्= ए+०' अंश झाल्यावर 'अचो ज्यिति' सू० २५४ ह्या सूत्राने वृद्धि होऊन 'एवा' अंश झाल्यानंतर, 'अर्तिःशी' सू० २५७० ह्या सूत्राने पुगागम होऊन 'एवाप्+इ+अ+ति=वापि+अ+ति= वापे+अति= वापयति' अंश रूप सिद्ध होते)

परिभाषा ४८

वचिन्नु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्ग एव गृह्यते । तदाह—

(इष्टरूपसिद्धि करण्यकारिता, लक्ष्यानुसार) कोठ कोठ बाधकसूत्रान फल उत्पन्न करण्यबाधी शक्ति नष्ट झाल्यास बाध्यसूत्राच नित्यत्व वाच्यम राहत नाही हे दर्शविण्याकरिता ही परिभाषा सांगतात -

यस्य च लक्षणांतरेण निमित्त विहन्यते तदप्यनित्यम् ॥ ४८ ॥

" (दोन कायें युगपत् प्राप्त झाली असता) भिन्नसूत्राने ज्या कार्याचे निमित्त नष्ट होते त्या कार्याला (कोठे कोठे लक्ष्यानुसार) अनित्य देखील मानतात "

सप्तमे कैयटेनेतदुपपद्यभक्तं लोकव्यवहारद्वयमुदाहृतम् । वाल्मिस्मितीय योर्गुण्यमानयोर्भगवता वाल्मिनि हुतेऽपि सुग्रीवस्य वालितः प्राणस्य न व्यध-
हरन्ति । भगवत्सहाये पाण्डवैर्जये लब्धेऽपि पाण्डवानां प्राणस्य व्यधहर-
न्ति चेति । सर्वे चेदं लक्ष्यानुरोधाद्गव्यवास्थितम् ॥ ४८ ॥

सप्तमाध्यायात ('स्वमोर्नपुसकात्' ७-१-२३ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत ४७ व ४८ ह्या दोन परस्परविरुद्ध) परिभाषाच्या समर्थनार्थ कैयटने दोन लो-
किक दृष्टान्तांची उदाहरणे दिली आहेत वाली व सुग्रीव यांचे सुद्ध चालू असताना,
भगवान् श्रीरामचंद्राने वालीचा प्राण घेतला, तथापि सुग्रीव वालीपेक्षा जाण प्रबल
होता असे लोक ह्यागत नाहोत, परंतु भगवान् श्रीकृष्णाच्या सहाय्यामुळेच पांडवाना
(भारतीय युद्धात) जय मिळाला तरी पांडव (कौरवांपेक्षा) जाण प्रबल होते असे
लोक ह्यागतात (असे हे दोन परस्परविरुद्ध लोकव्यवहार प्रचलित आहेत त्याचप्रमाणे

४७ व ४८ द्वा परस्परविरुद्ध दोन परिभाषा व्याकरणशास्त्रान् प्रचलित आहेत व त्या लौकिकम्यायामिद्व आहेंत). घरील परस्परविरुद्ध परिभाषा लक्ष्यानुसार ह्यणजे इट्स्वाची भिद्धि करण्याकरितां-उपयोगांत भाणून त्याची व्यवस्था लावावी. (द्वा परिभाषेचें उदाहरण तत्त्वप्रमादिकेंत 'स्योन' हें दिलें आहे. 'मिच्' धातूला उणादि 'न' प्रथम लावल्यास, 'मिच्+न' अशा स्थितीत, 'स्युः घृत्' सू. २५११ व 'गुणान्तलक्ष्यस्य च' सू. २१८९ द्वा दोन सूत्राची युगपत् प्राप्ति होतें द्वा दोन कार्यांपैकी, 'ऊर्' कार्यं नित्य आहे, कारण प्रथम गुण केला तरी 'सिच्+न' अशा स्थितीत व गुण न केला तरी 'सिच्+न' अशा स्थितीत 'ऊर्' होणारच. पण गुणकार्य अनित्य आहे; कारण 'ऊर्' प्रथम केल्यास 'सि+ऊ+न' अशा स्थितीत 'इको यणचि' सू. ४७ द्वा सूत्राची प्रवृत्ति होऊन 'स्यु+न' असें झाले असतां, गुण यणकार्यानें याधित झाल्यामुळे-ह्यणजे ज्याला गुण व्हावयाचा तो 'मिच्' झालील इकार नष्ट झाल्यामुळे-गुणकार्य द्वा परिभाषेप्रमाणें अनित्य ठरतें. ह्यणून 'ऊर्' कार्यं प्रथम करावें ते प्रथम करणार 'सिच्+न=सि+ऊ+न=स्यु+न' असें झाल्यानंतर 'स्यु+न' तुकार्यधातुस्यो.' सू. २१६८ या सूत्रानें गुण होऊन 'स्योन' असें रूप सिद्ध होतें).

परिभाषा ४९

लुट. प्रथमस्येति सूत्रे भाष्ये इति पठ्यते ॥

'लुट प्रथमस्य' २-४-८५ या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा पठित केली आहे-

स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ ४९ ॥

“(एखाद्या स्थलीं दोन सूत्रें युगपत् प्राप्त झाल्यावर, त्यापैकीं एक सूत्र प्रथम)

ता स्वरयुक्त शब्दस्वरूपास लागू पडतें त्याहून भिन्नस्वरयुक्त शब्दस्वरूपास तें सूत्र (दुसऱ्या सूत्रानें कार्यं केल्यानंतर) लागू पडत असल्यास त्या सूत्रानें होणारे कार्य आनत्य सम नावे ”

(परिभाषा ४३ प्रमाणेंच ही परिभाषा आहे व या परिभाषेवरून हें स्पष्ट होते की स्वरात बदल झाल्यास शब्दाला भिन्न स्वरूप प्राप्त होत. म्हणूनच 'स्योऽपि शब्दान्तरस्वसम्भादक' असें भैरवीत म्हटले आहे. या परिभाषेचे उदाहरण ग्रन्थकारानें मुळाच दिले नाहीं, तथापि भाष्यात 'कुमार्ये' ह उदाहरण दिलें आहे व भैरवीत द्रव्योदयम्' हें उदाहरण दिलें आहे 'कुमारी+इ(ए)' अशा स्थितीत 'इको यणचि' सू० ४७ या सूत्रानें यणादेश केल्यावर 'कुमार्ये+ए' अशी स्थिति झाली असता, 'आणसा.' सू० २५८ या सूत्रानें इ=ए या प्रत्ययास आट् आगम पावला आहे व तमेंच 'उदात्तगणो हल्पूर्वान्' सू० २७२० या सूत्रानें 'ए' या प्रत्ययाला उदात्त स्वर पावला आहे. येथें आट् आगम प्रथम करावा कीं उदात्तस्वर प्रथम करावा ?

सोडो कापें, एक वेळे तरी दमरें होणारच अशी अल्पव्यामुळे, कृताकृतमशक्ति आहेत; 'पण भाद्र आगम प्रथम केल्यास, 'आटश्र' मू० २६९ या सूत्रांत वृद्धि झाल्यावर 'त्' हा उदात्तस्वर होईल; आडागम न येईनाम, 'ए' हा उदात्तस्वर होईल. म्हणून परिभाषा ४३ प्रमाणें उदात्तस्वरकार्य अज्ञाय झालें. तसेच ' उदात्तपणो ह्यप्यु पात् ' या सूत्रांत उदात्तस्वर प्रथम केल्यास, उदात्त ' ए ' हा आडागम पावतो; पण उदात्तस्वर न करितां सादागम केल्यास, तो आडागम 'अनुदात्तो सुप्तिर्तो' मू० १४०९ या सूत्रान्वयें मूलपय अनुदात्त असणाऱ्या ' ए ' प्रत्ययाला होईल. म्हणून तो प्रकृत परिभाषेप्रमाणें अनि व ठरतो. मारांदा, आडागम व उदात्तस्वर होणें हीं दोन्हीं कापें अनिश्च ठरत अल्पव्यामुळे व 'अल्पव्याः' हें परमूय अल्पव्यामुळे, आडागम प्रथम वार्या अने भाष्यांन सांगिल्लें आहे. आतां आपण 'इत्युदकम्' हें उदाहरण घेऊ. 'शब्दविषयव्यानिमग्नस्य' कि. २ मू० २९ या सूत्रान्वयें 'दधि' हा मधुसफळीची राड आनुदात्त आहे; व त्यामुळे 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' मू० ३६५० या सूत्रान्वयें 'दधि' यांतील अक्षर हकार अनुदात्त आहे. या सव्याद्या 'उदकम्' या शब्दाचीं समास करून सामासिक मान्य तवारा वशेतोवर्ज 'दधि+उदकम्' अशी स्थिति झाली अल्पना 'इदो पणधि' मू० ३७ या सूत्रांत यणादेश व 'उदकेऽकेवळे' मू० ३८३० या सूत्रांत समासातील पूर्वपदाद्या--म्हणजे 'दधि' या पदाद्या--असतोरायत्व होणें, हा दोन कार्यांचीं युगात् प्राप्त होतें. यणादेश कृताकृतमशक्ति आहे-म्हणजे 'उदकेऽकेवळे' या सूत्रांत प्रथम कापें केलें किंवा मधून कार्य केलें तरी होणारा आहे. तथापि यणादेश प्रथम वेशवास, 'दधि' यांतील अनुदात्त हकारास यणादेश पावतो, व 'उदके-केवळे' या सूत्रांत प्रथम कार्य केल्यास, इवमिन्न हकारास-म्हणजे उदात्त हकारास-यणादेश पावतो. इत्यां तो या परिभाषेप्रमाणें अनिश्च ठरतो. त्यामुळे 'उदकेऽकेवळे' हें परमूय प्रथम प्रकृत होतें, व उदात्त हकाराचे जागीं यणादेश झाल्यामुळे पुढील उच्चार 'उदकव,चित्तोरंश.' मू० ३६५७ या सूत्रान्वयें स्थित होतो.)

यत्र त्येकशैव कार्यस्य परत्यं नित्यत्वं च तत्रेच्छयान्यतन्तद्भूमयं वा तस्य षडयत्वे नियामकमुद्देश्यम् । अत एव तत्र तत्र परत्वमिच्छित्याद्या-द्येति भाष्ये उच्यते । यस्तु तस्तत्र परत्वादिशक्तिकेकदेशानः । स्पष्टं चेदं विप्रधियोपहृते कैयटे ।

ज० एतान्ते कापें (परसूत्रांत समित्तलें अमलव्यामुळे) पर भयून नियुक्ति आहे तर त्या नियुक्ति ह्छेत्तुम्बर त्या कार्यांचें परत्व अथवा नियुक्त्य हें एकच कारण, किंवा पाष व नियुक्त्य हीं दोन्हीं कारणें, ते कापें बलवत्तर आहे हें सांगण्याकरितां, वृत्तीकलीं ज्ञात. म्हणूनच भाष्यांत दिक्कटिकाणीं ' पर व तयैव निय अल्पव्यामुळे ' (अमुक कार्य बलवत्तर ठरतें) अथ प्रयोग आढळतो. सामासिक तथा टिकाणीं ' परत्वात् ' ही (निदान्तीचीं उक्ति मयून) वृत्तीकलीची उक्ति आहे असें समजावें. (कारण एक सूत्रांत

याचप्रमाणें निगद्यकार्यं सांगणारं सूत्र व अन्तरहकार्यं सांगणारं सूत्र हीं सूत्रं पर-
सूत्र व निगद्यसूत्र यांच्यापेक्षां अनुक्रमे संश्लेषेण शब्दवत्तर मगतायीं येई, जेव्हां तशीं दोन
सूत्रं पुराणा उदाहरणांन युगलत् प्राप्त झालीं अथवा तीं सूत्रं भाषावलीं वार्ये एकचवेळीं
चरूं शकत नाहीत.

परिभाषा ५०

नित्यादप्यन्तरङ्गं घटीत्योऽन्तरङ्गे बहिरङ्गस्थासिद्धत्वात् । तदाह—

नित्यकार्यं सांगणाऱ्या सूत्रापेक्षां देखील अन्तरहकार्यं सांगणारं सूत्र यत्परत्तर
अगनें; पारग अन्तरहकार्याच्या रष्टीनें बहिरङ्गकार्यं (अन्तरहकार्यं अतिथि अमून व बहि-
रङ्गकार्यं नित्य अमून देखील) अमिद्ध-रङ्गते नाहीच-अगें समजणें घालें. या अर्थाची
ही परिभाषा सांगतातः—

असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ ५० ॥

“ अन्तरहकार्यं सांगणाऱ्या सूत्राच्या रष्टीनें बहिरङ्गकार्यं सांगणारं सूत्र अमिद्ध
तरनें (म्हणजे बहिरङ्गकार्यं पूर्वी झालें अथवाच तें झालेच नाही अथं मगचून अन्त-
रङ्गकार्यं होतें, किंवा दोन्ही प्रकारचीं कार्ये एकाच स्थलीं युगलत् प्राप्त झालीं अथवाच
अन्तरहकार्यं प्रथम होतें.) ”

अन्तर्मध्ये बहिरङ्गकार्यानिमित्तसमुदायमध्येऽन्तर्भूतान्यङ्गानि निमित्त-
त्तानि यस्य तदन्तरङ्गम् । एषं तर्कानिमित्तसमुदायाद्यहिरभूताङ्गकं बहिर-
ङ्गम् । एतच्च स्वरवसातयोरिति सूत्रेऽमिद्धत्वसूत्रे च भाष्यकैयटयोः
स्पष्टम् ।

(आतां ग्रन्थकार अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग या दोन शब्दांचा अर्थ सांगतात. हे दोन्ही
शब्द अन्यवदार्थप्रधान बहुव्रीहिं समास होऊन बनलेले आहेत, व या टिकाणीं 'शास्त्र' हा
अन्य वदार्थ आहे.) 'अन्तः' या शब्दाचा अर्थ 'मध्ये' असा आहे. बहिरङ्गकार्या
प्रवृत्त होण्याकरितां ज्या निमित्तसमुदायाची अपेक्षा आहे त्या निमित्तसमुदायामध्ये
ज्याची निमित्त अन्तर्भूत आहेत तें अन्तरङ्ग हीं व. त्याचप्रमाणें अन्तरहकार्याची प्रवृत्ति
होण्याकरितां ज्या निमित्तसमुदायाची अपेक्षा आहे त्याच्या बाहेर किंवा पर्यःकडे ज्यांचें
निमित्त आहे तें बहिरङ्ग होय. 'स्वरवसानयोः' ८-३-१५ व 'अमिद्धप्राम्नात्' १-४-२२
या दोन सूत्रावरील भाष्यांत व पैयटाच्या टीकेंत हे स्पष्टपणें सांगितलें आहे.

अत्राङ्गशाब्देन शब्दरूपां निमित्तमेव गृह्यते शब्दशाब्दे तस्यैव प्रधान-
त्वात् । तेनार्थनिमित्तकस्य न बहिरङ्गत्वम् । अत एव न निरुच्यत इति

निषेधश्चरितार्थ । अन्यथा स्थातद्व्ययार्थनिमित्तव तिस्रपेक्षयान्तरङ्गत्वात्
प्रयादेशो तदस्मद्गतिः स्पष्टेय । अत एव प्रयादेशो सन्तस्य प्रतिषेध इति
स्थानियाम्प्रस्यभाष्यवार्त्तिकादि स्ङ्खच्छते ॥

येषं (अन्तरङ्ग व यहिरङ्ग वा शब्दाभ्याम्) ' अङ्ग ' शब्दाद्या अर्थ ' शब्दरूप

निमित्त ' अभाष्य वेला पाहिजे, कारण स्वार्थरगतात्रान शब्दस्वरूपागच प्राधान्य आहे
(येषं शब्दरूपनिमित्त श्रुतेते वर्गस्वरूपा क्रिया वर्गममुदाहरणनिमित्त जे भूरात पञ्चमी
क्रिया सप्तमी विभक्तिनि निर्दिष्ट केले असेत तेच समजावे. जसे ' इहो यणचि ' या
सूत्रात प्रयादेश होण्याचे निमित्त ' अच् ' हा वर्ग सप्तमीविभक्तिनि निर्दिष्ट केला
आहे तसेच ' एद्दम्यात्पुढे ' सू० १९३ या सूत्रात संजुद्धिने होण्याचे शब्दरूप-
निमित्त पञ्चमीविभक्तिनि निर्दिष्ट केले आहे सारांश, ' अङ्ग ' या शब्दाद्या ' शब्दरूप-
निमित्त ' ण्यदाच अर्थ वेला अमरयामुळे,) अर्थरूपनिमित्तामुळे यहिरङ्गत्व येत नाही,
अणि त्यामुळेच ' न तिसृचनम् ' सू० ३०० हे निषेधसूत्र चरितार्थ ठरते अर्थरूपनि-
मित्तामुळे यहिरङ्गत्व येत असते तर स्त्रीरूपी अर्थाच्या निमित्तामुळे ' त्रि ' चे जागी
होगा-या ' तिसृ ' या आदेशाच्या अर्थेक्षेने ' प्रय ' हा आदेश अन्तरङ्ग ठरून तो
प्रथम झालाच असता, व ' न तिसृचनम् ' हे सूत्र परग्याची काहीच गरज नव्हती
(' त्रेश्रय ' सू० २६४ या सूत्रान्वये ' त्रि ' या शब्दापुढे ' आम् ' हा पठ्याच्या बहु-
वचनाचा प्रत्यय आला असता, ' त्रि ' चे जागी ' प्रय ' असा आदेश होतो ' त्रिच
नुरो. स्त्रिया तिसृचनम् ' सू० २९८ या सूत्रान्वये स्त्रीवाचक ' त्रि ' शब्दापुढे कोणताही
विभक्तिप्रत्यय आला असता त्या ' त्रि ' चे जागी ' तिसृ ' असा आदेश होतो ' नामि '
सू० २०९ या सूत्रान्वये ' नाम् ' हा प्रत्ययपुढे अमता अजन्त अङ्गाचा अन्य स्वर दीर्घ
होतो असे सांगितले आहे, व त्याच निषेध कारणे ' न तिसृचनम् ' सू० ३०० हे सूत्र
आहे, व या सूत्रान्वये ' नाम् ' प्रत्ययपुढे आला असता ' तिसृ ' व ' चतसृ ' यातील
अन्य स्वर दीर्घ होत नाही. आता स्त्रीवाचक ' त्रि ' या शब्दापुढे ' आम् ' प्रत्यय
आला असता, ' त्रि-आम् ' असा स्थितोत्, ' त्रिन्नर ' व ' त्रिचनुरो ' या दोन्ही सूत्राची
युगपत् प्राप्ति होते ' त्रि ' चे जागी प्रयादेश होण्याकरिता ' आम् ' प्रत्ययपुढे अमते
एवढ्या एकाच निमित्ताची गरज आहे पण ' त्रि ' चे जागी ' तिसृ ' हा आदेश होण्या
करिता दोन निमित्ताची गरज आहे-ह्मगजे (१) ' त्रि ' शब्द स्त्रीवाचक असला पाहिजे
जे, व (२) त्या शब्दापुढे विभक्तिप्रत्यय असला पाहिजे अर्थ ' हे निमित्त एखाद्या
सूत्राने सांगितलेले कार्य यहिरङ्ग ठरविण्यास कारणभूत होते असे मानल्यास, ' त्रि '
चे जागी होणारा ' तिसृ ' हा आदेश हे यहिरङ्गकार्य ठरते, कारण त्याला दोन निमि-
त्ताची अपेक्षा आहे, व ' त्रि ' चे जागी प्रयादेश होण्याकरिता एकाच निमित्ताची अपे-
क्षा असल्यामुळे प्रयादेश अन्तरङ्ग ठरतो, व प्रकृत परिभाषेप्रमाण प्रयादेशच झाला पाहिजे
व ' तिसृ ' हा आदेश पावतच नाही सारांश, ' तिसृ ' हा आदेश यहिरङ्ग ठरत अस

व्याप्त्यामुळे जर तो आदेश वेढ्याहि 'त्रि' च जागी हांणे शक्य नाही तर माग 'तिसृ' व्याप्त्यामुळे 'नाम्' प्रत्यय आला असता यांताल अन्त्य स्वर दीर्घ होऊं नये या अर्थाचे न तिसृचतसृ' असे निषेधसूत्र करण्याची काय गरज होती? पण ज्याअर्था पाणिनीने हे निषेधसूत्र मुद्दाम केले आहे त्यावरून हे सिद्ध होतें कीं कोणतेहि प्रायं बहिरङ्ग सविषयस 'अर्थ' हे निमित्त कारणीभूत होत नाही. त्यामुळे जसा त्रयादेश होण्यास एकच निमित्तार्थी-महणजे 'नाम्' प्रत्यय पुढे असण्याची-गरज आहे त्याचप्रमाणे 'तिसृ' हा आदेश होण्यास एकच निमित्तार्थी-महणजे कोणता तरी विभक्तिप्रत्यय पुढे असण्याची-गरज आहे असे सिद्ध होते; व दोन्ही कार्ये समाननिमित्तक असल्यामुळे एक कार्य अन्तरङ्ग व दुसरे बहिरङ्ग मानतां येत नाही. पण 'त्रिचतुरोः' हे परसूत्र असल्यामुळे, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' या न्यायान्वयें तें सूत्र प्रवृत्त होऊं नये वरील उदाहरणांत त्रयादेश न होता 'तिसृ' असाच आदेश होतो, व तो आदेश झाला असता, 'नाम्' या सूत्रानें 'तिसृ' यांताल अन्त्यस्वर दीर्घ होऊं नये म्हणून सूत्राम केलेलें 'न तिसृचतसृ' हे निषेधसूत्र चरितार्थ ठरते.) असे आहे म्हणूनच 'त्रयादेशे खन्तप्रतिषेध' असे जें वार्तिक 'स्थानिवदादेश' १-१-२६ या सूत्रावरील भाष्यात पठित केले आहे (व त्या वार्तिकानें प्रत्याख्यान करिताना भाष्यकारांनी जें म्हटले आहे) तें बरोबर जुळते. (वरील वार्तिकाने अर्थ असा आहे कीं, 'सृ' आहे अर्थां ज्याच्या अशा 'तिसृ' या आदेशाचें ठिकाणीं त्रयादेश करण्याचा प्रसंग आला असता, तो 'तिसृ' आदेश 'त्रि' च आहे अशा स्थानिवदाधाने बुद्धि करूं नये-म्हणजे अशा ठिकाणीं स्थानिवदाधाचा निषेध केला आहे. तसा निषेध करण्याचे कारण हे कीं 'तिसृ' हा आदेश 'त्रि' च आहे असे स्थानिवदाधाने मानल्यास, 'त्रैस्त्रयः' या सूत्रानें 'तिसृ' चे जागीं त्रयादेश होण्याची आपत्ति आली असती, ती टाळण्याकरिता वरील वार्तिक मुद्दाम केले आहे. तर अर्थ रूप निमित्तामुळे 'तिसृ' हा आदेश बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत असता तर तमें वार्तिक करण्याची काहींच गरज नव्हती. पण तें वार्तिक वेढ्यामुळे हें सिद्ध होतें कीं, अर्थरूप निमित्तामुळे बहिरङ्गत्व येत नसते. भाष्यकारांनी या वार्तिकाने प्रत्याख्यान केले आहे हे खरें आहे, पण तमें प्रत्याख्यान करतेवेळीं भाष्यकारांनीं असे मुळांच म्हटले नाहीं कीं, 'तिसृ' हा आदेश अर्थरूपनिमित्तामुळे बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत असल्यामुळे, तमें वार्तिक करण्याची गरज नव्हती उलट 'त्रि' च जागीं झालेल्या 'तिसृ' हा आदेश बहिरङ्ग नाही असे मानूनच भाष्यकारांनीं असे म्हटले आहे कीं, 'त्रिचतुरोः' हे परसूत्र असल्यामुळे, विप्रतिषेधन्यायान्वयें त्रयादेशाचा बाध करून 'तिसृ' असा आदेश झाल्यावर 'सकृद्गता विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव' प ४७ या परिभाषेप्रमाणे ज्या त्रयादेशाचा एकदां बाध झाला तो नेहमीकरितां झाला असल्यामुळे, वरील उदाहरणांत त्रयादेश होऊंच शक्य नाही, आणि म्हणून तो न व्हावा याकरिता वार्तिक करण्याची कांहीच गरज नव्हती. 'प्राप्तस्यैव निषेध.' या न्यायान्वयें जे प्राप्त आहे त्याचाच निषेध करणे आवश्यक आहे पण जे प्राप्तच नाही ते होऊं नये हे मानण्याकरिता

पार्थिक करण्याची गरज नाच ? सारांस, वरील वार्तिक व भाष्य या दोहोंवरून हें स्पष्ट होतें कीं, अर्थरूपनिमित्त एखाद्या कार्यास बहिरङ्ग ठरविण्यास कारण मानतां येत नाहीं)

एतेन गौधेरः पचेदित्यादावेयादीनामङ्गसंहासापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्सिद्धत्वाद्बलि लोपो न स्यादिति परास्तम् । एयादेशादेरपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च ॥

(शब्दरूपनिमित्तक कोणत्याहि कार्याचें बहिरङ्गत्व ठरविण्यास कारणीभूत होत असल्यामुळें, कोणतीहि कायें बहिरङ्ग आहे असें ठरवितांना इतर कोणत्याहि प्रकारच्या निमित्ताचा आश्रय करितां येत नाहीं) म्हणूनच ' गौधेरः ' ' पचेन् ' इत्यादि स्थलीं अङ्गसंज्ञानिमित्तामुळें झालेले एयादि आदेश बहिरङ्ग व आसिद्ध ठरत असल्यामुळें, 'बल्' प्रत्याहारांतील वर्ग पुढें आला असतां देखील यकाराचा लोप न होण्याचें आपणिते येईल असें जें कित्येक व्याकरण म्हणतात तें म्हणजे चूक ठरते. (' गोधायाः अपत्यं गौधेरः ' येथें ' गोधायाः दृक् ' सू० ११३५ या सूत्रानें ' गोधा ' याला अपत्याचें ' दृक् ' प्रत्यय होऊन, व ' किति च ' सू० १०७६ या सूत्रानें ' गोधा ' यांतील आयच् ' ओ ' याची वृद्धि होऊन, व ' आयनेयीनीयियः ' सू० ४७५ या सूत्रानें ' दृक् ' प्रत्ययाचा आदि जो ' दृ ' त्याचे जागीं ' एय् ' असा आदेश होऊन, ' गौधा+एय्+र्+अक् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' दस्येति च ' सू० ३११ या सूत्रानें आकारलोप होऊन, ' गौध्+एय्+र्+अक् ' अशा स्थितींत ' य् ' च्या पुढें बल्प्रत्याहारांतील ' र् ' हा वर्ण आल्यामुळें, ' लोपो ऽरोवलि ' सू० ८७३ या सूत्रानें ' य् ' चा लोप होऊन ' गौधेरः ' असें रूप झालें आहे. त्याचप्रमाणें ' पच्+विधिलिङ्=पच्+दाप्+यानुद्+न् ' या स्थलीं ' यामुद् परस्मैपदेषु ' सू० २२०९ या सूत्रानें प्रत्ययास ' यामुद् ' आगम होऊन, व ' लिटः स लोपोऽनन्वयस्य ' सू० २२११ या सूत्रानें ' यामुद्=यास् ' यांतील सकाराचा लोप होऊन, आणि ' अतो येपः ' सू० २२१२ या सूत्रानें ' यामुद् ' यांतील बाकी राहिलेल्या ' या ' चे जागीं ' इय् ' असा आदेश होऊन ' पच्+अ+इय्+न् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' लोपो ऽरोवलि ' सू० ८७३ या सूत्रानें, यकारापुढें बल्प्रत्याहारांतील ' न् ' हा वर्ण असल्यामुळें, ' य् ' लोप होऊन ' पचेन् ' असें रूप मिळतें. वरील उदाहरणांत ' आयनेयी ' व ' अतो येपः ' हीं जीं दोन सूत्रे लावून ' दृ ' चे जागीं ' एय् ' व ' या ' चे जागीं ' इय् ' आदेश केले आहेत तीं दोन्हीं सूत्रे अत्राधिनारांतील सूत्रे आहेत व ' अङ्गस्य ' हें पद त्यांत अनुवृत्त आहे. म्हणून ' आयनेयी ' या सूत्राचा अङ्गस्य=अङ्गस्यग्धिनां प्रत्ययादिनां ऋण्यपामापनेयीनीयियः ' असा अर्थ होतो—म्हणजे अत्रापुढें क्, ख्, ख्, ए, ए, आले अगत्यास व ते प्रत्ययाचे शादिवर्ग असल्यास त्यांचे जागीं अनुवृत्त आयन्, एय्, इन् इय् व इय् असे आदेश करावे. सारांस ' दृ ' चे जागीं ' एय् ' असा आदेश होण्याकरितां अङ्गसंज्ञा व प्रत्ययसंज्ञा या दोन संज्ञांची गरज आहे, व ' य् ' लोप होण्याकरितां बल्प्रत्याहारांतील वर्ण पुढें असजे एवढ्याच निमित्ति-

साची गरज आहे. म्हणून 'य' लोपाच्या अवेशेने गुयादेश बहिरङ्ग ठरतो. तसेच 'अतोयेय' या सूत्राचा 'अत. परम्य सार्वधातुजावयवस्य या इत्यस्य इव स्यात्' असा अर्थ असल्यामुळे, 'या' चे जागी इयादेश होण्याकरिता तो 'या' अर्थात अत्रापुढे अमून अर्थधातुक्रमत्याचा आगमरूपाने अवयव अमला पाहिजे. सारांश 'या' ये जागी इयादेश होण्याकरिता अदन्नाङ्गमजा, सार्वधातुक्रमजा, व यामुर्मजा या तीन मजार्थां गरज असल्यामुळे, तो आदेश सजात्रयापेक्ष ठरतो, आणि त्यामुळे 'य' लोपकार्याच्या मानाने तो बहिरङ्ग ठरतो म्हणून शकारानाच अने म्हणणे आहे की गुयादेश व इयादेश होण्याकरिता जास्त निमित्ताची गरज असल्यामुळे व त्यामुळे ते यूपकार्याच्या नाताने बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, ते आदेश असिद्ध-म्हणजे झालेच नाहीत-असे समजले पाहिजे, व तसे आदेश झालेच नाहीत अस मानल्यास, जर 'य' च नाही तर यलोपाची प्राप्ति कशी होणार ? सारांश प्रकृतपरिभाषा मानल्यास, 'गौधेर' व 'पचेत्' या उदाहरणात यलोप न होण्याची आपत्ति येते. या शंखवर ग्रन्थ थराचे उत्तर हे आहे की, शब्दरूपनिमित्त एवढ्याच प्रमाणाचे निमित्त कौण्ठेहिकार्ये बहिरङ्ग ठरविण्यास कारणीभूत होत असल्यामुळे, अर्थ किंवा मजा इत्यादि अत्रान्तर निमित्तामुळे कार्यास बहिरङ्गत्व घेत नाही म्हणून इयादेश बहिरङ्ग मानता येत नाहीत. दुसरे अर्थ का) ते आदेश होण्याकरिता पुढे काण्ठेहिकार्ये अमलाच्या आवश्यकता नाही (पण यलोप होण्याकरिता वल्प्रयाहारानांत वगैरे पुढे अमलाची गरज आहे) म्हणून ते आदेश अन्तरङ्ग ठरतात. (व त्यामुळे 'लोपी वार्वालि' या सूत्राने यलोप हाण्यात व 'गौधेर' व 'पचेत्' अशी इष्ट रूपे सिद्ध होण्यात कांहीच अडथळ घेत नाही.)

तनु येन विधिस्तदन्तस्येति सूत्रे भाष्ये इको यणचोत्यादावपि तदन्तविधौ स्योत इत्यत्रान्तरङ्गत्वाद्यणो गुणत्रयफरत्प्रमिष्यते तत्र सिद्धयेत् उत्तराद्यमाश्रित्य यणादेशो नशाब्दमाश्रित्य गुण इत्यन्तरङ्गत्वाद्गुण एव स्यादित्युक्तम् । अत्र कैयट । सिधेर्वाहुलकादौणादिके तत्रत्यये गुणचलोपोटां प्रसङ्गे ऊद् अपवादावाहलोप याधते । गुणं तन्तरङ्गत्वाद्वाधते । गुणो ह्यङ्गसम्बन्धिनीमिल्लक्षणां लक्ष्मीमुपधामार्द्धधातुक चाप्रयति । ऊद् तु यकारान्तमङ्गमनुनासिकादिं च प्रत्ययमित्यलोपेक्षत्यादन्तरङ्ग । तत्र ह्रस्वेषु गुणो प्राप्नुत इति । एवं च संज्ञापेक्षस्यापि बहिरङ्गत्व स्पष्टमेवोक्तमिति चेत्, न । तदन्तविधावपि बहुपदार्थापेक्षत्वरूपबहिरङ्गत्वस्य गुणे सत्त्वेन तत्र दोषकथनपरिभाष्यासङ्गने । बहिरङ्गान्तरङ्गशब्दाभ्यां य हपेक्षत्वात्पेक्षस्यो शब्दसर्पाद्याऽलाभाच्च तथा सच्यसिद्ध बहूपक्षमलगापेक्ष इत्येव चेत् ।

(आता शकार अम म्हणतो की, या परिभाषेत 'अत्र' शब्दाने शब्दरूप निमित्ताचेच प्रमाण होत व इतर कोणत्याही प्रकारच्या निमित्ताचे प्रमाण होत नाही हे

मुळे, यणादेशरूपी कार्याच्या मानाने) बहुनिमित्तापेक्ष गुणकार्य बहिरङ्ग ठरते. (आग्नि अशा रीतीने यणादेश अन्तरङ्ग व गुणकार्य बहिरङ्ग मानल्यास, तदादितदन्तविधीने ' इको यणचि ' या सूत्राचा अर्थ केला असतां कसे दोष उत्पन्न होतात हें सांगणाऱ्या) दोषकथनपर भाष्याशां विरोध येतो. (कारण भाष्यकारांनी त्या दोषकथनपर भाष्यांन असे म्हटलें आहे कीं, 'ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो, नशब्दमाश्रित्य गुण इत्यन्तरङ्गवाचुण एव स्यात्.' म्हणून ज्या कैयटोक्तिच्या भरंवशावर प्रकृत शंका उपस्थित केली आहे ती कैयटोक्ति भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे, ती शंका चूक ठरते. दुसरें असें कीं जें कार्य होण्या- करितां जास्त निमित्ताची गरज असते तें कार्य बहिरङ्ग, व जें कार्य होण्याकरितां कमी निमित्तांची गरज असते ते कार्य, तशा कार्याच्या मानाने, अन्तरङ्ग असतें असा अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग या शब्दांचा अर्थ करून त्या अर्थाच्या आधारावर वरील शंका उपस्थित केली आहे; पण) बहिरङ्ग म्हणजे बह्वपेक्ष व अन्तरङ्ग म्हणजे अल्पापेक्ष असा, बहिरङ्ग व अन्तरङ्ग या शब्दांत अर्थप्रकाशन करण्याची जी शक्ति—म्हणजे सामर्थ्य—आहे त्या शब्द- शक्तीने, त्या दोन शब्दांचा वर दिलेला अर्थ मुळांच होऊ शकत नाही, (कारण 'बहिः' या शब्दाचा अर्थ 'बहु' व 'अन्तः' या शब्दाचा अर्थ 'अल्प' केन्नाहि होऊ शकत नाही.) बह्वपेक्षकार्य बहिरङ्ग व अल्पापेक्ष कार्य अन्तरङ्ग असतें तर ('असिद्ध बहिर- रङ्गमन्तरङ्गे' अशी परिभाषा पठित न करितां, भाष्यकारांनी) 'असिद्धं बह्वपेक्षमल्पापेक्षे' अशी परिभाषा पठित केली असती. (पण तशी परिभाषा पठित केली नसल्यामुळे, ' बहिरङ्ग ' या शब्दाचा अर्थ ' बह्वपेक्ष ' व ' अन्तरङ्ग ' या शब्दाचा अर्थ ' अल्पा- पेक्ष ' असा करणे बरोबर नाही.)

अत एव विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये गुणाद्यणादेशोऽन्तरङ्गत्वादित्यस्य स्योन इत्युदाहरणं, न तु गुणाद्वन्तरङ्गत्वादित्युक्तम् । त्वद्रीत्या तदपि वस्तु- मुचितम् । प्राथम्यात्तदेव वा वस्तुमुचितम् । मम त्वन्तरङ्गपरिभाषया त- द्वारणासंभवाच्चोक्तम् ॥ किं च सिद्धान्ते नित्यत्वात् गुणात् पूर्वमूढं गुणस्तु ऊठि यणा वाधित्वादनित्यः । ऊनशब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्येण च परिभा- षायामङ्गशब्देन सप्तम्याद्यन्ततयोपात्तं शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यत इति स्पष्टमेवांक्तम् ॥

(' बहिरङ्ग ' व ' अन्तरङ्ग ' या शब्दांचा अर्थ ' बह्वपेक्ष ' व ' अल्पापेक्ष ' असा होऊ शकत नाही, व संज्ञारूपनिमित्तामुळे कार्यास बहिरङ्गत्व येत नाही,) म्हणूनच ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' १-४-२ या सूत्रावरील भाष्यात, गुणकार्यापेक्षां यणा- देनाकार्य अन्तरङ्ग ठरत अमल्यामुळे यणादेश प्रथम होतो हें द्वाणजे सिद्ध करण्याकरितां भाष्यकारांनी ' स्योनः ' हें उदाहरण दिलें आहे, व तें उदाहरण देताना, गुणकार्यापेक्षां ऊद्वार्य अन्तरङ्ग अमल्यामुळे ऊद्वार्य प्रथम होतें असें भाष्यकारांनीं झटलें नाही (' संज्ञावृत्तमपि बहिरङ्गत्वम् ' हा जो पक्ष कैयटानें प्रतिपादिन केला आहे तो भाष्य-

कारण मान्य भवता तर) भाष्यकारांनी तसें देखील ह्यावाक्याम पाहिजे होतें (कारण वर सांगितल्याप्रमाणे केल्याने असें झटले आहे की उद्कार्ये संज्ञाप्रवापेक्ष य गुणकार्ये पक्ष्यसंज्ञापेक्ष असल्यामुळे गुणकार्यांच्या मानाने उद्कार्ये अन्तरङ्ग ठरते; य संज्ञाप्य-निमित्तामुळे कार्यांम बहिरङ्गत्व येते हा पक्ष जर भाष्यकारांम मान्य भवता तर ' स्योनः ' या उदाहरणांत जसें गुणकार्ये य यणादेशकार्ये प्राप्त आहे तसेच उद्कार्ये देखील प्राप्त असल्यामुळे, ज्याप्रमाणे यणादेशकार्ये गुणकार्यांपेक्षां अन्तरङ्ग ठरते असें भाष्यकारांनी झटले आहे त्याचप्रमाणे गुणकार्यांपेक्षां उद्कार्ये देखील अन्तरङ्ग ठरते असें भाष्यकारांनी अस्वयं झटले असते. पण असे नाही तर ' सिन्+न ' अशा स्थितीत यणादेशार्थी मुळीच प्राप्ति नसून गुणकार्ये य उद्कार्ये या श्रृंन कार्याधी प्रथमतः प्राप्ति असल्यामुळे) पहिल्याने भाष्यकारांनी तसेच-ह्याने गुणकार्यांपेक्षां उद्कार्ये अन्तरङ्ग ठरत असल्यामुळे उद्कार्ये प्रथम होतें असेच-ह्याप्रमाणे पाहिजे होते. पण आमच्या-ह्याने प्रथमकारांच्या-मनाप्रमाणे भाष्यकारांनी तसें झटले नाही याचें कारण हें आहे की, अन्तरङ्गपरिभाषेचा-ह्याने प्रथम परिभाषेचा-उपयोग करून गुणकार्यांचें निवारण करणें पाव्य नसते (कारण ' सिन्+न ' अशा स्थितीत ' न ' हा अनुनासिकादि य तमाच आर्षंघानुप्रसयय असल्यामुळे तोच प्रथम उद्कार्यांचे य तसेच गुणकार्यांचे निमित्त ठरतो. ह्याने अशा ठिकाणी एक कार्ये अन्तरङ्ग य दुसरे कार्ये य बहिरङ्ग आहे असें मुळांच मानतां येत नाही. ' संज्ञापेक्षे बहिरङ्गत्वम् ' हा नियम मानत असता तरच उद्कार्ये अन्तरङ्ग य गुणकार्ये बहिरङ्ग ह्यांना आले असतें. पण तो नियम भाष्यांत कोण्दि सांगितला नसल्यामुळे स्वीकारता येत नाही.) दुसरे अथ की मिद्वान्ताशामप्ये उद्कार्ये गुणापूर्वी होते असे मानले आहे, पण त्याचें कारण हें आहे की उद्कार्ये नित्य आहे (कारण गुणकार्ये प्रथम केले क्रिया न केलें तरी-ह्याने ' सिन्+न ' य ' मेध्+न ' अशा श्रृंहीं स्थितीत-उद्कार्याधी प्राप्ति आहेच. ह्याने उद्कार्ये कृताकृतप्रसङ्गि अम ल्यामुळे नित्य ठरते व ते नित्यकार्ये असल्यामुळे, जी गुणकार्ये परमूत्राने पावले आहे तरी, ' पराक्षिपं यल्वन् ' परिभाषा ४२ या परिभाषेप्रमाणे उद्कार्ये प्रथम होतें) पण उद्कार्ये प्रथम केल्याम, गुण यणादेशाने बाधित होत असल्यामुळे गुणकार्ये अनित्य ठरते (कारण ' च्छोः श्च ' या सूत्राने उद्कार्ये प्रथम केल्याम ' सिन्+न ' अशी स्थिति झाली असता, ' ऊ ' या अलीकडच्या निमित्तामुळे यणादेश प्राप्त होत असल्यामुळे व ' न ' या पलीकडच्या निमित्तामुळे गुणकार्ये प्राप्त होत असल्यामुळे, यणादेश अन्तरङ्ग ठरून गुणकार्यांचा बाध करतो. ह्याने गुणकार्ये कृताकृतप्रसङ्गि अम ल्यामुळे, ' यस्य च लक्षणान्तेरेण निमित्तं विहस्यते तद्व्यनियम् ' परिभाषा ४८ या परिभाषेप्रमाणे ते अनित्य ठरते, य गुणकार्ये प्रथम न होतों यणादेश प्रथम होतो यणादेशकार्ये प्रथम होऊन ' स्ध्+न ' अशी स्थिति झाल्यावर ' मावघानुसार्थंघानुसार्थोः ' सू० २१६८ या सूत्राने ' स्ध् ' यातील अल्प स्वराला गुण होऊन ' स्योनः ' असे ह्ये रूप सिद्ध होते.) ' उनराइमाक्षिप्य यणादेशो नगन्दमाक्षिप्य गुणः ' असे भाष्य-

कारांनीं ह्मणले असल्यामुळे हे स्पष्ट होतें कीं, प्रकृत परिभाषेन असलेल्या 'अङ्' शब्दानें, सूत्रांत सप्तमी इत्यादि विभक्त्यांत निर्दिष्ट असलेल्या शब्दरूपनिमित्ताचेच ग्रहण होत. (व अर्थरूप किंवा संज्ञारूपानिमित्ताचें ग्रहण होत नाहीं व तथा निमित्तामुळे कार्यास बहिरङ्गत्व येत नाहीं.)

यत्तु कैयटेन तदन्तविधिपक्षे परत्वाद्गुणः प्राप्नोतीत्युक्तं तच्च न शब्द-
माश्रित्येत्यादिभाष्यासङ्गत्या चिन्त्यम् ॥

(' येन विधिभ्रन्तस्य ' या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तींत कैयटाने असें ह्मणले आहे कीं ' यदि च इतो यणचीत्यत्र तदाश्रितदन्तविधी स्यातां तदा यणादेशस्यान्तरङ्ग-
त्वाभावात् परत्वाद्गुणादेशः स्यात् '-ह्मणजे ' इतो यणचि ' या सूत्राच्या तदाश्रितदन्त-
विधीनें अर्थ केल्यास, यणादेश अन्तरङ्ग टरत नमल्यामुळे व गुणकार्य परसूत्रानें
होणारें असल्यामुळे, गुणकार्य प्रथम होण्याची आपत्ति येईल. ग्रन्थकार ह्मणतात कीं)
तदन्तविधिपक्ष स्वीकारल्यास, परत्वामुळे गुणकार्याची प्रथम प्राप्ति होईल असे जें कैय-
टाने ह्मणले आहे तें ' ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशः ' इत्यादि भाष्याच्या विरुद्ध असल्या-
मुळे ग्राह्य नाहीं. (कारण भाष्यकारांनीं स्पष्ट ह्मणले आहे कीं ऊत्रायं प्रथम इत्य-
वर ' सि+ऊ+न ' अशी स्थिति झाली असतां, ' ऊन ' या पूर्ण शब्दनिमित्तामुळे यणा-
देश पावत असल्यामुळे व त्या ' ऊन ' शब्दात अन्तर्भूत असलेल्या केषळ ' न ' या
शब्दनिमित्तामुळे गुणकार्य प्राप्त होत असल्यामुळे, यणादेशाच्या मानाने गुणकार्य अन्त-
रङ्ग टरून गुणकार्य प्रथम होण्याची आपत्ति येईल. यामुळे ' यणादेशस्यान्तरङ्गत्वाभावात्
परत्वाद्गुणादेशः स्यात् ' असें जें कैयटानें ह्मणले आहे ते भाष्याच्या विरुद्ध जाते आणि
ह्मणून तें ह्मणणें बरोबर मानतां येत नाहीं.)

चलि लोपेऽन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत इति तु न युक्तम् तत्सूत्र-
भाष्य एव ब्रह्मादिषु लोपातिप्रसङ्गमाशङ्क्योपदेशोसामर्थ्यात् । न च
वृश्चतीत्यादौ चारितार्थ्यम्, बहिरङ्गातया सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वेन पूर्व-
मेव तत्प्राप्तेरिति भाष्योक्तेः ।

(क्रियेक वैयाकरणांचें असें मत आहे कीं प्रकृतपरिभाषा ' लोपो व्यंजलि ' या
सूत्रास लागू पडत नाहीं, व त्याचें म्हणणें बरोबर आहे हें सिद्ध करण्याकरितां ते
' बेले ऋषेः ' मू० ३३-४ या सूत्रांतील ' ऋषेः ' या निर्देशाचा आधार दाखवितात.
वन्यू शब्दे उन्नेने च ' या भ्वादिगणांतील ' वन्यू ' धातूहून णिच केला असतां,
' वन्यू+णिच् ' अशा स्थितींत, ' अर्निन्ही ' मू० २५७० या सूत्रानें पुगागम होऊन
' वन्यू+प्+ङ् ' अशी स्थिति होते. वल्प्रत्याहारांतील नर्ण पुढें असल्यास वलोप होत
असल्यामुळे, व पुगागम होण्यास ' वन्यू ' धातु व त्यापुढें ' णिच् ' अमर्षो या दोन
निमित्तांची गरज असल्यामुळे, पुगागमरूपी कार्य, वलोपकार्याच्या मानाने, बहिरङ्ग
टरतें; व पुगागम बहिरङ्ग टरत असल्यामुळे ती प्रकृत परिभाषेप्रमाणे असिद्ध-म्हणजे

झालाच नाही—असे मानल्यास—म्हणजे ' वन्यू ' यातील यकारापुढे वल्प्रत्याहारांतील पकार नाहीच असे मानल्यास—दलोप पादतच नाही. तरी पण पाणिनीने ' वन्यू ' यातील यकाराचा लोप करून वनोपि ' असे रूप केले आहे व त्या रूपाचा वरील सूत्रात ' वनोपे ' असा पद्योविभक्तीत निर्देश केला आहे जर प्रकृतपरिभाषा वलोपाम लागू पडली असती तर पाणिनीने ' वनोपे ' असा निर्देश केला नसता. पण तसा निर्देश केला असल्यामुळे हे सिद्ध होते की ' लोपो व्योर्वलि ' या सूत्राने वलोप किंवा यलोप करतेवेळी प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही, व त्यामुळे ' गौधेर , ' ' पचेत् ' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही असे कैयटादि प्राचीन व्याकरणाचे मत आहे पण ग्रन्थकार म्हणतात की हे मत भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे स्वीकाराई नाही.) वल्प्रत्याहारातील वर्ण पुढे अस्ता वलोप किंवा यलोप करतेवेळी अन्तरङ्ग परिभाषा लागू पडत नाही हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण ' लोपो व्योर्वलि ' ६१-६ या सूत्रावरील भाष्यातच ' व्रश्च ' इत्यादि स्थली वलोप होण्याची आपण येईल अशी र का उपस्थित करून, उपदेशात—म्हणजे धातुपाठात—' व्रश्च ' अशा तऱ्हेने धातु पठित केला असल्यामुळे वलोप करता येत नाही अशा रीतीने भाष्यकारांनी त्या दृष्टीचे निरसन केले आहे. (' व्रश्च ' असा धातु उच्चारताक्षणीच त्या धातूतील वकारापुढे वल्प्रत्याहारातील रकार हा वर्ण असल्यामुळे ' लोपो व्योर्वलि ' या सूत्राने वकाराचा लोप पावतो व वलोप केल्यास ' रश्च ' असे धातूचे रूप होईल, पण ज्याअर्थी धातुपाठात ' व्रश्च ' असा वकारयुक्त धातु पाणिनीने पठित केला आहे त्याअर्थी त्या पाठसामर्थ्यावरून हे सिद्ध होते की पाणिनीचा हेतु हा होता की, ' व्रश्च ' असाच धातु रमजावा आणि वलोप करून ' रश्च ' असा धातु मानू नये, नाही तर त्याने ' व्रश्च ' असा धातु पठित करण्याची रिकामी एतपट न करिता, ' रश्च ' असाच धातु धातुपाठात पठित केला असता.) ' वृश्चति ' इत्यादि रूपे सिद्ध व्हावी म्हणून धातुपाठात ' व्रश्च ' असा धातु पठित केला आहे व त्यामुळे तसा पाठ चरितार्थ ठरतो हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण सम्प्रसारणार्थ बहिरङ्ग असल्यामुळे अमिद्ध ठरते, व तें प्राप्त होण्यापूर्वीच वलोपाची प्राप्ति होते असे भाष्यान म्हटले आहे (आग्रश्च छन्दे ' हा तुदादिगणातील धातु असल्यामुळे, ' टृदादिभ्यश्च ' सू० - ५३४ या सूत्राने त्याला ' न ' हे विस्मरण लागल असता, ' व्रश्च+श्च (न)+ति ' अशा स्थितीत, ' श्च ' हा प्रायय ' सर्वधातुक्रमपित् ' सू० २२:४ या सूत्रांमध्ये द्वित् अम्ल्यामुळे, ' व्रहिज्यावयि ' सू० २४१२ या सूत्राने ' व्रश्च ' यातील वकारास सम्प्रसारण पावले आहे सम्प्रसारणाचे निमित्त ' श्च ' हे वलोपाचे निमित्त जो वल्प्रत्याहारातील ' र् ' त्याच्या मानाने परलोकडे असल्यामुळे, वलोप अन्तरङ्ग ठरतो व सम्प्रसारणकार्य बहिरङ्ग ठरते म्हणून वलोपार्थ प्रथम प्राप्त होत वनाप प्रथम केल्यास व नंतर प्राप्त झालेले सम्प्रसारणार्थ मागून केल्यास ' व्रश्चति ' असे अनिष्टरूप सिद्ध होण्याची आपण येते परंतु धातुपाठात ' व्रश्च ' असा धातु पठित असल्यामुळे, उपदेशसामर्थ्यामुळे वलोप होत नाही, व त्यामुळे वकार कायम राहता

य ' वृश्चति ' असे इष्टरूप सिद्ध होते. सारांश वरील भाष्यावरून हें स्पष्ट होते कीं ' लोपो व्योर्बलि ' या सूत्राने वलोप किंवा दलोप करतेवेळीं ही परिभाषा लागते; तसें नसतें तर, सप्रसारण बहिरङ्ग असल्यामुळे व वलोप अन्तरङ्ग असल्यामुळे ' लोपो व्योर्बलि ' या सूत्राने दलोप प्रथम प्राप्त होतो अशी शंका भाष्यकारांनीं उपस्थित केलीच नसती; आणि ' उररोक्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् ' या श्यायान्वये भाष्यमत प्रमाण मानलेच पाहिजे.)

यत्तु नलोपस्य पदसंज्ञायामसिद्धत्यात्पञ्चेत्यत्र नपडिति निषेध इति, तच्चिन्त्यम् । नलोपस्य हि पदसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वं वाच्यम् तच्च न, संज्ञाकृतयहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात् । पञ्चेत्यत्र निषेधस्तु स्त्रियां यत् प्राप्नोति तत्रेति व्याख्यानसामर्थ्येन भूतपूर्वपदत्वमादायेति बोध्यम् ॥

' पञ्च ' या शब्दाम ' पद् ' संज्ञा करतेवेळीं नलोप असिद्ध ठरत असल्यामुळे, ' न पद् स्वखादिभ्यः ' सू० ३०८ हे निषेधसूत्र त्या ' पञ्च ' शब्दाला लागू पडतें असें जें (वैयटानं) गृहले आहे तें बरोबर मानतां येत नाहीं नलोप (असिद्ध ठरविण्याकरितां) तो पदसंज्ञेमुळे होणारा असल्यामुळे बहिरङ्ग ठरतो असें म्हणावें लागेल, पण ते म्हणजे बरोबर नाहीं, कारण संज्ञानिमित्तामुळे कार्य बहिरङ्ग ठरत हा पक्ष स्वीकाराई नाहीं. (' पञ्च धाम्ण्यः ' या स्थळीं, ' पञ्च ' हे ' धाम्ण्यः ' या प्रथमेच्या स्त्रीलिङ्गबहुवचनान्त शब्दाचे विशेषण आहे. ' पञ्चन+जम् ' येथे ' पञ्चन् ' हा संज्ञावाचक शब्द नकारान्त असल्यामुळे ' प्णान्ता पद् ' सू० ३६९ या सूत्रान्वये तो पदसंज्ञक आहे व त्यामुळे ' पडभ्यो लुक् ' सू० २६१ या सूत्राने ' जस् ' चा लुट् होऊन ' पञ्चन् ' एवढेच रूप बाकी राहते, व ' न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ' सू० २०६ या सूत्राने ' पञ्चन् ' यांतल अन्वय नकाराचा लोप होऊन ' पञ्च ' असें रूप होतें येथे हें सांगणे अवश्य आहे कीं, ' पञ्चन्+जस् ' अशा स्थितांत ' पडभ्यो लुक् ' या सूत्राने ' जम् ' प्रत्ययाचा लुट् झाल्यावर देखील ' पञ्चन् ' याची पदसंज्ञा, ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' सू० २६२ हे सूत्र असल्यामुळे, नष्ट होत नाहीं. ' न लुमतङ्गस्य ' सू० २६३ हा निषेध वरील उदाहरणाम लागू पडत नाहीं; कारण ' जस् ' प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे अनास कोणतेहि अङ्गाधिकारक कार्य करणें नाहीं. क्षणून्च बालमनोरमेत या सूत्राच्या वृत्तांत द्वाटले आहे कीं ' अङ्गस्य इत्यनुर्वा पञ्च मस इत्यादी सुसिद्धान्तमिति पदमज्ञा न स्यात्, जश्नासोर्लुका लुप्तत्वात् । ततश्च न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति नलोपो न स्यात् । अतोऽङ्गस्योयुक्तम् । ' सारांश ' जम् ' प्रत्ययाचा लुट् झाल्यावर देखील ' पञ्चन् ' याची पदमज्ञा नष्ट होत नसल्यामुळे, ' न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य '—क्षणजे प्रातिपदिकसंज्ञम् यस्तद् तदन्तम्य नकारस्य म्येप. श्यात्—या सूत्रान्वये नलोप झाल्या आहे आतां येथे प्रश्न असा कीं हा नलोप कशाच्या आधारावर अमिद्ध मानावा? ' न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ' हे असिद्धकांडांतल सूत्र असल्यामुळे, सिद्धकांडांतल सूत्रा-

अथै कार्यं करणे शास्त्रान्, ' पूर्वप्रामिद्वन् ' या सूत्रान्तरं नलोप अभिद्व टरतो-अथै
 वीणां शास्त्रान् तं शास्त्रेण वरोधर नाहीं; कारण ' नलोपः सुप्रसंगज्ञानुविधितु वृत्ति '
 सू० ३५३ हे निषेधात्मक सूत्र अथवासमुद्धे, एता सूत्रान्तरं भाषितनेके भिदि कथितानाथ
 नलोप अभिद्व टरतो, इतर दिवागी तो नलोप अभिद्व टरत नाहीं. येथे कोणी अथै
 शास्त्रेण वी, ' पञ्च ' या शास्त्रात् परसंज्ञा करणें अथवासमुद्धे एता सूत्रान्तरपेथ नलोप
 अभिद्व टरतो-हागते तो शास्त्राथ नाहो अथै मानता येते. पण हे शास्त्रेण वरोधर
 नाहीं; कारण एता सूत्रावली भाषायक्रम अथै विद्व होने कीं ' वेणी परमणि ' सू०
 ३५३ या सूत्रान्तरपे विषंज्ञा करतोवेणीथ नलोप अभिद्व टरतो, इतर संज्ञा करतोवेणी तो
 नलोप अभिद्व टरत नाहीं कणूनथ या करिभाषावली विजया टीकेत अथै शास्त्रे अहे
 वी, ' ननु नलोपः सुविद्यादिना परसंज्ञाहाला नलोपादिद्वयं दित्त स्यादिति-
 थैथ, तत्र संज्ञापदेन विषंज्ञाया एव प्रसंगान्न तत्सूत्रान्तरभाष्यतो एतात् ' सारांश ' न
 लापः प्रातिपदिकान्तस्य ' कथा ' नलोपः सुप्रसंगज्ञा ' या टीकेंही सूत्रांनी नलोप
 अभिद्व टरत नाहीं. तर मग तो अभिद्व कथा मानता? तो अभिद्व न टरकाम, ' अता-
 पतशाप् ' सू० ४५४ या सूत्रान्तरपे ' पञ्च ' शास्त्रात् ' टार् ' प्रथम होण्याची आपत्ति
 येते यावर फेरटाचे अथै हागणे आह वी, परसंज्ञानिमित्तामुद्धे ' न लोपः प्रातिपदि-
 कान्तस्य ' या सूत्रान्तरपे नलोप हाहा अथवासमुद्धे, परसंज्ञा प्राप्त करून देणे या
 अन्तरद्वयार्थाव्या रक्षेते तो नलोप बहिरह व अभिद्व टरतो, व नलोप शास्त्राथ नाहीं
 अथै मानल्यास-हागते ' पञ्च ' हा शास्त्र नकारान्त मगशायाचक ' पञ्चन् ' शास्त्र आदे
 अथ मानल्यास-त्याहा परसंज्ञा प्राप्त होण्यांत कांहीं अडथळ येत नाहीं. परंतु ग्रन्थहा
 हागतात की संज्ञानिमित्तामुद्धे वार्थास बहिरहथ येत नाहीं हा भिदांत वरोधर नाहीं
 अथै पूर्वीथ विद्व केले असल्यामुद्धे, परसंज्ञेमुद्धे शास्त्रेण नलोप बहिरह व अभिद्व टरं
 शक्य नाहीं. पण जर तो अभिद्व टरं शक्य नाहीं तर ' ऋधेयं वीप् ' सू० ३०९
 या सूत्रान्तरपे वीप् प्रथम होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति कर्ता टाट्यां येते हे ग्रन्थ-
 पार आता सांगतात.) ' पञ्चन् ' पार्तल (' न लोपः प्रातिपदिहान्तस्य ' या सूत्रानें
 नलोप होण्यापूर्वी, ' वान्ता पर ' हा सूत्रान्तरपे एता जी परसंज्ञा होनी त्या)
 भूतपूर्व-हागते पूर्वी अथवासा-परसंज्ञेचा आधर घेऊन-हागते ' पञ्च ' हा ग्रन्थिद-
 तावानें ' पञ्चन् ' व आहे अथै मानल्यास-' पञ्च ' हा परसंज्ञकथ शास्त्र आहे अथै
 मानण्यांत कांहीं अडथळ येत नाहीं व तथै मानले हागते, ' न परसंज्ञादिम्य. ' सू०
 ३०७ हे निषेधात्मक सूत्र ' पञ्च ' शास्त्रास लागू पडते, अथै विविगाथे जे प्रथम प्राप्त
 होतात त्यांपैकी कोणताही प्रथम होत नाहीं अथा एता सूत्राथ (भाष्यकारांनी) अथै
 केला अथवासमुद्धे, एता शास्त्रानाथवा सामर्थ्यानें ' पञ्च ' शास्त्रास कोणताही वीमथय
 -हागते वीप् किंवा टार्-होऊं शक्य नाहीं (व त्यामुद्धे ' पञ्च शास्त्रात्. ' हा प्रयोग
 शक्य टरतो)

अत एव कृति तुग्ग्रहणं चरितार्थम् । वृत्रहभ्यामित्यादौ पदत्वनिमित्तकत्वेऽपि नलोपस्य बहिरङ्गत्वाभावात् । भ्यामः पदसंज्ञानिमित्तत्वेऽपि नलोपस्य तन्निमित्तकत्वाभावात् । परस्परया निमित्तत्वमाशय बहिरङ्गत्वाश्रयणे तु न मानम् । ध्वनितं चेदं नलोपः सुविति सूत्रे भाष्य इति तत्रैव भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् ॥

(संज्ञासापेक्ष बहिरङ्गत्व नसत्तै—ग्रहणे संज्ञेचा आश्रय धेऊन कार्ही कार्य केल्याम त्या कार्याला बहिरङ्ग मानता येत नाही—) म्हणूनच, ('नलोप सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति' सू० २५२ ह्या सूत्रात 'कृति तुग्विधौ'- कृति प्रत्यये परे सति य. तुग्विधि तत्र विपद्ये'-हें जें पाणिनीनें सांगितलें आहे तें) ' कृति तुक् ' ग्रहण चरितार्थ ठरतें, कारण ' वृत्रहभ्याम् ' इत्यादि स्थली, पदसंज्ञेमुळें जरी ' न् ' लोप होतो तरी तो बहिरङ्ग ठरत नाही. (संज्ञानिमित्तक कार्य—ग्रहणे संज्ञेचा आश्रय धेऊन केलेले कार्य—बहिरङ्ग व असिद्ध ठरतें हा पक्ष जर पाणिनीस मान्य असता तर, ' वृत्र+उन्+क्विप्+भ्याम् ' अशा स्थानी, ' न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ' (पदत्व) ह्या सूत्रान्वये, ' प्रातिपदिक ' व ' पद ' ह्या दोन संज्ञांचा आश्रय धेऊन त्यामुळें झालेला ' न् ' लोप आपोआपच बहिरङ्ग व असिद्ध ठरला असता, व ' ष्वस्य पिति कृति तुक् ' सू० २८५८ ह्या सूत्रानें 'क्विप् ' ह्या प्रत्ययाला मानून होणारें ' तुक् ' कार्य जरी अन्तरङ्ग आहे तरी ' वृत्रहन् ' ह्यातील नलोप असिद्ध ठरत असल्यामुळें, तो शब्द ष्वस्वरान्त मानला जाऊ शकत नसल्यामुळें तें सूत्र प्रयुक्त झालें नसतें व तुगागम झाला नसता, आणि त्यामुळें ' वृत्रहभ्याम् ' असें रूप झालें नसतें. तरी पण ज्याअर्थी ' न लोप सुप्स्वर ' सू० ३५३ ह्या सूत्रात पाणिनीनें ' कृति तुक् ' ग्रहण केले आहे त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, संज्ञानिमित्तामुळें होणारें कार्य बहिरङ्ग व असिद्ध असतें हा पक्ष पाणिनीला मुळांचे मान्य नव्हता आणि म्हणूनच त्यानें ' कृति तुग्ग्रहण ' केलें आहे व तें अशा तऱ्हेनें चरितार्थ ठरतें. तो पक्ष पाणिनीस मान्य असता तर ' कृति तुक् ' ग्रहण इत्यं ठरलें असतें.) ' भ्याम् ' हा विभक्तिप्रत्यय जरी पदसंज्ञा होण्यास कारणीभूत आहे तरी तो साक्षात् 'न' लोपाचें कारण नाही परंपरेंनें ठरत असलेल्या वारणामुळें बहिरङ्गत्व येतें असें मानण्यास कार्हीच प्रमाण नाही (' वृत्र+हन्+क्विप्+भ्याम् ' ह्या स्थली, अलीकडच्या 'क्विप् ' हा प्रत्यय ' ष्वस्य पिति कृति तुक् ' ह्या सूत्रान्वये होणाऱ्या तुगागमाचें निमित्त आहे, व ' भ्याम् ' ह्या पलीकडे असलेल्या प्रत्ययामुळें ' वृत्रहन् ' ह्या प्रातिपदिकाम ' स्वादिप्यसर्वनामभ्याने ' सू० २३० ह्या सूत्रानें पदसंज्ञा प्राप्त होने, व पदसंज्ञा प्राप्त झाल्यावर ' न लोप प्रातिपदिकान्तस्य ' ह्या सूत्रानें ' न् ' लोप होत असल्यामुळें, ' भ्याम् ' हा प्रत्यय ' न ' लोपाचें निमित्त ठरतो. तुक्चें निमित्त 'क्विप् ' व ' न् ' लोपाचें निमित्त ' भ्याम् ' ह्या दोन निमित्तांदिकीं, 'क्विप् ' हा ' भ्याम् ' च्या मानानें अधिक लघु असल्यामुळें, तुक्कार्य अन्तरङ्ग ठरतें, व ' न् ' लोपकार्य बहि-

रहू ठरतं, ह्यणूत ' न लोप सुप्वर ' सू० ३५३ ह्या सूत्रानील ' कृति तुक् ' ग्रहण
 वर्यं ठरतं -अशी शक्ती केल्यास, ग्रन्थकार त्या शक्तीला असें उत्तर देतात कीं,
 ' भ्याम् ' हें ' नू ' लोपाचें निमित्त नसून प्रातिपदिकास केरळ पदमज्ञा होण्याचें
 निमित्त आहे ह्यावर शक्तीकार पुन असें ह्याणतो कीं, ' भ्याम् ' प्रात्यप पुढें असल्यामुळें
 ' स्वादि-वसर्धनामस्थाने ' ह्या सूत्रानें पदमज्ञा प्राप्त होने, व तशी सत्ता प्राप्त झाल्या
 मुळेंच, ' न लोप प्रातिपदिकान्तस्य ' ह्या सूत्रानें नलोप होतो ह्यणूत ' भ्याम् ' हें
 परपरें नलोपाचें निमित्त ठरतं व असा पलीकडे असलेल्या निमित्तानें झालेला नलोप
 बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळें, ' नलोप सुप्वर ' ह्या सूत्रात ' कृति तुक् ' ग्रहण वर्यं
 ठरत ह्या शक्तीला ग्रन्थकार अस उत्तर देतात कीं, साक्षात् कारण नसून परपरें कारण
 होणाऱ्या निमित्तामुळें झालेलें कार्य बहिरङ्ग ठरतं असें मानण्यास काहीच प्रमाण नाही)
 ' न लोप सुप्वर -८-२-२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात हें ध्वनित केर आहे व तेथेंच
 प्रतीपात व उद्योतात ह्या विषयाच निरूपण केले आहे

अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं तत्कालप्राभिकं च बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थ ।
 वृश्चत्यादिषु पदसस्कारपक्षे समानकालत्वमेव द्वयोरिति बोध्यम् । एतेना-
 न्तरङ्ग बहिरङ्गाद्वर्तीय इति परिभाषान्तरमित्यपास्तम् । एतामश्रित्य विप्र-
 तिवेधसूत्रे भाष्ये तस्याः प्रत्याख्यानान्च ॥

(वाक्याचा अर्थ बरोबर समजण्य करिता त्या वाक्यातील पदाचा अर्थ प्रथम नीट
 समजला पाहिजे म्हणून ग्रन्थकारांनी प्रथम या परिभाषेतील अङ्ग, अन्तरङ्ग, बहिरङ्ग
 इत्यादि शब्दाचा अर्थ विवाद केल्यावर ते आता परिभाषेचा अर्थ सांगतात) अन्तरङ्ग
 कार्य करतेवेळीं, पूर्वी होऊन गेलेलें किंवा युगपत् प्राप्त झालेले बहिरङ्ग कार्य असिद्ध ठरत
 -म्हणजे पूर्वी झालेले कार्य झालेच नाही किंवा युगपत् प्राप्त झालेले कार्य प्राप्तच नाही
 असें समजून अन्तरङ्गकार्य प्रवृत्त होतें-असा या परिभाषेचा अर्थ आहे (हा जो परि-
 भाषेचा अर्थ केला आहे त्या अर्था-वरें जरि पूर्वी होऊन गेलेलें किंवा युगपत् प्राप्त
 झालेले बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरतं तरी भविष्यत्-म्हणजे पुढें होणारें-बहिरङ्गकार्य असिद्ध
 ठरत नाही पण भाष्यकारांनी तर ' वृश्चति ' इत्यादि स्थलीं घटोपरूपी अन्तरङ्गकार्याच्या
 अपेक्षें पुढें होणारें सप्रसारणरूपी बहिरङ्गकार्य देखील असिद्ध ठरविणें आहे म्हणून
 पर दिलेला या परिभाषेचा अर्थ भाष्यानीं जुळत नाही-अशी कौण्टी शक्ती केल्यास
 ग्रन्थकार म्हणतात कीं,) ' वृश्चति ' इत्यादि स्थलीं पदसस्कारपक्षात अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग
 कार्याची एकेच वेळीं प्राप्ति आहे हें जाणावें, (साराचा ' लोपो द्योर्विल ' या सूत्रा
 वरील ' वृश्चति ' या सप्रधानें भाष्यकारांनीं जें म्हटलें आहे तें पदसस्कारपक्षाचा आश्रय
 धरूनच म्हटलें आहे असें समजावें, व तस मानल्यास, या परिभाषेचा वर जो अर्थ
 दिला आहे ता, भाष्यविरुद्ध न जाता, भाष्यानीं बरोबर जुळतो पदसस्कारपक्ष म्हणजे
 कार्य हें परिभाषा १५ मध्ये पूर्वीच सांगितल आहे वास्तविक ' वृश्च ' असा घातु उच्चा

रतांक्षणींच, वकारापुढें वल्प्रत्याहारांतील रकार असल्यामुळे वलोप एवढम पावतो. त्यावेळीं ' व्रश् ' धातूपुढें कोणताहि डित् प्रयय नसल्यामुळे मग्नसारणकार्य प्राप्त होतच नाही. पण पदसंस्कारपक्षांत ' वृश्ति ' हें पद सिद्ध करतेवेळीं ' व्रश् ' या प्रकृतीपुढें प्रत्ययांची मांडणी करून पाणिनीय सूत्रान्वयें संस्कार करण्याचा जेव्हां प्रसंग येतो तेव्हां ' व्रश् + श + ति ' अशा स्थितींतच पूर्वापस्थितनिमित्त जो रकार त्याला मानून वलोपरूपी अन्तरङ्गकार्याची व तसेंच ' श ' या पर्यायकडे असणाऱ्या डित् प्रत्ययाला मानून मग्नसारणरूपी बहिरङ्गकार्याची युगपत् प्राप्ति होते. अशा स्थितींत वाम्बविक या परिभाषेप्रमाणें वलोपरूपी अन्तरङ्गकार्य प्रथम झालें पाहिजे. पण धातुपाटांत ' व्रश् ' असा धातु पठित केला असल्यामुळे, वलोपरूपी अन्तरङ्गकार्य न होतां, बहिरङ्ग मग्नसारणकार्यच होते हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. सारांश ' वृश्ति ' या संबधानें जें भाष्य लिहिलें आहे तें पदसंस्कारपक्षाला धरूनच लिहिलें आहे. असें मानल्याशिवाय त्या भाष्याची उपपत्ति लागत नाही, पण तें भाष्य पदसंस्कारपक्षविषयक मानलें म्हणजे, अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग कार्यें युगपत् प्राप्त होतात हें वर दिलेल्या प्रक्रियेवरून स्पष्ट होतें.) या परिभाषेचा ' जातं तत्कालप्राप्तिकं च बहिरङ्गमसिद्धम् ' असा अर्थ केला असल्यामुळे, ' अन्तरङ्गं बहिरङ्गाद्वलीयः ' ही वेगळी परिभाषा मानण्याची काहीं गरज राहत नाही, आणि म्हणूनच ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' १-४-२ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं प्रकृत परिभाषेचा स्वीकार करून त्या वेगळ्या परिभाषेचें प्रत्याख्यान केलें आहे. (' वाद् ऊद् ' सू० ३२९ हें सूत्र प्रकृतपरिभाषेचें शापक आहे असें ग्रन्थकार लगेच पुढें सांगणार आहेत. तें सूत्र पूर्वी झालेलें बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरतें एवढ्याचेंच शापक असल्यामुळे, ' अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं बहिरङ्गमसिद्धम् ' एवढ्याच प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ मानला पाहिजे. पण तसें मानल्यास, युगपत् प्राप्त झालेलें बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरणार नाही. तें देखील असिद्ध ठरणें इष्ट असल्यामुळे, ' अन्तरङ्गं बहिरङ्गाद्वलीयः ' अशी वेगळी परिभाषा प्राचीन वैयाकरणांनीं मानली आहे. पण प्रकृतपरिभाषेच्या आधारें दोन्ही प्रकारचें म्हणजे पूर्वी होऊन गेलेलें व तसेंच युगपत् प्राप्त असलेलें—बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरूं शकून असल्यामुळे ती वेगळी परिभाषा मानण्याची काहीं गरज नाही असें म्हणून, भाष्यकारांनीं त्या वेगळ्या परिभाषेचें प्रत्याख्यान केलें आहे)

अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम् ॥ इयं च त्रिपाद्यां न प्रयतंते त्रिपाद्या असिद्धत्वात् । अस्यान्व धाह ऊद्मूत्रस्यमूत्रप्रहणं शापकमित्येषा सपाद्-सत्ताध्यायीस्या । अन्यथा मग्नसारणमाश्रयिधानेन लघूपधगुणे घृद्धिरेचीति घृद्धौ धिभ्वाद् इत्यादिसिद्धेन्मूर्त्रैयर्थ्यं साष्टमेय । सत्यां होतस्यां बहिरङ्गसं-प्रसारणस्यासिद्धत्वाद्दृष्टपधगुणो न स्यात् ।

जेथें अन्तरङ्ग कार्यं करणाऱ्या सूत्राची प्राप्ति होत तेंथेंच ही परिभाषा उपस्थित होते. ही परिभाषा त्रिपादीय सांगू पडत नाही. कारण मग्नसाष्टाध्यायीच्या इष्टीने

त्रिपादी असिद्ध आहे वाह उ२' सू० ३०९ या सूत्रातील ऊहप्रहण या परिभाषेच
 ज्ञापक असल्यामुळे ही परिभाषा सपादसप्ताध्यायीत आहे असे मानले पाहिजे ('अन्त
 रङ्गशास्त्रचमस्या लिङ्गम् ' असे म्हटल अमून ' बहिरङ्गशास्त्रचमस्या लिङ्गम् ' किंवा
 ' अन्तरङ्गकार्यचमस्या लिङ्गम् ' असे म्हटलें नाहीं याचे कारण हे की बहिरङ्गशास्त्र प्रवृत्त
 हातेवेळी किंवा अन्तरङ्गकार्य हातेवेळी ही परिभाषा उपस्थित न होता, जेथें अन्तरङ्गशास्त्र
 प्रवृत्त होऊ पाहते तेथेच ही परिभाषा उपस्थित होते बहिरङ्गकार्यसपादकसूत्र प्रवृत्त
 हातेवेळी ही परिभाषा उपस्थित झाल्यास, ती त्या बहिरङ्गशास्त्रास आपले कार्य करू
 देणार नाही व त्यामुळे जेथे बहिरङ्गकार्य झाल्यावर अन्तरङ्गकार्याची प्राप्ति आहे तेथे
 अन्तरङ्गकार्य प्राप्तच होऊ शकणार नाही व त्यामुळे ह्ये रूप सिद्ध होणें अशक्य होईल
 अन्तरङ्गकार्य करतेवेळी ही परिभाषा उपस्थित होते असे मानल्यास, अन्तरङ्गकार्य करणारे
 त्रिपादीस्थ सूत्र सापारिकशास्त्ररूपा, पूर्वप्रासिद्धम् ' या न्यायान्वय, असिद्ध असून
 देखिल तसे अन्तरङ्गकार्य प्रथम होण्याची आपत्ति येईल म्हणूनच ' अन्तरङ्गशास्त्रच
 मस्या लिङ्गम् ' अस म्हटलें आहे, व रनाचा अर्थ असा हाता की बहिरङ्गशास्त्रानें आपलें
 बहिरङ्गकार्य केल्यावर जेव्हा अन्तरङ्गकार्य करणारें शास्त्र-म्हणजे सूत्र-प्रवृत्त होतें तेव्हाच
 झालेकें बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरविण्याकरिता किंवा युगपत् प्राप्त झालेल्या बहिरङ्गशास्त्रा-
 ची प्रवृत्ति होऊ न देण्याकरिता व अन्तरङ्गशास्त्रान्वयें प्रथम कार्य व्हावे या करिता ही
 परिभाषा उपस्थित होते साम्बिक अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग हे परस्परसापेक्ष शब्द आहेत
 आणि भाष्यकारांनी असे म्हटलें आहे की ' बहिरङ्गमन्तरङ्गमिति च प्रतिद्वन्द्विभाषि
 नाधेतावधौ । यद्यम् । सधन्तरङ्गे बहिरङ्ग सतिच बहिरङ्गेऽन्तरङ्गम् ॥ ' म्हणून जेथे
 अन्तरङ्गशास्त्राला बहिरङ्गशास्त्र दिसत व बहिरङ्गशास्त्राला अन्तरङ्गशास्त्र दिसतें तेथेच ही
 शास्त्र-म्हणजे सूत्र-परस्पराच्या अपेक्षेनें अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग म्हटलीं जातात जेथे
 त्रिपादीतील सूत्रानें होणार कार्य अन्तरङ्ग आहे व सपादसप्ताध्यायीतील सूत्रानें होणारें कार्य
 बहिरङ्ग आहे तेथे, सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीनें त्रिपादी असिद्ध-म्हणजे नाहीच असें
 असल्यामुळे, सापारिक बहिरङ्गशास्त्रास त्रिपादीस्थ सूत्रानें होणारें अन्तरङ्गकार्य दिसत
 नाहीं व त्यामुळे सापारिक सूत्रानें होणा या कार्यास बहिरङ्गच न येना त कार्य हाते
 पण जेथे काहीं विशेष कारणामुळे त्रिपादीस्थ सूत्रास 'पूर्वप्रासिद्धम्' हें सूत्र लागू पडत
 नाहीं व त्रिपादीस्थ सूत्रानें होणारें कार्य सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरत नाहीं
 तेथे अन्तरङ्गशास्त्र प्रवृत्त हातेवेळी ही परिभाषा लागू पडते असे, आगच्छ हे पयोद '
 या स्थली ' पयस् + द ' अशा स्थितीत ' ससजुपा ह ' सू० १६२ या सूत्रानें ' पय-
 म यातील सकाराला रुच होऊन ' पयस् + द ' अशी स्थिति झाली असता, ' हशि
 च ' सू० १६६ या सिद्धवादातील सूत्राची व तसेंच ' गुरोरपुतोऽनन्त्यस्य ' सू०
 ९७ या असिद्धवादातील सूत्राची युगपत् प्राप्ति होते ' हशि च ' या सूत्राच्या दृष्टीनें
 त्रिपादीतील व वप्रकरणसंबंधाची व पुनप्रकरणसंबंधाची सूत्रे असिद्ध नाहींत ' अतो
 वारज्जनादनुने ' सू० १६३ या सूत्राच्या टीकेत दीक्षितानी म्हटल आहे की ' उच प्रति

र वस्यासिद्धत्व तु न भवति । रत्वमनूद्योत्वविधे सामर्थ्यात् ॥ ' व तसेच ' नादिचि ' सू० १६५ या सूत्राच्या धर्मेत त्यानी म्हटले आहे कीं ' अप्लुतात् इति विशेषणे त तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् ' वरील उदाहरणात उत्त्वकार्य वर्णाश्रयाच्या निमित्तान हाणार असल्यामुळे अन्तरङ्ग आहे व ' लुतकार्य वाषयाच्या आश्रयाने होण रें असल्या- मुळे बहिरङ्ग आहे. या स्थली प्रकृतपरिभाषा प्रवृत्त न झाल्याम प्लुताचे सूत्र पर अस- त्यामुळे, ' पूर्वात्पर बलवत् ' या न्यायान्वयें प्लुत होईल आणि उत्त्व हाणार नाही व त्यामुळे ' पयोद् ' हे इष्ट रूप सिद्ध होणार नाही पण अन्तरङ्गशास्त्राची प्रवृत्ति होते- वेढ्या ही परिभाषा उपस्थित होते असे मानले असल्यामुळे, ही परिभाषा उपस्थित होऊन ' शरीरानृत. ' या सूत्राने होणारे प्लुतरूपी बहिरङ्गकार्य होऊं न देता ' हाशि च ' या सूत्रानें अन्तरङ्गकार्य होऊं देते. जेथे त्रिपादीतील सूत्र ' पूर्वशासिद्धम् ' या न्याया- न्वयें सपादसप्तधाष्याधीच्या दृष्टीने त्रिधा त्रिपादीतील पूर्वसूत्राच्या दृष्टीने असिद्ध ठरते तेथे त्या सूत्राने होणाऱ्या कार्यस-मग ते कार्य अन्तरङ्ग असो त्रिधा बहिरङ्ग असो- ही परिभाषा लागत नाही जम, ' राज्ञ = राजन् + दास् ' येथे ' अहोपोऽन ' सू० २३४ या सापादिक सूत्राने झालेला शस्त्रप्रत्ययनिमित्तक बहिरङ्ग अहोप, ' श्लो इचुन' इचु ' सू० १११ या त्रिपादिक सूत्रान्वयें अन्तरङ्ग कार्य वरण्याचा प्रसंग आला असता, असिद्ध ठरत नाही. तसेच ' अभिषेणयति ' या स्थली ' उपसर्गासुनोति ' सू० २०७० या पूर्व सूत्रान्वयें होणारे पचकार्य पदद्वयनिमित्तक अस-त्यामुळे बहिरङ्ग आहे व ' अट्कुप् ' सू० १०७ या उत्तर सूत्रानें होणारे णत्वकार्य पचपदनिमित्तक असल्यामुळे अन्तरङ्ग आहे. तरी पण दोन्ही कार्ये त्रिपादीन्य सूत्रानीं होणारी असल्यामुळे व या परिभाषेला तीं सूत्र दिसत नसल्यामुळे, अशा टिपणा ही परिभाषा प्रकृत होत नाही व त्यामुळे पच पूर्व होऊन णत्व होत ही परिभाषा जरी अणत्वात्थेत पठित नाही तरी ' वाह ऊद् ' हे सूत्र या परिभाषेचें जापन असल्यामुळे ही परिभाषा त्या सूत्राजय- त्वाच पठित आहे असे मानलें पाहिजे व अशा रीतीने ती सपादसप्तधाष्याधीन्य ठरत अस त्यामुळे तिच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध आहे व त्यामुळे ती त्रिपादीस लागू पडत नाही असे ग्रन्थकारानें दृष्टले आहे.) जर ही परिभाषा ममती तर, केवळ सम्प्रसारण दृष्टीं असे मानिले असत तरी स्फुराद्यगुण होऊन व नंतर ' वृद्धिरेचि ' सू० ७२ या सूत्रान वृद्धि होऊन ' विधीह ' इत्यादि रूपे मिथ्य झालीच असता व ' वाह ऊद् ' या सूत्रा- नील ऊत्पन्न रूपे शक्य असते. परंतु हा परिभाषा असल्यामुळे व बहिरङ्गसम्प्रसारणाचें अमिथ्य टमन स्फुराद्यगुण झाला नसता. (व ' विधीह ' असे रूप मिथ्य झाले नसते. ' वाह ऊद् ' या सूत्रानील ' ऊद् ' प्रथम हा परिभाषेचें जापक आहे हे मिथ्य वरण्या- वरिता वरील पत्रि आहे. ही परिभाषा ममती तर वेवट ' वाह ' एवढेंच सूत्र पुढे होत; व पाणिने ने वेवटच सूत्र वेळ असते, हा सूत्रपूर्वी ' यथा सप्तसारणम् ' हे सूत्र आहे, व त्या सूत्रानील ' सप्तसारणम् ' हा शब्दाची ' वाह ' येथे अनुवृत्ति झाली असते; व त्याद्वारांने ' वाह ' या सूत्राचा अर्थ ' भाव व'ह' सप्तसारण सप्त '

असा झाला असता, व ह्या सूत्राने संप्रसारण होऊन 'विश्वोहः' अमे रूप, 'ही परिभाषा नमती तर, सिद्ध झालेंच असतें. तें कमें सिद्ध झालें अमनें हें गार्ही दिलेल्या प्रक्रियेवरून स्पष्ट होईल. 'वहश्च' सू० ३५१० ह्या सूत्राने 'वह्' घातून 'ग्वि' प्राप्य होऊन, 'अत उपधायाः' सू० २२८२ ह्या सूत्राने उपधादीर्घ होऊन, 'विश्व + वाह् + ग्वि + शम्' अशी स्थिति झाली असता, 'वाहः' ह्या सूत्राने 'व्' अमे संप्रसारण होऊन, 'विश्व + उ + आह् + ग्वि + शम्' असें होऊन, व नंतर 'सम्प्रसारणाच्च' सू० ३३० ह्या सूत्राने पूर्वरूप एकादेश होऊन, 'विश्व + उह् + ग्वि + शम्' असें झाले अमनें; नंतर 'पुगन्तलधूपधस्य च' सू० २१८९ ह्या सूत्राने 'उह्' यांतीळ 'उ' ह्या उपधेचा गुण होऊन; 'विश्व + ओह् + ग्वि (व्) + शम्' अशी स्थिति झाली असता, 'वेरपृजस्य' सू० ३७५ ह्या सूत्राने 'ग्वि' म्हणजे 'व्'चा लोप होऊन, व 'वृद्धिरोचि' सू० ५२ ह्या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेश होऊन, 'विश्वोह् + ० + शम् = विश्वोह् + अम् = विश्वोहः' अमे रूप सिद्ध झालें असतें. परंतु ही परिभाषा असल्यामुळे, 'वाह ऊर्' अमे ऊर्विधायक सूत्र जर नमने व केरळ 'वाहः' एवढेच संप्रसारणविधायक सूत्र अमनें तर, 'विश्वोहः' हें रूप सिद्ध होऊं शकलें नसते; कारण 'विश्व + वाह् + ग्वि + शम्' असा स्थितीत, 'शम्' प्राप्याला मानून होणारे संप्रसारण बहिरङ्ग व अभिद्ध झरले असतें; व तें ह्या परिभाषेप्रमाणे झालेच नाहीं—ह्याने वाह् ह्याचें 'उ + आह् = उह्' अमे रूप झालेंच नाहीं, व तें 'वाह्' असेंच आहे—अमे मानने भाग पडलें असने; आणि त्यामुळे, 'ग्वि' प्राप्यामुळे 'पुगन्तलधूपधस्य च' ह्या सूत्राने होणारा उपधेचा गुण होऊं शकला नमता, व 'विश्व + उह् + शम् = विश्वोहः' अमे 'अट्टणः' सू० ६९ ह्या सूत्राने रूप सिद्ध झालें अमने. पण 'वाह ऊर्' ह्या सूत्रांत 'ऊर्' म्हण केले असल्यामुळे, 'विश्वोहः' अमे रूप सिद्ध होण्यास यांहींच अडचण पडत नाहीं हें खालील दिलेल्या प्रक्रियेवरून स्पष्ट होईल. 'विश्व + वाह् + ग्वि + शम्' ह्या स्थितीत, 'वाह ऊर्' ह्या सूत्राने 'ऊर्' होऊन, 'विश्व + उ + आह् + ग्वि + शम्' अशी स्थिति झाली असता, ऊर् ह्याला संप्रसारणसेजा असल्यामुळे, 'सम्प्रसारणाच्च' सू० ३३० ह्या सूत्राने पूर्वरूप एकादेश होऊन, आणि 'वेरपृजस्य' सू० ३७५ ह्या सूत्राने 'ग्वि = व्' लोप होऊन व नंतर 'एत्येधायसु' सू० ७३ ह्या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'विश्वोहः' अमे रूप सिद्ध होतें. यावर क्रितीक वैपारण असें ह्यागत की 'विश्वोहः' या टिप्पणी शस्राप्यवनिमित्तक संप्रसारण बहिरङ्ग असले तरी 'सम्प्रसारणाच्च' सू० ३३० या सूत्रान्वये होणाऱ्या पूर्वरूपएकादेशाने तें संप्रसारण वाचम राहते नसल्यामुळे व पूर्वरूपएकादेश बहिरङ्ग व असिद्ध नसल्यामुळे, 'पुगन्तलधूपधस्य च' या सूत्राने 'उह्' यांतीळ उधाराला गुण होऊन व 'वृद्धिरोचि' या सूत्राने वृद्धि होऊन 'विश्वोहः' हें रूप सिद्ध होण्यांत अडचण येत नाहीं पण हें ह्यानें बरोबर नाहीं; कारण 'हल्' सू० २५५९ या सूत्राचा 'अज्ञानवद्दलः परं यत्सम्प्रसारणे नदन्तात्तस्य दीर्घश्चात्'

अथा अयं अनन्तरमुळे, पूर्वसूत्रादेन संप्रसारगतस्य मानस्य भावे हे दृष्ट होते म्हणून जस संप्रसारण बहिरङ्ग व अमिद टाते त्याचप्रमाणे एकादेन देवात् बहिरङ्ग व अमिद टातो इतर वैयाकरण या शिकेचें अशा रीतीने निरसन करितात कीं, 'संप्रसारणाच्च' या सूत्रान्तरें संप्रसारणापुढें अमगा-या अक्षाचीच कवळ निरुक्ति सांगितली आहे. त्यामुळे संप्रसारणापूर्वीच अच् निवृत्त होऊन संप्रसारण जमिचें तमेष कायम राहणें व तें दाम्प्रत्ययनिमित्तक संप्रसारण बहिरङ्ग व अमिद अमर्यामुळे, गुणकार्य होउं नाहून नाहों म्हणून 'वाह ऊद्' या सूत्रांतून ऊद्महग चरितार्थ होऊन या परिभाषेचें शापरक टातें. आतां दुसरी दाका अशी कीं वरील उदाहरणांत जे संप्रसारण होणें त दाम्प्रत्ययाया निमित्तामुळे होत नसून भवेत्तया निमित्तामुळे होतें, व 'संज्ञानिमित्तकं बहिरङ्गत्वञ्च' आणि संज्ञेच 'परंपरया निमित्तत्वमादाव बहिरङ्गत्वाध्वजे तु न मानम्' असे दोन भिदांत नुसतेच वर भागितले असल्यामुळे, परंपरेंत दाम्निमित्तामुळे झालेले पण व, स्तविक भवेत्तमुळे झालेले संप्रसारण बहिरङ्ग व अमिद टात नाहों आणि त्यामुळे स्वरूपगुण व वृद्धि होऊन 'विधाहः' हे रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. पण हे म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण 'विध+वाह+नाम्' या स्थली 'विध' हे फर्मणि उपपद् व रवापुढें 'वह्' घात्तुं विवप्रत्ययात् रूप या दोन पदांना मानून भवेत्ता होणारी अमर्यामुळे आणि भवेत्ता होण्याकरितां निमित्त वचन्य भाक्षित वगैरे त्यागत असल्यामुळे, भवेत्तानिमित्तक संप्रसारणकार्य बहिरङ्ग व अमिद टातिलें आहे म्हणून संप्रसारणकार्य बहिरङ्ग व अमिद नाहीं हे म्हणणें बुर टातें.)

न च पुगन्तेतिसूत्रेनिमित्तमित्यो विदोरणमत एव भिनत्तीत्यादी न गुणः, एयं च नाज्ञानतत्त्वं इति नियेधात्त्वचं परिभाषाप्रवृत्तिरिति-
 याच्यम् । प्रत्ययस्याह्वानेन उन्धितावाह्वयेन नर्प्रत्याययान् । पुगन्तेत्यादी
 वनंपास्याध्वयनेनप्रत्ययवराह्वयपयन्तपृथक्कारणेनो गुण इतीति गुणपूर्वी
 इति सूत्रभाष्यममतेऽयं भिनत्तीत्यादायदायाच्च ॥

प्राची अनुवृत्ति आहे, व या पूर्वसूत्राचा अर्थ ' सार्वधातुक क्रिया आर्धधातुक प्रत्यय पुढे असतां ' असा आहे. असा प्रत्यय पुढे असणे हे जे निमित्त तें, अज्ञाचे विशेषण नमून इक्' चे विशेषण आहे व ' पुगन्तलघूपधस्य च ' या सूत्रातील ' पुगन्त व ' लघूपध ' हे शब्द बहुव्रीहि समासाने तयार झालेले सामामिक शब्द असून ते अज्ञाचे विशेषण आहेत म्हणून ' पुगन्तलघूपधस्य च ' या सूत्राचा अर्थ असा होतो की, ' पुगन्तं वा लघूपधं यद्गुणं तदवयवभूतस्य सार्वधातुकार्धधातुकप्रत्ययपरस्परस्य इव ' गुणः स्यात् '— म्हणजे पुगन्तं क्रिया लघूपध अच् असून त्या अज्ञाचा अवयव इर् असल्यास व त्या इकापुढे सार्वधातुक क्रिया आर्धधातुक प्रत्यय हे निमित्त असल्यास, त्या इकाला गुण होतो असा तन्हेचा या सूत्राचा अर्थ केल्यास ' भिनत्ति ' इत्यादि स्थली इकारास गुण होत नाही, कारण ' भिनद् + तिप् ' या टिकाणी ' भिनद् ' हे अज्ञ असून व ' भि ' यांतील इकार त्या अज्ञाचा अवयव असून देखील, त्या इकारापुढे ' तिप् ' हा सार्वधातुक प्रत्यय नाही. इकर व ' तिप् ' प्रत्यय या दोहोंत एकपेशां अधिक घणांचे व्यवधान आहे व ' येन नाव्यवधानं तत्र व्यग्रहितेऽपि परनिमित्तकं कार्यं भवति ' असा न्याय असल्यामुळे, जेथे लघूपधेचा गुण होणे सांगितले आहे तशा टिकाणी केवळ एक वर्णाच्च व्यवधान सहन करिता येते; जास्त वर्णांचे व्यवधान असल्यास, गुण हाऊ शकत नाही, व त्यामुळे ' भिनत्ति ' या अज्ञातील इकाराला गुण होत नाही, आणि ' नाजान तपं ' ही तिपेधात्रक परिभाषा असल्यामुळे व त्या परिभाषेचा अर्थ अचाच्या अनन्तर—म्हणजे लगेच पुढे अमणान्या—निमित्तामुळ हाणारे कार्य वरतेवढी पूर्वी झालेल बाहुरू कार्य बाहिरून टरत नाही असा असल्यामुळे, ' विशाढः ' या स्थली, प्रकृतपरिभाषा लागूच पडत नाही, कारण ' विश्व+वाह् + ण्वि+शस्=विश्व+उ+आह्+ण्वि+शस्=विश्व+उह्+ण्वि+शस् ' असा स्थितीत ज्यांत लघूपधभूत अच् जां उकार आहे तशा ' उह् ' या अज्ञापुढे ' ण्वि ' हा आर्धधातुक प्रत्यय असल्यामुळे, त्या प्रत्ययरूपी निमित्ताने ' उह् ' यांतील उपधाभूत उकारास गुण कार्य करितांना पुढे असलेल्या ' शस् ' प्रत्ययरूपी निमित्तामुळे ' वाह् ' यांतील वकारास झालेले उकाररूपी समप्रमाणकार्य बाहिरून मानता येत नाही, व त्यामुळे उकारास गुण होण्यांत कांही अडचण येत नाही, व गुण झाला म्हणजे ' विश्व +ओह्+ण्वि+शस् ' अशी स्थिति होऊन व ' वैरष्ट्वस्य ' या सूत्राने ' ण्वि '—म्हणजे व्—चा लोप होऊन व ' वृद्धिरेचि ' या सूत्राने वृद्धिरूप एकारदेश होऊन ' विशाढः ' हे रूप मिळू होण्यांत कांही अडचण येत नाही. पण प्रत्यकार म्हणतात की,) हे म्हणणे बरोबर नाही; कारण प्रत्यकारा अज्ञाचे आकांक्षा असल्यामुळे म्हणजे प्रत्यय हा नेहमी अज्ञास लागत असून, प्रत्यय गटला की, अज्ञाची अवश्य उपस्थिति होत असल्यामुळे प्रत्ययाचा अज्ञाचे टिकाणी अन्वय होणे—म्हणजे प्रत्यय इकाचे विशेषण न होतां अज्ञाचे विशेषण होणे—हेच योग्य आहे. दुसरे अर्थ की ' इको गुणवृद्धी ' १-१-१ या सूत्रावरील भाष्यांन सांगितल्याप्रमाणे पुगन्त व लघूपध या शब्दाचा (बहुव्रीहि समस न करितां) कर्मधारय समास केल्या असतां, ' पुगन्तलघूपधस्य च ' या सूत्राचा सार्वधा-

तुसार्धधातुकरुप्रत्ययस्य यदङ्गं तदवयवस्य लघूपधारूपस्य इको गुणो भवति ' असा अर्थ होऊन 'मिनसि' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्यांत यांहीं अडचण येत नाही. (' सार्वधातु-कार्धधातुस्योः' व 'पुगन्तलघूपधस्य च' हीं अङ्गाधिकारांतील सूत्रे आहेत. त्या अधिस्वरांत पठित असलेल्या सर्व सूत्रांत 'अङ्गस्य' हें अधिस्वरसूत्र अनुवृत्त होतें व अङ्ग आणि प्रत्यय यांना परस्पराची आत्ताक्षा असल्यामुळे प्रत्यय याचा अङ्गात अन्वय करणें—म्हणजे प्रत्ययाला इकाचें विशेषण न मानतां अङ्गाचें विशेषण मानणें—हेंच योग्य ठरतें. त्याचप्रमाणें 'पुक् अन्ते यस्य तत्पुगन्तम्' व 'लघ्वी उपधा यस्य तत् लघूपधम्' असा 'पुगन्त' व 'लघूपध' या दोन शब्दाचा अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहि समास करून त्याचा अङ्गाचें विशेषण न मानतां त्यांचा 'पुकि अन्तः पुगन्त', लघ्वी उपधा लघूपधा, तयोः सपाहारः पुगन्तलघूपधम्' असा तन्हेनें भाष्यकारांनी जो समास केला आहे तसाच समास करणें इष्ट आहे. तसें वेलें असतां 'पुगन्तलघूपधस्य च' या सूत्रांत 'सार्वधातुसार्वधातुस्योः' व 'अङ्गस्य' हीं दोन सूत्रे अनुवृत्त होत असल्यामुळे त्या सूत्राचा, सार्वधातुक किंवा आर्धधातुक प्रत्यय उपा अङ्गाच्या पुढें येतो त्या अङ्गाच्या उपधाभूत इकाला गुण होतो असा अर्थ होतो; व असा अर्थ केला म्हणजे लघ्वेच पुं सार्वधातुक किंवा आर्धधातुक प्रत्यय अमणे हें इकाच्या गुणाचें साक्षात् निमित्त ठरतां परंपरेनें निमित्त ठरतें व त्यामुळे 'नाजानन्तर्ये', ही परिभाषा 'विश्वोदः' या उदाहरणांत उपधाभूत उकाराचा गुण परतेवेळीं लागू पडत नाही. ती परिभाषा अशाच ठिकाणीं लागू पडते कीं उपा अचाला कार्य करणें आहे त्या अचाला कार्य होण्याचें सूत्रनिर्दिष्टनिमित्त त्या अचाला लघ्वेच पुढे आहे. तशी स्थिति वर मागितल्याप्रमाणे प्रकृतउदाहरणात उपलब्ध नमत्यामुळे पूर्वी झालेल्या संप्रसारण कार्याचे बहिरङ्गत्व नष्ट होऊं शकत नाही व त्यामुळे उकारास गुण होऊं शकत नाही, आणि 'विश्वोदः' असे रूप सिद्ध होऊं शकत नाही. म्हणून 'वाह ऊट्' हें सूत्र आवश्यक आहे आणि वर मागितल्याप्रमाणे त्या सूत्रांतील ऊट्प्रहण या परिभाषेचे जापक ठरते पण हे मागेसांचे म्हणजे पुष्कळ टीकाकारांस मान्य नसून ते असे म्हणतात कीं 'पुगन्तलघूपधस्य च' या सूत्रान्वये उपधेनेंल इकास गुण होण्याकरितां, ज्याप्रमाणे 'येन नक्षत्रधानम्' या श्याफान्वये पृथ्व्यांचे रत्नधान सद्य मानणें आहे तसें 'नाजानन्तर्ये' ही परिभाषा लागण्याकरितां पृथ्व्यांचे रत्नधान सद्य परण्याकरितां योग्यतेच प्रमाण नाही असा शक्तिनें वास्तविक मागेसांचे वरील उदाहेचे समाधान करायलास पाहिजे होतें; व तसा शक्तिनें मागेसांचे वरील उदाहे उत्तर दिवें असतें तर 'विध+उत्+ग्वि+तम्' या शब्दांचे उपा उकाराचा गुण होणें आहे त्या उकारांत व विध प्रत्ययांत इकाराचें रत्नधान अपक्यामुळे उकारास इकाराचा उकाररूपी संप्रसारण कार्याचे बहिरङ्गत्व नष्ट होत नाही व त्यामुळे उकारास गुण होऊं शकत नाही. म्हणून 'वाह ऊट्' या सूत्रांतील ऊट् प्रमाणे परिभाषा होऊन या परिभाषेचे जापक ठरते)

अकारान्तोपसर्गोऽनकारान्ते चोपपदे घेर्घांहेर्घां ण्विचिचायनाभिधाना-
न्न रत एव । वार्युहेस्यादि तृहतेः ष्विचिचि बोध्यम् । धातूनामनेकार्थत्वाच्चायां-
सङ्गतिः । प्रौढ इत्याद्यसाध्वेव घृद्धेरप्राप्ते अस्योहस्यानर्थक्यान्न प्रादुहोदो
स्यस्यापि प्रवृत्तिः ॥

(भातां शंकारान् अशीं दंतां करतां कीं ' प्र ' इत्यादि उपसर्गापुंढे विधा
' वारि ' इत्यादि अनकारान्त उपसर्गापुंढे ' वद् ' धातूचं ण्विचिप्रत्ययान्त रूपविधा
' वाद् ' धातूचं विचिप्रत्ययान्त रूप आलं असतां ' प्रौढ. ' घ ' वार्युहा ' इत्यादि रूपं
सिद्ध होण्याकरितां ' वाद् ऊद् ' या सूत्रांत ऊद्ग्रहण केलें आहे, व तशा रीतीनें त
ऊद्ग्रहण करितांयं ठरत असल्यामुळें प्रवृत्तवर्तिभाषेनें ज्ञापक मानतां येत नाहीं. शंका-
पार झगती कीं जर ' वाद् ऊद् ' हे सूत्र नमते तर ' प्रवाद् ' या शब्दाच्या द्विती-
येच्या षड्वचनार्थें ' प्रौढ. ' असें इष्ट रूप सिद्ध न होता, ' प्रोहः ' असें विवृत रूप
झालें अमने; जसें ' उद् ' न करिता मग्रमारण केलें अमने तर ' प्र+वद्+ण्वि+दाम्
=प्रवाद्+ण्वि+दाम्=प्र+उ+प्र इ+ण्वि+दाम्=प्र+उह्+ण्वि+दाम्=प्र+ओह्+०+अम् '
अशी स्थिति होऊन, ' ण्टि पररुम् ' सू० ७८ या सूत्रानें पररुप एनादेश करवापर
' प्रौढ. ' असें रूप झालें अमने. पण ' वाद् ऊद् ' हे सूत्र अमल्यामुळे ' प्र+वाद्+दाम्
=प्र+उ+आह्+दाम्=प्र+उह्+अम् ' अशी स्थिति होऊन ' एयेधयुट्मु ' सू० ७३
या सूत्रानें घृट्तरुप एनादेश होऊन ' प्रौढः ' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. तसेंच ' वारि
+वाह्+विच्+टा ' अशा स्थितीत ऊद् न करितां सप्रसारण केल्याम, ' वारि+उ+अ इ
विच्+टा=वारि+उह्+विच्+टा ' अशी स्थिति झाली अमतां, ' पुगन्तलृपधम्य घ '
या सूत्रानें ' उह् ' यातील लृपधभात उकाराम गुण होऊन ' वारि+ओह्+०+आ '
अशी स्थिति झाल्यावर, ' इको यणचि ' या सूत्रानें यणादेश होऊन ' वार्योहा ' असें
विवृत रूप सिद्ध झालें अमने, पण ऊद् केल्याम, ' वारि+वाह्+विच्+टा=वारि+उ
+आह्+विच्+टा=वारि+उह्+विच्+टा ' अशा स्थितीत ' उह् ' यातील उपधा ऱ्हम्य
नसल्यामुळें, ' पुगन्तलृपधम्य घ ' या सूत्रानें गुण न होतां, ' इको यणचि ' या
सूत्रानें यणादेश होऊन ' वार्युहा ' असें इष्ट रूप सिद्ध होते. या शक्येवर प्रत्यकार असें
उत्तर देतात कीं) अकारान्त उपसर्गापुंढे किंवा अनकारान्त उपसर्गापुंढे ' वद् ' धा-
तूचं ण्विचिप्रत्ययान्त किंवा ' वाद् ' धातूचं विचिप्रत्ययान्त रूप येतच नाहीं; कारण
भाषेत अशा शब्दांचा प्रयोग कोठेहि केलेल्य आढळत नाहीं. (' वार्युहा ' या शब्दाचा
प्रयोग भाषेत आढळतो हें खरें) पण अशा प्रकारचे शब्दप्रयोग ' उह् ' धातूचा
विचिप्रत्यय लागून सिद्ध झाले आहेत असें समजावें (' वाद् ' धातूचा विचिप्रत्यय लागून
तरीं रूपें सिद्ध झालीं आहेत असें समजू नये. ' उह् ' घ तूचा ' उह् वितकें ' अया
अर्थ आहे तरी) प्रत्येक धातूचे अनेक अर्थ असल्यामुळें, व धातूपाठान धातूचे सर्व अर्थ
न देतां केवळ प्रसिद्ध अर्थ दिजे अमच्यामुळें, ' उह् ' धातूचा अर्थ ' उह् प्रापणे '

असा केल्यास, ' वायुंद्वा ' इत्यादि शब्दांचा वास्तविके जो अर्थ आहे त्या) अर्थाचा बोध होण्यांत कांही अडचण येत नाही. ' प्रौहः ' इत्यादि रूपे अगुढच आहेत; कारण अशा स्थली (' ऊद् ' च्या अभावामळे) कोणत्याहि सूत्रानें वृद्धीची प्राप्ति नाही. तसेच ' प्रौहः ' इत्यादि स्थली ' ऊह ' हा शब्द अनर्थक असल्यामुळे ' प्रादूहोदोह्ये-पैरथेषु '—सू० ७३ वरील वार्तिक—या वार्तिकाची देखील प्राप्ति नाही (' प्र+ऊह+क्विप् +शस्=प्र+ऊह्+०+अस् ' येथील ' ऊह ' शब्द अनर्थक आहे; कारण तो शस्प्रत्ययाचा एकदेश ' अ ' व ' ऊद् ' या दोहोंचा संधि होऊन तयार झाला आहे. हा ' ऊह ' शब्द घञन्त ' ऊह ' शब्दाप्रमाणें अर्थवान् नाही. म्हणून ' अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य — परिभाषा १४—या परिभाषेप्रमाणे वरील वार्तिकांत सांगितलेल्या ' ऊह ' या अर्थावान् शब्दानें, वर सांगितल्याप्रमाणें संधीनें बनलेल्या ' ऊह ' या अनर्थक शब्दाचें, ग्रहण होऊं शकत नाही; आणि त्यामुळे ' प्र+ऊह ' येथें वरील वार्तिकाभयें वृद्धिरूप एकदेश होऊं शकत नाही आणि ' प्रौहः ' असें रूप कोणत्याहि तऱ्हेनें सिद्ध होऊं शकत नाही)

न च कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यामेतत्प्रवृत्तिर्दुर्वारिति वाच्यम् । पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावेन पूर्वस्य तन्निरूपितबहिर्द्गत्वाभावात्तया तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनासम्भवात् । न चानया पूर्वस्यासिद्धत्वात्तदभावन तं प्रति परासिद्धत्व पूर्वत्रेत्यनेन यक्तुमशक्यमिति वाच्यम् । एवं हि विनिगमनाविरहाद्बुभयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तेः । किं च पूर्वत्रेत्यस्य प्रत्यक्षत्वेन तेनानुमानिक्या अस्या बाध एवोचितः । अतः कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्या-मस्या अनुपस्थितिरेव ॥

(शंकाकार अशी शंका करतो कीं, जरी ही परिभाषा यथोद्देशात् त्रिपादीस लागू पडत नाही तरी) कार्यकालपक्षांत परिभाषेची त्रिपादीमध्यें प्रवृत्ति बंद करणे अशक्य आहे—पण हे म्हणणें बरोबर नाही; कारण (' पूर्वत्रासिद्धम् ' सू० १२ या सूत्रान्बयें) सापादिक पूर्वसूत्राच्या दृष्टीनें त्रिपादींतील परसूत्र असिद्ध ठरत असल्यामुळे (परसूत्र अन्तरङ्गकार्य करणारें अमलें व पूर्वसूत्र बहिरङ्गकार्य करणारें असले तरी बहिरङ्गकार्य करणाऱ्या सापादिक पूर्वसूत्राच्या दृष्टीनें अन्तरङ्गकार्य करणारें त्रिपादींतील परसूत्र अभिद्ध ठरतें व त्यामुळे त्रिपादींतील परसूत्रानें होणाऱ्या अन्तरङ्गकार्याला) अन्तरङ्गत्व येऊं शकत नाही, व त्या त्रिपादिक परसूत्राच्या दृष्टीनें सापादिक पूर्वसूत्रानें होणाऱ्या कार्याला बहिरङ्गत्व येऊं शकत नाही; आणि प्रकृतपरिभाषेनें त्या बहिरङ्गकार्य करणाऱ्या सापादिक पूर्वसूत्रास असिद्ध ठरवितां येणें अशक्य आहे (आतां शंकाकार असा शंका करतो कीं) या परिभाषेच्या आधारे बहिरङ्गकार्य करणारें सापादिक पूर्वसूत्र अन्तरङ्गकार्य करणाऱ्या त्रिपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें अभिद्ध—म्हणजे ते विद्यमानच नाही असें—ठरत असल्यामुळे, ' पूर्वत्रासिद्धम् ' या सूत्रांतील ' पूर्वत्र ' या शब्दानें त्या बहिरङ्गकार्य करणाऱ्या सापा-दिक पूर्वसूत्राचें ग्रहणच होऊं शकणार नाही व असा शीर्षनें बहिरङ्गकार्य करणारें सापा-

दिक पूर्वमूत्र अन्तरङ्गकार्य करगान्या त्रैपादिक परमूत्राच्या दृष्टीने अमिद्र ठरल. (व बहिरङ्गकार्य करगान्या सापादिक पूर्वमूत्राच्या दृष्टीने अन्तरङ्गकार्य करगारें त्रैपादिक परमूत्र अमिद्र ठरू नकार नाही पण ग्रन्थकार म्हणतात की) हें म्हणजे बरोबर नाही. वारग या परिभाषेप्रमाणे अन्तरङ्गकार्य करगान्या त्रैपादिक परमूत्राच्या दृष्टीने बहिरङ्गकार्य करगारें सापादिक पूर्वमूत्र अमिद्र ठरणार, व ' पूर्वप्रामिद्रम् ' या सूत्रान्वये भाषादिक पूर्वमूत्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक परमूत्र अमिद्र ठरणार. अशा रीतीने एकमेकांच्या दृष्टीने एकमेक अमिद्र ठरल्यामुळे व दोहोंतून कडाचें प्रहण करावें (व कोणत्या सूत्रामिद्र व कोणत्या सूत्राम अमिद्र मानावें) हें ठरविण्याचें कोणतेहि माधन उपलब्ध नसल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषा व ' पूर्वप्रामिद्रम् ' हें सूत्र हीं दोन्ही प्रकृत होऊं नकार नाहीत. (व त्यामुळे कोणतें सूत्र मिद्र व कोणतें अमिद्र हें ठरवितां येणें असाय हांगार.) दुसरे अर्थ फी ' पूर्वप्रामिद्रम् ' हें सूत्र अटाव्यावीस प्रायश्च पटित अमत्यामुळे व प्रकृतपरिभाषा येवज अनुमानाच्या आधारावर रचली असल्यामुळे—म्हणजे ' वाह ऊद् ' या सूत्रातील ऊद् प्रहणरूपी जापकाच्या आधारे मानली असल्यामुळे—प्रायश्च पटित सूत्राने—म्हणजे ' पूर्वप्रामिद्रम् ' या सूत्राने—प्रकृत आनुमानिकी परिभाषेचा वाच होणें हेंच योग्य ठरतें म्हणूनच कार्यशालपक्षांत देखील ही परिभाषा त्रिपादीत मुर्द्धीच उपस्थित होत नाही अर्थच मानतें पाहिजे (आणि अर्थ आहे म्हणूनच जेथें प्लवचा स्थली अन्तरङ्गकार्य करगान्या त्रैपादिक सूत्राची व बहिरङ्गकार्य करगान्या सापादिक सूत्राची युगपत् प्राप्ति होते तेथें ही परिभाषा मुर्द्धीच लागू पडत नाही व ' पूर्वप्रामिद्रम् ' या सूत्रान्वये त्रैपादिक सूत्र अन्तरङ्गकार्य करगारें असून देखील अमिद्र ठरतें व बहिरङ्गकार्य करगारें सापादिक सूत्रच प्रकृत होतें. जसे ' मनोरथ-मनस्तरथ ' या उदाहरणांत ' समनुवो रः ' या सूत्रानें रुच होऊन ' मनस्तरथ ' अशी स्थिति झाली असता, अन्तरङ्गकार्य करगान्य. ' रो रि ' सू० १०३ या त्रैपादिक सूत्राची व तसेच बहिरङ्गकार्य करगान्या ' हशि च ' सू० ११६ या सापादिक सूत्राची युगपत् प्राप्ति होते. ' हशि च ' या सूत्राच्या दृष्टीने ' रो रि ' हें सूत्र अमिद्र ठरत असल्यामुळे, ' रो रि ' हें सूत्र प्रकृत न होतां ' हशि च ' हें सूत्र प्रकृत होऊन ' मनोरथ ' अर्थ इष्ट रूप मिद्र होतें.)

अत एव कार्यकालपक्षमेवोपक्रम्योक्तयुर्ध्वगत्याऽपुत्रोऽयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादित्युक्तं विसर्जनीयसुनी भाष्ये सिद्धान्तिना । त्रिपादीस्थेऽन्तरङ्गो कर्तव्येभ्यं परिहारो न युक्त इति तदर्थः । किं तु यत्रनमंवारम्भव्यमिति तदादायः ॥

(यथोद्देशपक्षांत व तसेच कार्यकालपक्षांत ही परिभाषा त्रिपादीच लागू पडत नाही,) म्हणूनच, ' खरवमानपोर्विमर्जनीयः ' ८-३-१५ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनी कार्यकालपक्षाचा उपक्रम करून व वर सांगितलेल्या युर्ध्वीचा अनुवाद करून (' विमर्जनीयोऽनुत्तरपदे ' हें वार्तिक अथवा अर्थ ह्या संक्षेप

धाने विचार करितांना जेव्हां अशी शंका निघाली की, हें वार्तिक असण्याची मुळीच गरज नाही, कारण वृद्धि बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे रेफाचा विसर्जनीय होऊंच शकत नाही; तेव्हां ह्या शंकेचें उत्तर देतांना) भाष्यकार सिद्धान्तपक्ष सांगतेवेळीं असें झणतात कीं, असा रीतीनें (वृद्धीच्या) बहिरङ्गत्वामुळे वार्तिक अर्थ ठरविणें अयोग्य आहे. ह्या भाष्याचा आशय हा आहे कीं, त्रिपाठीत पठित असलेल्या सूत्राचे अर्थ अन्तरङ्ग कार्ये करणें आहे तेथें (अन्तरङ्गपरिभाषेचा आधार घेऊन,) आलेल्या अङ्गणांचा परिहार करणें योग्य नाही व वरील वार्तिकार्थें अवश्य पठण केलें पाहिजे (' नृपतेः अपत्यं पुमान् नारपत्यः ' ह्या उदाहरणांत, ' दिव्यदित्यादिसुपत्युत्तरपदाण्यः ' सू० १०७७ ह्या सूत्रानें अण्यार्थें ' ण्य ' प्रात्यय होऊन, ' तद्विनेष्वचामादेः ' सू० १०७९ ह्या सूत्रानें आद्यच् ' ऋ ' ला वृद्धि होऊन व ' यस्येति च ' सू० ३११ ह्यानें इकाराचा लोप होऊन, ' नारपत्य. ' असें रूप होतें; जसें- ' नृपति + ण्य = नारपति + ण्य = नार् + पन् + ण्य (य) = नारपत्यः '. ह्या उदाहरणांत प्रथम असा निघतो कीं, ' नार् ' ह्या पदांत पदान्ती असलेल्या ' र ' चा ' खरवसानयोर्विसर्जनीय ' सू० ७६ ह्या सूत्रानें विसर्ग का होऊंच नये ? वास्तविक य सूत्रानें रेफाचा विसर्ग होऊन, ' विसर्जनीयस्य सः ' सू० १३८ ह्या सूत्रानें विसर्गाचा सकार झाला पाहिजे. असें न व्हावें म्हणून वार्तिककारांनीं ' विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे ' असें वार्तिक मुद्दाम केलें आहे. ह्या वार्तिकान्वयें पुढें उत्तरपद असल्यामुळे, रेफाचा विसर्ग न होतां, तो जसाचा तसाच राहतो. ह्यावर शंकाकार अशी शंका करतो कीं, हें वार्तिक असण्याची काहीं गरज नाही; कारण ' ण्य ' प्रत्ययाला मानून ऋणाची वृद्धि ' आर् ' झालेली असल्यामुळे, ती ह्या परिभाषेप्रमाणें बहिरङ्ग व असिद्ध ठरते व ती झालीच नाही असेंच मानलें पाहिजे. झणजे मग रेफ नाहीच असें मानल्यास ' खरवसानयोर्विसर्जनीयः ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊंच शकत नाही. ह्या शंकेवर भाष्यकार असें उत्तर देतात कीं, ' खरवसानयोर्विसर्जनीय. ' हें त्रिपाठीतील सूत्र आहे. ह्या सूत्रानें अन्तरङ्ग कार्ये-झणजे रेफाचा विसर्जनीय-करणेवेळीं, सापादिक वृद्धि रूप बहिरङ्गकार्य असिद्ध मानतां येत नाही; कारण अन्तरङ्ग परिभाषा त्रिपाठीस लागू पडत नाही. त्यामुळे सापादिक वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्याला त्रिपाठीनें होणारें अन्तरङ्गकार्ये द्विमत नमल्यामुळे ते बहिरङ्ग ठरूं शकत नाही व ते प्रथम होतें व त्यानंतर रेफाचा विसर्ग होणें हें कार्ये थांबवितां येत नाही. पण तें कार्ये न व्हावे म्हणून वरील वार्तिकची आवश्यकता आहे. सारास, भाष्यकारांच्या ह्या व्याख्यानावरून हें स्पष्ट होतें कीं, त्यांच्या मतें ही परिभाषा कार्यकालनक्षाने देविल त्रिपाठीस लागत नाही.)

अत एव निगाल्यते इत्यादौ ल्यार्थं तस्य शेष इति चचनमेवात्प्रम् ।
अन्यथान्तरङ्गव्याणिलोपात्पूर्वैर्धैकस्मिन्नल्ये तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

(त्रिपादास ही परिभाषा लागत नाही) म्हणूनच, ' निगार्यते ' इत्यादि म्हाला, ल व होण्याकरिता, ' तस्य दोषः सयोगादिलोपलक्षणेषु ' असे वार्तिक (' न पदान्त ' १-१-५८ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत) मुहाम सांगितले आहे. जर ही परिभाषा त्रिपादास लागू पडत अमता तर हे वार्तिक व्यर्थ ठरले असते, (व ते भाष्यकारांनी सांगण्याचे काही कारण नव्हत,) कारण वैकल्पिक लस्य अन्तरङ्ग अय-रामुळेत बहिरङ्ग णिलोपापूर्वी, होऊं शकल असते. (' निगाल्यते ' हे नि+गृ निगरण ' ह्या तुदादिगणांतील धातूच्या णिवन्ताचे कर्मणि रूप आहे. ' नि+गृ+गिच्+वृ+ते ' ह्या स्थितांत ' रचो ङिति ' सू० २५४ ह्या सूत्राने, णिच् प्रत्यय पुढे असल्यामुळे ' गृ ' ह्यांतील ' क् ' ची ' आर् ' अशी वृद्धि होऊन व नंतर ' णेरनिटि ' सू० २३१३ ह्या सूत्राने ' णि ' लोप होऊन, ' निगार्यते ' हे रूप सिद्ध होते आणि ' निगाल्यते ' हे वैकल्पिक रूप ' अचि विभाषा ' सू० २५४१ ह्या अन्विष्टाण्डांतील सूत्राने होते. येथे ' णिच् ' ला-म्हणजे ' इ ' या अचाला-मानून होणारे वैकल्पिक ' लस्य ' अन्तरङ्गकार्य आहे, व पुढे असल्या ' रक् ' प्रत्ययामुळे होणारा ' णि ' लोप हे बहिरङ्गकार्य आहे. ' असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' ह्या परिभाषेप्रमाणे, अन्तरङ्गकार्य प्रथम केल्यास, ' णि ' -म्हणजे ' इ ' -पुढे असल्यामुळे, ' अचि विभाषा ' ह्या सूत्रान्वये वैकल्पिक लस्य होऊन ' निगार्यते ' व ' निगाल्यते ' अशी रूपे सिद्ध होतात. पण ' पूर्वशासिद्धम् ' ह्या साक्षात् पठित सूत्रान्वये, ' णेरनिटि ' ह्या सिद्धकाण्डातील सूत्राने णिलोपकार्य प्रथम केल्यास, ' गार् ' ह्या पुढे ' णि ' राहत नाही. म्हणून ' अचि विभाषा ' हे सूत्र लागूणार नाही, व वैकल्पिक लस्य होणार नाही. णिलोपपूर्वी अनादेश स्थानिवत् मानून ' अचि विभाषा ' हे सूत्र लावतच येत नाही, कारण ' पूर्वशासिद्धे न स्थानिवत् ' असे वार्तिक आहे, व त्या वार्तिकचा अर्थ असा आहे की, त्रिपादांत सांगितलेल्या सूत्रा-द्वये कार्यकरिताना, आदेश स्थानिवत् मानू नये मग ' निगाल्यते ' हे रूप सिद्ध होणार नाही, म्हणून भाष्यकार म्हणतात की, ' तस्य दोषः सयोगादिलोपलक्षणेषु ' -म्हणजे ' पूर्वशासिद्धे न स्थानिवत् इति वार्तिकस्य दोषः = याः = अप्रवृत्ति, सयोगादिलोपे लस्ये णचे च वर्तते. ' माराश ' रको सयोगाद्यो ' यानि सयोगादि लोप करिताना, ' अचि विभाषा ' ह्याने लस्य करिताना, व ' रपाभ्या नां ण ' ह्याने णस्य करिताना, ' पूर्वशासिद्धे न स्थानिवत् ' हे वरील वार्तिक न मानता, आदेश स्थानिवत् मानून सयोगादिलोप, लस्य, व णत्व यशावे, व ह्या भाष्याच्या आधारे, णिलोपपूर्वी अनादेश स्थानिवत् मानल्यान, ' निगाल्यते ' असे वैकल्पिकरूप होतें. ह्या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, ही अन्तरङ्ग परिभाषा त्रिपादास लागू पडत नाही, कारण ती त्रिपादास लस्य पडती तर, ' लस्य ' हे अन्तरङ्ग कार्य असल्यामुळे, प्रथम झालेच असतें, व णिलोप बहिरङ्ग असल्यामुळे मागून झाला अमता, व मग पूर्वशासिद्धे न स्थानिवत् ' ह्या वार्तिकाने दोष शब्दविषयाची भाष्यकारास काहीच गरज नव्हती.)

धाने विचार करितांना जेव्हां अशा शंका निघाली की, हें वार्तिक असण्याची मुळीच गरज नाही, कारण वृद्धि बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे रेफाचा विसर्जनीय होऊंच शकत नाही; तेव्हां ह्या शंकेचें उत्तर देतांना) भाष्यकार सिद्धान्तपक्ष सांगतेवेळीं असें ह्मणतात कीं, अशा रीतीनें (वृद्धीच्या) बहिरङ्गत्वामुळे वार्तिक स्वयं ठरविणें अयोग्य आहे. ह्या भाष्याचा आशय हा आहे की, त्रिपाद्विहित पठित असलेल्या सूत्राने जेथें अन्तरङ्ग कार्यं करणें आहे तेथें (अन्तरङ्गपरिभाषेचा आधार घेऊन,) आलेल्या अङ्गणाच्या परिहार करणें योग्य नाही व बरील वार्तिकचें अवश्य पठण केले पाहिजे (' गृपतेः अपत्यं पुमान् नारपत्यः ' ह्या उदाहरणांत, ' दिव्यदित्यादिभ्युप्युत्तरपदाण्यः ' सू० १००७ ह्या सूत्रानें अपत्यार्थे ' ण्य ' प्रत्यय होऊन, ' तद्वितेष्वचामादेः ' सू० १००५ ह्या सूत्रानें आद्यच् ' ऋ ' ला वृद्धि होऊन व ' यस्येति च ' सू० ३११ ह्यानें इकाराचा लोप होऊन, ' नारपत्य. ' असें रूप होतें; जसें—' गृपति + ण्य = नारपति + ण्य = नार् + पत् + ण्य (य) = नारपत्यः '. ह्या उदाहरणांत प्रथम असा निघतो कीं, ' नार् ' ह्या पदांत पदान्ती असलेल्या ' र् ' चा ' खरवसानयोर्विसर्जनीयः ' सू० ७६ ह्या सूत्रानें विसर्ग कां होऊं नये ? वास्तविक य सूत्रानें रेफाचा विसर्ग होऊन, ' विसर्जनीयस्य सः ' सू० १३८ ह्या सूत्रानें विसर्गाचा सकार झाला पाहिजे. असें न व्हावें ह्मणून वार्तिककारांनीं ' विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे ' असें वार्तिक मुद्दाम केलें आहे. ह्या वार्तिकान्वयें पुढें उत्तरपद असल्यामुळे, रेफाचा विसर्ग न होता, तो जसाचा तसाच राहतो. ह्यावर शंकाकार अशा शंका करतो की, हे वार्तिक असण्याची कांही गरज नाही; कारण ' ण्य ' प्रत्ययाला मानून ऋणाची वृद्धि ' आर् ' झालेली असल्यामुळे, ती ह्या परिभाषेप्रमाणें बहिरङ्ग व अस्मिद्ध ठरते व ती झालीच नाही असेंच मानलें पाहिजे. ह्मणजे मग रेफ नाहीच असें मानल्यास ' खरवसानयोर्विसर्जनीयः ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊंच शकत नाही. ह्या शंकेवर भाष्यकार असें उत्तर देतात कीं, ' खरवसानयोर्विसर्जनीयः ' हे त्रिपादांतील सूत्र आहे. ह्या सूत्रानें अन्तरङ्ग कार्यं—ह्मणजे रेफाचा विसर्जनीय—करतेवेळीं, सापादिक वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्य अस्मिद्ध मानतां येत नाही; कारण अन्तरङ्ग परिभाषा त्रिपादीस लागू पडत नाही. त्यामुळे सापादिक वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्याला त्रिपादीनें होणारे अन्तरङ्गकार्य दिसत नसल्यामुळे ते बहिरङ्ग ठरूं शकत नाही व ते प्रथम होते व त्यानंतर रेफाचा विसर्ग होणें हें कार्य थांबवितां येत नाही. पण ते कार्य न व्हावें ह्मणून बरील वार्तिकार्थी आवश्यकता आहे. सारांत, भाष्यकारांच्चा ह्या व्याख्यानावरून हें स्पष्ट होतें कीं, त्यांच्या मतें ही परिभाषा कार्यकालक्षानं देखील त्रिपादीस लागत नाही.)

अत एव निगाल्यते इत्यादौ लत्वार्थं तस्य क्षीप इति चचनमेवार्थम् ।
अन्यथान्तरङ्गवाणिजोपात्तपूर्वं वैकल्पिकलक्षणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

(त्रिपादास ही परिभाषा लागत नाही) म्हणूनच, ' निगाल्यते ' इत्यादि स्थली, लत्व होण्याकरिता, ' तस्य दोष सयोगादिलोपलक्षणेषु ' असे वातिक (' न पदान्त ' १-१-५८ ह्या सूत्रावरील भाष्यात) मुद्दाम सामिलले आहे जर ही परिभाषा त्रिपादास लागू पडत असता तर हे वातिक व्यर्थ ठरले असते, (व ते भाष्यकाराना सांगण्याचे काही कारण नव्हत,) कारण वैकल्पिक लत्व अन्तरङ्ग अम-यामुळे त बहिरङ्ग णिलोपापूर्वी, होऊ शकल असत, (' निगाल्यते ' हे नि+गृ निगर्ग ' ह्या तुदादिगणातील धातूच्या णिन्ताच कर्मणि रूप आहे. ' नि+गृ+णिच्+य+ते ' ह्या स्थितीत ' लचो ङिति ' सू० २५४ ह्या सूत्राने, णिच् प्रत्यय पुढ असल्यामुळे ' गृ ' ह्यातील ' कृ ' ची ' आर् ' असा वृद्धि होऊन व नंतर ' णरानिटे ' सू० २३५३ ह्या सूत्राने ' णि ' लोप होऊन, ' निगार्यते ' हे रूप सिद्ध होते आणि ' निगाल्यते ' हे वैकल्पिक रूप ' अचि विभाषा ' सू० २५४१ ह्या अन्विद्धकण्डातील सूत्राने होत. येथे ' णिच् ' ला-म्हणजे ' इ ' या अखाला-मानून होणारे वैकल्पिक लत्व ' अन्तरङ्ग-कार्य आहे, व पुढ असणाऱ्या ' यक् ' प्रत्ययामुळे होणारा ' णि ' लोप हे बहिरङ्गकार्य आहे ' असिद्ध बहिरङ्गम-तरङ्ग ' ह्या परिभाषेप्रमाणे, अन्तरङ्गकार्य प्रथम केल्यास, ' णि '-म्हणजे ' इ '-पुढ असल्यामुळे, ' आच विभाषा ' ह्या सूत्रान्वय वैकल्पिक लत्व होऊन ' निगार्यते ' व ' निगाल्यते ' अशा रूपे सिद्ध व्हातील पण ' पूर्वत्रासिद्धम् ' ह्या साक्षात् पठित सूत्रान्वय, ' णेरनिटे ' ह्या सिद्धकण्डातील सूत्राने णिलोपकार्य प्रथम केल्यास, ' गार् ' ह्या पुढ ' णि ' राहत नाही म्हणून ' अचि विभाषा ' हे सूत्र लागू पार नाही, व वैकल्पिक लत्व होणार नाही णिलोपरूपी अत्रादेश स्थानिवत् मानून ' अचि विभाषा ' हे सूत्र लावतच येत नाही, कारण ' पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ' अस वातिक आहे, व त्या वातिक्याचा अर्थ असा आहे की, त्रिपादात सांगितलेल्या सूत्राद्वये कार्यकरिताना, आदेश स्थानिवत् मानू नये मग ' निगाल्यते ' हे रूप सिद्ध होणार नाही, म्हणून भाष्यकार म्हणतात की, ' तस्य दोष सयोगादिलोपलक्षणेषु '-म्हणून ' पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ' इति वातिकस्य दोष = गार् = अप्रयुक्ति, सयोगादिलोप लत्वे णत्वे च कर्तव्ये. ' माराश ' स्को सयोगाद्यो ' यान सयोगादि ल्येप करिताना, ' अचि विभाषा ' ह्याने लत्व करिताना, व ' रयाभ्या नो ङ ' ह्याने णत्व करिताना, ' पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ' हे वरील वातिक न मानता, आदेश स्थानिवत् मानून सयोगादिलोप, लत्व, व णत्व यराजे, व ह्या माप्याच्या आधारे, णिलोपरूपी अत्रादेश स्थानिवत् मानल्यान, ' निगाल्यते ' असे वैकल्पिकरूप होतें. ह्या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, ही अन्तरङ्ग परिभाषा त्रिपादास लागू पडत नाही, कारण ती त्रिपादास लागू पडती तर, ' लत्व ' हे अन्तरङ्ग कार्य असल्यामुळे, प्रथम शालच असतं, व णिलोप बहिरङ्ग असल्यामुळे मागून झाला असता, व मग पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ' ह्या वातिकाने दोष दाखविण्याची भाष्यकारास काहीच गरज नव्हती.)

येऽपि लक्ष्यानुरोधादानुमानिक्याप्यन्तरङ्गपरिभाषया प्रत्यक्षसिद्ध-
स्य पूर्वत्रेत्यस्य बाधं वदन्ति तेऽपि लक्षणैकचक्षुर्भिर्नादत्तव्या इति दिक् ॥

जे वेणी (वैयाकरण भाषेत प्रचलित असलेल्या इष्ट रूपांची मिद्धि करण्या-
करितां) लक्ष्यानुसार, ही अन्तरङ्ग परिभाषा आनुमानिकी असूनहि, ती साक्षात्
पठित 'पूर्वत्रासिद्धम्' ह्या सूत्राचा बाध करूं शकते असें समजतात व ह्या परिभाषे-
नें इष्टरूपसिद्धि करून घेतात ते पाणिनीय सूत्रांत जसें सांगितलें आहे तशाच तद्दनें
कार्य करणाऱ्यांच्या आदरास पात्र नार्हते हें लक्षांत ठेवावें. (सारांश परिभाषा अष्टा-
ध्यायींत साक्षात् पठित असलेल्या सूत्रांचा बाध करूं शकत नाही; म्हणून पठित सूत्रा-
नेंच कार्य करावें, व परिभाषा आड येत असल्यास तिच्याकडे लक्ष देऊं नये, आणि
ह्या अन्तरङ्ग परिभाषेचा त्रिगदांत उपयोग करूं नये.)

अत एव ओमाडोश्चेत्याइग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि खद्वा आ ऊडे-
त्यत्र परमपि स्वर्णदीर्घं चाधित्वान्तरङ्गात्वाद्गुणे कृते वृद्धिप्राप्तौ पर-
रूपार्थम् । साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं पूर्वं धातोरुपसर्गयोगे पश्चात्
खद्वाशब्दस्य समुदायेन योगाद्गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति संप्रसारणाच्चेति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

(मागे ग्रन्थकारां ' अन्तरङ्गे कर्तव्यं जातं तत्कालप्राप्तिकं च बहिरङ्गमसिद्धम् '
असा ह्या परिभाषेचा अर्थ केला आहे; त्यांतिल प्रथमांश म्हणजे 'जातम्' हा वसा
ज्ञापकसिद्ध आहे ह्याचे आतांपर्यंत विवेचन करून, द्वितीयांश म्हणजे 'तत्कालप्राप्ति-
कम्' हा अंश देखील पाणिनीला संमत आहे हें सांगतात. युगपत् प्राप्त बहिरङ्गकार्य
देखील ह्या परिभाषेप्रमाणें असिद्ध ठरतें,) म्हणूनच, 'ओमाडोश्' सू० ८० ह्या सूत्रां-
तील 'आइ' ग्रहण योग्य ठरतें. 'खद्वा+आ+ऊड' अशा स्थितींत, ('अकः स्वर्णं
दीर्घः' सू० ८५ ह्या परसूत्रानें होणारें स्वर्णदीर्घकार्य बहिरङ्ग असल्यामुळें, व 'आइ-
गुणः' सू० ६९ ह्या पूर्वसूत्रानें होणारें गुणादेशकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळें, तें) गुणादेश-
रूपी अन्तरङ्गकार्य पूर्वसूत्रानें होणारें असून देखील, परसूत्रानें होणाऱ्या बहिरङ्ग स्वर्ण-
दीर्घकार्याचा बाध करितें. (व प्रथम होतें आणि त्यामुळें 'खद्वा+ओडः' अशी स्थिति
झाली असतां,) 'वृद्धिरेचि' सू० ७२ ह्या सूत्रानें वृद्धिरूप एकादेशाची प्राप्ति होते.
वृद्धिरूप एकादेश न होता, पररूप एकादेश व्हावा (व अशा रीतीनें 'खद्दोडः' असें
इष्ट रूप मिद्ध व्हावें) म्हणून, 'ओमाडोश्' ह्या सूत्रांत 'आइ' ग्रहण केले आहे.
(व तें आइग्रहण वर सांगितलेल्या 'तत्कालप्राप्तिकम्' ह्या द्वितीयांशाचें—म्हणजे
अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग कार्य युगपत् प्राप्त झाल्यास, बहिरङ्गकार्य अमिद्ध ठरून अन्तर-
कार्य प्रथम होतें ह्याचें—ज्ञापक आहे 'खद्दोडः' ह्या उदाहरणांत, स्वर्णदीर्घरूपी बहि-
रङ्गकार्य व गुणरपी अन्तरङ्गकार्य युगपत् प्राप्त झालीं असतां, गुणरपी अन्तर-
कार्यांच्या दृष्टीने स्वर्णदीर्घरूप बहिरङ्गकार्य अमिद्ध ठरून तें न होतां, गुणरपी अन्तर-
१

कार्य प्रथम होते हे ' ओमाहोश्च ' ह्या सूत्रांनील ' आह् ' प्रहगते जापित होते गुण-
 कार्य अन्तरह् वी व सवर्णदीर्घकार्ये बाहिरह् वी हे भागां प्रत्ययान्त मीगातान) क्रिया-
 वाचक प्रत्ययाचा प्रथम धातूशी संधि झाल्यावर (म्हणजे ' वह्+अ=उड ' असा संधि
 केल्यावर,) नंतर उपसर्गांशी संधि करावा, (म्हणजे ' आ+उड=ओड ' असा संधि
 करावा) व त्यानंतर ' वृत्ता ' ह्या वाच्यान्तराशी ' ओड ' ह्या समुदायाचा संधि
 करावा, —अशा रीतीने गुण अन्तरह् ठरते असे ' संप्रसारणाद्य ' १-१-१०८
 ह्या सूत्रावलि भाष्यांत सांगितले आहे. (' प्रथमं धनु. ग्राधनेन युज्यते,
 पश्चादुपसर्गेण पश्चात्वाच्यान्तरेण ' असा नियम असल्यामुळे, पुढे पुढे कार्य उत्तरान्तर
 कार्याच्या अपेक्षेन अन्तरह् ठरते व उत्तरान्तर कार्य बाहिरह् ठरते; म्हणून ' आ+उड '
 ह्याच संधिरूप कार्य, ' वृत्ता+आ ' ह्या संधिरूप कार्याच्या मानाने, अन्तरह् असल्या-
 मुळे, ते कार्य प्रथम होऊन गुणरूपां एजादेना होतो. ह्या सुत्रे गुणरूपां कार्ये अन्तरह्
 व सवर्णदीर्घ कार्ये बाहिरह् आहे असे भाष्यांत म्हटले आहे. वाच्यविक ' वृत्ता+आ
 +उड, असा स्थितित सवर्णदीर्घकार्ये प्रथम केल्यास ' वृत्ता+उड ' अशी स्थिति
 होऊन व नंतर ' आह्+गुण ' याने गुणदेना होऊन ' वृत्ताड ' असे रूप मिळू शकू
 शकले असते. परंतु प्रकृतपरिभाषा पाणिनांस मान्य असल्यामुळे त्याला हे मारहीन
 होते वी गुणदेनरूपां अन्तरह्कार्ये सवर्णदीर्घरूपां बाहिरह्कार्याचा बाध करून प्रथम
 हाईल व ' वृत्ता+ओड ' अशी स्थिति हाईल आणि तशा स्थिताने ' वृद्धिरेचि ' या
 सूत्राने वृद्धिरूप एजादेना हाऊन ' वृत्ताड ' असे अनिष्ट रूप मिळू हाईल तसे न
 व्हावे म्हणून त्याला ' ओमि आदि च आत् परे परस्परमेकादेना स्यात् ' या अर्थाने
 ' ओमाहोश्च ' हे सूत्र मुद्दाम करारें लागल व अशा रीतीने त्या सूत्रांनील आह्प्रहग
 या परिभाषेच्या द्वितीयांशाचे जापक ठरते)

पहिल्यानुकरणस्य दिवादिशान्दस्तमध्ये तु नास्य प्रवृत्तिर्भाष्यस्य-
 प्रसारणाच्चेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनानित्य प्रवृत्तियदनुकरणमि यतिदेन-
 मादाय लब्धादन्वे एतदप्रवृत्तेः ।

(शंकाकार अशी शक्य परितो वी, ' ओमाहोश्च ' ह्या सूत्रांनील ' आह् '
 प्रहग ' तत्कालप्रसक्तिम् ' ह्या द्वितीयांशाचे जापक होऊ शकत नाही, कारण
 ' शिव एहि इति स आह ' असा स्थली, अनुकरणरूपां ' शिव एहि ' ह्या
 दोन शब्दांचा ' वृद्धिरेचि ' ह्या सूत्रान्वये ' शिवेहि ' असा संधि न होतो ' शिवेहि '
 असा संधि व्हावा ह्यातून ' ओमाहोश्च ' ह्या सूत्रांत ' आह् ' प्रहग कथ असे, व
 ते अशा रीतीने चरितार्थ ठरत. प्रत्ययकार ह्या शक्येचे असे उत्तर देतात वी.) ' एहि '
 ह्या अनुकरणरूपां शब्दाचा ' शिव ' इत्यादि शब्दाशी संधि करतेंवेळी, ' ओमा-
 होश्च ' हे सूत्र लागत नाही; कारण ' संप्रसारणाद्य ' १-१-१०८ ह्या सूत्रावलि
 भाष्यांत जेथे ' आह् ' प्रहग ह्या परिभाषेचे वर सांगितल्याप्रमाणे, जापक मानले
 आहे त्या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते वी, जेथे (' आह् ' सूत्रच नसून,) ' वृद्धिरेचि

वदनुकरणं भवति 'प. ३६ ह्य अनिच व अतिदेताविदारक परिभाषेमुञ्ज आङ्ग्ल
 आन्व प्राप्त झाले आहे, तेंच ' आमाडोश्च ' हे सूत्र लागत नाहीं. (' ओमाडोश्च '
 हे सूत्र तेंचहीच लागू पडत की जेव्हां ' शिव + आ + इहि ' अशी स्थिति आहे पण
 ' शिव णिडि इति म आइ ' अशा अनुकरणान्धर्मी, ' णिडि ' हा शब्द ' आ + इहि '
 ह्यांचा संबंध होऊन झालेला शब्द नसून, तरा संबंध होऊन झालेल्या शब्दाचा अनु-
 करण करणारा शब्द आहे. चारांश अशा अनुकरणस्थळ, ' णिडि ' हा शब्द ' आ +
 इ ' ह्यांचे सुद्धे होणारा शब्द नमल्यामुळे, ह्या ठिकाणी ' ओमाडोश्च ' हे सूत्र लागू
 शकत नाहीं. ह्याणून अशा ठिकाणा पररूप साधे होण्याकरितां हे सूत्र चरितार्थ ठरते
 हें ह्यागगे बरोबर नाहा, व त सूत्र द्वितीयांशाचे चारक आहे असे जें वर सांगितलें
 आहे तेच बरोबर आहे.)

यत्तु पूर्वं धातुरूपसंगेण युज्यते पश्चात्साधनेन । उपसर्गेण तत्संज्ञ-
 कशादेन साधनेन कारकेण तत्प्रयुक्तकार्येण च । अत एवानुमूयत इत्यादौ
 सकर्मकत्वान् कर्मणे लकारसाधेरिति, तन्न । क्रियायाः साध्यत्वेन
 योधात्साध्यस्य च साधनकाङ्क्षतया तत्सम्बन्धोत्तरमेव निश्चितक्रिया-
 बोधेन साधनकार्यप्रवृत्त्युत्तरमेव क्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंज्ञकस्य संब-
 न्धोचित्यात् । अत एव सुद्धकापूर्वं इति सूत्रे पूर्वं धातुरूपसंगेणेत्यु-
 पसर्गा नेतत्सारं पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेत्युक्तयोक्तया-
 स्यैव युक्तवमर्कः, साधन हि क्रियां निर्वर्तयतीत्यादेना भाष्ये ।

कोणी अस ह्यागतान कीं, पधम धातूचा उपसर्गांशी—ह्यागजे ' उपसर्गां-
 क्रियायोगे ' ह्या संज्ञाविधायक सूत्रान्वये ज्या शब्दांना ' उपसर्ग ' अशी संज्ञा प्राप्त
 होते तरा शब्दांशा—संयोग हातो, नन्तर कारकाचक (तिप् इत्यादि) प्रत्ययांना,
 व त्या प्रत्ययांच्या निमित्तामुळ होणाऱ्या (' सावंधातुके यर्, कर्तारे णप् ' इत्यादि
 सूत्रांना होणाऱ्या ' यर् ' इत्यादि विकरणरूपां) कार्यांशी संयोग होतो. असा नियम
 अमल्यामुळेच, ' अनुभूते ' इत्यादि स्थले, (' भू ' हा धातु जरी अत्रमक आहे
 तरा त्याचा ' अनु ' ह्या उपसर्गांशी प्रथम संयोग झाल्यामुळे,) सकर्मकप्रयत्न, व
 धातु सकर्मक झाल्यामुळे, कर्मणे लकारांत होणारे प्रत्यय (' ते इते अन्ते इ० व
 यर् ') होतात —पण हे ह्यागगे बरोबर नाहीं. कारण क्रिया ही साध्य अमल्या-
 मुळे, ही साध्य आहे असाच बोध हाता. (व साधनसाधेवाच साध्य मिद्ध होऊं शकत
 नमल्यामुळे,) साध्याला—ह्यागजे त्रिपेला—साधनार्थी—ह्यागजे कारकाची—आडांशा अमले.
 ह्याणून त्रिपेला कारकाचक (' तिप् ' इत्यादि) प्रत्ययांचा संयोग झाल्यानंतरच, ही
 क्रिया कारकाचा प्रत्ययार्थी आहे (ह्यागजे कर्मणे क्रिया कर्मणे आहे) हें निश्चयानक
 ज्ञान हाऊ शकत. आणि साधन—ह्यागजे कारकाचक ' तिप् ' इत्यादि प्रत्यय—जगादना-
 वर, त्या प्रत्ययानिमित्तामुळे होणारे कार्य (—ह्यागजे प्रत्यय उपा अधांत असेल तदनु-

रव ' यद्, सप् ' इ० विक्रान् लावण्याचे कार्य-) कल्यांतर, आणि त्याचा त्रियशा सयोग घडल्यानंतर ' उपमर्गा त्रियायोगे' ह्या सूत्रान्वये उपसर्गसत्ता प्राप्त हाणाऱ्या शब्दाशी सवध होण उचित आहे ह्मणूनच, ' सुद्कृत्पूर् ' ६-१-१३१ ह्या सूत्राशी भाष्यात ' प्रथम धातूचा उपसर्गाशी सवध हातो ' असा पक्ष सांगून अस झटल आहे की, ' हा पक्ष बराबर नाही प्रथम, धातूचा प्रथमाशी सयोग हातो, नंतर उपमर्गाचा सयोग हातो, व भाष्यकाराना, वर सांगितलेली कारण देऊन, हाच द्वितीय पक्ष बराबर आहे, कारण सावनामुळ किंवा सिद्ध होतो, अस झटल आहे

उपसर्गद्योत्वार्थान्तभावेण धातुनेवाथीभिधानामुक्तेषु कर्मणि लकारा द्विसिद्धिः । पश्चाच्छोतुर्वाधाय धातकापसर्गसम्बन्धः ॥

धातूत सर्व अर्थांच प्रकाशन करण्याच सामर्थ्य असल्यामुळ, व उपमर्गांन ज्ञात हाणारा अर्थ धातूत अन्तर्भूत असल्यामुळ, वर सांगितलेल्या (' अनुभूते सुप मया ' इत्यादि) उदाहरणात कर्मणि लकाराची रूप सिद्ध हाण्यात काहीच अडचण येत नाही मळ धातूस लकार लावल्यानंतर, वाक्यप्रयोग करणारा पुरुष ज्या विशेष अध्यानपे धातूचा प्रयोग करू इच्छितो ता धातूत अन्तर्भूत असलेला अर्थ वाक्य ध्रुवण करणाऱ्या श्रियास स्पष्ट कळवा ह्मणून अभिप्रेत अथाचा धातूक उपमर्ग धातूनाग लावता

पच चान्तरङ्गतरार्थानोपसर्गनिमित्त सुद् सृतीत्यस्यस्याया द्वित्यादित् पूर्व प्रवर्तते ततो द्वित्यादि ॥

अन्तरङ्ग काय प्रथम हात असलेल्या मुळें, ' सम्+कृ+ति ' अशा स्थितीत (' सप रिभ्यां करातो भूषणे ' सु० २५५० ह्या सूत्रानें ' सुद् ' आगम व ' लिटि धातोर्नभ्या मस्य ' सु० २१७७ ह्या सूत्रानें द्विवचन अशीं दोन कायें, लिटाच रूप करिताना, युग पत् प्राप्त झालीं असता,) ' सुद् ' प्रथम हाता व द्विवचन नंतर होतें, कारण ' सुद् ' आगमाच निमित्त ' सम् ' ह्या उपमर्ग अन्तरङ्गतर अर्थांचा शोतक आहे (अन्तरङ्गचा मुळ धातूचा प्रथमाशी प्रथम सवध हाता व नंतर उपसर्गाशी सवध होतो असें मागे सांगितले आहे पण जेथे काहा विशेष कारणामुळ धातूचा व उपमर्गांचा सवध अन्तरङ्गतर ठरत असेल तेथें, धातु उपसर्गाशी प्रथम सवध करावा प्रवृत्त उदाहरणात, सम् ' ह्या उपसर्गापुढ ' कृ ' धातु आला असता भूषणरूप अर्थविशेषान ' सप रिभ्यां करातो भूषणे ' ह्या सूत्रान ' सुद् ' आगम हातो. अशा टिकणी, उपमर्गाची भूषणरूप अर्थविशेषातकृता ' सुद् ' आगम हाण्यास निमित्त होते भूषणरूप अर्थ ' कृ ' धातूत अन्तर्भूत आहे खरा, पण तो अर्थ चेव्ह ' सम् ' ह्या उपमर्गान प्रकाशित होता तेव्हाच ' सुद् ' हातो, व अर्थघटनकता प्रथम व अयन्त अन्तरङ्ग अमत्यामुळ, अशा टिकणी, धातूचा प्रथमाशी सवध हाण्यापूर्वी, उपमर्गाशी सवध हातो, व नंतर लिटाच रूप करिताना, तिपाच जागी णल् आदना हाऊन, ' णल् ' निमित्तक द्विवच होत साराशा, ' सम् + कृ + ति ' अशी स्थिति

किं च पूर्वमुपसर्गयोगे धातूपसर्गयोः समासे ऐकस्वयाद्यापात्तिरित्यु-
पपदमतिडिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

दुसरे अमें की, धातु व उपसर्ग यांचा सम्बन्ध प्रथम केला तर (' कुगतिप्रा-
दयः ' सू० ७६१ ह्या सूत्रानं) धातु व उपसर्ग यांचा समास होऊन दोहोना
मिलून एकच स्वर होण्याची आपत्ति येईल, अमें ' उपपदमतिड् ' २.२-१९ ह्या
सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे. (उपसर्गांचे स्वर भिन्न आहेत, ' उपसर्गांश्चा-
भिवर्जम् ' फिट् सू० ८१ ह्या सूत्रान्वये त्यांना आद्यदात्त स्वर सांगितला आहे, व
' धाताः ' सू० ३६७१ ह्या सूत्रान्वय धातु अन्तोदात्त असतो, पण दोहोचा समास
केल्यास त्यांचे भिन्न स्वर नष्ट होऊन ' समासस्य ' सू० ३७३४ ह्या सूत्रान्वय
एकच सामासिक स्वर-ह्रणजे अन्तोदात्त स्वर-होईल.)

भाचार्यप्रत्ययस्यापि पूर्वमेवोत्पत्तिः । अत एव णेरध्ययने इति
निर्देशः सङ्गच्छते ।

भाववाचक प्रत्यय पुढे असला तरी, तो धातुशी प्रथम अन्वित होतो.
(नंतर धातूचा उपसर्गाशी सम्बन्ध होतो) ह्यापुनच, ' णेरध्ययने वृत्म् ' सू० ३०६६
ह्या सूत्रांत ' अध्ययने ' असा उच्चारलेला शब्द योग्य ठरतो. (प्रथम धातु-साध-
नेन युज्यते, पश्चादुपसर्गेण ' ह्या नियमानुसार जेथे वारकवाचक-ह्रणजे कर्तार,
कर्मणि, अधिवरणे इत्यादि अर्थांचा वाचक-प्रत्यय पुढे येतो तेथेच हा नियम लागू
पडावा, पण जेथे धातूपुढे क्रियावाचक प्रत्यय येतो तेथे हा नियम लागू पडू नये
अशी कौण्ठी शंका केल्यास, ग्रन्थकार ह्रणतात की, धातूपुढे वाकवाचक प्रत्यय आले
असता, जसा धातूचा व प्रत्ययाचा प्रथम सम्बन्ध होतो, त्याचप्रमाणे धातूपुढे
क्रियावाचक प्रत्यय आला असता देखील, त्या दोहोचा सम्बन्ध प्रथम होतो, व हे
' णेरध्ययने वृत्म् ' ह्या सूत्रातील ' अध्ययने ' ह्या रूपावरून सिद्ध होते. ' अध-
यनम् ' येथे ' ल्युट् ' प्रत्यय वारकवाचक नसून भाववाचक-ह्रणजे क्रियावाचक-
आहे; तरी पण त्या क्रियावाचक प्रत्ययाचा धातुशी प्रथम सम्बन्धकृष्ण तरच
' अध्ययनम् ' असे रूप सिद्ध होऊं शकते. धातूचा प्रथम उपसर्गाशी सम्बन्ध
करून मग प्रत्ययाशी सम्बन्ध केला तर, ' अध्ययन ' असे रूप सिद्ध होऊं शकत
नाही; कारण ' अधि + इड् + भावे ल्युट् ' अशा स्थितीत, ' युशेरभाही ' सू०
१२४७ ह्या सूत्रानं ' ल्युट् ' चे जागी ' अन ' असा आदेश होऊन ' अधि + इ +
अन ' अशी स्थिति झाली असता, धातु व उपसर्ग ह्यांचा प्रथम साधि केल्यास,
' अन्-सवर्णे दीर्घः ' ह्या सूत्रान्वये सवर्णदीर्घ होऊन ' अधी + अन ' अमें होईल, व
नंतर ' सार्वधातुकार्यधातुत्वयोः ' ह्या सूत्रानं गुण होऊन, ' अघे + अन ' अमें
होऊन, नंतर ' प्रचोऽयमावावः ' ह्या सूत्राने अपादेश होऊन ' अवध् + अन=अव-
यन ' असे विवृत रूप होईल. पण धातूचा प्रत्ययाशी प्रथम, व नंतर उपसर्गाशी,

सम्बन्ध केल्यास, ' इ + ल्युट् = इ + भन ' अशा स्थितिने ' मांसात्तुर्वाधेधातु-
 तयोः' ह्या सूत्राने इकाराचा गुण होऊन ' ए + भन ' अशी स्थिति झाल्यावर, ' एषो-
 ऽययायायः ' ह्या सूत्राने अयादेन होऊन ' अय् + भन=अयन ' असे रूप होते, व
 नंतर ' अधि ' ह्या उपसर्गादीं ' अयन ' ह्याचा मंथि केल्यास, ' इयां यगधि ' ह्या
 सूत्राने यणादेना होऊन ' अध् + अयन=अध्ययन ' असे शुद्ध रूप मिळ होते. ह्या-
 वरून हे स्पष्ट होते की, धातूच्या पुढे क्रियावाचक प्रत्यय आणू तरी, धातूचा व
 प्रत्ययाचा प्रथम सम्बन्ध होऊन नंतर उपसर्गादीं सम्बन्ध होतो व पाणिनीने घरील
 सूत्रांत उच्चारलेला ' अध्ययन ' हा शब्द ह्याचें ज्ञापक आहे.)

इदं च सामान्यपेशं ज्ञापकं भावतिडोऽपि पूर्वमुत्पत्तेः । अन्यथा तत्र
 समासापत्तिः ।

('अध्ययन' येथे भाववाचक कृत् प्रत्यय ' ल्युट् ' पुढे आहे, हाणून 'अध्ययन'
 हा शब्द एषश्याचेच ज्ञापक रहावा की, धातूपुढे क्रियावाचक ' कृत् ' प्रत्यय आल्यास
 धातूचा व प्रत्ययाचा प्रथम सम्बन्ध होऊन नंतर उपसर्गादीं सम्बन्ध होतो; पर धातू-
 पुढे भाववाचक ' तिद् ' प्रत्यय आल्यास, धातूचा व त्या प्रत्ययाचा प्रथम सम्बन्ध
 होतो, व नंतर उपसर्गादीं सम्बन्ध होतो ह्याचें ज्ञापक ' अध्ययन ' हा शब्द होऊं शकत
 नाहीं, अशी कोणी शंका केल्यास ग्रन्थकार हागतात की, ' णेरध्ययने वृत्तम् ' ह्यानेल
 ' अध्ययन ' हा शब्द केल ' कृत् ' प्रत्ययाचा ज्ञापक नसून,) तो सर्व प्रकारच्या प्रत्य-
 यांचा ज्ञापक आहे, कारण क्रियावाचक ' तिद् ' प्रत्यय पुढे असला तरी, धातूचा व
 प्रत्ययाचा प्रथम सम्बन्ध होतो तथा सम्बन्ध प्रथम न केल्यास-हागते धातूचा प्रथम
 उपसर्गादीं सम्बन्ध केल्यास-त्याचा समास होईल (व वर सांगित-याप्रमाणे त्या
 दोहोंचा मिळून एक सामानिक शब्द झाल्याने ' षेरज्ययाद्यापति ' रूप शक्य येईल)

तिङ्शिवतिङिति निरैधात्र तत्र दोषो यदि भावतिङ्युपसर्गयोगो
 ऽस्तीत्यलम् ।

पर धातूपुढे भाववाचक ' तिद् ' प्रत्यय आला असता, अशा धातूपुढी उपसर्ग
 येत असेल तर, धातूचा उपसर्गादीं सम्बन्ध होण्यापूर्वी ' तिद् ' प्रत्ययाशी सम्बन्ध होतो
 असे मानले हागते, ' उपपदमतिद् ' सू० ७८२ या सूत्राने ' अतिद् ' या निवेधा-
 न्वये तिङ्शिवतिङिति उपसर्गाचा समास होत नमन्यामुळे, ऐक्यवर्गादींरीच येऊ शकत
 नाहोत (ग्रन्थकाराच्या हागण्याचा आशय असा आहे की, जेथे धातूपुढे भाववाचक-
 हागते क्रियावाचक- ' तिद् ' प्रत्यय येतो तेथे धातूपुढी उपसर्ग येण्याचा संभव नसत,
 कारण भाववाचक ' तिद् ' प्रत्यय निवेधा अर्थ सांगतो व त्याहून जन्म अर्थ सांगतो
 जेथे अभिप्रेत आहे तेथेच धातूपुढी उपसर्ग लावण्याची गरज पडते, पर अशा प्रकारे
 देखील उपसर्ग धातूमागे लावला असल्यास, धातु व भाववाचक ' तिद् ' प्रत्यय यांचा
 प्रथम सम्बन्ध केला व नंतर तसा तिङ्शिव धातूची उपसर्गाचा सम्बन्ध केला हागते,

तिङ्न्त धातूचा व उपसर्गांच्या ' उपपद्मनतिङ् ' या निर्दिष्टान्वयें ममास होत नसल्यामुळे ऐक्यवर्षादिदेशेप कुट्टीच येऊं शकत नाहींत.) पृष्ठें विवेचन पुंरें आहे.

यत्तु विशेषापेक्षासामान्यापेक्षमन्तरङ्गं विशेषापेक्षे विशेषधर्मस्याधिकस्य निमित्तत्वात् । यथा रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र रुदादित्वं सार्वधातुकरत्वं च । तत्र सार्वधातुकरत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुग्यज्ञानं प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति यासुडन्तरङ्ग ।

कोणी अमें म्हणतात कीं, ज्याला विशेष निमित्ताची अपेक्षा आहे त्याच्या मानानें, ज्याला सामान्य निमित्ताची अपेक्षा आहे तें अन्तरङ्ग समजावें; कारण ज्याला विशेष निमित्ताची अपेक्षा असते (त्याला सामान्य निमित्ताची अपेक्षा असतेच) व त्याहून अधिक-म्हणजे विशेष-निमित्ताची अपेक्षा असते. (म्हणून सामान्य+विशेष अशा दोन निमित्तांची ज्या कार्याला अपेक्षा आहे तें कार्य, ज्या कार्याला केवळ सामान्य निमित्ताची अपेक्षा आहे त्याच्या मानानें, बहिरङ्ग ठरते.) जसे ' रुदादिभ्यः सार्वधातुके ' सू० २४७४ ह्या सूत्राप्रमाणें, (प्रत्ययाला इडागम होण्याकरितां,) दोन निमित्तांची अपेक्षा आहेः—(१) तो प्रत्यय सार्वधातुक असला पाहिजे व (२) प्रकृति, रुदादि पांच धातूपैकीं, धातु असला पाहिजे (व तो प्रत्यय देखील ' वलादि ' असला पाहिजे तेव्हांच इडागम होतो.) अशा टिप्पणी ' रुदादिभ्यः सार्वधातुके ' या सूत्रांत विवक्षित असलेल्या सार्वधातुकाचें ज्ञान होण्याकरितां रुदादि पञ्च धातूपैकीं प्रकृतीहून तो प्रत्यय झाला आहे आणि तसेंच तो वलादि सार्वधातुकप्रत्यय आहे या ज्ञानाची आवश्यकता आहे. (सारांश ' अट्, इट्, ईट् ' हे आगम होण्याकरितां प्रकृति रुदादि पञ्च धातूपैकीं एक धातु असून त्यापुढें सार्वधातुक वलादि प्रत्यय आहे हें ज्ञान आवश्यक आहे. पण यासुद् होण्याकरितां तशा ज्ञानाची आवश्यकता नाहीं; कारण तो विशेष प्रकृतीहून होणारा नसून कोणत्याहि धातूहून कोणत्याहि सार्वधातुक किंवा आर्धधातुक परस्मैपदी लिटाच्या प्रत्ययाला होणारा आगम आहे) म्हणून यासुद् अन्तरङ्ग ठरतो. (' यासुद् परस्मैपदपूदात्तो ङिञ् ' सू० २२०९ ह्या सूत्रानें लिटाच्या परस्मैपद प्रत्ययांना ' यासुद् ' आगम सांगितला आहे. ' रुदादिभ्यः सार्वधातुके ' सू० २४७४ ह्या सूत्रानें ' रुदादि ' परस्मैपदी पांच धातूपुढें वलादि सार्वधातुक प्रत्यय आल्यास त्या प्रत्ययाला इडागम सांगितला आहे; तसेंच ' रुदश्च पञ्चभ्यः ' व ' अट् गार्ग्यगाल्वयोः ' सू० २४७५-२४७६ ह्या सूत्रानीं, रुदादि पांच परस्मैपदी धातूपुढें हलादि सार्वधातुक अपृक्त प्रत्यय आल्यास, तशा प्रत्ययाला ' ईट् ' व विकल्पेंकरून ' अट् ' आगम सांगितला आहे. तेव्हां ' रुद्+लिङ् ' अशा स्थितीत, लिटादेश ' त् ' प्रत्यय जोऊन ' रुद्+त् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' त् ' ह्या अपृक्त हलादि सार्वधातुक प्रत्ययाला ' यासुद् ' आगम प्रथम करावा कीं ' ईट् ' आगम प्रथम करावा ? ' अट् गार्ग्यगाल्वयोः ' ह्या सूत्रावरील वृत्तींत अट्टोजी दीक्षित असे म्हणतात कीं, ' प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामट्टोद्भ्यामन्तरङ्गत्वात् यासुद् '—म्हणजे अट् व ईट् हे आगम होण्याकरितां

इत्यादि पत्र घातु प्रवृत्तिविशेष, व इत्यादि अतृण सर्वथातृणप्रत्ययविशेष इत्यादी अपेक्षा अमन्यामुळे व ' वासुर् ' आगम होण्याकरितां तसो अपेक्षा ममन्यामुळे, ' वासुर् ' अन्तरङ्ग इत्यां, व प्रथम हांतां. ' वासुर् ' आगम प्रथम इत्यावावर, प्रथम वयादि क्रिया अतृण राहत नाही. म्हणून ' इद् ' ' ईद् ' अथवा ' अद् ' अगम प्रथमाम होऊं शकत नाही हे अष्टोत्री द्वैक्षिणांते म्हणजे प्रत्यकारण मान्य नाही; म्हणून प्रत्यकार पुढे सांगणार आहेंत कीं, हे म्हणजे बरोबर नाही)

एतेन यदनुदात्तचित् इति सुत्रे कथ्येतेनांतं. एतावतापेक्षयाऽन्तरङ्गास्मि-
यादयो लकारविशेषापेक्षयाद्बहिर्द्वाराः स्यादय इति. तावतास्त्वाम् ।
विशेषापेक्षयाऽपि तस्य सामान्यधर्मनिमित्तकत्वाभावेन तावस्य दुरावताद-
त्वात् । परनिमित्तकत्वेन स्यादीनां बहिर्द्वारत्वात् ।

' अनुदात्तचित् ' १-२-१२ ह्या सूत्रातील भाष्यरथा वृत्तीच कथराने अने म्हटले आहे कीं, तिवादि प्रत्ययांना केवळ सामान्य लकाराची अपेक्षा अमन्यामुळे व ' एव ' इत्यादींना लकारविशेषाची अपेक्षा अमन्यामुळे, ' तिर् ' इत्यादि प्रथम ' इव ' इत्यादिकार्या मानाने अन्तरङ्ग इत्यां व ' एव ' इत्यादि बहिरङ्ग इत्यां. पण हे वेगवेगळे म्हणजे बरोबर नाही. कारण (' एतामी लृट्पुं ' सू० २१८६ ह्या सूत्राचें ' एव ' इत्यादि होण्याकरितां) जी त्यांना विशेष लकाराची अपेक्षा आहे तरी त्यांना सामान्य लकाराची अपेक्षा ममन्यामुळे, त्यांना बहिरङ्ग व येऊं शकत नाही. (कारण तिवादि आदेश होण्याम जरी वृत्त निमित्ताची-म्हणजे केवळ सामान्य लकाराची -अपेक्षा आहे तसेच, ' एव ' ' तामि ' होण्याकरितां वृत्त वृत्त निमित्ताची-म्हणजे लृट् लृट् व लृट् ह्या विशेष लकाराची-अपेक्षा आहे मराठीत दाखव दि वृत्त निमित्ताची अपेक्षा अमन्यामुळे, ' एव, तामि, ' हे बहिरङ्ग टक् शकत नाहीत. जव ' एव ' ' तामि ' ह्यांना सामान्य लकाराची व तसेच विशेष लकाराची असा दोन निमित्ताची अपेक्षा असली तरच ते बहिरङ्ग टक्ले असते. प्रत्यकार म्हणताना कीं, अगदीच वृत्त हे मान्य आहे कीं, ' एव ' ' तामि ' हे निवादेशाच्या मानने बहिरङ्ग आहेत. पण अगदी असे मानतां त्यांचे कारण केवळाने दिलेला कारणाहून अगदी भिन्न आहे, व तें फक्त हे कीं, तिवादि आदेश होण्याकरितां त्यांना परनिमित्ताची-म्हणजे लकारापुढे इत्यादि निमित्त अमन्यार्थी-शकत नाही; पण) ' एव ' इत्यादि आदेश होण्याकरितां पुढे निमित्त अमन्यार्थी-म्हणजे लृट्, लृट् व लृट् पुढे अमन्यार्थी-आदेशकता आहे. म्हणून ते बहिरङ्ग आहेत. (' एव ' ' तामि ' सू० २१७३-२१७४ ह्या सूत्रांचे लकाराने जागी तिवादि आदेश होतात व तसे आदेश होण्याकरितां पुढे कोणतेच निमित्त अमन्यार्थी शकत ममन्यामुळे ते, ' एव ' ' तामि ' ह्यांना मानने, अन्तरङ्ग इत्यां.)

इति, तथा। विशेषस्य व्याप्येन व्याप्यस्यानुमानेनोपरिधातावोरितस्य
निमित्तत्वे मानाभावेनाधिकधर्मनिमित्तकत्वानुपरादनात् । भाष्ये एव विधा-
न्तरङ्गबहिर्द्वारत्वस्य व्याप्यनुत्पत्त्यात् ।

(' इति तत्र ' द्याया अन्वय ' इति यासुद् अन्तरङ्गः ' द्यायी करावा-मृणजे ग्रन्थकार जे कारण सांगणार आहेत, तें भट्टोजी दीक्षितांच्या मताचें खण्डन करणारें आहे असें समजावें; व द्या कारणानें कैयटाच्या मताचें देखील खण्डन होतें हें सांगण्याकरितां ग्रन्थकारांनीं मागील पंक्तीत 'एतेन' मृणजे-वक्ष्यमाणप्रकारेण-हा शब्द घातला आहे.) पर जे (दीक्षितांनी) म्हटलें आहे तें बरोबर नाहीं. विशेष हें व्याप (व सामान्य हें व्यापक) असल्यामुळे, जेथें जेथें विशेष असते तेथें तेथें सामान्याचें अस्तित्त्व अनुमानानें सिद्ध होतें हें जरी खरें आहे (जसें-जेथें जेथें आद्रवृक्ष, वटवृक्ष, पिप्पलवृक्ष आहेत तेथें तेथें ' वृक्षत्व ' आहे हें अनुमानानें सिद्ध होतें) तरी, (जशी विशेषाला निमित्तता आहे-मृणजे ' स्य ' ' तासि ' होण्यास जशी त्यांना विशेषल्यारूप विशेष-निमित्ताची अपेक्षा असल्यामुळे विशेषाचें टिकाणीं निमित्तत्व असतें, -तशी) सामान्याचें टिकाणीं निमित्तता असते हें मानण्यास कांहींच प्रमाण नाहीं. (मृणजे ' स्य ' ' तासि ' होण्यास सामान्यलकाराचीहि गरज आहे असें मानण्यास कांहींच आधार नाहीं.) म्हणून विशेषाचे टिकाणीं अधिक (सामान्य+विशेष) निमित्त असतें असें प्रतिपादन करणें बरोबर नाहीं. आणि भाष्यांत सामान्यापेक्ष कार्य अन्तरङ्ग असतें व विशेषापेक्ष कार्य बहिरङ्ग असतें असा कोट्टि उद्देश केला नाहीं. (सारांश सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग असतें असें जें दीक्षितांनीं व कैयटानें म्हटलें आहे ते बरोबर नाहीं. अद्, इद्, ईद्, हे आगम होण्यापूर्वीं यासुद् होतो हें खरें आहे; पण त्याचें खरें कारण हें आहे कीं, यासुद् हा नित्य आहे-मृणजे आगम झाले तरी तो होतो व न झाले तरी तो होतो. पण यासुद् प्रथम शाह्यावर आगमांची प्राप्तीच नाहीं म्हणून ते अनित्य आहेत. तावप्रकाशिकेंत म्हटलें आहे कीं, ' नित्यत्वाद्यासुद् । अडि-टोस्तु यासुटि न प्राप्तिरपृच्छवाभावादिति बोध्यम् ')

यत्तु मतुप्सूत्रे भाष्ये पञ्च गावो यस्य सन्ति स पञ्चगुरित्यत्र मतु-प्राप्तिमाशङ्क्य प्रत्येकमसामर्थ्यात्समुदायादप्रातिपदिकत्वात्समासात्समासेनोक्तत्वादिति सिद्धान्तिनोक्ते, नैतत्सारमुक्तेऽपि हि प्रत्ययार्थं उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितो, यथा पाञ्चनापितिरिति पूर्वपक्ष्युक्तिर्भाष्ये । द्विगोलुगन-पत्य इति लुग्विधानात्तद्धितार्थद्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगुराद्द्वय द्विगुरिति तदाशयं कैयटः । ततो द्वैमातुरः पाञ्चनापितिः पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इत्यादौ सावकाशाद्वैगोर्वहुव्रीहिणा प्रकृते परत्वाद्वाध इत्याशयेन, नैप द्विगुः कस्तर्हि बहुव्रीहिरिति सिद्धान्तिनोक्ते, तमवकाशमजानानोऽपवाद-त्वाद्द्विगु प्राप्नोतीति पूर्वपक्षी । अन्यपदार्थं सुयन्तमात्रस्य विधीयमान-बहुव्रीहेः संख्यायास्तद्धितार्थं विधीयमानो द्विगुर्विशेषविहितत्वाद्वाधकः प्राप्नोतीति कैयटः । ततः सिद्धान्त्येकदेश्याह । अन्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीहिः! कान्तरङ्गता । अन्यपदार्थं बहुव्रीहिविशेषेऽन्यपदार्थं द्विगुस्तर्हिसिद्ध्यास्य

तद्धितेऽस्तिग्रहणं क्रियत इति । अधिकास्त्यर्थापेक्षमन्वर्थनिमित्तो द्विगु-
र्बहिरङ्ग इति कैयट इति । नैवा सिद्धा त्युक्तिरेतावताभ्यपवादात्वाहानेः ।
अच्च सामान्यापेक्षयणो विशिष्टसवर्णाजपेक्षद्विगुण वाधदर्शनात् ।

(शंकाकार म्हणतो कीं, सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग असे
असा भाष्यांत उल्लेख आहे व तो उल्लेख कोठे आहे हे तो सांगतो.) ' तदस्यास्त्यस्मि-
न्निति मत्तुप् ' ५-२-९४ ह्या मत्तुप्सूत्रावरील भाष्यांत, 'पञ्च गावो यस्य सन्ति स पञ्चगुः '
ह्या ठिकाणी ' मत्तुप् ' प्रत्ययाची प्राप्ति आहे (कारण ' पञ्च गावः सन्ति यस्य ' येथे
' तदस्यास्ति ' ह्या सूत्रांत सांगितलेल्या अर्थ स्पष्ट दिसतो. म्हणून ' पञ्चगुः ' असे
रूप न होतां, ' मत्तुप् ' प्रत्यय लागून ' पञ्चगोमान् ' असे रूप द्यावे) अशी शंका
उपस्थित झाली असता, सिद्धान्ती म्हणतो कीं ' पञ्चगोमान् ' असे मत्तुप्प्रत्ययान्त
रूप होऊ शकत नाही. कारण ' पञ्च गावः सन्ति यस्य ' ह्या उदाहरणांत ' पञ्च ' व
' गो ' हे श्रेण शब्द परस्परनिरपेक्ष नमून परस्परसापेक्ष आहेत.) म्हणून त्या दोन
शब्दांपैकी कोणत्याहि एका शब्दाच्या ' मत्तुप् ' प्रत्यय लावला असतां ' पञ्चगोमान् ' ह्या
शब्दानें ज्या अर्थाचा बोध होतो त्या अर्थाचा बोध ' पञ्चवान् ' किंवा ' गोमान् ' ह्या
शब्दांनीं होऊ शकत नाही—म्हणजे तसा बोध करून देण्याचे त्यां दोन शब्दांत सामर्थ्य
नाहीं. तसेंच ' पञ्च ' व ' गावः ' ह्या दोन शब्दांचा ' पञ्च गावः ' असा जो समु-
दाय) त्या समुदायाहूनहि ' मत्तुप् ' प्रत्यय होऊ शकत नाही, कारण तो शब्दसमुदाय
प्रातिपदिक नाही. (सुबन्त समुदाय आहे, व ' उदात्तप्रातिपदिकात् ' ह्या अधिकारसूत्रान्वये
प्रातिपदिकाहून ' मत्तुप् ' प्रत्यय होऊ शकतो.) तसेंच (' पञ्च गावः सन्ति
यस्य सः ' असा बहुव्रीहि) समास केल्यावर ' पञ्चगु ' ह्या सामासिकशब्दा-
हून ' मत्तुप् ' प्रत्यय करण्याचे कांही प्रयोजन राहत नाही, कारण बहु-
व्रीहिसमासानें, मत्तुप्प्रत्ययानें होणारा अर्थ सांगितलाच आहे असे सिद्धान्तीनें
म्हटल्यावर, (शंकाकार म्हणतो कीं, सिद्धान्तांचे) हे म्हणजे बरोबर नाही, कारण
(द्विगु) समासानें प्रत्ययाचा अर्थ सांगितला असला तरी, द्विगूहून तद्धित
प्रत्यय होऊ शकता—जसे ' पाञ्चनापितिः ' ह्या स्थळा द्विगुसमासाहून अपत्यार्थक
तद्धित ' इन् ' प्रत्यय झाला आहे.) हे बरोबर भाष्य पूर्वपक्षीची उक्ति आहे. कैयट
म्हणतो कीं, पूर्वपक्ष करणाऱ्याचा आशय हा आहे कीं, ' द्विगोलुप्तानपत्ये ' सू० १०८०
ह्या सूत्रांत, तद्धितप्रत्ययाचा सुद्ध होतो असे विधान केले असल्यामुळे, त्या सूत्रावरून
हे स्पष्ट होतें कीं, तद्धितार्थ द्विगूहून तद्धित प्रत्यय होतो व ' पञ्चगु ' हा द्विगुसमास
आहे. (बहुव्रीहि समास नाही; म्हणून ' पञ्चगु ' शब्दाहून ' मत्तुप् ' प्रत्यय होण्यास
काही हरकत नाही. वास्तविक, सिद्धान्तांच्या म्हणण्याप्रमाणें, ' पञ्चगु ' हा बहुव्रीहि
समास आहे, पण पूर्वपक्षी ह्याकडे लक्ष न देतां, तो द्विगुसमास आहे असे घळन
बरोबर शंका करितो. ह्या शंकेवर सिद्धान्ती पुन. असे उत्तर देतो कीं,) ' द्विमातुरः '
' पाञ्चनापितिः ', ' पञ्चसु पपालेऽसकृत ' इत्यादि स्थलां, सावनाश-म्हणजे बरि-

तार्थ-शालेला द्विगु, प्रकृत उदाहरणांत-म्हणजे ' पञ्च गायः सन्ति यस्य सः पञ्चगुः ' ह्या उदाहरणांत-बहुव्रीहीनें, परत्यामुळें, याधित होतो. (पूर्वमूत्रापेक्षां परमूत्र बलवत्तर टरण्याकरितां, दोन्ही सूत्रें तुल्यबल-म्हणजे आपापल्या विषयांत चरितार्थ-असलीं पाहिजेत. ' संख्यापूर्वा द्विगुः ' व ' तद्धिताथोत्तरपदे समाहारे च ' सू० ७३० व ७२८ हीं द्विगुविधायक सूत्रें ' द्वैमातुरः. ' ' पाञ्चनापितिः ' ' पञ्चमपालः ' इत्यादि स्थलीं तद्धितप्रत्यय पुढें होण्याकरितां केलेल्या द्विगूंत चरितार्थ आहेत; तसेच ' शेषो बहुव्रीहिः ' व ' अनेकमन्यपदार्थे ' सू० ८२९ व ८३० ही बहुव्रीहिविधायक सूत्रें ' पीताम्बरः ' ' चक्रपाणिः, ' इत्यादि टिकणीं चरितार्थ आहेत. ' पञ्च गायः सन्ति यस्य ' ह्या उदाहरणांत, संख्यां प्रथम असल्यामुळें ' संख्यापूर्वा द्विगुः ' ह्या सूत्रानें द्विगु पावला आहे, व ' अनेकमन्यपदार्थे ' ह्याने बहुव्रीहि पावला आहे. ' अनेकमन्यपदार्थे ' हे सूत्र परसूत्र अमल्यामुळें, ' विप्रतिपेधे परं कार्यम् ' ह्या न्यायानें द्विगूचा बाध होऊन बहुव्रीहि होतो.) हा वरील अर्थ मनांत धरून सिद्धान्ती म्हणतो कीं, ' पञ्चगुः ' हा द्विगुसमास न्हे. तर मग हा केणता समास आहे? (असे पूर्वपक्षीने विचारलें असतां, सिद्धान्ती उत्तर देतो कीं,) हा बहुव्रीहि समास आहे. (' संख्यापूर्वा द्विगुः ' हे सूत्र ' पाञ्चनातुरः ' ' द्वैमातुरः ' इत्यादि टिकणीं चरितार्थ आहे अशी त्या सूत्रांची) चरितार्थता न जाणल्यामुळें, पूर्वपक्षी उत्तर देतो कीं, प्रकृत उदाहरणांत, द्विगु हा बहुव्रीहीचा अपवाद असल्यामुळें, द्विगूची प्राप्ति आहे. क्यट म्हणतो कीं, अपवादत्वामुळें द्विगु समास होतो असें म्हणण्याचा पूर्वपक्षीचा आशय हा आहे कीं, तद्धित प्रत्यय लागण्याकरितां सांगितलेला संख्यापूर्व द्विगु विशिष्ट स्थलीं होत असतो असे विधान केले असल्यामुळें, अन्यपदार्थांत केवळ सुबन्तांहून होणाऱ्या बहुव्रीहीचा तो द्विगु बाधक होतो. (सारांश, पूर्वपक्षीच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं द्विगुविधायकसमासशास्त्र विशेषशास्त्र असल्यामुळें व बहुव्रीहिसमासविधायकशास्त्र सामान्यशास्त्र असल्यामुळें, ' येन नाप्राप्ते ' परिभाषा ५८ या न्यायान्वये द्विगु हा बहुव्रीहीचा अपवाद ठरून त्याचा बाध करितो.) ह्यावर (सिद्धान्तीचा अभिप्राय पूर्णपणें न जाणणारा) सिद्धान्त्येकदेशीं म्हणतो कीं, प्रकृत उदाहरणांत, बहुव्रीहि अन्तरङ्ग अमल्यामुळें बहुव्रीहि समास होतो. (द्विगु वहिरङ्ग असल्यामुळें येथें द्विगु समास होऊं शकत नाही.) बहुव्रीहि समास अन्तरङ्ग कसा ? (असा पूर्वपक्षीने एकदेशीला प्रश्न केला असतां, तो एकदेशी म्हणतो कीं,) बहुव्रीहि सामान्य अन्यपदार्थांचा वाचक असतो व द्विगु हा विशिष्ट प्रकारच्या अन्यपदार्थांचा वाचक असतो; कारण (' तदस्यास्त्यस्मिन्निति मत्तुप् ' ह्या द्विगूहून होणाऱ्या ' मत्तुप्विधायक ' सूत्रांत) ' आस्ति ' ह्या अधिक शब्दाचे ग्रहण केले आहे क्यट म्हणतो कीं, एकदेशीचा आशय हा आहे कीं, ' आस्ति ' हा अधिक अर्थ दाखविणारा व ' मत्तुप् ' प्रत्यय लागण्याकरितां (' तद्धिताथोत्तरपदे समाहारे च ' व ' संख्यापूर्वा द्विगुः ' ह्या सूत्रांनी) होणारा द्विगु बहिरङ्ग होय. (बहुव्रीहि समास केवळ ' यस्य ' ह्या अर्थाचा वाचक आहे. पण मत्तुप्प्रत्ययनिमित्तामुळे-म्हणजे ' मत्तुप् ' प्रत्यय

लागण्याकरितां—होणारा द्विगु ' यस्य अस्ति ' ह्या अर्थाचा सांगणारा आहे. म्हणून ' पञ्च गावः सन्ति यस्य ' हा अधिक अर्थ सांगणारा द्विगु, ' पञ्च गावः यस्य ' असा कमी अर्थ सांगणाऱ्या बहुव्रीहिसमासाच्या मानानें, बहिरङ्ग ठरतो. शंकाकार असें म्हणतो कीं ह्या भाष्यावरून हें स्पष्ट होते की, सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग असतें व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग असतें ह्यावर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं,) वरील भाष्य सिद्धान्तीची उक्ति नाही, (एकदेशीची उक्ति आहे, व ती एकदेशाची उक्ति आहे हे म्हणण्याचें कारण हें कीं,) त्या उक्तीनें देखील (पूर्वपक्षीनें जो शोष दिला होता कीं, द्विगु हा बहुव्रीहीचा अपवाद असल्यामुळे बहुव्रीहीचा बाध करतो) त्या अपवादरूपी शोषाचें निराकरण होत नाही कारण (सामान्यशास्त्राचा विशेष शास्त्राने बाध होत असतो असा नियम आहे. जसे—) ' इवो यणचि ' ह्या केवळ अचाची अपेक्षा काणाऱ्या सामान्यशास्त्राचा, ' अकः मवणंदीर्घः ' ह्या विशेष अचाची—म्हणजे स्वर्ण अचाची—अपेक्षा करणाऱ्या विशेष शास्त्राने, बाध होतो. (तसेंच ' अनेकमन्यपदार्थ ' ह्या सामान्यशास्त्रानें होणाऱ्या बहुव्रीहीचा, तद्वितीर्ष संख्यापूर्व, विशिष्ट अर्थात होणारा द्विगु, बाधक होतो. सारास पूर्वपक्षीने, दिलेल्या शोषाचें वरील भाष्याने निराकरण होत नसल्यामुळे, तें एवढेशि भाष्य आहे असें सिद्ध होते, व अद्या एकदेशी भाष्यांत सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग असतें व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग असतें असा जो नियम सांगितला आहे तो नियम सिद्धान्तीने सांगितला नसल्यामुळे, प्रमाण मानता येत नाही.)

क्रिञ्जीकरीत्या परत्वेन बाधसिद्धेः ।

दुसरें असें कीं, (' अपवादस्यान् द्विगु प्राप्नोति '—हणजे द्विगु हा बहुव्रीहीचा अपवाद असल्यामुळे ' पञ्चगुः ' या उदाहरणांत द्विगूची प्राप्ति आहे व बहुव्रीही सामान्य न होता द्विगु समास झाला पाहिजे—असें व पूर्वपक्षीचे हणण आहे तें देखील मुळीच बरोबर नाही कारण दोन्ही समास, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, आपापल्या विषयात चरितार्थ असल्यामुळे, एक दुसऱ्याचा अपवाद होऊं शकत नाही, उलट दोन्ही समास तुल्यबल असल्यामुळे ' विप्रतिपेधे पर कार्यम् ' या न्यायान्वये बहुव्रीहि समास पर असल्यामुळे) तोच पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे परत्वामुळे द्विगूचा बाधक ठरतो.

किं चात्राधिकापेक्षत्वेनैव बहिरङ्गत्वम् । न केवलविशेषापेक्षत्वेनेति नैतद्भाष्यारूढं विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वम् । अत एव सुव्युत्सामान्यापेक्षो बहुव्रीहिसद्विशेषापेक्षो द्विगुरिति नोक्तं भाष्ये ।

दुसरें असें कीं (वरील एकदेशीभाष्यांत) द्विगु हा अधिकनिमित्तापेक्ष आहे असे सांगून बहिरङ्ग मानला आहे; केवळ विशेषनिमित्तामुळे तो होणारा आहे असे सांगून झाला बहिरङ्ग मानले नाही. (सारास सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग असतें व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग असतें असे भाष्यात कोटहि सांगितले नाही. आणि म्हणूनच दोन सुवन्तांमुळे

होणारा बहुव्रीहि समान्यापेक्ष आहे व द्विगु हा (संख्यापूर्वक अमृत तद्विप्र प्रत्यय होण्याकरितां केला असल्यामुळे) विशेषापेक्ष आहे असें वरील भाष्यांत म्हटले नाहीं.

न चार्थकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणादिदमयुक्तम् । एकदेश्युत्तित्वे-
नादोपात् ।

(आता शकाकार ग्रन्थकारास असें म्हणतो कीं तुम्ही स्वतःच क्वबूल करिता कीं, अधिक अर्थाची अपेक्षा करणारे कार्य बहिरङ्ग असतें व कमी अर्थाची अपेक्षा करणारे कार्य अन्तरङ्ग असतें हे भाष्यात स्पष्टपणे सांगितले आहे, व तुम्ही तर पूर्वी असें म्हटले होतें. 'कीं, अधिक अर्थापेक्ष बहिरङ्ग व अल्पअर्थापेक्ष अन्तरङ्ग असतें हा नियम आह्मांस मुळीच मान्य नाहीं. ह्मणून निदान हें तुमचें ह्मणणे भाष्यविरुद्ध ठरते या शकेंचे ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं, आम्हास ह क्वबूल आहे कीं अधिक अर्थापेक्ष बहिरङ्ग व अल्पअर्थापेक्ष अन्तरङ्ग असतें हा नियम आम्हास मान्य नाहीं असें आम्ही पूर्वी म्हटले आहे पण हें आमचे ह्मणणे भाष्यविरुद्ध आहे हें सिद्ध करण्याकरितां तुम्ही ज्या भाष्याचे प्रमाण देता तें भाष्य सिद्धान्तीची उक्ति नसून) एकदेशीची उक्ति आहे व त्यामुळे आम्ही 'जो नियम पूर्वी सांगितला आहे (तो भाष्यविरुद्ध ठरत नाहीं व) त्यांत कोणताहि दोष येत नाहीं.

अत एवास्तिग्रहणं नोपाध्यर्थं किं त्वास्तिशब्दान्मनुयर्थमिति त्वद-
भिमत बहिरङ्गत्वमपि द्विगोर्नास्तीति प्रतिपाद्य सिद्धान्तिना मत्वर्थे द्विगोः
प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनेनैतस्सिद्धमित्युक्तम् ।

(अधिक अर्थापेक्ष बहिरङ्ग असत व अल्पअर्थापेक्ष अन्तरङ्ग असतें ही एक-
देशीची उक्ति असल्यामुळे ग्राह्य नाहीं म्हणूनच, सर्वे तहच्या शका काढून, अले-
रीस सिद्धान्त सांगतेवेळीं, भाष्यांत) सिद्धान्ती असें ह्मणतो कीं, 'तदस्यस्मिन्निति
मनुप्' ह्या मनुप्विधायक सूत्रात केलेले 'अस्ति' शब्दाचे ग्रहण उपाधिचे—ह्मणजे
निमित्ताचे—घोतरक आहे असे समजू नये (—ह्मणजे 'मनुप्' प्रत्ययाचा अर्थ
प्रज्ञाशित करण्याकरितां 'तदस्य अस्ति' 'तदस्मिन्नस्ति' अशा तऱ्हेचे ग्रहण
सूत्रात केले आहे असें समजू नये) परंतु 'अस्ति' शब्दाहून 'मनुप्' प्रत्यय
बहावा (व 'अस्तिमाद्' असे रूप बहावे,) ह्मणून त्या सूत्रात 'अस्ति' शब्दाचे
ग्रहण केले आहे. ह्मणूनच तुला अभिमत असलेल बहिरङ्गत्व देण्यांत द्विगु समासात
नाहीं, ('मनुप्' प्रत्यय करण्याकरितां केलेल्या द्विगुसमासात 'अस्ति' ह्या अधिक
शब्दाचा अर्थ असल्यामुळे, नू—ह्मणजे एकदेशी—द्विगुला बहिरङ्ग ठरवू पाहत होतास,
पण ते बरोबर नाहीं, कारण जसे बहुव्रीहि समासात 'अस्ति' शब्दाचे ग्रहण नमते,
तसेच द्विगु समासातहि 'अस्ति' शब्दाचे ग्रहण नमते, दोन्ही समास वास्तविक
बरोबरीचा अर्थ सांगणारे असल्यामुळे, तुम्हें—ह्मणजे एकदेशीचे—ह्मणजे बरोबर

नाहीं,) असे प्रतिपादन करून अखेरीस सिद्धान्ती असे मांगतो की, ' भतुप् ' प्रत्यय लावण्याकरितां द्विगु समास करूं नये; व असें वचन अमल्यामुळे, (' पञ्च ग वः सन्ति यस्य सः ' यथे ' भतुप् ' प्रत्यय लावण्याकरितां द्विगु समास करूं नये, आणि ' पञ्चगोमान् ' असें रूप करूं नये. बहुव्रीहि समासच करावा; व तो -समास वेल्यास, ' गोस्त्रियोरपमर्जनस्य ' सू० ६५६ ह्या सूत्राने उपसर्जन ' गो ' शब्दाचा ऱ्हस्व होऊन, ' एच इग्रस्वादेशे ' सू० ३२३ ह्या सूत्रान्वये ' पञ्चगुः ' असें) रूप सिद्ध होते.

अत एव तदोः सः साधिति सूत्रेऽनन्त्ययोरिति चरितार्थम् । अन्यथा प्रत्ययसामान्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादन्यस्यात्वेऽनन्त्यस्यैव सत्त्वे सिद्धे तद्वै-
यर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ पादः पदिति सूत्रे भाष्यकैयटयोरप्येतदन्तरङ्गत्वाभावे
एव सूचित इति सुधियो विभावयन्तु ॥

ह्यणनच, ' तदोः सः सो अनन्त्ययोः ' सू० ३८१ ह्या सूत्रांत ' अनन्त्ययोः ' ह्या शब्दाचे प्रहण चरितार्थ ठरते (सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग अमते व विशेषापेक्ष बाहिरङ्ग असते असे न मानल्यासच, वरील सूत्रांत ' अनन्त्ययोः ' हा शब्द चरितार्थ ठरते;) नाहीं तर प्रथमसामान्यापेक्ष-ह्यणन कोगत्याहि विभक्तीचा प्रत्यय पुढे असतां होणारं- ' अन्व ' अन्तरङ्ग झेल व त्यामुळे अन्ती नसलेलाच तकार किंवा दकार राहिल आणि मग ' अनन्त्ययोः ' ह्या शब्दाचे प्रहण व्यर्थ ठरेल (सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग असते व विशेषापेक्ष बाहिरङ्ग अमते असे मानल्यास, ' त्यशर्दानामः ' सू० २६१ ह्या सूत्राने, कोगत्याहि विभक्तीचा प्रत्यय पुढे आला असतां अन्य दकाराचे जागीं होणारा अकारादेश सामान्यापेक्ष असल्यामुळे, अन्तरङ्ग ठरेल, व हें कार्य प्रथम होईल; आणि त्यामुळे ' त्यद् ' इत्यादि सर्वनामांचे अखेरीस तकार किंवा दकार न राहतां, अकारच राहिल. मंतर ' तदोः सः सो ' हें विशेषापेक्ष-ह्यणने ' सु ' प्रत्यय पुढे असतांनाच होणारं-कार्य सांगणारं सूत्र बाहिरङ्ग ठरत अमल्यामुळे, तें मार्गून प्रवृत्त होईल. तें सूत्र प्रवृत्त होतेवेळीं अनन्त्य - ह्यणने अन्ती नसलेल्या- ' त् ' अथवा ' द् ' चे जागींच सकारादेश होणार; कारण ' अ ' हा आदेश अन्य ' त् ' अथवा ' द् ' चे जागीं झाल्यामुळे, अन्ती ' त् ' किंवा ' द् ' राहणारच नाहीं. मग ' अनन्त्ययोः ' हें पद सूत्रांत घातलें कशाळा ? हें पद सूत्रांत घातलें आहे. ह्यावरूनच हें स्पष्ट होत की, सामान्यापेक्ष अन्तरङ्गत्व असते व विशेषापेक्ष बाहिरङ्ग व असते हें ह्यणने बरोबर नाहीं.) ' पादः पत् ' ६-४-१३० ह्या सूत्रावरील भाष्यांत व ह्या भाष्या-वरील कैयटाच्या टीकेत देखील, सामान्यापेक्ष अंतरङ्ग व विशेषापेक्ष बाहिरङ्ग होत नाहीं असें सुचविलें आहे, हे विद्वान् लोकांनीं समजावे. (' पादः पत् ' ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, ' तस्थस्थमिषां तांतंतामः ' सू० २१९९ ह्या सूत्राने होणारे आदेश अन्तरङ्ग आहेत व ' रुदादिभ्यः सर्वधानुके ' सू० २४७४ हे परसूत्र आहे तरी त्या सूत्राने होणारा इडागम बाहिरङ्ग आहे असें स्पष्टलें आहे; कारण इडागमाचे निमित्त रश्नादि धातु हा तांतंतामादेश

हाणान्या निमित्ताच्या बहिर्भूत आहे. जसे- 'अ + र्द् + तम्' येथे, 'तम्' चे जागी 'ताम्' आदेश हाण्याचे निमित्त येवळ 'तम्' प्रथमच आहे, पण इडागमाचे निमित्त 'तम्' हा यलादि सार्धात्तुक्तप्रथम व स्याग्या बहिर्भूत अपलेल। 'र्द्' धातुहि आहे. ह्यग्न सामादेशस्य अन्तर्भूतनिमित्तम् व इडागमस्य यांश्चैतनिमित्तक असल्यामुळे, सामादेश अन्तरङ्ग टल्न प्रथम होता, प नंतर इडागमरूपी बहिरङ्ग कार्य होते. इडागम प्रथम केल्याप, यदागमपरिभाषेने 'इ + तम्' ह्याचे जागी सामादेश होऊन विरूत रूप मिळ होईल. माराश तेथे अन्तरङ्ग व बहिरङ्गत्व निमित्तापेक्ष मानले आहे, सामान्यविशेषांपेक्ष मानले नाही)

नन्वेवमसुसुवदित्यत्र लघूपधगुणादुवडोऽल्पनिमित्त्वाभावाद्बुवद् न स्यादिति चेत् । न । तन्मान्तःकार्यत्वरूपान्तरङ्गत्वसत्त्वान् । अन्तःकार्यत्वं च पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वमङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वात् ।

(' जिध्रिद्भुभः वनीर चद् ' सू० २३१२ ह्या सूत्राने 'सु' धातूला लुडात 'चि' चे जागी 'चद्' झाला अमता, 'चि' सू० २३१५ ह्या सूत्राने द्विव होऊन, 'असुसु+चद्(अ)+त्' अर्था स्थिति झाली असता, 'व' ह्या 'पि' प्रथमयामुळे 'सु' झालील, 'अ' पुढे असल्यामुळे लघूपध झालेला, उकाराम 'पुगन्त लघूपधस्य च' सू० २१८९ ह्या सूत्राने गुण पावला आहे. तसेच 'सु' झालील 'उ' च्या पुढे 'अ' असल्यामुळे, 'अचि श्नुधातुभुवा' सू० २७१ ह्या सूत्राने 'उवद्' प्राप्त झाला आहे, तर कोणते कार्य प्रथम करावे?) 'असुसुवत्' इत्यादि स्थली, लघूपधगुण होण्यास जे निमित्त आहे र्थापेक्षा 'उवडादेश' होण्यास असणारे निमित्त अल्प-ह्यग्नने वनी-नसल्यामुळे, 'उवद्' होऊं नये, (व लघूपधगुण व्हावा; कारण 'पुगन्तलघूपधस्य च' हे परसूत्र आहे व 'विमनिवेचे परं कार्यम्' अथा नियम आहे) -असे कोणी हटव्याम, हे ह्यगणे बरोबर नाही. कारण येथे अन्तःकार्यत्वरूप अन्तरङ्गता आहे 'अन्तःकार्यत्व' ह्यगणे 'ज्याचे निमित्त पहिल्याने उपस्थित होते ते' समजावे, कारण (ह्या परिभाषेतील 'अन्तरङ्ग' व 'बहिरङ्ग' ह्या शब्दात असणाऱ्या) 'अङ्ग' ह्या शब्दाचा निमित्त' असा अर्थ आहे. ('अ+सुसु+अ+त्' ह्या उदाहरणात, लघूपधगुणाचे 'त्' ह्या पितृ प्रत्यय एवढे एवच निमित्त आहे; तसेच 'उ' चे जागी उवडादेश होण्यास 'अ' ह्या अच् एवच निमित्त आहे. साराश, दोन्ही कार्ये समा ननिमित्तक आहेत. एक कार्ये अल्पनिमित्तक व दुसरे बहुनिमित्तक अशी स्थिति प्रकृत उदाहरणात नाही. मग कोणते कार्ये प्रथम करावे? लघूपधगुणच प्रथम व्हावा, कारण ता परसूत्राने सांगितला आहे. पण हे ह्यगणे बरोबर नाही, कारण लघूपधगुणकार्याच्या मानाने उवद् कार्ये अन्तरङ्ग आहे. ह्याचे कारण असे की, उवद् होण्याचे निमित्त 'अ', लघूपधगुणाच्या निमित्ताच्या मानाने-ह्यगणे 'त्' प्रत्ययाच्या मानाने-पूर्वोपस्थित-ह्यगणे प्रथम आलेले विया अलीकडे-आहे, व 'त्' प्रत्यय, 'अ' च्या मानाने,

परोपस्थित-ह्यणजे नंतर आलेला किंवा पलीकडे-आहे ह्यणून अलीकडील निमित्तामुळ होणारं कार्य प्रथम उपास्थित होत असल्यामुळे, ते कार्य अन्तरङ्ग समजावें ह्या परिभाषेतील 'अन्तरङ्ग' शब्दाचा अर्थ 'ज्याचें निमित्त अलीकडे, भात किंवा जवळ आहे तें कार्य' असा समजावा, व 'बहिरङ्ग' शब्दाचा अर्थ 'ज्याचें निमित्त पलीकडे बाहेर, किंवा दूर आहे तें कार्य' असा समजावा)

इदमन्तरङ्गत्वं लोकाव्यवस्थितसिद्धमिति मनुष्योऽयं प्रातस्तथाय स्वशरीर-कार्याणि करोति ततः सुहृदा ततः संगन्धिनामर्थानामपि जातिव्यक्तिलिङ्गसंख्याकारकाणा बोधक्रमः. शारूकृतकस्त्रितस्तत्क्रमेणैव च तद्वोधकरा व्दप्रादुर्भाव कपित इति तत्क्रमेणैव तत्कार्याणीति परव्येत्यादावन्तरङ्गत्वान्पूर्व पूर्वयणादेशः परयणादेशस्य बहिरङ्गतायाऽसिद्धत्वादित्यनेनाच परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

(वर सांगितल्या प्रकारचे) हें अन्तरङ्ग व लौकिकन्यायसिद्ध आहे—म्हणजे लोकव्यवहाराला धरूनच आहे जन्म-कोणीहि मनुष्य मरणाकडे उठल्यानंतर, प्रथम स्वतः सर्वथीं कार्ये करितो, मग मित्राचीं, व नंतर आपल्या समाधिजन्याचीं कार्ये करितो त्याच लौकिकनियमानुसार, व्याकरणशास्त्रकार पाणिनीने, शब्दापासून ज्ञात होणारा अर्थ, प्रथम जाति, नंतर व्यक्ति, नंतर लिङ्ग, नंतर मर्यादा, व नंतर कारक, असा क्रमानें जाणला जातो, असें मानून, त्या क्रमानुसार तीं तीं कार्ये व्हावीं असा नियम मानला आहे (जसें 'इन्द्रार्थे' ह्या उदाहरणात, 'इन्द्र' हें मूळ प्रातिपदिक आहे त्यानें प्रथम ज्ञातीचा व नंतर व्यक्तीचा बोध होतो. जातिनिमित्तक व व्यक्तिनिमित्तक काहीं कार्ये येथें माहितलें नसल्यामुळे, आपण तन्निमित्तक काहीं कार्ये करित नाहीं पण नंतर लिङ्गबोध होण्याकरिता, 'इन्द्रवरणभव' सू० ५०५ ह्या सूत्रान्वये आपण 'डीप्' प्रत्यय लावतो व 'अनुक्' आगम करितो, नंतर सख्येचा व कारकाचा बोध होण्याकरिता, चतुर्थी विभक्ताच्या एकवचनाचा 'डे' प्रत्यय लावतो व तो प्रत्यय लावताना 'आप्नद्या' सू० २६८ ह्या सूत्रान्वये 'आट्' आगम करून 'आटश्च' सू० २६९ ह्या सूत्रानें वृद्धिरूप एकादेश करितो सारास शब्दापासून ज्या क्रमानें अर्थबोध होतो त्या क्रमानुसारच प्राप्त होणारें कार्य करावें असा पाणिनीने नियम मानला आहे, आणि असा नियम मानला आहे) म्हणूनच 'पटु' इत्यादि स्थलीं, पूर्वयणादेश प्रथम हातो, परयणादेश बहिरङ्ग असल्यामुळे असिद्ध ठरतो व म्हणून तो मागून होतो, असें 'अथ परस्मिन्' १-५-१७ ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितलें आहे (पटु+डीप्+टा=पटु + ई+आ' असा स्थितींत, 'इरी यणाचि' ह्या सूत्रान्वये, 'पटु' ह्यातील उगारास प्रथम यणादेश करावा किंवा 'ई' ला प्रथम यणादेश करावा ? ई' ला प्रथम यणादेश केल्यास, 'ई+आ=पा' असें होऊन 'ऊ' ला यणादेश प्राप्त होणार नाही, व 'पटुया' असें विकृत रूप होईल 'डीप्' प्रत्यय लिङ्गबोधक

असल्यामुळे, त्या निमित्तामुळे होणारे यणादेशकार्य, पूर्वोक्त नियमानुसार, प्रथम करावे, म्हणजे, 'पटु+ई=३ट्टी' असे होते; नंतर 'संख्याकारकबोधक 'टा' प्रत्ययाच्या निमित्ताने होणारे कार्य करावे, म्हणजे 'पट्टी+आ=पट्ट्या' असे शुद्ध रूप सिद्ध होते.)

तदपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिनियामकमेव, यथा पट्टयेत्यत्र पट्टस्य विभज्यान्वाख्याने, न तु जातस्य बहिरङ्गस्य तादृशेऽन्तरङ्गेऽसिद्धतानियामकं, प्रागुक्तलोकन्यायेन तथैव लाभादिति वाह उट् सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ।

जेथे अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग कार्ये एरेच वेळी प्राप्त झाली असतील तेथेच, पूर्वोपस्थितनिमित्तक्रमन्तरङ्गत्वम्—म्हणजे ' ज्या कार्याचे निमित्त प्रथम उपस्थित होते ते कार्ये अन्तरङ्ग समजून-प्रथम करावे,'—हा नियम लावावा. जसे 'पट्ट्या' ह्या सिद्धरूपाचे अन्वाराधान करितांना—म्हणजे व्याकरणरीत्या ते रूप कसे सिद्ध झाले आहे हे सांगतांना,—आपण त्या सिद्ध रूपाचा 'पटु+ई+आ' अशी शकले पाडतो, व अशा वेळी, पूर्वोपस्थित 'ई' ह्या निमित्तामुळे होणारे यण् कार्ये प्रथम करिता व-नंतर परोपस्थित-म्हणजे परीकडे असणाऱ्या-'आ' ह्या निमित्तामुळे होणारे यण् कार्ये करिता. जेथे बहिरङ्ग कार्ये झाल्यानंतर अन्तरङ्ग कार्ये करण्याचा प्रसङ्ग येतो तेथे, 'पूर्वोपस्थित-निमित्तक्रमन्तरङ्गत्वम्' हा नियम लावू नये, व पूर्वी होऊन गेलेले बहिरङ्ग कार्ये असिद्ध-म्हणजे झाले नाही असे-मानू नये. कारण वर दिलेल्या लौकिकन्यायाने हे सिद्ध होते, असे 'वाह उट्' १-४-१३२ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टंकित कैयटाने म्हटले आहे (कारण तो लौकिकन्याय जेथे दोन कार्ये युगपत् प्राप्त झाली आहेत तेथेच लागू पडता. सारांश जेथे 'पूर्वोपस्थितनिमित्तक्रमन्तरङ्गत्वम्' हा न्याय लावून कार्याचे अन्तरङ्गत्व व बहिरङ्गत्व ठरविणे आहे तेथे 'जातमपि बहिरङ्गमसिद्धं भवति' हा नियम लागू पडत नाही.)

अत एव वाच्योरित्यादौ बलि लोपो यणः स्थानिवत्त्वेन धारितोऽचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्यकृता ।

म्हणूनच 'अचः परस्मिन् १-१-१७ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, 'वाच्योः' इत्यादि स्थली, भाष्यकारांनी 'व्' लोपाचे निवारण, यणादेश स्थानिवत् मानून, केले आहे. ('वायु+ओस्' ह्या स्थितीत, 'इको यणचि' ह्या सूत्राने यणादेश होऊन 'वाय्व्+ओस्' अशी स्थिति झाली अमतां, 'लोपो व्योर्वलि' सू० ८७३ ह्या सूत्राने, 'य्' पुढे 'व्' असल्यामुळे, 'य्' लोप प्राप्त झाला आहे. पण हे 'य्' लोपकार्य, 'इको यणचि' ह्या सूत्राने यणादेश झाल्यानंतरच प्राप्त झाले आहे. सारांश यणादेश व 'य्' लोप ही दोन्ही कार्ये युगपत् प्राप्त झाली नाहींत यणादेशाचे निमित्त 'ओ' परीकडे आहे व 'य्' लोपाचे निमित्त 'व्' अलीकडे आहे; म्हणून 'य्' लोपकार्ये अन्तरङ्ग ठरते व यणादेशकार्ये बहिरङ्ग ठरते; हे जरी खरे आहे तरी, अशा ठिकाणी दोन्ही कार्ये

युगपत् प्राप्त शालीं नमल्यामुळें, 'पूर्वोपस्थितनिमित्तकमन्तरङ्गत्वम्' हा नियम लागू पडत नाही. हा नियम जर अशा ठिकाणी लागू पडला असता तर, भाष्यकारांनीं 'वाय्वोः' येथील यलोपाचें निवारण करिताना हा नियम लावला असता, व असें झटलें असतें कीं, 'यू' लोप कार्यं अन्तरङ्ग असल्यामुळें तें कार्यं करण्याचा प्रसङ्ग अला असतां, 'ओ' ह्या पलीकडच्या निमित्तामुळें झालेला 'उ' चा 'व्' बहिरङ्ग व असिद्ध आहे ह्यागून 'यू' लोप होऊं शकत नाही; पण अशा रीतीनें 'यू' लोपाचें निवारण न करितां, 'अचः परस्मिन्' सू० ५० हे सूत्र लावून भाष्यकारांनीं 'यू' लोपाचें निवारण केलें आहे. त्याचा अर्थ असा कीं, 'वायु' ह्या शब्दांत 'उ' च्या पूर्वी असलेल्या 'यू' चा लोप करण्याचा प्रसङ्ग आला असतां, 'ओ' ह्या निमित्तामुळें 'वायु' ह्यातील 'उ' चे जागीं झालेला 'व्' हा आदेश स्थानिवत् मानावा—ह्याजें तो 'उ' च आहे असें मानावें—आणि तमें मानल्यास, 'यू' लोपाची प्राप्ति होऊंच शकत नाही सारांश ह्या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, जेथें अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग कार्यं युगपत् प्राप्त होतात तेथेंच वरील नियम लागू पडतो)

क्रमेणान्तराख्याने तूक्तोदाहरणे पृथक्प्रवृत्तिकत्वमन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमपि निमित्ताभावात्प्राप्तिरूपं बोध्यम् ॥

वरील 'पट्ट्या' ह्या उदाहरणात क्रमानें अन्वाराख्यान केल्यास, (ह्याजें प्रथम 'पटु+डीप्=पट्टी' एवढेंच रूप साधून नंतर त्याचें तृतीयेचें एकवचन करिताना 'पट्टी+आ=पट्ट्या' असें रूप केल्यास,) जें कार्यं पूर्वी प्रवृत्त होते तें अन्तरङ्ग कार्यं करतेंवेळीं, अशा कार्याचें निमित्त उपस्थितच होत नाही (कारण 'पटु+डीप्=पटु+ईं=पट्टी' हे रूप साधतेंवेळीं, उत्तरयणादेशाचें निमित्त 'टा' प्रत्यय अस्तित्वातच नाही. 'पट्टी' असें रूप प्रथम सिद्ध झाल्यानंतरच तो 'टा' प्रत्यय लावला जाणार आहे ह्यागून पुढें उपस्थित होणारें) तें कार्यं बहिरङ्ग व असिद्ध समजावें

यत्त्वेवंरीत्या पूर्वस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति, तच्चिन्त्यम् । स्रजिष्ठ इत्यादौ विन्मतोर्लुकि ऋलोपस्यापवादविन्मतोर्लुक्प्रवृत्त्या जातिपक्षात्प्रणेन वारणप्रयासस्य प्रवृत्त्यैकाजिति सूत्रप्रयोजनखण्डनावसरे भाष्यकृत्युतस्य नैफल्यापत्तेः । त्यदुक्तारत्या विन्मतोर्लुको बहिरङ्गासिद्धत्वेनानायासतस्तद्धारणात् । भाष्य ईदृशरीत्या अहिएङ्गासिद्धत्वस्य फभाष्यनाश्रयणाच्च ॥ परिभाषायामङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वाच्च ॥

अशाच रीतीनें पूर्वस्थानीला पावलेलें कार्यं अन्तरङ्ग (व त्याच्या पुढच्या स्थानीला पावलेलें कार्यं बहिरङ्ग) समजावें,—असें ह्याणें बरोबर नाही. कारण तें बरोबर मानल्यास, 'स्रजिष्ठः' इत्यादि स्थलीं, ('स्रजू+विन्' यथें 'अस्मायामेधान्वजोविनि' सू० १९०८ ह्या सूत्रानें 'विन्' प्रत्यय होऊन 'स्रग्वी' असें रूप सिद्ध झाल्यावर, 'अनिशयेन स्रग्वी=स्रग्वी+इष्टन्' अशा स्थितीत, 'विन्मतोर्लुक्' सू०

२०२० ह्या सूत्रान, 'इष्टन्' प्रथम पुढे अमत्यामुळ, 'विन्' प्रथयाचा लुक् होता, व 'स्वञ् + विन् + इष्टन् = स्वञ् + ० + इष्टन्' अशी स्थित होते, अशा स्थितीत, 'टे' सू० १७८६ ह्या सूत्रानें, 'इष्टन्' प्रथम पुढे अमत्यामुळें, टिलोप पावला आहे.) 'विन्मतोर्लुक्' हें टिलोपाचें अपवादामक सूत्र असल्यामुळें, प्रथम 'विन्' लोप झाल्यावर, 'टि' लोपाची प्राप्ति झाली असता भाष्यकारानीं, 'प्रत्ययान्' ६-४-१६३ ह्या सूत्रावरिल भाष्यात त्या सूत्राचें प्रयासधान फरतेव्हां, ता 'टि' लोप टाळण्याकरिता, जातिपक्षाचा आश्रय धरून जो प्रयास घेला आहे तो व्यर्थ ठरणार, कारण तुमच्या ह्यण्याप्रमाणें, 'स्वमिन्' ह्यातील 'विन्' लोप पुढें असणाऱ्या स्थानीला झाला असल्यामुळें, तो बहिरङ्ग व असिद्ध ठरतो, व तो झाला नाही असें समजून पूर्वस्थानी जो 'स्वञ्' त्याच्या टिलोपाचा अनयासंच बाध होतो (पूर्वस्थानीला होणारें कार्य अन्तरङ्ग व पुढच्या स्थानीला होणारें कार्य बहिरङ्ग व असिद्ध असतें असें जें तुमच-शब्दाकाराचे—ह्यणें आहे तें जर बरोबर असत तर, तुमच्या मताचा आश्रय करून भाष्यकाराना टिलोप सहज टाळता आला असता व त्यानीं असें ह्याटलें असतें कीं, 'विन्' लोपरूप कार्य पुढच्या स्थानीला—ह्यणजे 'स्वमिन्' ला—झाल असल्यामुळें, तो 'विन्' लोप, पूर्वस्थानी 'स्वञ्' चाला टिलोप करण्याचा प्रयास आला असता, झालाच नाही अस समजावें ह्यणजे टिलोपाची प्राप्तिच होत नाही. पण अस न ह्यगता, भाष्यकारानीं जातिपक्षाचा आश्रय धरून टिलोप टाळण्याची—ह्यणजे 'विन्मतोर्लुक्' ह्या अपवादामक सूत्रान एकदा जो 'टि' लोपाचा बाध झाला ता पुढें प्राप्त होणाऱ्या सर्व 'टि' लोपाचा बाधक होतो असा जातिपक्ष स्वीकारून टिलोपनिवारण करण्याचा—प्रयास केला आहे तुमचें ह्यणें जर भाष्यकारास कसूल असत तर त्यांना एवढा खटाटोप करण्याचें काहींच प्रयोजन नव्हतें) भाष्या मध्ये अशा प्रकारचें बहिरङ्ग व असिद्धत्व वेगिंहि मानलें नाही, व ह्या परिभाषेतील 'अङ्ग' शब्दाचा अर्थ 'निमित्त' असा केला आहे ('स्थानी' असा अर्थ केला नाही व स्थानी फक्काहि निमित्त मानला जाऊ शकत नाही ह्यामुळे तुमचें मत त्याज्य आहे.)

इय उत्तरपदाधिकारस्थयबहिरङ्गस्य नासिद्धत्वयोधिकेतीच एकचो-
मिति सूत्रे भाष्ये पुर्वपक्षस्तुक्तिरिति सा नादतया । परन्तप इत्यादावतुस्वारे
नासिद्धत्वं मुमक्षिपाद्या तदप्रवृत्ते ॥

'अनुगतपदे' ह्या उत्तरपदाधिकारात जें बहिरङ्ग कार्य मागितलें आहे, तें ह्या परिभाषेनें असिद्ध ठरत नाही, असें 'इय एकाचोऽम् प्रथयवद्य' ६-३-६८ ह्या सूत्रावरिल भाष्यात ह्याटलें आहे; पण ती पूर्वपक्षाची उक्ति अमत्यामुळें, आदरास पात्र नाही 'परतप' इत्यादि स्थानी, 'मुम्' चे जगां अनुन्वार वरतेव्हां,

‘ मुम् ’ अमिद्भ उरत नाहीं, कारण ही परिभाषा त्रिपादीस लागत नाहीं. (‘ परान् तापयति इति परंतप ’ ह्या स्थली, ‘ द्विपपरयोस्तापे ’ सू० २९५४ ह्या सूत्राने ‘ रच् ’ प्रत्यय होऊन, ‘ त्वचि ष्वाव ’ सू० २९५५ ह्या सूत्राने ष्वस्व होतो, व ‘ अरर्द्धिपदजन्तस्य मुम् ’ सू० २९४० ह्या उत्तरपदाधिशारातील सूत्राने मुमागम होतो. त्यामुळे ‘ पर+ताप+रच्=पर + तप + रच्=परम्+तप+रच् ’ अर्था स्थिति झाली असतां, ‘ परम् ’ येथील ‘ म् ’, पदाच्या अन्ती असल्यामुळे ‘ मोऽनुस्वार ’ सू० १२२ ह्या सूत्राने मकाराचा अनुस्वार होण्याची प्राप्ति झाली आहे. परन्तु पिदन्त शब्द पुढे असल्यामुळे व अजन्त शब्द मागे असल्यामुळे, ‘ पर ’ शब्दास निमित्तद्वयामुळे झालेला परिमित्तक मुमागम बहिरङ्ग आहे, व ‘ मोऽनुस्वार ’ ह्या सूत्राने ‘ मुम् = म् ’ चा अनुस्वार होणे हे अन्तरङ्ग कार्य आहे, कारण अनुस्वार होण्यास पदाच्या अन्तीं अमगें एवढे एवढे निमित्त आवश्यक आहे. झणून हे अनुस्वाररूपी अपरनिमित्तक अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं बहिरङ्ग ‘ मुम् ’, ह्या परिभाषेप्रमाणे, असिद्भ उरत असल्यामुळे, तो झालाच नाहीं असें मामले पाहिजे, व तसें मानल्यास, ‘ मुम् = म् ’ चा अनुस्वार होऊ शकत नाहीं — ह्या शंभेवर भाष्याने असें उत्तर दिले आहे की, उत्तरपदाधिशारातील सूत्राने झालेले बहिरङ्ग कार्य अमिद्भ उरत नाहीं, व त्यामुळे ‘ मुम् ’ चा अनुस्वार होऊ शकतो. पण हे भाष्यानाल उत्तर सिद्धान्ताचिं नसून पूर्वपक्षाचें उत्तर असल्यामुळे, ते स्वीकारू नये खरे उत्तर हे समजावें कीं, ही परिभाषा त्रिपादीस लागत नसल्यामुळे व ‘ मोऽनुस्वार ’ हे त्रिपादीतील सूत्र असल्यामुळे, त्या सूत्रान्तये होणारे अन्तरङ्ग कार्य परतेरेष्टी, ‘ अरर्द्धिपदजन्तस्य मुम् ’ ह्या मिदकाण्डातील सूत्राने झालेला मुमागम असिद्भ उरत नाहीं, व त्यामुळे त्याचा अनुस्वार होतो)

नव्यमतेऽपि यथोद्देशपक्षाश्रयणेनान्यथासिद्धोदाहरणदानेन तस्य तदुक्तिव्यमावश्यकमित्याहुः ।

(यथोद्देशपक्षातच ही परिभाषा त्रिपादीस लागत नाहीं, परंतु कार्यशाल्पक्षाने ती त्रिपादीस लागते असें जे भट्टोजी दीक्षित इत्यादि) नवीन वेपाररणाचे मत आहे ते स्वीकारल नरी, (त्याच्याच मताप्रमाणे ही परिभाषा, निदान यथोद्देशपक्षाने, त्रिपादीस लागत नसल्यामुळे,) जीं रूप इतर रीतीनें मिद्भ होऊ शकत नाहीं तीं यथोद्देशपक्षाचा आश्रय घेवून सिद्भ होऊ शकत असल्यामुळे, वरील उक्ति — हागजे ‘ इयं चांशतपदाधि कार्थ्यबहिरङ्गस्य न असिद्भवबोधिका ’ ही उक्ति—पूर्वपक्षाचीच उक्ति आहे असें नाहिजे पाहिजे असें (भाष्याचे खरे मत जाणवण्यास शक्य) निदान वेपाररणाचे मत आहे. (‘ अस्तुपुनरपदे ’ हे पदाच्यापाच्या तृतीयाय पादाचे प्रथम सूत्र आहे. येथून उगारपदा धिकार सुरू होत असून तो त्या पादाच्या अन्तेपर्यंत चालू आहे या उत्तरपदाधिशारा ताल सूत्रान्तये झालेला बहिरङ्ग कार्यस्य प्रकृत परिभाषा लागत नाहीं व ते कार्य अमिद्भ

इत नाहीं असे जें 'इच्च एकाचोऽम्' या सूत्रावरील भाष्यांत व्हाटले आहे ती सिद्धान्त असून पूर्वपक्षाची उत्पत्ति नव्हे असें दाखितादि नवीन व्याकरणांचें मत आहे ते म्हणतात की, प्रकृत परिभाषा उत्तरपदाधिकारांतील सूत्रांनी होणाऱ्या बहिरङ्गव्यास लावली तर 'द्विपन्तपः' इत्यादि रूपे सिद्ध होणार नाहींत. 'द्विपत्परयोस्तापिः' सू० २९५४ या सूत्रानें, 'द्विपत्' शब्द कर्मणि उपपद असतां 'तापि' या गित्तन्त धातूस 'खच्' प्रत्यय होऊन, 'खाचि ऱ्हस्वः' सू० २९५५ यानें ऱ्हस्व झाल्यावर, उत्तरपद सिद्धान्त असल्यामुळे, 'द्विपत्' शब्दास 'अरुद्विपदजन्तस्य मुम्' सू० २९४२ या सूत्रानें मुमागम होतो व 'मिद्वचोऽन्त्यात्परः' सू० ३७ या सूत्रान्वये ता अन्त्य अचाला होत असल्यामुळे 'द्विपम्त्' असे रूप होतें. 'द्विपम्त्' या पदातील तकार संयोगान्त असल्यामुळे, 'संयोगान्तस्य लोपः' सू० ५४ या सूत्रानें त्याचा लोप पावला आहे हें लोपरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे; कारण हे कार्य होण्यास पुढे कांहीं निमित्त असण्याची गरज नाहीं. पण 'अरुद्विपदजन्तस्य मुम्' या उत्तरपदाधिकारांतील सूत्रानें झालेलें मुमागमरूपी कार्य, सिद्धान्त उत्तरपदाच्या निमित्तामुळे झालेलें असल्यामुळे, बहिरङ्ग आहे, व 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ही प्रकृत परिभाषा उत्तरपदाधिकारांतील सूत्रानें झालेल्या बहिरङ्ग व्यासास लावल्यास, मुमागम असिद्ध ठरून ना झालाच नाहीं असें मानले पाहिजे व तसें मानल्यास 'द्विपम्त्' यांतील तकार संयोगान्त ठरणार नाहीं, व त्याचा लोप होणार नाहीं, आणि इष्टरूप सिद्ध होणार नाहीं तसेंच 'परन्तपः' या उदाहरणांत 'पर' शब्दाला झालेला मुमागम, वर सांगितल्याप्रमाणें, बहिरङ्ग आहे व 'मोऽनुस्वारः' सू० १२२ या सूत्रानें होणार अनुस्वाररूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे या ठिकाणी प्रकृत परिभाषा लावल्यास, मुमागमरूपी बहिरङ्ग कार्य असिद्ध ठरेल व मुमागम झालाच नाहीं असें मानावें लागेल तसें मानल्यास, 'परम्' हे मुमागमसहित रूप मकारान्त आहे असें मानतां येणार नाहीं, व त्यामुळे मकाराचा अनुस्वार होणार नाहीं तसेंच 'श्रियमान्मान मन्थे इति श्रिमन्थे प्राज्ञणकुलम्' असें जें 'इच्च एकाचोऽम्' या सूत्रावरील भाष्यांत व्हाटलें आहे तें यथोक्त ठरणार नाहीं, व 'श्रियमन्थे प्राज्ञणकुलम्' असें रूप होण्याची आपत्ति वेईल. ती आपत्ति फटी येने हें पुढील प्रक्रियेवरून स्पष्ट होईल. 'श्रियमान्माने मन्थे' या स्थली 'आममाने स्वच्' सू० २९९३ या सूत्रानें 'मन्' धातूस 'स्वच्' प्रत्यय होतो. 'धी' शब्द गरी निष्पत्तीलिङ्ग शब्द आहे तरी 'कुले लक्षणया वृत्तेः नपुंसक्यम्-लक्षणंति पूर्वलिङ्गपरिष्फगात् मपुंसकलिङ्गत्वमेवाधीयते' असें 'इच्च एकाचोऽम्' या सूत्रावरील भाष्यमनोरमेत व्हाटलें आहे. अशा रितीने 'धी' शब्द नपुंसकलिङ्गी मानल्यास, 'ऱ्हस्वो मपुंसके प्रातिपदिकस्य' सू० ३१८ या सूत्रानें 'धी' हें प्रातिपदिक ऱ्हस्व होऊन त्याला सिद्धान्त उत्तरपद पुढें असल्यामुळे 'इच्च एकाचोऽम्' सू० २९९४ ह्या सूत्रानें अमागम होतो, व त्या अमागमास प्रत्ययवत् मानावें लागत असल्यामुळे, 'धि + भम्' असा रिधनीत 'श्रियमान्पुंसकान्' सू०

३१९ या सूत्रानें ' अम् ' चा ' लुक् ' पावत्य आहे. पण अमागमरूपी वार्य, विदन्त उक्तरपद पुढे असतां होणारे असल्यामुळे, बहिरङ्ग आहे, व ' स्वमोर्नपुंसकात् ' या सूत्रानें होणारें ' लुक् ' कार्य अन्तरङ्ग आहे. ह्यापून प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे अमागमरूपी वार्य असिद्ध ठरतें, व तें झालेच नाहीं असें मानलें पाहिजे. तसें मानल्यास, ' अम् ' चा लुक् पावत्यच नाहीं, व तो लृक् न झाल्यास, ' अचि श्नुधातु ' सू० २७१ या सूत्रानें ' इयद् ' होऊन ' श्रियमन्यं ब्राह्मणकुलम् ' असें रूप होईल. पण ' इच एकाचोऽम् ' या उक्तरपदाधिकारांतील सूत्रानें झालेल्या बहिरङ्गवायांस प्रकृतपरिभाषा लागत नाहीं असें मानलें ह्याजने, अमागमरूपी बहिरङ्ग कार्य असिद्ध ठरत नाहीं, व तो अमागम प्रत्ययवत् असल्यामुळे, ' स्वमोर्नपुंसकात् ' या सूत्रानें ' ' अम् ' चा लुक् होऊन, ' श्रिमन्यं ब्राह्मणकुलम् ' असें जें भाष्यात म्हटलें आहे तें सिद्ध होते. यावर नागेशाचें असें म्हणणें आहे कीं, ' नैषा परिभाषेहोक्तरपदाधिमरि शक्या विज्ञातम् । इह हि दोषः स्यात् । द्विपन्तपः परन्तप इति । संयोगान्तलोपो न स्यात् । तस्माच्छ्रिमन्यमित्येव मथितव्यम्'—म्हणजे ही परिभाषा या उक्तरपदाधिकारांत लावणें बरोबर नाहीं; कारण ती लावल्यास, ' द्विपन्तप ' ' परन्तपः ' हीं रूपें सिद्ध होणार नाहींत, संयोगान्तलोप होणार नाहीं; म्हणून ' श्रिमन्यम् ' हेंच रूप शुद्ध समजावें—असे जें ' इच एकाचोऽम् ' या सूत्रावरील भाष्यात म्हटलें आहे तें सिद्धांतीचें वचन नसून पूर्वपक्षीची उक्ति आहे आणि ती पूर्वपक्षीची उक्ति आहे हें मानण्यास कारण असें आहे कीं, प्रकृत परिभाषा उक्तरपदाधिकारांत लावल्यास देखील, ' द्विपन्तपः ' ' परन्तपः ' इत्यादि रूपें सिद्ध होण्यांत कांहींच अडचण येत नाहीं. ' द्विपन्तपः ' या उदाहरणांत जरी मुमागम कार्य बहिरङ्ग आहे व संयोगान्तलोपरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे तरी, प्रकृत परिभाषा त्रिपादीस लागत नसल्यामुळे, ' संयोगान्तम्य लोपः ' या त्रिपादीतील सूत्रानें होणाऱ्या संयोगान्तलोपरूपी अन्तरङ्ग कार्याच्या दृष्टीनें सापादिक सूत्रानें झालेले मुमागमरूपी बहिरङ्ग कार्य असिद्ध ठरत नाहीं, व त्यामुळे संयोगान्त तवाराचा लोप होण्यांत कांहींच अडचण येत नाहीं. तसेंच ' परन्तपः ' या स्थलीं ' मोऽनुरवारः ' या त्रिपादीतील सूत्रानें होणाऱ्या अन्तरङ्गकार्याच्या दृष्टीनें सापादिक सूत्रानें झालेला मुमागम असिद्ध ठरत नसल्यामुळे, अनुस्वार होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही त्याचप्रमाणें, ' श्रिमन्यं ब्राह्मणकुलम् ' ही पूर्वपक्षीची उक्ति असून ' श्रियमन्यमित्ति मथितव्यम् ' हीच ' सिद्धान्तीची ' उक्ति होणे कारण प्रकृत परिभाषा उक्तरपदाधिकारांतील सूत्रानें होणाऱ्या बहिरङ्ग कार्यास लागत नाहीं हें ह्याजने नागेशाच्या मताप्रमाणें, बरोबर नाहीं)

आभीयेऽन्तरङ्गे आभीयस्य बहिरङ्गस्य समानाश्रयस्य नानेनासिद्धत्वमसिद्धत्वादित्यसिद्धचत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

आभीय अन्तरङ्ग कार्य परतेवेळीं, समानाश्रय आभीय बहिरङ्ग कार्य ह्या परिभाषेनें असिद्ध ठरत नाहीं; कारण तीं दोन्ही कार्ये ' असिद्धवदत्राभात् ' सू० २१८२ ह्या

सूत्रानेच परस्परान्याच्या दृष्टीने असिद्ध ठरतात, अमें त्या सूत्रावरील ६-४-२२ भाष्यांत सांगितलें आहे. (' आभीय ' अधिकार ' अमिद्धवदत्राभात् ' ह्या सूत्रापासून सुरू होतो व पद्याप्यायाच्या चतुर्थपादाच्या समाप्तीपर्यंत तो अधिकार चालूं आहे, व त्या अधिकारांत सांगितलेली समानाश्रय कार्ये करतेवेळीं, ही अन्तरङ्ग परिभाषा लागू पडत नाही; कारण ' असिद्धवदत्राभात् ' ह्या सूत्रांतच त्या अधिकारांतिल एका सूत्रानें सांगितलेलें कार्य, दुसऱ्या सूत्रानें समानाश्रय कार्ये करतेवेळीं, असिद्ध समजावें अमें सांगितलें आहे. जमें ' पा+लिट् ' येथें ' कसुश्च ' सू० ३०९० या सूत्रानें लिटाचें जागीं ' कसु=वस् ' असा आदेश होऊन व द्विष्व होऊन ' पपा+वस्+वास् ' अशी स्थिति झाली अमतां ' सप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ' सू० १२८ या न्यायान्वयें, ' वस्वेवाच्चाद्धसाम् ' सू० ३०९६ या सूत्रानें प्राप्त झालेल्या इडागमाचा बाध करून ' वस्योः सप्रसारणम् ' सू० ४३५ या नित्य सूत्रानें प्रथम सप्रसारण झाल्यावर, व ' सप्रसारणाच्च ' सू० ३३० या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश शाक्यावर ' पपा+उसु+अम् ' अशी स्थिति झाली असता, ' आतो लोपः ' सू० २३७२ या आभीय अधिकारांतिल सूत्रानें, अजादि आर्धधातुक ' उस् ' प्रत्यय पुढें असल्यामुळें, ' वपा ' यांतिल अकाराचा लोप पावला आहे व हें कार्य अन्तरङ्ग आहे. तसेंच पर्याक्डे असलेल्या ' शस् ' प्रत्ययाच्या निमित्तामुळें ' वस्योः सप्रसारणम् ' या आभीय अधिकारांतिल सूत्रानें झालेलें सप्रसारण कार्ये बहिरङ्ग आहे, व असा टिकाणीं प्रकृत परिभाषा लावल्यास, तें सप्रसारण कार्ये अमिद्ध ठरते, व ' वस् ' चा ' उम् ' शालाच नाही व ती ' वस् ' च आहे असे मानावें लागेल. तसें मानल्यास, अजादि आर्धधातुकप्रत्यय पुढें राहत वसल्यामुळें, आकारलोप होणार नाही, व ' पपुपः ' हें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही परन्तु प्रकृत परिभाषा आभीय अधिकारांतिल ' वाह ऊट् ' या सूत्रांत पठित असल्यामुळें, ती आभीय अधिकारांतिल इतर सूत्रांनीं समानाश्रय कार्ये करतेवेळीं ' अमिद्धवदत्राभात् ' सू० २१८३ या सूत्रानें असिद्ध ठरत असल्यामुळे, ती येथें प्रवृत्त होऊं शकत नाही. त्यामुळें, सप्रसारण कार्ये बहिरङ्ग असून देतील अमिद्ध ठरत नाही, व आकार लोप होऊन ' पपुपः ' हें इष्ट रूप सिद्ध होतें. या विषयासम्बधानें चित्रप्रभेन ग्यालीं लिटिद्वयप्रमाणें म्हटलें आहेः- ' आभीयेष्वाहोपादिष्वन्तरङ्गेषु कर्त्तव्येष्वामायाया असिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषाया अमिद्धयदियमिद्धस्यास्य तेष्वन्तरङ्गेषु प्रवर्तन इति भावः । न चासिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषाया आहोपादीनां च समानाश्रयत्वाभावात् असिद्धमिति न प्रवर्तत इति वाच्यम् । सप्रसारणे कृते षासाधयेणाहोपादीनि प्रवर्तन्ते, कर्त्तव्येषु च तेषु सप्रसारणस्यामिद्धस्याय तद्विषये बहिरङ्गपरिभाषापि प्रवर्तत इति तेषां समानाश्रयत्वेन तत्प्रकृतैर्दुवारत्वात् ।)

एवं निरिच्छृष्टेयैर्ननाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गसाधकत्वमुल्लंघनं न सिध्यन्तरङ्गमूर्त्तीर्ताका गुणेति मृष्टे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५० ॥

वाचप्रमाणें ' इकोगुगृही ' १-१-३ या सूत्रावरील भाष्यांत, ' येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य वाधकं भवति ' ५० ५८ या न्यायान्वयें, अपवाद अन्तरङ्ग कार्यांचा वाधक ठरत असल्यामुळे, त्या न्यायाच्या आधारावर 'नमिच्यन्तरङ्गमस्ति' असे म्हटलें आहे (स्वादिगणांतील ' चिच् चयने' या धातूचें लुटाचें परस्मैपदाचें रूप करितांना, ' अस्ति मिचोऽशुक्तं सू० २२२५ या सूत्रानें ' त् ' प्रत्ययास ईडागम होऊन ' अ+चि +सिच्+ई+त् ' अशी स्थिति झाली असता, अलीकडे जमलेल्या आर्धधातुक ' सिच् ' प्रत्ययामुळे ' सार्वधातुकार्धधातुकयोः ' सू० २१६८ या सूत्रानें पाजलेला गुण अन्तरङ्ग कार्य आहे, व सिचापुढें परस्मैपदी प्रत्यय असल्यास 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' सू० २२९७ या सूत्रान्वये निमित्तद्वयामुळे-सिच् व त्यापुढें परस्मैपदी प्रत्यय असणें या दोन निमित्तांमुळे-पाजलेलें वृद्धिरूप बहिरङ्ग कार्य असिद्ध मानल्यास, व तें न करितां अन्तरङ्ग गुणकार्य केज्यास, ' अर्धधातु ' असें इट रूप सिद्ध न होता, ' अर्धधातु ' असें विकृत रूप सिद्ध होईल. तसें न व्हावें म्हणून, ' नमिचि अन्तरङ्गमस्ति ' असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे, व त्याचा अर्थ असा आहे कीं, 'मिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ' या सूत्रानें वृद्धि करतेवेळीं, 'अमिदं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' ही परिभाषा लागत नाहीं, व त्यामुळे गुण कार्य अन्तरङ्ग असून देखील, तें न होता, बहिरङ्ग वृद्धिरूप होतें. असें म्हणण्याचें कारण हे आहे कीं, ' सार्वधातुकार्धधातुकयोः ' हें सामान्यशास्त्र आहे व ' सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ' हे विशेषशास्त्र आहे. जेथें तें ' मिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ' हें विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊ पाहतें तेथें तें ' सार्वधातुकार्धधातुकयोः ' या सामान्यशास्त्राची अपेक्ष्यमस्ति आहे, कारण ' सिच् ' हा आर्धधातुक प्रत्यय असल्यामुळे सर्वत्र गुण होऊ पाहणारच, व त्यामुळे 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ' हें विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि स्थळ मिळू शकणार नाहीं, व तें सूत्र स्वयं टरणार. अशा ठिकाणीं ' येन नाप्राप्ते ' या न्यायान्वयें विशेषशास्त्र अपवादत्वामुळे सामान्यशास्त्राचें नेहमीं करिता वाधक ठरून, सामान्यशास्त्रास प्रवृत्त होऊं न देना, स्वतःच प्रवृत्त होतें, व म्हणूनच ' अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान् '—५० ५७—असें म्हटलें आहे. सारांश (१) त्रिपादींतील सूत्रांनीं कार्य करतेवेळीं, (२) आभियाधिकारातील सूत्रांना ममानाश्रय कार्य करतेवेळीं व (३) 'मिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ' या सूत्रानें कार्य करतेवेळीं प्रवृत्त परिभाषा लागू पडत नाहीं हें ध्यानांत देवावें.)

टीप-असिद्धे बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' या परिभाषेंत 'बहिरङ्ग' व 'अन्तरङ्ग' हे शब्द आले असल्यामुळे व हे दोन्ही शब्द सापेक्ष असल्यामुळे, कोणत्या कार्यास बहिरङ्गम्हावें व त्याच्या अपेक्षेनें कोणतें कार्य अन्तरङ्ग ठरतें याविषयासंघट्टानें घर्षणें करितांना, ग्रन्थकारानें 'बहिरङ्ग' शब्दाच्या प्राचीन वैयाकरणानीं ज्याअनेक व्याख्या दिल्या आहेत त्याचें विस्तारपूर्वक टिपण देणें आहे. त्या सर्व व्याख्या लक्षांत राहत्या म्हणून धोडक्यांत त्यालीं दिल्या आहेतः—
(१) ' अर्धनिमित्तकस्य न बहिरङ्गत्वम् '—ज्या कार्याचें अर्थ निमित्त आहे तें बहिरङ्ग कार्य होय व त्याच्या अपेक्षेनें ज्या कार्याचें अर्थ निमित्त नाहीं तें अन्तरङ्ग कार्य होय

असे जें प्राचीन वैयाकरणांचें मत आहे ते बरोबर नाही. (२) ' यथापेक्षं बहिरङ्ग-
मल्पापेक्षमन्तरङ्गम् '-जे कार्य जास्त निमित्तांमुळें होतें ते बहिरङ्ग व जें कार्य कमी
निमित्तांमुळें होते तें त्याच्या अपेक्षेनें अन्तरङ्ग समजावें असें जें प्राचीन वैयाकरणांचें मत
आहे तें बरोबर नाही; (३) ' संज्ञापेक्षं बहिरङ्गम् '-ज्या कार्याला संज्ञेची अपेक्षा
आहे ते कार्य बहिरङ्ग व त्याच्या मानाने ज्या कार्याला संज्ञेची अपेक्षा नाही तें कार्य
अन्तरङ्ग होय असें जें प्राचीन वैयाकरणांचें मत आहे ते बरोबर नाही (४) ' पर-
म्या निमित्तं वमादाय बहिरङ्गवाधयगं तु न मानम् '-परम्यने होणाऱ्या निमित्तामुळें
कार्यास बहिरङ्गत्व येते असें जें कित्येक प्राचीन वैयाकरणांचें मत आहे तें बरोबर नाही.
(५) ' विशेषापेक्षं बहिरङ्ग सामान्यापेक्षमन्तरङ्गम् '-ज्याला विशेषनिमित्ताची अपेक्षा
आहे तें कार्य बहिरङ्ग व त्याच्या मानानें ज्या कार्याला सामान्यनिमित्ताची अपेक्षा आहे
तें कार्य अन्तरङ्ग होय असें जें कित्येक प्राचीन वैयाकरणांचें मत आहे तें बरोबर नाही.
(६) ' पूर्वस्वानिककार्यमन्तरङ्गं परस्वानिककार्यं बहिरङ्गम् ' पुढच्या स्थानाला होणारें
कार्य बहिरङ्ग व त्याच्या मानानें पूर्वे स्थानाला होणारें कार्य अन्तरङ्ग होय असें जें
कित्येक प्राचीन वैयाकरणांचें मत आहे तें बरोबर नाही. (७) ' पूर्वोपस्थितनिमित्तक-
मन्तरङ्गं परोपस्थितनिमित्तकं बहिरङ्गम्, ' अथवा ' बहिरङ्गनिमित्तसमुदायान्तर्भूतं यस्य
निमित्तं तदन्तरङ्गम्, अन्तरङ्गकार्यनिमित्तसमुदायाद्बहिर्भूतं यस्य निमित्तं तद्बहिरङ्गम् '
किंवा ' अररनिमित्तकमन्तरङ्गम् परनिमित्तकं बहिरङ्गम् ' ह्याच अन्तरङ्ग व बहिरङ्गकार्या-
च्या स्थारत्या योग्य होत हे ग्रन्थकाराचें मत आहे असें दिसून येतें

परिभाषा ५१

नयेयमक्षरिस्त्यादौ बहिरङ्गस्योऽसिद्धत्यादन्तरङ्गो यान् न स्या-
दत्त आह—

असें ज्ञा आहे तर-ज्ञागते वरील परिभाषा जें ' ५० स्वीकारल्यास-' अक्षर्यु '
इत्यादि उदाहरणांत, ' ऊर् ' बहिरङ्ग असण्यामुळें असिद्ध मानण्यास, अन्तरङ्ग पणा-
देश होणार नाही. (' अक्ष+दिक्+विप्+सु ' येथें, ' विप् ' प-२२ पुढे असण्यामुळें,
' एतयोः पुठ् अनुनादिकेष ' सू० २५१ । ह्या सूत्रानें ' दिक् ' ह्यांतलि ' व् ' वे जाणार
' ऊर् ' होऊन, ' अक्ष+दिक्+विप्+सु ' अर्था स्थिति ज्ञागी अयनां, ' दि ' ह्यांतलि
ह्यांतलि, ' उ ' हा अच् पुढे असण्यामुळें, ' इनां पणधि ' सू० ४७ ह्या सूत्रानें पणा-
देश पादला आहे. ' ऊर् ' हें बहिरङ्ग कार्य भगून, पणादेश हें अन्तरङ्ग कार्य आहे;
पणाल पणादेश पार्ये पूर्वी असण्या ' उ ' निमित्तानें पावलें भगून, ' ऊर् ' कार्य
पुढें असण्या ' विप् ' निमित्तामुळें पावलें आहे ' अविद्ं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' ह्या
परिभाषेप्रमाणें, अन्तरङ्ग कार्य पारयेवरीं, बहिरङ्ग कार्य इतलेंच नाही असें समजावें

लागते ह्याणून यणादेशरूपी अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं, बहिरङ्ग उद् झालाच नाही व तो ' व् ' च आहे असें मानणे भाग आहे; आणि असें मानल्यास, यणादेशाची प्राप्तीच नाही, व ' दि+उ ' ह्याचा ' व् ' असा मंघि होऊ शकणार नाही, तसे होऊं नये) ह्याणून ही परिभाषा मांगतात.—

नाजानन्तये बहिव्प्रवृत्तिः ॥ ५१ ॥

“ अचाच्या लोच पुढे अमणाच्या निमित्तामुळे अन्तरङ्गकार्य करणे प्राप्त झाल्यास, पूर्वी झालेले बहिरङ्गकार्य बहिरङ्ग व अमिद्र मानूं नये ”

(ही परिभाषा असण्यामुळे, ऊद् कार्य जरी बहिरङ्ग आहे तरी ' दि ' ह्यांताळ अचाच्या लोच पुढे प्राप्त झालेल्या ' उ ' ह्या निमित्तामुळे अन्तरङ्ग यणादेशरूपी कार्याची प्राप्ति झाली अमतां तो यणादेश करतेवेळीं, बहिरङ्ग ' ऊद् ' अमिद्र आहे— ह्यागत्रे ' व् ' चे जागी ' उ ' झालाच नाही—असे समजूं नये, व ' इ ' ला यणादेश करावा. तसें केवें ह्यागत्रे ' अक्ष+दि+ऊ+बिप्=०+नु=अक्षव् ' असें इष्ट रूप सिद्ध होते.)

अत्र पचतुकोरिति सूत्रस्य तुग्रहणं ज्ञापकम् । अन्यथाधीय प्रेत्येत्यादौ समासोत्तरं ल्यप्रवृत्त्या पूर्वं समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वाल्-ल्यबुत्पत्तिपर्यन्तमप्यसहितयावस्थानासंभवेनैकादेशे व्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरङ्गन्यासिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

‘ पचतुकोरसिद्धः ’ सू० ३३३३ या सूत्रानीच तुग्रहणं या परिभाषेचें ज्ञापकं होय ही परिभाषा नसती तर तें तुग्रहणं व्यर्थ ठरलें असतें, कारण ‘ अधीत्य, प्रेत्य ’ इत्यादि म्यलीं समास झाल्यावरच (फवाचे जागीं) ल्यवादेश होऊ शकत असल्यामुळे, व समास प्रथम वेदनांतर समासातील पदांचा सन्धि होणें नियम असल्यामुळे—ह्यागत्रे मन्धि टाळतां येणें अशक्य असल्यामुळे—आणि ल्यवादेश होईपर्यंत धातु व उपसर्ग याचें, सन्धि न होतां, पृथक् स्थितीत—ह्यागत्रे सन्धिशिवाय—राहणें असंभवाय असल्यामुळे, एकादेश प्रथम झालाच असता, व एकादेश झाल्यावर तो एकादेशां दोन भिन्न पदांतील दोन वगांच्या आश्रयान होणारा असल्यामुळे, (केवळ ल्यप् प्रत्या-याला मानून होणाऱ्या) तुगागमाच्या मानाने, बहिरङ्ग व अमिद्र ठरलाच असता. (व तो झालाच नाही असें मानून तुगागमरूपी अन्तरङ्गकार्ये करतां आलेंच असतें. ह्याणून तुगागम करतेवेळीं पूर्वी झालेला एकादेश अमिद्र समजावा असें सांगण्याची कांहींच गरज नव्हती. (ही परिभाषा नसती तर ‘ पचतुकोरसिद्धः ’ या सूत्रात तुग्रहणं करण्याची कांहींच गरज नव्हती असें जें ग्रन्थकाराने हाटणें आहे तें खाली दिलेल्या प्रक्रियेवरून स्पष्ट होईल. ‘ अधि+इ+क्त्वा, ’ अमता ‘ प्र+इ+क्त्वा ’ असा ल्यळीं, ‘ समासेऽनप्युक्त्वां ल्यप् ’ सू० ३३३३ ह्या सूत्राप्रमाणें, धातु व उपसर्ग ह्यांचा समास झाल्याशि-

वाय 'क्त्वा' चे जागीं 'ल्यप्' होऊं शकत नाहीं. ह्यणून 'ल्यप्' होण्याकरितां, धातु व उपसर्ग ह्यांचा समास करणें आवश्यक आहे. समास केला तर धातु व उपसर्ग ह्यांचा सन्धि होणें टाळतां येत नाहीं; कारण 'संहितैरुपदे नित्या, नित्यम् धातूपसर्गयोः। नित्या समासे, वाच्ये तु सा विवक्षामपेक्षते' असा सन्धीच्या संवन्धानें नियम आहे म्हणून 'अधि+इ' ह्या ठिकाणीं 'अकः सवर्णे दीर्घः' सू० ८५ ह्या सूत्रानें सवर्ण-दीर्घरूप एकादेश व तसेंच 'प्र+इ' ह्या ठिकाणीं 'आद्रुगः' सू० ६९ ह्या सूत्रानें गुणरूप एकादेश, केलाच पाहिजे. तथा एकादेश केल्यास, 'अधि+इ=अधी' व 'प्र+इ=प्रे' अशीं रूपे होणार. ह्या दोन्हीं रूपांत अन्तीं ऱ्हस्व स्वर नमल्यामुळें ऱ्हस्व-स्य पिति कृति तुक्' सू० २८५८ ह्या सूत्राप्रमाणें तुगागम होऊं शकणार नाहीं, व 'अधीय, 'प्रेय' अशीं अशुद्ध रूपे होतील. एकादेश असिद्ध-म्हणजे झालाच नाही-असें मानलें तरच तुगागम होऊं शकतो. तो एकादेश होण्यास दोन पदांत असणाऱ्या दोन वर्णांची गरज आहे-म्हणजेच तो पदद्वयसंयन्धिवर्णद्वयसापेक्ष आहे. पण तुगागम केवळ 'ल्यप्' प्रत्ययामुळें होणारा आहे; ह्यणून तुगागम अन्तरङ्ग व त्याच्या मानानें एकादेश बहिरङ्ग ठरतो; व 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ही परिभाषा लावल्याम पूर्वी झालेला एकादेश बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळें, तुगागमरूपी अन्तरङ्ग कार्ये करते-वेळीं, तो एकादेश झालाच नाहीं-ह्यणजे 'इ' अमें ऱ्हस्वान्तच रूप आहे-असें मानल्यास, तुगागम आपोआपच होऊ शकतो. असें अमून मग पाणिनीनं 'पचतु' कौरसिद्धः'-ह्यणजे पच किंवा तुक्विधि करितांना एकादेश असिद्ध समजावा,—हें सूत्र कशास केलें ? अन्तरङ्ग परिभाषा-प० ५०-अमल्यामुळें, तें सूत्र व्यर्थ ठरूं पाहतें पण अचाच्या लयेंच पुढें असलेल्या निमित्तामुळें कार्ये करणें झाल्याम, पूर्वी झालेल्या बहिरङ्ग कार्यास बहिरङ्गत्व व असिद्धत्व येत नाहीं; ही परिभाषा ५१ पाणिनीनास मान्य असल्यामुळें, बहिरङ्ग एकादेशाला असिद्धत्व आलें नसतें. तें याचें ह्यणून, पाणिनीला 'पचतुकौरसिद्धः' ह्या सूत्रांत तुक्प्रहण करणें भाग पडले, व असा रीतीनें तें 'तुक्' प्रहण ह्या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें.)

पदद्वयसंयन्धिवर्णद्वयसापेक्षं बहिरङ्गमिति प्रेक्ष इत्यादौ गुणो बहिरङ्ग इति प्रन्थेन न धातुलोप इति सूत्रे संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् ।

(पदद्वयसंयन्धिवर्णद्वयसापेक्ष एकादेश बहिरङ्ग आहे अमें जें घर हाटले आहे त्याला प्रन्थकार भाष्याचें प्रमाण देतात.) दोन पदें एका पुढें एक आलीं असतां, पहिल्या पदांतला अन्त्य वर्णाचा पुढच्या पदाच्या आद्य वर्णाशीं होणारा एकादेशरूप सन्धि पदद्वयसंयन्धिवर्णद्वयसापेक्ष असल्यामुळें, तो बहिरङ्ग ठरतो; ह्यणूनच 'प्रेदः० द्वयसापेक्ष इत्यर्था गुणरूपी एकादेश बहिरङ्ग समजावा अमें ' न धातुलोप आर्थधातुके ' १-१-४ ह्या सूत्रांतला भाष्यांत व तसेंच ' संयोगान्तस्य लोपः ' ८-२-२३ ह्या

सूत्रावरील भाष्यात सांगितल आहे ' जिहन्धी दीसौ ' ह्या रधादिगतातील प्रपू
 वक ' इन्ध ' धातूस ' न ' प्रयय करिताना ' प्र + इन्ध् + न ' अशा स्थितीत
 अनिदिता हल उपधाया कृति ' सू० ४१० ह्या सूत्रान न् ' चा लोप होऊन
 ' प्र + इध् + न ' असे रूप हातें अशा स्थितीत ' न धातुलोप आर्धधातुके '
 सू० २६५६ ह्या सूत्राप्रमाणें, धातूचा अश नकार ह्याचा लाप करणारा आर्धधातुक
 न ' प्रत्यय पुढ असल्यामुळ, गुणरूपी एकादश ' ण ' होऊ नये पण भाष्यकार
 ह्यगतात की, धातु व प्रयय ह्याच अंतरङ्ग कार्य कल्यावर, पदद्वयसबन्धिचर्णद्वया
 पक्ष सन्धिरूप—ह्यणजे गुणरूपणक देश ह्ये—बहिरङ्ग कार्य करण्यास हरकत नाही
 ह्यणून ' प्र + इध् + न = प्रेद्र ' अस रूप हात तसेच ' दधि+अत्र ' ह्या त्रिकाणीं
 ' इको यणचि ' ह्या सूत्रान ' दध् + अत्र ' असे झाल्यावर, मयोगा-तस्य लोप '
 सू० ५४ ह्या सूत्रानें ' दध् ' ह्यातील अ-य ' य् ' चा लोप पावला आहे ' यण
 प्रतिपधो वाच्य ' ह्या वातिकामुळे ' य् ' लोप होत नाही पण भाष्यकार ' य् ' लोप
 टाळण्यासाठी वरील वातिक सांगून पुढ असहि म्हणतात की ' न वा वनद्यम् किं
 कारणम् । बहिरङ्गलक्षणाद्वा । अथवा बहिरङ्गा यणादश । अन्तरङ्गो लाप ।
 असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग । ' म्हणजे ह्ये वातिक असण्याचा काहीं गरज नाही कारण
 यणादश बहिरङ्ग असून लापरुपा कार्य अन्तरङ्ग आहे, व ' असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे '
 ही परिभाषा असल्यामुळे अन्तरङ्गलापरुपी कार्य करण्याचा प्रसङ्ग आला अमता, यणा
 दशरुपी बहिरङ्गकाय आपाआपच असिद्ध ठरतें, व त्यामुळे लोप होऊ शकत नाही
 ह्ये खरें की मयोगा तस्य लोप ह्ये त्रिपादींताल सूत्र अरुल्यामुळे व परिभाषा न ५०
 पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें त्रिपादील लागू पडत नसल्यामुळे, सद्यागान्तलापरुपी काय,
 अन्तरङ्ग असून देखील सिध्दकाडातील सूत्राने हागान्या यणादशाच्या दृष्टीनें, ' पूर्वशा
 सिद्धम् ' या सूत्रान्वयें असिध्दच ठरतें, व यामुळे सयोगान्त लोप होऊ शकत नाही
 तथापि भाष्यकारांनीं मयोगान्तलाप टाळण्याकरिता वर सांगितलेली दुसरी युक्ति
 सुचवली आहे)

यत्तु पत्वग्रहणमपि ज्ञापयम् अन्यथा । कोऽसिचदित्वादौ पदद्वयसत्र
 न्धिचर्णद्वयापेक्ष येन बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वेन पत्वाप्रवृत्तौ किं तेनेति ।
 तन्न । इण पूर्वपदसवन्धित्वेन पत्यस्यापि पदद्वयसत्रन्धिचर्णद्वयापेक्षत्वेनो
 भयो समत्वात् । एकादेशस्य परादित्वेनौसिचदित्यस्य पदरेने सस्य पदा
 दित्वाभावात् सात्पदाद्योरित्यनेन निषेध । त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे कार्यकालप-
 क्षेऽपि बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्ते पूर्वमुपपादितत्वाच्च ॥

(काहीं दैयाकरण अस ह्यणतात की, जसें ' पत्वनुकारसिद्ध ' ह्या सूत्रातील
 ' नुक ' ग्रहण ह्या परिभाषयें श पक आहे, तसेच ह्या सूत्रातील) पत्वग्रहण दृष्टी
 ह्या परिभाषयें ज्ञापक आहे तसें न मानल्यास ' कोऽसिचन् ' इत्यादि स्थळें, दान

पदांतील दोन वर्णांचे जागी होणारा एकादेश (प० ५० प्रमाणें) बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत असल्यामुळे, (तो झालाच नाही असे मानल्यास), पन्नाची प्राप्तीच होत नाही, व त्यामुळे पत्वग्रहण स्वयं पडेल. (क+सु+असिचत् ' येथे, ' समजुषो रुः ' सू० १६२ ह्या सूत्राने 'स्' चा 'र्' होऊन, 'अतो रोः' सू० १६३ ह्या सूत्राने रकाराचा उकार होऊन 'क+उ+असिचत्' अशी स्थिति झाल्यावर, आहुणः ' सू० ६९ ह्याने 'क' यातील 'अ' व त्यापुढील 'उ' ह्यांचे जागी 'ओ' असा गुणरूपी एकादेश होऊन 'को+असिचत्' अशी स्थिति होते, व 'एडःपदान्तादति' सू० ८६ ह्या सूत्राने पूर्ववर्णरूपी एकादेश होऊन 'कोऽसिचत्' असे रूप होतें. आता येथे असा प्रथम उपस्थित होतो की, 'को' ह्यांतील ओकारापुढे 'सिचत्' ह्यांतील 'स्' आल्यामुळे व हा सकार 'पिच क्षरणे' ह्या तुदादिधातूतील पकाराचे जागी 'धात्वादेः पः सः' सू० २२६४ ह्या सूत्रान्वये आदेश झाला असल्यामुळे, 'इणकोः' 'आदेशप्रत्यययोः' सू० २२१ व २१२ ह्या सूत्राप्रमाणे सकाराचा पकार व्हावा, परंतु पदद्वयात असणान्या 'ओ' व 'अ' ह्या दोन वर्णांचा पूर्ववर्णरूपी एकादेश 'ओ' पदद्वयसम्बन्धि-वर्गद्वयाभित असल्यामुळे, तो बहिरङ्ग ठरतो, व 'सिचत्' ह्या एकपदांतील 'स्' ह्या वर्णास होणारे पत्वरूपी अन्तरङ्ग कार्य करतेयेथीं, तो 'ओकार' अन्तरङ्ग परिभाषे-प्रमाणे असिद्ध ठरत असल्यामुळे, पत्र होऊंच शकत नाही. असे असल्यामुळे 'पत्रतु-कोरभिद्रः' ह्या सूत्रातील पत्वग्रहण स्वयं ठरू पाहतें. परंतु 'नाजानन्तये बहिष्पत्र-बलसि.' ही परिभाषा असल्यामुळे, 'ओ' हा पूर्ववर्णरूपी एकादेश बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत नाही, व त्यामुळे पत्र प्राप्त होतें. तें पत्र टाळण्याकरितां, पाणिमीने 'पत्रतुयोः' ह्या सूत्रात मुहाम पत्वग्रहण केले आहे. ह्मणून तें पत्वग्रहण देखील ह्या परिभाषेचे शपक ठरतें असे कैयटादिकांचे ह्मणणे आहे परंतु हें मत नाथेशास मान्य नसल्यामुळे त्या मताचे खण्डन करितांना ते असे ह्मणतात की, —) हें वरिल ह्मणणे बरोबर नाही. कारण पूर्वसवर्णरूपी 'ओ' हा एकादेश जसा दोन भिन्न पदाच्या दोन वर्णांच्या जागी झाला आहे तसेच पत्र देखील दोन भिन्न पदाच्या (—'को' व 'सिचत्' ह्या दोन पदांच्या—) दोन वर्णांना (—'ओ' व 'स्' ह्या दोन वर्णांना—) मानून होणारे कार्य आहे व दोन्ही कार्ये सारणीच आहेत. (ह्मणून दोन्ही कार्ये समानानि-मित्तक असल्यामुळे व त्यामुळे एककार्य अन्तरङ्ग व दुसरे कार्य बहिरङ्ग ठरत नस-ल्यामुळे, असा ठिकाणी अन्तरङ्ग परिभाषा लागू पडत नाही. ह्यावर शंकावार असे ह्मणतो की, असे जर आहे तर, 'सिचत्' येथील सकारास पत्र कां होऊं नये ? ह्या शंकेचे उत्तर असे आहे की, 'अन्तादिवच' सू० ७५ ह्या सूत्रान्वये, एकादेश 'ओ' ह्याला पूर्वपदाचा अगत्यावयव मानल्यास, उत्तरपद 'सिचत्' असे राहिल असल्यामुळे, 'साहस्रशोः' सू० २१२३ ह्या सूत्रामुळे, आदि सकारास पत्र होऊं शकत नाही. पण) एकादेश 'ओ' ह्याला 'अन्तादिवच' ह्या सूत्रान्वये, उत्तरपदाचा भाषपयव मानल्यास— ह्मणजे 'भोसिचत्' असे एक पद मानल्यास

‘ इण् ’ प्रत्याहारांतील ‘ ओ ’ ङाच्यापुढे सकार असल्यामुळे व मकार पदाचा आदि नमल्यामुळे ‘ सात्पदाद्यो. ’ ह्या सूत्रानें पवनिषेध होऊं शकत नाही (साराश होणाऱ्या पदांचे निवारण करण्याकरितां ‘ पवतुकोरसिद्धः ’ ह्या सूत्रांतील पव-ग्रहण चरितार्थ ठरत असल्यामुळे; तें पवग्रहण ह्या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं.) दुसरे असें कीं, कार्यंशालपश्चात् देखील, त्रिपादित सांगितलेले अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं, अन्तरङ्ग परिभाषा-नं० ५०-लागू पडत नाहीं हें मागेच सिद्ध केले आहे. (ह्यणून पवकार्यं जरी अन्तरङ्ग मानलें तरी, तें त्रैपादिक कार्य असल्यामुळे तशा टिकाणीं अन्तरङ्गपरिभाषा लागू पडत नाहीं; व त्यामुळे सापादिक कार्य बहिरङ्ग असून देखील प्रथम होतें, व तें त्रैपादिक अन्तरङ्ग कार्याच्या दृष्टीने, बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत नाहीं, व तें कार्यंशालावर त्रैपादिक पवरूपी अन्तरङ्ग कार्य करणे प्राप्त झालें असता, पदांचे निवारण करण्याकरितां. ‘ पवतुकोरसिद्धः ’ ह्या सूत्रांतील पवग्रहण चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, ते ह्या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं.)

परिभाषार्थस्त्वचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्य बहिष्प्रकल्यतिर्न । बहिष्प्रदेन बहिरङ्गम् । तस्य भावो बहिरङ्गत्वम् । तदप्रयुक्तासिद्धत्वस्य न प्रकल्यतिः न प्राप्तिरिति ।

परिभाषेचा अर्थ असा आहे कीं, अचाच्या लोच पुढें असलेल्या दुसऱ्या कोणत्याहि निमित्तामुळे अन्तरङ्ग कार्य करणे प्राप्त झाल्यास, पूर्वी झालेलें बहिरङ्ग कार्य बहिरङ्ग समजून नये. ‘ बहिष्प्र ’ ह्यातील ‘ बहि ’ ह्या शब्दाचा अर्थ ‘ बहिरङ्ग ’ समजावा, त्याचा भाव ह्यणजे बहिरङ्गत्व, त्या बहिरङ्गत्वामुळे (प० ५० प्रमाणें) वेणाऱ्या असिद्धत्वाची प्रकल्यति, ह्यणजे प्राप्ति, होत नाही. (साराश तें बहिरङ्ग कार्य असिद्ध मानून नये.)

असिद्धं बहिरङ्गमित्युक्त्वा नाजानन्तर्यं इति वक्ष्यामीति भाष्योक्त्या तत्रत्यस्याऽन्तरङ्ग इत्यस्याऽनुवृत्तिसूचनात् ॥ तेन पचावेदमित्यादौ न दोषः । अन्तरङ्गस्याच्स्थानिककार्यस्यैवस्थान्यानन्तर्यनिमित्तकत्वाभावात् ॥

भाष्यकार ‘ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ’ ही परिभाषा सांगून नंतर म्हणतात कीं, ‘ नाजानन्तर्यं ’ ही परिभाषा ‘ ओ ’ पुढें सांगणार आहे ह्यावरून अन्तरङ्ग परिभाषेतील ‘ अन्तरङ्गे ’ ह्या शब्दाची प्रकृत परिभाषेन अनुवृत्ति करावी हें सुचविलें आहे. (आणि त्यामुळे ‘ अचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तके अन्तरङ्गे कर्तव्ये ’ असा या परिभाषेतील ‘ अजानन्तर्यं ’ या शब्दाचा अर्थ होतो) म्हणूनच, ‘ पचावेदम् ’ इत्यादि स्थलीं काहीं दोष येत नाहीं, कारण अच् जो ‘ प् ’ त्याला ‘ ऐ ’ रूपी जें अन्तरङ्ग कार्य करणे आहे तें पुढें असणाऱ्या निमित्ताला मानून होत नसणारें कार्य आहे (‘ पचाव+इदम् ’ ह्या

टिकाणीं, 'आहुण' सू० ६९ ह्या सूत्राने गुणरूपी एकादेश होऊन 'पचावदम्' असे झाले आहे. येथें शकाकार असे म्हणतो कीं, 'अन्तादिप्रब' सू० ७५ ह्या सूत्राप्रमाणें, 'ए' ह्या एकादेशास पूर्वपदाचा अन्त्यावयव मानल्यास, 'एत ए' सू० २२३ ह्या सूत्राप्रमाणें, 'पचावे' ह्यातील अन्त्य 'ए' चा 'ऐ' होऊन 'पचावि' असें रूप का होऊ नये? ह्या शकेंचे उत्तर हे कीं, 'पचाव' व 'इदम्' ह्या दोन पदांत अस पाण्या 'अ' व 'इ' ह्या दोन वगुणा मानून होणारा एकादेश बहिरङ्ग असल्यामुळे व 'ए' चा 'ऐ' हाणे हें कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, ह्या टिकाणीं 'असिद्ध बहिरङ्ग-मन्तरङ्गे' ही परिभाषा लागू पडते. म्हणून 'ए' ह्या बहिरङ्ग एकादेश झालाच नाही, असें समजले पाहिजे त्यामुळे 'एत ए' हे सूत्र येथें लागू पडत नाही, व 'ए' चा 'ऐ' होत नाही. 'नाजानन्तये बहिष्टप्रबलसि' ही अपवादात्मक परिभाषा देखील ह्या वरील उदाहरणात लागू पडत नाही, कारण अच् जो 'ए' त्याला 'ऐ' रूपी जें कार्य करणें आहे तें कार्य पुढे अमग्न्या निमित्तामुळे होणार कार्य नसून, तें 'ए' लाच मानून होणारें कार्य आहे आणि म्हणूनच मागल्या परिभाषेप्रमाणे बहिरङ्ग कार्य 'ए' हे असिद्ध ठरत असल्यामुळे, 'ए' चा 'ऐ' हे अन्तरङ्ग कार्य करतेयेथें, तें पूर्वी झालेले एकादेशरूपी कार्य झालेंच नाही असें मानले पाहिजे, व 'ए' झालाच नाही असें मानलें म्हणजे ऐत्याची प्राप्तीच हात नाही.)

जातस्य बहिरङ्गस्येत्युक्तधायजे इन्द्र धियतीत्यादौ बहिरङ्गदीर्घमु-
णादिसिद्धत्वं सिद्धम् ।

('अचोऽन्यानन्तयनिमित्तेऽन्तरङ्गे यतये जातस्य बहिरङ्गस्य बहिष्टप्रबलसिनं' असा ह्या परिभाषेचा अर्थ करितांना,) 'जातस्य बहिरङ्गस्य' असें म्हटले असल्यामुळे, 'अयजे इन्द्रम्' 'धियति' इत्यादि स्थलीं सवर्णदीर्घरूप एकादेश व गुणरूप एकादेश, बहिरङ्ग असल्यामुळे, असिद्ध ठरतात. ('अ+पञ्+वाप् (अ)+इद्+इन्द्रम्=अपञ्+इ+इन्द्रम्' ह्या स्थलीं, 'अ' व 'इ' ह्यांचा गुणैकादेशरूपी सन्धि, आणि तसेंच 'इ' व 'इ' ह्यांचा सवर्णदीर्घरूपी सन्धि युगावत् प्राप्त झाला आहे. इम दोन कार्यांपैकी धातु व प्रायश्च ह्यांचा सन्धि अन्तरङ्ग कार्य असून, प्रत्यय व शब्दान्तर 'इन्द्र' ह्यांचा सन्धि बहिरङ्ग कार्य आहे म्हणून, मागल्या परिभाषेप्रमाणें, अशीं दोन कार्ये युगावत् प्राप्त झालीं असतां, अन्तरङ्ग कार्ये प्रथम होत असल्यामुळे, 'अयजे +इन्द्रम्' असें होतें 'जातस्य बहिरङ्गस्य' असें म्हटलें असल्यामुळे व येथे बहिरङ्ग-कार्ये पूर्वी झालेले नसल्यामुळे, प्रकृत परिभाषा-न. ५१-लागू पडत नाही तसेंच शुद्धि परमपदी 'धि धारणे' ह्या धातूचें प्रथमपुरुषार्थे एकवचनार्थे रूप करितांना, 'धि+त+ति+धि+अ+ति' असा सन्धिही, 'अधि भुषानुभूयाम्' सू० २७१ ह्या सूत्राने 'इवच्' पावला आहे, व 'पुगन्तन्पृषपृषच' सू० २१८९ ह्या सूत्राने गुण पावला आहे, व दोन्ही कार्ये युगावत् वादनीं साहेत. 'वापदी' 'इवच्' कार्ये होण्याचे

निमित्त ' अ ' हा अधिक जवळ असल्यामुळे ते कार्य अन्तरङ्ग ठरते, व गुणरूपी कार्य होण्याचें निमित्त ' तिप् ' प्रत्यय पलीकडे असल्यामुळे, ते कार्य बहिरङ्ग ठरते, म्हणून मागल्या परिभाषेप्रमाणे, दोन्ही कार्ये युगपत् प्राप्त झाली असता, अन्तरङ्ग कार्ये प्रथम होऊन—म्हणजे इयडादेश होऊन—' धियनि ' असे रूप होतें येथें देखील ' जातस्य बहिरङ्गस्य ' असें म्हटलें असल्यामुळे, व बहिरङ्ग कार्ये पूर्वी झाले नसल्यामुळे, प्रकृत परिभाषा—न० ५१—हाणू शकत नाही)

अत एवेण्डिशीनामाद्गुण. स्वर्णदीर्घत्वाच्छब्दन्तस्यान्तरङ्गलक्षणात्वादित्यादि सङ्गच्छते ।

(' जातस्य बहिरङ्गस्य ' अम म्हटल आहे) म्हणूनच, ' इट् ', ' टि, ' व ' शि ' ह्यांना स्वर्णदीर्घ न होता, ' आद्गुण ' ह्या सूत्रान्वये गुण होतो असें जें (' विप्रतिषेधे परकार्यम् ' १-४-२ ह्या सूत्रातील भाष्यात) सांगितलें आहे आणि तमच शान्त व चडन्त अन्तरङ्ग असल्यामुळे, (गुण न होता, इयट्, उवट् अ देश होतात) इत्यादि जें (किति च ' १-१-५ ह्या सूत्रावरील भाष्यात) सांगितल आहे तें शीक जुळतें (' इट् ' चें उदाहरण ' अयज+इट्+इन्द्रम् ' हें नुकतेंच वर दिलें आहे सप्तमीविभक्तीचा एकवचनाचा प्रत्यय ' टि ' ह्याचें उदाहरण ' ग्राम+टि+इह=ग्राम+इ+इह=ग्रामे+इह ' हें आहे. ' जशामो शि ' सू० ३१२ ह्या सूत्राप्रमाणें होणाऱ्या ' शि ' प्रत्ययाच उदाहरण, ' सर्व+शि+इत्यम्=सर्व+इ+इत्यम्=सर्व + इत्यम् ' हें आहे ह्या वरील तिन्हीं उदाहरणां, स्वर्णदीर्घादेश—ह्याने ' इ + इ ' ह्याचे ठिकाणीं होणारा पदद्वय-समर्थिवर्जद्वयनिमित्तक ' ई ' हा आदेश, बहिरङ्ग असल्यामुळे, तो न होता, प्रकृति व प्रत्यय यांचें ठिकाणी ' आद्गुण ' ह्या सूत्रानें होणारा गुणरूपी एवादेश अन्तरङ्ग असल्यामुळे, तो एकादश होतो ' श् ' आहे अन्तीं ज्याच्या अशा शान्ताच उदाहरण ' धि+श+नि ' असें वर नुप्तच दिल आहे, व तेथें ' इयट् ' आदेशाचें निमित्त जवळ असल्यामुळे, तो अन्तरङ्ग ठरतो व लघूपध गुणाचें निमित्त ' ति ' पलीकडे असल्यामुळे तो बहिरङ्ग ठरतो, ह्याणून लघूपध गुण न होता, ' इयट् ' आदेश होऊन ' धियनि ' असें रूप हात ' चट् ' आहे अन्तीं ज्याच्या अशा चडन्ताचें उदाहरण ' अमुसुवत् ' हें मागें दिनेच आहे ' अमुसु+चट्+त्=अमुसु+अ+त् ' अशा स्थितींत, ' अधि भ्रुधातु ' ह्या सूत्रानें ' उवट् ' पावला आहे व तसेंच ' पुगन्तलघूपधस्य च ' ह्या सूत्रानें ' उ ' हा गुण पावला आहे पण गुणाचें निमित्त ' त् ' प्रत्यय पलीकडे व उवट् ' चें निमित्त ' अ ' अलीकडे असल्यामुळे, ' उवट् ' अन्तरङ्ग व गुण बहिरङ्ग ठरतो, ह्याणून लघूपधगुण न होता, उवडादेश होऊन ' अमुसुवत् ' असें रूप हातें वरील दिलेल्या सर्व उदाहरणांत, अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग कार्ये युगपत् प्राप्त झालीं असल्यामुळे व बहिरङ्ग कार्ये पूर्वी झाले नसल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषा न लागता, अन्तरङ्ग परिभाषा लागते)

अत एवओमाडोश्चेत्याइग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि शिव आ इर्हाति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घे वाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वाद्गुणे वृद्धिवाधनार्थम् ॥

आगि (' जातस्य बहिरङ्गस्य ' असें हाटले आहे) झणूनच, ' ओमाडोश्च ' सू० ८० ह्या सूत्रांनील आइग्रहण चरितार्थ ठरतें. तें आइग्रहण अशा करितां केलें आहे कीं, ' शिव+आ+इहि ' अशा स्थितीत, सवर्णदीर्घादेशाचें (' अक सवर्णे दीर्घः ' हे) सूत्र जरी पर आहे तरी त्याचा बाध होऊन, धातु व उपसर्ग ह्यांचे कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळें ' आहुणः ' ह्या सूत्रानें, अन्तरङ्गकार्य प्रथम झाल्यार, (' शिव+पृहि ' अशी स्थिति प्राप्त झाली असता, ' वृद्धिरोचि ' ह्या सूत्रान्वयें प्राप्त झालेल्या) वृद्धीचा वाच व्हावा. (हागजे वृद्धि न होतां, पररूप एकादेश व्हावा झणून ' आइ ' ग्रहण केळ आहे; व ते कामे चरितार्थ ठरतें हें खाली दिलेल्या प्रक्रियेवरून ध्यानात येईल ' शिव+आ + इहि ' अशा स्थितीत जर ' अक. सवर्णे दीर्घः ' ह्या सूत्रानें दीर्घादेश प्रथम करून ' शिव + इहि ' असें केलें तर, ' आहुणः ' ह्या सूत्रानें ' शिवेहि ' असें रूप आपोआपच सिद्ध होऊन, ' आइ ' ग्रहण व्यर्थ ठरतें. पण सूत्रकार पाणिनीला ही जागीव होती कीं, धातु व उपसर्ग ह्यांचे कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळें, सवर्णदीर्घादेश न होतां, ते अन्तरङ्ग कार्य प्रथम होऊन, ' शिव+पृहि ' अशी स्थिति होईल, व तशी स्थिति झाल्यामंतर ' वृद्धिरोचि ' ह्या सूत्राने वृद्धिरूप पृकादेश होऊन ' शिवेहि ' असें रूप होईल तसा वृद्धिरूप एकादेश न व्हावा झणून ' ओमाडोश्च ' ह्या सूत्रात ' आइ ' ग्रहण मुद्दाम केलें आहे ह्यावरून देखील हें स्पष्ट होते कीं, जेथे अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग अशीं दोन्ही कार्ये युगपत् प्राप्त होतात, तेथें प्रकृत परिभाषा- न० ५१- न लागता, अन्तरङ्ग परिभाषा- न० ५८- लागते. व बहिरङ्ग कार्ये न होतां, अन्तरङ्ग कार्ये होत.)

न चाक्षरित्यत्र यपि कृते ऊत्रोऽसिद्धत्वाद्बलि लोपापत्तिरिति वाच्यम् । अचोऽन्यानन्तर्यानिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये कृते च तस्मिन्यदन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र च कर्तव्ये नासिद्धत्यमिति तदर्थ्यात् । असिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वेन तद्वारजे त्वस्या धैर्यं तेनैव सिद्धेः ॥

(ह्या परिभाषेचा वर दिलेला अर्थ बरोबर मानल्यास,) ' अक्षरः ' ह्या स्थलीं यगादेश झाल्यावर, बल् प्रत्याहारातील वर्ग पुढें असल्यामुळें ' य ' लोप होण्याची आपत्ति येईल, कारण ऊत्रार्य अमिद्र आहे—असें कीर्णां हाटल्यास, ते हागजे यरो- वर नाही; कारण ह्या परिभाषेचा अर्थ असा आहे कीं अचाच्या लोच पुढें अस- लेला निमित्तामुळें अन्तरङ्ग कार्ये करण्याची प्राप्ति झाली असता, ते अन्तरङ्ग कार्ये देण्यावर जर दुसरे अन्तरङ्ग कार्ये करण्याची प्राप्ति झाली तर, पूर्वी झालेले बहिरङ्ग कार्ये अमिद्र-इगजे झालेंच नाही असें-मानूं नये (' अक्ष + दिव् + वि + सु ')

अशा स्थितीत, 'क्विप्' हा क्विप् प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, 'च्छ्रो. श्रुतनुनासिके च' सू० २५६१ ह्या सूत्राने 'द्विव्' ह्यातील 'व्' चे जागी 'ऊर्' होऊन, 'अक्ष+द्वि+ऊ+क्विप्+नु' अशी स्थिति शाली असता, क्विप् प्रत्ययामुळे झालेला 'ऊर्' बहिरङ्ग व असिद्ध-झगने झालाच नाही— व तो 'व्' च आहे असे मानले पाहिजे, व 'ऊ' पुढे आल्यामुळे 'द्वि' ह्यातील इकाराचे जागी 'इ'सो यणचि' ह्या सूत्राने यणादेत केल्यावर, 'अक्ष+द्वि+ऊ+नु' अशा स्थितीत, 'य्' पुढे 'ऊ' नसून 'व्' च आहे असे मानल्यास, 'लोपो व्योर्वाले' सू० ८७३ ह्या सूत्राने 'य्' चा लोप प्राप्त होतो व तो केल्यास, 'अक्षव्' असे इष्टरूप सिद्ध होणार नाही अशी शक्यता शक्य करितो ग्रन्थकार हागनात की, ही शंका तसेच नाही, कारण 'अक्ष+द्वि+क्विप्+नु' येथे ऊर्हूनी बहिरङ्ग कार्य केल्यानंतर यणादेतरूपी अन्तरङ्ग कार्य प्राप्त झाले आहे ते कार्य केल्यानंतर ऊर्हूनी बहिरङ्ग कार्य असिद्ध—झगजे झालेच नाही व 'य्' पुढे 'ऊ' नसून 'व्' च आहे असे मानल्यास, 'य्' लोपरूपी दुसरे अन्तरङ्ग कार्य प्राप्त होत हे दुसरे अन्तरङ्ग कार्य करण झाल्यास देखील, पूर्वी झालेले ऊर्हूनी बहिरङ्ग कार्य अभिन्न मानू नये असा प्रकृत परिभाषेचा अर्थ आहे, आणि असा अर्थ असल्यामुळे, येथे 'य्' लागू होऊ शकत नाही) 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ही परिभाषा आहे व मानून 'य्' लापाचे निवारण करणे बराबर नाही; तशा रीतीने 'य्' लोपाचे निवारण केल्यास, ही परिभाषा—न० ५१—व्यर्थ ठरेल, कारण अन्तरङ्ग परिभाषा नित्य मानल्यानेच, 'य्' लोपाचे निवारण होऊ शकेल. (साराश, ही परिभाषा व्यर्थ ठरू नये झगून तिचा बर ठेवणे अर्थ बरोबर मानून त्या अर्थाच्या आधारे, 'य्' लोपाचे निवारण करणे योग्य आहे)

अत एव नलोपः सुधिति सूत्रे कृति तुग्रहणं चरितार्थम् । अन्यथा वृत्रहभ्यामित्यादौ बहिर्वृतभ्यामनिमित्तकपदत्वाश्रयत्वेन बहिर्द्वन्तया नलोपस्थसिद्धत्वेनसिद्धे स्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । मम तु तुष्यजानन्तर्यसत्वाद्भ्रदोप ॥

(ही परिभाषा आहे) झगूनच, 'नलोप सुप्स्वरसज्ञानुभिधिषु कृति' सू० ३५३ ह्या सूत्रात जे 'नुक्' प्रहण केले आहे ते चरितार्थ ठरत ही परिभाषा नमनीत, 'वृत्रहभ्याम्' ह्यादि स्थली, अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताच्या परीक्षे असल्याभ्याम्' ह्या प्रत्ययामुळे 'वृत्रहन्' ह्याला पदमज्ञा प्राप्त होऊन व त्यामुळे नलोप होऊन तो नलोप, बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत असल्यामुळे, झालाच नाही असे मानल्यास, 'नुक्' प्रहण व्यर्थ ठरले असते ('वृत्रहन्+क्विप्+भ्याम्' अशा स्थितीत, स्वादिन्वर्षनामस्थाने' सू० २३० ह्या सूत्राने 'भ्याम्' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे 'वृत्रहन्' ह्याला पदमज्ञा प्राप्त होते, व नंतर तशी पदमज्ञा प्राप्त झाल्यामुळे, 'नलोप प्रातिपदिकान्तस्य' सू० १३६ ह्या सूत्राने 'न्' लोप होतो, तो नलोप 'भ्याम्' ह्या परीक्षे असल्याच्या प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे पदमज्ञा प्राप्त होऊन शाला असल्यामुळे, बहिरङ्ग व असिद्ध ठरतो—झगजे

‘ वृग्रह ’ असे पद नसून ‘ वृग्रहन् ’ असेच पद आहे असे मानले पाहिजे, आणि असे मानल्यास, ‘ ऋस्वस्य पिति कृति तुक् ’ सू० २८५४ ह्या सूत्राने, ऋस्व स्वर अन्तीं नमल्यामुळे, तुगागम पावतच नाही मग पाणिनीला ‘ न लोप सुप्स्वर ’ सू० ३५३ ह्या सूत्राने ‘ कृति तुग्विधौ नलोप असिद्ध ’ असे सांगण्याचे काहीच प्रयोजन नव्हत.) परंतु आमच्या मते ‘ नाजानन्तर्ये ’ ही परिभाषा असल्यामुळे, काही दोष येत नाही. (कारण, एकेच पुढे असलेल्या ‘ क्विप् ’ प्रथय निमित्तामुळे ‘अ’ला होणारे तुरूपी अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं, परीकडे असलेल्या ‘ भ्याम् ’ ह्या प्रथयामुळे झालेला बहिरङ्ग ‘ न् ’ लोप, ह्या परिभाषेप्रमाणे असिद्ध ठरू शकत नसल्यामुळे, तुगागमरूपी कार्य करतेवेळीं तो असिद्ध समजला जावा म्हणून मुद्दाम ‘ नलोप सुप्स्वर ’ ह्या सूत्रात केलेले ‘ तुक् ’ ग्रहण चरितार्थ ठरून वर केलेली शक्ता व्यर्थ ठरते)

न चैव सति ह्रस्वस्य पितीति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि ग्रामणिपुत्र इत्यत्रेको ह्रस्वोऽङ्घ्र इति ह्रस्वे कृते तुकमाशङ्क्य ह्रस्वस्य बहिरङ्गसिद्धत्वेन समाहितम् । नाजानन्तर्य इत्यस्य सत्ये तत्र तदप्राप्तेरसंगति स्पष्टैवेति वाच्यम् । तेन भाष्येणास्या अनावश्यकत्वबोधनात् । एतज्ज्ञापकेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वबोधनस्यैव न्याय्यत्वात् ॥

‘ नाजानन्तर्ये ’ ही परिभाषा मानल्यास, ‘ ऋस्वस्य पिति कृति तुक् ’ -१ ७१ ह्या सूत्रावरील भाष्य असंगत ठरते, कारण त्या भाष्यात ‘ इको ऋस्वोऽङ्घ्रो गालवस्य ’ सू० ९९० ह्या सूत्राने ‘ ग्रामणिपुत्र ’ असे जेव्हा (विकल्पकरून) ऋस्व रूप केले जाते तेव्हा (‘ ऋस्वस्य पिति कृति तुक् ’ सू० २८५४ ह्या सूत्रान्वय,) ‘ तुक् ’ वा न व्हावा अशी शक्ता करून, ऋस्वकार्य बहिरङ्ग व असिद्ध आहे असे सांगून, त्या शक्येच भाष्यकारानी समाधान केले आहे (ग्राम+नी+क्विप्+सु+पुत्र =ग्रामणीपुत्र ग्रामणिपुत्रो वा ’ ह्या उदाहरणात जेव्हा विकल्पेकरून ‘ ग्रामणिपुत्र ’ असे रूप होत तव्हा ‘ तुक् ’ आगम वा न व्हावा अशी शक्ता भाष्यात काढली आहे पण त्या शक्येच समाधान भाष्यकार अशा रीतीने करितात कीं, लोप पुढे असलेल्या ‘ क्विप् ’ प्रथयाला मानून ‘ ऋस्वस्य पिति कृति तुक् ’ ह्या सूत्राने होणारे तुगागमरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे व पुढे असणारे उत्तरपद ‘ पुत्र ’ ह्याला मानून ‘ इको ऋस्वोऽङ्घ्रो गालवस्य ’ ह्या उत्तरपदाधिकारातील सूत्राने होणारे ऋस्वरूपी कार्य बहिरङ्ग आहे, म्हणून, ‘ असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे ’ ह्या परिभाषेप्रमाणे, ऋस्वरूपी बहिरङ्ग कार्य असिद्ध-म्हणजे झालेच नाही-असे मानले पाहिजे, आणि अशा रीतीने ऋस्व झालाच नाही असे मानल्यास, तुगागमरूपी कार्य पावतच नाही (मग ‘ नाजानन्तर्ये ’ ही परिभाषा असल्यामुळे ‘ ग्रामणिपुत्र ’ ह्या वरील उदाहरणात अन्तरङ्गपरिभाषा लागूच पडत नाही, म्हणून वरील भाष्य असंगत ठरते-असे कोणी म्हटल्यास, हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण त्या भाष्याने प्रकृत परिभाषा आवश्यक नाही हे जाणित होते (वास्तविक पाहिले असता,

‘ ग्रामणिपुत्र ’ ह्या उदाहरणात, ‘ नाजानन्तये ’ हीच परिभाषा लागू पडते याचे कारण असे कीं, त्या उदाहरणात ऱ्हस्वरूपी बहिरङ्गकार्य शारत्यावरच ऱ्हस्व इकारास, ‘-ह्रस्वस्य िपिति कृति तुक्’ ह्या सूत्रान्वये तुगागमरूपी अन्तरङ्गकार्याची प्राप्ति होते ऱ्हस्वकार्य जरी बहिरङ्ग आहे तरी, ऱ्हस्व इकाराला लोंच पुढे असलेल्या ‘ क्तिप् ’ प्रत्ययरूपी निमित्तामुळे तुगागमकार्य प्राप्त झाले असल्यामुळे प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, पूर्वी झालेले बहिरङ्ग ऱ्हस्वकार्य बहिरङ्ग व असिद्ध नाही असेच मानले पाहिजे. व त्यामुळे तुगागम टाळता येत नाही, आणि ‘ नाजानन्तये ’ ही परिभाषा अन्तरङ्ग परिभाषेचा अपवाद असल्यामुळे, जेथे ती परिभाषा-म्हणजे परिभाषा न० ५१-लागू पडते तेथे अन्तरङ्गपरिभाषा बाधित होत असल्यामुळे, तिची-म्हणजे अन्तरङ्गपरिभाषेची-प्रवृत्ति होऊ शकत नाही असे असून देखील प्रकृत उदाहरणात भाष्यकारांनी ‘ नाजानन्तये ’ ह्या परिभाषेचा उल्लेख देखील केला नाही व ती परिभाषा उपयोगात आणली नाही. उलट अन्तरङ्गपरिभाषेचा उपयोग करून ‘ ग्रामणिपुत्र ’ ह्या स्थली तुगागम होत नाही असे भाष्यकारांनी म्हणले आहे ‘ नाजानन्तये ’ ही परिभाषा मानल्यास, वरील भाष्य खरोखरच, असगत ठरते मग ते सुसगत कम ठरवावे ? ह्या प्रश्नाचे ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं, जर ‘ नाजानन्तये ’ ही परिभाषा भाष्यकारांच्या मते आवश्यक असती व त्यांना मान्य असती तर, ‘ ग्रामणिपुत्र ’ या उदाहरणात त्यांनी तिचा उल्लेख केला असता व तिचा उपयोग करून तुगागम टाळण्याचा अन्य प्रयत्न केला असता पण उग्रा अर्थां त्यांनी तिचा उल्लेख देखील केला नाही, व उलट अन्तरङ्गपरिभाषेचा उपयोग करून तुगागमाचे निवारण केले, त्यावरून हे स्पष्ट होत कीं, ही परिभाषा भाष्यकारांनी अनावश्यक आहे असे मानून ती स्वीकारली नाही सारांश ही परिभाषा भाष्यकारांनी प्रत्याघात केली असल्यामुळे ती स्वीकाराई नाही पण ही परिभाषा न मानली तर ‘ अक्षरू ’ इत्यादि रूपे सिद्ध कशी व्हावी हा प्रश्न सहजच उपास्थित होतो ह्या प्रश्नाचे उत्तर हें आहे कीं, अन्तरङ्गपरिभाषा अनियमानली म्हणजे सर्व अडचणी दूर होतात, व ‘ अक्षरू ’ इत्यादि रूपे मिट करण्यात काही हरकत येत नाही. जेथे अन्तरङ्गपरिभाषा लावल्यास इष्ट रूप सिद्ध होत नाही तेथे ती अनित्य समजून उपयोगात आणू नये व इष्टरूपमिद्धि करून घ्यावी) ‘ पत्रनुकारसिद्ध ’ ह्या सूत्रातील जे तुंगप्रहण ह्या परिभाषेचे ज्ञापक मानले आहे त्या ज्ञापकाच्या आधारे, अन्तरङ्गपरिभाषा अनियम आहे असे मानणेच रामून ठरते. (कारण अन्तरङ्गपरिभाषा जर नित्य असती तर ‘ पत्रनुकारसिद्ध ’ ह्या सूत्रान तुंगप्रहण करणार्थी काहीच गरज नव्हती. पण ती अनित्य असल्यामुळे त्या सूत्रान तुंगप्रहण करणे भाग पडले व अशा रीतीने ते तुंगप्रहण अन्तरङ्गपरिभाषेच्या अनियमाचे ज्ञापक ठरत)

अत एवाच. परसिद्धिपिति सूत्रे माथ्ये पट्ट ई आ इत्यत्र पत्र्यपादेऽ
 स्थानयाऽसिद्धत्यात्पूर्वयणादेशः साधिनः । अत एवैवा परिभाषा
 पुनः प्रापि नोद्धिमिता ।

नं ५१ एवढीच तिचा अपवाद आहे,) असें जर मानलें तर, 'गोमप्रियः' इत्यादि स्थली, दोन पदांच्या निमित्तामुळें होणाऱ्या समासामुळें होणारा 'सु' लुक् बहिरङ्ग व 'हल्ङ्याब्धयो' सू० २५२ ह्या सूत्रान्घर्षे होणारा 'सु' लोप अन्तरङ्ग असल्यामुळें, अन्तरङ्ग सुलोप बहिरङ्ग लुकाचा बाध करून, अन्तरङ्ग सुलोप होईल, व नुमादि कार्ये होतील. ('गोमान् प्रियः यस्य=गोमन्+सु+प्रिय+सु' अशा स्थितीत, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' सू० ६५० ह्या सूत्रानें, 'गोमत्+सु' येथील 'सु' प्रत्ययाचा लुक् पावला आहे; पण हें सुप्रत्ययलुकरूपी कार्ये बहिरङ्ग आहे. कारण समास दोन पदांशिवाय होत नसतो व पदद्वयनिमित्तामुळें होणाऱ्या समासास मानून होणारा 'सु' प्रत्ययाचा लुक् बहिरङ्ग ठरतो. पण 'हल्ङ्याब्धयो दीर्घान्' सू० २५२ ह्या सूत्रानें होणारा सुलोप त्याच्यामागे अमणान्या 'गोमत्' ह्या एकच हलन्ताहनिमित्तामुळें होणारा असल्यामुळें अन्तरङ्ग ठरतो, व 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ह्या परिभाषेच्या आधारे बहिरङ्ग सुलुकाचा बाध होऊन अन्तरङ्ग सुलोप होईल व तसें झाल्यास 'न लुमताङ्गस्य' सू० २६३ हें निषेध सूत्र प्रवृत्त होणार नाही व 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू० २६२ हें सूत्र प्रवृत्त होईल, व प्रत्यय पुढें असतां जीं कार्ये सांगितलीं आहेत तीं, प्रत्ययलोप झाला आहे तरी, होतील, व त्यामुळें, 'उगिदचां सर्वनामस्थाने' सू० ३६१ ह्या सूत्रानें नुमागम, 'अन्वसन्तस्य चाधातोः' सू० ४२५ ह्या सूत्रानें उपधादीर्घ, व 'संयोगान्तस्य लोपः' सू० ५४ ह्या सूत्रानें 'त्' चा लोप होऊन, 'गोमप्रियः' असें रूप न होतां, 'गोमान्प्रियः' असें अनिष्ट रूप होईल. तसें अनिष्ट रूप न व्हावें) छणून ही परिभाषा सांगतातः—

अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते ॥ ५२ ॥

“ लुक् जरी बहिरङ्ग असला तरी तो अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्राचा देखील बाधक होतो. ”

(सारांश ही परिभाषा, परिभाषा ५० चा अपवाद आहे, व ही परिभाषा असल्यामुळें, बहिरङ्ग सुलुक् अन्तरङ्ग सुलोपाचा बाधक ठरून तो होतो, आणि त्यामुळे 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हें सूत्र प्रवृत्त न होतों 'न लुमताङ्गस्य' हें निषेधसूत्र प्रवृत्त होतें, व त्यामुळें नुमागमादि कार्ये न होतां 'गोमत्प्रियः' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें. या परिभाषेन 'अपि' शब्द घातला असल्यामुळें, जमा बहिरङ्ग सुलुक् अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्राचा बाधक होतो तसाच पर व नित्य सूत्रांचा देखील बाधक होतो हें आपोआपच सिद्ध होतें; कारण अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्राच्या मानानें पर व नित्य सूत्रें दुर्बल असतात असें परिभाषा ३८ मध्ये सांगितलेच आहे ग्रन्थकारानें या परिभाषेन बहिरङ्ग सुलुक् अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्राचा बाधक होतो याची उदाहरणे दिली आहेत, पण सुलुक् पर व नित्य सूत्रांचा बाधक होतो याची उदाहरणे दिली नाहीत. म्हणून तीं खालीं दिलीं आहेत. 'इः' 'शः' इत्यादि असन्त अर्थ्यांना 'सु' हा विभक्ति-

कारण, ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् सू० २६२ हे सूत्र 'न लुमताहस्य' सू० २६३ ह्या सूत्रामुळे, असा ठिकाणी प्रवृत्त होऊं शकत नाही. म्हणून विभक्तिप्रत्यय खेरीज करून इतर प्रत्यय किंवा उत्तरपदपुढे असता देणिल, ' युष्म् ' व ' अस्म् ' ह्यांचे जागी एक-वचनांत ' त्व ' व ' म , असे अनुक्तमें आदेश व्हावे हें सांगण्याकरितां पाणिनीया ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हें सूत्र, ही परिभाषा असल्यामुळे, करणें भाग पडले. सारांश ही परिभाषा असल्यामुळे, ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हें सूत्र व्यर्थ ठरत नाही,) व तें ह्या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें)

ननु तव पुत्रस्यपुत्र इत्यादौ तचममादिबाधनार्थं तदावश्यकमिति चेत् । एषं तर्ह्यत्रत्यमपर्यन्तप्रहणानुवृत्तिस्तज्ज्ञापिकेति भाष्यकृतः ॥

' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हें सूत्र 'तवपुत्रः त्वपुत्रः' इत्यादि स्थलीं, (' युष्म् ' व ' अस्म् ' ह्यांचे जागीं ' त्वममौ वसि ' सू० ३९८ इत्यादि सूत्रांनीं होणाऱ्या) 'तव' व ' मम ' इत्यादि आदेशांच्या निवारणार्थं-म्हणजे प्रत्यय किंवा उत्तरपदपुढे असता युष्म् व अस्म् यांचे जागीं तव व मम इत्यादि आदेश न होता ' त्व ' व ' म ' असेच आदेश व्हावे या करिता-चरितार्थ आहे (म्हणून तें सूत्र या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं) असें कौणी म्हटल्यास, भाष्यकार म्हणतात कीं तर मग ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' या सूत्रात ' मपर्यन्तस्य ' सू० ३९३ या सूत्राची जी अनुवृत्ति आहे ती अनुवृत्ति या परिभाषेची ज्ञापिका मानावी. (प्रकृत परिभाषा नमल्यास जर ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हें सूत्र व्यर्थ ठरत असेल व ती असल्यासच जर तें सूत्र चरितार्थ ठरत असेल तरच तें सूत्र प्रकृत परिभाषेचें ज्ञापक मानता येतें. शंकाकार अशी शंका करितो कीं, प्रकृतपरिभाषा नसली तरी ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हें सूत्र आवश्यक आहे व तें सूत्र आवश्यक ठरत असल्यामुळे या परिभाषेचें ज्ञापक मानता येत नाहीं ही परिभाषा नसून देखील तें सूत्र कसे चरितार्थ व आवश्यक ठरतें हें आतां शंकाकार सांगतो. ' तव पुत्रः त्वपुत्रः, तव अयं त्वदीयः, तुभ्यम् दितं त्वद्वितम् ' इत्यादि स्थलीं ' युष्मद्+इष्म्+पुत्रः ' युष्मद्+इष्+त्, युष्मद् + हे + हितम् ' असा स्थितिंत, प्रकृत परिभाषा नमल्यास, विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् प्रथम होणार नाही, व विभक्तिप्रत्यय पुढे कायम राहिल्यामुळे, विभक्तिप्रत्ययाला मानून ' तव', ' मम ' असे आदेश होणें हें कार्य अन्तरह, व विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होणें हें कार्य, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, यद्विरह ठरत असल्यामुळे, ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हें सूत्र नसल्यास, 'तव' व 'तुभ्य' असे आदेश प्रथम झाल्यावर विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होईल आणि ' तव ' व ' तुभ्य ' हे आदेश जमेचे तमेच कायम राहतील व विकृत रूप होण्याची आपत्ति येईल. 'त्वमावेकवचने' या सामान्यशास्त्राचे बाधक ' त्वममौ वसि ' व ' तुभ्यमद्वौ वसि ' हीं विशेषशास्त्रे अपयामुळे, ' त्वमावेकवचने ' हे शास्त्र प्रवृत्त होऊं शकणार नाही, व त्यामुळे युष्मद्चे जागीं ' त्व ' असा आदेश होऊ शकणार नाही. तथा आदेश होण्याकरिता ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हें

सूत्र मुद्राम् केलें आहे, व अशा रीतीनें तें सूत्र चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, त्याला या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं. अशी शंका शंकाकारांनीं केल्यावर भाष्यकार असे म्हणतात कीं, जर 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हें सूत्र अशा रीतीनें चरितार्थ ठरतें तर तें सूत्र या परिभाषेचें ज्ञापक न मानता, त्या सूत्रांत असलेली 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति या परिभाषेची ज्ञापिका मानावी. भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हें सूत्र प्रकृतपरिभाषा असून देखील जर आवश्यक आहे तर तें सूत्र 'तवममौ ङसि' 'तुभ्यममौ ङसि' इत्यादि सूत्राचें बाधक-म्हणजे अपवाद सूत्र मानले पाहिजे व तसें मानल्यास, 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति' असा न्याय असल्यामुळे, 'तवममौ ङसि' इत्यादि उत्सर्गसूत्रांनीं होणारे आदेश जसे युष्मद्, अस्मद् यांच्या मपर्यंत जागां होतात तसेंच 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रांनीं होणारे 'त्व' व 'म' हे आदेश देखील, वरील न्यायान्वये, त्याच स्थानीचे जागां आपोआप होतील व त्यामुळे 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रात केलेली 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति व्यर्थ ठरते; आणि ती व्यर्थ ठरत असून देखील ज्या अर्थी केली आहे त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं पाणिनीला ही परिभाषा मान्य होती. आणि अशा रीतीनें ती अनुवृत्ति, ही परिभाषा असल्यामुळे, चरितार्थ होऊन या परिभाषेची ज्ञापिका ठरते. ती कशी ज्ञापिका ठरते हें ग्रन्थकार पुढें सांगणार आहेत.)

युष्मदादिभ्य आचारक्षिप् तु न, संपुणसूत्रस्य ज्ञापकतापरभाष्य-
प्रामाण्याध्रस्वनद्याप इति जुड्विधायकसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन हलस्तेभ्य
आचरक्षिपभावाच्च । एत्रमेवैकार्यकाभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां प्रातिपदिक-
णिचोऽप्यनभिधानं बोध्यम् । एतेन तत्रादेशार्थं प्रत्ययग्रहणं चरितार्थमित्य-
पास्तम् ॥

('प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें असें पूर्वी सांगितलें आहे. यावर शंकाकार असें म्हणतो की, त सूत्र इतर रीतीनें आवश्यक व चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, तें या परिभाषेचें ज्ञापक मानता येत नाहीं. हें खरें कीं, सुबन्ताहून तद्धित प्रत्यय होत असल्यामुळे 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या केवळ प्रातिपदिराहून तद्धित प्रत्यय होऊं शकत नाहो. हेंहि खरें कीं, 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' असें 'शेषे लोपः' सू० ३८५ या सूत्राच्या वृत्तींत दीक्षितानीं सांगितल्याप्रमाणें त्या प्रातिपदिकांहून खीप्रत्यय देखील होऊं शकत नाहीं. 'ङ्याप् प्रातिपदिकात्' या अधिकारसूत्रान्वये त्या प्रातिपदिकांहून विभक्तिप्रत्यय होतात व ते प्रत्यय पुढें असल्यास युष्मद् व अस्मद्चे जागां कोणते आदेश व्हावे हें पाणिनीय सूत्रात सांगितलें आहे. पण जसे त्या प्रातिपदिकांहून विभक्तिप्रत्यय होतात तसेच 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्षिप्वा घत्तच्च'—सू० २६६५ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये त्या प्रातिपदिकांहून क्षिप् प्रत्यय होऊं शकतो, व तसेंच 'प्रातिपदिकादात्वर्थे बहुलमिष्टच्च' या गणसूत्रान्वये त्यांना णिच् प्रत्ययहि होऊं

शकतो. त्या प्रातिपदिकाहून क्विप् किंवा णिच् प्रत्यय होतऱ्यांच्या त्याच्यापुढें कोणताहि विभक्तिप्रत्यय राहत नसल्यामुळे, 'त्वमावेकवचने, तपममो ह्यमि' इत्यादि सूत्राची प्राप्ति होऊ शकत नाही. म्हणून 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या प्रातिपदिकापुढें आचार क्विप् किंवा णिच् प्रत्यय आल्यास त्याच्या मपर्यन्त जागीं 'त्व' व 'म' हे आदेश अनुक्रमेण व्हावे या करिता 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रातील 'प्रत्यय' शब्दाचें ग्रहण आवश्यक व चरितार्थ ठरतें, व अशा रीतीनें ते चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, त्या सूत्रातील निदान 'प्रत्यय' हा शब्द या परिभाषेचा कोणत्याहि रीतीनें ज्ञापक मानता येत नाही—या शंकेवर ग्रन्थकार असें उत्तर देतात कीं, 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या प्रातिपदिकाहून जर आचारक्विप् किंवा णिच् प्रत्यय होऊं शकत असेल तरच वरील सूत्रा उपपन्न ठरते.) पण भाष्यकारांनीं 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे संपूर्ण सूत्र या परिभाषेचें ज्ञापक मानले असल्यामुळे, युष्मद् इत्यादि प्रातिपदिकाहून आचारक्विप् होतच नाही. एवढेच नव्हे तर 'वृश्चनवापोनुद्' ७ १ ५४ या नुदाच विधानकरणाच्या सूत्रावरील भाष्यान्वये कोणत्याहि हलन्त प्रातिपदिकाहून आचारक्विप् होत नाही तसेंच एकवचनवाचक 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या प्रातिपदिकाहून णिच् प्रत्यय देखील होऊ शकत नाही. असें असल्यामुळे ('युष्मद्' व 'अस्मद्' या प्रातिपदिकापुढे क्विप् किंवा णिच् प्रत्यय आल्यास त्याच्या मपर्यन्त जागीं 'त्व' व 'म' हे) आदेश होण्याकरिता 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रातील 'प्रत्यय' शब्दाचें ग्रहण चरितार्थ ठरतें हे ह्यणगेणें बरोबर मानता येत नाही. (कारण 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या प्रातिपदिकाहून जर आचारक्विप् किंवा णिच् होत असा तर भाष्यकारांनीं असें ह्यालें असतें कीं 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रातील 'प्रत्यय' शब्दाचें ग्रहण, 'युष्मद्' व 'अस्मद्' यांचे मपर्यन्त जागीं 'त्व' व 'म' हे आदेश होण्याकरिता आवश्यक ठरत असल्यामुळे, ते संपूर्ण सूत्र या परिभाषेचें ज्ञापक मानता येत नाही, पण तसें न ह्यणता भाष्यकारांनीं मपर्यन्तानुवृत्तिसहित ते संपूर्ण सूत्र या परिभाषेचें ज्ञापक ठरविले आहे, व भाष्यकारांचा ह्यणगेणें बरोबर नाही असें ह्यणण्याचा कोणासहि अधिकार नाही. मारांज, भाष्यकारांनीं 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे संपूर्ण सूत्र या परिभाषेचें ज्ञापक मानले असल्यामुळे हे स्पष्ट होतें कीं 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या प्रातिपदिकाहून आचारक्विप् किंवा णिच् प्रत्यय होत नसतो)

ननु मपर्यन्तानुवृत्तिरपि सर्वादेशत्वधारणाय चरितार्था । न चोत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायेनासिद्धवत्सूत्रस्यभाष्यसम्भवेन मपर्यन्तस्यैवादेशेसिद्धे तदनुवृत्तिर्यथेति वाच्यम्, तस्य श्लभ्यहुजकज्ञादौ व्यभिचारदिति चेत् । न । इमि भित्तेन बहुचि पुरस्ताद्ग्रहणेनाकचि प्राग्देर्ग्रहणेन तस्य बाधेऽप्यत्रोत्सर्गस्य त्यागे मानाभावात् ॥ अत एव तस्मिन्नणिचेत्यनेन युष्माकाद्यदेशविभ्रानं चरितार्थम् । अन्यथाऽकडादेशमेव विद्म्यात् । आक-

दि तवकाद्यादेशयोरेतदपवादयोस्तन्यायेनान्त्यादेशन्यापत्तिरतस्तद्धिधानम् । इदमेव च तज्ज्ञापकम् ।

('प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रांत असलेली 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति देखील या परिभाषेची ज्ञापिका मानली आहे या संवधाने शत्राकाराचे असे ह्मणणे आहे कीं ती अनुवृत्ति देखील या परिभाषेची ज्ञापिका मानता येत नाही, कारण ज्या न्यायाच्या आधारावर ती अनुवृत्ति या परिभाषेची ज्ञापिका मानली जाऊ शकते तो न्याय मुळांच बरोबर नाही, व तो न्यायच जर चूक आहे तर त्याच्या आधारावर रचलेली ज्ञापकता आपोआपच चूक ठरते. दुसरे असे कीं, ती अनुवृत्ति इतर रीतीनें आवश्यक व चरितार्थ ठरत असल्यामुळे तिला या परिभाषेची ज्ञापिका मानता येत नाही ती अनुवृत्ति फशी आवश्यक आहे हे आता शकावर सागतो-ज्याप्रमाण 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र इतर रीतीनें आवश्यक व चरितार्थ ठरत त्याचप्रमाणें) 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति देखील सर्वादेश होण्याची आपत्ति टाळण्याकरिता चरितार्थ ठरते ('प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रात 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति न कल्यास, सर्वादेश होण्याची-ह्मणजे 'त्व' व 'म' हे आदेश अनेकाल् असल्यामुळे 'अनेकाशित्स्वस्य' सू० ४५ या सूत्रान्वये सपूर्ण 'युष्मद्' व 'अम्मद्' या शब्दाचे जागीं ते आदेश होतील आणि 'युष्म्' व 'अस्म्' एवव्याच जागीं ते आदेश हाणार नाहीत ही आपत्ति टाळण्याकरिता 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रात 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति आवश्यक असल्यामुळे चरितार्थ ठरते, आणि म्हणून ती अनुवृत्ति या परिभाषेची ज्ञापिका मानता येत नाही ही अनुवृत्ति ह्या परिभाषेची ज्ञापिका आहे हे म्हणणे सिद्ध करण्याकरिता, जर सिद्धान्ती अम म्हणेल कीं) 'असिद्धवदत्राभात्' ६-४ २ ह्या सूत्रावरील भाष्यात मागितलेल्या व भाष्यकारास समत अमलेल्या 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा' ह्या न्यायाने, 'मपर्यन्तस्य' ह्या सूत्राची 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' ह्या सूत्रान अनुवृत्ति करण्याची गरज नव्हती, (कारण जवळ्या प्रदेशास सामान्य नियम लागतो तेवढ्याच प्रदेशास अपवाद लागतो असा न्याय आहे व तो भाष्यकाराना समत आहे, व 'त्वमाव्ययचने', ह्या सामान्य नियमाप्रमाणे 'युष्म्' व 'अस्म्' एवव्याच जागीं 'त्व' व 'म' हे आदेश होत असल्यामुळे आणि 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हें त्या सूत्राचे अपवादार्थक सूत्र असल्यामुळे उत्सर्गसमानदेशा अपवादा' ह्या न्याया प्रमाणे, प्रत्यय त्रिवा उत्तरपद पुढे असता, 'युष्म्' व 'अस्म्' एवव्याच जागीं 'त्व' आणि 'म' हे आदेश अनुक्रमे होणारच म्हणून 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' ह्या सूत्रात 'मपर्यन्तस्य' ह्या सूत्राची अनुवृत्ति करण्याची गरज नव्हती, पण ती केली आहे, द्यावून ती अनुवृत्ति ह्या परिभाषेची ज्ञापिका ठरते असे सिद्धान्तीनें झटल्यास, त्यावर शकावर असे ह्मणता कीं,) हें ह्मणणे बरोबर नाही कारण वर मागितलेला न्याय (सर्वे टिपणीं लागू पडणारा नसून, 'अम्', 'बहुच्', 'अत्रच्' इत्यादि

स्थलीं त्या न्यायाचा व्यभिचार-ह्राणत्रे न लागू पडणे-स्पष्ट दिमून येतो. (कारण ' श्रम् ' हा ' शप् 'चा अपवाद अमून देशील, दोहोंचा प्रदेश समान नाही. ' शप् ' हें विकरण धातूच्या पुढे लागते व ' श्रम् ' हे विकरण, शपाप्रमाणे धातूच्या पुढे न लागतां धातूच्या अन्त्य अचापुढ लागते तसेच ' बहुच् ' हा प्रत्यय कल्प्य, देश्य, देशीयर् ह्या प्रत्ययांचा अपवाद अमूनहि, तो त्याच्याप्रमाणे शद्वापुढे न होतो, ' विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ' सू० २०२३ ह्या सूत्रान्वये, शद्वापूर्वी होतो, मारांश दोहोंचे प्रदेश समान नाहीत. आणि त्याचप्रमाणे ' क ' प्रत्ययाचा अपवाद ' अरुच् ' हा प्रत्यय, ' क ' प्रत्ययाप्रमाणे शद्वापुढे न होतो, ' अच्ययसर्वनाम्नामकच् प्राकट ' सू० २०२६ ह्या सूत्रान्वये, ' टि 'च्या पूर्वी होतो, येथपर्यंत शकाग्रन्थ आहे. ह्या शके-घर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं) ही शका बरोबर नाही. कारण ' श्रम् ' हा मित् अमल्यामुळे (व ' मिदचोऽन्यापर ' सू० ३७ असें सूत्र अमल्यामुळे,) तसेच ' बहुच् ' च टिकाणी ' पुरस्तात् ' ह्या शब्दांचे (' विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ' ह्या सूत्रांत) ग्रहण केले असल्यामुळे, आणि तसच ' अरुच् ' प्रत्यय लागतेवेळीं, (' अच्ययसर्वनाम्नामकच् प्राकटे. ' ह्या सूत्रांत) ' प्राकटे ' ह्या शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, जरी घर सांगितलेला न्याय वर दिलेल्या तीन टिकाणीं लागू पडत नाही तरी त्या न्यायाचा इतर टिकाणीं त्याच कल्प्यास काहीच प्रमाण नाही (मारांश, ज्या सूत्रांत विरुद्ध प्रकारचे विधान केले असेल तेपढींच सूत्रे खेरीज करून, इतर सर्वत्र ' उत्सर्गसमान-देशा अपवादा भवन्ति ' हा सामान्य नियम लागू पडतो, व हा सामान्य नियम प्रवृत्त स्थलीं लावण्यास, ' त्वमावेकवचने ' ह्या सूत्राचे ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हे अपवादात्मक सूत्र असल्यामुळे, दोहोंचा प्रदेश समान मानणे भाग आहे, व तसे मानल्यास, ज्या प्रमाणे ' त्वमावेकवचने ' ह्या सूत्राने, एकवचनात ' युष्मद् ' व ' अस्मद् ' ह्या स्थलीं सपर्यन्तचे जागीं ' त्व ' व ' म ' हे आदेश सांगितले आहेत त्याचप्रमाणे, ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' ह्या अपवादात्मक सूत्राने देखील, प्रत्यय किंवा उत्तरपद पुढे असतां, एकवचनात सपर्यन्तचे जागींच ' त्व ' आणि ' म ' हे आदेश होतील; ' युष्मद् ' व ' अस्मद् ' ह्या संपूर्ण शब्दाचे जागीं त आदेश मुळींच होणार नाहीत. म्हणून ' सपर्यन्तस्य ' ह्या सूत्राची अनुवृत्ति ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' ह्या सूत्रांत करण्याची मुळींच गरज नव्हती. पण ती अनुवृत्ति केरी आहे, आणि तशी अनुवृत्ति करण्यास काहीं तरी विशेष कारण असलेच पाहिजे नें कारण पुढे लवकरच सांगण्यात येईल.) आणि ' उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति ' असा सामान्य नियम असल्यामुळेच, (आणि तो नियम पाणिनीला देणिले मान्य असल्यामुळे ' तस्मिन्नपि च युष्माकाम्नाम्नाम् ' सू० १३७१ ह्या सूत्रात ' युष्माक ' व ' अस्माक ' ह्या आदेशांचे विधान चरितार्थ ठरते, असा नियम पाणिनीस मान्य नमना तर, ' आकड् ' ह्या आदेशाचे विधान केले असते (' तस्मिन्नपि च युष्माकाम्नाम्नाम् ' ह्या सूत्रापूर्वी ' तस्मिन्नपि च आकड् ' असे पाणिनीने लहानम सूत्र करून जर ' आकड् ' व्हाया असे म्हटले असते तर, ' आकड् '

हा ' छिन् ' असल्यामुळे व ' टिघ ' सू० ४३ ह्या सूत्रान्वये तो अन्त्यादेश होणारा असल्यामुळे, ' तत्रकममकावेकवचने ' सू० १३७२ या पुढील सूत्रानें सांगितलेले) ' तत्रक ' व 'ममक' हें युष्माक व अस्माक यांचे अपवादात्मक आदेश, आकटाप्रमाणें, अन्त्यादेशाच झाले असते—म्हणजे भाष्य जसा युष्मद् यांतील अन्त्य दकाराचे जागीं झाला असता तसेंच ते तत्रकममकादेश देखील त्याच अन्त्य दकाररूपी स्थानीच्या जागीं झाले असते— व अनिट रूप सिद्ध होण्याचा आपत्ति भागी असता. ती आपत्ति टाळण्याकरितां ('तस्मिन्नणि च ' सू० १३७१ या सूत्रांत आकटाचें विधान न करिता पाणिनीनं युष्माक य अस्माक या आदेशांचें) विधान केले आहे व ते विधान 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादः भवन्ति ' या न्यायाचें शापक ठरते

यद्यपि विरोधे बाधकत्वमिति वार्तिकमतेऽयं न्यायो, भाष्यकारस्तु विनापि विरोधं सत्यपि संभवे बाधकत्वमिच्छतीत्यनाभिहितसूत्रस्यकैयटरीत्या नायं नियमस्तथापि युष्माकाद्यादेशविधानज्ञापित उत्सर्गः स्वाक्रियत एवेति प्रकृते न दोषः । एतद्भाष्यमपि तत्स्वीकारे मानम् ॥

जथे दोन परस्पर विरुद्ध कार्ये करणारीं सूत्रे एकेच वेळीं एकाच स्थलीं प्रवृत्त होऊं शकत न हीत तेंथेंच एक सूत्र दुसऱ्याचें बाधक ठरते असें जें वार्तिककाराचे मत आहे तें स्वीकारल्यासच ' उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति ' हा न्याय लागू पडतो ' अनभिहिते ' २-३-१ या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकित कैयटाने सांगितल्याप्रमाणें ' विनापि विरोधं सत्यपि संभवे बाधने भवति '—म्हणजे दोन सूत्रे जरी एकच वेळीं एकाच स्थलीं आपापलीं कार्ये करण्यास प्रवृत्त होऊं शकण्याचा संभव आहे तरी एक सूत्र दुसऱ्याचें बाधक ठरतें—असें भाष्यकाराचे मत असल्यामुळे, या मतान्वये वरील न्याय स्वीकारतां येत नाही. हें जरी खरें आहे तरी युष्माकादि आदेशांच्या विधानानें ज्ञापित झालेला वरील सामान्य नियम स्वीकारणेंच योग्य आहे, व त्यामुळे प्रकृतस्थळीं—म्हणजे युष्मद् व अस्मद् यांच्या मपर्यन्त जागीं ' च ' व ' म ' हे आदेश होण्याकरितां—तो न्याय स्वीकारण्यास कांहीं हरकत नाही. ' मपर्यन्तस्य ' या सूत्राची अनुवृत्ति ज्या भाष्यांत या परिभाषेची ज्ञापिका मानली आहे तें भाष्य देखील वरील न्याय स्वीकारण्यास प्रमाण ठरतें (वार्तिककाराचें मत ' अमति संभवे बाधन भवति ' असें असून, भाष्यकाराचें मत ' सत्यपि संभवे बाधने भवति ' असे आहे. वार्तिककाराचें मत स्वीकारल्यासच वरील न्याय सिद्ध होऊ शकतो जसे ' इको यणचि ' या सूत्रानें यणादेश होणें सांगितलें आहे व ' अकः सवर्णे दीर्घः ' या सूत्रानें सवर्णादीर्घादेश होणें सांगितलें आहे. हीं दोन कार्ये परस्पर विरुद्ध असल्यामुळे, एकेच ठिकाणीं युगापत्त होणें असंभवनीय आहे. कारण यणादेश केशवास सवर्णे दीर्घादेशाचें निमित्त नष्ट होतें व सवर्णादीर्घ केल्यास यणादेशाचें निमित्त नष्ट होतें. जेथें जेथें ' अकः सवर्णे दीर्घः ' हें सूत्र प्रवृत्त होऊं पाहत तेथें तेंथें ' इको यणचि ' या सूत्राची अवश्यमाप्ति असल्यामुळे,

तें सूत्र स्वर्य ठरू पाहतें आणि म्हणूनच ' येन नाप्राप्ते ' या न्यायानें तें सूत्र ' इको यणचि ' या सूत्रांचे बाधक व अपवादप्रकारक सूत्र ठरतें. ' इको यणचि ' या सामान्य सूत्रानें यणादेश जी जागा व्यापतो तीच जागा ' अक मवर्गे दीर्घः ' या अपवादप्रकारक सूत्रानें होणारा सवर्गदीर्घ आदेश व्यापतो, व अशाच टिकाणीं ' उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति ' हा न्याय लागू पडतो पण ' एकाचो द्वे प्रथमस्य ' व ' अजाददीर्घात्प्रथमस्य सू० २१७५ व २१७६ या दोन सूत्रांनी होणारीं कार्ये युगपत् एकेच स्थलीं होण्याचा संभव आहे. धातु अजादि व अनेकाचू अमल्यास पहिल्याने प्रथम एकावाच द्वित्र करून नंतर द्वितीय एकावाच देखील द्वित्र करता येतें. असें जरी आहे तरी ' अजाददीर्घात्प्रथमस्य ' हे सूत्र भाष्यकाराच्या मताप्रमाणें ' एकाचो द्वे प्रथमस्य ' या सूत्राचें बाधक ठरतें, व अशा टिकाणीं वरील दोन सूत्रांनी होणाऱ्या द्वित्रकार्यांचा समानदेश नमल्यामुळें, ' उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति ' हा न्याय स्वीकारता येत नाही. ग्रन्थकार म्हणतात कीं असें जरी आहे तरी—म्हणजे वर सांगितलेला सामान्य नियम जरी सार्वत्रिक नसला तरी-मुष्कळ टिकाणीं लागू पडणारा आहे, आणि ज्या अर्थां ता नियम सूत्रकारास मान्य आहे व भाष्यकारांनीं देखील, ' मपर्यन्तस्य ' या सूत्राची अनुवृत्ति या परिभाषेची स्थापना आहे हे सिद्ध करण्याकरिता तो मानला आहे त्या अर्थां तो न्याय स्वीकारण्यास व प्रकृतस्थलीं उपशेगात भागण्यास काहीं हरकत नाही असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे हा न्याय न स्वीकारल्यास, ' मपर्यन्तस्य ' या सूत्राची अनुवृत्ति या परिभाषेची स्थापना ठरू शकत नाही ती या परिभाषेची कशी स्थापना ठरते हे ग्रन्थकार आता पुढील पक्षीन सांगतात.)

एव च मपर्यन्तानुवृत्तिस्त्वत्कृतमित्यादौ मपर्यन्तस्यादेशविधानार्था ।
तत्र चान्तरङ्गन्यात्वमावित्येव सिद्धे व्यर्था सैतज्ज्ञापिका ।

आणि अशा रीतीक वर सांगितल्याप्रमाणें सिद्ध झालेला ' उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति ' हा न्याय स्वीकारल्यास, ' प्रत्ययान्तरपदयोश्च ' या सूत्रात ' मपर्यन्तस्य ' या सूत्राची जी अनुवृत्ति केली आहे ती ' त्वत्कृतम् ' इत्यादि स्थलीं मपर्यन्त जागीं ' त्व इत्यादि आदेश इहाचे विधान करण्याच्या हतुमें केली आहे ही परिभारा नमती तर ' त्व ' व ' म ' असे आदेश होण हे कार्य अन्तरङ्ग अमल्यामुळें ते आदेश प्रथम झालेच असते व ' त्वत्कृतम् ' इत्यादि स्थलीं सिद्ध झाल्याच असती, आणि ती अनुवृत्ति स्वर्य ठरली असती (पण ही परिभाषा अमल्यामुळें ती अनुवृत्ति चरितार्थ होते व अशा रीतीनें) ती अनुवृत्ति या परिभाषेची स्थापना ठरते (जर ही परिभाषा नसती तर ' युष्मद्+उ+कृतम् ' या स्थलीं अन्तर्वर्तिनी ' टा ' विभक्त्या मानून ' त्वमावेत्त्वचने ' या सूत्रानें खादेश होणें हे कार्य अन्तरङ्ग अमल्यामुळें, खादेश प्रथम झालाच असता व ' सुवो धातुभातिपदिकयो ' या सूत्रानें होणारा विभक्तिग्रन्थचा लक्ष्णहिरण्यकार्य अमल्यामुळें मागून झाला असता, व मपर्यन्तानुवृत्ति स्वर्य ठरली

अमती, पण ही परिभाषा असल्यामुळे, 'टा' या विभक्तिप्रत्ययाचा लुरु होंगे हे कार्य जरी बहिरङ्ग आहे तरी लुरु प्रथम होतो, व विभक्तिप्रत्ययाचा लुरु प्रथम झाल्यावर पुढे विभक्तिप्रत्यय राहत नसल्यामुळे, 'त्वमावेक्यचने' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही, व स्वादेश होऊ शकत नाही. तो आदेश व्हावा आणि तो 'युष्मद्' च्या मपर्यन्त जागीच व्हावा याचे विधान करण्याकरिता 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र करावे लागेल, व त्या सूत्रात 'मपर्यन्तस्य' याची अनुवृत्ति करावी लागली सारांश ही परिभाषा असल्यामुळे, ती अनुवृत्ति चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेची जापिका ठरते.)

ज्ञापिते त्वस्मिन्नेतद्विषये तवादीनामप्राप्त्या तदपवादात्वाभावेन मपर्यन्तस्यैवादेशार्थं सा चरितार्थेति तद्वाशयः ॥

(येथे अशी शक्य उत्पन्न होते की, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र 'त्वमावेक्यचने', 'तवममौ ङसि' इत्यादि सूत्रांचे अपवादरू सूत्र असल्यामुळे, व 'उत्तममानदेशा अपवादा भवन्ति' हा न्याय असल्यामुळे, त्वमावेक्यचने' इत्यादि सामान्य सूत्रांनी जसे 'युष्मद्' व 'अस्मद्' यांच्या मपर्यन्तजागी आदेश होतात, तसेच 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या अपवादरू सूत्राने देखील वरील न्यायान्वये 'युष्मद्' व 'अस्मद्' यांच्या मपर्यन्तजागीच 'त्व' व 'म' हे आदेश आपोआपच होतील. मग 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रात 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति करण्याची गरज काय ? या शक्येला ग्रन्थकार असे उत्तर द्यात की जर वास्तविक 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र 'त्वमावेक्यचने' इत्यादि सूत्रांचे अपवादात्मक सूत्र ठरत असले तरच वरील शक्य उत्पन्न होते.) परंतु ही परिभाषा एकदा घर सांगितल्याप्रमाणे ज्ञापित झाल्यावर 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्राच्या विषयान-म्हणजे 'त्वया वृत् त्वत्कृतम्, तत्र पुत्र स्वपुत्र, सुभ्य हित त्वद्धितम्' इत्यादि उदाहरणात- 'तव, मम' इत्यादि आदेशाची प्राप्तिच होत नसल्यामुळे 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र अपवादात्मक सूत्र ठरू शकत नाही त्यामुळे त सूत्र लागतेपेढी 'युष्मद्' व 'अस्मद्' यांच्या मपर्यन्तजागी आदेश होण्याकरिता 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रात केलेली अनुवृत्ति चरितार्थ ठरते असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. (जेथे एखाद्या सूत्राची प्रत्येक उदाहरणात अस्मद्प्राप्ति असल्यामुळे दुसरे सूत्र प्रकृत होण्यास स्थगिच भिन्न नाही व तें सूत्र स्वयं ठरू पावते तशाच प्रकारे 'येन नामाप्ति' -परिभाषा ५८-या न्यायान्वये ते दुसरे सूत्र प्रथम सूत्राचे याचच व अत्राद् होत अन्वर्थेतिची विभक्तिच्या मानून जरी 'त्वमावेक्यचने, तवममौ ङसि' इत्यादि सूत्रांची प्राप्ति होते तरीच जर अन्वर्थेतिची विभक्तिच्या मानून 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्राची प्राप्ति अतर्फी तरच तें सूत्र त्या सूत्राचे अपवादात्मक सूत्र ठरू अगते पण प्रकृत परिभाषा असल्यामुळे, अन्वर्थेतिची विभक्तिच्या प्रथम सूत्र होऊन विभक्तिप्रत्यय पुढे राहत नाही व 'न न्युनताद्ग्रन्थ' हे निश्चय सूत्र असल्यामुळे 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च'

या सूत्राची प्रवृत्ति होऊं शकत नाही, व त्यामुळे प्रत्ययनिमित्तक कार्य हाऊं शकत नाही. अशा रीतीने ' स्वमावेकवचने ' इत्यादि सूत्रांची प्राप्तीच होत नवत्यामुळे, ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हे अपवादामक सूत्र न ठरतां, अन्यत्र विधायक सूत्र ठरते, आणि ते विधायक सूत्र ठरत असल्यामुळे, ' उतासांममानदेशा अपवादा भवन्ति ' इत्याद्या सूत्रांम लागू पडत नाही. अशा स्थितीत कोणत्या स्थानीच्या जागीं आदेश द्यावा हे सांगण्याकरिता त्या सूत्रांत ' मपर्यन्तस्य ' याची अनुवृत्ति आवश्यक आहे. अशा रीतीने, ही परिभाषा असल्यामुळे, ती अनुवृत्ति चरितार्थ होते व या परिभाषेची जापिका ठरते.)

यत्तु हरदत्तेनान्तरङ्गप्रवृत्तौ प्रथय उत्तरपदे च मपर्यन्तासंभवेन तदनुवृत्तिर्ष्यधां सती तज्ज्ञापिकेत्युक्तं, तत्र । अन्तरङ्गाणामप्यपवादेष्वत्येन तद्विषये तदप्रवृत्तेः ॥

हरदत्ताचे हागनें असें आहे कीं, (ही परिभाषा नसकराम, अन्तर्वर्तिनी विभक्तीला मानून ' स्वमावेकवचने ' इत्यादि सूत्रांनीं) ' ए ' ' म ' आदेशरूपी अन्तरङ्ग कार्यं केल्यावर (' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हे सूत्र लावतेवेळीं), प्रथय किंवा उत्तरपद पुढें असतां, ' युष्मद् ' ' अस्मद् ' ह्या शब्दांचे मपर्यन्त रूप मिळवें असाच आहे. (कारण एकवचनी विभक्तीला मानून ' युष्म् ' व ' अस्म ' ह्यांचे जागीं ' एव ' व ' म ' हे आदेश होऊन जात असल्यामुळे, ' युष्म् ' ' अस्म् ' अशीं रूपें, प्रथय किंवा उत्तरपद पुढें असतां, मिळण्याचा सुद्धेच संभव नाही.) हागून ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' ह्या सूत्रांत ' मपर्यन्तस्य ' ह्या सूत्राची अनुवृत्ति केली तरी कोहीच प्रयोजन निस्पन्न होणार नाही, व ती अनुवृत्ति स्वयं ठरेल पण ज्या अर्थां भावकारांनीं ती अनुवृत्ति केली आहे त्या अर्थां, त्या अनुवृत्तीमुळे, ही परिभाषा जपित होते (कारण ही परिभाषा असल्यामुळे ' सुसो धातुप्रतिपदिकयो ' ह्या सूत्रांनीं होणारें बहिरङ्ग लुक्करी कार्यं प्रथम होत, व अशा रीतीनें अन्तर्वर्तिनी विभक्तीचा लुक् प्रथम होऊन पुढे विभक्तिप्रत्यय राहत नसल्यामुळे ' युष्म् ' ' अस्म् ' ह्यांचे जागीं ' एव ' ' म ' असे आदेश होऊ शकत नाहीत, व त्यामुळे ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हे सूत्र लावतांना, ' युष्मद्, ' ' अस्मद् ' ह्यांचे मपर्यन्त रूप मिळूं शकते.)—पण हें हरदत्ताचें हागने बरोबर नाही; कारण ही परिभाषा नसल्यास ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हे सूत्र ' स्वमावेकवचने ' इत्यादि सूत्रांचा अपवाद ठरेल व ' अन्तरङ्गकार्यविधायक वर्णयान् '—प. ५७—ह्या परिभाषेप्रमाणे,) अपवाद हा अन्तरङ्ग कार्यांचा देखील बाधक होतो. (व अन्तरङ्ग कार्यं प्रथम न होतां, अपवादामक सूत्रांनीं सांगितलेचें कार्यं प्रथम होतें.) आणि त्यामुळे ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' ह्या अपवादामक सूत्राच्या विरथांत—हागने जेथें हें सूत्र लागू पडतें तेथें—' स्वमावेकवचने ' इत्यादि अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्राची प्रवृत्तीच होऊं शकत नाही. (हागने ' स्वमावेकवचने ' इत्यादि सूत्रांनीं आदेश न होता, ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' ह्या सूत्रांचे आदेश होतील, ते आदेश हेनेवेळीं, ' युष्मद् '

‘अस्मद्’ ह्याची मपर्यन्त रूपे मापडणारच त्यामुळे हरदत्ताचें मत स्वीकारल्यास, ‘मपर्यन्तस्य’ ही अनुवृत्ति ह्या परिभाषेची ज्ञापिका ठरूं शकणार नाही पण वर सांगितल्याप्रमाणेंच ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ ह्या सूत्रात केलेली ‘मपर्यन्तस्य’ ह्या सूत्राची अनुवृत्ति ह्या परिभाषेची ज्ञापिका ठरू शकते.)

यस्तुत इदं ज्ञापकं वार्तिकरीत्यैव भाष्यरीत्या तु धाचानिक पद्यायमर्थ इत्याहुः ॥

कित्येक वैधाकरणाच असं मत आहे कीं ‘ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ या सूत्रात केलेली ‘मपर्यन्तस्य’ या सूत्राची अनुवृत्ति, वार्तिककारांनी सांगितलेला नियम मानल्यास ह्या नियमानुसारच, प्रकृतपरिभाषेची ज्ञापिका ठरते; पण भाष्यकारांनी सांगितलेल्या नियमानुसार ती अनुवृत्ति प्रकृतपरिभाषेची ज्ञापिका ठरू शकत नाही व भाष्यकारांनी सांगितलेला नियम स्वीकारल्यास, ही परिभाषा वाचनिकीच मानली पाहिजे (कारण ‘असति समवे वाधन भवति’ हा जो नियम वार्तिककारांनी सांगितला आहे तो स्वीकारल्यासच, ‘ उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति’ या न्यायाची सिद्धि होऊ शकते; पण ‘सः यपि संभवे वाधन भवति’ असा भाष्यकारांनी सांगितलेला नियम स्वीकारल्यास, चरील न्याय सिद्ध होऊ शकत नाही हें पूर्वीच सांगितला आहे आणि ज्या अर्थी त्या न्यायाच्या आधारावरच मपर्यन्तानुवृत्ति प्रकृत परिभाषेची ज्ञापिका ठरू शकते त्याअर्थी हें स्पष्ट होत की भाष्यकारांनी सांगितलेल्या नियमानुसार तो न्याय सिद्ध होऊ शकत नसल्यामुळे, मपर्यन्तानुवृत्ति या परिभाषेची ज्ञापिका मानता येत नाही व ही परिभाषा स्वतंत्र धाचनिकीच मानली पाहिजे असे कित्येक वैधाकरण ह्याजतात पण ह त्यांचें ह्यागें ग्रन्थकारास पमत नाही असे दिसत)

इय सुपो धात्विति लुग्विपर्यवेति केचिन् । पद्दहस्वात्सम्बुद्धेः न यासयोरिति सूत्रस्थाकरप्रामाण्येन लुद्धमात्रविषया । आद्ये हे त्रपु इत्यादा यनेन न्यायेन लोपं वाधित्वा लुग्मवतीति भाष्ये उक्तम् । अन्त्येऽन्तरद्वाह्य विधीन् सर्वोऽपि लुग्माधते न तु सुब्लुगेव । अत एव सर्वाक्षस इत्यादौ नलोपो न भवति । पञ्चभिः खड्वाभिः प्रीत पञ्चखट्व इत्यादावेकादेशाः प्रागेव टापो लुक् । अन्यथा वृत्तैकादेशस्य लुक्प्रकारश्रवणं न स्यादिति केयटे उक्तम् ।

जोही वैधाकरणाच असं मत आहे कीं, ही परिभाषा ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयो’ या सूत्राने होणाऱ्या सुब्लुगामच त्यागत (इतर सूत्रांनी होणाऱ्या लुक्कास लागत नाही परंतु हें ह्यागत बरोबर नाही कारण) ‘पद्दहस्वात्सम्बुद्धे’ ६-१-६९ व ‘ न यासयो’ ७-३-४९ ह्या सूत्रांवरिच भाष्यावरून हें स्पष्ट होत कीं, ही परिभाषा सर्व प्रकारच्या लुकरांना लागते ‘पद्दहस्वात्सम्बुद्धे’ ह्या सूत्रावरिल भाष्यात असा स्पष्ट आहे कीं, ‘ हे त्रपु’ इत्यादि स्थानां, (‘ स्वमोर्नपुसमान्’ सू० ३।९

या सूत्राने. होणारा सु प्रत्ययाचा) लुक् (एद्इस्वात्सुद्धे. ' सू. १९३ ह्या सूत्राने होणाऱ्या संयुद्धीच्या) सुलोपाचा, ह्या परिभाषेप्रमाणे, वाचक ठरून तो लुक् होतो. (व लोप होत नाही. वास्तविक पाहिले असता, ' एद्इस्वात्सुद्धे ' ह्या सूत्राच्या मानाने ' स्वमीनेपुसकात् ' हे परसूत्र असल्यामुळे, ' विप्रतिषेधे पर कार्यम् ' ह्या सूत्रान्वये, लोप न होता लुक्च होईल. परंतु ह्या परिभाषेत असें झटले आहे कीं, ' अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गा लुक् बाधते ' व ह्या परिभाषेत असलेल्या ' अपि ' शब्दाचा अर्थ हा आहे कीं, बहिरङ्ग लुक् पर, नित्य, व अन्तरङ्ग कार्य सांगणाऱ्या सर्व सूत्राचा बाधक होतो. त्यामुळे ' विप्रतिषेधे पर कार्यम् ' हे सूत्र येथे लावण्याची कांही गरज नाही. दुसरे असे कीं, ते सूत्र दोन सूत्रे तुल्यबल असल्यासच लागू पडते. पण ह्या परिभाषेमुळे, पूर्वसूत्र बाध्य झाल्यामुळे, ते तुल्यबल राहत नाही. झणून येथे ही परिभाषाच लावणे बरोबर आहे, व ह्या परिभाषेप्रमाणे सुलोप न होता, सुलुक्च होतो. सुलोप केल्यास, ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' सू. २६२ हे सूत्र प्रवृत्त होईल, व ' ह्रस्वस्य गुण ' सू. २४२ ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊन, ' हे त्रयी ' असें संयुद्धीचे विकृत रूप होईल. पण सुलोप न करिता, सुलुक् केल्यास, ' न लुमताङ्गस्य ' सू. २६३ ह्या सूत्रान्वये, ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होत नाही व गुण होत नाही, आणि ' हे त्रयी ' असें संयुद्धीचे इष्ट रूप सिद्ध होते) ' न यासयो ' ह्या सूत्रावरील भाष्यात असें झटले आहे कीं, ' सुपो धातु-प्रातिपदिकयो ' ह्या सूत्राने होणारा विभक्तिप्रत्ययाचा लुक्च सर्व अन्तरङ्ग विधींचा बाधक ठरतो असें नसून, सर्व प्रकारचा लुक्-मग तो कोणत्याहि सूत्राने सांगितला असो-अन्तरङ्ग विधींचा बाधक ठरतो आणि असें आहे झणूनच, ' सनीषम ' इत्यादि स्थलीं, नलाप हात नाही. (' कस्+यद्+अच् ' अशा स्थलीं, ' मन्यदौ ' सू० २३९५ ह्या सूत्राने दिवंचन होतें, व ' नीग्बश्चुलमुध्वसु ' सू० २६४२ ह्या सूत्राने अभ्यासास ' नीक् ' आगम होता. त्यामुळे ' सनीषम+यद्+अच् ' अशी स्थिति झाली असता ' अनिदिता हल उपधाया ' सू० ४१- ह्या सूत्राने, ' यद् ' हा हित् प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, ' मन्म् ' ह्यातील उपधानकाराचा लोप पावला आहे व ' यडोऽचि च ' सू० २६५० ह्या सूत्राने, अत्रादि ' अच् ' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, यद्लुक् पावला आहे पूर्वनिमित्तक नलोप जरा अन्तरङ्ग कार्य आहे व परनिमित्तक यद्लुक् हे जरी बहिरङ्ग कार्य आहे तरी, ह्या परिभाषेप्रमाणे, बहिरङ्ग लुक् अन्तरङ्ग कार्याचा बाधक होत असल्यामुळे, यद्लुक् प्रथम होतो. तो प्रथम झाला झणजे हित् प्रत्यय पुढे राहत नसल्यामुळे, ' अनिदिता हल उपधाया ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति हात नाही व नलाप होत नाही येथे देणाले ' न लुमताङ्गस्य ' हे सूत्र असल्यामुळे ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' हे सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाही, व नलोप होत नाही) तसेंच ' पञ्चमि खट्वाभि श्रित्=पञ्चम्यु ' इत्यादि स्थलीं, एकादेशे होण्यापूर्वीच ' टाप् ' चा लुक् होतो तो लुक् प्रथम न करिता, एकादेशे

प्रथम केल्यास, व नंतर लुक् केल्यास, प्रकृत उदाहरणांत (सामासिक शब्दाच्या अन्ती) अकारान्तराहणार नाही असें कैयटानें झटलें आहे. (' पञ्चभिः खट्वाभिः प्रीतः पञ्चन्+भिस्+खट्+टाप्+भिस्+ठक् ' येथें, ' तेन प्रीतम् ' सू० १००२ ह्या सूत्रानें आर्हीय ' ठक् ' प्रत्यय झाला आहे, व ' अथर्वपूर्वदिगोलुगसंज्ञायाम् ' सू० १६९३ ह्या सूत्रानें त्या आर्हीय ' ठक् ' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे. ' लुक् तदितलुकि ' सू० १४०८ ह्या सूत्रानें खीप्रत्यय ' टाप् ' चा लुक् झाला आहे, व ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' सू० ६५० ह्या सूत्रानें विभक्तिप्रत्यय ' भिम् ' चा लुक् झाला आहे. ' न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ' सू० २९३६ ह्या सूत्रानें ' पञ्चन् ' ह्यांतिल नकाराचा लोप झाला आहे. वरिल उदाहरणांत, ' खट्+टाप् (आ) ' येथें ' अरुःसर्वेर्णो दीर्घः ' या सूत्रानें सवर्णदीर्घरूप एकादेश होण्यापूर्वीच, ह्या परिभाषेप्रमाणें, ' टाप् ' चा लुक् झाला आहे; आणि झणूनच ' पञ्चखट् ' असें अकारान्त रूप दिवते. जर एकादेश प्रथम केला असता व नंतर आकाराचा लुक् केला असता तर ' पञ्चखट् ' असें व्यञ्जनान्त रूप झालें अमते. मारांश वर दिलेल्या उदाहरणावरून हें स्पष्टपणें सिद्ध होतें की, ही परिभाषा ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' ह्या सूत्रानें होणाऱ्या लुकालाच लागत नसून, सर्व प्रकारच्या लुकांना लागते.)

एतद्विरोधात्तद्राजस्येति सूत्रे कैयटेनोक्तमङ्गानतिक्रान्तोऽप्यङ्ग इत्यत्र सुपो लुकि बहुवचनपरत्वाभावात्तद्राजस्येति लुग्न स्यादिति शङ्कापरभाष्य-व्याख्यावसरे अन्तरङ्गानपीति न्यायेनायं लुक् सुबलुको बाधकः स्यादित्या-शङ्क्य सुबलुक पदानेन बलवत्त्वं बोध्यत इति तत्रौद्ध्येति द्रष्टव्यम् । लुग-पेक्षया लुको बलवत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति तदाशङ्कासमाधानं वक्तुं युक्तम् ॥

' तद्राजस्य ' २-४-६२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत ' अङ्गान् अतिक्रान्तः अःरङ्गः ' ह्या उदाहरणांत, सुप्चा-शृगने ' शस् ' प्रत्ययाचा-लुक् प्रथम केल्यास, बहुवचनाचा प्रत्यय पुढें नमल्यामुळे, ' तद्राज अण् ' प्रत्ययाचा लुक् होणार नाही अशी शंका काढली आहे, व त्या शङ्कापर भाष्याचें व्याख्यान करतेवेळीं कैयटानें अशी शंका उपस्थित केली आहे की, ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' ह्या सूत्रानें होणारा लुक् बहिरङ्ग आहे व ' तद्राज अण् ' प्रत्ययाचा लुक् होणें हें अन्तरङ्ग कार्य आहे; त्यामुळे अन्तरङ्ग लुक् बहिरङ्ग शस्प्रत्ययपलुगाचा बाधक होईल, (आणि अन्तरङ्ग अण्प्रत्ययपलुक् प्रथम होईल.) व ह्या शङ्केवर उत्तर देतांना, कैयट म्हणतो की, ' अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गी लुक् बाधते ' अशी परिभाषा असल्यामुळे, शस्प्रत्ययपलुक् जरी बहिरङ्ग आहे तरी तो, ह्या परिभाषेप्रमाणें, बलवान् ठरत असल्यामुळे, प्रथम होईल. पण हें म्हणणें त्याच्या पूर्वीच्या उक्तीच्या विरुद्ध असल्यामुळे, बरोबर मानतां येत नाही; आणि (शङ्कापर भाष्याचें समर्थन करण्याकरितां,) ही ध्यानें केवळ प्रौढांक केलेली

आहे. (म्हणून ती त्याज्य समजावी) एका लुक्पेक्षा दुसरा लुक् अधिक बलवान् ठरतो हे म्हणणे अशक्य आहे—अशा रीतीने त्यानें प्रतिपादन करून, शब्दापर भाष्याचें समर्थन करावयास पाहिजे होतं. (' अद्भान् अतिमान्त अरयङ्ग = अति + अद्भ + अण् + शस् + सु ' वर्थे, ' द्रुमगधकलिङ्गसूरमसादण् ' सू० ११८८ ह्या सूत्रानें ' अण् ' प्रत्यय झाला आहे, व ' तद्राजस्य बहुषु तेनैडाऽसिक्कम् ' सू० ११९३, ह्या सूत्राने, ' ते तद्राजा ' सू० ११९२ ह्या सूत्रान्वये ' तद्राजसजा ' प्रत्यय झालेल्या त्या ' अण् ' प्रत्ययाचा लुक् पावला आहे. जर वरील उदाहरणात, ' सुषो धातुप्रतिपरिकषो ' ह्या सूत्रानें ' शस् ' प्रत्ययाचा लुक् प्रथम केल्या तर, बहुवचनाचा प्रत्यय पुढे राहत नमल्यामुळे, ' तद्राजस्य बहुषु ' ह्या सूत्रान्वये ' अण् ' प्रत्ययाचा लुक् होणार नाही अशी भाष्यात धाका काढली असता, त्या धाकेच्या समर्थनार्थ केवट असें म्हणतो की, ' शस् ' प्रत्ययास मानून होणारा ' अण् ' प्रत्ययाचा लुक् अन्तरङ्ग आहे व पत्नी-रुडे असणाऱ्या ' सु ' प्रत्ययास मानून होणारा ' शस् ' प्रत्ययाचा लुक् बहिरङ्ग आहे, म्हणून अन्तरङ्ग अण्लुक् बहिरङ्ग शस्लुकाचा बाधक होऊन तो प्रथम होतो—अने कोणी म्हटल्यास, तें म्हणजे धरोबर नाही, कारण ह्या परिभाषेप्रमाणे, बहिरङ्ग लुक् बलवान् ठरत अमहत्त्वामुळे तो अन्तरङ्ग लुकाचा बाधक होऊन प्रथम झाला पाहिजे. पण शब्दापर भाष्याचें कसें तरी समर्थन करण्यास केवटानें केलेली ही उक्ति केवळ प्रौढोक्ति—म्हणजे मिथ्यात काहीं तथ्य नाही अशी निरर्थक उक्ति—आहे, कारण दोन्ही लुक् अस्त्वामुळे, एक लुक् दुसऱ्या लुकापेक्षा बलवान् आहे असें म्हणता येत नाही, व असेंच म्हणून त्यानें शब्दापर भाष्याचें समर्थन करावयास पाहिजे होतं. पण तसें न करता, त्यानें जें समर्थन केले आहे ती केवळ प्रौढोक्ति मानून तिचा स्वीकार करू नये)

अनेन न्यायेनान्तरङ्गनिमित्तविनाशः लुक्स्तनप्रयोपक्रममाप्तादीना च प्राचल्यं बोध्यत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५२ ॥

ह्या परिभाषेवरून हे स्पष्ट होतें की, (पर, नित्य अथवा) अन्तरङ्ग कार्याचा प्रतिबंध करणारा लुक् आणि तमच त्या लुकाचें निमित्त—क्षणजे मगान् इत्यादि विधि—, पर, नित्य व अन्तरङ्ग कार्यापश्चा अधिक बलवान् ठरतात ह्याचा विस्तर इतर ग्रंथात केला आहे (सारास जरी ह्या परिभाषेनें असें दाखवें आहे की, बहिरङ्ग लुक् अन्तरङ्ग कार्याचा बाधक होतो, तरी ' लुक् ' शब्दानें अशाच लुकाचें प्रश्न करावे की, जो पर, नित्य किंवा अन्तरङ्ग कार्याच्या निमित्ताच्या विनाशक होत असेत जो लुक् पर, नित्य किंवा अन्तरङ्ग कार्याच्या निमित्ताच्या विनाशक होत असे अशा लुकाच, ह्या परिभाषापेक्षा ' लुक् ' शब्दानें, प्रश्न होत नाही असें—' अण् ' धातू ' ह्या तनादिगणांतील ' अण् ' धातूचें लोटाच्या द्वितीयपुरुषाच बहुवचनाचें रूप करिताना, ' तनादिकृष्ण्य ' उ ' सू० २४६६ ह्या सूत्रानें ' उ ' हें चिह्नरग घातून ' अण् + उ + ङि ' अर्थाचे निमित्त—

असतां, आर्धधातुक ' उ ' प्रत्यय पुढें असल्यामुळे, ' पुगन्तलघूपधस्य च ' सू० २१८९ ह्या सूत्रानें ऋकारास गुण पावला आहे; तसेच ' उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ' सू० २३३४ ह्या सूत्रानें ' हि ' प्रत्ययाचा लुक् पावला आहे. गुणकार्य अन्तरङ्ग आहे व ' हि ' प्रत्ययाचा लुक् होणें हें बहिरङ्ग कार्य आहे. ह्या परिभाषेप्रमाणें, बहिरङ्ग ' हि ' प्रत्ययाचा लुक् प्रथम केल्या तरी गुणरूपी अन्तरङ्ग कार्य होईलच, कारण गुणाचें निमित्त ' उ ' प्रत्यय व लूपधा, बहिरङ्ग लुक्प्रकारांमुळे, नष्ट होत नाहींत, ह्यगून अशा टिकाणीं, बहिरङ्ग लुक् अन्तरङ्ग कार्याचा विनाशक होत नसल्यामुळे, तो बलवत्तर ठरत नाहीं, व प्रथम होत नाहीं. गुणरूपी अन्तरङ्ग कार्य प्रथम होतें व तें प्रथम झाल्यावर, ' उ ' हा संयोगपूर्व होतो. ह्यगून ' उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ' हें सूत्र प्रवृत्त होत नाहीं व ' हि ' चा लुक् होत नाहीं, आणि ' अर्णुहि ' असें रूप होतें. समासविधीचें उदाहरण ' गोमधियः ' हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. ह्या उदाहरणांत ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' ह्या सूत्रानें होणाऱ्या लुकाचें निमित्त असणारा समास पदद्वयनिमित्तक असल्यामुळे बहिरङ्ग ठरत असून देखिल, अन्तरङ्ग नुमादिकार्याचा बाधक होतो व ' गोमान्धियः ' असें रूप न होता, ' गोमधियः ' असें रूप होतें. ' तत्प्रयोजकसमासादीनाम् ' असा शब्द ग्रन्थात वापरला आहे, येथें ' आदि ' शब्दानें तद्धिताचें ग्रहण होतें. ' घटिकः ' हें तद्धिताचें उदाहरण आहे, ' घटिकः ' ह्या उदाहरणांत ' तरति ' ह्या अर्थांत ' नौञ्चघट्ट् ' सू० ११५० ह्या सूत्रानें ' ठन् ' प्रत्यय होऊन, ' घट+ठा+ठन् ' अशी स्थिति होते, व ' कृत्तद्धितसमासाश्च ' सू० १०९ ह्या सूत्रानें तद्धितान्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होत असल्यामुळे, ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' हें सूत्र प्रवृत्त होतें व ' टा ' ह्या विभक्तिप्रत्ययाचा लुक्, ह्या परिभाषेप्रमाणें, प्रथम होतो, व तो लुक् प्रथम झाल्यामुळे, ' घट ' ह्या शब्दकाला ' ठन् ' प्रत्यय होतो. ' टा ' प्रत्ययाला मानून अन्तरङ्ग कार्य प्रथम केल्यास, ' घटेन ' असा शब्दक शब्द होईल, व त्यामुळे ' टन् ' प्रत्यय होणार नाहीं. वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होतें कीं, अन्तरङ्ग कार्याच्या निमित्ताचा विनाशक बहिरङ्ग लुक् व त्याचें निमित्तकारण समास व तद्धितविधि हे बलवत्तर ठरतात)

परिभाषा ५३

नन्वेवं सौमिन्द्रे अन्तरङ्गत्वादाद्गुणे पूर्वपदात्परिन्द्रशब्दाभावेन निन्द्रस्य परम्येति घृद्धिनिषेधो व्यर्थः । अन्तादिचद्भावचरतूमयत आश्रयणे निषिद्धः ।

(प. नं. ५१ व ५२ एवढ्याच जर प. नं. ५० च्या अपवाद मानल्या) तर ' सौमिन्द्र ' ह्या शब्दाचें, ' भाद्रुगः ' सू० ९९ ह्या सूत्रानें अन्तरङ्ग कार्य प्रथम घेवयास पूर्वपदापुढें ' इन्द्र ' शब्द येतच नाहीं व त्यामुळे ' नेन्द्रश्च परम्य ' सू० १२४० ह्या

सूत्रानें केलेला वृद्धिनिषेध स्वयं उरतो 'अन्तादिवव' सू० ७१ ह्या सूत्रानें एका देशाला एकेच वेळीं पूर्वपदाचा अन्त व उतरपदाचा आदि मानता येत नाही. ('सोमश्च इन्द्रश्च सोमेन्द्रौ, तौ देवते यस्य स. सोमेन्द्रो यागः' ह्या स्थलीं, 'मास्य देवता' सू० १२२६ ह्या सूत्रानें 'अण्' प्रत्यय होतो 'देवताद्वन्द्वे च' सू० १२३९ ह्या सूत्रानें, पूर्वपदाच्या व उतरपदाच्या आद्यचाला वृद्धि पावली आहे, पण 'नेन्द्रस्य परस्य' सू० १२४० ह्या सूत्रानें, 'इन्द्र' शब्द पुढे असता, त्या 'इन्द्र' शब्दाच्या आद्यचाला वृद्धीचा निषेध सांगितला आहे, म्हणून 'सोमेन्द्रः' असे रूप न होतां, 'सोमेन्द्रः' असे रूप होत. आता शक्य अशी करितात कीं, 'सोम+इन्द्र+अण्' अशा स्थितीत, 'सोम' ह्यातील अन्त्य 'अ' व इन्द्र ह्यातील आदि 'इ' ह्यांचे जागी 'आङ्गण.' ह्या सूत्रानें होणारा गुणरूपी एकादेश हें अन्तरङ्ग कार्य आहे, व 'अण्' प्रत्ययाला मानून होणारें वृद्धिरूपी कार्य बहिरङ्ग आहे. म्हणून 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं' ह्या परिभाषेप्रमाणें, अन्तरङ्ग कार्य प्रथम केलें पाहिजे, व ते प्रथम केल्यास, 'सोम+इन्द्र+अण्' अशी स्थिति होते, व अशा स्थितीत, उतरपद 'इन्द्र' राहतच नाही, 'न्द्र' एवढेच उतरपद राहतें त्यामुळे 'नेन्द्रस्य परस्य' हे वृद्धिनिषेधात्परक सूत्र स्वयं उरतें. कोणी असे म्हणेल कीं, एकादेशाला-म्हणजे ए' ला-आम्ही पूर्वपद 'सोम' ह्याचा अन्त्य मानू व उतरपद 'इन्द्र' ह्याचा आदि मानू-म्हणजे 'सोमेन्द्र' यान 'सोमे' हें पूर्वपद 'सोम' च आहे व 'एन्द्र' हे उतरपद 'इन्द्र' च आहे असें मानू-व तसें मानल्यास, उतरपदात 'इन्द्र' शब्द राहतो व त्यामुळे, 'नेन्द्रस्य परस्य' हें वृद्धिनिषेधक सूत्र चरितार्थ ठरते, पण हे म्हणणे बरोबर नाही. कारण 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' असे 'अन्तादिवव' ६ १०/५ ह्या सूत्रातील भाष्यात सांगितलें आहे, व त्याचा अर्थ असा आहे कीं, एकादेशाला एकेच वेळीं पूर्वपदाचा अन्त्य व उतरपदाचा आदि मानता येत नाही म्हणून वृद्धिनिषेधक सूत्र स्वयं उरतें)

किञ्च वृद्धिरप्यत्र न प्राप्नोत्यन्तादिवत्त्वोभयाभावेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेनैकादेशविशिष्टे पूर्वपदत्वेन न्द्रस्यैकदेशविकृतन्यायेन, "उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्" इत्यस्याभावेन तदाश्रयणे चोत्तरपदत्वेऽपि तस्यानन्तत्वादेकस्यैकादेशेन परस्य नित्येन यस्येति लोपेनापहारात् । न च परादिघद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्संभन इति वाच्यम् । उतरपदाद्यच्स्थानिकत्वाद् वृद्धेस्तद्भावेनाप्राप्तेस्तादृष्यानातिदेशात् । अन्यथा खट्वाभिरित्यादावपि पूर्वान्तवत्त्वेनाऽन्तत्त्वे भिस्र पेस्व्यापत्तिरिति भाष्ये स्पष्टम् ।

दुसरे असें कीं, वर दिलेल्या उदाहरणात वृद्धि देवीक प्राप्त होत नाही (१) 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' असें वचन असल्यामुळे जरी एकादेशाला पूर्वपदाचा अन्त मानता येतो, व तसें मानल्यास, एकादेशविशिष्ट पूर्वपद होऊन

—ह्यणजे पूर्वपद 'सोमे'असे होऊन—उत्तरपद जें 'न्द्र'असे राहतें तें, 'एकदेशविकृतम नन्यवत्' या न्यायानें, जरी 'इन्द्र'च आहे असे मानता येतें; (२) आणि तसेंच, 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' (हें वास्तविक सिद्धान्तीचें वचन नमून एकदेशीची उक्ति आहे ह्यणून) तें वचनच नाही असे समजून, व एकादेशास पूर्वपदाचा अन्त व उत्तरपदाचा आदि मानून 'एन्द्र' हें 'इन्द्र' या पदाचें विकृत रूप उत्तरपदात आहे असे जरी मानता येतें तरी, 'इन्द्र' या पदातील 'इ' एकादेशाने नष्ट होत असल्यामुळे, आणि तसेंच त्या पदातील 'अ' देखील 'यस्येति च' सू० ३११ या नित्य सूत्रानें नष्ट होत असल्यामुळे, (व अशा रीतीनें वृद्धिरूप बहिरङ्ग कार्य होण्या-पूर्वीच, 'इन्द्र' या पदातील दोन्ही अच् नष्ट होत असल्यामुळे) 'इन्द्र' या शब्दात अच् मुळीच राहत नाही, व ता शब्द अनच्क होतो. (व वृद्धि अच्चाच होत असल्यामुळे, येथें वृद्धीच पावत नाही.) (३) एकादेश जर उत्तरपदाचा आदि मानला—ह्यणचे पूर्वपद 'सोम्' व उत्तरपद 'एन्द्र' असे मानलें—तर वृद्धि होऊं शकते—असे कोणी ह्मटल्यास, तें ह्यणणें देखील बरोबर नाही, कारण वृद्धि जी सांगितली आहे ती उत्तरपदाचा आद्यच्—जो इकार—स्याला सांगितली आहे. पण त्या इकाराचा, 'ए' हा एकादेश झाल्यामुळे, अभाव—ह्यणचे नाश—झाला असल्यामुळे, वृद्धीची प्राप्तिच होत नाही, व एकादेश 'ए' हा 'इ'च आहे असा (एकादेशाचे ठिकाणीं) ताद्रूप्याचा अतिदेश करतां येत नाही (ग्रन्थकारांनीं 'नेन्द्रस्य परस्य' हें सूत्र व्यर्थ ठरू पाहते असें वर ह्मटलें आहे. ह्यावर शंकाकार तीन शंका उपस्थित करून असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करितो कीं, 'नेन्द्रस्य परस्य' हें वृद्धि-निषेधक सूत्र व्यर्थ ठरत नाही. त्याची प्रथम शंका अशी आहे कीं, 'उभयत आश्रयण नान्तादिवत्' हें जें वचन भाष्यात सांगितल आहे तें सिद्धान्तीचें मत आहे अस जरी गृहीत घेतलें तरी, 'अन्तादिवत्' या सूत्रामुळे, एकादेशास पूर्वपदाचा अन्त किंवा उत्तरपदाचा आदि मानता येतोच 'सोम+इन्द्र' या स्थिती, 'आद्गुग' या सूत्रानें जो गुणरूपी एकादेश 'ए' झाला आहे तो पूर्वपद 'सोम' याचा अन्त मानल्यास, 'सोम+इन्द्र' अशी स्थिति होईल असा स्थितीत, जरी 'इन्द्र' हें उत्तरपद राहत नमून, 'इन्द्र' पूर्वपद उत्तरपद राहतें तरी, 'एकादेशविकृतमनन्यवत्' या न्यायानें, 'न्द्र' याला 'इन्द्र' च आहे असे मानता येते त्यामुळे उत्तरपदात एकादेशविकृत 'इन्द्र' शब्द राहत असल्यामुळे, 'देवताइन्द्रे च' या सूत्रानें दोन्ही पदांच्या आद्यचाला जी वृद्धि पावली आहे ती, 'नेन्द्रस्य परस्य' हें वृद्धि-निषेधक सूत्र असल्यामुळे, उत्तरपदाच्या आद्यचाला होत नाही, व अशा रीतीनें नें निषेधक सूत्र चरितार्थ ठरतें दुसरी शंका अशी कीं, 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' असें जें भाष्यान सांगितलें आहे ती वास्तविक सिद्धान्तीची उक्ति नमून एकदेशीची उक्ति आहे; म्हणून ती स्वीकाराई नाही, व त्यामुळे 'ए' या एकादेशास एकेच वेळीं पूर्वपदाचा अन्त व उत्तरपदाचा आदि मानण्यांत वाईच

रकत नाही, व असे मानल्यास, 'सोम+एन्द्र' अशी स्थिति होईल, व या स्थितीत 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' हा न्याय लावून, 'सोमे' हा शब्द 'सोम' च आहे व 'एन्द्र' हा शब्द 'इन्द्र' च आहे असे म्हणता येत, व अशा तऱ्हेने एकदेशविकृत 'इन्द्र' शब्द उत्तरपदांत अमर्यामुळ जो 'देवताइन्द्र च' या सूत्राने, दोन्ही शब्दांच्या आद्यचाला वृद्धि पावली होती ती, 'नेन्द्रस्य परस्य' हे वृद्धिनिपेक सूत्र सल्यामुळे, उत्तरपदाच्या आद्यचाला होत नाही व ते सूत्र चरितार्थ ठरते तिसरी तरा अशी की, 'अन्तादिवच' या सूत्रान्वय, 'ए' या एकदेशात्म उत्तरपदाचा अदि मानण्यास काहीच हरकत नाही, व तसे मानल्यास, 'सोम+एन्द्र' अशी स्थिति होईल अशा स्थितीत देखिल, 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' या न्यायाने 'सोम' शब्द 'सोम' च आहे व 'एन्द्र' हा शब्द 'इन्द्र' च आहे असे मानता येते, व से मानल्यास, एकदेशविकृत 'इन्द्र' शब्द उत्तरपदांत सापडतोच, व त्यामुळे दोन्ही पदांच्या आद्यचाला जी वृद्धि पावली होती ती, 'नेन्द्रस्य परस्य' हे सूत्र सल्यामुळे, उत्तरपदाच्या आद्यचाला होत नाही, व अशा रीतीने 'नेन्द्रस्य परस्य' सूत्र चरितार्थ ठरते ह्या वरील तिन्ही शब्दांचे निगमन ग्रन्थकारांनी दोन कारणेून केले आहे पहिले कारण हे की 'इन्द्र' या पदानालि आद्यच् जो 'इ' तो एकादेशाने नष्ट होत अमर्यामुळे व दुसरा अच् जो 'अ' तो यस्वति च' या सूत्राने नष्ट होत अमर्यामुळे, 'इन्द्र' या उत्तरपदाने मुळीच अच् राहत नाही, 'न्द्र' असे अन्त्य रूप राहते, आणि त्यामुळे या द्विजाणी वृद्धीच पावत नाही दुसरे कारण असे की 'एन्द्र' हे एकदेशविकृत रूप 'इन्द्र' च असे मानले तरी, एकादेश जो 'इ' त्याला 'इ' असे मुळीच मानता येत नाही कारण एकादेशाचे द्विजाणी वादूप्याचा अतिदेश करिता येत नाही-झगजे ज्या दोन वर्णांचे जागी तो एकादेश झाला आहे त्या दोन वर्णांचेही हा काणता तरी एक वर्ण आहे असे मानता येत नाही. अशा रीतीने तादूप्याचा अतिदेश होऊ शकतो असे मानल्यास, 'खट्वाभि' इत्यादि स्थली ('खट्वा+टाप् +भिस्=खट्वा+भिस्' अशा स्थितीत, 'अ+आ' ह्याचे जागी झालेल्या 'आ' या) एकादेशास पूर्वपदाचा-झगजे 'खट्वा' शब्दाचा-अन्त मानल्यास-झगजे पूर्वपद 'खट्वा' नसून अकारान्त 'खट्वा' शब्दच आहे असे समजल्यास, -) 'अतो भिम ऐम्' सू० २०३ हे सूत्र प्रकृत होऊन 'भिस्' प्रत्ययाचे जागी 'इप्' जन्मा शब्दाचे होण्याची आपत्ति येईल-झगजे 'खट्वाभि' असे शुद्ध रूप न होता, 'खट्वा' असे विकृत रूप होण्याची आपत्ति येईल, -असे 'अन्तादिवच' ६-१-८५ ह्या सूत्रावरिल भाष्यात सांगितले आहे (ह्या भाष्यात असे झटले आहे की, 'न हि तादूप्यमनिदिश्यते रूपाश्रया वा एते विधय, अतदूप्यास्य भविष्यन्ति' व ह्या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, दोन अर्वांचे जागी जो एकादेश होतो त्या एकादेशास त्या दोन अर्वांचेही, कोणत्याहि अर्वाच तादूप्य प्राप्त होत नाही सारास,

‘अ+इ’ ह्याचे जागीं होणाऱ्या ‘ए’ ह्या एकादेशास, हा अकार आहे किंवा इकार आहे, असे मानतां येत नाहीं.)

अत एव पूर्वपुत्रामशम इत्यादावन्तरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिर्न स्यादित्याशङ्कितम् । तदेकदेशमात्रस्य विकाराभावाच्च ॥

(एकादेशाचे ठिकाणीं, वर सांगितल्याप्रमाणे, ताद्रूप्यातिदेश करितां येत नाहीं,)

स्रणूनच, ‘अन्नादिवच’ ६-१-८५ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत अशी शंका केली आहे कीं, ‘पूर्वपुत्रामशमः’ इत्यादि स्थलीं, (आद्गुण’ सू० ६९ ह्या सूत्रांनं) गुणैकदेशरूपी अन्तरङ्ग कार्यं प्रथम केल्यास, उत्तरपदाच्या आद्यचाला वृद्धि होऊं शकणार नाहीं, कारण एकादेश (दोन वर्णांचे जागीं होत असल्यामुळे) तो त्या दोन वर्णांपैकीं) एकवर्णांचें बदललेलें रूप आहे असें मानतां येत नाहीं. (‘पूर्व’ व ‘इपुत्रामशमी’ ह्या दोन शब्दांचा ‘दिकृसंख्ये संजायाम्’ सू० ७२७ ह्या सूत्राने समास होऊन, ‘पूर्वपुत्रामशमी’ असा सामासिक शब्द होतो. ‘पूर्वपुत्रामशम्यां भवः पूर्वपुत्रामशमः.’ ह्या ठिकाणीं, ‘तत्र भवः’ सू० १४२८ ह्या सूत्राने ‘अण्’ प्रत्यय होतो, व ‘प्राचा ग्रामनगराणाम्’ सू० १४०० ह्या सूत्रांनं, उत्तरपदातील अद्यच् ‘इ’ ह्याला वृद्धि होते, व ‘यस्येति च’ सू० ३११ ह्या सूत्रांनं ‘शमी’ ह्यांतील ईकाराचा लोप होऊन पूर्वपुत्रामशमः’ असें रूप सिद्ध होतें. आतां ‘पूर्व+इपुत्रामशमी+अण्’ अशा स्थितींत, ‘आद्गुणः’ ह्या सूत्रांनं गुणैकदेशरूपी कार्यं अन्तरङ्ग असल्यामुळे, तें प्रथम केल्यास, उत्तरपदातील अद्यच् जो इकार व ज्याला ‘इको गुणवृद्धी’ ह्या सूत्रान्वयें इग्लक्षणा वृद्धि ‘प्राचा ग्रामनगराणाम्’ ह्या सूत्रांनं सांगितली आहे तो इकार, एकादेश झाल्यानें, नष्ट झाला असल्यामुळे, वृद्धि होऊ शकत नाहीं एकादेश जो ‘ए’ त्याला उत्तरपदाचा, ‘अन्नादिवच’ ह्या सूत्रान्वये, अद्यच् मानल्यास एकार राहतो, इकार राहत नाहीं, व वृद्धि तर इकारास विहित आहे, व तो एकादेशाने नष्ट झाला असल्यामुळे वृद्धि श्हावी कशी ? ‘एकदेशविकृतमन्यवत्’ ह्या परिभाषेप्रमाणें एकादेश ‘ए’ हा ‘इ’ च आहे असेंहि मानता येत नाहीं; कारण ‘ए’ हा एकादेश ‘इपुत्रामशमी’ ह्या उत्तरपदातील अद्यच् जो इकार त्याचेच जागीं झाला नसून, पूर्वपदातील अन्त्यस्वर अकार व उत्तरपदातील अद्यच् इकार ह्या दोहोंचे जागीं झाला आहे. म्हणून तो एकादेश ‘अ’ आहे अथवा ‘इ’ आहे असें मानता येत नाहीं त्यामुळे एकदेश प्रथम केल्यास, उत्तरपदांत अद्यच् इकार कोणत्याहि रीतीनें मिळू शकून नसल्यामुळे, वृद्धि प्राप्त होत नाहीं)

तदुक्तं भाष्ये इन्द्रे द्रावचावेको यस्येति लोपेनापहतोऽपर एकादेशेन,

इन्द्रशब्दः सपञ्चस्तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेरिति ॥

भाष्यात असें म्हटलें आहे कीं ‘इन्द्र’ शब्दांत दोन अच्-म्हणजे ‘इ’ व ‘अ’ हे दोन स्वर-आहेत त्यापैकीं एत्र अच्-‘अ’ हा-‘यस्येति च’ ह्या सूत्रांनं नाहीसा होतो; व दुसरा अच्-‘इ’ हा-एकादेशाने नाहीसा होतो; अशा रीतीनें

' इन्द्र ' शब्दांत अच् मुळींच राहत नाही, त्यामुळे वृद्धि होण्याचा प्रसङ्गच प्राप्त होत नाही म्हणून 'सोम + इन्द्र' ह्यातील उत्तरपदाच्या आद्यचाला वृद्धि व्हावी कशा? पण परिभाषा ५३ असल्यामुळे, एकादेशरूपी कार्ये जरी अन्तरङ्ग आहे व वृद्धिकार्ये जरी बहिरङ्ग आहे तरी, एकादेश प्रथम न होता, वृद्धिकार्ये प्रथम होत व त्यामुळे 'सोमेन्द्रः' व 'पूर्वपुत्रामशमः' हीं रूपे मिद्व होतात.)

मरदादिभिरिन्द्रस्य हन्ते इन्द्रस्येय पूर्वनिष्पत्तोऽत आह—

(शंकाकाराची चौथी शंका अशी आहे की 'मरत्' ह्यापादि हलन्त देवतावाचक शब्दाचा 'इन्द्र' शब्दाशी देवताइन्द्र केल्यास, 'इन्द्र' हा शब्द उत्तरपदात आला असता, 'नेन्द्रस्य परस्य' हें वृद्धिनिषेधक सूत्र अशा ठिकाणी चरितार्थ ठरूं शकते पण ग्रन्थकार म्हणतात की हें म्हणण बराबर नाही; कारण,) 'मरत्' व 'इन्द्र' ह्या दोन देवतावाचक शब्दाचा देवताइन्द्र केल्यास, 'इन्द्र' शब्द (अतादि व अदन्त असल्यामुळे, 'अजाद्यदन्तम्' सू० १०१ या सूत्राने किंवा 'अभ्यर्हित च' ह्या वार्तिकान्मये,) समासांत प्रथम येणार. ('इन्द्र' शब्द समासात उत्तरपद होणारच नाही, व त्यामुळे 'नेन्द्रस्य परस्य' हे वृद्धिनिषेधक सूत्र स्वयं उरगार 'सोमेन्द्र' ह्या ठिकाणी, 'इन्द्र' शब्द अत्रादि अदन्त असल्यामुळे व तसेच 'इन्द्र' देवता सर्वांत श्रेष्ठ असल्यामुळे, 'अभ्यर्हित च' ह्या वार्तिकान्मये, 'इन्द्र' हा शब्द समासात पूर्वपद व्हावा. तथापि 'सोम' शब्द चन्द्रवाचक नसून महेश्वरवाचक असल्यामुळे किंवा तो शब्द चन्द्राचा वाचक मानला तरी, साक्षात् महेश्वरान देवता ह्याला आपटण मस्तकावर धारण केल्याने तो अभ्यर्हित-म्हणजे अथयन्त पृथ्व-ठरत असल्यामुळे, 'अभ्यर्हित च' ह्या वार्तिकान्मये, तो समासात पूर्वपद होतो हें लक्षात ठेवावे. सारांश 'नेन्द्रस्य परस्य' हें वृद्धिनिषेधक सूत्र चरितार्थ टाण्याचें स्वरे कारण काय आहे हें कळवे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात -

पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न ॥ ५३ ॥

“पूर्वपद व उत्तरपद ह्यांना निमित्त मानून काही कार्ये करावयाचे असले तर, एकादेश अन्तरङ्ग असण्य तरी देखील, तीं पूर्वी होत नाहीं ”

अत्र च नेन्द्रस्येति निषेध एव क्षापक इत्यन्तादिवच्च विप्रतिषेधे परमिति सूत्रयोर्भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५३ ॥

'नेन्द्रस्य परस्य' हें वृद्धिनिषेधक सूत्रच ह्या परिभाषेच क्षापक आहे असे 'अन्तादिवच' १-१-८५ व 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' १-४-२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे (सारांश, पूर्वपद व उत्तरपद ह्यांच्या निमित्तामुळे होणाऱें कार्ये बहिरङ्ग असले तरी प्रथम होतें, व एकादेशरूपी कार्ये अन्तरङ्ग असले तरी देखील प्रथम होत नाही, असे ही परिभाषा सांगत असल्यामुळे, 'नेन्द्रस्य परस्य'

हे वृद्धिनिषेधक सूत्र चरितार्थ ठरतें. ' देवताद्वन्द्वे च ' ह्या सूत्रानें पूर्वपद च उत्तरपद ह्याच्या भाष्यचाला, गित्, कित्, अभवा गित् प्रत्यय पुढे असल्यास, वृद्धि सांगितला आहे त्यामुळें ' सौमिन्द्र.' असे रूप झालें असते पण ' नेन्द्रस्य परस्य ' हे वृद्धिनिषेधक सूत्र असल्यामुळे, ' इन्द्र ' ह्या उधरपदांतीस भाष्यचाला वृद्धि होत नाही. ही परिभाषा नसती तर, एकादेशरूपी कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळें, प्रथम झालें असतें व मग वृद्धीची प्राप्तीच झाली नसती, आणि ' नेन्द्रस्य परस्य ' हे सूत्र व्यर्थ ठरलें असतें या परिभाषेत असलेल्या ' एकादेश ' या शब्दानें केवळ एकादेशाचे ग्रहण न होता सर्व प्रकारच्या मन्विकार्यांचे ग्रहण होते आणि म्हणूनच ' रात्रिमट ' हें वैकल्पिक रूप सिद्ध होऊ शकतें असें कि येऊ येयावरण म्हणतात ' रात्रिम् अटतीति रात्र्यट ' किंवा ' रात्रिमट ' या स्थली, ' फप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसहयानम् '-सू० २११९ वरील चार्तिक-या चार्तिकान्वये ' अट् ' धातूहून क=अ' हा कृतप्रत्यय झाला आहे व ' अट ' हा कृदन्त शब्द ' रात्रि ' या शब्दापुढे आल्यामुळें, ' रात्रे कृति विभाषा ' सू० १००८ या सूत्रानें ' रात्रि ' शब्दास विकल्पेंकरून मुमागम पावला आहे ' रात्रि+अट ' अशा स्थितीत इको यणचि ' या सूत्रानें होणारें यणरूपी सन्धिकार्य अन्तरङ्ग आहे व ' अट ' या कृदन्त उत्तरपदाच्या निमित्तामुळें होणारें मुमागमरूपी कार्य बहिरङ्ग आहे तरी प्रकृत परिभाषेप्रमाणें मुमागम प्रथम होतें व तो शास्त्रावर ' इको यणचि ' या सूत्राची प्राप्तीच होत नाही, व त्यामुळें ' रात्रिमट ' असें वैकल्पिक रूप सिद्ध होतें यगादेश प्रथम केला असता तर असें रूप सिद्ध होऊ शकल नसत)

परिभाषा ५४

नन्वेवमपि प्रधाय प्रस्थायेत्यादावन्तरङ्गत्वाद्धित्वादिषु कृतेषु ल्यप्-
न्यादत्त आह ॥

(आतापर्यंत परिभाषा ५१ ते ५३, परिभाषा ५० च्या अपवाद झणून सांगितल्या आहेत पण एवढ्या तीनच परिभाषा प ५० च्या अपवाद मानल्यास ' ल्यप् ' प्रत्यय चरितार्था उपस्थित होणाऱ्या अडचणी टाळता येत नाहीत. झणून ग्रन्थकार झणतात की,) असें जरी आहे तरी ' प्रधाय', ' प्रस्थाय ' इत्यादि स्थली हिरादिनायें अन्तरङ्ग असल्यामुळें तीं (प ५० प्रमाणें) प्रथम कोणी पाहिलेले व नंतर ' ल्यप् ' होईल. (' प्र+वा+ञ्वा ' ह्या उदाहरणांत ' समासेऽनम्पूर्वेत्वा ल्यप् ' सू० ३३३२ ह्या सूत्रान्वये, ' ञ्वा ' चे जागी ' ल्यप् ' पावला आहे, आणि नसेच ' दधतोर्ह.' सू० ३००६ ह्या सूत्रानें, ' धा ' चे जागी ' हि ' हा आदेश पावला ' प्रथम धातु साधनेन युगपते । पश्चादुपमार्गेण ' असा नियम असल्यामुळे,

‘घा’ धातूचा प्रथम ‘क्त्वा’ ह्या प्रत्ययाशी संबंध होईल व तो संबंध होतांशणीच, ‘दधातेर्हिः’ हे सूत्र प्रवृत्त होऊन ‘प्र+हि+क्त्वा’ अर्थ होईल. नंतर जवान्त धातूचा उपसर्गाशी संबंध करून समास केल्यावर, ‘सामामेऽनम्पूर्वे क्वो ह्यप्’ हे सूत्र प्रवृत्त होऊन ‘प्र+हि+य’ अर्थ झाल्यावर, ‘ऋस्यस्य पिति कृति तुक्’ सू० २८५८ ह्या सूत्राने सुभागात होऊन ‘प्रहित्य’ असे विकृत रूप होईल पण तमें रूप न होनां, ‘प्रधाय’ अमें रूप होतें हे कसे? तसेच, ‘प्र+स्था+क्त्वा’ ह्या उदाहरणांत, ‘स्था’ धातूचा ‘क्त्वा’ प्रत्ययाशी पूर्वोक्त न्यायाने प्रथम संबंध केल्यास, ‘धुमास्थागापाज-
[तिसी हलि]’ सू० २४६२ ह्या सूत्राने धातूच्या आकाराचा ह्रंकार होऊन नंतर जवान्त वातु व उपसर्गा ह्यांचा समास केल्यावर, ‘क्त्वा’ चे जागी ‘धमामेऽनम्पूर्वे’ ह्या सूत्राने व्यवादेश होऊन, ‘प्रस्थाय’ असे रूप होईल. पण तमें रूप न होता, ‘प्रस्थाप’ असे रूप कमें होता? समास हा अनेक्यदाश्रय असल्यामुळे, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, समासनिमित्तक ह्यप्-रूपी कार्य बहिरङ्ग ठरतें, व धातु आणि प्रत्यय एवढ्यांच्याच अपेक्षेनें होणारें कार्य—द्वणजे ‘घा’ चे जागी ‘हि’ असा आदेश होणे किंवा ‘स्था’ यांतील ‘आ’ चा ‘ई’ होणे हे कार्य—अन्तरङ्ग ठरत, प ५० प्रमाणे अन्तर-
रङ्ग कार्य प्रथम केल्यास, पूर्वोक्त उदाहरणात ह्यपाची विकृत रूपे होण्याची आपत्ति येणार ती आपत्ति टाळण्याकरिता,) ही परिभाषा सांगतात —

अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यन्वाधते ॥ ५४ ॥

“ बहिरङ्ग ह्यप् अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्राचा देखील बाधक होतो ”

(ही परिभाषा असल्यामुळे, व्यवादेशरूपी कार्य बहिरङ्ग असून देखील प्रथम होते व व्यवादेश झाल्यावर ‘घा’ धातूतुड तादि किन् प्रत्यय राहत नसल्यामुळे ‘घा’ चे जागी ‘हि’ असा आदेश होऊ शकत नाही. स्थानिवदादेश ‘या सूत्रात ‘अन ल्विधी’ असा प्रतिषेध असल्यामुळे, ह्यप् प्रत्ययास स्थानिवदावानें तादि किन् प्रत्यय मानता येत नाही. तसेच ‘प्र+स्था+क्त्वा’ असा स्थितीत ह्यप् हा जरी हलादि प्रत्यय आढे व स्थानिवदावानें रचाला किन् मानता येतें तरी ‘न ह्यपि’ सू० ३३३५ हे निषेधामक सूत्र असल्यामुळे ‘स्था’ यांतील आकाराला ह्रंत्व होत नाही येथे हे सांगणे अवश्य आढे कीं जर अन्तरङ्गकार्यनिमित्तविनाशक ह्यप् असला तरच तो अन्तर-
रङ्गकार्यविधायकसूत्रापेक्षा बलवत्तर ठरतो, तसा नसला तर बलवत्तर ठरत नाही व तसा ह्यपाला प्रकृत परिभाषा लागू पडत नाही जव ‘प्र+इप्+गिच्+ह्यप्’ असा स्थितीत लघूपधगुणरूपी अन्तरङ्ग कार्यांचें निमित्त गिच् आढे. ह्यप् झाल्यावर जरी ‘णेरनिटि’ सू० २३१३ या सूत्रानें गिलोप होतो तरी ‘प्रत्ययान्ते प्रत्ययलक्षणम्’ सू० २६२ या सूत्रान्वये लघूपधगुणाचें निमित्त—द्वणजे गिच्या टिकाणीं झालेल्या लोप-
रूपी आदेश—कायम राहतेच, द्वणून असा टिकाणीं ह्यप् अन्तरङ्गकार्यांचा बाधक न होता गुणरूपी अन्तरङ्गकार्य प्रथम होणें, व ‘प्र+इप्+इ+य’ असा स्थिति झाल्यावर

' षेरानिटि ' या सूत्राने ' गि=इ ' चा लोप होऊन व ' ष्टि पररूपम् ' सू. ७/ या सूत्राने पररूप पदादेश होऊन ' प्रेय ' अये रूप होतें जर एखादास गुणाचा वाचक झाला अन्ततः तर, ' प्र+इप्+इ+य ' अशा स्थितीत ' क्वपि लुपुर्वात् ' सू० ३३३६ हें सूत्र प्रयुक्त झाले अन्त व ' गि ' च्या जागीं अयादेश होऊन इष्ट रूप सिद्ध झालें नसतें, ही परिभाषा, परिभाषा ५० चा अन्वय आहे व या परिभाषेतील ' अपि ' हा शब्द आधिवचार्थांत वापरला आहे अये नमू नये, कारण स्वप्कार्य समाप्तिनिमित्तक अमल्यामुळें नेहमीच बहिरङ्ग अमगार व एखाद्या गानाने पूर्वोपस्थितनिमित्तक कार्य नेहमीच अन्तरङ्ग असणार)

अदो जग्धि रिति सूत्रे किति त्वेव सिद्धे ल्यवृप्रहणमस्या क्षापक-
मित्यदो जग्धिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५४ ॥

' अदो जग्धि रिति किति ' सू० ३०८० या सूत्रांत जें किन् प्रहण केंद्र आहे तेवढ्यानेच इष्ट रूप सिद्ध होत असून देखील पुन्हा त्या सूत्रांत ' क्वप् ' चे जें प्रहण केंद्र आहे तें या परिभाषेचें क्षापक होय असें ' अदो जग्धि ' २४-२६ या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितलें आहे. (' प्र + अद् + क्वा ' अशा स्थितीत क्वा हा किन् प्रत्यय पुढें असल्यामुळ, ' अद् ' चे जागीं ' जग्ध् ' असा आदेश होऊं शकतो व तो केल्यानंतर ' क्वा ' चे जागीं ल्यवादेश केल्यास, ' प्रजग्ध् ' असें रूप सिद्ध होऊं शकतें तरी पण सूत्रांत ' क्वप् ' प्रहण केंद्र आहे त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, ' क्वा ' चे जागीं होणारा ल्यवादेश बहिरङ्ग असून देखील प्रथम होतो तो प्रथम झाला झणजे, तादि किन् प्रत्यय पुढें न राहिल्यामुळ, अद् ' चे जागीं ' जग्ध् ' असा आदेश होणार नाहीं ता बहावा म्हणून सूत्रांत पुन ' क्वप् ' प्रहण केंद्र आहे, व तें अशा तऱ्हेनें या परिभाषेचें क्षापक रतेन या वरील अर्थाचा श्लोक भाष्यका रानीं भाष्यांत दिला आहे.

' जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात् तिकितीति ल्युच्यते ।

क्षापयत्यन्तरङ्गणा ल्यपा भवति वाधनम् ' ॥)

परिभाषा ५५

नन्वेवमपीयायेत्यादौ द्वित्वे कृतेऽन्तरङ्गत्वात्सवर्णदोषत्वेन तदसिद्धि-
रत आह

असें जरी आहे तरी-म्हणजे प ५३ ते प ५४ या जरी अन्तरङ्गपरिभाषेच्या अपवादात्मक परिभाषा सांगितल्या आहेत तरी-' इयाय ' इत्यादि स्थलीं द्वित्व केल्यावर सवर्णदीर्घरूप कार्य अन्तरङ्ग अमल्यामुळें, त प्रथम केल्यास, इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं (' इ + णल ' येथें लिटि धातोर्नभ्यासस्य ' सू-

२१७७ या सूत्राने द्विवचन वरून ' इ + इ + णल् ' अशी स्थिति झाली अमता, ' अरु. सवर्णे दीर्घे ' सू० १५ या सूत्राने सवर्णदीर्घकार्य पावले आहे व तसेच ' अचो ङिति ' सू० २५४ या सूत्राने वृद्धि पावली आहे. पलीकडे अमतेच्या ' णल् ' प्रत्ययाला मानून होणारे वृद्धिकार्य बहिरङ्ग आहे व त्याच्या मानाने, अलीकडे अमतेच्या इकाराला मानून होणारे सवर्णदीर्घकार्य, अन्तरङ्ग आहे प० ५० प्रमाणे सवर्ण दीर्घरूप अन्तरङ्गकार्य प्रथम केल्यास ' इ+इ+णल्=ई+णल्=ई+अ ' अशी स्थिति होईल, व त्यानंतर वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्य केल्यास ' ऐ + अ ' अशी स्थिति झाली असता, ' एचोऽयत्रायाव. ' सू० ६१ या सूत्राने ' ऐ ' चे जागी ' आय् ' होऊन, ' ऐ + अ = आय् + अ=आय् ' असे विकृत रूप होईल, ' इयाय ' असे इष्ट रूप सिद्ध होणार नाही. विकृत रूप न होता इष्ट रूप सिद्ध व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात

वर्णादाङ्गं वलीयो भवति ॥ ५५ ॥

“ (अत्राधिकारात सांगितलेले) अङ्गकार्ये (सन्धिनियमाप्रमाणे होणाऱ्या) वर्णकार्यापेक्षा बलवत्तर अमते ”

तेनान्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घे वाधित्या वृद्धिरिति तत्सिद्धिः ॥

ही परिभाषा असल्यामुळे, सवर्णदीर्घकार्य अन्तरङ्ग असून देखील, वृद्धिकार्य त्याचा बाध करून प्रथम होते, व त्यामुळे ' इयाय ' असे इष्ट रूप सिद्ध होते (' इ+ णल् ' अशा स्थितीत वृद्धिकार्य बहिरङ्ग असून देखील प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे प्रथम होते, व त्यामुळे ' इ+ऐ+अ=इ+आय्+अ ' अशी स्थिति झाली अमता, ' अभ्यास स्यासवर्णे ' सू० २२९० या सूत्राने अभ्यासातील इवर्णांचे जागी इयद् आदेश होऊन ' इय्+आय्+अ=इयाय ' असे इष्ट रूप सिद्ध होते)

अभ्यासस्यासवर्णे इतीयड्विधायकसूनस्थमसवर्णप्रहणमस्या शा-
परुम् । तर्दीपतुरीत्यादावियद्वादिव्यावृत्त्यर्थम् । एतत्परिभाषाभाषे त्वापतु-
रित्यादावन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेण वाधात्तद्व्यर्थम् ।

' अभ्यासास्यासवर्णे ' या इयडादेशाचे विधान करणाऱ्या सूत्रात ' असवर्णे ' हा जो शब्द घातला आहे तो या परिभाषेचा ज्ञापक आहे. ' ईपतु ' इत्यादि स्थली इयडादेश न व्हावा म्हणून त्या सूत्रात ' असवर्णे ' हा शब्द घातला आहे. ही परिभाषा नसती तर ' ईपतु ' इत्यादि स्थली सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्ग कार्यांम (बहिरङ्ग इयडा देशाचा) बाध झालाच असता, व त्या सूत्रात घातलेले ' असवर्णे ' हे पद व्यर्थ ठरले असते. (एखादे सूत्र किंवा त्यातील एखादे पद एखाद्या परिभाषेचे ज्ञापक तेव्हाच मानता येते की जेव्हा, ती परिभाषा नसल्यास, ते सूत्र किंवा ते पद व्यर्थ ठरते व ती परिभाषा असल्यासच चरितार्थ ठरते असे पूर्वी सांगितलेच आहे आता ' अभ्यासस्यासवर्णे ' या सूत्रातील ' असवर्णे ' हे पद असे आहे काय की जर ही

' षेरनिटि ' या सूत्राने ' गि=इ ' चा म्येष होऊन व ' वृष्टि पररूपम् ' सू. ७८ या सूत्राने पररूप मुकादेश होऊन ' प्रेय ' अये रूप होते. जर एखादेश गुणाचा बाधक झाला असता तर, ' प्र+इप्+इ+य ' अशा स्थितीत ' वयपि ल्युपूर्वात् ' सू. ३३३ हे सूत्र प्रयुक्त झाले असले व ' गि ' च्या जागी अयादेश होऊन इष्ट रूप सिद्ध झाले नसते, ही परिभाषा, परिभाषा ५० चा अर्थाद आहे व या परिभाषेतील ' अपि ' हा शब्द आधिक्याभांत वापरला आहे असे समजू नये; कारण व्यपकार्य समावृत्तिमित्तक असल्यामुळे नेहमीच बहिरङ्ग असणार व त्याच्या मानाने पूर्वोपस्थितनिमित्तक वार्य नेहमीच अन्तरङ्ग असणार.)

अदो जग्धिपिति सूत्रे किति ल्येव सिद्धे ल्यप्रहणमस्या शापकमित्यदौ जग्धिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५४ ॥

' अदो जग्धिर्लपिति किति ' सू. ३०८० या सूत्रांत जं किन् प्रहण केंडे आहे तेवढ्यानेच इष्ट रूप सिद्ध होत असून देखील पुन्हा त्या सूत्रांत ' ल्यप् ' चे जं प्रहण केंडे आहे तें या परिभाषेचें ज्ञापक होय असे ' अदो जग्धिः ' २-४-२६ या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे. (' प्र + अद् + क्त्वा ' अशा स्थितीत क्त्वा हा किन् प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, ' अद् ' चे जागी ' जग्ध् ' असा आदेश होऊं शकतो व तो केल्यानंतर ' क्त्वा ' चे जागी ल्यवादेश केल्यास, ' प्रजग्ध्व ' असे रूप सिद्ध होऊं शकते. तरी पण सूत्रांत ' ल्यप् ' प्रहण केंडे आहे त्यावरून हे स्पष्ट होते की, ' क्त्वा ' चे जागी होणारा ल्यवादेश बहिरङ्ग असून देखील प्रथम होतो. तो प्रथम झाला झाले, तादि किन् प्रत्यय पुढे न राहिल्यामुळे, ' अद् ' चे जागी ' जग्ध् ' असा आदेश होणार नाही. तो व्हावा म्हणून सूत्रांत पुनः ' ल्यप् ' प्रहण केंडे आहे, व तें अशा तऱ्हेने त्या परिभाषेचें ज्ञापक ठरते त्या वरील अर्थाचा श्लोक भाष्यकारांनी भाष्यांत दिल्या आहे.

' जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात् तिकिर्नाति ल्यबुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गणां ल्यपा भवति बाधनम् ' ॥)

परिभाषा ५५

नन्वेवमपीयायेत्यादौ द्वित्वे कृतेऽन्तरङ्गत्वात्स्वर्णदीर्घत्वेन तदस्तिद्विरत आह

असे जरी आहे तरी—म्हणजे प. ५१ ते प. ५४ या जरी अन्तरङ्गपरिभाषेच्या अपवादामक परिभाषा सांगितल्या आहेत तरी—' इयाय ' इत्यादि स्थली द्विरव केल्यावर स्वर्णदीर्घरूप कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, तें प्रथम केल्यास, इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही. (' इ + णल् ' येथे ' लिटि घातोरनभ्यासस्य ' सू.

२१७७ या सूत्राने द्विवचन करून ' इ + इ + णल् ' अशी स्थिति झाली असता, ' अकः सवर्णे दीर्घ ' सू० ८५ या सूत्राने सवर्णदीर्घकार्य पावले आहे व तसेच ' अचो ङिति ' सू० २१४ या सूत्राने वृद्धि पावली आहे. पलीकडे असलेल्या ' णल् ' प्रत्ययाला मानून होणार वृद्धिकार्य बहिरङ्ग आहे व त्याच्या मानाने, अलीकडे असलेल्या इकाराला मानून होणारे सवर्णदीर्घकार्य, अन्तरङ्ग आहे ए० ५० प्रमाणे सवर्ण दीर्घरूप अन्तरङ्गकार्य प्रथम केल्यास ' इ+इ+णल्=ई+णल्=ई+अ ' अशी स्थिति होईल, व त्यानंतर वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्य केल्यास ' ऐ + अ ' अशी स्थिति झाली असता, ' एचोऽथवायाव. ' सू० ६१ या सूत्राने ' ऐ ' चे जागी ' आय् ' होऊन, ' ऐ + अ = आय् + अ = आय ' असे विकृत रूप होईल, ' इयाय ' असे इष्ट रूप सिद्ध होणार नाही. विकृत रूप न होता इष्ट रूप सिद्ध व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात

वर्णादाङ्गं वर्लीयो भवति ॥ ५५ ॥

“ (अज्ञाविकारात सांगितलेल) अङ्गकार्य (सन्धिनियमाप्रमाणे होणाऱ्या) वर्णाकार्यापेक्षा बलवत्तर असते ”

तेनान्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घं वाधित्वा वृद्धिरिति तत्सिद्धिः ॥

ही परिभाषा असल्यामुळे, सवर्णदीर्घकार्य अन्तरङ्ग असून देखील, वृद्धिकार्य त्याचा बाध करून प्रथम होते, व त्यामुळे ' इयाय ' असे इष्ट रूप सिद्ध होते (' इ+इ+णल् ' अशा स्थितीत वृद्धिकार्य बहिरङ्ग असून देखील प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे प्रथम होते, व त्यामुळे ' इ+ऐ+अ=इ+आय्+अ ' अशी स्थिति झाली असता, ' अभ्यास-स्यासवर्णे ' सू० २२९० या सूत्राने अभ्यासातील इवर्णांचे जागी इयच् आदेश होऊन ' इय्+आय्+अ=इयाय ' असे इष्ट रूप सिद्ध होते)

अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ्घिधायकसूत्रस्थमसवर्णप्रहणमस्या ज्ञापकम् । तद्धीपतुरीत्यादाघियडादिव्यावृत्त्यर्थम् । एतत्परिभाषाभावे त्वीपतुरित्यादायन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेण वाधात्तद्व्यर्थम् ।

' अभ्यासस्यासवर्णे ' या इयडादेशाचे विधान करणाऱ्या सूत्रात ' असवर्णे ' हा जो शब्द घातला आहे तो या परिभाषेचा ज्ञापक आहे. ' ईपतु ' इत्यादि स्थली इयडादेशाने व्हावा म्हणून त्या सूत्रात ' असवर्णे ' हा शब्द घातला आहे. ही परिभाषा नसती तर ' ईपतु ' इत्यादि स्थली सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्ग कार्याने (बहिरङ्ग इयडा देशाचा) बाध झालाच असता, व त्या सूत्रात घातलेले ' असवर्णे ' हे पद व्यर्थ ठरले असते. (एखादे सूत्र किंवा त्यातील एखादे पद एखाद्या परिभाषेचे ज्ञापक तेव्हाच मानता येते की जेव्हा, ती परिभाषा नसल्यास, ते सूत्र किंवा ते पद व्यर्थ ठरते व ती परिभाषा असल्यासच चरितार्थ ठरते असे पूर्वी सांगितलेच आहे आता ' अभ्यासस्यासवर्णे ' या सूत्रातल ' असवर्णे ' हे पद असे आहे काय की जर ही

परिभाषा नमस्ती तर ते स्वयं उरत व ही परिभाषा अस्यासच चरितार्थ उरते ?
 ' अभ्यासस्य ' एवढेच जर सूत्र अमते तर ' अचि इनु प्रातु ' या पूर्वमूत्रांतून ' अचि
 ख्यो इयदुवटौ ' हीं पदे अनुवृत्त होऊन त्या सूत्राचा ' अभ्यासस्य ख्यो इयदुवटौ
 स्त अचि परे मति '—ह्रणजे अभ्यासातील इकारापुढे किंवा उकारापुढे ' अच् '
 आग्यास त्याच्या जागी अनुक्रम इयद् व उवद् आदेश करावे—असा अर्थ झाला
 असता, व त्यामुळे ' इप्+इप्+अनु ' अशा स्थितीत ' हलादि शाय ' सू० २१७९
 या सूत्राने अभ्यासातील षफाराचा लोप होऊन ' इ+इप्+अनु ' अशी स्थिति झाली
 असता, स्वर्णदीर्घ व इयटादेश हा दोन कार्ये युगपत् प्राप्त झाली आहेत स्वर्णदीर्घ-
 कार्यांचे सूत्र पूर्वसूत्र असून इयटादेशाचे सूत्र परसूत्र आहे तरी पण स्वर्णदीर्घकार्य
 अन्तरङ्ग व इयटादेशकार्ये बहिरङ्ग असल्यामुळे, प० ५० प्रमाणे स्वर्णदीर्घकार्यच
 प्रथम झाले असे व ' ईपनु ' अम इष्ट रूप सिद्ध झालेच असे. साराश, ही परि
 भाषा नमस्ती तर ' अभ्यासस्यप्रामवर्णे ' या सूत्रात ' असवर्णे ' हे पद नमन तरी
 ' ईपनु , उवतु ' इत्यादि इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकली असती, व ' असवर्णे ' हे
 पद स्वयं उरले असे तरी ही परिभाषा पाणिनीस मान्य असल्यामुळे त्याला हे
 साहित्य होते की ' इ+इप्+अनु ' इत्यादि स्थिती इयटादेशरूप कार्ये बहिरङ्ग असून
 देव्यांत ते अन्तरङ्ग स्वर्णदीर्घरूप वर्णकार्यांचा बाध करून प्रथम होईल व ' इयिपनु '
 इत्यादि अनिष्ट रूप होतील तसे न दाखवे झणून त्याने ' अभ्यासस्यप्रामवर्णे ' या
 सूत्रात ' असवर्णे ' हे पद मुद्दाम घातले, व अशा रीतीने ते पद, ही परिभाषा अस-
 न्यामुळे, चरितार्थ होऊन या परिभाषेचे जापक उरते.)

इयदुवटौ अभ्याससंस्पर्धनिमित्तकत्वाद्यहिरङ्गो ।

(स्वर्णदीर्घे कार्ये अन्तरङ्ग व इयटादेशे कार्ये त्याच्या मानाने बहिरङ्ग आहे
 असे जे घर झटले आहे त्याचे कारण संस्पर्धकार या पक्षीत सांगतात.) इयदुवटादेश
 होण्याकरिता ज्या इकाराचे किंवा उकाराचे जागी इयद् उवद् आदेश करणे आहे तो
 इकार किंवा उकार अद्गावपव जो अभ्यास त्या अभ्यासाचा अवयव असल्या पाहिजे या
 निमित्ताची गरज आहे झणून इयदुवटादेशकार्ये (स्वर्णदीर्घे कार्याच्या मानाने)
 बहिरङ्ग उरते (स्वर्णदीर्घादेश होण्याकरिता इकार उकार अमुक प्रकारचाच अभ्यास
 याची मूळीच गरज नाही; त्याच्या लोप पुढे स्वर्ण ' अच् ' असल्या की पुढे. पण
 इयद् उवद् आदेश होण्याकरिता ' अच् ' लोप पुढे अर्गणे या निमित्ताची तर गरज
 आहेच, पण त्यापेक्षा ज्या इकाराचा व उकाराचा इयद् उवद् आदेश होणे आहे तो
 इयद् किंवा उकार अद्गावपव जो अभ्यास त्या अभ्यासाचा अवयव असल्या पाहिजे
 या निमित्ताची देव्यांत गरज आहे जसे ' इप्+इप्+अनुः ' केषु ' हलादि शाय ' या
 सूत्राने अभ्यासातील षफाराचा लोप झाल्यावर ' इ+इप्+अनु ' अशी स्थिति झाली
 असता, स्वर्णदीर्घादेश होण्याकरिता, लोप पुढे स्वर्ण द्वार असते एवढ्याच निमित्
 ताची गरज आहे पण इयटादेश होण्याकरिता पूर्ण उरते असल्या ' अनुमु ' प्रापयान्

मानून ' इ+इप् ' याला अङ्गसजा प्राप्त झाल्यावर व पूर्व इकाराला अभ्यासमजा प्राप्त झाल्यावर अङ्गावयव जो अभ्यास त्याचा अवयव हा इकार आहे असे सिद्ध झाल्यानंतरच त्या इकाराला इयडादेश होऊ नसतो म्हणून पूर्वापस्थितनिमित्तक सवर्णदीर्घादेश अन्त रत्न ठरतो, व त्याच्या मानाने परोपस्थितनिमित्तक इयडादेश बहिरङ्ग ठरतो. याला विरोचनावरून हे स्पष्ट होते कीं, इयडादेश जो बहिरङ्ग मानला आहे तो मनेच्या अपेक्षेमुळे बहिरङ्ग मानला नसून, परोपस्थितनिमित्तकचामुळे-ह्मणजे त्याचे निमित्त पलीकडे असल्यामुळे-बहिरङ्ग मानला आहे सजापेश बहिरङ्गवत् ' हा सिद्धान्त ग्रन्थकारांनीं पूर्वीच प. ५० मध्ये सांगितला आहे)

न च्येयडादिरपवादो, येन नाप्राप्तिन्यायेनेयतीत्यादिसकललक्ष्यप्राप्त यणपदाद्वयस्येव निर्णयादिति प्राञ्चः ॥

(आता शकाकार अशी शका करतो कीं ही परिभाषा नसली तरी ' अभ्यासस्यासवर्णे ' या सूत्रातील ' असवर्णे ' हे पद अन्य रीतीने चरितार्थ ठरत, आणि ह्मणून त पद या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाही त पद अन्य रीतीने चरितार्थ ठरत ह्मणण्याचे कारण त्याच्या मत असे आहे कीं, इयड्विधायक सूत्र ' अक सवर्ण दीर्घ ' या सूत्राच अपवादार्थक सूत्र असल्यामुळे, ' इ+इप्+अनु ' या स्थलीं सवर्णदीर्घार्थ अन्तरङ्ग असून देखील ते प्रथम न होता, ' अन्तरङ्गादपवादो बलीयान् ' -प ५७-या न्यायान्वय, इयडादेशार्थ बहिरङ्ग असून देखील, प्रथम झाले असत ते कार्य प्रथम न व्हावे व सवर्णदीर्घार्थक प्रथम व्हावे या हेतूने ' अभ्यासस्यासवर्णे ' या सूत्रात असवर्णे ' हे पद पाणिनीन मुहाम घातले आहे व अशा रीतीने त पद आवश्यक व चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, त्याला या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाही या शकवर केंयडादि प्राचीन वैयाकरण असे उत्तर देतात कीं ही शका व्यर्थ आहे, कारण ज्या आधारावर-ह्मणजे इयडादेशविधायक सूत्र ' अक सवर्णे दीर्घ ' याचे अपवादार्थक सूत्र आहे असे गृह्यत करून-ही शका रचली आहे तो आधारच खोटा आहे-ह्मणजे ' अक सवर्णे दीर्घ ' या सूत्राच इयडादेशविधायक सूत्र अपवादार्थक सूत्र मुळीच ठरू शकत नाही कारण) ' येन नाप्राप्ते ' प ५८ या न्यायान्वये ' इयति ' इत्यादि सर्व उदाहरणात लागू पडणाऱ्या (' इको यणचि ' या सूत्राने होणाऱ्या) यणादेशांचेच त इयडादेशविधायक सूत्र अपवादार्थक सूत्र ठरू शकते (व त सूत्र ' अक सवर्णे दीर्घ ' याच अपवादार्थक सूत्र ठरू शकत नाही) असे प्राचीन वैयाकरणाच मत आहे (जेथे जेथे एवादे सूत्र प्रकृत होऊ पाहत असता, दुसऱ्या सूत्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे त्या सूत्रास आणले कार्य करण्याकरिता एकाहि उदाहरण मिळत नाही, व त सूत्र व्यर्थ ठरू पाहनें, तयाच ठिकाणी ' येन नाप्राप्ते ' या न्यायान्वय, त सूत्र अपवादार्थक सूत्र मानले जात जेथे दोन सूत्रे आपापळ्या विषयात चरितार्थ ठरतात तेथे ' येन नाप्राप्ते ' हा न्याय मुळीच लागू पडत नाही. ' अक सवर्णे दीर्घ ' हे सूत्र अशा प्रकारच नाही कीं जेथे जेथे

‘ अभ्यासस्यासवणे ’ हें सूत्र प्रवृत्त होऊ पाहतें तेथें तेथ त्याची अवश्यप्राप्ति आहे कारण ‘ इयति ’ या उदाहरणांत जुहोयदिगर्गातील ‘ ऋ ’ घातच द्विष्व केल्या वर ‘ ऋ+क्त ’ अशा स्थितीत ‘ अतिपिपत्योश्च ’ सू० २४९३ या सूत्रानें अभ्यासातील ऋकाराचे जागीं इकार होऊन, व ‘ उरण रपर ’ सूत्रान त्या इकाराम रका रागम होऊन, व नंतर ‘ हृगदि शेष ’ या सूत्रानें त्या रकाराचा लोप होऊन ‘ इ+क्त+ति ’ अशी स्थिति झाली असता, येथ जशी ‘ इका यणचि ’ या सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे तशी ‘ अक सवर्णे दीर्घ ’ या सूत्राची मुळींच प्राप्ति नाहीं झणून जेथें जेथें अभ्यासस्यासवणे ’ हें सूत्र प्रवृत्त होऊ पाहतें तेथ तेथें ‘ अक सवर्णे दीर्घ ’ या सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे हें झणणें चूक ठरते त्यामुळे ‘ अभ्यासस्यासवणे ’ हें सूत्र ‘ अक सवर्णे दीर्घ ’ याचें अत्रादात्मक सूत्र मानता येत नाहीं आणि झणून नाकारानें उपास्थित केलीं शक्य व्पर्यंत ठरत असें प्राचीन वैयाकरण हागनात)

परे त्वेत्परिभाषाभाषेऽभ्यासस्येति सूत्रमेव व्यर्थम् ।

इतर वैयाकरणांचें अम मत आहे कीं (व हेंच ग्रन्थकाराचें मत आहे असें समजाव कारण ग्रन्थकार जेव्हा ‘ परे तु ’ या शब्दांनीं पत्ति सुरू करून भिन्न मत सांगतात तेव्हा ते स्वतःचेंच मत मानत असतात) ही परिभाषा नसल्यास, (‘ अभ्यासस्यासवणे ’ या सूत्रातील ‘ असवर्णे ’ पूर्वोच्च पद व्यर्थ न ठरता) तें संपूर्ण सूत्र व्यर्थ ठरत (कारण ‘ इ ’ व ‘ उ ’ नें सुरू होणाऱ्या एकाच घातूच द्विर्वचन करून ‘ हलादि शेष ’ या सूत्रानें अभ्यासातील हलाचा लोप केल्यावर, अभ्यासापुढें सवर्णेच ‘ इ व उ ’ यऊ शकतो, गुग किंवा घृद्धि येण्याशिवाय अभ्यासांतील ‘ इ ’ व ‘ उ ’ पुढें असवर्णे अच् येणें शक्य नाहीं सवर्णेदीर्घार्य अन्तरङ्ग य इयदुरटदेशेन पार्थ बहिरङ्ग असल्यामुळे, सवर्णदाचनार्थ प्रथम झाल्यावर अभ्यासांतील ‘ इ ’ व ‘ उ ’ पुढें कोणताहि अच् राहत नसल्यामुळे, त्या ‘ इ ’ व ‘ उ ’ चे जागिं इयद् उवद् आदेश होऊच शकत नाहींत, व त्यामुळे ‘ अभ्यासस्यासवणे ’ हें सूत्र प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि उदाहरण मिळण्याचा संभव नसल्यामुळे, तें संपूर्ण सूत्र व्यर्थ ठरू पाहतें पण भाष्यकारांनीं तर असें झालें आहे कीं कोणताहि पाणिनीय सूत्र निया त्या सूत्रांतील एक अक्षर देखील व्यर्थ ठरू शकत नाहीं झणून ज्याअर्था पाणिनीनं हें सूत्र मुद्दाम केले आहे त्याअर्था त्या सूत्रारूनच हें स्पष्ट होत कीं गुगवृद्धिरूप अक्षराचें बहिरङ्ग अगून देखील तें, अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घ वार्णवार्थाचा वापर करून, प्रथम होत अशा रीतीनें त्या सूत्रांचें ही परिभाषा जाणिव होत, व ही परिभाषा असल्यामुळेच तें सूत्र व्यर्थ न ठरता, शरिताच ठरत)

न वेद्येपेयायेत्यादीं चरितार्थम् । तद्योरपि पूर्वप्रवृत्तगुणभ्य पूर्वप्रवृत्तापृच्छेद्य द्विर्वचनेनैतैरुपात्तैर्देशोत्पत्तौ द्विष्वे वृत्ते पुनः प्राप्ते गुणवृत्ती वाधियान्तरङ्गायास्यसवर्णेदीर्घोपसत्ते । ।

आतां दंडाकार अशी दंडा करितो वी, ही परिभाषा नमून देगील ह्येव, ह्याच ह्यादि रूपें मिळ होण्याकरितां, 'अभ्यासस्यासर्गे' हें सूत्र आशय्यर आहे; कारण 'इप्+णल्' रिया 'इ+णल्' अशा स्थितीत, 'लिट धातोरनभ्यासस्य' सू० २१७६ या सूत्रानं द्विवचन व तमंच 'पुगन्तञ्जुनस्य च' सू० २१८९ व 'अर्चा षिगति' सू० २५४ या सूत्रांनी 'इप्' येंच लृपपगुग व 'इ' येंच वृद्धि पावली आहेत. गुग व वृद्धि सांगणारी सूत्रे, द्विवचन सांगणाऱ्या सूत्राच्या मानाने, परसूत्रें अमल्यामुळे, 'पूर्वात्परं वल्लम्' या न्यायान्वये गुग व वृद्धि प्रथम होऊन 'ण्+णल्' व 'ऐ+णल्' अशी स्थिति झाल्यावरच द्विवचन करितो येते. द्विवचन केल्यावर 'ह्लादिः शेषः' सू० ०१७९ या सूत्रानं अभ्यासांतील ह्लाचा लोप होऊन, व 'ऽह्यः' सू० २१८० या सूत्रानं अभ्यासांतील 'ण्' व 'ऐ' चा, 'ण्व इप् ष्वादेशे' सू० ३२३ या सूत्रान्वये, ष्वा इतर होऊन, 'ण्+ण्+णल्=इ+ण्+णल्' व 'ऐ+ऐ+णल्=इ+ऐ+णल्' अशी स्थिति झाली असतां अभ्यासांतील इतरासुद्धे असर्गे अणु येत असल्यामुळे, त्या इतराचे जागी ह्यहादेश होण्याकरितां 'अभ्यासस्यासर्गे' हें सूत्र आवश्यक आहे, व अशा रीतीने ते संपूर्ण सूत्र स्वयं न ठरतां चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, ते सूत्र या परिभाषेचें जापक मानतां येत नाही—या दोरेवर प्रत्यक्षर अंत उत्तर देतात वी,) ह्येव, ह्याच ह्यादि रूपें मिळ करण्याकरितां 'अभ्यासस्यासर्गे' हें सूत्र चरितार्थ—ज्ञाने आशय्यर—आहे हें ज्ञानें यशेवर नाही; कारण 'द्विवचनेऽचि' सू० २२४३ या सूत्रानं पूर्वरूपाचा अतिदेश वेग असल्यामुळे, द्विवचन करण्यापूर्वी केलेले गुणकार्य व वृद्धिकार्य, द्विवचन करतेवेळीं, नाहीसे होत. असे होत असल्यामुळे, द्विवचन केल्यानंतर जेव्हां गुण व वृद्धि यांची (व तमंच स्वर्गदीर्घरायांची युगपत्) प्राप्ति होते तेव्हां स्वर्गदीर्घरायें अन्तरङ्ग असल्यामुळे, बहिरङ्ग गुणकार्य व वृद्धिकार्य यांचा वाध करून, तें स्वर्गदीर्घकार्य प्रथम होण्याची आपत्ति येते. (व ही परिभाषा न मानल्यास ती आपत्ति टटू शकत नाही. 'द्विवचनेऽचि' या सूत्रात 'स्थानिवदादेशोऽनल्लिख्य' या पूर्वसूत्रानून 'स्थानिवदादेशः' हीं पदे अनुपुत्त होत असल्यामुळे, त्या सूत्राचा 'द्विवचननिमित्तके अचि परे सति अत्रादेशः स्थानिवदवति-ज्ञाज्ञे द्वित्त होण्याचे निमित्त असा अणु पुढे असल्यास द्विवचन करण्यापूर्वी अथाचे जागी झालेला गुणवृद्धिरूप आदेश, द्विवचन करतेवेळीं, स्थानिवत् समजाव—असा अर्थ होतो. सारांश गुणवृद्धिकार्ये प्रथम केल्यावर युगवृद्धिन्व आदेश ज्या अथाचे जागी झाला आहे तो झालाच नाही व पूर्वीचाच अणु कायम आहे असे समजून द्विवचन केले पाहिजे. अशा प्रकारचें, आदेशाचा अग्रहार—ज्ञाज्ञे नाश—करून आदेशाचे जागी पूर्वस्वरूप अणुच आहे असे सांगणारे, हें सूत्र असल्यामुळे, गुण व वृद्धिकार्ये प्रथम करून 'ण्+णल्' व 'ऐ+णल्' अशी स्थिति झाली असतां देगील द्विवचन करतेवेळीं, गुणरूप आदेश 'ण्' व वृद्धिरूप आदेश 'ऐ' 'इ' च आहे असे समजून द्विवचन करावें लागते, व तमें केल्यास पुनः 'इ+इ+णल्' व 'इ+

इ+णल्' अशीच स्थिति होते. अशा स्थितीत पुनः सवर्णदीर्घकार्यं व गुणवृद्धिकार्यं या दोहोंची युगपत् प्राप्ति झाली असतां, सवर्णदीर्घकार्यं अन्तरङ्ग असल्यामुळे तें प्रथम होऊन 'इंप+णल्' व 'इं+णल्' अशी स्थिति होते, व अशा स्थितीत अभ्यासापुढें उत्तरसंज्ञांत असवर्ण अच् येणें अशक्य असल्यामुळे, 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें इयद्-वडादेशविधायक सूत्र व्यर्थ ठरते. पण ही परिभाषा असल्यामुळे द्विर्वचन केल्यानंतर गुणरूप किंवा वृद्धिरूप अङ्गकार्यं बाहिरङ्ग अमून देखील, ते अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घरूप वाणंशर्यांचा बाध करून, प्रथम हेत असल्यामुळे, अभ्यासांतील इकारापुढें असवर्ण अच् येतो व त्यामुळे 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें संपूर्ण सूत्र चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेचें सापेक्ष ठरते.)

न चेत्यर्थात्त्यादौ तच्चरितार्थम् । तावन्मात्रप्रयोजनकत्वे उरित्येव स्यात् । व्योरित्यनुवर्तते । इणो यणिति साहचर्याद्व्याख्यानाच्च ऋधा-
तोरेव ग्रहणम् । अतोरिवर्णस्येयडित्यर्थः । अभ्यासस्यार्तावित्यभ्यासस्या-
तोरिति गुणधात्र युक्तम् ॥

(पुनः शंकाकार अशी शंका करितो की, जुहोत्यादिगणांतील 'क्' घात्ची 'इयर्ति' इत्यादि रूपे मिद्ध होण्याकरिता 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र आवश्यक आहे. तें सूत्र नमन्याम, 'इयर्ति' इत्यादि इष्ट रूपांची मिद्धि होणें अशक्य आहे. कारण 'क्+क्+ति' अशा स्थितीत 'अतिपिपत्योश्च' सू० २६१३ या सूत्राने अभ्यासांतील इकाराचे जागी इकारादेश होऊन, य 'उरण् रपरः' या सूत्राने त्या इकारास रकारागम होऊन, व 'इत्यादिः दोषः' या सूत्राने त्या रकाराचा श्लेष होऊन, 'इ+क्+ति' अशी स्थिति झाली असतां, अशा स्थितीत सवर्णदीर्घांची मुख्यत्वे प्राप्ति नवून, इयदादेशानी किंवा यगादेशाची प्राप्ति आहे. यगादेश न होतां, गुण सास्यावर इयदादेशाच इशावा लागून, 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र मुख्य केंद्र आहे. तें सूत्र नमन्याम, अभ्यासांतील इकाराचे जागी इयदादेश होऊं पाहणार नाही, व 'इयर्ति' इत्यादि इष्ट रूपे मिद्ध होऊं पाहणार नाहीत. अशा रीतीने तें सूत्र 'इयर्ति' इत्यादि रूपे मिद्ध होण्याकरिता आवश्यक व चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, त्याला प्रकृतपरिभाषेचें सापेक्ष मानतो घेत नाही. —या शंखर उत्तर देताना ग्रन्थकार दगलाच की, ही शंका देखील बरोबर नाही. तें खरें आहे की 'क्' यानुसार अभ्यासांतील इकाराचे जागी इयदादेश होण्याकरिता, एकादि सूत्र आवश्यक आहे. पण एड 'क्' यानु शंकाकारक नुसार असे वाचनेत उदाहरण नाही की त्रिषु अभ्यासांतील इकारापुढें विधा उकारापुढें, गुणवृद्धिकार्यं केल्यासिवाच, असवर्ण अच् येऊं पाहता. इण् नंतरान् एकाच उदाहरणासाठी 'अभ्यासस्यासवर्णे' असे मोठे सामान्य सूत्र द्यावयाची वरीलच गत नव्हती. 'न इयद्गुणवृद्धिर्गुणं यंगारयो प्रयोजयति' — एतत्तु एकाच उदाहरणाकरिता सामान्य सूत्र करीत केले तसे नाही—असा भाव.

पारांती मित्रां सांगित्वा भवत्प्रामुख्ये, अनेक उदाहरणांस लागू पडून अमर्यामय सामान्यसूत्र केले जाण असते. 'वेरुण एव' उदाहरणाकरिता सामान्यसूत्र केले जाण नसून, तेवढ्याच उदाहरणास लागू पडणारे असे लहानसे विशेषसूत्र केले जाण असते. असे, उणादि 'नि' प्रत्ययान्त 'अग्नि' वास्तूहून 'अग्नेर्त्' सू० १२३१ या सूत्राने द्रव्याय होणे सांगितले आहे. इतर कोणाच्यादि निप्रत्ययान्त वास्तूहून द्रव्य प्रत्यय होण समक्यामुळे, 'निप्रत्ययाभ्याम् टक' असे सामान्यसूत्र न करिता, 'अग्नि' एवढ्याच वास्तूहून लागू पडणारे 'अग्नेर्त्' असे विशेषसूत्र केले आहे. पण पाणिनीने तर प्रकृत स्त्री अनेक उदाहरणांस लागू पडणारे असे 'अम्यामस्यामवर्गे' हे सामान्यसूत्र रचले आहे. हाणून) 'क्र' धातूची 'इवात्' इत्यादि रूपे विद्व कर्ण्याकरितां तें सूत्र चरितार्थ ठरते हे हागणे यशोवर नाहीं. तेवढ्याच-हागणे 'क्र' धातूच्या अभ्यासांतिल इतराचे जागी इयद् आदेशा इथावा एवढ्याच-तर ते सूत्र कर्ण्याचा हेतु असता तर (पाणिनीन 'अम्यामस्यामवर्गे' असे लंबलच्छ सामान्यसूत्र न करितां) 'उः' एवढ्याच लहानसे विशेष) सूत्र केले असते, व त्या सूत्राने ('अग्नि इनुधातु' या पूर्वसूत्रांतून) खोः 'हं पद अनुरुन झाले असते, व 'इणो यण्' हे सूत्र जराच अमर्यामुळे त्या सूत्राच्या माहचयाने व (भाष्यकारादिकांच्या) व्याख्याने, 'उ.' या सूत्राने 'क्र' धातूचेच ग्रहण झाले असते, व त्या सूत्राचा 'अर्धविरण्येयद्'—हागणे 'क्र' धातूच्या इवगांचे जागी इयद् करावा-असा अर्थ झाल्याच असता. 'अम्यामस्यामवर्गे' किंवा 'अम्यामस्यामवर्गे' एवढे देवांल मोठे विशेषसूत्र रचणे योग्य झाले नसते. (कियेक प्राचीन वैचार्यण असे हागतात की केवळ 'क्र' धातूकरितां 'अम्यामस्यामवर्गे' किंवा 'अम्यामस्यामवर्गे' अशीं सूत्रे असली पाहिजे होती. पण ग्रन्थकार हागतात की एवढीं मोठीं विशेषसूत्रे कर्ण्याची गरज नाहीं; कारण 'अर्धमाश्राव्यवेन पुत्रोऽमवर्गे मन्यन्ते वैवाकरणाः' प. १३३ असा न्याय अमर्यामुळे एवढीं मोठीं विशेषसूत्रे करणे अनुचित झाले असते, व 'उः' या लहानशा सूत्रानेच काम भागले असते, कारण 'क्र' धातूचीं रूपे करितांना जो इकार येतो तो 'अर्धविरण्येयद्' या सूत्रान्वये अभ्यासांतच येतो. हाणून 'अम्यासस्य' हे पद देवांल विशेषसूत्रांत घालण्याची गरज पडली नसती. पण 'उः' असे विशेषसूत्र न करितां ज्याअर्था पाणिनीने अनेक उदाहरणांना लागू पडणारे 'अम्यामस्यामवर्गे' असे सामान्यसूत्र केले आहे त्याअर्था त्या सूत्रावरूनच हे जापिन होते की प्रकृतपरिभाषा पाणिनीस मान्य होती, व ही परिभाषा अमर्यामुळेच त्याला तसे सामान्यसूत्र करावे लागले. असा रीतीने ते सूत्र चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक ठरते.)

न च ए वे ओ औ शब्देभ्य आचरन्विरन्तेभ्यो लिटीयडाद्यर्थे तत्सुप्रमावश्यकं, तथा ओणुधातोणुलन्तादिच्छास्यजन्तात्सन्धुवोणकीयिन्तीत्याद्यर्थेमावश्यकमिति याच्यम् । पाठप्रथमाहिकान्तस्यमाध्य-

प्रामाण्येन तेषामनभिधानात् । अन्ये द्वितीयद्विवचनस्यैव सत्त्वेन त्वदुक्त-
प्रयोगस्यैव दुर्लभत्वात् । एवं च संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकता युक्ता ॥

(पुन्हा शंकाकार अशी शंका करितो कीं, 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्वा वक्तव्यः'—
सू० २६६५ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये) ए, ऐ, ओ, औ, यांना आचार क्विप्
करून ('सनाद्यन्ता धातवः' सू० २३०४ या सूत्रान्वये धातुसंज्ञा प्राप्त झालेल्या)
त्या आचारक्विचन्त नामधातूंचा लिट् केल्यास, इयडादेश होण्याकरिता 'अभ्यास-
स्यासवर्णे' हें सूत्र आवश्यक आहे (जसे 'ए+क्विप्+लिट्=ए+ए+लिट्' अशा
स्थितीत 'ऱ्हस्वः' सू० २१८० या सूत्राने अभ्यासांतील 'ए' च्या जागी, 'एच
इत् ऱ्हस्वादेशे' सू० ३२३ या सूत्रान्वये, ऱ्हस्व इकार होऊन त्या इकारापुढे अस-
वर्ण 'ए' हा अच् येतो. अशा ठिकाणीं अभ्यासातील इकाराचे जागीं इयद् आदेश
होण्याकरिता 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र आवश्यक आहे अशी शंकाकाराची शंका
आहे. सारांश केवळ 'ऋ' धातूंचीं रूपें सिद्ध करण्याकरिताच वरील सूत्र आवश्यक
आहे असे नसून, ए, ऐ, ओ, औ या क्विचन्त नामधातूंहून लिट् केल्या असतां त्या
सूत्राची गरज आहेच. एवढेच नव्हे तर) भ्वादिगणांतील 'ओण् अपनयने' या
धातूला 'ण्वुल्' करून व त्या ण्वुलन्त दाब्याहून 'क्यच्' प्रत्यय करून, तशा क्यच्-
प्रत्ययान्त नामधातूंचे सनाचे रूप केल्यास देखील 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र आव-
श्यक आहे. ('ओण्' धातूला 'ण्वुल्' प्रत्यय लावला असतां 'ओणक' असे रूप
होतें, व त्या 'ओणक' दाब्याहून 'सुप आत्मनः क्यच्' सू० २६५७ या सूत्राने
इच्छार्थे क्यचप्रत्यय केल्यास 'ओणक्रीय' असे रूप होतें, व या क्यचन्ताहून 'सन्'
केल्यास, 'सन्ग्रहोः' सू० २३९५ या सूत्राने द्विवचन केल्यावर 'ओ+ओणक्रीय
+सन्=उ+ओणक्रीय+सन्' अशी स्थिति झाली असतां, अभ्यासांतील उकारापुढे
'ओ' हा अस्वर्ण अच् येत असल्यामुळे त्या उकाराचे जागीं उवद् आदेश होण्या-
करिता देखील, 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सामान्यसूत्र आवश्यक आहे. या शंकेवर उत्तर
देताना ग्रन्थकार असे म्हणतात कीं) ही शंका बरोबर नाही; कारण भाष्याच्या
सहाय्या अध्यायाच्या प्रथमान्हिकाच्या शेवटील सूत्रान्त-हणजे 'दाधान्साह्वान्मी-
द्वाध्र' ६-१-१२ या सूत्रान्त-(जेवें 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र या परिभाषेचे
ज्ञापक मानले आहे) जें भाष्यकारांनीं दाटलें आहे त्याच्या आधारानेंच हें सिद्ध
होतें कीं, (ए, ऐ, ओ, औ यांना क्विप्प्रत्यय होऊन तशा नामधातूंचा) प्रयोग
वेगळे आढळत नाही. (अशा प्रकारचे प्रयोग जर भाषेत रूढ व प्रचलित असते
तर भाष्यकारांनीं 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक मानले नसतें;
कारण तशा नामधातूंचीं लिट्याचीं रूपें केलीं असतां, अभ्यासांतील इकाराचे व उकार-
ाचे जागीं इयद्, उवद् आदेश होण्याकरितां हें सूत्र आवश्यक टरलें असतें.)
दुस-या उदाहरणांत—हणजे 'उभोगक्रीदिति' हें जें शंकाकारानें दुसरे उदाहरण

दिले आहे त्या उदाहरणांत ('यथेष्टं नामधातुषु' या धातूनांत प्राप्त झालेल्या द्विप्राचेंद्रि
'अजादेद्वितीयरस्य' सू २१७६ हे सूत्र नियामक असल्यामुळे,) द्वितीय पृथाचाचेंच द्विर्व-
चन प्राप्त असल्यामुळे, 'उवोणकीयिपनि' असे रूप सिद्ध होऊं च शकत नाहीं. (कारण
'ओणकीयन्' येथे अनेकाच् धातु अजादि असल्यामुळे, 'पृथाचो द्वे प्रथमस्य ' सू०
२१७५ हे सूत्र लागू पडत नाहीं व प्रथम पृथाचाचें द्विरप होऊं शकत नाहीं; द्वितीय
पृथाचाचेंच द्विरप होऊं शकते, व त्यामुळे शंकाशंकाची शंका व्यर्थ ठरते.) घालि विप्र-
चनावरून हें सिद्ध होतं की, 'अभ्यासस्यामवर्णे' हे संपूर्ण सूत्र प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक
मानणें योग्य आहे. (कारण ही परिभाषा नमल्यास, एक 'ऋ' धातु वेरीत करून इतर
कोण्द्रि हे सूत्र चरितार्थ ठरत नाहीं, व केवळ 'ऋ' धातूस्मृतिं असे सामान्यसूत्र मुळाचें
कलें नसते. ही परिभाषा असल्यामुळेच ते सूत्र कराये लागलें. अशा रीतीनें या परि-
भाषेमुळे ते सूत्र चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक ठरते.)

यद्यपि भाष्ये यद्यमभ्यासस्यासवर्ण इत्यसवर्णग्रहणं करोतीति
ग्रन्थेनासवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकता लभ्यते तथापि न ह्यन्तरेण गुणवृद्धी
असवर्णपराभ्यासो भवतीति तदुपपन्नग्रन्थेन संपूर्णसूत्रस्यैव ज्ञापकता
लभ्यते । अत्रेऽपि नैतदस्ति ज्ञापकमर्थार्थमेतत्त्यादित्यनेन सूत्रसार्थक्यमेव
दर्शितमसवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वे तु तद्व्याख्यप्रदर्शनेन तत्सार्थक्यमेव
दर्शितं स्यात् ॥

'यद्यमभ्यासस्यामवर्णे इत्यसवर्णं ग्रहणं करोति' ह्या भाष्यप्रत्यावरून जरी असे
दिसून येते की 'अभ्यासस्यामवर्णे' ह्या सूत्रातील 'अमवर्णे' शब्दाचें ग्रहण ह्या परिभाषेचें
ज्ञापक भाष्यकारांनीं मानले आहे, तथापि ह्या उर्ध्वारोहा समर्थनार्थ 'न लघ्नोऽण गुण
वृद्धी असवर्णपराभ्यासो भवति' म्हणजे गुण अथवा वृद्धि झाल्याशिवाय अभ्यासापुढे अम-
वर्णे अच् पेंऊंच शकत नाहीं-असे जे भाष्यात प्रतिपादन केले आहे यावरून हें स्पष्ट होतें
की, भाष्यकाराच्या मते, 'अभ्यासस्यामवर्णे' हे संपूर्ण सूत्र ह्या परिभाषेचें ज्ञापक आहे,
पुढे त्याच भाष्यांत शंका उपस्थित करून असे म्हटले आहे की, हें सूत्र ह्या परिभाषेचें
ज्ञापक मानतां येत नाहीं, कारण हें सूत्र 'ऋ' धातूस्मृति चरितार्थ ऋ शकतें; व असे
म्हणून, भाष्यकारांनीं संपूर्ण सूत्राची सार्थकता दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे जर त्या
सूत्रातील 'अमवर्णे' एवढेच पद भाष्यकाराच्या मते ह्या परिभाषेचें ज्ञापक असते तर, ते पद
सूत्रातून गाळले असतां, कोणता दोष उपस्थित होईल हें स्पष्ट दाखवून तेवढ्याच पदाची
सार्थकता दाखविणारे उदाहरण शंकापरभाष्यांत दिले असते. (संपूर्ण सूत्राची सार्थकता
दाखविणारे उदाहरण त्या शंकापरभाष्यांत भाष्यकारांनीं दिले नसतें)

न चाकृतव्यूहपरिभाषयेयेपेत्यादौ सवर्णदीर्घांप्राप्तिसिद्धिं दीर्घोऽन स्यात्त-
र्हि गुणः स्यादिति संभावनायाः स वैत परिभाषाप्रवृत्तः सूपपादत्यादिति
कथं संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतेति चाच्यम् । तस्या असन्वात् । सत्वे वैत-

दभाष्यप्रामाण्येन यत्रान्तरङ्गकार्यप्रवृत्तियोग्यफालोत्तरमेव तन्निमित्त
विनाशकवाहिरङ्गविधेः प्राप्तिस्त्वत्रैव तापरिभाषप्रवृत्तिस्वीकाराच्च ॥

('पून्ना भेद्यकार भवति धर्मन करितो धी) ' अहताभूताः पालिनीयाः ' ही की-

भाषा '१६ अतन्वामुळे ' इत्येव ' इत्यादि शब्दां सवर्णदीर्घ आदेश होण्याची प्रतीत्य
माहीत; कारण सवर्णदीर्घ न केवळ गुण होईल (य गुण प्राप्ताने अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घ
वाच्येचा निमित्ताचा नाश होईल) अन्व संभव अव्ययामुळे, अशा टिकाची 'अहता-
भूताः' ही परिभाषा त्याच पद्धती, म्हणून 'अन्वसवर्णान्तरे' हे सूत्र प्रवृत्तपरिभा-
षेच ज्ञापक फलं कर्तुं कारणात् ('इ+इ+ण्' कियः 'इ+इ+ण्' वा रथदी मर्यादी-
वावांशो समेषु गुणवृद्धि वाच्येण गुणवत् प्राप्ति भादे अन्तेक अवलोकना ' इ ' या
निमित्तामुळे होणारे स्वर्णदीर्घ कार्य अन्तरङ्ग भादे, य पदीकडे अवलोकना 'ण्' वा प्रत्य-
याच्या निमित्तामुळे होणारे गुणवृद्धिकार्य बहिरङ्ग भादे, म्हणून पं० '१० प्रसंगे अन्तरङ्ग
स्वर्णदीर्घ वाच्येण प्रथम प्राप्ति कर्तते. पं० ' अहताभूताः ' ही परिभाषा, पं० '१०' ची
अवयवशुद्धी परिभाषा अवयवामुळे, ती या रथदी पं० '१०' ला प्रवृत्त हीकं देत नाहीत;
कारण गुणवृद्धिकार्य जारी बहिरङ्ग भादे तरी सं असि आहे की, सं केवळ अन्तरङ्ग
स्वर्णदीर्घ वाच्ये निमित्त सं स्वर्ण इवार त्याचा, इत्याचे जागी 'ण्' असा गुण
किया ' इ ' अशी वृद्धि होणारं, मादा होणार, म्हणून येथे अन्तरङ्ग परिभाषा त्याच
पद्धत नाही, य ' अहताभूताः ' ही परिभाषा त्याच पद्धती, य त्या परिभाषेप्रमाणे
अन्तरङ्ग भावे न करिता गुणवृद्धिच बहिरङ्ग वाच्ये प्रथम घेतयाय ' इ+ण् + अ ' य
' इ + अ + अ ' अशी रियाते इतकी अवयव, अवयवातीत इत्यामुळे उत्तररथदीत
अवयव ' अण् ' येत अवयवामुळे, त्या इत्याचे जागी इत्य आदेश होण्यापरित्ये
' अन्वसवर्णान्तरे ' हे सूत्र आवश्यक य परिभाषे टरते, आणि त्यामुळे ते सूत्र प्रवृत्त
परिभाषेच ज्ञापक मानता येत नाही-अशी शंकाताशाची शंका आहे. यावर उत्तररथ
असे उत्तर देता येत, यातविषय वाहिन अयवा, ज्या परिभाषेचा आधारावर-इहान्त
' अहताभूताः ' वा परिभाषेचा आधारवर-ही शंका उपस्थित येथी आहे ती परिभाषा
भाषागत योद्धि कठिण मयवामुळे) अशी परिभाषाच नाही, य ती परिभाषा भादे असे
मातमं ही तया भाषात ' अन्वसवर्णान्तरे ' हे सूत्र प्रवृत्त परिभाषेच ज्ञापक मानले
भादे त्या भाषाच्या आधारामे हे सिद्ध होत येत अन्तरङ्गकार्य प्रवृत्त होण्याचा योग्य
वाच्येवर-इहान्त अन्तरङ्ग कार्य प्रथम इहान्तान्तर-तरा वृद्धि होणारेच अन्तरङ्ग
कार्येचा निमित्ताचा नाश करणारे बहिरङ्ग वाच्ये तात होत असेच तर तसाच टिकाची
' अहताभूताः ' ही परिभाषा त्याच पद्धती, (असे ' भाषाये मर्यादयुक्त ' सू० ३०१०
' गुणवृत्तये ' ण् ' वा वाच्ये अन्तेक विधाने जागी ' इण्-वत् ' असा आदेश
' इ + इ + ण् = ण् ' असा सिध्दता ' वर्येकात्कालात् ' सू० ३०१६ या सूत्राने
वत् ' प्रत्ययात् इहान्त पद्येण भादे ती इहान्त केवळ व लयेच विधाने जागी
' वत् ' हा आदेश ज्ञान अवयवामुळे, य ती प्रत्यय ' इण् अवयवामुळे, ' अण्-वत् ' इहान्त

वृद्धिवाधनार्थत्वादिति चाच्यम् । प्रत्यासत्याऽसवर्णपदेनाभ्यासो नरस्यण्ड-
सवन्ध्यसवर्णाच्च एव प्रहणाच्छास्त्रवाधकल्पनापेक्षया परिभाषाज्ञापक-
त्वस्वैचीन्नित्याच्चेत्याहुः ॥

(पुनहा शंकाकार अशी शंका परितो की) ' इयाय ' इत्यादि स्थलीं सवर्ण-
दीर्घकार्ये अन्तरङ्ग असल्यामुळे तें प्रथम केले तरी सवर्णदीर्घ एकादेशाला पूर्व घर्णाचा
अन्त समजून तो अभ्यास आहे असे मानता येते, व तो ईवर्ण असल्यामुळे, व त्याच्या
लगेच पुढें असवर्ण 'णल् = अ' हा अच् येत असल्यामुळे, ईकाराचे जागीं इयद् आदेश
होण्याकरितां ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हें सूत्र चरितार्थ ठरते. अशा ठिकाणी ' अचिभ्रुधातु'
सू० २७१ या सूत्रानें इयद् आदेश होऊं शकतो (अमे मिद्धान्तीनि म्हटल्यास) तें म्हणणें
बरोबर नाही. (कारण 'अचो ङिति' सू० २५४ हे वृद्धिविधायक सूत्र परसूत्र अस-
ल्यामुळे, ' अचि भ्रुधातु ' या पूर्वसूत्रानें वृद्धीचा बाध होणें शक्य नसल्यामुळे, इयद् आ-
देश न होतां, वृद्धि हाईल. ती वृद्धि न होतां इयद् आदेश व्हावा म्हणून) वृद्धीचा
बाध होण्याकरितां ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हें अपवादात्मक सूत्र केले आहे. (व अशा
रीतीनें तें सूत्र आवश्यक ठरत असल्यामुळे या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं
अशी शंकाकाराची शंका आहे. त्याचा सर्व कटाक्ष ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हें सूत्र
प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं हे सिद्ध करण्याकडे आहे. ' वार्दी भट्टस्य
पठ्यति ' या म्हणीप्रमाणें तो या गोष्टीकडे लक्ष देत नाहीं कीं त्याची शंका बरोबर
टगल्यास जरी ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हें सूत्र या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां येणार नाहीं
तरी ' इयाय, इयेय ' इत्यादि इष्ट रूपें सिद्ध होऊं शकणार नाहीत. त्याचा हेतु इष्ट
रूपासिद्धि होणें हा नसून, सिद्धान्तीचें म्हणणें कोण्यातरी रीतीनें हाणून पाडावें पु-
ढाच दिसतो. तो म्हणतो कीं ' ई+इ+णल् ' अशा स्थितीत सवर्णदीर्घ व वृद्धि या
दोन कार्यांची युगपत् प्राप्ति आहे. पण सवर्णदीर्घकार्ये वृद्धिकार्याच्या मानानें अन्तरङ्ग
असल्यामुळे, सवर्णदीर्घकार्ये प्रथम होऊन ' ई+णल् ' अशी स्थिति झाली असता ' ई'
या एकादेशास ' अन्तादिवच्च ' सू० ७५ या सूत्रान्वये अभ्यासाचा अन्त मानता येतो,
व तसे मानल्यास-म्हणजे ' ई ' हा अभ्यासवर्ण आहे असें मानल्यास-त्याच्या लगेच
पुढें ' णल् =अ ' हा असवर्ण अच् येत असल्यामुळे, त्या ईकाराला ' अचो ङिति '
या सूत्रान्वये वृद्धि न होता, त्या ईकाराचे जागीं इयद् आदेश व्हावा म्हणून ' अभ्यास-
स्यासवर्णे ' हें अपवादात्मक सूत्र मुद्दाम केले आहे; व तें सूत्र आवश्यक असल्यामुळे
या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं. पण त्याची शंका बरोबर आहे असें मानल्यास
' इयाय ' असें इष्ट रूप सिद्ध न होतां, ' ई+अ=इय्+अ=इय ' असें विकृत रूप सिद्ध
होण्याची आपत्ति येईल. या शंकेवर ग्रन्थकार असें उत्तर देतात कीं, ही शंका निरर्थक
आहे; कारण ' पूर्वीऽभ्यास. ' सू० २१७८ या सूत्रान्वये पूर्वखंडाला अभ्यास अशी
संज्ञा होते. यांत ' पूर्व ' हा शब्द सापेक्ष असल्यामुळे त्यानें उत्तरखंडाचा आपोआपच
आक्षेप होतो. अशा रीतीनें पूर्वखंड व उत्तरखंड याचें नेहमी साक्षिण्य राहत असल्यामुळे,

त्या) साक्षिभ्यामुळे ('अभ्यासस्वामयर्गे' या सूत्रातील) 'अवयवे' या पदाने उत्तरपदात असल्यान्या अवयवे अचांचेच प्रश्न होऊ शकत. ('णल्=अ' हा उत्तरपदाचा भाग नसून उत्तरपदाच्या पलीकडे असतो, व त्यामुळे 'अवयवे' या पदाने उत्तरपदाच्या पलीकडे असल्यान्या अवयवे णल्चे प्रश्न परिता येत नाही. सारांश ज्या भाषांतरावर वरील शक्य रचली आहे ती आधार चूक ठरत असल्यामुळे ती शक्य नसते.) दुसरे अर्थ की, 'अभ्यासस्वामयर्गे' हे सूत्र 'अधि भु' या सूत्राने प्राप्त जो इयदादि आदेश, त्याचे याच अशा 'अचो ङिति' या सूत्राचे याच अथवा अपरादान्तक आहे असे मानण्यापेक्षा ते सूत्र प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक आहे हे मानणे आवेक योग्य आहे (कारण दोन्ही सूत्र सारखी प्रमाणमून असल्यामुळे त्याच्यात वाच्यवाचकभाव मानण्यात योग्य आहे, जेथे गत्यन्तर नाही तेथेच वाच्यवाचकभाव मानणे योग्य आहे)

सस च्ये धर्मिग्राहकमानादाह्न रार्णयोः समानकार्यित्य पच ।

('धर्मि' ह्यने परिभाषा, तिचे 'ग्राहक' ह्यने ज्ञापक असे जे 'मान' ह्यने प्रमाण, ते प्रमाण ह्यने 'अभ्यासस्वामयर्गे' हे सूत्र आहे.) हा सूत्रावरून असे स्पष्ट होते की, जेव्हा वर्णकार्ये व अह्नकार्ये एकच कार्येला प्राप्त होते तेव्हाच ही परिभाषा लागू पडते कारण ते ज्ञापकसूत्र अशाच ठिकाणी लागू पडते की जेथे अह्नकार्यांचा जो कार्ये आहे तेच वर्णकार्यांचा कार्ये आहे. (जसे 'इ+इ+णल्' येथे मप्रववा 'इ' ला वृद्धिरूप अह्नकार्ये 'अचो ङिति' ह्या अह्नधिनारातील सूत्राने पावले आहे, तसेच 'अह्न सवर्णे दीर्घे' या सूत्राने त्याच 'इ' ला सवर्णे दीर्घादेशरूपी वर्णकार्ये, ह्यने सधिकाये-पावले आहे दोन्ही कार्यांचा कार्ये एकच असल्यामुळे, ह्या उदाहरणात, प्रकृत परिभाषा लागू पडते व वर्णकार्ये न होता, अह्नकार्ये होत तसेच 'इ+इ+णल्' येथे ज्या 'इ' ला गुणरूपी अह्नकार्ये 'पुगन्तलपूपवव च' ह्या अह्नधिनारातील सूत्राने पावले आहे त्याच 'इ' ला सवर्णादीरूपी वर्णकार्ये पावले आहे ह्यानुन दोन्ही कार्यांचा कार्ये एक असल्यामुळे ह्या उदाहरणात देखील, प्रकृत परिभाषा लागू पडते. परंतु जेथे दोन्ही कार्यांचा कार्ये एक नाही तेथे ही परिभाषा लागू पडत नाही जसे — अशादिपदातील 'गाह्यते' ह्या शब्दाचे छटाचे प्रथमपुरुषाचे दिवचक कर्तितान् 'गान्+अ+आत्मन्' अशा स्थितीत, 'दित आत्मनेपदाना' रे' सू० २२३३ हे सूत्र लावले असता, 'गान्+अ+आत्' अशी स्थिति होते अशा स्थितीत, 'आतो टिब' सू० २२३५ ह्या अह्नधिनारातील सूत्राने अदन्त अह्नपुढे असल्यान्या 'आते' ह्या टिब प्रत्ययाच्या आकारात इयदेश पावला आहे तसेच 'अह्न सवर्णे दीर्घे' ह्याने 'गान्+अ' ह्या ठिकाणी दीर्घादेश पावला आहे दीर्घादेशरूपी वर्णकार्यांचे कार्ये 'गा' ह्यातील 'आ' व त्यापुढे असणारा 'अ' हे आहेत. इयदेशरूपी अह्नकार्यांचा कार्ये 'आते' ह्यातील 'आ' आहे इयदेशरूपी कार्ये अह्नकार्ये असल्यामुळे, व दीर्घादेशरूपी कार्ये वर्णकार्ये असल्यामुळे, ह्या परिभाषेप्रमाणे अह्नकार्ये प्रथम व्हावे, पण येथे अह्न-

कार्यांचे व वार्णकार्यांचे कार्यो भिन्न असल्यामुळे, ही परिभाषा ह्या उदाहरणांत लागू पडत नाही, व वार्णकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, तें प्रथम होते तें प्रथम झाल्यावर अङ्ग अदन्त राहत नाही, आदन्त होते; व त्यामुळे 'आते' ह्यांतिल 'आ' ला इयादेश होत नाही, आणि सवर्णदीर्घरूप एकादेश होऊन 'गा+अ+आते=गा+आते =गते' असें रूप सिद्ध होतें.)

यत्तु समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्व एवैपेति, तत्र । ज्ञापितेऽपीयैपेत्याद्यसिद्धेः सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वाच्च ।

वार्णकार्यांचे व अङ्गकार्यांचे निमित्त एकच असेल तर ही परिभाषा लागू पडते हे ज्ञाने बरोबर नाही, कारण असे मानल्यास, 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र ह्या परिभाषेचे जापक मानलें तरी, 'इयाय' 'इयेय' इत्यादि रूपे सिद्ध होऊं शकणार नाहीत, व 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र पुनः व्यर्थ ठरणारच. ('इ+इ+गल्' ह्या स्थलीं, वृद्धिरूप अङ्गकार्यांचे निमित्त 'गल्' आहे, व सवर्णदीर्घादेशरूपी वार्णकार्यांचे निमित्त मधला 'इ' आहे दोन्ही कार्यांची निमित्त भिन्न असल्यामुळे ही परिभाषा न लावल्यास, वार्णकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे प्रथम होईल, व तें प्रथम केल्यास, 'ई+अ' अशी स्थिति झाल्यावर, वृद्धिरूप बहिरङ्ग कार्य होऊन, 'ऐ+अ=आय्+अ=आय' असे विकृत रूप होईल, 'इयाय' असे शुद्ध रूप होणार नाही. तसेच 'इ+इप्+गल्' ह्या स्थलीं, सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्गकार्य प्रथम केल्यास, 'ईप्+गल्' अशी स्थिति होईल, व लघु उपधा नाहीशी झाल्यामुळे, 'पुगन्तलघूपधस्य च' हे सूत्र लागू पणार नाही, आणि 'इयेय' असे शुद्ध रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही; आणि अशा रीतीने वार्णकार्य प्रथम केल्यास अभ्यासापुढे उत्तरस्वेडात असवर्ण अच् येणे अशक्य असल्यामुळे, 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे सूत्र प्रवृत्त होण्यास कोणतेही उदाहरण मिळू शकणार नाही, व तें सूत्र व्यर्थ ठरेल.)

स्योन इत्यत्र तु वक्ष्यमाणरीत्यास्या अनित्यत्वादप्रवृत्तौ गुणादन्तरङ्गत्वाद्यणादेशः ॥

ही परिभाषा अनित्य आहे असे पुढे सांगणार असल्यामुळे, 'स्योन' ह्या उदाहरणांत ही परिभाषा लागू पडत नाही, व गुणरूपी अङ्गकार्यांच्या मानाने यणादेशरूपी वार्णकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, ते वार्णकार्य प्रथम होते, ('सिव्' ह्या धातूम उणादि 'न' प्रत्यय लावला अमतां, 'सिव्+न' अशा स्थितींत, 'स्यो' शब्द 'सू० -५११' ह्या सूत्राने यकाराच जागीं उद् होऊन 'सि+ऊ+न' अशी स्थिति होते अशा स्थितींत, 'सि' ह्यांतिल इकाराला 'पुगन्तलघूपधस्य च' ह्या सूत्राने, 'न' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, गुणरूपी अङ्गकार्य पावले आहे, व 'इको यगचि' ह्या सूत्राने त्याच इकारास यणादेशरूपी वार्णकार्य पावले आहे. 'न' ह्या धातूकडच्या प्रत्ययाला मानून होणार गुणरूपी अङ्गकार्य बहिरङ्ग आहे, व पूर्वोपस्थित

निमित्तक वार्णकार्य अन्तरङ्ग आहे. ही परिभाषा नित्य मानल्यास, गुणरूपी अङ्ग कार्य प्रथम रहावे पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, चणादेशरूपी अन्तरङ्ग वार्णकार्य प्रथम होतें, व त्यामुळे 'स्यु+न' अशी स्थिति झाल्यावर, गुणरूपी बहिरङ्ग अङ्गकार्य, 'सर्वधातुकार्थधातुकयो' सू. २१६८ ह्या सूत्राने होऊन 'स्योन' अम रूप सिद्ध होत)

न चैवमपीत्यायेत्यादाधियद् दुर्लभस्तत्र वर्तध्ये वृद्ध्यादे स्थानि वस्त्रेणासवर्ण इति प्रतिषेधादिति वाच्यम् । सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव स्थानि यत्वाप्रवृत्तेः ।

ह्या परिभाषेतर्माजं, गुणवृद्धिरूप अङ्गकार्य, एकादेशरूपी वार्णकार्य करण्यापूर्वी केलें तरी, 'इयाव' इत्यादि स्थलीं, अभ्यासवर्णाला इयद् होऊं शकणार नाहीं, कारण ('अच परस्मिन्पूर्वविधौ' सू. ५० ह्या सूत्रान्वये) गुणवृद्धिरूप अजादेश स्थानिवत्त्व मानला पाहिजे, व तो तसा मानल्यास, 'अभ्यासस्यासवर्णे' ह्या सूत्रात 'असवर्णे' अम पद अमरुपामुळे, इयद् उवद् आदेशा अभ्यासवर्णास होणें अशक्य आहे ('इ+इ+गल्=इ+प्+गल्' ह्या ठिकाणीं, वृद्धिरूप अजादेश 'ये' अथवा 'इ+इप्+गल्=इ+प्+गल्' ह्या ठिकाणीं, गुणरूप अजादेश 'ए' ह 'इ'च आहेत अम स्थानिवद्भावानें मानणें भाग आहे, व तसें मानल्यास, अभ्यासवर्णापुढें असवर्ण अच् आहे असें मानता येणार नाहीं, व यामुळे, 'अभ्यास स्यासवर्णे' ह सूत्र प्रवृत्त होऊं शकणार नाहीं, व इयडादेश होऊं शकणार नाहीं,) अशी काणी शक्य केल्यास, हें झणणें बरोबर नाहीं कारण 'अभ्यासस्यासवर्णे' ह सूत्र मुद्दाम केलें असल्यामुळे, गुणवृद्धिरूप अजादेशाला स्थानिवत्त्व मानता येत नाहीं (कारण अशा ठिकाणीं स्थानिवद्भाव मानल्यास, 'अभ्यासस्यासवर्णे' ह्या सूत्रास प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि उदाहरण मिळणार नाहीं, व तें सूत्र केलें असून देखील न केल्यासारखें-झणजे स्वयं ठरणार त मुद्दाम केलें सूत्र स्वयं न ठरावें लागत तें सूत्र जेथें प्रवृत्त होत तेथ स्थानिवद्भाव मानण अयोग्य आहे)

तच्च सामान्यापेक्षमभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डादेशस्य तत्कार्यप्रति बन्धकीभूत स्थानिवत्त्व नेति ।

('अभ्यासस्यासवर्णे' ह सूत्र चरितार्थ ठरावें झणून मानलेल्या घरील नियम -झणजे स्थानिवद्भावनिषेध-त्या सूत्रपुरताच आहे असें समजू नये त्या सूत्रापासून निघणारा घरील नियम) सर्वसामान्य नियम आहे असें समजावें, व जेथें उत्तरखंडा तील अजादेश स्थानिवत्त्व मानल्यास, स्थानिवद्भावामुळे, तो अभ्यासास होणाऱ्या कार्यांचा प्रतिबधक होत असेल तेथें स्थानिवद्भाव मानू नये (व अभ्यासास सांगितलेलें कार्य कराव)

अत एथारतांत्वादी यणादेशस्य स्थानिवत्त्वाद्भ्यासस्य द्रुलोप इति दीर्घो दुर्लभ इत्यपास्तम् । दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च ।

ह्यण्वच 'आरति' इत्यादि स्थली, यणादेशात् स्थानिवद्भाव प्राप्त होत अस्यामुळे, 'द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' सू० १७४ ह्या सूत्राने अभ्यासचा दीर्घ होऊं शकत नाही, असे जर कीर्ती झगेल तर, वर सांगितलेल्या नियमाप्रमाणे, ते ह्यागे बुद्धीचे दर्शन, दुसरे असे की, दीर्घविधि करतेंवेली स्थानिवद्भाव मानतां येत नाही. ('आरति' हे 'ऋ' घटूचें यद्बलुकाच्या लयाच्या प्रथम पुरुषाचें बहुवचन आहे. 'मूचिमूचिमुच्युक्त्वर्थान्निम्नो यद् वाच्यः' ह्या २६३० सूत्रावरील वार्तिहाने 'ऋ' घटून यद् होऊन, 'यदोऽचि च' सू० २६५० ह्या सूत्राने यद्बलुक् होतो. नंतर 'मन्यङोः' सू० २३९५ ह्या सूत्राने द्विवचन होऊन 'ऋ+ऋ+सि' अशी स्थिति झाली असता, 'उरत्' सू० २२४४ ह्या सूत्राने अभ्यास ऋवर्गाचे जागीं अकार होऊन, 'उरणपरः' सू० ७० ह्याने 'अ' पुढे रकारागम होऊन, व त्या रकाराचा 'ह्लादि-दीप.' सू० २१७५ ह्याने लोप होऊन, व 'अद्भ्यस्तात्' सू० २४७९ ह्याने 'ञ्' चे जागीं 'अन्' होऊन, 'अ+ऋ+अति' अशी स्थिति झाली असता, 'ऋतञ्' सू० २६५३ ह्या सूत्राने अभ्यासवर्गाला 'रक्' आगम होऊन 'अर्+ऋ+अति' अशी स्थिति होते. असा स्थितेत, 'ऋ' च्या पुढे 'अ' आल्यामुळे, 'ह्रौं यणाच्च' सू० ४७ ह्या सूत्राने ऋकाराचे जागीं यणादेश-ह्यणजे 'र्'-होऊन, 'अर्+र्+अति' अशी स्थिति झाली असता, 'रो रि' सू० १७३ ह्या सूत्रान्वये, रेफापुढे रेफ आल्यामुळे, पूर्वे रेफाचा लोप होऊन, 'द्रुलोपे' सू० १७४ ह्या सूत्राने रेफापूवीं अमलेल्या 'अ' चा दीर्घ होतो, आणि 'आरति' असे रूप होते. येथे शंकाकार अशी शंका करितो कीं, ऋकाराचे जागीं झालेला यणादेश रकार झाला 'अच परस्मिन्' सू० ५० ह्या सूत्रान्वये स्थानिवत्त्व मानले पाहिजे-ह्यणजे यणादेश रकार 'ऋ'च आहे असे मानले पाहिजे-व तसें मानल्यास, 'रो रि' व 'द्रुलोपे' हीं सूत्रे प्रवृत्त होऊं शकत नाहीत, व त्यामुळे पूर्वे रकाराचा लोप व 'अ' चा दीर्घ होऊं शकत नाही ह्या शंकेला उत्तर हे आहे कीं, उत्तरखंडातील अचाचे जागीं होणारा आदेश, स्थानिवद्भाव मानल्यास, जर अभ्यासाम होणाऱ्या कार्याचा प्रतिबंधक होत असेल तर, तशा टिकाणीं स्थानिवद्भाव मानूं नये असा सर्वमाधा-रण नियम असण्यामुळे, 'ऋ' ह्या उत्तरखंडातील अचाचे जागीं, झालेला यणादेश 'र्' झाला, स्थानिवद्भावाने, 'ऋ' असे मानतां येत नाही, कारण स्थानिवद्भाव मानल्यास अभ्यासवर्गाला होणाऱ्या रसंपरूपी कार्याचा व 'अ' चा दीर्घ होणे ह्या कार्याचा तो प्रतिबंधक होईल-ह्यणजे तो तो कार्ये होऊं देणार नाही. ह्यण्व येथे स्थानिवद्भाव मानणें बरोबर नाही, दुसरे असे की, 'रो रि' हे अविशुद्धाण्डातील सूत्र असल्यामुळे, त्या सूत्राने सांगितलेले कार्ये करिताना, 'पूर्वप्रसिद्धे न स्थानिवत्' ह्या वार्तिशान्वये, स्थानिवद्भाव मानतां येत नाही तसेच 'द्रुलोपे' ह्या सूत्राने

धीर्घविधि करतेवेळीं, ' न पदान्त द्विवचन ' सू० ५१ ह्या निरवयवक सूत्रान्तरें, स्थानिवद्भाव मानता येत नाही.)

अविविधादित्यत्र तु स्थानिपरंतेत्यद् भवत्येव । तस्य स्थानिवन्व-
स्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकत्वाभावात् ॥

' अरिविधात् ' ह्या स्थली, आदेशाला स्थानिवद्भाव होत असल्यामुळे, ' इयद् ' होतो. येथें स्थानिवद्भाव, अभ्यासाम होणाऱ्या कोणत्याहि कार्याचा प्रतिबंधक होत नसल्यामुळे, तो मानण्यास कांहीं हरकत नाही. (' अरिविधात् ' हें ' ऋ ' धातूच्या यद्भुक्त्वाचें आशीर्ललाचें प्रथम पुरुषाचें एकवचनावें रूप आहे ते असें सिद्ध होतें— ' ऋ+ऋ+धात् = अर्+ऋ+धात् = अ+ऋ+धात् = अरि+ऋ+धात् ' येथें ' ऋतश्च ' सू० २६५३ ह्या सूत्रानें अभ्यासाला ' रिक् ' भागम झाला आहे असा स्थितोत्, ' रि ' ह्यातील इकारास ' इको यणचि ' ह्या सूत्रानें यणादेशरूपी वार्गकार्य प्राप्त झालें आहे तसेंच ' अभ्यासस्यासवर्गे ' सू० २२९० ह्या सूत्रानें त्या इकारास इयद्रूपी अङ्गकार्य प्राप्त झालें आहे. प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, अङ्गकार्य बलवत्तर असल्यामुळे, अभ्यासातील इकाराचे जागीं इयद् ची व तसेंच ' रिद् शयण्णिङ्क्षु ' सू० २३०७ ह्या सूत्रानें ऋचे जागीं ' रि ' ची प्रथम प्राप्ति होणे पण ' रिद् शरक् ' हें सूत्र ' अभ्यासस्यासवर्गे ' ह्या सूत्राच्या मानानें परसूत्र असल्यामुळे, त्या सूत्राने सांगितलेलें कार्य प्रथम होऊन, ' अरि+रि+धात् ' अशी स्थिति झाली असता, ' ऋ ' चे जागीं झालेला ' रि ' ह्या आदेशास, ' अच परस्मिन् ' ह्या सूत्रान्वये स्थानिवद्भावाने हा ' ऋ ' च आहे असें मानल्याशिवाय, ' अभ्यासस्यासवर्गे ' हें सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाही, आणि येथें स्थानिवद्भाव मानण्यास कांहीं हरकत नाही, कारण स्थानिवद्भाव अभ्यासकार्याचा प्रतिबन्धक होत नाही म्हणून ' रि ' ह्या आदेशाला स्थानिवद्भावानें ' ऋ ' अस मानून, मागल्या ' रि ' ह्यातील ' इ ' ला इयडादेश होतो, व ' अरिर्+रि+धात्=अरिविधात् ' असें रूप सिद्ध होतें.)

इयं चाङ्गसंनिधन्याङ्ग पचेति स्मरितो वेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि कुमार्यं इत्यादौ यणुत्तरमाहुक्तः ।

ही परिभाषा, अङ्गाधिकारात सांगितलेलें कार्य अङ्गाला—ह्मने अङ्गव्यवाला—करणें झाल्यासच, लागू पडते असें ' स्मरितो वा ' ८-२-६ ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितलेलें आहे, व त्या भाष्यात ' कुमार्यं ' इत्यादि स्थली, यणादेश झाल्यावर ' आद् ' होतो असें झालें आहे (अङ्गाधिकारात अङ्गाला कार्य सांगितलेलें आहे, व तसेंच प्रत्ययालाहि कार्य सांगितलेलें आहे. जेथें अङ्गाधिकारोक्त कार्य अङ्गाला होतें तेथें ही परिभाषा लागते, पण जेथें अङ्गाधिकारोक्त कार्य प्रत्ययाला होतें तेथें ही परिभाषा लागत नाही जसें—' कुमारि+ङे=कुमारी+प् ' असा स्थितोत्, ' इको यणचि ' याने यणादेश होऊन ' कुमार्यं+प् ' अशी स्थिति झाली असता, ' आप्तया. ' सू०

२६८ ह्या सूत्रानें ' ए ' ह्या प्रत्ययाला ' आट् ' आगम होऊन, ' कुमार्ये + आ + ए ' अर्था स्थिति झाली असतां, ' आटश्च ' सू० २६९ ह्या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेश होऊन ' कुमार्ये ' असे रूप होते. ह्या उदाहरणांत ' आप्नधाः ' ह्या अङ्गाधिकारां-
नल सूत्राने आडागमरूपी कार्य, अङ्गाला झालें नसून, प्रत्ययाला झालें आहे. अङ्गाला ते कार्य होणें सांगितले असतं तर, ' आट् ' प्रथम होऊन मग ' इको यगचि ' ह्या सूत्रानें होणारे वाणकार्य झालें असतें; पण प्रत्ययाला वाणकार्य झालें असल्यामुळे, प्रकृत परिभाषा येथे लागू पडत नाही, व अन्तरङ्ग वाणकार्य प्रथम होऊन आडागम-
रूपी बहिरङ्ग अङ्गकार्य नंतर होते.)

इयं चानित्या च्छ्वोरिति सतुग्निदेशात् । अन्यथाङ्गत्वात्पूर्वं तुक् :
शादेशे तुकोऽप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तर ॥ ५९ ॥

' च्छ्वोः शूट् ' सू० २५६१ ह्या सूत्रांत ' च्छ् ' असा सतुक् निदेश केला अस-
ल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य ठरते. ही अनित्य न मानल्यास, ' च्छ्वोः शूट् ' येथील तुगागमसहित छकाराचें ग्रहण व्यर्थ ठरते; कारण छकाराचे जागी शकार होणें हे अङ्गाधिकारोक्त अङ्गकार्य असल्यामुळे (व ' छे च ' सू० १४६ ह्या सूत्रानें होणारे कार्य वाणकार्य असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे) ' तुक् ' होण्यापूर्वीच ' छ् ' चे जागी ' श् ' असा आदेश होऊन (छ नाहीसा झाल्यामुळे, ' छे च ' ह्या सूत्रानें) तुक् झालाच नसता. (पाणिनीने ' च्छ्वोः शूट् ' असे सूत्र न करितां, ' च्छ्वोः शूट् ' असे सूत्र कां केले ? ' प्रच्छ्, ' गच्छ्, ' यच्छ् ' इत्यादि टिकाणीं जो सतुक्क ' छ् ' सांपडतो तो ' छे च ' ह्या सूत्रानें होत असतो, आणि हें वाणकार्य आहे. ' च्छ्वोः शूट् ' ह्या सूत्राने होणारे कार्य अङ्गकार्य असल्यामुळे, ही परिभाषा नित्य मानल्यास, ह्या परिभाषेप्रमाणे तें कार्य प्रथम होणारच ' प्रच्छ् + नश्, ' ' विच्छ् + नश् ' इत्यादि स्थलां ' यजयाच ' सू० ३२६८ या सूत्राने होणारा ' नश् ' प्रत्यय पुढें असतां, अङ्गकार्य प्रथम होऊन, ' च्छ्वोः शूट् ' असे सूत्र असते तरी ' छ् ' चे जागी ' श् ' होऊन ' प्रश्, ' ' विश्, ' इत्यादि रूपे सिद्ध होऊ शकल्या असतीं, व ' छ् ' चे जागी ' श् ' झाल्यावर, तुगागम प्राप्तीचा संभव नसूता. तरी पण पाणिनीने ' च्छ्वोः शूट् ' ह्या सूत्रांत तुगागमसहित छकाराचें ग्रहण केलें आहे. त्यावरून हे स्पष्ट होतें की, ही परिभाषा अनित्य आहे-झणजे केव्हा केव्हां वाणकार्य प्रथम होऊन नंतर अङ्गकार्य होतें, व वाणकार्य प्रथम होऊन सतुक्क ' छ् ' झाल्यास, त्याचोहि जागी ' श् ' व्हावा झणून, सूत्रांत सतुक्क छग्रहण केलें आहे.) ह्या विषय याची इतर प्रथात विचारपूर्वक खर्ची केले आहे

परिभाषा ५६

नन्वेवं सेदुप इत्यादी क्यसोरन्तरङ्गरयादिदि ततः सम्प्रसारणेऽपीटः श्रयणापत्तिरिति चेत् । अत्र केचित् ।

(प. ५१ ते ५६ एवमथाथ जर प. ५० च्या अत्रवाद मानण्या तर) 'सेदुपः' इत्यादि स्थली ' ऋम् ' प्रथयाला, इडागमकार्ये अन्तरङ्ग अमल्यामुळे, इडागम झाल्यावर सम्प्रसारण केल्यानंतर इडागमाचे देखील श्रवण होण्याची आपत्ति येईल- ह्मणजे इडागमाचे जागी होणारा यणादेश देखील त्या रूपांत राहण्याची आपत्ति येईल. (' सद् + लिट् ' अशा स्थितीत ' भाषायां सद्वमधुवः ' सू० ३०९७ या सूत्राने लिटाचे जागी ' ऋम्=वस् ' असा आदेश होतो व तो स्थानिवद्भावाने लिट् मानला जात असल्यामुळे, ' लिटि धातोरनभ्यासस्य ' सू० २१७७ या सूत्राने द्विवचन होऊन व ' अत एकहन्मध्ये ' सू० २२६० या सूत्राने अभ्यासलोप व पृत्व होऊन ' सेद्+वस् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' वम् ' हा बलादि आर्धधानुकप्रत्यय असल्यामुळे ' वम्बेकाजात् ' सू० ३०९६ या नियमाने ' वम् ' ला इडागम होऊन ' सेद्+इ+वम्=येदिवम् ' असे रूप होते, व हा शब्द कृप्रत्ययान्त अमल्यामुळे, ' कृत्प्रदितसमासाश्च ' सू० १७९ या सूत्रान्वये त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होते. या प्रातिपदिकाम् द्वितीयेच्या बहुवचनाचा ' शम् ' प्रत्यय लावला असतां, ' सेदि. वस्+शस् ' अशा स्थितीत ' वसोः सम्प्रसारणम् ' सू० ४३५ या सूत्राने ' वम् ' यांतील वकाराला सम्प्रसारण होऊन ' सेदि+उ+अम्+शम् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' सम्प्रसारणाच्च ' सू० ३३० या सूत्राने पूर्वरूप पुरादेश होऊन ' सेदि+उस्+शस् (अस्) ' अशा स्थितीत ' इको यणचि ' या सूत्राने ' सेदि ' यांतील इकाराचे जागी यणादेश होऊन ' सेदुपः ' असे रूप होण्याची आपत्ति येते, व या रूपांत इडा- राचे जागी झालेला यणादेश दिसतो व ' सेदुपः ' असे इट रूप सिद्ध होऊं द्याय नाहीं. तसे रूप सिद्ध व्हावे) ह्मणून कांही वैयाकरण ही परिभाषा सांगतात —

अकृतञ्यूहाः पाणिनीयाः ॥ ५६ ॥

“ पुढें प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्ये केल्यानंतर जर पूर्वी प्राप्त झालेल्या अन्तरङ्ग- कार्यांचें निमित्त नष्ट होत असेल तर तसे अन्तरङ्गकार्ये करूं नये असे पाणिनीयाः अनुयायांचें मत आहे.”

१ न कृतो विशिष्ट ऊहो निश्चयः शास्त्रप्रवृत्तिविषयो वैरित्यर्थः । भावि- निमित्तचिनादा इत्यभ्याहारः । बहिरङ्गेणान्तरङ्गस्य निमित्तचिनादा पद्वा- र्त्संभावितेऽन्तरङ्गं नेति यावन् ॥

‘ अन्तरङ्गशास्त्राच्या प्रवृत्तीच्या विषयांत ज्यांनी विशिष्ट प्रकारचा निश्चय केव्हा नाही’ असा ‘अहूनम्यूताः’ या शब्दाचा अर्थ आहे या परिभाषेत ‘भाविनिमित्तचिनादा’

ह पद अभ्याहृत करावे—ह्यगजे ' भाविनिमित्तविनाशे अकृतन्यूहाः पाणिनीयाः ' अशी परिभाषा पठित करावी,—व या परिभाषेचा अर्थ असा समजावा कीं पुढें प्राप्त होणाऱ्या बहिरङ्गकार्यांनिं पूर्वी प्राप्त झालेल्या अन्तरङ्गकार्यांच्या निमित्ताचा नाश होण्याचा संभव असेल तर तसे अन्तरङ्गकार्य करू नये (अन्तरङ्गकार्य करतवेळीं पूर्वी झालेले बहिरङ्गकार्य किंवा युगपत् प्राप्त झालेले बहिरङ्गकार्य असिद्ध समजावे असें पं० ५० मध्ये सांगितले आहे. अन्तरङ्गकार्य केल्यानंतर पुढे प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्य असिद्ध समजावे असे त्या परिभाषेन सांगितले नसल्यामुळे, भविष्यत्—ह्यगजे पुढे प्राप्त होणारे—बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरत नाही, व तें करण्यास कोणताही प्रयत्न नाही असे आज्ञेभाष्य सिद्ध होतें. पण अन्तरङ्गकार्य केल्यावर पुढे प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्य जर असे असेल कीं तें केल्यानें पूर्वी झालेल्या अन्तरङ्गकार्यांच्या निमित्ताचा नाश होतो किंवा होण्याचा संभव आहे तर तशा ठिकाणी तसे अन्तरङ्गकार्य न करितां बहिरङ्गकार्यच करावे असें पाणिनीचे अनुयायी ह्मणतात यावरून हें स्पष्ट होतें कीं अन्तरङ्गकार्य नेहमी प्रथमच झाले पाहिजे असा पाणिनीच्या अनुयायांचा आग्रह नाही. वर सांगितल्या प्रकारच्या बहिरङ्गकार्यांची प्राप्ति झाल्यास अन्तरङ्गकार्य करूं नये असे त्याचें मत आहे. दाक्षिणातींनी या परिभाषेचा अर्थ ' निमित्तविनाशोन्मुख दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्ति ' असा केला आहे, व या पंक्तीचा अर्थ देखील वर प्रमाणेंच आहे. ही परिभाषा असल्यामुळे, ' सेद्+वस् ' येषु ' वस् ' प्रत्ययाला मानून जरी इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्य प्राप्त झाले आहे तरी पुढे ' सेद्+वस् ' याला ' शस् ' प्रत्यय लावतवेळीं त्या प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे ज समप्रसारणरूपी बहिरङ्गकार्य होणार आहे त्या कार्यान ' वस् ' यातील वकाराचा उच्चार होऊन अन्तरङ्गकार्यांचें निमित्त जें ' वस् ' प्रत्ययाचें बलादित्व त्याचा नाश होणार असल्यामुळे, इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्य न करिता समप्रसारणरूपी बहिरङ्गकार्यच करावे, व तसें केल्यास ' सेद् + वस् + शस्=सेद् + उ + अस् + शस् ' अशा स्थितीत ' समप्रसारणाच्च ' या सूत्रानें पूर्वरूप एकादेश होऊन ' सेद् + उस् + शस् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' आदेशप्रत्यययो.' सू० २१२ या सूत्रानें पठ होऊन ' सेदुप्+अस्=सेदुप् ' असें इष्टरूप सिद्ध होतें.)

अत्र च ज्ञापकं समर्थानां प्रथमादिति सूत्रे समर्थानामिति । तद्धि सृष्टियतादिभ्यः कृतदीर्घेभ्यः प्रत्ययोत्पत्यर्थम् । अन्यथान्तरङ्गन्वादीषु कृत एव प्रत्ययप्राप्त्या तद्व्यर्थता स्पष्टेय । तत्र हि भाविन्यादिवृद्ध्या सवर्णाच्-त्विनाशः स्पष्ट एव ॥

' समर्थानां प्रथमाद्वा ' सू० १०७२ या सूत्रातील ' समर्थानाम् ' हें पद या परिभाषेचें ज्ञापक आहे, व तें पद त्या सूत्रांत अशाकरितां घातले आहे कीं, 'सृष्टियत' इत्यादि स्थलीं सवर्णदीर्घरूप सन्धिकार्ये प्रथम केल्यावर तशा सिद्ध झालेल्या शब्दाहून प्रायस श्वावा. ही परिभाषा नमती तर सवर्णदीर्घकार्ये अन्तरङ्ग असल्यामुळे प्रथम

झालेंच असतें व नंतर प्रत्यय लागून प्रत्ययनिमित्तकार्य झालें असतें व वरील सूत्रांत ' समर्थानाम् ' हें पद घालण्याची कांहींच गरज नव्हती. 'संस्थितिः' इत्यादि उदाहरणांत पुढें आद्यचाला होणाऱ्या वृद्धिनिं सवर्णदीर्घांचे निमित्त-क्षणजे एका अचापुढें दुसरा सवर्ण ' अच् ' असणे-त्या निमित्ताचा नाश होतो हें स्पष्ट आहे. ('सूथित+इम्+इन्' येथे ' अत् इन् ' सू० १०९५ या सूत्रानें अपत्यार्थें ' इन् ' प्रत्यय झाल्या आहे व ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' सू० ६५० या सूत्रानें ' इम् ' प्रत्ययाचा लुक् होतो व इन् प्रत्यय 'जित्' असल्यामुळें, ' तद्धितेष्वचामादेः' सू० १०७५ या सूत्रानें आद्यचाला वृद्धि पावली आहे. ' सूथित + इन् = सु + उथित + इन् ' या स्थलीं अलीकडे असलेल्या सवर्ण उकाररूपी निमित्तामुळें सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्गकार्य प्राप्त झाले आहे व त्यानंतर ' इन् ' प्रत्यय लागला असतां पलीकडे असणाऱ्या इन्-प्रत्ययरूपी निमित्तामुळे वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्य प्राप्त झाले आहे. ही परिभाषा नसनी तर अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घकार्य प्रथम झालेंच असतें व नंतर बहिरङ्ग वृद्धिकार्य झालें असें व त्यामुळे ' समर्थानां प्रथमाद्वा ' या सूत्रातील ' समर्थानाम् ' हें पद धर्ये ठरलें असतें. पण ही परिभाषा असल्यामुळें, पाणिनीला हें माहित होतें कीं ' संस्थितिः ' इत्यादि उदाहरणांत पुढे प्राप्त होणारें बहिरङ्गकार्य असें आहे कीं, तें झाल्यानें अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश होणार व त्यामुळें अन्तरङ्गकार्य न होतां बहिरङ्गकार्यच होईल आणि तसें झाल्यास इष्टरूपसिद्धि होणार नाही. तसें न व्हावें ह्मणून, ही परिभाषा असल्यामुळें, त्याला ' समर्थानां प्रथमाद्वा ' या सूत्रांत ' समर्थानाम् ' हें पद मुद्दाम घालवें लागलें व त्या पदाचा अर्थ ' वृत्सन्धिकार्याणाम् ' असा आहे. अशा रीतीनें, ही परिभाषा असल्यामुळें, तें पद चरितार्थ होऊन या परिभाषेचें स्थापक ठरतें. हे पद सूत्रांत घातलें असल्यामुळें जरी सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा पुढें होणाऱ्या बहिरङ्ग वृद्धिकार्यानें विनाश होणार आहे तरी तें कार्य प्रथम करावें व नंतर प्रत्यय लावून प्रत्ययनिमित्तकार्य करावें असें स्पष्ट होतें.)

न चात्रैकादेशप्रवृत्तिसमये वृद्धयप्राप्त्यैकादेशे कृत आदेशे वृद्धेः प्राप्तावपि तन्निमित्तविनाशाभाव इति याच्यम् । तद्द्वारैव तन्निमित्तविनाशसत्त्वेनाक्षनेः ॥

' सूथित ' इत्यादि स्थलीं एकादेश होण्याचे वेळीं वृद्धीची प्राप्तीच नाही; एकादेश झाल्यावरच वृद्धिकार्य प्राप्त होतें, व तें कार्य (ज्या दोन सवर्ण अचांचे जागी सवर्णदीर्घ आदेश झाला आहे त्यांपैकीं एकाहि अचाला प्राप्त होत नसून त्यांचे जागी झालेल्या) आदेशास जरी प्राप्त होतें तरी त्या वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्यानें अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा विनाश होत नाही (विनाश आदेशाचा होतो. ह्मणून या स्थलीं सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्गकार्य केल्यावर ज्या वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्याची प्राप्ति होते तें अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचे मक्षान् विनाशक नसल्यामुळें, अशा टिपाणी प्रवृत्त-

रिभाषा लागूच पडत नाही व त्यामुळे ' समर्थानाम् ' हे पद या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाही)- असे कौणी ह्मटल्यास, तें ह्मणणे बरोबर नाही, कारण त्या आदेशाच्या नाशानें, ज्याचे जागी तो आदेश झाला आहे व जे सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्ग कार्याचीं निमित्त आहेत त्याचा नाश होतोच, व त्यामुळे आमच्या-ह्मणजे ग्रन्थकाराच्या -ह्मणण्यात काहीं दोष येत नाही, (साराश बरील शकेवर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं जरी वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्यानिं प्रकृत उदाहरणात ज्या दोन सवर्ण उकाराचे जागीं दीर्घ उकारादेश झाला आहे त्याचा साक्षात् नाश होत नसून सवर्ण-दीर्घ आदेशाचा-ह्मणजे उकाराचा-नाश होतो तरी ज्या अर्थां तो उकारादेश देणे सवर्ण उकाराचे जागीं झाला आहे त्या अर्थां त्या आदेशाच्या नाशानें, ज्याचे जागीं तो झाला आहे त्याचा, नाश परंपरेनें होतोच. म्हणून प्रकृत उदाहरणात पुढें प्राप्त होणारें बहिरङ्गकार्य असें आहे कीं जें अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचें विनाशक होतें असें जें आम्ही वर म्हटले आहे तें म्हणणें चूक ठरत नाही, व बरील उदाहरणात प्रकृत परिभाषा लागू पडते.)

न च सौत्थितौ बहिरङ्गत्तया वृद्धेरसिद्धत्वान्न तन्निमित्तविनाश इति वाच्यम् । समर्थग्रहणेनैतद्विषये तस्या अप्रवृत्तेरपि ज्ञापनात् ॥

(पुन्हा शवाकार अशी शका करितो कीं) ' सौत्थिति ' या स्थलीं वृद्धिकार्यं बहिरङ्ग असल्यामुळे असिद्ध ठरत, आणि त्यामुळे अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश सिद्ध होत नाही. (शक'काराची शका अशी आहे कीं, ' सुत्थित + क्स् + इन् = सुत्थित + ० + इन् ' या स्थलीं बहिरङ्ग वृद्धिकार्यं करून उकाराचा आशर केल्यावर ते वृद्धिकार्यं बहिरङ्ग असल्यामुळे प० ५० प्रमाणें असिद्ध ठरतें, व आकार झालाच नसून तो उकारच आहे असें मानता येतें व त्यामुळे एकादेशाचा किंवा त्या एकादेशाच्या द्वारा एकादेशाच्या निमित्ताचा नाश झाला नाही असें आपोआपच सिद्ध होतें. म्हणून अशा ठिकाणीं पुढें प्राप्त झालेलें बहिरङ्गकार्य पूर्वी झालेल्या अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचें विनाशक आहे हें म्हणणें बरोबर ठरत नाही-या शकेवर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं ही शका बरोबर नाही, कारण ' समर्थाना प्रथमाद्वा ' या सूत्रांतिल ' समर्थानाम् ' या पदानें जशी प्रकृत परिभाषा ज्ञापित होते त्याचप्रमाणें त्या ' समर्थ ' पदानें हें देखील ज्ञापित होतें कीं, जेथे ही परिभाषा लागते तेथें अन्तरङ्गपरिभाषा-प० ५०-प्रकृत होऊ शकत नाही (कारण ' यावता विना न चारितार्थं लक्ष्यनिर्णयम् ' या म्यायान्वय, ' समर्थानाम् ' हें पद चरितार्थ ठरण्याकरितां जेथेच गोष्टी मानणें आवश्यक आहे तेवढ्या सर्व मानल्याच पाहिजेत. जेथें प्रकृत परिभाषा लागते तेथें अन्तरङ्गपरिभाषा देखील लागते असें मानल्यास, ' समर्थानाम् ' हें पद व्यर्थ ठरेल, कारण अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचें विनाशक बहिरङ्गकार्य पुढें प्राप्त झाल्यास तें असिद्ध ठरतें असें मानलें तर, ' समर्थानां प्रथमाद्वा ' या सूत्रात ' समर्थानाम् ' हें पद नसणें तरी सवर्णदीर्घ कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे तें प्रथम होईलच, व तें झाल्यावर बहिरङ्ग

पावाने अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा विनाश झाला असाही तसे कार्य प. ५० प्रमाणे अमिद् श्रुत अमल्यामुळे, अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश झाल्याच नाही असे मानता येते. मग 'ममर्थांनाम्' हे पद सूत्रांत घालण्याची गरज काय होती ? पण ज्या अर्थी ते पद सूत्रांत मुद्दाम घालले आहे त्या अर्थी हे देखील मानणे भाग आहे की, जेथे प्रकृतपरिभाषा लागू पडते तेथे अन्तरङ्गपरिभाषा प्रकृत होऊ शकत नाही.)

यत्तु समर्थग्रहणेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव घाप्यत इति । तन्न । अस्मिद्धपरिभाषया समकालप्राप्तबहिरङ्गस्य पूर्वज्ञातबहिरङ्गस्य चान्तरङ्गे कर्तव्येऽसिद्धत्वं योष्यते न तु जातेऽन्तरङ्गे तस्य तत्त्वं योष्यते मानाभावात् फलाभावाच्च । एवं च सूथितादायेकादेशस्य परिभाषासाध्यत्वाभावेन तदनित्यत्वज्ञापनासम्भवात् ॥

(पुढी शकावर अशी शका करतो की) 'ममर्थांनाम् प्रथमाद्वा' या सूत्रातील 'ममर्थांनाम्' या पदाने (प्रकृतपरिभाषा ज्ञापित न होती,) अन्तरङ्गपरिभाषा अनिय आहे पण्डच ज्ञापित होत (व ती अनिय अमल्यामुळे, फोंडे फोंडे जसे अन्तरङ्गकार्य प्रथम होत तसे बहिरङ्गकार्य देखील प्रथम होत, त्यामुळे 'सु+उत्थित+इन्' या स्थली आद्यचतुद्विरूप बहिरङ्गकार्य प्रथम केल्यास, 'सो + उत्थित + इन्' अशा स्थितोत 'पुषोऽथवायात्र' सू० ६१ या सूत्राने सो' ये जागी 'आव्' असा आदेश होऊन व 'यग्येति च' सू० ३११ या सूत्राने 'उत्थित' यातील अन्त्य अकाराचा लोप होऊन 'मावुत्थिति' असे विकृत रूप होईल व 'सौत्थिति' असे इष्ट रूप सिद्ध होणार नाही तसे न दहाव व अन्तरङ्ग सन्धिकार्यच प्रथम कराव आणि त्यानंतर ताद्विप्रप्रथय लावून प्रत्ययनिमित्तक बहिरङ्ग घुष्टिकार्य करावे हे सांगण्याकरिता वरील सूत्रात 'ममर्थ' पदाचे ग्रहण केले आहे, व अशा रीतीने त्या पदाचे ग्रहण धरितार्थ श्रुत अमल्यामुळे, ते पद प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाही-अशी शंकाकाराने शका केली असा प्रत्यकार म्हणतात की) ही शका बरोबर नाही, कारण अन्तरङ्गपरिभाषेने पूर्वी झालेल किंवा युगपत् प्राप्त अमललेच बहिरङ्गकार्य अमिद् श्रुते; अन्तरङ्गकार्य होऊन गेल्यानंतर पुढ प्राप्त झालेले बहिरङ्गकार्य त्या परिभाषेने अमिद् न्वन नाही, कारण तसे मानण्यास कोणताही प्रमाण नाही व तसे मानल्याने-म्हणजे पुढ प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्य अमिद् मानल्याने-कोणताही फल निष्पन्न होत नाही. (पुढ प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्य अमिद् मानल्याने इष्टरूपसिद्धि हाण्यात मदत होत असेल व तसे न मानल्याने इष्टरूपसिद्धि होऊ शकत नसेल तरच ते कार्य अमिद् मानण्यात पायदा आहे पण वस्तुस्थिति तशी नमल्यामुळे, पुढे प्राप्त होणाऱ्या बहिरङ्गकार्यास अमिद् मानण्याची कांहीच गरज नाही सारास वर सांगितल्याप्रमाणे अन्तरङ्गपरिभाषा दानच ठिकाणी-म्हणजे (१) जेथे पूर्वी बहिरङ्ग कार्य होऊन गेले आहे व (२) जेथे बहिरङ्गकार्याची युगपत् प्राप्ते आहे तेथेच-उपस्थित होत अमल्यामुळे, 'सूथित'

इत्यादि स्थलीं एकादेश करतेवेळीं अन्तरङ्ग परिभाषेची उपास्थितीच होत नाहीं, कारण 'सु+उत्थित' या ठिकाणीं सन्धिकार्य करतेवेळीं कोणतेहि बहिरङ्गकार्य प्राप्त होत नसते. सन्धिकार्य झाल्यानंतरच 'इञ्' प्रत्यय लागतो व त्यावेळीं बहिरङ्गकार्याची प्राप्ति होते) म्हणून 'सुत्थित' इत्यादि स्थलीं एकादेश प्रथम होण्याकरितां अन्तरङ्गपरिभाषेच्या सहा-याची कोणत्याहि रीतीनें गरज पडत नसल्यामुळें, 'समर्थ' या पदानें अन्तरङ्गपरिभाषेचे अनित्यत्व ज्ञापित होऊं शकत नाहीं. (साराश 'सौथितिः' इत्यादि उदाहरणांत पुढें प्राप्त होणारें आद्यवृद्धिरूप बहिरङ्गकार्य जर अन्तरङ्गपरिभाषेनें असिद्ध मानतां आले असतें व त्यामुळें 'सौथितिः' इत्यादि रूपें सिद्ध होऊं शकलीं नसतीं तर तशीं रूपें सिद्ध होण्याकरितां अन्तरङ्ग परिभाषा अनि य मानण्याची गरज पडली अमती. पण 'सौथितिः' इत्यादि उदाहरणें अन्तरङ्गपरिभाषेच्या कक्षत येत नसल्यामुळें-ह्मणजे त्यांना अन्तरङ्गपरिभाषा मुळींच लागू पडत नसल्यामुळें-'समर्थ' पदग्रहणानें त्या परिभाषेचें अनित्यत्व ज्ञापित होतें हें म्हणणें बरोबर नाहीं.)

अन्तरङ्गानपि विधीनित्यादरेप्यस्यामेवान्तर्भावः । एतत्प्रवृत्तौ च निमित्तविनाशसम्भावनापि निमित्तम् । अत एव गोमहृण्डीत्यादौ हल्-ञ्यादिलोपो न । अन्यथा हल्इयादिलोपकाले सामासिकलुकोऽप्राप्त्या तदुत्तर चापहार्याभावाद्प्राप्त्या लोपस्यैवापत्तेः । अस्ति चात्रापि यदि लोपो न स्यात्तर्हि लुक् स्यादिति सम्भावना ।

'अन्तरङ्गानपि विधीन्' इत्यादि परिभाषा-ह्मणजे परिभाषा ५२ व ५४ या-प्रकृतपरिभाषेत अन्तर्भूत होतात. (त्यामुळें त्या दोन परिभाषा मानण्याची काहींच गरज नाहीं. प्रकृत परिभाषा मानल्यानें त्या दोन्ही परिभाषा गतार्थ ठरतात. ह्मणून त्या दोन परिभाषा न मानतां त्यांच्या ऐवजीं ही एकच परिभाषा मानण्यात लाघव आहे हें उघड आहे. आतां प्रकृतपरिभाषा मानल्यानें 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिर-रङ्गो लुक्वापत्ते'—प ५२— ही परिभाषा कशी गतार्थ होते हें ग्रन्थकार सांगतात) प्रकृतपरिभाषा प्रवृत्त होण्याकरितां (अन्तरङ्गकार्यांच्या निमित्ताचा साक्षात् किंवा परंपरेनें नाश झाला पाहिजे अशी आवश्यकता नसून,) पुढें प्राप्त होणाऱ्या बहिरङ्ग-कार्यानें अन्तरङ्गकार्यांच्या निमित्ताचा नाश होण्याचा संभव आहे एवढें देखील कारण पुढें आहे (जेथें नंतर प्राप्त झालेले बहिरङ्गकार्य केल्यानें पूर्वी झालेल्या अन्तरङ्गका-र्यांच्या निमित्ताचा साक्षात् किंवा परंपरेनें नाश होतो तेथे तर ही परिभाषा लागू पडतेच; पण जेथें तमें बहिरङ्गकार्य केल्यानें अन्तरङ्गकार्यांच्या निमित्ताचा नाश होण्याचा संभव आहे तेथें देखिल ही परिभाषा प्रवृत्त होते. 'सेदुपः' या स्थलीं पूर्वी झालेल्या इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्यांच्या निमित्ताचा, पुढें प्राप्त होणाऱ्या सप्र-सारणरूप बहिरङ्गकार्यानें साक्षात् नाश होतो. 'सौथितिः' या स्थलीं पूर्वी झालेल्या अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घादिनाचा पुढें प्राप्त होणाऱ्या वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्यानें परं

शाला म्हणजे, 'न लुमताङ्गस्य' सू० २६३ हे निषेधक सूत्र असल्यामुळे, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही, व त्यामुळे उपधादीर्घ व नुमागम न होना, 'गोमहण्डी' असे इष्ट सामासिक रूप सिद्ध होते. सारांश, 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यबाधने' ही परिभाषा प्रकृत परिभाषेनें कशी गतार्थ होते याचे आताग्यंत विवरण केले. 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ट्यप् बाधत' ही परिभाषा प्रकृतपरिभाषेनें कशी गतार्थ होते याचे अर्थात उदाहरण देऊन स्पष्टीकरण केले नसल्यामुळे, तें स्पष्टीकरण होण्याकरिता आपण 'प्रजग्घ्य' हें उदाहरण घेऊ. 'अद्+त्त्वा' अशा स्थितीत, तादि क्तिन् 'त्त्वा' प्रत्यय पुढें असल्यामुळे, 'अद्गो जग्धि' सू० ३०८० या सूत्रानें 'अद्' चे जागीं 'जग्घ्य' असा आदेश पावला आहे हा आदेश पावतेवेळीं 'त्त्वा' चे जागीं समासनिमित्तक ल्यबादेशरूप बहिरङ्गकार्याची प्राप्ति नाही. 'कुगति-प्रादय' सू० ७६१ या सूत्रान्वये धातूचा गतीशीं समास झाल्यावरच 'समासेऽनञ् पूर्वे' सू० ३३२२ या सूत्राने तो आदेश प्राप्त हातो हे ल्यबादेशरूपी बहिरङ्गकार्य असें आहे की त केल्याने 'अद्' चे जागीं हीगान्द्या जग्घादेशरूपी अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा-म्हणजे तादि क्तिन् 'त्त्वा' प्रत्ययाचा नाश होणार आहे म्हणून प्रकृत परिभाषा येथे लागू पडते, व त्यामुळे 'त्त्वा' चे जागीं ल्यबादेश करण्यापूर्वी 'अद्' चे जागीं 'जग्घ्य' असा आदेश करता येत नाही. प्रकृतपरिभाषेप्रमाण, ल्यबादेशरूपी कार्य बहिरङ्ग असून देखील अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचे विनाशक असल्यामुळे तेंच प्रथम केलें पाहिजे व ते प्रथम केलें असता 'अद्' च्या पुढें तादि क्तिन् प्रत्यय राहत नसल्यामुळे, 'अद्' चे जागीं 'जग्घ्य' असा आदेश होऊ शकणार नाही पण तसा आदेश होणे इष्ट असल्यामुळे 'अद्गो जग्धि' या सूत्रात पाणिनीनें मुद्दाम 'ल्यप्' प्रहण केल आहे, व अशा रीतीनें तें ल्यप्प्रहण प्रकृतपरिभाषेच ज्ञापक ठरत असल्यामुळ, प० ५४ गतार्थ-ह्मणने निरर्थक-ठरते)

अहोपोऽन इति सूत्रस्थतपरकरण तु परिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनेन चरितार्थम् । तद्ध्यान इत्यादौ लोपप्रारणाय । अन्यथा दीर्घाभावे लोपसम्भावनयैतत्परिभाषावलादीर्घाप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेतस्याहु ॥

'अहोपोऽन' सू० २३४ या सूत्रात 'अद्' असा तद्देनें अकार तपर उच्चारला आहे, हें तपरकरण, प्रकृतपरिभाषा अनित्य आहे याच, ज्ञापक होय व अशा रीतीनें तें तपरकरण चरितार्थ ठरते 'आन' इत्यादि स्थलीं आकाराचा लोप न व्हावा म्हणून तें तपरकरण केल आहे ही परिभाषा अनित्य नमून नित्य आहे असें मानल्यास 'अद्' यानील अकाराचा दीर्घ न केल तर त्या अकाराचा लोप होण्याची सभावना असल्यामुळे, प्रकृत उदाहरणाम ही परिभाषा लागू पडते व त्यामुळे अकाराचा आकार होय या दीर्घ कार्याची प्राप्ति होऊ शकत नसल्यामुळे, तें तपरकरण र्थ ठरते असे निषेध र्थपाकरम द्यावता ('विप्च' २९/३ या सूत्रानें 'अद्' धातूम वि

प्रथम इत्या अमती, 'अनुनासिकस्य विज्ञानो कृति' सू० २६६ या सूत्राने 'अन्' यांतील उपधादीर्घ होऊन 'अन्' असे रूप होते व या उद्देशाने अक्षर 'हृत्' ह्रस्वसमासात् 'सू० १७९ या सूत्राने प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होते. या प्रातिपदिकस्य द्वितीयाविभक्तीच्या बहुवचनानाचा 'सम्' प्रत्यय लागवण्यावर 'अन्+सम्=अन्+भम्' अशी स्थिति झाली अमती, 'अलोपोऽन' या सूत्राने तपरकरण केले नवने तर, 'भ' हा अक्षराने प्रसारणा अक्षराचा वाचक अमत्रयामुळे, 'अन्' यांतील आकाराचा लोप इत्या अमत्या व 'न' असे विकृत रूप झाले अमते. तसे न उदाचे द्यगून 'अन्' असे तपरकरण केले आहे, व अशा रीतीने ते तपरकरण चरितार्थ ठरते परन्तु 'अन्+सम्=अन्+भ्रिन्+भम्' असा स्थिताने 'भ्रिन्' या अन्वीकृत्या प्रथमाला मानून प्राप्त झालेले उपधादीर्घरूप कार्य अन्तरङ्ग आहे व पर्याये अमत्रयेद्या 'सम्' प्रथमाला मानून होणारे अलोप-रूपी कार्य बहिरङ्ग आहे. पण हे बहिरङ्गकार्य असे आहे की, ते केवढाने उपधादीर्घ-रूपी अन्तरङ्गकार्याचे निमित्त जे अक्षरत्याचा नाश होणाची संभावना आहे त्यामुळे या उदाहरणांत प्रकृतपरिभाषा लागू पडते आणि ही परिभाषा लागू नसेल अलोपरूपी बहिरङ्गकार्ये प्रथम केव्हास, 'अलोपोऽन' या सूत्राने तपरकरण अमत्रे किंवा नवने तरी 'न,' असेच विकृतरूप होईल म्हणून या सूत्राने केलेले तपरकरण स्वयं ठरते पण ते तपरकरण मुद्दाम केले अमत्रयामुळे, प्रकृतपरिभाषा अनियम आहे असे जाणित होणे—म्हणजे ती कोंडे कोंडे लागते व कोंडे कोंडे लागत नाही असे जाणित होणे, य ती अनियम अमत्रयामुळे उपधादीर्घर अन्तरङ्गकार्ये प्रथम होणे आणि ते कार्य आख्यावर लोपरूपी बहिरङ्गकार्ये करतेवेळीं आकाराचा लोप होऊ नये म्हणून 'अलोपोऽन' या सूत्राने अक्षर 'अन्' अशा रीतीने तपर करून उभारला आहे व 'तपरस्त्याल्लय' सू० १५ या सूत्रानेच तो तपर केलेला अक्षर उद्धर अक्षराचाच वाचक होतो व दीर्घ अकाराचा—म्हणजे आकाराचा—वाचक होत नाही.)

समर्धानामिति सूत्रे कैयटस्तु समर्थवचनेनेय परिभाषा प्राप्ये अटतव्याः पाणिनीया इति । तेन पुन इत्यादायन्तरङ्गत्वात्पूर्व कृतोऽर्था-डागमो निप्रतत इति चरप्र कृतो च्युद्धो विशिष्टस्वर्गो निमित्तकारणनि-नादोऽपि कार्यस्थितरूपे वैरित्यर्थमभिप्रेतने । निमित्तापाय नैमित्तिकस्या-प्यपाय इति यावन् । स्थित्यादिभिः कृद्वा दीर्घानितृणौ साधुत्यनिर्मा-भूदिति समर्धानामिति ॥

(' निमित्तं विनासोन्मुम् एत्वा तत्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्ति ' अया जी भट्टाजी हीदिल्लानी या परिभाषेचा अर्थ केला आहे त्या अर्थाने घट्टन अक्षराने प्रथ-यारोने प्रकृतपरिभाषेचे विवेचन केले आतां केवढाने या परिभाषेचा अर्थ कसा केला आहे हे प्रथमच मगनात साम्बिक प्रथमकारण दीक्षितार्थे किंवा केवढाचे हागने मान्य समून, त्याच्या सागप्रमाणे प्रकृतपरिभाषा नाहीच, व ती न मानली तरी इष्टसे सिद्ध होण्याने काहीच अडचण येत नाही असे प्रथमकार म्हे करच पुढे सांगत आहे)

‘समर्थानां प्रथमाद्वा’ ४-१-८२ या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकृत वैयटानें असें झटलें आहे कीं, ‘समर्थ’ या पदानें ‘अकृतव्यूहाः’ हीं परिभाषा ज्ञापित होते, व ही परिभाषा असल्यामुळें, ‘पपुष’ इत्यादि स्थलीं इहागमरूपी कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळें तें प्रथम केलें तरी निवृत्त—नाहींसि—होतें. असें सांगून, वैयट ‘अकृतव्यूहाः’ या पदाचा अर्थ असा करतो कीं ‘कारण नष्ट झालें तरी कार्य राहू शकतें या संबंधानें ज्यांनीं विशेष विचार केला नाहीं’ ते ‘अकृतव्यूह’ होत, व तो या परिभाषेचा अर्थ ‘कारण नष्ट झालें अमता, कार्य नष्ट होतें’ असा करतो. (कारण नष्ट झालें तर कार्य नष्ट होतेंच असा कांहीं सार्वत्रिक नियम नाहीं; कारण घट निर्माण करणारा चुंभार व ज्या चक्रदण्डादिकाच्या सहायानें तो घट निर्माण करतो हे सर्व नष्ट झाले तरी त्यांच्या योषर घट नष्ट होत नाहीं. या गोष्टीचा पाणिनीच्या अनुयाय्यांनी विचार न करितां, कारण नष्ट झाले म्हणजे कार्य नष्ट होतें असें झटलें असल्यामुळे ते ‘अकृतव्यूह’ होत असें वैयटाचें म्हणणे आहे त्याच्या मताप्रमाणें अन्तरङ्गकार्ये प्रथम होऊन गेह्यावर जेव्हां अन्तरङ्गकार्यांच्या निमित्ताचा नाश करणाऱ्या बहिरङ्गकार्यांची प्राप्ति होते तेव्हां तें बहिरङ्गकार्ये करतेवेळीं, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, अन्तरङ्गकार्यांची निवृत्ति करावी—म्हणजे पूर्वी होऊन गेलेलें अन्तरङ्गकार्ये नाहींसि करावें. असें म्हणण्याचें कारण हें कीं, अन्तरङ्ग कार्ये करतेवेळीं अन्तरङ्गकार्यनिमित्तविनाशक बहिरङ्गकार्यांची प्राप्तिच नमल्यामुळे व तें कार्य पुढे प्राप्त होणारें असल्यामुळे, अन्तरङ्ग कार्ये होणें थांबू शकत नाहीं व ते प्राप्त झाल्याबरोबर होऊन जातें, व पुढें जेव्हां त्या झालेल्या अन्तरङ्गकार्यांच्या निमित्ताचें विनाशक बहिरङ्गकार्ये प्राप्त होऊन तें कार्य करण्याची वेळ येते तेव्हां पूर्वी झालेलें अन्तरङ्गकार्ये निवृत्त—नष्ट—होतें. याच्या उलट दृष्टिीतचें असें म्हणजे आहे कीं, अन्तरङ्गकार्ये करतेवेळीं जर आपणार हें माहित आहे कीं, तें कार्य केव्हावर अन्तरङ्गकार्ये निमित्तविनाशक बहिरङ्गकार्यांची प्राप्ति होणार आहे तर, अन्तरङ्गकार्ये प्रथम करून मंतर तें नाहींसि करवदावेनां, ‘प्रक्षालनादि पंचस्य दूरादुत्पदानं वरम्’ या श्वापान्शयें, अन्तरङ्गकार्ये न करितां बहिरङ्गकार्येच करावें हे मानण्यांत लावणें आहे. आणि म्हणू.

या सूत्राने ' पा ' यांतील आकाराचा लोप होऊन ' प् + इ + व् = पवित्रम् ' असे रूप होतें. ' पवित्रम् ' या कृदन्त प्रातिपदिकाम द्वितीयच्या षट्प्रथ-
नाचा ' शम् ' प्रत्यय लावला असता, ' पवित्रम् + शम् ' अशा स्थितीत ' वयो
सम्प्रसारणम् ' सू० ४३५ या सूत्राने ' वम् ' प्रत्ययांतील वसारास सम्प्रसारण होऊन
' पवि+उ+अम् + शम् ' अशा स्थितीत ' सम्प्रसारणाच्च ' सू० ३३० या सूत्राने पूर्वस्वर
एकादेश होऊन पवि+उम् + शम् = पवि+उम्+अम् ' अशी स्थिति होणे. ' वम् ' प्रत्ययाला मानून झालेले पूर्वकालिक इडागमरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे व ' शम् ' प्रत्ययास मानून नंतर होणारे सम्प्रसारणकार्य बहिरङ्ग आहे. हें बहिरङ्ग सम्प्रसारणकार्य असे आहे की तें झाले असता इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्याचे निमित्त जें ' वम् ' प्रत्ययाचे वलादित्व त्याचा नाश करितें. म्हणून ' कारणनाशो कार्यनाशः ' या न्यायान्वये इडा-
गमाच्या कारणाचा नाश झाल्यामुळे इडागमाचाहि नाश होऊन ' प् + उम् + अम् ' अशा स्थितीत पव्य होऊन ' पपुपः ' असे रूप सिद्ध होतें असे कैवटाचे म्हणणे आहे. या मताप्रमाणे प्रकृतपरिभाषेचा जो प्रथम अर्थ केला आहे त्यांत थोडा परक करून परिभाषेचा अर्थ ' पुढे होणाऱ्या बहिरङ्गकार्याने पूर्वी झालेल्या अन्तरङ्गकार्याचे निमित्त नष्ट होत असेल तर पूर्वी झालेले अन्तरङ्गकार्य देखील नष्ट होते' असा केला पाहिजे.)
' स्थित ' शब्दाहून ' इञ् ' प्रत्यय केला असता, वृद्धि झाल्यावर सवर्णदीर्घादेशाची निवृत्ति होऊन ' सावुत्थिति. ' असे विकृत रूप होण्याची आपत्ति येईल, ती न यावी म्हणून ' समर्धानां प्रथमाद्वा ' या सूत्राने ' समर्थ ' पद घातले आहे (' सु+उत्थित= स्थित ' याला अपत्यार्थे ' इञ् ' प्रत्यय लावला असता ' तद्वितीतृचामादिः ' सू० १०७५ या सूत्राने वृद्धि होऊन व ' यस्येति च ' सू० ३११ या सूत्राने अकारलोप होऊन ' सौरिथिति. ' असे रूप होते पूर्वकालिक सवर्णदीर्घादेशाच्या मानाने नंतर झालेले वृद्धिकार्य बहिरङ्ग आहे व हें बहिरङ्ग वृद्धिकार्य सवर्णदीर्घ उकाराचा व त्याच्या द्वारा सवर्णदीर्घरूपी अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश करणारे आहे म्हणून ' निमित्ता-
पाये नैमित्तिकापायः ' या न्यायान्वये पूर्वी झालेल्या सन्धिरूप अन्तरङ्गकार्याचा नाश होऊन पुन्हा ' सु+उत्थित+इञ् ' अशी स्थिति झाली असता, भासवाला वृद्धि होऊन ' सौ + उत्थित + इञ् = सावुत्थित + इञ् = सावुत्थितिः ' असे विकृत रूप होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टाळण्याकरितां पाणिनिने ' समर्धानां प्रथमाद्वा ' या सूत्राने मुदाम ' समर्थ ' हें पद घातले आहे व त्यावरून हें स्पष्ट होतें की, पाणिनीच्या मताप्रमाणे सन्धिकार्ये केल्यानंतरच प्रत्यय लावला व प्रत्ययनिमित्तक कार्य करावें. त्यामुळे प्रत्ययनिमित्तक कार्याने सन्धिकार्यांच्या निमित्ताचा नाश झाला तरी सन्धिकार्ये नष्ट होत नाही असे ज्ञापित होतें.)

लोकन्यायसिद्धश्चायमर्थः । तथा हि । लोके निमित्तं द्वित्रिं
दृष्टम् । कार्यस्थितौ नियामकं तदनियामकं च । आद्यं यथा न्यायनयेऽपेक्षा-
बुद्धिस्तत्रादो द्वित्यनाशाभ्युपगमात् । चेदान्नितये प्रारब्धस्य विशेषस्थि-

तिनियामकत्वं च प्रसिद्धमेव । द्वितीयं यथा दण्डादि, तत्राशेषि घटनाशा-
दर्शनात् । शास्त्रे लक्ष्यानुरोधाद्भव्यवस्था ॥ भाविनिमित्तविनाशे पूर्वमनु-
त्पत्तौ तु न कश्चिन्न्यायो नपि संप्रतिपन्नो दृष्टान्तः । समर्थानामित्यस्यापि
लोकसिद्धार्थज्ञापनेन चारितार्थ्यसम्भवे लोकासिद्धापूर्वतादृशार्थज्ञापकत्वे
मानाभाव इति तदाशय इति बोध्यम् ॥

(कैयटाचें म्हणजे असें आहे कीं, त्यानें या परिभाषेचा जसा अर्थ केला
आहे तसा) अर्थ लौकिकन्यायानेंच सिद्ध होतो. तो अर्थ लौकिकन्यायानें कसा
भिन्न होतो हें आतां कैयट सांगतात.) लौकिकन्यवहाराने दोन प्रकारचें कारण
दिसून येतें. एक प्रकारचें कारण असें असतें कीं जो पर्यंत तें असतें तो पर्यंतच त्याच्या-
पामून झालेलें कार्य अस्तित्वांत राहतें. (व त्या कारणाचा नाश झाला कीं त्याच्या-
बरोबर लोंब त्याच्यापामून झालेल्या कार्याचाहि नाश होतो.) दुसऱ्या प्रकारचें
कारण असें असतें कीं त्याचा नाश झाला तरी त्याच्यापामून झालेल्या कार्याचा नाश
होत नाही. पहिल्या प्रकारच्या कारणाचें उदाहरण न्यायशास्त्रांत सांगितलेली अपेक्षा-
बुद्धि होय. अपेक्षाबुद्धीचा नाश झाला कीं तिच्याबरोबर तिच्यापामून उत्पन्न झालेल्या
द्विवाचाहि नाश होतो. (हा एक व हा दुसरा अशी जेव्हा बुद्धि होते तेव्हा तसा
बुद्धीपामून द्विवाचा उदय होता. तशी बुद्धि जो पर्यंत कायम आहे तो पर्यंत द्विवा
राहतें. ती बुद्धि नष्ट झाली कीं द्विवाहि नष्ट होतें. भाषापरिच्छेदांत असें म्हटलें आहे
कीं ' द्विवाद्यः परार्थान्ता अपेक्षाबुद्धिना मताः । अनैकावयवपर्यासा एते तु परिची-
र्तिनाः । अपेक्षाबुद्धिनाशाय नाशस्तेषा निरूपितः ।) प्रारब्ध जो पर्यंत कायम आहे तो
पर्यंत विशेष-म्हणजे संसार-कायम राहतो हें पहिल्या प्रकारच्या कारणाचें वेदान्तशा-
स्त्रांतलें प्रसिद्ध उदाहरण आहे (कर्मापामून संसाराची उत्पत्ति होते व कर्म नष्ट
झाले कीं त्याबरोबर संसाराचाहि लय होतो कर्म नष्ट होण्यास ज्ञानप्राप्ति हा एकच
उपाय वेदान्तशास्त्रांत सांगितला आहे, व ज्ञान उत्पन्न होतांश्चेत्च कर्माचा नाश व
त्याबरोबर संसाराचाहि लय होतो. ' सर्वं कर्माश्रितं पार्थ ज्ञाने परिममाप्यते ' व
' यथैषानि समिद्धेऽग्निर्भस्मसात् करोऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वं कर्माणि भरमसात् करोति
तथा ॥ ' ही या विषयार्थबंधाची भगवद्गुक्ति प्रसिद्ध आहे.) दुसऱ्या प्रकारच्या कार-
णाचें उदाहरण दण्डादिक होय. त्याचा नाश झाला तरी त्याच्यापामून उत्पन्न झालेल्या
घटाचा नाश होत नाही. (मारांत लौकिकन्यवहारांत वर सांगितल्याप्रमाणें दोन
प्रकारचीं कारणे असल्यामुळे व कारणाचा नाश झाला तरी नेहमी कार्यनाश होत
नसून केव्हां केव्हां कारणनाशानंतर केव्हां केव्हां कार्य कायम राहून असल्यामुळे, वर
सांगितलेल्या लौकिकन्यायानुसार ही परिभाषा अभिनय करते, भाषि ह्मणूनच) हृद-
रूप सिद्ध करणाऱ्यांजि अथें या परिभाषेचा उपयोग होईल जसें ती सांगितली,
व अथें ही परिभाषा सांगण्यास अभिनय रूप सिद्ध होण्याची भाषाजि देणे तथें ती न
संगण्यां हृदरूपसिद्ध करून घ्यावी. (अथें, ' पदुन ' ' मनुष्य ' इत्यादि रूपें सिद्ध

करिताना ही परिभाषा उपयोगी पडते ह्याणून तेथें ती लावावी, पण 'आन , पटव्या' इत्यादि रूपें सिद्ध करिताना, ती लावल्यास अनिष्ट रूपे होण्याचा प्रसङ्ग येतो ह्याणून तशा ठिकाणी तिचा उपयोग करूं नये. ' आन ' या उदाहरणाची प्रक्रिया पूर्वी सांगितलीच आहे. ' पटव्या=पटु+डीप्+टा=पटु+ई+आ ' अशा स्थितीत पूर्वयणादेश अन्तरङ्गकार्य असून उत्तरयणादेश बहिरङ्गकार्य आहे. पूर्वयणादेशरूपी अन्तरङ्गकार्य केल्यानंतर प्राप्त होणारें उत्तरयणादेशरूपी बहिरङ्गकार्य असे आहे कीं तें केल्याने पूर्वयणादेशाचें निमित्त-ह्यणजे ईकार-नष्ट होतो. या ठिकाणी प्रकृत परिभाषा लागू पडते, पण ती लावल्यास पूर्वयणादेशरूपी अन्तरङ्गकार्य न करिता उत्तरयणादेशरूपी बहिरङ्गकार्यच करावें लागणार, व तसें केल्यास ' पटव्या ' असें इष्ट रूप सिद्ध न होता, ' पटुव्या ' असें विकृत रूप होण्याची आपत्ति येते. ह्याणून अशा ठिकाणी, ही परिभाषा अनिय असल्यामुळे, तिचा उपयोग न करिता प्रथम अन्तरङ्गकार्य करून व नंतर बहिरङ्गकार्य करून इष्टरूपसिद्धि करून घ्यावी.) कारणाचा पुढ नाश होणार आहे ह्याणून त्या कारणापामून उत्पन्न होणारें कार्य करूच नये असें ह्याणण्यास कोणत्याहि न्यायाचा आधार देता येत नाही किंवा समर्पक दृष्टान्त सांगता येत नाही. ह्याणून ' समर्थानाम् ' हें पद देखील वर सांगितलेल्या लौकिकव्यवहाराचें शापक मानल्याने चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, लौकिकव्यवहाराने जो अर्थ सिद्ध होऊ शकत नाही अशा त्रिलक्षण अर्थाच-म्हणजे पुढें कारणाचा नाश होणार असल्यास त्या कारणापासून उत्पन्न होणारें कार्य करूच नये अशा अर्थाचें-तें पद शापक आहे असें मानण्याकरिता कोणतेंहि प्रमाण उपलब्ध नाही असा कथटाच्या म्हणण्याचा आशय आहे हें समजावें (' प्रश्नालनादि पटुस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ' हा तरी लौकिकन्यायच आहे व त्या न्यायान्वयें हें सिद्ध होतें की कार्याच्या निमित्ताचा पुढ नाश होणार असल्यास तें कार्य करू नये-असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाही. कारण तो न्याय एवढेंच सांगतो की एखादें कार्य करून पुढें तें नष्ट करण्यापेक्षा तें न करण्यात लाघव आहे, तो न्याय मुळीच असें सांगत नाही की, एखाद्या कार्याचें कारण पुढें नष्ट हात असेल तर तें कार्य करू नये)

परे तु सेदुप इत्यादौ पदावधिकेऽन्याख्याने सेद्वस् अस् इति स्थिते इद्वसम्प्रसारणयो प्राप्तयो प्रतिपदविधित्वात्पूर्वं संप्रसारणे यत्नादित्वाभावादिष्टः प्राप्तिरेव नेति तत्सिद्धिरिति स्पष्टं समर्थानामिति सूत्रे कैयटेऽसिद्धवत्सूत्रे कैयटे च स्पष्टमेतत् । यद्यपि प्रतिपदविधित्वमनवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे बीजं, तथापि पूर्वप्रवृत्तौ सावकाशत्वेपि नियामक भवत्येवेति तदाशयः । निरूपितं चैतद्ग्रहणं शब्देन्द्रशेखरे ॥

(आत्तापर्यंत या परिभाषेसंबंधाने दाक्षिणाते व कैयटाचें काय मत आहे हें वरून प्रत्यक्षर आता या परिभाषेबद्दल स्वतःचें मत सांगतात ही पक्ति ' परे तु ')

या पदानां सुरु केली असल्यामुळे यात सांगितलेले मत ग्रन्थकाराचे मत आहे हे समजावे) इतर वैधाकरग अम ह्यगतात का, सिद्धपदाचे अन्वयार्थान करिताना- ह्यगजे त्या पदाची शक्य पाहून व ती एकापुढ एक ठेवून धाकरणरित्या ते पद कसे सिद्ध होत हे दाखविताना- 'सद् + म् + अस्' अशा स्थितीत-ह्यगजे 'सद्' घातून लिट् लावला असता लिट्चे जागी 'ष्म=वस्' असा आदेश करून व नंतर द्विवचन, अभ्यासयोग आणि एव करून तयार झालेल्या वृद्धन्तप्रातिपदिकास द्वितीयेच्या बहुवचनाचा 'शम्' प्रथम लावल्यावर जी स्थिति होते तया स्थितीत- इडागम व सम्प्रसारग या दोन कार्याची प्राप्ति होत. (या दोन कार्यांपैकी जरी इडागमकार्य अन्तरङ्ग व सम्प्रसारगकार्य बहिरङ्ग आहे तरी 'वसो सम्प्रसारणम्' सू० १३५ या सूत्राने होणारे) सम्प्रसारगकार्य प्रतिपदोक्त असल्यामुळे-ह्यगजे 'वसु' या पदाचा मुहाम उच्चार करून त कार्य होणे सांगितले असल्यामुळे-ते प्रथम होत, व त प्रथम कल्यावर इडागमाच निमित्त जे 'वम्' प्रथमाचे वदा- दिच त राहून नमत्तामुळे, इडागमाची प्राप्ति हात नाही व त्यामुळे (या परिभाषेचा उपयोग करण्याचे गरज न पडता) 'सद्गुप' हे रूप सिद्ध होत हे दिसून येत व 'समर्थाना प्रथमाद्वा' ४-१-८२ व तथैव 'असिद्धवदत्राभात्' ६-४-२२ या सूत्रातील भाष्याच्या वृत्तीत दृष्टे आहे (ह्यगून प्रवृत्तपरिभाषा मानण्याची काहीच गरज नाही, कारण त्या परिभाषेने सिद्ध होणारा रूपे ती परिभाषा नसून देखील, इतर रीतीने सिद्ध होऊ शकतात. 'सद्गुप' या स्थिती 'सम्प्रसारग तदाश्रय च कार्यं बलवन्' प. १२८ या परिभाषेप्रमाणे सम्प्रसारगकार्ये प्रथम होत असून त्या परिभाषेचा उपयोग न करिता, ग्रन्थकाराने सम्प्रसारगकार्ये प्रथम होण्याकरिता अथवादरूपी प्रतिपदविधीचा आश्रय केला आहे याच कारण हे की, ती परिभाषा ग्रन्थकारास मान्य नाही, कारण भाष्यात त्या परिभाषेचे प्रवृत्तप्रातिपदिकेने आहे जेथे एखाद्या सूत्रात पदाचा उच्चार करून त्याला कार्ये होणे सांगितले आहे तो प्रतिपदविधि होय व तो अथवादविधि ठरत असल्यामुळे, 'अन्तरङ्गादथ्य पवादी वलायान्' या न्यायान्वये प्रतिपदोक्त बहिरङ्ग सम्प्रसारगकार्ये अन्तरङ्ग इडागम कार्याचे बाधक होऊन प्रथम हाते) प्रतिपदविधीला कोठेही प्रवृत्त होण्यास स्थळ मिळत नसल्यास तो अनवकाशवामुळे बाधक होतो हे जरी खरे आहे तरी तो सावकाश करून देतील, त्याची प्रथम प्रवृत्ति होणे पचव्यापुरता, तो बाधक ठरताना असा कथ्याच्या ह्यगण्याचा आशय आहे, ('वसो सम्प्रसारणम्' या प्रतिपदविधीने होणारे सम्प्रसारगकार्ये असे नाही की इडागम झाल्यावर ते होऊ शकत नाही इडागम झाल्यावर देखील ते कार्ये होऊ शकत असल्यामुळे व अशा रीतीने सावकाश करत असल्यामुळे, इडागमकार्ये व सम्प्रसारगकार्ये या दोहात बाधकभाव मानता येत नाही-ह्यगजे सम्प्रसारगकार्ये इडागमाच बाधक ठरते व इडागम बाधक ठरता असे मानता येत नाही. हे जरी खरे आहे तरी प्रतिपदविधि अथवादविधि असल्यामुळे,

प्रतिपदोक्तकार्यं प्रथमं व्हायें व इतर अन्तरङ्ग कार्यांची युगपत् प्राप्ति झाली असतां ते प्रथम होऊं नये एवढ्यापुरता तो बाधक ठरतो प्रतिपदोक्तकार्यं प्रथम झाल्यावर युगपत् प्राप्त झालेल्या अन्तरङ्ग कार्यांचें निमित्त उपलब्ध अमेल तर तें कार्य होण्यास कांहीं हरकत नाही. पण 'सेदुपः' इत्यादि स्थलीं सम्यकारणकार्यं प्रथम झाल्यावर इडागमाचें निमित्त जें 'वस्' प्रत्ययाचें बलादित्वं तें नष्ट होत असल्यामुळे इडागमकार्यं होऊं शकत नाही.) या विषयासंबंधाने शब्देन्दुसोवरांत विस्तृत चर्चा केली आहे.

समर्थानामिति सुत्रस्थसमर्थग्रहणं तु विपुण इत्यादायकृतसन्धेः प्रत्ययदर्शनेन सर्वत्र तथा भ्रमवारणाय न्यायसिद्धार्थानुवादा एव । ध्वनितं चेदं विप्रतिपेधसूत्रे भाष्ये । तत्र हि वैश्रमाणिरित्यन्तरङ्गरिभाषोदाहरणमुक्तम् ।

('समर्थानां प्रथमादा' या सूत्रातील 'समर्थ' हें पद ही परिभाषा असल्यामुळे चरितार्थ होऊन, या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते असे पूर्वी ह्मटलें आहे. पण ही परिभाषा नाही असें मानल्यास, तें पद त्या सूत्रांत स्वर्थ टरण्याची आपत्ति येते अशी शंका केली असता, ग्रन्थकार ह्मणनात कीं, तें पद अन्य रीतीनें भावदपक व चरितार्थ ठरते, आणि ह्मणून त्या पदानें प्रकृतपरिभाषा ज्ञापित होते हें ह्मणणें चूक आहे. नें पद अन्य रीतीनें कसें चरितार्थ ठरतें हें आता ग्रन्थकार सांगनात) 'विपुणः' इत्यादि स्थलीं जसे सन्धिकार्यं होण्यापूर्वी तद्धितप्रत्यय लागतो व तन्निमित्तक कार्यं होतें तसें इतर सर्व स्थलीं सन्धिकार्यं करण्यापूर्वी तद्धितप्रत्यय लागून तन्निमित्तक कार्यं करण्यास कांहीं हरकत नाही असा भ्रम न व्हावा ह्मणून, त्या भ्रमाचें निवारण करण्याकरिता, 'समर्थानां प्रथमादा' या सूत्रांत 'समर्थ' पदाचें ग्रहण केले आहे ('विपु=सर्वत्र अन्वहतीति विष्वङ् = सर्वतोऽगामी; विष्वङ् अस्यास्तीति विपुणः' या स्थलीं 'विष्वङ्गियुत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः'—सू० १९०७ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये सन्धिकार्यं होण्यापूर्वी मत्वर्थक 'न' प्रत्यय होऊन उत्तरपदलोप होतो. 'विपु+अच्+क्विप्' अशा स्थितींत 'अनिदिताम्' सू० ४१५ या सूत्रानें 'अच्' यांतील नकाराचा लोप होऊन 'विपु + अच् + क्विप् = विष्वक्' असें रूप होते. वार्तिक हें सांगते कीं 'विपु+अच्' यांचा सन्धि करण्यापूर्वी 'न' प्रत्यय लागतो व तो लागल्यावर उत्तरपदाचा लोप होतो. त्यामुळे 'विपु+अच्+क्विप्+न=विपु+०+०+न' अशी स्थिति होऊन व णप्र होऊन 'विपुणः' असें रूप होतें. येथें सन्धि प्रथम केल्यावर 'न' प्रत्यय लावल्यास, 'विष्वक्+न' अशा स्थितींत 'अच्' या उत्तरपदाचा लोप केल्यावर 'विष्वक्+न' अशी स्थिति होऊन, 'लोपो व्योर्वालि' सू० ८७३ या सूत्राने वकाराचा लोप होऊन 'विष्ण.' असे अनिष्ट रूप झालें असते. तसें न होतां 'विपुणः' असें रूप व्हायें ह्मणून वरील वार्तिक केलें आहे 'विपुण.' हें उदाहरण तेथेंच करून इतर

कोटेंहि सन्धिनायं करण्यापूर्वी तद्धितप्रत्यय लावू नये व तन्निमित्तक कार्य करू नये हें स्पष्ट होण्याकरिता 'समर्थ' पदाचें ग्रहण केले आहे त्या पदाचें ग्रहण केले नसतें तर 'विपुण' येथें जसा सन्धि करण्यापूर्वी तद्धितप्रत्यय लागून तन्निमित्तक कार्य होतें त्याचप्रमाणें इतर सर्वत्र तसें कार्य करण्याम काहीं हरकत नाही असा भ्रम उत्पन्न होण्याचा संभव होता तो भ्रम उत्पन्न न व्हावा ह्मणून 'समर्थाना प्रथमाद्वा' या सूत्रात 'समर्थ' पदाचें ग्रहण केले आहे व अशा रीतीनें तें पद आवश्यक व चरितार्थ ठरत असल्यामुळे प्रकृतपरिभाषेचें स्थापक मानता येत नाही) व हें 'समर्थ' पदाचें ग्रहण केवळ अन्तरङ्ग परिभाषेच अनुवाद करणारें—ह्मणजे अन्तरङ्ग सन्धि कार्य केल्यानंतर तद्धितप्रत्यय लावून प्रत्ययनिमित्तक बहिरङ्गकार्य करावें असें सांगणारें—आहे 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' १-४-२ या सूत्रावरील भाष्यात हें ध्वनित केले आहे, व त्या भाष्यात 'वैक्षमाणि' हें अन्तरङ्गपरिभाषेचें उदाहरण दिलें आहे ('वि+ईक्षमाण+इञ्' येथें प्रकृतपरिभाषा लागू पडते, कारण येथें इञ्' प्रत्ययनिमित्तक वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्य असे आहे कीं तें केल्यास सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्ग सन्धिनाय्याच्या निमित्ताचा तें नाश करिते. ह्मणून प्रकृतपरिभाषा जर भाष्यकारास मान्य असती तर त्यांनीं असें ह्मटले असतें कीं जरी या उदाहरणास प्रकृतपरिभाषा लागू पडते तरी 'समर्थाना प्रथमाद्वा' या सूत्रात 'समर्थ' पदाचें ग्रहण केले असल्यामुळे, सन्धिनायं प्रथम केल्यावर तद्धितप्रत्यय लागतो व तन्निमित्तक कार्य होतें, आणि त्यामुळे 'वायीक्षमाणि' असें रूप न होतां 'वैक्षमाणि' असें रूप सिद्ध होण्यात काहीं अडचण येत नाही पण तसें न करता त्यांनीं अन्तरङ्ग परिभाषा लावून 'वैक्षमाणि' हें रूप सिद्ध केले आहे जर प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारास मान्य असती तर ती अन्तरङ्गपरिभाषेची अपवादात्मक परिभाषा ठरत असल्यामुळे, त्यांनीं प्रकृत स्थलीं अन्तरङ्गपरिभाषा सुळींच लावली नसती)

किञ्च विभज्यान्वाख्याने सु उल्लिखित असू इ इति स्थिते चाणांदाङ्गवलीय इति प्राप्तवृद्धिवारणाय समर्थग्रहणमित्यत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥

('समर्थ' पदग्रहणानें ही परिभाषा ज्ञापित होते, व ती तद्धितप्रत्यय लावतेवेळीं लागू पडत नाही आणि तद्धितप्रत्यय लावण्यापूर्वी सन्धिनायं प्रथम करून नंतर तद्धितप्रत्यय लावावा असेंहि पण त्या पदानें ज्ञापित होतें याचा अर्थ असा कीं, प्रथम सन्धिरूप अन्तरङ्गकार्य करून तद्धितप्रत्ययनिमित्तक बहिरङ्ग कार्य कराव, व प० ५० तरी हेंच सांगणें कीं, अन्तरङ्गकार्य प्रथम कराव ह्मणून भाष्यकारांनीं 'वैक्षमाणि' हे अन्तरङ्ग परिभाषेचे उदाहरण दिले आहे ण्यदावावरून प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारास मान्य नव्हती असें सिद्ध होत नाही—अस कोणी ह्मटल्यास, तें ह्मणण वायगें होणार नाही ह्मणून प्र-भकार आता समर्थ' पदग्रहण दुसऱ्या रीतीन वचनार्थ ठरतें हें या पत्रांत सांगतात) दुसरें असें कीं, 'संस्थिति' या सिद्ध

पदाची प्रकलें पाडून ती एकापुढे एक माडल्यावर तें पद व्याकरणीत्या कसें सिद्ध होतें हें दाखविनेवेळीं ' सु+उत्थित+उस् (अस्) इच् ' अशी स्थिति झाली असता, ' वार्णादाह्न बलीय ' प० ५५ या श्यायान्वयें बहिरह्न वृद्धिरूप अह्नकार्यं प्रथम प्राप्त होतें (व तें प्रथम वेळ्यास ' साकुऱिनि ' व तसेंच ' वि+ईक्षमाण+उस्+इच् ' या स्थलीं ' वायीक्षमाणि ' असें विकृत रूप होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टाळण्याकरिता) व प्राप्त झालेल्या बहिरह्न वृद्धिरूप अह्नकार्यांचें निवारण करण्याकरिता-क्षणजे अन्तरह्न सन्धिकार्यं प्रथम करून नंतर बहिरह्न वृद्धिरूप अह्नकार्यं करावें हे सांगण्याकरिता-' समर्थ ' पद आश्रयक व चरितार्थ ठरतें असें कैयटानें ' समर्थाना प्रथमाद्वा ' ४-१-८२ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तींतच म्हटले आहे (आणि अशा रीतीनें तें पद चरितार्थ ठरत असल्यामुळ, प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक मानता येत नाहीं)

अत एवासिद्धवसुत्रे वसुसप्रसारणमट्टिप्रथौ सिद्ध वक्तव्य पपुप इत्यादौ वसोः सप्रसारणे वृत्ते आतो लोपो यथा स्यादिति भाष्ये उक्तम् । पश्य विभज्यान्वात्प्रानि पूर्वोत्कैयटरीत्या पूर्वं सप्रसारणे इटोऽप्राताऽुस् निमित्तक एवातो लोप इति तदाराय । अन्यथान्तरङ्गत्वादिदि तन्निमित्तक एवातो लोप इति तदसङ्गति ॥

ही परिभाषा नाहीं हणूनच ' असिद्धवदत्राभात् ' ६४२२ या सूत्रावरील भाष्यात ' वसो सप्रसारणमट्टिप्रथौ सिद्ध वक्तव्यम् ' ह वार्तिक सांगून भाष्यकार अम ह्यगतात कीं, ' पपुप इत्यादि स्थलीं (' वसो सप्रसारणम् ' सू ४३५ या सूत्रानें) ' वस् ' चें सप्रसारण केंद्र असतां, आकाराचा लोप होण्याकरिता तसें वार्तिक असण आश्रयक आहे ' पपुप ' या पदाचीं प्रकलें पाडून त पद व्याकरण रीत्या कसें सिद्ध झाल आहे हें दाखविनेवेळीं, कैयटानें पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें सप्रसारण कार्य प्रथम होतें, व त्यामुळे इडागमाची प्राप्तीच होत नाहीं, हणून ' उस् ' ला मानून आकारलोप बहावा याकरिता वरील वार्तिक आवश्यक आहे असा भाष्यकाराच्या ह्यगण्याचा आशय आहे नाहीं तर-क्षणजे ' प्रतिपदविधि वात् सप्रसारण पूर्व भवति ' हें कैयटार्थे ह्यगणें बरोबर न मानजे तर-इडागमभारं अन्तरह्न असल्यामुळे, तें प्रथम होऊन त्याच्या निमित्तामुळ आकारलोप हाऊ शकतोच, व वरील भाष्य विस्मयत ठरण्याची आपत्ति येते (' वसो सप्रसारणम् ' व ' आतो लोप इटि च ' हीं दो-हीं आभीय अधिपारातील सूत्र आहेत ' असिद्धवदत्राभात् ' सू० २१८३ या अधिकार सूत्रान्वय त्या अधिकारातील एका सूत्रान समानाश्रय कार्य करतेवेळीं दुसऱ्या सूत्रानें झालेचें कार्य अस्मिद्ध-क्षणजे शालेंच नाहीं अर्स-मानां लागते ' पपा+यस्+दास् ' कथं ' वस् ' चें सप्रसारण होण व तसेच आकारलोप होणें हीं दो-हीं आभीय कार्ये अ हेत ' वस् ' प्रत्ययाला मानून इडागम करण ह कार्ये अन्तरह्न आहे, व ' दास् ' प्रत्ययाला मानून ' वस् ' चें सप्रसारण करणें ह कार्ये बहिरह्न आहे पण पूर्वी

कैयटाने सांगित्वाप्रमाणें ' वस् ' च सम्प्रसारण होणें हे कार्य बहिरङ्ग अमून देखील प्रतिपदेशक कार्य असल्यामुळे, तें प्रथम होतें हे स्पष्ट कीं ' वस्येनाज्ञात् ' या सूत्रानें होणारें इडागम कार्य देखील प्रतिपदेशक आहे, कारण त्या सूत्रात देखील ' वस् ' हें पद साक्षात् उच्चारून ' वस् ' हा इडागम होणें सांगितलें आहे परंतु त्या सूत्राचा ' कृतद्विवचनानामेनाधाम्=कृतेऽपि द्विषे ष्याच्च एव ये अत्रशिग्भन्ते तेषा, वसोरिद् ' अन्ना अर्थ होत असल्यामुळे, तें सूत्र प्रवृत्त होण्यापरितां द्विवचन होण्याची व ष्याच् स्वाची अपेक्षा आहे-ह्यगजे द्विवचन झाल्यानंतर व द्विवचन होऊन ष्याच्त्व असल्यासच तें सूत्र प्रवृत्त होऊ शकते ' वसो सम्प्रसारणम् ' हे सूत्र प्रवृत्त होण्यापरितां कशाचीहि अपेक्षा नाही. ह्यणून ' वस् ' चें सम्प्रसारणकार्य शीघ्रोपस्थितिक व ' वस् ' - हा इडागम होणें हे कार्य विन्मशोपस्थितिक ठरतें त्यामुळे जरी दोन्हां कार्ये प्रतिपदेशक आहेत तरी सम्प्रसारणकार्य बलवत्तर ठरून ते प्रथम होतें असा कैयटाच्या ह्यग्याचा आशय आहे, तें सम्प्रसारणकार्य प्रथम झाल्यास ' वस् ' प्रत्ययाचें बलवत्त्व हें जें इडागमाचें निमित्त आहे तें नष्ट होत असल्यामुळे, इडागम होऊ शकत नाही, व इडागम पुढें येत नसल्यामुळे आकाराचा लोप होऊ शकत नाही. सम्प्रसारणामुळे ' वस् ' या प्रत्ययाचें ' उस् ' असें रूपान्तर होत असल्यामुळे, ती ' उस् ' अज्ञादि आर्धधातुक ' किन् ' प्रत्यय मानता येतो, व तसा प्रत्यय पुढें आल्यामुळे ' आतो लोप ' सू० २३७२ या सूत्रानें ' पपा ' यातील आकाराचा लोप होऊ शकतो-अस कोणी झटल्यास तें ह्यगजे बरोबर नाही, कारण ' वसो, सम्प्रसारणम् ' या सूत्रान्वये झालेले आर्धधाय सम्प्रसारणकार्य, ' आतो लोप ' या सूत्रानें आकारलोपरूपी आर्धधाय कार्य करतवेलीं, ' असिद्धवदग्राभात् ' या सूत्रान्वये असिद्ध ठरतें-ह्यगजे ' वस् ' चा ' उस् ' झालाच नाही व ' वस् ' चें कार्यम आहे असें मानणें भाग पडतें-व तसें मानल्यास, ' पपा ' यातील आकारापुढें ' इद् ' किंवा अज्ञादि आर्धधातुक प्रत्यय येत नसल्यामुळे, त्या आकाराचा लोप होणें अशक्य आहे, व आकाराचा लोप न झाल्यास, ' पपुप ' असें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही आकारलोप होऊन इष्ट रूप सिद्ध व्हावें ह्यणून भाष्यकारांनीं बरील वार्तिक सांगितलें आहे व त्या वार्तिनाचा अर्थ असा आहे कीं अत्रिधि करतवेलीं-ह्यगजे आकारलोप करतवेलीं-सम्प्रसारणकार्य असिद्ध मानूं नये-ह्यगजे सम्प्रसारणामुळे ' वस् ' याचें ' उस् ' असें जें रूपान्तर होतें तें ' वस् ' चें आहे असें न समजता ' उस् ' आहे अस समजावें तसें मानल्यास, तो ' उस् ' अज्ञादि आर्धधातुक चित् प्रत्यय असल्यामुळे, ' पपा ' यातील आकाराचा ' आतो लोप ' या सूत्रानें लोप होऊन ' पपुप ' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें जर प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारांस मान्य असती तर बरील वार्तिक करण्याची काहीच गरज नव्हती, कारण कैयटान त्या परिभाषेचा जसा अर्थ केला आहे त्या अर्थान्वये इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्य प्रथम झालेच अतस्तें व त्यामुळे ' इद् ' प्रत्ययाच्या निमित्तानें आकारलोप झालाच अमता, नंतर सम्प्रसारण झाल्यावर

इहागम नष्ट होऊन 'पपुप' अंश इष्ट रूप मित्र झालेच अमनें, दुभंश अंश की जर प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारागम मान्य अमनी तर 'पपुप' इत्यादि स्पर्धी गमप्रमाणकार्य प्रथम होण्याकरिता 'प्रतिपक्षिधिष्यात् पूर्व' गमप्रमाण भवति 'या न्यायार्थे अत्र' लंघन करणाची काहीच गरज नव्हती, कारण या स्थी बहिरङ्ग गमप्रमाणकार्य इहागमरूपी अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचे त्रिनाशक अमलासुळे प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे प्रथम झालेच अमनें पण उदाभयी गमप्रमाणकार्य प्रथम होण्याकरिता भाष्यकारांनी प्रकृतपरिभाषेचा उपयोग न करितां वैयथाचे अगमप्रमाणे प्रतिपक्षिधीया उपयोग केला आहे, त्याभयी हे स्पष्ट होतं की ही परिभाषा भाष्यकारागम सुटीच मान्य नव्हती, व झगून ती स्वीकाराई नाही, प्रतिपक्षिधिष्यासुळे गमप्रमाणकार्य प्रथम होत अमलासुळे वरील वार्तिक करणाची गरज पडली हे उघड आहे.)

अत एव चै प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेध इति ध्वनतं वार्तिककृतान्तरं भाष्य-
कृता च न प्रत्याख्यातम् । प्रत्यङ्गमन्तरङ्गम् । अस्यां परिभाषायां सत्यां
तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥

(प्रकृतपरिभाषा वार्तिककारागम किंवा भाष्यकारागम मान्य नव्हती) झगूनच 'चै प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेध' अथ वार्तिककाराच्या वार्तिक करावे लागले व भाष्यकारांनी त्या वार्तिकार्थे प्रत्याख्यान केले नाही. (वार्तिकार्थिल) 'प्रत्यङ्ग' या दादाच्या अर्थ 'अन्तरङ्ग' असा आहे जर प्रकृतपरिभाषा अमनी तर तसे वार्तिक करणाची काहीच गरज नव्हती हे उघड आहे ('प्रति + अन् + क्तिन् + दास्' या स्थी 'अनिदितां हल उपधाया.' सू० ४१५ या सूत्राने नारायण लोप होऊन व 'वेर-पृथस्य' सू० ३०५ या सूत्राने 'क्तिन् = ष्' चा लोप होऊन 'प्रति+अन्+दास्' अशी स्थिति झाली अमता, अशीकडच्या निमित्तासुळे होणार यगादेशासुपी अन्तरङ्गकार्य 'इमे यगचि' या सूत्रान्वये पावले आहे, व तसेच पनीकडे अयच्छेदा 'दास्' प्रत्ययाच्या निमित्तासुळे 'अच' सू० ४१६ या सूत्रान्वये होणारे अनेपरूपी बहिरङ्गकार्य पावले आहे. हे अनेपरूपी बहिरङ्गकार्य अने आहे की ते केले अमता, अन्तरङ्ग यगादेशाचे निमित्त-रङ्गने 'अच्' यातील अकार नष्ट होणार रङ्गून जे प्रकृतपरिभाषा अमनी तर अनेपरूपी बहिरङ्गकार्य प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे प्रथम झालेच अमनें आणि 'प्रति + च् + दास् = प्रति + च् + अम्' अशी स्थिति झालेच अमनी, व 'चा' सू० ४१० या सूत्रान्वये 'प्रति' यांतील इकाराचा दीर्घ होऊन 'प्रती + च् + अम् = प्रतीच' असे रूप मित्र झालेच अमनें, आणि 'चै प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधः' अने वार्तिक करणाची-रङ्गने च्यहर पुढे अमता अन्तरङ्गकार्य प्रथम करे नरे अने वार्तिक करणाची-काहीच गरज नव्हती. पण ते वार्तिक केले अमलासुळे व भाष्यकारांनी त्या वार्तिकार्थे प्रत्याख्यान केले नमल्यासुळे, प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारागम मान्य नव्हती हे स्पष्ट होतं. वरील वार्तिकान्वये अनेपरूपी कार्य बहिरङ्ग असून देनाचे ते

यनादेशरूपी अन्तरङ्गकार्याणां वाच्यं यस्मिन्-गृहणते गन्धिप्रमाणं होम्यापूर्वी ' प्रति+भृत् +राप् ' अना स्थिती-प्रथमं होत, व अन्त्यं होऊन ' प्रति+भृत्+राप् ' अनी स्थिति झाली अमता, पर संश्लेषत्वाप्रमाण 'रा' या सूत्राने इतराणां दीर्घं होऊन 'प्रती+भृ' असें इष्ट रूप सिद्ध होत.)

अत एव च्छोमिति मृधे अत्रश्यमत्र तुभाष्यामीं यात्र' कार्योऽन्तरङ्गकार्याणि नृक प्राप्तेतीति भाष्ये उक्तम् । एतन्मते तु तुकाऽप्राप्त्या यत्ना-घश्यकप्रकथनमसङ्गतमिति स्पष्टमेव । न च्छित्तद्वितिय-प्रभावनायमेव तदिति तदाशय । अत्रश्यमत्रैयक्षरम्पारत्यभङ्गापत्तेः ॥

(ही परिभाषा भाष्यकारास मान्य नव्हती) गृहणूनच ' च्छे शूट ' ६-४ १५ या सूत्रातील भाष्यात भाष्यकारांनी असे म्हटले आहे की, या स्थिती-गृहणते ' प्रभ , विभ ' इत्यादि स्थली- ' तुर् ' न राहावा गृहणून (सप्तम निर्देशादी) यान पर-ण्याची (पाणिनीया) भाष्यकारांना वाटली, कारण तुगागमरूपी कार्ये अन्तरङ्ग अम-ल्यामुळे येथे त्याची प्राप्ति आहे. प्रकृतपरिभाषा अमनी तर तुकार्थी प्राप्तीच नव्हती व पाणिनीया अत्रश्य याने करावा लागला असे जे भाष्यकारांनी म्हटले आहे ते हागने विमगते टरले असत प्रकृतपरिभाषा अनित्य आहे हे ज्ञापित करण्याकरिता भाष्यकारांनी तसे म्हटले आहे हे गृहणते बरोबर नाही, कारण असे मानताम ' अत्रश्यमत्र ' असे जे भाष्यकारांनी म्हटले आहे त्या गृहणण्यात काही स्वारम्य राहत नाही (' छ च ' सू- १४६ या सूत्राने ' प्रच्छ ' याचे ' प्रच्छ ' असे रूप होते, व ' यत्रयाच ' सू २२६८ या सूत्राने ' प्रच्छ ' ला ' नद् ' प्रत्यय झाल्यावर ' प्रच्छ + नद् ' अशी स्थिति झाली अमता, ' च्छे शूट ' सू० २५६१ या सूत्राने ' च्छे ' चे जागी ' शू ' होऊन ' प्रच्छ + न = प्रभ ' असे रूप होते प्रकृत उदाहरणात छकाराळा मानून होणारे तुगा-गमरूपी कार्ये अन्तरङ्ग आहे व पलीकडे असलेल्या ' नद् ' प्रत्ययाला मानून होणारे शकारादेशरूपी कार्ये बहिरङ्ग आहे. हे बहिरङ्गकार्ये असे आहे की ते केल्यास तुगागम-रूपी अन्तरङ्गकार्यांचे निमित्त जो छकार त्याचे जागी शकार होत असल्यामुळे त्याचा नाश होणार त्यामुळे प्रकृतपरिभाषा पाणिनीया मान्य अमती तर ' च्छे शूट ' असे सूत्र न करिता ' च्छे शूट ' असे सूत्र केले असते तरी काम भागल असे, कारण प्रकृतपरिभाषेमुळे तुगागमरूपी अन्तरङ्गकार्ये प्रथम न हाता छकाराचे जागी होणारे शकारादेशरूपी बहिरङ्गकार्ये प्रथम झालेच असते पण ही परिभाषा पाणिनीया मान्य नसल्यामुळे त्याला हे माहित होत की तुगागमरूपी अन्तरङ्गकार्ये प्रथम होणार व ते झाल्याने छकाराचा छकार होणार छकाराच्या बरोबर तुगागमरूपी देखील नाहीसा व्हावा व ' च्छे ' चे जागी ' शू ' असा आदेश व्हावा गृहणून पाणिनीया मुद्दाम ' च्छे शूट ' असे सूत्र करण्याचा प्रयत्न करणे भाग पडल असा भाष्यकारांच्या गृहणण्याचा आशय आहे ही परिभाषा अनित्य आहे हे ज्ञापित करण्याकरिता पाणिनीया तसा प्रयत्न

करावा लागला अशा रीतीने भाष्याचा अर्थ लावणे मुळीच बरोबर नाही; कारण ही परिभाषा असून अनित्य आहे असे म्हटल्यास त्याचा अर्थ हाच होतो की जेथे इष्टरूप सिद्ध करण्याकरितां प्रकृतपरिभाषा उपयोगी पडू शकत नाही तेथे ती लावू नये व तिच्या शिवाय इष्टरूपसिद्धि करून घ्यावी. पण 'प्रथमः' इत्यादि स्थळीं इष्टरूप सिद्ध होत नाही असे नसून, ती लावल्याने इष्टरूप सिद्ध होते. मग 'अवश्यमत्र तुगभावाप्यो यन्नः कार्यः' असे जे भाष्यकारांनीं म्हटले आहे त्यांतिल 'अवश्यमत्र' या शब्दांचें स्वारस्य नाहीं होतें; कारण ही परिभाषा असती तर जमा पाणिनीनें यत्न केला आहे तसा न करितां इष्टरूप सिद्ध होऊं शकलेंच असतें. पण ही परिभाषा पाणिनीस मान्य नसल्यामुळे तसा यत्न करावा लागला आणि म्हणूनच भाष्यकारांचे म्हणणें ठीक जुळतें, वरील विवेचनावरून हें स्पष्ट होतें की प्रकृतपरिभाषा पाणिनीस व भाष्यकारास मान्य नव्हती)

किञ्चानर्थैव प्रत्ययोत्तरपदयोश्च अदो जग्धिर्ल्यसि किर्तात्पनयोद्वारितार्थ्येन तज्ज्ञापकवशात्लुग्ल्यपोरन्तरङ्गव्याधकता भाष्योक्ता भज्येत ॥

दुसरें असें कीं ही परिभाषा मानल्याने 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' सू० १२७३ व 'अदो जग्धिर्ल्यसि किति' सू० ३०८० हीं सूत्रें चरितार्थ ठरत असल्यामुळे व प्रकृतपरिभाषेचीं ज्ञापक सूत्रें ठरत असल्यामुळे, 'लुक्' आणि 'वृत्' अन्तरङ्गकार्यांचे बाधक होतात असें जे भाष्यकारांनीं म्हटले आहे ते म्हणणें असंगत ठरेल (भाष्यकारांनीं प० ५२ व ५४ भाष्यत पठित केल्या आहेत व स्वीकारकरा आहेत, आणि 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हें सूत्र प० ५२ चें ज्ञापक मानलें असून, 'अदो जग्धिः' हें सूत्र प. ५४चें ज्ञापक आहे असें म्हटले आहे जर प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारास मान्य असती तर, त्या परिभाषेनें प० ५२ व ५४ गतार्थ होत असल्यामुळे, या दोन वेगळ्या परिभाषा मानण्याची व त्याची ज्ञापकें सांगण्याची त्यांना काहींच गरज नव्हती. त्या दोन परिभाषांनीं होणारें कार्य प्रकृतपरिभाषेनें होऊं शकलेंच असतें हे पूर्वी विस्तृत रीतीनें सिद्ध करून दाखविलेंच आहे पण भाष्यकारांनीं 'लुक्' व 'वृत्' अन्तरङ्गकार्यांचे बाधक होतात हें सांगणाऱ्या प० ५२ व ५४ मानल्या असल्यामुळे हें स्पष्ट होतें की त्यांना प्रकृतपरिभाषा मान्य नव्हती)

किञ्चैषा भाष्ये न दृश्यते । तदुक्तमसिद्धघत्सूपै कैयटेन " निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः " इति परिभाषाया भाष्यकृतानाश्रयणादिति ॥

दुसरें असें कीं ही परिभाषा भाष्यांत कोठेंही आढळत नाही, आणि म्हणूनच 'असिद्धवद्भाषात्' ६-१-२२ या सूत्रावरील भाष्याच्या सूत्रांत कैयटनें म्हटले आहे की, 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' या परिभाषेचा भाष्यकारांनीं कोठेंही उपयोग केला नाही.

१. पदसंस्कारपक्षे हरिरित्यादौ विसर्गं कृते ततो गच्छतीत्यादिसम्बन्धे हरिः गच्छतीत्याद्येव साधु । तद्विषये पदसंस्कारपक्षानाश्रयणं चेति दिक् ॥ ५६ ॥

(आतां शंकाकार अशी शंका करितां वी, प्रकृतपरिभाषा न मानली तरी 'पुपुपः' इत्यादि रूपे पदसंस्कारपक्षाचा आश्रय केल्याने जरी सिद्ध होतात, तरी ही परिभाषा न मानल्यास, पदसंस्कारपक्षांत 'हरिर्गच्छति' असा प्रयोग सिद्ध होऊं शकणार नाही. म्हणून ही परिभाषा मानणें आवश्यक आहे. पदसंस्कारपक्षांत—म्हणजे प्रत्येक पद व्याख्येतील स्वतंत्र रीतीने सिद्ध करितांना व 'हरिर्गच्छति' या वाक्यांतील 'हरिः' हें पद, 'गच्छति' या पदाकडे दुर्लक्ष करून, स्वतंत्र रीतीने सिद्ध करतेवेळीं, 'हरि' या प्रातिपदिकाम 'सु' हा विभक्तिप्रत्यय लावून 'हरि + सु' अशी स्थिति झाली असतां, 'ससजुपो रुः' सू० १६२ या सूत्रानें 'सु' चे जागी रकार होऊन 'हरि + र्' अशी स्थिति होते, व अशा स्थितींत रकार पदाच्या अन्ती असून रकारापुढें अवसान असल्यामुळे—म्हणजे कांहींच नसल्यामुळे—'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' सू० ७६ या सूत्राने रकाराचा विसर्ग होऊन 'हरिः' असें रूप होतें व त्यांत रकार राहत नाही. अशा रीतीने सिद्ध झालेल्या 'हरिः' या पदाचा 'गच्छति' या पदाशी संबंध आल्यावर, 'हरिः गच्छति' असा अनिष्ट प्रयोग सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल व 'हरिर्गच्छति' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊं शकणार नाही. पण प्रकृतपरिभाषा मानल्यास तसा इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊं शकतो; कारण 'गच्छति' या पदान्तराशी संबंध होताक्षणीच विसर्गाचे निमित्त जें अवमान त्याचा नाश होत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, विसर्गाचा रफ होणें हें अन्तरङ्गकार्य होऊं शकत नाही व त्यामुळे 'हरिर्' असें रूप कायम राहून त्याचा 'गच्छति' या पदाशी संबंध आल्यावर 'हरिर्गच्छति' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होतो. सारांश अशा प्रकारचे प्रयोग पदसंस्कारपक्षांत सिद्ध होण्याकरितां प्रकृतपरिभाषा मानणें आवश्यक आहे अशी शंकाकाराची शंका आहे वा शंकेवर ग्रन्थकार असें उत्तर देतात वी) पदसंस्कारपक्षांत 'हरि + सु=हरिर्' इत्यादि स्थली रफाचा विमर्ग केल्यावर, 'हरिः' या पदाचा 'गच्छति' इत्यादि पदान्तराशी संबंध आला असतां, 'हरि.गच्छति' हाच प्रयोग शुद्ध आहे. (आणि म्हणूनच 'हरिः ॐ' हा विमर्गमाहित सर्वतोमुखी प्रयोग शुद्ध ठरतो. सारांश ग्रन्थकार म्हणतात वी शंकाकारानें जी आपत्ति दाखविली आहे ती इष्टापत्ति आहे, व तिचे निवारण करण्याची कांहींच गरज नाही.) 'हरिर्गच्छति' असा प्रयोग सिद्ध करणें झाल्यास पदसंस्कारपक्षाचा आश्रय न केला (व वाच्यसंस्कारपक्षाचा आश्रय केला) म्हणजे तसा प्रयोग सिद्ध होऊं शकतो.

परिभाषा ५७

(ग्रन्थकाराने द्वितीयप्रकरणगाच्या आरंभी ' पूर्वपानिपान्तरद्वापवादान्मुन रोत्तं यत्नीय. '-प. ३८- ही परिभाषा सांगून, पूर्वसूत्रापेक्षां परसूत्र, परसूत्रापेक्षां नि यन्नायंविधायकसूत्र, नि यन्नायंविधायकसूत्रापेक्षां अन्तरद्वापवादान्मुन रोत्तं यत्नीय अस्तं हे त्या त्या विषयसंबंधी परिभाषा देऊन त्यांचे रिस्तृत रीतीने आतांपर्यंत विवेचन केले आतां ग्रन्थकार अन्तरद्वापवादान्मुन रोत्तं यत्नीय अस्तं हे सांगणारी परिभाषा सांगतात.)

अन्तरद्वापवादान्मुन रोत्तं यत्नीय ॥ ५७ ॥

“ अन्तरद्वापवादान्मुन रोत्तं यत्नीय अस्तं अस्मात्तत्र अस्मिन्. ”

(या परिभाषेत ' अपि ' शब्द घातला असतामुळे, अपवादान्मुन रोत्तं यत्नीय प्रसारच्या-ह्मगते पूर्व, पर य नित्य—सूत्रापेक्षां यत्नीय अस्तं हे आपोभाष्य सिद्ध होते)

परिभाषा ५८

तत्रापवादपदार्थमाह—

आता वरील परिभाषेत जो ' अपवाद ' शब्द घातला आहे त्याचा अर्थ स्पष्ट करणारी ही परिभाषा सांगतात—

येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य वाचको भवति ॥ ५८ ॥

“ ज्या सूत्राची अवश्यप्राप्ति असतां एखादे दुसरे सूत्र आरंभिले जात तशा ठिकाणी ते दुसरे सूत्र त्या (अवश्यप्राप्ति होणाऱ्या) सूत्राचे वाचक होते. ”

(जसे सन्धिनायं करतेंवेळीं इक्ष्प्रत्याहारातील वर्णांपुढे ' अच् ' आत्यम-सग तां सवणे विवा असवणे ' अच् ' असे — ' इको यणचि ' सू० ४७ या सूत्राची अप- र्णप्राप्ति होते ' श्री + ईश ' विवा ' विष्णु + उदय ' या स्थलीं इवापुढे ' अच् ' आला असल्यामुळे ' इको यणचि ' हे सूत्र अप्रत्यक्ष प्राप्त होते व यणादेश होऊं पाहतो पण ' अच् सवणे पूर्व ' सू० ७५ हे सूत्र आरंभिलें असल्यामुळे, जो जेथे जेथे ते सूत्र प्रकृत होऊं पाहते तथे तथे ' इको यणचि ' या सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे ती ही विशेषसूत्र ' इको यणचि ' या सामान्यसूत्राचे प्रकृतपरिभाष्यप्रमाणे वाचक त्रत सरास सामान्यदास व्यापकशास्त्र असून विशेषशास्त्र व्याप्यशास्त्र असे, आणि जेथे दोन सूत्रांत असा व्याप्यव्याप्यभाव असतो तथे व्याप्यशास्त्र वाचक

आणि व्यापकशास्त्र बाध्य ठरतें. सारांश व्याप्यव्यापकभाव हें खरें बाधधीज होय, व 'अपवाद' याचा सामान्य अर्थ दाघकशास्त्र असा समजावा व अशा अपवादशास्त्रांनें सामान्यशास्त्राचा अर्थ संकुचित केला जातो. जसें ' अरुः सवर्णे दीर्घः ' हें विशेष-पशास्त्र असल्यामुळे, ' इको यणचि ' या सूत्रांतिल ' अचि ' या पदाचा ' असवर्णे अचि ' असा संकुचित अर्थ होतो)

प्राप्त इति भावे क्तः । येन नाप्राप्त इत्यस्य यत्कर्तृकावश्यप्राप्तावित्यर्थो नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदाट्ययोश्चकृत्वात् । एवं च विशेषशास्त्रोद्दिश्यविशेषधर्मा-वच्छिन्नवृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्दिश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधः ।

(' येन नाप्राप्ते ' यात ' येन ' ही ' कर्तृकरणयोल्लृतीया ' सू० ५६१ या सूत्रान्वयें कर्तरि नृतीया असून त्या पदाचा अर्थ ' यत्कर्तृक ' असा आहे, आणि ' नाप्राप्ते ' यातील) 'प्राप्ते' येये ('नपुंसके भावे क्त.' सू० ३०९० या सूत्रान्वये) भाये क्तप्रत्यय शाला आहे. (आणि ' न प्राप्त अप्राप्त, न अप्राप्तं नाप्राप्तं, तस्मिन् नाप्राप्ते ' या स्थलीं ' नञ् ' व ' नलोपो नञ ' सू० ७५६ व ७५७ या सूत्रांनीं ' अप्राप्त ' असा शब्द तयार होऊन त्या शब्दाचा ' न ' या शब्दाशीं ' सुपा ' सू० ६४९ या सूत्रानें समास होऊन ' नाप्राप्ते ' हा जो सामामिक शब्द तयार झाला आहे त्यात अमगारे) दोन नियोजनाचक ' न ' व ' नञ् ' हे शब्द प्रकृत-क्षणजे प्राप्तिरूप-अर्थाचे-दाड्यबोधक-क्षणजे आवश्यकत्वबोधन-शब्द असल्यामुळे, ' येन नाप्राप्ते ' या पदाचा ' उगाची अवश्यप्राप्ति होत अमता ' असा अर्थ होतो. या शब्दाचा असा अर्थ असल्यामुळे, (प्रकृतपरिभाषेचा असा अर्थ होतो कीं) विशेषशास्त्राच्या उद्देश्याचे ठिकाणीं अमगारा जो विशेषधर्म त्या धर्मांनें युक्त अशा दाघद्वयरूपाचें ठिकाणीं असणारा जो सामान्यधर्म त्या सामान्यधर्मांनें युक्त आहे उद्देश्य उगाचें अशा सामान्यशास्त्राचें विशेष-पशास्त्र बाधक ठरतें—क्षणजे ज्या विशेषधर्मांला उद्देशून विशेषशास्त्र सांगितलें आहे त्या विशेषधर्मांदरोबर राहणाऱ्या सामान्यधर्मांला उद्देशून सांगितलेल्या सामान्यशास्त्राचें विशेषशास्त्र बाधक होतें (या पंक्तीचा अर्थ नीट ध्यानात घेण्याकरिता आपण ' हो द. ' व ' दादेर्धातोर्ध ' सू० ३२४ व ३२५ हीं दोन सूत्रें घेऊ. ' हो द. ' हें सामान्यशास्त्र असून ' दादेर्धातोर्ध ' हे विशेषशास्त्र आहे हजारापुढे हात्प्रवाहा-शील गळें. धातुपटास, दिग्ग, को, इदरा वदुये, अन्ती, धातुपटास, रथा, इकाराथे जागी इकार होतो असा ' हो द ' या सामान्यशास्त्राचा अर्थ आहे. या सामान्यशास्त्राचें हात्प्रक विंश पदाच्या अन्ती इकार हें उद्देश्य आहे. धातुपटास जो इकारानें सुरू होणारा धातु पठित आहे तसा धातूचा अरपर जो इकार सो हात्प्रक विंश पदांतीं असल्यास त्या इकाराथे जागी इकार होतो असा ' दादेर्धातोर्ध. ' या सूत्राचा अर्थ आहे या विशेषशास्त्रांत दक्षानें सुरू होणाऱ्या धातूचा अरपर व हात्प्रक विंश पदाच्या अन्ती असणारा इकार हा उद्देश्य आहे. या विशेषशास्त्रांतिल उद्देश्याचे

द्विजातीं सामान्यशास्त्रांतील उद्देश्या वा धर्म—क्षमते इन्द्रक क्रिया पदांनी हमार असणें हा धर्म—आहेच व त्या धर्माबरोबरच कांही जास्त धर्म क्षमते दहारातें सुक्त होणाऱ्या घातूचा अवयव हमार असणे हा धर्म—आहे. अशी स्थिति अपत्यामुळे, ' हो ढः ' हें सामान्यशास्त्र ' दादेशांभीः ' या विशेषशास्त्रातें भाषित होतें, व त्यामुळे दादेशातूच अवयव जो हमार त्याच्यातुळे 'शब्' अक्षराय क्रिया तो पदान्ती असल्यास, त्याचे जागीं हमार न होतां, घमार होतो. अशी स्थिति जेंय नमने—गृहणे जेंय विशेषशास्त्र व सामान्यशास्त्र यांच्या उद्देश्यांत एकाचभाषनाय नमने—तेथें एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राचे बाधक होत नाहीं. जसे ' इको यणचि ' सू० ४७ या सूत्रांत इक्ष्वाहादारांतील वर्ण अक्षरक असणे हें उद्देश्य असून ' आद्रुणः ' सूत्र ६९ या सूत्रांत ' अ ' वर्ण अक्षरक असणें हें उद्देश्य आहे. या दोन उद्देश्यांत एकाचभाषनाय नाहीं. गृहण ' आद्रुणः ' हें सूत्र ' इको यणचि ' या सूत्राचें बाधक होऊं शकत नाहीं. सारांत प्रत्यपरिधिप्रमाणें एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राचें बाधक द्रव्याकरितां त्या दोन सूत्रांतील उद्देश्यांमध्यें एकाचभाषकभाव असणें आवश्यक आहे)

तदप्रतियोग्येऽचारितार्थ्ये सेनस्य वाचकत्वे योजम् ॥

सामान्यशास्त्राची प्राप्ति नाहीं असे स्थळ विशेषशास्त्रास प्रवृत्त होण्यास मिळत नसल्यामुळे ते विशेषशास्त्र स्वयं ठरूं पाहणें हेंच विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचें बाधक होण्यास कारणीभूत होतें. (जेंय जेंय विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊं पाहतें तेंय तेंय सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे, विशेषशास्त्रास प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि उदाहरण मिळूं शकत नाहीं, व त्यामुळे ते विशेषशास्त्र स्वयं ठरूं पाहतें. परंतु कोणतेंहि पाणिनीय सूत्र किंवा त्यातील कोणतेंहि अक्षर स्वयं ठरूं शकत नाहीं असा भाष्यकाराचा सिद्धान्त आहे हें पूर्वीच सांगितलें आहे. व त्यामुळे विशेषशास्त्र स्वयं न ठरतां सामान्यशास्त्राचें बाधक होतें, हेंच प्रथम बाधधीज होय, व ' अमति समवे बाधने भवति ' असा जो वार्तिककारांनी सिद्धान्त सांगितला आहे तोच या प्रथम बाधधीजान मिश्र दादांनी सांगितला आहे या प्रथम बाधधीजान अनवकाशाचा मुळे—क्षमते विशेषशास्त्रास प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि स्थळ सापडत नसल्यामुळे—विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचें बाधक होतें व त्यामुळे सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं. जसे ' रमा ' या प्रातिपदिकाचे सम्युद्धीचे पुरुषवचन करितांता ' रमा+सु ' या स्थितीत, ' इल्ट्वाच्यः ' सू० २५२ व ' सम्युद्धी च ' सू० २८८ हीं दोन सूत्रे सुगतर प्रवृत्त होतात. ' सम्युद्धी च ' या सूत्रात ' सम्युद्धि ' हा शब्द साक्षात् उच्चारल्यामुळे हा प्रातिपदिकि अमृत विशेषशास्त्र आहे व या सूत्रान्वयें आबन्त प्रातिपदिसातुडे सम्युद्धीचा ' सु ' प्रत्यय अमरशास प्रातिपदिकाच्या आकाराचे जागीं एकार होतो. जेंय जेंय हें विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊं पाहतें तेंय तेंय ' इल्ट्वाच्य. ' या सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति आहेच. त्यामुळे ' सम्युद्धी च ' या सूत्रास प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि अवकाश मिळत नसल्यामुळे, ते सूत्र

अनवकाशवामुळे ' हल्द्राद्यभ्य ' या सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरून प्रथम प्रवृत्त होतें, व तें प्रवृत्त होऊन त्यानें एत्वरूपी कार्यं केल्यानंतर प्रातिपदिक आद्यन्त राहत नसल्यामुळे व फकारान्त प्रातिपदिक हे त असल्यामुळे, ' हल्द्राद्यभ्य ' हें सामान्य शास्त्र प्रवृत्त हाऊ शकत नाहीं व त्याचा नहमी करिता बाध फलित होतो)

अत एव " आयादय " इति सूत्रे गोपायिष्यतीत्यादात्रायादीन्वाधित्वा परत्वात्स्यादयः प्राप्नुवन्तीत्याशङ्क्यान्प्रकाशा आयादयः । गोपायतीत्यादावपि शप् स्यादि प्राप्नोति । न च सति शप्यसति वा न विशेषः । अन्यदिदानामिदमुच्यते नास्ति विशेष इति । यदुक्तमायादीनां स्यादिभिरव्यातोऽवकाश इति स नास्यवकाश इति भाष्ये उक्तम् ॥

वर सांगितल्याप्रमाणें या परिभाषेचा अर्थ असल्यामुळेच, ' आयादय आर्धधातुके वा ' ३-१-३१ या सूत्रावरील भाष्यात 'गोपायिष्यति' इत्यादि स्थानीं आयादिकांचा बाध करून, विकरगविधायकसूत्रें पर सूत्रें असल्यामुळे, 'स्य' इत्यादि विकरणाची प्रथम प्रवृत्ति होण्याची आपत्ति येते अशी शंका उपस्थित करून, भाष्यकार म्हणतात कीं असें झाल्यास, आयादिक अनवकाश ठरतील, 'गोपायति' इत्यादि स्थानीं देखील 'स्य' नें सुर होणारा जो विकरगसमुदाय त्यात अन्तर्गत असल्याचा शपाची प्राप्ति आहेच, शप् लावला अथवा न लावला तरी इष्टरूप सिद्ध होण्यात काहीं फरक होत नाहीं हें न्वरें, पण रूप भिन्न होत नाहीं ही अगदी वेगळी गोष्ट आहे, तथापि 'स्य' इत्यादि विकरणांनीं आयादिकांची जागा व्यापली नाहीं हें म्हणणें बरो वर असून, त्यांनीं आयादिकांची सर्व जागा व्याप्त केली आहे व त्यामुळे आयादिक अनवकाश ठरतात हेंच म्हणणें बरोबर आहे ('गुबूधूपविच्छिन्नगिपनिभ्य आय' सू० २३०३ या सूत्रानें होणारा 'आय' 'ऋतेरियङ्' सू० १४२२ या सूत्रानें होणारा 'ईयङ्', व 'क्वमेरिङ्' सू० २३१० या सूत्रानें होणारा 'गिङ्' या तीन प्रययांना 'आयादि' म्हणतात 'आय ईयङ् गिङ् चेति त्रय आयादयो मता ' असें वचन आहे वर सांगितलेल्या तीनही सूत्रानंतर स्य, तासि, च्लि, यद्, शप्, इयन्, श इत्यादि विकरणांचें विधान करणारीं सूत्रें अष्टाध्यायीच्या तृतीयाध्यायाच्या प्रथम पादात पठित आहेत, व त्या सूत्रामध्ये 'स्यतासी ललुटो ' हें प्रथम सूत्र असून त्या सूत्रात 'स्य' चा प्रथम निर्देश केला असल्यामुळे, 'स्यादि' याचा अर्थ 'स्य' नें सुर होणारीं विकरणें असा होतो तसेंच 'शप् स्यादि' येथें 'स्यादि' हें शप्चें विशेषण आहे व त्या दोन पदांचा अर्थ 'स्यादिविकरणममुदायान्तर्गत शप्' असा आहे आतां भाष्यकार अशी शंका उपस्थित करतात कीं आय, ईयङ्, व गिङ् याचें विधान करणारीं सूत्रें पूर्वसूत्रें असून 'स्य' इत्यादि विकरणांचें विधान करणारीं सूत्रें परसूत्रें असल्यामुळे, पूर्वात्पर बलवत्' या न्यायान्वयें, स्यादिविकरणविधायकसूत्रें आयादिनाचें विधान करणाऱ्या सूत्राच्या अपेक्षेनें बलवत्तर ठरतात, व त्यामुळे स्यादिविकरणें आयादिकांचे,

परत्वामुळे, बाधक ठरण्याची आपत्ति येते. पण या शंकेचे निरसन करितांना भाष्यकार म्हणतात की, 'स्य' इत्यादि विकरणांनी सर्व स्थले व्यापलीं असल्यामुळे आवादि निरवकाश ठरतात—म्हणजे त्यांना प्रवृत्त होण्यास कोणतेहि स्थळ मिळत नाही व त्यामुळे ते व्यर्थ ठरू पाहतान. मग त्यांचें विधान तरी कशास केले ? पण ज्या अर्थी पाणिनीनें त्यांचें मुद्दाम विधान केले आहे व कोणतेहि पाणिनीय सूत्र व्यर्थ ठरू शकत नाही त्याअर्थी ते आयादिक, अनवकाशावामुळेच, स्यादिविकरणाविषयकसूत्रांचे बाधक ठरून प्रथम होतात. आयादिक कसे निरवकाश ठरतात हें सिद्ध करितांना भाष्यकारांनी 'गोपावित्यति' व 'गोपायति' हीं दोन उदाहरणें दिलीं आहेत. 'गुप्+लट्' या स्थली 'गुप्+प' या सूत्रानें 'आय' ची प्राप्ति आहे व तसेंच 'स्यतापी' यासूत्रानें 'स्य' ची प्राप्ति आहे. त्याचप्रमाणें 'गुप्+लट्' येथें 'आय' ची प्राप्ति आहे आणि 'कर्त्तरि शप्' सू० २१६७ या सूत्रानें शोपाचीहि प्राप्ति आहे. विकरणाचीं सूत्रें परसूत्रें असल्यामुळे, वरील दोन्ही उदाहरणांत 'आय' न होतां, परत्वामुळे 'स्य' व 'शप्' अनुक्रमें व्हावे, पण तसें झाल्यास लटाचें 'गोपावित्यति' असें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही. हें खरें कीं 'गोपायति' या स्थली 'आय' प्रथम लावला किंवा 'शप्' प्रथम लावला तरी 'गोपायति' असेंच इष्टरूप सिद्ध होतें; कारण 'गुप् + आय+शप् + ति' अशा स्थितिंत, 'आय' प्रत्यय पुढें असल्यामुळे 'पुगान्तलूपधस्य च' सू० २१८९ या सूत्रानें 'गुप्' यांतील उपधाउकारास गुण होऊन 'गोप् + आय +अ+ति' अशी स्थिति झाली असतां, 'अतो गुणे' सू० १९१ या सूत्रानें पररूप पृथादेश होऊन 'गोपायति' असें रूप सिद्ध होतें, आणि तसेंच 'गुप् + शप्+आय +ति' अशा स्थितिंत, 'शप्' प्रत्यय पुढें असल्यामुळे, लूपधगुण होऊन 'गोप्+अ +आय+ति' अशी स्थिति झाली असतां, 'अकः सवर्णे दीर्घः' सू० ८१ या सूत्रानें 'गोपायति' असेंच रूप सिद्ध होतें. पण भाष्यकार म्हणतात कीं 'आय' व शप् या दोन प्रत्ययांपैकी कोणताहि प्रत्यय प्रथम लावला तरी इष्टरूप सिद्ध होतें हें म्हणणें प्रकृतविषयास धरून नाही; कारण येथें प्रश्न हा आहे कीं 'आय' प्रथम व्हावा किंवा 'शप्' प्रथम व्हावा? कोणताहि प्रत्यय प्रथम लावला तरी इष्टरूप सिद्ध होतेंच हें या प्रश्नाचें उत्तर नव्हे. यास्तविक, अनवकाशावामुळे, 'आय' प्रथम होतो हें या प्रश्नाचें खरें उत्तर आहे; कारण आयादिविधायकसूत्रें विशेषमूत्रें आहेत व स्यादिविधायकसूत्रें सामान्यसूत्रें आहेत. जें जें विशेषसूत्रें प्रवृत्त होऊं पाहतात तेथें तेथें सामान्यसूत्रांची अवश्यप्राप्ति आहेच. म्हणून आयादिकांस प्रवृत्त होण्यास कोणतेहि स्थळ मिळत नसल्यामुळे, ते अनवकाशावामुळे स्यादिविकरणांचे बाधक ठरून प्रथम होतात व स्यादिविकरणांचा बाध करितात. हें खरें कीं आयादि प्रत्यय लागल्यानंतर स्यादिविकरणें लागतात. पण त्याचें कारण हें आहे कीं, 'सनाद्यन्ता घातवः' सू० २३०४ या सूत्रान्वये 'सन्' इत्यादि बारा प्रत्ययांपैकी कोणताहि प्रत्यय अन्तीं आल्यास तथा प्रत्ययान्त शब्दाला धातुभंजा प्राप्त होत असल्यामुळे, स्यादि विकरणें नंतर लागतात

हे सांगण्याकरिता वॉण्णनेहि परिभाषा पठित करणार्थी आशय्यकता नाहीं. कारण तशा टिकाणी ते सूत्र अनवशादाप्रामुळे भाषोभाष्यच दुग्गत्या सूत्राचे बाधक ठरते; तसें न मानवाम, तें सूत्र स्वयं टरण्याची आपत्ति घेते व वॉण्णनेहि पाणिनीय सूत्र स्वयं टरूं शकत नाहीं हे वर सांगितलेंच आहे. पण ज्याअर्थी ही परिभाषा मुद्दाम भाष्यकारांनी पठित केली आहे व तिच्या समर्थनाथें तत्र वॉण्णनेन्याय सांगितला आहे त्याअर्थी हे स्पष्ट होतें की दोन सूत्रांतिल उद्देश्यांत व्याप्यव्याप्यभावा अचल्याम जसें व्याप्यसूत्र व्याप्यसूत्राचें अनवशादाप्रामुळे बाधक ठरते, तसेंच व्याप्यसूत्राची प्रवृत्ति झाल्यानंतर व्याप्यसूत्र प्रवृत्त होण्याचा संभव असला तरी व्याप्यसूत्र व्याप्यसूत्राचें बाधक होतें हेंच द्वितीय बाधधीत होय, व 'सर्वेषाम्' असा जो भाष्यकारांनी सिद्धान्त सांगितला आहे त्याला धरूनच हे द्वितीय बाधधीत सांगितले आहे, व या बाधधीतालाच नञ्वादिन्याय लागू पडतो, व या बाधधीतान्वये विशेषशास्त्रांत सामान्यशास्त्र नेहमीकरिता बाधित होतें. 'सदप्रतिशोभ्येऽधारितार्थ्येऽत्र वृत्त चारितार्थ्यम्' अशा रीतीने व्याख्यान हे द्वितीय बाधधीत पठित करितात व याचें उदाहरण 'सर्वेषाम्' हे देतात. 'सर्व' या अदन्त सर्वनामाचे षष्ठीचे बहुवचन करिताना 'सर्व+आम्' अशा रितीत, - 'ऋष्यनद्यापो नुद्' सू० २०८ च 'आमि सर्वनाम्नः सुद्' सू० २१७ या दोन सूत्राची प्राप्ति होते 'आमि सर्वनाम्नः सुद्' हे विशेषशास्त्र जेथे जेथे प्रवृत्त होऊ पाहते तेथे तेथे 'ऋष्यनद्यापो नुद्' या सामान्यशास्त्राची आवश्यकता आहेच. हणून ते विशेषसूत्र घ्यर्थे टरूं पाडते प्रवृत्तउदाहरणांत 'ऋष्यनद्यापो नुद्' या सामान्यशास्त्रान्वये 'आम्' प्रत्ययास प्रथम नुडागम केल्यास, 'नाम्' हा नुडागमसहित प्रत्यय यदागमपरिभाषेच्या आधारें 'आम्' च आहे अशी बुद्धि केल्याने, 'आमि सर्वनाम्नः सुद्' हे विशेषशास्त्र नंतर प्रवृत्त होऊं शकते व अशा रीतीने चरितार्थ टरूं शकते तथापि अशा टिकाणी देखील, या द्वितीय बाधधीतान्वये, विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचें नेहमीकरिता बाधक ठरते, व सामान्यशास्त्रास प्रथम किंवा नंतर प्रवृत्त होऊं न देतां इतकेंच प्रवृत्त होते. त्यामुळे प्रवृत्त स्थर्गे 'आम्' प्रत्ययास नुडागम न होतां 'सुद्' आगम होऊन 'सर्व+साम्' अशी प्रवृत्ति झाली असता, 'बहुवचने इत्येत्' सू० २०५ या सूत्राने अकाराचे जागी वृत्त होऊन व नंतर 'आदेशप्रत्यययो.' सू० २१२ या सूत्राने वृत्त होऊन 'सर्वेषाम्' असें स्पष्ट रूप सिद्ध होते या द्वितीय बाधधीतांत विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे अनवशादाप्रामुळे बाधक ठरत नमून अनवशादाप्रामुळे बाधक ठरतें आणि नेहमी करितां बाधक ठरणे हेच ह्या द्वितीय बाधधीताचें वैशिष्ट्य आहे. व त्यामुळेच या बाधधीताला तत्र वॉण्णनेन्याय लागू पडतो या न्यायाचे स्वरूप पुढें लौकिक मायग्यात बघील. अशा प्रत्ययास या द्वितीय बाधधीताची कांहीं उदाहरणे देतात.)

यथा प्रथमद्विर्वचनस्य तदुत्तरं सायकाशेनापि द्वितीयद्विर्वचनेन याधः । यथा चादेरपि प्रवृत्त्या चरितार्थेनादेः परस्येत्यनेनालोऽन्त्यस्येत्यस्य

बाधः ॥ तदुक्तं मिदचोऽन्त्यादिति सूत्रे भाष्ये सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति । अन्यथा द्वाह्यणेभ्यो दधि दीयतां तत्र कौण्डिन्यायेत्यत्र तददानेन दधिदानस्य बाधो न स्यात्तद्दानोत्तरं तत्पूर्वं वा तदानस्य चारितार्थ्यसम्भवात् ॥

जसे 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' सू० २१७५ या सूत्रान्वयें अजादि अनेवाच् धातूच्या प्रथम एकाचाचें द्विवचन करून नंतर 'अजादेद्वितीयस्य' या सूत्रान्वयें धातूच्या द्वितीय एकाचाचें द्विवचन केल्यानें 'अजादेद्वितीयस्य' हें सूत्र सावकादा ठरण्याचा संभव आहे तरी, तें सूत्र 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या सूत्राचें बाधक ठरतें (व अजादि अनेवाच् धातूच्या प्रथम एकाचाचें द्वित्व न होतां, द्वितीय एकाचाचेंच द्वित्व होतें.) त्याचप्रमाणें 'अलोऽन्त्यस्य' सू० ४२ या सूत्रान्वयें अन्त्य अलाचे जागीं आदेश केल्यानंतर 'आदेः परस्य' सू० ४४ या सूत्रान्वयें प्रथम अलाचे जागीं आदेश केल्यानें जरी 'आदेः परस्य' हें सूत्र चरितार्थ ठरण्याचा संभव आहे तरी तें सूत्र 'अलोऽन्त्यस्य' या सूत्राचें बाधक ठरतें. (व 'आदेः परस्य' या सूत्राच्या विषयांत 'अलोऽन्त्यस्य' हें सूत्र प्रवृत्त न होतां, 'आदेः परस्य' हेंच सूत्र प्रवृत्त होतें. 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' व 'अलोऽन्त्यस्य' हीं दोन्हीं सामान्यशास्त्रें आहेत, व अजादेद्वितीयस्य' व 'आदेः परस्य' हीं विशेषशास्त्रें आहेत. जेथें जेथें हीं विशेषशास्त्रें प्रवृत्त होऊं पाहतात तेथें तेथें सामान्यशास्त्रांची अवश्यप्राप्ति आहेच व सामान्यशास्त्रें प्रवृत्त झाल्यानंतर विशेषशास्त्रें प्रवृत्त होऊन तीं चरितार्थ ठरण्याचा संभव आहे. तरी पण 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' या द्वितीय बाधबीजान्वयें, विशेषशास्त्रें सामान्यशास्त्रांची नेहमीकरितां बाधक ठरून स्वतःच प्रवृत्त होतात व सामान्यशास्त्रांची मुळाच प्रवृत्ति होऊं देत नाहींत.) 'मिदचोऽन्त्यात्परः' १-१-४७ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात कीं उत्सर्गशास्त्रानें कार्य केल्यानंतर विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा संभव असला तरी विशेषशास्त्र उत्सर्गशास्त्राचें बाधक ठरतें; तसें न मानल्यास, 'द्वाह्यणां दही घा, कौण्डिन्यास ताक घा' अशा स्थलीं, कौण्डिन्यास दही देण्यापूर्वी किंवा दही देण्यानंतर ताक देण्याचा संभव असल्यामुळें, तददानाने दधिदानाचा बाध होऊं शकणार नाहीं. (वास्तविक या स्थलीं आज्ञा देणाऱ्याचा आशय हा आहे कीं 'कौण्डिन्यास फक्त ताकच घा, दही देऊं नश. कौण्डिन्य खेरीजकरून इतर सर्व द्वाह्यणां दही घा;' व ज्याअर्थी भाष्यकारांनीं हा तदकौण्डिन्यन्याय प्रकृतपरिभाषेच्या समर्थनार्थ सांगितला आहे त्याअर्थी उत्सर्गशास्त्र प्रवृत्त झाल्यानंतर विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा संभव असला तरी, विशेषशास्त्र उत्सर्ग शास्त्राचें बाधक ठरतें असा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ होतो हें स्पष्ट होतें. केवळ अनवकाशत्वामुळें, उत्सर्गशास्त्र सामान्यशास्त्राचें बाधक ठरत असत तर भाष्यकारांनीं प्रकृतपरिभाषेच्या समर्थनार्थ तदकौण्डिन्यन्यायाचा दाखला दिला नसता)

अत एव यिययभेदेष्यवात्त्वम् । अत एवाचि रादेशेन लुटोऽप्यप-
चादत्वाद्याधमाशाङ्क्य न तिष्ठति ज्ञापकेन समाहितं तृज्यासुत्रे भाष्ये ।

‘सत्यापि सभते वाचन भवति’ असा न्याय आहे म्हणूनच, उत्तरंगशास्त्र व अपवादशास्त्र यांचे ग्रन्थ—म्हणजे कार्या—भिन्न असले तरी अपवादशास्त्र उत्तरंग-शास्त्राचें वाचक होतेंच असा नियम असल्यामुळेच, ‘तृज्यासुत्रे.’ ७ १-९५ या सूत्रावरील भाष्यांत ‘अचि र क्त’ सू २९९ हें अपवादसूत्र अपलपामुळे त्या सूत्राभ्यंय ऋकाराचे जागी होणाऱ्या रेफादेशाने, ‘ऋस्वनचापो नुट्’ सू २०८ या सामान्यसूत्रानें ‘आम्’ प्रत्ययाला होणाऱ्या नुडागमाचा बाध होण्याची आपत्ति येते अशी शक्ता उपास्थित करून त्या शकेचे समाधान भाष्यकारांनीं ‘न तिसृचतसृ’ सू ३०० या ज्ञापकसूत्राच्या आधारानें केले आहे (अचि र क्त’ या सूत्रान ‘तिसृ’ व ‘चतसृ’ ह्या शब्दापुढें अजादि विभक्तिप्रत्यय आलपास रथातील ऋकाराचे जागी रेफादेश हातो ‘निसृ+आम्’ ह्या स्थितींत, ‘तिसृ’ शब्दापुढें ‘आम्’ हा अजादिविभक्तिप्रत्यय आल्यामुळे, वरील सूत्राची प्राप्ति होतें, व तसेंच ‘तिसृ’ हें ऋस्वान्त अङ्ग असल्यामुळे, ‘ऋस्वनचापो नुट्’ ह्या सूत्रान ‘आम्’ प्रत्ययान नुडागमाची प्राप्ति होतें रेफा देशाची प्राप्ति ‘तिसृ’ ह्या प्रकृतीताळ अन्वय ऋकारास आहे, व नुडागमाची प्राप्ति ‘आम्’ प्रत्ययान आहे. गाराश येथें ‘ऋस्वनचापो नुट्’ ह्या सामान्य-शास्त्राचे व ‘अचि र क्त’ ह्या विशेषशास्त्राचे कार्या भिन्न आहेत. अय अमून देखील, ‘अचि र क्त’ हें विशेष शास्त्र ‘ऋस्वनचापो नुट्’ ह्या सामान्यशास्त्राचा बाध करत, व त प्रथम प्रवृत्त शालनास, तिसृ’ हें ऋस्वान्त अङ्ग राहत नाहा, ‘तिसृ’ अस हलन्त अङ्ग होणार, व त्यामुळे ‘आम्’ प्रत्ययाला नुडागम होऊ शरणीर नाहीं व ‘निसृ+आम्’ असे पष्ठीच्या बहुवचनाचें विकृतरूप होणार म्हणूनच वार्तिककारांनीं ‘नुमाचिरतृज्यावैभयो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन’ असें वार्तिक केचे आहे; व ह्या वार्तिकान्वये रेफादेशाचा बाध होऊन नुडागम होतो परंतु भाष्यकारास हा पूर्वविप्रतिषेध मान्य नाहीं त्याचे म्हणत अस आहे कीं, पाणिनीन ‘न तिसृचतसृ’ हे सूत्र मुशाम केलें असल्यामुळे हें स्पष्ट होते कीं, रेफादेशानें नुडागमाचा बाध होत नाहीं, कारण त्या शब्द ह्याला असले तर, ‘तिसृचतसृ इत्येतेयो नामि दीधौ न स्वाव्’ ह्या अर्थाचे वरील सूत्र पाणिनीन केलें असत रेफादेश कल्यास हलन्त अङ्ग होत असल्यामुळे, नुडागम प्राप्तच होत नाहीं, व त्यामुळे कीर्त्यांचे प्राप्ति हात नाहीं पण ‘मातस्वैव प्रतिषेध’ असा न्याय असल्यामुळे, ‘न तिसृचतसृ’ ह्या निषेधात्मक सूत्रावरून हें स्पष्ट होत कीं, ‘तिसृ’ व ‘चतसृ’ ह्यापुढें नुडागमसहित ‘आम्’ प्रत्यय—म्हणजे ‘नाम्—येतो, व नुडागम रेफादेशाचा बाधक मानल्याप्रतिषेध तया नुडागमसहितप्रत्यय येऊं शकत नाहीं म्हणून पूर्वविप्रतिषेधाचा आश्रय करण्याची येथें गरज नाहीं, व नुडागम रेफादेशाचा बाधक होतो हें ‘न तिसृचतसृ’ ह्या निषेधात्मक सूत्रावरूनच सिद्ध होत त्याचा ‘अचि र क्त’ हें अपवादशास्त्र सूत्र असल्यामुळे जरी त्यान, सामान्य

शास्त्राने होणाऱ्या नुडागमाचा बाध करणे योग्य आहे तरी, 'न तिसृचतसृ' ह्या ज्ञापक सूत्रामुळे रेफादेश नुडागमाचा बाधक न होनां, नुडागमच रेफादेशाचा बाधक होतो.)

तेन विषयभेदेऽपवादस्याभाव एव बोध्यते इति कश्चित्, तन्न ।
विन्मतोलुंका टिलोपमात्रस्य बाधानापत्तेः ।

भाष्यकाराचे असे मत असल्यामुळे, कार्यां भिन्न असल्यास अपवाद उत्सर्गाचा बाधक होत नाही असे जे एका वैयाकरणाने म्हटले आहे ते म्हणजे (भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे) बरोबर नाही, कारण ते बरोबर मानल्यास, 'विन्' व 'सुतुप्' ह्यांच्या लुपाने सर्व प्रकारच्या 'टि' लोपाचा बाध न होण्याची आपत्ति येईल ('अस्मा यामेधास्रजो विनिः सू० १९२८ ह्या सूत्राने 'स्रज्' ह्याला 'विन्' प्रत्यय होऊन 'स्रग्विन्' असे रूप होते 'अतिशयेन स्रग्वी' ह्या अर्थात 'स्रग्विन्' ह्या शब्दास 'इष्ट' प्रत्यय केल्यास, 'स्रज् + विन् + इष्ट' अशा स्थितीत, 'विन्मतोलुंक्' सू० २०२० ह्या सूत्राने 'विन्' प्रत्ययाचा लुक् होऊन, स्रज् + इष्ट = 'स्रजिष्ट' असे रूप होतं. 'इष्ट' प्रत्यय पुढे आल्यास, 'टि' लोप होण्यासंबंधाचे 'टे.' सू० १७८६ हे सामान्य सूत्र आहे. 'विन्मतोलुंक्' हे 'विन्' व 'मतुर्' ह्यांच्याच लुकासंबंधी सूत्र असल्यामुळे, ते विशेषसूत्र आहे. दोहोंचे कार्यां भिन्न आहेत विशेषशाखाचा कार्यां 'विन्' प्रत्यय आहे व सामान्यशाखाचा कार्यां 'स्रज्' ह्या प्रकृतीतील 'टि' -म्हणजे 'अज्'-आहे, दोहोंचे कार्यां भिन्न असल्यामुळे, विशेषशाखे सामान्यशाखाचे बाधक होत नाही असे मानल्यास, 'विन्मतोलुंक्' ह्या विशेषशाखे 'टे.' ह्या सामान्यशाखेने होणाऱ्या टिलोपाचा बाध होणार नाही; व तसा बाध न झाल्यास, 'स्रज् + विन् + इष्ट = स्रज् + ० + इष्ट = स्र् + इष्ट = 'स्रिष्ट' असे विकृत रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल. परंतु कार्यां भिन्न असले तरी विशेषशाखे सामान्यशाखाचा बाध करतं हे भाष्यकाराचे मत स्वीकारल्यास, ती आपत्ति टळते, आणि म्हणूनच ते मत स्वीकारले पाहिजे.)

यत्तु द्यतेर्दिगीति सूत्रे द्वित्वोत्तर दिग्यादेशस्य चारिणार्थ्यं कैयटेनोक्तं तत् प्रौढ्या ध्वनितं च तेनापि तस्य तथात्वं तदुत्तरग्रन्थेन ॥

'द्यतेर्दिगिति' ७४-९ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत, द्वित्व केल्यानंतर दिग्यादेशाचे सूत्र चरितार्थ ठरतं असे जे कैयटाने म्हटले आहे ती केवळ प्रौढोक्ति होय. त म्हणजे बरोबर नाही हे कैयटाने स्पष्ट च त्याच सूत्रावरील भाष्याच्या पुढील वृत्तीत ध्वनित केले आहे. ('द्यतेर्दिगिति' सू० २३८८ या सूत्रावर 'साभ्यास्येति क्वच्यम्' असे वार्तिककाराने वार्तिक केले आहे. हे वार्तिक करण्याचा हेतु हा आहे, जरी दिग्यादेशाचे सूत्र परसूत्र आहे तरी या टिकाणी पूर्व विप्रतिषेध मानून प्रथम 'देह्' धातुचे द्वित्वचन करावे व नंतर साभ्यास 'देह्' धातुचे

टिकाणी 'दिग्' असा आदेश करावा; नाईतर 'दिग्' असे लिखाचे रूप मिळ होऊ शकणार नाही. यावर शास्त्रकार असे म्हणतो की, 'देद्' धातूचे द्विवचन प्रथम वेग्यावर 'देद्देद्' हा स्थानियद्वाकाने 'देद्' वाढे असे समजून त्यांचे जागी 'दिग्' असा आदेश करता येतो व ह्दृत्प्र मिद्ध करता येते, आणि म्हणून वरील वार्तिक अगत्याची काहीच गरज नाही. या शास्त्रेवर भाष्यकार असे उत्तर देतात की, दिग्वादेशाचे सूत्र परसूत्र अमल्यामुळे 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' या न्याया-न्याये द्विवचनापूर्वी दिग्वादेशाचीच प्राप्ति होते, व दिग्वादेश प्रथम केव्हावर 'पुन प्रमहविज्ञानात् सिद्धम्' या न्यायान्वये 'दिग्' या आदेशाला द्विवचनाची प्राप्ति होते व 'दिग्' यांचे द्विवचन केव्हाच 'दिग्' असे लिखाचे ह्दृत्प्र मिद्ध न होता, 'त्रिदिग्' असे अनिष्टरूप होण्याची आपत्ति वेढील ती आपत्ति टाळण्या-करिता वरील वार्तिक मानणे भाग आहे. या वार्तिकसमर्थनपर एकद्वैती भाष्याच्या टीकेत विप्रतिषेधस्याच समर्थन करताना असे म्हटले आहे की, 'लिटि धातोरन-भ्यासस्य' सू २१७७ हे सूत्र 'पपाच' इत्यादि स्थली सावकाश असून, 'दयतेर्दिग् लिटि' हे सूत्र द्विवचन करून दिग्वादेश केव्हाच सावकाश आहे, व असा रीतीत दोन्ही सूत्रे सावकाश ठरत असल्यामुळे, येथे विप्रतिषेधन्याय लागू पडतो. या कैयटाच्या टीकेसंबंधाने ग्रन्थकार असे म्हणतात की एकद्वैतीभाष्याचे कमें तरी समर्थन करण्याकरिता कैयटाने असे म्हटले आहे, पण ते म्हणणे बरोबर नाही; कारण 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' हे सामान्यज्ञान असून 'दयतेर्दिग् लिटि' हे विशेषज्ञान आहे, व येथे जेथे 'दयतेर्दिग् लिटि' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ पाहतें तेथे तेथे 'लिटि धातो' या सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे. म्हणून या टिकाणी दिग्वादेशाचे सूत्र अनवकाशावा मुळे बलवत्तर ठरत असल्यामुळे, दोन तुरुपबले सूत्राचे टिकाणी लागू पडणारा विप्रति-षेधन्याय येथे लागू पडत नाही, व 'येन नाप्राप्ते' हाच न्याय येथे लागू पडतो, व त्या न्यायान्वये 'दयतेर्दिग् लिटि' हे विशेषज्ञान 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' या सामान्यज्ञानाच नेहमीकरिता वाचक ठरत असल्यामुळे, दिग्वादेश प्रथम ज्ञान्यावर द्विवचनाची प्राप्तिच होऊ शकत नाही. भाष्यकारांनी सिद्धान्तभाष्यात हेच सांगितले आहे व त्या भाष्याच्या टीकेत कैयटाने स्पष्ट म्हटले आहे की 'अनवकाशो दिग्वादेश इति पूर्वं सामान्यविशेषभावमनादित्योभयोः सावकाशत्वमुक्तम् इदानीं तु सामान्य-विशेषाप्रयेण नाप्राप्ते द्विवचने आरम्यमाणस्य दिग्वादेशस्यापवादत्वमुच्यते'. या कैयटो-क्तिवरून हे मिद्ध होते की त्याची पूर्वोक्ति केवळ उपचारार्थ-म्हणजे एकद्वैतीभाष्याचे कमें तरी समर्थन करण्याकरिता-असून शास्त्रीयसिद्धान्तास धरून नवल्यामुळे, ती केवळ प्रौढोक्ति आहे व स्वीकाराई नाही.)

अस्मभ्य एव वाधकत्वं शिरोधस्य तद्वैजत्यादिति वार्तिकमत तु भाष्यहृता दूषितत्वात् लक्ष्यसिद्ध्युपयोगि ॥

वार्तिककाराचें असें मत आहे कीं जेथें सामान्यशास्त्र व विशेषशास्त्र एकेचवेळीं प्रवृत्त होण्याचा सभय नसेल तशाच ठिकाणीं विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचें बाधक होते, कारण दोहोंत विरोध असण हेंच बाधकत्व येण्यास कारणाभूत होतें. परंतु भाष्यकारांनीं ('सन्वयि सभवे बाधन भवति ' असें सांगून) हें वार्तिककाराचें मत दृष्टि वल असल्यामुळे, तें मत इष्टरूपमिद्धि करण्याकरिता स्वीकारता येत नाहीं.

तत्रकौण्डिन्यन्यायोऽपि तदप्राप्तियोग्येऽचरितार्थविषयो विधेयविषय एव चेति तद्वितेष्वचामादेर्धातोरेकाच इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् ॥१८॥

' तद्वितेष्वचामादे ' ७-२-११७ व ' धातोरेकाच ' ३-१-२२ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यात अस सांगितलें आहे कीं, जेथें विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊ पाहतें तेथें सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति आहे आणि ज्याना उद्देशून विधेय सांगितलें आहे त्या दोहोंत व्याप्यव्यापकभाव आहे तशाच ठिकाणीं तत्रकौण्डिन्यन्याय देखील लागू पडतो. (' ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, तत्र कौण्डिन्यन्याय ' या तत्रकौण्डिन्यायांत, ' ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम् ' या सामान्यवचनात, दधिदान हें विधेय असून त्या विधेयाचें ' ब्राह्मण ' हे उद्देश्य आहेत ' तत्र कौण्डिन्याय ' या विशेषवचनात, तत्रदान विधेय असून त्या विधेयाचा ' कौण्डिन्य ब्राह्मण ' हा उद्देश्य आहे दोन्हीं वाक्यात विधेयें भिन्न असून, त्या विधेयाचे जे उद्देश्य-हणने ब्राह्मण व कौण्डिन्य-आहेत त्या दोहोंत व्याप्यव्यापकभाव आहे, कारण कौण्डिन्य हा व्याप्य असून तो ' ब्राह्मण ' या व्यापकात अन्तर्भूत आहे. हणून कौण्डिन्यास जें तत्रदान सांगितलें आहे त्यानें, त्याचें ठिकाणीं, दधिदानाचा नेहमीकरिता बाध होतो, व त्याला केवळ तत्र मिळतें व दधि मिळत नाहीं हा न्याय ' एकाचो द्वे प्रथमस्य ' व ' अजादेर्द्वितीयस्य ' सू० २१७६ व २१७७ या सूत्रास लागू पडतो. ' एकाचो द्वे प्रथमस्य ' या सामान्यशास्त्रात, प्रथम एकाचाचें द्वित्व होणें ह विधेय असून त्या विधेयाच ' धातु ' हें उद्देश्य आहे. अजादेर्द्वितीयस्य ' या विशेषशास्त्रात, द्वितीय एकाचाचें द्वित्व होणें हें विधेय असून, त्या विधेयाच ' अजादि अनेकाच् धातु ' हें उद्देश्य आहे. या स्थलीं विधेयें भिन्न असून, विधेयाच्या उद्देश्यात व्याप्यव्यापकभाव आहे, कारण ' धातु ' हें उद्देश्य व्यापक असून, ' अजादि अनेकाच् धातु ' हें उद्देश्य धातूत अन्तर्भूत असल्यामुळें व्याप्य आहे. हणून षर सांगितल्याप्रमाणें, या दोन सूत्रांना तत्रकौण्डिन्यन्याय लागून, ' एकाचो द्वे प्रथमस्य ' या सामान्यशास्त्राचें ' अजादेर्द्वितीयस्य ' हें विशेषशास्त्र नेहमीकरिता बाधक ठरतें तमेंच ' अलोऽन्यस्य ' व ' आदे परस्य ' सू० ४२ व ४४, आणि ' न्हस्व नद्यापो नुद् ' व ' आमि सर्वनाम्न सुद् ' सू० २०८ व २१७ या सूत्रात विधेयें भिन्न असून उद्देश्यांत व्याप्यव्यापकभाव असल्यामुळें, या सूत्रांना देखील तत्रकौण्डिन्यन्याय लागू पडतो, व ' आदे परस्य ' आणि ' आमि सर्वनाम्न सुद् ' हां विशेषशास्त्रें आपापल्या सामान्यशास्त्राचीं नेहमीकरितां बाधक ठरतात पण जेथें उद्देश्यांत व्याप्य

स्वापरुभाव नाही तेंच हा न्याय लागू पडत नाही. जसे- ' भक्तो ऽपि ' व ' तद्वि-
 तेवचामादेः ' सू० २५४ व १०७५ या दोन्ही अटव्याधिकारातील सूत्रांत 'अद्वा'
 हें उद्देश्य असून, प्रथम सूत्रानें अन्य अचाला वृद्धे सांगितली आहे व द्वितीय
 सूत्राने आद्यचाला वृद्धि सांगितली आहे. येथें उद्देश्यांत किंवा विधेयांत स्वाभ्यव्यापक-
 भाव असून, फेवळ निमित्तांमध्ये व्याप्यव्यापनभाव आहे; कारण प्रथम सूत्रांत वृद्धीचे
 निमित्त सामान्य यित् किंवा णिन् प्रत्यय असून, दुसऱ्या सूत्रांत वृद्धीचें निमित्त
 विशेष-हणजे तद्धित-भिन् किंवा णित् प्रत्यय आहे. हणून या ठिकाणी तत्रक्रीडित्य-
 न्याय लागू पडत नाही.)

परिभाषा ५९

क्वचित्तु सर्वधानवकाशत्वादेव बाधकत्वं यथा डेरामो याडादिया-
 धकत्वम् । न हि याडादिषु कृतेषु डेराम् प्राप्नोति निर्दिश्यमानस्य ध्यव-
 धानात् । तत्र स्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिरित्येव तेषां बाधः । तत्र बाधके प्रवृत्ते
 यद्दुयुत्सर्गप्राप्तिर्भवति तदा भवत्येव यथा तथैव याडादयः । अप्राप्तौ तु
 न, यथा पचेयुरित्यादौ दीर्घबाधके निरवकाशा इत्यादेशे दीर्घाभायः । तदेत-
 त्पद्यते ॥

कोंठें कोंठें सर्वथा अनवकाशत्वामुळेच, एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राचे बाधक ठरते.
 (सामान्यशास्त्रांत सर्वे जाता व्यापली असल्यामुळे-हणजे जेथे जेथे विशेषताच
 प्रवृत्त होऊं पाहिलें तेथे तेथे सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे-जेथे विशेष-
 शास्त्र सांगान्यशास्त्रापूर्वी प्रवृत्त होऊं शकत नाही, व तसेच सामान्यशास्त्राची प्रथम
 प्रवृत्ति झाल्यास विशेषशास्त्राच्या प्रवृत्तीचे निमित्त नष्ट होत असल्यामुळे विशेषशास्त्र
 प्रवृत्त होऊं शकत नाही, अशा स्थळीं-—हणजे सामान्यशास्त्राच्या प्रवृत्तीपूर्वी किंवा
 सामान्यशास्त्राच्या प्रवृत्तीनंतर देखील जेथे विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊं शकत नाही अशा-
 स्थळीं-विशेषशास्त्र सर्वथा अनवकाशा ठरत असल्यामुळे, तें सामान्यशास्त्राचें बाधक
 होत. अन्वयकारांन प० ५८ च्या मारंभो ' तदप्राप्तियोग्येऽचारिताप्यर्थे कृतस्य बाधकत्वे
 योग्यम् ' अतें शूटलें आहे. ही सामान्योक्ति असून तिचा अर्थ असा आहे कीं एकसूत्र
 दुसऱ्या सूत्राचें बाधक ठरण्याकरितां हें आवश्यक आहे कीं जेथें जेथें तें सूत्र प्रवृत्त होऊं
 पाहिलें तेथें तेथें दुसऱ्या सूत्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे, तें व्यर्थ ठरण्याचा संभव
 आहे. अशी स्थिति असली तरच दोन सूत्रांत बाध्यबाधकभाव उत्पन्न होतो, नसली
 तर उत्पन्न होत नाही. पुढें ग्रन्थकार या वरील सामान्योक्तीचे दोन विभाग करितात.
 (१) ' तदप्राप्तियोग्येऽचारिताप्यर्थे कृते चारिताप्यर्थम् ' (२) ' तदप्राप्तियोग्येऽ
 चारिताप्यर्थे कृतेऽचारिताप्यर्थम् ' प्रथम भागाचें विवेचन प० ५८ मध्ये करून आतां

वार्तिककारांचें असे मत आहे कीं जेथें सामान्यशास्त्र व विशेषशास्त्र एकचबेळीं प्रवृत्त होण्याचा संभव नसेल तशाच ठिकाणीं विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचें बाधक होतें; कारण दोहोंत विरोध असणें हेच बाधकत्व येण्यास कारणांभूत होतें. परंतु भाष्यकारांनीं (' सत्यपि संभवे बाधनं भवति ' असें सांगून) हें वार्तिककाराचें मत दृष्टित केले असल्यामुळे, ते मत इष्टरूपसिद्धि करण्याकरितां स्वीकारतां येत नाहीं.

तत्रकौण्डिन्यन्यायोऽपि तदप्राप्तियोग्येऽचरितार्थविषयो विधेयविषय एव चेति तद्धितेष्वचामादेर्धातोरेकाच्च इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् ॥२८॥

' तद्धितेष्वचामादेः ' ७-२-११७ व ' धातोरेकाचः ' ३-१-२२ इत्यादि सूत्रां-वरील भाष्यांत असे सांगितले आहे कीं, जेथें विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊं पाहतें तेथें सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति आहे आणि ज्यांना उद्देशून विधेय सांगितलें आहे त्या दोहोंत व्याप्यव्यापकभाव आहे तशाच ठिकाणीं तत्रकौण्डिन्यन्याय देखील लागू पडतो. (' ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, तत्रं कौण्डिन्यन्याय ' या तत्रकौण्डिन्यायांत, ' ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम् ' या सामान्यवचनांत, दधिदान हें विधेय असून त्या विधेयाचे ' ब्राह्मण ' हे उद्देश्य आहेत. ' तत्रं कौण्डिन्याय ' या विशेषवचनांत, तत्रदान विधेय असून त्या विधेयाचा ' कौण्डिन्य ब्राह्मण ' हा उद्देश्य आहे. दोन्हीं वाक्यांत विधेयें भिन्न असून, त्या विधेयाचे जे उद्देश्य-हणजे ब्राह्मण व कौण्डिन्य-आहेत त्या दोहोंत व्याप्यव्यापकभाव आहे; कारण कौण्डिन्य हा व्याप्य असून तो ' ब्राह्मण ' या व्याप-यान अन्तर्भूत आहे. हणून कौण्डिन्यास जें तत्रदान सांगितलें आहे त्याने, त्याचें ठिकाणीं, दधिदानाचा नेहमीकरितां बाध होतो, व त्याला केवळ तत्र मिळतें व दधि मिळत नाही हा न्याय ' एकाचो द्वे प्रथमस्य ' व ' अजादेर्द्वितीयस्य ' सू० २१७६ व २१७७ या सूत्रांस लागू पडतो. ' एकाचो द्वे प्रथमस्य ' या सामान्यशास्त्रांत, प्रथम एकाचाचें द्वित्व होणें हे विधेय असून त्या विधेयाचे ' धातु ' हे उद्देश्य आहे. अजादे-र्द्वितीयस्य ' या विशेषशास्त्रांत, द्वितीय एकाचाचें द्वित्व होणें हें विधेय असून, त्या विधेयाचें ' अजादि अनेकाच् घातु ' हें उद्देश्य आहे. या स्थलीं विधेयें भिन्न असून, विधेयांच्या उद्देश्यांत व्याप्यव्यापकभाव आहे; कारण ' घातु ' हें उद्देश्य व्यापक असून, ' अजादि अनेकाच् घातु ' हें उद्देश्य धातूंत अन्तर्भूत असल्यामुळें व्याप्य आहे. हणून घर सांगितल्याप्रमाणें, या दोन सूत्रांना तत्रकौण्डिन्यन्याय लागून, ' एकाचो द्वे प्रथमस्य ' या सामान्यशास्त्राचें ' अजादेर्द्वितीयस्य ' हे विशेषशास्त्र नेहमीकरितां बाधक ठरतें. तसेंच ' अलोऽन्यस्य ' व ' आदेः परस्य ' सू० ४२ व ४४, आणि ' नृस्व-नद्यापो नुद् ' व ' आमि सर्वनाद्. सुद् ' सू० २०८ व २१७ या सूत्रांत विधेयें भिन्न असून उद्देश्यांत व्याप्यव्यापकभाव असल्यामुळें, या सूत्रांना देखील तत्रकौण्डिन्यन्याय लागू पडतो, व ' आदेः परस्य ' आणि ' आमि सर्वनाद्. सुद् ' हीं विशेषशास्त्रें आपापल्या सामान्यशास्त्राचीं नेहमीकरितां बाधक ठरतात पण जेथें उद्देश्यांत व्याप्य-

व्यापकभाव नाहीत तसेच हा व्यापक शब्द पडत नाही. जसे- ' भाषा निमित्त ' व ' सदि-
नेत्वचामादेः ' सू० २५४ व १०७५ या दोन्ही अख्यायिकांमधील सूत्रांत 'अहम्'
हे उद्देश्य अहम्, प्रथम सूत्राने अहम् अद्याप्य बुद्धि सांगितली आहे व द्वितीय
सूत्राने आद्यत्वात् बुद्धि सांगितली आहे. तसेच उद्देश्यांत विद्या विशेषांत व्यापकत्वात्-
भाव नसून, वेचत निमित्तांमध्ये व्यापकत्वात्भाव आहे; कारण प्रथम सूत्राने बुद्धीचे
निमित्त सामान्य भित् विद्या जित् प्रत्यय अहम्, दुसऱ्या सूत्रांत बुद्धीचे निमित्त
विशेष-ज्ञाने सद्भित्त-भित् विद्या जित् प्रत्यय आहे. ज्ञान या द्वितीयांत तद्व्यतिरिक्त-
व्यापक शब्द पडत नाही.)

परिभाषा ५९

घाचेचु सर्वधानवशात्त्वादेव यावकायं यथा डेरामो याडादिया-
धपत्वम् । न हि याडादियु कृतेषु डेराम् प्राप्नोति निदिश्यमानस्य व्य-
धानात् । तत्र स्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिरित्येव तेषां घाघः । तत्र यावके प्रवृत्ते
यद्भूयत्सर्गप्राप्तिर्भवति तदा भवत्येव यथा तत्रैव याडादयः । अप्राप्तौ तु
न, यथा पच्युरित्यादी दीर्घघाघके निरवकाश इत्यादेशो दीर्घाभावः । तदेत-
त्प्रत्ययते ॥

कोडे कोडे सर्वथा अनवकाशात्त्वामुळेच, एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राचे बाधक ठरत.
(सामान्यशास्त्राने सर्व जागा व्यापकी अवकाशामुळे-ज्ञानाने जेथे जेथे विशेषशास्त्र
प्रवृत्त होऊ पाहत तेथे तेथे सामान्यशास्त्राची अवकाशप्राप्ति असल्यामुळे-जेथे विशेष-
शास्त्र सामान्यशास्त्रापूर्वी प्रवृत्त होऊ शकत नाही, व तसेच सामान्यशास्त्राची प्रथम
प्रवृत्ति झाल्यास विशेषशास्त्राच्या प्रवृत्तीचे निमित्त नष्ट होत असल्यामुळे विशेषशास्त्र
प्रवृत्त होऊ शकत नाही, असा रचणी-रहाने सामान्यशास्त्राच्या प्रवृत्तीपूर्वी रचवा
सामान्यशास्त्राच्या प्रवृत्तीनंतर देवात जेथे विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही असा
रचणी-विशेषशास्त्र सर्वथा अवकाश ठरत असल्यामुळे, ते सामान्यशास्त्राचे बाधक
होते. ग्रन्थकाराने प० ७८ च्या आरंभी ' तद्प्राप्तिसौम्येऽचारिताप्यं इतन्म्य घाघकत्वे
वीजम् ' असे नवटले आहे. ही सामान्योपनि अहम् तिचा अर्थ असा आहे की पुनःपुन
दुसऱ्या सूत्राचे बाधक ठरण्याकरिता हे आवश्यक आहे ही जेथे जेथे ते सूत्र प्रवृत्त होऊ
पाहत तेथे तेथे दुसऱ्या सूत्राची अवकाशप्राप्ति असल्यामुळे, ते रचवा रचवाचा संभव
आहे. अशी स्थिति अद्यापि तरच दोन सूत्रांत बाधकाभाव उरत होता, नसली
तर उरत होती नाही. पुढे ग्रन्थकार या वरील सामान्योपनिचे दोन विभाग करिताल.
(१) ' तद्प्राप्तिसौम्येऽचारिताप्यं हृत्ते चारिताप्यं ' (२) ' तद्प्राप्तिसौम्येऽ
चारिताप्यं हृत्तेऽचारिताप्यं ' प्रथम भागाचे विवेचन प० १८ मध्ये करून आता

ग्रन्थकार द्वितीय भागाचे विवेचन प्रकृतपरिभाषेत करितात या द्वितीयभागाचे देखील दोन पोटभेद आहेत, एक पोटभेद हा की, अनवकाशत्वामुळे विशेषशास्त्राची प्रथम प्रवृत्ति झाल्यावर सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होण्याचें निमित्त नष्ट होत असल्यामुळे, सामान्यशास्त्र मुळीच प्रवृत्त होऊ न शकणें, व पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें हेंच प्रथम बाधबीज मानलें गेले आहे. द्वितीयभागाचा दुसरा पोटभेद हा आहे की, अनवकाशत्वामुळे विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होण्याचें निमित्त नष्ट होत नसल्यामुळे, सामान्यशास्त्र देखील नंतर प्रवृत्त होणें हेंच तृतीय बाधबीज होय. सामान्यशास्त्राची सर्वत्र अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे तें प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर, जेथे विशेषशास्त्र नंतर प्रवृत्त होण्याचा सभन्न आहे तेथें देखील, विशेषशास्त्र सावकाश अमूनहि, सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरतें हें द्वितीय बाधबीज होय व याचेच विस्तृत विवेचन ग्रन्थकारान प० ५८ मध्ये केलें आहे. द्वितीय बाधबीजस्थलीच बाधक ठरण्या सूत्रास अपवाद म्हणतात, पण प्रथम व तृतीय बाधबीजस्थली बाधक ठरण्या सूत्रास अपवाद असें म्हणता येत नाहीं हें आता ग्रन्थकार सांगणार आहेत व तस म्हणण्याचें कारण काय आहे हें देखील सांगणार आहेत. सारांश द्वितीय बाधबीजस्थली विशेषशास्त्र अपवादत्वामुळ सामान्यशास्त्राचें बाधक ठरत, व या स्थलीच तक्रकौण्डिन्याय लागू पडतो प्रथम व तृतीय बाधबीजस्थली विशेषशास्त्र अनवकाशत्वामुळ सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरतें व या दोन्हीं बाधबीजस्थली तक्रकौण्डिन्याय लागू पडत नाहीं प्रथम व तृतीय बाधबीजात हा फरक आहे की, प्रथम बाधबीजस्थली विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होण्याच निमित्त राहत नसल्यामुळ, विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचें नेहमीकरिता बाधक ठरतें, पण तृतीय बाधबीजस्थली विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होण्याच निमित्त कायम राहत असल्यामुळे, सामान्यशास्त्र नंतर प्रवृत्त होते या तृतीय बाधबीजात विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचें नेहमीकरिता बाधक ठरत नाहीं, व त्याची बाधकता एवढ्याच पुरती असते की तें सामान्यशास्त्रास प्रथम प्रवृत्त होऊ न देतां, स्वतःच प्रथम प्रवृत्त होतें, व नंतर सामान्यशास्त्राची प्रवृत्ति होण्याच्या आड येत नाहीं. या तृतीय बाधबीजस्थली मादरकौण्डिन्यपरिवेषणन्याय लागू पडतो. 'हयवरद्' या मादरकौण्डिन्यावरील भाष्यात तो न्याय भाष्यकारानीं सांगितला आहे व तो असा आहे. 'माम्हणा भोग्यन्ता मादरकौण्डिन्यौ परिवेषितामिति । नेदानीं तौ भुञ्जाते.' या न्यायाचा अर्थ असा आहे की 'माम्हणाना भोजन घाला. मादर व कौण्डिन्य या दोन माम्हणानीं वाढावें.' त्याचेकडे घादण्याचें काम सोंपलें असल्यामुळे ते इतर माम्हणाच्या पर्यंत भोजन करू शकत नाहींत, त्याचें घादण्याचें काम संपल्यानंतरच ते भोजन करू शकतात. या ठिकाणीं इतर माम्हणांच्या पर्यंत भोजनास बसू न शकणें हीच बाधकता आहे. घादण्याचें काम संपल्यावर त्यांनीं भोजन करण्यास कांहीं हरजत नाहीं. सारांश, त्यांचे भोजन नेहमीकरिता बाधित होत नमून घादण्याचें काम संप

पर्यंतच वाधित होत, आणि हाच न्याय जर सांगित्याप्रमाणें तृतीय वाधवर्जात लागू पडतो तर ऋषीण्डिन्याय लागू पडला असण तर जम तरुदान वधिदानाच नेहमी-करिता वाधक ठरत तम विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्राच्या प्रवृत्तीच निमित्त उपलब्ध असून देखील विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राच नेहमीकरिता वाधक ठरल असत असा प्रयोग तृतीय वाधवर्जाचे उदाहरण देतात) जम 'डेराम्' सू० २७० ह सूत्र 'याडाप' सू० २९० या सूत्राच वाधक ठरत याडागम प्रथम केल्यास 'डि' चे जागीं आमादेश होऊ शकत नाही, कारण 'डेराम्' या सूत्रात निदिष्ट असलेला जो 'डि' (व ज्याचे जागीं आमादेश होण सांगितल आहे) त्या त व आरंभत अत्रात याडागमाच व्यवधान हातें अशा ठिकाणी व धरुसूत्राची वाध्यसूत्राच्या पूर्वी प्रवृत्ति होण एवढ्याचपुरती त्याची वाधकता असते वाध्यसूत्र प्रवृत्त झाल्यानंतर जर उत्सर्गशास्त्राची प्राप्ति हात असेल तर त उत्सर्गशास्त्र देखील प्रवृत्त होतच जस वराल उदाहरणात 'डि' च जागीं आमादेश झाल्यावर याडागम होतो वाध्यसूत्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर जर उत्सर्गशास्त्राची प्राप्ति होत नसेल तर त उत्सर्गशास्त्र प्रवृत्त होत नाही जस 'पचयु' या स्थली 'प'चा वाधक निरवकाश इयादश झाल्यावर दीर्घ हात नाही ('रमा' या प्रातिपदिकाच सप्तमीच एकवचन करिताना 'रमा + डि' या स्थितीत 'डेराम्' सू० २७० व 'याडाप' सू० २९० या दोन सूत्राची प्राप्ति हातें जेथे जथ 'डेराम्' हें सूत्र प्रवृत्त होऊ पाहत तेथें तथें 'याडाप' या सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहेच आणि त्यामुळे 'डेराम्' हें सूत्र व्यय ठरू पाहत 'याडाप' या सूत्रानें प्रथम कार्य केल्यास, 'रमा+या+डि (इ)' अशी स्थिति हाडल व त्यामुळे 'रमा' ह आरंभत अत्र आणि 'डेराम्' या सूत्रात निदिष्ट असलेला 'डि' प्रत्यय या दोहोंत याडागमाच व्यवधान हात असल्यामुळे, 'डेराम्' ह सूत्र प्रवृत्त होऊ शकणार नाही. या ठिकाणी हे लक्षात ठेवले पाहिजे की 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' प० १२ ही यदागमन्या याची अपवादक परिभाषा असल्यामुळे, येथे यदागमपरिभाषा प० ११ लागू पडत नाही म्हणजे याडागममहित 'डि' प्रत्यय 'डि' च आहे अस मानता येत नाही—आणि म्हणून 'डेराम्' हें सूत्र व्यय ठरू पाहतें, व अनवकाश वामुळे 'त' याडाप' या सामान्यशास्त्र च वाधक ठरून प्रथम प्रवृत्त हातें, आणि त प्रवृत्त झाल्यावर 'रमा+डि=रमा + आम्' अशा स्थिति झाली असता, 'याडाप' हें सामान्यशास्त्र, 'आम्' हा स्थानिवद्भावात 'डि' च आहे असा रामानुज, प्रवृत्त हात व याडागम हातो आणि 'रमा+या+आम्' अशी स्थिति होऊन 'रमायाम्' अस शुद्ध रूप सिद्ध होत पण 'पच्' धातूच तिथिलिटाच प्रथमपुरुषाचें बहुवचन करिताना 'यामुद् परम्भेपदेपु' सू० २२०९ या सूत्रान 'यामुद्' आगम होऊन, व लिङ् म लोपादनन्वयस्य' सू० २२११ या सूत्रान 'यामुद् = यास्' यातील सकाराचा लोप होऊन व 'अनुम्' सू० २२१२ या सूत्रान 'शि' चे जागीं 'उस' आदेश होऊन, 'पच्+य+उस्' अशी स्थिति झाली असता 'अतो दाया यति' सू० २१४० व 'अतो येव' सू०

२०१० या दोन सूत्रांची प्राप्ति होणे, 'अतो दीर्घो यजि' या सूत्राने प्रथम दीर्घकार्ये केल्यास, 'पचा + या + उ' अशी स्थिति झाली असता, अदन्त अङ्ग राहत नसल्यामुळे, 'अतो येयुः' हे सूत्र प्रवृत्त होण्यास जागाच मिळत नाही व ते सूत्र व्यर्थ ठरू पाहत. म्हणून निरवकाशत्वामुळे ते सूत्र प्रथम प्रवृत्त होते व 'या' चे जागी 'इय्' असा आदेश होऊन 'पच+इय् + उ' अशी स्थिति होते अशी स्थिति झाल्यावर अदन्त अङ्गापुढे यन्प्रत्याहारांनील वर्णाने सुम् हागारा प्रत्यय राहत नसल्यामुळे, अता दीर्घो यजि' या उत्सर्गशास्त्राची प्रवृत्ति होऊ शकत नाही व 'पचेयुः' असे इष्टरूप मिळू होते सार्वांश 'रमायाम्' या स्थली विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होण्याचे निमित्त कायम राहत नसल्यामुळे, सामान्यशास्त्र नंतर प्रवृत्त होत, पण 'पचेयुः' या स्थली विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होण्याचे निमित्त कायम राहत नसल्यामुळे, सामान्यशास्त्र मुळांच प्रवृत्त होऊ शकत नाही.) या वरील अर्थाची ही परिभाषा मागतात.

क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति ॥ ५९ ॥

“ वोटें वोट अपवादशास्त्र प्रवृत्त झाल्यानंतर देखाळ सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होते ”

अपवादशाब्दोऽत्र बाधकपरः ॥

या परिभाषेतील 'अपवाद' या शब्दाचा 'बाधक' एवढाच अर्थ समजावा. (जेथे सामान्यशास्त्र प्रवृत्त झाल्यावर विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा समब्र असतो तशाच ठिकाणी विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे अपवादत्वामुळे बाधक होत आणि तशाच ठिकाणी तशा विशेषशास्त्राला 'अपवाद' ही परिभाषिक सज्ञा लागू पडते. पण जेथे विशेषशास्त्र अनवकाशत्वामुळे सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरते तशा ठिकाणी 'अपवाद' ही परिभाषिकसज्ञा लागू पडत नाही, व तशा स्थली 'अपवाद' शब्दाचा उपयोग केला असल्यास, त्याचा, सामान्यशास्त्राच्या अवसरप्राप्तिमुळे सामान्यशास्त्राचा बाधक, असा लक्षणवृत्तीने अर्थ करावा हा जो अपवाद शब्दाचा ग्रन्थकाराने अर्थ सांगितला आहे तो बरोबर आहे हे मिळू करण्याकरिता ग्रन्थकार पुढील पंक्ति भाष्याचे प्रमाण देतात)

तदुक्त गुणोपलब्धुकोरित्यत्र भाष्ये । अभ्यासधिकारेष्वपवादा उरसर्गात्त बाधने । अजीगणत् । अत्र गणोरोत्वमपवादत्वाद्दलादिःशेषं बाधने । न गणोरोत्वमपवादत्वाद्दलादिः शेषं बाधते । किं तर्हि । अनवकाशत्वादिति ग्रन्थेन । गणरुपाभ्यासान्त्वणस्येत्वमित्यर्थे हलादिः शेषेण तन्निवृत्तौ तदनवकाशमीत्ये तु वृत्तेन तस्य प्राप्तिरन्त्यहलोऽभावात् । अभ्यासधिकारेषु बाध्यबाधकभावाभावेन च बाधितम् । तस्मिंश्च नानि लोपे वृत्ते नामध्या-

क्लिष्टस्यान्त्यस्येत्वमिति न दोषः । न च येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादस्य
मप्यस्य सुवच, तस्य चरितार्थविषयताया उक्तत्वात् ॥

' गुणो यद्गुणो ' ७-४-८२ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार ' अभ्यास
विकारेणु अपवादा उरुमात्रं बाधन्ते-ह्रणजे अभ्यासातील वर्णांचे जागीं फरक होण्याचे
विधान करणाऱ्या सूत्रामध्ये एरु उरुमात्रसूत्र व दुसरे अपवादसूत्र असले तर अपवाद-
सूत्र उरुमात्राचा बाध करित नाही-अशी परिभाषा पठित करून परिभाषेचे 'अजी-
गणन् ' हें उदाहरण देतात व म्हणतात कीं, या उदाहरणात ' ई च गण ' हें सूत्र
अपवादत्वामुळे ' हलादि शेष ' या सूत्राचे बाधक ठरते. असें म्हणून लगेच भाष्यकार
पुढे म्हणतात कीं ' ई च गण ' हें सूत्र अपवादत्वामुळे ' हलादि शेष ' या सूत्राचा
बाध करित नाही तर मग ते सूत्र ' हलादि शेष ' या सूत्राचा कशामुळे बाध
करिते ? अनवकाशत्वामुळे बाध करित, हे भाष्य अपवाद शब्दाचा जो वर अर्थ सांगि-
तला आहे त्याला प्रमाण आहे ' ई च गण ' या सूत्राचा ' गण् ' रूपां अभ्या-
साच्या अन्त्य णकाराचे जागीं ईकार होतो असा अर्थ असल्यामुळे, ' हलादि शेष '
या सामान्यशास्त्रान्वये प्रथम कार्ये केल्यास, अभ्यासातील अन्त्य णकार नाहीमा
होतो, व त्यामुळे ' ई च गण ' हें विशेषशास्त्र आपले कार्य करू शकत नाही व
अनवकाश ठरते, ' ई च गण ' या विशेषशास्त्रानें प्रथम कार्ये केल्यास, अभ्यासा-
तील अन्त्य णकाराचे जागीं ईकार होऊन अभ्यासात अन्त्य हल् राहत नसल्यामुळे
' हलादि शेष ' हें सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही तथापि अभ्यासातील
वर्णांचे जागीं फरक होण्याचे विधान करणाऱ्या सूत्रामध्ये परस्परतः बाध्यताधरुभाव
नसतो असें सांगून भाष्यकारानीं ' अजीगणन् ' हे रूप सिद्ध करू आहे तशी
परिभाषा असल्यामुळे, ' हलादि शेष ' या सामान्यशास्त्रान्वये प्रथम अभ्यासातील
अन्त्य णकाराचा लोप केल्यावर बाकी राहिलेला जो अभ्यास-म्हणजे ' ग -त्यातील
अन्त्य वर्णांच्या-म्हणजे अकाराच्या-जागीं, ' ई च गण ' हे सूत्र मुद्दाम केले अस-
ल्यामुळे, त्या विशेषशास्त्राच्या सारमर्थ्याने, ईकारादेश होता व ' अजीगणन् ' असा
इष्टरूप हाण्यात काढा अदक्षण येत नाही. (ती परिभाषा नसती तर ' अजीगणन् '
असें इष्टरूप सिद्ध होऊ शकले नसत) ' ई च गण ' हें विशेषशास्त्र ' येन नाप्राप्ते '
या न्यायान्वये ' हलादि शेष ' या सामान्यशास्त्राचे अपवादत्वामुळे बाधक ठरते
असें म्हणता येत-असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणण बरोबर नाही, कारण जेथे सामा-
न्यशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यास नंतर विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा सभय असतो तशाच
टिपणीं विशेषशास्त्रास अपवाद ह्रणतो येत असें (भाष्यकारानीं) म्हटले आहे
(' गण् ' धातूच्या णिजन्ताच्या लुटाचे प्रथमपुरुषाचे एकवचन करिताना, ' णिश्चि
दुभ्यश्चु ' सू० २३१२ या सूत्रान्वये ' चि ' चे जागीं ' चन् ' होऊन व
' चटि ' सू० २३१५ या सूत्रानें द्विवचन होऊन ' अ + गण् गण् + णि + चन्
+ त् ' अशी स्थिति झाली असता, ' हलादि शेष ' सू० २१७९ व ' ई च गण '

सू० २५७३ हीं दोन सूत्रें प्राप्त होतात. ' ई च गणः ' हे विशेषशास्त्र जेथें जेथें प्रवृत्त होऊं पाहतें तेथें तेथें ' हलादिः शेष. ' या सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे, ते सामान्यशास्त्रापूर्वी प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं, व सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होऊन ' गण् ' या अभ्यासांतील अन्वय प्रकाराचा स्वरूप होत असल्यामुळे, ते सामान्यशास्त्राच्या प्रवृत्तिनंतरहि कार्य करूं शकत नाहीं. अशा रीतीने ते सूत्र सर्वथा अनवकाश ठरत असल्यामुळे, ' निरवकाशा हि विधयः सावकाशान् विधीन् बाधन्ते ' या न्यायान्वये सामान्यशास्त्राचें बाधक ठरतें, व त्यामुळे तें प्रथम प्रवृत्त व्हावयास पाहिजे. पण तें प्रथम प्रवृत्त झाल्यास, 'अजीगणन्' असे इष्टरूप सिद्ध होऊं शकत नाहीं. तसे इष्टरूप सिद्ध व्हावें म्हणून भाष्यकार 'अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गाच्च बाधन्ते' अशी परिभाषा पठित करितात व अशी परिभाषा पठित करण्याची अनेक प्रयोजने आहेत असे सांगून त्या प्रयोजनांपैकी 'अजीगणन्' असे रूप सिद्ध होणें हेंहि एक प्रयोजन आहे असे म्हणतात. त्या परिभाषेत 'अपवादाः' असा शब्द पठित आहे. म्हणून ' ई च गणः ' हें सूत्र अपवादसूत्र आहे कीं काय या संबंधाने चर्चा करिताना भाष्यकार क्षणतात कीं ' ई च गणः ' हें सूत्र ' हलादिः शेषः ' या सूत्राचें अपवादस्वामुळे बाधक ठरत नसून अनवकाशात्त्वामुळे बाधक ठरते. भाष्यकाराच्या क्षणण्याचा आशय हा आहे कीं जेथें एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राचें अनवकाशात्त्वामुळे बाधक ठरतें तशा दिशाणीं तें सूत्र अपवाद मानतां येत नाहीं. बाधकसूत्रास 'अपवाद' ही संज्ञा तेव्हांच लागू पडते कीं जेव्हां सामान्यशास्त्र प्रवृत्त झाल्यानंतर तें सूत्र प्रवृत्त होण्याचा संभव आहे. जसे, 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' सू० २१७५ हें सामान्यशास्त्र प्रवृत्त झाल्यानंतर 'अजादेर्द्वितीयस्य' सू० २१७६ हें विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा संभव असल्यामुळे, 'अजादेर्द्वितीयस्य' या सूत्राला 'अपवाद' ही संज्ञा लागू पडते, आणि म्हणूनच भाष्यकार म्हणतात कीं 'अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गाच्च बाधन्ते' अशी परिभाषा पठित न करितां, 'अभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्ते' अशी परिभाषा पठित करणें योग्य आहे, व या परिभाषेत 'बाधकाः' असा सामान्यशास्त्राचा उपयोग केला असल्यामुळे, ती परिभाषा सर्व प्रकारच्या बाधक विशेषशास्त्रांना-मग ही विशेषशास्त्रे अपवादस्वामुळे बाधक ठरत असेत किंवा अनवकाशात्त्वामुळे बाधक ठरत असेत-लागू पडण्यांत कोहीं अडथळ येत नाहीं. अशी परिभाषा असल्यामुळे, 'हलादिः शेषः' या सामान्यशास्त्राचा बाध न होतां, तें प्रथम प्रवृत्त होतें, व नंतर ' ई च गणः ' हें सूत्र प्रवृत्त होऊन 'अजीगणन्' असे इष्टरूप सिद्ध होतें. तारांत या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं 'अपवाद' हा परिभाषित शब्द तशाच बाधक विशेषशास्त्रांना लागू पडतो कीं जी सामान्यशास्त्र प्रवृत्त झाल्यानंतर प्रवृत्त होण्याचा संभव आहे. अर्थां भाष्यकार 'अपवाद' शब्दाचा असाच अर्थ आहे हें सिद्ध करण्याकरितां दुसऱ्या भाष्यार्थें प्रमाण देतात.)

इको झालित्यत्र भाष्येऽपि ध्वनितमेतत् । तत्र हि अज्ज्ञनेतिदीर्घेण गुणात्तरं फल्गभावेनानवकाशान्याद् गुणे प्राधिने दीर्घोत्तरं गुणः स्यादीर्घ-
विधानं तु मिनोनेदीर्घं कृते मनि मीमेत्यत्र मीप्रहणेन प्रहणेऽथैवत्तत्र
पश्चात्प्राप्तगुणाध्यायनार्थमिको प्रलिति किरयमित्युक्तम् । अन्यथापवादत्वेन
वाधे तद्विषये उन्मर्गाप्रवृत्तेर्भाष्यस्य सूत्रस्य चामङ्गलित्तिगिति स्पष्टमेव ॥

‘ इको झल् ’ १-२-९ या सूत्रावरील भाष्यांत देर्गाल हे ध्वनित केंळें आहे.
त्या भाष्यांत अमं झटले आहे फो (‘ सार्धधातुसार्धधातुक्रयोः ’ सू० २१६८ या
सूत्रानें) गुण केल्यावर ‘ अज्ज्ञनगमां मनि ’ सू० २६१४ या सूत्रानें दीर्घ केल्यास
त्या दीर्घावरिणापामून कांहीच फलनिपत्ति होत नाहीं. म्हणून अनवकाशांयामुळे ते
दीर्घावरिणाचे सूत्र गुणाचा वाध करतें. दीर्घावरिणांनंतर गुण होऊं शकतो (पण तस्य
केल्यास दीर्घावरिण व्यर्थ ठरणार. तथापि दीर्घांचें विधान व्यर्थ ठरत नाहीं.) तें
दीर्घविधान असावरितां केलें आहे फो (‘ डु मिन् प्रक्षेपणे ’ हा स्वादिगर्गातील) ‘ मि’
धातु (‘ अज्ज्ञनगमां मनि ’ या सूत्रान्वयें) दीर्घ केल्यावर ‘ मनि मीमासु ’ सू० २६०३
या सूत्रांत पठित असलेल्या ‘ मी ’ धातूने त्या धातूंच प्रहण व्हाव, व अशा रीतीनें
तें दीर्घविधानाचें सूत्र चरितार्थ ठरतें. आणि दीर्घ केल्यावर गुणाची प्राप्ति होत अम-
ल्यामुळे, त्या गुणाचा वाध व्हावा व प्राप्त झालेले गुणकार्य होऊ नये म्हणून, ‘ इको
झल् ’ या सूत्रांत झलादि मनाच्या मित्रानें विधान केलें आहे जर अनवकाशास्थलीं
देर्गाल ‘ येन नाप्राप्ते ’ हा न्याय लागू पडूं शकत अमता तर, अनवकाशांयामुळे गुणाचा
नेहमीवरितां वाध झाल्याच अमता, व गुणविधायक सामान्यसूत्र प्रवृत्त होऊं शक-
लेच नसतें. त्यामुळे ‘ इको झल् ’ हें सूत्र व्यर्थ ठरण्याची व तमेंच त्या सूत्रावरील
भाष्य असंगत-चूक-ठरण्याची आपत्ति येते हे उघड आहे. (ही पत्ति नीटप्यानांत
येण्याकरितां आपण ‘ चि ’ धातु घेऊं. ‘ चि + सन् ’ असा स्थितीत ‘ मन्यहोः ’
सू० २३९५ या सूत्रानें द्विवचन होऊन ‘ चिचि + सन् ’ अशी स्थिति झाली
असतां, ‘ सार्धधातुसार्धधातुक्रयो ’ सू० २१६८ या सूत्रानें गुण पावला आहे व तयेंच
‘ अज्ज्ञनगमां मनि ’ सू० २६१४ या सूत्रानें ‘ चि ’ या अज्ज्ञन धातूच्या इकाराचें
दीर्घ होणे पावले आहे. गुण प्रथम केल्यास ‘ चिचि + सन् ’ अशी स्थिति होणार व
‘ चि ’ यांतील अन्य एकार दीर्घ अमत्यामुळे त्याचा दीर्घ केल्यास ‘ ष् ’ च होणार.
म्हणून ‘ अज्ज्ञनगमां मनि ’ हें दीर्घावरिणाचें सूत्र व्यर्थ ठरूं पाहतें. हें सूत्र जें जें जें
प्रवृत्त होऊं पाहतें तें तें तें ‘ सार्धधातुसार्धधातुक्रयोः ’ या गुणविधायकसूत्राची अवश्य-
प्राप्ति आहेच. असा रीतीनें त्या सूत्राम प्रवृत्त होण्याकरितां कोणतेहि स्पष्ट मिळत
नसल्यामुळे तें दीर्घावरिणाचें सूत्र अनवकाशांयामुळे, ‘ निरवकाशा हि विषयः सावधत्वात्
विधीन् वाधन्ते ’ या न्यायान्वयें, गुणविधायकसूत्राचें वाधक ठरून तें प्रथम प्रवृत्त
होतें. तें प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर ‘ चिचि + सन् ’ अशी स्थिति झाली अमतां, गुण
होण्याचें निमित्त उपलब्ध अमत्यामुळे-हणजे इगन्ताहापुढें आर्धधातुक्र ‘ सन् ’ प्रथम

असल्यामुळे—प्रवृत्तपरिभाषेप्रमाणे गुणविधायकसूत्र नंतर प्रवृत्त होऊं शकते. पण गुण केल्यास 'चिचिपति' असे सनाचें विकृत रूप होईल. दुसरे असे कीं दीर्घीकरणानंतर गुण केला अमतां, दीर्घीकरण व्यर्थ ठरणार; कारण 'चि' धातूच्या अन्त्य इकाराचा दीर्घ करून 'चिची + सन्' अशा स्थितीत गुण केल्यावर 'चिचे + सन्' असे रूप होणार, व दीर्घ न करितां गुण केला तरी 'चिचि + सन् = चिचे + सन्' असेच रूप होणार. मग दीर्घीकरणचें सूत्र कशास केलें ? ते सूत्र व्यर्थ ठरूं पाहिजे, पण भाष्यकार म्हणतात कीं 'सनि मीमाषु' सू० २६२३ या सूत्रांत जें 'मी' धातूचें ग्रहण केलें आहे त्या 'मी' ग्रहणानें, 'स्वदिगणांतील-इस्व इकारान्त 'मि' धातूचा अन्य इकार 'अज्ञान' या सूत्रानें दीर्घ केल्यावर, त्या 'मि' धातूचें ग्रहण व्हावें याकरितां तें दीर्घीकरणचें सूत्र केलें आहे. दीर्घ केल्यावर प्रवृत्तपरिभाषेप्रमाणे गुणाची प्राप्ति आहे व वास्तविक गुण झाला पाहिजे हें वर मांगितलेच आहे. तो प्राप्त झालेला गुण न व्हावा म्हणून 'इको झल्' हें सूत्र मुद्दाम केलें आहे, व त्या सूत्रान्वयें, इगन्त अज्ञापुडें झलादि सन् प्रत्यय आला असतां तो किन् होत असल्यामुळे, 'किति च' सू० २२१७ या सूत्रान्वयें गुण न होतां, 'चिचिपति' वसें इष्ट रूप सिद्ध होत असे भाष्यकाराचें म्हणणें आहे. या भाष्यांत देखील दीर्घीकरणचें सूत्र अनवकाशत्वामुळे गुणाचें बाधक ठरतें असें झटलें आहे. अपवादत्वामुळे बाधक ठरतें असें झटलें नाही. त्याचें कारण हें आहे कीं गुणविधायक सामान्यशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यास दीर्घीकरणचें सूत्र नंतर प्रवृत्त होऊं शकत नाही सामान्यशास्त्राच्या प्रवृत्तीनंतर जर तें सूत्र प्रवृत्त होण्याचा संभव असता तरच तें सूत्र अपवादत्वामुळे गुणाचें बाधक ठरलें असते, व अपवादत्वामुळे जर गुणाचें बाधक ठरलें असतें तर तें प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर गुणाचा नेहमीकरिता बाध होऊन गुण होऊंच शकला नसता व 'इको झल्' हें गुणाचा निषेध करणारें सूत्र व्यर्थ ठरलें असतें आणि तसेंच भाष्यकारांनीं जे म्हटलें आहे कीं दीर्घीकरणानंतर गुण होऊं शकतो व तो न व्हावा म्हणून पाणिनीला 'इको झल्' हें सूत्र करणें भाग पडलें तें म्हणणें देखील अयोग्य ठरलें असतें. पण दीर्घीकरणचें सूत्र अनवकाशत्वामुळे गुणाचें बाधक होत व दीर्घीकरणानंतर गुण होऊं शकतो असे भाष्यकारांनीं म्हटलें असल्यामुळे हें स्पष्ट होतें कीं जेथें अनवकाशत्वामुळे एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राचें बाधक ठरतें तेथें तशा सूत्रास 'अपवाद' ही संज्ञा मुख्यार्थांत लागू पडत नाही, व तसें सूत्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यसूत्राचा नेहमीकरितां बाध होत नसून, जर त्याचें निमित्त उपलब्ध असेल तर, तें नंतर प्रवृत्त होऊं शकते.)

(वरील भाष्यासंबंधानें दोन शंका उपस्थित होतात. भाष्यकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं 'अज्ञानगमां सनि' या सूत्रांत 'अच्' चें ग्रहण अशाकरितां केलें आहे कीं 'सनि मीमाषु' या सूत्रांत पठित असलेल्या 'मी' धातूनें 'मि' धातूचें ग्रहण

म्हावें. परंतु 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' प० ११४ अर्था परिभाषा अमल्यामुळे, 'सनि मीमाधु' या सूत्रांत साक्षात् पठित असलेल्या दीर्घ ईकारान्त 'मी' धातूने 'अज्जनगमां सनि' या सूत्रान्वये दीर्घ होणाऱ्या 'मी' धातूचे ग्रहण करतां येत नाही. पण ही शंका बरोबर नाही; कारण 'गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः' प० ११५ ही वरील परिभाषेची अत्रवादात्मक परिभाषा अमल्यामुळे, ती (प० ११४) परिभाषा आनिश्व टरते, आणि तसेंच 'सनि मीमाधु' या सूत्रांत 'मी' व 'मा' या दोन्ही धातूंचे एकत्र ग्रहण केले अमल्यामुळे, प्रथामात्मिन्यायान्वये-ग्रहणे साहचर्य-न्यायाने-जसे प्रतिपदोक्त-ग्रहणे साक्षात् पठिता-मा' धातूने, 'आदेश उपदेशेऽशिति' सू० २३७० या सूत्राने 'मेड्' धातूचे 'मा' असे रूप झाल्यावर तशा लाक्षणिक 'मा' चे, ग्रहण होणे त्याचप्रमाणे 'मी' या प्रतिपदोक्तधातूने, 'मि' धातूचे दीर्घाकरण झाल्यानंतर तशा लाक्षणिक 'मी' चे ग्रहण करण्यांत कांहीं दीप येत नाही. दुसरी शंका अर्था कीं 'अज्जनगमां सनि' या सूत्रांत 'अच्' ग्रहण 'मी' धातूने 'मि' धातूचे ग्रहण व्हावे एवढ्याचकरितां जर केले आहे तर 'अच्' असा सामान्यशब्द उच्चारण्याची कांहींच गरज नव्हती. 'नैकमुदाहरणं सूत्रारम्भं प्रयोजयति' असा न्याय असल्यामुळे, जर 'अच्' ग्रहणाचे, 'मि' धातूने 'मी' धातूचे ग्रहण व्हावे, एवढेच प्रयोजन असते तर 'मिज्जनगमां सनि' असे सूत्र केले पाहिजे होते. परंतु ही शंका देखील बरोबर नाही; कारण 'अज्जनगमां सनि' या सूत्रातील 'अच्' हा शब्द 'गम्' धातूचे विशेषण आहे व त्या दोन शब्दांचा अर्थ 'अजादेशगमेः' असा होतो व तसा अर्थ होत असल्यामुळे 'अज्जनगमां सनि' या सूत्रातील 'गम्' याने 'गम्' धातूचे ग्रहण न होता, 'सनि च' व 'इडश्च' सू० २६१५ व २६१६ या सूत्रान्वये इण्, व इड् धातूच्या जागी होणाऱ्या गमादेशाचेच ग्रहण होते. सारांश, 'अज्जनगमां सनि' या सूत्रातील 'अच्' धातूने, दीर्घ झालेल्या 'मि' धातूचे, ग्रहण व्हावे एवढ्याचकरितां नमून त्याचे, वर सांगितल्याप्रमाणे, दुसरेहि प्रयोजन आहे. म्हणून वरील शंका अनुपपन्न टरते.)

यन्तु काञ्चनीत्यादायपवादमयद्विषयेऽप्यण् भवति क्वचिदपवादविषयेऽपीति न्यायादिति, तत्र । अण् कर्मणि चेति सूत्रस्यभाष्यविरोधात् । तत्र ह्यणः पुनर्वचनमपवादविषयेऽनित्युत्पर्यं गौदायो वजतीत्याशुक्तम् । काञ्चनीत्यादौ काञ्चनेन निर्मितेऽर्थे शैपिकौऽण् योष्यः ॥

('वाचके प्रवृत्ते यद्युसर्गप्राप्तिर्भवति तदा भवत्येव'-ग्रहणे विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यानंतर जर सामान्यशास्त्राची प्राप्ति असेल तर ते नंतर प्रवृत्त होते-असा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ ग्रन्थकाराने केला आहे. पण कांहीं वैयाकरण या परिभाषेचा अर्थ वेगळ्या तऱ्हेने करितात. ते असा अर्थ करितात की जेथे विशेषशास्त्र व सामान्यशास्त्र हीं दोन्ही प्राप्त होतात तेथे क्वचित् स्थलीं सामान्यशास्त्र विशेषशास्त्राला पूर्वीकडे

प्रत्यय केल्यास, 'काञ्चनी' हें रूप सिद्ध होऊ शकत, व तें रूप सिद्ध होण्याकरितां प्रकृतपरिभाषेचा जो विपरीत अर्थ काही घेयाकरणांनी केला आहे तसा अर्थ करण्याची काहींच गरज नाही तथापि येथ अशी शक्ता उत्पन्न होते की, 'क्षेप' या अधिकारात 'वृद्धाच्छ' सू० १३३७ हें सूत्र साक्षात्पठित असल्यामुळे व 'काञ्चन' हें प्रातिपदिक वृद्धसज्ञक असल्यामुळे, 'काञ्चन' शब्दाहून शैपिक अणुप्रत्यय न होता 'छ' प्रत्यय झाला पाहिजे या शक्यते हे उत्तर आहे की शैपिकाधिकारात 'तत्र जात, तत्र भव, तस्य निवास, तस्येदम्' इत्यादि जे त्रिशिष्ट प्रत्ययार्थ सांगितले आहेत तशा अर्थांमध्ये 'छ' हा अणुप्रत्ययाचा बाधक होतो 'तेन निर्मितम्' हा अर्थ शैपिकाधिकारात सांगितला नाही म्हणून तशा अर्थांमध्ये होणाऱ्या शैपिक अणुप्रत्ययाचा 'न' प्रत्यय बाधक होत नाही, आणि त्यामुळे 'काञ्चनेन निर्मिता' या अर्थांमध्ये 'छ' प्रत्यय न हाता, शैपिक अणुप्रत्यय होऊन 'काञ्चनी' असे रूप सिद्ध होतें)

अत्रेद योध्द्यम् । येन नाप्राप्तेत्यत्र येनेत्यस्य यदि स्वैतरेणेत्यर्थस्तदा स्वधिपये स्वैतरद्यद्यत् प्राप्नोति तद् बाध्य, विध्यन्तराप्राप्तविषयाभावात् । इयमेव बाध्यसामान्यचिन्तेति व्यवहियते । अनवकाशत्वेन बाधेऽध्येया वक्तु शक्या यद्युदाहरणमस्ति, चिनिगमनाविरहात् ॥

येथे हें लक्षात ठेवाव की, 'येन नाप्राप्ते' या परिभाषेतील 'येन' या पदाचा स्वैतरेण'-म्हणजे स्वतः हून भिन्न (बाधकशक्तीहून भिन्न)-असा अर्थ केल्यास, बाधक शक्ती जेथे जेथे प्रवृत्त होऊ पाहते तेथे तेथे ज्या ज्या सूत्रांची अवश्यप्राप्ति आहे तीं सर्व सूत्रे बाधकशाब्दाने बाधित झाली पाहिजेत, कारण तसे झाल्याशिवाय, इतर-म्हणजे सामान्य-सूत्राची जेथे प्राप्ति नाही असे कोणतेहि स्थळ बाधकशक्ती प्रवृत्त होण्याकरितां मिळू शकणार नाही यालाच व्याकरणशास्त्रात 'बाध्यसामान्यचिन्ता' असे म्हणण्याचा व्यवहार आहे (साराश एखादे सूत्र कोणकोणत्या सूत्रांचे बाधक आहे या सन्धाने जेथे विचार करणे आहे तशा स्थली बाध्यसामान्यचिन्ता असा व्यवहार केला जातो.) जेथे अनवकाशत्वामुळे एखादे सूत्र अनेक सूत्रांचे बाधक ठरते तशा स्थली देखील, उदाहरण मिळू शकत असल्यास, बाध्यसामान्यचिन्ता समभवते कारण 'येन नाप्राप्ते' या न्यायान्वये अपवादत्वामुळे बाधक तरणाऱ्या सूत्राचे ठिकाणी बाध्यसामान्यचिन्ता समभवते व अनवकाशत्वामुळे बाधक तरणाऱ्या सूत्राच्या विषयात ती समभवत नाही अशा तऱ्हेचा भेद करण्यास कोणतेहि प्रमाण किंवा युक्ति उपलब्ध नाही (साराश अपवादत्वामुळे सूत्र बाधक ठरत असो किंवा अनवकाशत्वामुळे सूत्र बाधक ठरत असो, अशा दोन्ही ठिकाणी बाध्यसामान्यचिन्ता सारखीच समभवत या पक्षात व तसेच पुढील पक्षात अनवकाशस्थली 'यद्युदाहरणमस्ति' असे ग्रन्थकारांचे कां म्हटले हे समजत नाही काहीं टीकाकारांचे मत असे आहे की, ही केवळ

वैचित्र्योक्ति आहे व त्या उक्तीचा अर्थ असा समजून नये की अनवकाशस्थलीं उत्सन्न होणाऱ्या बाध्यसामान्यचिन्तेची किंवा बाध्यविशेषचिन्तेची उदाहरणे मिळू शकत नाहीत वास्तविक पाहिले असता, अनवकाशस्थलीं उत्सन्न होणाऱ्या दोन्ही प्रकारच्या चिन्तांची उदाहरणे मिळू शकतात अपवादस्थलीं उत्सन्न होणाऱ्या बाध्यसामान्यचिन्तेची किंवा बाध्यविशेषचिन्तेची उदाहरणे मिळणें दुर्लभ आहे म्हणून वास्तविक ग्रन्थकारानें 'यद्युदाहरणमस्ति' ह अपवादस्थलीं म्हणावयास पाहिजे होतें, व अनवकाशस्थली त्या शब्दाचा त्याने जो उपयोग केला आहे तो बरोबर नाही असें काहीं टीकाकार म्हणतात 'अनवकाशस्थलीं उत्सन्न होणाऱ्या बाध्यसामान्यचिन्तेची अनेक उदाहरणे देता येतील तथापि दोन निवडक उदाहरणे खाली दिली आहेत ' अचि र ऋत ' सू० २११ हें सूत्र असें आहे की जेथें तें प्रवृत्त होऊ पाहतें तेथें गुणविधायक ' ऋतो दिसर्वनामरजानयो ' सू० २७५, पूर्वतवर्गदीर्घविधायक ' प्रथमयो पूर्वसवर्ण ' सू० १२४, व उत्तैकादशविधायक ' ऋत उत् ' सू० २७९ या तीन सूत्रांपैकी कोणत्याना कोणत्या तरी सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे ही तीन सूत्रे अशीं आहेत कीं तीं प्रवृत्त झाल्यावर ' अचि र ऋत ' हें विशेषमात्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही, कारण तीं सूत्रे प्रवृत्त झाल्यानंतर हें सूत्र प्रवृत्त होण्याचें निमित्त कायम राहत नाही म्हणून अनवकाशवामुळें हें सूत्र त्या तीन्ही सूत्राच बाधक ठरतें, आणि म्हणूनच या सूत्रावरील वृत्तींत 'गुणदीर्घोत्वातामपवाद ' असें दीक्षितानीं म्हटलें आहे—पढा बालमनोरमा द्वितीयावृत्ति पान १३५ तलेंच ' उर्ऋत् ' सू० २५६७ या विशेष शास्त्रान कोणत्यांशीं सूत्र बाधित होतात या मबधानें विचार करिताना, ' अचीट् तत् ' या स्थलीं ' उपधायाश्च ' सू० २५७१ या सूत्राची ' अर्मावृत्तत् ' या स्थलीं ' मृत्पूर्वद्वि ' सू० २४७३ या सूत्राची, ' अपीपृथत् ' या स्थलीं ' पुगान्तलूपधस्य च ' सू० २१८९ या सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे वरील तीन सूत्रांनीं प्रथम कार्य केल्यास ' उर्ऋत् ' हें सूत्र प्रवृत्त होण्याच निमित्त नष्ट होण. म्हणून अनवकाशात्प्रामुळें हें सूत्र त्या तीन्ही सूत्राच बाधक ठरत, आणि म्हणूनच या सूत्रावरील टीकत ' इतरासामपवाद ' असें दीक्षितानीं म्हटलें आहे—पढा बालमनोरमा द्वितीयावृत्ति पान ८६९)

यदि तु येनेत्यस्य लक्षणनेत्यर्थं कार्येणेत्यर्थो चा, तदा बाध्यविशेषचिन्ता । अनवकाशात्वेन बाधेऽप्येतद्बाधेन सार्थक्यमुत तद्बाधेनेत्येवं विशेषचिन्ता सम्भवति यद्युदाहरणमस्ति ॥ ५९ ॥

' येन नाप्राप्ते ' या परिभाषेतील ' येन ' या पदाचा ('स्वतरेण ' असा अर्थ न वरिता) ' लक्षणेन ' किंवा ' कार्येण '—म्हणजे ज्या विशिष्ट सूत्राची किंवा ज्या विशिष्ट कार्याची अवश्यप्राप्ति आहे—असा अर्थ केल्यास, अशा स्थलीं जो विचार करणें आहे त्याला बाध्यविशेषचिन्ता म्हणतात (अशा स्थलीं एखादें सूत्र कोणत्या कोणत्या सूत्राचें बाधक ठरत असा विचार करणें नमून, एखादें सूत्र किंवा कार्य

कोणया विशिष्ट सूत्राचें किंवा कार्याचें बाधक आहे एवढाच विचार करावयाचा अमती, आणि हाच दोन प्रकारच्या चिन्तेमध्ये फरक आहे) जेथें अनवकाशत्वामुळे एखादें सूत्र किंवा कार्य बाधक ठरत असेल तशा ठिकाणीं देखील, (अपवादग्रामुळे बाध होत असल्यास जशी बाध्यविशेषचिन्ता समजते त्याचप्रमाणे), उदाहरण मिळू शकत असल्यास, या विशिष्ट सूत्राचें किंवा कार्याचें अथवा त्या विशिष्ट सूत्राचें किंवा कार्याचें बाधक झाल्यान बाधकशास्त्र चरितार्थ ठरतें अशा तऱ्हेची बाध्यविशेष चिन्ता समजते (बाध्यविशेषचिन्तेचीं उदाहरणें ग्रन्थकारानें स्वतःच पुढील दोन परिभाषामध्ये दिली आहेत)

परिभाषा ६०

तत्र कार्येणेत्यर्थे पररूपत्वावाच्छिन्ने कार्यं आरभ्यमाणाया वृद्धेस्त-
द्याधकात्वे निर्णीते किंशास्त्रविहितस्येत्येवं तद्विशेषचिन्तायामाह—

बाध्यग्रामान्यचिन्ता व बाध्यविशेषचिन्ता कशाम् म्हणतात हें मागील परिभा-
षेंत सांगून, आता ग्रन्थकार बाध्यविशेषचिन्तेसंबंधानें निग्रम घालून देणाऱ्या पुढील
तीन परिभाषा सांगतात. ' येन नाप्राप्ते ' यातील ' येन ' या पदाचें जे वर तीन
अर्थ—म्हणजे (१) स्वतरेण (२) लक्षणेन, व (३) कार्येण—सांगितले आहेत
त्या तीन अर्थांवेचीं ' येन ' या पदाचा ' येन कार्येण ' असा अर्थ केल्यास,
('ण्यव्ययट्ठसु ' सू० ७३ या सूत्रानें सांगितलेल्या) वृद्धीन पररूपकार्यांचा बाध
होतो असे निश्चिन केल्यावर, कोणत्या सूत्रानें सांगितलेल्या पररूपकार्यांचा बाध
होतो अशी बाध्यविशेषचिन्ता उत्पन्न झाली अमता ही परिभाषा सांगतात—

पुरस्तादपरादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ ६० ॥

“ पूर्वी सांगितलेल्या अपवाद त्याच्या नंतर प्रथम सांगितलेल्या उत्सर्गांचा
बाधक होतो, पुढे सांगितलेल्या उत्सर्गांचा तो अपवाद बाधक होत नाही. ”

अत्रथ स्वपरस्मिन्बाधनेत्ये प्रथमोपस्थितानन्तराधेन चारितार्थ्ये
पद्यादुपस्थितस्य ततः परस्य बाधे मानाभाषः आनाश्याया निवृत्तेर्विप्रति-
षेधशारत्राधे मानाभाषाश्रोत्रेतस्य योजम् ॥ ६० ॥

अपवादग्रामानें स्वतः हून भिन्न सूत्राचा बाध केलाच पाहिजे (कारण मामा-
न्यनाम्न न सर्वं नामा स्थापनी भवत्यसमुळ त्याच्या बाधन्याशिवाय अपवादशास्त्राम
प्रवृत्त होण्याइतना काळोखी न्याय मिळणें शकतच आहे) म्हणून, त्याच्यापुढे अं-
त मान्यशास्त्र प्रथम उपरि ज्ञान होत त्याचा बाध करून तें शक्यदमून चरितार्थ झाल्या-
वर, उगा मान्यशास्त्राचा बाध केला त्याच्या पुढे सांगितलेल्या सामान्यशास्त्राचें त

(अपवादसूत्र) बाधक होते असे म्हणण्यास फाई प्रमाण नाही. अशा रीतीने त्या अपवादसूत्राची आकांक्षा नाहीशी झाल्यावर, पुढे दुसरे सामान्यशास्त्र सांगितले अमल्यास, त्या शास्त्राचे देखील, ' विप्रतिपेधे परं कार्यम् ' ह्या सूत्राचा बाध पडून, तें अपवादसूत्र बाधक ठरते असे म्हणण्यास फाईच प्रमाण नाही. ह्याच न्यायाच्या पायावर ही परिभाषा रचली आहे. (' एत्येधयुट्सु ' ह्या वृद्धिरूप कार्यांचे विधान करणाऱ्या अपवादात्मक सूत्राच्यापुढे जी सूत्रे पठित आहेत त्यांमध्ये सर्वांत जराळ ' गृष्टि पररूपम् ' सू० ७८ हें पररूपकार्यविधायक सामान्यसूत्र आहे, व ह्या सूत्राचा बाध केल्याने ' एत्येधयुट्सु ' ह्या सूत्राची आकांक्षानिरृप्ति होऊन तें चरितार्थ ठरते, व मग त्याला पुढील इतर पररूपकार्यविधायक सामान्यशास्त्राचा बाध करण्याची गरज उरत नाही. अशा रीतीने तें सूत्र चरितार्थ झाल्यावर, ' गृष्टि पररूपम् ' ह्या सूत्रानंतर सांगितलेल्या पररूपकार्यविधायक ' ओमाडोश्च ' सू० ८० ह्या दुसऱ्या सामान्यशास्त्राचा तें बाध करू शकत नाही ' एत्येधयुट्सु ' व ' ओमाडोश्च ' हीं दोन्ही सूत्रे आपापल्या विषयात चरितार्थ व तुल्यबल असल्यामुळे, अशा प्रकारची ' विप्रतिपेधे परं कार्यम् ' ह्या न्याय लागू पडतो, व ' ओमाडोश्च ' हें परसूत्र असल्यामुळे, तें ' एत्येधयुट्सु ' ह्या सूत्राचें बाधक होते. म्हणूनच ' अव+आ+इहि=अव+गृष्टि ' येथें वृद्धिरूप एकादेश न होता, ' ओमाडोश्च ' ह्या सूत्राने पररूप एकादेश होतो व ' अवैहि ' असे रूप होते, ' अवैहि ' असें होत नाही.)

परिभाषा ६१

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तस्यौष्ठाद्यशो डीपनिषेधत्वावच्छिन्नबाधरुत्वे निर्णति किञ्चिद्विहितस्येत्याफाङ्क्षायामाह—

' नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तवर्णशृङ्गाच ' सू० ५११ हें सूत्र, ओष्ठदि पाच शब्दांच्या विषयात ' डीप् ' निषेधाचें बाधक आहे असें निश्चित केल्यावर, कोणत्या सूत्रानें सांगितलेल्या ' डीप् ' निषेधाचें तें बाधक आहे अशी बाध्यविरोधचिन्ता उसन्न झाली असता ही परिभाषा सांगतात

पथ्येऽपवादा पूर्वान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ ६१ ॥

" मध्य सांगितलेला अपवाद त्याच्यापूर्वी सांगितलेल्या सूत्राचा बाधक होतो; त्याच्या नंतर सांगितलेल्या सूत्राचा बाधक होत नाही "

तेनौष्ठादिषु पञ्चस्यसयोगोपधादिति प्रतिषेध एव बाध्यते, न तु सहनञ्चिद्यमानलक्षण इति नासिकोदरेत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ पूर्वोपस्थित-
वाधेन नैराफाङ्क्षमस्या षीजम् ॥ ६१ ॥

ही परिभाषा असल्यामुळे, ' नासिकोदर ' ह्या सूत्रापूर्वी असलेल्या ' स्वाहाश्री-
 पसर्जनादसयोगोपधात् ' सू० ५१० ह्या सूत्रान ' असयोगोपधात् ' ह्याने जो ' टीप् '
 प्रतिषेध सांगितला आहे त्या प्रतिषेधाचे ' नासिकोदर ' हे सूत्र, ओष्ठ, ' उद्ग-
 दन्त, कर्ण, व शृङ्ग ह्या पांच शब्दांच्या विषयांत बाधक होत. पण ते सूत्र
 त्याच्या पुढे असलेल्या ' सहनश्चिद्यमानपूर्वाच्च ' सू० ५१३ ह्या सूत्रांत जो ' टीप् '
 प्रतिषेध सांगितला आहे त्याचे बाधक होत नाही, असे ' नासिकोदर ' ४१-५५
 ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे (' स्वाहाश्रीपसर्जनादसयोगोपधात् ' ह्या
 सूत्रात ' असयोगोपधात् ' असा शब्द वापरला असल्यामुळे, उपसर्जनभूत स्वाहावाचक
 सयोगोपध शब्द जर समासाच्या अन्ती असला तर ' टीप् ' प्रत्यय होत नाही म्हणून
 ' शोभनी शुक्लौ यस्या सा ' ह्या स्थली, ' सुगुल्फी ' असे रूप न होता, ' सुगुल्फा '
 असे रूप होत ' नासिकोदर ' ह्या सूत्रात उच्चारलेले ओष्ठादि पाच शब्द सयो-
 गोपध आहेत, व त्यामुळे ' स्वाहाश्रीपसर्जनात् ' ह्या सूत्राने त्याचे ठिकाणी ' टीप् '
 निषेधाची प्राप्ति झाली आहे त्या निषेधाचा ' नासिकोदर ' हे सूत्र बाध करतं
 व विकल्पकरून ' टीप् ' होतो असे विधान करतं. जसे शिष्योष्ठी-विष्योष्ठा,
 सुजद्वी-सुजङ्घा, शुभ्रदन्ती-शुभ्रदन्ता, सुशृङ्गी-सुशृङ्गा, ' सहनश्चिद्यमानपूर्वाच्च '
 ह्या सूत्रात देखील ' टीप् ' निषेध सांगितला आहे, पण हे सूत्र ' नासिकोदर ' ह्या
 सूत्राच्या पुढे असल्यामुळे, त्यात सांगितलेल्या ' टीप् ' निषेधाचा ' नासिकोदर '
 हे सूत्र, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, बाध करू शकत नाही म्हणून ' सहोष्ठा '
 ' अनाष्ठा, ' ' विद्यमानोष्ठा ' अशांचे रूपे होतात दीक्षितानी ' नासिकोदर ' ह्या
 सूत्रास, ' नासिका ' व ' उदर ' ह्या शब्दांच्या विषयात, ' पुरस्तादपवादा '
 प ६० ही परिभाषा देखील लावली आहे ' नासिका ' व ' उदर ' हे स्वाहा-
 वाचक बह्वच शब्द असल्यामुळे, ' न श्रोडादिवह्वचः ' सू० ५१२ ह्या सूत्रान्वये,
 त्याचे ठिकाणी ' टीप् ' निषेधाची प्राप्ति आहे हे सूत्र ' नासिकोदर ' ह्या सूत्राच्या
 लगेच पुढे आहे व ' सहनश्चिद्यमानपूर्वाच्च ' हे सूत्र त्यानंतर आहे म्हणून ' पुर-
 स्तादपवादा ' ह्या न्यायाने, ' नासिकोदर ' हे अपवादसूत्र त्याच्या अगदी जवळ
 असलेल्या ' न श्रोडादिवह्वच ' या सूत्राचे बाधक होतं पुढे असलेल्या ' सहनश्च '
 सूत्राचे बाधक होत नाही उलट, तेंच सूत्र ' नासिकोदर ' ह्या सूत्राचे, विप्रति-
 पेध न्यायाने, बाधक होतं म्हणून तुङ्गनासिका—तुङ्गानासिकी अशीं रूपे होतात
 पण अनासिकी, सहनासिकी अशीं रूपे न होता, अनासिका, सहनासिका अशींच
 रूपे होतात) प्रथम उपस्थित झालेल्या सूत्राचा बाध करून चरितार्थ झालेल्या
 अपवाद सूत्राला इतर सूत्राचा बाध करण्याची आकांक्षा राहत नाही, हे ह्या परि-
 भाषेची बीज होय (— म्हणजे ह्या न्यायाच्या पायावर ही परिभाषा रचली आहे, व
 ती युक्तिसिद्ध आहे असे समजावे)

परिभाषा ६२

ननु घा छन्दसीत्यनेन सेहंपिचोऽनन्तरस्यावित्त्वस्येव ह्रस्वि विकल्पः स्यात् । तथा नेटीति निषेधोऽनन्तरह्रस्वतलक्षणाया इय सिचिवृद्धिमृजि-
वृद्धधोरपि स्यात्, अत उक्तन्यायमूलकमेवाह—

‘सेहंपिच’ सू० २१५१ ह्या सूत्राच्या लगेच पुढे असणाऱ्या ‘वा छन्दसि’ सू० ३५५२ ह्या सूत्राने, ‘सि’ चे जागीं होणारा ‘हि’ हा आदेश घेदान विरुद्धेकरून ‘अपिन्’ असतो, असें भगदीं जखळ असणाऱ्या अपिन्च्या विकल्पाचे जसें विधान केले आहे त्याचप्रमाणे, वेदांत ‘सि’ चे जागीं ‘हि’ हा आदेश विरुद्धेकरून होतो असें ‘हि’ च्या विकल्पाबद्दल देखील ‘वा छन्दसि’ ह्या सूत्राने विधान होण्याची आपत्ति येते. (‘सेहंपिच’ ह्या सूत्रात दोन कार्यांचें विधान केले आहे—(१) ‘सि’ चे जागीं ‘हि’ हा आदेश होण व (२) ‘सि’ जरी ‘पिन्’ आदेश तरी त्याचे जागीं होणारा ‘हि’ हा आदेश ‘अपिन्’ होणे. ह्या सूत्राच्या लगेच पुढे ‘वा छन्दसि’ हे विकल्पविधायक सूत्र पठित असल्यामुळे, ‘सेहंपिच’ ह्या सूत्रातील लगेच मागे असलेल्या अपिचरूपी कार्यास न लागता, त विकल्पविधायक सूत्र उभयपिच कार्यास लागू पडण्याची आपत्ति येते) तसेंच ‘नेटि’ सू० २२६८ ह्या सूत्राने जो वृद्धिनिषेध सांगितला आहे तो जसा त्याच्या लगेच मागे असलेल्या ‘यद्वज्रह्रस्वतस्याच’ सू० २२६७ ह्या सूत्रास लागतो त्याचप्रमाणे तो निषेध ‘सिचि वृद्धि परस्मैपदेषु’ सू० २२९७ व ‘मृनेवृद्धि’ सू० २४७३ ह्या सूत्रांना देखील लागू पडण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टळावी) म्हणून वर जो न्याय सांगितला आहे—म्हणजे प० ६० मध्ये ‘अवश्य स्वपरस्मिन् बाधनीये . मानाभावा’ असा जो न्याय सांगितला आहे—त्याच न्यायाच्या आधारावर रचलेली ही परिभाषा सांगतात—

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥ ६२ ॥

“जेव्हा एखादे सूत्र कशाचे विधान किंवा कशाचा प्रतिषेध करत तेव्हा तें विधान किंवा तो प्रतिषेध त्याच्या सगळें जवळ असलेल्याचाच समजावा”

(ही परिभाषा असल्यामुळे ‘वा छन्दसि’ ह्या सूत्रांत जे विकल्पांचें विधान केले आहे तें, ‘सेहंपिच’ ह्या सूत्रातील अपिच्चाचें विधान त्याच्या अगदीं जखळ असल्यामुळे, तेवढ्याच विधानाला तें विकल्पविधान लागू पडतें, ‘सि’ चे जागीं ‘हि’ होतो हे विधान त्या मानानें दूर असल्यामुळे, त्या विधानास मित्रत्याच विधान लागू शकत नाही तसेंच ‘नेटि’ ह्या सूत्रातील वृद्धिनिषेध अगदीं जखळच्या सूत्रास लागू पडतो, व दूरच्या सूत्रास लागू पडत नाही, कारण जवळच्याचें विधान किंवा निषेध करून चरितार्थ झालेव्या अवकाशास इतराचें विधान किंवा निषेध करण्याची आज्ञा राहत नाही.)

अत एव सख्याव्ययादेरिति ङीष्प्रहण चरितार्थम् । तद्धयनन्तरस्य ङीषो विध्यभाषाय ।

ही परिभाषा असल्यामुळ, 'संख्याव्ययादेर्ङीप्' सू० ४८५ ह्या सूत्रातील 'ङीप्' प्रहण चरितार्थ ठरतें तें त्याच्या आगाडी जवळ असलेल्या (' बहुव्रीहेरुधसो ङीप् ' सू० ६८४ ह्या ङीप्चे विधान करणाऱ्या) सूत्रातून त्यात ' ङीप् ' ची अनुवृत्ति न व्हावी ह्या करिता केलें आहे (सख्याव्ययाद् ' एवढच जर सूत्र केलें असतें तर त्याच्या लोंच मागें असणाऱ्या ' बहुव्रीहेरुधसो ङीप् ' ह्या सूत्रातून ' ङीप् ' ची अनुवृत्ति झाली असती ती अनुवृत्ति न व्हावी व ' ङीप् ' चें विधान न व्हावें झणून 'सख्याव्ययादेर्ङीप्' असें सूत्र केलें आहे व अशा रितीन त्या सूत्रातील ' ङीप् ' प्रहण चरितार्थ ठरतें)

न क्तिच्चीति सूत्रे दीर्घप्रहणश्च चरितार्थम् । तद्धयनन्तरस्यानुदात्तोपदेशोत्यस्यैव निषेधाभाषाय ॥

तसेच ' न क्तिचि दीर्घश्च ' सू० ३३१४ ह्या सूत्रात ' दीर्घश्च ' हे दीर्घप्रहण चरितार्थ ठरतें तें दीर्घप्रहण, ' अनुदात्तोपदेश ' सू० २४२८ ह्या सर्वांत जवळ असलेल्या सूत्रात सांगितलेल्या कार्यांचाच केवळ निषेध न व्हावा झणून, केलें आहे. ('अनुदात्तोपदेश' ह्या सूत्रात अनुनासिकलोपाचें विधान केलें आहे हें सूत्र 'न क्तिचि' ह्या सूत्राच्या सर्वांत जवळचें सूत्र आहे 'अनुनासिकस्य विश्लो क्तिचि' सू० २६६६ ह्या सूत्रात अनुनासिकान्ताच्या उपधेचा दीर्घ व्हावा असें विधान केलें आहे, पण हें सूत्र 'अनुदात्तोपदेश' ह्या सूत्राच्या बरेंच पूर्वी पडित आहे ' न क्तिचि ' एवढच जर सूत्र केलें असतें तर त्याच्या सर्वांत जवळ असलेल्या ' अनुदात्तोपदेश ' ह्या सूत्रात अनुनासिकलोपाचें जें विधान केले आहे तेवढ्याच विधानाचा ' न क्तिचि ' ह्या सूत्रानें निषेध झाला असता, बरेंच पूर्वी असलेल्या ' अनुनासिकस्य विश्लो ' ह्या सूत्रात उपधादीर्घाचें जें विधान केलें आहे त्या विधानाम 'न क्तिचि' हा निषेध, ह्या परिभाषे प्रमाणें, लागू पडला नसता परंतु पाणिनीला दोन्ही कार्यांचा निषेध करावयाचा होता. म्हणून त्याला ' न क्तिचि ' ह्या सूत्रात ' दीर्घश्च ' हे शब्द सुद्धाम घालावे लागले, व अशा तऱ्हेनें ते शब्द चरितार्थ ठरतात)

मध्येऽपचादा न्यायाद्योपक्षयाऽनन्तरस्येतिन्यायः प्रथम इत्यष्टाभ्य इति सूत्रे कैयटः ॥

' मध्येऽपचादा ' इत्यादि न्यायाच्या (प ६० व ६१ च्या) माननें ' अतन्तस्य विधि ' (प ६२) हा न्याय प्रथम आहे असें ' अष्टाभ्य औत् ' ७१-२१ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेन कैयटानें ह्मटले आहे. (अष्टौ पुत्रा यस्य स अष्टपुत्र ' येथें ' अष्टन्+जम्+पुत्र+जम्+सु ' अशा स्थितीत, ' सुपो धातुप्रतिपदिकयो ' सू० ६५०, व तसेंच ' पद्भ्यो लुक् ' सू० २६१ आणि ' अष्टाभ्य औत् ' सू० ३७२

ह्या लिपिही मूत्राची प्राप्ति आहे. 'अष्टास्य भीन्' हे मुद्राचे बाधक अमत्यासूत्र आहे. 'अमत्येऽपवादाः' प. ६१ हा श्लोक ह्या टिप्पणी लावल्यास, 'अष्टास्य भीन्' हे अमत्यासूत्र 'सुप्तो धानुप्रातिपदिकयोः' ह्या, पूर्वी अमत्येऽपवादा, लुट्रिधापक मूत्राचे बाधक होईल, 'पद्म्यो लुट्' ह्या, पुढे अमत्येऽपवादा, लुट्रिधापक मूत्राचे बाधक होणार नाही. पण 'अनन्तास्य विधिमां प्रतिक्रियो वा' प. ६२ हा श्लोक लावल्यास, 'पद्म्यो लुट्' हे मूत्र जगत् अमत्यामुळे व 'सुप्तो धानुप्रातिपदिकयोः' हे मूत्र पार दूर पूर्वी पठित अमत्यामुळे, 'अष्टास्य भीन्' हे मूत्र 'पद्म्यो लुट्' ह्याचे बाधक ठरणे, व 'सुप्तो धानुप्रातिपदिकयोः' ह्याचे बाधक ठरत नाही. त्यामुळे 'सुप्तो धानुप्रातिपदिकयोः' हे मूत्र प्रकृत उदाहरणांत लागणें, 'अष्टास्य भीन्' हे मूत्र लागण नाहीं, व 'जम्' चा लुट् होऊन 'अष्टपुत्रः' अथं शुद्ध रूप मिळू शकते.)

प्रत्यात्मत्तिमूलकोपम् । लक्ष्यानुगोधाद्य व्यपस्थेस्यपि पक्षान्तरम् ।

संग्रहाच्या पादावर-झगजे ज्याचे मात्रिय आहे त्याचाच बाध होणे उचित आहे व जे पार पूर्वी संगितले आहे व गतिच नाही त्याचा बाध होणे ठीक नाही ह्या पादावर-ही परिभाषा रचल्या आहे [पण असेंहि झगतां येईल की, पूर्वी पठित अमत्येऽपवादा मूत्र अनुभवाचा विषय झाले अमत्यामुळे, त्याचे घटकच समज होईल, व पुढे अमत्येऽपवादा मूत्र अनुभवाचा विषय झाले नमत्यामुळे, त्याचे समज होईल राहण नाही. अशा तऱ्हेने प. ६१ व ६२ ह्या दोन्ही सुवचन मानता येतील. मग कोण या टिप्पणी कोणती परिभाषा लावावी हा प्रश्न येतो ह्या प्रश्नाचे उत्तर हे की, इष्टरूप-सिद्धि परव्यापारितां परिभाषा अमत्यामुळे,) उदा परिभाषेने इष्टरूप सिद्ध होईल ती परिभाषा लावावी असाहि दुसरा पक्ष आहे. (प. ६१ ही प. ६१ येथेच बदलत आहे कारण ती प्रथम लावारी हा एक पक्ष, व दोन्ही परिभाषा सुवचन आहे व इष्टरूपसिद्धि होण्याकरितां जी परिभाषा उपयोगी पडेल ती लावावी, हा दुसरा पक्ष)

तत्र तत्र षचिस्वरितत्वप्रतिभासामर्थेन वा चाप्यतेऽयं न्यायः ।
यथा द्विद्देति सूत्रेण जापा द्यचहितस्यापि ङीपो विधिः । न पडित्या-
दिना द्वयोरपि टायङ्गीपोः प्रतिषेधः । इयञ्च शि सर्वनामस्यानभिव्यादौ
भाष्ये स्पष्टेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६२ ॥

(पूर्वसूत्रातील वार्द्धी भाग स्वरित केल्या अमत्यास, 'स्वरितेनाधिहारः' सू. ४६ ह्या सूत्रान्वये स्वरित भागार्थ अनुवृत्ति वा अधिहरांत पठित अमत्येऽपवादा मूत्रांत होत अमत्यामुळे,) कोडे कोडे स्वरितत्वाच्या योगाने प्रकृतन्याय बाधित होतो जसे 'द्विद्गात्' सू. ४७० ह्या सूत्रांत, 'कृष्णेभ्यो ङीप्' सू. २०६ ह्या सूत्रांत 'ङीप्' स्वरित अमत्यामुळे, जरी 'कृष्णेभ्यो ङीप्' व 'द्विद्गात्' ह्या दोन सूत्रा

मध्ये ' डाबुभ्यामन्यतरस्याम् ' सू० ४६१ हे सूत्र आले असून त्यात ' डाप् ' चें विधान केलें आहे तरी, ' डाप् ' ची अनुवृत्ति न होतो, ' डीप् ' ची अनुवृत्ति होते. (' अनन्तरस्य विधिः ' ह्या न्यायान्वयें वास्तविक, ' टिड्ढाणञ् ' ह्या सूत्राच्या अगदीं जवळ ' डाबुभ्यामन्यतरस्याम् ' हें सूत्र असल्यामुळें, ' डाप् ' ची अनुवृत्ति होऊन ' डाप् ' चें विधान ' टिड्ढाणञ् ' ह्या सूत्रात व्हावें. पण ' ऋभ्यो डीप् ' ह्यातील ' डीप् ' हा शब्द स्वरित असल्यामुळें, ' स्वरितेनाधिकारः ' सू० ४६ ह्या सूत्रान्वयें ' डाप् ' ची अनुवृत्ति न होता, डीप्ची अनुवृत्ति ' टिड्ढाणञ् ' ह्या सूत्रात होते) तसेंच ' न पद् स्वस्वादिभ्य ' सू० ३०८ व ' ऋभ्यो डीप् ' ह्या दोन सूत्रामध्ये, ' टावृत्ति ' सू० ४५८ हें सूत्र असून त्यात ' टाप् ' चे विधान केलें आहे तरी, ' न पद् स्वस्वादिभ्य ' ह्या सूत्रातील निषेध केवळ ' टाप् ' ला न लागतो, ' टाप् ' व ' डीप् ' ह्या दोहोसिद्धि तो लागतो (' अनन्तरस्य प्रतिषेध. ' ह्या न्यायानें तो निषेध फक्त ' टाप् ' लाच लागला पाहिजे होता पण ' डीप् ' स्वरित असल्यामुळें, तो निषेध ' डीप् ' लाहि लागतो.) ' नि सर्वनामस्थानम् '-१-४-३९ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे. या विषयाचा विस्तार इतर ग्रन्थात केला आहे

परिभाषा ६३

[आतापर्यंत ग्रन्थकारांनी तीन बाधबीजें सांगितलीं. पण इतर वैशाकरण भाषणीं दोन बाधबीजें मानतात, त्या दोन बाधबीजांपैकी ' तद्भासियोग्येऽचारितार्थे सति अपवादशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरमुन्मर्गशास्त्रप्रवृत्तौ अपवादशास्त्रप्रगणनवैयर्थ्यसंभावना ' हें एक होय व हेंच चतुर्थ बाधबीज आहे. हे बाधबीज कोणत्याहि परिभाषेत स्पष्ट सांगितलेले रिमून येत नाहीं परंतु याचा अर्थ असा आहे की जें जें विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊं पाहतें तें तें सामान्यशास्त्राची अत्राप्राप्ति असल्यामुळें, तें विशेषशास्त्र स्वयं टरण्याचा प्रसंग येतो व त्यामुळें विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त होतें व तें प्रवृत्त झाल्यानंतर जर सामान्यशास्त्रान्वयें कार्य केलें तर विशेषशास्त्र स्वयं टरण्याची आपत्ति येते असें आहे म्हणूनच या बाधबीजांत विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचें नेहमीं करितां अनन्यशास्त्रांमुळे वाचन टरते. या बाधबीजाचें उदाहरण ' ज्ञानम् ' हें आहे. ' ज्ञान ' या प्रातिपदिकाचें प्रथमचें पुरुवचन करिताना ' ज्ञान+सु ' या स्थितींत ' म्यमोर्नपुमरान् ' सू० ३१९ व ' अतोऽम् ' सू० ३०९ या दोन सूत्राची प्राप्ति होते. ' अतोऽम् ' हें विशेषशास्त्र जें जें प्रवृत्त होऊं पाहतें तें तें ' स्वमोर्नपुमरान् ' या सामान्यशास्त्राची अप्रत्यक्षासि आहेच त्यामुळें तें विशेषशास्त्र स्वयं टरण्याचा प्रसंग येतो. म्हणून तें विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त होतें व तें प्रथम प्रवृत्त झाल्यानंतर ' ज्ञान+सु=ज्ञान+अम् ' अशी स्थिति झाली असता, ' अम् ' हा स्थानियज्ञानानें ' सु ' च आहे अशी युद्धि

करून सामान्यशास्त्र नंतर प्रवृत्त केल्यास 'अम्' चा 'लुक्' होऊन 'जान' अम विकृतरूप होण्याची आपत्ति येते व 'अतोऽम्' हे मुहाम केलेल विशेषशास्त्र व्यर्थ ठरण्याचा प्रस्ताव येतो. म्हणून या स्थली विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे नेहमीररिता बाधक ठरते, व ते प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्राची मुळीच प्रवृत्ति होऊ देत नाही हाच या बाधवीजात व तृतीय बाधवीजात फरक आहे. 'उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावमभाजनाप्रयाज्यापवादशास्त्रप्रवृत्तिर्संभाजना' हे पंचम बाधवीज होय; व हे बाधवीज प्रवृत्तपरिभाषेन प्रथित केले आहे याचा अर्थ असा आहे की जर सामान्यशास्त्रान्वये प्रथम कार्य केले नाही तरच विशेषशास्त्रान्वये पुढे प्राप्त होणारे कार्य करता येते, पण जर सामान्यशास्त्रान्वये प्रथम कार्य केले तर विशेषशास्त्रान्वये पुढे प्राप्त होणारे कार्य करण्यास मुळीच वाव मिळत नाही आणि अशा रीतीने ते विशेषशास्त्र व्यर्थ ठरू पाहते ते विशेषशास्त्र व्यर्थ न ठरावे म्हणून जेथे पुढे विशेषशास्त्रान्वये कार्य करावयाचे आहे तशा स्थली सामान्यशास्त्रान्वये प्रथम प्राप्त झालेले कार्य मुळीच करू नये व विशेषशास्त्रान्वये कार्य करण्याची वेळ आली म्हणजे विशेषशास्त्रान्वयेच कार्य करावे या बाधवीजाचे ग्रन्थकारांनी 'दधति' हे उदाहरण दिले आहे 'धा' धातूचे प्रथमपुरुषाचे बहुवचनाने रूप करतेवेळी 'धानश्चि' अशी स्थिति झाली असता, 'धा' या धातूपुढे 'श्चि' हा प्रत्यय आला असल्यामुळे, 'शाऽन्त' सू० २१६९ हे सामान्यशास्त्र प्रथम प्रवृत्त होऊ पाहते व 'श्चि' प्रत्ययाचा अवयव जो झकार त्याचे जागी अन्तादेश होऊ पाहतो 'धानश्चि' अशी स्थिति असताना, 'अदभ्यस्तात्' सू० २४७९ हे विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याची वेळ आलेली नाही 'धा' हा धातु जुहोत्यादिगणातील असल्यामुळे, 'विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्' प० ४१ या परिभाषेप्रमाणे प्रत्यय प्रथम लावल्यानंतर 'जुहोत्यादिभ्य ङ्लु' सू० २४८९ या सूत्रान्वये जेव्हा 'ङ्लु' हे विकरण लागते व नंतर 'श्चि' सू० २४९० या सूत्रान्वये द्विवचन होऊन 'धाधा=दधा' याला 'दभे अभ्यस्तम्' सू० ४२६ या सूत्रान्वये अभ्यस्तसज्ञा प्राप्त होत तेव्हाच 'अदभ्यस्तात्' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकते तों पर्यंत ते सूत्र मुळीच प्रवृत्त होऊ शकत नाही सारांश या विशेषसूत्रान्वय जें कार्य करणे आहे त युगात् प्राप्त होणारे कार्य नमून पुढे प्राप्त होणारे कार्य आहे. या कार्याची घाट न पाहता—म्हणून 'ङ्लु' विकरण लागण, नंतर द्विवचन होणे व नंतर अभ्यस्तसज्ञा प्राप्त होणे याची घाट न पाहता—'धानश्चि' अशा स्थितीत 'शाऽन्त' हे जे सामान्यशास्त्र प्राप्त झाले आहे त्याची एकदम प्रवृत्ति केल्यास, 'धा + अन् + इ' अशी स्थिति होणार अशी स्थिति झाली तरी, विकरण लागून द्विवचन झाल्यावर व अभ्यस्तसज्ञा प्राप्त झाल्यावर 'अन्' हा 'श्' च आहे अशा स्थानिवद्भावात बुद्धि करून 'अदभ्यस्तात्' या विशेषसूत्रान्वय 'अन्' चे जागी 'अन्' असा आदेश करता येतो असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणण बराबर नाही, कारण 'स्थानिवद्देशोऽनल्लिध' सू० ४९ या स्थानिवद्भावाचे विधान करणाऱ्या सूत्रात 'अनल्लिध' हा निषेध

सांगितला असल्यामुळे व प्रकृतस्थली ' झू ' या अलाचे जागी अन्तादेश झाला असल्यामुळे, स्थानिवद्भाव मानता येत नाही—म्हणजे ' अन्त् ' हा ' झू ' व आहे अशी बुद्धि करता येत नाही—व त्यामुळे ' अन्त् ' चे जागी अन्तादेश करता येत नाही. मग ' दधति ' हे रूप कसे सिद्ध व्हावे ? या प्रश्नाचे उत्तर ही परिभाषा देते व तें उत्तर हें आहे की ' धा+झि ' हें उदाहरण विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचे स्थळ आहे हें माहीत असल्यामुळे, जरी या ठिकाणी सामान्यशास्त्राची प्रथम प्राप्ति झाली आहे व त्याचेळी विशेषशास्त्राची प्राप्ति झालेली नाही तरी, सामान्यशास्त्राची एकदम प्रवृत्ति करू नये, विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याच्या स्थितीची वाट पाहावी व तशी स्थिति झाल्यावर—म्हणजे विकरण लागून द्विवचन केल्यानंतर अभ्यस्तमंज्ञा झाल्यावर—विशेष शास्त्राचीच प्रवृत्ति करावी व सामान्यशास्त्राची मुळीच प्रवृत्ति करू नये तस केल्यास ' दधा+झि=दधा+अत्+इ ' अशी स्थिति झाली असता, ' अभ्यस्तयोरात् ' सू० = ४८३ या सूत्रानें ' धा ' यातील आकाराचा लोप होऊन ' दधति ' हें इष्टरूप सिद्ध होते. या बाधवीजात देखील विशेषशास्त्र अनवकाशत्वामुळे सामान्यशास्त्राचें नेहमीकरिता बाधक ठरते वर दिलेले विकरण व प्रक्रिया ध्यानात ठेऊन प्रकृत परिभाषा वाचल्यास ती समजण्यास काहीं अडचण जाणार नाही.)

ननु दधतीत्यादावन्तरङ्गस्यादन्तादेशेऽल्विधौ स्थानिवत्त्वाभावाद्वादेशो न स्यादिति तद्वैयर्थ्यापत्तिरत आह—

' दधति ' इत्यादि स्थली अन्तादेशकार्ये अन्तरङ्ग असल्यामुळे तें प्रथम झाल्यावर व अल्विधि करिताना स्थानिवद्भाव मानता येत नसल्यामुळे, अन्तादेश होणार नाही व अन्तादेशविधायकसूत्र व्यर्थ ठरेल (' धा+झि ' अशा स्थितीत ' झोऽन्त ' सू० २१६९ या सूत्रानें ' झि ' या प्रथमातील ' झू ' या अवयवाचे ठिकाणी ' अन्त् ' हा आदेश प्राप्त होतो, पण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें ' शप् ' चे जागी ' झु ' हाऊन द्विवचन केल्यावर ' दधा ' यास अभ्यस्तमंज्ञा होते, व ती मंज्ञा प्राप्त झाल्यावर अन्तादेश रूपी कार्ये होणार असल्यामुळे, आणि तें प्रकृति आणि प्रत्यय ह्यांना धरून होणारें कार्य असल्यामुळे, बहिरङ्ग कार्ये आहे, ह्मणून ' असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' ह्या परिभाषे प्रमाणें, अन्तादेशरूपी अन्तरङ्ग कार्ये प्रथम होईल, नंतर वर सांगितल्याप्रमाणें अन्तादेश होऊ शकणार नाही, व ' अदभ्यस्तात् ' हे सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल, ती आपत्ति टळावी,) ह्मणून ही परिभाषा सांगतात —

पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गा ॥ ६३ ॥

" प्रथम अपवादा आपापल्या विषयान निश्चयेकरून प्रवृत्त होतात, नंतर यांची राहिलेल्या स्थली उत्सर्ग प्रवृत्त होतात. "

(ही परिभाषा असल्यामुळे, 'घान्शि' ह्या स्थली, 'अद्भ्यस्तात्' हे अपवाद सूत्र असल्यामुळे, प्रथम प्रवृत्त होऊन अदादेश होता, व 'दधति' हे रूप सिद्ध होते अपवादाचे जे विषय नाहींत तेवढ्याच स्थली 'ज्ञोऽन्त.' हे सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होणे. अपवादसूत्र ज्या उदाहरणांत लागू पडते तेथे सामान्यशास्त्र प्रवृत्तच होत नाही.)

लक्षणैकचक्षुष्को ह्यपवादविषयं पर्यालोच्य तद्विषयत्वाभावनिश्रय उत्सर्गेण तत्तल्लक्ष्यं संस्करोति । अन्यथा विकल्पापत्तिरित्यर्थः ।

(ज्याची नजर सदैव लक्षणाकडे-म्हणजे पाणिनीय सूत्राकडे असते व जो पाणिनीय सूत्रान्वयें अशीं रूपें सिद्ध होतात तीच रूपें शुद्ध होत असें मानतो तो लक्षणैकचक्षुष्क होय.) लक्षणैकचक्षुष्क पुरुषानें अपवादसूत्राचे नीट पर्यालोचन केलें असल्यामुळे (व प्रत्येक सामान्यशास्त्राचें जें अपवादशास्त्र आहे त्या दोहोची एकवाक्यता करून सामान्यशास्त्राचा अर्थ मर्यादित केला असल्यामुळे) अपवादाचे विषय कोण-कोणते नाहींत याचें त्याला यथार्थ ज्ञान झालेलें असतें त्यामुळे (अपवादशास्त्रानें सिद्ध होणारीं लक्ष्ये वगळून बाकी राहिलेल्या उदाहरणांत) तो सामान्यशास्त्र लावून इष्टरूप सिद्ध करितो असें न केत्याम-म्हणजे सामान्यशास्त्र प्रथम प्रवृत्त करून नंतर पुन्हा विशेषशास्त्र प्रवृत्त केल्याम, दोन्हीं शास्त्रे सारखीच प्रमाण असल्यामुळे-दोन पाक्षिक रूपें सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल, (व एकच इष्ट असलें रूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं. उदाहरणार्थ 'घान्शि' या स्थली, 'ज्ञोऽन्त' हे सामान्यशास्त्र प्रथम लावल्यास व त्यानंतर 'अद्भ्यस्तात्' हे अपवादशास्त्र लावल्यास 'दधन्ति' व 'दधति' अशीं दोन वैकल्पिक रूपें सिद्ध होतील. पण लक्षणैकचक्षुष्क पुरुषानें वरील दोन्ही सूत्राची एकवाक्यता करून 'ज्ञोऽन्त.' या सामान्यशास्त्राचा अर्थ संकुचित केला असल्यामुळे-म्हणजे 'अभ्यस्तव्यतिरिक्तघातो परस्य प्रत्ययावयवस्य सकारस्य अन्तादेश स्यात्' असा संकुचित अर्थ केला असल्यामुळे-'घान्शि' या स्थली सामान्यशास्त्राची प्राप्तीच नाहीं व हे अपवादशास्त्राचें उदाहरण आहे असें समजून तो अपवादशास्त्रच प्रवृत्त करितो व 'अद्भ्यस्तात्' या मूत्रान्वयें 'दधति' हे इष्टरूप सिद्ध करितो)

अभिनिविशन्त इत्यस्य बुद्ध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः । अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ इति न्यायस्य तु नात्र प्राप्तिरन्तादेशाप्राप्तिविषये चारिती-ध्याभावात् ॥ ६३ ॥

या परिभाषेतील 'अभिनिविशन्ते' या पदाचा अर्थ 'बुद्धीत उपस्थित होतात' असा आहे (अपवादाचे विषय कोणकोणते आहेत याचा बुद्धीत प्रथम यथार्थनिश्चय होत असल्यामुळे, लक्षणैकचक्षुष्क पुरुष उरलेल्या ठिकाणींच सामान्यशास्त्राची प्रवृत्ति करितो.) 'अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तदन्तरेण बाध्यते' -प. ६६-हा न्याय

‘क्षति’ या उदाहरणाला लागू पडत नाही, कारण ‘शोऽन्तः’ या सूत्राने न व्याप-
लेली अशी जागा ‘अदभ्यस्तात्’ या अपवादसूत्रात मिळू शकत नसल्यामुळे ते
आपले कार्य करून चरितार्थ होऊं शकत नाही (आणि ते चरितार्थ होत नसून निरव-
काश ठरत असल्यामुळे, ‘ञ्’ च्या जागें ‘अन्’ असा आदेश होणे हें जे अन्तरह-
कार्य आहे त्या अन्तरहकार्याने अपवादनाखालें, होणाऱ्या अददेशाऱ्या बाहिरहकार्याचा
बाध होऊं शकत नाही.)

परिभाषा ६४

लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तच्छेत्वाखपर्यालोचनं विनाप्यपवादविषयं परित्य-
ज्योत्सर्गेण लक्ष्यं संस्क्रुतोति, तस्यापि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग एव
धर्मोत्पत्तेः, तदाह—

(ज्याची मात्र सर्व्द लक्ष्याकडेच असते व शुद्ध शब्द नित्य आहेत व त्यांचे माधु-
न्याभिन वरण्याकरितां पाणिनीय सूत्रांची आवश्यकता नसून केवळ धर्मोत्पत्तिकरितां त्या
सूत्रांची आवश्यकता आहे असें जो समजतो तो सर्व्दचक्षुष्क पुरव होय.) लक्ष्यैकचक्षुष्क
पुरव उद्देशानुसारचा अर्थ निश्चित कारतेवेलीं अपवादशास्त्राचा विचार न करून देखील,
अपवादार्थी उदाहरणे घेऊन, बाकीच्या उदाहरणातच सामान्यशास्त्रार्थी प्रवृत्ति करितो.
(असा पुराणास ‘क्षति’ हेंच रूप शुद्ध आहे हें पूर्णपणे माहित असल्यामुळे, तो असा
दिसणो अददेशाला पाहून अददेशाचे विधान करणाऱ्या ‘अदभ्यस्तात्’ या सूत्रांचेच
स्मरण करितो व तेंच सूत्र पुरवून प्रवृत्त करतो. परंतु ‘पचन्ति’ इत्यादि स्थलीं अन्तादेश
हाला असल्यामुळे, तो अन्तादेशाचे विधान करणाऱ्या ‘शोऽन्तः’ या सूत्राचे स्मरण
करतो व तें सूत्र प्रवृत्त करतो. एताने सामान्यसूत्र वागते व अपवादसूत्र वागते याचा
विचार केलेला असतो व दोहोर्थां लक्ष्यावरून वरून सामान्यसूत्राचा अर्थ संवृष्टि
केलेला असतो. परंतु आपण प्रचलित अभ्येक्ष्या शुद्ध शब्दांचे मात्र टेंडन तो जें सूत्र
जेंच लागू पडतें तेंच त्या सूत्रार्थी प्रवृत्ति करतो. तथापि तोहि वरण्याकरून अपवादामुळे
व ‘दक्षप्रवृत्तेः प्रवेगे आयुदय.’ हा सिद्धांत लक्षादि साम्य असल्यामुळे) एताना
देखील शास्त्रार्थवेचे स्मरण करून शब्दसंज्ञेच वरण्याकरून पुरव साभते. या परीत
अर्थीही ही परिभाषा मातकाल.

सकल्प्य सादशाटविषयं ननु उन्मगोऽभिनिश्चिने ॥ ६४ ॥

“ प्रथम अपवादशास्त्राचा अर्थ वे—” हेंच घेऊन वरून वरभाषा दहादहापेपर
सामान्यशास्त्राचा अर्थहीही आ—” हेंच घेऊन ”

तत इत्यस्यापवादशास्त्रपर्यालोचनात् प्रागपीत्यर्थः । प्रकल्प्येत्यस्य परित्यज्येत्यर्थः । अत एव प्रातिपदिकार्थम्प्रे भाष्ये इदं छयमप्युक्त्या, न कदाचित्तावदुसर्गो भवत्यपवादं तावत्प्रतीक्षते इत्यर्थकमुक्तम् ॥ ६४ ॥

(प्रवृत्तपरिभाषेत भवणात्त्या 'तनः' या पदाचा 'त्यानंतर' असा अर्थ करूं नये; कारण 'प्रकल्प्य' यांतील ल्यफाने आनन्तर्यरूपी अर्थ द्यावा होतोच. म्हणून) 'तनः' या पदाचा अर्थ 'अपवादशास्त्राचा विचार करण्यापूर्वी देखील' असा समजावा, तसेच 'प्रकल्प्य' या पदाचा अर्थ 'बगळून' असा समजावा. असा या वरील दोन पदांचा अर्थ असल्यामुळे, 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' २-३-४६ या सूत्रावरील भाष्यांत वरील दोन्ही परिभाषा-प. ६३ व ६४-सांगून, 'न कदाचित्तावदुसर्गो भवत्यपवादं तावत् प्रतीक्षते'-म्हणजे 'सामान्यशास्त्र फेःहादि प्रथम प्रवृत्त होत नाही; ते अपवादशास्त्राची घाट पाहतें'-अशा अर्थांचे वचन पठित जेले आहे. (सारांश वरील दोन परिभाषा जरी भिन्न दृष्टीत सांगितल्या आहेत तरी त्यांचा तात्पर्यार्थ एकच आहे व तो सात्त्विकार्थ भाष्यकारांनी सांगितला आहे. त्यावरून हे सिद्ध होतं की 'घा+क्षि' अशा स्थली जरी सामान्यशास्त्राची प्राप्ति आहे व द्विवचन केल्यावर अभ्यस्तसंज्ञ प्राप्त झाल्यानंतरच अपवादशास्त्राची प्राप्ति आहे तरी अशा स्थली सामान्यशास्त्राची एकदम प्रवृत्ति न करितां अपवादशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा वेळेची घाट पाहवी व ती स्थिति प्राप्त झाल्याबरोबर अपवादशास्त्रच प्रवृत्त करावें आणि इष्टरूपाची सिद्धि करावी.)

परिभाषा ६५

एतन्मूलकमेव नधीनाः पठन्ति ॥

वर सांगितलेल्या दोन परिभाषांच्या अर्थांला व तसेच 'न कदाचित्तावदुसर्गो भवत्यपवादं तावत् प्रतीक्षते' या भाष्यपठित वचनाला धरूनच नवीन व्याकरण खाली दिलेली परिभाषा पठित करितात.

उपसंज्ञनिष्पत्त्यानिमित्तोऽप्यपवाद उपसंज्ञातनिमित्तामप्युत्सर्गं वाचन इति ॥ ६५ ॥

" ज्याचें निमित्त पुढें उपस्थित होणार आहे असा देखील अपवाद, ज्याचें निमित्त उपस्थित झालें आहे अशाहि सामान्यशास्त्राचा, वाचक होतो. "

(अशी ही परिभाषा असल्यामुळे 'घा+क्षि' अशा स्थितीत जरी 'मोऽन्तः' या सामान्यशास्त्राचें निमित्त उपस्थित आहे व द्विवचन केलें नसल्यामुळे आणि अभ्य

स्तसंज्ञा प्राप्त झाली नसल्यामुळे 'अभ्यस्तात्' या अपवादशाखाचें निमित्त उपस्थित झालें नसून, द्विर्वचन केल्यावर व अभ्यन्मंज्ञा प्राप्त झाल्यावर तें सूत्र प्रवृत्त होण्याचें निमित्त पुढें उपस्थित होणार आहे तरी, अपवादसूत्र सामान्यशाखाचा धाध करून स्वतः प्रथम प्रवृत्त होतें, व त्यामुळे 'दधन्ति' असें रूप न होतां, 'दधति' असें इष्टरूप सिद्ध होतें.)

यत्तु अभ्यस्तसंज्ञासूत्रे कैयटेन प्रकल्प्य चेति प्रतीकमुपादाय यथा न संप्रसारण इति परस्य यणः पूर्वं संप्रसारणं, पूर्वस्य तु तद्धिमित्तकः प्रतिषेध इत्युक्तं, तत्तु तत उत्सर्ग इत्याद्यक्षरार्थाननुगुणम् ॥

'उभे अभ्यस्तम्' ६-१-५ या अभ्यस्तसंज्ञाविधायक सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत 'प्रकल्प्य च' असें प्रतीक देऊन कैयटानें असें म्हटलें आहे कीं ('व्यध् + क्' अशा स्थितींत 'प्रहिज्यावयिव्यधि' सू० २४१२ या सूत्रानें, 'क्' हा किन्प्रत्यय पुढें असल्यामुळे, 'व्यध्' यांतील यणाला-म्हणजे 'व्', आणि 'य्' यांना-संप्रसारण प्राप्त झालें आहे. पण) 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' सू० ३६३ हें सूत्र असल्यामुळे, परयणाचें-म्हणजे 'य्' चें-संप्रसारण प्रथम होतें व तें झाल्यावर पूर्वयण 'व्' याच्यापुढें संप्रसारण आलें असल्यामुळे, पूर्वयणाच्या संप्रसारणाचा निषेध होतो-म्हणजे 'व्' चें संप्रसारण होऊं शकत नाहीं. पण हें कैयटाचें म्हणणें (परिभाषा ६४ मधील) 'तत उत्सर्गः' इत्यादि पदांच्या अर्थाला धरून नसल्यामुळे ग्राह्य नाहीं. (व्यध् + क्' या स्थलीं कैयटानें प० ६४ लावली आहे, पण त्यानें या स्थली ती परिभाषा लावावयास नको होती; कारण जेथें दोन सूत्रांत उत्सर्गापवादभाव आहे तेथेंच ती परिभाषा लागू पडते व तशाच ठिकाणीं ती परिभाषा लावणें योग्य आहे. पण 'प्रहिज्या' व 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' या दोन सूत्रांत उत्सर्गापवादभाव मुळींच नाहीं; कारण 'विविधतुः' इत्यादि स्थलीं 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' हें सूत्र चरितार्थ ठरतें व तें निरवकाश होत नसल्यामुळे त्याला अपवादसूत्र मानतां येत नाहीं. 'व्यध् + अतुस्' अशा स्थितींत, 'प्रहिज्या' हें संप्रसारणाचें विधान करणारें सूत्र परसूत्र असल्यामुळे व तसेच 'संप्रसारणे तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' हा न्याय असल्यामुळे, प्रथम संप्रसारण होतें व नंतर द्विवच होतें व द्वित्व झाल्यावर 'विविध् + अतुस्' अशी स्थिति झाली असतां, 'लिट्यभ्यासरणोभयेपाम्' सू० २४०८ या सूत्रानें अभ्यासांनील वकाराला संप्रसारण पावलें आहे. तें न व्हावें म्हणून 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' हें सूत्र केलें आहे व अशा रीतीनें तें सूत्र चरितार्थ ठरत असल्यामुळे त्याला 'प्रहिज्या' या सामान्यसूत्राचें अपवादकसूत्र मानतां येत नाहीं सारांश 'प्रहिज्या' व 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' या दोन सूत्रांत उत्सर्गापवादभाव नसल्यामुळे कैयटाचें म्हणणें बरोबर मानतां येत नाहीं असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

यत्प्रवादावाक्यार्थं विना नोत्तमार्थान्यार्थं इति तदर्थं इति तत्र । अभिनिविशतेऽपवादाविषयमित्यादिपदस्वारस्यभङ्गापत्तेः । पदजन्यपदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधभावे कारणाभावाच्च ।

विशेषक धर्माकरण (प० ६४ चा) अर्थ असा करितात की, अपवादसूत्रांचा अर्थ निश्चिा केव्हावेरीत्र सामान्यसूत्रांच्या अर्थाचा योग्य बोध होत नाही, पण हें म्हणजे परोवर नाही. कारण ह्या परिभाषेचा असा अर्थ केव्हाय, 'अभिनिविशते' व 'अपवादविषयम्' इत्यादि पदांचे स्वारस्य नष्ट होतें. ('अभिनिविशते' या पदाचा अर्थ 'प्रवर्तते' असा आहे व 'प्रवर्तते' चापवादविषयम् 'चा अर्थ 'अपवादविषयं परिषयम्' असा आहे. या अर्थाच्या धरून वरील अर्थ नमल्यामुळे, तो अर्थ बरोबर मानतो येत नाही, व तो बरोबर मानल्यास, वर दिलेल्या पदांचे स्वारस्य नष्ट होतें) दुसरे अर्थ की, वाक्यांतील पदाचा अर्थ कळल्यावर वाक्याच्या अर्थाचा बोध होत नाही असे म्हणण्यास कांहींच प्रमाण नाही.

यत्रत्यपवादो निषिद्धस्तत्रापवादाविषयेऽभ्युत्सर्गः प्रवर्तते एव । यथा वृक्षादित्यत्र नादिर्घाति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधात्प्रवर्तमानस्य वृद्धिबाधकत्वाभावाद्बृद्धिः प्रवर्तते । अत एव तौ सदित्यादि सद्बृच्छते ।

जेथे अपवादाचा निषेध केला आहे तेथे अपवादाविषयामध्ये देव्याल सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होतें—म्हणजे अपवादाचा निषेध केला असल्यास, अपवादसूत्रांच्या यक्षेत् येणाऱ्या उदाहरणांत सामान्यशास्त्र लागू पडतें. जसे—'वृक्षा' ह्या उदाहरणांत, 'नादिर्घि' सू० १६५ ह्या सूत्राने पूर्वसवर्णदीर्घांचा निषेध केला असल्यामुळे, पूर्वसवर्णदीर्घ होऊं शकत नाही, व त्यामुळे वृद्धीचा बाध होत नाही. ('वृक्ष + ओ' ह्या स्थितीत, 'वृद्धिरेधि' सू० ७२ हें सूत्र पावलें आहे. पण 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' सू० १६४ हें वृद्धीचा बाध करणारे सूत्र असल्यामुळे, अपवाद प्रथम प्रवृत्त होईल, व तो वृद्धीचा बाधक ठरून प्रथम प्रवृत्त झाल्यास, 'वृक्ष + ओ = वृक्षा' असे विकृत रूप होईल. परंतु 'नादिर्घि' सू० १६५ ह्या सूत्राने सवर्णदीर्घांचा निषेध केला असल्यामुळे, 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' हें सूत्र येथे प्रवृत्त होत नाही, व त्यामुळे वृद्धीचा बाध न होतां 'वृद्धिरेधि' हें सामान्यसूत्र लागून 'वृक्षो' असे रूप होतें.) असा नियम असल्यामुळेच, 'तौ मत्' सू० ३१०६ इत्यादि स्थली, 'तौ' इत्यादि रूपे बरोबर ठरतात. ('तत् + ओ' ह्या स्थली, 'त्यदादीनामः' सू० २६५ ह्या सूत्राने अन्य 'त्' चे जागी अच्चार होऊन व 'अतो गुणे' सू० १९१ ह्या सूत्राने पररूप एकदेश होऊन 'त + ओ' अशी स्थिति झाली असतां, 'नादिर्घि' ह्या निषेधक सूत्राने ज्याचा निषेध केला आहे असे 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' हें वृद्धीचा बाध करणारे सूत्र प्रवृत्त होत नाही. त्यामुळे वृद्धीचा बाध न होतां, 'वृद्धिरेधि' ह्याने वृद्धि होऊन 'तौ' असे रूप

सिद्ध होते. साराण, ' तौ सत् ' इत्यादि निर्देशावरून वर मागितलेला नियम सिद्ध होतो)

अत एव निर्देशादृशप्रत्ययसरन्यायस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणम् । ध्वनित चेदमिहो गुणेति सूत्रे भाष्य इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् ॥ अत्र देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्योन्मज्जनं नेति न्यायस्य विषय एव नास्ति । हते देवदत्त उन्मज्जन न । देवदत्तहन्तोद्यतस्य हनने तु भवत्येयोन्मज्जम् । प्रकृतेऽपि न पूर्वसवर्णदीर्घेण वृद्धेर्हनन किन्तु हन्तोद्यमसज्जातीयं प्रसक्तिमात्र प्रसक्तस्यैव निषेधात् ॥

म्हणूनच (' तौ सत् ' इत्यादि निर्देश असल्यामुळे) हें स्पष्ट होतें की व्याकरणशास्त्रात ' भ्रष्टावसरन्याय ' मानीत नाहींत (ज्याचा अवसर एकदा निघून गेला आहे त्याची पुन प्रकृति न होणें झाला ' भ्रष्टावसरन्याय ' म्हणतात. व्याकरणशास्त्रांत हा न्याय मानल्यास, ' तौ सत् ' इत्यादि सूत्रात ' तौ ' अर्धे रूप सिद्ध होणार नाहीं, कारण ' वृद्धिरेचि ' ह्या सूत्राचा ' प्रथमयो पूर्वसवर्ण ' ह्या अपवादसूत्रांन बाध होऊन वृद्धिरूप कार्याचा एकदा बाध झाला की, तें पुन प्रकृत होऊ शकणार नाहीं व त्यामुळें ' तौ ' ' वृक्षौ ' इत्यादि रूपें सिद्ध न होता, ' ता ' ' वृक्षा ' अशी विकृत रूपें होतील, व ' तौ सत् ' ह्या सूत्रातील ' तौ ' हा निर्देश चुकीचा ठरेल.) ' इहो गुणवृद्धी ' १-१३ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत हें ध्वनित केलें आहे व ह्याचें निरूपण भाष्यप्रदीपोद्योतात केलें आहे. ' देवदत्ताचा ज्याने प्राण घेतला आहे त्याला मारून टाकल्यास, देवदत्त काहीं जिवत होत नाहीं ' हा न्याय ' तौ ', ' वृक्षौ ' इत्यादि स्थलीं लागू पडत नाहीं दशदत्त एकदा मारला गेला म्हणजे तो पुन जिवत होत नाहीं, पण देवदत्तास मारण्यास प्रवृत्त झालेल्या पुरपाचा प्राण घेतल्यास, देवदत्ताचे प्राण वाचतात प्रकृत उदाहरणात-म्हणजे ' तौ ' ' वृक्षौ ' इत्यादि उदाहरणात-' प्रथमयो पूर्वसवर्ण ' ह्या सूत्रांन ' वृद्धिरेचि ' ह्याचा नाश केला नसून तें सूत्र नाश करण्यास केवळ प्रवृत्त होऊ पाहतें, व त्याचें प्रवृत्त होऊ पाहणें हेंच नाश करण्यास प्रवृत्त होण्यासारखें आहे (व त्याच्या प्रवृत्तीला ' नादिचि ' ह्या सूत्रांन प्रतिबध करून त्याचा नाश केल्यावर ज्याप्रमाणें देवदत्ताचा प्राण घेण्यास प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाचा प्राण घेतला म्हणजे देवदत्ताचे प्राण वाचतात, त्याचप्रमाणें ' वृद्धिरेचि ' ह्या सूत्राचा नाश करण्यास प्रवृत्त झालेल्या ' प्रथमयो पूर्वसवर्ण ' ह्या अपवादसूत्राचा ' नादिचि ' ह्या निषेधात्मक सूत्रांन नाश-बाध-केल्यामुळें ' वृद्धिरेचि ' ह्या सूत्राचें प्राण वाचतात, व तें सूत्र वृद्धिरूप कार्य करतें) जें प्राप्त आहे त्याचाच निषेध केला जातो (असा न्याय आहे म्हणूनच ' प्रथमयो पूर्वसवर्ण ' ह्या सूत्राची प्राप्ति झाली असल्यामुळे, ' नादिचि ' ह्या सूत्रांन त्याचा निषेध करणें-म्हणजे प्रवृत्ति होऊ न देणें-भाग पडलें)

प्रतिपदोक्तत्वमपि निरवकाशत्वे सत्येव बाधप्रयोजकम् । स्पष्टं चेदं शेषाद्विभाषेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि शेषग्रहणमनर्थकं ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते बाधका भविष्यन्तीत्याशङ्कधानवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति समासान्ताश्च कवभावे सावकाशा इत्युक्तम् ।

(जेथें सूत्रात पुण्यादा विशेष शब्द उच्चारून काहीं कार्य होणें सांगितले आहे त्याला 'प्रतिपदविधि' म्हणतात.) 'प्रतिपदविधि' सामान्यशास्त्राचा तेव्हाच बाधक होतो कीं जेव्हा सामान्यशास्त्रास बाधकप्रावृत्तीस त्याची कोठेंहि प्रवृत्ति होऊं द्यायन नाहीं व तो निरवकाश ठरण्याचा प्रसङ्ग येतो (सामान्यशास्त्रानें सर्व जागा व्यापली असल्यामुळ, जेथें प्रतिपदविधीला आपले कार्य करण्यास कोणतेंच उदाहरण मिळू शकत नाहीं व तो व्यर्थ ठरू पाहतो तशाच ठिकाणीं तो सामान्यशास्त्राचा बाधक होतो. जसे 'पादोऽन्यतरस्याम्' सू० ४५७ ह्या सामान्यशास्त्रानें सर्व जागा व्यापली असल्यामुळ, 'ऋचि' हा शब्द उच्चारून सांगितलेला 'टवृचि' सू० ४५८ हा प्रतिपदविधि सांगता होत नसल्यामुळ, तो सामान्यशास्त्राचा बाध परितो व 'द्विपदा ऋच्' या स्थलीं वैकल्पिक 'डीप्' प्रत्यय न होता केवळ 'टाप्' प्रत्ययच होतो) 'शेषाद्विभाषा' ५-४-१५४ ह्या सूत्रावरील भाष्यात हें सांगितले आहे त्या भाष्यात अशी जागा उपस्थित केली आहे कीं, 'शेषाद्विभाषा' ह्या सूत्रात 'शेषात्' हें पद व्यर्थ घातलें आहे. (कारण 'विभाषा' पूर्वद्वेष जरी सूत्र असलें तरी ज्या सूत्रात विशेष शब्द उच्चारून ते शब्द समासाच्या अर्थास असल्यास समासान्त प्रत्यय होणें सांगितलें आहे ते प्रतिपदविधि 'विभाषा' ह्या सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरतीलच ते तसे न ठरल्यास, त्यांतील विशेषपद उच्चारून केलेलें विधान अनर्थक ठरण्याचा प्रसङ्ग येईल,) परंतु पुढें भाष्यकारांनीं ह्या शकेंचें समाधान असें केले आहे कीं निरवकाश होत असलेलेच प्रतिपदविधि सामान्यशास्त्राचे बाधक होतात, पण विशेष शब्द उच्चारून जेथें इतर समासान्त प्रत्यय सांगितले आहेत, तशा स्थलीं ते प्रतिपदविधि कपाच्या अभावीं सावकाशा ठरतील ('शेषाद्विभाषा' सू० ८९३ ह्या सूत्रातून 'शेषात्' हा शब्द गाळल्यास व 'विभाषा' म्हणजे विकल्पकरून 'कप्' प्रत्यय होतो—पूर्वद्वेष सूत्र केल्यास, जेथें नित्य 'कप्' प्रत्यय प्राप्त आहे अशी जागा—म्हणजे 'उर प्रभृतिभ्य कप् सू० ८८९, 'इन म्बि याम्' सू० ८९० व 'नरृतश्च' सू० ८३३ हीं सूत्रे—सोडून, बाकी सर्व ठिकाणीं म्हणजे जेथें इतर समासान्त प्रत्यय सांगितले आहेत तेथें देखील—, 'विभाषा' हें सूत्र लागेल, आणि तें सूत्र लावल्यास जेव्हा विकल्पानें 'कप्' प्रत्यय करणार नाहीं तेव्हा प्रतिपदविधीत सांगितलेल्या त्या त्या समासान्त प्रत्ययाची प्राप्ति होईल व अशा रीतीनें ते प्रतिपदोक्त समासान्त प्रत्यय सावकाशा ठरतील व त्यामुळें हे 'विभाषा' ह्या सामान्यशास्त्राचे बाधक होणार नाहींत. त्याचा परिणाम असा

होणार की, 'कप्' प्रत्यय विस्मृतेरुन न केत्यास, ते प्रत्यय होतील, य 'कप्' प्रत्यय विस्मृतेरुन केल्यास, कप्प्रत्ययान्त देखील रूपे होतील, आणि अशा रीतीने उभयप्रत्ययान्त दोन रूपे होतील. पण 'दोपात्' हें पद सूत्रात असल्यास, निम्न 'कप्' प्रत्ययाची व इतर समामान्त प्रत्ययांची जागा सोडून बाकी जेवढी जागा उरली आहे तेवढ्याच टिकाणी विभाषा प्राप्त होईल, आणि त्यामुळे जेथे इतर समामान्त प्रत्यय मांगितले आहेत तेथे 'कप्' प्रत्यय होणार नाही व अशुद्ध कप्प्रत्ययान्त रूपे होणार नाहीत. मारांश, वरील भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें की, सावकाश असलेले प्रतिपदविधि सामान्यशास्त्राचे याथक्य होत नसतात.)

अचिद्वनरकाशत्याभावेऽपि परनित्यादिसमवधाने शीघ्रोपसृधतिकत्ये-
न पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकं यलघत्वं प्रतिपदविधित्येनापि, परनित्यान्तरङ्गप्रतिप-
दविधियां विरोधिन्प्रियाते तेषां मिथः प्रमद्वे परवलीयस्त्वमिति प्रत्य-
योत्तरपदयोश्चेति मूत्रे कैयटेन पाठात् ।

केंडे केंडे प्रतिपदविधि अनवकाश नसून देखील म्हणजे सावकाश असला तरी, पर, निम्न, इत्या अन्तरङ्ग, य प्रतिपदविधि ह्यांची युगपद् प्राप्ति झाली असता त्याच्या वगळण्याचा विचार केल्यास, प्रतिपदविधीत विशेषतः उच्चारण पेलें प्रमद्व्यामुळे, ती मर्यादे पूर्वी उपाधिगत होती व त्यामुळे ती प्रथम प्रवृत्त होण्या-पुढे जाऊन वगळ्यान् उरते असे म्हणण्याला प्रमाण हें आहे की, 'प्रत्ययोत्तरपद-योश्च' ७ १-१८ ह्या सूत्रातील भाष्याच्या टीकेत कैयटेन 'परनित्यान्तरङ्गप्रतिपद-विधयः, विरोधिन्प्रियाते तेषां मिथः प्रमद्वे परवलीयस्त्वम्' असें वचन पट्टि पेलें आहे (त्याचा अर्थ असा आहे की, पर, निम्न, अन्तरङ्ग, य प्रतिपदविधि आहेत, ते जर एकाचा उद्धारणेत एकेचवेळी प्रवृत्त झाले व त्यांच्या मध्य विरोध उत्पन्न झाला व वगळण्या विधीने कापें करावें हा प्रश्न उत्पन्न झाला तर, अशा टिकाणी, उत्तरोत्तराविधि वगळ्यान् समक्या, य त्याने कापें करावें.)

‘सम्बुद्धी च’ सू० २८८ या शीन सूत्रांची प्राप्ति होते. या शीन सूत्रांची ‘सम्बुद्धी च’ या सूत्रांत ‘सम्बुद्धी’ हे विशेषपद उच्चारून कार्य होणे सांगितले असल्यामुळे हा प्रतिपदविधि आहे, व तो माववादाहि आहे; कारण ‘हल्ङ्वाभ्यः’ या सूत्राने सुलोप केल्यावर ‘प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्’ हे सूत्र लागव्याम, ‘सु’ कायमच आहे असें समजून ‘सम्बुद्धी च’ या सूत्रानर्थे ण्व करता येते. तरी देखील-म्हणजे ‘सम्बुद्धी च’ हा प्रतिपदविधि सावरकाश असून देखील-तो प्रथम प्रवृत्त होतो तो प्रथम प्रवृत्त ज्ञातवारर ण्व होऊन ‘रमे + सु’ अशी स्थिति झाली असता, ‘हल्ङ्वाभ्यः’ हे सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाही व ‘सु’ लोप होऊं शकत नाही. ‘रमे + सु’ देखील ‘रमे’ याला स्थानिवद्भावांने ‘रमा’ च आहे असें मानल्यास, ‘सु’ लोप होऊं शकतो असें कोणी म्हटल्यास, ते म्हणजे बरोबर नाही कारण ‘हल्ङ्वाभ्यः’ या सूत्रांत ‘हल्, टी, आ, भाव्’ अशीं पदे पाडून आकारप्रत्येय केल्यामुळे त्या सूत्राचा असा अर्थ होतो कीं आवन्त शब्दापुढे ‘सु’ प्रत्यय आल्यास, त्या ‘सु’ प्रत्ययाचा लोप करतेंवेळीं जर तो शब्द आकारान्त असेल तरच सुलोप होऊं शकतो. ‘रमे+सु’ या स्थितीं जरी ‘रमा’ हे आवन्त प्रातिपदिक आहे तरी ‘सु’ लोप करतेंवेळीं ते आवन्त राहत नसून एकारान्त प्रातिपदिक राहते. ‘स्थानिवद्देशोऽनल्विधा’ या सूत्रांत ‘अनल्विधा’ असा प्रतिषेध असल्यामुळे व प्रकृतस्थलीं आकाराला मानून सुलोप सांगितला असल्यामुळे आणि त्यामुळे हा अल्विधि ठरत असल्यामुळे, येथे स्थानिवद्भाव मानता येत नाही मग ‘रमे + सु’ अशी स्थिति झाली असता, जर ‘हल्ङ्वाभ्यः’ हे सूत्र लागू शकत नाही तर सुलोप व्हावा कसा ? या प्रश्नाचे उत्तर हे आहे कीं ‘एङ् न्हस्वात्सम्बुद्धेः’ सू० १९३ या सूत्राने सुलोप होऊं शकतो, व तो केला म्हणजे ‘रमे’ असें संबुद्धीचे रूप सिद्ध होते)

परिभाषा ६६

नन्ययजे इन्द्रमित्यादावन्तरङ्गस्यापि गुणस्यापवादेन सवर्णदीर्घेण वाधः स्यादत आह—

‘अयजे इन्द्रम्’ इत्यादि स्थलीं, गुणैकदेशरूपी कार्यं जरी अन्तरङ्ग आहे, तरी अपवादात्मक सवर्णदीर्घेकार्यांने त्याचा वाध होईल. (‘अयज+इद्+इन्द्रम्’ येथे, गुणरूपी एकदेशाचे निमित्त ‘इ’ प्रथम उपस्थित असल्यामुळे, ‘आट्टणः’ सू० ६९ ह्या सूत्राने होणारे गुणैकदेशरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे. सवर्णदीर्घांचे निमित्त-‘इन्द्रम्’ ह्यांतील ‘इ’-पलीकडे असल्यामुळे, ‘अः सवर्णे दीर्घः’ सू० ८५ ह्या सूत्राने होणारे सवर्णदीर्घकार्य बहिरङ्ग आहे म्हणून अन्तरङ्ग कार्यं प्रथम व्हावे, पण ‘अन्तरङ्ग-

द्वयपवादा बलीयान् ' अशी परिभाषा असल्यामुळे, व सवर्णदीर्घकार्यं गुणादेशाचा अपवाद असल्यामुळे, सवर्णदीर्घ प्रथम होईल, व तसें शास्त्राम, 'अपज+इ+इन्द्रम् =अपज+इन्द्रम्=अपजेन्द्रम्' असें विकृत रूप होईल. ही आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात:—

अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तरङ्गेण बाध्यते ॥ ६६ ॥

“ जर अपवाद इतर स्थलीं चरितार्थं असल्या तर त्याचा अन्तरङ्गकार्याने बाध होतो. ”

निरवकाशत्वरूपस्य बाधकत्वधीजस्याभावात् । एवं च प्रकृतेऽन्तर-
ङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घः समानाश्रये चरितार्थो यण्गुणयोरपवादादपि
बाध्यते ।

अपवाद उरसाचा बाधक होण्यास तो निरवकाश असला लागतो. जो अपवाद निरवकाश नाही—म्हणजे इतर ठिकाणी चरितार्थ आहे,—त्याचे ठिकाणी बाधकत्व येण्याचें मूळ कारण राहत नसल्यामुळे, तो बाधक होत नाही. म्हणून प्रकृत उदाहरणांत, 'अकः सवर्णे दीर्घः' ह्या सूत्रानें होणारा सवर्णदीर्घ, जरी ('इको यणचि' ह्यानें होणाऱ्या) यणादेशाचा व ('आहुणः' ह्यानें होणाऱ्या) गुणरूपी एकादेशाचा ('यद्यप्राप्नोति तद्वाध्यम्' या बाध्यसामान्यचिन्तेनें) अपवादक आहे तरी, तो इतर समाननिमित्तात् उदाहरणांत चरितार्थ होत असल्यामुळे व अशा रीतीनें निरवकाश ठरत नसल्यामुळे, तो गुणकादेशरूपी अन्तरङ्ग कार्यानें बाधित होतो. ('भानु+उदयः,' 'हरि+इच्छा' 'होन्+ऋकारः' इत्यादि स्थलीं, 'इको यणचि' ह्या सामान्यसूत्राची ज्या निमित्तामुळे प्राप्ति आहे त्याच निमित्तामुळे 'अकः सवर्णे दीर्घः' ह्या अपवादसूत्राची प्राप्ति आहे, व 'अकः सवर्णे दीर्घः' हें अपवादसूत्र ह्या ठिकाणीं चरितार्थ होतें. तसेच, 'कृष्ण+अर्पण' 'दण्ड+अग्रम्' इत्यादि स्थलीं, 'आहुण.' ह्या सामान्यशास्त्राची ज्या निमित्तामुळे प्राप्ति आहे त्याच निमित्तामुळे 'अकः सवर्णे दीर्घः' ह्याचीहि प्राप्ति आहे. येथें 'अकः सवर्णे दीर्घः' हें अपवादसूत्र चरितार्थ ठरतें अशा रीतीनें हें अपवादसूत्र जेथें सामान्यशास्त्राची प्राप्ति आहे तेथें सावकाश ठरत असल्यामुळे, प्रकृत उदाहरणात गुणकादेशरूपी अन्तरङ्गकार्यानें त्याचा, ह्या परिभाषेप्रमाणें, बाध होतो. म्हणून 'अपज + इ + इन्द्रम्' येथें, गुणकादेशरूपी कार्यं अन्तरङ्ग असल्यामुळे, सवर्ण-दीर्घरूपी बहिरङ्ग अपवादक कार्याचे बाधक होऊन, प्रथम होतें, आणि 'अपजे + इन्द्रम्' असा इष्ट सन्धि होतो)

पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वविषय इदम् ॥

ही परिभाषा अशाच ठिकाणीं लागू पडते कीं जेथें प्रथम उपस्थित होणाऱ्या निमित्तामुळे कार्यास अन्तरङ्गत्व येतें (अन्तरङ्गत्व इतर कारणांमुळे देखील येऊं शकतें.

प्रथमोपस्थितिरूप कारणाहून भिन्न कारणामुळे अन्तरङ्गत्व येत असल्यास, तशा टिकाणीं ही परिभाषा लागू पडत नाही व अपवादशास्त्रच प्रथम प्रवृत्त होते. जसे 'अक्षन्दिव्-
 क्तिप्' ह्या स्थलीं, 'लोपो ष्योर्वलि' सू. ८७३ ह्या सूत्राने 'क्तिप्=व्' हा बळ् प्रत्याहारा-
 तील वर्ण पुढे असल्यामुळे, 'व्' लोपाची प्राप्ति आहे, व तसेंच 'च्यो श्' सू०
 २५६१ ह्या सूत्राने वकाराचे जागीं 'ऊद्' आदेश होण्याची प्राप्ति आहे. 'च्यो श्' सू०
 हे सूत्र 'लोपो ष्योर्वलि' ह्या सूत्राचा अपवाद आहे, व इतरत्र सावकाश असणारें
 सूत्र आहे. तसेंच वलोपरूपी कार्य अन्तरङ्ग असून, 'च्यो श्' ह्या सूत्राने होणारें
 कार्य बहिरङ्ग आहे, कारण वलोपरूपी कार्य 'क्तिप्' ह्यांतील केवळ 'व्' हा मानून
 होणारें, वर्णाभ्रयनिमित्तक कार्य आहे, व ऊद्रूपी कार्य, ज्वांत 'व्' अन्तर्भूत आहे
 अशा पूर्ण क्तिप् 'क्तिप्' प्रत्ययाला मानून होणारें प्रत्ययाश्रय कार्य आहे व त्यामुळे, तें
 बहिरङ्ग कार्य आहे. तरीपण ह्या उदाहरणांत प्रथमोपस्थितनिमित्तक बहिरङ्गत्व नसल्या-
 मुळे, ही परिभाषा लागू पडत नाही त्यामुळे 'व्' लोपरूपी अन्तरङ्ग कार्यानें ऊद्-
 रूपी बहिरङ्ग कार्याचा बाध न होता, अपवादसूत्र प्रथम प्रवृत्त होते, व वकाराचा लोप
 न होता, वकाराचे जागीं ऊद् होऊन 'अक्ष्यु' असें रूप होतें)

यत्यागनादेशयोर्न वाच्यवाचकभावो भिन्नफलत्वाद्दत् एव ब्राह्मणेभ्यो
 दधि दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेत्यादौ कम्बलदानेन न दधिदानमाद्य इति
 च्छ्वोरिति सूत्रे कैयटस्तत्र । अपवादो नुमदीर्घत्वस्येति दीर्घोऽकित इति
 स्वस्थभाष्यविरोधात् ॥ ६६ ॥

कैयटानें 'च्यो श्' ६-४-१९ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत असें म्हटलें
 आहे कीं, आगम आणि आदेश ह्यांचीं फले भिन्न असल्यामुळे, एक दुस-याचा बाधक
 होत नाही. (आगमानें शब्दस्वरूपात वाद होते, जसे, 'आम्' प्रत्ययास नुमदागम
 केल्यास, 'नाम्' असें होतें. आदेश केवळ दुसऱ्याचें जागीं जाऊन बसतो, त्यामुळे
 शब्दाच्या मूळस्वरूपात वाद न होता, केवळ फरक होतो अशा रीतीनें आगम व आदेश
 ह्यांचीं फले भिन्न आहेत म्हणूनच 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, कम्बल कौण्डिन्याय'
 ह्या ठिकाणीं, कम्बलदानानें दधिदानाचा बाध होत नाही. (कारण जसे 'सर्वेभ्यो
 ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, तत्र कौण्डिन्याय' ह्या ठिकाणीं, तत्रदान व दधिदान ह्या
 दोहोंचेहि फल एकच-म्हणजे भक्षण-असल्यामुळे, तत्रदानानें दधिदानाचा बाध होतें,
 त्याप्रमाणे, दधिदानाचें फल भक्षण व कम्बलदानाचें फल थडीपासून निवारण अशीं
 दोहोंचीं फले एकच नसून भिन्न असल्यामुळे, कम्बलदानानें दधिदानाचा बाध होत
 नाही, व कौण्डिन्यायाला दही व घोंगडे हीं दोन्हीं मिळतात.)—पण हें कैयटाच
 म्हणणें बरोबर नाही. कारण 'दीर्घोऽकित' ७-४-८३ ह्या सूत्रावरील भाष्यात

नुगागम दीर्घादेशाचा अपवाद असल्यामुळे दीर्घादेशाचा बाध करतो असे भाष्यकारांनी म्हटले आहे, व ह्या भाष्योक्तीच्या विरुद्ध कैयटाचे म्हणणे आहे. ('यंयम्यते' इत्यादि स्थलीं, 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' सू० २६४३ ह्या सूत्रानें अदन्त अभ्यासाला नुगागम पावला आहे; तसेच 'दीर्घोऽकितः' सू० २६३२ ह्या सूत्रानें अभ्यासाला दीर्घादेशा पावला आहे. भाष्यकार म्हणतात कीं, नुगागम दीर्घरूपी कार्याचा बाध करतो, व त्यामुळे 'यंयम्यते' असे रूप न होतां 'यंयम्यते' असे रूप होते. ह्या वरून हें स्पष्ट होते कीं, आगम व आदेश ह्यांत बाध्यबाधकभाव नसतो हें म्हणणे योग्य नाही.)

परिभाषा ६७

नन्यजीगणदित्यादौ गणेरीत्वं निरवकाशत्वाद्धलादिः शेषं बाधते तत्राह—

'अजीगणत्' इत्यादि स्थलीं, 'इं च गणः' सू० २५७३ ह्या सूत्रानें 'गण्' धातूच्या अभ्यासाच्या अन्यवर्णांचे जागीं होणारा 'इं' हा आदेश निरवकाश ठरत असल्यामुळे, तो 'हलादिः शेषः' सू० २१७९ ह्याचा बाधक होईल—(म्हणजे 'हलादिः शेषः' ह्यानें अभ्यासातील नू चा लोप न होतां, त्याचे जागीं इं हा आदेश होईल; तसें न रहावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.

अभ्यासविकारंपु बाध्यबाधकभावो नास्ति ॥ ६७ ॥

" ज्या सूत्रांमध्ये अभ्यासाचे ठिकाणीं विकार—म्हणजे फरक—होणे सांगितले आहे त्या सूत्रांमध्ये परस्परांत बाध्यबाधकभाव नसतो "

(ही परिभाषा असल्यामुळे 'इं च गणः' हें विशेषसूत्र 'हलादिः शेषः' या सामान्यशास्त्राचे बाधक न होतां, 'हलादिः शेषः' हें सूत्र प्रथम प्रवृत्त होते व 'इं च गणः' हें सूत्र अनवकाशत्वामुळे बाधक होऊं शकणारे सूत्र जरी आहे तरी, तें नंतर प्रवृत्त होऊन 'अजीगणत्' असें इष्टरूप सिद्ध होते)

दीर्घोऽकित इत्यकिद्वयग्रहणमस्या ज्ञापकम् । अन्यथा यंयम्यत इत्यत्र नुकि छत्तेऽनजन्तत्वादीर्घांप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥

'दीर्घोऽकितः' सू० २६३२ या सूत्रात असलेले 'अकितः' हें पद या परिभाषेचें ज्ञापक आहे. ही परिभाषा नमती तर 'यंयम्यते' इत्यादि स्थलीं नुगागम प्रथम केल्यावर अभ्यास अजन्त राहत नसल्यामुळे दीर्घाची प्राप्तीच होत नाही व त्यामुळे 'अकितः' या पदाचें ग्रहण व्यर्थ ठरतें हें उघड आहे. ('नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' सू०

२६४३ हे नुगागमविधायकसूत्र परसूत्र व तसेच अपवादसूत्र असल्यामुळे व 'दीर्घोऽकित्' हे पूर्वसूत्र असल्यामुळे, नुगागम प्रथम झालाच असता, व तो झाल्यानंतर 'दीर्घोऽकित्' असे सूत्र न करिता, 'दीर्घ' एवढेच सूत्र केले असते तरी नुगागम झाल्यावर अभ्यासाच्या अन्ती अच् राहत नसल्यामुळे व 'अचश्च' सू० ३५ या सूत्रान्वये अचाचंच दीर्घीकरण होऊ शकत असल्यामुळे, दीर्घ झालाच नमता, आणि 'ययम्यते' असे इष्टरूप सिद्ध झालाच असते परंतु ही परिभाषा असल्यामुळे, 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' व 'दीर्घोऽकित्' या दोन सूत्रात बाध्यबाधरभाव राहत नाही व त्यामुळे 'नुगत' या सूत्राने अभ्यासास प्रथम नुगागम केल्यावर व अभ्यास 'यन्' असा झाल्यावर 'दीर्घ' एवढेच सूत्र असते तर त्याचा अर्थ अभ्यासातील अच् दीर्घ व्हावा असा होत असल्यामुळे 'यन्' या अभ्यासातील अच् जो अकार तो दीर्घ होऊन 'यायम्यते' असे अनिष्टरूप होण्याची आपत्ति आली असती. ती आपत्ति टाळण्याकरिता 'दीर्घोऽकित्' या सूत्रात 'अकित्' प्रहण केले आहे व तसे प्रहण केले असल्यामुळे आणि प्रकृत उदाहरणात अभ्यासास झालेला आगम 'कित्' असल्यामुळे, अभ्यासातील अच् दीर्घ होते नाही व 'ययम्यते' असे रूप सिद्ध होते सारांश ही परिभाषा असल्यामुळे 'दीर्घोऽकित्' या सूत्रातील 'अकित्' हे पद चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेचे शापक ठरते)

इयं परान्तरङ्गादिव्याधकानामप्यबाधकत्वबोधिका । तेनाचीकरत् मीमासत इत्यादि सिद्धम् । आद्ये सन्वद्भाष्य परत्वादीर्घेण बाधः प्राप्नोति । अन्ये मान्वधेति दीर्घेणान्तरङ्गत्वादित्वस्य बाधः प्राप्तः ॥

पर, निय, अन्तरङ्ग इत्यादि बाधकशास्त्रे बाधक होत नाहीत हे या परिभाषे वरून स्पष्ट होते (वास्तविक प० ३८ प्रमाणे परसूत्र पूर्वसूत्राचे बाधक होते, तसेच नित्यकार्य सागणारे सूत्र परसूत्राचे बाधक होते त्याचप्रमाणे नित्यकार्य सागणाऱ्या सूत्राचे अन्तरङ्गकार्यविधायकसूत्र बाधक होते व त्याहि सूत्राचे अपवादसूत्र बाधक होते पण हीं सूत्रे अभ्यासात विकार व्हावा असे विधान करणारी असल्यास, त्याच्यात परस्परांमध्य बाध्यबाधकभाव राहत नाही.) आणि त्यामुळेच 'अचीकरत्' व 'मीमासते' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात. 'अचीकरत्' या प्रथम उदाहरणात दीर्घकार्य सागणारे सूत्र परसूत्र असल्यामुळे सन्वद्भावाचा बाध हाण्याची प्राप्ति आहे ('अनङ्गनिचङ्गत्' अशा स्थितीत 'दीर्घा लघो' सू० २३१८ या परसूत्राने अभ्यासदीर्घ प्रथम केल्यास 'सन्वलघुनि' सू० २३१६ या पूर्वसूत्राने सन्वद्भावाची प्राप्तिच हाऊ शकत नाही, व त्यामुळे 'सन्वत' सू० २३१७ या सूत्राने सन्वद्भावात होणारे इष्टकार्य होऊ शकत नाही व 'अचीकरत्' अस इष्टरूप सिद्ध

होणार नाही परतु 'सन्वलघुनि' व 'दीर्घो लघो' हीं दोन्ही सूत्र अभ्यासविचार सांगणाऱीं असल्यामुळे, त्यांच्यात बाध्यबाधरूभाव राहत नाही म्हणून सन्वद्भाव प्रथम होऊन—म्हणजे अभ्यासातील अन्य अक्षराचा 'सन्वत' ह्या सूत्रानें प्रथम इकार होऊन—नंतर अभ्यासाचा अन्य वर्ण दीर्घ होतो, व त्यामुळे 'अर्चाकरत्' असें शुद्ध रूप सिद्ध होत) 'मीमासते' ह्या उदाहरणात 'मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घं श्वाभ्यासस्य' सू० २३९४ ह्या सूत्रानें सांगितलेलें अभ्यासदीर्घकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, 'सन्वत' सू० २३९७ ह्या सूत्रानें होणाऱ्या इत्वरूपा बहिरङ्ग कार्याच्या वाच्यची प्राप्ति आहे ('मान् + सन् + ते = ममान् + सन् + ते' ह्या स्थलीं, 'मान्बधदान्' ह्या सूत्रानें जसा 'सन्' होणें सांगितल आहे त्याचप्रमाणें अभ्यासदीर्घ होणेंहि सांगितलें असल्यामुळे, त अनिमित्तक दीर्घकार्य अन्तरङ्ग आहे व 'सन्' प्रत्ययनिमित्तामुळे होणारें इत्त्वकार्य बहिरङ्ग आहे, व 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ह्या परिभाषेप्रमाणें अन्तरङ्गकार्य बहिरङ्गकार्याचा बाध करून प्रथम प्रवृत्त होईल, व तें अन्तरङ्ग दीर्घकार्य प्रथम केल्यास, 'मामासते' असें विकृत रूप होईल परतु 'मान्बधदान्' व 'सन्वत' हीं दोन्ही सूत्र अभ्यासविचार सांगणाऱीं असल्यामुळे, त्यांच्यात बाध्यबाधरूभाव नाही म्हणून इत्वरूपा कार्य बहिरङ्ग असूनहि प्रथम होणें, व नंतर दीर्घरूपा अन्तरङ्ग कार्य होऊन, 'मीमासत' हें शुद्ध रूप सिद्ध होतें)

यत्तु यत्रैकैकप्रवृत्तुत्तरमपि सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्रैवैदमित्यत एकेति सूत्रे कैयटस्तन्न । नुकि वृत्ते दीर्घांप्राप्त्या धर्मिग्राहकमानाधिरोधान्मान्यधादीनां दीर्घं वृत्ते इत्वाप्राप्त्या गुणो यद्भ्रुकोरिति सुब्रस्यभाष्योक्ततदुदाहरणासङ्गतेश्चेत्यन्यत्र विस्तर ॥ ६७ ॥

'अत एकहल्मध्ये' ६४-१२० या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत कैयटांन असें म्हटलें आहे कीं एताद्या उदाहरणात अभ्यासविकाराचें विधान करणाऱ्या जेवढ्या सूत्राची प्राप्ति आहे तेवढीं सर्व सूत्रें जथे एकामागून एक अशा क्रमाने प्रवृत्त होऊं शकतात तशाच ठिकाणीं प्रकृत परिभाषा लागते पण हें कैयटाचें म्हणणें बरोबर नाही, कारण ('ययम्यते' या उदाहरणात) नुगागम प्रथम केल्यावर दीर्घाची प्राप्ति सुर्वेच होत नसल्यामुळे, 'दीर्घोऽकित' या सूत्रातील 'अकित' हें जें पद प्रकृतपरिभाषेच ज्ञापक मानलें आहे त्याशीं कैयटांन्याचा विरोध यता आणि तसेंच ('मीमासते' या उदाहरणात) दीर्घकार्य (अन्तरङ्ग असल्यामुळे तें) प्रथम केल्यास, इत्त्वकार्याची प्राप्ति होत नसून देखील, 'गुणो यद्भ्रुको' ७४-८२ या सूत्रावरील भाष्यांत 'मीमासत' हें जें प्रकृतपरिभाषेचें उदाहरण भाष्यकारांनीं दिले आहे त, कैयटाचें म्हणणें बरोबर मानल्यास, चूक ठरण्याची आपत्ति येते ('ययम्यते' या उदाहरणात 'नुगातोऽनुनामिकास्तस्य' य 'दीर्घोऽकित' या अभ्या

भिन्न भवते. 'णुल्' गृहणजे 'अक' व 'तृन्' गृहणजे 'तृ' असें असल्यामुळे, 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' ह्या सूत्रान्वये, असरूप अववादप्रत्यय उत्सर्गप्रत्ययाचा नेहमीं-करितां बाधक न होतां, विकल्पेकरून बाधक होईल—गृहणजे दोन्ही प्रत्यय विकल्पेकरून होतील. त्यामुळे, एकदां 'तृन्' प्रत्यय होईल, व पुनः 'णुल्' प्रत्ययहि होईल. असें न ध्यावें) गृहण, ही परिभाषा मांगतातः—

ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ६८ ॥

“ तच्छीलिकादि अर्थाभ्ये होगान्या प्राययांना 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' हें सूत्र लागत नाही. ”

(ही परिभाषा असल्यामुळे, अववादप्रत्यय व उत्सर्गप्रत्यय असरूप असले तरी, अववादप्रत्यय उत्सर्गप्रत्ययाचा विकल्पेकरून बाधक न होतो, नेहमींकरितां बाधक होतो.)

णुलि सिद्धे, निन्दहिंसादिस्त्रेणैकाज्भ्यो सुञ्चिधानमत्र ज्ञापकं, तत्र णुल्युञ्जोः स्वरे विद्येयामावात् ॥

'निन्दहिंसदिनाद्याद' सू० ३१२६ ह्या सूत्रानें सांगितलेला 'सुञ्' प्रत्यय लावून जणी (निन्दकः, हिंसकः, हेनकः, सादकः, इत्यादि) रूपें भिन्न होतात तर्जाथ रूपें 'णुल्युञ्जो' सू० २८१५ ह्या सूत्रांत सांगितलेला 'णुल्' प्रत्यय लावून देणेंच भिन्न होत असतां, 'निन्दहिंस' हें पृथक् सूत्र वरून त्या सूत्रांत सांगितलेल्या पञ्चम धातूना 'सुञ्' प्रत्यय धावा असें जें विधान केले आहे तें ह्या परिभाषेचें ज्ञापक होय. (जरांत परक होण्याकरितां भिन्न प्रत्ययांचें विधान केले आहे असें येथी गृहटप्यास, तें गृहणें बरोबर नाही; कारण,) 'णुम्' हा 'लित्' प्रत्यय लावला, अथवा 'सुञ्' हा 'लित्' प्रत्यय लावला, तरी जरांत वीही परक होत

तच्छील्यादि अर्थांमध्ये ' ण्युल् ' प्रत्यय होऊं शकत नाही. म्हणून पाणिनीय पृथक् सूत्र वरून ' युष् ' प्रत्ययाचें विधान करणें भाग पडलें. ' वाऽसकृपोऽश्विनाम् ' हें सूत्र जर ताच्छीलिक प्रत्ययांस लागू पडत असें तर, ' निन्दहिंसहिंशखाद् ' हें पृथक् सूत्र करण्याची गरज नसूनी. अशा रीतीनें तें सूत्र ह्या परिभाषेचें जातक उत्तें.)

ताच्छीलिकेष्विति विषयसप्तमी । तेन ताच्छीलिकैस्ताच्छीलिकैश्च घातरूपविधिर्नेति योष्यम् ।

ह्या परिभाषेतील ' ताच्छीलिकेतु ' ही (अधिकारसप्तमी नमून) विषयसप्तमी आहे, व ही विषयसप्तमी असल्यामुळे असें ज्ञापित होतें कीं, ताच्छीलियादि अर्थांमध्ये सांगितलेले अपवादप्रत्यय केवळ ताच्छीलियादि अर्थांमध्ये सांगितलेल्या उदाहरणप्रत्ययांचे बाधक होनात एवढेंच नमून, ते ताच्छीलियादिहून भिन्न अर्थांमध्ये सांगितलेल्या उदाहरणप्रत्ययांचे देखील नेहमींकरितां बाधक होतात, व त्यांच्या विषयांत, ' वाऽसकृपोऽश्विनाम् ' हें सूत्र लागू पडत नाही. (ह्या मुळेच ' ण्युल् ' ह्या उदाहरणप्रत्यय जरी ताच्छीलियादि अर्थांमध्ये सांगितलेला नाही व ' तुन् ' ह्या अपवादप्रत्यय ताच्छीलियादि अर्थांमध्ये होणारा आहे तरी, ' तुन् ' ह्या ' ण्युल् ' चा विरल्येंकरून बाधक न होतो, नेहमींकरितां बाधक होतो. तसेंच ' अलंङ्गुनिराकृन् ' सू० ३११६ ह्या सूत्रानें ताच्छीलियादि अर्थांमध्ये होणारा ' ह्युन् ' प्रत्यय ' तुन् ' ह्या ताच्छीलियाचेंक प्रत्ययाचा व तसेंच ' ण्युल् ' ह्या अतच्छीलियाचेंक प्रत्ययाचा नेहमींकरितां बाधक होतो.)

नन्वेवं कम्ना फमनेत्याद्यासिद्धिर्नमिकम्पीति रंणानुदात्तेतश्च हलादेशरिति युक्तो वाधादिति चेत् । न । सूददीपदीशश्चेत्यनेन दीपेर्युत्तनिरेधेतोक्तार्थस्यानित्यत्वात् ॥ ६८ ॥

(ताच्छीलियादि अर्थांमध्ये होणारा अपवादप्रत्यय, ताच्छीलियादि अर्थांत होणाऱ्या उदाहरणांचा देखील नेहमींकरितां बाधक होतो असें जर आहे) तर, ' नमिकम्पी ' सू० ३१४० ह्या सूत्रानें ताच्छीलियादि अर्थांमध्ये होणारा ' र ' ह्या अपवादप्रत्यय ' अनुदात्तेतश्च हलादेशः ' सू० ३१२९ ह्या सूत्रानें ताच्छीलियादि अर्थांत होणाऱ्या ' युष् ' ह्या उदाहरणप्रत्ययाचा नेहमींकरितां बाधक होईल, व ' कम् ' घातूची विकल्पेंकरून ' कम्ना ' ' यमना ' अशीं रूपें मिळू शकतात. —अशीं शब्द कोणी केल्यास, त्या शब्देचें उत्तर हें आहे कीं ' सूददीपदीशश्च ' सू० ३१३३ ह्या सूत्रानें ' दीप् ' घातूला ' युष् ' प्रत्ययाचा निषेध केला असल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य उत्ते. (ही परिभाषा नित्य असती तर, ' नमिकम्पी ' ह्या उदाहरणानें ' दीप् ' घातूला ताच्छीलियादि अर्थांमध्ये ' र ' ह्या अपवादप्रत्यय सांगितला असल्यामुळे, ' अनुदात्तेतश्च हलादेशः ' ह्या पर्यंतसूत्रांत ताच्छीलियादि अर्थांमध्ये सांगितलेल्या ' युष् ' ह्या उदाहरणप्रत्ययाचा नेहमींकरितां बाधक होताना, मग पुन्हां ' सूददीपदीशश्च ' ह्या

सूत्राने, ' दीप् ' धातूला ' युच् ' प्रत्यय होऊं नये हें सांगण्याची कांहींच गरज नव्हती; तरी पण हे सूत्र पाणिनीनें केलें आहे. ह्यावरून हें सिद्ध होते कीं, ही परिभाषा अनित्य आहे; व ती अनित्य असल्यामुळें, ' र ' प्रत्ययानें ' युच् ' प्रत्ययाचा नेहमीकरितां बाध न होतां, विकल्पेंकरून बाध होतो, आणि त्यामुळें ' कम्ना ' व ' कमना ' अशीं दोन्हीं रूपें सिद्ध होतात.)

परिभाषा ६९

नन्वेवं हसितं छात्रस्य हसनमित्यादौ घञ्, इच्छति भोक्तुमित्यत्र लिङ्लोट्यादीन्प्रत्यानः सोमो भवतेत्यत्र खल् प्राप्नोतीत्यत आह—

(तच्छीलादि अर्थांमध्ये होणाऱ्या अपवादप्रत्ययांनाच जर ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' हें सूत्र लागत नाही,) तर मग ' हसितं छात्रस्य ' ' हसनं छात्रस्य ' इत्यादि स्थलीं, ' घञ् ' व्हावा; तसेच ' इच्छति भोक्तुम् ' ह्या स्थलीं, ' लिङ् ' व ' लोट् ' व्हावा, आणि ' ईपसानः सोमो भवता ' ह्या स्थलीं, ' खल् ' प्रत्यय व्हावा. (१) ' भावे ' सू० ३१८४ ह्या सूत्रानें कोणत्याहि धातूला, धात्वर्थ-क्षणजे क्रिया-वाच्य असतां, ' घञ् ' प्रत्यय होतो. हा उत्सर्गप्रत्यय आहे. ' नपुंसके भावे कः ' सू० ३०९० व ' ल्युट् च ' सू० ३२९० ह्या सूत्रांनीं ' भावे ' ह्या अर्थांत होणारे अतच्छीलाद्यर्थक ' क् ' व ' ल्युट् ' प्रत्यय, ' भावे ' ह्या अर्थांत होणाऱ्या ' घञ् ' ह्या उत्सर्गप्रत्ययाचे अपवाद आहेत. म्हणून तच्छीलादि अर्थांमध्ये न होणाऱ्या ह्या तीन्ही प्रत्ययांना ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' सू० २८३ ' हें सूत्र लागवें, व ' क् ' व ' ल्युट् ' ह्या अपवादप्रत्ययांनीं ' घञ् ' ह्या उत्सर्गप्रत्ययाचा नेहमीकरितां बाध न होतां, विकल्पेंकरून बाध व्हावा, आणि ' हस् ' धातूस भावे ' क् ' व भावे ' ल्युट् ' लावून जशी ' हसितम् ' व ' हसनम् ' हीं रूपें होतात त्याप्रमाणेच, त्या धातूला ' भावे ' या अर्थांमध्ये ' घञ् ' प्रत्यय विकल्पेंकरून लागून ' हास ' असें रूप देखील व्हावें. (२) त्याचप्रमाणें ' इच्छा-र्थेषु लिङ्लोट्यौ सू० २८१४ ह्या सामान्यसूत्रानें ' इच्छा ' ह्या अर्थांत होणारे लिङाचे व लोटाचे प्रत्यय उत्सर्गप्रत्यय असल्यामुळें, व ' समानकर्तृकेषु तुमुन् ' सू० ३१७६ ह्या सूत्रानें होणारा ' तुमुन् ' प्रत्यय अपवादप्रत्यय असल्यामुळें आणि हे तीन्ही प्रकारचे प्रत्यय तच्छीलादि अर्थांमध्ये होणारे नसल्यामुळें, ' तुमुन् ' ह्या अपवादप्रत्ययानें लिङ् व लोटाचा नेहमीकरितां बाध न होतां, ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' ह्या सूत्रान्वयें, विकल्पेंकरून बाध व्हावा, व ' इच्छति भोक्तुम् ' ह्या स्थलीं, केवळ तुमुन्प्रत्ययान्त रूप न होतां, लिङ्लोट्प्रत्ययान्त रूपें देखील विकल्पेंकरून व्हावीं (३) त्याच-प्रमाणें ' ईपद्ःसुपु वृष्णकृष्णार्थेषु खल् ' सू० ३३०५ ह्या सूत्रानें होणारा ' खल् '

प्रत्यय उत्सर्गप्रत्यय असल्यामुळे, व ' आतो युच् ' सू० ३३०९ ह्या सूत्राने स्वर्त्या-
मध्ये होणारा ' युच् ' प्रत्यय ' खल् ' प्रत्ययाचा अपवाद असल्यामुळे, आणि हे दोन्ही
प्रत्यय तच्छीलादि अर्थांमध्ये होणारे नसल्यामुळे, ' युच् ' प्रत्ययाने ' लल् ' प्रत्य-
याचा नेहमीकरितां बाध न होतां विकल्पेंकरून बाध व्हावा, आणि ' ह्रस्वान्तः सोमो
भवता ' ह्या ठिकाणीं जसें ' पा ' धातूचे ' युच् ' प्रत्ययान्त रूप झालें आहे .
तसेंच, ' खल् ' प्रत्ययान्त रूप देखील व्हावें. तसें न व्हावें) म्हणून ही परिभाषा
भांगतातः—

क्तल्युद्तुमुन्खलथेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ६९ ॥

“ क्त, ल्युद्, तुमुन्, व खलथे युच् प्रत्यय जेथें अपवादरूपानें प्ररूत होतात
तेथें ' वासरूपोऽस्त्रियाम् ' हें सूत्र लागत नाही. ”

(ही परिभाषा असल्यामुळे, वरील तिन्ही उदाहरणांत, ' क्त, ' ' ल्युद्, ' ' तुमुन् ' व खलथे ' युच् ' हे अपवादप्रत्यय आपापल्या उत्सर्गप्रत्ययांचे नेहमीकरितां
बाधक होतात.)

इदं च वासरूपविधेरनित्यव्याप्तिसङ्गम् । तदनित्यत्वे ज्ञापकं चाहं
कृत्यतृचक्षेति । तत्र हि चकारसमुच्चितलिङा कृत्यतृचोर्वाधो मा भूदिति
कृत्यतृचप्रहर्षा क्रियत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ६९ ॥

' वासरूपोऽस्त्रियाम् ' सू० २८३० हें सूत्र अनित्य असल्यामुळे प्रकृतपरि-
भाषा सिद्ध होते. हें सूत्र अनित्य आहे याचें ' अहं कृत्यतृचश्च ' सू० २८२२ हें
सूत्र ज्ञापक आहे. ' अहं कृत्यतृचश्च ' या सूत्रात (' लिङ् यदि ' या पूर्वसूत्रांतून)
चकारानें ' लिङ् ' चें अनुकरण केले आहे—म्हणजे लिङ् होणें देखील सामितलें
आहे—व लिङ् झाल्यास, कृत्यप्रत्यय व तृचप्रत्यय यांचा बाध न व्हावा म्हणून, त्या
सूत्रांत कृत्य व तृच् प्रत्ययांचें ग्रहण केलें आहे. ' वासरूपोऽस्त्रियाम् ' हें सूत्र नित्य
असतें तर, लिङ्, कृत्यप्रत्यय, व तृचप्रत्यय असरूप असल्यामुळे, अर्थांमध्ये
होणारा ' लिङ् ' हा अपवादप्रत्यय, कृत्य व तृच् या सामान्यप्रत्ययांचा ' वासरूपोऽ-
स्त्रियाम् ' या सूत्रान्वयें, नेहमीकरिता बाधक न होता, विकल्पेंकरून बाधक झाला
असता; व ' अहं कृत्यतृचश्च ' या सूत्रांत कृत्यप्रत्यय व तृचप्रत्यय यांचें ग्रहण केलें
नसतें व ' अहं (लिङ्) ' एवढेंच सूत्र केलें असतें तरी ते प्रत्यय, असरूप असल्या-
मुळे, वासरूपविधीनें होऊं शकलेच असते असें असून देखील त्या सूत्रांत कृत्य व
तृच् प्रत्ययांचें ग्रहण केलें असल्यामुळे हें स्पष्ट होतें कीं ' वासरूपोऽस्त्रियाम् ' हें सूत्र
अनित्य आहे, व तें अनित्य असल्यामुळे, लिङानें कृत्य व तृचप्रत्ययांचा नेहमीकरिता
बाध होण्याचा संभव होता. तसें न व्हावे म्हणून त्या सूत्रात कृत्य व तृचप्रत्ययांचें
ग्रहण केलें आहे, व अशारीतिनें तें ग्रहण ' वासरूप ' सूत्राच्या अनित्यवाचें ज्ञापक

ठरते व ते सूत्र अनित्य असल्यामुळे परिभाषा ६८ ते ७० या सांगण्याची कांहीं गरज नव्हती व त्या तीव्ही परिभाषा अनावश्यक ठरतात.) इतर ग्रन्थांत या विषयाचे विस्तृत विवेचन केले आहे. 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' ३-१-९४ या सूत्रावरील भाष्यांत प्रकृतपरिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा ७०

ननु श्वः पक्तेत्यत्र वासरूपविधिना लृडपि प्राप्नोति, कृते आदेशे चैरूप्यादत आह—

'श्व. पक्ता' या स्थली 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' या सूत्रान्वयें लृटाची देखील प्राप्ति आहे. (कारण लृट् व लृट् हे जरी लकारत्वामुळे सरूप आहेत तरी,) 'लृट्' व 'लृट्' ह्यांचे जागी आदेश केल्यावर ते असरूप होतात. ('लृट्' हा 'लृट् शेपे च' सू० २१९३ ह्या सूत्रान्वयें 'सामान्य' भविष्यकाळाच्या अर्धामध्ये होणारा उत्सर्ग-लकार आहे 'लृट्' हा 'अनद्यतने लृट्' सू० २१८५ ह्या परसूत्रान्वये 'अनद्यतन' भविष्यदर्धामध्ये होणारा अपवादलकार आहे. वास्तविक जरी ह्या दोहोंमध्ये 'नानुब-न्धकृतमस.रूप्यम्' प० ८ ह्या न्यायानें सारूप्य आहे, तथापि त्याचे जागी 'ता, तारी तारः' व 'स्यति, स्यतः, स्यन्ति' इत्यादि आदेश झाल्यावर, त्यांच्यातील असारूप्य स्पष्ट होतें. अशा रीतीने 'लृट्' व 'लृट्' असरूप होते असल्यामुळे, 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' ह्या सूत्रान्वयें अपवाद 'लृट्' उत्सर्ग लृटाचा नेहमीकरिता बाधक न होता विकल्पकरून बाधक होईल, व 'श्वः पक्ता' ह्या स्थली, 'श्वः पश्यति' असे विकल्पकरून रूप होईल तसे न व्हावे म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ७० ॥

“ लादेशाद्या विषयांत 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' हें सूत्र लागत नाही ”

(ही परिभाषा असल्यामुळे लृटाचे जागी 'लृट्' विकल्पकरून होऊं शकत नाही, व 'लृट्' हा लृटाचा नेहमीकरिता बाधक होतो.)

आदेशाहतचैरूप्यचत्सु लकारेषु स नास्तीत्यर्थः ॥

लकारांचे जागी आदेश झाल्यावर जरी ते असरूप होतात तरी त्यांचे ठिकाणी 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' हें सूत्र लागू पडत नाही असा ह्या परिभाषेचा अर्थ आहे.

अत्र च हरादयनोर्लृट् चेति लृट्विधानं शापकम् । अन्यथा परोक्षे लिङ्गिति लिटा लृट्ः समाधेशोऽसारूप्यात्सिद्ध इति किं लृट्विधानेन ।

ग्रहण केलें आहे, आणि त्यामुळें, ही परिभाषा असून देखील, दोन्ही प्रकारचे आदेश विकल्पेंकरून होतात. परंतु 'भाषायां सद्वसध्रुवः' ह्या सूत्रानें भूतसामान्य अर्थार्थं 'सद्' 'वस', 'ध्रु' ह्या धातूना लिटाचे जागीं हींगारा अपवादरूपी आदेश 'वसु', षलादि आदेशाचा, नेहमीकरितां बाधक ठरतो. म्हणून तशा लिटांत सेदिवान्, ऊपिवान् शुध्रुवान् अर्शांचे रूपे होतात, व ससाद, उवास, शुश्राव इत्यादि रूपे भूतसामान्य अर्थार्थं न होतां, परोक्षभूत अर्थांत होतात आतां 'वाऽसरूपोऽखिपाम्' सू० २८३० ह्या सूत्राचा अर्थ 'असरूपः अपवादप्रत्ययः उस्सर्गस्य बाधको वा स्यात्' असा आहे व नुकतेंच वर सांगितलें आहे कीं अपवाद शब्दानें अशाच प्रत्ययाचें ग्रहण होतें कीं जे इतराचे जागीं आदेशरूपानें होत नाहींत. त्यामुळें लकाराचे जागीं होणाऱ्या असरूप आदेशास 'वाऽसरूपोऽखिपाम्' हें सूत्र लागूच पडत नाहीं, आणि त्यामुळें ही परिभाषा असण्याची काहींच आवश्यकता दिसत नाहीं, असो.)

परिभाषा ७१

ननु इमोऽहस्वादित्यादौ इमः परस्याचोऽचि परतो इम इति वेत्ति-
सन्देशः स्यादतआह—

'इमोऽहस्वादचि इमुणित्यम्' सू० १३४ इत्यादि सूत्रात इमाचेपुढें असणाऱ्या अचाला, किंवा अचाचे पूर्वी असणाऱ्या इमाला कार्ये व्हावें असा संदेश उत्पन्न होतो. ('तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' सू० ४० 'तस्मादिशुत्तरस्य' सू० ४१ अशा दोन परिभाषा अष्टाध्यायीत साक्षात् पठित आहेत प्रथम परिभाषा सांगते कीं जेथें एखाद्या शब्दाचा सप्तमीविभर्तीत निर्देश करून काहीं कार्ये करणें सांगितलें असेल तेथें, त्या शब्दाच्या लोंच पूर्वी असणाऱ्या वर्णांस तें कार्ये होतें; जसें—'इको यणचि' येथें सप्तमिनिर्दिष्ट अचाचे पूर्वी असणाऱ्या इकाच्या जागीं यणादेश होतो. दुसरी परिभाषा सांगते कीं, सूत्रांत एखाद्या शब्दाचा पञ्चमीविभर्तीत निर्देश करून काहीं कार्ये करणें सांगितलें असेल तेथें, त्या शब्दाच्या लोंच पुढें असणाऱ्या वर्णांस ते कार्ये होतें. जसें 'उद्. रथास्तम्भो. पूर्वस्य' सू० २१८ येथें 'उद्.' हा पञ्चमीनिर्देश असल्यामुळें त्याच्या लोच पुढें असणाऱ्या सकाराचे जागीं पूर्वसवर्णरूपी कार्ये होतें परंतु जेथें सूत्रांत एक शब्द पञ्चमीविभर्तीत व दुसरा सप्तमीविभर्तीत वापरला आहे तेथें थरीक दोन्ही परिभाषा ठपावित होतात, व त्या दोन्ही लावल्यास, दोन भिन्न रूपे हांतलि 'इमोऽहस्वात्' ह्या सूत्रांत 'इमः' हा शब्द पञ्चमीविभर्तीत व 'अचि' हा शब्द सप्तमीविभर्तीत वापरला आहे. येथें 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' ही परिभाषा लावल्यास, 'इम्' कार्यी ठरेल व त्याला 'इमुद्' आगम हांईल; व 'तस्मादिशु-

त्तस्य ' ही परिभाषा लावण्यास, डमापुढे अमगारा अच् कार्यी ठरून त्याला डमुद्-
'आगम होईल. अशा स्थितीत काय करावे ?) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.—

उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ॥ ७१ ॥

“ जेथे सूत्रात उभयनिर्देश असेल (म्हणजे एका शब्द पञ्चमीत व दुसरा
सप्तमीत वापरला असेल) तेथे पञ्चमी निर्देश बलपत्तर समजावा (व तस्मा-
दित्युत्तरस्य ' ही परिभाषा लावून कार्य करावे. ”

ही परिभाषा असल्यामुळे, ' डमो ह्रस्वात् ' ह्या स्थलीं डमाच्या लगेच पुढे
असणाऱ्या अचास ' डमुद् ' आगम होतो, व तो आगम डमास होत नाही.)

अचीति सप्तमीनिर्देशस्य मय उच्च इत्युत्तरत्र चारितार्थ्यात्पञ्चमी-
निर्देशोऽनवकाश इति तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्यैव प्रवृत्तिः ।

' डमो ह्रस्वादचि डमुद् नियम् ' ह्या सूत्रात सप्तमीविभर्त्तत वापरलेला
' अचि ' हा शब्द ' मय उच्चो वो वा ' सू० १०८ ह्या सूत्रात अनुवृत्त होतो.
त्यामुळे सप्तमीनिर्देश (वाया न जाता,) चरितार्थ ठरतो. पण त्या सूत्रातील
पञ्चमीविभर्त्तत वापरलेला ' डम ' हा शब्द पुढील कोण याहि सूत्रात अनुवृत्त
होत नसल्यामुळे, निरवकाश—म्हणजे व्यर्थ—ठरतो. म्हणून ' तस्मादित्युत्तरस्य '
ह्या परिभाषेप्रमाणे पञ्चमीनिर्देशाने होणारे कार्य होतें—म्हणजे डमाच्या लगेच
पुढे असणाऱ्या अचास ' डमुद् ' आगमरूपी कार्य होतें

यत्र तु डः सि धुडित्यादावुभयोरप्यचारितार्थ्यं तत्र तस्मिन्निति
सूत्रापेक्षया तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्य परतवाचेनैव व्यवस्था ।

जेथे ' ड सि धुद् ' सू० १३१ इत्यादि सूत्रात उभयनिर्देश अचरितार्थ अमतो
तेथे, ' तस्मिन्निति निर्दिष्टे ' ह्या सूत्रानंतर ' तस्मादित्युत्तरस्य ' ह सूत्र असल्या
मुळे, परसूत्राला धरून व्यवस्था करावी (' ड सि धुद् ' ह्या सूत्रात ' ड ' हा पञ्च-
म्यन्त शब्द अमून ' सि ' हा सप्तम्यन्त शब्द आहे ' ड ' व, ' सि ' ह्या दोन्ही
शब्दांची पुढील कोणयाहि सूत्रात अनुवृत्ति होत नसल्यामुळे, ते अचरितार्थ ठरतात.
अशा स्थली ' विप्रतिषेधे पर कार्यम् ' सू० १७५ हा न्याय लावून परसूत्रान्वये
होणारे कार्य—म्हणजे पञ्चमीनिर्देशान्वये होणारे कार्य—लगेच पुढे असणाऱ्या वर्णास
करावे. त्यामुळे डमाराच्या लगेच पुढे अमणा-या समारास ' धुद् ' आगम
होतो.)

पयमुभयोश्चारितार्थेऽपि, यथामि सर्वनाम्न इत्यादौ । तत्रामीति
सप्तमी त्रेख्य इत्यत्र चरितार्था । आदिति पञ्चम्याज्जेसरसुगित्यत्र चरि-
तार्थेति स्पष्ट तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये केवटे च ॥ ७१ ॥

जेथें ' आभि सर्वनाम्नः सुद् ' इत्यादि सूत्रांत पञ्चमीनिर्दिष्ट व सप्तमीनिर्दिष्ट अमे दोन्ही शब्द असून ते चरितार्थ असतात तेथें देखील, असेच करावे. (म्हणजे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, ' विप्रतिपेथ ' न्याय लावून पञ्चमीनिर्देशानें होणारें कार्य उत्तर वर्णास करावें.) ' आभि सर्वनाम्नः सुद् ' सू० २१७ ह्या सूत्रात ' आभि ' ही सप्तमी ' त्रेख्यः ' सू० २६४ ह्या पुढच्या सूत्रांत अनुवृत्त होऊन चरितार्थ होते, व तसेच ' आज्ञसेरमुक् ' सू० ३५७२ ह्या पूर्वीच्या सूत्रातून ' आभि सर्वनाम्नः सुद् ' या सूत्रांत अनुवृत्त होणारी ' भात् ' ही पञ्चमी ' आज्ञसेः ' या सूत्रांत चरितार्थ झाली आहे. (अशा रीतीने पञ्चमी व सप्तमी या दोन्ही चरितार्थ झाल्या असल्यामुळे, ' विप्रतिपेथे पर कार्यम् ' या न्यायान्वये, पञ्चमीनिर्देशाचें सूत्र परसूत्र असल्यामुळे पञ्चमीनिर्देश सप्तमीनिर्देशाचा बाधक ठरतो. सारांश जेथें पञ्चमीनिर्देश व सप्तमीनिर्देश हे दोन्ही चरितार्थ किंवा दोन्ही अचरितार्थ असतात तेथें परत्वामुळे पञ्चमीनिर्देश सप्तमीनिर्देशाचा बाधक ठरतो. जेथें सप्तमीनिर्देश चरितार्थ असून पञ्चमीनिर्देश अचरितार्थ असतो तेथें पञ्चमीनिर्देश अनवकाशत्वामुळे सप्तमीनिर्देशाचा बाधक ठरतो. जेथें पञ्चमीनिर्देश चरितार्थ असून सप्तमीनिर्देश अचरितार्थ असतो तेथें काय होतें याबाबल ग्रन्थकारांनीं उद्देश केला नाहीं; पण तशा ठिकाणीं अनवकाशत्वामुळे सप्तमीनिर्देश पञ्चमीनिर्देशाचा बाधक ठरतो असे टीकाकारांचें म्हणणें आहे व याचें उदाहरण ते ' शि तुक् ' सू० १३३ हें सूत्र देतात. या सूत्रांत ' न. ' हें पञ्चम्यन्त पद ' नश्च ' या पूर्वसूत्रांतून अनुवृत्त होऊन चरितार्थ होतें, पण ' शि ' हें सप्तम्यन्त पद पुढें कोणत्याहि सूत्रांत अनुवृत्त होत नसल्यामुळे अचरितार्थ ठरतें. म्हणून या स्थलीं अनवकाशत्वामुळे सप्तमीनिर्देश पञ्चमीनिर्देशाचा बाधक ठरून शकाराच्या लगेच पूर्वी असणाऱ्या पदान्त नकारास तुगागम होतो.) ' तस्मिन्निति निर्दिष्टे ' १-१-६६ या सूत्रावरील भाष्यांत व कैपटाच्या वृत्तींत हें सांगितलें आहे. ,

द्वितीयं प्रकरणं समाप्तम्.

तृतीयं प्रकरणम्.

परिभाषा ७२

नन्वतः कृकमीति सात्वमयस्कृम्भीत्यत्र न स्यात्कुम्भशब्दस्यैवोपादां
नादत् आह—

' अतः कृकमिकसकुम्भपात्रकुशाकर्णीप्यनव्ययस्य ' सू० १६० द्या सूत्रांत
' कुम्भ ' शब्द वापरला असल्यामुळे (व ' कुम्भी ' शब्द नसल्यामुळे), द्या सूत्रा-
न्वयें 'अवस्कृम्भी' द्या स्थली, विसर्गाला सत्व होणार नाहीं. (तसें न खावें) म्हणून
ही परिभाषा सांगतात.—

प्रातिपदिकग्रहणं लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ॥ ७२ ॥

" जेथें सूत्रांत प्रातिपदिकाचें ग्रहण केलें असेल, तेथें लिङ्गविशिष्ट प्राति-
पदिकाचेंहि ग्रहण करावें " (—म्हणजे अशा स्थलीं, त्या प्रातिपदिकास तिन्ही
लिङ्गाचे बोधक प्रत्यय लावून तिन्ही प्रकारच्या रूपाचें ग्रहण करावें.)

(ही परिभाषा असल्यामुळे ' कुम्भ ' द्या प्रातिपदिनां जसें ' कुम्भः ' द्या
पुलिङ्ग शब्दाचें ग्रहण होतें तसें ' कुम्भी ' द्या स्त्रीलिङ्ग शब्दाचेंहि ग्रहण होतें व
' अवस्कृम्भ. ' आणि ' अवस्कृम्भी ' अशां रूपें सिद्ध होतात)

सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा प्रातिपदिकबोधकशब्दग्रहणे सति
लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापि तेन ग्रहणं योज्यम् ॥ अपिना केवलस्या-
पीत्यर्थः ॥

जो शब्द उच्चारला असतो प्रातिपदिकाचा सामान्येकरून बोध होतो असा
सामान्य शब्द, (जसें ' द्याप् प्रातिपदिकात् ' द्या सूत्रांत ' प्रातिपदिकान् ' हा सर्व
प्रातिपदिकांचा बोधक सामान्य शब्द उच्चारला आहे.) अथवा प्रातिपदिकबोधक
विशेष शब्द जेथें सूत्रांत उच्चारला आहे (जसें ' अतः कृकमिकम् ' द्या सूत्रांत ' कुम्भ '
इत्यादि प्रातिपदिकबोधक विशेष शब्द उच्चारले आहेत) अशा स्थलीं, तिन्ही
लिङ्गाचे बोधक प्रत्यय लावून प्रातिपदिकाचें जीं तीन भिन्न रूपें होतात त्या तिन्हीं
रूपाचें ग्रहण करावें. परिभाषेत ' अपि ' शब्द घातला आहे त्यामुळे, (ही परिभाषा
नसती तर जसें केवळ प्रातिपदिकाचें ग्रहण झालें असतें तसें) केवळ प्रातिपदिकाचेंहि
ग्रहण करता येतें.

अस्याश्च ज्ञापक समानाधिकरणाधिकारस्ये कुमारश्रमणादिभिरिति
सूत्रे स्त्रीलिङ्गश्रमणादिशब्दपाठः । स्त्रीप्रत्ययविशिष्टश्रमणादिभिश्च कुमारी-
शब्दस्यैव सामानाधिकरण्यं न तु कुमारशब्दस्येति तदेतज्ज्ञापकम् ॥

‘समानाधिकरण’ अधिरांतांत (हा अधिरार ‘पूर्वालेखसर्व’ सू० २-१-४९ ह्या सूत्रापासून सुरू होतो व ह्या अधिरांतांत ‘कुमारः धमणादिभिः’ हें सूत्र पठित आहे.) पठित असलेल्या ‘कुमारः धमणादिभिः’ सू० ७५२ ह्या सूत्रांत वापरलेलें ‘धमणादिभिः’ हें स्त्रीप्रत्ययान्त पद ह्या परिभाषेचें शापक आहे. (‘धमणादि’ शब्दांत धमणा, प्रव्रजिता, कुलटा, गर्भिणी, तापसी, दासी, व बन्धनी हे स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द पठित आहेत.) स्त्रीप्रत्ययान्त ‘धमणा’ इत्यादि शब्दांचे ‘कुमारी’ शब्दाशींच सामानाधिकरण्य होऊं शकतें; ‘कुमार’ शब्दाशीं होऊं शकत नाहीं. हेंच ह्या परिभाषेचें शापक आहे. (कारण सूत्रांत वापरलेल्या ‘कुमार’ शब्दानें ‘कुमारी’ शब्दाचेंहि ग्रहण होतें असें ह्या सूत्रावरून स्पष्ट होतें.)

इयं च द्विपत्परयोरित्याद्युपपदविधौ समासान्तविधौ महदात्वे ङि-स्वरे राजस्वरे घ्राहणकुमारयोर्वहोर्नञ्चदुत्तरपदभूमिर्न इत्यादौ समाससङ्घातग्रहणेषु च न प्रवर्तत इति ङ्याप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । विभक्तिनिमित्तककार्ये च नेत्यपि तत्रैव ॥ तत्र समासान्तविधौ चययग्रहण एव न समाससङ्घातग्रहणे तु प्रवर्तत एव स्वरविधौ च समाससङ्घातग्रहणे तत्र दोषोक्तेः ॥ बहुव्रीहेरुभस इति सूत्रस्थभाष्याच्च ॥ पतावत्सु पचानित्यत्वाद्-प्रवृत्तिर्दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेः ॥

‘व्याप्प्रातिपदिकान्’ ४-१-१ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत असें सांगितलें आहे वीं, ही परिभाषा (१) उपपदविधि सांगणाऱ्या ‘द्विपत्परयोस्तापेः’ सू० २९५४ इत्यादि सूत्रांस लागत नाहीं. (द्विपत्परयोस्तापेः’ ह्या सूत्रांत ‘द्विपत्’ व ‘पर’ हीं दोन प्रातिपदिकें उपपदें सांगितलीं आहेत. अशा उपपदांना ही परिभाषा लागत नसल्यामुळे, ‘द्विपत्’ व ‘पर’ ह्या प्रातिपदिकांनीं, ‘द्विपती’ व ‘पता’ ह्या स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दांचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं; म्हणून ‘खचि ह्रस्वः’ सू० २९५५ ह्या सूत्रानें ह्रस्व होऊन जसें ‘द्विपन्तपः’ असें रूप होतें तसें, ‘खच्’ प्रत्यय लागू शकत नसल्यामुळे, व त्यामुळे सुमामम होऊं शकत नसल्यामुळे, ‘द्विपतिन्तपः’ असें रूप न होतां, ‘द्विपतीतापः’ असें रूप होतें.) तसेंच, (२) समासान्त प्रत्यय होण्याचें विधान करणाऱ्या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या प्रातिपदिकांना देखील ही परिभाषा लागत नाहीं (जसें—‘राजाहःसखिम्यष्ट्’ सू० ७८८ ह्या सूत्रांत तत्पुरुष समासाच्या अन्ती, ‘राजन्’ ‘अहन्’ व सखि’ शब्द असल्यास, ‘ट्व्’ प्रत्यय होतो असें सांगितलें आहे. येथें ‘राजन्’ इत्यादि प्रातिपदिकांनीं, स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दांचें ग्रहण होत नाहीं. म्हणून ‘मद्राणां राजा मद्रराजः’ असें जरी रूप होतें तरी, ‘मद्राणां राज्ञी’ ह्या स्थळीं, समासान्त ट्व् प्रत्यय होत नाहीं, व ‘मद्रराज्ञी’ असें रूप होतें.) तसेंच, (३) ‘महत्’ शब्दाच्या अन्य वर्णांचे जागीं आकाराद्वैत होतो हें सांगणाऱ्या ‘आम्महतः समा-

‘ बहुमालका’, बहुशुद्धका’ इत्यादि रूपें होतात. पण ‘ राजाहःसखिष्यष्टच् ’ सू० ७८८ इत्यादि सूत्रांत समासाच्या अन्वयाप्रयवाला प्रत्यय सांगितला आहे. म्हणून तेंच ही परिभाषा त्यागत नाही आणि ‘ मद्राजः ’ येथें जसा ‘ टच् ’ प्रत्यय हांती तसा, ‘ मद्राज्ञी ’ येथें होत नाही.) पूर्ण सामासिकनादास जेथें स्वरविधि सांगितला आहे तसा सूत्रांना ही परिभाषा त्यागत नाही असें भाष्यांत सांगितलें असल्यामुळें, हें स्पष्ट होतें कीं, जेथें पूर्ण सामासिकनादास समामान्तविधि सांगितला आहे अशा सूत्रांना, ही परिभाषा लागू पडते. ‘ बहुव्रीहेरुधसो ङीप् ’ ४-१-२५ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत देखील हेंच सांगितलें आहे. वर जेवढीं स्थलें सांगितलीं आहेत तेवढ्याच (सात) स्थलीं ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळें, लागत नाही; कारण भाष्यांत असें म्हटलें आहे कीं जेथें ही परिभाषा लागू पडत नाही तीं सर्वं दोषाचीं स्थलें निवडून मोजून काढलीं आहेत.

नन्वेवं बहुव्रीहेरुधसो ङीपिति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः । तत्र हि कुण्डोष्नीत्यत्र नद्यतश्चेति कवापादितो नद्यन्तबहुव्रीहेरित्यर्थात् नद्यन्तस्य-
प्रीहित्वाभावात्तदसङ्गतिः । नद्यन्तानां यः समास इत्यर्थेन च परि-
हृतम् । नद्यन्तप्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदकः समास इतीति चेत् । न । अनया
परिभाषया ह्यप्रत्ययसमाभिव्याहारे तद्रहिते दृष्टानां प्रातिपदिकत्वतद्-
व्याप्यधर्माणां विशिष्टेषुपि पर्याप्तत्वमतिदिश्यत इत्याशयात् ॥ ७२ ॥

(‘सामान्यरूपेण विशेषरूपेण... वा तेन ग्रहणं बोध्यम्’ असा) वर ह्या परिभाषेचा जो अर्थ दिला आहे तो बरोबर मानल्यास, ‘बहुव्रीहेरुधसो ङीप्’ ह्या सूत्रावरील भाष्य चुक ठरूं पाहतें. कारण त्या भाष्यांत, ‘नद्यन्त बहुव्रीहेरिसमासाहून कप् प्रत्यय होतो,’ असा ‘नद्यतश्च’ सू. ८३३ ह्या सूत्राचा प्रथम अर्थ करून त्या सूत्रान्वयें, ‘कुण्डोष्नी’ ह्या उदाहरणांत ‘कप्’ प्रत्यय प्राप्त होतो, अशी शक्का उपास्थित केली आहे; पण ‘कुण्डोष्नी’ ह्या नद्यन्त शब्दाचे ठिकाणीं बहुव्रीहेरित्वं नसल्यामुळें, हें भाष्य विसंगत दिसतें. परंतु ‘सुबन्त नदीसंज्ञक शब्द जेथें बहुव्रीहेरि समासांत अन्वयाप्रयव असतो तसाच बहुव्रीहेरि समासास कप् प्रत्यय होतो’ असा ‘नद्यतश्च’ ह्या सूत्राचा अर्थ करून, भाष्यकारांनीं त्या शंकेचें निवारण केलें आहे. (प्रकृत उदाहरणांत, ‘ऊधस्’ शब्द बहुव्रीहेरिसमासाचा चरमावयव आहे; ‘यू खयाख्यो नदी’ सू. २६६ ह्या सूत्रान्वयें ‘नदी’ संज्ञा प्राप्त होणारा शब्द ह्या ठिकाणीं बहुव्रीहेरिसमासाचा चरमावयव नाही; म्हणून या उदाहरणांत ‘कप्’ प्रत्यय होत नाही असें म्हणून भाष्यकारांनीं शंकेचें समाधान केलें आहे. पण शंकेचें समाधान करतेवेळीं देखील, भाष्यकारांनीं ‘कुण्डोष्नी’ हा बहुव्रीहेरित्व मानिला आहे. पण ह्या परिभाषेचा अर्थ जसा वर दिला आहे तसा मानल्यास, ‘कुण्डोष्नी’ हा शब्द बहुव्रीहेरि मानतां येत नाही, व भाष्य चुक ठरूं पाहतें, असें कोणी म्हटल्यास) हें म्हणणें बरोबर नाही. कारणे पुढाचा

शब्दास स्त्रीप्रत्यय लावून तो शब्द स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट उच्चारला असता, स्त्रीप्रत्ययरहित त्या शब्दाचे टिकणी जो प्रातिपदिकत्व धर्म किंवा प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्म असतो त्या धर्माचा, ह्या परिभाषेप्रमाणे, स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट त्या शब्दाचे टिकणी अतिदेश-हणजे आरोप-करता येतो, असा भाष्याचा आशय आहे. (जेथे सामान्यप्रातिपदिक-बोधक अथवा प्रातिपदिकविशेषबोधक शब्द उच्चारून सूर्यांत प्रातिपदिक ग्रहण करू आहे तेथे न्या प्रातिपदिकानें तिन्ही लिङ्गाच्या रूपाचें ग्रहण होत असा ह्या परिभाषेचा अर्थ वर दिला आहे. ' बहुव्रीहेरूपसो ङीप् ' सू० ४८४ ह्या सूत्रात ' बहुव्रीहि ' शब्द उच्चारला आहे. तो शब्द कोणत्याहि प्रातिपदिकबोधक सामान्यशब्दाचा वाचक शब्द नाही, व तसच तो प्रातिपदिकविशेषाचा बोधक शब्द नाही. हणून ' बहुव्रीहि ' शब्दानें ' कुण्डोधम् ' ह्या प्रातिपदिकाचे ग्रहण करता येते, स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट ' कुण्डोष्णी ' शब्दाचें ग्रहण करता येत नाहीं कारण ' कुण्डोधम् ' हा वास्तविक बहुव्रीहि समास आहे व त्या सामासिक शब्दाला ' ङीप् ' प्रत्यय लावून ' कुण्डोष्णी ' हें स्त्रीप्रत्ययान्त रूप झाले आहे. असें असून देखील भाष्यकारांनीं, वर मानितलेली शक्ता उपस्थित करतेवेळीं व त्या शक्तेचें समाधान करतेवेळीं देखील, ' बहुव्रीहि ' शब्दानें ' कुण्डोष्णी ' शब्दाचें ग्रहण केलें आहे तें बरोबर दिसत नाहीं अशी शक्ताकाराची शक्ता आहे. ह्या शक्तेचें प्रन्थकार असें उत्तर देतात कीं, ' कृताद्वितसमासाश्च ' सू० १७९ ह्या सूत्रान्वय ' कुण्डोधम् ' हा बहुव्रीहि प्रातिपदिकसज्ञक होतो, व ह्या ' कुण्डोधम् ' शब्दात जो प्रातिपदिकत्व धर्म आहे किंवा प्रातिपदिक-व्याप्य-प्रातिपदिकत्व ' हा व्यापक धर्म व ' बहुव्रीहित्व ' हा व्याप्य धर्म अशा रीतीनें ' बहुव्रीहित्व ' हा प्रातिपदिक-व्याप्य-धर्म आहे ता बहुव्रीहित्वरूपी धर्म, जव्हा ' कुण्डोधम् ' ह्या शब्दास ' ङीप् ' प्रत्यय लावून ' कुण्डोष्णी ' असा शब्द होतो तेव्हा, त्या ' कुण्डोष्णी ' शब्दाचे टिकणी, ह्या परिभाषेच्या आदारें, आरोपित करता येतो असा भाष्याचा आशय सम जावा, हणजे ह्या परिभाषेचा जो अर्थ वर दिला आहे त्याशीं भाष्य जुळवें सारास, समासाला ' प्रातिपदिक ' ही सज्ञा आहे हणून बहुव्रीहि हा समासाचा एक प्रकार असल्यामुळे, त्यालाहि प्रातिपदिकसज्ञा प्राप्त होते आणि ' बहुव्रीहि ' शब्दानें जसें पुढिल्ले बहुव्रीहि समासाचें ग्रहण होतें तसेंच, न्याच्या खिलिहाचेंहि ग्रहण, ह्या परिभाषेप्रमाणे, होतें. त्यामुळे ' कुण्डोधम् ' ह्याला जशी प्रातिपदिकसज्ञा प्राप्त होते त्याच प्रमाणें, ' कुण्डोष्णी ' ह्याला देखिल्ले प्रातिपदिकसज्ञा प्राप्त होते मग ' कुण्डोष्णी ' हा बहुव्रीहिसमास मानल्यास, तो नघन्त असल्यामुळे, ' नघृत्तश्च ' या सूत्रान्वये त्याला ' कप् ' प्रत्यय कां होऊ नये ? या प्रश्नाचें उत्तर हें आहे कीं ' कुण्डोष्णी ' या स्थलीं बहुव्रीहिसमासाचा अन्त्यावयव नदीसज्ञक शब्द नसून असन्त ' ङरम् ' शब्द असल्यामुळे, येथे ' कप् ' प्रत्यय होत नाहीं या पक्षाचा अन्वय नीट लक्षात घेया-करिता ' इति चेत ' या पदाचा ' तदसङ्गति ' या पदाशीं अन्वय करावा व ' नघन्तानाय समास इत्यर्थेन च परिहृतम् ' हें पाठयान्तर्गत वाक्य-हणजे उपपत्त्य.

समजावें, आणि ' नद्यन्तप्रकृतिरुसुबन्तोत्तरपदकः समास इति ' हा त्या उपवाक्याचा अर्थ समजावा, व 'इति' शब्दापुढे 'आशयः' हें पद अध्याहृत करावें म्हणजे पंक्तीच्या अर्थाचा नीट बोव होईल. किंबेक चैत्राकरणाच्या मते ही परिभाषा अमण्याची कांहींच गरज नाही; कारण ' अत कृमि ' इत्यादि सूत्रांत जी विशिष्ट प्रातिपदिके उच्चारली आहेत ती ' पुमान् स्त्रिया ' सू० ९३३ या सूत्रान्वये पुरुशेष करून उच्चारली आहेत असे मानण्यास, स्त्रीबोवक शब्दांचेहि प्रश्न करता येत पण हें म्हणजे बरोबर नाही. कारण तसे मानण्यास, 'प्रातिपदिकाद्वास्वर्थे बहुलमिष्टवच' या शगमूत्रात 'प्रातिपदिक' शब्दांचे प्रहण केले असल्यामुळे, ' रमा, गौरी ' इत्यादि आवन्त व डीयन्त शब्दांहून 'गिच्' न होण्याची आपत्ति येईल.)

परिभाषा ७३

नन्वेयं यूतः पश्येत्यत्रेव युवताः पश्येत्यत्रापि श्वयुवेति संप्रसारणं स्यादत आह—

(जर प० ७० प्रमाणे प्रातिपदिकाने लिङ्गविशिष्टप्रातिपदिकांचे प्रहण होते तर मग, ' युवन् ' शब्दानें ' युवन् ' शब्दाच्या स्त्रीलिङ्ग रूपाचे-ह्यजे ' युवति ' शब्दांचेहि-प्रहण होईल, आणि) ' यूतः पश्य ' ह्या स्थली ' श्वयुवमघोनामनदिते ' सू० ३६२ ह्या सूत्रानें (' युवन्+शस् ' अशा स्थितीत ' युवन् ' शब्दास संप्रसारण होऊन जसे ' यूतः ' असे रूप होतें तसे (' यूतस्तिः ' सू० ५३१ ह्या सूत्रानें ' ति ' प्रत्यय लागून झालेला) ' युवति ' शब्दास (' युवति+शस् ' अशा स्थितीत) संप्रसारण होईल. (तसे होऊं नये) ह्यांत ही परिभाषा सांगतातः—

विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ॥ ७३ ॥

" ज्या लिङ्गां सूत्रांत, विभक्तिप्रत्ययाच्या निमित्तामुळे ह्यजे पाई पायें सांगितले आहे तशा लिङ्गांनी, त्या सूत्रांत उच्चारलेल्या प्रातिपदिकां लिङ्गविशिष्ट प्रातिपदिकांचे प्रहण होत नाही "

(' विभक्तिनिमित्तकृपायें च न ' असे जे मागेल परिभाषेन सांगितले आहे तेच ही स्वतंत्र परिभाषा सांगते; व ही परिभाषा अमण्यामुळे, ' श्वयुवमघोनाम् ' ह्या सूत्रांत सांगितलेल्या ' युवन् ' ह्या प्रातिपदिकाने, विभक्तिप्रत्ययनिमित्तक कार्य परते-येई, स्त्रीलिङ्गविशिष्ट ' युवति ' शब्दांचे प्रहण करता येत नाही.)

म्हणजे येथें सुचोवनाकायिच्यत्र भाष्ये । घटघटोप्रहणेन लिङ्गविशिष्ट-परिभाषाया अनित्यत्याज्यमप्येव्ये ॥ ७३ ॥

‘सुबोरनासी’ ७-१-१ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे. ‘शक्तिराल्ललाद्दुशतोमरयष्टि घटघटीघनुषु प्रहेरभर्मत्वानम्’—सू० २९२३ यांत सांगितलेले वार्तिक—ह्या वार्तिकांत ‘घट’ शब्दाचें ग्रहण करून पुन्हा ‘घटी’ शब्दाचें ग्रहण केले आहे. स्थावररूप प० ७२ अनित्य आहे असे सिद्ध होते. (‘घट’ ह्या प्रातिपदिकानें खील्लिङ्गविशिष्ट ‘घटी’ शब्दाचें, प० ७२ प्रमाणें, ग्रहण होतेंच; मग ‘घटी’ शब्द पुन्हा वार्तिकांत घालण्याचें कांही कारण नव्हतें, तरी पण तो शब्द वार्तिकांत घातला आहे, व ह्यानें त्या परिभाषेचे अनित्यत्व स्थापित होतें.) व तो अनित्य असल्यामुळें, ही परिभाषा आपोभाषच सिद्ध होतें, (व ही स्वतन्त्र परिभाषा करण्याचें कांहीं कारण नव्हतें,) असें किरयेक वैयकरण म्हणतात.

परिभाषा ७४

ननु तस्यापत्यम् इत्येकवचननपुंसकाभ्यां निर्देशाद्गायां गाग्यांवि-
त्याद्ययुक्तमत आह—

‘तस्यापत्यम्’ सू० १०८८ ह्या सूत्रांत ‘अपत्यम्’ हा शब्द एकवचनांत व नपुंसकलिङ्गांत घातला असल्यामुळें, ‘गार्ग्येः,’ ‘गार्ग्यी’ हीं रूपे घूळ टातील. (‘गर्गादिभ्यो यञ्’ सू० ११०७ ह्या सूत्रान्वये, गर्गादिगणांत पठित असलेल्या शब्दांना अपत्यार्थे ‘यञ्’ प्रत्यय होऊन ‘गर्गास्य अपत्यम् गार्ग्यम्’ असें रूप र्हाचें. ‘गार्ग्येः,’ ‘गार्ग्यी’ अशीं पुल्लिङ्गाचीं किंवा द्विवचनाचीं रूपे होऊं नयेत. तसेंच, ‘तस्यापत्यम्’ या सूत्रांत ‘तस्य’ हा शब्द पुल्लिङ्गांत व एकवचनांत वापरला असल्यामुळें खील्लिङ्गाहून किंवा नपुंसकलिङ्गाहून व तसेंच द्विवचनाहून किंवा बहुवचनाहून अपत्यार्थे प्रत्यय होऊं नये. पण ‘सुनातुः अपत्यं सौमात्रः,’ ‘क्षत्रस्यापत्यं क्षात्रिः’ इत्यादि रूपे भाषेंत प्रचलित आहेत. तशीं रूपे र्हावीं) म्हणून ही परिभाषा सांगतात:—

सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् ॥ ७४ ॥

“सूत्रांत लिङ्ग व वचन विवक्षित नसनात”

(सारांश लिङ्ग व वचन लावण्याशिवाय शब्दप्रयोग करणें भ्रान्त्य असल्यामुळें सूत्रांत लिङ्गवचननिर्देश केला असतो; म्हणून त्यांकरडे दुर्लक्ष करून लौकिक रूपे सिद्ध करावीं.)

अर्द्धपुंसकमिति नपुंसकग्रहणमस्यां शापकम् । नित्यनपुंसकत्वार्थं
तु न तदित्यन्यत्र निरूपितम् ॥

‘ अर्धं नपुंसकम् ’ सू० ७१३ या सूत्रात केलेले ‘ नपुंसकम् ’ या शब्दाचें ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक आहे (सूत्रात ‘ अर्धं ’ हा शब्द नपुंसकलिङ्गात वापरलाच आहे; म्हणून पुन्हा ‘ नपुंसकम् ’ हा शब्द सूत्रात घालण्याचें काहीच कारण नव्हतें. परंतु ही परिभाषा असल्यामुळे वरील सूत्रात नपुंसकलिङ्ग विवक्षित आहे हें सांगण्याकरिता त्या सूत्रात ‘ नपुंसकम् ’ हा शब्द मुद्दाम घालावा लागला, व अशा रीतीने तो शब्द या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो) ‘ अर्धं ’ हा शब्द नियम नपुंसकलिङ्गी असतो असे सांगण्याकरिता ‘ अर्धं नपुंसकम् ’ या सूत्रात ‘ नपुंसकम् ’ हें पद घातले नाहीं हें इतर ग्रन्थात सांगितलें आहे. (कारण समाशवाची अर्धं शब्द पुलिङ्गी देखील असतो हें ‘ एओड्, ऐओच् ’ या शिवसूत्रावरील भाष्यातील प्रयोगावरून स्पष्ट होतें. त्या भाष्यात ‘ अर्धं एकार, अर्धं ओकार. ’ असा प्रयोग आढळतो)

धान्यपलालन्यायेन नान्तरीयकतया तयोऽरुपादानमिति तस्यापत्यमित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥

लिङ्ग व वचन लावल्याशिवाय शब्दप्रयोग करणें अशक्य असल्यामुळे सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या शब्दाम लिङ्ग व वचन लावलेहीं असनात (पण तीं विवक्षित नसतात) जसें—धान्य विकृत घेताना, त्या बरोबर मिसळलेला भुसा घ्यावा लागतो. (परंतु धान्य मिनविष्णुपूर्वी भुसा वेगळा काढून अवशिष्ट धान्यच शिजविलें जातें तसेंच, लिङ्ग व वचन जरी सूत्रांत निर्दिष्ट असलीं तरी, त्याच्याकडे लक्ष न देतां, रूपाची सिद्धि करावी,) असें ‘ तस्यापत्यम् ’ ४-१-९० ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितलें आहे

अत एवाकडारसूत्रे एकेति चरितार्थमित्यन्यत्र विस्तर ॥ ७४ ॥

(ही परिभाषा आहे) म्हणूनच ‘ आकडारादेका संज्ञा ’ सू० २३२ ह्या सूत्रात ‘ एका ’ ह्या शब्दाचें ग्रहण चरितार्थ ठरतें ह्या बद्दल इतर ग्रन्थात विस्तारपूर्वक सांगितलें आहे. (‘ आकडारात् एका संज्ञा ’ ह्या सूत्रात ‘ संज्ञा ’ हा शब्द एकवचनात वापरला असल्यामुळे त्या शब्दाचा अर्थ एकसंज्ञा असाच होतो. तरी पण, ह्या परिभाषेप्रमाणें, सूत्रात सांगितलेलें लिङ्ग व वचन अविवक्षित असल्यामुळे, ‘ एका ’ ह्या शब्दाचा प्रयोग सूत्रात मुद्दाम करावा लागला, व त्यामुळे ‘ एका ’ हा शब्द व्यर्थ ठरत नसून, चरितार्थ ठरतो)

परिभाषा ७५.

ननु भृशादिभ्यो भुव्यच्चेरित्यादौ त्रिवीयमान क्यङ् क दिवा भृशा भवन्तीत्यत्रापि स्यादत आह—

‘भृशादिभ्यो भुष्यथ्वे’ सू० २६१७ ह्या क्यङ्गविधायक सूत्रान्वये, ‘क दिवा भृशा भवन्ति’ ह्या स्थलीं देवांल, ‘भृश’ शब्दास ‘क्यद्’ होऊन (तसे न व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात -

नवियुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा त्पर्यगतिः ॥ ७५ ॥

“सूत्रान ‘नश्’ किंवा ‘इव’ ह्यानीं युक्त असलेल्या शब्दाचा अर्थ ‘सन्निकषण तत्सदृश वस्तु’ असा होतो कारण (लौकिक व्यवहारांत) तथा शब्दांवाप्त असणाच अर्थाचा बोध होत असतो ”

नव्युक्तमिवयुक्तं वा यत्किंचिद् दृश्यते तत्र तस्माद्भिद्ये तत्सदृशोऽधिकरणे द्रव्ये कार्यं विहायते हि यतस्तयार्थगतिरस्ति । नह्यप्राज्ञणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवति । अतदच्यन्तभिन्ने च्यन्तसदृशोऽभूततद्भावविषये फ्यङिति नोत्तदोपः ॥

जेथें सूत्रात ‘नश्’ किंवा ‘इव’ ह्यानीं युक्त असें पद उच्चारलें अमर्ते तशा टिपणीं, त्या सूत्रात सांगितलेलें कार्य त्याहून भिन्न पण तत्सदृश अशात्वाच होतें असें समजावें, कारण लौकिक व्यवहारात अशाच रीतीने अर्थांचि ग्रहण केले जाते. एखाद्याम ‘अप्राज्ञणमानय’ अशी आज्ञा केल्यास, व त्यानें त्या आज्ञेप्रमाणें मुक्तिच आणल्यास, त्याचें तसें करणें आज्ञेला घडून आहे असें म्हणता येत नाही म्हणूनच ‘भृशादिभ्य’ ह्या सूत्रार्तांत ‘अच्वे’ ह्या पदाचा अर्थ ‘च्यन्तभिन्न परंतु च्यन्तसदृश’ असाच केला पाहिजे (व ‘अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्’—सु० २११७ वरील वार्तिक—ह्या वार्तिकान सांगितल्याप्रमाणें, ‘अभूततद्भावविषयांत’—म्हणजे जें पूर्वी नव्हतें तें झालें अशा अर्थांत—‘चि’ प्रत्यय होत असल्यामुळे,) ‘च्यन्तसदृश’ म्हणजे ‘अभूततद्भाव ह्या अर्थाचा द्योतक’ असाच अर्थ केला पाहिजे, व असा अर्थ केला म्हणजे (‘क दिवा भृशा भवन्ति’ ह्या स्थलीं ‘भृश’ शब्दास ‘क्यद्’ होऊ शकत नाही व) वर सांगितलेला दोष येत नाही (‘क दिवा भृशा भवन्ति’ ह्याचा अर्थ ‘शशीं जें पुष्कळ दिवस होते तें दिवसा वीडे नाहीसे झाल आहेत ?’ असा आहे ह्या उदाहरणांत ‘भृश’ शब्द च्यन्त नाही—म्हणजे च्यन्तभिन्न, आहे—हें खरें, परंतु तो शब्द अभूततद्भावाचा वाचक नसल्यामुळे, च्यन्तसदृश नाही ‘क दिवा भृशा भवन्ति’ ह्या वाक्यानें पूर्वी जें होतें त्याचा अभाव द्योतित होतो, पूर्वी जें नव्हतें त्याचा भाव द्योतित होत नाही. साराश कथें ‘भृश’ शब्द च्यन्तसदृश—म्हणजे अभूततद्भावाचा द्योतक नसल्यामुळे, ‘क्यद्’ प्रत्यय होत नाही)

ओपधेश्च विभक्तावप्रयमायामित्यादौ विभक्तिग्रहणमेतद्व्यायसिद्धार्थानुवाद एव । एतेन विभक्तावित्याद्यस्यानियत्ये शापकमिति यद्गतः

परास्ताः । अनित्यत्वे भाष्यसम्मतफलाभावात् । अत एवाकर्त्तरि चेति सूत्रे कारकग्रहण भाष्ये प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् ॥

‘ ओषधश्च विभक्तावप्रथमायाम् ’ सू० ३५.३४ ह्या सूत्रांत (‘ अग्रथमायाम् ’ अमा नञ् युक्त शब्द असून देखील,) ‘ विभक्तौ ’ हा शब्द पुन्हा घातला आहे (वास्तविक, तो घालण्याची काहीच गरज नव्हती कारण, ह्या परिभाषेप्रमाणे, ‘ अग्रथमायाम् ’ ह्याचा अर्थ ‘ प्रथमाभिन्न पण प्रथमासदृश ’ असाच होऊ शकतो, व प्रथमाभिन्न व प्रथमासदृश अशी द्वितीयादिविभक्तीच असू शकते तरीपण तो शब्द वापरला आहे) ह्यावरून तो शब्द ह्या परिभाषेने सिद्ध केलेल्या म्यायाचा केवळ अनुवाद कारणारा आहे असे समजावे, व असे मानले म्हणजे कित्येक वैयाकरण जे म्हणतात की, हा शब्द ह्या परिभाषेचे अनित्यत्व दाखवितो ते म्हणणे चुकीचे ठरते. कारण ही परिभाषा अनित्य मानल्याने, असे कोणतेही फल निष्पन्न होत नाही की जे भाष्यकाराना माध्य अमूल, या परिभाषेला अनित्य मानल्यासिद्ध्याय, इतर रीतीने सिद्ध होऊ शकत नाही (कित्येकांचे असे म्हणणे आहे की, जर ही परिभाषा अनित्य न मानली तर ‘ अनचि च ’ सू० ४८ या सूत्रातील ‘ अनचि ’ या शब्दाचा ‘ अजिभजे किन्तु अच् सदशो वर्णे परे सति ’ असा अर्थ करावा लागेल व तसा अर्थ केंट्यास, वाक्, रामात् रामाद् ’ इत्यादि स्थली ककार, तकार व दकार यांच्यापुढे कोणताही वर्ग नसून अवसान असल्यामुळे, ककाराचे, तकाराचे किंवा दकाराचे द्वित्व होऊ शकणार नाही. पण ही परिभाषा अनित्य मानल्याने, तसे द्वित्व होण्यात काही अडचण येत नाही या शक्येवर हें उत्तर आहे की भाष्यकारांनी प्रकृतपरिभाषा अनित्य न मानता वर सांगितलेले द्वित्व इतर रीतीने सिद्ध करून दाखविले आहे. भाष्यकारांचे असे म्हणणे आहे की ‘ अनचि च ’ या टिकाणी ‘ अनचि ’ हा पशुंदास न मानता, प्रपञ्चप्रतिषेध मानावा, व ‘ अनचि ’ या शब्दाचा अर्थ ‘ न तु अचि परे सति ’ असा करावा, व असा अर्थ केल्याने, ककार, तकार व दकारापुढे अच् नसल्यामुळे द्वित्व होऊ शकते, सारांश ही परिभाषा अनित्य मानल्याने जी फले, सिद्ध होतात ती फले ही परिभाषा नित्य मानून देजाले सिद्ध होऊ शकत असल्यामुळे ही परिभाषा अनित्य मानण्याचे काहीच प्रयोजन नाही असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा भासाय आहे.) आणि भाष्यकारांनी ही परिभाषा नित्य मानली आहे म्हणूनच, ‘ अकर्त्तरि च कारके सजायाम् ’ सू० ३१८६ ह्या सूत्रातील ‘ कारके ’ ह्या शब्दाचे भाष्यकारांनी प्रत्याख्यान केले आहे. (कारण नप्रांन युक्त ‘ अकर्त्तरि ’ ह्या शब्दाचा अर्थ, ह्या परिभाषेप्रमाणे, ‘ कर्तृभिन्ने, कर्तृसदशे ’ असा होतो व असे कारक इतर प्रकारचे कारकच अम् शकते.)

स्यथा चयं भृशादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये ॥ अप्रान्यसदृशोक्त्या सादृश्यस्य भेदाघटितस्य मूचयति । निरूपितं चैतन्मञ्जूषायाम् ॥ ७९ ॥

शब्द जातिवाचक नाहीत. म्हणून 'जातिरेखाविषयादयोपधात्' सू० ५१८ ह्या सूत्रान्वये जातिलक्षण 'डीप्' प्रत्यय—म्हणजे जातिवाचक शब्दास होणारा 'डीप्' प्रत्यय—'घ्र' व 'प' ह्या शब्दांना होऊं शकत नाही, व 'अजाद्यतष्टाप्' सू० ४५२ ह्या सूत्रानें 'टाप्' प्रत्यय होणार, व तो प्रत्यय लावून 'घ्रा' व 'पा' अशीं रूपें होणार, व त्यांना 'सु' हा विभक्तिप्रत्यय लावल्यानंतर त्यांचा अनुक्रमे गति व उपपद ह्यांशीं समास केला असतां, 'व्याघ्रा' व 'कच्छपा' अशीं रूपें होतील, व हे शब्द जरी जातिवाचक झाले तरी, अदन्त नसल्यामुळे, जातिलक्षण 'डीप्' होणार नाही, व 'व्याघ्री', 'कच्छपी' अशीं रूपें सिद्ध होणार नाहीत. ही अडचण दूर व्हावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुवृत्पत्तेः ॥ ७६ ॥

“ गति, वारक, व उपपद ह्यांचा कृदन्ताशीं जो समास होतो तो, 'सुप्' विभक्तिप्रत्यय उत्पन्न होण्यापूर्वीच, होतो. ”

(ही परिभाषा असल्यामुळे, 'सुप्' प्रत्यय व स्त्रीवाचकप्रत्यय लागण्यापूर्वीच, 'घ्र' व 'प' ह्या कृदन्त शब्दांच्या अनुक्रमे गति व उपपद ह्यांशीं समास होऊन 'व्याघ्र' व 'कच्छप' असे जातिवाचक अदन्त शब्द होत असल्यामुळे, त्यांना 'जतिः' सू० ५१८ ह्या सूत्रानें 'डीप्' प्रत्यय होऊन, 'व्याघ्री', 'कच्छपी' अशीं शुद्ध रूपें सिद्ध होतात. येथे हें लक्षांत ठेवेलें पाहिजे कीं, ह्या परिभाषेन असलेल्या 'सुवृत्पत्तेः' हा शब्द 'स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः' ह्याचें देखील उपलक्षण आहे, आणि म्हणूनच, कृदन्ताला 'सुप्' प्रत्यय आणि तसेच स्त्रीप्रत्यय लागण्यापूर्वी, गतिकारकोपपदांचा कृदन्ताशीं समास होत असतो.)

उपपदमिति सूत्रेऽतिद्वग्रहेण कुगतीत्यत्र तदपरुपणेनातिदन्तश्च समास इत्यर्थात्तयोः सूत्रयोः सुप्सुपेत्यस्य निवृत्त्यैकदेशानुमत्या फारकांशे च सिद्धेयं तेनाश्वक्रीतीति सिद्धा । अन्यथा पूर्वं टाप्यदन्तत्वाभावात् क्रीतात्करणपूर्वादिति डीप् न स्यात् ॥

'उपपदमिति' सू० ७८२ ह्या सूत्रांत 'अतिद्' शब्दाचें ग्रहण केलें असल्यामुळे व 'कुगतिप्रादयः' सू० ७६१ ह्या सूत्रांत (—म्हणजे ह्या सूत्रांतील 'गति' शब्द पृथक् करून, 'गतिः' अशा योगविभागांनें तयार झालेल्या पृथक् सूत्रांत, 'उपपदमिति' ह्या सूत्रांतून) 'अतिद्' शब्दाचें अपकरण केलें म्हणजे 'उपपद' व 'गतिरतिद्' ह्या दोन सूत्रांचा अर्थ असा होतो कीं, उपपदसमास व आतिममास अतिदन्त असतात. आणि ह्या दोन्ही सूत्रांत 'सह सुपा' सू० ६४९ ह्या सूत्रांतील 'सुपा' ह्या शब्दाची (अनुवृत्ति करण्याची गरज राहत नाही; कारण तशी अनुवृत्ति केल्यास, 'अतिद्' हा शब्द व्यर्थ पडेल म्हणून 'सुपा' ह्या शब्दाची) निवृत्ति होते. (समांश, 'उपपदमिति' व 'गतिः अतिद्' ह्या दोन्ही सूत्रांत 'सुपा'

ह्या शब्दाची अनुवृत्ति होत नमव्यामुळे, हे सिद्ध होत की, गति व उपपद ह्याच समास सुबन्ताशी होत नमून, सुनुत्पत्ति हीण्यापूर्वीच, अतिदन्ताशी होतो, अशा रीतीने ह्या परिभाषेत सांगितलेल्या ' गति ' व ' कारक ' व ' उपपद ' ह्या तीन विपर्यय होत विषयात—म्हणजे गति व उपपद ह्यांच्या विषयात—ही परिभाषा सिद्ध होते,) व अशा रीतीने, गति व कारक ह्या एकदशांत ती सिद्ध होऊन स्वीकारण्यामुळे बाकी राहिलेल्या ' कारक ' ह्या अशांत ती स्वीकारणे योग्य आहे, व कारकाशांत ती स्वीकारली म्हणजेच, ' अधक्रीती ' हे रूप सिद्ध होतें कारकाशांत ती न स्वीकारल्यास, पूर्वी ' टाप् ' प्रत्यय होऊन अदन्ताने नाहींसि होईल, व ' प्रतिस्करणपूर्वात् ' सू० ५०६ ह्या सूत्रानें ' डीप् ' प्रत्यय होणार नाहीं. (वर हे सांगितलेंच आहे की, ह्या परिभाषेत असलेल्या ' सुनुत्पत्ते ' ह्या शब्दानें ' स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ते ' ह्यांचेहि उपलक्षणाने ग्रहण होत, व त्यामुळे अर्थ असा होतो की, सुनुत्पत्ति व स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ति हींच्या पूर्वी समास होतो हें जसे ' गति ' व ' उपपद ' ह्यांच्या विषयात लागू पडतें तसेच, कारकाशांतहि लागू पडतें वारकाशांत हें लागू पडत नाहीं असे मानल्यास, ' अधेन ' ह्या करणरूपी कारकाचा कृदन्त ' क्रीत ' शब्दाशी स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तीनंतर समास केला तर, ' क्रीत ' शब्द अदन्त असल्यामुळे, ' अजाद्यतष्टाप् सू० ४५४ ह्या सूत्रानें ' टाप् ' होऊन, ' अधेन क्रीता=अधक्रीता ' असा समास साट्यावर, ' क्रीत ' शब्द अदन्त राहत नाहीं, आदन्त होतो, व त्यामुळे, ' क्रीताप्रकरणपूर्वात् ' हें सूत्र लागू पडत नाहीं व ' डीप् ' प्रत्यय होऊ शकत नाहीं, आणि ' अधक्रीती ' असे रूप होऊ शकत नाहीं पण कारकाशांत ही परिभाषा स्वीकारली म्हणजे, ' अधेन ' ह्या कारकाचा ' क्रीत ' ह्या कृदन्ताशी, स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ति हीण्यापूर्वीच, समास होतो, व ' अधेन क्रीत=अधक्रीत ' असा समास केला असता, कृदन्त ' क्रीत ' शब्द अदन्त राहत असल्यामुळे ' क्रीताप्रकरणपूर्वात् ' हें सूत्र लागून ' डीप् ' प्रत्यय होतो व ' अधक्रीती ' हें शुद्ध रूप सिद्ध होतें)

अस्या अनित्यत्वात् कश्चित् सुनुत्पत्त्यनन्तरमपि समासो यथा सा हि तस्य धनक्रीतेति ।

(कित्येक वैयकरण ही परिभाषा अनिय मानतात व ती अनिय मानण्याचे कारण हें सांगतात की ' फर्कनेने कृता बहुलम् ' सू० ६९४ या सूत्रानें ' बहुल ' शब्दाचें ग्रहण केलें असल्यामुळे हें सिद्ध होतें की, कतरे किंवा करणेकृतींचा सुबन्ताशी सुनुत्पत्तीनंतर देखील समास होऊ शकतो. तसेच ' अन्वयाशुभूमि ' सू० २९१८ या सूत्रात ' गो, भूमि ' ह्यांदि शब्दापुढें समासात ' स्थ ' हा शब्द आत्र असता, ' स्थ ' यातील सकाराचें पठ होतें असे सांगितलें आहे प्रकृतीरिभाषा नियम असतो तर, ' अन्वयाशुभ ' या सूत्रात ' गो, भूमि ' ह्यांदि शब्दांचें प्रथम प्रत्ययकी काहीच गरज नव्हती, कारण ' गोष्ठ, भूमिष्ठ ' येथें सुनुत्पत्तिपूर्वी समास होणे ब्रह्म

मानल्यास, 'स्थ' ला पदसंज्ञा प्राप्त होत नसल्यामुळे, 'सात्पदाद्योः' सू० २१२३ हा निषेध लागू पडला नसता, व 'आदेशप्रत्यययोः' सू० २१२ या सूत्राने पत्र होऊं शकले असते पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, क्वचित् स्थलीं सुदुत्पत्तिनंतर देखील कृदन्ताशीं समास होऊं शकतो, व तशा स्थलीं 'सात्पदाद्योः' हा निषेध न लागता म्हणून 'अम्बाम्ब' या सूत्रात 'गो, भूमि' इत्यादि शब्दांचे जे प्रहण केले आहे ते व्यर्थ ठरत नाही. सारांश अशा रीतीने) प्रकृतपरिभाषा अनित्य ठरत असल्यामुळे, कोठे कोठे सुबुत्पत्तिनंतर (व तसेंच स्त्रीप्रत्यययोत्पत्तिनंतर) देखील कृदन्ताशीं समास होतो. म्हणून 'सा हि तस्य धनश्रीता' या वाक्यांतील 'धनश्रीता' हा प्रयोग शुद्ध ठरतो (ही परिभाषा नित्य असती तर, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, 'धनश्रीता' असे रूप न होतां 'धनश्रीती' असे रूप झाले असते, पण भाषेत तर 'धनश्रीता' असा प्रयोग आढळतो, व तो प्रयोग, ही परिभाषा अनित्य मानल्यानेच, शुद्ध ठरतो.)

अन्ये त्वनित्यत्वे न मानं तथाजादित्वाद्दटावित्याहुः ॥

इतर वैयाकरण असे म्हणतात की, ही परिभाषा अनित्य मानण्यास कांहींच प्रमाण नाही. ('कर्तृकरणे कृता बहुलम्' या सूत्रात 'बहुल' शब्दाचे प्रहण केले असल्यामुळे प्रकृतपरिभाषा अनित्य ठरते असे मानता येत नाही, कारण 'बहुल' शब्दाने एवढेच ज्ञापित होतें कीं कोठे कोठे कर्तारि व करणेनृतायेचा कृदन्ताशी समास न होतां, वाक्यच कायम राहते. जसे, 'दात्रेण लूनवान्' इत्यादि स्थलीं समास होत नाही व वाक्यच कायम राहते. तसेंच, ते वैयाकरण म्हणतात कीं 'अम्बाम्ब' या सूत्रात 'गो, भूमि' इत्यादि शब्दांचे जे प्रहण केले आहे ते नियमार्थ आहे— म्हणजे समासात असलेल्या पूर्वपदांतील इणापुढे 'स्थ' आल्यास त्याच्या सकारास पत्र होणे असेल तर तो शब्द 'गो, भूमि' इत्यादि समासातील पूर्वपदाच्या पुढे असल्यासच होतें— आणि म्हणूनच 'हृदिस्थः' इत्यादि स्थलीं पत्र होत नाही. तसेंच 'सात्पदाद्योः' या सूत्रांतील 'पदादि' या शब्दाचा 'पदस्य आदिः' असा पठनीत्युरप समास न करितां 'पदात् आदि' असा पञ्चमीतत्युरप समास केल्यास, त्या सूत्रान्वये पदाच्या पुढे सकार आल्यास त्याला पत्र होऊं शकत नाही, व त्यामुळे 'गोष्ठः, भूमिष्ठः' इत्यादि स्थलीं पत्र होणार नाही. ते पत्र घ्यावे म्हणून 'अम्बाम्ब' या सूत्रात 'गो, भूमि' इत्यादि शब्दांचे प्रहण केले आहे व त्यामुळे त्या सूत्रातील 'गो, भूमि' इत्यादि शब्दांचे प्रहण प्रकृतपरिभाषेच्या अनित्यत्वाचे स्थापक ठरत नाही. मग जर ही परिभाषा नित्य मानली तर, 'धनश्रीता' असा जो प्रयोग भाषेत आढळतो तो कमा मिद व्हावा ? या प्रभाचे ते वैयाकरण असे उत्तर देतात कीं,) 'धनश्रीता' हा शब्द 'अजादि' या आकृतिगणात अन्तर्भूत होत असल्यामुळे ('क्रीतात्करणपूर्वात्' या सूत्राने टाप् प्रत्यय न होतो, 'अजाद्यतष्टाप्' सू० ४५४ या सूत्राने) टाप् प्रत्यय होऊन 'धनश्रीता' असे रूप मिद होते असे इतर वैयाकरणांचे मत आहे.

अत एव कुम्भकार इत्यादी षष्ठीसमासांऽपि सुयुत्पत्तेः पूर्वमेव ।
षष्ठीसमासात्प्राये चोपपदसमासस्य प्रकार्याभाव इति न तत्र थाप्पयि-
त्युपपदमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

(ही परिभाषा पारकांशांत देवील लागू पडते) म्हणूनच 'कुम्भकारः'
इत्यादि स्थलीं षष्ठीसमासस्यमास देवील सुयुत्पत्तिपूर्वीच होतां ('कुम्भस्य कार=
कुम्भकार' असा प्रथम षष्ठीसमासस्यमास प्रादुर्भावानंतरच मग सुयुत्पत्ति होऊन 'कुम्भ-
कारः' असे रूप होतं) षष्ठीसमास न केव्हास ('विभाषा' या अधिसारांत 'षष्ठी'
हे सूत्र पठित असल्यामुळे, विरहपेंकरून 'कुम्भस्य कार' असा प्रयोग देवील होण्याची
आपत्ति येईल, या भंकेपर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं) उपपदसमास येव्हां,
'कुम्भ' व 'कार' हे दोन शब्द उपपदसमासांत एकत्र संघटित झाले असतां,
'कुम्भकार' अशा पूर्ण सामासिक शब्दानेच अर्थप्रतिपादन करण्याची शक्ति असते,
आणि म्हणूनच अशा टिपणीं वाक्यप्रयोग होऊं शकत नाही असे 'उपपदमतिह'
२-२-१९ या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे. (त्या भाष्यात असे म्हटले आहे
कीं 'उपपदसमासो निरयसमासः । नि यं य. समासः स निरयसमासः यस्य विप्रदो
नास्ति ।' याचा अर्थ असा कीं 'उपपदसमास हा निरयसमास असल्यामुळे व निरयस-
मास हा नेहमी समासरुपानेच राहणारा असल्यामुळे त्याचा विप्रद केव्हां येत नाही.'
'कुम्भं करोतीति कुम्भकार' हे विप्रदवाच्य नसून केवळ समासाच्या अर्थाचा बोध,
करून देणारे वाक्य आहे हे लक्षात ठेवावे.)

तत्र हि षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेनेति वार्तिकम् ।
अथवा विभाषा षष्ठीसमासो यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमास इति
तत्प्रत्याख्यान च ।

'उपपदमतिह' २-२-१९ हा सूत्रावरील भाष्यात, 'षष्ठीसमासादुपपद-
समासो विप्रतिषेधेन' असे वार्तिक प्रथम सांगून, नंतर 'अथवा विभाषा षष्ठीसमासः,
यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासः' असे म्हणून, भाष्यकारांनी त्या वार्तिकार्थ
प्रत्याख्यान केले आहे. ('षष्ठी' सू० ७०२ हे षष्ठीसमासांचे सूत्र पूर्वसूत्र आहे,
व 'उपपदमतिह' सू० ७८२ हे उपपदसमासांचे सूत्र परसूत्र आहे. 'कुम्भ-
कारः' इत्यादि उदाहरणांत, शेवटीं प्रकारान्तराच्यासाठी शक्ति आहे. परंतु उप-
पदसमास पर असल्यामुळे, 'विप्रतिषेधे पर कावंम्' ह्या न्यायाने, वरील उदाहर-
णांत षष्ठीसमास न होतां, उपपदसमास होतो—असा वार्तिकार्थाचा अर्थ आहे. भाष्य-
कारांना हे वार्तिक संमत नाही. कारण 'विभाषा' सू० ६१५ हा अधिसारसूत्रा-
न्वये, षष्ठीसमास विरहपेंकरून होणारा समास आहे. जेव्हां षष्ठीसमास करणे
नसेल तेव्हा, उपपद समास करावा, दोन्ही समासांची नियम प्राप्ति असती तर विप्र-
तिषेधन्याय लागू पडता; पण षष्ठीसमास विरह्यानें होणारा असल्यामुळे येथें

विप्रतिषेधन्याय लागू पडत नाही, व दोन्ही प्रकारचे समास विकल्पेंकरून होऊं शकतात. मात्र दोन्ही प्रकारचे समास, सुसुप्तति व तसेंच स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ति होण्या-
पूर्वी, वेळे पाहिले, असा भाष्याचा आशय आहे.)

यद्यप्युपपदसमासस्यान्तरङ्गत्वाभिप्रायकं न चा पठ्यसमासाभा-
वादुपपदसमास इति वार्तिककृतोक्तं तथापि तदुभयप्रत्याख्यानपरमथवे-
त्यादि भाष्यं परिभाषायां सामान्यतः कारकोपादानेन कारकविभक्त्यन्तेन
दृग्भि समासमात्रस्य सुसुप्ततेः पूर्वमेव लाभात् ।

(' उपपदमतिह् ' ह्या सूत्रावरील भाष्यात, ' पठ्यसमासादुपपदसमासो
भयति विप्रतिषेधेन ' असें वार्तिक प्रथम सांगून, भाष्यकारांनीं म्हणेंच ' न चा,
पठ्यसमासाभावादुपपदसमास ' असें दुसरें वार्तिक सांगितलें आहे. पहिल्या
वार्तिकाचा अर्थ वर दिल्याच आहे. दुसऱ्या वार्तिकाचा अर्थ असा कीं, ' विप्रतिषेधा-
मुळे पठ्यसमास न होतां, उपपदसमास होतो असें म्हणण्याची गरज नाही; कारण
पठ्यसमासाची प्राप्तीच होत नसल्यामुळे, उपपदसमास होतो ' कुम्भकार ' ह्यावादि
स्थानीं, पठ्यसमासाची प्राप्तीच होत नाही असें जें वार्तिककारांनीं म्हटलें आहे तें
कोणत्या कारणामुळे म्हटलें आहे हें आता प्रत्यक्ष सांगतात-) उपपदसमास
पठ्यसमासाच्या मानानें अन्तरङ्ग आहे ह्या आशयानें घरील वार्तिक वार्तिककारांनीं
केलें आहे (उपपदसमास सुसुप्ततीपूर्वी होत असल्यामुळे अन्तरङ्ग आहे, व पठ्य-
समास सुसुप्ततीनंतर होत असल्यामुळे बहिरङ्ग आहे, व बहिरङ्ग परिभाषेप्रमाणें,
पठ्यसमास न होता, अन्तरङ्ग उपपदसमास होतो. ह्या कारणामुळे वार्तिककारांनीं
दुसरें वार्तिक सांगितलें आहे.) तथापि भाष्यकारांनीं, 'अथवा विभाषा पठ्यसमास.
यदा न पठ्यसमासस्तदुपपदसमासो भविष्यति ' असें म्हणून घरील दोन्ही वार्ति-
कांचें प्रत्याख्यान केले आहे. हें प्रत्याख्यान करण्याचें कारण हें कीं, प्रकृतपरिभा-
षेत ' कारक ' असा सामान्यपदार्थ प्रहण केळें असल्यामुळे, ह्या परिभाषेकरून
असे सिद्ध होतें कीं, कारकविभक्तिप्रत्ययान्त शब्दाचा वृद्धन्तारी जो जो म्हणून
समास होतो त्या सर्वप्रकारचा समास वृद्धन्तारा ' सुप् ' प्रादय (व तसेंच स्त्री-
प्रादय) लागूगपूर्वीच होतो (पठ्यसमास विकल्पेंकरून होणारा असल्यामुळे, पठ्य-
समास व उपपदसमास ह्यांचे विषयानें विप्रतिषेध सूत्र लागू पडत नाही असें
सांगून भाष्यकारांनीं प्रथम वार्तिकाचें प्रत्याख्यान केले आहे हें वर सांगितलेंच
आहे. दुसऱ्या वार्तिकाचें प्रत्याख्यान भाष्यकार असा रीतीनें करितात कीं, वार्ति-
ककारांनीं उपपदसमास अन्तरङ्ग व पठ्यसमास बहिरङ्ग मानून त्यांचा आधारार सें
वार्तिक केले असल्यामुळे सूत्र आहे; कारण, ह्या परिभाषेप्रमाणें, जगा उपपदसमास
वृद्धन्तारी, वृद्धन्तारा सुसुप्तति होण्यापूर्वीच, होतो, तगाच विकृतानें होणारा
पठ्यसमास वृद्धन्तारा सुसुप्तति होण्यापूर्वीच, होतो. तारांत, दोन्ही प्रकारचे

समास सुश्रुतपक्षपूर्वीच होत असल्यामुळे, एक बहिरद्ग व दुसरा अन्तरद्ग मानतां येत नाहीं. म्हणून अन्तरद्गत्वामुळे उपपदसमामच हांतो व बहिरद्गत्वामुळे पष्ठीसमासाची प्राप्तीच होत नाहीं. ह्या अर्थाचें द्वितीय वार्तिक चूक ठरतें अशा रीतीनें दोन्ही वार्तिकाचें प्रत्याख्यान करून भाष्यकार असा सिद्धान्त सांगतात कीं, ' कुम्भकार ' इत्यादि उदाहरणात, पष्ठीसमास विकल्पेंकरून होणारा असल्यामुळे, जेव्हा पष्ठीसमास करणें असेल तेव्हा पष्ठीसमास करावा घ ती करणें नसेल तेव्हां उपपदसमास करावा मात्र दोन्ही प्रकारचे समास, वृद्धताला सुश्रुतपक्षि अथवा स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ति होण्यापूर्वीच, केले पाहिजेत येथें हें लक्षांत ठेवावें कीं, ' कुम्भस्य कार ' ह्या समासात ' कुम्भस्य ' ही कर्मणि पष्ठी आहे, व ' कुम्भस्य ' हा कारकविभक्त्यन्त शब्द आहे.)

एतेनैषा कारकतद्विशेषयोरुपादान पथेति परास्तम् । अस्या धिष्येकचाक्यत्वाभावेन विप्रतिषेधादिशास्त्रवत् कार्यव्यवस्थापकत्वेनोपादान एवेत्यर्थात्ताभाच्च ॥ ७६ ॥

असें असल्यामुळे, ज्या ज्या सूत्रात सामान्यतः कारकांचें अथवा कारकविशेषांचें ग्रहण आहे तशाच सूत्रांना ही परिभाषा लागू पडते असें जें काहीं व्याकरण म्हणतात तें चूक ठरते. (कारण ' पष्ठी ' सू० ७०२ ह्या सूत्रात सामान्यतः कारकाचा किंवा कारकविशेषाचा निर्देश केला नसून देखील, त्या सूत्राला भाष्यकारांनीं ही परिभाषा लावली आहे. दुसरे कारण असें कीं,) इतर सूत्रांही एकचाक्यतापत्र होऊन त्या सूत्राचा अर्थ करून देण्यास उपयोगी पडणारी अशा प्रकारची ही परिभाषा नाहीं. ज्याप्रमाण ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हे सूत्र कार्यव्यवस्थापक आहे त्याचप्रमाण ही परिभाषा देखील वायांची व्यवस्था लावून देणारी आहे त्यामुळे जेथें सूत्रात सामान्यतः कारकग्रहण केले आहे किंवा कारकविशेषाचें ग्रहण केले आहे तेथेंच ही परिभाषा लागते असा अर्थ ह्या परिभाषेतून मुळींच काढता येत नाहीं. (' तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ' ' तस्मादियुत्तरस्य ' ह्या परिभाषा, ज्या सूत्रात सप्तमीनिर्देश अथवा पञ्चमीनिर्देश करून कार्य सांगितले आहे त्या सूत्रांनीं जसा एकचाक्यतापत्र होऊन त्या सूत्राचा अर्थ योग्य रीतीनें करून देण्याच्या उपयोगी पडतात तशा प्रकारची प्रकृत परिभाषा नाहीं. ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हे सूत्र ज्याप्रमाणें कोणतें कार्य प्रथम करावें व कोणतें नंतर करावें अशा प्रकारची व्यवस्था लावून देणारे सूत्र आहे त्याच तऱ्हेची ही परिभाषा आहे—म्हणजे वृद्धन्ताशो प्रथम समास करावा, नंतर वृद्धन्ताचे टिकाणीं सुश्रुतपक्षि अथवा स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ति करावी असा केवळ कार्यक्रम सांगणारी ही परिभाषा आहे)

परिभाषा ७७

ननूगिदचामित्यत्र धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियमेनाधा-
तोरेव नुमि सिद्धेऽधातुग्रहणं व्यर्थमत आह—

‘उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः’ सू० ३६१ हें सूत्र, धातूला जर नुमागम-
रूपी उगित्कार्यं करणें असेल तर ते केवळ ‘अञ्यु’ धातूलाच होऊं शकतें असा
नियम सांगणारे सूत्र असल्यामुळें, जो धातु नाही अशाच उगिताला ‘नुम्’ कार्यं
होतें हें आपोआपच सिद्ध होतें व त्यामुळे, ‘अधातोः’ ह्या शब्दाचें वरील सूत्रांत
केलेले ग्रहण व्यर्थ ठरूं पाहतें, म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः ॥ ७७ ॥

“सूत्रांत, जो सद्यःस्थितिदर्शक नाही असा शब्द वापरला असल्यास, तो
पूर्वस्थितिदर्शक आहे असें समजावें”

तत्तद्वचनसामर्थ्यान्यायसिद्धेयम् ।

‘तत्तद्वचनसामर्थ्यान्यायाने’ ही परिभाषा सिद्ध होते. (कोणत्याहि वाक्यांत
किंवा सूत्रांत जेवढे म्हणून शब्द वापरले असतात ते सर्व शब्द अर्थबोधक असून,
त्यांपैकी कोणत्याहि शब्द निरर्थक नसतो. अशा तऱ्हेनें प्रत्येक शब्दांत असणाऱ्या
स्वार्थघोतनरूपी शक्तीमुळे ही परिभाषा सिद्ध होते. सारांश, सूत्रांत सांगितलेल्या
प्रत्येक शब्द अर्थबोधक असल्यामुळे, जर तो शब्द सद्यःस्थितिदर्शक होत नसेल तर
तो पूर्वकालिकस्थिति दर्शविणारा शब्द आहे असें समजावें, व तो शब्द सूत्रांत व्यर्थ
घातला आहे असें समजू नये. ही परिभाषा असल्यामुळे, ‘उगिदचाम्’ ह्या सूत्रां-
तील ‘अधातोः’ ह्या शब्द जरी सद्यःस्थितीला लागू पडणारा नाही तरी तो निरर्थक
न मानतां, पूर्वस्थितिबोधक आहे असें समजावें.)

तत्सामर्थ्याद्घातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थेन गोमत्यतेः किंचपि गोमानि-
त्यादौ नुमसिद्धिः । नामीत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टा ॥ ७७ ॥

प्रत्येक शब्दांत असें स्वार्थघोतनरूपी सामर्थ्य असल्यामुळे, ‘अधातोः’ ह्या
शब्द पूर्वस्थित्युबोधक आहे असा अर्थ करावा, व तसा अर्थ केल्यास, ‘गोमत्यति’
ह्या धातूला ‘बिप्’ प्रत्यय वरून ‘गोमत्’ असा शब्द सिद्ध झाल्यावर, त्याचे
टिपणो नुमागमाची सिद्धि होते. (‘सुप आत्मनः क्यच्’ सू० २६५७ ह्या सूत्राने
‘गोमत्’ शब्दाला ‘क्यच्’ प्रत्यय केल्यास, ‘गोमन्तमात्मनः इच्छति = गोमत्यति
अमे रूप सिद्ध होतें. ‘सनाद्यन्ता धातवः’ सू० २३०४ ह्या सूत्रानें, ‘क्यच्’ प्रत्यया-
न्ताला धातुसंज्ञा प्राप्त होते; कारण, ‘क्यच्’ सनादिमध्यं पठित आहे. ‘गोमत्’ ह्या
क्यन्त धातूहून ‘बिप् च’ सू० २९८३ ह्या सूत्रानें ‘बिप्’ प्रत्यय केल्यास आर्धधातुक

'विप्' प्रत्यय पुढे अवस्थामुळे, 'गोमत्' झालील 'व' चा 'परप ह्रस्वः' सू० २६११ व 'अगो लोपः' सू. २३०८ ह्या सूत्रांनी लोप होऊन, व तमेव 'विप्स्व' चा 'विष्णुत्व' सू० ३७५ ह्या सूत्राने लोप होऊन, 'गोमत्' असे रूप मिळू होते. नंतर 'गोमत्+म्' असा स्थितान्त, 'सु' प्रत्यय पुढे अवस्थामुळे 'अरमन्ताम् चाध्रान्तः' सू. ४२५ ह्यांत उक्तादीर्घ पश्च, नंतर 'उगिदचा' सू० ३६१ ह्यांत नुमागम करून, व 'इडङाद्यभ्यः' सू० २५२ ह्यांत सुलोप करून, व 'स्योमास्तस्य लोप.' सू० ५४ ह्यांत अन्त्य तसाराचा लोप करून, 'गोमत्' असे रूप मिळू होते. आतां येथे अशी शंका उत्पन्न होते की, 'गोमत्+म्' असा स्थितान्त, 'गोमत्' हा वाद 'विप्'-प्रत्ययान्त अवस्थामुळे, 'सनाद्यन्ता धात्वः' सू० २३०४ ह्या सूत्रान्यर्थे तो धातुसंज्ञक आहे; मग त्याला 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' सू० ३६१ ह्या सूत्राने नुमागम पसा व्हावा ? ह्या शंकेचे उत्तर ही परिभाषा देते. व ते उत्तर हें आहे की, जरी सांप्रतकाली 'सु' प्रत्यय लावतेवेळी 'गोमत्' वाद 'विप्' प्रत्ययान्त अवस्थामुळे, धातुसंज्ञक आहे व त्याला 'अधातु' मानतां येत नाही तरी, 'वपच्, विप्' प्रत्यय हांच्यापूर्वी, 'रावो विद्यन्ते यन्' असा 'मत्तु' प्रत्ययान्त 'गोमत्' वाद अधातु होता, व त्या शब्दाच्या या पूर्वसालि 'अधातु' संज्ञेचा आश्रय करून व त्यायोगाने त्याला 'अधातु' असे मानून नुमागम पसारा म्हणूनच बालमनोरमंत असे म्हटलें आहे कीं, 'व्यञ्जाचारविशेषपश्चान्तर धातुर्वि स्यापि वषट्कारान्तत्वे, पूर्वमधातु-त्वमत्याद्युम् निर्वाधः' पहा बालमनोरमा द्वितीयाध्यायि पान १९६ निम्न्येक वैधाकरण असे म्हणतात कीं ही परिभाषा 'कारवहेरदत्तस्य गृहम्' या लौकिकन्यायाच्या आधारावर रचली आहे, व विग्रहमेंत त्या न्यायाचे त्याही दिव्याप्रमाणे वर्णन केले आहे, 'लोकं यथा देवस्त्रीवगृहोपरितनकाशोऽप्यनं कारवदिति स्ववहारो यथा वा केन, चिदेरदत्तेन स्त्रीवगृहे विरतिऽन्येन मतिरेऽपि देरदत्तगृहमिति स्ववहारस्तथा शास्त्रेऽपि तावत्भावे भूतपूर्वगत्या तस्यवहार इति लोकन्यायमिद्वेद्यम् ।'-म्हणजे देरदत्ताच्या घरावर जरी आतां वायळे बसत नाहीत तरी त्या घरावर पूर्वी वायळे बसून होते म्हणून पूर्वकालीन वस्तुस्थितीचा आश्रय करून त्या घराला 'कारवहेरदत्तस्य गृहम्' असे म्हणतात किंवा देवदत्ताने आपले स्वय.धे घर दुसऱ्याम विहून टाकले तरी ते घर पूर्वी देवदत्ताचे असल्यामुळे, देवदत्ताचे घर असे लौकिक स्ववहारांत म्हणण्याचा प्रचार आहे त्याचप्रमाणे व्याकरणशास्त्रांत देखील पूर्वकालीन वस्तुस्थितीचा आश्रय करून, सद्य स्थिति भिन्न असली तरी, तसा ('पूर्वस्थित्यनु रूप') स्ववहार केला जातो असा शीतीने ही परिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध आहे.) 'नामि' ६-३-६ इत्यादि सूत्रांवरिल भाष्यांत ही परिभाषा पटिन केली आहे.

परिभाषा ७८

(' अनेकमन्यपदार्थे ' सू० ८३० अमे सूत्र असल्यामुळे, बहुव्रीहिसमासानें केवळ अन्यपदार्थांचेंच ग्रहण होईल व समासांतील अवयवांचें ग्रहण होणार नाहीं. पण तसें झाल्यास, ' सर्वादीनि सर्वनामानि ' सू० २१३ या स्थली ' सर्व ' शब्दास सर्वनामसंज्ञा न होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टळावी म्हणून ही परिभाषा सांगतात.)

बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि ॥ ७८ ॥

“ सूत्रांत बहुव्रीहिसमास वापरला असल्यास, कोठें कोठें त्या समासानें त्या समासांतील अवयवांचें देखील ग्रहण होतें ”

अपिनाऽतद्गुणसंविज्ञानम् । तेषां गुणानामवयवपदार्थानां संविज्ञानं विशेष्यान्वयित्यमिति तदर्थः ॥

या परिभाषेत ' अपि ' हा शब्द वापरला असल्यामुळे, अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिचें देखील ग्रहण होतें—म्हणजे कोठें कोठें बहुव्रीहिसमासानें त्याचा विशेष्य जो अन्यपदार्थ त्याचेंच ग्रहण होतें व समासांतील अवयवांचें ग्रहण होत नाहीं. समासाचे गुण—म्हणजे अवयव—जेथें विशेष्यामध्यें—म्हणजे अन्यपदार्थांमध्यें—अन्वित असतात त्याला तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि म्हणतात. (व जेथें समासांतील अवयव विशेष्यांत अन्वित नसतात त्याला अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि म्हणतात.)

यत्र समवायसंबन्धेन संबन्धन्यन्यपदार्थस्तत्र प्रायस्तिद्गुणसंविज्ञानम् । अन्यत्र प्रायोऽन्यत् ॥ लम्बकर्णचित्रगू उदाहरणे । सर्वादीनि जक्षित्याद्य इति चोदाहरणे । सर्वनामसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ७८ ॥

(या पंक्तीतील ' समवाय ' हा शब्द संयोगाचें उपलक्षण आहे. म्हणून या पंक्तीचा अर्थ असा करावा कीं) जेथें बहुव्रीहिसमासाचा विशेष्य जो अन्यपदार्थ व त्या समासाचे अवयव या दोहोंमध्यें समवायसंबंध किंवा संयोगसंबंध असतो तशा ठिकाणीं बहुव्रीहिसमास बहुधा तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि असतो. इतर स्थलीं—म्हणजे जेथें अन्यपदार्थ व बहुव्रीहिसमासाचे अवयव या दोहोंत समवायसंबंध किंवा संयोगसंबंध नसून इतर प्रकारचा संबंध असतो तशा ठिकाणीं—बहुव्रीहिसमास बहुधा अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि असतो. (' लम्बकर्णमानय ' या उदाहरणांत लांबकान्या पुरपाचा त्याच्या कानांशी समवायसंबंध आहे; म्हणून या स्थलीं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमास होतो, व जसा लांबकान्या पुरपाचा आनयनक्रियेंत अन्वय होतो त्याचप्रमाणें त्याच्या कानांचाहि त्या क्रियेंत अन्वय होतो—म्हणजे लांबकान्या पुरुष त्याच्या कानांसह आणला जातो. त्याचे स्थान त्याचे ठिकाणी समवायसंबंधानें अन्वित असल्यामुळे त्याला त्याच्या

परिभाषा ७९

ननु वद सुपि क्यप् चेति चेनानुकृष्टस्य यतो भुवो भावे इत्यत्राप्य-
नुवृत्तिः स्यादत आह—

‘ वद सुपि क्यप् च ’ सू० २८५४ द्या सूत्रात् चकाराने अनुकृष्ट केलेल्या (भोदून जवळ आणलेल्या) ‘यत्’ द्या प्रत्ययाची ‘भुवो भावे’या उत्तरसूत्रात अनुवृत्ति होण्याचा प्रसङ्ग येतो (अचो यत्’ सू २८४२ द्या सूत्रातून, ‘यत्’ हा प्रत्यय, ‘वद सुपि क्यप् च’ सू० २८५४ द्या सूत्रात, चकाराने अनुकृष्ट केला आहे त्यामुळ ‘वद्’ धातूला ‘क्यप्’ व ‘यत्’ प्रत्यय होतात असा सूत्रार्थ होतो ‘भुवो भावे’ सू० २८५५ ह सूत्र ‘वद सुपि क्यप् च’ द्या सूत्राच्या लगाच पुढचें सूत्र आहे द्या सूत्रात ‘वद सुपि क्यप् च’ द्या सूत्रातून जशी ‘क्यप्’ ची अनुवृत्ति होते तशीच, पूर्वसूत्रांत चकाराने अनुकृष्ट केलेल्या ‘यत्’ प्रत्ययाची देखील अनुवृत्ति होण्याची आपत्ति येते तसें न व्हावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

चानुकृष्ट नोत्तरत्र ॥ ७९ ॥

“ पूर्वसूत्रातून उत्तरसूत्रात चकाराने अनुकृष्ट केलेल्या पदाचा अनुवृत्ति, त्या उत्तरसूत्राच्या पुढील सूत्रात, होत नाही ”

(ही परिभाषा असल्यामुळ ‘भुवो भावे’ द्या सूत्रात ‘यत्’ प्रत्ययाची अनुवृत्ति होत नाही)

णमुल्यनुवर्तमानेऽव्ययेऽयथाभिप्रेतेति सूत्रे पुनर्णमुल्प्रहणमस्या ज्ञाप-
कम् । अन्यथा क्त्वा चेति वदेत् । तद्धि उत्तरत्रोभयोः सम्बन्धार्थम् ।

‘ स्वादुमि णमुल् ’ सू० ३३४७ द्या पूर्वसूत्रातून ‘अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृत्र क्त्वाणमुलौ’ सू० ३३८१ द्या उत्तरसूत्रात ‘णमुल्’ चा अनुवृत्ति होत असून देखील, त्या उत्तरसूत्रात पुन्हा ‘णमुल्’ चें प्रहण केलें आहे, ते द्या परिभाषेचें ज्ञापक आहे. ही परिभाषा नसती तर, ‘क्त्वा च’ असें म्हटल असतें (पण ‘क्त्वा च’ असें म्हटलें असत तर ही परिभाषा अमरशामुळें, ‘तिर्यच्यपवर्गे’ सू० ३३८२ द्या उत्तरसूत्रात ‘णमुल्’ ची अनुवृत्ति झाली नसती, केवळ क्त्वाची अनुवृत्ति झाली असती) दाहोंचीहि—म्हणजे ‘क्त्वा’ व ‘णमुल्’ द्याची ‘तिर्यच्यपवर्गे’ द्या उत्तरसूत्रात अनुवृत्ति व्हावी म्हणून, ‘क्त्वाणमुलौ’ असें म्हटलें आहे; आणि ‘णमुल्’ चें पुन्हा प्रहण केलें आहे (व असा रीतीन केलेल ‘णमुल्’ चें प्रहण द्या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें)

उदाहरणानि स्फुटानि । इदमनित्यम् । अत एव तृतीया च होरि-
त्यत्र चानुवृत्त्या अपि द्वितीयाया अन्तरान्तरेणेत्यत्र सम्बन्धः ।

ह्या परिभाषेचा वाटल तेवढी उदाहरणे (अष्टाध्यायीत) सांपडतात. ही परिभाषा अनिश्च आहे, आणि म्हणूनच, ('कर्मणि द्वितीया' सू० ५३० ह्या सूत्रांतून) 'वृत्तीया च होऽलन्दसि' सू० ३३९४ ह्या सूत्रांत 'द्वितीया' हे पद चकाराने अनुकृष्ट झालेले अपून देखील 'अन्तरान्तरेण युक्ते' सू० ५४५ ह्या उत्तरसूत्रात अनुवृत्त झाले आहे. (ही परिभाषा नित्य असती तर चकाराने अनुकृष्ट केलेले 'द्वितीया' हे पद उत्तरसूत्रांत अनुवृत्त व्हावयास नको होतें.)

लुटि च कल्प इति सूत्रस्थेनानुवृत्त्यर्थकसकलचकारप्रत्याख्यानाने विरुद्धेयम् । व्याख्यानादेवानुवृत्तिनिवृत्त्योर्निर्वाह इति तदाशयः ॥ कुलिजाल्लुक्खौ चेति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धा च । तत्र हि द्विगोः एङ्चेति सूत्रात् एनस्तत्र चेनाप्यनुकृष्टस्य खौऽन्यतरस्यामित्यस्य चानुवृत्ति स्वीकृत्य लुक्खौ चेति भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥ ७९ ॥

लुटि च कल्पः'-१-३-९३ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत (पूर्वसूत्रांतून उत्तरसूत्रांत) अनुवृत्ति व्हावी ह्या हेतूने टिफ्टिकाणीं सूत्रांत वापरलेल्या सर्व 'च' शब्दांचें भाष्यकारांनी प्रत्याख्यान केलें आहे. त्यामुळे ही परिभाषा भाष्यविरुद्ध ठरते. त्या भाष्याचा आशय हा आहे कीं, (पूर्वसूत्रांतून उत्तरसूत्रांत पदाची) अनुवृत्ति करावी किंवा अनुवृत्ति न करतां निवृत्ति करावी हें व्याख्यानावरूनच ठरवायें. (ही परिभाषा अनिश्च मानली असल्यामुळे ती कोणत्या सूत्राच्या विषयात नित्य मानावी व कोणत्या सूत्राच्या विषयात अनित्य मानावी ही अडचण स्पष्ट उदस्थित होणार, व त्या अडचणीच निवारण करण्याकरिता, अखेरीस व्याख्यानाचाच आशय केला पाहिजे. म्हणून ही परिभाषा असण्याची काहीच गरज नाही, व 'स्वरितेनाधिकः कारः' या भाष्यमिहान्तान्वये, ज्याची अनुवृत्ति करणें आहे तें पद स्वरित केल्यावर सर्व अडचणी दूर होतात. असें केल्याने पाणिनीय सूत्रांत अमकेला चकार व्यर्थ ठरल हें खरें आहे पण तो केवळ अट्टाथप्रयोजनक आहे असें मानावें.) त्याचप्रमाणे 'कुलिजाल्लुक्खौ च' ५-१-५५ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्याहि विरुद्ध ही परिभाषा आहे. कारण त्या सूत्रांत 'द्विगोः एङ्' सू० १७२० ह्या पूर्वसूत्रांतून 'एन्' ची अनुवृत्ति भाष्यकारांनी केली आहे, व तसच 'द्विगोः एङ्' ह्या सूत्रातील चकारानें 'आटकाचितवाशा-खौऽन्यतरस्याम्' सू० १७१९ ह्या पूर्वसूत्रांतून अनुकृष्ट केलेल्या 'खौऽन्यतरस्याम्' ह्या पदाची देखील अनुवृत्ति 'कुलिजात् लुक्खौ च' सू० १७२१ ह्या सूत्रांत केली आहे. (व अशा तऱ्हेने 'एन्' व 'खौऽन्यतरस्याम्' ह्या दोघांचीहि अनुवृत्ति 'कुलिजात् लुक्खौ च' ह्या सूत्रात करून, त्या सूत्रांत असलेल्या 'लुक्खौ च' ह्या शब्दांचें प्रत्याख्यान केलें आहे.—(म्हणजे 'कुलिजात्' एवढेंच सूत्र पुढें आहे असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. ही परिभाषा भाष्यकारांस मान्य

असती तर त्यांनीं असे केले नवने. सारास, प्रकृतपरिभाषा, भाष्यविद्द अम-
ल्यामुळे, स्वीकारार्ह नाही.)

परिभाषा ८०

नन्वनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते नद्द्वयजनादेर्व्यञ्जनान्नाच्च न
प्राप्नोतीत्यत आह—

अनुदात्तादि किंवा अन्तोदात्त शब्दानंतर कांहीं कार्य करणे सूत्रांत सांगितले
असल्यास, जेथे व्यञ्जनादि किंवा व्यञ्जानान्त शब्द असेल तेथें, सूत्रांत सांगितलेलें
कार्य होऊं नये असा प्रसङ्ग येईल (तो न यावा) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ८० ॥

“ जेथें सूत्रांत स्वरांला उद्देशून कांहीं कार्य सांगितले असेल तशा टिपाणीं
व्यञ्जन नाहीच अस समजावें. ”

स्वरोद्देश्यके विधावित्यर्थः ॥ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूपम-
न्थिष्विति सूत्रे पृथिव्यादिपर्युदात्तोऽस्या ज्ञापकः । अन्यथा पृथिव्यादीना-
मनुदात्तादित्वाभावादप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ धर्मिग्राहकमानादेच च
स्वरोद्देश्यकविधिविषयमिदम् ।

‘ ज्या सूत्रांत स्वरांला उद्देशून कांहीं कार्य सांगितले आहे तेथें’ असा या परिभाषेतील
‘स्वरविधौ’ ह्या शब्दाचा अर्थ आहे ‘ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूपमन्थिषु’ सू०
३८७६ ह्या (‘ देवताद्वन्द्वात्, पृथिव्यादि शब्द खेरीज करून उत्तरपद अनुदात्तादि
असल्यास दोन्ही पदांना प्रकृतिस्वर होत नाही’ असा अर्थ सांगणाऱ्या) सूत्रां-
तील ‘ अपृथिवीरुद्रपूपमन्थिषु’ हा पृथिव्यादि शब्दाचा पर्युदास ह्या परिभाषेचा
ज्ञापक आहे. (या पर्युदासात निर्दिष्ट असलेली ‘ पृथिवी, रुद्र, पूपन् मन्थिन्’ हीं
सर्व प्रातिपदिकें ‘ फियोऽन्त उदात्त ’ फिद् सू० १ या सूत्रान्वये अन्तोदात्त असल्या-
मुळें, ‘ अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ सू० ३६५० या सूत्रान्वये अनुदात्तादि आहेत) ही
परिभाषा न मानल्यास, पृथिव्यादीकांचा पर्युदास व्यर्थ ठरेल, कारण पर्युदासांत अस-
लेले ‘ पृथिवी’ इत्यादि सर्व शब्द व्यञ्जनादि असल्यामुळे, अनुदात्तादि मानले जाऊं
शकणारच नाहीत, व त्यामुळें ‘नोत्तरपदे’ हें सूत्र तशा स्थली लागूच पडणार नाही.
(पण पर्युदास सांगितला असल्यामुळे, हें स्पष्ट होतें की, स्वरविधांत व्यञ्जन नाही
असे समजलें पाहिजे, व अशा रीतीनें हा पर्युदास ह्या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.)
ह्या परिभाषेचा ज्ञापक जो पर्युदास वर सांगितला आहे त्यावरून हें देखील सिद्ध होतें

की, ही परिभाषा स्वराला उद्देशून ज्या सूत्रांत कोणते कार्य सांगितलें आहे तशाच सूत्रांना लागू पडते. (केवळ स्वरविधायक—म्हणजे अमुक स्वर व्हावा एवढ्याच सांगणांर—सूत्र असल्यास तशा सूत्राला ही परिभाषा लागत नाही.)

अत एव शतुरनुमो नद्यजादी अचः कर्तृयकीत्यादावजादी अच इत्यादेश्वारितार्थम् ।

(स्वराला उद्देशून जेथे कार्य सांगितलें आहे तेथेंच ही परिभाषा लागू पडते असा नियम आहे,) म्हणूनच, ' शतुरनुमो नद्यजादी ' सू० ३७१९ व ' अचः कर्तृयकी ' सू० ३६७८ इत्यादि सूत्रांत ' अजादी ' व ' अचः ' हे शब्द चरितार्थ ठरतात. (' शतुरनुमो नद्यजादी ' व ' अचः कर्तृयकी ' हीं दोन्हीं सूत्रें केवळ स्वरविधायक सूत्रें आहेत स्वराला उद्देशून—म्हणजे उद्देश्यकोटींत स्वराचा अनुवाद करून—कार्य सांगणांरीं हीं सूत्रें नाहींत. त्यामुळें ह्या सूत्रांना ही परिभाषा लागू पडत नाहीं; आणि म्हणूनच, ' अजादि ' व ' अचः ' हे शब्द पाणिनीला मुद्दाम वरील सूत्रांत घालावे लागलें; व ते शब्द घातले असल्यामुळें, असा अर्थ होतों की, अजादि ' शस् ' रिभाषीला उदात्त स्वर होतो, व तसेंच अजन्त धातूपुढे ' कर्तृि यद् ' प्रत्यय असल्यास, त्या धातूला आद्युदात्त स्वर होतो, अशा केवळ स्वरविधायक सूत्रांना ही परिभाषा लागू पडली असती तर ' अजादि ' ' अचः ' हे शब्द सूत्रांत घालण्याचें कोणत्या कारण नव्हतें; कारण, ह्या परिभाषेप्रमाणें ' व्यञ्जनमविद्यमानवन् ' असें मानल्यास, प्रत्येक विभक्तिप्रत्यय अजादि व प्रत्येक धातु अजन्त मानली गेली असती. तसें न व्हावें म्हणून ही परिभाषा केवळ स्वरविधायक सूत्रांस लाविली जात नाहीं, व त्यामुळें ' अजादी ' व ' अचः ' हे शब्द चरितार्थ ठरतात.)

अत एव राजवनीत्यादी नलोपस्यासिद्धत्वादन्यतोऽशब्दत्वाद्नतोऽवत्या इति स्वरो न उदभिवात्वानित्यत्र ह्रस्वनुद्भ्यामिति मतुउदात्तत्वं च नेत्याफरः ॥

(केवळ स्वरविधायक सूत्रांस ही परिभाषा लागत नाहीं) म्हणूनच, भाष्यात असें म्हटलें आहे कीं, ' राजवती ' इत्यादि स्थली, (' न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ' सू० २३४ ह्या असिद्धकाण्डीतील सूत्रानें होणारा) नलोप असिद्ध असल्यामुळें, ' राजवती ' हा शब्द ' अवत्यन्त ' समजतां येत नाहीं, व त्यामुळें ' अन्तोऽवत्याः ' सू० ३७०६ ह्या सूत्रानें होणारा अन्तोदात्त स्वर त्या शब्दास होत नाहीं. (' अन्तोऽवत्याः ' हें केवळ स्वरविधायक सूत्र आहे. त्या सूत्रास जर ही परिभाषा लागू पडली असती तर, ' राजवती ' हातील ' न् ' लोप जरी असिद्ध आहे व तो झालाच नाहीं असें मानलें पाहिजे तरी, ह्या परिभाषेप्रमाणें, ' न् ' हें व्यञ्जन ' राजवती ' ह्या शब्दास नाहींच असें समजून, ' राजवती ' हा शब्द अवत्यन्त शब्द आहे असें मानतां आलें असें, व ' अन्तोऽवत्याः ' ह्या सूत्रान्वये अन्तोदात्त स्वर प्राप्त झाला असेना,) तसेंच सांगतां

असोहि सांगितले आहे की, ' उदश्वित्वात् ' ह्या स्थली, ' ंहस्वनुद्भ्यां मत्तुप् ' सू० ३७२२ ह्या सूत्रान्वये, मत्तुपाला उदात्त स्वर होत नाही. (' ंहस्वनुद्भ्यां मत्तुप् ' हे केवळ स्वरविधायक सूत्र असल्यामुळे, त्याला ही परिभाषा लागत नाही. त्यामुळे, ' उदश्वित् ' येथील अन्त्य स्वर नाही व ंहस्वान्तांनंतर ' मत्तुप् ' आहे असे मानता येत नाही, व मत्तुपाला उदात्त स्वर करिता येत नाही, आणि ' अनुदात्तौ सुप्तिनौ ' सू० ३७०९ ह्या सूत्रान्वयं अप्यगरे त्याचे अनुदात्तत्व कायम राहते)

स्पष्टं चेद्दं समासस्येति सूत्रे भाष्ये ॥ उच्चैरुदात्त इति सूत्रे कैयटस्त्वि-
यमनावद्यकी समभिव्याहनात्तुपरस्येण हलोऽप्युदात्तादिवदवभासान्नुप-
पत्तेरित्याह । तत्र भाष्येऽपि ध्वनितमेतत् ॥ ८० ॥

वर जें सांगितलें आहे तें सर्व ' समासस्य ' ६१-२०३ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत स्पष्टपणे सांगितलें आहे. परंतु ' उच्चैरुदात्तः ' १२-३९ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तींत कैयटानें असें म्हटलें आहे कीं, ही परिभाषा मानण्याचे कांहीं कारण नाही; कारण व्यञ्जनाशेषर जो अच् उच्चारला जातो त्या अघाच्या स्वरांनं तें व्यञ्जन (वषाडुमुमाजवळ ठेंवलेला स्फटिक जसा उपरक होतो त्याप्रमाणे) उपरक होत असल्यामुळे, उपपत्ति लागते (ह्यागत्रे त्या व्यञ्जनाचे टिकाणीं देखील तो स्वर भासमान होत असल्यामुळे, अनुदात्तादि, अन्तोदात्त ह्या सजा हलादि हलन्त शब्दांस देखील लागू पडतात, व अशा रीतीनें ही परिभाषा नसून देखील काम भागत) त्या सजावरील भाषात देखील हें ध्वनित केलें आहे.

परिभाषा ८१

नन्वेवमागे राजदृपदित्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तत्व प्रकाराकारस्य
न स्यादत आह—

मागील परिभाषा स्वीकारली तरी, ' राजदृपद् ' इत्यादि स्थली, ' समासस्य ' सू० ३७३४ ह्या सूत्रान्वये ' प ' यांतील अशराला अन्तोदात्तत्वाची प्राप्ति होऊं शकणार नाही. (' समासस्य अन्तः उदात्तः स्यात् ' असा ' समासस्य ' ह्या सूत्राचा अर्थ आहे ' राजः दृपद् राजदृपद् ' ह्या तत्पुरुष समासांत, ' दृ ' हा अन्त्यवर्ण असल्यामुळे तो उदात्त होईल. ' दृ ' च्या लगेच मागे असल्या ' प ' तील अशर अन्त्यवर्ण नसल्यामुळे, तो उदात्त होऊं शकणार नाही. तसे न व्हावें,) म्हणून ही परिभाषा सांगतात:—

हलस्वरमासौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ८१ ॥

“ व्यञ्जनात् स्वराची प्राप्ति झाली असता, ते व्यञ्जन नाहींच असं समजावें ”

(व्यञ्जनात् प्राप्त झालेला स्वर त्याच्या लॅगंच पूर्वी किंवा पुढे असणाऱ्या अचास होतो. ही परिभाषा असल्यामुळे, इकार उदात्त न होता, त्याच्या पूर्वी असलेल्या ‘प’ मधील ‘क्ष’ उदात्त होतो.)

अस्याश्च यतोऽनाव इति सूत्रेऽनौप्रतिषेधो ज्ञापकः । नाप्यमित्यत्रादिर्नकारो न स्वरयोभ्यो यञ्चाकारस्तद्योभ्यो नासावादिरिति स प्रतिषेधोऽनर्थकः ॥ न चादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरनमाच्छ्रुणोऽस्त्विति याच्यम् । तथा सति निमित्तभूतद्वयत्वस्य दिनाशादुपजीव्यधिरोधेनाद्युदात्तत्वाप्रतिरेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ स्पष्टा चेयं समासस्येति सूत्रे भाष्ये ॥ ८१ ॥

‘ यतोऽनावः ’ सू० ३७०१ ह्या सूत्रातील ‘ अनावः ’ हा प्रतिषेध ह्या परिभाषेचा ज्ञापक आहे. (‘ नौ ’ शब्दानें ‘ यत् ’ प्रत्ययान्त रूप खेरीज करून, इतर ‘ यत् ’ प्रत्ययान्त शब्दक शब्दाचा आदि उदात्त होतो असा ‘ यतोऽनावः ’ ह्या सूत्राचा अर्थ आहे ‘ नाव्यम् ’ हा शब्द ‘ यत् ’ प्रत्ययान्त आहे. ‘ तार्यम् ’ ह्या अर्थात, ‘ नौ ’ शब्दाला ‘ नौवयोधर्म ’ सू० १६४३ ह्या सूत्रानें ‘ यत् ’ प्रत्यय होतो, व ‘ वान्तो यि प्रत्यये ’ सू० ६३ ह्या सूत्रानें, ‘ नौ ’ चें जागीं ‘ आव् ’ असा आदेश होऊन ‘ नावा तार्यम् नाव्यम् ’ असें शब्दक ‘ यत् ’ प्रत्ययान्त रूप होतें. ‘ अनावः ’ असा प्रतिषेध असल्यामुळे, ‘ नाव्यम् ’ ह्यातील आद्यत् उदात्त होत नाहीं. हा प्रतिषेध ह्या परिभाषेचा ज्ञापक कसा आहे हें आता प्रत्यक्ष सांगतात.) ‘ नाव्यम् ’ ह्यात आदिवर्ण ‘ न् ’ आहे. तो हल् असल्यामुळे, स्वर पावण्यालायक नाहीं. त्यापुढील आकार स्वर पावण्यालायक आहे. पण तो आदिवर्ण नाहीं. (न्यामुळें म्याला उदात्त स्वराची प्राप्तिच नाहीं.) म्हणून ‘ अनावः ’ हा प्रतिषेध व्यर्थ ठरतो. (परंतु ही परिभाषा असल्यामुळे तो चरितार्थ ठरतो. ह्या परिभाषेच्या अन्वये, ‘ नाव्यम् ’ येथील आकाराला उदात्त स्वर झाला असता; तो न व्हावा म्हणून, ‘ अनावः ’ हा प्रतिषेध सूत्रात केला आहे, व अशा रीतीनें तो ह्या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो. आता, शंकाकार अशी शंका उपस्थित करतो कीं, ‘ अनावः ’ हा प्रतिषेध, इतर रीतीनें चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, ह्या परिभाषेचा ज्ञापक मानता येत नाहीं; व त्या प्रतिषेधाचा इतर रीतीनें साबळता दाखविण्याच्या हेतुनें शंकाकार असं म्हणतो कीं, सूत्रात ‘ अनावः ’ असा प्रतिषेध जर नसता व ‘ यत् ’ एवढेंच सूत्र केलें असतं तर, त्या सूत्रानें ‘ नाव्य ’ येथील) आदि नकाराचे जागीं स्थानसाम्यानें अत्यन्त सद्दश असा उदात्तस्वरयुक्त अक्षरूपी लकार वा वर्ण. नंतराचा आदेश करणाऱ्याची आपत्ति आली असती (कारण ‘ लतुलसाना दन्ता ’ ह्यानें लकार व तवर्ग ह्यांचें स्थानसाम्य सांगितलें आहे ती आपत्ति टाळण्यासाठी ‘ अनावः ’ हा प्रतिषेध केला आहे आणि तो अशा रीतीनें चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, ह्या परिभाषेचा ज्ञापक मानता येत नाहीं, असं शंकाकाराचें म्हणणे आहे पण) हें म्हणणें बरो

वर नाही. कारण नकाराचें जागी ' लृ ' असा आदेश केल्यास उदात्तस्वर होण्याचें निमित्त जें व्यञ्जकत्व त्याचा नाश होईल व ' उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वम् ' या न्यायान्वयें उदात्तस्वराची प्राप्तीच होणार आहे (कारण ' नृ ' चें जागी ' लृ ' असा आदेश केल्यास, ' नाव्य ' हा व्यञ्जक शब्द व्यञ्जक होणार व आद्युदात्तस्वर प्राप्तीचें व्यञ्जरूपी निमित्त अशा रीतीनें नष्ट झाल्यामुळे, ' नाव्य ' ह्या स्थळीं आद्युदात्त स्वराची प्राप्तीच होणार नाही. म्हणून प्रतिषेध व्यर्थ ठरणार; पण ही परिभाषा असल्यामुळे, तो चरितार्थ ठरतो. आतां, कोणी असें म्हणेल कीं, ' तीन ' ह्या संस्थेन ' देन ' ही संस्था अंतर्भूत असल्यामुळे, ' नाव्य ' हा शब्द व्यञ्जक झाला तरी, तो व्यञ्जक मानता येतो, पण हें म्हणणें बरोबर नाही. कारण ' उत्तरा संख्या पूर्वा संख्यां बाधते ' असा न्याय आहे. ज्याला तीन मुलगे आहेत त्याला दोन मुलगे आहेत असें ज्याप्रमाणें म्हणतां येत नाही त्याचप्रमाणें, व्यञ्जक शब्दाला व्यञ्जक म्हणतां येत नाही,) ह्या संस्थेनें इतर ग्रन्थांत विस्तृत विवेचन केलें आहे. 'समासस्य'-६-१-२२३ ह्या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा पठित केली आहे.

परिभाषा ८२ व ८३

ननु पूरणगुणेति निषेधस्तव्यत्यपि स्यात् । दिव औदित्यौत्वं दिवेः
क्वियपि स्यात् । तथा यतोऽनाव इति स्वरो ण्यत्यपि स्यात् । ऋदृशोऽङि
गुण इति चड्यपि स्यादत आह—

' पूरणगुणमुद्दिताथसद्व्ययतथ्यसमानाधिकरणेन ' सू० ७०५ ह्या सूत्रांत ' तव्य ' प्रत्ययान्त शब्दाचा पर्यायी समास होत नाही, असा जो निषेध सांगितला आहे तो ' तव्यत् ' प्रत्ययास देखील लागेल; (' तव्यत् ' प्रत्ययान्त ' कर्तव्य ' शब्दाचा पर्यायी ' स्वस्य कर्तव्यम् स्वकर्तव्यम् ' असा समास होणार नाही) व तसेंच ' दिव औत् ' सू० ३३६ ह्या सूत्रानें, ' सु ' प्रत्यय पुढें अमता, ' दिव् ' ह्या शब्दाच्या अन्त्यवर्णाचे-म्हणजे वकाराचे-जागी होणारा ' औ ' हा आदेश, ' दिवु ' ह्या धातूस ' क्विप् ' प्रत्यय लागून होणाऱ्या ' दिव् ' शब्दाच्या अन्त्यवर्णाचे जागीं देखील होईल, आणि त्याचप्रमाणें ' यतोऽनावः ' सू० ३७०१ ह्या सूत्रानें व्यञ्जक ' यत् ' प्रत्ययान्त शब्दास होणारा आद्युदात्त स्वर ' ण्यत् ' प्रत्ययान्त व्यञ्जक शब्दाला देखील होईल; तसेंच ' ऋदृशोऽङि गुणः ' सू० २४०६ ह्या सूत्रानें, ' अङ् ' प्रत्यय पुढें असता, होणारा गुण, ' चङ् ' प्रत्यय पुढें आल्यास देखील, होईल. (तसें न व्हावें) म्हणून ह्या दोन परिभाषा सांगिततः—

निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धस्य ॥ ८२ ॥

तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ॥ ८३ ॥

(प न ८२) —“सूत्रान् अनुबन्धरहित दास्य उच्चारण असल्यास, त्याने अनुबन्धमहित त्या शब्दाचे ग्रहण होत नाही ”

(ही परिभाषा असल्यामुळे, 'तस्य' ह्या अनुबन्धरहित प्रत्ययाने 'तस्यत्' ह्या अनुबन्धमहित प्रत्ययाचे ग्रहण करिता येत नाही, 'तस्यत्' यथे 'त्' हा अनुबन्ध 'तित्' स्वर होण्याकरिता लावला आहे हे लक्षात ठेवावे तथेच 'दिव औत्' यथे 'दिव्' हे अनुबन्धमहित प्रातिपदिक असून त्याचा अर्थ 'स्वर्ग' असा आहे हा दास्य अनुबन्धरहित आहे पण 'दिवु' हा धातु उच्चारणानुबन्धमहित आहे, व तो अनुबन्ध 'उदितो वा' सू० ३३२८ ह्या सूत्रान्वये, 'कवा' प्रत्यय पुढे असता, विरल्येकरून इडागम होण्याकरिता लावला आहे. म्हणून 'दिन्' ह्या अनुबन्धरहित दासाने अनुबन्धमहित 'दिवु' धातूच्या 'शिप्' प्रत्ययान्त 'दिव्' ह्या रूपाचे, ही परिभाषा असल्यामुळे, ग्रहण होऊ शकत नाही त्यामुळे 'अक्ष+दिन्+शिप्+सु' ह्या स्थली, 'च्यो झट' सू० २५६१ ह्या सूत्राने ऊद् होऊन, 'अक्षरौ' अर्थ रूप होणे, 'दिव औत्' ह्या सूत्राने यत्तराचे जागी 'औ' असा आदेश होत नाही, व 'अक्षयौ' अर्थ रूप होत नाही)

(प न ८३) —“सूत्रात् पश्चाद् दास्य विशिष्ट अनुबन्ध लावून उच्चारण असल्यास, तशा दासाने, तो अनुबन्ध व त्या बरोबर इतर अनुबन्ध लावून उच्चारण त्या शब्दाचे ग्रहण होत नाही. ”

(ही परिभाषा असल्यामुळे, 'यत्' प्रत्ययाने 'ण्यत्' प्रत्ययाचे, व तथेच 'अद्' प्रत्ययाने 'चद्' प्रत्ययाचे ग्रहण होऊ शकत नाही 'यत्' प्रत्ययात 'त्' हा अनुबन्ध आहे. 'ण्यत्' प्रत्ययात 'त्' हा अनुबन्ध असून, 'ण्' देखील दुसरा अनुबन्ध आहे तथेच अद् प्रत्ययात 'द्' हा अनुबन्ध आहे, पण 'चद्' प्रत्ययात 'द्' हा अनुबन्ध असून, 'च्' देखील दुसरा अनुबन्ध आहे.)

वामदेवाद्द्वयद्द्वयाधिति सूत्रे ऽव्ययतोऽित्यमनयोर्नापि नम् । तदि ययतोश्चात्तर्ध इत्यन तयोरग्रहणार्थम् ॥ नञ्परस्य ययदन्तस्योत्तरप दस्यान्त उदात्त इति तर्धः । एव चावामदेव्येऽव्ययपूर्वपदप्रतिस्वर एव भवति ॥

'वामदेवान् इत्य्' सू० १२१० ह्या सूत्रान् मागितलेले 'इत्य्' व 'इव' हे प्रत्यय डित् केले आहेत त्याचे हे दिव्यकरण ह्या दोन्ही परिभाषांचे शापक आहे, हे प्रत्यय डित् केले आहेत ह्याचे कारण हे की, 'ययतोश्चात्तर्धे' सू० ३-९० ह्या सूत्रात सांगितलेल्या 'य' व 'यत्' प्रत्ययानी त्यांचे ग्रहण होऊ नये. 'ययतोश्चात्तर्धे' ह्या सूत्राचा अर्थ असा आहे की, नञ्परस्य पुढे असलेल्या 'य' प्रत्ययान्त व 'यत्' प्रत्ययान्त उत्तरपदाचा अन्त्य स्वर उदात्त होतो 'इव' व 'इत्य्' हे प्रत्यय डित् केले असल्यामुळे, ('वामदेवेन दष्टम् वामदेव्यम्, न वाम-

देव्यम् अवामदेव्यम् ' ह्या नञ् समासोतील ह्य प्रत्ययान्त ' वामदेव्य ' ह्या उत्तरपदातील अन्त्यस्वर उदात्त न होतां, ' तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया ' सू० ३७३६ या सूत्राने,) ' अवामदेव्य ' ह्या स्थलीं अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरच होता. (—ग्रहणजे ' नञ् = अ ' हा आद्यच् उदात्त होता. ह्या परिभाषा जर नसथ्या तर, ' अवामदेव्य ' ह्या स्थलीं, ' ययतोश्चातदर्धे ' हें सूत्र लागून अन्तोदात्त स्वर झाला असता. ती न व्हावा म्हणून, टिक्करण केलें आहे. वरील अर्थाचा श्लोक भाष्यांत दिला आहे:—

‘ सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययती द्विती ।

ग्रहणं मा तदर्धे भूदामदेव्यस्य नन्स्वरे ’ ॥

ह्या श्लोकाचा अर्थ असा आहे कीं, वामदेव शब्दाहून ' य ' ' यत् ' प्रत्यय केल्य तरी, ' यस्येति च ' सू० ३११ ह्या सूत्राने अकाराचा लोप होऊन ' वामदेव्य ' असें रूप सिद्ध होतेंच. मग पाणिनीने हे प्रत्यय सू० १२१० मध्ये द्वित् वां केले आहेत ? त्याचें कारण हें कीं, ' ययतोश्चातदर्धे ' ह्या सूत्रातील ' य ' व ' यत् ' प्रत्ययांनी त्यांचें ग्रहण न व्हावें व अन्तोदात्त स्वर न होतां, आद्युदात्त व्हावा.)

तन्मात्रानुबन्धकग्रहणे स चान्यश्चानुबन्धो यस्य तद्ग्रहणं नेत्यन्त्यार्थः ॥

प० नं० ८३ चा अर्थ असा आहे कीं, सूत्रांत एक किंवा अधिक अनुबन्धांनी युक्त असा शब्द उच्चारला असल्यास, त्या शब्दानें, त्या शब्दांत असलेल्या अनुबन्धांनी युक्त असून शिवाय इतर अनुबन्धांनी युक्त असणाऱ्या शब्दाचें, ग्रहण होत नाहीं.

एते च प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणे, दिव औदित्यादौ संचारितत्वात् ।

ह्या दोन्ही परिभाषा प्रत्ययांना व ससंच अप्रत्ययांना देखील लागू पडतात; कारण भाष्यकारांनी ' दिव औत् ' सू० ३३६ ह्या सूत्राचें ठिकाणीं त्यांचा उपयोग केला आहे. (अनुबन्धरहित ' दिव् ' हें प्रातिपदिक व अनुबन्धसहित ' दिवु ' धातूम ' क्षिप् ' प्रत्यय होऊन क्षिप्प्रत्ययान्त ' दिव् ' हे दोन्ही प्रत्यय नमून देखील, भाष्यकारांनी त्यांना प० ८२ लावली आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. ह्यावरून हें सिद्ध होतें कीं, अप्रत्ययांना देखील ह्या परिभाषा लागू पडतात.)

घर्णाग्रहणे चानयोत्प्रवृत्तिरिति स्पष्टमौड आप इत्यत्र भाष्ये ।

जेथें सूत्रांत केवळ घर्णाचें ग्रहण केलें आहे तशा ठिकाणीं ह्या परिभाषा लागू पडत नाहींत असें ' औट आपः ' ७-१-१८ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितलें आहे. ' औट् ' हातींल टफार अनुबन्ध नव्हे, व तो अनुबन्ध नसल्यामुळें, ' औट् ' म्हणजे ' औ ' घर्ण असें समजावें. कैयटानें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, ' औट् इति घर्णमात्रं निर्दिश्यते, टपरसर्वसंदेहायो नानुबन्धार्थः ' मारोरा ' औट् आपः ' ह्या

सूत्रात अशा रीतीने केवळ वर्णग्रहण केलें असल्यामुळे, ' आ ' ह्या वर्णानें जसे प्रथमाद्वियचनाच्या प्रत्ययाचें ग्रहण होतें तसेच द्वितीयाद्वियचनाच्या अनुबन्धसहित ' औट् ' प्रत्ययाचें देखील ग्रहण होतें वेंचें हे सांगणें जरूर आहे वीं, यांहीं तरी कार्ये व्हावें किंवा न व्हावें ह्या हेतूनें लावलेल्या ह्रस्वसंज्ञक वर्णास ' अनुबन्ध ' असें म्हणतात जसे-कित्येक प्रत्ययांना ' क् ' किंवा ' ह् ' हा अनुबन्ध लावला असतो. तो अनुबन्ध ह्या हेतूनें लावला असतो वीं, तसे किम् किंवा कित् प्रत्यय पुढें असल्यास ' सार्धधातुकार्धधातुकयो ' व ' पुगन्तलधूपधस्य च ' सू० २१६८ व २१८९ या सूत्रांनीं प्राप्त होणारा गुण, ' कृति च ' सू० २२१७ ह्या निषेधात्मक सूत्रान्वये होऊं नये. तसेच, कित्येक धातूना धातुपाटात ' ह् ' हा अनुबन्ध लावला आहे तो अशा परितो वीं, ' इदितो नुम् धातो ' सू० २२६२ ह्या सूत्रान्वये, तशा धातूना नुमागम व्हावा ' औट् ' ह्यातील डकार, कोणताहि कार्य होण्याकरिता किंवा कोणत्याहि कार्याचा निषेध होण्याकरिता लावला नसल्यामुळे, त्याला ' अनुबन्ध ' असें म्हणता येत नाही ' उपदेशे अन्य हल् इत्सञ्च स्यात् ' हें सांगणाऱ्या ' हलन्धम् ' सू० १ ह्या सूत्रान्वये तो ह्रस्वसंज्ञक वर्ण आहे. म्हणून ' औट् ' चादानें केवळ ' आ ' ह्या वर्णाचें ग्रहण होतें. ' औट् ' ही प्रथमेच्या व द्वितीयेच्या द्विवचनाच्या प्रत्ययाची पूर्वाचार्यांची संज्ञा आहे, व त्या सधेचा उपयोग ' औट आप ' ह्या सूत्रांत पाणिनीनें केला आहे)

धेनानुयन्धेन सानुबन्धकत्व द्वधनुयन्धकत्वादि चा तदनुच्चारणे पथैषा धर्मिप्राहफमानात्, तेन जदशासोरित्यत्र नैथेति निरनुबन्धकरवात्तद्धितशस एवात्र ग्रहण स्यादिति न शक्यम् ।

ह्या दोन परिभाषांचें जें ज्ञापक वर सांगितलें आहे त्यावरून हें सिद्ध होतें कीं, जेथें अनुबन्धरहित शब्दास एक किंवा अनेक अनुबन्ध लावल्यानें तो शब्द एकानुबन्धसहित किंवा अनेकानुबन्धसहित होतो तशाच टिप्पणी ह्या परिभाषा लागू पडतात असा नियम असल्यामुळे, ' जशसो शि ' सू० ३१२ ह्या सूत्रास प्रथम परिभाषा न. ८२ लागू शकत नाही, आणि त्यामुळे वरील सूत्रांत सांगितलेल्या ' शस ' प्रत्ययानें अनुबन्धरहित तद्धित ' शस् ' प्रत्ययाचेंच ग्रहण होऊ शकतें अशी भासा सुद्धीच उत्पन्न होऊ शकत नाही. (' शस् ' प्रत्यय दोन प्रकारचा आहे एक ' शस् ' प्रत्यय अनुबन्धरहित तद्धित प्रत्यय आहे, व दुसरा ' श् ' ह्या अनुबन्धानें युक्त असा द्वितीया विभक्तीच्या बहुवचनाचा ' शस् ' प्रत्यय आहे आतां कोणी असें म्हणत कीं, ' निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धस्य ' अशी परिभाषा असल्यामुळे, जेथें अनुबन्धरहित प्रत्ययाचें ग्रहण होऊ शकतें तेथें अनुबन्धसहित प्रत्ययाचें ग्रहण करू नये, आणि म्हणून, ' जशसो शि ' ह्या सूत्रांत सांगितलेल्या ' शस् ' प्रत्ययानें, अनुबन्धरहित तद्धित ' शस् ' प्रत्ययाचें ग्रहण होऊ शकत असल्यामुळे, अनुबन्धरहित द्वितीया विभक्तीच्या

यहुयचनाच्या 'शस्' प्रत्ययाचें ग्रहण करणें यशोवर नाही. पण ह्या संज्ञेत पांहीच अर्थ नाही; कारण तद्धित अनुबन्धरहित 'शस्' प्रत्यय असा नाही कीं ज्याच्या विभक्ति 'शस्' प्रत्ययांत असणारा 'श्' हा अनुबन्ध लावला अमता, त्याला विभक्ति- 'शस्' प्रत्ययाचें रूप प्राप्त होईल. 'श्' हा अनुबन्ध, अनुबन्धरहित तद्धित 'शस्' प्रत्ययास लावला असता, त्याचें 'शस्' असें रूप होईल. 'शस्' असें जें विभक्ति प्रत्ययाचें रूप आहे तसें रूप, त्या तद्धित प्रत्ययाला 'श्' हा अनुबन्ध लावल्यानें येत नसल्यामुळे, 'जशसो. शिः' ह्या सूत्रांतील 'शस्' प्रत्ययानें, तद्धित 'शस्' प्रत्ययाचें ग्रहण करिता येत नाही. दुसरें अर्धेहि येथें म्हणतां येईल कीं, 'जशसोः शिः' ह्या सूत्रांत 'जस्' ह्या विभक्तिप्रत्ययाबरोबर 'शस्' प्रत्यय उच्चारला असल्यामुळे, 'सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम्' ह्या न्यायानें, तद्धित 'शस्' प्रत्ययाचें ग्रहण न करिता, विभक्ति 'शस्' प्रत्ययाचेंच ग्रहण करणें योग्य आहे. ह्या वरील न्यायाचें यथे अवलंबन केलें नवून, प. नं ८२ चा आधार दिला आहे ह्याचें कारण भरवांत असें दिलें आहे कीं, वरील न्याय-प. नं. ११२-लौकिकसिद्ध असून, प. नं ८२ ही ज्ञापकसिद्ध आहे; व लौकिकन्यायसिद्ध परिभाषेपेक्षा ज्ञापकसिद्ध परिभाषा अधिक प्रबल असल्यामुळे ह्या ठिकाणीं प० नं० ८२ चा आधार दिला आहे)

एवमन्यान्यतरानुबन्धोच्चारणे एव । तेन वनो र चेत्यादौ ड्वनिप्-
कानिपोर्ग्रहणसिद्धिः ।

(ह्या परिभाषेच्या ज्ञापकावरून हें देखील सिद्ध होतें कीं,) प० नं० ८३ अशाच ठिकाणीं लागू पडते कीं, जेथें दोन पैकीं एक अनुबन्ध उच्चारला आहे. असें आहे म्हणूनच 'वनो र च' सू० ४५६ ह्या सूत्रांतील 'वन्' शब्दानें ड्वनिप्' व 'क्वनिप्' ह्या दोहोंचेहि ग्रहण होतें. ('वन्' असा स्वतंत्र अनुबन्धरहित प्रत्यय पाणिनीनें कोठेहि सांगितला नाही आणि म्हणूनच दीक्षितानीं 'वक्षिति ड्वनिप्कनिव्यनिपा सामान्यग्रहणम्' असें म्हटलें आहे. सारांश 'वनो र च' ह्या सूत्रांत, 'वन्' असा सामान्य उच्चार केला असल्यामुळे, ह्या ठिकाणीं प० नं० ८२ व ८३ लागू पडत नाहीत. 'वन्' असा निरनुबन्धक प्रत्यय पाणिनीनें सांगितला असता तर, प० नं० ८२ लागू पडती. 'वन्' ह्यात, 'ड्वनिप्' व 'क्वनिप्' ह्यांत असलेला कोणताहि अनुबन्ध नसल्यामुळे, प० नं० ८३ लागू पडत नाही, हें उघड आहे.)

एकानुबन्धकग्रहणे संभवतीति त्वर्थो न भाष्यादिसम्मत इत्यन्यत्र
विस्तरः ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥

(कित्येक वैयाकरणानीं प. नं. ८३ चा अर्थ असा केला आहे कीं,) 'सूत्रांत उच्चारलेल्या शब्दानें ज्या शब्दाला एक अनुबन्ध लागला आहे अशा शब्दाचें ग्रहण संभवत

‘णचः स्त्रियामञ्’ सू० ३२१६ द्या सूत्रांत असलेला ‘स्त्रियाम्’ हा शब्द द्या परिभाषेचा ज्ञापक आहे. जर ही परिभाषा नसती तर, ‘स्त्रियाम्’ हा शब्द वरील सूत्रांत घालण्याची कांहींच गरज नव्हती. कारण ‘कर्मव्यतिदारे णच् स्त्रियाम्’ सू० ३२१५ द्या सूत्रानें, खील्लिङ्गांतच ‘णच्’ प्रत्यय होत असतो. (तरी पण ‘णचः स्त्रियामञ्’ द्या सूत्रांत पुनः ‘स्त्रियाम्’ हा शब्द घातला आहे. द्यावरून हें सिद्ध होतें कीं, कोठें कोठें स्वार्थिक प्रत्यय लागल्यानंतर, प्रकृतीच्या लिङ्गांत फरक पडतो; तो फरक ‘अञ्’ प्रत्यय लागला असतां, न व्हावा, व प्रकृतीचें खील्लिङ्गरूप कायम राहावे म्हणून ‘स्त्रियाम्’ हा शब्द ‘णचः स्त्रियाम्’ द्या सूत्रांत घातला आहे, आणि अशा शीतीने तो शब्द द्या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.) ‘विभाषा सुपो बहुवपुरस्तानु’ ५-३-६८ द्या बहुप्रत्ययविधायकसूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा पणित केली आहे.

परिभाषा ८५

ननु सुपथी नगरीति युवोरनाकाविति सूत्रभाष्योदाहृत इनः स्त्रियामिति कस्यादत आह—

‘युवोरनाकौ’ ७-१-१ द्या सूत्रावरील भाष्यांत, ‘सुपथी नगरी’ असा प्रयोग आढळतो. वास्तविक ‘सुपथी’ द्या स्थली, ‘इनः स्त्रियाम्’ सू० ८९० द्या सूत्रान्वयें, ‘कप्’ प्रत्यय केला पाहिजे होता (तो कां केला नाही हे कळावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतानाः—

समासान्तावधिरनित्यः ॥ ८५ ॥

“ ज्या सूत्रांत समासान्तप्रत्यय होण्याचें विधान केलें आहे तें सूत्र अनित्य समजावें.”

(व असें सूत्र अनित्य असल्यामुळे, कोठें कोठें समासान्त प्रत्यय होत नाही. ह्यामुळे ‘सुपथी’ द्या स्थली समासान्त ‘कप्’, प्रत्यय झाला नाही.)

प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुण्ये इत्यन्तोदात्तत्वायांश्वादिपु राजन्शब्दपाठोऽस्या ज्ञापकः । अन्यथा टचैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे किं तेन । द्वित्रिभ्यां पाठः । सूद्धस्त्विति स्वरविधायके भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ८५ ॥

‘प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुण्ये’ सू ३९२७ द्या सूत्रांत मागितलेल्या ‘अंश्वादि’ गणांत, अन्तोदात्तत्व होण्याकरिता, ‘राजन्’ शब्दाचा पाठ केला आहे, व तो पाठ द्या परिभाषेचा ज्ञापक आहे. ही परिभाषा नसती तर, अंश्वादिगणांत ‘राजन्’

शब्दाचा पाठ करण्याची कांहीच गरज नव्हती; कारण 'टच्' प्रत्यय होऊन अन्तो-
दात्तव झालेच असे. (तत्पुरुष समामांत, 'प्रति' हे अभ्यय पूर्वाभ्यय असून, अंधा-
दिगणांत पठित असलेला शब्द चरमावयव असल्यास, तो समास अन्तोदात्त होतो
असा ' प्रवेरंश्चादयस्त पुन्ये ' या सूत्राचा अर्थ आहे. ' राजन् ' शब्द तत्पुरुष समा-
साच्या अन्ती असल्यास, ' राजाहः सग्निभ्यश्च ' सू० ७८८ ह्या सूत्रानें समामास्त
' टच् ' प्रत्यय होत असतो, व त्यामुळे 'चितः' सू० ३७१० ह्या सूत्रान्वये, समाम
अन्तोदात्त होतोच; असें असून, ' राजन् ' शब्द अंधादिगणांत कां पठित केला
आहे? ह्याचे उत्तर हें कीं, ह्या परिभाषेप्रमाणें समामान्तविधि भनित्य असल्या-
मुळे, फोंटं फोंटं ' राजन् ' शब्द समामाच्या अन्ती असून द्यायला, 'टच्' प्रत्यय होणार
नाहीं, व तो न झाल्यास, 'चितः' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होणार नाहीं, व समास अन्तो-
दात्त होणार नाहीं, पण तो समास अन्तोदात्त होणें इष्ट असल्यामुळे, अंधादिगणांत
' राजन् ' शब्दाचा समावेश केला आहे, व असा रीतीनें, त्या शब्दाचा अंधादिगणांत
केलेला पाठ ह्या परिभाषेचा जापक द्यातो.) ' द्वित्रिभ्यां पाठन्मूर्धसु ' ६-२-१९६ ह्या
स्वरविधायक सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा पठित केली आहे.

परिभाषा ८६

ननु शतानीत्यादौ नुमि कृते पदमंधा प्राप्नोति ततश्च लुक् स्यात्तद्यो-
पादास्तेत्यत्रात्वे कृते स्थाध्वोरिच इतीत्यं प्राप्नोत्यन आह—

' शतानि ' इत्यादि स्थली, नुमागम केल्यावर ' पद् ' संज्ञा प्राप्त होऊन
(इतराचा) लुक् होईल; तसेच, ' उपादास्त ' ह्या स्थली, आद्य केल्यावर,
' स्थाध्वोरिच ' सू० २३८९ ह्या सूत्रानें इत्व होईल. (' शत + जम् ' असा
स्थितीत, ' जदशसोः शिः ' सू० ३१२ ह्या सूत्रानें ' जम् ' च्या जागीं ' ति '-
इणजे ' इ '-असा आदेश होतो; नंतर, ' शि सर्वनामस्थानम् ' सू० ३१३ ह्या सूत्रा-
प्रमाणें ' शि ' हें सर्वनामस्थान असल्यामुळे, ' नपुंसकस्य झलचः ' सू० ३१४ ह्या
सूत्रानें नुमागम होऊन ' शतन् + इ ' अशी स्थिति होई. ' शत ' ह्या संख्या-
वाचक शब्दाचे असा रीतीनें ' शतन् ' असें नाम रूप प्राप्ते असतो, ' णान्ता
पद् ' सू० ३१९ ह्या सूत्रानें, ' शतन् ' ह्याला ' पद् ' संज्ञा प्राप्त होऊन, ' पदमो
लुक् ' सू० २६१ ह्या सूत्रानें ' जम् ' व ' जम् ' च्या जागीं होण्याचा ' ति '
(इ) ह्या आदेशाचा लुक् पावला आहे, तसेच उपपूरक ' दीह् क्षये ' ह्या द्विवचि-
गणांतील धातूंचें लुकाचें रूप करतेशेकीं, ' उप + अ + दी + भिच् + न ' असा स्थितीत,
' भिजातिभिर्नोतिर्दीटां लयि च ' सू० २५०८ ह्या सूत्रानें, ' दी ' ह्यानें इत्तर

आत्व शालें असता, ' उप+अ+दा+सिच्+त ' अशी स्थिति होते अशा रीतीने ' दी ' चा ' दा ' झाला असता, ' दाधाध्वदाप् ' सू० २३७३ ह्या सूत्रानें त्या ' दा ' ला ' यु ' सज्ञा प्राप्त होते, व ' स्थाध्वोरिच ' सू० २३८९ ह्या सूत्रानें ' दा ' झालील आकाराला इवाची प्राप्ति होते असें झाले असता, ' शतानि ' व ' उपादास्त ' अशीं रूपें सिद्ध होऊ शकणार नाहींत, व विकृत रूपें सिद्ध होतील तस न व्हावें,) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥ ८६ ॥

“ दोहोंच्या सबन्धामुळें सूत्रात सांगितलेल्या पुखाचा कार्याची प्रवृत्ति झाली असता, तें झालेलें कार्य, त्या सबन्धाच्या नाशानें कारण होऊ शकत नाहीं—म्हणजे त्या सबन्धाचा नाश करणा या कार्याचे निमित्त होऊ शकत नाहीं, व तशा कार्याची प्रवृत्ति होऊ देत नाहीं ”,

(' शतानि ' ह्या उदाहरणात ' शत ' ही नपुसक अजन्त प्रकृति व पुढें असलेलें ' इ ' हें सर्वनामस्थान ह्या दोहोंच्या सबन्धामुळें, ' नपुसकस्य झलच ' ह्या सूत्रानें नुमागम कार्य झालें आहे ते कार्य ' णान्ता पद् ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊ देत नाहीं, कारण ' शतम् ' झाल्या ' पद् ' सज्ञा प्राप्त झाल्यास, ' पद्भ्यो लुक् ' ह्या सूत्रानें इकाराचा लोप होणार, व तो लोप झाल्यास, ' शत+इ ' ह्याचा सयोग नष्ट होणार त्याचप्रमाणें, ' उपादास्त ' ह्या उदाहरणात, ' उप+अ+दी+सिच्+त ' झालील ' दी ' व ' सिच् ' ह्या दोहोंच्या सबन्धामुळें ' मीनातिमिनोतिदीडा ल्यपि च ' ह्या सूत्रानें ' दी ' झालील इकाराचे जागीं झालेल आत्वरूपी कार्य ' स्थाध्वोरिच ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊ देत नाहीं, कारण तें सूत्र प्रवृत्त झाल्यास, ' दा ' झालील आकाराचें इत्व होईल, व अङ्ग ह्रस्व होईल, आणि त्यामुळें, ' ह्रस्वादङ्गात् ' सू० २३६९ ह्या सूत्रानें सिचाचा लोप होईल व तो लोप झाल्यास, ' दा+सिच् ' ह्याचा सयोग नष्ट होईल)

सन्निपातो द्वयोः सम्बन्धस्तद्विधिरनिमित्तो विधिस्तसन्निपातयो विद्वन्ति तस्यानिमित्तम् ॥ उपजीव्यधिरोधस्यायुक्तत्वमिति न्यायमूलैषा ।

' सन्निपात ' म्हणजे दोहोंचा सबन्ध त्या सबन्धामुळें झालेलें कार्य, त्या सबन्धाचा नाश करणाऱ्या कार्याचे निमित्त (कारण) होत नाहीं (म्हणजे तशा सबन्धाचा नाश करणाऱ्या कार्याची प्रवृत्ति होऊ देत नाहीं) ज्याच्यामुळें अस्तित्व प्राप्त झालें आहे त्याच्याशीं विरोध करणें अयोग्य आहे ह्या लैंगिक म्बन्धाच्या पायावर ही परिभाषा रचली आहे

अत एवात्र सन्निपातशब्देन न पूर्वपरयोः सम्बन्ध एव किंतु विरोधविशेषणसन्निपातोऽपि गृह्यते । अत एव प्रामाणि कुलमित्यादी नपुसकह-

स्वत्वेऽपि ऋस्वस्य पिति कृतीति तुग्न । प्रातिपदिकाजन्तस्वसन्निपातेन जातस्य ह्रस्वस्य तद्विघातकत्वात् । तुप्यजन्तव्यविघातः स्पष्ट एव ॥ न चार्थाश्रयत्वेन ह्रस्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वम् । अर्थकृतबहिरङ्ग वानाश्रयणस्योक्तत्वात् ।

(ही परिभाषा लौकिकन्यायाचा आधारवर रचली आहे) म्हणूनच, ' एक पूर्वी असणारें व त्यापुढे दुसरें असणारें ह्या दोहोंचा-म्हणजे पूर्व व पर ह्याचा-संयोग' एवढाच ' सन्निपात ' शब्दाचा अर्थ होत नसून, ' विशेषणविशेष्यभावसम्बन्ध ' असा देखील त्या शब्दाचा अर्थ होतो. (वारण ' सन्निपात ' ह्याचा अर्थ एकत्र येणें हा आहे, व विशेषण आणि विशेष्य हे एकत्र झाले अमता सन्निपात होतोच.) आणि तसा देखील अर्थ होतो म्हणूनच, ' ग्रामणि कुलम् ' इत्यादि उदाहरणांत, (' ऋस्वी नपुंसके प्रातिपदिकस्य ' सू० ३१८ ह्या सूत्रानें) ऋस्वत्व झालें तरी, ते ' ऋस्वस्य पिति कृति तुक् ' सू० २८५८ ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊं देत नाही, व तुकार्य होऊं देत नाही. (' ग्राम+नी+क्विप्+सु ' अशा स्थितीत, ' स्वमोर्नपुंसकात् ' सू० ३१९ ह्या सूत्रानें सुलभ होतो, व ' ऋस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ' सू० ३१८ ह्या सूत्रानें, ' नी ' ह्यातील हंकाराचा ऋस्व होतो. ह्या सूत्राचा अर्थ ' कृषि अजन्तस्य प्रातिपदिकस्य ऋस्व-स्यान् ' असा आहे येथें ' अजन्तस्य ' हें विशेषण व ' प्रातिपदिकस्य ' हें विशेष्य आहे, आणि ह्या विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धामुळे, ' नी ' ह्यातील हंकाराला ऋस्व कार्य झालें आहे. हें ऋस्व कार्य ' ऋस्वस्य पिति कृति तुक् ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊं देत नाही, व ' तुक् ' कार्य होऊं देत नाही, कारण ' तुक् ' शास्त्रास, प्रातिपदिक हलन्त होईल व त्याचें अजन्त-व नष्ट होईल, व त्यामुळे) ' अजन्तस्य प्रातिपदिकस्य ' असा जो विशेषणविशेष्यभावसम्बन्ध होता व ज्यामुळे ऋस्व कार्य झालें तो सम्बन्ध नष्ट होईल म्हणून ऋस्व कार्य, (विशेषणविशेष्यभावरूप) सन्निपाताचा नाश करणाऱ्या ' तुक् ' कार्याच्या प्रवृत्तीचें, कारण होत नाही. ' तुक् ' शास्त्रास, (' ग्रामणिन् ' अर्थ हलन्त रूप होईल व त्यामुळे,) प्रातिपदिकाचें अजन्तत्व नष्ट होईल हें स्पष्ट आहे कोणी असें म्हणेल कीं, (' ऋस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ' ह्या सूत्रान्वये, नपुंसकस्वरूपी) अर्थाच्या आश्रयामुळे-म्हणजे त्या अर्थाला मानून-होणारें (' ग्रामणी ' ह्यातील हंकाराचा ऋस्व होणें हें) ऋस्व कार्य बहिरङ्ग व असिद्ध-म्हणजे झालेंच नाही-असं (प० न० ५० प्रमाणें) मानलें पाहिजे, (व तसें मानल्यास, ' ऋस्वस्य पिति कृति तुक् ' हें सूत्र प्रवृत्तच होऊं शकत नाही, व तुगागम होऊं शकत नाही.)-पण हें म्हणजे बरोबर नाही; कारण पूर्वी सांगितलेंच आहे कीं, अर्थाला मानून होणारें कार्य बहिरङ्ग असतें असा पक्ष स्वीकारता येत नाही.

किं च पाचतुकोरसिद्ध इत्येतद्बलात्कृतिस्तुग्रहणाच्च तुभिवधौ वदिरङ्गपरिभाषा अप्रवृत्तेः ॥

दुसरें असे की, 'पवतुकोरसिद्ध' सू० ३३३३ ह्या सूत्रात 'तुक्' ग्रहण केलें असल्यामुळे, व तसेच 'नलोप सुप्स्वरसजातुक्विधिपु कृति' सू० ३१३ ह्या सूत्रात) 'कृति तुक्' ग्रहण केलें असल्यामुळे, हें सिद्ध होतें की, तुग्विधि करिताना, बहिरङ्ग परिभाषा लागू पडत नाही. (पव किंवा तुग्विधि करिताना, एकादेश असिद्ध समजावा असा 'पवतुकोरसिद्ध' ह्या सूत्राचा अर्थ आहे. 'अधि+इ+त्वा' ह्या स्थली, 'अधि+इत्वा' ह्याचा समास होऊन 'अधि+क्त्वा' अशी स्थिति झाली असता, 'समासेऽनन्पूर्वं क्त्वा त्यप्' सू० ३३३२ ह्या सूत्राने 'क्त्वा' चे जागी 'त्यप्' होतो, व 'त्यप्' हा पित् कृत् प्रत्यय असल्यामुळे, 'इ' ह्या 'ह्रस्व धातूला मानून तुक् प्राप्त होतो पण 'अधि+इत्वा' ह्याचा समास होऊन, 'अक् सवर्णे दीर्घ' ह्या सूत्राने दीर्घ ईकाररूपी एकादेश झाल्यामुळे 'ह्रस्वत्व नष्ट झाले आहे, व 'तुक्' प्राप्ति नाहीं, पण 'तुक्' हाण इष्ट आहे, म्हणून एकादेश असिद्ध-म्हणजे झालाच नाही-असे समजून तुगागम करावा. वास्तविक प दिलें असता, 'त्यप्' प्रत्ययाला मानून होणारें तुगागमरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे, व दोन पदांत असणाऱ्या वर्णद्वयाला मानून होणारें एकादेशरूपी कार्य बहिरङ्ग आहे. म्हणून एकादेशरूपी कार्य असिद्ध ठरून, तुगागमरूपी अन्तरङ्ग कार्य होऊ शकते असें असून देखील, ज्याअर्थी पाणिनीने 'पवतुकोरसिद्ध' ह्या सूत्रात 'तुक्' ग्रहण केलें आहे त्यावरून हें सिद्ध होतें की, 'तुक्विधि' करिताना, बहिरङ्ग परिभाषा न० ५० लागू पडत नाही. दुसरें असें की, 'नलोप सुप्स्वरसजा तुक्विधिपु कृति' ह्या सूत्रात, 'कृति तुक्' ग्रहण केलें आहे त्या सूत्राचा अर्थ असा आहे की, कृत् प्रत्यय पुढे अमता, 'पह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' ह्या सूत्राने तुगागम करतेवेळीं, 'नलोप प्रातिपदिकान्तस्य' सू० २२६ ह्या सूत्राने होणारा नलोप असिद्ध-म्हणजे झाला नाही असें-समजाना म्हणूनच 'वृत् +इन्+क्विप्+भ्याम्' ह्या स्थली, जरी 'इन्' ह्यातील नलोप होतो व 'ह' असा पह्रस्वान्त दाद राहतो, व 'क्विप्' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, त्याला तुगागमाची प्राप्ति होते तरी, नलोप झाला नाही असें समजावें लागत असल्यामुळे, 'ह' ला तुगागम होत नाही, व 'वृत्+इद्भ्याम्' असे रूप न होता, 'वृत्+इभ्याम्' असे रूप होते. वास्तविक पाहिले असता, 'भ्याम्' ह्या पलीकडे असणाऱ्या निमित्तामुळे पदसजा प्राप्त होऊन नलोप रूपी कार्य झाले आहे, त्यामुळे तें बहिरङ्ग ठरतें, व जवळ असणाऱ्या 'क्विप्' प्रत्ययाला मानून होणारें तुगागमरूपी कार्य अन्तरङ्ग ठरतें त्यामुळे परिभाषा ५० प्रमाणें, नलोपरूपी कार्य आपोआपचें असिद्ध ठरत. असें असून देखील, 'नलोप सुप्स्वर' ह्या सूत्रात 'कृति तुक्' ग्रहण केलें आहे त्यावरूनहि हें सिद्ध होतें की, 'तुक्' विधि करिताना, परिभाषा न० ५० लागू पडत नाही)

सर्वविधसनिपातग्रहणादेव वर्णाश्रय प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्त स्यादित्येतपरिभाषादोषनिरूपणावसरे चातिरुच्यते ।

ह्या परिभाषेत वापरलेल्या 'सन्निपात' शब्दाचे सर्वप्रकारच्या संबंधाचे (—म्हणजे पूर्वपरसन्निपात व तसेच विशेषणविशेष्यभावरूपी सन्निपात ह्या उभयाविध सन्निपातांचे) प्रहण होत असल्यामुळेच, वार्तिककाराने, (ही परिभाषा नियम मानल्यास,) वीण-वीणते दोष उपस्थित होतील हे सांगतेवेळीं, असें म्हटलें आहे कीं, 'वर्णांल्ल मानून होणारा प्रत्यय त्या वर्णांच्या नाशाचे कारण होऊं शकणार नाही. ' (जसे—' दक्ष+ इच् ' येथे, ' अत इच् ' सू० १०९५ ह्या सूत्राने होणारा ' इच् ' प्रत्यय, ' दक्ष ' झालील ' अ ' वर्णांल्ल मानून होत असल्यामुळे, ही परिभाषा नियम मानल्यास, तो प्रत्यय ' वस्येति च ' सू० ३११ ह्या सूत्रान्वये ' अ ' वर्णांच्या नाशाचें कारण होऊं शकणार नाही; व तो ' अ ' वर्णांचा नाश वरुं न शकल्यास, 'दाक्षिः' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही. हा दोष दाखवितेवेळीं, वार्तिककाराने—म्हणजे सिद्धान्तीने—विशेषणविशेष्यभावरूपी सन्निपात देखील असतो असें म्हणत केले आहे. अशा प्रकारच्या सन्निपात जर वार्तिककाराला मान्य नसता तर, त्याला वरील प्रकारचा दोष दाखवितां आलाच नसता; कारण ' अत इच् ' ह्या सूत्रान्वये जो ' इच् ' प्रत्यय होतो तो, पूर्वी काहीं असणें व त्याच्यापुढें काहीं असणें अशा प्रकारच्या पूर्वपरसन्निपाताला मानून होणारा नसून, ' अदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ' ह्या विशेषणविशेष्यभावाला मानून होणारा आहे. सारांश, विशेषणविशेष्यभावरूपी सन्निपाताचा देखील, ह्या परिभाषेत वापरलेल्या 'सन्निपात' शब्दांत समावेश होतो हें वरील सिद्धान्तभाष्यावरून स्पष्ट होते.)

न हि प्रत्ययः पूर्वपरसन्निपातनिमित्तकः स एव च सन्निपातशब्देन गृह्यत इति मत्या न प्रत्यय सन्निपातनिमित्तक इति शब्दाया तदभ्युपेत्यैवा-
द्भ्रंशंश तर्हानिमित्तं स्यादित्येकदेशिनोक्तमिति न तज्ज्ञाप्यविरोधः ।

(आतां, शंकावार वरील सिद्धान्तभाष्यावर अशी शंका घेतां कीं,) प्रत्यय जो होत असतो तो मागे काहीं असणें व पुढें काहीं असणें अशा प्रकारच्या सन्निपातामुळे होत नसतो, व पूर्वपरसन्निपातच ह्या परिभाषेत अभिप्रेत आहे. (विशेषण-विशेष्यभावरूपी सन्निपात ह्या परिभाषेत अभिप्रेत नाही; त्यामुळे तुम्हीं—म्हणजे सिद्धान्ती झालीं—दाखविलेला दोष येऊं शकून नाही. ह्या शीरेचें उत्तर देतांना, सिद्धान्ती, शंकाकाराचेंच म्हणणें नेत्रव्यापुर्तें बरोबर मानून ही शंका खोडतेवेळीं असें म्हणतां कीं, अदन्तप्रकृति व ' इच् ' प्रत्यय ह्यांच्या 'सन्निपातामुळे' यस्मात् प्रत्ययविधिः' सू० १०९ या सूत्रान्वये प्रकृतीला प्राप्त झालेली) अश्रंसंज्ञा ('दाक्षिः' ह्या उदाहरणांत, 'वस्येति च' ह्या सूत्रान्वये, अकारलोपाचे) निमित्त होऊं शकणार नाही. (व तुम्हीं—म्हणजे शंकाकाराची—शंका बरोबर मानली तरी, अकारलोप होऊं शकून नाही, व आरही—म्हणजे सिद्धान्ती झालीं—दाखविलेला दोष कायम राहतोच. म्हणून तुम्ही शंका व्यर्थ आहे. येथे हे लक्षांत ठेवतें पाहिजे कीं, उत्तर देतेवेळीं, सिद्धान्तीनें विशेषणविशेष्यभावरूपी सन्नि-

पात न मानता, प्रकृतिप्रत्ययरूप पूर्वपरसन्निपात मानूनच उत्तर दिल आहे म्हणून उत्तरभाष्य आपातत पूर्वभाष्याच्या विरुद्ध दिसतें ह्यावर ग्रन्थकार असे म्हणतात कीं, भाष्यकारांनीं शक्ताकाराच मत घटकाभर खरे मानून त्याची शक्ता खोडताना जें उत्तर दिलें आहे त वास्तविक सिद्धान्ताचें उत्तर नसून) एकदेशीची उक्ति आहे, व त्यामुळें पूर्वीच्या सिद्धान्तभाष्याशीं काहीं विरोध येत नाही. (व विशेषणविरोधभावरूपी सन्निपात देखील ह्या परिभाषेतल 'सन्निपात' शब्दात समाविष्ट आहे हें सिद्धान्त भाष्यावरून स्पष्ट होतें)

किं चैव शैवो गार्ग्यो वैनतेय इत्यादावप्यङ्गसङ्गाया लोपनिमित्तत्व-
नापत्या वर्णाश्रय इत्यस्य चैयर्थ्यम् ॥

दुसरें असें कीं ('अङ्गसङ्गा वर्णाविचालस्य अनिमित्त स्यात्' ही एकदेश्युक्ति न मानली व 'वर्णाश्रय प्रथयो वर्णाविचालस्य अनिमित्त स्यात्' ह्या सिद्धान्तोक्तीचा अर्थ 'अङ्गसङ्गा वर्णाविचालस्य अनिमित्त स्यात्' असा केला तर,) 'शैव,' 'गार्ग्य,' 'वैनतेय' इत्यादि स्थलीं देखील, अङ्गसङ्गानिमित्तामुळें लोप होणार नाही व 'वर्णाश्रय प्रथय वर्णाविचालस्य अनिमित्त स्यात्' हें म्हणणें व्यर्थ ठरेल (शिवस्य अपय शैव 'येथें, 'शिवादिभ्योऽण' सू० १११५ ह्यानें अण्' प्रत्यय होतो 'गर्गस्य गोत्रापत्य=गार्ग्य' येथें, 'गर्गादिभ्यो यच्' सू० ११०७ ह्या सूत्रानें 'यच्' प्रथय होतो 'विनताया अपय=वैनतेय' येथें, 'स्त्रीभ्यो ढक्' सू० ११२३ ह्या सूत्रानें 'विनता' ह्या स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाहून 'ढक्' प्रत्यय होऊन 'आयनेयी' सू० ४७५ या सूत्रान्वये 'ह' चे जागीं 'प्य' असा आदेश होतो घरील तिन्ही उदाहरणात, वर्णाला मानून प्रत्यय झाला नसून, शब्दाला मानून प्रत्यय झाला आहे- म्हणजे वर्णाश्रय अथवा वर्णनिमित्तक प्रत्यय झाला नसून, शब्दाश्रय अथवा शब्दनिमित्तक प्रथय झाला आहे प्रत्यय लावला असता, 'शिव,' 'गर्ग' व 'विनता' ह्यांना 'यस्मात्प्रत्ययविधि' सू० १९९ ह्या सूत्रान्वये अङ्गसङ्गा प्राप्त होते, व प्रत्यय लागल्यामुळें प्राप्त झालेली अङ्गसङ्गा, अङ्ग+प्रत्यय ह्यांच्या सन्निपाताच्या नाशाला, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, कारणीभूत होऊ शकणार नाही, व 'यस्येति च' सू० ३११ ह्या सूत्रानें, तद्धितप्रत्यय पुढें असताना होणारा, अकाराचा व आकाराचा लोप होणार नाही, आणि त्यामुळ 'शैव,' 'गार्ग्य,' 'वैनतेय' अशीं रूपें सिद्ध होणार नाहीत. तसें झाल्यास, 'वर्णाश्रय प्रथय वर्णाविचालस्य अनिमित्त स्यात्' हें म्हणणें अनावश्यक ठरेल, कारण चार्तिककारांनीं ही परिभाषा नित्य मानल्यास, जो दोष दाखविला आहे तो ज्या ठिकाणीं वर्णाला मानून प्रत्यय होतो तेव्हापुरताच दाखविला आहे त्यामुळें जेथें शब्दाला मानून प्रत्यय होणें सांगितले आहे तशा ठिकाणीं ही परिभाषा लागूच पडत नाही हें सिद्ध होतें, कारण तशा ठिकाणीं चार्तिककारांच्या मतें प्रकृति प्रत्ययरूपी सन्निपाताचा, 'एकदेशविकृतमनयवत्' ही परिभाषा असल्यामुळें,

विद्यत होत नाही. पण जर विशेषणविशेष्यभावरूपी सन्निपात ह्या परिभाषेतील 'सन्निपात' शब्दात समाविष्ट आहे असे मानल तर, तें म्हणजे व्यर्थ पडणार नाही. म्हणून पूर्वपरसन्निपात असला तरच ही परिभाषा लागूत असा ह्या परिभाषेचा संकुचित अर्थ न करिता, कोणत्याही प्रकारचा सन्निपात असला तरी ही परिभाषा लागू पडते असा ह्या परिभाषेचा अर्थ मानल्यास, वार्तिककाराचे म्हणणे व्यर्थ ठरत नाही दुसरे असे की, ही परिभाषा नित्य मानल्यास, वार्तिककारानें एकच प्रकारचा दोष दाखविला आहे, सर्वप्रकारचे दोष दाखविले नाहीत, तथापि वार्तिक उपलक्षणांनं सर्व दायक्यनपर आहे असे मानल्यास, कोणतीच अडचण उपस्थित होत नाही.)

ग्रामणिकुल ग्रामणिपुत्र इत्यादावुत्तरपदानिमित्तके ऋस्वत्वे यथाकथं चिद्व्यहिरङ्गपरिभाषयापि धारण सम्भवतीति कृन्मेजन्त इत्यत्र ऋस्वस्य पितीति सूत्रे चैकदेशिना तथा परिभाषया तुग्यारितौ भाष्ये । उत एव परिभाषाफलत्वेनेदमुक्तं कृन्मेजन्त इति सूत्रे वार्तिकरुतेति चेचित् ॥

('तुम्बिधौ बहिरङ्गपरिभाषया भ्रमवृत्ते'—म्हणजे तुम्बिधि करिताना बहिरङ्ग परिभाषा न० ५० लागू पडत नाही—असे वर सांगितले आहे, म्हणून) क्रित्येक वैयाकरणाने असे म्हणणे आहे की, 'कृन्मेजन्त' १-१-३९ व 'ऋस्वस्य पिनि कृति तुक्' ६-१-७१ ह्या सूत्रावरील भाष्यात, 'ग्रामणिकुलम्' 'ग्रामणिपुत्र' इत्यादि स्थली ('इको ऋस्वोऽङ्गो गालवस्य' सू० ९९९ ह्या सूत्रान्वये,) उत्तरपद पुढे असल्यामुळे, पूर्वपदातील अन्य इकाचा ऋस्व शाला असता 'ऋस्वस्य पिनि कृति तुक्' सू० २८५८ ह्या सूत्रानें जो तुगागम प्राप्त होतो त्याचे निवारण, बहिरङ्ग परिभाषा न० ५० प्रमाणें देखील, कसे तरी करता येत असे जें भाष्यकारानीं म्हटले आहे ती सिद्धान्ताची उक्ति नसून एकदेश्युक्ति आहे असे समजावें, आणि (तुक्विधि करिताना, वास्तविक बहिरङ्गपरिभाषा न० ५० लागू पडत नाही,) म्हणूनच, 'कृन्मेजन्त' ह्या सूत्रावरील भाष्यात वार्तिककारानें, 'ग्रामणिकुलम्' 'ग्रामणिपुत्र' इत्यादि स्थली, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे तुम्बिधि होत नाही असे म्हटले आहे (तुक्विधि करिताना बहिरङ्गपरिभाषा लागू पडत नाही व तुकाचे निवारण प्रकृतपरिभाषेनेच होतें हा सिद्धान्त आहे, असे असून देखील, भाष्यात काहीं टिकाणीं बहिरङ्गपरिभाषा लावून तुकाचे निवारण केले आहे म्हणून हे अशा रीतीने केलेले तुक्निवारण सिद्धान्ताची उक्ति नसून एक देशीची उक्ति आहे हें स्पष्ट होतें, व पुढील भाष्यात प्रकृतपरिभाषा लावूनच ज्या अर्थी तुक्निवारण केले आहे त्याअर्थी वरील उक्ति एकदेशीचीच आहे हें म्हणण्यास पुष्टि मिळते. वास्तविक पाहिले असता, बहिरङ्गपरिभाषेचे तुकाचे निवारण होऊ शकत नाही, कारण 'नाजानन्वये' ही परिभाषा न० ५१ तुक्निवारणाच्या भाड येते अथाच्या हांगेच जवळ (अल्पपादित) असलेल्या निमित्तामुळे काहीं कार्य करणें

झाल्याम बहिरङ्गपरिभाषा लागत नाही असा प० नं० ५१ चा अर्थ आहे त्यामुळे 'ग्रामणि' येथीच ऋस्वइकाराबुद्धे तुगागम होतेपेळीं बहिरङ्गपरिभाषा आड येऊं शकत नाही. अमे अमून देखील ज्याअर्थी भाष्यांत तुगागमनिवारणार्थ त्या परिभाषेचा उपयोग केला आहे. व वार्तिककाराने-सिद्धान्तीने-प्रवृत्तपरिभाषा लावून तुप्तिवारण केले आहे त्यावरून हे स्पष्ट होतें कीं, ते भाष्य सिद्धान्तीची उक्ति नमून एक-देशीची उक्ति आहे.)

सन्निपातलक्षणविधित्वमस्या लिङ्गम् । स्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वनिमित्त-
भूतो यः सन्निपातस्तद्विधातकस्य स्वातिरिक्तशास्त्रस्य स्वयमनिमित्तमिति
फलति ॥

ही परिभाषा तेथेंच लागू पडने कीं जेथें दोहोंच्या सन्निपातामुळे पृष्ठाद्या सूत्राची-
म्हणजे सूत्रात सांगितलेल्या कार्याची-प्रवृत्ति होते. या परिभाषेचा असा अर्थ
निष्पन्न होतो कीं, पृष्ठाद्या सूत्राची-म्हणजे सूत्रविहित कार्याची-प्रवृत्ति होण्यास
कारणीभूत, व ते सूत्र प्रवृत्त होण्यापूर्वी असणारा, जो सन्निपात त्या सन्निपाताचा
नाश करणाऱ्या कोणत्याहि स्वतःहून भिन्न सूत्राच्या प्रवृत्तीचें ते सूत्र निमित्त होऊं
शकत नाही. ('य सन्निपातं निमित्तं कृत्वा स्वस्य प्रवृत्तिस्तस्य सर्वथा विघट्यं
यच्छास्त्रं तस्य स्वप्रयोज्या प्रवृत्तिर्नेति फलितम् ' असा या पंक्तीचा भैरवीत अर्थ
केला आहे. या पंक्तीच्या अर्थाचे स्पष्टीकरण करण्याकरितां आपण 'रामाय' हें उदा-
हरण घेऊं. 'राम + डे' या दोहोंच्या सन्निपातामुळे 'डेयः' सू० २०४ या सूत्राची
प्रवृत्ति होऊन टिचे जागीं यादेश होता व 'राम + य' अशी स्थिति होणे.
हा यादेश होण्यापूर्वी जो सन्निपात-म्हणजे 'राम' हे अदन्त अङ्ग व त्यापुढें
'डे' हा विभक्तिप्रत्यय या दोहोंचा जो सन्निपात-होता त्या सन्निपाताचा नाश
करणाऱ्या 'सुपि च' या स्वतःहून भिन्न शाखाची प्रवृत्ति करून देण्यास 'डेयः' हें
सूत्र कारणीभूत होऊं शकत नाही; कारण 'सुपि च' हें दीर्घविधायकशास्त्र अमे
आहे कीं तें प्रवृत्त झाल्यास 'डेयः' हें सूत्र प्रवृत्त होतेवेळीं जो सन्निपात होता
त्या सन्निपाताचा, अदन्ताद् दीर्घ करून, नाश करणार आहे. तथापि 'कष्टाय क्रमणे'
या सूत्रांत 'कष्टाय' असा निर्देश असल्यामुळे व त्यायोगानें ही परिभाषा अनित्य
दरत असल्यामुळे, 'सुपि च' या सूत्राची प्रवृत्ति होतें हे ग्रन्थकार पुढे सांगणार
आहेत. ही परिभाषा नित्य असती तर 'सुपि च' हे सन्निपातविधायकशास्त्र
प्रवृत्त होऊं शकतें नसेत)

नन्वेवं रामायेत्यादौ सुपिचेति दीर्घानापत्तिः । अदन्ताद्भूते सन्निपातेन
जानस्य यादेशस्य तद्विधातरुधात् ॥

(ही परिभाषा मानल्यास) 'रामाय' इत्यादि स्थली, 'सुपि च' सू०
२०२ या सूत्रान्वये दीर्घ होऊं शकणार नाही; कारण अदन्त अङ्ग व 'डे' प्रत्यय
यांच्या सन्निपातामुळे 'डे' च्या जागीं झालेला यादेश त्या सन्निपाताचा विनाश

वरणाच्या (' सुधि च ' ह्या) शास्त्राच्या प्रवृत्तीत करणीभूत होऊं शकत नाही. (' राम + हे ' ह्या उदाहरणांत, ' देयं. ' सू. २०४ ह्या सूत्रानें ' हे ' च्या जागीं ' य ' असा भादेश होऊन ' राम + य ' अशी स्थिति झाली असता, ' सुधि च ' ह्या सूत्रानें, यनादि सुप्प्रत्यय पुढें असतां अदन्ताद्गाचा अन्त्यस्वर दीर्घ होत असल्यामुळें, ' रामाय ' असें रूप होतें. आतां शंकाकार अशी शंका करितो कीं, ' राम + हे ' ह्या स्थलीं, अदन्त अद्ग व ' हे ' प्रत्यय ह्यांच्या सन्निपातामुळें ' हे ' च्या जागीं यादेश होत असल्यामुळें, त्या सन्निपाताचा नाश करणाऱ्या ' सुधि च ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति, ह्या परिभाषेप्रमाणें, होऊं नये; कारण ' सुधि च ' हें सूत्र प्रवृत्त शाब्दात्, ' राम ' हांतील अन्त्य अकाराचे जागीं आकार होऊन अदन्त अद्ग नष्ट झाल्यानें, सन्निपाताचा नाश होणार.)

न च यनादित्वसापेक्षदीर्घस्य बहिरद्गतयाऽसिद्धत्वान्नाप्रसन्निपात-
विधात इति वाच्यम् । आरोपित्वासिद्धत्वेऽपि घस्तुतस्तद्विधातस्य जाय-
मानत्वेनैतत्प्रवृत्तेः ।

यनादिप्रत्यय पुढें असतां अदन्ताद्ग दीर्घ होत असल्यामुळें, हें दीर्घकार्य बहिरद्ग व असिद्ध ठरतें, आणि त्यामुळें सन्निपाताचा नाश झाला नाही असें मानता येतें—असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाही. कारण दीर्घकार्य झाल्यावर, तें बहिरद्ग असल्यामुळें, झालेंच नाही असा त्याचे ठिकाणीं जरी असिद्धत्वाचा आरोप करता येतो तरी, सन्निपाताचा नाश करणारें कार्य प्रवृत्त होतेवेळींच ही परिभाषा प्रवृत्त होत असते (व तें कार्य होऊं देत नाही. ' राम + हे ' ह्या स्थलीं, ' हे ' च्या जागीं यादेश होणें हें अन्तरद्ग कार्य आहे, व यनादि सुप् प्रत्ययाला मानून होणारें दीर्घकार्य बहिरद्ग आहे. म्हणून दीर्घ कार्य बहिरद्ग व असिद्ध ठरत असल्यामुळें, दीर्घ झालाच नाही असें मानता येते; व तसें मानल्यास, सन्निपाताचा नाश झाला नाही, व सन्निपात पूर्ववत् कायमच आहे असें मानण्यांत काहींच हरकत नाही—अर्थां कोणी शंका केव्हास ह्या शंकाकार असें उत्तर देतो कीं, हें म्हणणें बरोबर नाही; कारण सन्निपाताचा नाश करण्यांत करणीभूत असें दीर्घकार्य करणारें सूत्र प्रवृत्त होतेवेळींच, ही परिभाषा एकदम प्रवृत्त होते, व दीर्घकार्य मुळींच होऊं देत नाही. त्यामुळें ' राम + य ' येथें दीर्घ होऊं शकत नाही. ' रामाय ' असें दीर्घकार्य झाल्यानंतर जर ही परिभाषा लागू पडली अमती तरच शंका योग्य दरीत असती, असें वरील शंकासम्बन्धानें शंकाकाराचें उत्तर आहे.)

किं चान्तरद्गे कर्तव्ये बहिरद्गस्यासिद्धाद्येऽपि तत्र कृते तस्यासि-
द्धत्वे मानाभावः ।

(वास्तविक ' रामाय ' या स्थलीं अन्तरद्गपरिभाषा लागूच पडत नाही असें शंकाकार सिद्ध करूं इच्छितो व म्हणतो कीं,) दुसरें असें कीं अन्तरद्गकार्य वरतेवेळीं

(पूर्वी झालेले विद्या युगपत् प्राप्त अमलेले) बहिरङ्गकार्ये जरी अतिद्व टरते तरी, अन्तरङ्गकार्ये झाड्यानंतर प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्ये अतिद्व टरते असे मानण्यास वांहीच प्रमाण नाही. (प० ५० मध्ये ग्रन्थकाराने असे स्पष्ट म्हटले आहे की 'अन्तरङ्ग परतये जाते तत्रालप्राप्तिसं च बहिरङ्गमसिद्धम् ' पण ' भविष्यद्बहिरङ्गमसिद्धं भवति ' असे म्हटले नाही. कारण तसे म्हणण्यास वांहीच प्रमाण नाही. सारांश अन्तरङ्गकार्ये केल्यानंतर पुढे प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्ये अतिद्व टरत नसल्यामुळे, आणि ' राम+डे ' येथे ' दे ' च्या जागी यादेशाच्या अन्तरङ्गकार्ये झाड्यानंतरच दीर्घरूप बहिरङ्गकार्याची प्राप्ति होत असल्यामुळे, तसे बहिरङ्गकार्ये अतिद्व मानण्यास वांहीच प्रमाण नाही. म्हणून अन्तरङ्गकार्ये झाल्यावर जेव्हा बहिरङ्ग दीर्घकार्याची प्राप्ति होऊन 'रामा' असा दीर्घ हातो तेव्हा त्याला अतिद्व मानता येत नाही, आणि 'रामा' असा दीर्घ झाल्याने अद्वन्नाह नष्ट होऊन सन्निपाताचा नाश होत असल्यामुळे, धृतपरिभाषेप्रमाणे दीर्घ कार्ये होऊन राहत नाही असे शास्त्रकारांचे म्हणणे आहे.)

किं चानिदेशिकसन्निपातविघाताभावमाद्यैतद्भवत्तो गौरीत्यादौ संबुद्धिलोपेऽपि स्थानिवद्भावेन न्हस्वनिमित्तसन्निपातविघाताभावात्तत्रैतस्या-
तिव्याप्तिपरकृन्मेजन्तइति सूत्रस्थभाष्यानङ्गतिः ।

दुसरे असे की, जेथे सन्निपाताच्या नाशाचा अभाव अतिदेशाने मानला जाऊ शकतो—म्हणजे सन्निपाताचा वास्तविक नाश झाला असून देखील तो नाश अतिद्वान्ना-
मुळे किंवा स्थानिवद्भावे मानल्याने, झालाच नाही असे जेथे मानले जाऊ शकते—तेथे ही परिभाषा लागू पडत नाही असे मानण्यास, ' गौरी ' इत्यादी स्थली (' गौरी+
सु ' या स्थली, संबुद्धीचा ' सु ' प्रत्यय पुढे आला असल्यामुळे, 'अग्राधनयोर्ह्रस्व-
सू० २६७ या सूत्राने न्हस्व होऊन ' गौरि+सु ' अशी स्थिति झाली असता, 'पृङ्-
न्हस्वात्सम्बुद्धेः' सू० १९३ या सूत्राने) संबुद्धीचा जरी लोप होतो तरी, तो लोप-
रूपी आदेश ' सु ' प्रत्ययच आहे असे स्थानिवद्भावाने मानले नर—म्हणजे न्हस्वा-
मुळे झालेल्या संबुद्धिप्रत्ययाचा नाश झालाच नाही व तो प्रत्यय पुढेच आहे आणि
त्यामुळे सन्निपाताचा विघात झालाच नाही आणि सन्निपात जसाचा तसाच कायम आहे
असे मानले तर—' कृन्मेजन्तः ' १-१-३९ या सूत्रावरील जशा भाष्यात प्रकृत परि-
भाषेच्या ठिकाणी अतिद्वाराशिरूप दोष दाखविला आहे त्या दोषरूपनपर भाष्याची
वरील म्हणणे विमद्वत ठरेल. (कारण त्या भाष्यात असे मांगितले आहे की, ' गौरी
+सु ' येथे संबुद्धीच्या ' सु ' प्रत्ययामुळे झालेले न्हस्वकार्य, प्रकृत परिभाषा नित्य
मानल्यास, सुप्रत्ययाचा नाश करू शकणार नाही, आणि या परिभाषेत असा दोष
येत असल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य मानणे भाग आहे. सुश्रेय होत असून देखील
' स्थानिवद्भावेनः ' या सूत्रान्वये तो झालाच नाही असे अतिदेशाने मानल्यावर प्रकृत
परिभाषा वरील उदाहरणांत लागू पडली नसती तर, भाष्यकारांनी त्या स्थली प्रकृत

परिभाषा लावली नसती व मुह्युपासुळें सन्निपाताचा नाश होतो—असें म्हटलें नसतें आणि प्रकृतपरिभाषा अनियम असल्यामुळें मुह्युपासुळें होतो असें म्हणण्याची भाष्यकारास ५१६चीच गरज नव्हती. सारांश या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, जेथें सन्निपाताच्या नाशाचा अभाव अतिदेशानें मानला जाऊं शकतो तेथें ही परिभाषा लागू पडत नाही हें म्हणणें चूक आहे; कारण तशा ठिकाणीं देखील भाष्यकारांनीं प्रकृतपरिभाषा लावली आहे आणि तिच्यांत अतिव्याप्तिरूप श्लेष दाखविला आहे.)

सन्निपातस्थाशास्त्रीयत्वात्वात् स्थानिवत्वमिति चेत्तर्ह्यत्रासिद्धत्वमपि कथमिति विभावय । अशास्त्रीयेऽसिद्धत्वात्प्रवृत्तेरीदूदेदिति सूत्रे कैयटन स्पष्टमुक्तत्वात् । पद्यं च पूर्वत्रासिद्धीयेऽपि कार्य्य एतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्भवत्येवेति चेत् । कथायेति निर्देशेनैतस्या अनित्यत्वात् ॥

सन्निपात अशास्त्रीय असल्यामुळें (सन्निपाताचा नाश झाल्या नाही व तो कायमच आहे हें सिद्ध करण्याकरितां) जर स्थानिवद्भाव मानतां येत नाही तर (सन्निपाताचा विघात झाला असून तो सन्निपात कायमच आहे हें सिद्ध करण्याकरितां) अभिद्धत्व तरी कसें मानतां येतें याबद्दल तुम्ही विचार करावा; कारण ' ह्यदुदेत् ' १-१-११ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कैयटानें असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं अशास्त्रीय कार्याच्या सिद्धिकरितां अभिद्धत्व मानलें जाऊं शकत नाही. (' एकपदप्रतिपाद्यात्वं शास्त्रीयत्वमनेकपदप्रतिपाद्यात्वमशास्त्रीयत्वम् ' अशी शास्त्रीय व अशास्त्रीय कार्यांची शक्यता आहे. जें कार्य पाणिनीय सूत्रांत विधेयरूपानें प्रतिपादित केलें आहे तें कार्य शास्त्रीय होय; जें कार्य तशा रीतीनें प्रतिपादित केलें नाही तें अशास्त्रीय होय. जसें ' एक्याचो द्वे प्रथमस्य ' या सूत्रांत द्विराचें विधान केलें आहे म्हणून तें द्विरत्व कार्य शास्त्रीयकार्य आहे. पण एकात्वाचें कोठेंहि विधान केलें नसल्यामुळें एकाचत्व अशास्त्रीय आहे. तसेंच सन्निपाताचें पाणिनीय शास्त्रांत कोठेंहि विधान केलें नसल्यामुळें सन्निपात अशास्त्रीय ठरतो. अशा अशास्त्रीय सन्निपाताचा नाश झाला असून देखील तो कायमच आहे हें सिद्ध करण्याकरितां स्थानिवद्भाव मानतां येत नाही; कारण शास्त्रीय कार्याची सिद्धि करण्याकरितांच स्थानिवद्भाव मानतां येतो. ह्यावर शंकाकार असें म्हणतो कीं जसा अशास्त्रीयकार्याची सिद्धि करण्याकरितां स्थानिवद्भाव मानतां येत नाही तसेंच अशा ठिकाणीं अभिद्धत्व देखील मानतां येत नाही; कारण शास्त्रीयकार्य करण्याकरितांचे आसिद्धत्व मानतां येतें असें कैयटानें स्पष्ट म्हटलें आहे. मग ' राम + ह ' अशा स्थितेंत, ' हे ' च्या जागीं यादेशरूपी अन्तरङ्गकार्य दाखवावर त्या यादेशाला मानून होणारां बहिरङ्ग दीर्घकार्य, सन्निपाताचा नाश झाला नाही हें दाखविण्याकरितां, आसिद्ध कसें मानतां? सारांश ' रामाय ' या स्थलीं होणाऱ्या दीर्घकार्याला आसिद्ध मानतां येत नाही. म्हणून त्या ठिकाणीं, प्रकृत परिभाषा असल्यामुळें, ' सुपि च ' हें सूत्र प्रकृत होऊं शकत नाही व ' रामाय ' हें श्लेष रूप सिद्ध होऊं शकत नाही

अशी शक्तापाराधी शक्ता आहे, व तो म्हणतो की ज्याअर्थी अशास्त्रीय कार्य करतेवेळीं दुसरें कोणतेंहि कार्य असिद्ध मानता येत नाही त्याअर्थी जरी संपादनसाध्याच्या दृष्टीनें त्रिपादी असिद्ध आहे तरी) त्रिपादीतील सूत्रांनीं होणाऱ्या कार्याला देखील प्रकृतपरिभाषा लागू पडते (कारण अशास्त्रीय सत्सिपातरूपी कार्याचें प्रतिपादन करणाऱ्या प्रकृत परिभाषेच्या दृष्टीनें कोणतेंहि कार्य, मग ते सांपादिक असो अथवा त्रिपादिक असो, असिद्ध ठरू शकत नाहीं येथें हें लक्षात अमू चाच कीं प्रकृत परिभाषा त्रिपादीस लागू पडतें हें शक्ताकाराचें म्हणणें आहे वास्तविक सिद्धांतप्रश्न असा आहे कीं ही परिभाषा संपादनसाध्याच्यांत पठित अवस्थामुळें त्रिपादीस लागू पडत नाहीं. ' ननु एव रामायण्यदौ ' येथून ' भवत्येवेति चेत् ' पर्यंत शकामन्य आहे, व या शकामन्यांत अनेक शक्ता उपस्थित करून शक्ताकारानें त्या सर्व शक्ताच निरसन केलें आहे त्याचें थोडक्यांत म्हणणें हें आहे कीं ' रामाय ' या स्थलीं, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळें, दीर्घकार्य होऊ शकत नाहीं व ' रामाय ' असें रूप सिद्ध होऊ शकत नाहीं या शक्यवर मन्यकार असें उत्तर देतात कीं) वरील शक्ता यशोवर नाहीं, कारण ' कष्टाय क्रमणे ' सू० २६७० या सूत्रात ' कष्टाय ' असा निर्देश असल्यामुळें, ही परिभाषा अनित्य ठरते (साराश ही परिभाषा असल्यामुळें ' रामाय ' हें रूप सिद्ध करण्यात ज्या अडचणी उपस्थित होतात त्याच अडचणी ' कष्टाय ' हें रूप सिद्ध करण्यात देखील उपस्थित होतात. पण ज्याअर्थी पाणिनीनें वरील सूत्रात ' कष्टाय ' असा प्रयोग केला आहे त्याअर्थी हें सिद्ध होतें कीं, ही परिभाषा अनित्य आहे व इष्टरूप सिद्ध करतेवेळीं जेथें ती आड येत असेल तेथें ती न लायता इष्टरूपाची सिद्धि करावी)

ययो सन्निपातस्य विधातक शाखं तयोः सन्निपातनिमित्तकविधानुपादानमपेक्षितमिति तु नाग्रहः । अत एव दाक्षिरित्यत्राकारान्तप्रकृती-
सन्निपातनिमित्ताद्गसज्ञानया परिभाषयाल्लोपस्य निमित्त न स्यादित्या-
शङ्क्यानित्यत्वेन समाहितं कृन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्ये, न ह्यद्गसज्ञायामद-
न्तस्याद्गसज्ञेत्युक्तमस्ति ॥

इतर सूत्रांची प्रवृत्ति झाली असतां, ज्या दोहोंच्या सन्निपाताचा नाश होत असेल त्या दोहाचा निर्देश, त्या दोहोंच्या सन्निपातामुळें होणार कार्य ज्या सूत्रात सांगितल आहे त्या सूत्रात, केलाच असला पाहिजे अशी काहीं आवश्यकता नाही. (तसा निर्देश त्या सूत्रात केला नसला तरी ही परिभाषा प्रकृत होते आणि सन्निपाताचा नाश करणारे कार्य ज्या सूत्रात सांगितलें आहे त्या सन्निपातविधातक सूत्राची प्रवृत्ति होऊ दत्त नाहीं) असें आहे म्हणूनच ' दाक्षि ' या स्थलीं अकारान्त प्रकृति ' दक्ष ' व ' इन् ' प्रत्यय या दोहोंच्या सन्निपातामुळ झालेली अद्गसज्ञा, ही परिभाषा असल्यामुळें, ' दक्ष ' यातील अकाराच्या लोपाच निमित्त होऊ नये अशी शक्ता उपस्थित करून भाष्यकारानी ' कृन्मेजन्त ' १ १ १९ या सूत्रावरील भाष्यात,

ही परिभाषा अनित्य आहे असे म्हणून, त्या शक्येचे समाधान केले आहे, अह्न-सज्ञाविधायक सूत्रात अदन्त प्रकृतीला अह्नसज्ञा होते असे विधान केले नाही ('दाक्षि ' या उदाहरणात 'अत इन् ' या सूत्राने 'दक्ष ' या अदन्त प्रकृतीस 'इन् ' प्रत्यय लागला अन्ता अदन्त प्रकृति व इन् प्रत्यय या दोहोंचा सन्निपात होतो व त्या सन्निपातामुळे 'यस्मात् प्रत्ययविधि ' सू० १११ या सूत्रान्वये 'दक्ष' धाला अह्नसज्ञा प्राप्त होते सारास 'यस्मात् प्रत्ययविधि' हे सूत्र प्रकृति व प्रत्यय याचा सन्निपात झाला अन्ता, प्रकृतीला अह्नसज्ञा होण्यास निमित्त होत या सन्निपाताचा नाश करणारे 'यस्येति च' सू० ३११ हे सूत्र आहे, तें सूत्र प्रवृत्त झाल्यास प्रकृतीचें अदन्तत्व नष्ट होत असल्यामुळे अदन्तप्रकृति व इन्प्रत्यय यांच्या सन्निपाताचा नाश होतो हे खरें की 'यस्मात् प्रत्ययविधि' या अह्नसज्ञा-विधायकसूत्रात ज्या दोहोंच्या—म्हणजे अदन्त प्रकृति व प्रत्यय यांच्या—सन्निपा-ताचा, 'यस्येति च' हे सूत्र प्रवृत्त झाल्याने, नाश होणार आहे त्याचें ग्रहण केले नाही पण सन्निपातनिमित्तकसूत्रात तसें ग्रहण केले असलेंच पाहिले असा काही अभ्यास नाही म्हणून 'दाक्षि ' या उदाहरणात प्रकृत परिभाषा लागू पडते पण ती लक्ष्यास 'यस्येति च' हे सन्निपातविघातकसूत्र प्रवृत्त होऊ शकणार नाही, व तें सूत्र प्रवृत्त न झाल्यास 'दाक्षि' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही, म्हणून भाष्यकारांनी ही परिभाषा अनित्य मानून 'दाक्षि' हे रूप, ही परिभाषा न झालता, सिद्ध केले आहे. सारास ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, जेथे ती लागू व्हास इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकत नाही तेथे ती न झालता इष्ट रूपाची सिद्धि करून द्यावी)

न च कुम्भकारेभ्य आधये इत्यादौ अव्ययसज्ञाया अनया परिभाषया वारणपरभाष्यासङ्घति । अनया परिभाषया तुम्हा भूत् । अव्ययत्न तु स्यादेव । तुम्हा हि तदीयसन्निपातस्य विघातो नाव्ययसज्ञया । सशाकल त्यकचू स्थादिति वाच्यम् । पतदुद्गाहरणपरभाष्यप्रामाण्येन साक्षात्परपरया वा स्वनिमित्तसन्निपातविघातकस्य स्थयमनिमित्तमित्यर्थेनादोषात् । पते नात्राकचू स्यादित्यपास्तम् ॥

(पुन्हा शकाकार असे म्हणतो की) 'कुम्भकारेभ्य' 'आधये' इत्यादि स्थळां, ही परिभाषा अव्ययामुळे, 'कुम्भकार' व 'आधये' झाला अव्ययसज्ञा प्राप्त होत नाही असे जें भाष्यकारांनी म्हटले आहे त परीवर दिसत नाही या परिभाषेमुळे लुक् होत नाही हे म्हणण वरावर आहे, परंतु 'कुम्भकार' व 'आधये' झाला अव्ययसज्ञा प्राप्त होण्यात ही परिभाषा भाड पत नाही याच कारण असे की, लुक् झाल्यास, सन्निपाताचा नाश होता, पण भाष्ययभज्ञा प्राप्त झाल्याने सन्निपाताचा नाश होत नाही व त्या सज्ञामुळे 'अकच' प्रत्यय हाऊ शकतो

('कर्मण्यण्' सू० २९१३ ह्या सूत्रानें 'अण्' हा कृत्प्रत्यय होऊन 'कुम्भकार' असें कृत्प्रत्ययान्त अदन्त प्रातिपदिक होते. ह्या अदन्त प्रातिपदिकाचें चतुर्थीचें बहुवचन करितांना 'कुम्भकार + भ्यः' अशी स्थिति झाली असता, 'बहुवचने शक्येत्' सू० २०५ ह्या सूत्रानें 'कुम्भकार' ह्याच्या अन्त्य अकाराचे जागीं एकार होऊन 'कुम्भकारे + भ्यः' अशी स्थिति होते. 'कुम्भकारे' हें एजन्त वृदन्त असल्यामुळे, 'कृन्मेजन्तः' सू० ४४९ ह्या सूत्रानें त्याला अव्ययसंज्ञा प्राप्त झाल्यास, 'अव्ययादाप्पुपः' सू० ४५२ ह्या सूत्रानें 'भ्यस्' प्रत्ययाचा लुक् होऊं पाहतो. तसेंच, 'आधि' हा शब्द, 'उपसर्गे घोः किः' सू० ३२७० ह्या सूत्रानें 'कि' हा कृत्प्रत्यय होऊन, झाला असल्यामुळे, कृत्प्रत्ययान्त आहे. ह्याचें चतुर्थीचें एकवचनाचें रूप करितांना 'आधि + डे' अशी स्थिति झाली असता, 'घेर्हिति' सू० २४५ ह्या सूत्रानें 'आधि' ह्यांतील अन्त्य इकाराचा गुण होऊन 'आधे + डे' अशी स्थिति होते 'आधे' हें एजन्त वृदन्त असल्यामुळे, 'कृन्मेजन्तः' ह्या सूत्रान्वये त्याला अव्ययसंज्ञा प्राप्त होऊं पाहतो व 'अव्ययादाप्पुपः' ह्या सूत्रानें 'डे' प्रत्ययाचा लुक् होऊं पाहतो. अशा स्थळीं भाष्यकारांनीं ही परिभाषा लावली आहे व म्हटलें आहे कीं, ही परिभाषा असल्यामुळे, 'कुम्भकारे' व 'आधे' ह्यांना अव्ययसंज्ञा प्राप्त होत नाहीं, व अवयवसंज्ञा प्राप्त होत नसल्यामुळे, सुबलरुहि होत नाहीं. ह्यावर शंकाकार असें म्हणतो कीं, 'कुम्भकारे + भ्यः' ह्या उदाहरणात 'कुम्भकार' ही अदन्त प्रकृति व 'भ्यस्' हा बहुवचनाचा शब्दादि प्रत्यय ह्या दोहोंच्या सन्निपातामुळे एत्व होत असल्यामुळे, तें एत्व त्या सन्निपाताचा नाश करूं शकत नाहीं, व त्यामुळे 'भ्यस्' प्रत्ययाचा लुक् होऊं शकत नाहीं. कारण 'भ्यस्' प्रत्ययाचा लुक् झाल्यास सन्निपाताचा नाश होणार; तसेंच 'आधि + डे' ह्या उदाहरणांत, धिसंज्ञक 'आधि' शब्द व 'डे' हा कृत् प्रत्यय ह्या दोहोंच्या सन्निपातामुळे गुण झाला आहे. म्हणून तो गुण त्या सन्निपाताचा नाश करूं शकत नाहीं, व त्यामुळे 'डे' प्रत्ययाचा लुक् होऊं शकत नाहीं:— असे जें भाष्यकारांनीं ह्या परिभाषेचा उपयोग करून म्हटलें आहे तें बरोबर आहे, परंतु भाष्यकारांनीं 'कुम्भकारे' व 'आधे' ह्यांना, ही परिभाषा असल्यामुळे, अव्ययसंज्ञा देखील प्राप्त होत नाहीं असें जें म्हटलें आहे तें म्हणणें बरोबर दिसत नाहीं असें शंकाकार म्हणतो, व त्याचें कारण तो असें देतो कीं, प्रत्ययाचा लुक् झाल्याने जसा सन्निपाताचा नाश होतो असा अव्ययसंज्ञा झाल्यानें सन्निपाताचा नाश होत नाहीं. केवळ अव्ययसंज्ञा प्राप्त होऊन पायदा काय ? असा कोणी प्रश्न केल्यावर, शंकाकार असें उत्तर देतो कीं, अव्ययसंज्ञा प्राप्त झाल्यानें, 'अव्ययसर्वनामात्मकच् प्राक् टेः' सू० २०२६ ह्या सूत्रानें 'अच्' होऊं शकतो, व तो 'अच्' 'टि'च्या पूर्वी होत असल्यामुळे, सन्निपाताचा नाश न होतां, तो सन्निपात जसाचा तसाच कायम राहतो. म्हणून 'कुम्भकारे' व 'आधे' ह्यांना अव्ययसंज्ञा व 'अच्' होण्यांत

ही परिभाषा आढ येत नाही. ह्या शंकरावर ग्रन्थकार असे म्हणतात की, ही धारा परोपर नाही; कारण), ज्या भाषांत घरील दोन—म्हणजे अरुचूरादिन 'कुम्भकारे' व 'आधि' ही—उदाहरणें दिली आहेत, त्यावरून हें स्पष्ट होतें की, दोहोंच्या मक्षिपातामुळे होणारे कार्य त्या मक्षिपाताचा साक्षात् क्रिया परंपरेनें देखील नान परंपरास कारण होऊं शकत नाही असा ह्या परिभाषेचा अर्थ समजण्या पाहिजेत, व हा अर्थ मानण्यास कोहीच दोष उपस्थित होत नाही व असा ठिकाणी 'अरुच्' होऊं शकतो असें जे (संकायकारां) म्हटलें आहे तें म्हणजे देखील चूक ठरते. (' कुम्भकार + भ्यम् ' व ' आधि + टे ' ह्या उदाहरणांतील मक्षिपातामुळे एव व गुण अनुक्रमें होतात, व त्यामुळे ' कुम्भकारे आणि ' आधि ' ह्यांना अव्ययसंज्ञा होऊं पाहिजेत, व अव्ययसंज्ञा झाल्यास, त्या अव्ययसंज्ञेच्या द्वारा, मुळ्युक् व अरुच् होऊं पाहिजेत. अव्ययसंज्ञेमुळे मुळ्युक् होऊन मक्षिपाताचा नाश होणार अमत्यामुळे अव्ययसंज्ञा होत नाही, व अव्ययसंज्ञा होत नसल्यामुळे, अव्ययसंज्ञाद्वारा होणारे ' अरुच् ' पार्य देखील होत नाही.)

न च कार्यकालपक्षे लुगेकवाक्यतापन्नसंज्ञावाचेऽप्यकजेकवाक्यतापन्ना संज्ञास्यादिति वाच्यम् । अन्तरद्वायां तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञायां घट्टिरङ्गुणादिरसिद्धत्वात्, लुगेकवाक्यतापन्ना तु न गुणादितोऽन्तरद्ग्नैमयोऽपि शब्दतः सुवाच्यत्वात् ॥

कार्यकालपक्षमर्थे ' वृन्मेजन्तः ' हे अव्ययसंज्ञाविधायक सूत्र ' अव्ययसंज्ञासुपः ' ह्या सूत्राजवळ जाऊन दोन्ही सूत्रांचें एक वाक्य बनलें असतां, ' कुम्भकारे ' व ' आधि ' ह्यांना (ही परिभाषा असल्यामुळे) अव्ययसंज्ञा प्राप्त न होणें हें यांचे आहे (कारण यांना अव्ययसंज्ञा प्राप्त झाल्यास ' भ्यस् ' व ' टे ' ह्या विभक्तिप्रत्ययांचा लुक् होणार, व लुक् झाल्यास, ' कुम्भकार + भ्यम् ' व ' आधि + टे ' ह्यांच्या मक्षिपाताचा नाश होणार) पण ' वृन्मेजन्तः ' हे सूत्र ' अव्ययसंज्ञानामावश्च प्राक् टेः ' ह्या सूत्राजवळ कार्यकालपक्षात जाऊन दोहोंचे एक वाक्य बनलें असतां, ' कुम्भकारे ' व ' आधि ' ह्यांना अव्ययसंज्ञा प्राप्त होण्यास कांहींच हरकत नाही. (कारण अव्ययसंज्ञा प्राप्त होऊन ' अरुच् ' झाल्यास, तो ' टि ' पूर्वी होत असल्यामुळे मक्षिपाताचा नाश घरीत नाही)—असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणजे परोपर नाही; कारण ' वृन्मेजन्तः ' हे सूत्र ' अव्ययसंज्ञानामावश्च प्राक् टेः ' ह्या सूत्राजवळ जाऊन त्या सूत्राशी एक-वाक्यतापन्न झालें असतां, अव्ययसंज्ञा अन्तरङ्ग ठरते, व एव आणि गुणकार्ये बहिरङ्ग व आसिद्ध ठरतात (' कुम्भकार + भ्यस् = कुम्भकारे + भ्यम्, ' व ' आधि + टे = आधि + टे ' ह्या उदाहरणांत, ' कुम्भकारे ' व ' आधि ' ह्या कृदन्तांना, त्यांच्या अन्ती एकार असल्यामुळे, त्या एकारवर्णाला मानून होणारी अव्ययसंज्ञा आहे; पण एकार जो झाल्या आहे तो पलीकडे असल्यान्या ' भ्यस् ' व ' टे ' ह्या प्रत्ययांमुळे झाल्या आहे. अव्यय-

संज्ञा पूर्वोपरिधत्तनिमित्तक असल्यामुळे अन्तरङ्ग आहे; व पुढे अस्पष्टान्या निमित्तामुळे झालेले ' एव ' बहिरङ्ग व असिद्ध ठरते. त्यामुळे ते एव शार्त्तच नाही असे, बहिरङ्ग परिभाषेप्रमाणे, मानले पाहिजे; व एव झालेच नाही असे मानल्यास, — म्हणजे 'कुम्भकारे' व 'आधे' हे प्रकारान्त नाहीत असे मानल्यास, — 'कृन्मेजन्त.' ह्या सूत्राने त्यांना अध्ययसंज्ञा प्राप्त होऊ शकत नाही व त्यामुळे 'अरच्' होऊ शकत नाही.) परंतु 'कृन्मेजन्तः' हे सूत्र 'अव्ययादासुप' ह्या सूत्राशी एकवाक्यतापन्न झाल्यावर 'कुम्भकारे' व 'आधे' ह्यांना प्राप्त होणारी अध्ययसंज्ञा, एव व गुण ह्यांच्या मानाने, अन्तरङ्ग ठरत नाही; कारण दोन्ही यांचे 'सुप्' प्रत्ययरूपी एकाच निमित्तामुळे होणारी कार्ये आहेत ('कृन्मेजन्त.' हे अव्ययसंज्ञाविधायक सूत्र 'अव्ययादासुप' या लुक्विधायक सूत्रानेच जाऊन देव्हा त्याशी एकवाक्यतापन्न होते तेव्हा त्या दोहोंचा मिळून असा अर्थ होतो की, 'सुपि परे यदेजन्तं तन् अव्ययं भवति, तत्परस्य सुपो लुक् भवति' — म्हणजे एजन्त शब्दापुढे विभक्तिप्रत्यय आल्यास, त्या एजन्त शब्दाला अध्ययसंज्ञा प्राप्त होते, व पुढे असलेल्या विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होतो. असा अर्थ भाष्यकारांनीच केला असल्यामुळे, तो स्वीकारणे भाग आहे. त्या अर्थाप्रमाणे, जसे एव व गुणकार्ये विभक्तिप्रत्यय पुढे असल्यामुळे होते, तसेच अध्ययसंज्ञा देखिल विभक्तिप्रत्यय पुढे असल्यामुळेच होते. दोहोंचे निमित्त एकच असल्यामुळे, एक कार्ये अन्तरङ्ग व दुसरे कार्य बहिरङ्ग असे मानता येत नाही, व दोन्ही कार्ये सारखी असल्यामुळे, येथे बहिरङ्ग परिभाषा नं० ५० लागू पडत नाही, आणि त्यामुळे येथे प्रकृत परिभाषा लावणे भाग आहे, व ही परिभाषा लावल्यास, सञ्चिपातामुळे झालेले एव व गुणकार्ये, त्या सञ्चिपाताचा परंपरेने नाश करणाऱ्या अव्ययसंज्ञाप्राप्तिरूपकार्याची, प्रवृत्ति होऊ देत नाही, व अध्ययसंज्ञा होत नसल्यामुळे मुब्लुक् होत नाही आणि इष्ट रूपे सिद्ध होतात.)

न यास्योरिति निर्देशाच्चैवाऽनित्या तेन नातिप्रसङ्गः । स्पष्टा चैवं कृन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्ये ॥ अस्या अनित्यत्वे फलानि भाष्ये परिगणितानि ।

" 'न यास्योः' सू० ४६४ ह्या सूत्रांत 'या' 'सा' अशा रूपांचा निर्देश केल्या असल्यामुळे ही परिभाषा अनित्य आहे असे सिद्ध होते, व ही अनित्य असल्यामुळे, जेथे ही लावली असता, इष्टरूप सिद्ध होत नाही तशा ठिकाणी ही लावली जात नसल्यामुळे अनिष्टरूपे सिद्ध होण्याची आपत्ति टळते. ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, हिचा सर्वत्र उपयोग केल्यास, जेथे जेथे दोष उत्पन्न होतात तीं सर्व स्थले आप्तकारांनी मोडून वाढली आहेत. (व तीं स्थले खाली दिली आहेत.)

वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णाविचालस्यानिमित्तम् । दाक्षिः ॥

(१) 'दाक्षि' या स्थली वर्णाला मानून होणारा प्रत्यय त्या वर्णाच्या नाशास कारण होऊ शकणार नाही. (पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, 'अत इच्' सू०

१०९५ ह्या सूत्रान्वये ' अ ' घर्णास मानून-म्हणजे अदन्त प्रातिपदिकास-होणारा अवयवार्थे ' इत् ' प्रथय, ' दाशिः ' ह्या उदाहरणांत ' वस्येति च ' सू० ३११ ह्या सक्षिपातत्रिधातरु सूत्राची प्रवृत्ति वमन त्या ' अ ' घर्णाच्या नाशाम कारण होती, य ' दाशिः ' अर्धे रूप होतें.)

आत्वं पुग्विधेः । प्रापयति ॥

(२) आत्वं ह्याकार, ' प्रापयति ' या स्थली पुगागम होऊं शकणार नाहीं. (' दुर्भाजू द्वेष्यनिमये ' ह्या धातूहून ' गिच् ' केंद्र्यास, ' अथो द्विगिति ' सू० २५४ ह्याने वृद्धि होऊन ' वी + गिच्=कै + गिच् ' अशी स्थिति झाली अमतां, ' व्रीहृजांनां णौ ' सू० २६०० ह्या सूत्रानें एचाचे द्विकर्मां आरय होऊन ' प्रा+गि ' अशी स्थिति होतें; य आरय ह्याख्यामुळे, ' अर्तिः-हीद्वी ' सू० २५७० ह्या सूत्रानें पुगागम होतो य ' कृप्+गि(इ)+प्र+ति=कृपि+अति=प्रापे+अति=प्रापयति ' अर्धे रूप होतें. ह्या उदाहरणांत, ' वी ' व ' गिच् ' ह्यांच्या सक्षिपातामुळे भाव्य झालें आहे. हें भाव्य, त्या सक्षिपाताचा विनाशक जो पुगागम, त्याच्या प्रवृत्तीस, ह्या परिभाषेप्रमाणें, फारणीभूत होऊं नये. पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, भाव्य पुगागमास प्रवृत्त होऊं देतें, आणि त्यामुळे ' प्रापयति ' अर्धे इष्ट रूप सिद्ध होतें.)

पुग्ह्रस्वत्वस्य । अदीदपत् ॥

(३) 'अदीदपत्' या स्थली पुगागम ह्याकारावर ऱ्हस्व होऊं शकणार नाहीं. ('अ +दा+गि+चड्+त्' अशा स्थितींत, ' अर्तिः-हीद्वी ' सू० २५७० ह्या सूत्रानें आदन्त 'दा' धातूस पुगागम होऊन 'अ+दाप्+गि+चड्+त्' अशी स्थिति झाली अमतां, ' णौ घट्टि उपधाया ऱ्हस्वः ' सू० २३१४ ह्या सूत्रानें ' दाप् ' ह्यांतिल ' आ ' ह्या उपधेचा ऱ्हस्व होतो. या स्थली आकारान्त ' दा ' धातु व ' गिच् ' प्रथय ह्यांच्या सक्षिपातामुळे पुगागम झालर आहे, य ह्या परिभाषेप्रमाणें, त्या पुगागमानें, सक्षिपाताचा नाश करणाऱ्या उपधाऱ्हस्वकार्णास, प्रवृत्त होऊं देऊं नये; कारण ऱ्हस्व ह्याल्यानें, ' दा ' धातूंतिल आकार नष्ट होऊन त्याचे जागीं अकार होतो. पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, पुगागम ऱ्हस्वकार्य होऊं देतो.)

त्यदाद्यकारणव्यिधेः । या सेति ॥

(४) ' त्यद् ' इत्यादि स्थली अकार ह्याकारावर ' टाप् ' होऊं शकणार नाहीं. (' त्यदादीनामः ' सू० २५६ ह्या सूत्रान्वये त्यदादि संज्ञानामांपुढें विभक्तिप्रथय ह्याल्यास, त्यांच्या अन्त्यवर्णांचे जागीं ' अ ' अमा आदेश होतो. जसें—' यत् + सु=य + अ + सु ' अशा स्थितींत, ' अतो गुणे ' सू० १९१ ह्या सूत्रानें पररूप एकादेश होऊन, ' यः ' अर्धे रूप होतें. ' य ' ह्या अदन्त अमत्यामुळे, ' अत्राद्य-तटप् ' सू० ४५४ ह्या सूत्रानें त्याला ' टाप् = आ ' हा स्त्रीप्रथय होऊन ' या ' अर्धे रूप होतें. ह्या उदाहरणांत ' यत् + सु ' ह्या दोहोंच्या सक्षिपातामुळे ' यत् '

झांतील अन्य वर्णांचे जागी अकारादेश झाला आहे. 'टाप्' प्रत्यय त्या सन्निपा-
ताचा नाश करणारा आहे. कारण तो झाला म्हणजे, 'इल्डयाब्भ्यो दीर्घान्' सू०
२०२ ह्या सूत्रानें 'सु' प्रत्ययाचा लोप होणार. म्हणून ह्या परिभाषेप्रमाणें, तशा
सन्निपातविघातक कार्याची प्रवृत्ति होऊं नये. पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळें,
'टाप्' प्रत्यय होतो व 'या', 'सा' अशीं खीलित्वांचीं रूपे होतात.)

इद्विधिराकारलोपस्य । पपिवान् ।

(५) 'पपिवस्' या स्थलीं इडागम झाल्यावर आकारलोप होऊं शकणार नाही.
('पा + वसु=पपा + वस्' अशा स्थितित, 'वस्वेकाजादसाम्' सू० ३०९६
या सूत्रानें, बलदि 'वस्' प्रत्ययास इडागम होऊन 'पपा + इ + वस्' अशी
स्थिति होते, व नंतर 'आतो लोप इटि च' सू० २३७२ या सूत्रानें, इडागम पुढें
असल्यामुळें, 'पपा' झांतील आकाराचा लोप होऊन, 'पप्+इ+वस्=पपिवस्' असें
रूप होतें. ह्या उदाहरणांत, भादन्त 'पा' धातु व 'वस्' प्रत्यय या दोहोंच्या सन्निपा-
तामुळें इडागम झाला आहे; व आकारलोप त्या सन्निपाताचा नाश करणारा आहे;
म्हणून, या परिभाषेप्रमाणें, आकारलोप होऊं नये. परंतु ही परिभाषा अनित्य अस-
ल्यामुळें, आकारलोप होऊन 'पपिवस्' असें रूप होतें.)

द्वस्वनुद्भ्यां मनुप् अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति मनुभ्यिभक्त्युदात्तत्वं
पूर्वेनिघातस्य अग्निमान् परमवाचा ॥

(६) 'द्वस्वनुद्भ्यां मनुप्' व 'अन्तोदात्तादुत्तरपदात्' या सूत्रानीं 'मनुप्'
व विभक्तिप्रत्यय अनुक्रमें उदात्त झाल्यावर 'अग्निमान्' व 'परमवाचा' या स्थलीं
पूर्ववर्णांचा अनुदात्त स्वर होऊं शकणार नाही. ('अग्नि+मनुप्' ह्या स्थलीं, 'अग्नि' हा
द्वस्वान्त शब्द 'किपोऽन्त उदात्तः'—किट् सू० १ या सूत्रान्वयें, अन्तोदात्त आहे. म्हणून
'द्वस्वनुद्भ्यां मनुप्' सू० ३७२२ ह्या सूत्रानें 'अग्नि' शब्दापुढील 'मनुप्', 'अनुदात्तौ
मुपिपती' सू० ३७०९ ह्या सूत्राप्रमाणें जरी पित् प्रत्यय 'मनुप्' अनुदात्त आहे तरी,
उदात्त होतो, व त्यामुळें, 'अनुदात्तं पदमेकवज्रम्' सू० ३६५० ह्या सूत्रानें 'अग्निमत्'
ह्या पदांतील बाकीचे स्वर अनुदात्त होतात. ह्या उदाहरणांत अन्तोदात्त प्रकृति
'अग्नि' व 'मनुप्' प्रत्यय झाल्या सन्निपातामुळें 'मनुप्' उदात्त झाला आहे;
म्हणून ही परिभाषा नित्य मानल्यास, तो उदात्तस्वर त्या सन्निपाताच्या नाशास
कारणीभूत होऊं नये, व 'अग्नि' झांतील अन्तोदात्तत्व नष्ट होऊं नये. तरी पण,
ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळें, तसें होतें. 'परमवाचा' हें 'परमवाच्' शब्दाचें
तृतीयाविभक्तीचें एकवचनाचें रूप आहे; म्हणून 'अन्तोदात्तादुत्तरपदात्' अन्यतर-
त्यानित्यसमासे' सू० ३७१५ ह्या सूत्रान्वयें, तृतीयाविभक्तिप्रत्यय विकल्पेंकरून
अन्तोदात्त होतो, व त्यामुळें, 'परमवाचा' ह्या पदांतील बाकीचे स्वर, 'अनुदात्तं
पदमेकवज्रम्' सू० ३६५० ह्या सूत्रान्वयें, अनुदात्त होतात. 'वाच्' याच्या

उदात्तामुळे नृनीयाविभक्तिच्या प्रत्ययाला उदात्ताव आळं आहे. म्हणून 'वाचा' ह्यातील 'चा' मधील 'आ' च्या उदात्तामुळे 'वा' मधील 'आ' च्या उदात्ताचा, ह्या परिभाषप्रमाणें, नाश होऊं नये. पण, ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, तसें होतें.)

नदीह्रस्वत्वं संयुद्धिलोपस्य । नदि कुमारीत्यादि ॥'

(७) 'नदी कुमारी' ह्यादि स्थलीं न्दस्व झाल्यावर मन्मुद्धिप्रत्ययाचा लोप होऊं शकणार नाही. ('नदी + सु' ह्या स्थलीं अन्वार्थनद्योर्द्वस्वः' सू० २६७ ह्या सूत्रानें न्दस्व होऊन, 'नदि + सु' अशी स्थिति झाली असता, 'पृङ्-ह्रस्वात्स-सुद्धेः' सू० १९३ ह्या सूत्रानें संयुद्धीच्या 'सु' प्रत्ययाचा लोप होऊन 'नदि' असें संयुद्धीच्या एकवचनाचें रूप होतें. ह्या उदाहरणात, 'नदी' व संयुद्धीचा 'सु' प्रत्यय ह्यांच्या सन्निपातामुळे ह्रस्वकार्यानि, 'सु' प्रत्ययाचा लोप करून सन्निपाताचा नाश करण्यास, ह्या परिभाषप्रमाणें, कारणभूत होऊं नये पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, 'सु' लोप होतो, व 'नदि', 'कुमारी' अशीं संयुद्धीच्या एकवचनाचें रूपें होतात)

यादेशो दीर्घत्वस्य । कष्टाय ॥

(८) 'कष्टाय' या स्थलीं 'य' असा आदेश झाल्यावर दीर्घ होऊं शकणार नाही. ('कष्ट+टे' या स्थलीं, 'डे' सू० २०४ या सूत्रानें, 'टे' च्या जागीं यादेश होऊन 'कष्ट + य' अशी स्थिति झाली असता, 'सुषि च' सू० २०२ ह्या सूत्रानें दीर्घ होऊन 'कष्टाय' असें रूप होतें. ह्या उदाहरणात, अदन्त प्रकृति 'कष्ट' व 'टे' प्रत्यय ह्यांच्या सन्निपातामुळे यादेश झाला आहे, व 'सुषि च' ह्या सूत्रानें होणारें दीर्घकार्य त्या सन्निपाताचा नाश करणें आहे म्हणून ही परिभाषा नित्य मानल्यास, यादेशानें दीर्घ कार्य होऊं देऊं नये, पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, दीर्घ होऊन 'कष्टाय' असें रूप होतें. सारास वरील आठ उदाहरणांत ही परिभाषा लावल्यास ह्रस्व रूप सिद्धि होत नसल्यामुळे, ही परिभाषा तेंच न लावता, इष्टरूपसिद्धि करून घ्यावी.)

इतोऽन्यत्र प्रवृत्तिरेव, दोषाः खल्वपि साकल्पेन परिगणिता इति भाष्योक्तेरित्यान्यत्र विस्तरः ॥ ८६ ॥

वर दिलेलीं उदाहरणें खरीब करून घालीं सर्व टिकाणीं ही परिभाषा लागू पडते, कारण भाष्यात असे म्हटलें आहे कीं, (ही परिभाषा सर्वत्र लावली असता जेथें जेथें दोष उत्पन्न होतील तीं) सर्व दोषस्थळें वर दाखविलीं आहेत. ह्या मन्व-न्यानें इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा ८७

ननु पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चे द्र इत्यादौ द्विगोलुंगित्यणो लुकि लुक्त्तद्धित इति स्त्रीप्रत्ययलुपयानुक्तः श्रवणापात्तिरत आह—

‘पञ्च इन्द्राण्य देवता अस्य स पञ्चे द्र’ इत्यादि स्थली, द्विगोलुंगनपर्ये’ सू० १०८० ह्य सूत्रान ‘अण्’ प्रत्ययाचा लुक् झाला असता, ‘लुक् तद्धितलुकि’ सू० १४०८ ह्य सूत्रान स्त्रीप्रत्ययाचा लुक् होऊन, आनुक् आगम कायम राहण्याची आपत्ति येते (‘पञ्चे द्राण्या देवता अस्य’ ह्या स्थली, ‘साऽस्य देवता’ सू० १२२६ ह्य सूत्रान ‘पञ्चेन्द्राणी’ शब्दाहून ‘अण्’ प्रत्यय होतो, व ‘द्विगोलुंगनपर्ये’ ह्या सूत्राने त्या ‘अण्’ प्रत्ययाचा लुक् होतो, व नंतर ‘लुक् तद्धितलुकि’ ह्या सूत्राने ‘इन्द्राणी=इन्द्र+आनुक्+डीप्’ ह्यांतील ‘डीप्’ या स्त्रीप्रत्ययाचा लुक् होतो ‘इन्द्र’ शब्दास ‘आनुक्’ आगम व तसच ‘डीप्’ हा स्त्रीप्रत्यय ‘इन्द्र-वरणभवशर्व’ सू० ५०५ या सूत्राने झालेले आहेत वरील उदाहरणात, केवळ ‘डीप्’ प्रत्ययाचा लुक् झाल्यास व ‘आनुक्’ आगम कायम राहिल्यास, ‘पञ्चेन्द्र’ असे रूप सिद्ध होणार नाही) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

मन्त्रियोगशिष्टानामन्यतरापाय उभयोऽप्यपायः ॥ ८७ ॥

“जेथे ण्वाद्या सूत्रात दोन कायें एकच वेळीं होण्याचें सांगितलें आहे तशा टिपणीं, एका कार्याचा नाश हात असला तर, दुसऱ्या कार्याचाहि नाश करावा—म्हणजे दोन्ही कायें करू नये ”

(‘इन्द्रवरणभवशर्व’ ह्या सूत्रान ‘इन्द्र’ शब्दास ‘आनुक्’ आगम व ‘डीप्’ प्रत्यय ही दान कायें एकेच वेळीं होण्याचें सांगितलें आहे त्यामुळें ‘लुक् तद्धितलुकि’ ह्या सूत्राने जेव्हा ‘डीप्’ प्रत्ययाचा लुक् होतो तेव्हां त्या प्रत्ययाबरोबर झालेल्या ‘आनुक्’ आगमाचा देखील, या परिभाषेप्रमाण, नाश होतो, व ‘पञ्चेन्द्र’ असें इष्ट रूप सिद्ध होते प्रकृतपरिभाषेची शब्दरचना विलक्षण आहे जरी कित्येक टीकाकारांनीं ‘सन्नियोगशिष्टानाम्’ या बहुवचनाचें समर्थन करिताना वरीच महि पापी घेरी आहे तथापि ती मनास रुचत नाही, व ‘सन्नियोगशिष्टयोऽन्यतरस्यापाये-ऽपरस्याप्यपय’ असा ह्या परिभाषेचा पाठ अभावयास पाहिजे होता)

अत्र च विल्वकादिभ्यश्छस्य लुगिति सूत्रस्य छग्रहण ज्ञापकम् । तद्धि छमात्रस्य लुग्योधनद्वारा कुकोऽनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थम् । वृत्तकु-गागमा नडाद्यन्तर्गता विल्व दय एव तत्र निर्दिष्टा विल्वकादिशब्देन ।

‘विल्वनादिभ्य एस्य लुक्’ सू० १३११ ह्या सूत्रात केवळ ‘छ’ ग्रहण ह्या परिभाषेचें ज्ञापक आहे ‘छ’ ग्रहण करण्याचें कारण हे कीं, ‘कुक्’ आगमाचा ‘लुक्’

न होता, केवल 'छ' प्रत्ययाचा लुक् व्हावा वरील सूत्रांत असलेल्या 'वित्त्वादिभ्य' ह्या शब्दानें नडादिगणात अन्तर्भूत असलेल्या कुगागमसहित 'वित्त्वादि' शब्दांचें ग्रहण केलें आहे ('उत्परादिभ्यश्छ' व 'नडादीनां कुक् च' सू० १३०९ व १३१० अर्शीं चतुर्थाध्यायाच्या द्वितीयपादान् सूत्रे आहेत. 'नडादीनां कुक् च' ह्या सूत्रातील चकारान पूर्वसूत्रातील 'छ' प्रत्ययाची अनुवृत्ति होते, य सूत्राचा अर्थ असा होतो कीं, 'नडादि' शब्दाना 'छ' प्रत्यय आणि तसेंच कुगागम होतो 'वित्त्वादि' शब्द नडादिगणात पठित आहेत त्यामुळें त्यांना देखील 'नडादीनां कुक् च' ह्या सूत्रान्वयें एकच वेळीं 'छ' प्रत्यय व कुगागम होता, जसें—'वित्त्वा य या सन्नि सा वित्त्व कीया' अशा कुगागमयुक्त 'छ' प्रत्ययान्त 'वित्त्वादि' शब्दापुढें इतर तद्धित प्रत्यय आल्यास, 'छ' प्रत्ययाचा लुक् होतो, असें 'वित्त्वादिभ्य छस्य लुक्' हें सूत्र सागतें, जसें—'वित्त्वेकीयाया भवा' ह्या शिक्काणीं, 'तत्र भव' ह्या अर्थांत 'अण्' प्रत्यय केल्यास, तद्धित 'अण्' प्रत्यय पुढें असल्यामुळ, 'छ' प्रत्ययाचा लुक् होऊन, 'वित्त्वाका' असें रूप होतें. 'छ' प्रत्यय व कुगागम होणें हीं दोन्हीं कायें एकाच सूत्रान सांगितलीं असल्यामुळें, या परिभाषप्रमाणें 'छ' चा लुक् आल्यास, 'कुक्' चाहि लुक् होणार परंतु 'कुक्' चा लुक् न होता, तो कायम राहावा म्हणून, 'वित्त्वादिभ्य छस्य लुक्' ह्या सूत्रांत 'छ' ग्रहण केलें आहे, व 'वित्त्वादिभ्य' असा कुगागमविशिष्ट शब्दाचा उच्चार केला आहे. 'वित्त्वादिभ्य लुक्' असें सूत्र केलें असत तर, 'छ' प्रत्यय व कुगागम ह्या दोहोंचाहि, या परिभाषप्रमाण, लुक् झाला असता)

न चैवमपि छग्रहण व्यर्थं कृतकुगागमानुवादसामर्थ्यादेव तदन्वित्त्वित्तिःसिद्धेः । अन्यथा वित्त्वादिभ्य इत्येव चदेत् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया वित्त्वादिपुरस्कारेण विहितप्रत्ययस्यैव लृग्निधानान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ततोऽपि प्रतिपदोक्तत्वेन वित्त्वादिभ्योऽण् इति विकाराद्यर्थस्य लुगापत्तिनिवारणार्थं कुगानुवादचारितार्थ्यात् ।

('वित्त्वादिभ्य छस्य लुक्' ह्या सूत्रातील 'छ' ग्रहण जरी ह्या परिभाषेचें ज्ञापक मानलें तरी, त्या सूत्रात केलेंलें) 'छ' ग्रहण व्यर्थं टात, कारण त्या सूत्रांत 'वित्त्वादिभ्य' असा कुगागमविशिष्ट शब्दाचा उच्चार केला असल्यामुळें, तेवढ्यावरूनच हें सिद्ध होतें कीं, कुगागमाचा लुक् होत नाही. जर पाणिनीला कुगागमाचा देखील लुक् हट्ट असता तर, 'वित्त्वादिभ्य' असें सूत्र केलें असत, व असें सूत्र असतें तरी, भविष्यादिसरूप दोष आला नसता, कारण 'लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' अशी परिभाषा असल्यामुळें, 'वित्त्वादिभ्य' ह्या शब्दानें ('नडादीनां कुक् च' सू० १३१० ह्या सूत्रान्वयें, नडादिगणात साक्षात् पठित असलेल्या 'वित्त्वादि' शब्दाहून 'छ' प्रत्यय होणें सांगितलें असल्यामुळें, प्रतिपदोक्त

‘ छ ’ प्रत्ययाच्चेच ग्रहण झालें असते, व इतर सूत्रांनीं होणाऱ्या इतर प्रत्ययांचें ग्रहण झालें नसतें; आणि त्यामुळें, सूत्रांत साक्षात् सांगितलेल्या) ‘ छ ’ प्रत्ययाचाच लुक् पावला अमता-असं कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण ‘ बिल्वादिभ्योऽण् ’ सू० १५१६ या सूत्रांत ‘ बिल्वादि ’ शब्दांहून ‘ अण् ’ प्रत्यय व्हावा असें अधिक स्पष्टपणे प्रतिपदविधान केलें आहे. (कारण नडादिगणांत साक्षात् पठित असलेल्या ‘ बिल्व ’ इत्यादि शब्दांहून ‘ बिल्वादिभ्योऽण् ’ या सूत्रानें विकारार्थें ‘ अण् ’ प्रत्यय होण्याचें विधान केलें आहे. त्या गगात कुगागमसहित ‘ बिल्व ’ इत्यादि शब्द साक्षात् पठित नाहींत म्हणून, ‘ नडादीना वुक् च ’ ह्या सूत्राच्या मानानें, ‘ बिल्वादिभ्योऽण् ’ हें सूत्र जास्त स्पष्टपणें ‘ अण् ’ प्रत्ययाचें विधान करणारें सूत्र आहे, आणि त्यामुळें ‘ बिल्वकादिभ्यः छस्य लुक् ’ असें सूत्र न करिता ‘ बिल्वादिभ्यो लुक् ’ असें सूत्र केलें असते तर, त्या सूत्रानें ‘ बिल्वादिभ्योऽण् ’ ह्या सूत्रातील ‘ अण् ’ प्रत्ययाचें ग्रहण होऊन त्याचा लुक् पावला असता) विकारार्थें होणाऱ्या त्या ‘ अण् ’ प्रत्ययाचा लुक् न व्हावा व कुगागमविशिष्ट बिल्वादिशब्दांहून होणाऱ्या ‘ छ ’ प्रत्ययाचाच लुक् व्हावा म्हणून (‘ बिल्वकादिभ्यः छस्य लुक् ’ ह्या सूत्रांत ‘ बिल्वकादिभ्यः ’ असें) कुगागमसहित पद उच्चारलें आहे, व अशा रीतीनें तें पद चरितार्थ ठरतें (आणि त्यामुळें ‘ बिल्वकादिभ्यः ’ हें पद या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां देत नाहीं, केवळ ‘ छ ’ ग्रहणच ह्या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें; कारण तसें ग्रहण केलें नसतें तर, ह्या परिभाषेप्रमाणें, कुगागम व ‘ छ ’ प्रत्यय ह्या दोघांचाहि लुक् पावला असता.)

समुच्चयार्थकचशब्दयोगे तु विधेययोरेककालिकत्वैकदेशत्वानियमान्यायसिद्धीर्पायीयम् ॥

‘ ममुच्चय ’ ह्या अर्थाचा वाचक ‘ च ’ शब्द अमल्यामुळे, ‘ च ’ शब्दाचा जेथे प्रयोग केला जातो तेथे ज्या दोन कार्यांचें विधान केलें आहे तीं दोन कार्ये एकेचवेळीं व एकेच जागीं होतात असा सामान्य निरम अमल्यामुळे, ही परिभाषा (जशी ज्ञापकसिद्ध आहे तशी) लौकिकन्यायसिद्ध देखील आहे. (कथ्यानें देखील असंच म्हटलें आहे: ‘ लौकिकोऽयं न्यायः । एकेकस्मिन्प्रयोजने येषां महाधिकारस्तत्रान्यतरनिवृत्ताविननिवृत्तिः ।

यन्तु णाचिष्टचदित्यनेन पुंस्त्वविधानमेतदनित्याद्यज्ञापनार्थमन्यथैतय तत्यादीं ट्टिलेनेनेत्र डीणि निवृत्ते संनिर्यागशिष्टपरिभाषया नस्यापि निवृत्तैतयतीत्यादिसिद्धी पुंस्त्ववैयर्थ्य स्पष्टमेवेति टेरिति सूत्रे कैयट, स्तन्त । इडियडमाचष्ट पेडियतीत्यादीं पुंस्त्वन्याऽश्वफतयात् ॥ ऐनेयः श्येनेय इत्यादि तु स्थानियेन सिद्धमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८७ ॥

‘ टैः ’ ५-४-१५५ ह्या सूत्रातील मायाच्या टीपेंत कैयटानें असें म्हटलें आहे की, ‘ णीं इष्टवर् प्रातिपदिकस्य ’ ह्या वाक्यानें, ‘ णि ’ प्रत्यय पुढे अमतां

प्रातिपदिकाला पुंवद्भाव व्हावा असे विधान केले असल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य द्रते. ही परिभाषा नित्य अमती तर, पुंवद्भावाचे विधान करण्याची काहींच गरज नव्हती व ते विधान व्यर्थ ठरले असते, कारण 'एतपति' इत्यादि उदाहरणांत 'टि' लोपानें 'णि' प्रत्ययाची निवृत्ति होऊन त्याच्याच यरोवर, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, नकाराचा देखील लोप झाला अमता व 'एतपति' असे रूप सिद्ध झालेच असते ('वर्णादनुदात्तालोपधातो नः' सू० ४१६ ह्या सूत्राने, वर्णावाचक अनुदात्तान्त व 'त्' आहे उपधेत ज्याच्या अशा प्रातिपदिकाहून स्त्रीवाचक 'डीप्' प्रत्यय विकल्प, वरून होतो, व तो झाल्यास, उपधेतील तकाराचा नकार होतो. म्हणून 'एत' ह्या शब्दाचीं 'एनी' व 'एता' अशीं स्त्रीलिङ्गाचीं रूपें होतान. 'तावसेति तदाचष्टे' ह्या अर्थार्थानें 'एनी' शब्दाहून 'णिच्' केल्यास, 'एनीमाचष्टे एतपति' असा स्थली, एनी+णिच्' ह्या स्थितीत, 'णाविष्टवत्यातिपदिकस्य' ह्या वार्तिकान्वयें, 'टेः' सू० १०८६ ह्या सूत्रानें टिलोप-म्हणजे 'एनी' यातील 'डीप्=ई' प्रत्ययाचा लोप होतो, व उभा अर्थी 'वर्णादनुदात्तात्' ह्या सूत्राने 'डीप्' प्रत्यय होणें व उपधेतील तकाराचा नकार होणें अशा दोन कार्यांचें विधान केले आहे त्या अर्थी 'डीप्' चा लोप होताच, प्रकृत परिभाषेप्रमाणें, नकाराचे जागीं पूर्ववत् तकार होणारच, व 'एतपति' असे रूप भाषाभाष सिद्ध होणारच मग 'णी इष्टवत्' ह्या वार्तिकानें पुंवद्भावाचें विधान कशाला केले आहे ? ह्या विधानावरूनच हें सिद्ध होते कीं, ही परिभाषा अनित्य आहे, व ती अनित्य असल्यामुळे जेंव्हा लागू पडत नाही व पुंवद्भाव होत नाही तशा ठिकाणीं देखील पुंवद्भाव व्हावा म्हणून पुंवद्भावाचे वार्तिकानें विधान केले आहे असें कैयटाचे म्हणणें आहे.) पण तें म्हणणे यरोवर नाही. कारण पुंवद्भावाचें विधान वार्तिकानें केले नसतें तर, 'इडबिडमाचष्टे ऐडबिडयति' (व 'दर-दमाचष्टे वारयति') इत्यादि उदाहरणात 'ऐडबिडयति' इत्यादि रूपें सिद्ध झालीं नसतीं, म्हणून पुंवद्भावाचें विधान करणें आवश्यक होतें. ('जनपदसदान् क्षत्रिया-दञ्' सू० ११८६ ह्या सूत्रानें 'इडबिड्' शब्दाहून अपत्यार्थें 'अञ्' प्रत्यय होऊन 'इडबिड्' अपत्यं पुमान्=ऐडबिड. ' असें रूप होतें. पण 'इडबिड. अपत्यं स्त्री' या स्थली, 'अतश्च' सू० ११९६ ह्या सूत्राने 'अञ्' लुक् होऊन, 'इडबिड्' असे रूप होतें. ह्या प्रातिपदिकाला 'ताकरोति तदाचष्टे' ह्या अर्थार्थानें 'णिच्' केल्यास, 'इडबिड्+णि' असा स्थितीत, 'णी इष्टवत् प्रातिपदिकस्य' ह्या वार्तिकान्वयें पुंवद्भाव होते वेलीं 'अतश्च' ह्या सूत्रानें झालेल्या 'अञ्' लुकाची निवृत्ति होऊन, 'ऐडबिड' असा शब्द पुनः होऊन, व टिलोप होऊन, 'ऐडबिडयति' असे रूप होतें व असे रूप सिद्ध होण्याकरिता, पुंवद्भावाचे विधान करणे जरूर होते सारांश पुंवद्भावविधी-नामुळे ही परिभाषा अनित्य आहे असे सिद्ध होत नाही.) 'ऐनेवः' शैनेव' हीं रूपें स्थानिवद्भावानें सिद्ध होतात. ह्या विषयासंबंधानें इतर ग्रन्थात विसृष्ट चर्चा केली आहे. ('पुन्याः अपत्यं पुमान्' व 'शेन्याः अपत्यं पुमान्' ह्या अर्थांत, 'स्त्रीया

६३' सू० ११२३ का सूत्रान् अण्वर्थे 'ट्' प्रत्यय आत्मा भवती, 'स्येति च'
 सू० १११ का सूत्रान्, तद्धित प्रत्यय पुंस् अण्व्यामुळं, ईंकारात्ता संय होतो, 'ईं' संय
 'अथः परमितान् पूर्वदिर्भा' सू० ५० का सूत्रान्वये स्थानियन् मानव्यास-इत्यने 'ईं=
 ईप्' पापमथ आदे अमे मानव्यास 'इ' संयाची प्राप्ति होत नाही या परिभाषेमें संघाने
 दिग्देक धियाहरणां अमे मत् आदे की संघे एवात्ता सूत्रान् शून्यार्थे एकेवेली होणे
 सांगितले आहे व त्या शून्य कार्यांशी एका कार्याचा लुक् होतो तसेच ही परिभाषा
 लागू पडते, पण इतर रीतीने त्या शून्य कार्यांशी एका कार्याचा मान झाल्या अवस्थाम
 ही परिभाषा लागू पडत नाही. तसे 'अनुपमार्गानुराधीव' सू० ३०३५ या सूत्रान्
 'एल्' धातुपुंस् 'न' प्रत्यय आत्मा भवती, अकाराचा उकार व तकाराचा उकार
 भवती शून्य कार्यां एकेवेली होऊन 'पुल्ल' अमे रूप होतें, 'पुल्ल' शब्दाम् 'अन इल्'
 सू० १०२५ या सूत्रान् अण्वर्थे ह्न् प्रत्यय लावला भवती, 'अणो ङिति' सू० २०४
 या सूत्रान् उकाराची वृद्धि होत अवस्थामुळे जरी उकाराचा नाश होतो तरी, त्याबरो-
 दर एकाराची निवृत्ति न होतो, 'प्रीति.' अमे रूप होतें, तसेच 'ईं च म्ब.' सू०
 २६६० या सूत्रान् 'यन्' धातुम् 'यप्' प्रत्यय होणे व अन्य नकाराचा ईंकार होणे
 ही शून्य कार्यां सांगितली आहेत. नकाराचे जागी ईंकार झाल्यावर 'य+ईं+यप्'
 भवती स्थिती झाली भवती, 'भाट्टणः' सू० ६९ या सूत्रान् होगत्या गुणरूपी
 एकादिनां जरी ईंकाराचा नाश होतो तरी, त्या बरोबर यप् प्रत्ययाची निवृत्ति न होतो,
 'नेयम्' अमे रूप होतें. तसेच 'श्रे. संप्रसारणं च' सू० १८५५ या सूत्रान् 'शि'
 शब्दाला 'तीय' प्रत्यय होणे व रकाराचे संप्रसारण होणे ही शून्य कार्यां सांगितली
 आहेत, व त्यामुळे 'तृतीय' अमे रूप होतें. 'सीयादिक्स्थार्थे वा वाच्यः'-सू०
 १०९४ बरील धार्तिक-या धार्तिकान्वये 'तृतीय' शब्दाम् स्वार्थे 'ईक्' प्रत्यय
 होऊन व 'किति च' सू० १०७६ या सूत्रान् आद्यचाला वृद्धि होऊन जरी संप्रसारण
 कार्याचा नाश होतो तरी, त्याबरोबर 'तीय' प्रत्ययाची निवृत्ति न होतो, 'तार्तीयक'
 अमे रूप सिद्ध होतें बरील तीन उदाहरणांवरून हे स्पष्ट होतें की, एकेवेली झालेल्या
 शून्य कार्यांशी एका कार्याचा नाश झाला तरी, तो नाश सूत्रान् झाल्या नसल्यास, दुसरें
 कार्य नष्ट होत नाही, आणि म्हणून ही परिभाषा लुक्मात्रविषयक मानली पाहिजे.
 परंतु इतर व्याकरण म्हणतात की हे म्हणणे बरोबर नाही; कारण ते म्हणणे बरोबर
 मानल्यास, 'वातातीसाराभ्यां कुक्च' सू० १९३५ या सूत्रान्वये 'वात' शब्दाला
 मत्वर्थक 'इनि' प्रत्यय व पुगागम एकेवेली होणे सांगितले असल्यामुळे 'वात
 अस्यास्तीति वातकी' असा शब्द सिद्ध झाल्यावर त्याला अपत्यार्थक अण् प्रत्यय
 लावल्यावर, 'नस्तद्धिते' सू० ६७९ या सूत्रान् टिलोप झाला असता, कुगागमाची
 निवृत्ति न वक्ष्यास, 'वात.' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही. सारास ही
 परिभाषा लोकाचें शिक्कां देखील लागू पडत असल्यामुळे, ती लुक्मात्रविषयक आहे
 हे म्हणणे बरोबर ठरत नाही. दुसरें असे वा, का परिभाषेचा अर्थ असा करावा की

जेंधें एग्याच्या सूत्रानें दोन वार्यें युगपत् होणें सांगितलीं आहेत तेंच रया दोन वार्यां-
परी प्रधानकार्यांचा नाश आदरान् अग्रधानकार्यांची निवृत्ति होते; वण अग्रधानकार्यांचा
नाश झाला अग्रध्याग, प्रधानकार्यांची निवृत्ति होत नाहीं. अजा रीतीनें ह्या परिभा-
षेचा अर्थ केल्यात, यरील सरें उदाहरणांची उपपत्ति लागते. ' रयतिः ' या स्थिती
निष्ठेचे जाग्यें होणारे आदेश सांगणाऱ्या प्रकरणाने निष्ठातकाराचे जागीं अकार होणें हे
प्रधान कार्य आहें; व अकाराचा उच्चार होणें हें अग्रधानकार्य आहें म्हणून वृद्धिकार्यानें
उकाराचा नाश झाला तरी एग्याची निवृत्ति होत नाहीं. तमेंच ' रयम् ' व ' गर्ती-
चीकः ' या दोन्हीं स्थितीं, प्रकरणावरून प्रत्ययाचें विधान प्रधान अग्रध्यागुळें, जरी ह्यं
व भ्रंशस्तरण या अग्रधानकार्यांचा अनुक्रमें नाश होतो तरी, प्रत्ययाची निवृत्ति होत
नाहीं.)

परिभाषा ८८

ननु चुरा शीलमस्याः सा चौरित्यादौ शील छप्रादिभ्योण इति णे
डीप् न प्राप्नोतीत्यत आह—

' चुरा शीलमस्याः सा चौरि ' इत्यादि स्थिती, ' शीलम् ' सू० १९११ ह्या
अर्थांमध्ये ' छप्रादिभ्यो णः ' सू० १९१२ ह्या सूत्रानें ' ण ' प्रत्यय केल्या अमर्ता,
(' चुरा शीलमस्य सः चौरः ' असें अकारान्न रूप होत असल्यामुळें, ' अताद्य-
तथाप् ' सू० ४५४ ह्या सूत्रानें ' टाप् ' होईल व) ' डीप् ' प्रत्यय प्राप्त होऊं शकणार
नाहीं. म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्ति ॥ ८८ ॥

" अण् प्रत्ययाला मानून होणारी वार्यें जेंधें ताच्छीलिक ' ण ' प्रत्यय लागतो
तेथें देखील होतत "

(' टिट्टाणञ् ' सू० ४७० ह्या सूत्रानें ' अण् ' प्रत्ययान्त प्रातिपदिकाला
स्त्रीवाचक ' डीप् ' प्रत्यय होत असतो. ' चौर ' हें ताच्छीलिक णप्रत्ययान्त
प्रातिपदिक आहें. ह्या परिभाषेप्रमाणें, ' अण् ' प्रत्ययान्ताला होणारीं वार्यें ताच्छीलिक
' ण ' प्रत्ययान्ताला होत असल्यामुळें, ' चौर ' झाला स्त्रीवाचक ' डीप् ' प्रत्यय
होऊन, ' चौरि ' असें रूप भिन्न होतें.)

अन् इत्यणि चिहितप्रकृतिभावथाधनार्थं कार्मस्नाच्छील्ये इति निग
तनमस्या शापकम् ॥

' अण् ' प्रत्यय पुढें असतो, ' अण् ' सू० ११५५ वा सूत्रामध्ये, अग्रान्त प्रकृति
दिलोव न होत, प्रकृतिभाव कायम राहतो. ह्या प्रकृतिभाषाचा बाध रहावा म्हणून

स्ताच्छील्ये ' सू० १६१३ अस सूत्र कस्त्वं ' वार्भ ' शब्दाची निपातनाने जी सिद्धि केली आहे ती ह्या परिभाषेची जादिका आहे (' वर्म शील यस्य स ' या स्थलीं, ' छत्रादिभ्यो ण ' सू० १६१२ या सूत्रानें ' ताच्छीलिक ' ण ' प्रत्यय होतो, व ' कर्मन् + ण ' अशी स्थिति झाली असता, ' अन् ' सू० ११५५ हें सूत्र लागू पडू नये, कारण त्या सूत्राचा अर्थ असा आहे कीं, असन्त प्रकृतीपुढें भाववाचक किंवा कर्मवाचक खेरीज करून इतर अर्थाचा वाचक ' अण् ' प्रत्यय आल्यास, ' नस्तद्धिते ' सू० ६७९ या सूत्रानें होणारा टिलोप होत नाही ' कर्मन् ' ह्या असन्त प्रकृतीपुढें ' अण् ' प्रत्यय नसून ताच्छीलिक ' ण ' प्रत्यय असल्यामुळे, ' नस्तद्धिते ' सू० ६७९ ह्या सूत्रान्वयें टिलोप होऊन, ' कर्मन् ' असें रूप सिद्ध होऊं शकतेंच, मग ' वार्भस्ताच्छील्ये ' हे सूत्र पाणिनीनं का केलें ? ह्या सूत्रावरून हें सिद्ध होत कीं, ' अण् ' प्रत्यय पुढें असता जसा प्रकृतिभाव कायम राहतो तसाच ताच्छीलिक ' ण ' प्रत्यय पुढें अमता देखील, तो प्रकृतिभाव या परिभाषेप्रमाणें, कायम राहिल, व ' वार्भ ' असें इष्ट रूप सिद्ध होणार नाही ती प्रकृतिभाव कायम न राहता टिलोप व्हावा म्हणून, ' वार्भस्ताच्छील्ये ' हें सूत्र पाणिनीला मुद्दाम करावें लागलें, व अशा रीतीनें तें सूत्र ह्या परिभाषेचें जापक ठरतें)

ताच्छीलिकणान्तादणो द्व्यच इति क्षिप्त्सिद्धिरप्यस्या प्रयोजनमिति नन्या ।

नवीन वैयाकरणाच्या मताप्रमाणें, अणो द्व्यच ' सू० ११८० ह्या सूत्रानें द्व्यच ' अण् ' प्रत्ययान्त शब्दाहून जसा अपत्यार्थें ' फिञ् ' प्रत्यय होतो त्याचप्रमाणें, द्व्यच ताच्छीलिक ' ण ' प्रत्ययान्त शब्दाहून देखील अपत्यार्थें ' फिञ् ' प्रत्यय व्हावा हें देखील या परिभाषेचें प्रयोजन आहे (जसें — ' कर्तुं छात्रं कार्त्त ' ह्या स्थलीं, ' तस्येदम् ' सू० १५०० या सूत्रानें ' अण् ' प्रत्यय होऊन ' अण् ' प्रत्ययान्त द्व्यच ' कार्त्त ' शब्द होतो, ' कार्त्तय अपत्य कार्त्तावणि ' असें ' अणो द्व्यच. ' ह्या सूत्रानें अपत्यार्थें ' फिञ् ' प्रत्यय होऊन, रूप जसें होत तसेंच ' छात्र शील यस्य स छात्रं ' या स्थलीं, ' छत्रादिभ्यो ण ' सू० १६१२ ह्या सूत्रान्वयें शालेव्या ताच्छीलिक्य ' ण ' प्रत्ययान्त द्व्यच ' छात्र ' शब्दास देखील अपत्यार्थें ' फिञ् ' प्रत्यय होऊन ' छात्रस्य अपत्य छात्रवणि ' असें रूप व्हावें, हें देखील या परिभाषेचें प्रयोजन आहे असें नव्य वैयाकरण म्हणतात काही टीकाकारांच असें मत आहे कीं, पाणिनीनं ' छत्रादिभ्योऽण् ' असें सूत्र न करिता ' छत्रादिभ्यो ण ' असें सूत्र केलें असल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य ठरते व त्यामुळेच ' टिड्ढाणञ् ' सू० ४७० ह्या सूत्रान्वयें ' छात्र ' या प्रातिपदिकाम ' दीप् ' न होता, ' अजासनष्टाप् ' सू० ४१४ ह्या सूत्रानें ' टाप् ' होऊन ' छात्रा ' असें अन्त्ययान्त रूप होतें)

ताच्छीलिक इत्युक्तेस्तदस्यां प्रहरणमिति णे दाण्डेत्येच ॥ कार्म इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ८८ ॥

या परिभाषेत ' ताच्छीलिके णे ' असे शब्द घातले असल्यामुळे, जेथे ' तदस्या प्रहरणमिति कीडाया ण ' सू न १२६६ ह्या सूत्रानें ' तदस्या प्रहरणम् ' ह्या अर्था- मध्ये ' ण ' प्रत्यय होतो, तेथे (ही परिभाषा लागू पडत नाही व त्यामुळे ' टिड्ढाण् ' हें सूत्र न लागता, ' अजाततष्टाप् ' हें सूत्र लागून, ' दाण्ड ' या ' ण ' प्रत्ययान्त शब्दाचें स्त्रीलिङ्गाचें रूप ' दाण्डी ' असें न होता,) ' दाण्डा ' असेंच रूप होतें ' कार्मस्ताच्छील्ये ' ६-४-१७२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे

परिभाषा ८९

ननु कंसपरिमृद्भ्यामित्यादी मृजेर्बृद्धिर्दुर्बारेत्यत आह—

' कंसपरिमृद्भ्याम् ' ह्या स्थली ' भ्याम् ' प्रत्यय ' मृज् ' घातल्या पुढें असल्यामुळे, ' मृज् ' घातलील नकारास) ' मृजेर्बृद्धि ' सू० २४७३ ह्या सूत्रान्वये बृद्धि होण्याची आपत्ति येते, (ती टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

घातोः कार्यमुन्वयमानं तन्प्रत्यये भवति ॥ ८९ ॥

" घातला जें कार्य होणें सांगितलें आहे तें कार्य, घातून विहित प्रत्यय घातल्या पुढें असला तरच, होतें "

(' भ्याम् ' हा विभक्तिप्रत्यय घातून होणार प्रत्यय नसून प्रातिपदिकाहून होणारा प्रत्यय आहे म्हणून ' कंसपरिमृद्भ्याम् ' ह्या स्थली, ' मृजेर्बृद्धि ' हें सूत्र लागू पडत नाही, व बृद्धि होत नाही.)

भ्रौणहत्ये तत्त्वनिपातनमस्या शापकम् ॥

' भ्रौणहत्ये ' या स्थली, अन्त्य नकाराचे जागी निपातनानें जो तयार केला आहे तो ह्या परिभाषेचा शापक आहे. (' भ्रूण हतवान् ' इति ' भ्रूणहा ' ह्या स्थली, ' ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्षिप् ' सू न २९९८ या सूत्रानें ' भूते क्षिप् ' प्रत्यय झाल्यानंतर, पुढें त्या शब्दाहून भावे ' प्यञ् ' प्रत्यय केला असता, ' दाण्डिनायनहास्तिनायन ' सू० ११४५ ह्या सूत्रान्वये, ' भ्रूणहन् ' येथील अन्त्य नकाराचे जागी निपातनानें तयार होऊन ' भ्रौणहन्य ' असें रूप न होता, ' भ्रौणहत्य ' असें रूप होतें ' हनन्तोऽचिण्णलो ' सू० २५७४ ह्या सूत्रान्वये, ' हन् ' घातुपुढें, ' चिण् ' किंवा ' णल् ' खेरीज करून इतर कोणताहि ' मित् ' किंवा ' मित् ' प्रत्यय आल्यास, ' हन् '

धातूच्या नकाराचे जागीं तकारादेश होतो. ' भ्रूणहन् + थञ् ' ह्या स्थळीं, ' हन् ' धातूपुढे ' थञ् ' हा जिन् प्रत्यय आला असल्यामुळे, ' हन् ' धातूच्या नकाराचे जागीं, ' हनमोऽधिष्णोः ' या सूत्रानें तकारादेश होऊं शकत असता व ' भ्रौणहृत् ' असें रूप सिद्ध होऊं शकत असतां, पाणिनीनं ' दाण्डिनायनहास्तिनायन ' या सूत्रांत निपातानें होणारें जीं रूप सांगितलीं आहेत त्यांत ' भ्रौणहृत् ' हें रूप कां सांगितलें आहे ? याला उत्तर हेंच कीं, ' थञ् ' हा तद्धित प्रत्यय असून धातूहून होणारा प्रत्यय नाही ; म्हणून तो प्रत्यय ' हन् ' धातूपुढें आला असतां, ' हनमोऽधिष्णोः ' या सूत्रानें होणारें कार्य होऊं शकत नाही. ह्यामुळे निपातानें होणाऱ्या रूपामध्ये ' भ्रौणहृत् ' हें रूप ' दाण्डिनायनहास्तिनायन ' ह्या सूत्रांत पाणिनीला घालावें लागलें, व अशारीतीनें तें रूप ह्या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें. किशुक येथें अशी शंका करितात कीं ' हो हन्तेः ' सू० ३५८ या सूत्रानें ' हन् ' धातूच्या हकारास जें कुब पावलें आहे त्याचें निवारण होण्याकरितां ' भ्रौणहृत् ' हा शब्द ' दाण्डिनायनहास्तिनायन ' सू० ११४५ या सूत्रांत पठित केला आहे, व अशा रीतीनें तें निपातन चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, तो शब्द प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक मानतां येत नाही. पण ही शंका बरोबर नाही; कारण ' हो हन्तेः ' या सूत्रांत ' णिन् ' प्रत्ययाचें ग्रहण केलें असल्यामुळे, णित्च्या साहचर्यामुळे ' हन् ' धातूहून होणारे ' हो हन्तेः ' या सूत्रात उद्दिष्ट असलेले जिन् प्रत्यय देखील कृतप्रत्ययच घेतले पाहिजेत, व त्यामुळे ' थञ् ' हा तद्धितप्रत्यय पुढें असताना ' भ्रूणहन् ' यातील हकाराला कुब पावतच नाही, आणि म्हणून ' भ्रौणहृत् ' हें निपातित रूप कुब्याचें निवारण होण्याकरितां पठित केलें आहे असें मानतां येत नाही, व तें प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक मानणेंच योग्य ठरतें. दुसरें असें कीं, कुबनिवारणार्थ ' भ्रौणहृत् ' या रूपाचें निपातन केलें आहे असें मानलें तरी, त्यावरून हें सिद्ध होत नाही कीं, तें निपातन प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक ठरत नाही, कारण एखादें पाणिनीय सूत्र किंवा त्यातील एखादा शब्द एकापेक्षा अधिक वस्तूंचा देखील ज्ञापक होऊं शकतो.)

धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति पाठस्तु प्रवृद्धिभिरित्यादावनुदात्तस्य चर्दुपधस्येत्यमापादनेन भाष्ये द्युषितः ।

' धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् '—म्हणजे जर सूत्रांत धातूचें साक्षात् ग्रहण केलें असेल व त्या धातूला काहीं कार्य होणें सांगितलें असेल तर तें कार्य, धातूहून होणारा प्रत्यय तसा धातूपुढें आला तरच, होतें,—असा या परिभाषेचा पाठ (जो प्राचीन धैवाकरणांनीं मानला आहे तो) स्वीकारल्यास, दोष उत्पन्न होतो; कारण ' प्रवृद्धिभिः ' इत्यादि स्थलीं, ' अनुदात्तस्य च ऋदुपधस्य ' सू० ३४०२ ह्या सूत्रानें अनागम होण्याचा प्रसंग येणार असें त्या सूत्रावरील—६-१-५९ भाष्यांत सांगितलें आहे. (' प्रवृद्धिभिः=३+गृन्+बिप्+भिम्=प्रगृन्+भिस् ' येथें ' गृन् ' धातूपुढें ' भिम् ' प्रत्यय आला आहे. ' धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्य-

विज्ञानम् ' हा पाठ स्वीकारल्यास, ' अनुदात्तस्य चर्तुपधस्य ' या सूत्रांत काणत्याहि धातूचा नामनिर्देश केला नसल्यामुळे, जरी ' मिस्र ' हा धातूहून होणारा प्रत्यय नाही तरी, तें सूत्र लागू पडेल, व अमागम होण्याची आपत्ति येईल म्हणून भाष्यकारांनी त्या पाठाला दृष्टि ठरवून त्याचें प्रस्थापन केले आहे व त्या ऐवजी, ' धातो. कार्य-मुच्यमान तत्प्रत्यये भवति ' अशी परिभाषा पठित केली आहे, व ह्या पाठाप्रमाणे, सूत्रांत धातूचा नामनिर्देश असण्याची गरज नसल्यामुळे, व ' मिस्र ' हा धातूहून होणारा प्रत्यय नसल्यामुळे, ' प्रसृष्टिभि ' ह्या स्थली ' अनुदात्तस्य चर्तुपधस्य ' हें सूत्र लागू पडत नाही, व अमागम होत नाही)

यत्कार्यं प्रत्ययनिमित्तं तत्रेयं व्यवस्थापिका । तेन पदान्तत्वनिबन्धन नशेवेति कुत्वं प्रणङ्भ्यामित्यादौ भवत्येव ।

जेथें सूत्रांत प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे कार्ये होणें—म्हणजे धातुपुढें अमुक प्रत्यय आल्यास अमुक कार्ये व्हावें असे सांगितले आहे तेथेंच ही परिभाषा लागू पडते असे आहे म्हणूनच, पदान्तत्वनिमित्तामुळे, ' नशेर्वा ' सू० ४२१ या सूत्रानें होणारें कुर्य, ' प्रणङ्भ्याम् ' इत्यादि स्थली होतें. (' प्र+नश्+क्षिप्+भ्याम् ' येथें ' उपसर्गा-दसमासेऽपि ' सू० २२८७ या सूत्रानें णव्य होऊन व ' घेरपृक्तस्य ' सू० ३७५ या सूत्रानें ' क्षिप्=व् ' चा लोप होऊन ' प्रणङ्+भ्याम् ' अशी स्थिति झाल्यावर ' नश् ' धातुपुढें ' भ्याम् ' हा धातूहून न होणारा विभक्तिप्रत्यय आला असल्यामुळे, ' नशेर्वा ' या सूत्रानें सांगितलेले कुर्य कार्य, ह्या परिभाषेप्रमाणे, होऊ नये, व ' प्रणङ्भ्याम् ' असे विकल्पेंकरून रूप होऊ नये. पण ' नशेर्वा ' ह्या सूत्रानें सांगितलेले कार्य प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणारें कार्य नाही तें कार्य होण्यास ' पदान्तत्व ' हें निमित्त सांगितले आहे—म्हणजे ' नश् ' पदान्ती असल्यास त्याच्या अनत्यवर्णाचे जागी विकल्पेंकरून कवर्गाचा आदेश होतो असा त्या सूत्राचा अर्थ आहे. त्यामुळे प्रकृत परिभाषा ' नशेर्वा ' या सूत्रास लागू पडत नाही, व ' प्रणङ्भ्याम् ' आणि ' प्रणङ्भ्याम् ' अशी विकल्पेंकरून रूपे होतात. ' नश् ' धातु शकारान्त असल्यामुळे ' वध्रभ्रज ' सू० २९४ या सूत्रानें शकाराचे जागी पकार होऊन व ' हला जश् छशि ' सू० ५२ या सूत्रानें पकाराचे जागी डकार होऊन ' प्रणङ्भ्याम् ' अस रूप होतें.)

इयडादिविधौ तु नैषा । न भूसुधियोरिति निषेधेनानित्यावात् ॥ मृजे-चुद्धिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टा ॥ ८९ ॥

(प्रकृत परिभाषा असल्यामुळे, ' सुधी + औ=सुधिया ' असे इष्टरूप सिद्ध होऊ शकणार नाही, कारण ' ध्ये चिन्तायाम् ' या धातूस क्षिप् प्रत्यय लागून व ' ध्यायेत. सम्प्रसारण घ '—सू० ३१५८ घरील वार्तिक—या वार्तिकान्वय ' ध्ये ' यातील यकारास सम्प्रसारण होऊन, व ' सम्प्रसारणाच्च ' सू० ३३० या सूत्रानें पूर्व-रूपण्कादेश होऊन, आणि ' हल ' सू० २५५९ या सूत्रानें इकाराचा दीर्घ होऊन

व ' वेरवृत्तस्य ' सू० ३७५ या सूत्राने ' विप=व् ' चा लोप होऊन, ' धी ' हा शब्द झाला आहे. ' सुप्लु ध्यायतीति सुधीः ' या स्थली ' सुधी ' हें गतिपूर्वक ईकारान्त प्रातिपदिक अनेकाच् 'असून धात्वन्त आहे, व याचें प्रथमेचें द्विवचन करितांना ' सुधी+औ ' अर्था स्थिति झाली असता, जरी 'औ ' हा अजादि प्रायय आहे तरी, तो धातूहून होणारा प्रत्यय नसून सुप्रप्रत्यय अमल्यामुळे, ' परनेकाचः ' सू० २७२ या सूत्राची किंवा ' अचि भु ' सू० २७१ या सूत्राची, प्रवृत्त परिभाषा असल्यामुळे, प्राप्ति होऊं शकत नाही व ' सुधियो ' असे इष्ट रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते तसेच ' प्रतिभ् + औ ' या स्थली ' प्रतिभ् ' हें गतिपूर्वक अनेकाच् धात्वन्त प्रातिपदिक असून त्यापुढे ' औ ' हा सुप् प्रत्यय असल्यामुळे, ' भोः सुधि ' सू० २८१ किंवा ' अचि भुधातु ' या सूत्रांची प्राप्तिच होऊं शकत नाही, व त्यामुळे 'प्रतिभुधी' असे इष्टरूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति कशी टळते याचा सुलासा ग्रन्थकार वा पंक्ति करितात) ज्या सूत्रांत इयडादि-इङने इयद्, उवह् व यण्-आदेश होण्याचें विधान केलें आहे त्या सूत्रांना ही परिभाषा लागत नाही, कारण ' न भूमुधियो. ' सू.२७३ या निषेधात्मक सूत्रावरून हे सिद्ध होतें की ही परिभाषा अनिय आहे. (' अचि भुधातु ' सू० २७१ या इयदुवद्विविधायक सूत्रांत 'धातोः' हें पद आहे व या सूत्रान्वये इवर्णान्त उवर्णान्त धातूपुढें अजादि प्रायय आला असता, अन्य इकाराचे जागीं इयद् व उवराचे जागीं उवह् आदेश होतो. ' परनेकाचोऽसंयोगा-पूर्वम्य ' सू० २७२ या सूत्रांत ' धातोः ' हें पद पूर्वसूत्रांतून अनुवृत्त आहे व या सूत्रान्वये धात्वन्त अङ्ग अनेकाच् असून धातूचा अन्य इकार असंयोगपूर्व असल्यास आणि त्यापुढे अजादि प्रायय आल्यास, त्या इकाराचे जागीं यणादेश होतो. यरीच देन्ही सूत्रान धातूम कार्य होतें सांगितलें असल्यामुळे त्यांना ही परिभाषा लागू पडते, व त्यांना ही परिभाषा लागल्यास, धातूहून विहित असा अजादि प्रायय धातूपुढें आल्यास इयद्, उवह् व यण् आदेश होताना असाच त्या सूत्राचा अर्थ वेगळा पाहिजे. पण तसा त्या सूत्राचा अर्थ वेगळ्यास, ' सुधी + औ ' या स्थली, जरी ' सुधी ' हें अनेकाच् अङ्ग असून धात्वन्त आहे व तसेच असंयोगपूर्व आहे तरी, त्याच्यापुढें आलेला ' औ ' हा सुप् प्रत्यय धातूहून विहित नसल्यामुळे, ' परनेकाच. ' या सूत्राची प्राप्तिच नाही व त्यामुळे ' सुधी ' यांतिले अन्य ईकारास त्या सूत्रान्वये यणादेश होऊंच शकत नाही. मग, ' सुधी ' या धात्वन्त शब्दापुढें अजादि सुप् प्रत्यय आल्यास ' सुधी ' यांतिले अन्य ईकाराचे जागीं यणादेश होऊं नये असा निषेध सांगितला ' न भूमुधियो. ' हें निषेधात्मक सूत्र पाणिनीने की केलें? ' प्रासर्विक निषेधः ' वा स्यात्प्रासर्विके प्रासर्भाद् इत्याचाच निषेध केल्या जातो; जें प्रासर्भाची त्याचा निषेध अत्रवार्था तत्रच वरवीं तारीत ही परिभाषा नियम मानल्यास, ' न भूमुधियोः ' हें सूत्र स्वार्थ टाकण्याची आपत्ति येते. पण सांगितले पाणिनीच सूत्र स्वार्थ टाक शकत नाही. आणि म्हणून ते सूत्र स्वार्थ टाकण्याकरिता प्रवृत्त परिभाषा

अनित्य मानणे भाग आहे—म्हणजे घातवन्त शब्द इक्षरान्त असल्यास व त्यातील अन्य इकार असण्यापूर्वी, असल्यास आणि त्यापुढे अजादि सुप् प्रत्यय देखील आला असल्यास, तथा इकाराचे जागी ' पुरनेकाचः ' या सूत्रान्वये यणादेश होतो असे मानणे भाग आहे—व अशा रीतीने प्रकृत परिभाषा अनित्य मानली म्हणजेच, ' न भूसुधियोः ' हे निषेधसूत्र चरितार्थ ठरते, व त्या निषेधसूत्रावरून हे स्पष्ट होते की प्रकृत परिभाषा अनित्य असल्यामुळे ती इषद् उचह्यणादेशाविधायक सूत्रांना लागू पडत नाही. मारांश ' न भूसुधियोः ' हे निषेधक सूत्र असल्यामुळे, ' सुधी + औ ' या स्थली यणादेश न होतो, ' अचि भु ' या सूत्राने इयडादेश होऊन ' सुधियो ' व ' प्रतिभुवौ ' अशा इष्टरूपे सिद्ध होतात) ' मृजेवृद्धिः ' ७-२-११४ या सूत्रा वरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा ९०

ननु सर्वक उच्चकैरित्यादौ सर्वनामाव्ययसंज्ञे न स्यातामत् आह—

' सर्वकः ' ' उच्चकैः ' इत्यादि स्थली, सर्वनाम व अव्ययसंज्ञा अनुक्रमे होणार नाहीत (' सर्वादीनि सर्वनामानि ' सू० २१३ ह्या सूत्रान्वये, सर्वादिगणांत जे शब्द पठित आहेत त्यांनाच सर्वनामसंज्ञा प्राप्त होते. ' सर्वे ' हा शब्द सर्वादिगणांत पठित आहे, पण ' सर्वक ' हा शब्द त्या गणांत पठित नाही. म्हणून ' सर्वक ' शब्दाला सर्वनामसंज्ञा होणार नाही. तसेच ' स्वरादिनिपातमव्ययम् ' सू० ६४७ ह्या सूत्रान्वये, स्वरादिगणान पठित असलेल्या शब्दांनाच अव्ययसंज्ञा प्राप्त होते. ' उच्चैः ' हा शब्द स्वरादिगणांत पठित आहे, पण ' उच्चकैः ' हा शब्द पठित नाही. म्हणून ' उच्चकैः ' या शब्दाला अव्ययसंज्ञा प्राप्त होणार नाही. तसे न व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ ९० ॥

" (सूत्रांत एखादा शब्द उच्चारला असल्यास त्या शब्दाने जसे सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या शब्दस्वरूपाचे ग्रहण होतें तसेच) त्या शब्दांमध्ये—म्हणजे त्या शब्दातील आदि व अन्य वर्णांच्या आंत—काही वर्ण पडून त्या वर्णांसह बनलेल्या शब्दांचे देखील ग्रहण होतें. "

(' सर्वकः ' व ' उच्चकैः ' हे शब्द ' अव्ययसर्वनामप्रामकच् प्राक्टे. ' सू० २०२६ या सूत्रान्वये, ' टि ' च्या पूर्वी ' अरच्=अक् ' होऊन सिद्ध झाले आहेत व ' अक् ' हा ' सर्व ' व ' उच्चैः ' या शब्दांच्या आदि व अन्य वर्णांच्या आंत पडला आहे. म्हणून या परिभाषेप्रमाणें ' सर्व ' व ' उच्चैः ' या शब्दांनी जसे त्या शब्दांचे ग्रहण होतें

तस्यैच 'सर्वक' व 'उच्चकै' या शब्दाच्चै देखील प्रहय होत, व त्याना सर्वनामसज्ञा व अवयवसज्ञा अनुक्रम प्राप्त हातात)

नेदमदसोरकोरिति सूत्रेऽकोरिति निषेधोऽस्या ज्ञापक' ॥ तदेकदेश-
भून तद्वृत्तप्रहणेन गृह्यते इति येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये पाठः ॥ ९० ॥

'नेदमदसोरको' सू ३४९ या सूत्रातील 'अको' हा निषेध प्रकृत परिभाषेचा ज्ञापक आहे (सर्वादिगणात 'इदम्' व 'अदम्' हे शब्द पठित आहेत, अकचमहित 'इदम्' व 'अदम्' हे शब्द त्या गणात पठित नाहींत व त्यामुळ, जर हा परिभाषा नमती तर, 'इदम्' व 'अदम्' शब्दांनी अकचसहित 'इदम्' व 'अदम्' शब्दाच प्रहण होऊ शकलेंच नसत, कारण 'इदम्' व 'अदम्' हे शब्द ज्या विशेषवर्णानुपूर्वीन युक्त आहेत त्याहून भिन्न वर्णानुपूर्वीन अकचसहित 'इदम्' व 'अदम्' शब्द युक्त आहेत म्हणून 'इदमदसो अककारया भिस ऐम् न स्यात्' असा 'भिस' प्रत्ययाचे जागी 'ऐम्' आदेशाचा निषेध सांगणाऱ्या 'नेदमदसोरको' या सूत्रात 'अको' हें पद घालण्याची कांहींच गरज नव्हती पण ही परिभाषा असल्यामुळ, 'इदम्' व 'अदम्' या शब्दांनी अकचसहित तशा शब्दाच प्रहण होऊ शकते हें पाणानीम माहित होत, व तशा शब्दाना 'नेदमदसो' या सूत्रात सांगितलेला निषेध लागू नये व 'इमकै' व 'अमुकै' अशी इष्टरूपे सिद्ध व्हावी म्हणून त्याला त्या सूत्रात 'अको' हे पद घालणे भाग पडलें, व अशा रीतीने ते पद प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक ठरत) 'येन विधि' १-१-७२ या सूत्रावरील भाष्यांत 'तदेकदेशभूतं तत्प्रहणेन गृह्यते'—म्हणजे पराया शब्दाच्या आत कांहीं वर्ण पडून त वर्ण त्या शब्दाचे अवयव बनल्यामुळे, त्या शब्दानें तशा अवयवसहित शब्दाचे प्रहण होतें—अशा रीतीने ही परिभाषा पठित केली आहे (पण जर ही परिभाषा त्या भाष्यांत भिन्न शब्दांनी पठित केली आहे तरी दाखवी पाठ एकाच अर्थाच बोधक आहेत त्या भाष्यावरून हे देखील सिद्ध होत की 'अनेका नशे गद्गा यमुना च प्रविष्टा गद्गायमुनाप्रहणेन गृह्यते । तथा देवदत्तास्थो गभो देवदत्ताप्रहणेन गृह्यते ॥' या लौकिकन्यायान्वय प्रकृतपरिभाषा सिद्ध होऊ शकत नाहीं, कारण अवयव, सर्व नाम, इत्यादि सज्ञा त्या त्या गणात पठित असलेल्या आनुपूर्वीविधिपे शब्दां ताच होनात, व त्यांत कोणत्याहि वर्ण अक्षर रिचा कर्मा इत्यादिस, कांहीं तरी शास्त्रीय प्रमाण असल्यावेरीज, तशा शब्दाना त्या वर्णा प्राप्त होऊ नसत माहित प्रकृतपरिभाषा त शास्त्राय प्रमाण आहे, व 'नेदमदसोरको' या सूत्रातील 'अको' हा निषेध, वर सांगितल्याप्रमाण, प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक आहे. ग्राहोस ही परिभाषा लौकिकन्याय सिद्ध नसून शास्त्रसिद्ध आहे हें स्पष्ट होतें)

परिभाषा ९१

ननु “गातिस्थाघुपाभूम्यः” इति सिचो लुगर्पासीदित्यादौ पातेरपि स्यादत आह—

‘गातिस्थाघुपाभूम्यः सिचः परस्मैपदेषु’ सू २२२३ या सूत्रान्वयं होणारा सिचाचा लुक् (लुग्विकरण) ‘पा’ धातूच्या लुडाच्या ‘अपासीत्’ इत्यादि रूपांचे टिकणी होईल. (व ‘अपासीत्’ असें इष्ट रूप न होतां, ‘अपात्’ असें आनेष्ट रूप होईल. तसें न व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.

लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ॥ ९१ ॥

“सूत्रांत उच्चारलेला एखादा धातु जर असा असेल कीं तो लुग्विकरण असून अलुग्विकरण देखील आहे तर तशा धातूनें अलुग्विकरण धातूंचेच ग्रहण करावे.”

(‘अदिप्रभृतिभ्यः शप्’ सू० २४२३ या सूत्रान्वयं अदादिगणांत पठित असलेल्या धातूपुढे शेषाच्या शप् विकरणाचा लुक् होतो—म्हणजे विकरणाचे जागी लुक् होतां. म्हणून अदादिगणांतील धातूंना ‘लुग्विकरण’ म्हणतात. इतर गणांतील धातूंच्या विकरणाचा लुक् होत नसल्यामुळे, त्यांना ‘अलुग्विकरण’ म्हणतात. ‘गातिस्थाघुपा’ या सूत्रांत उच्चारलेला ‘पा’ धातु लुग्विकरण असून, अलुग्विकरण देखील आहे ‘पा रक्षणे’ हा धातु अदादिगणांत पठित आहे, व ‘पा पाने’ हा धातु भ्वादिगणांत पठित आहे. म्हणून वरील सूत्रांत उच्चारलेल्या ‘पा’ धातूनें अदादिगणांत पठित असलेल्या ‘पा’ धातूंचेच ग्रहण न होतां, प्रकृत परिभाषेप्रमाणें, भ्वादिगणांत पठित असलेल्या ‘पा’ धातूंचेच ग्रहण होतें, व त्यामुळे अदादिगणांत पठित असलेल्या ‘पा’ धातूच्या लुडाचें रूप करिताना, सिचाचा लुक् न होतां, ‘अपासीत्’ असें इष्ट रूप सिद्ध होतें; भ्वादिगणांत पठित असलेल्या ‘पा’ धातूच्या लुडाचें रूप करिताना सिचाचा लुक् होऊन ‘अपान्’ असें रूप होतें.)

अस्याश्च ज्ञापकः स्वरति स्तीति सूत्रे सृडिति वक्तव्ये सूतिसूयत्योः पृथङ्निर्देश इति कैयटः । तत्र । साहचर्यादिलुग्विकरणस्यैव ग्रहणे प्राप्ते पृथङ्निर्देशस्तत्तज्ज्ञापकत्वात्सम्भवात् ।

कैयटाचें असें म्हणणें आहे कीं ‘स्वरतिसूतिसूयति’ सू० २२७९ या सूत्रांत ‘सूड्’ असा निर्देश न करितां ‘सूतिसूयति’ असा जो पृथक् निर्देश केला आहे तो प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक आहे. (‘पूड्’ धातु अदादिगणांत व तसेच दिवादिगणांत पठित आह पाणिनीनें वरील सूत्रांत जण ‘सूड्’ असा निर्देश केला अस्ता तर, ही परिभाषा असल्यामुळे, तशा निर्देशानें दिवादिगणांतील अलुग्विकरण ‘पूड्’ धातूंचेच ग्रहण झालें असतें, अदादिगणांतील लुग्विकरण ‘पूड्’ धातूंचेच ग्रहण झालें

नसतं, पाणिनीला दोन्ही प्रकारच्या धातूंचें ग्रहण करावयाचें होत, म्हणून त्याला वरील सूत्रात लुग्विकरणबोधक 'सूति' व अलुग्विकरणबोधक 'सूयति' अशा दोन्ही शब्दाचा पृथक् निर्देश करावा लागला, आणि अशा रीतीने तो निर्देश प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक ठरतो जर ही परिभाषा नमती तर 'पूङ्' अशा निर्देशाने दोन्ही प्रकारच्या धातूंचें आपोभापच ग्रहण हाऊं शकले असतं, व 'सूतिसूयति' असा पृथक् निर्देश करण्याची काहीच गरज नव्हती.)—पण हें कैयटाचें मूणणें बरोबर नाहीं, कारण 'स्वरतिसूयति' या सूत्रात उच्चारलेल्या इतर सर्व धातु अलुग्विकरण असल्यामुळे, ('महचरितासहचरितयो सहचरितस्येव ग्रहणम्' प ११२ या) साहचर्यन्यायान्वये, 'सूङ्' असा शब्द जरी वरील सूत्रात उच्चारला असता तरी, ही परिभाषा नमती तरी, त्या शब्दानें अलुग्विकरण 'पूङ्' धातूंचेंच ग्रहण झालें असत (व अशादिगणात पठित असलेल्या लुग्विकरण 'पूङ्' धातूंचें ग्रहण झालें नसतें पण पाणिनीला दोन्ही प्रकारच्या धातूंचें ग्रहण वरील सूत्रात करावयाचें होतें, म्हणून त्याला 'सूतिसूयति' असा पृथक् निर्देश करावा लागला सारांश तो निर्देश अन्य रीतीने चरितार्थ ठरत असल्यामुळे) तो पृथक् निर्देश प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक ठरू शकत नाहीं.

ध्वनिना चेयं परिभाषा यस्य विभाषेत्यत्र भाष्ये । तत्र हि विदिते इति प्रयोगे निषेधमाशङ्क्य यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेर्निषेधो विभाषा गमहनविद्विशाभिन्नि सूत्रे शत्रिकरणस्य ग्रहणं लुग्विकरणध्यायमित्युक्तम् । तत्र चो हेतौ । यतोऽथ लुग्विकरणोऽतो विद्विस्ताद्वचर्याच्छत्रिकरणस्य ग्रहणं न तु हनिस्ताद्वचर्यादस्यापि, एतत्परिभाषाविरोधादिति तदाशयः ॥

(ही परिभाषा भाष्यांत केट्टीहि साक्षात् पठित नमून) 'यस्य विभाषा' ७ २-१५ या सूत्रावरील भाष्यात ध्वनित वेली आहे. त्या भाष्यात 'विदित' या शब्दानें इडागमाचा निषेध व्हावा अशी दारा उपस्थित करून भाष्यकार असें म्हणतात की, ज्या उपाधिविशिष्टधातूसंबधानें इडागमविभाषा सांगितली आहे तशाच उपाधिविशिष्ट धातूच्या, 'यस्य विभाषा' या सूत्रांत सांगितलेला इडागमनिषेध लागू राहतो 'विभाषा गमहनविद्विशाभिन्नि' सू० ३००९ या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या 'विद्' धातूस शत्रिकरण—म्हणजे तुदादिगणांत पठित असलेल्या—'विद्' धातूंचें ग्रहण होत व असें म्हणण्याचें कारण भाष्यकार असें देतात की, 'लुग्विकरणध्यायम्', या वाक्यातील 'व' हा शब्द (ममुक्षय' या अर्थाचा वाचक नमून) 'हेतु' या अर्थाचा वाचक आहे. भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की ज्या अर्था 'विद्' ज्ञाने' हा धातु लुग्विकरण आहे त्या अर्था 'विद्' धातूच्या साहचर्यामुळे शत्रिकरण 'विद्' धातूंचेंच ग्रहण करावें, 'इन्' धातूच्या साहचर्यामुळे लुग्विकरण 'विद्' धातूंचें ग्रहण वरुं नये; कारण नसें वेळ्याय प्रकृतपरिभाषेची विरोध येईल. ('विभाषा

गमहनविद्विद्विद्वाम् ' या सूत्रान्वये, 'गम्, हन्, विद्' व 'विद्' या धातूंहून हसुप्रत्यय शाला अमर्ता, त्या प्रत्ययास विकल्पेकरून इडागम करावा अयं विधान केलें आहे. ज्या धातूंहून होणाऱ्या कोणत्याहि प्रत्ययाला विकल्पेकरून इडागम हाण्याचें विधान केलें आहे त्या धातूंहून होणाऱ्या 'निष्ठा' प्रत्ययाला—गहनजे ऋच ऋच् या प्रत्ययांना—इडागम होत नाहीं असें 'यस्य विभाषा' सू० ३-२५ या सूत्रांत सांगितलें आहे. म्हणून 'विभाषा गमहनविद्विद्वाम्' या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या 'विद्' धातूनें लुग्विचरण 'विद्' धातूचें ग्रहण करावें, कीं अलुग्विचरण 'विद्' धातूचें ग्रहण करावें, किंवा दोहोंचहि ग्रहण करावें असा प्रश्न महत्त उपस्थित होतो त्या सूत्रांत 'विद्' धातु 'हन्' व 'विद्' या दोन धातूंच्यामध्ये पठित केल्या आहे. 'हन्' हा अदादिगणांत पठित असलेला धातु लुग्विचरण आहे व त्या धातूच्या साहचर्यामुळे 'विद्' हा धातु देखील लुग्विचरणच आहे असें मानता येते. तसेच 'विद्' हा धातु तुदादिगणांत पठित असल्यामुळे अलुग्विचरण आहे व त्या धातूच्या साहचर्यामुळे अलुग्विचरण 'विद्' धातूचें—गहनजे तुदादिगणांत पठित असलेल्या 'विद्' धातूचें—ग्रहण परील सूत्रांत केलें आहे असें देखील मानता येते त्या सूत्रांत पठित असलेला 'विद्' धातु लुग्विचरण मानण्यास, त्या धातूचें कप्रत्ययान्त रूप 'विदित' असें न होतों, 'वित्त' असें रूप होण्याची आपत्ति येते. असा प्रश्न उपस्थित झाला असता त्या प्रश्नाचें भाष्यकार असें उत्तर देतात कीं, जेथें सूत्रांत उच्चारलेला प्लवादा धातु लुग्विचरण असून अलुग्विचरणहि आहे तेथें तशा धातूंत लुग्विचरण धातूचें ग्रहण न करितां, अलुग्विचरण धातूचेंचें ग्रहण करावें, आणि हेंच ही परिभाषा सांगते. माराश ही परिभाषा कोणत्याहि पाणिनीय सूत्रांनें सांगित होत नसून, वरील भाष्यानें व सांगित होते आणि ही परिभाषा असल्यामुळे, 'विभाषा गमहनविद्विद्वाम्' या सूत्रांत उच्चारलेल्या 'विद्' धातूनें तुदादिगणांतलें लुग्विचरण 'विद्' धातूचेंचें ग्रहण करिता येतें, अदादिगणांतलें लुग्विचरण 'विद्' धातूचें ग्रहण करिता येत नाहीं. यामुळे 'यस्य विभाषा' या सूत्रांत सांगितलेला इडागमनिषेध लुग्विचरण 'विद्' धातूला लागू शकत नाही, व त्या धातूचें कप्रत्ययान्त 'विदित' असें इष्टरूप सिद्ध होतें)

अत एव परिभाषायां लुग्विचरणस्यैवेति नोक्तम् ॥ कण्ठस्तु भाष्ये षष्ठा कापि न पठिता ॥ गातिस्येति सूत्रे विद्यतेर्ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिक-
वृत्ता, सर्वत्रैव पाद्यग्रहणेऽलुग्विचरणस्य ग्रहणमिति भाष्यवृत्ता चोक्तम् ॥
स्वरतिस्तीति सूत्रे कैयटेन च स्पष्टमुक्ता ॥ ९१ ॥

('यस्य विभाषा' या सूत्रावरील भाष्यावरून 'लुग्विचरणालुग्विचरणयोरलु-
ग्विचरणस्यैव' अशाच प्रकारची परिभाषा सांगित होत असल्यामुळे) या परिभाषेत
'लुग्विचरणस्यैव' असें म्हटले नाही—गहनजे 'लुग्विचरणालुग्विचरणयोः लुग्विचरण-

स्यैव' अशा त-हेची परिभाषा पठित केली नाही ('सूतिसूयति' हा पृथक् निर्देश कैयगाच्या म्हणण्याप्रमाणे जर या परिभाषेचा ज्ञापक मानला असता तर, तशा त-हेची देखील परिभाषा त्या ज्ञापकावरून निः शक्यली असती, कारण तशा त-हेची परिभाषा मानल्यानं देखील, ता पृथक् निर्देश चरितार्थ ठरू शकला असता, आणि त्या पृथक् निर्देशान 'सूति' या लुग्विकरण धातूचा प्रथम निदेश केण असल्यामुळे, असें देखील म्हणता आले असत कीं जेथें सूत्रात असा धातु उच्चारला आहे कीं जो लुग्विकरण असून अलुग्विकरणहि आहे तशा ठिकाणी त्या धातूनं, अलुग्विकरण धातूचें ग्रहण न करिता, लुग्विकरण धातूचेंच ग्रहण कराव पण वर सांगितल्याप्रमाणें ता पृथक् निर्देश अन्य रीतीन चरितार्थ ठरत असून प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक ठरत नसल्यामुळे व 'यस्य विभाषा' या सूत्रावरील भाष्यावरून जशा प्रकृत परिभाषा पठित केली आहे तशाच प्रकारची परिभाषा ध्वनित होत असल्यामुळे, या परिभाषेचा जा पाठ दिला आहे तसाच पाठ मानणें योग्य आहे) भाष्यांत ही परिभाषा कोठेहि साक्षात् पठित केली नाही 'वातिस्था' २ ४ ७७ या सूत्रावर 'विबतेग्रहण कर्तव्यम्' असें वार्तिककारांनीं वार्तिक केले आहे परंतु भाष्यकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं जेथें जेथें सूत्रात 'पा' असा निर्देश केला आहे तेथें तेथें अलुग्विकरण 'पा' धातूचेंच ग्रहण करावें (लुग्विकरण 'पा' धातूचें ग्रहण करू नये यावरून देखील प्रकृतपरिभाषा ज्ञापित होते आणि वरील वार्तिक मानण्याची काहींच गरज राहत नाही.) 'स्वरतिसूति' ७-२ ४४ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तान्त कैयटान ही परिभाषा साक्षात् पठित केली आहे

परिभाषा ९२

ननु प्रक्षिपायविपतीत्यादौ हेरचडीति विधीयमान कुत्व न स्यादत आह—

'प्रक्षिपायविपति' इत्यादि स्थली 'हेरचडे' सू० २५३३ या सूत्रानें सांगितलेले कृत्व हाऊं नकार नाही (कारण त्या सूत्राचा अर्थ असा आहे कीं 'अभ्या-साम्परस्य दिनांत ह्रस्व कुत्व स्यात्, न तु चटि'. 'प्र+हि+णि+मनु+ति=प्र+ह+णि मनु+ति=प्र+हाप्+ह+मनु+ति' या स्थली 'सम्यदो' सू० २३९५ या सूत्रावरें द्विवचन केंद्रे असता, अभ्यासापुढें येणारा हकार 'दि' धातूचा राहत नसून 'हि' च्या गित्त-त रूपाचा हकार राहणार कुत्व 'हि' धातूच्या अभ्यासापुढे अभ्यासाच्या हकाराचा नांगितलें भाद 'दि' च्या गित्त-त रूपाच्या-म्हणजे 'हापि' च्या-अभ्यासापुढें अभ्यासाच्या हकाराचा कुत्व नांगितलें नाही त्यामुळे 'प्रक्षिपायविपति' या स्थली गित्त-त रूपाचा अभ्यासापुढें येणाऱ्या हकाराचा कुत्व न हावयाची आपत्ति येत ती आपत्ति टळवी) म्हणून ही परिभाषा नांगितत —

प्रकृतिग्रहणे ष्यधिकस्यापि ग्रहणम् ॥ ९२ ॥

“सूत्रांत एखादा धातु उच्चारून त्या धातूला काही कार्ये होणें सांगितलेलें असल्यास, त्या धातूच्या गिजन्त प्रकृतीला देखील तें कार्ये होतें ”

(ही परिभाषा असल्यामुळे, ‘ हेरचडि ’ या सूत्रांनं ‘ हि ’ धातूला सांगितलेलें कुत्वकार्य त्या धातूच्या गिजन्त प्रकृतीला देखील होतं. म्हणून ‘ हापि ’ चा हकार अभ्यासापुढें आल्यास, त्याला देखील ‘ हेरचडि ’ या सूत्रान्वयें कुत्व होतं.)

अचडति प्रतिषेध एवास्या ज्ञापकः ॥ इयं च कुत्वचिपयैव । हेरचडति सूत्रे भाष्ये स्पष्टयम् ॥ ९२ ॥

‘ हेरचडि ’ या सूत्रांत ‘ अचडि ’ असा जो प्रतिषेध केला आहे तो या परिभाषेचा ज्ञापक होय. (जर ही परिभाषा नसती तर तसा प्रतिषेध करण्याची काहीच गरज नव्हती; कारण ‘ गिबिद्ब्रुभ्यः कर्त्तरि चड् ’ सू० २३१२ या सूत्रान्वयें धातूच्या गिजन्ताहूनच कर्त्तरि चड् होऊं शकतो, व सूत्रांत उच्चारलेल्या धातूनें जर त्या धातूच्या गिजन्त प्रकृतीचें ग्रहण होऊं शकत नसतें तर ‘ अचडि ’ असा प्रतिषेध ‘ हेरचडि ’ या सूत्रांत करण्याची काहीच गरज नव्हती. ‘ प्राप्तस्यैव निषेधः ’ या न्यायान्वयें जें प्राप्त आहे त्याचाच निषेध केला जातो. जें प्राप्तच नाही त्याचा निषेध करण्याची गरज काय? पंतु ज्या अर्थी तसा निषेध केला आहे त्या अर्थी त्या निषेधावरूनच हें स्पष्ट होतें कीं धातूला सांगितलेलें कार्य त्या धातूच्या गिजन्त प्रकृतीला देखील होतें आणि असा रीतीनें बरील प्रतिषेध चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.) ज्या सूत्रानें कुत्व होण्याचें विधान केलें आहे तसाच सूत्रांना ही परिभाषा लागू पडते (ज्या सूत्रांत इतर कार्यांचें विधान केलें आहे त्या सूत्रांना ही परिभाषा लागू पडत नाही. जसे, ‘ अविप्रभृतिभ्यः षपः ’ सू० २४२३ या सूत्रांनं सांगितलेला षपाचा लुक्, अदादिगणांतील धातूच्या गिजन्त प्रकृतीपुढें येणाऱ्या षपाला लागू पडत नाही, म्हणूनच ‘ आद्यपति, शायपति ’ इत्यादि रूपे सिद्ध होतात. कियेक वैयकरण असें म्हणतात कीं, ‘ न आभूपृक्भिः ’ सू० २८४० या णत्वाचा निषेध नरणान्या सूत्रावर ‘ षन्तभादीनामुपमंश्रानम् ’ असें वार्तिक वार्तिककारांनं केलें असा त्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य ठरत पण हें म्हणणें बरोबर नाही; कारण ‘ हेरचडि ’ या सूत्रावरील भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं प्रकृतपरिभाषा कुत्वाचे विधान करणाऱ्या सूत्रांनाच लागू पडते व इतर प्रकारचें विधान करणाऱ्या सूत्रांना ती लागू पडत नाही. म्हणून इतर प्रकारचें विधान करणाऱ्या सूत्रांचा दाखला देऊन ही परिभाषा अनित्य ठरविणें बरोबर नाही.) ‘ हेरचडि ’ ७-३-५६ या सूत्रावरील भाष्यांत प्रकृतपरिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा ९३

ननु युष्मभ्यमित्यादौ भ्यसः इत्यत्र भ्यामित्येच्छेदे भ्यसो भ्यामि कृतेऽ-
न्त्यलोपे परवं स्यादित आह—

‘ युष्मभ्यम् ’ इत्यादि स्थले, ‘ भ्यसोभ्यम् ’ सू० ३९५ या सूत्रात् ‘ भ्यम् ’
असा पदच्छेद केल्यास (‘ युष्मद्+भ्यम् ’ अशा स्थितिः) ‘ भ्यम् ’ चे जातो ‘ भ्यम् ’
असा आदेश केल्यावर (‘ युष्मद्+भ्यम् ’ अशा स्थितिः झाले असतो, ‘ शेषे लोपः ’ सू०
३८५ या सूत्राने) अन्त्य दकाराचा लोप होऊन (‘ युष्म ’ असे अदन्त स्य
झाल्यावर, ‘ बहुवचने झाल्यत् ’ सू० २०५ या सूत्रान्वये, ‘ भ्यम् ’ हा झाल्यादे
विभक्तिप्रत्यय पुढे असल्यामुळे,) एव होईल, (व ‘ युष्मभ्यम् ’ असे विकृत रूप
होण्याचा आपत्ति येईल, तां आपत्ति टळावा) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

अङ्गवृत्तौ पुनर्वृत्तावविधिः ॥ ९३ ॥

“ अङ्गाधिकारांतल एखाद्या सूत्राने सांगितलेलें कार्य केल्यावर जर पुन्हा
त्याच अधिकारांतल दुसऱ्या सूत्राने दुसरें कार्य प्राप्त होत असेल तर, तां विधीच
नाहीं असे समजावे (व ते दुसरें सूत्र नाहीं असे समजून त्या सूत्राने सांगितलेलें
कार्य करू नये.) ”

अङ्गेऽङ्गाधिकारे वृत्तं निगद्यं यत्कार्यं तस्मिन्सति पुनरन्यस्याङ्गकार्य-
स्य वृत्तौ प्रवृत्तावविधानं भवतीत्यर्थः ॥

(‘ अङ्गे वृत्तं अङ्गवृत्तम् तस्मिन् अङ्गवृत्ते ’ या स्थली) ‘ अङ्गे ’ या पदाचा
अर्थ अङ्गाधिकारे—म्हणजे अङ्गाधिकारांत सांगितलेल्या सूत्राने—असा समजावा. ‘ वृत्तम् ’
या पदाचा अर्थ ‘ झालेले ’ असा समजावा. असे कार्य झाल्यावर पुन्हा अङ्गाधिकारांत
दुसऱ्या कार्याची प्रवृत्ति होत असल्यास, तशा कार्याच विधानच केले नाहीं, (असे
समजून ते दुसरें कार्य करू नये) असा या परिभाषेचा अर्थ आहे. (‘ युष्मद्+भ्यस् ’
या स्थली ‘ भ्यसोभ्यम् ’ या अङ्गाधिकारांतल सूत्रान्वये एकांदां ‘ भ्यस् ’ चे जातो
‘ भ्यम् ’ असा आदेश होऊन व ‘ शेषे लोपः ’ या सूत्राने ‘ युष्मद् ’ यांतल
अन्त्य दकाराचा लोप होऊन ‘ युष्म+भ्यम् ’ अशा स्थिति झाली असतो, ‘ बहुवचने
झाल्यत् ’ या अङ्गाधिकारांतल दुसऱ्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊं पाहते. पण ही परिभाषा
असल्यामुळे ते सूत्र नाहींच असे समजून, त्या सूत्रान्वये होणारें कार्य करू नये, तसें
कार्य न केले म्हणजेच, ‘ युष्मभ्यम् ’ हें इष्टरूप सिद्ध होते, तसे कार्य केल्यास, वर
सांगितल्याप्रमाणे ‘ युष्मभ्यम् ’ असे अनिष्ट रूप होईल.)

एषा च ज्यादादीयस इत्याद्विधानेन जापिता । अन्यधेकारलोपेना-
कृत्साधेति दीर्घेण च सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्मरामि च ।

‘ज्यादादीयसः’ सू. २०१२ या सूत्रांत केलेले ‘आत्’ चें विधान या परिभाषेचें ज्ञापक आहे. ही परिभाषा मसती तर, ईकाराचा लोप झाल्यावर व ‘अट्टमार्वाधातुकयोर्दीर्घः’ सू० २२९८ या सूत्रानें दीर्घ केल्यावर रूपमिद्धि झालीच असती व ‘आत्’ चें विधान स्वर्थ टरले असतें (‘प्रशस्य+ईयत्’ या स्थानी, ‘उप च’ सू० २०११ या सूत्रानें ‘प्रशस्य’ च्या जागी ‘उप’ असा आदेश होऊन ‘उप+ईयत्’ अशी स्थिति झाली असता, ‘ज्यादादीयसः’ या सूत्रानें ‘उप’ च्या पुढें असणाऱ्या ‘ईयत्’ च्या आदि-वर्णांचे-गृहणजे ईकाराचे-जागी ‘आ’ असा आदेश होऊन ‘उप+आयत्=उपायत्’ असें इष्ट रूप सिद्ध होतें ‘ज्यादादीयसः’ असें सूत्र न करिता, ‘उपदीयसः’ असेंच सूत्र जरी पाणिनीनं केले असतें तरी रूपमिद्धि झाली असती; कारण ‘ज्यादादीयसः’ या सूत्रांत, ‘यहोर्लोपः’ सू० २०१० या पूर्वसूत्रांतून ‘लोपः’ या पदाची अनुवृत्ति झाली असती व ‘ज्यादीयसः लोपः’—गृहणजे ‘उप’ च्या पुढें येणाऱ्या ईयत्च्या आदिवर्णांचा लोप होतो— असा त्या सूत्राचा अर्थ झाला असता, व त्या सूत्रान्वये ‘उप+ईयत्=उपयत्’ अशी स्थिति होऊन, ‘उप’ हे अदन्त अह्न असण्यामुळे व रघुवुढे असलेला ‘यत्’ हा यादि तद्वित प्रत्यय असल्यामुळे, ‘अट्टमार्वाधातुकयोर्दीर्घः’ या सूत्रानें ‘उप’ चा दीर्घ होऊन ‘उप+यत्=उपायत्’ असें रूप झालेच असतें, व अशा रीतीने ‘ज्यादादीयसः’ या सूत्रांत केलेले ‘आत्’ चें प्रहण स्वर्थ टरण्याची भाषिते घेते, परंतु ही परिभाषा असल्यामुळे, ‘ज्यादीयसः लोपः’ अशा अद्वाध्या-रोगक सूत्रानें एकदां ईलोपरूपी फारें झाल्यावर पुन्हा ‘अट्टमार्वाधातुकयोर्दीर्घः’ या दुसऱ्या अद्वाध्यारोगक सूत्रानें प्राप्त झालेले दीर्घरूप फारें होऊं शकलें नसतें. म्हणून ‘ज्यादादीयसः’ या सूत्रांत पाणिनीला ‘आत्’ हें पद सुद्धा घालावें लागले व अशा रीतीने तें ‘आत्’ प्रहण चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक ठरतें)

अत एव भिन्नस्थानिकाद्गकार्यविनयाप्येवा ॥

वर सांगितलेल्या ज्ञापकसूत्रावरून हें देखील सिद्ध होतें कीं, ज्यांना अद्वाधि-कारोक कार्ये होणें आहे ते कार्यां भिन्न असले तरी प्रकृत परिभाषा लागू पडते. (या पंक्तींत ‘अपि’ शब्द घातला असल्यामुळे, जेथे अद्वाधिकारोक कार्यांचा कार्यां पुरुष आहे तेथे तर ही परिभाषा लागनेच, पण कार्यां भिन्न असले तरी ही परिभाषा लागू पडते असें या पंक्तीवरून स्पष्ट होतें. ‘उप+ईयत्’ या वरील उदाहरणान लोपव्याप्ती कार्यांचा स्थानी ‘ई’ आहे व दीर्घरूप कार्यांचा स्थानी ‘उप’ यांतील अन्त ‘अ’ आहे. असे भिन्न स्थानी असून देखील ही परिभाषा लागू पडते व त्यामुळेच ‘ज्यादात्’ या सूत्रांत ‘आत्’ प्रहण पाणिनीला करावें लागलें.)

इयं चानित्या द्वयोरिति निर्देशात् ।

(‘अस्मदो द्वयोश्च’ सू० ८१८ व ‘किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरस्य’ सू० २०४० या दोन सूत्रांत) ‘द्वयोः’ असा निर्देश केल्या असल्यामुळे, ही परिभाषा

अनित्य ढरते. (' द्वि ' हा शब्द सर्वादिगतात पठित असल्यामुळें, ' सर्वादीनि सर्वनामानि ' सू० २१३ या सूत्रान्वयें तो शब्द सर्वनामभंगक आहे. म्हणून ' द्वि+भोस् ' अशा स्थितीत, ' त्यदादीनामः ' सू० २६५ या सूत्रानें ' द्वि ' च्या अन्यवर्णांचे-म्हणजे इकाराचे-जागीं ' अ ' असा आदेश होतो. त्यामुळें ' द्वि+भोम् ' अशी स्थिति झाली असतां ' द्वि ' हें अन्त अक्षर झाल्यामुळें य त्यापूर्वे ' भोस् ' हा प्रत्यय आल्यामुळें ' भोसि च ' सू० २०७ या सूत्रानें ' द्वि ' यांतील ' अ ' चे जागीं ' ए ' असा आदेश होऊन ' द्वे+भोस् = द्वे+भोस्=द्वयोः ' असें रूप सिद्ध होतें. या उदाहरणांत ' त्यदादीनामः ' या अज्ञाधिकारोक्त सूत्रानें अकारादेशरूपी कार्य झाल्यावर, ' भोमि च ' या दुसऱ्या अज्ञाधिकारोक्त सूत्रानें प्राप्त झालेले एवरूपी कार्य, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, व्हावयास नको होतें. पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळें, तसें कार्य झालें आहे, व अशा रीतीनें ' द्वयोः ' हा निर्देश प्रकृतपरिभाषेच्या अनित्यत्वाचा शपक ढरतो. त्याचप्रमाणें ही परिभाषा अनित्य आहे याचें ' येवाम् ' हें देखील उदाहरण देतां येईल. ' यत्+आम् ' या स्थली ' त्यदादीनामः ' या सूत्रान्वयें ' यत् ' यातील अन्वय तकाराचे जागीं अकार होऊन व ' अतो गुणे ' सू० १११ या सूत्रानें पररूप एकादेश होऊन, आणि ' भामि सर्वनाम्नः सुद् ' सू० २१७ या सूत्रानें ' आम् ' प्रत्ययास सुडागम होऊन ' य+साम् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' बहुवचने झल्येत् ' सू० २०५ या सूत्रानें ' य ' यांतील अकाराचे जागीं ' ए ' असा आदेश होऊन व ' आदेशप्रत्यययोः ' सू० २१२ या सूत्रानें एव होऊन ' येवाम् ' असें रूप सिद्ध होतें. वास्तविक ही परिभाषा नित्य असती तर ' त्यदादीनामः ' या अज्ञाधिकारोक्त सूत्रानें कार्य झाल्यावर पुन्हा ' बहुवचने झल्येत् ' या दुसऱ्या अज्ञाधिकारोक्त सूत्रानें प्राप्त झालेले कार्य करावयास नको होतें. पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळें, इष्टरूप सिद्ध होण्याकरितां तसें कार्य केलें आहे.)

अनित्यत्वयत्नलभ्यार्थमादायैव भ्यसोभ्यमिति सूत्रे भाष्ये निष्ठितस्येति पठितम् ॥

प्रकृतपरिभाषेचा अनित्यत्वापासून निघणाऱ्या अर्थाच्या आधारावर भाष्यकारांनीं ' भ्यसोभ्यम् ' ७-१-३० या सूत्रावरील भाष्यात या परिभाषेत ' निष्ठितस्य ' हें पद घालून (' अक्षराने पुनरुक्तावधिनिष्ठितस्य ' असा रीतीनें) ही परिभाषा पठित केली आहे. (व त्यामुळें या परिभाषेचा अर्थ असा होतो कीं अज्ञाधिकारोक्त सूत्रानें प्रथम कार्य केल्यावर जर प्रयोगाई रूप सिद्ध होत असेल तर दुसऱ्या अज्ञाधिकारोक्त सूत्रानें प्राप्त झालेले कार्य करू नये, पण प्रयोगाई रूप सिद्ध होत नसेल तर दुसऱ्या अज्ञाधिकारोक्त सूत्रानें प्राप्त झालेले कार्य करण्यास काहीं हरकत नाही.)

केचित्स्वयनया परिभाषया न किञ्चित्कथं साध्यते । अत एव शाज-
नोर्जा ज्यादादीयस इति सूत्रयोरेतां शापयित्वा किं प्रयोजनमिति प्रश्ने
विद्यतेर्गुणप्रतिषेध उक्तः स न वक्तव्य इत्येव प्रयोजनमुक्तम्, न तु लक्ष्य
सिद्धिरूपन !

क्रियेक वैवाचकणांचें अर्थें मत आहे कीं प्रकृतपरिभाषा इट रूपाची सिद्ध करणान्तरितां मुळींच उपयोगी पडत नाही—इहणजे प्रकृतपरिभाषा नसून देखील अन्य रीतीनें इट रूपें सिद्ध होऊं शकतात (आणि म्हणून ही परिभाषा अनावश्यक असल्यामुळे, ती मानण्याचें बाहेरच कारण नाही.) अर्थें असल्यामुळेच, 'ज्ञाननोर्जा' व 'ज्यादादीवमः' या दोन सूत्रांनीं जरी ही परिभाषा जापित होणे तरी ही परिभाषा मानून उपयोग काय होणार असा प्रश्न उपस्थित करून त्या प्रश्नाचें भाष्यकारांनीं असें उत्तर दिलें आहे कीं, ही परिभाषा मानल्यानं वार्तिककारांनीं 'विभेर्गुणप्रतिषेधः' असें जें वार्तिक केले आहे तें वार्तिक करण्याची गरज राहत नाही. परंतु ही परिभाषा इट रूप सिद्ध करण्याच्या कामी मदत देते अर्थें भाष्यकारांनीं म्हटलें नाही. (भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा असा आशय आहे कीं, 'पा + दा + ति' या स्थितींत 'पादात्मा' सू. २३६० या अज्ञाधिकारोक्त सूत्रानें 'पा' चे जागीं 'पिप्' असा आदेश झडवावर, 'पुगन्तल्लूपधस्य च' सू. २१८९ या दुसऱ्या अज्ञाधिकारोक्त सूत्रानें प्राप्त झालेले गुणरूपी कार्ये, ही परिभाषा मानल्यास होऊं शकत नाही, व त्यामुळे 'विभेर्गुणप्रतिषेधः' असें वार्तिक अमण्याची बाहेरच गरज नाही. पण भाष्यकारांनीं ही परिभाषा मानण्याचें जें घर प्रयोजन सांगितलें आहे तें देखील अगदीं मंगळें आहे; कारण ही परिभाषा नसून देखील, 'पा' चे जागीं होणारा आदेश 'पिप्' असा होत नाही व अद्वन्त 'विष' असा आदेश होतो अर्थें मानल्यानें, वरील वार्तिक अमण्याची व त्याचप्रमाणें प्रकृतपरिभाषा मानण्याची बाहेरच गरज राहत नाही. 'ज्यादादीवमः' हें सूत्र प्रकृतपरिभाषेचे कसें जापक ठरतें हें घर सांगितलेंच आहे. पण 'ज्ञाननोर्जा' हें सूत्र देखील प्रकृत परिभाषेचें जापक ठरतें अर्थें जें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, 'ज्ञाननोर्जा' सू० २५११ अर्थें सूत्र न बरितों 'ज्ञाननोर्जेः' असें जरी सूत्र केले असतें तरी—इहणजे 'जा' व 'जन्' या घातुंमुळे 'शिन्' प्रत्यय आल्यास त्याचें जागीं 'जा' असा आदेश न होतो, 'ज' असा आदेश होतो अर्थें जरी पाणिनीनें विधान केले असतें तरी—'जा+भा+ति=न+ना+ति' व 'जन्+श्यन्+त्ते=ज+य+ते' अशी स्थिति झाली असता, 'अतो दीर्घो यनि' सू० २१७० या सूत्रानें 'ज' यातील अकाराचा दीर्घ झालाच असता, व 'जानाति' व 'जायते' अशीं रूपें सिद्ध झालीच असतां. मग 'ज्ञाननोर्जा' असें सूत्र पाणिनीनें कां केलें? त्याचें कारण हेंच कीं, ही परिभाषा असल्यामुळे, 'ज्ञाननोर्जेः' असा अज्ञाधिकारोक्त सूत्रार्थें झडवां 'ज' असा आदेश झडवावर पुन्हा 'अतो दीर्घो यनि' या दुसऱ्या अज्ञाधिकारोक्त सूत्रानें दीर्घकायें होऊं शकलें नसतें. म्हणून 'ज्ञाननोर्जा' असें सूत्र कावें त्यामुळे, असा रीतीनें तें सूत्र प्रकृतपरिभाषेचें जापक ठरतें असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

तदुक्तम्, भ्यसोभ्यमित्यत्राभ्यमिति च्छेदः दोषे लोपश्चान्यलोप
 पद्यातो गुणे इति परकरोण सिद्धं सुप्सभ्यमित्यभ्यप्र निरपितम् । एवं

सूत्रद्वयस्थमेतज्ज्ञापनपर भाष्य भ्यसोऽभ्यमिति सूत्रस्थ च भाष्यमेकदे
श्युक्तिरित्याहुः ॥ ९३ ॥

(ही परिभाषा इष्टरूपं सिद्ध करणाकरिता उपयोगी पडत नमत्यामुळें, अनाव
श्यक आहे व ती मानण्याची काहींच गरज नाही) म्हणून, इतर स्थली सांगितल्या-
प्रमाणें, ते वैयाकरण असें म्हणतात कीं 'भ्यसोभ्यम्' या सूत्राचा ('भ्यस भ्यम्
असा पदच्छेद न करिता) भ्यस अभ्यम्' असा पदच्छेद करावा, व 'शेषे लोप' या
सूत्रान ('युष्मद्' यातील 'टि'चा-म्हणजे 'अद्' चा-लोप न करता) अन्य
द्रकाराचा लोप केल्यास व 'अनो गुणे' सू १९१ या सूत्रानें पररूप एकादेश केल्यास
'युष्मभ्यम्' अस इष्टरूप सिद्ध हाऊ शकत व त्यामुळे जीं दोन सूत्रे—म्हणजे
'ज्ञाजनाजां' व 'ज्यादादीयस'—ह्या परिभाषेचीं ज्ञापकें मानलीं आहेत त्या दान
सूत्रावरील भाष्य व तसेंच 'भ्यसोभ्यम्' या सूत्रावरील भाष्य (सिद्धान्तीची उक्ति
नसून) एकदेशीची उक्ति आहे अस समजावें ('भ्यसोभ्यम्' या सूत्रावरील भाष्यात,
त्या सूत्राचा 'भ्यस अभ्यम्' असा पदच्छेद केल्यास, 'शेषे लोप' या सूत्रानें,
'युष्मद्' यातील अन्य द्रकाराचा लोप न करिता टिलोप करावा असें भाष्यकारांनीं
म्हटलें आहे तसें केल्यास, 'युष्मद् + भ्यस = युष्मद् + अभ्यम् = युष्म + अभ्यम्
युष्मभ्यम्' असें इष्टरूप सिद्ध हाऊ शकतें पण तसें केल्यास उदात्त म्बराचा निवृत्ति
होईल अशी शका उपस्थित करून भाष्यकारांनीं त्या शकेचें देखील निवारण केलें
आहे पण काहीं वैयाकरण अस म्हणतात कीं, 'भ्यसोभ्यम्' या सूत्राचा, भाष्य
कारांनीं सुचविल्याप्रमाणें, 'भ्यस अभ्यम्' असा पदच्छेद करावा, पण 'शेषे लोप'
या सूत्रानें भाष्यकारांनीं जसा 'युष्मद्' यातील टिलोप केला आहे तसा टिलोप न
करिता, अन्य द्रकाराचा लोप करावा तसें केल्यास 'युष्मद् + भ्यम् = युष्मद्
+ अभ्यम् = युष्म + अभ्यम्' अशी स्थिति झाल्यावर, 'अनो गुण' या सूत्रानें
पररूप एकादेश केल्यास, 'युष्मभ्यम्' असें इष्टरूप सिद्ध होऊ शकतें, व तें रूप
सिद्ध करणाकरिता प्रकृतपरिभाषा मानण्याची काहींच गरज नाही, कारण 'भ्यसो-
भ्यम्' या अद्भाषिणारोक्त सूत्रान प्रथम वार्य केल्यावर 'अनो गुणे' या सूत्रानें जरी
नंतर काय केलें जातें तरी, त मूत्र अद्भाषिणारांतील सूत्र नसत्यामुळें, कोणतेंच अड-
चण उपस्थित होत नाही मग प्रकृतपरिभाषा मानण्याची गरज काय असा त्या
वैयाकरणांच्या म्हणण्याचा आशय आहे पण त्याचें म्हणण यरोवर मानल्यास जीं
दोन सूत्र या परिभाषेचीं भाष्यकारांनीं झणक मानलीं आहेत त्या दान सूत्रांवरील
भाष्य व तसेंच 'भ्यसोभ्यम्' या सूत्रावरील भाष्य त्यांच्या विरुद्ध जातें यावर त
वैयाकरण अस म्हणतात कीं, ज्याअर्थी भाष्यकारांनीं भाष्यात ह रूप म्हटलें आहे
कीं प्रकृतपरिभाषा इष्टरूप सिद्ध करणाच्या उपयोगी मुळीच पडत नाही व ज्याअर्थी
भाष्यकारांनीं ती परिभाषा मानण्याचें जें कारण दिलें आहे त अगदीं रगड व सहज
साहचर्यासारगें आहे त्या अर्थी घरील तांही सूत्रावरील भाष्य सिद्धाभाष्य आहे

असे मानता येत नाही व ते भाष्य वेचळ एकंदरीची उक्ति आहे हे स्पष्ट हंति. त्यामुळे त्यांच्या म्हणण्यांत कांहीं दोष येत नाही, व प्रकृतपरिभाषा अनापद्यक असल्यामुळे, ती मानण्याची कांहींच गरज नाही असा त्यांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

परिभाषा ९४

यत्परोरोदिति घाच्ये ओगुण इति गुणग्रहणात्—

(आतां ग्रन्थकार नव परिभाषा—म्हणजे प० ९४ ते प० १०२—अशा सांगतात वी ज्या भाष्यांत केवढी पठित नाहोत किंवा ध्यनित नाहींत व त्यामुळे, ग्रन्थकाराच्या मते, र्वाकाराई नाहींत, कित्येक घेयाकरणांना त्या परिभाषा पठित केत्या असल्यामुळे ग्रन्थकारांत त्यांचा उल्लेख केला आहे आणि त्यांचें खंडन देणाले केवढे आहे.) ' ओरोत् ' अमे सूत्र न करितां, पाणिनीने ' आगुणः ' सू० ८४७ अमे सूत्र करून त्या सूत्रांत संज्ञावाचक ' गुण ' शब्दाचें ग्रहण केले अमन्यामुळे, र्वात्वा दिशेनी परिभाषा जापित होत (अमे कित्येक घेयाकरण म्हणतात)

संज्ञापूरुवविधेरनित्यत्वम् ॥ ९४ ॥

“ सूत्रांत संज्ञावाचक शब्दाचे (विधेयांतांत) ग्रहण करून कांहीं कार्य होणें सांगितलें असल्यास, ते विधान अनित्य समजावें. ”

(' ओगुणः ' या सूत्रांत, स्थानसाम्याने उभाराचें जाणें ' ओ ' असाच आदेश हातो मग बरील सूत्रांत ' ओत् ' असा रीतानें साक्षात् निर्देश न करितां, ' गुणः ' असा अप्रत्यक्ष निर्देश कां केला? ' ओत् ' असा लघुनिर्देश न करितां, ' गुणः ' असा गुरुनिर्देश करण्याचें कांहीं तरी विशेष कारण अमले पाहिजे; नाहीं तर तथा निर्देश अप्रयोजक व व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. पण प्रकृतपरिभाषा जापित करणे हें त्या निर्देशाचे प्रयोजन मानल्यास, तो निर्देश चरितार्थ ठरतो अमे कित्येक घेयाकरण म्हणतात.)

इयं च विधेयकोटौ संज्ञापूरुवकत्य एव । तेन स्थायम्भुवमित्यादि सिद्धम् ॥ ९५ ॥

जेथे संज्ञावाचक शब्दाचें ग्रहण सूत्रांत विधेयांतांत केलें असेल तेथेच ही परिभाषा लागू पडते. (व हे ' ओगुणः ' या जापकसूत्रावरूनच सिद्ध होतें; कारण त्या सूत्रांत संज्ञावाचक ' गुण ' शब्दाचें विधेयांतांत ग्रहण केले आहे. जापकसूत्रावरून असे सिद्ध होत अमन्यामुळे, उद्देश्यांत संज्ञावाचक शब्दाचें ग्रहण केले असल्यास, ही परिभाषा लागू पडत नाहीं; जसे—' अयः परस्मिन् पूर्वविधौ ' सू० ५० या सूत्रांत

संज्ञावाचक ' अच् ' शब्दाचें ग्रहण उद्देश्यरुपीत केलें असल्यामुळें, त्या सूत्राला ही परिभाषा लागू पडत नाहीं, व त्यामुळें त्या सूत्रानें केलेलें विधान अनित्य मानता येत नाहीं. त्या सूत्रानें केलेलें विधान नित्य असल्यामुळेंच, ' न पदान्तद्विवचन ' सू० ५१ या सूत्रांत सांगितलेला निषेध चरितार्थ ठरतो. ' अचः परस्मिन् ' हें सूत्र अनित्य असतें तर, ' न पदान्त ' हें निषेधक सूत्र करण्याची कांहींच गरज नव्हती.) ही परिभाषा असल्यामुळें, ' स्वायम्भुवम् ' इत्यादि रूपें सिद्ध होतात. (' तस्यापत्यम् ' सू० १०८८ या सूत्रान्वयें ' स्वयम्भू ' शब्दाहून अपन्यार्थक ' भण् ' प्रत्यय केला असता ' तद्वितेष्वचामादेः ' सू० १०७५ या सूत्रानें आद्यचाला वृद्धि होऊन ' स्वायम्भून्भण् ' अशी स्थिति झाली असता, ' ओर्गुणः ' या सूत्राची प्राप्ति होते, व तें सूत्र नित्य मानल्यास, ' स्वायम्भोन्भण्=स्वायम्भव्न्भण्=स्वायम्भव ' असें रूप झालें पाहिजे, ' स्वायम्भुव ' असें रूप होऊं शकत नाहीं पण त्या सूत्रांत संज्ञावाचक ' गुण ' शब्दाचा निर्देश केला असल्यामुळें, तें सूत्र अनित्य ठरतें. त्यामुळें गुणकार्य न होतां, ' अचि भ्रुवातु ' सू० २७१ या सूत्रान्वयें उकाराचे जागीं उवद् आदेश होऊन ' स्वायम्भुव ' असें रूप सिद्ध होतें.)

परिभाषा ९५

तथा निलोडित्येव सिद्ध आनिग्रहणात्—

त्याचप्रमाणें ' नि लोट् ' एवढेंच सूत्र करून काम भगत असतां, ' आनि लोट् ' सू० २२३१ असें सूत्र केलें असल्यामुळें व त्या सूत्रांत (' आदुत्तमस्य पिब ' सू० २२०४ या सूत्रान्वयें होणाऱ्या आडागमासहित ' नि ' प्रत्ययाचें ग्रहण करून) ' आनि ' असा शब्द उच्चारला असल्यामुळें, खाली दिलेली परिभाषा ज्ञापित होते (असें क्रियेक वैयाकरण म्हणतात,)

आगमशास्त्रपनित्यम् ॥ ९५ ॥

“ आगमाचें विधान करणारे सूत्र अनित्य समजावें. ”

(उपसर्गामधे णत्व होण्याचें निमित्त असल्यास, लोट् लकारांत झालेल्या ' आनि ' या आदेशात असणाऱ्या नकाराचें णत्व होतें असा ' आनि लोट् ' या सूत्राचा अर्थ आहे. ' मेनिः ' सू० २२०३ या सूत्रानें लोट् लकारांत ' मि ' प्रत्ययाचे जागीं ' नि ' असा आदेश होणें सांगितलें आहे, व ' आदुत्तमस्य पिब ' या सूत्रानें त्या ' नि ' प्रत्ययाला आडागम केंद्र्यास ' आनि ' असा आडागमसहित प्रत्यय होतो. ' आनि लोट् ' या सूत्रात जें णत्वविधान केलें आहे तें णत्व ' नि ' यातील नकारासच होणें आहे. मग ' नि लोट् ' असें लहानसें सूत्र न करितां ' आनि लोट् ' असें मोठें सूत्र पाणिनीन

कां केलें ? तमें मोठें सूत्र वरण्यांत पाणिनीचा कांहीं तरी विशेष हेतु अमलच पाहिजे व तो हेतु हाच कीं जेथें लोट् लकारांत धातूला आडागमरहित ' नि ' प्रत्यय लागला आहे तथा स्थलीं धातूच्यापूर्वी असलेल्या उपसर्गांत णत्व होण्याचें निमित्त असलें तरी ' नि ' प्रत्ययांतोळ नकारास णत्व होऊं नये; पण जेथें लोट् लकारांत धातूला आडागमरहित ' नि ' प्रत्यय-म्हणजे ' अनि ' -लागला आहे तथाच स्थलीं ' अनि ' यांतोळ नकारास णत्व व्हावें. यावरून हें सिद्ध होतें कीं आगमरहित प्रत्यय देखील लावतां येतो व त्यामुळें आगमशास्त्र अनित्य आहे हें सिद्ध होतें असें कित्येक वैयाकरण म्हणतात.)

तेन सागरं तर्तुकामस्येत्यादि सिद्धम् ॥

ही परिभाषा असल्यामुळें, ' सागरं तर्तुकामस्य ' इत्यादि प्रयोग शुद्ध मानले जातात. (' धातु सेट्क असल्यामुळें त्या धातूहून होणाऱ्या ' तुमुन् ' प्रत्ययास ' आर्धधातुक-इत्यादिः ' सू० २१०४ या सूत्रानें इडागम व्हावयास पाहिजे होता, व ' वृत्तो वा ' सू० २३९१ या सूत्रांवर्यें ' तरीतुकामस्य ' किंवा ' तरितुकामस्य ' असा प्रयोग अभावयास पाहिजे होता; पण आगमशास्त्र अनित्य असल्यामुळें इडागम न करितां ' तर्तुकामस्य ' असें रूप केले आहे व तसा प्रयोग, ही परिभाषा असल्यामुळें, शुद्ध मानला जातो असें कित्येक वैयाकरण म्हणतात तसेंच ' शाकं पचानस्य ' व ' क्षुब्धो राजा ' असे जे भाष्ये प्रयोग आढळतात ते, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळेंच, शुद्ध मानले जातात. वास्तविक ' शाकं पचानस्य ' या स्थलीं, ' आने मुद् ' सू० ३१०१ या सूत्रांवर्यें मुगागम होऊन ' शाकं पचानस्य ' असा प्रयोग अभावयास पाहिजे होता, व त्याचप्रमाणें ' क्षुब्धो राजा ' या स्थलीं, ' क्षुब् ' धातु सेट्क असल्यामुळें, ' आर्धधातुकस्येद् ' या सूत्रांवर्यें आर्धधातुक ' क ' प्रत्ययाला इडागम होऊन ' क्षुभितो राजा ' असा प्रयोग अभावयास पाहिजे होता, पण आगमशास्त्र अनित्य असल्यामुळें, तसे प्रयोग देखील शुद्ध मानले जातान, असें कित्येक वैयाकरणाचें म्हणणें आहे.)

परिभाषा ९६

तथा तनादिपाठादेव सिद्धे तनादिकृन्म्य इति सूत्रे कृञ्प्रहणात्—

त्याचप्रमाणें तनादिपाठांत ' कृन् ' धातु पाठित असल्यामुळें, ' तनादिभ्य उः ' एवढेच सूत्र करून वाम भागात असतां, ' तनादिकृन्म्यः उः ' सू० २४६६ असें सूत्र करून त्या सूत्रांत ' कृन् ' धातूचें प्रहण केलें अमलचामुळें, तालीं दिलेली परिभाषा ज्ञापित होति (असें कित्येक वैयाकरण म्हणतात.)

गणकार्यमनित्यम् ॥ ९६ ॥

“ सूत्रांत गणाचा उच्चार करून कांही कार्यं होणें सांगितलें असल्यासे तें कार्य अनित्य समजावें. ”

(‘तनादिभ्य उः’ ण्वडें सूत्र केलें असतें तरी, ‘कृष्’ धातु तनादिगणांत पठित असल्यामुळें, त्या धातूला ‘उ’ हें विस्मरण लागलेंच असतें. मग पाणिनीनें ‘तनादिभ्य उः’ असें ल्हानसें सूत्र न करितां, ‘तनादिभ्यः उः’ असें मोठें सूत्र कां केलें ? त्या सूत्रावरून हें सिद्ध होतें कीं सूत्रांत गणाचा उच्चार करून सांगितलेले कार्यं अनित्य असतें.)

तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि सिद्धम् ॥ ९६ ॥

ही परिभाषा असल्यामुळें, ‘न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि’ इत्यादि प्रयोग शुद्ध मानले जातात. (वास्तविक ‘श्वम्’ धातु अदादिगणांत पठित असल्यामुळें, ‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः’ सू० २४२३ या सूत्रानें शपाचा लुक् र्हाययास पादिजे होता. पण त्या सूत्रांत ‘अदिप्रभृतिभ्यः’ असा गणवाचक शब्द उच्चारून कार्यं सांगितलें असल्यामुळें ते कार्यं, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, अनित्य ठरते—म्हणजे क्वचित् स्थलीं ते कार्यं होत देखील नाही. त्यामुळें ‘विश्वस्यात्’ असा प्रयोग न करितां, ‘विश्वसेत्’ अशा रीतीनें केलेला प्रयोग देखील शुद्ध मानला जातो असें कित्येक वैयाकरण म्हणतात.)

परिभाषा ९७

तथा चक्षिडो डित्करणाल्—

त्याचप्रमाणें ‘चक्षिड्’ हा धातु डित् करून पठित केला असल्यामुळें, राल्लें दिलेली परिभाषा ज्ञापित होते (असें कित्येक वैयाकरण म्हणतात.)

अनुदात्तेत्त्वक्षणमात्मनेपदमनित्यम् ॥ ९७ ॥

“ धातु अनुदात्तेत् असल्यास त्याला आत्मनेपदाचे प्रत्यय होतात असें सूत्रांत केलेलें विधान अनित्य समजावें. ”

(‘चक्षिड्’ हा धातु अनुदात्तेत् असल्यामुळें, ‘अनुदात्तडित् आत्मनेपदम्’ सू० २१५७ या सूत्रान्वये त्या धातूला आत्मनेपदाचेच प्रत्यय प्राप्त होतात. मग पुन्हा त्या धातूला ‘ड्’ हा अनुबन्ध लावण्याची काय गरज होती ? पण तो धातु अनुदात्तेत् असून देखील त्याला ‘ड्’ हा अनुबन्ध लावला असल्यामुळें हें सिद्ध होतें कीं, अनुदात्तेत् धातूला क्वचित् स्थलीं आत्मनेपदाचे प्रत्यय होत नाहीत ‘चक्षिड्’ धातूला आत्मनेपदाचेच प्रत्यय व्हावे म्हणून तो धातु ‘डित्’ करून धातुपाठांत पठित केला

आहे. अशा रीतीने त्या 'ङित्' करणामुळे प्रकृत परिभाषा ज्ञापित होते असे कित्येक वैयाकरण म्हणतात.)

तेन स्फायन्निर्माक इत्यादि सिद्धम् ॥

ही परिभाषा असल्यामुळे, 'स्फायन्निर्माक' इत्यादि प्रयोग शुद्ध मानले जातात. (वास्तविक 'स्फायी वृद्धौ' हा भ्वादिगणान्त पठित असलेला धातु अनुदात्तत्वाद्भावे त्यामुळे त्याला शतृप्रत्यय न होता शानच् प्रत्यय व्हावयास पाहिजे होता व 'स्फायमान निर्माक' म्हणजे सापाची लाव वात-असा प्रयोग करावयास पाहिजे होता; परंतु अनुदात्तत्वात् धातूना क्वचित् स्थली, या परिभाषेप्रमाणे, परस्मैपदाचे प्रत्यय देखील होत असल्यामुळे, 'स्फायन्निर्माक' असा प्रयोग देखील शुद्ध मानला जातो असे कित्येक वैयाकरण म्हणतात)

परिभाषा ९८

तथा विनार्थनञा समासनानुदात्त पदमनेकमित्येव सिद्धे धर्जप्रहणात्—

(नञाचे जे सहा अर्थ मागितले आहेत त्यापैकी) 'विना' या अर्थाच्या शाचक नञाशी ('एक' शब्दाचा) समास करून 'अनुदात्त पदमनेकम्' असे सूत्र करून वाम भागान्त अमता, ('अनुदात्त पदमेकवर्जम्' असे सूत्र करून त्या सूत्रात) 'वर्ज' शब्दाचे प्रहण केलें असल्यामुळे खाली दिलेली परिभाषा ज्ञापित होते (असे कित्येक वैयाकरण म्हणतात)

नञ्वटितमनित्यम् ॥ ९८ ॥

" सूत्रात 'नञ्' चा प्रयोग करून काहीं कार्ये होणें सांगितलें असल्यास तसा विधि-म्हणजे तें कार्ये-अनित्य समजावा. "

तेन नेयडुवडित्यस्यानित्यत्वाद्धे सुभ्रु इति सिद्धमिति ।

ही परिभाषा असल्यामुळे 'नेयडुवड्स्थानावस्त्री' सू० ३०३ हें सूत्र अनिय रते व त्यामुळे 'हे सुभ्रु' इत्यादि प्रयोग शुद्ध मानले जातात. ('अचि भ्रुधानुभ्रुवाम्' सू० २७१ या सूत्रान्वये, अजादि प्रत्यय पुढें असल्यास, 'सू' यातील ऊकाराचे जागीं उचड् आदेश होतो त्यामुळे 'नेयडुवड्' या सूत्रान्वये ज्या ईकारान्त व ऊकारान्त शब्दाना अनुग्रह इयड् व उचड् आदेश होणें सांगितलें आहे त्या शब्दांना, 'यू' कार्या नदी' सू० २६६ या सूत्रानें प्राप्त होणारी नदारीज्ञा, होत नाहीं. 'सुभ्रु' हा शब्द असा आहे कीं त्यापुढें अजादि विभक्तिप्रत्यय आल्यास त्यातिल अन्य

उकाराला उवड् आदेश हातो. म्हणून वर सांगितल्याप्रमाणें तो शब्द नदीसंज्ञक होऊं शकत नाही, आणि त्यामुळे 'सुभ्रू' या शब्दाचें संवृद्धीचें रूप करितांना 'सुभ्रू+सु' असा स्थितीत, 'अभ्यर्थनद्योर्ह्रस्वः' सू० २६७ हें सूत्र लागू पडत नाही व 'हे सुभ्रु' असें संवृद्धीचें रूप होऊं शकत नाही तथापि 'नेयडुवड्' हें सूत्र नग्नघटित असल्यामुळे तें, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, अनित्य मानल्यानें 'हे सुभ्रु' असा प्रयोग देखील शुद्ध मानला जातो असें नित्येक वैयाकरण म्हणतात.)

तत्र । भाष्येऽदर्शनात् । भाष्यनुकक्षापितार्थस्य साधुतानियामकत्वे मनाभावात् भाष्याधिचारितप्रयोजनतां सौत्राक्षराणां पारायणादावदृष्ट-
मात्रार्थकत्वकल्पनाया एवौचित्यात् ॥

वर सांगितलेल्या (९४ ते ९८ या पांच) परिभाषा स्वीकारतां येत नाहींत; कारण त्या भाष्यांत कोठेहि पठित नाहींत. जी परिभाषा भाष्यांत पठित नाहीं ती ज्ञापकसिद्ध असली तरी, शब्दांचें साधुत्व टाविण्यास-म्हणजे अमुक शब्द प्याररण-रीत्या शुद्ध आहे हें टाविण्यास-ती उपयोगी पडते असें मानण्यास कोणतेहि प्रमाण नाही. पाणिनीय सूत्रांतल ज्या (आपाततः अनावश्यक) अक्षरांच्या प्रयोजनाबद्दल भाष्यांत कांहीं विचार केला नाहीं त्या अक्षरांच्या पारायणने-म्हणजे पाठने-अदृष्टार्थाची प्राप्ति होते हेंच त्यांचे प्रयोजन आहे असेच मानणे उचित आहे. (पाणिनीय सूत्रांत कोठे कोठे एखादा शब्द अनावश्यक वाटण्याचा संभव आहे, आणि भाष्यकारांनीं तशा शब्दांचें जर भाष्यांत आवश्यकत्व किंवा प्रयोजन सांगितलें नसेल तर तसा शब्द सूत्रांतून काढून टावणें योग्य नाही. अष्टाध्यायी ही श्रुति मानली असल्यामुळे, त्या अष्टाध्यायीतील शब्दांच्या-मग त्यांपैकी कांहीं शब्द आवश्यक वाटत नसले तरी-पाठानेंच पुण्य लाभतें आणि म्हणून जशां सूत्रे अष्टाध्यायींत पठित आहेत तशाच शीतीनें त्यांचा पाठ करणें योग्य आहे. सूत्रांत पेटबद्दल करून रथाचा पाठ केल्यानें पुण्यप्राप्ति होणार नाही. जसें 'आनि लोट्' या सूत्रांत 'आनि' यातील 'आ' व 'लोट्' हे शब्द जरी आपाततः अनावश्यक वाटतात तरी 'नि' असें सूत्र पठित न करितां, 'आनि लोट्' असेंच सूत्र पठित येणें पाहिजे.)

किञ्च दापितेऽप्यानीत्यस्य न सार्थक्यमाडागमशून्यप्रयोगस्याप्र-
सिद्धेः । आड्ग्रहणं तु लोड्ग्रहणवदिति घोष्याम् ।

दुसरे असें की, 'आनि लोट्' या सूत्रानें 'आगमनास्रननित्यम्' ही परि-
भाषा ज्ञापित होत असली तरी (ही परिभाषा ज्ञापित झाल्यानें त्या सूत्रांतल) 'आनि'
हा प्रयोग सार्थक ठरत नाही, कारण आड् आगम न सारतां 'नि' एवढाच प्रत्यय
लावून (लोट्पद्या उत्तमपुण्याच्या एकवचनाचा) कोठेहि प्रयोग येऊंला आटलत
नाहीं. (जर तसा प्रयोग भाषेन नष्ट झाल्या तर परिभाषा चरितार्थ झाली असती,
पण तसा प्रयोग भाषेन कोठेहि आटलत नसल्यामुळे हा प्रयोग 'स्वदित् चारितार्थम्')

येत नसत्यामुळे, ती परिभाषा मानता येत नाही.) आद् ग्रहण हें लोट् ग्रहणासारखेच समजावे—ग्रहणजे 'आनि लोट्' या सूत्रातील 'लोट्' या पदाचें ग्रहण जसे अनाश्रयक मानले आहे तसेच 'आनि' यातील आद् ग्रहण अनाश्रयक समजावें. ('आनि लोट्' ८-४-१६ या सूत्रातील भाष्यांत, लोट् ग्रहण अनाश्रयता केले आहे वी 'प्रहिमानि कुलानि' व 'प्रवपानि मामानि' अशा स्थाने ण्य होऊं नये, असे म्हणून भाष्यकार 'आनिलोद्ग्रहणानर्थक्यमर्थवद्ग्रहणात्' असें धार्तिक पठित करून म्हणतात की, 'आनिलोद्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थजन. आनि शब्दस्य ग्रहणम् । नैपोऽर्थवान्'. या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें की 'आनि लोट्' या सूत्रातील 'लोट्' ग्रहण अनर्थक आहे, व ते जसे अनर्थक आहे तसे 'आनि' यातील 'आद्' ग्रहण देखिल, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, अनाश्रयक आहे. म्हणून अशा अनाश्रयक व 'श्रांति' श्रितार्थ नसल्याच्या आद् ग्रहणांत 'आगमशास्त्रमनित्यम्' ही परिभाषा स्थापित होऊं शकत नाही.)

अत एव घोर्लोपो लेटि वेति सूत्रे वेति प्रत्याख्यानम् । लोपोऽप्याद्-पक्षे आटः श्रवणं भविष्यति दधादिति । अटि दधदिति । आगमशास्त्रमनित्यत्वे त्वाट्यसति दधादित्यसिद्ध्या चाग्रहणस्यावश्यकत्वेन नप्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव ।

('आगमशास्त्रमनित्यम्' ही परिभाषा नाही) म्हणूनच 'घोर्लोपो लेटि वा' सू० ३५८४ या सूत्रातील 'वा' हें पद भाष्यकारांनीं प्रत्याख्यात केले आहे. (आगमशास्त्र अनित्य असते तर भाष्यकारांनीं 'वा' या पदाच प्रत्याख्यान केले नसतें, कारण तसें प्रत्याख्यान केल्याने 'घा' धातूतील आकाराचा लेट् लकारात नित्य लोप होऊन, आगमशास्त्राच्या अनित्यत्वामुळे प्रत्ययास आगम न वरतेवेळीं, 'दधात्' व 'दधत्' अशां वैकल्पिक हृष्टरूपें सिद्ध होऊं शकलीं नसती. पण आगमशास्त्र नित्य असल्यामुळेच, 'घा' धातूतील आकाराचा) लोप झाला तरी, 'आद्' आगम प्रत्ययास लावल्यानें आद्चें श्रवण होऊन 'दधात्' असें रूप, व तसेंच अनागम प्रत्ययास लावल्यानें 'दधत्' असें रूप सिद्ध होऊं शकतें पण आगमशास्त्र अनित्य मानल्यास (व 'घा' धातूतील आकाराचा लोप केल्यास), आनागम प्रत्ययास न लावतेवेळीं, 'दधात्' असें रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही. तस रूप सिद्ध होण्याकरिता ('घोर्लोपो लेटि वा' या सूत्रात केलेले) 'वा' पदाचें ग्रहण आवश्यक मानणें भाग आहे. पण तसें मानल्यास, ज्या भाष्यात 'वा' या पदाचें प्रत्याख्यान केले आहे तें भाष्य असण-चूक-टपण्याची आपत्ति येते हें उघड आहे ('घा' धातूचें लेट् लकाराचें प्रथमपुरुषाचें एकवचनाचें रूप करिताना 'घा+लेट्=दधा+ति' अशा स्थितीत 'इतथ लोप परस्मैपदेषु' सू० ३४२६ या सूत्रांत 'ति' प्रत्ययातील इका-राचा लोप करून 'लेटोऽडाटी' सू० ३४०७ या सूत्रांत 'त्' प्रत्ययाला विकल्पें करून

‘अट्’ किंवा ‘आट्’ आगम केल्यावर ‘दधा+आत्’ व ‘दधा+अत्’ अशी स्थिति झाली असता, ‘घोर्लोपो लेटि’ अशा ‘वा’ रहित सूत्राने ‘घा’ धातूतील आकाराचा लोप केल्यावर ‘दध्+आत्=दधात्’ व ‘दध्+अत्=दधत्’ अशी वैकल्पिक इष्ट रूपे सिद्ध होतात. पण आगमशास्त्र अनित्य मानल्यास आणि त्यामुळे ‘त्’ प्रत्ययाला ‘अट्’ किंवा ‘आट्’ आगम न केल्यास, ‘घा’ धातूतील आकाराचा लोप केल्यावर ‘दध्+त्’ अशी दोन्ही स्थिती होईल, व ‘अपस्तथोधः’ सू० २२८० या सूत्राने ‘त्’ चे जागी धकार होऊन ‘दध्प्’ अशी स्थिति झाली असता, ‘संयोगान्तस्य लोपः’ सू० ५४ या सूत्राने अन्त्य धकाराचा लोप होऊन ‘दध्’ असे विकृत रूप होईल व ‘दधात्’ आणि ‘दधत्’ अशी इष्ट रूपे होऊ शकणार नाहीत तशी रूपे सिद्ध होण्याकरिता ‘घोर्लोपा लेटि वा’ या सूत्रातील वाग्रहण आवश्यक मानावे लागेल, व आगमशास्त्र अनित्य मानले असता, ‘त्’ प्रत्ययास आगम न करतेवेळी ‘घा’ धातूतील आकाराचा विकल्पकरून लोप न केला तरच, ‘दधा+त्=दधात्’ असे रूप सिद्ध होऊ शकेल. तरी पण ‘दधत्’ असे रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही; विकल्पकरून ‘घा’ धातूतील आकाराचा लोप केला व ‘त्’ प्रत्ययास अडागम केला तरच तसे रूप सिद्ध होऊ शकेल. पण ‘घोर्लोपो लेटि वा’ या सूत्रातील ‘वा’ ग्रहण आवश्यक मानल्यास, वरील भाष्यार्थी विरोध येणार. म्हणून तसे मानता येत नाही हे उघड आहे. सारांश प्रत्याख्यानपरभाष्यावरून हे सिद्ध होते की आगमशास्त्र अनित्य नाही आणि त्यामुळे ‘आगमशास्त्रमनित्यम्’ ही परिभाषा मानता येत नाही.)

एतेन यत्कैयटेन केचिदित्यादिनास्यैव चाग्रहणस्य तदनित्यत्वज्ञापक-
तोक्ता सापि चिन्त्या । प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात् ।

(‘घोर्लोपो लेटि वा’ या सूत्रात) जे ‘वा’ ग्रहण केले आहे ते विकल्पक वैयाकरणानेच्या मते ‘आगमशास्त्रमनित्यम्’ या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक आहे असे जे कैयटाने म्हटले आहे ते देखील यथोक्त मानता येत नाही; कारण तसे मानल्यास, प्रत्याख्यानपरभाष्यार्थी विरोध येईल. (भाष्यकारांनी ‘वा’ पदचे प्रत्याख्यान केले असल्यामुळे, तसे प्रत्याख्यात पद ‘आगमशास्त्रमनित्यम्’ या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक मानणे हे, प्रत्याख्यानपरभाष्य चूक आहे असे म्हणण्यासारखे, होईल. पण भाष्य चूक आहे असे म्हणण्याचा कोणामहि अधिकार नाही.)

चक्षिडो ङकारम्यान्त इदित्याभावसम्पादनेन धारिनाथ्याच्च ।

‘चक्षिद्’ यातील टकार ‘क्ष्’ धातु इदित् नाही असे दर्शवित असल्यामुळे, टकार ग्रहण चरितार्थ ठरते. (व ते टकारग्रहण ‘अनुशास्तेत्याक्षणमात्मनेपदमनित्यम्’ या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाही धातुपाठात ‘चक्षिद्’ असा धातु पठित न करता ‘चक्षि’ असा धातु पठित केला असता तर, तो इदित्

मानला जाऊन ' इदितो नुम् धातो ' सू० २२६२ या सूत्राभ्वये त्याला नुमागम होऊन विभूत रूप झाले असते तसें न व्हावे म्हणून ' चक्षिद् ' असा धातु धातुपाठात पठित केला आहे, आणि अशा रीतीन ' चक्षिद् ' यातील हकार चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, त द्वित्करण परिभाषा ९७ चें ज्ञापक मानता येत नाही)

तनादिसूत्रे वृष्प्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानाच्च ॥

' तनादि कृष्म्य उ ' ३-१ ७९ या सूत्रातील भाष्यात त्या सूत्रातील ' वृष् ' या पदाचें भाष्यकारांनीं प्रत्याख्यान केलें आहे (म्हणून त्या सूत्रात केलेलें वृष् प्रहण नाहींच असें मानले पाहिजे, आणि त्यामुळे तें प्रत्याख्यातात ' वृष् ' प्रहण ' गणकार्यमनित्यम् ' या परिभाषेच ज्ञापक मानता येत नाही.)

परिभाषा ९९ व १००

एवमेव—

याच प्रमाणें खाली दिलेल्या दोन परिभाषा (कि वेक प्राचीन वैयकरण पठित करितात)

आतिदेशिकमनित्यम् ॥ ९९ ॥

" सूत्राव अतिदेशानें सांगितलेलें कार्य अनित्य समजावें "

सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिड्विधिश्व वान् ॥ १०० ॥

" लोपविधायक व इट्विधायक सूत्र इतर कार्ये सांगणाऱ्या सूत्रांच्या मानानें बलवत्तर असतात "

(अमुक कार्यासारखें दुसरें कार्य व्हावे असे ज्या सूत्रान सांगितले जातें त्याच्या आतिदेशिकविधि म्हणतात. जसें ' लोटो लड्वत् ' सू० २१९८ या सूत्रान लड्वत्कारणात जस कार्य होते तसेंच कार्य लोटाकारणात करावें असे सांगितले असल्यामुळे, हें सूत्र आतिदेशिकविधिचें उदाहरण आहे अन्यकारणें वर ज्या तोन परिभाषा सांगितल्या आहेत त्याची ज्ञापकें निलीं नाहींत अन्यकारण या परिभाषा अन्य नसल्यामुळे त्यानें कदाचित् या परिभाषाची ज्ञापकें दिलीं नसतील पणुं इतरकारणांनीं या दोन्ही परिभाषाचीं ज्ञापकें सांगितलीं आहेत (१) ' लोटो लड्वत् ' हें सूत्र २०९९ चें ज्ञापक मानलें आहे ' लोटो लड्वत् ' असें सूत्र न द्याता, ' लड्वत् ' एवढेच लड्वानसें सूत्र जरी केले असे तरा काम मागलें असे, असें अर्थाने सांगितल्या अर्थी ' लोटो लड्वत् ' असें मोठें अतिदेशिकसूत्र सूत्र रचतें आहे त्या अर्थी अतिदेश हा साक्षात् सिध्दानाहून मिश्र अर्थाने सांगितला मानता येईल, यामान

साक्षात् विधानानें जसें नित्य कार्यं होतें तसें आतिदेशिकविधानानें होत नाहीं— म्हणजे आतिदेशिककार्यं इच्छित् स्थलीं होत देखील नाहीं—असें मानलें म्हणजे ' जुह्वतु ' हें रूप सिद्ध होतें. ' जुहु + झि ' अशा स्थितींत, ' लोटो लड्वत् ' या अतिदेशामुळें, ' सिज्भ्यस्तविदिभ्यश्च ' सू० २२२६ या सूत्रानें ' झि ' चे जागीं ' जुस् ' आदेश पावला आहे. पण आतिदेशिककार्यं अनित्य असल्यामुळें, ' झि ' चे जागीं ' जुस् ' आदेश न होता ' अद्भ्यस्तात् ' सू २४७९ व ' ण्रुः ' सू० २१९६ या सूत्रानीं ' झि ' चे जागीं ' अतु ' असा आदेश होऊन ' जुह्वतु ' असें रूप सिद्ध होतें असें कित्येक वैयाकरण म्हणतात. वास्तविक पाहिलें असता, ' आतिदेशिकमनित्यम् ' ही परिभाषा न मानली तरी, ' जुह्वतु ' असें रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं; कारण ' सिज्भ्यस्तविदिभ्यश्च ' या सूत्रांत ' सिच् ' चें ग्रहण वेलें असल्यामुळें व ' सिच् ' हा डित्लुड्लभारांतच होत असल्यामुळें, ' सिच् ' च्या साहचर्यामुळें ' अभ्यस्त ' पदानें डित्लभारांत होणाऱ्या अभ्यस्ताचेंच ग्रहण होऊं शकतें, व तशा अभ्यस्त धातूपुढेंच ' झि ' प्रत्यय आल्यास त्याचे जागीं ' जुस् ' आदेश होतो असा ' सिज्भ्यस्तविदिभ्यश्च ' या सूत्राचा अर्थ केल्यास, लोट्लभारांत अभ्यस्त धातूपुढें येणाऱ्या ' झि ' प्रत्ययाचे जागीं ' जुस् ' आदेश होऊं शकत नाहीं व वर दाम्बविलेगी अडचण दूर होते. सारांश ' लोटो लड्वत् ' हें सूत्र प० ९९ चें जे ज्ञापक मानलें आहे तसें तें ज्ञापक मानतां येत नाहीं, व त्यामुळें प० ९९ ज्ञापित होत नाहीं म्हणून तीं स्वीकाराई नाहीं इतर वैयाकरणांच्या मतें, ' आतिदेशिकमनित्यम् ' या परिभाषेचें ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' सू० २६२ हें सूत्र ज्ञापक आहे. त्यांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, ' स्थानिवदादेशः ' सू० ४९ असें सूत्र असून देखील ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' हे सूत्र केलें असल्यामुळें, हें सूत्र या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें व ते म्हणतात कीं या परिभाषेचें फल हें आहे कीं ' उभये ' या उदाहरणांत, ' जम् ' प्रत्यय पुढें अमतां, वैकल्पिक सर्वनामज्ञा प्राप्त न होतां, नित्य सर्वनामज्ञा प्राप्त होणे ' उभ ' दादाहून ' संस्थायाः भवयो तवप् ' सू० १८४३ या सूत्रानें पावलेल्या ' तवप् ' प्रत्ययाचे जागीं ' उभादुदासो नित्यम् ' सू० १८४५ या सूत्रान्वये ' अयच् ' आदेश केल्यावर, ' अयच् ' हा स्थानिवदाधानें ' तवप् ' आहे असें मानल्यास, ' प्रथमचरमतयादा ' सू० २२६ या सूत्रान्वये ' उभय ' दादाम्, ' जम् ' प्रापय पुढें अमतां, विशद्वेदमन सर्वनामज्ञा प्राप्त होणे, पण ' स्थानिवदादेशः ' या अनिदेशविधायक सूत्रानें मागितले आतिदेशिककार्यं अनित्य असल्यामुळें, त्याच्या विशद्वेदमन सर्वनामज्ञा न होणां, नित्य सर्वनामज्ञा होणे. परंतु हे म्हणजे बरोबर नाहीं; कारण ' उभय ' दादा सर्वनामज्ञा प्राप्त पाटन असल्यामुळें व तसेच ' उभ ' दादाहून जो ' अयच् ' प्रत्यय होतो तो तवयाचे जागीं होणारा आदेश असून स्वतंत्र निराण प्रत्यय अण्व्याहारांनीं मानला असल्यामुळें, त्याच्या ' प्रथमचरम ' या सूत्रान्वये

इडागमकार्यं, इतर कार्यांच्या अपेक्षेनें, प्रथम होतें पण हें म्हणणें बरोबर नाहीं, कारण भाष्यकारांनीं ' आर्धधातुकस्येद् ' या सूत्रात ' नेङ्क्षि कृति ' या सूत्रातून इट्ची अनुवृत्ति होत असता देखील पुन्हा जे इट्ग्रहण केले आहे त्याची सार्धकृता भिन्न रीतीनें दाखविली आहे त्याचें म्हणणें असें आहे कीं इट्चा गुण किंवा वृद्धि न हाता तो इट् इट्स्फांनंच धायम राहावा या कृति ' आर्धधातुकस्येद् ' या सूत्रांत इट्ग्रहण केले आहे आणि अशा रीतीन तें इट्ग्रहण चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, इडागम सर्वांच्या पूर्वीं होतो या अर्थाचें, तें इट्ग्रहण, ज्ञापक मानता येत नाहीं वुमरें असें कीं भाष्यकारांनीं सिद्धात सांगितेवळीं ' आर्धधातुकस्येद् ' या सूत्रातील इट्चें प्रत्या-
त्यान केले आहे त्यामुळे ह्या सूत्रात ' इट् ' नाहींच अने मानणें भाग आहे, य तें प्रत्यात्पात केलेल इट्ग्रहण ' सर्वविधिभ्यां इङ्क्षिधिर्बलवान् ' या परिभाषेच ज्ञापक मानता येत नाहीं माराश ही परिभाषा ज्ञापकसिद्ध ठरत नसल्यामुळे, ती स्वीकाराहें नाहीं)

इत्यादि भाष्यानुक्तं बोध्यम् ॥ स्वायम्भुवमित्यादि लोकेऽस्ताध्वेयेत्य-
न्यत्र विस्तरः ॥

बरील दोन्ही परिभाषा भाष्यांत पडित नाहींत हें लक्षात ठेवावें. ' स्वायम्भुवम् ' हा लौकिक प्रयोग अशुद्ध आहे. या सबधानें इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे

परिभाषा १०१

यदपि ननु हन्तेर्यङ्लुक्काशीर्लिङि वधादेशो न स्यादत जाह—

' हन् ' धातूच्या यङ्लुक्काचें आशीर्लिङाचें रूप कृतिना (' हन् ' असा धातु राहत नसून ' जङ्घन् ' असा यङ्लुक्कात धातु हांत असल्यामुळे, ' इनो वध लिङि ' सू० २४३३ या सूत्रानें ' हन् ' चे जागीं होणारा) वधादेश होणार नाहीं. म्हणून (त्रित्वेक द्वैवाकरण) ही परिभाषा सांगतात —

प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् ॥ १०१ ॥

" सूत्रात धातु उच्चारून त्या धातूम काही कार्य सांगितले असल्यान, तें कार्य त्या धातूच्या यङ्लुक्कासिद्ध होत "

पाठद्वित्वस्य द्विप्रयोगात्सिद्धान्तेन प्रयोगादयस्वरूपे सशुदाये प्रकृति-
रूपत्वबोधनेनेदं न्यायसिद्धम् । अत एव जुहुधीत्यादौ द्वित्वे कृते धित्वसि-
द्धिरिति । तदपि न । भाष्येऽदर्शनात् ।

अष्टाध्यायीया महाभ्यास आयापात जे द्विवचनस्य सांगितले आहे त्याप्रमाणे, मूळ धातूचा दोनदा प्रयोग करावा असा सिद्धान्त अमन्यामुळे, दोन वेळ उच्चारलेला-म्हणजे साम्यास-धातु मूळ धातूच आहे हा जो म्यास आहे हा न्यायातेश ही परिभाषा सिद्ध होते. (म्हणूनच, यद्गुणत दोन वेळ उच्चारलेला साम्यास ' हन् ' धातु मूळ ' हन् ' धातूच आहे असे समजून त्या दोहोंचे जागी भागीर्षिद्वीत वधादेश होतो, व ' वष्यान् ' असे ' हन् ' धातूचा यद्गुणकारण आशीर्षिदाचे रूप सिद्ध होते असे कियेक वैयाकरण म्हणतात.) असा सिद्धान्त आहे म्हणूनच, ' जुहुषि ' इत्यादि स्थळी, द्विव केल्यावर ' धि ' हा आदेश होतो. (' श्रौ ' सू. २३०९ हा सूत्राने, ' हु ' धातूचे द्विव केल्यावर, ' जुहु + हि ' असा स्थितति, ' हुसन्व्यो द्वेषिः ' सू २४२५ हा सूत्राने, ' हि ' प्रथमाचे जागी ' धि ' असा आदेश हातो. वास्तविक पाहिले अमतां, ' ह ' धातूपुढे ' हि ' प्रथम आल्यास, त्या प्रथमाचे ठिकाणी ' धि ' असा आदेश द्यावा असे ' हुसन्व्यः ' हा सूत्रांत सांगितले आहे ' जुहु + हि ' हा उदाहरणांत ' हि ' हा प्रथम ' हु ' धातूपुढे नसून ' जुहु ' पुढे आहे. म्हणून ' हि ' चे जागी ' धि ' असा आदेश होऊ नये परंतु द्विवचन कर्म दोनदा-उच्चारलेला साम्यास धातु मूळ धातूच मानावा असा नियम अमन्यामुळे, ' जुहु ' हा ' हु ' च आहे असे समजून, त्याचप्राप्तिले ' हि ' प्रथमाचे जागी ' धि ' असा आदेश होतो.) पण ही परिभाषा देखील स्वीकारता येत नाही. कारण ती भाष्यांत कोठेच आढळत नाही.

किञ्च तेन सिद्धान्तेन प्रत्येक द्वयोस्तत्त्वबोधनेऽपि समुदायस्य तत्त्वबोधने मानाभावः ॥ अत एव द्यतेर्दिगीति सूत्रेऽस्तेः परत्याद् द्वित्वे कृते परस्यास्तेर्भूभावे पूर्वस्य श्रयण प्राप्नोतीत्याशङ्क्य विषयसप्तम्याश्रयणेन परिहृतं भाष्ये । अन्यथा त्वदुत्तरीत्यैकाद्द्विवचनन्यायेन समुदायस्यैवादेशापत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मादुत्तरखण्डमादायैव यथायोगं तत्तत्कार्यप्रवृत्तियोंभ्या ॥

दुसरे असे कीं, पष्टाध्यायांत सांगितलेल्या पूर्वोक्त द्विवचनसिद्धान्तावरून जी अम्यास व धातु हा दोहोंपैकी, प्रथेकाम मूळ धातूच मानावा असे सिद्ध होत असे तरी, अम्यास व धातु हा दोहोंच्या समुदायाम मूळ धातु मानावा असे मानण्यास कोहीच प्रमाण नाही. समुदायास मूळ धातु मानतां येत नमन्यामुळेच, ' द्यतेर्दिगी लिटि ' ७-४-९ हा सूत्रावरील भाष्यांत, द्विवचनाचे सूत्र परम्य अमन्यामुळे, ' अम् ' धातूचे प्रथम द्विवचन केल्यास व नंतर उत्तरखंडाचे जागी ' म् ' असा आदेश केल्यास, पूर्वखंडाचे श्रयण होण्याची आपत्ति येईल अशी दावा उपस्थित करून, भाष्यकारांनी हा शक्येचे निवारण विषयसप्तमी मानून केले आहे. (' अम् + लिट् ' हा स्थितति, ' लिटि धातोर्नभ्यासस्य ' सू० २१०३ हा सूत्राने द्विवचन प्राप्त

होतें, व तसेंच ' अस्तेभू ' सू २४७० ह्या सूत्राने ' अस् ' चे जागी ' भू ' हा आदेश होणें प्राप्त होते. ' लिटि धातोरनभ्यासस्य ' हें परसूत्र असल्यामुळें, त्याने होणारें द्विवचकार्य प्रथम केल्यास, ' अस् + अस् ' अशी स्थिति होईल, व नंतर ' अस्तेभू ' ह्या पूर्वसूत्रान्वयें, ' अस् ' धातूचे जागी म्हणजे उत्तरखडाचे ठिकाणी ' भू ' असा आदेश केल्यास, ' अस् + भू ' अशी स्थिति होऊन लिटाच्या रूपात पूर्वखडाचें—म्हणजे ' अस् ' ह्या अभ्यासाचें—ध्वजण होईल अशी शका भाष्यकारांनीं उपस्थित केली आहे, व ह्या शकेचें निवारण अशा रीतीनें केलें आहे कीं, ' अस्तेभू ' हें सूत्र ' आर्धधातुके ' ह्या अधिकारात पठित असल्यामुळें, ह्या सूत्रात ' आर्धधातुके ' हें अधिकार सूत्र अनुवृत्त होत व त्यामुळें ' आर्धधातुके अस्तेभू ' असें तें सूत्र पठित केलें पाहिजे, व ह्या सूत्रातील ' आर्धधातुके ' ह्या पदाचा अर्थ ' आर्धधातुके परे '—म्हणजे ' आर्धधातुक प्रत्यय पुढें अमता '—असा न करिता, ' आर्धधातुके ' ही विषयमसमी समजावी तसें समजल्यास, ' आर्धधातुके ' ह्याचा अर्थ ' आर्धधातुके विषये '—म्हणजे आर्धधातुकाच्या विषयात = ' आर्धधातुक प्रत्यय लावण्याचा प्रसंग नाग असता '—असा होतो. असा अर्थ केला म्हणजे, आर्धधातुक ' लिट् ' लावण्याचा प्रसंग आला असता, प्रथम ' अस ' चे जागी ' भू ' असा आदेश करून मग ' लिट् ' लावावा, व त्यानंतर द्विवचन करावें असा सूत्रार्थ होऊन इष्ट रूप सिद्ध होतें) तुमच्या—म्हणजे शकाकाराच्या—म्हणण्याप्रमाणें ' एकाचो द्वे प्रथमस्य ' या न्यायान्वयें पूर्वोत्तरखडरूप समुदायास धातु मानल्यास, ह्या समुदायाचे ठिकाणी ' भू ' असा आदेश करण्याची आपत्ति येईल व वरील भाष्यात केलेलें समाधान असगत ठरेल. (अस्+अस् ' या समुदायाचे ठिकाणी ' भू ' असा आदेश केल्यास, स्थानिवद्भावानें ' भू ' हा साभ्यास धातु होईल व त्यामुळें ' लिटि धातोरनभ्यासस्य ' हें जें अनभ्यस्त धातू लागू पडणारें सूत्र आहे तें सूत्र त्या साभ्यास ' भू ' ला लागू पडणार नाहीं, आणि तसेंच ' लक्ष्य लक्षणस्य सङ्गप्रवृत्ति ' या न्यायान्वयें एकदा द्विवचन झालें असल्यामुळें पुन्हा ' भू ' चे द्विवचन होऊ शकणार नाहीं. त्यामुळें ' अस् + अस् + लिट् = भू + लिट् = भू + णट् = भौ + अ = भाव् + अ = भाव ' असें विवृत रूप होईल, आणि प्रथम ' अस् ' चे जागी ' भू ' हा आदेश करून, व नंतर ' लिट् ' लावून द्विवचनादि कार्ये करावीं असें जें भाष्यकारांनीं सांगितलें आहे त्या म्हणण्याशी विरोध येईल) म्हणून धातूला मानून जें कार्य होणें सूत्रात सांगितलें आहे तें कार्य उत्तरखडांत असणाऱ्या धातूलाच मानून केलें पाहिजे.

भूसुयोरित्यस्य तदन्ताद्गस्येत्यर्थात् प्राप्तस्य गुणनिर्देशस्य योभूत्विति नियम इति न तद्विरोध ।

(ग्रन्थकारांनीं वर असें म्हटलें आहे कीं ही परिभाषा भाष्यांत पठित रिचा पठित नसल्यामुळें स्वीकाराई नाहीं. यावर दाकारार असें म्हणतो कीं हें म्हणणें बरो

वर नाही, कारण 'दाधतिदधति' ७ ४-६५ या सूत्रावरील भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, जरी 'भूसुवो स्तिटि' या गुणनिषेधक सूत्राने मूळ धातु 'भू' व 'सू' यांचा निर्देश केला आहे तरी भाष्यकारांनी त्या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'भू' धातूने त्या धातूच्या यद्गुळांत प्रवृत्तीच म्हणून केले आहे, व त्यामुळे प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारांना मान्य होती हे ध्वनिन होते, आणि म्हणून ही परिभाषा स्वीकारणे योग्य आहे त्या भाष्यात भाष्यकार असे म्हणतात 'योभूत्विति किं निपात्यते । भवतेयद्गुलुगन्तस्या-गुणार्थं निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्रागुणत्वं भूसुवोस्तिट्ठीति । एवं तर्हि नियमार्थं भविष्यति ।' भाष्यकारांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की 'योभूतु' हे रूप, 'दाधतिदधति' या सूत्रात जी निपातित रूपे पठित आहेत त्या रूपांत पठित करण्याची गरज नव्हती, कारण 'भूसुवोस्तिटि' या सूत्राने 'भू' धातूचे गुणनिषेध सांगितला असल्यामुळे, त्या सूत्रान्वयेच 'योभूतु' हे रूप सिद्ध होते पण ज्या अर्थी त्या रूपाचा निपातित रूपामध्ये पाणिनीने पाठ केला आहे त्या अर्थी तो पाठ नियमार्थ आहे असे समजावे-म्हणजे 'भूसुवो' या सूत्राने सांगितलेल्या गुणनिषेध केवळ वेदात 'योभूतु' पदव्याच रूपामे लागू पडतो व तो गुणनिषेध त्या धातूच्या यद्गुळाच्या इतर रूपांना वेदात देखील लागू पडत नाही व लौकिकप्रयोगाला तर मूळीच लागू पडत नाही सारांश भाष्यकारांनी प्रकृतपरिभाषा लक्षांत घेऊनच वरील भाष्य लिहिले आहे हे स्पष्ट आहे. जर त्यांना प्रकृतपरिभाषा मान्य नव्हती तर मूळ धातूचे लागणारे 'भूसुवोस्तिटि' हे गुणनिषेधक सूत्र 'भू' धातूच्या यद्गुळाच्या रूपास त्यांनी लावले नसते-असा शास्त्रकारांच्या म्हणण्याचा आशय आहे या शकलेल्या प्रत्यकार असे उचर देतात की, 'भू' किंवा 'सू' धातु ज्या भक्ताच्या अन्ती आहे अशा भक्तापुढे सार्वधातुक 'तिट्' प्रत्यय आल्यास, त्या भक्तातील अन्य स्वराच्या गुण होत नाही असा 'भूसुवोस्तिटि' या सूत्राचा अर्थ लक्षात धरून भाष्यकारांनी वरील भाष्य लिहिले आहे, व तसा त्या सूत्राचा अर्थ केला म्हणजे, हे सूत्र 'भू' धातूच्या यद्गुळाच्या रूपांना देखील लागू पडणारे सूत्र ठरत असल्यामुळे, वरील भाष्य, प्रकृतपरिभाषा न मानून देखील, खरेच झटने, व त्यामुळे भाष्यकारांनी वरील भाष्य लिहिलेले प्रकृतपरिभाषा ध्वनित केली व त्यांना ती मान्य होती हे म्हणणे चूक ठरते या पक्षीचे हे विवेचन लक्षात ठेवल्यास, निचा अर्थ पुढे दिला आहे तो नीट ध्यानात घ्यायला) 'भू' किंवा 'सू' ज्या भक्ताच्या अन्ती आहे त्या भक्ताच्या

(धातूचें द्विर्वचन केलें असतां साभ्यास समुदायाला धातु मानतां येत नाही आणि तसंच प्रकृतपरिभाषा नाही) म्हणून ' हन् ' धातूच्या यद्गुकाच्या आशीर्लिङाचें ' वध्यात् ' इत्यादि रूपें हांतान असें जें माधव इत्यादि वैयाकरणांनीं गृह्यलें आहे तें बरोबर नाही (कारण ' हन्हन् ' या समुदायास वर सांगितल्याप्रमाणें धातु मानतां येत नसल्यामुळें, त्या समुदायाचे जागीं ' हनो वध लिङि ' या सूत्रान्वये वधदेश करितां येत नाही तसंच तें सूत्र मूळ ' हन् ' धातूला लागू पडणारें असल्यामुळें व प्रकृतपरिभाषा स्वीकाराई मानली नसल्यामुळें, तें सूत्र ' हन् ' धातूच्या यद्गुकाच्या रूपांना लागू शकत नाही, म्हणून ' हन् ' धातूच्या यद्गुकाच्या आशीर्लिङाचें रूप, ' वध्यात् ' असें न हांतां, ' लङ्घन्यात् ' असें होते.) या संबधाने इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा १०२

यद्यपि ननु वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यत्रेपरिभाषोपस्थितौ शालीयाद्य-
सिद्धिरत आह—

'वृद्धिर्यस्याचामादिः' सू० १३३५ या सूत्रांत ' इको गुणवृद्धी ' सू० ३४ ही परिभाषा उपस्थित झाल्यास, 'शालीय' इत्यादि रूपें सिद्ध होऊं शकणार नाहीत. ('वृद्धिर्यस्याचामादिः' या सूत्रांत ' वृद्धि ' शब्द वापरला असल्यामुळें, ' इको गुणवृद्धी ' ही परिभाषा तेंच उपस्थित होऊन 'वृद्धि' शब्दाशीं एकवाक्यतापन्न झाली असतां, त्या सूत्राचा ' यस्य अचां आदिः इकः स्थाने वृद्धिः तत् वृद्धम् '—म्हणजे इकाचे स्थानीं होणारी वृद्धि ज्या शब्दाचा आदि स्वर आहे त्या शब्दाला ' वृद्ध ' संज्ञा प्राप्त होते—असा अर्थ होईल, व त्या सूत्राचा असा अर्थ केल्यास, ' शाला ' या शब्दातील आद्यच् इकाचे जागीं होणारा वृद्धिरूप स्वर नसल्यामुळें, ' शाला ' या शब्दाला वृद्धसंज्ञा प्राप्त होणार नाही, व त्यामुळें ' वृद्धाच्छः ' सू० १३३७ या सूत्रान्वये त्याला ' छ ' हा प्रत्यय होणार नाही आणि 'शालीयः' असें इष्टरूप सिद्ध होणार नाही. तसें न व्हावें) म्हणून (कित्येक वैयाकरण) ही परिभाषा सांगतातः—

विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे ॥ १०२ ॥

“ विधेयाच्या विशेषणाच्या अर्थाचा संकेच किंवा नियमन करण्याकरितां—म्हणजे त्याचा अर्थ ठरविण्याकरितां—परिभाषा उपस्थित होते—म्हणजे रयाशीं संबद्ध अथवा अन्वित होते. अनुवादाच्या—म्हणजे उद्देशाच्या विशेषणाच्या—अर्थाचें नियमन करण्याकरितां परिभाषा उपस्थित होत नसते—म्हणजे तशा विशेषणाशीं संबद्ध किंवा अन्वित होत नसते. ”

(या परिभाषेचा वर जो अर्थ दिला आहे तो अक्षरतः अर्थ केवा नसून पुढील पन्नांत ग्रन्थकारानें या परिभाषेचा जसा अर्थ सांगितला आहे त्याच्या अनुरोधानें केला आहे. वास्तविक या परिभाषेचा अक्षरार्थ असा आहे की विशेषाच्या दिशार्गी परिभाषा उपस्थित होते, अनुशाखाचे दिशार्गी ती उपस्थित होत नाही—म्हणजे परिभाषा विशेषाची नियामिका होत असून उद्देश्याची नियामिका होत नाही. या परिभाषेतील 'विधि' शब्दाचा 'विधाप्रत्यय' असा अर्थ नसून 'विधेय' असा अर्थ आहे, व लक्षणावृत्तींम्ये त्या शब्दाचा अर्थ 'विधेयविशेषण' असा समजावा त्यामुळे 'विधेय परिभाषा उपपत्ति' या वाक्याचा 'विधेयविशेषणनियामिका परिभाषा भवति' असा अर्थ होतो त्याचप्रमाणे, या परिभाषेतील 'अनुवादे' या पदाचा लक्षणावृत्तींम्ये 'अनुवादाविशेषणे' असा अर्थ करावा व तसा अर्थ केला म्हणजे 'तानुवादे' या पदाचा 'अनुवादाविशेषणनियामिका परिभाषा न भवति' असा अर्थ सिद्ध होतो असा जो लक्षणावृत्तींम्ये वर दोन पदाचा अर्थ केला आहे तो लक्षात ठेवला म्हणजे पुढील पन्नांत ग्रन्थकारानें या परिभाषेचा जो अर्थ केला आहे तो नीट ध्यानांत घेईल.)

अनूद्यमानविशेषणेषु तद्विनियामिका परिभाषा नोपपत्तिश्च इति तदर्थः॥

अनूद्यमानाच्या—म्हणजे उद्देश्याच्या—विशेषणांचे दिशार्गी, त्या विशेषणाच्या अर्थाचा सकोच अथवा नियमन करणारी परिभाषा उपस्थित—म्हणजे प्रवृत्त—होत नसते असा (या परिभाषेतील 'तानुवादे' या पदाचा) अर्थ आहे. (हा जो ग्रन्थकारानें प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ केला आहे त्या अर्थाचा धरून आणण 'वृद्धिर्नस्याचामादि' या सूत्राचें विवेचन करू. या सूत्रात 'वृद्धम्' हें विधेय असून, 'तत्' हें उद्देश्य आहे, व 'वृद्धिर्नस्याचामादि' हें वाच्य त्या उद्देश्याचें विशेषण आहे. या विशेषणनाच्यान 'वृद्धि' हें पद घातलें आहे व रथा पदाला लागू पडणारी 'इको गुणवृद्धी' ही परिभाषा आहे. ती परिभाषा 'वृद्धि' शब्दाच्या लावन त्या शब्दाचा अर्थ केश्याम, 'इकरला होणारी वृद्धि' असा त्या पदाचा मर्यादित अर्थ काढावा लागेल व तसा अर्थ केल्यास, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, 'शाला' या शब्दास वृद्धसंज्ञा प्राप्त होणार नाही व 'वृद्धाच्छ' हें सूत्र लागू पडणार नाही, आणि त्यामुळे 'शालीय' असें इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही परंतु 'अनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा नोपपत्तिश्च' असा नियम घालून देणारी प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे व 'वृद्धि' हें पद विशेष द्विवा उद्देश्य नसून उद्देश्याचें जे विशेषणवाच्य आहे त्यात निर्दिष्ट केलेले असल्यामुळे, त्या 'वृद्धि' शब्दाच्या अर्थाचा सकोच करण्याकरिता 'इको गुणवृद्धी' ही परिभाषा प्रवृत्त होऊ शकत नाही, व त्यामुळे, 'वृद्धिरादेच्' या वृद्धिसंज्ञाविधाभ्यस्त्यात 'वृद्धि' शब्दाचा जो अर्थ सांगितला आहे त्या अर्थान्वयेच 'वृद्धिर्नस्याचामादि' या सूत्रातील 'वृद्धी' पदाचा अर्थ केला पाहिजे, व तसा अर्थ केल्यास, 'शाला' या प्रातिपदिकान 'आ' हा वृद्धिसंज्ञक वाच्य असल्यामुळे, त्या प्रातिपदिकाला 'वृद्ध' सज्ञा प्राप्त होते व

‘ वृद्धाच्छः ’ हें सूत्र लागून ‘ शालीयः ’ असें इष्टरूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही.)

विध्यङ्गभूतानां परिभाषाणां विधेयेनासिद्धतया सम्यग्धासम्भवेऽपि तद्विशेषणे व्यधस्थापकत्वेन चरितार्थानां तद्विशेषणव्यधस्थापकत्वे मानाभाव इति तर्कमूलेयम् ॥

विधेयाला उपकारक—म्हणजे विधेयाचा अर्थ निश्चितपणें ठरविण्याकरितांच रचलेल्या—परिभाषांचा, विधेय आसिद्ध—म्हणजे साध्य—असल्यामुळें, जरी विधेयाशीं साक्षात् अन्वय होणें अयंभवनीय आहे तरी त्या, विधेयाच्या विशेषणाचा—म्हणजे उद्देश्याचा—अर्थ निश्चितपणें ठरवून चरितार्थ ठरत असल्यामुळें, (व अशा रीतीनें त्यांची आकांक्षा पूर्ण होत असल्यामुळें) त्या उद्देश्याच्या विशेषणाशीं अन्वित होऊन त्याच्या अर्थाचें नियमन करतात असें म्हणण्यास कोणतेंहि प्रमाण नाही. या न्यायान्वयें प्रकृतपरिभाषा सिद्ध होते—म्हणजे याच न्यायाच्या आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली आहे. (पाणिनीय व्याकरणशास्त्राचा उद्देश इष्टरूपें कशा रीतीनें सिद्ध होतात हें सांगण्याचा असल्यामुळें, पाणिनीनें उद्देश्यविधेयघटित सूत्रें रचलीं आहेत—म्हणजे प्रत्येक कार्यविधायक सूत्रांत उद्देश्य व विधेय असून अमुक शब्दाला अमुक प्रकारचें कार्य व्हावें असें सांगितलें आहे. उद्देश्य व विधेय या दोहोंमध्ये विधेय प्रधान असून उद्देश्य अप्रधान असतें, व उद्देश्य विधेयाचें विशेषण असून सिद्ध असतें आणि विधेय साध्य असतें. विधायकसूत्रांशीं एकवाक्यतापन्न होऊन त्यांचा अर्थ निश्चितपणें ठरविणें या करितां परिभाषा निर्माण केल्या असल्यामुळें, सूत्रांत जें प्रधानरूपानें निर्दिष्ट आहे त्याशीं त्यांचा अन्वय होणें योग्य आहे. सूत्रांत विधेय प्रधान असतें हें मुकतेंच वर सांगितलें आहे. पण विधेय सिद्ध नसून साध्य असल्यामुळें—म्हणजे त्याला अद्भूत आलित्व प्राप्त झालें नसल्यामुळें व तें पुढें सूत्रनिर्दिष्ट कार्य झाल्यावर प्राप्त होणारें असल्यामुळें—जेथें परिभाषेचा विधेयाशीं साक्षात् अन्वय होणें संभवत नाही तेथें ती विधेयाशीं साक्षात् अन्वित असलेलें जें त्याचें विशेषण—म्हणजे उद्देश्य—त्याशीं अन्वित होऊन, विशेषणद्वारा विधेयार्थ निश्चित करण्यास प्रवृत्त होते; व उद्देश्याशीं अन्वित होऊन ती चरितार्थ होत असल्यामुळें, जें विधेयाशीं साक्षात् संबद्ध नसून उद्देश्याशीं साक्षात् संबद्ध आहे अशा उद्देश्याच्या विशेषणाशीं अन्वित होण्याची तिला आकांक्षा उरत नाही. म्हणून प्रकृतपरिभाषेतून टीकाकार असा मतितार्थ काढतात कीं ‘ परिभाषया प्रधानविधिसंस्कारे कर्तव्ये यावती परम्परा नाप्राप्ता (आवश्यक्ये) ततोऽधिकपरम्परा परिभाषाप्रवृत्तिं न प्रयोजयति ’—म्हणजे प्रधान जें विधेय त्याला संस्कार करणें व त्याचा अर्थ निश्चितपणें ठरविणें हें परिभाषेचें प्रयोजन असल्यामुळें, परिभाषा प्रवृत्त होण्यास जेवढ्या परंपरेची आवश्यकता आहे त्याहून अधिक परंपरा त्या परिभाषेच्या प्रवृत्तीस कारणीभूत होत नाही. विषय कठिण असल्यामुळें तो स्पष्ट होण्याकरितां आपण ‘ ह्ये

किञ्चोदीचामातः स्थाने इति सूत्रे स्थानेग्रहणमस्या लिङ्गम् । अन्यथा पृष्ठी स्थाने इति परिभाषयैव तल्लाभे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति ।

(' प्रधानाप्रधानयोः ' प. १०६ या न्यायाच्या आधारावर ही परिभाषा रचली असून ती युक्तिसिद्ध आहे असें ग्रन्थकारांनीं पूर्वी म्हटलें आहे, आतां ग्रन्थकार असें सांगतात कीं, प्राचीन वैयाकरणांच्या मतें, ही परिभाषा युक्तिसिद्ध असून ज्ञापकसिद्ध देखील आहे व प्राचीन वैयाकरण तिचें जें ज्ञापक देतात तें ग्रन्थकार या पंक्तीत सांगतात) दुसरें असें कीं ' उदीचामातः स्थाने ' सू० ४६५ या सूत्रांत केलेले ' स्थाने ' या पदाचें ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक आहे. जर ही परिभाषा नसती तर, (' आतः ' ही पृष्ठी असल्यामुळे तिच्यापुढें) ' पृष्ठी स्थानेयोगा ' या परिभाषेप्रमाणे, ' स्थाने ' या शब्दाचा अध्याहार होऊं शकलाच असता (व ' आतः ' याचा अर्थ ' आतः स्थाने ' असा झालाच असता व वरील सूत्रात ' स्थाने ' हें पद घालण्याची काहीच गरज नव्हती;) व ते पद स्वर्ग्य ठरण्याची आपत्ति येते हें उघड आहे. (' उदीचामातः स्थाने ' या सूत्रात ' प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ' सू० ४६३ हें सूत्र अनुवृत्त होतें व त्यामुळे त्या सूत्राचा ' एकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाऽऽतः स्थाने यो भत् तस्य कात्पूर्वस्य इत् वा स्यात् आपि परे ' असा अर्थ होतो. येथे ' इत् ' हें विधेय असून ' अतः ' हें उद्देश्य आहे—ग्रहणजे अकाराचे जागीं इकारादेश होणें सांगितलें आहे—व ' अतः ' या उद्देश्याचें ' आतः स्थाने ' हें विशेषण आहे, व ' आतः स्थाने अतः ' याचा अर्थ ' आतस्थानिकस्य अतः ' असा होतो, येथें ' आतः ' व ' अतः ' या दोन्ही पृष्ठी आहेत व ' पृष्ठी स्थानेयोगा ' ही परिभाषा ' आतः ' व ' अतः ' या दोन्ही ठिकाणीं प्रवृत्त केल्यास, ' आतः, अतः ' यांचा अर्थ ' आतः स्थाने यः अत् तस्य स्थाने ' असा होतोच. मग पाणिनीनें ' आत ' या पदापुढें ' स्थाने ' या पदाचें ग्रहण का केले? या प्रश्नाचें उत्तर हेंच आहे कीं, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, ' पृष्ठी स्थानेयोगा ' ही परिभाषा ' अतः ' या उद्देश्यपृष्ठीचे ठिकाणीं प्रवृत्त होऊन चरितार्थ झाली असल्यामुळे, ती ' आतः ' या उद्देश्यविशेषणपृष्ठीचे जागीं प्रवृत्त होऊं शकली नसती व ' आत. ' या पदाचा ' आतः स्थाने ' असा अर्थ होऊं शकला नसता. त्यामुळे पाणिनीला ' आत. ' या पदापुढें ' स्थाने ' हें पद घालावें लागलें व अशा रीतीनें ते ' स्थाने ' ग्रहण, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे चरितार्थ होऊन, प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक ठरतें. जर ही परिभाषा नसती तर ' स्थाने ' ग्रहण वरील सूत्रांत स्वर्ग्य ठरले असतें. अशा रीतीनें प्रकृतपरिभाषा ज्ञापित होते असें प्राचीन वैयाकरण म्हणतात)

तत्र । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यादी व्यङ्गः सम्प्रसारणमिति सूत्रभाष्योक्तरीत्याल्लोपोऽन इत्यादी चतसत्या व्यभिचरितत्वात् । माप्यानुनासाश्च । स्थानसम्यन्धो न परिभाषालभ्य इत्यर्थस्य पृष्ठी स्थाने इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्त्येन स्थङ्कदापकासम्भवाच्च । तत्र स्थानेग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव ॥

भाष्यात भाष्यकारांनीं असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, पाणिनीयसूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या पष्ठीचा स्थान्यादेशसंबंधरूप अर्थ सांगण्यास तें सूत्र आवश्यक नाहीं (कारण एका शब्दाचा दुसऱ्या शब्दाशीं स्थान्यादेशरूपसंबंधच संभवतो, दुसरा कोणताहि संबंध संभवतच नाहीं; व अशा रीतीनें तो संबंध शब्दासामर्थ्यामुळे व अन्तरङ्गत्वामुळे व्यक्त होत असल्यामुळे 'पष्ठी स्थानेयोगा' हें सूत्र असण्याची काहींच गरज नाहीं. भाष्यकार म्हणतात 'ननु चोक्तम्—एकशतं पट्टरथा', यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे पट्ट्यामुच्चारिताया प्राप्नुवन्तीति । नैव दोषः, यद्यपि लोके बहवोऽभिसंबंधा आर्या यौना मौला. स्त्रीवाश्रेति । शब्दस्य तु शब्देन कौऽन्योऽभिसंबंधो भवितुमर्हति—अन्यदत्तः स्थानात् ।' या भाष्याचा अर्थ असा आहे कीं, 'पष्ठीविभक्त्येव शंभर अर्थ आहेत असें म्हटलें आहे. म्हणून सूत्रांत पष्ठीविभक्त्यन्त शब्द उच्चारला असता, पष्ठीचे जेवढे म्हणून अर्थ आहेत ते सर्व एकदम उपस्थित होतील मग त्यापैकीं कोणत्या अर्थाचें ग्रहण करावें? पण या शंकेत काहींच अर्थ नाहीं. जरी लौकिक व्यवहारात अनेक प्रकारचे संबंध दिसून येतात—जसें स्वस्वामिभावसंबंध, जन्यजनकभावसंबंध, गुराशिष्यसंबंध, यजमान-याजयितृसंबंध इत्यादि—तथापि शब्दाचा शब्दान्तराशीं स्थानसंबंधाखेरीज दुसरा कोणताहि संबंध संभवत नाहीं. 'असें म्हणून भाष्यकार पुढें असें म्हणतात कीं 'पष्ठी स्थानेयोगा' हे सूत्र स्थान्यादेशसंबंध सांगणारें सूत्र नसून, 'निर्दिश्यमानस्य आदेशा भवन्ति' या अर्थाचें प्रतिपादन करणारें तें सूत्र आहे, व अशा रीतीनें भाष्यकारांनीं तें सूत्र प्रयोगात केलें असल्यामुळे, ज्या सूत्राच्या भंवरशावर 'उदीचामात स्थाने' या सूत्रांत केलेलें 'स्थाने' या पदाचें ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक मानलें आहे ते प्रत्याख्यानसूत्र नाहींच असें मानलें पाहिजे, व तसें मानल्यास,) 'उदीचामातस्थाने' या सूत्रात केलेलें 'स्थाने' या पदाचें ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक ठरूं शकत नाहीं त्या सूत्रात 'स्थाने' या पदाचें ग्रहण स्पष्ट अर्थबोध होण्याकरिताच केलें आहे. (वास्तविक त्या सूत्रात 'स्थाने' या पदाचें ग्रहण केलें नसतें तरी 'आत.' या पष्ठीचा 'आत स्थाने' असाच अर्थ झाला असता. तथापि स्वतंत्र महर्षि पाणिनीनें स्पष्ट अर्थबोध होण्याकरिता तो शब्द सूत्रात घातला आहे. अमुकच शब्द उच्चारून पाणिनीनें सूत्र रचलें पाहिजे होतें असें म्हणण्याचा आपणास मुळींच अधिकार नाहीं.)

किञ्च विधौ परिभाषेति प्रजाद इको गुणवृद्धौ अचञ्च इत्यनयोर्विधायित इत्यध्याहारमूलकोऽन्यत्र तु नास्याःफलमित्यन्यत्र विस्तर. ॥ १०२ ॥

'विधौ परिभाषा उपतिष्ठते' ही जी परिभाषा प्राचीन वैद्यांशरणांनीं मानली आहे ती, 'इको गुणवृद्धी' व 'अचञ्च' सू० ३४ व ३५ या दोन सूत्रांत 'विधीयते' असा जो अध्याहार करावा त्याप्रमाणे तेवढ्याकरिताच व त्या अध्याहाराच्या आधारावरच मानलेली आहे हीं दोन सूत्रे नवीनरचून इतर वाटहि ही परिभाषा मानण्यानें,

वाहीच फलनिष्पत्ति होत नाही. (' इहो गुणवृद्धी ' या सूत्रांत ' वृद्धिर्वाद् ' व ' अद्देद् गुण ' या दोन पूर्वसूत्रांतून ' गुण ' व ' वृद्धि ' हे शब्द अनुसृत होव अगून देखील पुन्हा या सूत्रांत गुण व वृद्धि या शब्दांचे जे प्रयोग केले आहे ते असाकरिता केले आहे की जेथे गुण किंवा वृद्धि हा शब्द विशेषकरीत उच्चारून गुण किंवा वृद्धि होई सोपितेले आहे-जसे ' वृद्धेर्गुणः, विदेर्गुणः ' इत्यादि— तशाच दिवाणी ' इह ' हे पद्यान्त पद उपस्थित होते, इतरत्र ते उपस्थित होत नाही; आणि म्हणूनच ' वृद्धिर्वाद्यामादि. ' या सूत्रांत ' वृद्धि ' शब्द विशेषकरीत उच्चारणा नमून वृद्धीचे विधान केले नसल्यामुळे, त्या सूत्रांत उद्देशकरीत उच्चारलेल्या ' वृद्धि ' या पदाची ' इह. ' हे पद अन्वित होऊ शकत नाही. सारांत ' विधीयते ' या पदाचा ' इहो गुणवृद्धी ' व ' अथवा ' या दोन सूत्रांत जो अप्याहार करावा त्यातून त्याच्या आधार-रापरच प्रकृतपरिभाषा कल्पित आहे; या परिभाषेच्या आधारवर तथा अप्याहार केला नाही हे लक्षांत ठेवावे. वरील विशेषनायकून हे स्पष्ट होते की प्रकृतपरिभाषा पाणिनीय किंवा भाष्यकारांचे मान्य नसते, व ती मानण्याने दृष्टक्यागिटे होण्या-करिता योग्यादि प्रकारची मदत हात नसल्यामुळे व दृष्टक्यां इतर रीतीने मिळ होऊ शकत असल्यामुळे, ती स्वीकाराई नाही) या विशेषसंबंधाने इतर ग्रंथांत विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा १०३

ननु नमस्करोति देवाग्रमस्यति देवानित्यादौ नमः स्वस्तीति चतुर्थी
दुर्चरित्यत आह—

' नमस्करोति देवान्, नमस्यति देवान् ' इत्यादि स्थळी ' नम स्वस्ति ' सू० ५८३ या सूत्रान्वये चतुर्थीविभक्तीचा प्रयोग टाळता येई असाच आहे. (साक्षात् प्रभृतिगणांत ' नमस् ' शब्द पठित असल्यामुळे त्याचा ' वृत् ' घातूनी संबध झाला असता, ' साक्षात्प्रभृतीनि च ' सू० ७७५ या सूत्रान्वये त्याला गतिबंधा प्राप्त होऊन, व सहास्राचे जागी रूप व विभक्त होऊन आणि ' नमस्तुरासोर्गयो ' सू० १५४ या सूत्राने विसर्गाचे जागी सप्त होऊन, ' नमस्करोति ' अर्थ रूप होते तसेच ' नमो-परिकशिप्रद. इयच् ' सू० २६७५ या सूत्राने ' नमस् ' शब्दास ' नमसः पुत्राशान् ' या घातिसान्वये ' पुत्रा ' या अर्थासथे इयच् प्रत्यय होऊन ' नमस्यति ' अर्थ रूप होते ' नमस्करोति ' व ' नमस्यति ' या दोन्ही स्थळी ' नमस् ' शब्द असल्यामुळे, ' नमः स्वस्ति ' या सूत्रान्वये ' देव ' शब्दान चतुर्थी विभक्ति पावली आहे तसेच ' देवान् ' हे पद कर्मस्वरसंबंधाने घातूनी अन्वित असल्यामुळे त्याला ' कर्मणि द्वितीया ' सू० ५३७ या सूत्राने द्वितीया देखील पावली आहे पण ' नम स्वस्ति ' हे सूत्र ' कर्मणि

द्वितीया' या सूत्राच्या मानानें परसूत्र असल्यामुळें, 'विप्रतिपेधे परं कार्यम्' या न्यायान्वयें 'देव' शब्दास चतुर्थी प्राप्त होने व ती टाळतां येऊं शकत नाहीं. 'नम' या पदाच्या अर्थाशी 'देव' या शब्दाचा अन्वय करण्याची विवक्षा असल्यास 'नमः स्वस्ति' या सूत्रान्वयें चतुर्थी पावते, पण 'कृञ्' धातूच्या अर्धामध्ये 'देव' या शब्दाचा कर्मरूपानें अन्वय करण्याची विवक्षा असल्यास, 'कर्मणि द्वितीया' या सूत्रानें 'देव' शब्दास द्वितीया पावते; सारांश 'नमःस्वस्ति' व 'कर्मणि द्वितीया' या दोन सूत्रांचे विषय भिन्न असल्यामुळें, द्वितीया व चतुर्थी या विभक्तीची युगपत् प्राप्ति होत नाहीं व त्यामुळें येथें विप्रतिपेधन्याय लागू पडत नाहीं—असें कोणी म्हटल्यास त्याला उत्तर हें आहे कीं, 'नम.स्वस्ति' या सूत्रांत 'नमः' इत्यादि पदांशी दुसऱ्या पदाचा अमुक प्रकारचा संबंध असल्यासच तें सूत्र प्रवृत्त होतें, नाहीं तर होत नाहीं असा उद्देश्यकोटांत निर्देश केला नसल्यामुळें, 'देव' शब्दाचा 'नमः' शब्दाशी क्रिया-द्वारा संबंध असण्य तरी, 'नम.स्वस्ति' हें सूत्र प्रवृत्त होऊं शकतें, व अशा रीतीनें द्वितीया व चतुर्थी या दोन्ही विभक्तींची युगपत् प्राप्ति होत असल्यामुळें, व चतुर्थीचें सूत्र परसूत्र असल्यामुळें, 'देव' शब्दास चतुर्थी होणें अपरिहार्य आहे. असें अमूग देखील अशा टिप्पणीं चतुर्थी न होतां द्वितीया कां होते याचें कारण कळावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतात:—

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी ॥ १०३ ॥

“उपपदविभक्तीपक्षां कारकविभक्ति अधिक बलवती असते.”

कारकविभक्तिचें च क्रियाजनकार्यविभक्तिचें तच्च प्रथमाया अप्य-
स्तीति सापि कारकविभक्तिरिति सहयुक्ते इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये च्यनितम् ॥

(जवळ अन्वयेच्या पदामुळें प्राप्त होणारी विभक्ति उपपदविभक्ति होय.

'उपपदविभक्तिचें पदयोगनिमित्तकविभक्तिस्वम्' अशी उपपदविभक्तीची व्याख्या केली आहे.) जी विभक्ति प्रातिपदिकस लावली असता, प्रातिपदिकार्थ क्रियेच्या उत्पत्तीस कारणीभूत होतां असा बोध होता ती विभक्ति कारकविभक्ति होय. ('कारके' या अधिकारात जीं कारकें सांगितलीं आहेत त्यांचा अर्थ मागणारी जी विभक्ति ती कारकविभक्ति होय असा कारकविभक्तीचा अर्थ केलास, प्रथमाविभक्ति कारकविभक्ति ठरणार नाहीं; कारण जर कर्ता व कर्म हीं कारकें कारकविभक्तींत सांगितलीं आहेत तरी कर्तारि क्रिया कर्मणि प्रथमाविभक्ति होते असें पाणिनीनें कोट्टि सांगितलें नाहीं. 'प्रातिपदिकार्थ' सू० ५३२ व 'सम्बोधने च' सू० ५३३ एवढीच प्रथमाविभक्ति होण्यासंबंधाचीं सूत्रे पाणिनीनें सांगितलीं आहेत. परंतु प्रथमाविभक्ति देखील भाष्यकारांनीं कारकविभक्ति मानली असल्यामुळें, ग्रन्थकारांनीं 'क्रियाजनकार्य-विभक्तिस्वम्' अशी कारकविभक्तीची व्याख्या केली आहे व) हें लक्षण प्रथमा-विभक्तीस देखील लागू पडत असल्यामुळें, ती देखील कारकविभक्ति मानतां येते असें

'सहयुक्ते' २-३-१९ इत्यादि सूत्रांवरिल भाष्यांत ध्वनित केले आहे. (त्या सूत्रावरिल भाष्यांत भाष्यकारांनी 'सहयुक्ते अग्रधाने' या सूत्रांतील 'अग्रधाने' या पदाचे प्रत्याख्यान करतेवेळीं 'पुत्रेण सह आगतो देवदत्तः' हे उदाहरण देऊन असे म्हटले आहे कीं 'देवदत्तः' याला तृतीयाविभक्ति न होतो प्रथमा होते व याचें कारण 'उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्भेदीयसी' हें होय. प्रथमाविभक्तीला कारकविभक्ति न मानल्यास, भाष्यकारांचें वरील म्हणणे असंगत ठरेल. सारास वरील उदाहरणांत 'देवदत्त' या पदान्या सहयोगे तृतीया ही विभक्ति पावली आहे, कारण 'सह' या पदाच्या अर्थाचा जमा पुत्रातीं सम्बन्ध आहे तसाच देवदत्तातींही आहे तसेच 'देवदत्त' आगमनप्रियेचा जनक असल्यामुळे त्याला कर्तारि प्रथमा ही कारकविभक्ति पावली आहे. तथापि प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, उपपदविभक्तीचा बाध करून कारकविभक्ति होते. त्याचप्रमाणें 'नमस्यति देवान्' इत्यादि उदाहरणात देखील, चतुर्थी या उपपदविभक्तीचा बाध करून कर्मणिद्वितीयाविभक्ति होते 'नमोत्तरिवः' या सूत्रावरिल भाष्यात भाष्यकार म्हणतात 'नमसः कश्चि द्वितीया नोपपद्यते । नमस्यति देवानिति । किं कारणम् । नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते सा प्रप्नोति । प्रकृत्यन्तरत्वात् सिद्धम् । नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते । नमस्यतिशब्दात्प्रपम् । ननु च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दोक्ति तेन योगे प्रप्नोति । नैव शेषः । अर्धवतो नमः शब्दस्य ग्रहणम् । न च नमस्यतिशब्दे नमः शब्दोऽर्थवान् । अयशोपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्भेदीयसीति द्वितीयाविभक्तिर्भविष्यति ।')

इयं च वाचनिक्येव । अत एव यस्य च भावेन इति सप्तम्यपेक्षया-
धिकरणसप्तम्या चलत्यमनेन न्यायेन तत्र च दीयते इति सूत्रे भाष्ये
ध्वनितं कैयटेन स्पष्टमुक्तम् ॥

ही परिभाषा (प्रधानाप्रधानन्यायाच्या आधारावर रचली नमून) वाचनिकीच आहे—म्हणजे सूत्रासारखी वचनरूपानें भाष्यकारांनी भाष्यान पठित केले आहे, आणि ती सूत्रासारखीच प्रमाणभूत आहे आणि ती वाचनिकी असल्यामुळेच, 'रुस्यधिदरणे च' सू. ६३३ या सूत्रान्वयें होणारी अधिकरणसप्तमी (कारकविभक्ति असल्यामुळे) 'यस्य च भावेन' सू. ६३४ या सूत्रानें होणाऱ्या भावेसप्तमीपेक्षा-भावेसप्तमी उपपदविभक्ति असल्यामुळे—अधिक चलवती आहे असे 'तत्र च दीयते' ५-१-९६ या सूत्रावरिल भाष्यांत ध्वनित केले अमून कैयटेन स्पष्ट म्हटले आहे. (त्या भाष्यांत भाष्यकारांनी अशी शंका उपस्थित केली आहे कीं, 'तत्र च दीयते' कार्ये भयवन्' सू. १०६० हें वेगळें सूत्र असण्याची काहींच गरज नाही, कारण त्या सूत्रानें होणारें कार्य 'तत्र भवः' सू. १४२६ या सूत्रान्वयें होऊं शकेंच. एव भाष्यकार पुढें या शंकेचें अशा रीतीनें निवारण करितात कीं 'तत्र भव' या सूत्रान निर्दिष्ट असलेली 'तत्र' ही सप्तमी औपस्थेपिक अधिदरणसप्तमी आहे व त्या सूत्रा-

न्वयें तशा अर्थांमध्येच प्रत्यय होऊं शकतो, पण ज्याअर्थी 'तत्र च दीयते' हें वेगळें सूत्र केलें आहे आणि त्या सूत्रानें होणारें कार्य 'तत्र भवः' या सूत्रान्वयें देखील होऊं शकतें असें मानल्यास तें सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते त्याअर्थी, 'तत्र च दीयते' या सूत्रांतील 'तत्र' ही सप्तमी भावेसप्तमी मानणें उचित आहे, आणि तमें मानल्यास, दोन्ही सूत्रें आपापल्या विषयांत चरितार्थ ठरतात आणि अशा रीतीने 'मासे गते दीयते' किंवा 'मामे गते कार्यम्' या अर्थांमध्ये प्रत्यय होण्याकरितां 'तत्र च दीयते' हें सूत्र आवश्यक आहे. प्रकृतपरिभाषा वाचनिनी मानल्यासच, वरील भाष्य उपपन्न ठरते. ही परिभाषा प्रधानाप्रधानन्यायाच्या आधारावर रचली आहे असें मानल्यास, तें भाष्य असंगत ठरण्याची आपत्ति येते; कारण अधिकरणसप्तमी व भावेसप्तमी या दोन्ही प्रकारच्या सप्तमींचा क्रियेत अन्वय होत असल्यामुळें एक सप्तमी प्रधान व दुसरी अप्रधान मानता येत नाही व दोन्ही सप्तमी सारख्याच दर्जाच्या ठरत असल्यामुळें, प्रकृतपरिभाषा वाचनिनी मानल्याशिवाय, कारकविभक्ति उपपदविभक्तीपेक्षां अधिक बलवती मानतां येत नाही. या विषयासंबंधानें अधिक चर्चा पुढें करण्यांत येईल)

एतेन क्रियान्वयित्वं कारकत्वमित्यपास्तं, यस्य च भावेनेति सप्तम्या अपि क्रियान्वयित्वात् ।

(या पंक्तीतील 'एतेन' या पदाचा 'वक्ष्यमाणप्रकारेण'—म्हणजे पुढे जें सांगण्यांत येत आहे त्यामुळें—असा अर्थ समजावा.) पुढें जें लगेच सांगण्यांत येत आहे त्यामुळें, क्रियेचीं जें अन्वित असतें तें कारक होय अशी जी कित्येक घेयाकरण 'कारक' शब्दाची व्याख्या करतात ती चूक ठरते. कारण 'यस्य च भावेन' सू० ६३४ या सूत्रान्वयें होणाऱ्या भावेसप्तमीचा देखील क्रियेत अन्वय असतोच. (सारांश जशी अधिकरणसप्तमी क्रियेत अन्वित असते तशीच भावेसप्तमी देखील क्रियेत अन्वित होत असल्यामुळें, दोन्ही सप्तमी कारकविभक्ति होतील, व एक सप्तमी दुसऱ्या सप्तमीपेक्षां बलवती मानता येणार नाही. तरी पण भाष्यकारांनीं भावेसप्तमी उपपदविभक्ति मानून व अधिकरणसप्तमी कारकविभक्ति मानून, भावेसप्तमीपेक्षां अधिकरणसप्तमी, त्यामुळें, अधिक बलवती मानली आहे. भावेसप्तमी ही कारकविभक्ति नसून उपपदविभक्ति आहे याबद्दल दोन्ही पक्षांत ऐकमत्य आहे. असें असल्यामुळें 'क्रियान्वयित्वं कारकत्वम्' ही जी 'कारक' शब्दाची व्याख्या दिली आहे ती बरोबर मानतां येत नाही.)

ये तु प्रधानीभूतक्रियासम्बन्धनिमित्तकार्यत्वेन कारकविभक्तीनां बलघटयं वदन्ति तेषामुभयोरपि क्रियासम्बन्धनिमित्तकत्वेन तदसङ्घतिः स्पष्टैव । नमोवरिय इति सूत्रे नमस्यति देवानित्यादौ चतुर्थीवारणाय भाष्ये उपन्यासस्यासङ्घतिश्च ॥

क्रियेक वैयाकरण-सौरदेव इत्यादि-असे म्हणतात की वार्यांत असलेल्या प्रधानक्रियेची ज्या विभक्तीचा संबंध असतो तशाच विभक्तीचे टिपणी वारकविभक्तित्व ही संज्ञा प्राप्त होते, व त्यामुळे कारकविभक्ति (उपपदविभक्तीपेक्षा) अधिक यत्नवती ठरते. पण अधिकरणसप्तमी व भावेसप्तमी या दोन्ही सप्तमीचा प्रधानक्रियेत अन्वय होत असल्यामुळे, त्यांचे म्हणणे घूक ठरत हे उघड आहे ('कटे आम्हे ' क्रिया ' स्थाल्यां पचति ' येथील अधिकरणसप्तमीचा जमा प्रधानक्रियेत अन्वय होतो त्याच-प्रमाणे ' योषु दृष्टमानानु गतः '-म्हणजे ' गांशोदनदशायां गतः '-येथे देखील भावे सप्तमीचा प्रधानक्रियेत अन्वय होतो असे असून देखील भाष्यकारांनी अधिकरणसप्तमी ही कारकविभक्ति मानली आहे व भावेसप्तमी ही उपपदविभक्ति मानली आहे त्यामुळे ' प्रधानीभूतक्रियासम्बन्धनिमित्तकविभक्तिव कारकविभक्तित्वम् ' ही कारकविभक्तीची व्याख्या भाष्यविरुद्ध ठरत असल्यामुळे बरोबर आहे असे मानता येत नाही.) तसेच ' नमो वरिवः ' ३-१-१९ या सूत्रावरील भाष्यात ' नमस्यति देवान् ' इत्यादि स्थली चतुर्थीचे निवारण करण्याकरिता भाष्यकारांनी जो उपन्यास केला आहे त्याच्या देखील विरुद्ध त्यांचे म्हणणे पडते (त्या भाष्यात भाष्यकारांनी ' प्रकृत्यन्तरस्यात् सिद्धम् ' असे वार्तिक पठित करून व तसेच ' अथवोपपदविभक्ते, कारकविभक्तिर्बली यसी' असे दुसरे कारण सांगून चतुर्थीचे निवारण केले आहे. त्या भाष्यात 'प्रधानीभूत क्रियासम्बन्धनिमित्तकत्वं कारकविभक्तित्वम् ' अशी कारकविभक्तीची व्याख्या करून चतुर्थीविभक्तीचे 'नमस्यति देवान्' या स्थली निवारण केले नाही तशा व्याख्येने चतुर्थीचे निवारण करतां आले नसते, कारण उपपदविभक्ति व कारकविभक्ति या दोन्ही विभक्ति क्रियेत सारण्याच अन्वित असतात सारांश वर दिलेल्या कारकविभक्तीच्या दोन्ही व्याख्या बरोबर आहेत असे मानता येत नाही, व ' क्रियाजनकार्यकविभक्तिव कारकविभक्तित्वम् ' हीच कारकविभक्तीची व्याख्या मानजे योग्य ठरते)

पतेन क्रियाकारकसम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति तन्निमित्ता विभक्तिन्तरङ्गो-
पपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्ध इति तन्निमित्ता
विभक्तिर्यद्विद्वेन्यपास्तम् । नमस्यतीत्यत्र नमःपदार्थेऽपि क्रियाकारकभावे-
नैवाच्यत् । अथ च नमःपदार्थस्यापि क्रियात्व मुण्डयती मुण्डस्येच ॥

क्रिया व कारक यांचा संबंध अन्तरङ्ग असतो व त्या संबंधामुळे होणारी विभक्ति अन्तरङ्ग ठरते, जवळ असलेल्या पदाच्या अर्थाशी संबंध होऊन त्या संबंधामुळे जी विभक्ति उत्पन्न होते ती बहिरङ्ग होय, कारण तसा संबंध कोण-यातरी क्रियेचा अध्या-
हार करून व उपपदनिमित्तकविभक्ति त्या अध्याहृतक्रियेचे कारक मानून कराया लागते (म्हणून कारकविभक्ति अन्तरङ्ग ठरते, व तिच्या मानाने उपपदविभक्ति बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे, प्रधानाप्रधानन्यायमूलक प्रकृतपरिभाषा आहे व त्या न्यायान्वये उपपद विभक्तीपेक्षा कारकविभक्ति अधिक बलवती ठरते) असे जे (कैयटांनी) म्हटले आहे

त म्हणण देखील चूक ठरत. 'नमस्यति देवान्' या उदाहरणात ('देवान्' या पदाचा) 'नम' या पदाच्या (नमस्क्रियारूप) अर्थाशी क्रियारकारकरूपसंबधानेंच अन्वय होतो ('मुण्डमिध्र' सू० २६७७ या सूत्रानें 'मुण्ड' शब्दाहून करोति' या अर्था मध्ये 'णिच्' कला असता 'मुण्ड करोति') 'मुण्डयति' या स्थलीं 'मुण्ड' शब्दाचे नागां जसें क्रियात्व आहे तसेंच 'नमस्यति' यातील 'नम' या पदाचा क्रियारूपच अर्थ आहे ('देवेभ्यो नम' व 'नमस्यति देवान्' या देन्ही वाक्याच्या अर्थांमध्ये काहींच फरक नाही, कारण दान्ही स्थलीं नमस्क्रियारूप अर्थांमध्येच 'देव' पदाचा अन्वय आहे प्रथम वाक्यांत 'नम' शब्दास पारिभाषिक 'अन्वय' सज्ञा आहे व दुसऱ्या वाक्यात 'नमस्यति' यातील 'नमस्य' या क्यच्प्रत्ययान्नाला 'सनाद्यन्ता घातव' सू० २३०४ या सूत्रान्वये पारिभाषिक 'घातु' सज्ञा प्राप्त होते व त्यामुळे 'देव' शब्दास 'कर्म' सज्ञा प्राप्त होत असल्यामुळे त्याला कारकविभक्तित्व येत हा केवळ पारिभाषिक फरक आहे पण अर्थबोदात काहींच फरक नाही म्हणून एक विभक्ति अन्तरह व दुसरी बहिरङ्ग मानता येत नाही व त्यामुळे प्रकृतपरिभाषा प्रधानाप्रधान न्यायाच्या आधारावर रचली आहे असें मानता येत नाही, व ती वाचनिकीच आहे हें मानणें योग्य ठरत)

सहयुक्ते इत्यादौ च प्रधाने प्रथमासाधनार्थमियं भाष्य उपन्यस्तेत्य न्यत्र विस्तर ॥ १०३ ॥

'सहयुक्ते २३१९ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यात ('पुत्रेण सहागतो देवदत्त' या उदाहरणांत देवदत्त जो प्रधान आहे त्या) प्रधानाचे ठिकाणीं प्रथमाविभक्ति साधण्याकरिता भाष्यकारांनीं प्रकृतपरिभाषेचा उपन्यास करून तिचा उपयोग केला आहे ('सह' या पदाच्या अर्थांमध्ये जमा 'पुत्र' या पदाचा अन्वय आहे तसाच 'देवदत्त' या पदाचा देखील आहे, कारण 'सह' या पदानें घोतित सबध दोघावर स्वरत्वाच आहे मग 'पुत्रेण' येथें जशी 'सहयुक्ते' या सूत्रानें तृतीया होत तशी देवदत्ताला तृतीया कां होऊ नये? या प्रश्नाचें उत्तर ह्मच आहे कीं 'आगत' या पदान जी आगमनरूप क्रिया सांगितला आहे त्या क्रियेचा उत्पत्तिकर्ता देवदत्त हा प्रधानत्वानें विवक्षित आहे, पुत्र विवक्षित नाही, पुत्रनिष्ठण्यापार 'सह' शब्दानें घोतित होतो म्हणून 'देवदत्त' या शब्दास तृतीया न हाता प्रथमाविभक्ति होते) या विषयासबधान इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे (कित्येक धैयावरणास प्रथकाराच विवेचन मान्य नमस्यामुळे, 'उपपदविभक्त' कारकविभक्तिबंधलीयसी' या सारण्याच शब्दात पठित फलक्ष्या दान परिभाषा आहेत असें ते मानतात त्यापैकीं एक परिभाषा वाचनिकी अमून, तिचा उद्देश सूत्रात निर्दिष्ट असल्या विभक्ति कोणत्या प्रकारची आहे- म्हणजे उपपदविभक्ति आहे कीं कारकविभक्ति आहे-याचा निर्णय करणें हा होय, व तसा निर्णय भाष्यकारादिकांच्या व्याख्यानानेंच होऊ शकतो म्हणून उपपदविभक्ते कारकविभक्तिबंधलीयसी व्याख्यानत' अशा रीतान ते पहिल्या प्रकारची प्रकृतपरि

भाषा पठित करितात व म्हणतात की 'तत्र च दीयते' या सूत्रातील भाष्यात अशा तऱ्हेची परिभाषा ध्वनित केली आहे. त्यांच्या मनाप्रमाणे नुसत्या प्रसाराची प्रकृतपरिभाषा प्रधानाप्रधानन्यायमूलक असून, लौकिकप्रयोग त कोण या प्रसाराच्या विभक्तीचा—म्हणजे उपपदविभक्तीचा किंवा कारकविभक्तीचा—उपयोग व्याख्येसाठी नुसट ठरतो याचा निर्णय करणे हा तिचा उद्देश आहे.)

परिभाषा १०४

नन्वदमुयडिन्यादौ पूर्वस्यापि मुत्वापत्तिरत आह—

'अदमुयड्' इत्यादि स्थलीं पूर्वं दकारास देव्वांल मुख होण्याची आपत्ति येते ('अदस् + अच् + क्तिन्' येथे 'क्त्विग्दृष्टक्' सू० ३७३ या सूत्राने 'अच्' धातूस 'क्तिन्' प्रत्यय झाला असता, 'अनिदिताम्' सू० ४१५ या सूत्राने 'अच्' यांतील नकाराचा लोप होऊन, व 'वेरपृत्तस्य' सू० ३७५ या सूत्राने 'क्तिन्' या प्रत्ययाचा लोप होऊन 'अदस् + अच्' अशा स्थितीत, विध्वंश्यां. 'सू० ४१८ या सूत्राने 'अदस्' यातील 'दि' चे जागी—म्हणजे 'अस्' चे जागी—'अदि' असा आदेश झालापर 'अददि + अच्' अशी स्थिति होते. अशा स्थितीत 'अदमोऽमेर्शु दो म' सू० ४१९ या सूत्राने उत्तर दकाराचे जागी मकार व त्याच्या लगेच पुढच्या वर्णाचे जागी उकार होऊन जसे 'अदमुयच्' असे रूप होतं त्याचप्रमाणे पूर्वदकाराचे जागी मकार व त्याच्या लगेच पुढे असणाऱ्या वर्णाचे जागी उकार होऊन 'अमुयच्' असे देखील रूप होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य ॥ १०४ ॥

"जेथे एखाद्या सूत्राने सांगितलेले आदेशरूपी कार्य अनन्यवर्णाहून भिन्न दोन वर्णांना एखाद्या दादस्वरूपात युगपत् प्राप्त होते तशा ठिकाणी ते कार्य अनन्यवर्णांच्या लगेच मागे असणाऱ्या वर्णासच—म्हणजे उपान्यवर्णासच—होते."

(वास्तविक या परिभाषेचा अक्षरार्थ असा आहे की 'जेथे सूत्राने सांगितलेले आदेशरूपी कार्य अनन्यवर्णाहून भिन्न वर्णास प्राप्त होतं तशा ठिकाणी ते कार्य अनन्यवर्णांच्या लगेच मागे असलेल्या वर्णास करावे. पण असा अर्थ केल्यास इष्टरूपाची सिद्धि होण्यात अडचण येईल असे ग्रन्थकाराने सांगून वर ज्या प्रकृत परिभाषेचा अर्थ दिला आहे तसा अर्थ त्यांनी पुढील पत्तीत केला आहे, व त्यामुळे त्या अर्थाला धरून वरील अर्थ केला आहे 'अददि + अच्' या उदाहरणाने पुढेच वेळी दोन दकाराचे जागी मकार व त्यांच्या लगेच पुढे असणाऱ्या वर्णाचे

जागीं उकार हों, ' अदसोऽमेः ' या सूत्रान्वये, प्राप्त झाले आहे. परंतु प्रकृतपरिभाषा अमत्यामुळे ते कार्य अन्वयवर्णांच्या लोच मागे असणाऱ्या रकारास व दकारास होतें; प्रथम दकाराम व लोच त्याच्या पुढे असणाऱ्या वर्णास ते कार्य होत नाही, आणि त्यामुळे ' अमुमुयच् ' असे विकृत रूप न होता, ' अदमुयच् ' असे इष्टरूप सिद्ध होते. ज्यांना प्रकृतपरिभाषा मान्य नाही त्यांच्या मते ' अदसोऽमेः ' या सूत्रान्वये ' अदद्दि+अच् ' यांतील दोन्ही दकारांचे जागीं मकार व त्यांच्या लोच पुढे असणाऱ्या वर्गाचे जागीं उकार होऊन ' अमुमुयच् ' असे जे रूप सिद्ध होतें तच इष्टरूप आहे. ते म्हणतात की, ' चरीकृष्यते ' या उदाहरणांत ज्याप्रमाणें ' वृषो रा लः ' सू० २३५० या सूत्रानें दोन्ही रकारांचे जागीं लकार होऊन ' चलीकृष्यते ' असे रूप होतें त्याचप्रमाणें ' अदद्दि+अच् ' येथें ' अमुमुयच् ' असेच रूप होऊं दारुणें. इतर वैवाचरण ' अदसोऽमेः ' या सूत्रांतील ' अमेः ' या पदाचा ' सकाररहितस्य ' असा अर्थ न करितां त्या पदाचा ' अः मेः यम्य सः भविः ' असा बहुधाहितमाम करून ' सकारस्थानिकाकारवतः ' असा त्या पदाचा अर्थ करितात व म्हणतात की, ' त्यद्दीनामः ' सू० २६५ या सूत्रान्वये जेथें ' अदम् ' यांतील अन्वयवर्णांचे जागीं अकार होऊन व ' अतो गुणे ' सू० १०१ या सूत्रानें पररूप एकादेश होऊन ' अद् ' असे रूप होतें तेथेंच ' अदसोऽमेः ' हें सूत्र लागू पडतें ' अदद्दि + अच् ' येथें ' अदम् ' यांतील ' टि ' चे जागीं ' अद्दि ' असा आदेश झाला असल्यामुळे, या उदाहरणाम ' अदसोऽमेः ' हें सूत्र लागूच पडत नाही व त्यामुळे प्रकृत परिभाषा उपस्थित होऊंय दारुण नाही. (वाच्या मते ' अदद्द्रच् ' असेच शुद्ध रूप आहे मारांत तीन भिन्न मतानुसार तीन भिन्न रूपे—म्हणजे ' अदमुयच्, अमुमुयच्, व अदद्द्रयच् ' सिद्ध होतात; व असे आहे म्हणूनच भाष्यकारांनीं भाष्यांत गालील श्लोक पठित केला आहे: ' अदसोऽमेः पृथङ्मुखं वैचिदित्प्रन्नि ल्पवन् । वैचिदन्वयपदेशस्य भेषकेऽभेदिं दश्यते ॥)

५. अन्यस्मदेशानन्यस्मदेशापरिप्रेषप्रयोगो युगापत्राप्तायन्त्यस्मदेशस्येति तदर्थः । अन्यथा धातवाद्निर्णयसत्ये मेता सतित्यादायेष स्यातां न तु नमति सिद्धतीत्यादौ ॥

स्थलीं नत्व व सत्व होणार नाहीं. (' नी, म्, नम् व यिच् ' हे धातु धातुपाठांत ' णिच्, पूङ्, णम्, यिच् ' अशा रीतीनें पठित केले आहेत. ' धात्वादेः यः सः ' सू० २२६४ व ' णो नः ' सू० २२८६ या सूत्रांत, ज्या धातूंच्या आदिवर्णांत पकार व णकार धातुपाठांत पठित आहे तथा धातूंच्या पकाराचे जागीं सकार व णकाराचे जागीं नकार होणे सांगितलें आहे ' धात्वादेः यः सः ' या सूत्रानें होणारें सत्व ' पू ' यांतील अन्त्यवर्ण जो ऊकार त्याला पावलें नसून, ' पू ' या उपान्त्यवर्णास पावलें आहे, पण ' यिच् ' या स्थलीं तें कार्य ' य् ' या अन्त्यवर्णास किंवा ' ह् ' या उपान्त्यवर्णास पावलें नसून उपान्त्यवर्णाच्या मागें असलेल्या पकारास पावले आहे. तसेंच ' णो नः ' या सूत्रानें होणारें नत्व ' णी ' या धातूतील ' ई ' या अन्त्यवर्णास पावलें नसून ' ण् ' या उपान्त्यवर्णास पावले आहे, पण ' णम् ' या स्थलीं तें कार्य ' णम् ' या धातूतील ' म् ' या अन्त्यवर्णास किंवा ' भ् ' या उपान्त्यवर्णास पावलें नसून उपान्त्यवर्णाच्या मागें असणाऱ्या णकारास पावलें आहे. प्रकृतपरिभाषेचा ग्रन्थकारानें जसा अर्थ केला आहे तो बरोबर मानल्यास, ' णी, पू, णम् व यिच् ' या चारही उदाहरणांत नत्व व सत्व उपान्त्यवर्णास व तसेंच मागें असलेल्या वर्णास युगपत् पावलें नसल्यामुळें, त्या चारही उदाहरणांना प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही व त्यामुळें त्या उदाहरणांत नत्व व सत्व होण्यांत काहींच अडचण येत नाहीं. पण ग्रन्थकारानें केलेला प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ बरोबर न मानतां, ' जेथें सूत्रांत सांगितलेलें कार्य अन्त्यवर्णास पावत नाहीं तथा ठिकाणीं तें कार्य उपान्त्यवर्णास करावें ' असा या परिभाषेचा अर्थ केल्यास, ' णी ' व ' पू ' या स्थलीं उपान्त्यवर्ण णकार व पकार असल्यामुळें तेथें नत्व व सत्व होईल, पण ' णम् ' व ' यिच् ' येथें उपान्त्यवर्ण णकार व पकार नसल्यामुळें त्याठिकाणीं नत्व व सत्व होणार नाहीं व ' णमिति ' व ' यिच्चिति ' अशीं विकृत रूपें होण्याची आपत्ति येईल. म्हणून तो अर्थ बरोबर न मानतां ग्रन्थकारानें जसा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ केला आहे तोच अर्थ बरोबर मानणें योग्य आहे. ' निर्दिश्यमानस्य आदेशा भवन्ति ' ही परिभाषा असल्यामुळें वरील चारही उदाहरणांत अन्त्यवर्णास नत्व व सत्व पावत नाहीं हे उघड आहे.)

अनन्त्यविकार इति च लिङ्गम् ॥

जेथें सूत्रनिर्दिष्ट कार्य एखाद्या शब्दस्वरूपांतील (' निर्दिश्यमानस्य ' ही परिभाषा असल्यामुळें) अन्त्यवर्णास पावत नाहीं तथाच ठिकाणीं प्रकृतपरिभाषा लागू पडते-म्हणजे ' यत्रानन्त्यविकारस्तत्रैव अन्त्यसंदेशेत्युपतिष्ठते ' असा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ होतो. (जेथें ' अलोऽन्त्यस्य ' या परिभाषेप्रमाणें, अन्त्यवर्णास कार्य पावलें आहे तेथे ही परिभाषा लागू पडत नाहीं हें उघड आहे. ' अन्त्यसंदेशस्य ' एवढीच जर ही परिभाषा असती तर अन्त्यवर्णास पावलेंलें कार्य उपान्त्यवर्णास करण्याची आपत्ति आली असती. ती आपत्ति टळावी म्हणूनच ' अनन्त्यविकारे ' हें पद प्रकृतपरिभाषेनें घातलें आहे.)

अन्त्येन समानो देशो यस्य सोऽन्त्यसदेशः । तत्त्वं चान्त्यवर्णतद्वर्ण-
योरितराव्यवधानेन बोध्यम् । अत एव विद् इत्याद्यर्थं न संप्रसारणे इति
चरितार्थम् ॥

ज्या वर्णांचा देश अन्त्यवर्णांशीं समान आहे तो अन्त्यसदेश वर्ण होय. याच
अर्थ असा कीं ज्या वर्णांच्या व अन्त्यवर्णांच्या मध्ये इतर वर्णांचे व्यवधान नाही-
म्हणजे इतर कोणताहि वर्ण नाही—त्या वर्णांलाच अन्त्यसदेश असे म्हणतां येते
प्रकृतपरिभाषेतील 'अन्त्यसदेश' शब्दाचा असा अर्थ असल्यामुळेच, 'न संप्रसारणे
संप्रसारणम्' सू० ३६३ हे सूत्र, 'विद्' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्याकरिता, चरि-
तार्थं उक्तं ('व्यध् + क्त' अशा स्थितीत 'ग्रहिज्यावयव्यधि' सू० २४१२ या सूत्रानें
'व्यध्' यातील दोन्ही वर्णांस—म्हणजे वकारास व यकारास—संप्रसारण पावले आहे.
या दोन वर्णांपैकी यकार हा वकाराच्या मानानें अन्त्यवर्णांच्या अधिक जवळ आहे, व
प्रकृतपरिभाषेतील 'अन्त्यसदेशस्य' या पदाचा 'अनेक वर्णांपैकीं अन्त्यवर्णांच्या अधिक
जवळ असलेला वर्ण' असा अर्थ असता तर, 'विद्' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्याकरिता
रचलेलें 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' हे सूत्र करण्याची काहींच गरज नव्हती, व
यकार अन्त्यवर्णांच्या अधिक जवळ असल्यामुळे, 'ग्रहिज्या' या सूत्रानें प्राप्त झालेले
संप्रसारण यकारासच झालें असतें, व वकार यकाराच्या मानानें दूर असल्यामुळे
त्याला संप्रसारण झालेंच नसतें. पण 'अन्त्यसदेश' या शब्दाचा 'उपान्त्यवर्ण' असा
अर्थ असल्यामुळे व 'व्यध्' या स्थलीं अकार उपान्त्यवर्ण असून दोन्ही वर्णांपैकीं
कोणताहि यण् उपान्त्यवर्ण नसल्यामुळे, 'व्यध्' या उदाहरणास प्रकृतपरिभाषा
त्यागू पडत नाही, व त्यामुळे 'ग्रहिज्या' या सूत्रानें दोन्ही वर्णांस संप्रसारण होऊन
विकृत रूप झालें असतें, तसें न व्हावें व पूर्ववर्णास संप्रसारण न होता केवळ उत्तर-
वर्णासच संप्रसारण व्हावें म्हणून, पाणिनीला 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' हे सूत्र
मुद्दाम करावें लागलें व 'अन्त्यसदेश' या शब्दाचा 'उपान्त्यवर्ण' असा अर्थ अस-
ल्यामुळेच तें सूत्र चरितार्थं उक्तं)

अहोपो न इत्यादेरनस्तश्चेत्यादावाद्याकारादावप्रवृत्तिरप्यस्या. फलं,
यजादिस्वादिपराधन्ताङ्गस्याकारस्य लोप प्रत्यर्थस्यैवाङ्गाशे प्रत्ययस्योत्थि-
ताकाङ्क्षतैथीचत्यादङ्गावयवयजादिस्वादिपरस्यान इत्यादिक्रमेणानेकत्रा-
नेकङ्क्षिष्टकल्पनापेक्षयास्या उचितत्वात् ॥

या परिभाषेचें प० ४६३ हे आहे कीं—म्हणजे ही परिभाषा असल्यामुळेच—'अनस्त-
श्चा' इत्यादि उदाहरणात 'अहोपोऽन' या सूत्राची आज अकाराचे टिप्पणी
प्रवृत्ति होत नाही—म्हणजे त्या सूत्रानें 'अनस्तश्चा' यातील आज अकाराचा लोप
न होता उपान्त्य अकाराचाच लोप होतो. प्रययाला (अत्रावयवाची आकांक्षा राहत
नसून) अत्राची आकांक्षा राहत असल्यामुळे, 'अहोपोऽन' या सूत्राचा 'यजादि-

म्वादिप्रत्यय अन्नन्त अङ्गापुढें आल्यास र्वांतील अकाराचा लोप होतो, 'अमाच अर्थ करणें उचित आहे. तसा अर्थ न करितां, अनेक छिष्ट कल्पना लढवून त्या सूत्राचा, 'अङ्गावयव जो अन् त्याच्या लोंच पुढें यजादिस्वादिप्रत्यय आल्यास तसा अन् मधील अकाराचा लोप होतो,' असा अर्थ करणें बरोबर नाही ('अनन्मश्नु+टा' येथे 'अनन्मश्नु' या अङ्गापुढे असर्वनामस्थान अजादि 'टा=आ' हा सुप् प्रत्यय आल्या असल्यामुळे त्या अङ्गाला 'यचि भम्' सू० २३१ या सूत्रान्वयें भसंज्ञा होते, व 'अहोपोऽनः' हें सूत्र अङ्गाधिकारांस व तयेंच 'भस्य' या अधिकारात पठित अमल्यामुळें, 'अङ्गस्य' व 'भस्य' हीं दोन्ही सूत्रें त्यांत अनुवृत्त होऊन त्या सूत्राचा 'अन्नन्तस्य भसंज्ञकस्य अङ्गस्य अनः अकारलोपः स्यात्' असा सरळ अर्थ होतो. असा त्या सूत्राचा अर्थ केला म्हणजे 'अनन्मश्नु+टा' येथें अन्नन्त भसंज्ञक 'अनस्तश्नु' या अङ्गांतील 'अन्' मधील अकारास लोप पावतो. पण या अङ्गांत दोन 'अन्' आहेत. त्यांपैकी प्रथम 'अन्' 'अनम्' या अङ्गावयवांत आहे व दुसरा 'अन्' अङ्गाच्या अन्तीं आहे, व दोन्ही 'अन्' मधील अकाराचा लोप पावला आहे. परंतु प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, 'न्' या अन्यवर्णाच्या लोंच मागें असलेल्या उपान्य अकाराचा लोप होतो व 'अनस्' र्वांतील आद्य अकाराचा लोप होत नाही आणि 'अनन्मङ्गा' असें इष्टरूप सिद्ध होतें असें असून देखील व्रीक्षितांनीं दोन्ही 'अन्' मधील अकाराचा लोप टाळण्याकरितां व अन्य 'अन्' मधीलच अकाराचा लोप व्हावा या हेतूनें 'अहोपोऽनः' या सूत्राचा, धर जसा सरळ अर्थ दिला आहे तसा न करितां, असा अर्थ केला आहे कीं, अङ्गांतील ज्या 'अन्' पुढें असर्वनामस्थान यजादिस्वादिप्रत्यय येतो त्या 'अन्' मधील अकाराचा लोप होतो, व 'अनरतश्नु' र्वांतील प्रथम 'अन्' पुढे तसा प्रत्यय नमल्यामुळें व अखेरच्या 'अन्' पुढेंच तसा प्रत्यय अमल्यामुळें, व्रीक्षितांनीं केलेल्या अर्थांन्वयें प्रथम 'अन्' मधील अकाराचा लोप पावतच नाही व अन्य 'अन्' मधील अकाराचा लोप पावत असल्यामुळें, त्या अकाराचाच लोप होतो. पण प्रत्ययाला अङ्गावयवाची आकांक्षा राहत नसून अङ्गाची आकांक्षा राहत असल्यामुळें, तसा अर्थ करणें बरोबर नाही. दोन 'अन्' मधील अकारलोप टाळण्याकरितांच व्रीक्षितांनीं तसा छिष्ट सूत्रार्थ केला आहे. पण प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळें, ज्याअर्थीं सरळ अर्थ करून देखील इष्टरूप सिद्ध होतें त्याअर्थीं व्रीक्षितांना ओढाताण करून तसा अर्थ करण्याची कांहींच गरज नव्हती असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

न चैषा घ्यटः संप्रसारणमिति सुषे भाष्ये प्रत्याख्यातेति भ्रमित-
 ध्यम् । घातिकाकफलानामनेकछिष्टकल्पनाभिरन्यथासिद्धिं प्रदर्श्यापि या-
 न्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा कर्त्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु,
 प्रतिविधानं चोदात्तनिर्देशात्सिद्धमित्युपसंहारात् । मिमार्जिपतीत्यर्थं चैषा ।

तत्र वृद्धेः पूर्वमन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वे परत्वादभ्यासकार्ये ततोऽभ्यासेकारस्य वृद्धिधारणायवश्यकी । न च वृद्धौ पुनरभ्यासह्रस्वत्वेन सिद्धिः । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः ॥

‘प्यङ् सम्प्रसारणम्’ ६११३ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी प्रकृत-परिभाषेचें प्रत्याख्यान केलें आहे असा गौरसमज होऊ देऊं नये वार्तिककाराने प्रकृतपरिभाषेचीं जीं अनेक प्रयोजनें सांगितलीं आहेत तीं प्रयोजनें, प्रकृतपरिभाषा नसून देखील, इतर रीतीनें सिद्ध होऊ शकतात असं, अनेक झिष्ट कल्पना लढवून, दाखवि ल्यानंतर देखील, भाष्यकार असं म्हणतात कीं ही परिभाषा असण्याचीं जीं प्रयोजनें आहेत—म्हणजे ही परिभाषा मानल्याशिवाय जीं रूपें सिद्ध होऊ शकत नाहींत—त्याक रिता ही परिभाषा असणें आवश्यक आहे, ही परिभाषा मानल्याने जेथें दोष उत्पन्न होत असतील—म्हणजे जेथें अनिष्टरूपें होण्याचें संभव आहे—तेथें प्रतिविधान करावें—म्हणजे उपायान्तर योजावें, आणि तें प्रतिविधान हें आहे कीं जेवढ्या सूत्राना ही परिभाषा लागू पडते तेवढ्या सूत्राचे ठिकाणीं उदात्त निर्देश करावा. (असं केल्यास कोणत्या सूत्राना ही परिभाषा लागू पडत नाहीं व कोणत्या सूत्राना ही लागू पडते हें सहज कळू शकल व अशा रीतीनें दोषाचें निवारण होईल,) अशा तऱ्हेचा भाष्यकारांनीं उप-सहार केला आहे. (या उपसहारावरून हें स्पष्ट होतें कीं भाष्यकारांनीं ही परिभाषा प्रत्याख्यात केली नाहीं भाष्यकार म्हणतात ‘न हि दोषा सन्तीति परिभाषा न वक्तव्या लक्षण वा न प्रणेय, न हि भिक्षुका सन्तीति स्थाल्यो नाधिशीयन्ते, न च मृगा सन्तीति यवा नोप्यन्ते तस्मात्पान्येतस्या परिभाषाया प्रयोजनानि तदर्धमेवा परि भाषा कर्तव्या प्रतिविधेय दोषेषु ॥ इद प्रतिविधीयत उदात्तनिर्देशात् सिद्धम् । यत्रैवा परिभाषेप्यते तत्रोदात्तनिर्देश कर्तव्य । तथा यत्तद्व्यमनन्तपविकारेऽन्त्यसदेनास्य कार्यं भवत्युदात्तनिर्देश इति’) ‘मिमार्जिपति’ हें रूप सिद्ध होण्याकरितां ही परिभाषा असण्याची आवश्यकता आहे. ‘मिमार्जिपति’ या उदाहरणांत, वृद्धिकार्याच्या मानानें द्विर्वचन कार्यं अन्तरङ्ग असल्यामुळ, द्विर्वचन प्रथम पेल्यानंतर, आणि अन्त्यामकार्यं सांगणारीं सूत्र (‘मृजेवृद्धि’ या) वृद्धिविधायकसूत्राच्या मानान परसूत्रें असल्या मुळें, अभ्यासकार्यं केल्यावर अभ्यासांतील इकाराला वृद्धि न द्यावी म्हणून ही परि-भाषा असणें आवश्यक आहे वृद्धि केल्यानंतर ‘लक्ष्ये लक्षणस्य महत्प्रवृत्ति’ हा न्याय असण्यामुळें, अभ्यासाचे लागीं पुन्हा न्हव्यकार्यं करतां येत नाहीं. (‘मृज्-सन्’ अन्ता नियतीत ‘सम्यहो’ सू० २३९५ या सूत्रानें द्विर्वचन पावलें आहे. हें द्विर्वचनकार्यं प्रत्ययात्मा मानून होणारें कार्यं नाहीं; कारण मन्त्रन्त व यदन्त अद्वाक्यां शिब होतें असा ‘सम्यहो’ या सूत्राचा अर्थ आहे. म्हणून हें कार्यं अन्तरङ्ग आहे ‘मृजेवृद्धि’ सू० २७७३ या सूत्रानें होणारें वृद्धिकार्यं प्रत्ययाच्या निमित्तामुळें होणारें असल्यामुळें, द्विर्वचनकार्याच्या अर्थेक्षेनें बहिरङ्ग आहे म्हणून प० ५० प्रमाण

द्विवचनरूपी अन्तरङ्गकार्य प्रथम होते ते कार्य प्रथम होऊन 'मृज्मृज्' असें द्विवचन झाल्यावर, 'मृजेवृद्धि' या सूत्रानें वृद्धि प्रथम न होता, अभ्यासकार्य सांगणाऱ्या सूत्रांची प्रथम प्रवृत्ति होते, कारण तीं सूत्र परमूर्त आहेत आणि 'पूर्वात् पर यत्परत्' या न्यायानें तीं सूत्रें प्रथम प्रवृत्त होतात. प्रवृत्त उदाहरणास लागू पडणारी अभ्यासविकाराची सूत्रे 'न्हस्व' सू० २१८०, 'हलादि शेष' सू० २१७२ 'उरत्' सू० २२८४ व 'सन्वत' सू० २३१७ हीं सूत्रें होत. 'अभ्यासविकारेषु वाच्यवाच्य कर्मावो नास्ति' या न्यायान्वये तीं सूत्रें अष्टाध्यायीपाठ्यमानुसार प्रवृत्त होतात. वरील चार सूत्रांपैकी 'न्हस्व' हें प्रथम सूत्र असल्यामुळे ते प्रथम प्रवृत्त होते. हे खरें कीं 'मृज्' या अभ्यासातील ऋकार न्हस्व आहे तरी पण, 'पर्यन्यबलक्षणप्रवृत्ति, प १२० हा न्याय असल्यामुळे, 'हस्व ऋकाराचे जागीं न्हस्व ऋकार करून 'न्हस्व' हें सूत्र आपली कानगिरी बजावतें स्थानंतर 'हलादि शेष' हें सूत्र प्रवृत्त होऊन 'मृज्' या अभ्यासातील ऋकाराचा लीप होतो व त्यामुळे 'मृमृज्' अशी स्थिति झाली असता, 'उरत्' या सूत्राने अभ्यासातील ऋकाराचा अकार होऊन 'ममृज्' असें रूप झाल्यावर, 'सन्वत' या सूत्रानें अभ्यासातील ऋकाराचे जागीं इकार होऊन 'मिमृज्+सन्' अशी स्थिति झाली असता, 'मृजेवृद्धि' हें वृद्धिविधायक सूत्र प्रवृत्त होते या सूत्रानें 'मिमृज्' यातील इकारास व ऋकारास वृद्धि घालली आहे परंतु 'मिमृज्' यातील अन्यवर्णांच्या लोच मागे ऋकार असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें केवळ ऋकारास वृद्धि होते व मागे असलेल्या इकारास वृद्धि होऊ शकत नाही, आणि त्यामुळे 'मिमाजूं+सन्+ति' असा स्थितीत 'आर्धधातुरुत्पंद' सू० २१८४ या सूत्रानें सनाला इडागम होऊन 'मिमाजूं+इं+सन्+ति=मिमार्जिपति' असें रूप सिद्ध होतें. प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळेच, 'मिमृज्' यातील दोन्ही इकारा वृद्धि होत नाहीं आणि त्यामुळेच इष्टरूप सिद्ध होतें, ही परिभाषा नसती तर 'मैमार्जिपति' असें विकृत रूप होण्याची आपत्ति आली असती म्हणून 'मिमार्जिपति' हें रूप सिद्ध होण्याकरिता प्रकृत परिभाषा असणें आवश्यक आहे असें ग्रन्थकारानें म्हटलें आहे. येथे शक्यकार अशी शक्य करतो कीं, प्रकृतपरिभाषा नसली तरी 'मिमांर्जिपति' असें इष्टरूप सिद्ध होऊ शकतें, कारण 'मिमृज्' यातील ऋकाराची व इकाराची वृद्धि करून 'मैमार्जूं' असें रूप झाल्यावर, 'मै' या अभ्यासातील 'जे' ये जागीं 'न्हस्व' या सूत्रान्वये, 'एच इग्भ्रस्वादेशे' सू० ३२३ या सूत्रानें, इकार होऊन 'मैमाजपति' असें इष्टरूप सिद्ध होऊ शकतें. पण ही शक्य करीपर नाही, कारण 'न्हस्व' हें सूत्र प्रथम प्रवृत्त झाले असल्यामुळे, 'रुच्ये लक्षणस्य सृष्ट्वा प्रवृत्ति' या न्यायानुसार ते सूत्र पुन्हा प्रवृत्त होऊ शकत नाही, आणि त्यामुळे 'मैमार्जूं' याचे जागीं 'मिमाजूं' असें रूप होऊ शकत नाही म्हणून 'मिमार्जिपति' हें रूप सिद्ध करण्याकरिता प्रकृतपरिभाषा मानणें आवश्यक आहे असा ग्रन्थकाराचा म्हणण्याचा आशय आहे)

यत्तु न सम्प्रसारण इति सूत्रे भाष्ये नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीत्युक्तं तस्यायमर्थः । एतत्सूत्रप्रयोजनान्येतस्याः परिभाषाया न भवन्ति व्यधादावन्यसमानदेशयणोऽभावादिति । नैतान्येतस्याः प्रयोजनानीति पाठोऽपि क्वचिद्दृश्यते ॥ वाचनिक्येवैषा । स्पष्टा च प्यड इति सूत्रेऽदसोऽसेरिति सूत्रे च केचिदन्यसदेशस्येत्यनेन भाष्य इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०४ ॥

‘ न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ’ ६-१-३७ या सूत्रावरील भाष्यांत ‘ नैतस्याः परिभाषाया. प्रयोजनानि ’ असं जें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे त्याचा अर्थ असा आहे कीं ज्या प्रयोजनाकरितां ‘ न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ’ हें सूत्र जेंलें आहे तें प्रकृतपरिभाषेचें प्रयोजन नव्हें, कारण ‘ व्यध् ’ इत्यादि स्थलीं अन्त्यवर्णाच्या मागें ‘ यण् ’ नाहीं. (पूर्वीं सांगितलेंच आहे कीं ‘ विद् ’ इत्यादि रूपांची सिद्ध करण्याकरिता ‘ न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ’ हें सूत्र केलें आहे ‘ ग्रहिय्या ’ या सूत्रानें ‘ व्यध् ’ यातील दोन्ही यणास—यकारास व वकारास—संप्रसारण पावलें इति व दोहोंचेंहि सम्प्रसारण केलें असतें तर ‘ विद् ’ असं इष्टरूप सिद्ध होऊं शकतें नसतें. म्हणून पूर्व-यणास सम्प्रसारण न होता, केवळ उत्तरयणास सम्प्रसारण होऊन ‘ विद् ’ इत्यादि रूपें सिद्ध व्हावीं या करिता तें सूत्र पाणिनीस करावें लागले. ‘ व्यध् ’ या स्थलीं अन्त्यवर्णाचे लगेच मागें भकार अमून ‘ यण् ’ नसल्यामुळे, त्या स्थलीं प्रकृतपरिभाषा लागूच पडत नाहीं. म्हणून ‘ विद् ’ इत्यादि रूपें सिद्ध व्हावीं हें प्रकृतपरिभाषेचें प्रयोजन मानतांच येत नाहीं असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) ‘ नैतान्येतस्याः प्रयोजनानि ’ असा देखील पाठ भाष्याच्या काहीं प्रतीति आढळतो. (परंतु वरील पाठ्याचा जो अर्थ वर सांगितला आहे तोच अर्थ या पाठ्याचा देखील आहे) ही परिभाषा (ज्ञापकसिद्ध किंवा न्यायसिद्ध नसून) वाचनिकीच आहे. ‘ प्यडः सम्प्रसारणम् ’ ६-१-३३ या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा पठित केली आहे व ‘ अदसोऽसे ’ ८-२-८० या सूत्रावरील भाष्यात ‘ केचिदन्यसदेशस्य ’ या शब्दांनीं सांगितली आहे. (‘ अदसोऽसे ’ पृथङ्मुन्वम् ’ ही जी कारिका त्या भाष्यात पठित केली आहे त्या कारिकेंत ‘ केचिदन्यसदेशस्य ’ हे शब्द आहेत व त्या शब्दांनीं प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारांनीं पठित केली आहे.) या विषयासंबंधानें इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे

परिभाषा १०५

नन्वव्यक्तानुकरणस्यात इति पररूप पठन् इति पठितीत्यादाचलोऽन्यस्येत्यन्यस्य प्राप्तोनीत्यत आह—

‘अन्यत्तानुकरणस्यात इती’ सू० ८१, या सूत्रान्वये ‘पठत् इति’ अशा स्थली ‘अत्’ व ‘इ’ या दोहोंच्या ठिकाणी पररूप एकादेश-म्हणजे हकार-होऊन ‘पठिति’ असे रूप होते. पण अशा स्थली ‘पठत्’ यांतील ‘अत्’ मध्ये ‘त्’ हा जो अन्यवर्ण आहे त्याचे जागी, ‘अलोऽन्यस्य’ सू० ४२ या सूत्रान्वये पररूप आदेश होणे प्राप्त आहे (‘पठत्’ हा ध्वनीचें अनुकरण करणारा अद्भुत शब्द आहे. अशा शब्दापुढे ‘इति’ हे अन्यय आल्यास ‘अत्’ व ‘इ’ यांचे जागी ‘इ’ असा पररूप एकादेश होऊन ‘पठत् + इति = पठति’ असे रूप हंत. परंतु ‘अलोऽन्यस्य’ ही परिभाषा असल्यामुळे त्या परिभाषेप्रमाणे ‘अत्’ यांतील अन्यवर्ण ‘त्’ व त्यापुढील ‘इ’ या दोहोंचे जागी पररूप एकादेशाची प्राप्ति होते. व तसा एकादेश झाल्यास, ‘पठत् + इति = पठ + इति’ अशी स्थिति होऊन, ‘आनुण.’ सू० ६९ या सूत्रान्वये ‘पठिति’ असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात:—

‘नानर्थकेऽलोऽन्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ १०५ ॥

“जेथें (सूत्रांत पठन्त) अनर्थक वर्णसमूहाचे जागी आदेशरुपा कार्ये होणे सांगितले आहे तेथे ‘अलोऽन्यस्य’ ही परिभाषा लागू पडत नाही. पण जेथे सूत्रांत अभ्यासविकाररूप कार्ये सांगितले असेल तेथे अनर्थकाचे जागी आदेश होणे सांगितले असल्यात, ‘अलोऽन्यस्य’ ही परिभाषा लागू पडते.”

(ही परिभाषा असल्यामुळे व ‘पठत्’ हा शब्द ध्वनीचें अनुकरण करणारा अर्थ-रहित वर्णसमुदाय असल्यामुळे, अशा ठिकाणी ‘अलोऽन्यस्य’ ही परिभाषा प्रवृत्त होत नाही, व त्यामुळे ‘अत्’ व ‘इ’ यांचे जागी पररूप एकादेश होऊन ‘पठिति’ असे इष्टरूप सिद्ध होते. प्रकृतपरिभाषा कोणत्या प्रकारची आहे—म्हणजे म्यार्यासद्, कीं ज्ञापकसिद्ध, कीं वाचनिकी आहे—हें ग्रन्थकारांनीं सांगितले नाही तथापि ‘नात्रे-द्वितस्यान्यस्य तु वा’ सू० ८२ या सूत्रातील ‘अन्यस्य’ हें पद प्रकृतपरिभाषेच्या प्रथमोशाचें ज्ञापक आहे. प्रकृतपरिभाषा नमती तर ‘पठत्पठत्’ अशा द्विरूपरूपाच्या अन्यवर्णांचे व पुढील ‘इति’ यांतील इकाराचे जागी, ‘अलोऽन्यस्य’ ही परिभाषा असल्यामुळे, पररूप एकादेश झालाच असता व त्या सूत्रात केलेले ‘अन्यस्य’ या पदाचें ग्रहण व्यर्थ ठरले असतें. परंतु ‘नानर्थकेऽलोऽन्यविधिः’ ही परिभाषा असल्यामुळे, ‘अत्’ व ‘इ’ यांचे जागी पूर्वसूत्रप्रमाणें जो एकादेश प्राप्त झाला होता तो न होता, ‘त्’ या अन्यवर्णांचे व पुढील इकाराचे जागीच पररूप एकादेश व्हावा म्हणून ‘नात्रेद्वितस्य’ या सूत्रांत केलेले ‘अन्यस्य’ या पदाचे ग्रहण चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेच्या प्रथमोशाचे ज्ञापक ठरते. तसेंच ‘अतिपि-पत्योश्च’ सू० २४९३ या सूत्रांत केलेला ‘पिपति’ हा निर्देश प्रकृतपरिभाषेच्या ‘अनभ्यासविकारे’ या द्वितीयाशाचा ज्ञापक आहे ‘अतिपिपत्योश्च’ या सूत्रांत

‘ वृ ’ या जुहोत्यादिगणांतील धातूच्या अभ्यासाच्या अन्यवर्गांचे जागीं इकारादेश होणें सांगितलें आहे. अभ्यास अनर्थक—ग्रहणे अर्थरहित—असल्यामुळें, संपूर्ण ‘ वृ ’ या अभ्यासाचे जागीं ‘ नानर्थकेऽलोऽन्यविधि. ’ या परिभाषेच्या प्रथमाशान्वयें, इकारादेश पावला होता. पण अभ्यासाच्या अन्यवर्गांचे—ग्रहणे दीर्घ ऋकाराच्च—जागीं इकारादेश होणें इष्ट असल्यामुळें, ‘ अतिपिपाशोश्च ’ या सूत्रांत ‘ पिपति ’ चें ग्रहण करावें लागलें व अशा रीतीनें ते ग्रहण चरितार्थ होऊन, ‘ अनभ्यासविशारे ’ या अशाचें ज्ञापक ठरतें ही परिभाषा असल्यामुळेंच, ‘ इदम्+भ्याम् ’ अशा स्थितीत ‘ स्यादीनाम. ’ सू० २६५ या सूत्रानें ‘ इदम् ’ यातील अन्य मकाराचे जागीं अकार होऊन व असो गुणे ‘ सू० १९१ या सूत्रानें पररूप गुकादेश होऊन ‘ इद+भ्याम् ’ अशी स्थिति झाली असता, ‘ हलि लोप ’ सू० ३४७ या सूत्रानें ‘ इद ’ यातील संपूर्ण अनर्थक ‘ इद् ’ चा लोप होतो, ही परिभाषा नसती तर, अलोऽन्यस्य ’ या सूत्रान्वयें, ‘ इद् ’ यातील अन्य दकाराचाच लोप झाला असता. तसेंच ‘ ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ’ सू० २४७१ व त्याचप्रमाणें ‘ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ’ सू० २६२० या सूत्रानीं सांगितलेला अभ्यासलोप संपूर्ण अनर्थक अभ्यासाचा होतो, ही परिभाषा नसती तर, ‘ अलोऽन्यस्य ’ या सूत्रान्वयें अभ्यासांतील अन्य अलाचाच लोप झाला असता.)

अनभ्यासेत्युक्तेर्विभर्तीत्यादौ भृजामिदित्याद्यन्यस्यैवाभ्यासांऽनर्थकोऽर्धावृत्त्यभावात् कितूत्तरखण्ड एवार्थवानित्यन्यत्र निरूपितम् ॥

‘ अनभ्यासविकारे ’ असा या परिभाषेत प्रतिषेध सांगितला असल्यामुळें, ‘ भृजामिन् ’ सू० २४९६ या सूत्रान्वयें (संपूर्ण अभ्यासाचे जागीं इकारादेश न होता) अभ्यासातील अन्य अलाचेच जागीं इकारादेश होतो. अभ्यास हा अर्थवान् नसतो, कारण धातूचें द्विवचन केल्यानें धातूच्या अर्थाची पुनरावृत्ति होत नसते आणि ग्रहण ज्यात मूळ धातु असतो तो उत्तरखण्डच फक्त अर्थवान् असतो असें इतर ठिकाणीं सांगितलें आहे. (भृ ’ या जुहोत्यादिगणांतील धातूचें ‘ श्चौ ’ सू० २४९० या सूत्रानें द्विवचन होऊन व ‘ अभ्यासे चर्च ’ सू० २१८२ या सूत्रानें अभ्यासातील मकाराचे जागीं बकार होऊन ‘ वृभृ ’ अशी स्थिति झाली असता, ‘ वृ ’ हा अभ्यास अनर्थक असल्यामुळें, ‘ नानर्थकेऽलोऽन्यविधि ’ या प्रकृतपरिभाषेच्या प्रथमाशान्वयें ‘ वृ ’ या संपूर्ण अभ्यासाचे जागीं ‘ भृजामिन् ’ या सूत्रानें इकारादेश पावला आहे, पण ‘ अनभ्यासविशारे ’ हा प्रतिषेध प्रकृतपरिभाषेत सांगितला असल्यामुळें, येथें ‘ अलोऽन्यस्य ’ हें सूत्र प्रवृत्त होतें, व त्यामुळें संपूर्ण अभ्यासाचे जागीं इकारादेश न होतो, अभ्यासांतील अन्य अलाचें—ग्रहणे ऋकाराचे—जागीं इकार होऊन ‘ बिभृ ’ अशी स्थिति होते.)

एपालोऽन्त्यात्सूत्रे भाष्ये स्पष्टा । फलानामन्यधासिद्धिकरणेन प्रत्याख्याता चेति तत्र एवावधार्यम् ॥ १०५ ॥

‘ अलोऽन्वयात् ’ १-१-६५ या सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे, आणि ही परिभाषा असल्यामुळे, मित्र होंगारा रूपें, ही परिभाषा नसली तरी, इतर रीतीने सिद्ध होऊं शकतात असें सांगून, भाष्यकारांनीं प्रकृतपरिभाषेचें प्रयासधान केले आहे हें देखील त्या भाष्यावरून ध्यानांत घेईल. (ग्रन्थविस्तारनवास्तव त्या भाष्याचें येथें विवेचन केले नाहीं. ते भाष्य सहज लक्षांत घेण्याजोग आहे व त्या भाष्यांत प्रकृतपरिभाषा न मानली तरी या प्रयोजनाकरितां ही परिभाषा सांगितली आहे ती प्रयोजनें इतर रीतीने कशी सिद्ध होऊं शकतात हें भाष्यकारांनीं स्पष्टपणे दाखविलें आहे.)

परिभाषा १०६

ननु ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चत्यादौ पुमान् स्त्रिया इत्येकशेषा-
पत्तिः स्त्रीत्यपुंस्त्वतिरिक्तकृतविशेषाभावाद्गत आह—

‘ ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्च ’ इत्यादि उदाहरणांत ‘ पुमान् स्त्रिया ’ सू० ९३३ या सूत्रान्वये एकशेष होण्याची अपत्ति येते, कारण वरील दोन शब्दांत पुल्लिङ्गत्व व स्त्रीलिङ्गत्व यांखेरीज दुसऱ्या कोणत्याच प्रकारचा फरक नाहीं—म्हणजे एकेश्वरी ‘ ब्राह्मण ’ शब्द पुल्लिङ्ग असून ‘ वत्सा ’ हा शब्द स्त्रीलिङ्ग आहे, व दुसरें टिकाणी ‘ ब्राह्मणी ’ हा शब्द स्त्रीलिङ्ग असून ‘ वत्स ’ हा शब्द पुल्लिङ्ग आहे आणि म्हणून दोहोंत केवळ लिङ्गाचाच फरक आहे (अशा टिकाणी एकशेष होण्याची अपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः ॥ १०६ ॥

“ सूत्रात सांगितलेलें कार्य प्रधान व अप्रधान या दोहोंस सारखेंच लागू पडणांर असल्यास, ते कार्य (अप्रधानास न होतां) प्रधानास होतें. ”

(‘ ब्राह्मणवत्सा ’ व ‘ ब्राह्मणीवत्सा ’ या उत्तरपदार्थप्रधान पद्यांतःपुरुषसमासांत ‘ वत्स ’ व ‘ वत्सा ’ हे प्रधान असून ‘ ब्राह्मण ’ व ‘ ब्राह्मणी ’ हे अप्रधान आहेत, कारण ते जन्यजनकभावस्वरूपसंबंधानें ‘ वत्सा ’ व ‘ वत्स ’ या शब्दांत विद्ये-पणरूपानें अन्वित होतात. म्हणून ही परिभाषा असल्यामुळे, ‘ पुमान् स्त्रिया ’ या सूत्रानें सांगितलेलें एकशेषरूपी कार्य ‘ ब्राह्मण ’ व ‘ ब्राह्मणी ’ या अप्रधानांचे टिकाणी होऊं शकत नाहीं आणि त्यामुळे ‘ ब्राह्मणीवत्सश्च ब्राह्मणवत्सा च ’ यांचा ‘ ब्राह्मणवत्सा ’ असा एकशेष होऊं शकत नाहीं. ‘ ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणवत्सा च ’ असें जर समासाचे अवयव असते तर ‘ ब्राह्मणवत्सा ’ असा एकशेष होऊं शकला असता.)

तेन प्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्ताप्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वकृतविशेषस्यापि सत्त्वेन न दोषः ।

वरील उदाहरणांत केवळ ' प्रधान ' शब्दांत स्त्रीत्व व पुंस्त्व हा फरक नसून अप्रधान शब्दांत देखील तसा फरक असल्यामुळें, एकशेष होऊं शकत नाहीं व कांहीं अडचण उपास्थित होत नाहीं.

स्पष्टा चेयं पुमान् स्त्रिया नपुंसकमनपुंसकेनेत्यनयोर्भाष्ये ॥ अन्तर-
द्वोपजीव्यादपि प्रधानं प्रबलमिति हेतुमति चेत्यत्र भाष्यकैयटयोः ॥ १०६ ॥

' पुमान् स्त्रिया ' १-२-६७ व ' नपुंसकमनपुंसकेन ' १-२-६९ या सूत्रांवरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे व ' हेतुमति च ' ३-१-२६ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं व तमेंच कैयटाने आपल्या धृतींत म्हटले आहे कीं अन्तरज्ञापेक्षां व तसेच उपजीव्यापेक्षां देखील प्रधान अधिक प्रबल असतें, (' पाचयति ओदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेन ' या वाक्यात ' यज्ञदत्तेन ' हा प्रयोज्यकर्ता आहे. तो अन्तरज्ञ व उपजीव्य आहे, कारण पचनक्रिया त्याचे शिवाय होऊं शकत नाहीं व ती सर्वस्वी त्याच्यावर अवलंबून आहे. तरी ' देवदत्तः ' हा प्रयोजककर्ता ' पाचयति ' या गिजन्तानें उक्त असल्यामुळें प्रधान ठरतो व प्रयोज्यकर्ता अनुक्त असल्यामुळें, अन्तरज्ञ व उपजीव्य असून देखील, अप्रधान ठरतो. म्हणून प्रयोजककृत्यांला उक्तेकर्तारि प्रथमा होऊन प्रयोज्यकृत्यांला, ' गतिबुद्धि ' सू० ५४० हें नियामकसूत्र असल्यामुळें कर्मत्व न होतां, अनुक्तेकर्तारितृतीया होते. ही परिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध आहे व तो लौकिकन्याय पुढे दिल्याप्रमाणें कैयटानें सांगितला आहे. ' यथा लोके बहुषु गच्छसु राजा गच्छतीति प्रधानं राजा श्यपदिश्यते । राजश्च प्राधान्यं तदर्थांनप्रवृत्तिनिवृत्तिवादन्येषाम् ।)

परिभाषा १०७

ननु स्वप्नादित्वप्रयुक्तो मातृशब्दस्य डीन्निषेधः परिच्छेत्तृवाचकमा-
तृशब्देऽपि स्थादत आह—

' न पदस्वस्त्रादिभ्यः ' सू० ३०८ या सूत्रानें सांगितलेला ' डीप् ' प्रत्ययाचा निषेध जमा जननीवाचक ' मातृ ' शब्दास लागतो तसाच तो निषेध ' परिच्छेत्ता ' - म्हणजे मोजणारा-या अर्थाच्या वाचक ' मातृ ' शब्दास देखील लागू पडण्याची आपत्ति येईल (व तो निषेध तसा ' मातृ ' शब्दास लागू पडण्यास ' ऋषेभ्यो डीप् ' सू० ३०६ या सूत्रान्वयें त्या शब्दाचें ' मात्री ' असं स्त्रीलिङ्गाचें दृष्टरूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टळवी) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बर्लायसी ॥ १०७ ॥

“ शब्दांच्या अर्थवाचकतामुन उपपन्न होणाऱ्या यौगिक अर्थांपैकी त्या पूर्ण शब्दा-
हून उत्पन्न होणारा स्वतंत्र रूढ अर्थ अधिक यथार्थ असा. ”

तेन शुद्धरूढस्य जननीवाचकस्यैव ग्रहणं न परिच्छेत्तृवाचकस्य ॥
योगजबोधे तद्गालिङ्गितशुद्धरूढिजोपस्थितिः प्रतिरन्विक्रान्ति ध्युत्पत्तिरेव
तद्वीजम् । रथकाराधिकरणन्यायमिदोऽयमर्थः ॥

ही परिभाषा अमर्यादागुळे (' न पटस्वखादिभ्यः ' या सूत्रातील ' स्वखा-
दिभ्यः ' यांत अन्तर्भूत अगळेदद्या ' मातृ ' शब्दानें) ' जननी ' या वेरुळ रूढ
अर्थाच्या वाचक ' मातृ ' शब्दाचें ग्रहण होतें; ' परिच्छेत्ता ' या यौगिक अर्थाच्या
वाचक ' मातृ ' शब्दाचें ग्रहण होऊं शकत नाही; कारण अर्थवाचक्या अर्थावाचक
उत्पन्न होणाऱ्या अर्थाची ज्याचा फाई. संवध नाही—ग्रहणजे जो अर्थवाचक्याहून मित्र
अर्थ आहे—व जो संपूर्ण शब्दावाचक स्वतंत्र उत्पन्न होणारा शुद्ध रूढ अर्थ आहे तो
(शब्द उच्चारताक्षणीय) प्रथम मनांत येतो, व अर्थवाचक्यामुन उत्पन्न होणाऱ्या अर्थाचा
बोध होऊं देण्यांत तो प्रतिबंधक होतो—ग्रहणजे तो अर्थवाचक्याचा बोध होऊं देत नाही.
(जननीवाचक ' मातृ ' शब्द ' मान पूतायाम् ' या धातूच ' तृच् ' प्रत्यय होऊन
व नकाराचा लोप होऊन सिद्ध होतो. ' मातृ ' ग्रहणजे मोजगारा हा शब्द ' मा माने ' या
धातूच ' तृच् ' प्रत्यय लागून सिद्ध होतो. जननीवाचक ' मातृ ' शब्द त्यांतील अर्थ-
वाचक्या अर्थाचा बोध करणारा नसून लोकान रूढ अमर्यादा ' जननी ' या अर्थाचा
वाचक आहे ' मातृ ' हा मोजगारा या अर्थाचा वाचक शब्द त्यांतील अर्थवाचक्या
अर्थाचा बोधक शब्द आहे—ग्रहणजे ' मा ' ग्रहणजे मोजगार व ' तृच् ' ग्रहणजे करणारा
या प्रत्ययग्रहणीच्या यौगिक अर्थाचा बोधक शब्द आहे. ' मातृ ' हा शब्द उच्चारल्यास
' जननी ' या रूढ अर्थाचाच पुरुषम बोध होतो, मोजगारा हा अर्थ मनांत येत नाही.
ग्रहण ' न पटस्वखादिभ्यः ' या सूत्रात मांगितल्या निषेध ' मातृ ' या जननीवाचक
रूढ अर्थ मांगणाऱ्या शब्दास लागू पडतो, मोजगारा असा यौगिक अर्थ मांग-
णाऱ्या ' मातृ ' शब्दास तो निषेध लागू पडत नाही, व त्यामुळे त्या शब्दाचा स्त्री.
वाचक ' डीप् ' प्रत्यय होऊन त्याचे ' मातृ ' अर्थ स्त्रीलिंगाचें रूप होतें. ' योग्य,
द्रष्टिर्बलीयसी ' या लौकिक) न्यायाच्या आधारावरच ही परिभाषा रचणी आहे व
रथाधिकरणन्यायान्वयें ही परिभाषा सिद्ध होते, (' वरंभु रथकार आश्रयति ' अती
धृति आहे व तिचा अर्थ असा आहे वी वर्षांकरतूत रथकारानें अग्न्याधान करतें जेथें
हा प्रश्न उपस्थित होतो की ' रथकार ' या शब्दाचा कोणता अर्थ द्यावा. ' रथ करे-
तीति रथकारः '—ग्रहणजे रथ करणारा असा या शब्दाचा यौगिक अर्थ आहे व ' रथ-
कार ' शब्दाने रथ करणाऱ्या प्रैवर्गिक पुरुषाचें प्रहण करतें असा पूर्वपक्ष आहे. परंतु
' रथकार ' या शब्दाचा रूढ अर्थ, याज्ञवल्क्य स्मृतींत मांगितल्याप्रमाणें, माहि-
त्यावाचक्या करणीचे ठायें उत्पन्न होणारा पुरुष असा आहे. क्षत्रियावाचक्या

स्त्रियेचे ठिकाणी उत्पन्न होणाऱ्या पुर्यास ' माहिष्य ' म्हणतात, व वैश्यापासून दूद्र-
स्त्रियेचे ठिकाणी उत्पन्न होणाऱ्या मुलीस ' करणी ' म्हणतात, व असा माहिष्यापा-
सून करणीचे ठिकाणी उत्पन्न होणारा पुरुष ' रथकार ' होय. म्हणून सिद्धान्तपक्ष
असा आहे कीं वरील धृतींत पठित असलेल्या ' रथकार ' शब्दानें रथ करणाऱ्या
त्रैवर्णिक पुर्यासचें ग्रहण न होतां रूढार्थनाचक रथकाराचेंच ग्रहण होतें. माधवकृत
जैमिनीयन्यायमालाविस्तर या ग्रन्थांत या न्यायाचें स्पष्टीकरण केलें आहे व तें असें
म्हटले आहे कीं ' आधाने धूयते । वर्षासु रथकार आदर्शति इति । तत्र रथं करोति
इति व्युत्पत्त्या त्रैवर्णिकी रथकारः इति चेत् । मैवम् । सङ्कीर्णजातिविशेषे रूढत्वात् ।
वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः । द्रावायां वैश्यादुत्पन्ना करणी । तस्यां करण्यां माहि-
ष्यादुत्पन्नो रथकारः । तथाच याज्ञवल्क्यः—माहिष्येण करण्यां तु रथकार प्रजायते '—
पहा आनंदाश्रम सारिजू पान ३१०. याच न्यायाच्या आधारावर प्रकृतपरिभाषा
रचली आहे.)

कश्चित्तु दीधीवेदीटामित्यत्रानया परिभाषया दीधीह्वेदीडोरेव
ग्रहणं न दीधीह्वेदीनामिति । नह्य । तथा स्मि दीवेधीवीटामित्येव
चदेदित्यन्ये ॥ १०७ ॥

एक वैयाकरण (प्रकृतपरिभाषेचा भिन्न रीतीने अर्थ करून—म्हणजे जेंथें
समुदायाचें ग्रहण होऊं शकतें तेंथें अवयवांचें ग्रहण न करिता समुदायाचें ग्रहण
करावें असा अर्थ करून—) असे म्हणतो कीं, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे ' दीधीवेदी-
टाम् ' सू २१९० या सूत्रानें ' दीधीह्व ' व ' वेदीह्व ' या (समुदायात्मक) धातूंचेंच
ग्रहण होऊं शकतें, ' दी, घी, वे ' व ' वी ' या (अवयवात्मक) धातूंचें ग्रहण करिता येत
नाहीं. इतर वैयाकरण म्हणतात कीं हें वरील म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण पाणिनीला
जर वर दिलेल्या चार धातूंचे सूत्रांत ग्रहण करणें अभिप्रेत असते तर (संदेह उत्पन्न
' न व्हावा म्हणून) ' दीवेधीवीटाम् ' असें त्याने सूत्र केलें असतें.

परिभाषा १०८

ननु वातायनार्थं गवाक्षेऽवडो वैकल्पिकत्वाद्गोक्षइत्याद्यपि स्यादत
आह—

(पदाच्या अर्थां ' गो ' शब्द असल्यास व त्याच्या लोच पुढें ' अच् '
आल्यास, ' गो ' यांतील ओकारचे जागीं, ' अवह् स्फोटायनस्य ' सू० ८८ या
सूत्रानें) विकल्पेंकरून ' अवह् ' असा आदेश होणें सांगितलें असल्यामुळे, ज्या-
प्रमाणें वानायन—म्हणजे सरोत्रा त्रिंवा विडकी—या अर्थाच्या वाचक ' गवाक्ष ' या

टिकाणी जया अत्रादेना होतो त्याचप्रमाणें (प्राच्यव्याख्ये-गृह्यते गार्हपा क्रिया
 ११ वैराणा होला या अर्थाच्या याच-) ' गौश ' या शब्दाचे टिकाणी र्थान्न अत्रादेना
 होण्याची आपत्ति येते. (कारण वरील दोन्ही उदाहरणांत ' गौश ' यांचाच सन्धि
 वरणें आहे व दोन्ही स्थानें ' गौ ' शब्द पदान्ती असून त्याच्या पुढें ' अ ' हा अक्षर
 आहे. म्हणून दोन्ही स्थानी अत्रादेना होऊन ' गौश ' असे रूप होण्याची आपत्ति
 येते. ती आपत्ति टळवी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात:—

व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते ॥ १०८ ॥

" (सूत्रांत पुढां देणें कार्ये विकल्पेंकरून करावे असें सांगितले असल्यास) कोठें
 कोठें व्यवस्थितविभाषेनें दर्शिले ते कार्ये घेले जातें-म्हणजे लक्ष्यानुसार कांहीं उदाह-
 रणांत तें कार्ये अवश्य घेतें जातें, कांहीं उदाहरणांत तें कार्ये सुटीच घेईं जस गाहीं,
 व कांहीं स्थलीं तें कार्ये विकल्पेंकरून घेले जाते "

(व्याख्यानैर्येते ' अवहृ स्तोत्रायनस्य ' या सूत्राच्या श्लोकांत ' कश्चित् मग्नी-
 र्थशा एव प्रवर्तते, कश्चित् न अवतीर्यशा एव, कश्चिदुभयविधेयं लक्ष्यानुसारेण व्यवस्थया
 प्रवृत्ता विभाषा व्यवस्थितविभाषा '—वहा द्वितीयावृत्ति यान् ४५—अती ' व्यवस्थितवि-
 भाषा ' या शब्दाची व्याख्या केली आहे. ही परिभाषा असल्यामुळे, ' गवश ' या
 स्थलीं निग्य अवहृ होतो, ' गौश: ' या स्थलीं अवहृ मुख्य होत नाही व ' एतः
 पदान्तादिति ' सू० ८६ या सूत्रावर्यें सन्धि होऊन ' गौश: ' असे रूप होतें. पण
 जेथें वातायन किंवा प्राच्यद्वा हा अर्थ विवक्षित नाही तेथें विकल्पेंकरून ' अवहृ '
 होऊन दोन्ही प्रकारची वैकल्पिक रूपें होतात. पण येथें अशा तःदेनें विभाषेची
 व्यवस्था करण्यास योग्यतें बाधन उपलब्ध आहे हा प्रश्न सदेवच उपस्थित होतो व
 त्या प्रभाषें उरव म्हणून ग्रन्थकार पुढील पंक्ति सांगतात.)

लक्ष्यानुसाराद्वयवस्था योष्या ॥

लक्ष्याकडे-म्हणजे भाषेनें जीं रूपें शुद्ध मानलीं आहेत त्यांच्याकडे-मजूर ठेऊन
 अशी विभाषेची व्यवस्था घेवली जाते हें जाणवें. (अन्वित्त्वैक्यमुक्त पुरा-म्हणजे
 लौकिकव्योगांत प्रचलित असलेलीं सर्व शब्दांचीं सर्व रूपें जगाच्या पूर्वापणें अवगत आहेत
 असा भाष्यकारासाक्षात् अलौकिक विद्वान् सर्वज्ञ पुरा-विभाषेची व्यवस्था लावून देईं
 वाक्यां म्हणून गौरवति असें म्हटलें आहे कीं " एतादशाव्यवस्थानिग्रयां लक्ष्यैक्यमुक्त-
 माय इति भाष्यकाराव्याख्यानतो निर्गमः कार्यः ' सारांश, व्याख्या नजोसमीर सर्व
 शुद्ध रूपें संवत्त होती अशा सर्वज्ञ भाष्यकारांच्या व्याख्यानानुसारच विभाषेची व्यवस्था
 लावली जाते. ' शास्त्रोक्तस्यतस्मान्मां ' ७-४-४१ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांचे
 व्यवस्थितविभाषेची उदाहरणे ' देवप्रतो गलं प्राद इति यांते च मदिधि: । मिथाने न
 विभाष्यते गवाश: भंतिनवतः ' या कारिकांत दिली आहेत. (१) ' नृश्विदोन्देशा '
 सू० ३०३८ या सूत्रानें, ' अ ' यांतून मिथ ' अ ' प्रत्यय लागला असता, त्याचे जमी

विकल्पकरून ' न ' असा आदेश होण सांगितले आहे पण ' देवघ्रात , भवघ्रात ' इत्यादि सज्ञावाचक शब्दाच जागी तकाराचा नकार मुळीच होत नाही जेथं सज्ञा विवक्षित नाही तशाच ठिकाणी ' घ्राण, घ्रात ' अशी वैकल्पिक रूपे होतात (२) तसेच ' गृ + अच् ' या स्थली ' सार्वधातुकार्धधातुकया ' सू० २१६८ या सूत्रानें ' गृ ' यातील ऋकाराम गुण होऊन ' गर् + अच् (अ) ' अशी स्थिति झाली असता, ' अचि विभाषा ' सू० २५४१ या सूत्रानें, अजादि प्रत्यय पुढें आल्यास, ' गृ ' धातूच्या रकाराचे जागी विकल्पकरून लकार होणें सांगितले आहे पण ' गल ' या प्राग्यङ्गवाचक ' गल ' शब्दात रकाराचे जागी लकार नित्य हातो, ' विप ' या अर्धाच्या वाचक ' गर ' शब्दात लकारादेश मुळीच होत नाही (३) विभाषा ग्रह ' सू० २९०५ या सूत्रानें ' ग्रह् ' धातूस ' ण ' व ' अच् ' प्रत्यय विकल्पकरून हाणें सांगितलें आहे पण मत्स्यादि जलचर हा अर्थ वाच्य असल्यास, ' ग्रह् ' धातूस ' ण ' प्रत्ययच होतो, ' अच् ' प्रत्यय होत नाही, व ' अत उपधाया ' सू० २२८२ या सूत्रानें उपधावृद्धि हाऊन ' ग्राह ' असेच रूप होतें पण सूर्यचन्द्रादि वाच्य असल्यास, ' ग्रह् ' धातूस केवळ ' अच ' प्रत्यय होतो, ' ण ' प्रत्यय होत नाही, व ' ग्रह ' असेच रूप होतें. (४) ' लक्षणदेवो क्रियाया ' सू० ३१०३ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनीं सदादयश्च बहुलम्, असें वार्तिक पठित केलें आहे व त्यामुळें ' सन् ' - म्हणजे शतृशानच्-विकल्पें करून होतो पण ' इति ' हें पद पुढें आल्यास, लटाचे जागी शतृशानच् मुळीच होत नाही म्हणून ' हन्तीति पलायत, वर्णतीति धावति ' असाच प्रयोग होतो. ' लट शतृशानचो ' सू० ३१०० या सूत्रात भाष्यकारांनीं ' नन्वोर्विभाषा ' या पूर्व सूत्रातून ' विभाषा ' या पदाची अनुवृत्ति केली आहे व ' लट शतृशानचो ' या सूत्रांत ' अप्रथमासमानाधिकरणे ' हें पद असण आवश्यक आहे कीं काय असा प्रश्न उपस्थित करून त्यांचें असें उत्तर दिलें आहे कीं ' घत्तय च । किं प्रयोजनम् । नित्यार्थम् । १ प्रथमासमानाधिकरणे नित्यौ शतृशानचो यथा स्याताम् । इ तर्हीदानीं विभाषा । प्रथमासमानाधिकरणे पचन् पचतीति पचमान पचते इति ' (५) ' गवाक्ष ' या उदाहरणामवधाने पूर्वी विवेचन केलेंच आहे व ' अवह स्पर्शाय नम्य ' या सूत्रान सांगितलेल्या विभाषेची भाष्यकारांनीं कशी स्पष्टरथा लावली हें सांगितलेंच आहे (६) ' शो तनूकरणे ' या धातूस निष्ठा नप्रत्यय लावण्य अमतां, ' आदय उपद्रोऽनिति ' सू० २३७० या सूत्रान ओकाराचें भाष्य होऊन ' शा+ण ' अशी स्थिति झाली असता, ' शाप्ठोऽरन्वतरस्याम् ' सू० ३००५ या सूत्रानें ' आ ' चे जागी विकल्पकरून इकारादेश होण सांगितलें आहे. परन् ' घत ' हा अर्थ विवक्षित असल्यास, तशा ठिकाणीं भाष्यकाराच जागी नित्य इकार होतो त्यामुळे ' शक्तिं घतम्, शिता प्राक्षण, शक्तिं घतम् ' अशीं रूप मिश्र हातात, या ठिकाणी विकल्पकरून भाष्य होत नाही म्हणूनच ' इपोरित्य घते शिष्यम् ' असें वचन पठित

केलें आहे. मारांश या विनैचनावरून कारिकेत सांगितलेल्या सहा उदाहरणांत भाष्यकारांनीं विभाषेची व्यवस्था कशी लावली आहे हे स्पष्ट होईल, व ही व्यवस्थित-विभाषा भाष्यकारांनीं इष्टरूपसिद्धीकारिताच केली आहे हें उघड आहे.)

शाच्छौरिति सूत्रे लटःशात्रित्यादिसूत्रेषु च भाष्ये स्पष्टा ॥ १०८ ॥

‘ शाच्छौरन्यतरम्याम् ’ ७-४-४१ व ‘ लट शतृशान्तौ ’ ३-२-१२४ इत्यादि सूत्रावरिल भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा १०९

विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान् ॥ १०९ ॥

“ जेथे एखादे सूत्र विधिपर व तसेच नियमपर लावता येत असेल तर तें सूत्र विधिपर लावणें हा बलवत्तर पक्ष आहे—म्हणजे जेथें शास्त्र असेल तेथे सूत्र निरामक न मानता विधायक मानून तशा रीतीनें त्या सूत्राचा अर्थ करणें हा योग्य पक्ष आहे ”

(‘ विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियम पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥’ अशी विधि, नियम, व परिसंग्रहा यांची भीमासहानी व्याख्या केली आहे. व्याकरणशास्त्रात ‘ नियम ’ शब्दानें ‘ तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या ’ अशी जी परिसंख्या सांगितली आहे तिचेंच ग्रहण केलें जातें भीमासहाच्या मते परिसंख्या दोपत्रयदुष्ट आहे—म्हणजे परिसंख्या मानण्यानें तीन दोष उद्भवतात—आणि म्हणून शक्य असल्यास, कोणतेंहि ध्रुतिवचन किंवा स्मृतिवचन परिसंख्या-वचन मानूं नये. ‘ ध्रुतार्थस्य परित्यागाद्ध्रुतार्थस्य कल्पनात् । प्राप्तस्य बाधदित्येवं परिसंख्या त्रिवृण्णा ॥’ असे परिसंख्येत तीन दोष लागून, भीमासक ‘ पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ’ हें परिपंखेचें उदाहरण देतात व त्या उदाहरणात जालीं सांगितल्याप्रमाणें तीन दोष दाखवितात — ‘ ध्रुतस्य पञ्चनखभक्षणस्य हानात्, अध्रुताऽपञ्चनखभक्षणनिवृत्ते. कल्पनात्, प्राप्तस्य चाऽपञ्चनखभक्षणबाधनात् इति । अस्मिन्न दोपत्रये दोपद्वय शब्द-निष्ठम् । प्राप्तबाधस्त्वर्थनिष्ठ इतिदिक् ।’ पहा अर्थसंग्रह विद्याविलास प्रेम काशीमध्ये छापलेली प्रत पान १५३ व १५४. एखादे सूत्र नियमपर मानल्यास, त्या सूत्रात वर दिलेले तीन दोष उत्पन्न होत असल्यामुळे तें सूत्र नियमपर न मानता विधिपर मानणें योग्य आहे हें आता ग्रन्थकार पुढील पंक्तीत सांगतात)

नियमे ह्यधुताया अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनसुक्तानुवाददोष
श्चेति व्याघ्रयाद्विधिरेवेति बोध्यम् ॥ यस्य हल इत्यत्र इजादे. सनुम् इत्यादौ
च भाष्ये स्पष्टयम् ॥ १०९ ॥

सूत्र नियमपर मानल्यास सूत्रातील शब्दांनी जो अर्थ सांगितला नाही पण (सूत्र करण्याच्या उद्देशावरून लक्ष दिले अन्वयाने) शब्दसामर्थ्याने जो अन्वयनिवृत्तिपर अर्थ निघतो तसा अर्थाची कल्पना करणे, व तसेच पूर्वी सांगितलेल्या विधिसूत्राचा अनुवाद करणे असे दोष उ द पद्य होताना म्हणून (हे दोष टाळण्याकरिता) सूत्र विधि पर मानण याने लाघव आहे (पद्यांशा सूत्राचा नियमपर अर्थ केल्यास (१) त्या सूत्रांत उच्चारलेल्या शब्दांचा जो वास्तविक अर्थ होतो त्याचा परित्याग करावा लागतो (२) सूत्रांत उच्चारलेल्या शब्दांनी जो निषेधात्मक अर्थ सांगितला नाही त्या अर्थाची कल्पना करावी लागते (३) व पूर्वी पठित असलेल्या विधिसूत्राचा नियमसूत्रांत अनुवाद करून विधिसूत्राने प्राप्त होणाऱ्या कार्याचा बाध करावा लागतो. मारारा ध्रुतहनि, अध्रुतरूपना व प्राप्तबाध असे तीन दोष, सूत्र नियमपर मानल्याने, उत्पन्न होत असल्यामुळे, सूत्र नियमपर न मानता विधिपर मानणे हे योग्य आहे, व धरील भीमासान्यायाच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली आहे आणि म्हणून ती युक्तिसिद्ध समजावी.) 'यस्य हल ' ६-४-४. व 'इजादे सनुम ' ८-४-३२ इत्यादि सूत्रांवरील भाष्यात ही परिभाषा सांगितली आहे ('हेतौ ' सू० ५६८ या सूत्रातील 'हेतु' शब्दाचा लोपात रुढ असलेला अर्थ-म्हणजे कारण, किंवा निमित्त, किंवा प्रयोजन-केल्यास तें सूत्र विधिपर ठरते, व त्या सूत्राचा अर्थ हेत्वर्थे तृतीया स्यात् ' असा होतो, पण 'हेतु' शब्दाच्या लौकिकार्थाचे प्रहण न करिता, 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' सू० २५७५ या सूत्रान्वये होणारा कृत्रिम अर्थ केल्यास-म्हणजे प्रयोजक कर्ता असा अर्थ केल्यास-'हेतौ' या सूत्राचा असा नियमपर अर्थ होईल की, हेतु-वाचक शब्दाहून जर तृतीया करणें असेल तर शिजन्तप्रवृत्तीच्या प्रयोजकरण्याहूनच ती तृतीया करावी प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे सूत्राचा विधिपर अर्थ करणे संभवत असताना नियमपर अर्थ करण योग्य नसल्यामुळे, 'हेतौ' या सूत्राचा, वर सांगितल्याप्रमाणे, नियमपर अर्थ न करिता विधिपर अर्थ करणेच श्रेयस्कर आहे. नियमपर अर्थ केल्यास अनिष्टापत्ति येईल हें उघड आहे 'यस्य हल' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी असा प्रश्न उपस्थित केला आहे की, हे सूत्र अतो लोप ' या सूत्रानंतर पठित केले असल्यामुळे, त्या सूत्राचे 'यस्य हल' हें सूत्र नियामक सूत्र मानावे किंवा स्वतंत्र विधायक सूत्र मानावे? 'यस्य हल' हें नियामकसूत्र मानल्यास, त्याचा असा अर्थ होईल की यकारापुढील अकाराचा 'अतो लोप' या सूत्राने पावलेला लोप ते-हाच करावा की जेव्हा तो यकार हलापुढे आहे. पण त्या सूत्राचा असा नियमपर अर्थ केल्यास, 'लोलूयिता, योयूयिता' इत्यादि स्थली, यकार हलापुढे नसून लकारापुढे असल्यामुळे, अकाराचा लोप होणार नाही व 'लोलूयेता, योयूयेता' इत्यादि अनिष्ट रूपे सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल ती आपत्ति टाळण्याकरिता भाष्यकारांनी 'यस्य हल' या सूत्रावरील भाष्यात प्रकृतपरिभाषा पठित केली आहे व म्हटल आहे की, जेथे सूत्राचा विधिपर अर्थ होऊ शकतो तेथे त्याचा नियमपर अर्थ करू नये, व अथ म्हणून भाष्यकारांनी

'यस्य हलः' हे स्वतंत्र विधायक सूत्र मानने आहे, व 'यस्य हलः' या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या 'य' नें 'यू' व 'अ' या संघानाचें ग्रहण वरून 'आदेः परस्य' या सूत्रानें केवळ यस्वराचा लोप केला आहे, व 'अतो णपः' सू० २१०८ या सूत्रानें अस्वराचा लोप करून इष्ट रूपाची सिद्धि देण्या आहे.)

परिभाषा ११०

नन्वाशंसायां भूतवच्चेत्यनेन लुट इव लङ्लिटोरप्यतिदेशः स्यादत आह—

'आशंसायां भूतवच' सू० २७९० या सूत्रांत, इच्छारूपी अर्थाचें अभिधान करणे असल्यास—ग्रहणजे जी इष्ट वस्तु अत्रून प्राप्त झाली नाही ती पुढें प्राप्त व्हावी अशी इच्छा प्रदर्शित करणें असल्यास—भूतकाल वाचक प्रत्यय देखील लावावा असे सांगितलें असल्यामुळे, जसा लुङ्चा अतिदेश होतो तसाच लङ् व लिट्चा अतिदेश होण्याची आपत्ति येते. (कारण 'भूते' या अधिपारांत लुङ्, लङ्, व लिट् हे तिन्ही लकार पठित आहेत व ज्याअर्थी 'भूतवत्' या अतिदेशानें भूतवाळाचे प्रत्यय देखील विकल्पेंकरून लावावे असे सांगितले आहे त्याअर्थी घगेल तिन्ही लकार भूतकालवाचक असल्यामुळे, तीन्ही लकारांचा विकल्पेंकरून प्रयोग करतां येईल व त्यामुळे 'देवश्चेन् वरिष्यति' या अर्थानप्ये जसा 'देवश्चेदवर्षात्' असा लुङ्चाचा प्रयोग करतां येतो त्याचप्रमाणें 'देवश्चेदवर्षत् व 'देवश्चेदवर्ष' असा लङ्चाचा व लिट्चाचा देखील प्रयोग करतां येईल. तसा प्रयोग होण्याची आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेशः ॥ ११० ॥

“सूत्रांत सामान्यार्थवाचक शब्दाचा उच्चार करून अतिदेशानें वार्य करणें सांगितलें असल्यास, तसा सामान्य अतिदेशानें विशेषाचा—ग्रहणजे विशेष धर्माचा—अतिदेश होत नसतो. ”

(अतिदेशा नाम इतरधर्मस्य इतररिमेन् प्रयोगाय आदेशाः' किंवा 'अन्यद्रव्य प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसंहतेः। अन्यत्र वार्यतः प्राप्तिरतिदेशाः स उच्यते॥' अर्था मीमांसकांनी अतिदेशाची व्याख्या केली आहे, व अतिदेश बहुधा शब्दास इवार्थक 'वति' प्रत्यय लावून सांगितला जातोः जसे, 'इष्वदिकः, स्थानिवदादेशः, भूतवत्' इत्यादि. 'आशंसायां भूतवच' या सूत्रांत सामान्यभूतकालवाचक 'भूत' या शब्दाचा उच्चार करून अतिदेश सांगितला आहे. 'लुङ्' सू. २२१८ या सूत्रान्वये होणारा लुङ् लकारच सामान्यभूतकालाचा वाचक आहे लङ् व लिट् हे लकार सामान्यभूतकालाचे वाचक

नसून विशेषभूतशालाचे वाचक आहेत. 'अनद्यतने लट्' सू० २२०७ या सूत्रान्वये लट् हा 'अनद्यतन' अशा विशेषभूतशालाचा वाचक असून, 'परोक्षे लिट्' सू० २१७१ या सूत्राने होणारा लिट् 'अनद्यतन परोक्ष' अशा विशेषभूतशालाचा वाचक आहे म्हणून प्रकृतस्थली सामान्यभूतशालाचाच 'भूत' असा शब्द उच्चारून 'भूतवच्' असा सामान्यातिदेश वेगळ्या अमल्यामुळे, त्या अतिदेशाने, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, लट्‌चा व लिट्‌चा प्रयोग करिता येत नाही, फेकळ सामान्यभूतशालाचाच लिट्‌चाच प्रयोग करिता येतो, आणि त्यामुळे 'देवश्रेष्ठवर्ष' किंवा 'देवश्रेष्ठवर्ष' असे प्रयोग 'देवश्रेष्ठवर्षियते' या अर्थांमध्ये करिता येत नाहीत)

सामान्योपस्थितिकाले नियमेन विशेषोपस्थापकस्वाम्यभूतभावोऽस्या योजम् । तेनानद्यतनभूतरूपे विशेषे विहितयोस्तयोर्नातिदेश ।

(सामान्यार्थवाचक शब्द उच्चारला असता, त्या शब्दापामून उत्पन्न होणाऱ्या सामान्यार्थाचा बोध हातेरेळी, विशेष अर्थाचा बोध होण्याच साधन नियमंकरून— म्हणजे नेहमी—विद्यमान असतेंच अस नाही (व त्यामुळे तसा सामान्यार्थवाचक शब्द फर्ती पडला असता विनापार्थाचा बोध होऊ शकत नाही. तुम्हास भेटण्याकरिता बाहेर कोणी आला आहे असें नीकरान सांगितल्यास, कोणी तरी मनुष्य भेटीस आला आहे असा बोध होतो, पण तो गृहस्थ कोण आहे व तो ब्राह्मण आहे की इतर जातीचा आहे इत्यादि विशेष अर्थाचा बोध होत नाही अमुक वेळीं अमुक गृहस्थ भेटीस येणार आहे अम जर पूर्वी टारल अमेल तरच तो विशेष गृहस्थ भेटीस आला असता असा बोध होऊ शकतो पण बहुधा सामान्यार्थवाचक शब्द उच्चारला असता विशेष अर्थाचा बोध होऊ शकत नाही, आणि कोणताहि शब्द उच्चारला असता त्या शब्दापामून उत्पन्न होणाऱ्या ज्या अर्थाचा सर्वांस प्रथम बोध होतो तोच त्या शब्दाचा अर्थ समजला पाहिजे) आणि याच न्यायाच्या आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली आहे (व ती युक्तिसिद्ध आहे) आणि ही परिभाषा अमल्यामुळे, 'अनद्यतन भूत' या विशेष अर्थांमध्ये होणाऱ्या लट् व लिट् या लकाराचा ('भूतवच्' असा सामान्य अतिदेश अमल्यामुळे प्रकृतस्थली) अतिदेश करिता येत नाही

इयमनित्या न ल्यपीति लिङ्गात् । तेन स्थानियत्सूत्रेण विशेषातिदेशोऽपि ॥ स्पष्ट चैतत्सर्वं स्थानियत्सूत्रे भाष्ये ॥ ११० ॥

प्रकृतपरिभाषा अनि य आहे याचें 'न ल्यपि' सू० ३३३५ हें सूत्र ज्ञापक आहे. (हलादि आर्धधातुक कित् किवा डित् प्रत्यय पुढे असल्यास, 'धुमात्वा' सू० २४६२ या सूत्राने निर्दिष्ट असलेल्या धातूच्या अकाराचे जागी ईकार होतो असे त्या सूत्राने सांगितले आहे तसा धातूच्या पुढे 'ल्यप्' प्रत्यय आल्यास त्या धातूच्या अकाराचे जागी ईकार होऊ नये म्हणून 'न ल्यपि' हें निषेधसूत्र वलें आहे पण 'ल्यप्' हा प्रत्यय तर कित् नाही आणि त्यामुळे, ल्यप् प्रत्यय पुढे आल्यास अना-

होतो व ' उरणपरः सू० ७० या सूत्राने इनारापुढे रकार, होऊन ' विरु+अ+ति= किरति ' असें रूप होतें. ' तित्स्वरितम् ' या सूत्राचा, ज्यांत त्कार इत् आहे अशा वर्णांचा इतर वर्णांचे जागीं आदेश झाला असतां तो अक्षररूपी वर्ण स्वरित होतो, असा अर्थ केल्यास, ' कृ ' यांतील ऋकाराचे जागीं त्कार आहे इत् ज्यांत असा ' इत्=इ ' आदेश झाला असल्यामुळे, ' कि ' यांतील इकार स्वरित होण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

प्रत्ययामप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणम् ॥ १११ ॥

“ सूत्रात जर एखादा असा शब्द उच्चारला असेल कीं जो प्रत्ययाचा व तसेंच प्रत्ययभिन्नाचा वाचक आहे तर तसा विद्यार्थी त्या शब्दानें प्रत्ययाचेच ग्रहण केलें जातें. ”

(' कृ ' यांतील ऋकाराचे जागीं ' इत् ' हा आदेश झाला आहे, प्रत्यय झाला नाहीं. ' तित्स्वरितम् ' या सूत्रांत असलेल्या, ' तित् ' या पदानें, प्रकृतपरिभाषे-प्रमाणें, त्कार आहे इत् ज्यांत असा प्रत्ययाचेच ग्रहण होतें, आदेशाचे ग्रहण होत नाहीं. म्हणून प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, ' किरति ' या स्थली ' कि ' यांतील इकारास स्वरितत्व होत नाहीं.)

इयं चाङ्गस्येति सूत्रे भाष्ये पठिता । वर्णग्रहणे च न प्रवर्तते इति तत्रैव कैयटे स्पष्टम् ।

' अङ्गस्य ' ६-४-१ या सूत्रावरिल भाष्यांत ही परिभाषा (वचनरूपानें) पठित केली आहे (व त्यामुळे ती प्राच्यिकांनीं नमस्की.) इति त्या भाष्याच्या वृत्तांत कैयटानें असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं जे सूत्रांत वर्णग्रहण केलें असेल तेथे ही परिभाषा लागू पडत नाहीं. (जसें, ' इको यणचि ' या सूत्रांत ' इकः ' हें पद उच्चारलें आहे व तें द इक्प्रत्ययाद्वारातील वर्णांचे-नगणे इ, उ, ऋ, ए या वर्णांचे-वाचक आहे. म्हणून ' इकः ' याचे जागीं प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाहीं. ती परिभाषा लावल्यास, ' इको यणचि ' या सूत्राचा असा अनिष्ट अर्थ होईल कीं इक्प्रत्ययाद्वारांतील प्रत्ययरूपी वर्णांपुढे ञच् आल्यास तशा वर्णांचे जागीं यणादेश करावा, व असा त्या सूत्राचा अर्थ केल्यास, ' अस्त्वपिणोः अपत्यम् इः, एः अयनम् ययनम् ' अशा स्थलींचे यणादेश होईल; वारण ' अ ' या प्रातिपदिकास ' अत इन् ' सू० १०९५ या सूत्रान्वयें अययार्थे इन् प्रत्यय लावला असतां, ' यरेति च ' सू० ३११ या सूत्रानें अकाराचा हाण होऊन, ' इ ' हा प्रत्ययच शिलक राहतो व तशा प्रत्ययरूपी वर्णांपुढे ' अयनम् ' यांतील अकार आला असल्यामुळे, ' इ+अयनम्=ययनम् ' असें यणादेश होऊन रूप होईल. पण ' दधि+अत्र ' किंवा ' मधु+अत्र ' या स्थलीं अन्य इकार व उकार प्रत्ययरूपी वर्ण नसल्यामुळे यणादेश होणार नाहीं व ' दध्यत्र, मध्वत्र ' अशीं इष्ट रूपें सिद्ध होऊं दाखणार नाहींत. तसेंच ' आहुणः ' सू० १९ या

सूत्राचा, प्रत्ययरूपी अवर्णापुढे अच् आल्यास गुणरूपी एकादेश होता असा अर्थ केल्यास, 'उपेन्द्रः, रमेशः' इत्यादि इष्ट रूपे सिद्ध होऊं शकणार नाहीत. त्याच-प्रमाणे 'अस्य च्वा' सू० २११८ या सूत्राचा, प्रत्ययरूपी अकारापुढे च्विप्रत्यय आल्यास त्या अकाराचे जागीं ईकार होता असा अर्थ केल्यास, 'शुक्लीभर्ति, कृष्णा-भवति' इत्यादि इष्ट रूपे सिद्ध होऊं शकणार नाहीत. म्हणूनच क्यटाने म्हटले आहे कीं 'वर्णग्रहणे एषा न प्रवर्तते.')

अत एव सनाशांसमिक्ष उः वले इत्यत्र सन्वलयोः प्रत्यययो-
ग्रहणम् ॥

ही परिभाषा असल्यामुळेच 'सनाशांसमिक्ष उः' सू० २१४८ च तसेच 'वले' सू० १०४० या सूत्रांनील 'सन्' व 'वल' या शब्दांनी 'मन्' व 'वल' प्रत्ययांचेच ग्रहण होतं. ('पण ममभर्ता' किंवा 'पणु दाने' व 'वल संवरणे' या धातूंच ग्रहण होत नाही.)

परे तु तित्स्वरितमिति सूत्रे एषा परिभाषा लक्ष्यसंस्काराय भाष्ये
कापि नाश्रितेति कैयटेनोक्तम् । अङ्गस्येति सूत्रे तत्प्रत्याख्यानायैषा भाष्य ए-
कदेशिनोक्ता । अत एव तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककृतोक्तम् ॥
उक्तसूत्रयोर्व्याख्यानाप्रत्यययोरेव ग्रहणमित्याहुः ॥ १११ ॥

इतर वैयाकरणांचे असे म्हणणे आहे कीं (- व 'परे तु' या शब्दांनी ही पंक्ति सुरु केली असल्यामुळे, हेंच ग्रन्थकाराचे मत आहे असे समजावे-) 'तित्स्वरितम्' ६-१-१८५ या सूत्रावरील भाष्याच्या टीपेत कैयटाने असे म्हटले आहे कीं भाष्य-कारांनी प्रकृतपरिभाषेचा इष्ट रूपे सिद्ध करण्याकरितां कोठेहि उपयोग केला नाही (आणि म्हणून जिचा इष्ट रूपे सिद्ध करण्याच कामा मुळीच उपयोग होऊं शकत नाही अशी ही निरूपयोगी परिभाषा मानण्याची जाहीच गरज नाही असे ते वैयाकरण म्हणतात. हें खरे कीं) 'अङ्गस्य' ६-४-१ या सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे, पण 'अङ्गस्य' या सूत्राचे फसे तरी प्रत्याख्यान करण्याकरितां, एकादेशांनी ती पठित केली आहे. (त्या भाष्यांत एकादेशाने असे म्हटले आहे की 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्य' - प० १४ - व प्रकृतपरिभाषा या दोन परिभाषांनी सर्व काम मागे शकत असल्यामुळे, 'अङ्गस्य' हे सूत्र अमण्याची कांही गरज नाही. पण मिद्वान्तपक्ष असा आहे की 'अङ्गस्य' या सूत्राचे प्रत्याख्यान केल्यास, 'निरुत्तम्, दुर्लभम्' इत्यादि अनेक इष्ट रूपे सिद्ध होऊं शकणार नाहीत, म्हणून 'अङ्गस्य' या सूत्राचे प्रत्याख्यान करणे योग्य नाही व ते सूत्र असणे आवश्यक आहे. मारांस सिद्धान्तांते प्रकृतपरिभाषा पठित केली नसल्यामुळे व ती मानल्याने इष्ट रूपे सिद्ध करण्यात कोणतीहि मदत होत नसल्यामुळे ती मानण्याची कांहीच गरज नाही. आणि मिद्वान्तपक्षाप्रमाणे) ही परिभाषा नसल्यामुळेच, 'तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्' असे वार्तिक

वार्तिककारानें पठित केले आहे. (जर ही परिभाषा वार्तिककारास मान्य असती तर त्याला वरील वार्तिक करण्याची कांहींच गरज नव्हती; कारण प्रकृतपरिभाषेन ' तिन्ववितम् ' या सूत्रांतील ' नित् ' या पदानें, ज्यांत तकार इत् आहे अशा प्रत्ययांचेंच—ग्रहणजे यत्, तव्यत् इत्यादि तित प्रत्ययांचेंच—ग्रहण झाले असतें, ही परिभाषा न मानल्यास, ' मनाशंसभिक्ष उः ' व ' वले ' इत्यादि सूत्रांतील ' मन् ' व ' वल् ' या शब्दांनीं ' सन् ' व ' वल् ' या प्रत्ययांचें ग्रहण न होतां ' मन् ' व ' वल् ' या धातूंचें ग्रहण होण्याची आपत्ति येईल—असे मीणि म्हटल्यास ग्रन्थकार म्हणतात कीं) वरील दोन सूत्रांत व्याख्यानाच्या आधारे ' मन् ' व ' वल् ' या प्रत्ययांचेंच ग्रहण करता येत. (भाष्यकारादिकांच्या व्याख्यानाचा आश्रय केल्यास, ' सन् ' व ' वल् ' हे वरील दोन सूत्रांत प्रत्ययांचेच वाचक आहेत असे स्पष्टपणें कळू शकत असल्यामुळे व अशा रीतीनें व्याख्यानाने काम भागूं शकत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषा मानण्याची कांहींच गरज नाही. दुसरे असें कीं ' अपृक्त एकाल् प्रत्यय. ' सू० २५० या सूत्रांत पाणिनीने ' प्रत्यय ' या शब्दाचें ग्रहण केलें असल्यामुळे, त्याला देखील ही परिभाषा मान्य नव्हती हें उघड आहे. त्याला ही परिभाषा मान्य असती तर त्यानें ' एकाल् अपृक्तः ' एवढेंच सूत्र केलें असतें व प्रकृतपरिभाषामुळे, ' एकाल् ' या पदानें एकाल् प्रत्ययांचेंच ग्रहण झालें असतें. साराश ही परिभाषा सूत्रकारास व वार्तिककारास मान्य नसल्यामुळे, व भाष्यकारांनीं इष्ट रूपें सिद्ध करण्यांत तिचा कोठेंहि उपयोग केला नसल्यामुळे—ग्रहणजे ही परिभाषा न मानल्यास अमुक इष्ट रूपें सिद्ध होऊं शकणार नाहीत असें कोठेंहि म्हटलें नसल्यामुळे—आणि ही परिभाषा सिद्धान्ताची उक्ति नसून एकदेशीची उक्ति असल्यामुळे, व व्याख्यानानें सर्व काम भागूं शकत असल्यामुळे, ही परिभाषा स्वीकाराई नाही असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

परिभाषा ११२

ननु विपराभ्यां जेतित्यात्मनेपदं परा सेना जयतीत्यर्थके पराजयति मेनेत्यत्र प्राप्नोतीत्यत आह—

' परा सेना जयति ' या अर्थांमध्ये प्रयोग केलेल्या ' परा जयति सेना ' या वाक्यांतील ' परा जयति ' या स्थली ' विपराभ्या जेः ' सू० २६८५ या सूत्रान्वये आत्मनेपद् प्रत्यय होण्याची आपत्ति येते (व ' पराजयते सेना ' असा विकृत वाक्य-प्रयोग होईल. ही आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात—

मद्वचरितामद्वचरितयोः सहचगितस्यैव ग्रहणम् ॥ ११२ ॥

“ जेथें मूर्तान्त एखादा शब्द इतर शब्दांबरोबर उच्चारण भगून तें एका धर्मानें इतर शब्दउच्चारणाचा शब्दाधीन मरदा आहे व दुसऱ्या धर्मानें त्या शब्दाधीन मरदा नाहीं तर अशा द्विधाणी त्या शब्दानें, शब्दउच्चारणाच्या शब्दानें जो धर्म आहे तो मरदाधर्मवाचक त्या शब्दानें, ग्रहण करावे. ”

(एखादा शब्द अनेकार्थवाचक असल्यास त्या शब्दाच्या कौणत्या अर्थांचे ग्रहण करावें या संबंधाची अर्थदरीनें माली दिलेली कारिका सोपित्वा आहे—‘ संयोगी विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यैवैव सन्निधिः । भाग्ये-सौधिनौ देतः कालो ध्वनिः मरदाद्यः । शब्दाधेरुपान्तरकंदं विशेषमूनिदेतः ॥’ ही कारिका समग्रानें शब्दप्रकाशाच्या द्वितीयोत्पत्त्यांत पठित्वा यत्न तिथें शब्दग्रहण विवेचन घेतलें आहे. या कारिकेत अनेकार्थवाचक शब्दाचा विरोध अर्थे निधित्वा कर्णनास उपयोगी पदधारा। जी अनेक निमित्ते सोपित्वा आहेत त्यांचीं ‘साहचर्यं’ हे एक निमित्त आहे. ‘साहचर्यं’ याचा अर्थ ‘सादृश्य’ असा आहे, व असे सादृश्य होतें शब्दानें समासधर्मसामुह्ये साहचर्येन, म्हणून प्रकृतपरिभाषेत ‘साहचरित’ या शब्दाचा मरदाधर्मवान् व ‘असहचरित’ या शब्दाचा विमरदाधर्मवान् असा अर्थ होतो. ‘विपराभ्यां जेः’ या मूर्तान्त ‘वि’ व ‘परा’ हे दोन शब्द ‘विपराभ्याम्’ या सामासिकशब्दानें एकरूप उच्चारणे आहेत व या दोन शब्दानें ‘उपसर्गात्’ हा समासधर्म आहे. कारण हे दोन्ही शब्द प्राशिरागांत पठित्वा आहेत व त्यांचा क्रियेची संबंध झाल्या असता ‘उपसर्गाः क्रियायोगे’ सू० २२ या सूत्रान्वये त्यांना उपसर्गात्प्राप्त होतें. पण ‘वि’ या शब्दाचा अर्थ ‘परी’ व ‘परा’ या शब्दाचा अर्थ ‘दुसरी’ असा केल्यास, ते दोन शब्द विमरदा उग्यात म्हणून त्यांचे द्विधाणी उपसर्गावस्थेची समानधर्म असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, ‘विपराभ्याम्’ या पदानें ‘वि’ व ‘परा’ या उपसर्गांचेच ग्रहण केले पाहिजे, ‘अभ्या’ या अर्थाच्या वाचक ‘परा’ शब्दाचे किंवा पक्षिवाचक ‘वि’ शब्दाचें ग्रहण करता येत नाहीं. ‘परा भेता जपति’ या अर्थासत्ये प्रयोग केल्या ‘परा जपति भेता’ या वाक्यांत ‘परा’ हा शब्द उपसर्ग नसून ‘अभ्या’ या अर्थाचे वाचक नें पद आहे. म्हणून ‘विपराभ्यां जेः’ हे सूत्र येथें लागू पडत नाहीं व त्यामुळे ‘ति’ धातूच्या भा मनेपुढे प्रकृत शब्द शकत नाहीं.)

तेन विशब्दसाहचर्यादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य ग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ॥ सहचरणं सहसर्गोरेवेति सहचरितशब्देन साहचर्यानुच्यते । समलक्षणावित्यादाद्यपि साहचर्यमेव नियामकम् । सहसर्गोरेव सहचरिपक्षा तयोरेव सहप्रयोग इत्युन्मर्गाद्यः ।

ही परिभाषा असल्यामुळे, ‘वि’ व ‘परा’ या दोन्ही उपसर्गावस्थेची समान धर्म असल्यामुळे (‘विपराभ्यां जेः’ या मूर्तान्त ‘वि’ या शब्दाबरोबर उच्चारण)

‘ परा ’ या शब्दाने ‘ परा ’ या उपसर्गाच्च ग्रहण करता येत असे त्या सूत्रावरील भाष्यात—१-३ १९-भाष्यकारांनी म्हटलें आहे. सारख्या स्वभावाचेंच लोक एकत्र आडळतात (व त्यांचा एकत्र सहवास घडतो व मैत्री जुळून येते. या लौकिकन्यायाच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली आहे व ती लौकिकन्यायसिद्ध समजावी) म्हणून या परिभाषेतील ‘ सहचरित ’ या शब्दाचा ‘ सादृश्यवान् ’ असा अर्थ होतो. ‘ रामलक्ष्मणौ ’ इत्यादि उदाहरणांत, ‘ राम ’ व ‘ लक्ष्मण ’ यांचे ठिकाणीं असणारा (दशरथपुत्रवरूपी) समानधर्म त्याचा अर्थ निश्चित करण्यात कारणभूत होतो (‘ राम ’ व ‘ लक्ष्मण ’ हे शब्द अनेकार्थवाचक आहेत. ‘ राम ’ पशुविशेषे स्थाजामदग्न्ये इत्याद्युधे । राघवे चाभिते श्वेते मनोज्ञेऽपि च वाच्यवत् । ’ असे ‘ राम ’ शब्दाचे विश्वकोशात अनेक अर्थ सांगितले आहेत तसेंच ‘ लक्ष्मण ’ शब्दाचे दशरथपुत्र लक्ष्मण, दुर्योधन पुत्र लक्ष्मण चागल्या लक्ष्मणांनी युक्त किंवा भाग्यशाली, व मारस पक्षी असे अनेक अर्थ आहेत व ‘ रामलक्ष्मणौ ’ या पदात राम व लक्ष्मण यांचा एकत्र उच्चार केला असल्यामुळे व त्याच्यात दशरथपुत्रत्वरूपी समानधर्म असल्यामुळे, ‘ राम ’ शब्दाने दशरथ रामाचेंच व ‘ लक्ष्मण ’ शब्दाने दशरथपुत्र लक्ष्मणाचेंच ग्रहण होतें) दुसरे अस की ज्यांचा धर्म समान आहे असेच शब्द एकत्र उच्चारले जातात व तशाच शब्दांचा (सूत्रात) एकत्र प्रयोग केला जातो असा सामान्य नियम आहे (आणि असा सामान्य नियम असल्यामुळेच, वर सांगितल्याप्रमाणें, ‘ विपराभ्याम् ’ यातील ‘ वि ’ व ‘ परा ’ या शब्दांनीं, उपसर्गात्वरूपी समानधर्म ज्याच्यामध्ये आहे अशा ‘ वि ’ व ‘ परा ’ या उपसर्गाचेंच ग्रहण होतें,)

ध्वनितं चेद् कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति सूत्रेण लक्षणादिद्योतकपरियोगे पञ्चमीमाशङ्क्य यद्यप्ययं परिदृष्टापचारो वर्जने चावर्जने च, अयं खल्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव कर्मप्रवचनीयस्तस्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हत्यन्यो वर्जनार्थाद्यथास्य गोः सहायेनार्थ इति गौरिवानीयते नाभ्यो न गर्दभ इत्युक्तम् । तेन हि सदृशानामेव प्रयोगे सहायभावो बोधितः ॥

‘ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ’ २-३-८ या सूत्रावरील भाष्यात वर जें सांगितलें आहे तें ध्वनित केलें आहे, आणि त्या भाष्यात ‘ पञ्चम्यपाङ्परिभिः ’ सू० ५९८ या सूत्रान्वयें लक्षणादि अर्थांच्या वाचक ‘ परि ’ या कर्मप्रवचनीयाच्या योगें पञ्चमो वा होऊं नये अशी शंका उपस्थित करून त्या शंकेच निरासन करितांना भाष्यकार असें म्हणतात की, तरी ‘ परि ’ हा शब्द एकाच अर्थांचा वाचक नसून (‘ अपपरी वर्जने ’ सू० ५९९ या सूत्रान्वयें) वर्जनाथांचा वाचक आहे व तसेंच (‘ लक्षणेर्धर्मात्प्यान भागवतीप्यासु प्रतिपर्यन्व. ’ सू० ५५२ या सूत्रान्वयें लक्षण, इत्थभूताप्यान, भाग, व धीप्सा या) ‘ वर्जन ’ या अर्थांशरीत हूनर अर्थांचा स्थीत्य वाचक आहे तरी, ‘ अप ’

हा शब्द एकच अर्थाचा—म्हणजे ' वर्जन ' या अर्थाचाच— वाचक कर्मप्रयत्ननीय आहे. म्हणून या ' अप ' शब्दाला वर्जनार्थवाचक ' परि ' शब्दाप्येरीज इतर कोणत्या अर्थांमध्ये असलेल्या ' परि ' शब्दाचे साहचर्य राहू शकते ? जसे या बेलाला जोड पाहिजे असे कोणी म्हटल्यास, बेलच आणला जातो, घोडा किंवा गाढव आणले जात नाही. (त्याचप्रमाणे वर्जनार्थवाचक ' अप ' या शब्दाचा वर्जनार्थवाचक ' परि ' हा शब्दच जोड होऊ शकतो. लक्षणादि अर्थांमध्ये असणारा ' परि ' हा शब्द त्याचा जोड होऊ शकत नाही. म्हणून ' अपपरी वर्जने ' या सूत्रांत असलेला ' परि ' हा शब्द वर्जनार्थवाचक मानला पाहिजे, आणि असा वर्जनार्थवाचक ' परि ' शब्दाच्या योगेच पञ्चमी होऊ शकते, ' लक्षणेर्धर्मभूतारत्यातभागवीप्सा ' या अर्थाच्या वाचक ' परि ' शब्दाच्या योगे पञ्चमी होऊ शकत नाही असा भावप्रकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) या भाष्यावरून हे देखील स्पष्ट होते की ज्यांचा धर्म समान आहे अशाच शब्दांचा सूत्रांत एकत्र प्रयोग केला जातो.

द्विस्त्रिश्चतुरिति सूत्रे साहचर्येणैव कृत्वोऽर्थस्य ग्रहणे सिद्धे कृत्वोऽर्थग्रहणादेपाऽनित्या । तेन दीधीवेवीटामित्यत्र धातुसाहचर्येऽप्यागमस्येदो ग्रहणमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११२ ॥

' द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ' सू० १५७ या सूत्रांत ' द्विस्, त्रिस् ' या (सुजन्त) शब्दांच्या साहचर्यामुळे, (प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे) कृत्वोऽर्थवाचक (सुजन्त ' चतुर् ' शब्दांचेच) ग्रहण होऊ शकत असून देखील, त्या सूत्रांत ' कृत्वोऽर्थे ' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य ठरते. ('द्वित्रिचतुर्ध्वः सुच्' सू० २०८६ या सूत्रान्वये, 'द्वि, त्रि,' व 'चतुर् ' या शब्दांना 'क्रियाभ्यावृत्तिगणन' या अर्थांमध्ये ' सुच् =न् ' प्रत्यय होत असतो, व ' चतुर् ' शब्दास ' सुच्=न् ' प्रत्यय लागला असता, ' शास्त्रस्य ' सू० २८० या सूत्राने सकाराचा लोप होऊन ' चतुर् ' असेच सुजन्त रूप राहते. ' चतुर् ' हा शब्द रकारान्त प्रातिपदिक आहे व तसेच सुजन्त अव्यय आहे. त्यामुळे ' द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ' असे सूत्र न करिता पाणिनीने ' द्विस्त्रिश्चतुरिति ' एवढेच जर सूत्र केले असते तर ' चतुर् ' या शब्दाने रकारान्त ' चतुर् ' या प्रातिपदिकाचे व तसेच ' चतुर् ' या सुजन्त अव्ययाचे देखील ग्रहण झाले असते; तसे न व्हावे व ' कृत्वः ' या अर्थाचा वाचक सुजन्त ' चतुर् ' या अव्ययाचेच ग्रहण झाले म्हणून वरील सूत्रांत ' कृत्वोऽर्थे ' या पदाचे पाणिनीने ग्रहण केले आहे—असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणजे बरोबर नाही; कारण द्विस् व त्रिस् या सुजन्त अव्ययांबरोबर ' चतुर् ' हा शब्द वरील सूत्रांत उच्चारला असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, ' चतुर् ' या रकारान्त प्रातिपदिकाचे ग्रहण न होता ' चतुर् ' या सुजन्त अव्ययाचेच ग्रहण झाले असते. असे असून देखील ज्याअर्थी वरील सूत्रांत ' कृत्वोऽर्थे ' हे पद घातले आहे त्याअर्थी हे सिद्ध होते की, प्रकृतपरिभाषा अनित्य आहे—म्हणजे कोठे कोठे

ज्याचा घर्म समान नाही अशा शब्दाचा देखील एकत्र प्रयोग किंवा उच्चार केला जातो. असे असल्यामुळे 'चतुर्' या शब्दानें सुजन्त 'चतुर्' या अव्ययाचेंच ग्रहण व्हावें म्हणून पाणिनीला वरील सूत्रात 'कृत्वोऽर्थे' हे पद घालवें लागले व अशा रीतीने ते पद प्रकृतपरिभाषेच्या अनित्यत्वाचें जापक ठरतें,) आणि ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळेच 'दीधीवेवीटाम्' सू० २१९० या सूत्रात 'दीधी' व 'वेवी' या धातूंचें साहचर्य असून देखील 'इट्' या शब्दाने (भ्वादिगणात पठित असलेल्या 'इट्' गती ' या धातूचे ग्रहण न होता) इडागमाचें ग्रहण केलें जातें. (जर ही परिभाषा नित्य असती तर 'इट्' शब्दानें 'इट्' धातूचेच ग्रहण करणें भाग पडलें असतं, व 'दीधीवेवीटाम्' हें गुणवृद्धीचा निषेध करणारे सूत्र असल्यामुळे, 'इट् + नि' अशा स्थितीत 'पुगन्तलधूपघस्य च' सू० २१८९ या सूत्रानें गुण होऊं शकत नसता, व 'पठति' असे इष्टरूप सिद्ध न होतां 'इटति' असें विकृत रूप झाले असतं.) या विषयासंबंधाने इतर ग्रन्थात विनूत चर्चा केली आहे.

परिभाषा ११३

नन्वस्थात्यनह प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेनेत्यत्र न स्यादङ्गस्य नपुंसकत्वाभावाद्गत आह—

'प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन' या उदाहरणात 'प्रियसक्थ्ना' यांतील अङ्ग नपुंसक असल्यामुळे, 'अस्थिदधि' सू० ३२२ या सूत्रानें होणारा अतङ् आदेश होऊं शकणार नाही. ('अस्थिदधि' या सूत्रांत 'नपुंसकस्य' हें पद 'नपुंसकस्य झलच' या पूर्वसूत्रातून अनुवृत्त होते व हें सूत्र अङ्गाधिकारात पठित असल्यामुळे, 'नपुंसकस्य' हें अनुवृत्त पद 'अङ्गस्य' या अधिकारसूत्रातील 'अङ्गस्य' या पदाचें विशेषण मानत्यास, 'अस्थिदधि' या सूत्राचा अर्थ असा होईल कीं अस्थ्यादिशब्दान्त नपुंसक लिंगी अङ्गाच्या पुढें तृतीयादिविभक्त्याचा अजादि प्रत्यय आल्यास, त्या अङ्गातील अन्य इकाराचें जागीं 'अनङ्=अन्' असा आदेश करावा, व तसा सूत्रार्थ केल्यास, 'प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन' या प्रयोगांतील 'प्रियसक्थ्ना' याचें अङ्ग नपुंसक नसून पुल्लिंगी अमन्य्यामुळे, त्या अङ्गातील अन्य इकाराचें जागीं अतङ्गादेश होणार नाही व 'प्रियसक्थ्ना' असें इष्टरूप सिद्ध होऊं शकणार नाही. तसेच रूप सिद्ध पदाचे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

श्रुतानुमितयो श्रुतसम्बन्धो बलवान् ॥ ११३ ॥

"जेथे सूत्रांत पठित किंवा अनुवृत्त असलेल्या विशेषणवाचक पदाचा सूत्रांत साक्षात् पठित असलेल्या पदानी संबंध होऊं शकतो व तसेच ज्या प्रकरणांत—म्हणजे

अधिकारांत तें सूत्र पठित आहे त्या प्रकरणातील पदाशी येतील मध्य होऊ शकतो तर तशा ठिकाणी त्या विशेषणवाचक पदाचा प्रकरणप्राप्तपदाशी संबध न करितां, सूत्रात साक्षात् पठित असलेल्या पदाशी मध्य-अन्वय-करण-म्हणजे तें विशेषणवाचक पद प्रकरणप्राप्त पदाचें विशेषण न मानता, सूत्रात साक्षात् पठित अमलेल्या पदाच विशेषण मानणें—हा पक्ष अधिप बघ्यान् आहे ”

(‘ अस्थिदधि ’ या सूत्रात ‘ नपुंसकस्य ’ ह पद पूर्वसूत्रातून अनुवृत्त होत व तें सूत्र अज्ञाधिकारात पठित आहे हें वर सांगितलच आहे ‘ नपुंसकस्य ’ ह अनुवृत्त विशेषणवाचक पद ‘ अस्थिदधि ’ या सूत्रात साक्षात् पठित अमलेल्या ‘ अस्थि, दधि, मक्खि, अक्षि ’ याचें विशेषण होऊ शकते व तमेंच अज्ञस्य ’ या अधिकारसूत्रांतिल ‘ अज्ञस्य ’ या प्रकरणप्राप्त पदाच देतील विशेषण हाऊ शकते परंतु प्रकृतपरिभाषा अमल्यामुळे, ‘ नपुंसकस्य ’ हें पद प्रकरणप्राप्त ‘ अज्ञस्य ’ या पदाचें विशेषण न मानता सूत्रात साक्षात् पठित अमलेल्या ‘ अस्थि, दधि ’ इत्यादि शब्दाचेंच विशेषण मानणें पाहिजे, व तसें मानळ म्हणजे ‘ अस्थिदधि ’ या सूत्राचा अर्थ असा होतो कीं, ज्या अज्ञाच्या अन्ती ‘ अस्थि, दधि ’ इत्यादि शब्दांपैकीं शब्द असून तो शब्द जर नपुंसकलिंगी अमेल तर तशा अज्ञाच्या-मग त अज्ञ नपुंसकलिंगी असो किंवा नसो-अन्यवर्णांचे-म्हणजे इकाराचे—जागीं अनडादेश करावा वरील अर्थावरून ह्स्पष्ट होत कीं अज्ञ नपुंसक असण्याची गरज नाही, मात्र अज्ञाच्या अन्ती असणारा ‘ अस्थि, दधि ’ शब्दापैकीं शब्द नपुंसकलिंगीच अमला पाहिजे तो भिन्न लिंगाचा शब्द अमल्यास त्याच्या अन्यवर्णांचे जागीं अनडादेश होऊ शकत नाही ‘ आद्यमहानजन किंकिना लिट्च ’ सू० ३१०१ या सूत्रान्वय आकाशान्त ‘ धा ’ धातूस ‘ कि ’ प्रत्यय होऊन व लिटान होणार कार्य होऊन ‘ दधि ’ हा शब्द पुलिगी होऊ शकतो म्हणून अज्ञाच्या अन्ती असणारा ‘ अस्थि दधि ’ इत्यादि शब्दांपैकीं शब्द नपुंसकलिंगी असला पाहिजे असें द्वाटलें आहे ‘ प्रियसक्ता द्राह्मणेन ’ या उदाहरणात ‘ प्रियसक्ता ’ हें पद जरी पुलिगी आहे तरी त्याच्या ‘ प्रियसक्थि ’ या अज्ञाच्या अन्तीं असणारा ‘ मक्खि ’ हा शब्द नपुंसकलिंगी असल्यामुळे, वर दिलेल्या अर्थाप्रमाणें, ‘ मक्खि ’ यातील अन्य इकाराचे जागीं ‘ अनड=अन् ’ आदेश होऊन व ‘ अहोपोऽन ’ सू० २३४ या सूत्रानें ‘ अन् ’ यातील अकाराचा लोप होऊन ‘ प्रियसक्ता ’ असें इष्टरूप सिद्ध होतें व ‘ प्रियसक्ता द्राह्मणेन ’ हा प्रयोग शुद्ध ठरता येथें चें विवेचन केले आहे तेच आता प्रत्यकार पुढील पर्वात थोडक्यात सांगतात.)

श्रुतेनैव सम्यन्धो नानुमितेन प्रकरणादिप्राप्तेनेत्यर्थ । प्रकरणादितः श्रुतेर्बलवत्यादिति भाव । एवं च तत्र लिङ्गभस्यादीनामेव विशेषण नाङ्गस्य ।

‘ श्रुतेनैव ’—म्हणजे सूत्रात साक्षात् पठित अमलेल्या शब्दाशीच-संबध करावा, ‘ अनुमित ’—म्हणजे प्रकरणादिप्राप्त-शब्दाशी मध्य-अन्वय-करू नये, कारण ‘ श्रुत-

म्हणजे साक्षात् पठित—ह प्रकरणादिकापेक्षा बलवत्तर असत (' धृतिलिङ्गवाक्य प्रकरणस्थानममाख्याना पारदौर्बल्यमर्थविप्रकरणात् ' हा प्रसिद्ध मीमांसा न्याय आहे, व त्याचा अर्थ असा आहे की ' धृति, लिङ्, वाक्य, प्रकरण, स्थान, व समाख्या ' या प्रमाणां पैकीं पृढचे पुढचे प्रमाण पूर्वपूर्वप्रमाणाच्या मानाने दुर्बल असत, कारण पूर्वपूर्वप्रमाणाने लेंकर अर्थयाच होत अमून उत्तरोत्तरप्रमाणाने अर्थबोध होण्यास विलंब लागतो या न्यायाच्या आधारावरच प्रकृतपरिभाषा रचली आहे, आणि म्हणून ती युक्तिसिद्ध समजावी वरील मीमांसान्याय दखील लौकिक व्यवहाराच्या आधारावरच रचला आहे म्हणून प्रकृतपरिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध दखाल मानता येते) अमान्याय असल्यामुळे (अस्थिदधि ' या सूत्रात अनुवृत्त अयल्ल) ' नपुसकस्य ' हे पद (सूत्रात साक्षात् पठित असलेल्या) ' अस्थि, दधि ' या शब्दांचे विशेषण होत ' अङ्गस्य ' या (प्रकरणप्राप्त) पदांचे विशेषण हात नाही

शिशीलुग्नुम्निधिषु तु गृह्यमाणस्याभावात् प्रकरणप्राप्ताङ्गस्यैव विशेषणम् ।

' शि, शी, व लुक् ' हे आदेश होण्याबद्दल सागणाया सूत्रात व तसेंच नुमविधायकसूत्रात ' नपुसकस्य ' हे पद ' अङ्गस्य ' या प्रकरणप्राप्तपदांचेच विशेषण होत, कारण त्या सब सूत्रात ' नपुसकस्य ' हे पद ज्याच विशेषण हाऊ शकेल असा शब्द साक्षात् पठित नाही. (' जशसो शि ' सू० ३१२ हे सूत्र ' जस् ' व ' शस् ' या प्रत्ययाच जागी ' शि '—म्हणजे इ—आदेश होतो हे सागणारे सूत्र आहे. ' शी ' प्रत्ययाच जागी ' शी '—म्हणजे इ—आदेश होतो असे सागणारे ' नपुसकाच्च ' सू० ३१० हे सूत्र आहे. ' सु ' व ' अम् ' या प्रत्ययांचा ' लुक् ' होता हे सागणारे ' स्वमार्गनपुसकात् ' सू० ३१९ हे सूत्र आहे. ' नपुसकस्य श्लच ' सू० ३१४ हे नुमविधायकसूत्र आहे हीं सर्व सूत्रे अङ्गाधिकारप्रकरणात पठित आहेत या सर्व सूत्रांत ' नपुसकस्य ' हा विशेषणवाचक शब्द साक्षात् पठित किंवा अनुवृत्त आहे परंतु त्या सर्व सूत्रात असा काण्ताहि शब्द साक्षात् पठित नाही की ज्याच ' नपुसकस्य ' हा विशेषणवाचकशब्द विशेषण होऊ शकेल म्हणून विशेषणाला विशेष्याची आकांक्षा असल्यामुळे, ' नपुसकस्य ' हे पद ' अङ्गस्य ' या प्रकरणप्राप्तपदांचे विशेषण हात व ' नपुसकस्य अङ्गस्य ' असा अर्थ होतो.)

अत एव या नपुसकस्येति सूत्रे वा शाचिति न वृत्तम् । तत्र नपुसकग्रहणं हि गृह्यमाणस्य शान्तस्यैव नपुसकत्वे यथा स्याद्बहवो ददतो येषु तानि कुलानि बहुददतीत्यत्र मा भूद्बहू निददन्ति येषु ते बहुददन्त इत्यत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ स्पष्ट चेद् स्वमोर्नपुसकादित्यत्र भाष्ये ॥

ही पारभाषा असल्यामुळेच, ' वा शी ' असे सूत्र न करिता, ' वा नपुसकस्य ' सू० ४४४ असे सूत्र बेल आहे व त्या सूत्रात ' नपुसक ' हे पद

तमें करणें ' अर्धमात्रालाघवेन ' प० १३३ या न्यायाविरुद्ध होईल. परंतु प्रकरण प्राप्त असलेले पद त्या प्रकरणांत पठित असलेल्या सूत्रांत साक्षात् पठित आहे असं माननां येत नाहीं. हा भेद ध्यानात ठेवला म्हणजे प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ नीट लक्षांत येईल.)

केचित्त्वचो रहाभ्यां द्वे इत्यत्र ध्रुतेन रेफस्य निमित्तत्वेन यरन्तर्भायाद् जुमितं कार्यित्वं याध्यत इत्येतदुदाहरणमाहुः । तन्न । तक्रकौण्डिन्यन्यायेन सिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११३ ॥

क्रियेक चेयापरण (सीरदेव इत्यादि) ' अचो रहाभ्यां द्वे ' सू० ५९ हें सूत्र प्रकृतपरिभाषेचे उदाहरण होय असं म्हणतात व सांगतात कीं त्या सूत्रात रकार हा निमित्तरूपानें साक्षात् पठित असून, तो ' यर् ' प्रत्याहारांत अंतर्भूत असल्यामुळे, कार्यी या रूपानें केवळ अनुमित होतो आणि म्हणून त्याचें निमित्तत्व त्याच्या कार्यी त्वाचें बाधक ठरतें—म्हणजे तो रकार केवळ द्वित्वाचें निमित्त होतो व तो द्वित्वाच कार्यी होऊं शकत नाहीं—आणि त्यामुळे त्याला द्वित्व होऊं शकत नाहीं. (' अच पराभ्या रेफहकाराभ्या परस्य यरः द्वे वा स्तः ' असा ' अचो रहाभ्यां द्वे ' या सूत्राच अर्थ आहे. या सूत्रातील ' रहाभ्याम् ' या निमित्तवाचक पदांत रकाराचें निमित्तरूपानें साक्षात् ग्रहण केलें आहे—म्हणजे रकाररूपानें ग्रहण केलें आहे. त्या सूत्रात ' यरो ऽनुनासिके ' या पूर्वसूत्रांतून ' यरः ' हें पठ्यन्त पद अनुवृत्त आहे व ' यर् ' हा कार्यी स्वरूपानें निर्दिष्ट आहे—म्हणजे यरला द्वित्वकार्य होणें सांगितलें आहे. ' यर् ' प्रत्याहारांत रकार हा अंतर्भूत आहे हें खरें तरीपण जसा तो रकार निमित्तकोटींत साक्षात् रकाररूपानें निर्दिष्ट आहे तसा तो उद्देश्यकोटींत साक्षात् रकाररूपानें निर्दिष्ट नसून यरप्रत्याहारान्तर्गतस्वरूपसामान्यधर्मविशिष्ट—म्हणजे यरधर्मविशिष्ट—असा स्वरूपानें निर्दिष्ट आहे. साराश रकार हा निमित्तरूपानें साक्षात् पठित असून कार्यी या रूपानें अनुमित असल्यामुळे, तो कार्यी न ठरतां केवळ निमित्त ठरतो आणि म्हणून जमें यर-प्रत्याहारातील इतर वर्णाना द्वित्व होतें तसें त्याला द्वित्व होत नाहीं. जमें ' मद्रन्हदः ' या स्थलीं अकारापुढें इकार असून व त्यापुढें रकार असून देखील त्या रकाराला द्वित्व होत नाहीं, असें सीरदेव इत्यादि धियाकरणांचें म्हणणें आहे पण ग्रन्थकार म्हणतात कीं) हें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण तक्रकौण्डिन्यन्यायान्वयें रकार द्वित्वाचा कार्यी होऊं शकत नाहीं हें सिद्ध होतें (' सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम् तक्रं कौण्डिन्याय ' या स्थलीं तत्रदानानें दधिदानाचा बाध होतो व कौण्डिन्याय दही न मिळतां केवळ ताक मिळते हें मागें सांगितलेंच आहे. हा न्याय प्रकृतस्थलीं लावल्यास, सर्व यरांना द्वित्वाचें दान सांगितलें असल्यामुळे व रकाराला निमित्ताचें दान सांगितलें असल्यामुळे, त्याचे टिकणी निमित्तदानामुळे द्वित्वदानाचा बाध होतो असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा भावाय दिक्को. परंतु प० ५८ मध्यें ग्रन्थकारानें असें म्हटलें आहे

कीं ' तत्रज्ञौण्डिन्यन्यायोऽपि तद्वास्तवयोग्येऽचरितार्थविपर्ययो विशेषविपर्य एव ' आणि त्यामुळे वर व रकार यांचा विपर्ययोर्थात निर्वेदा नसून उद्देश्य फोटीत निर्वेदा असल्यामुळे, प्रकृतस्थलीं तत्रज्ञौण्डिन्यन्याय न लागू पडता माटरपरिवेगन्यय लागू पडतो— म्हणजे रकाराचे टिकाणी द्वित्वाचे निमित्तय सोपविले असल्यामुळे तो द्विपर्याय अनुभवू शकत नाही—असे कित्येक टीकाकारांचे म्हणणे आहे. सारांश 'अचे रहभ्या द्वे ' हे सूत्र प्रकृतपरिभाषेचे उदाहरण मानना येत नाही हे उघड आहे.) या विषयासंबंधाने इतर ग्रंथांत विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा ११४

ननु तत्पुरे तुल्यार्थ इति स्वर. परमेण कारकेण परमकारकेणेत्यादौ स्यात्तथा "गातिस्थाघुपाभ्यूय" इति लुक् पै शोषण इत्यनः कृतत्वात्परस्यापि स्यादत आह—

' परमेण कारकेण परमकारकेण ' असा ' परमकारकेण ' इत्यादि शब्दांचा समास केल्यास, ' तत्पुरे तुल्यार्थकृतीया ' सू० ३७३६ या सूत्राने पूर्वपदप्रकृतिस्वर होण्याची आपत्ति येते आणि तसेच ' पै शोषणे ' या धातूचे आत्व करून तुटाचे रूप करतेवेळीं ' गातिस्था ' सू० १२२३ या सूत्रान्वये सिचाचा लुक् होण्याची आपत्ति येते. (ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ ११४ ॥

" जर सूत्रात असा एखादा शब्द उच्चारला असेल कीं जो त्या शब्दाच्या मूळस्वरूपाचा घाचक आहे व तसेच दुसऱ्या एखाद्या शब्दात पाणिनीय सूत्रे लावून मूळ शब्दासारख्या तयार झालेल्या शब्दाचा देखील घाचक आहे तर तशा टिकाणी सूत्रात उच्चारलेल्या शब्दाने त्या शब्दाच्या लाक्षणिक रूपाचे ग्रहण न करता मूळ शब्दस्वरूपाचेच ग्रहण करावे. "

(' परमकारकेण ' या स्थलीं वास्तविक ' परमक्षासां कारकश्च परमकारक ' असा प्रथमातस्वरूप-म्हणजे कर्मधारय-समास होऊन ' परमकारक ' असा समासित शब्द तयार झाल्यावर स्थला कृतीयेच्या एकवचनाचा प्रत्यय लावून ' परमकारकेण ' असे रूप होते. हे खरे कीं ' परमेण कारकेण परमकारकेण ' असा देखील ' परमकारकेण ' या शब्दाचा समास होऊ शकतो, कारण ' विशेषण विशेष्यण बहुलम् ' सू० ७३६ या सूत्राने होणारा विशेषणसमास केवळ प्रथमान्त पदाचाच हातो असे नसून द्वितीयादन्त पदाचा देखील तसा समास होऊ शकतो. कियाने असे म्हणले आहे कीं ' विशेषणसमासां न प्रथमास्तानामेव भवत्यपि तु द्वितीयाद्यन्तानामपि ' पा एवशा

वरून ' परमेण कारकेण परमकारकेण ' हा तृतीया तत्पुरुष मानला जाऊ शकत नाही. तृतीया तत्पुरुष तोच होय कीं जो 'तृतीया' या अधिकारांत जीं सूत्रे पठित आहेत त्यांचीं कोणत्या तरी सूत्रांनीं झाला आहे, व तीं सूत्रें ६९२-६९७ हीं होत त्या सूत्रांपैकीं कोणत्याहि सूत्राच्या वक्षत ' परमेण कारकेण परमकारकेण ' हा समास येऊ शकत नसल्यामुळे, त्याला प्रतिपदोक्त तृतीयातत्पुरुषसमास मानता येत नाही 'परमेण कारकेण' असा तृतीयाविभक्तीचा त्या समासात उपयोग केव्हा अमल्यमुळें, तो केवळ लाक्षणिक तृतीयातत्पुरुष होय. म्हणून प्रकृतपरिभाषेवर्गां, ' तत्पुरुषे तुव्यार्थतृतीया ' या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या तृतीयातत्पुरुषसमासान, लाक्षणिक तृतीयातत्पुरुषाचें ग्रहण होत नसून, प्रतिपदोक्त तृतीयातत्पुरुषाचेंच ग्रहण होत असल्यामुळे, ' परमेण कारकेण परमकारकेण ' या स्थलीं पूर्वपदप्रकृतिपर होंऊं शकत नाही, व ' समासस्य ' सू० ३७३४ या सूत्रान्वये होणारा अन्तोदात्त स्वरच पूर्ण सामासिकशब्दाला होतो. तमेंच ' गातिस्थाघुषामुष्य ' सू० २२२३ या सूत्रात उच्चारलेला ' पा ' धातूनें, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, जो धातु धातुपादात ' पा ' असा रूपानें उच्चारला आहे तशाच प्रतिपदोक्त ' पा ' धातूचें ग्रहण करता येतें. ' पै ' धातूला ' भादेच उपदेशे ' सू० २३७० हे सूत्र लावल्यान आत्व होऊन जरी तो मूळ ' पा ' धातुपारला वनतो तरी तशा लाक्षणिक ' पा ' धातूचें, ' गातिस्था ' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या ' पा ' धातूनें, ग्रहण करता येत नाही. त्यामुळे ' पै ' धातूला लुप्त चें रूप करिताना सिचाचा लुक् न होता ' अपासीत् ' अमें इष्ट रूप सिद्ध होत)

लक्षण लाक्षणिकमुपचारात् ॥ तत्तद्विभक्तिविशेषाद्यनुवादेन विहितो हि समासादिः प्रतिपदोक्तस्तस्यैव ग्रहणं शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । द्वितीयो हि विलम्बोपस्थितिक । पै इत्यस्य पा इति रूप लक्षणानुसन्धानपूर्वकं विलम्बोपस्थितिक पितेस्तु तच्छीघ्रोपस्थितिकम् । इदमेव ह्येतत्परिभाषायोजम् ॥

(प्रकृतपरिभाषेन ' लक्षणप्रतिपदोक्तयो. ' या ठिकाणीं जो ' लक्षण ' शब्द घातला आहे त्या) ' लक्षण ' शब्दाचा अर्थ ' उपचारानें '—म्हणजे लक्षणावृत्तीनें—' लाक्षणिक ' असा होतो (वास्तविक ' लक्षण ' या शब्दाचा अर्थ ' सूत्र ' असा आहे व ' लक्षणेन समादिनम् '—म्हणजे सूत्र लावून तयार झालेले—असा ' लाक्षणिक ' शब्दाचा अर्थ आहे तरी पण अभेदोपचारानें ' लक्षण ' या शब्दाचा अर्थ ' लाक्षणिक ' असा होतो व तसा अर्थ केला म्हणजे ' लाक्षणिकप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ' असा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ होतो.) त्या त्या विशेषविभक्तीचा—म्हणजे द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी असा प्रकारचा—सूत्रात उच्चार करून जेथें तत्पुरुषसमास होण्याचें विधान केलें आहे तशा सूत्रांनीं होणाऱ्या प्रतिपदोक्त तत्पुरुषसमासाचेंच ' तत्पुरुषसमास ' या शब्दानें ग्रहण होत (म्हणून ' तत्पुरुषे तुव्यार्थतृतीया ' या

आपत्ति येईल. ती आपत्ति टळाची म्हणून वार्तिककारानें 'ओतश्चिप्रतिषेध' असें वार्तिक केलें आहे व त्या वार्तिकाचा अर्थ असा आहे कीं 'ओत्' हें प्रगृह्यसंज्ञाविधायकसूत्र च्विप्रत्ययान्त ओदन्त निपाताना लागत नाहीं व तशा निपाताना प्रगृह्यसंज्ञा होत नाहीं, आणि त्यामुळे तशा निपातांपुढे अच् आल्यास सन्धि होतो. 'ओत्' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनीं हे वार्तिक पठित करून त्याचें वर दिलेजें प्रयोजन सांगितलें आहे. पण भाष्यकार पुढे म्हणतात कीं असे वार्तिक असण्याची काहीं गरज नाहीं, कारण ज्या प्रयोजनाकरिता तें वार्तिक केलें आहे तें प्रयोजन प्रकृतपरिभाषेनें सिद्ध होऊ शकतें कारण च्विप्रत्ययान्त ओदन्त निपात मूळचे-म्हणजे प्रतिपदोक्त-ओदन्त निपात नसून, पाणिनीय सूत्रे लावल्यावर त्यांना ओदन्तत्व येत असते जसें 'अनद् अद्-अभवत्' येथें मूळ शब्द 'अदस्' आहे व 'ससजुपो रु.' सू० १६२, 'अतो रो रु.' सू० १६३ इत्यादि सूत्रांनीं कार्य केल्यावरच त्याला 'अदो' असें ओदन्तत्व प्राप्त होतें. म्हणून 'ओत्' या सूत्रानें, अशा लाक्षणिक च्विप्रत्ययान्त ओदन्त निपाताचें, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, ग्रहण करता येत नाहीं, व जे मूळचे ओदन्त निपात आहेत तशांचेच ग्रहण करता येतें व त्यामुळे 'अदो-अभवत्' असा प्रकृतिभाव न होता, 'अदो-अभवत्' असा सन्धि होतो. या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, 'ओत्' या सूत्रात 'ओ' या अलाचें ग्रहण केले असून देखील तशा ठिकाणीं भाष्यकारांनीं प्रकृतपरिभाषा लावली आहे आणि म्हणूनच 'इय च वर्णग्रहणेऽपि' असें ग्रन्थकारानें म्हटलें आहे)

यत्तु वर्णग्रहणे नैपादेच इत्यत्रोपदेशग्रहणादिति, तच्च तस्मिन्नेव सूत्रे शब्देन्दुशेखरे दूषितमिति तत एव द्रष्टव्यम् ॥

'आदेच उपदेशे' या सूत्रात 'उपदेशे' या पदाचें ग्रहण केले असल्यामुळे, ज्या सूत्रात केवळ अलाचें ग्रहण केले आहे तशा सूत्रांना प्रकृत परिभाषा लागू पडत नाहीं हें सिद्ध होतें असें जें (सीरदेवाचें) म्हणणें आहे तें 'आदेच' या सूत्रावरील शब्देन्दुशेखरात चूक आहे असें सिद्ध करून दाखविलें आहे, व तें त्या ग्रन्थातच पाहून घ्यावें. ('आदेच' या सूत्रानें 'ए, ऐ, ओ, औ' या वर्णांपुढें शिद्धिप्रत्यय आला असता त्याचे जागीं आकार होणे सांगितलें आहे सारांश या सूत्रात केवळ वर्णग्रहण केले आहे—म्हणजे वर्णाला कार्य होणे सांगितलें आहे. सीरदेवाचें असें म्हणणें आहे कीं, ज्या सूत्रात केवळ वर्ण ग्रहण केले आहे अशा सूत्रांना प्रकृतपरिभाषा लागू पडली असती तर 'आदेच उपदेशे' या सूत्रात 'उपदेशे' हें पद घालण्याची काहींच गरज नव्हती; कारण 'आदेच अदिति' एवढेंच जरी सूत्र केलें असतं तरी, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, धातुपाटात उपादेष्ट असलेल्या प्रतिपदान् एजन्त धातूनीं त्यांचेच ग्रहण झालें असें व लाक्षणिक एजन्त धातूचे-म्हणजे 'चि, मी, स्तु' इत्यादि धातूपुढें आर्धधातुप्रत्यय आला असता, 'सर्वधातुसार्धधातुकयो.' सू० २१६८ या

परिभाषा ११५

नन्वेवं देतो दोधातोश्च कृतान्वस्य घुसंज्ञा न स्यात्तथा मेड आत्वे प्रणिमातेत्यादौ नेर्गदनदेति णत्वं न स्यात्तथा गै इत्यस्यात्वे घुमास्थेतात्वं न स्यादत आह—

लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा-प. ११४—स्वोच्चारल्यास, 'देद्' व 'दो' धातु यांचे आत्व केल्यावर त्यांना घुसंज्ञा प्राप्त होणार नाही, तसेच 'मेद्' धातूचे आत्व केल्यावर 'नेर्गदनद' सू० २२८५ या सूत्रान्वये 'प्रणिमाता' इत्यादि स्थला णत्व होऊं शकणार नाही, व त्याचप्रमाणे 'गै' धातूचे आत्व केल्यावर 'घुमास्था' सू० २४६२ या सूत्रान्वये इत्वं होऊं शकणार नाही. ('आदेश' सू० २३७० या सूत्रान्वये 'देद्' व 'दो' या धातूंचे आत्व केल्यावर व त्यांचे 'दा' असे लाक्षणिक रूप झाल्यावर, 'दाधा ध्वदाप्' सू० २३७३ या सूत्रांत 'दा' व 'धा' या प्रतिपदोक्त धातूंना 'घु' संज्ञा होणे सांगितले असल्यामुळे, तथा लाक्षणिक 'दा' धातूम घुसंज्ञा होणार नाही व त्यामुळे 'घुमास्था' सू० २४६२ व 'स्थाध्वोरिद्य' सू० २३८९ इत्यादि सूत्रान्वये घुसंज्ञक धातूंना जे कार्ये होणे सांगितले आहे ते 'देद्' व 'दो' धातूंना होऊं शकणार नाही व त्या दोन धातूंची विकृत रूपे होण्याची आपत्ति येईल. तसेच 'आदेश' या सूत्राने, 'मेद्' धातूपुढे कृच्प्रत्यय आला असता, आत्व होऊन 'माता' असे रूप झाल्यावर त्याच्यामागे 'प्र' व 'नि' हे उपसर्ग आल्यास, 'नेर्गदनद' सू० २२८५ या सूत्रान्वये 'नि' यांतल नवारास णत्व होऊं शकणार नाही कारण 'नेर्गदनद' या सूत्रांत प्रतिपदोक्त 'मा' धातूचे ग्रहण केले असल्यामुळे, त्या प्रतिपदोक्त 'मा' धातूने, आत्व केल्यावर तयार झालेल्या 'मा' अशा 'मेद्' धातूच्या लाक्षणिक रूपाचे, ग्रहण होऊं शकणार नाही. त्याचप्रमाणे 'आदेश' या सूत्राने 'गै' धातूचे आत्व केल्यावर जसे 'घुमास्थागापा' सू० २४६२ या सूत्रान्वये प्रतिपदोक्त 'गा' धातूस इत्वं होतं तसे 'गै' च्या लाक्षणिक 'गा' रूपास होणार नाही. ही आपत्ति टळार्थी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात:—

गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः ॥ ११५ ॥

“ 'गा' धातूला, 'मा' धातूला व तसेच ज्या सूत्रांत 'दा' धातूचे ग्रहण केले आहे त्या सूत्रांला-म्हणजे 'दाधा ध्वदाप्' सू० २३७३ या सूत्रांला-लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा-प. ११४-लागू पडत नाही. (व त्याचप्रमाणे मुग्धियकरणपरिभाषा-प. ९१-व तसेच निरतुर्धकपरिभाषा-प. ८२-देखील लागू पडत नाहीत)

(ही परिभाषा प. ११४ चा अपवाद आहे. ही परिभाषा अमत्यामुळे, 'देद्' व 'दो' धातूंना आत्व केल्यावर तथा लाक्षणिक धातूंना देखील 'दाधा ध्वदाप्' या

सूत्रान्वये घुसंज्ञा प्राप्त होते व त्यामुळे घुसंज्ञाघातूना जी कार्ये होणें सांगितलीं आहेत तीं कार्ये या घातूना देखील होतात तसेंच ‘मा’ या प्रतिपदोक्त धातूनें, ‘मेद्’ धातूला आत्व केल्यावर तशा लाक्षणिक ‘मा’ धातूचें देखील, ग्रहण होतें, आणि तसेंच ‘गा’ या प्रतिपदोक्त धातूनें, ‘गै’ धातूला आत्व केल्यावर तशा लाक्षणिक ‘गा’ धातूचें देखील, ग्रहण होतें, आणि त्यामुळे इष्ट रूपें भिन्न होण्यांत काहीं अडचण येत नाहीं. या परिभाषेतील ‘गामादाग्रहणेऽपु’ या पदाचा ‘गामादाग्रहणं येषु सूत्रेषु’ असा बहुव्रीहिसमास करूं नये. तशा समास केल्यास, ‘गातिस्था’ सू० २२२३ या सूत्रांत ‘पा’ धातूचें ग्रहण केलें असल्यामुळे, त्या सूत्रास प्रकृतपरिभाषा लागून ‘पा’ धातूनें ‘पै’ धातूचें ग्रहण होण्याची आपत्ति येईल व ज्याप्रमाणें ‘पा’ धातूचें ‘अपात्’ असें लुटाचें रूप होतें तसेंच ‘पै’ धातूचें लुटाचें ‘अपासीत्’ असें इष्ट रूप न होता, ‘अपात्’ असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल. म्हणून ‘दाग्रहणं यस्मिन् सूत्रे तत् दाग्रहणम्’ असा प्रथम बहुव्रीहिसमास करावा. त्यायोगानें ‘दाघा च्चदाप्’ या सूत्रांत ‘दा’ व ‘धा’ या दोन्ही धातु निर्दिष्ट असल्यामुळे, ‘दाग्रहण’ या शब्दानें ‘दा’ व ‘धा’ या दोन्ही धातूचें ग्रहण होतें, व ‘धा’ धातूनें जसें प्रतिपदोक्त ‘धा’ धातूचें ग्रहण होतें तसेंच ‘घेद्’ धातूला आत्व केल्यावर तशा लाक्षणिक धातूचें देखील ग्रहण होतें. ‘दाग्रहणम्’ या शब्दाचा वर सांगितल्याप्रमाणें बहुव्रीहिसमास केल्यावर, ‘गा च मा च दाग्रहणं च तानि गामादाग्रहणानि’ असा द्वंद्वसमास करावा. असा समास केला म्हणजे ‘गाधातौ, माधातौ, दाघटितसूत्र च अविशेष.’—म्हणजे ‘तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषालुग्विचरणपरिभाषानिरनुबन्धरूपपरिभाषा. नोपतिष्ठन्ते’ असा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ होतो व या अर्थानुसारच या परिभाषेचें वर भाषांतर केलें आहे क्रियेक वैयाकरण ‘दाग्रहणम्’ या पदानें ‘दा दद्योः’ सू० ३०७७ या सूत्राचें ग्रहण करतात व त्या सूत्रांत ‘धा’ धातु पठित नसल्यामुळे, ‘दाग्रहणेऽप्यविशेष’ अशी वेगळी परिभाषा पठित करितात. पण ‘दाग्रहण’ या पदाचा वर जसा अर्थ केला आहे तसा केल्यानें अशी वेगळी परिभाषा मानण्याचें काहीं कारण राहत नाहीं, व प्रकृतपरिभाषेनें ‘दा’ व ‘धा’ या दोन्ही धातूचें ग्रहण होतें.)

अत्र च ज्ञापक द्वैयः पितृत्वम् । तद्ब्रह्मदायिवि सामान्यग्रहणार्थम् ।
अन्यथा लाक्षणिकत्वादेव विधौ तद्ग्रहणे सिद्धे किं नियत्रे सामान्यग्रहणा-
र्थेन पितृत्वेन, तेन चैकदेशानुमतिद्वारा सम्पूर्णपरिभाषा ज्ञाप्यते ॥

‘द्वैयं ज्ञापने’ (या शब्दादिगणार्ताळ) धातूला प्रकारानुबंध लावून तो धातु पितृ असा जो पठित केला आहे तें त्याचें पितृकरण प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक आहे. तें पितृत्व अशाकरिता केलें आहे की (‘दाघा च्चदाप्’ या सूत्रांत) ‘दाप्’ असें जें सामान्य उच्चारण केलें आहे त्यानें ‘द्वैय’ धातूचें देखील ग्रहण व्हावें. प्रकृतपरि-

भाषा नसती तर, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषेप्रमाणें, 'दा' या प्रतिपदोक्त धातूनें ('आदेच' या सूत्रानें आत्व करून प्रतिपदोक्त 'दा' धातूसारख्या होणाऱ्या लाक्षणिक) 'दैप्' धातूचें ग्रहण झालेंच नसतें, व 'दैप्' धातूचें ग्रहण न व्हावें म्हणून त्या धातूला पकारानुबंध लावून 'अदाप्' असा जो सामान्यनिषेध सांगितला आहे तसा निषेध सांगण्याची काहींच गरज नव्हती. ('दाप्' व 'दैप्' या दोन धातूंचें वास्तविक भिन्न स्वरूप आहे; एक आकारान्त असून दुसरा ऐकारान्त आहे. हें खरें कीं 'आदेच' या सूत्रानें 'दैप्' चें आत्व केल्यावर त्याचें 'दाप्' असें लाक्षणिक रूप होतें. पण लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषांन्वयें, 'दाप्' या प्रतिपदोक्त धातूनें, 'दाप्' असें लाक्षणिक स्वरूप प्राप्त होणाऱ्या 'दैप्' धातूचें ग्रहण झालेंच नसतें. परंतु प्रकृत परिभाषेप्रमाणें लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा 'दा' धातूम लागू पडत नसल्यामुळे, 'दाप्' धातूनें 'दैप्' धातूचें ग्रहण होतें तथापि 'दै' या धातूस पकारानुबंध न लावता 'दै' असा धातु धातुपाठात पठित केला असता तर 'दाप्' नें 'दैप्' चें ग्रहण होऊं शकलें नसतें, व त्यामुळे 'अदाप्' या पदानें केवळ 'दाप्' धातूचेंच ग्रहण झालें असतें व 'दै' धातूचें ग्रहण झालें नसतें. पण 'दाप्' व 'दैप्' या दोन्ही धातूंना धुसंज्ञा प्राप्त होणे इष्ट नसल्यामुळे, व 'दा' या प्रतिपदोक्त धातूनें प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें 'दाप्' व 'दै' या दोन्ही धातूंचे ग्रहण होऊं शकत असल्यामुळे, धुसंज्ञाविधायकसूत्रात त्यांचें ग्रहण होऊं नये म्हणून त्या सूत्रात 'अदाप्' असा सामान्यनिषेध सांगितला आहे, व त्या सामान्यनिषेधात 'दै' धातूचा अन्तर्भाव व्हावा म्हणून त्या धातूला पकारानुबंध लावला आहे आणि अशा रीतीनें त्याचें पित्वकरण प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक ठरतें.) अशा रीतीनें प्रकृतपरिभाषेचा एक अंश—म्हणजे 'दा' हा अंश—ज्ञापित झाला असल्यामुळे, त्या योगानें संपूर्ण परिभाषा ज्ञापित होते.

इयं च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानिरनुबन्धकपरिभाषालुग्विचरणपरिभाषाणां चाधिका । दाधाधिविति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥

'दाधा ध्वदाप्' १-१-२० या सूत्रावरील भाष्यात हें स्पष्ट सांगितलें आहे कीं प्रकृतपरिभाषा लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषेची, लुग्विचरणपरिभाषेची, व तसंच निरनुबन्धकपरिभाषेची वाच्य करणाऱी—म्हणजे अपवादामर—परिभाषा आहे (व त्यामुळे 'गा, मा, दा, ' व 'धा' या चार धातूंना त्या तीन परिभाषा लागू पडत नाहींत, आणि म्हणूनच 'दा' धातूनें 'देह' धातूचें, व लुग्विचरण 'दा' धातूचें, ग्रहण होतें.)

गातिस्थेति सूत्रे इणादेशात्प्रहणमेवेत्यत्र इति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११९ ॥

'गातिस्था' सू० २२३३ या सूत्रांत 'गा' या शब्दानें ('इणो गा लुटि' सू० २४०८ या सूत्रान्वयें) 'इण्' धातूच्या जगां लुट्कारान्त जो 'गा' असा

आदेश होतो त्याचच ग्रहण कराव अशी भाष्यकाराची इष्टि असल्यामुळे—म्हणजे असे भाष्यकारांनी सांगितले असल्यामुळे—' गातिस्था ' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या ' गा ' शब्दानें ' गै ' धातूचें ग्रहण होत नाहीं आणि म्हणून काहीं शेष उत्पन्न होत नाहीं (वास्तविक प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें ' गा ' धातूचें ' गै ' धातूचें ग्रहण होतें, व ' गातिस्था ' या सूत्रात ' गा ' असा प्रतिपदोक्त धातु असता तर त्या धातूचें ' गै ' धातूचें ग्रहण झालें असत पण भाष्यकारांनी अस म्हटलें आहे की ' गातिस्था ' या सूत्रात उच्चारलेला जो ' गा ' शब्द आहे तो ' गा ' या प्रतिपदोक्त धातूचा वाचक नसून ' इणो गा लुङि ' या सूत्रानें ' इण् ' धातूच्या जागीं लुङ्कारांत होणाऱ्या ' गा ' या आदेशाचा वाचक आहे, आणि भाष्यकारांचे म्हणणें प्रमाण मानलेंच पाहिजे म्हणून ' इण् ' च्या जागीं होणाऱ्या ' गा ' या आदेशानें ' गै ' धातूचें ग्रहण होऊ शकत नाहीं, व असें ग्रहण न टाणें प्रकृतपरिभाषेच्या विरुद्ध ज्ञात नाहीं अशी, वर सांगितल्याप्रमाणें, भाष्यकारांची इष्टि असल्यामुळे ' गै ' धातूचें किंवा ' गा ' धातूचें लुङाच रूप करिताना, सिचाचा लुक् न हाता ' अगासीत् अगासिष्टाम् अगासिपु ' अशीं रूपें हातात पण ' इण् ' धातूच लुटाचें रूप करिताना ' अगात्, अगाताम्, अगु ' अशीं रूपें होतात) या विषयासंबधानें इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा ११६

ननु वृद्ध्यादिसज्ञा समुदाये स्युरत आह—

(' वृद्धिरादैच् , अदेङ्गुण ' सू० १६ व १७ इत्यादि सूत्रान्वयें होणाऱ्या) ' वृद्धि ' इत्यादि सज्ञा समुदायाला होण्याची आपत्ति येते (' वृद्धिरादैच् , अदेङ्गुण ' इत्यादि सूत्रात ' आदैच् ' व ' अदेङ् ' असा उद्देश्यकोटींत निर्देश करून त्या उद्देश्याला अनुक्रमें वृद्धिमज्ञा व गुणसज्ञा होण सांगितलें असल्यामुळे, ' आदैच् '—म्हणजे ' आ, वे, औ '—या समुदायास वृद्धिमज्ञा व तसंच ' अदेङ् '—म्हणजे ' अ, ए, ओ '—या समुदायास गुणसज्ञा, प्राप्त झाल्ले व त्या समुदायातील प्रत्येक वर्णाम वृद्धिमज्ञा व गुणसज्ञा प्राप्त हाणार नाहीं तय न व्हावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

प्रत्येकं चाक्षयपरिसमाप्ति ॥ ११६ ॥

" (सूत्रात उद्देश्यकोटींत अनेक उद्देश्यांचा निर्देश केला असल्यास) प्रत्येक उद्देश्य विधेयाशीं अन्विष्ट करून वेगळीं वेगळीं चाक्षय करावी, "

(' वृद्धिरादैच् ' या सूत्रान आ व ऐच्—म्हणजे ऐ, औ या तीन वर्णांचा उद्देश्य कोटींत निर्देश केला असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, ' आ वृद्धिमज्ञः स्या '

ऐ वृद्धिसज्ञं स्यात्, औ वृद्धिसज्ञं स्यात् ' अशीं तीन भिन्न वाक्यें करावीं, व असें केल्यानें आ, ऐ, औ या प्रत्येमास वृद्धिसज्ञा प्राप्त होते व समुदायास तशी सज्ञा होण्याची आपत्ति टळते.)

देवदत्तादयो भोज्यन्तामित्यत्र भुजिवत् ॥ ११६ ॥

' देवदत्तादयो भोज्यन्ताम् ' या वाक्यात जसा देवदत्तादिकांपैकीं प्रत्येकाचा भोजनक्रियेशीं अन्वय होतो तसेंच या टिप्पणीं समजावें (' देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुभिश्चा भोज्यन्ताम् ' या लौकिकप्रयोगात जसा ' देवदत्त भोज्यताम्, यज्ञदत्त भोज्यताम्, विष्णुभिश्च भोज्यताम् ' असा अर्थ हातो त्याप्रमाणें जेथें सूत्रात अनेक उद्देश्यें उच्चारलीं असून एक विषय उच्चारलें आहे तेथें प्रत्येक उद्देश्याचा विधेयाशीं अन्वय करून भिन्न वाक्यें करावीं—म्हणजे सूत्रात सांगितलेलें कार्य प्रत्येक उद्देश्यास करावें सारास ही परिभाषा वरील लौकिकव्यवहाराच्या आधारावर रचली असून लौकिकन्यायसिद्ध आहे)

परिभाषा ११७

नन्वेव सयोगसज्ञासमाससज्ञाभ्यस्तसज्ञा अपि प्रत्येक स्युरत आह—

प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्ति ' हा मागील परिभाषा रवीकारल्यास सयोगसज्ञा, समाससज्ञा, व अभ्यस्तसज्ञा समुदायातील प्रत्येक घटकास प्राप्त होण्याची आपत्ति येते (' ह्रस्वोऽनन्तरा सयोग ' सू० ३० हें सयोगसज्ञा होण्याबद्दलचें सूत्र आहे व या सूत्रात ' अनन्तरा इल ' हें उद्देश्य असून या सूत्रानें अनेक अजव्यवहित ह्रस्वांना सयोगसज्ञा होण्यास सांगितलें आहे मागील परिभाषेप्रमाण, तशा ह्रस्वांपैकी प्रत्येक ह्रस्वास सयोगसज्ञा प्राप्त होण्याची आपत्ति येते तसेंच ' प्राक कञारात् समास ' सू० ६४८ या अधिकारात ' सह सुपा ' सू० ६४९ हें सूत्र पडले आहे व सुबन्त सुबन्तन सह समस्यते ' असा त्या सूत्राचा अर्थ होत असल्यामुळे, ज्या दीन सुबन्ताचा समास हाता त्या दोहोना मिळून समाससज्ञा प्राप्त हात मागील परिभाषा स्वाका रल्यास, समासातील प्रत्येक अवयवास समाससज्ञा प्राप्त होण्याची आपत्ति येत त्याचप्रमाण ' उभ अभ्यन्तम् ' सू० ४२६ हें अभ्यन्तभञ्जच सूत्र आहे. पद्याध्यायात जें द्वित्व प्रकरण सांगितलें आहे त्याच्या अन्वये द्विवचन केलें अमतां, पूर्वखण्ड व उत्तरखण्ड या दोहानाहि, मागील परिभाषेप्रमाणें अभ्यन्तसज्ञा प्राप्त होण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

कचिरसमुदायेऽपि ॥ ११७ ॥

कोट कोट (सूत्रात अनेक उद्देश्ये निर्दिष्ट असलीं तरी त्या सर्वांना एकच उद्देश्य समजून तसे) समुदायरूप उद्देश्य विधेयाशी अभिवक्त करून एकच वाक्य करावें. ”

गर्गा. शतं दण्डवन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीत्यादौ दण्डनयत् ॥ लक्ष्यानुरोधेन च व्यवस्था ॥ ११७ ॥

‘ गर्गाजवळून शंभर (निष्क) दंड वसूल करावा, राजाना पैशाशी काम आहे ’ इत्यादि स्थलीं जसा प्रत्येक गर्गापासून शंभर (निष्क) दंड वसूल न करिता गर्गसमुदायापासून तो दंड वसूल वेला जाती त्याचप्रमाणे येथें समजावें व (या दोन परस्परविरुद्ध परिभाषाचा) लक्ष्यानुसार उपयोग करावा—म्हणजे या दोन परिभाषांपैकी जेथे जी परिभाषा लावून इष्ट प्रयोजन सिद्ध होत असेल तेथे ती लावावी. (वरील लौकिकन्यायान्वये ‘ हलोऽनन्तरा. संयोग ’ या सूत्रात ‘ अनन्तराः ’ असा पर्युदास असल्यामुळे, व ‘ सह सुपा ’ या सूत्रात ‘ सह ’ या शब्दाचा निर्देश केला असल्यामुळे, आणि तमंच ‘ उभ अभ्यस्तम् ’ या सूत्रात ‘ उभे ’ हे पद घातलें असल्यामुळे, येथे समुदायाचे ठिकाणी अज्ञा होण्याची विवक्षा आहे हें लक्षात ठेवून या ठिकाणी मार्गील परिभाषा न लावता प्रकृतपरिभाषा लावावी. जेथे सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या उद्देश्यांपैकी प्रत्येकास कार्य होण्याची विवक्षा असेल तेथे मार्गील परिभाषा लावावी, आणि अशा रीतीनें प० ११६ व ११७ यांची लक्ष्यानुसार व्यवस्था लावावी. प्रकृतपरिभाषा देखील वर सांगितलेल्या लौकिकन्यायाच्या आधारावर रचली आहे आणि ती लौकिकन्यायमिद्ध आहे)

परिभाषा ११८

ननु यू स्याख्यावित्यत्र व्यक्तिपक्षे दीर्घनिर्देशादतण्येन ग्राहकसूत्रा-
प्राप्त्योदात्ताद्यन्यतमोच्चारणेऽन्यस्वरकस्य संज्ञा न स्यादत आह—

व्यक्तिपक्षे स्वीकारल्यास ‘ यू स्याख्यौ नदी ’ सू० २६६ या सूत्रांत दीर्घ ईकार व ऊकार याचा निर्देश केला असल्यामुळे, व दीर्घ ईकार व ऊकार हे अणुप्रत्याहारान्तर्गत घर्ण नसल्यामुळे, त्यांना ‘ अणुदित् सवर्णम् ’ सू० १४ हें ग्रहणकृशास्त्र त्याम् पडत नाही त्यामुळे उदात्तादि तीन स्वरांपैकी ज्या विशिष्ट स्वरात वरील सूत्रामध्ये ‘ यू ’ हा शब्द उच्चारला आहे त्याहून भिन्न स्वराचा दीर्घ ईकारान्त व ऊकारान्त नियमर्थास शब्द असल्यास त्याला नदीसंज्ञा प्राप्त होणार नाही. (‘ ईश्च ऊश्च यू ’ येथे ‘ यू ’ हें प्रथमेचें द्विवचन आहे. ‘ यू + औ ’ या स्थितीत ‘ प्रथमयोः पूर्वसवर्ण. ’ सू० १६४ या सूत्रानें पूर्वसवर्णदीर्घरूप एकादेश झाला आहे वास्तविक ‘ दीर्घाज्जसि च ’ सू० २३९ हें नियेधक सूत्र असल्यामुळे तथा एका.

देशे श्वावयास नको होता, पण येथें निषेधाभाव छान्दस आहे असें बालमनोरमेंत म्हटलें आहे. 'यू' हें प्रातिपदिक 'फियोऽन्त उदात्त' पिट् सू० १ या सूत्रान्वये उदात्त असून, 'औ' हा प्रथम्य 'अनुदात्तौ सुप्तिती' सू० ३७०९ या सूत्रान्वये अनुदात्त आहे व दोहोंचे जागीं होणारा एकदेश 'एकादेश उदात्तेनादात्त' सू० ३६५८ या सूत्रान्वये उदात्त होतो. त्यामुळे 'यू स्यात्त्वौ' या सूत्रातील 'यू' हा शब्द पाणिनीयस्वरप्रक्रियान्वये उदात्तस्वरात उच्चारला असल्यामुळे, उदात्तस्वराहून भिन्न स्वरात उच्चारलेल्या दीर्घ ईकारान्त व ऊकारान्त नित्यखीलिंग शब्दांम नदी संज्ञा प्राप्त व हांण्याची आपत्ति येते, कारण 'स्व रूप शब्दस्य' सू० २५ असें सूत्र असल्यामुळे भिन्न स्वरात उच्चारलेल्या शब्दांत फरक होतो व तथा स्वरात उच्चारलेल्या शब्दांत मूळस्वरात उच्चारलेल्या शब्दाचें ग्रहण होणार नाही हां जी शका ग्रन्थकारांनी उपस्थित केली आहे ती अष्टाध्यायी त्रिस्वरयुक्त पठित आहे हा सिद्धान्तपक्ष स्वीकारल्यास व तसेंच व्यक्तिपक्षाचा आश्रय केल्यासच उपपन्न होते. म्हणूनच ग्रन्थकारांनी या प नीत 'व्यक्तिपक्षे' असा शब्द घातला आहे. व्यक्तिपक्ष स्वीकारल्यास, दीर्घ ईकार किंवा ऊकार ज्या स्वरात उच्चारला आहे त्याहून भिन्न स्वरात उच्चारलेल्या ईकाराचा व ऊकाराचा तो वाचक होऊ शकत नाही 'अणुदित् सवर्णस्य' हें ग्रहण वशास्तु दीर्घ ईकारास व ऊकारास लागू पडत नाही, कारण अणुप्रत्याहारात ष्वस्व इकार व उकार निर्दिष्ट आहेत त्यामुळे ष्वस्व इकारां व उकारां जसें अतरादि प्रकारच्या इकाराचें व उकाराचें ग्रहणकशास्त्रान्वये ग्रहण होऊ शकतें तसें दीर्घ ईकारां व उकारां होऊ शकत नाही दीर्घ ईकार व ऊकार हे केवळ दीर्घ ईकार व उकार या जातीचेच वाचक आहेत परंतु जातिपक्ष स्वीकारल्यास, दीर्घ ईकारां व उकारां सर्व प्रकारच्या इकाराचें व उकाराचें ग्रहण होऊ शकतें व तो पक्ष मानल्यास, 'अणुदित् सवर्णस्य' या सूत्रांत केलेले अणुप्रत्याहाराचें ग्रहण व्यर्थ ठरतें म्हणूनच ग्रन्थकारांनी व्यक्तिपक्ष स्वीकारून वरील शका उपस्थित केली आहे. जातिपक्ष स्वीकारल्यास ती शका उपस्थित होऊच शकत नाही वर दाखविलेली आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.—

अभेदना गुणा ॥ ११८ ॥

“(गुणात होणाऱ्या फरकामुळ शब्दस्वरूप भिन्न होत नाही, कारण) गुणामुळ भेद उत्पन्न होत नसतो ”

(प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे 'यू. स्यात्त्वौ नदा' या सूत्रात 'यू' हा शब्द उदात्तस्वरात उच्चारला असला तरी त्या शब्दांनें भिन्न स्वरात उच्चारलेल्या दीर्घ ईकारान्त व ऊकारान्त नित्यखीलिंग शब्दांचें ग्रहण होतें)

असति यत्ने स्वरूपेणोच्चारितो गुणो न भेदको न विचक्षित इत्यर्थः ॥

यान न वरिती स्वरूपाने उच्चारणेला गुण त्या विशिष्ट गुणाने युक्त भवताच दादाचा वाच्य होतो असे समून भिन्न गुणांनी युक्त भवता त्या दादाच्या देखील वाचक होतो, व स्वरूपाने उच्चारणेला गुण विशेषित नमनो भवता या परिभाषेचा अर्थ आहे (या परिभाषेचा उच्चारणेला ' गुण ' या दादाने उदात्ताय, अनुदात्ताय, स्वरि-
ताय, अनुनासिकाय, व निरनुनासिकाय या पांच गुणांचे प्रहण होतें 'स्वरूपाने उच्चारित ' या पदाचा ' उदात्तादिक्रमोण उच्चारित , न तु उदात्तादिताद्वोच्चारणपूर्वक-
मुच्चारितः ' असा अर्थ समजावा. प्रायेक अच् तान् स्वरविधीं योग्यादिपका
स्वरांत उच्चारला जाऊं शकतो तथापि पाणिनीयस्वरप्रतियेप्रमाणे भवत्या जो स्वर
प्राप्त होत असेल त्या स्वरांने युक्त तो अच् सूत्रांत उच्चारला भवत्याय, स्वरूपत
प्राप्त भवता स्वरांने तो अच् उच्चारला आहे असे समजावे व भवता टिकाणीं तो
स्वरुपा प्राप्त स्वर विशिष्ट नमनो पण पाणिनीयस्वरप्रतियेप्रमाणे जेथे एखाद्या
भवत्या विशिष्ट प्रकारच्या स्वराची प्राप्ति होत समून देखील त्या भवत्या अमुकच
प्रकारचा भिन्न स्वर व्हावा असा सूत्रांत दादाने निर्देश केला असेल तर तसा
टिकाणीं यान वरून स्वर सांगितला आहे असे समजावे, व तसा दादोच्चारणपूर्वक
मुहाम सूत्रांत सांगितलेला स्वर विशिष्ट नमनो, आणि तसा स्वरांने युक्त भवता
असां भिन्नस्वरयुक्त त्या अचांचे प्रहण होऊं शकत नाहीं तमेंच सवं अच् व य्, व्, व्,
ल् हीं अन्त म्य व्यञ्जन अनुनासिक व निरनुनासिक असां उच्चारणीं जाऊं शकतात, व
कु, शु, ड, तु, पु या पांच यमांतील अन्य व्यञ्जन अनुनासिक आहे अनुनासिकाच्या
व निरनुनासिकाच्या जागीं स्थानिमादेशाने अमुकमें अनुनासिक व निरनुनासिक आदेश
होणे हें 'स्थानेऽन्तरतम ' सू० ३९ या सूत्रावये प्राप्त समून देखील, जेथे अनुनासिकाचे
जागीं निरनुनासिक आदेश व्हावा किंवा निरनुनासिकाचे जागीं अनुनासिक आदेश व्हावा
असे सूत्रांत दादोच्चारणपूर्वक सांगितले असेल तर तसा टिकाणीं यान वरून सांगित-
लेला विशिष्ट प्रकारचा गुण विशेषित आहे असे समजाव व तसा गुणविशिष्ट यगांने
भिन्नगुणविशिष्ट त्या यगांचे प्रहण होऊं शकत नाही असे या परिभाषेचे तात्पर्य
आहे)

अत्र च्यास्थिदधीत्यादान्दादेरदात्तस्थोच्चारणेन सिद्धे उदात्त-
प्रहणं शापकम् ॥

' अरिधधि ' इत्यादि सूत्रांत ' अन्द् ' इत्यादिकांचे उदात्तावृत्त उच्चा-
रण वेळ्याने काम भागान् भवती, पुन्हा त्या सूत्रांत, ' उदात्त ' हा जो शब्द उच्चा-
रला आहे तो प्रकृतपरिभाषेचा शापक आहे. (अष्टाध्यायी स्वरयुक्त पठित आहे असा
पक्ष स्वीकारला किंवा ती स्वररहित पठित आहे असा पक्ष स्वीकारला, तरी सूत्रांत
विशिष्टस्वरयुक्त शब्द उच्चारला भवत्याय, तसा स्वर विशिष्ट नमनो व तसा स्वर
दादोच्चारणपूर्वक उच्चारला भवत्यासच विशिष्ट नमनो असा निपम भवत्यामुळे,
पाणिनीय ' अरिधधि ' या सूत्रांत ' उदात्त ' हा शब्द मुहाम घाल्या सांगला

तसा नियम नसता तर 'अनड्' यांतील आद्य अकार उदात्तस्वरांत पठिन असल्यामुळे, किंवा अष्टाध्यायी स्वररहित पठित आहे असा पक्ष स्वीकारल्यास, तसा पठित केल्याने काम भागलें असते. पण पाणिनीला हें माहित होते कीं तशा रीतीने उच्चारलेला 'अनड्' यांतील उदात्तस्वर, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, विवक्षित समजला जाणार नाही व त्याला तर 'अनड्' नेहमी उदात्तच असणें इष्ट होतें. म्हणून त्याने 'अस्थिदधि' या सूत्रांत 'उदात्तः' या शब्दाचा उच्चार केला आहे, व अशा रीतीने यत्नपूर्वक उच्चारलेला तो शब्द प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.)

स्वरूपेणोच्चारित इत्युक्तेरनुदात्तादेरन्तोदात्तादित्युदात्तादिशब्दोच्चारणे विवक्षैव ।

'स्वरूपेणोच्चारितो गुणो न विवक्षितः' असा वर सांगितलेला नियम असल्यामुळे, ज्या ठिकाणी सूत्रांत 'अनुदात्तादे' अन्तोदात्तात्' इत्यादि विशिष्ट शब्दांचें उच्चारण केलें असेल तेथे गुण—म्हणजे स्वर—विवक्षित आहे असे समजावें. (अशा ठिकाणी विशेष यत्न करून 'अनुदात्तादेः' किंवा अन्तोदात्तात्' असा शब्द सूत्रांत मुद्दाम उच्चारला असल्यामुळे, स्वर विवक्षित आहे असें मानलें पाहिजे, आणि त्यामुळे 'अनुदात्तादेः' या पदानें 'उदात्तादेः' किंवा 'स्वरितादेः' अशा भिन्न स्वरांचें ग्रहण करतां येत नाही, आणि तसेंच 'अन्तोदात्तात्' या पदानें 'अनुदात्तान्तात्' अशा भिन्न स्वरांचें ग्रहण करतां येत नाही.)

उग्र ऊँ इत्यग्राननुनासिके एवोच्चारणीये यत्नाधिक्येनानुनासिकोच्चारणाद्विवक्षा वोच्या । पथिमध्यमुक्षामित्याग्नौ स्थान्यनुरूपतयानुनासिक एवोच्चारणीये निरनुनासिकोच्चारणात्तद्विवक्षा । एतदर्थमेवास्ति यत्न इत्युक्तम् ॥

'उग्रः' सू० १०६ व 'ऊँ' सू० १०७ या दोन सूत्रांपैकी 'ऊँ' या सूत्रांत निरनुनासिक उकाराचा उच्चार करणे प्राप्त असून देखील, अनुनासिक ऊँकाराचें मुद्दाम विशेष यत्न करून उच्चारण केलें असल्यामुळे, उकाराचे जागी अनुनासिक ऊँकाराचा आदेश द्यावा अशी विवक्षा आहे असें मानलें पाहिजे. (वास्तविक निरनुनासिक उकाराचे जागी 'स्थानेऽन्तरतमः' सू० ३९ या सूत्रान्वये स्थानिमददा—म्हणजे निरनुनासिक-उकाराचाच आदेश द्यावयास पाहिजे होता. असें असून देखील ज्याअर्थी पाणिनीनें सू० १०७ मध्ये अनुनासिक ऊँकार मुद्दाम उच्चारला आहे त्या अर्थी हे स्पष्ट होत कीं अशा स्थलीं अनुनासिक ऊँकाराचाच आदेश द्यावा, निरनुनासिक उकाराचा आदेश होऊं नये हे सांगण्याचा पाणिनीचा हेतु होता. त्यामुळे अशा ठिकाणी अनुनासिक ऊँकारानें निरनुनासिक उकाराचें ग्रहण करतां येत नाही व तसा आदेश उकाराचे जागी करतां येत नाही.) तसेंच 'पथिमध्यमुक्षामत्' सू० ३६५ या सूत्रांत स्थानीया अनु रूप अगा अनुनासिक आकाराचें उच्चारण करणें प्राप्त असून

देखील, विदोष घटन करून सूत्रांत मुद्दाम निरनुनासिक आकाराचे उच्चारण केलें असल्यामुळे, अशा ठिकाणीं निरनुनासिक गुण विवक्षित आहे असे मानलें पाहिजे. (पथिन्, मथिन् ऋभुक्षिन् या शब्दांपुढे ' सु ' हा विभक्तिप्रत्यय आल्यास त्यांच्या अन्त्यवर्णांचे जागी ' आ ' असा आदेश होतो हा वरील सूत्राचा अर्थ आहे या सूत्रांत सांगितलेले तीन्ही शब्द नकारान्त आहेत, व नकार अनुनासिक वर्ण असल्यामुळे, त्यांचे जागी होणारा आदेश, ' स्थानेऽन्तरतम. ' या सूत्रान्वये वास्तविक अनुनासिक आकार असला पाहिजे होता. असे असून देखील पाणिनीनें निरनुनासिक आकाराचे सूत्रांत मुद्दाम उच्चारण केलें असल्यामुळे हें स्पष्ट होते की, पाणिनीला निरनुनासिक आकाराचाच वरील शब्दातील अन्त्य नकाराचे जागी आदेश होणे इष्ट होतें. म्हणून अशा ठिकाणीं निरनुनासिक आकाराने अनुनासिक आकाराचे प्रदण करतं येत नाहीं व अनुनासिक आकारादेख करतं येत नाहीं.) याकृतिताच ' असति घन ' हे शब्द ' असति यत्ने स्वरूपेणोच्चारितो गुणो न भेदको न विवक्षित. ' या पंक्तीत घातले आहेत (व ते शब्द त्या पंक्तीत घातले असल्यामुळे हें स्पष्ट होते की सूत्रांत विहितस्वर-युक्त शब्द उच्चारला असल्यास तमा स्वर विवक्षित नसतो, व त्या स्वराचा सूत्रांत शब्दोच्चारणपूर्वक निर्देश केला असला तरच तो स्वर विवक्षित आहे असे मानता येत.)

न चैवमस्थ्यादीनां नख्विपयस्येत्याद्युदात्ततयान्त्यादेशस्यानङ् स्थान्यनुरूपेऽनुदात्त पचोच्चारणीये उदात्तोच्चारण विवक्षार्थं भविष्यतीति कथमस्य द्वापकत्वमिति वाच्यम् । परमास्थिशब्दादायन्तोदात्त उदात्त-गुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षार्या मानभावात् ॥

' नख्विपयस्यानिसन्तस्य ' फिद् सू० २६ या सूत्रान्वये इसन्त प्रातिपदिके वरील करून इतर सर्व नपुसकलिनी प्रातिपदिकास आद्युदात्तस्वर होत असल्यामुळे व ' अस्थिदधि ' या सूत्रांत सांगितलेली तीन्ही प्रातिपदिके नपुसकलिनी असल्यामुळे तीं आद्युदात्त आहेत, (व ' अनुदात्त पदमेकवर्जम् ' सू० ३६५० या सूत्रान्वये त्याचा अन्त्यस्वर अनुदात्त आहे) म्हणून त्या अन्त्यस्वराचे जागी होणारा ' अन्द् ' आदेश स्थानिसाहचर्यामुळे—म्हणजे ' स्थानेऽन्तरतम ' या सूत्रान्वये—अनुदात्त व्हाण्यास पाहिजे होता, असें जमून देखील ' अस्थिदधि ' या सूत्रांत ' उदात्त ' हा शब्द उच्चारला असल्यामुळे, ' अन्द् ' उदात्त असावा अशी विवक्षा आहे हे सिद्ध होतें. (आणि अशा रीतीनें ' उदात्त. ' हा शब्द धरितार्थ ठरत असल्यामुळे) तो शब्द प्रवृत्तपरिभाषेचा द्वापक मानता येत नाहीं—असें कोणी म्हटल्यास तें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण ' परमास्थि ' इत्यादि सामासिक शब्द (' समासस्य ' सू० ३७३४ या सूत्रान्वये) अन्तोदात्त होत असल्यामुळे, व अशा ठिकाणीं उदात्त इकाराचे जागी स्थानियाइत्याने उदात्त अन्तःशब्दाच पावत असल्यामुळे, ' अस्थिदधि ' या सूत्रांत अन्तःशब्द उदात्त

विवक्षित आहे असं मानण्यास कांहींच प्रमाण नाही. (सूत्रांत निर्दिष्ट असलेला एखादा शब्द एखाद्या परिभाषेचा ज्ञापक तेव्हांच मानतां येतो कीं जेव्हां, ती परिभाषा नमल्यास, तो शब्द व्यर्थ ठरतो व ती परिभाषा मानल्यानेंच त्या शब्दाला सार्थकता येते असें पूर्वी सांगितलेच आहे. ' अस्थिदधि ' या सूत्रांत उच्चारलेला ' उदात्तः ' हा शब्द असा आहे काय कीं ही परिभाषा मानल्यानेंच तो चरितार्थ ठरतो, नाहींतर व्यर्थ ठरतो? कित्येक वैयाकरण म्हणतात कीं ही परिभाषा नसली तरी तो शब्द इतर रीतीनें चरितार्थ ठरत असल्यामुळे या परिभाषेचा ज्ञापक ठरू शकत नाहीं, व आपले म्हणणे सिद्ध करण्याकरितां ते असें सांगतात कीं, ' अस्थि, दधि, सक्थि, व अक्षि ' हीं प्रातिपदिकें नपुंसक असल्यामुळे, ' नध्विषयस्य ' या सूत्रान्वये आद्युदात्त आहेत व त्यामुळे त्यांचा अन्वस्वर इकार हा ' अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ' या सूत्रान्वये अनुदात्त आहे. अशा अनुदात्त इकाराचे जागीं स्थानिमहस अनुदात्त अनटादेशाची प्राप्ति होते. परंतु उदात्त अनटादेश होणें इष्ट असल्यामुळे, ' अस्थिदधि ' या सूत्रांत पाणिनीला ' उदात्तः ' हा शब्द घालावा लागला, व अशा रीतीने, ही परिभाषा न मानली तरी, तो शब्द चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक होऊं शकत नाहीं. यावर ग्रन्थकार असें म्हणतात कीं ' अस्थि, दधि, सक्थि, अक्षि ' हे शब्द नेहमी आद्युदात्त असते तर मनील शंका कदाचिन् योग्य ठरली असती, पण ते शब्द नेहमीच उदात्त असतात असें नसून जेव्हां ते ममासाचे चरमावपव असतात तेव्हां ते ' ममासस्य ' या सूत्रान्वये अन्तोदात्त होतात—म्हणजे त्यांचा अन्व इकार उदात्त होतो—व तशा उदात्त इकाराचे जागीं स्थानिमहस उदात्तच अनटादेश पावतो. मग पुन्हां त्या सूत्रांत ' उदात्तः ' हा शब्द घालण्याची गरज काय होती? तो शब्द वाम्बविक व्यर्थ ठरू पाहतो. पण सूत्रांत शब्दोच्चारणपूर्वक स्वराचा निर्देश केला नसल्यास स्वर विवक्षित नसतो या अर्थाची प्रकृतपरिभाषा मानल्यासच तो शब्द चरितार्थ ठरतो, व अशा रीतीनें प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळेच तो शब्द चरितार्थ होत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.)

चतसर्थाद्युदात्तनिपातनं करिष्यते वधादेशे आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते पदादयोऽन्तोदात्ता निपात्यन्ते सहस्य स उदात्तो निपात्यत इत्यादिभाष्यं त्येकश्रुत्याष्टाध्यायीपाठे क्वचिदुदात्ताद्युच्चारणं विवक्षार्थमित्याशयेत । श्रुत्येण पाठ इति पक्षे तु ज्ञापकप्रदं भाष्यसिति कैयटादयः ॥

' चतम् ' हा शब्द निपातनानें आद्युदात्त करावा, ' वध् ' हा आदेश निपातनानें आद्युदात्त करावा, ' पद ' इत्यादि आदेश निपातनानें अन्तोदात्त करावे, ' सह ' चे टिकारणीं होणारा ' स ' हा आदेश निपातनानें उदात्त करावा असें जें भाष्यांत रवा रवा टिकारणीं सांगितले आहे तें, अष्टाध्यायी स्वररहित पठित आहे असा पक्ष स्वीकारल्यास, तशा टिकारणीं निपातन करून सांगितलेला तो तो स्वर विवक्षित आहे असें ज्ञापित करण्याच्या हंतूनें भाष्यकारांनीं तसें म्हटलें आहे असें ममजाचें. पण अष्टा-

ध्यायी स्वरयुक्त पठित आहे असा पक्ष स्वीकारल्यास ते भाष्य प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक समजावे—असें केयटादिकाच म्हणणे आहे ((१) ' चतेस्त्रन् ' उणादि सू० ७३६ या सूत्रानें ' चते वाचने ' या म्प्रदिगणानील ' चन् ' धातुम उणादि ' उरन् ' प्रत्यय होऊन ' चतुर ' असा शब्द होतो, न तो निवप्रत्ययान्त अमल्यामुळ, ' नित्यादिर्नित्यम् ' सू० ३६/६ या सूत्रान्वय आसुणात् हातो अशा शब्दापुढ ' शस् ' हा द्वितीयाविभाक्तीच्या बहुवचनाचा प्रत्यय आल्यास ' चतुर शसि ' सू० ३६/२ या सूत्रान्वय ' चतुर् ' शब्द अतोदात्त होतो स्त्रीवाचक ' चतुर् ' शब्दापुढ विभक्तिप्रत्यय आल्यास, ' त्रिचतुरो ' सू० २९/ या सूत्रानें ' चतुर् ' चे जागीं ' चतम् ' असा आदेश होता त्यामुळ तो आदेश स्थानिसाम्यान अतोदात्त होता ' चतम्+शस्=चतम्+अस् ' अशा स्थितींत ' इको यणचि ' सू ४७ या सूत्रान यणादेश होऊन, ' चतम्+अस्=चतम् ' अशी स्थिति झाली असता, ' उदात्तयोगो हलपूर्वात् सू० ३७२० या सूत्रान उदात्ताच्या जागी होणाऱ्या हलपूर्वक यणादेशापुढील शमादि विभक्तिप्रत्यय उदात्त होत असल्यामुळे, अम् ' या प्रत्ययातील अकार उदात्त हाऊन ' चतम् ' हा शब्द अतोदात्त होतो. तथा तो शब्द अतोदात्त न व्हावा व ' चतुर शसि ' या सूत्रानें प्राप्त हाणाऱ्या स्वराचा बाध व्हावा म्हणून ' चतमर्यासुदात्तनिपातन च ' अम वार्तिक ' त्रिचतुरो ७-२-२९ या सूत्रावरील भाष्यांत पठिन करून भाष्यकार म्हणतात ' चतमर्यासुदात्त निपातन कर्तव्यम् । कि प्रयोजनम् । चतम् पद । शसिस्वरा मा भून् इति ' या भाष्याचा अर्थ वरील विवेचनावरून स्पष्ट हाईल (२) ' हन् ' धातु धातुपाठांत अनुदात्त असा पठित आहे व ' अनुदात्ता हलन्तेषु धातवा द्वयधिक शतम् ' या करिंकेत तो धातु सगृहित केला आहे तो एकाच अमल्यामुळ, त्याच्यापुढें वजादि आर्धधातुक प्रत्यय आल्यास, ' एकाच उपदेशे ' सू० २२४६ या सूत्रानें तशा प्रत्ययाला इडागम हांत नाही ' हनो वध लिङि व ' लुङि च सू० २४३३ व २४३४ या सूत्रानें आशीर्लिङात व लुङात ' हन् ' चे जागीं ' वध् ' असा आदेश होतो तो वधादेश स्थानिसाम्यान अनुदात्त मानल्यास, त्याच्या पुढ येणाऱ्या यलादि आर्धधातुक प्रत्ययाना इडागम हाणार नाही व ' आवधिपीठ ' इत्यादि इष्ट रूपें सिद्ध होऊ शकणार नाहीत म्हणून ' वधादेशे आद्युत्तनिपातन करिष्यते ' अम ' स्थानिबदादेश ' १ १ १६ या सूत्रावरील भाष्यान भाष्यकारानीं म्हटलें आहे त्या भाष्यान भाष्यकार इह्विविधिश्र ' अम आशेषवातिक पठित करून त्याचा अर्थ असा सांगतात की ' इह्विविधेश । आवधिपीठ गणाच उपदेशऽनुदात्तात् इतीट्प्रतिषेध प्राप्नोति ' याचा अर्थ असा की ' हन् ' च नागा होणारा ' वध् ' हा आदेश स्थानिसाम्यानें अनुदात्त मान्यास ' एकाच उपदेशे ' या सूत्रान्वये त्याला इडागम होणार नाही व त्यामुळे ' आवधिपीठ ' इत्यादि इष्ट रूपें सिद्ध होऊ शकणार नाहीत अस सांगून पुढें समासन करितेवर्गी भाष्यकार अय म्हणतात की ' नैष दोष । आद्युदात्तनिपातन करिष्यते । स निपातनपर प्रकृति स्वरस्य बाधको भविष्यति ' याचा अर्थ असा की वातिकपरान वर ना दाप दाव

विला आहे तो दोष, 'वध्' हा आदेश निपातनांनं आद्युदात्त केल्या म्हणजे, टळतां येतो व तसा निपातनांनं केलेला स्वर, स्थानिसाम्यानें 'वध्' चे जागीं होणाऱ्या अनुदात्तस्वराचा, बाधक होईल, आणि अत्रा निपातनांनं 'वध्' चे अनुदात्तत्व नष्ट होऊन तो उदात्त झाल्यानें, 'एकाच उपदेशे' हें सूत्र त्याला लागू पडणार नाही व त्यामुळे त्याला इडागम होऊन लिटाची व लुटाची इष्ट रूपें सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येणार नाही. येथें हें लक्षांत ठेवावें कीं 'हनो वध लिटि' या सूत्रानें 'हन्' चे जागीं 'वध्' असा एकाच् आदेश होतो अमें गृहीत करून घरील भाष्य लिहिलें आहे. पण 'हन्' चे जागीं 'वध्' असा द्वयच्क आदेश होतो असें मानलें म्हणजे उदात्त निपातन करण्याची कांहींच गरज राहत नाही; कारण 'एकाच उपदेशे' हें इडागमनिषेधसूत्र एकाच् घातूलाच लागतें, 'वध' असा द्वयच्क आदेशाला लागू पडत नाही, व त्यामुळे इडागम होऊन इष्ट रूपें अत्रायासंच सिद्ध होऊं शकतात. 'हनो वध लिटि' २-४-५२ या सूत्रावरील भाष्यांत 'अथादन्तः । न दोषो भवति' असें 'वध' या आदेशासंबंधानें म्हटलें आहे. (३) 'पाद्' हा स्वाङ्गवाचक शब्द अमल्यामुळे, 'स्वाङ्गविटामदन्तानाम्' फिद् सू० २९ या सूत्रान्वये तो आद्युदात्त आहे. 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' सू० ९९० या सूत्रानें जेव्हा 'पाद्' चे जागीं 'पद्' असा आदेश होतो तेव्हां तो आदेश स्थानिसाम्यानें आद्युदात्त होतो. तो आद्युदात्त न होतां अन्तोदात्त व्हावा म्हणून 'पादस्य' ६-३-५२ या सूत्रावरील भाष्यांत 'पदादेशेऽन्तोदात्तनिपातनम्' असें वार्तिक पठित करून भाष्यकार म्हणतात 'पदादेशेऽन्तोदात्तनिपातनं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पदोपहतार्थम् । पादेनोपहतम् पदोपहतम् । तृतीया कर्मणि ति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ।' या भाष्याचा भावार्थ असा आहे कीं 'पाद्' चे जागीं होणारा 'पद्' हा आदेश आद्युदात्त होत असला तरी तो निपातनांनं अन्तोदात्त करावा, व तसें निपातन करण्याचें प्रयोजन हें आहे कीं 'तृतीया कर्मणि' सू० ३०८२ या सूत्रानें, कर्मणि क्त्वान्त पद पुढें असतां तृतीयान्त पूर्वपदाला जेव्हां प्रकृतिस्वर होतो तेव्हां तो अन्तोदात्त व्हावा, व तो तसा झाल्यानें 'स्वरितो वानुदात्ते पदादी' सू० ३६५९ या सूत्रान्वये 'पद+उपहतम्=पदोपहतम्' या स्थलीं 'आहृणः' सू० ६९ या सूत्रानें होणारा गुणरूपी एकादेश विकल्पेंकरून उदात्त किंवा स्वरित व्हावा. (४) 'सह' हा शब्द 'चादि' या आहृतिगणान्त अन्तर्भूत असलेल्या निपात अमल्यामुळे, 'निपाता आद्युदात्ताः' फिद् सू० ८० या सूत्रान्वये तो आद्युदात्त आहे. 'सहस्य सः संज्ञायाम्' सू० १००९ या सूत्रानें जेव्हां 'सह' चे जागीं 'स' असा आदेश होतो तेव्हां त्याचा स्थानी 'सह' यांतिल 'स' सपील अकार उदात्त व 'ह' सपील इकार अनुदात्त अमल्यामुळे 'स' हा आदेश स्थानिसाम्यानें स्वरित होतो व तमें झाल्यास, सपुत्रः, सभायः इत्यादि षडूर्दीर्घसमासान्त 'स' यांतिल अकार स्वरित होण्याची आरति येईल. ती आरति टाळण्याकरितां भाष्यकारांनीं त्या 'स' चे आद्युदात्त निपातन करावें असें

म्हटलें आहे 'सहस्य स सज्ञायाम्' ६ ३ ७८ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी 'सहस्य इलोपवचनम्' असे भाक्षेपवार्तिक पठित केलें आहे व त्या वार्तिकाचा अर्थ असा आहे कीं पाणिनीने 'सहस्य स सज्ञायाम्' असे सूत्र न करिता 'सहस्य इलोप सज्ञायाम्' असे सूत्र केलें पाहिजे होत व तसे सूत्र केल्यानें म्वरामध्ये येणारा दोष जो वर दाखविला आहे तो टाळता आला असता यावर मात्पचार म्हणतात कीं असे वार्तिक असण्याची काही गरज नाही, कारण वार्तिककाराने दाखविलेला दोष सकाराचें आद्युदात्त निपातन केल्याने टाळता येतो ते म्हणतात 'स तर्हि लोपो वक्तव्य । न वक्तव्य । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनम्ब्या प्रकृतिस्वरस्य बाधनो भविष्यति ।' भाष्यकारांनी केलेली या पर्चीत जीं चार निपातन सांगितलीं आहेत तीं करण्याचा हेतु काय होता याचें आतापर्यंत विवेचन केले आतां अष्टाध्यायी स्वररहित पठित आहे असा एक पक्ष असून ती स्वरसहित पठित आहे असा दुसरा पक्ष आहे असे ग्रन्थकारांनीं सांगितलें आहे, व ते म्हणतात कीं कैयटादिकाचें असे मत आहे कीं अष्टाध्यायी स्वररहित पठित आहे असा पक्ष स्वीकारण्यास, निपातन करून अमुक अमुक प्रकारचे स्वर करावे असें जें टिपटिपणीं भाष्यात म्हटलें आहे तें तेंथें तन्मा निपातनांनं सांगितलेन्य स्वर विवक्षित आहे असें समजावें, पण द्वितीय पक्ष स्वीकारण्यास वरील भाष्य प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञानक समजावें पण हें कैयटादिकाचें मत ग्रन्थकारास मान्य नाही, व ते स्वतःचें मत पुढील पर्चीत सांगतात)

परे तु निपातन नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगकरण तत्तद्रूपाद्यत्वात्तत्र तत्रोदात्तादिविषया । तिसृचतस्त्रित्यत्र द्वन्द्वप्रयुक्तेऽन्तोदात्ते उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणमन्यत्र स्थान्यनुरूपे स्वर उच्चारणीये तत्तद्रूपाद्यत्वात्तत्र विषयार्थम् ॥ सम्पूर्णाष्टाध्याय्याचार्येणैकश्रुत्या पठितेत्यत्र न मानम् । पचचित्पदस्यैकश्रुत्यापि पाठो यथा दाण्डिनायनादिसूत्रे ऐश्याकेति । यद्यप्यध्येतार एकश्रुत्यैवाङ्गानि पठन्ति ब्राह्मणवत्तयापि व्याख्याततोऽनुनासिकत्वादिचदुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः ॥

(ही 'किं परे तु' या शब्दांनीं सुरु केली असल्यामुळें या पर्चीत जें मत सांगितलें आहे तें ग्रन्थकाराचें मत आहे असें समजावें) इतर वैयाकरण असें म्हणतात कीं पाणिनीय सूत्रान्वयें एक प्रकारचें रूप सिद्ध होत असता भिन्न प्रकारच्या रूपाचें उच्चारण करणें याला 'निपातन' म्हणतात (जसें 'अचनुरविचनुर' सू० १४५ या सूत्रात पचवीस अदन्त शब्द उच्चारले आहेत पाणिनीय सूत्र लावल्यास तशीं अदन्त रूपें सिद्ध होऊ शकत नाहीत, पण तशींच रूपें असणें इष्ट असल्यामुळें, त्याचें निपातन करून वरील सूत्रात उच्चारण केलें आहे तसेंच 'दाण्डिनायनादिसूत्रे' सू० ११४५ या सूत्रांत निर्दिष्ट केलेलीं रूपें पाणिनीयसूत्रांनीं प्रक्रिया केल्यास सिद्ध न होता भिन्न प्रकारचीं रूपें सिद्ध होतात, पण तशींच रूपें सिद्ध होणें इष्ट असल्यामुळें, निपातन करून तीं रूपें त्या सूत्रात उच्चारलीं आहेत आणि पाणिनीयसूत्रान्वयें किंवा स्थानि

साम्यामुळे एका विशिष्ट प्रकारच्या स्वराची किंवा अनुनासिकाची किंवा निरनुनासिकाची प्राप्ति होत अमतां भिन्न स्वराचा किंवा निरनुनासिकाचा अथवा अनुनासिकाचा उच्चार करून जेथे सूत्रांत निर्देश केला आहे तेथे) त्या त्या प्रकारचा विशेष प्रयत्न करून उच्चार केला असल्यामुळे उदात्तादि गुणांची विवक्षा आहे असें समजावें (व त्यामुळे तशा ठिकाणी भिन्न गुणविशिष्ट शब्दाचें ग्रहण करतां येत नाही) 'तिसृचतसृ' हा द्वद्वसमास नासल्यामुळे ('समासस्य' या सूत्रान्वयें तो समास) अन्तोदात्त होत असून देखील ('चनमर्याद्युदात्तनिपातन करिष्यते' अमे म्हणून) 'चतसृ' हा शब्द आद्युदात्त व्हावा असे उच्चारण करणे—म्हणजे यथाप्राप्तस्वर न होतां भिन्नस्वर व्हावा असें सांगणें—व तसेंच स्थानी ज्या स्वरांत युक्त आहे तशा स्वरांत युक्त असा आदेश उच्चारता भिन्नस्वरयुक्त आदेशाचें उच्चारण करणे म्हणजे 'हन्, पाद' व 'सह' या स्थानी जसा स्वर आहे तसा म्यर स्थानिसाम्यानें त्यांचे जागीं होणाऱ्या 'वधू, पद' व 'स या आदेशांना प्राप्त होत असून देखील त्यांचे ठिकाणीं निपातनाने भिन्न स्वराचें उच्चारण करणे—अशा सर्व स्थली जे जे भिन्न म्यराचे उच्चारण केलें जातें तेथें तसाच स्व-विवक्षित आहे हें सांगण्याच्या हेतूनें केले जातें. संपूर्ण अष्टाध्यायी पाणिनीनें स्वररहित पठित केली आहे असें मानण्यास काहीच प्रमाण नाही. हें खरें कीं कोठे कोठे सूत्रांत एखादा शब्द स्वररहित पठित केला आहे, जसें 'दाण्डिनायन' सू० ११४५ या सूत्रांत 'ऐश्वाक' हा शब्द स्वररहित पठित केला आहे (पण तसें करण्याचें कारण हे कीं एक प्रकारचा 'ऐश्वाक' शब्द आद्युदात्त असून दुसऱ्या प्रकारचा 'ऐश्वाक' शब्द अन्तोदात्त आहे, व वरील सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या 'ऐश्वाक' शब्दानें तशा भिन्नस्वरयुक्त दोन्ही प्रकारच्या शब्दांचे ग्रहण व्हावें म्हणून तो शब्द मुद्दाम स्वररहित उच्चारला आहे 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' सू० ११८६ या सूत्रानें 'इश्वाकु' शब्दास अपत्यार्थे अञ् प्रत्यय होऊन 'ऐश्वाक' हा शब्द निपातनानें सिद्ध होतो व हा शब्द त्रित् प्रत्ययान्त असल्यामुळे, 'त्रित्यादिनिन्यम्' सू० ३६८६ या सूत्रान्वयें तो आद्युदात्त होतो. तसेंच दुसरा 'ऐश्वाक' शब्द 'कोपधादण्' सू० १३५६ या सूत्रानें 'तत्र भवः' या अर्थार्थ्ये 'इश्वाकु' शब्दास अण्प्रत्यय होऊन निपातनानें सिद्ध होतो व 'आद्युदात्तश्च' सू० ३७०८ या सूत्रान्वयें अण्प्रत्यय आद्युदात्त असल्यामुळे, तो अण्प्रत्ययान्त 'ऐश्वाक' शब्द अन्तोदात्त होतो, व 'दाण्डिनायन' या सूत्रांत उच्चारलेल्या स्वररहित 'ऐश्वाक' शब्दाने वरील दोन्ही प्रकारच्या आद्युदात्त व अन्तोदात्त 'ऐश्वाक' शब्दांचे ग्रहण होतें.) जरी वैदिक ग्रंथांचा पाठ करणारे द्विज जसें ब्राह्मणग्रंथांचे स्वररहित पठन करतात त्याचप्रमाणे ('शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां गणः । उपातिपामयनं चैव वेदाङ्गानि पठेव तु ॥' या श्लोकांत सांगितलेल्या सहाही) वेदाङ्गांचे स्वररहित पठन करितात तरी (जरी आतां अष्टाध्यायी स्वरयुक्त लिहिली जात नाही व पठित केली जात नाही व योगता अच् अनुनासिक उच्चारण आहे हें रया ग्रंथांत दर्शविले जात नाही तरी 'प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणि-

पाणिनीया ' या न्यायान्धयं) ज्याप्रमाणे वीणगा अथ अनुनासिक उच्चारण आहे याचे भाष्यकारादिनांच्या व्याख्यानारूपून ज्ञान होतं त्याचप्रमाणे सूत्रांत वीणता स्वर निपातनात उच्चारण आहे याचे देखील ज्ञान भाष्यकारादिनांच्या व्याख्यानारूपून करून घेतले पाहिजे. (मारांश अष्टाध्यायिमबंधानं वैयर्थानं जे दोन पक्ष मातितले आहेत ते दोन्ही पक्ष न स्वीकारतां, अष्टाध्यायी स्वरयुक्त पठित आहे हाच पक्ष मानणे योग्य आहे अष्टाध्यायीत निपातनात केलेले स्वर देखील पठित होतं, पण दुर्दैवाने पाणिनीत जशी स्वरयुक्त अष्टाध्यायी पठित केली होती तशी अष्टाध्यायी आतां उपलब्ध नसल्यामुळे भाष्यकारादिक जे पाणिनीचे विश्वमनीय व पूज्य अनुयायी आहेत त्यांच्या व्याख्यानाच्या महापानेच सूत्रांत कोठे वीणता स्वर निपातनात पठित केल्या आहे याचे ज्ञान करून घेतले पाहिजे. महावि पाणिनीत अष्टाध्यायी रचताता सर्व वार्द्धी यथास्थित करून ठेविले होते, पण कालाच्या म्पाख्यात आता स्वर लुप्त झाले असल्यामुळे निपातित स्वरांचे ज्ञान भाष्यकारादिनांच्या व्याख्यानाच्या महाप्रादेशिय हीणे दाख्य नाही म्हणून ' दशाख्यानमेव शरणम् ' या न्यायाचे अवलंबन केल्याशिवाय गर्व्यतर नाही असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय दिसतो.)

विधेयाण्विषये त्यप्रत्यय इति निषेधात् गुणाभेदकत्वेन सवर्णग्रहणम् । अत एव घटवदित्यादौ मतोर्मस्य नानुनासिको वकारः । अत एव तद्दानासामिति सूत्रनिर्देशः । अन्यथा प्रत्यये भाषायामिति नित्यमनुनासिकः स्यात् ।

(' अणुदिन् सवर्णम्य चाप्रत्यय. ' सू० १४ या सूत्रांत) ' अत्र यव. ' असा निषेध सांगितला असल्यामुळे, (व ' प्रत्यय ' या शब्दाचा अर्थ ' विधीयमान ' किंवा ' भाष्यमान ' असा असल्यामुळे) प्रत्ययामध्ये अणुप्रत्याहारातील वर्ण असल्यास तशा वर्णाचे भिन्नगुणविशिष्ट सवर्णांचे ग्रहण करता येत नाही. (सारांश अशा टिकाणी प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही व ' भाष्यमानेन सवर्णांतां ग्रहण न ' प. १९ ही परिभाषा लागू पडते). असे आहे म्हणूनच ' घटवन् ' इत्यादि स्थली ' मनुप् ' यांतील मकाराचे जागी अनुनासिक वकार होत नाही (' तदस्यास्ति ' सू० १८९४ या सूत्राने ' घट ' शब्दातून ' मनुप् ' प्रत्यय केल्या अघना ' घट+मनुप् ' अशा स्थितीत, ' मातृपद्यायाश्च मतोर्व ' सू० १८९७ या सूत्रान्वये ' मनुप् ' प्रत्ययांतील मकाराचे जागी वकार होतो मकार अनुनासिक असल्यामुळे त्याचे जागी स्थानिपत्त्याने अनुनासिक वकाराचा आदेश झाला पाहिजे परंतु वकार अणुप्रत्याहारातील वर्णांत अ-तभूत असल्यामुळे व तो भाष्यमान-म्हणजे पुढे होणारा-असल्यामुळे, प्रत्ययांतील मकाराचे जागी अनुनासिक वकार न होता निरनुनासिक वकार होतो व त्यामुळे ' घटवन् ' असे अतिष्ट रूप न होता ' घटवन् ' असे इष्टरूप मिळते. आणि ' भाष्यमानेन सवर्णांतां ग्रहणं न ' असा नियम असल्यामुळेच व तशा टिकाणी प्रकृतपरिभाषा लागू पडत

नसल्यामुळेच, 'तद्वानासामुपधानो मन्त्र' सू० ३४७१ या सूत्रांत) 'तद्वान्' असा जो निर्देश केला आहे तो शुद्ध ठरतो. ('तन्' या शब्दाहून मत्तुप् प्रत्यय केला असतां 'तन्' या शब्दाच्या उपधेत अकार असल्यामुळे, 'मादुपधायाश्च' या सूत्रानें 'मत्तुप्' यातील मकाराचे जागीं वकार होतो. पण मकार अनुनासिक असल्यामुळे त्याचे जागीं होणारा वकार स्थानिसाम्याने अनुनासिक होण्याची आपत्ति येते व 'तद्वान्' = तन्वान् अस अनिष्ट रूप होऊं पाहतें. पण ज्याअर्थी पाणिनीनें करील सूत्रांत 'तद्वान्' असा शब्द उच्चारला आहे त्याअर्थी हे स्पष्ट होतें कीं प्रत्ययांत अणुप्रत्याहारातील वर्ण अमल्यास, तशा वर्णानें स्वर्णाचें ग्रहण होऊं शकत नाही.) असा नियम नमता तर 'प्रत्यये भाषायां नित्यम्' या वार्तिकाम्वये मागील वर्ण अवश्य अनुनासिक झाला अमता. ('प्रत्यये भाषायां नित्यम्'—सू० ११६ वरील वार्तिक—या वार्तिकाचा अर्थ असा आहे कीं अनुनासिक वर्णानें सुरु होणारा प्रत्यय पुढें आल्यास, त्याच्या एकेक मागे पदान्ती असणाऱ्या 'यर्' प्रत्याहारातील वर्णाचे जागीं नियमंकरून अनुनासिक वर्ण होतो 'नत्+वत्तुप्' या स्थलीं 'मत्तुप्' यातील मकाराचे जागीं होणारा वकार स्थानिसाम्याने अनुनासिक होतो असें मानल्यास, 'तत्' या पदाच्या अन्तीं 'यर्' प्रत्याहारात अंतर्भूत अमलेला तकार आल्यामुळे व पुढें अनुनासिक वकाराने सुरु होणारा 'वत्तुप्' प्रत्यय असल्यामुळे, 'तन्वान्' असें रूप झालें असेतें व 'तद्वानासाम्' या सूत्रात 'तद्वान्' असा जो पाणिनीनें निर्देश केला आहे तो खूब ठरला असता.)

जातिपक्षे तु नास्त्योपयोग इति योध्यम् । यू इत्यादी दीर्घमात्रवृत्ति-
जातिनिर्देशाच्च क्षतिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११८ ॥

जातिपक्ष स्वीकारल्यास ही परिभाषा असण्याची कांहींच गरज राहून नाही. (पण जातिपक्ष स्वीकारल्यास 'यू स्थाय्या नदी' सू० २६६ या सूत्रातील दीर्घ ह्रस्व व ऊवर्ण यांनी न्हम्य ह्रस्व व उवर्ण यांचें देखील ग्रहण होईल व त्यामुळे न्हम्य इत्यान्त व उकारान्त नित्य स्त्रीलिंगी दादना नदीसंज्ञा प्राप्त होण्याची आपत्ति येईल—असें कोणी म्हटल्यास तें म्हणणे बरोबर नाही, कारण) 'यू स्थाय्या नदी' या सूत्रांत दीर्घ ह्रस्वाचा व उकाराचा निर्देश वेगळ्या अमश्यामुळे, व तशा दीर्घ जातीचीच विवक्षा आहे असा बोध होत अमश्यामुळे, दीर्घ ह्रस्व व उकारान्त जाति ज्यांचे टिपणी आहे अशाच दीर्घ ह्रस्व व उकारांचे 'यू' दादाने ग्रहण होऊं शकें (व त्यामुळे न्हम्य इत्यान्त व उकारान्त नित्य स्त्रीलिंगी दादना नदीसंज्ञा प्राप्त होण्याचा प्रसंग येत नाही) आणि कांही दोष बळवत नाही. या विषयामध्येचानें इतर प्रयोग विस्तृत थळां करी आहं.

परिभाषा ११९

ननु स्वयंतामानीत्यत्र णयामायनिपातनेऽपि लोके स्वणयप्रयोगस्य
साधु र्थं स्यादन् आह—

‘सर्वान्दीनि सर्वनामानि’ सू० २१३ या सूत्रांतील ‘सर्वनामानि’ या शब्दात जरी निपातनाने णत्व केल नाही तरी लौकिकप्रयोगात ‘सर्वनामानि’ असा णत्वयुक्त प्रयोग केल्यास तसा प्रयोग शुद्ध दृष्ट्याचा प्रयोग यद्दल (‘सर्वनाम’ हा संज्ञावाचक शब्द असल्यामुळे, ‘पूर्वपदात् सज्ञायाम् अगः’ सू० ८५७ या सूत्राने ‘नाम’ यांतल नकाराचे णत्व झाल पाहिजे होते तसे णत्व न करिता स्वतंत्र महिपि पाणिनिने जरी निपातनाने ‘सर्वनाम’ असा शब्द वरील सूत्रात उच्चारला आहे तरी भाषेत ‘सर्वनाम’ असा प्रयोग शुद्ध मानण्यास वार्हा हरकत नसावी कारण ‘पूर्वपदात्’ या सूत्राने तसाच णत्वयुक्त शब्द सिद्ध होतो. पण तसें होण इष्ट नाही) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

बाधकान्येव निपातनानि ॥ ११९ ॥

“ (सूत्राने जसा शब्द सिद्ध होतो तसा तो शब्द न उच्चारता) निपातन करून भिन्न रूपांने तो शब्द उच्चारला असल्यास, ते निपातन (त्या शब्दापुरते त्या सूत्राचे नेहमीकरिता) बाधकच होत. ”

तत्तत्कार्ये नाप्राप्ते निपातनारम्भान् ।

पुढ्याचा सूत्राने सांगितलेल्या कार्याची अवश्यप्राप्ति असून देखील ज्याअर्थी (त्या सूत्रान्वये प्राप्त होणारे कार्य न करिता) निपातनांने भिन्न स्वरूपाच्या शब्दाचा उच्चार केला जाता त्याअर्थी ते निपातन स्वतः पुरतें त्या सूत्राचे नेहमीकरिता बाधक होत. (असा नियम असल्यामुळे, ज्या अर्थी पाणिनांन ‘पूर्वपदात् सज्ञायाम् अगः’ या सूत्रान्वये अवश्यप्राप्त होणारे णत्व कार्य न करिता, ‘सर्वनाम’ असा शब्द निपातन करून उच्चारला आहे त्याअर्थी तो शब्द स्वतः पुरता वरील सूत्राचा नेहमीकरिता बाधक होता, आणि त्यामुळे भाषेत देखील ‘सर्वनाम’ असा प्रयोग केल्यास तो वरील निपातनाच्या विरुद्ध असल्यामुळे चूक ठरते)

पुराणप्रोक्तेष्विति निपातितपुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तो ऽपि पृषोदरादित्वाच्चेति बोध्यम् । पुराणेति पृषोदरादिः पुरातनेति चेत्यन्ये ॥ इय सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ अबाधकान्यपि निपातनानीति तु भाष्यवि-
रुद्धम् ॥ ११९ ॥

‘पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु’ सू० १४८१ या सूत्रात निपातन करून उच्चार-
लेल्या ‘पुराण’ या शब्दाने ‘पुरातन’ या रूपाचा बाध होऊ पाहनो (कारण
, ‘सायचिरम्’ सू० १३९१ या सूत्रांत अर्थ्याला ‘तद्’ या आगमासहित ‘यु-
अन’ असा प्रत्यय होणे सांगितले आहे, ‘पुरा’ ह कात्वाचक अर्थ्या असल्या-
मुळे त्याला तुडागमसहित ‘यु’ प्रत्यय केल्यास—म्हणजे ‘तन’ असा प्रत्यय
केल्यास—‘पुरातन’ असें रूप सिद्ध होते, ‘पुराण’ असें रूप सिद्ध होत नाही
असे असून देखील ज्याअर्थी ‘पुराणप्रोक्तेषु’ या सूत्रात पाणिनिने निपातन करून

‘पुराण’ असा शब्द उच्चारला आहे (याअर्थां ‘पुरातन’ हा प्रयोग अशुद्ध ठरण्याचा प्रसंग येतो) तरी पण ‘पुरातन’ हा शब्द ‘पृषोदरादि’ या आकृतिगणांत अंतर्भूत असल्यामुळे (व तो तद्गा शीतीने शुद्ध ठरत असल्यामुळे,) ‘पुराण’ शब्दाने ‘पुरातन’ या शब्दाचा बाध होत नाही इतरांचे असे म्हणणे आहे वीं ‘पुराण’ व ‘पुरातन’ हे दोन्ही शब्द पृषोदरादि या आकृतिगणांत अंतर्भूत आहेत. (तसें असल्यास ‘पुराणप्रोक्तेषु’ या सूत्रांत उच्चारलेला ‘पुराण’ हा शब्द निपातन करून उच्चारला आहे असें मानतां येत नाही व तो मूळ शुद्ध रूपांनंच उच्चारला आहे असें मानलें पाहिजे व दोन्ही शब्द पृषोदरादिगणांत अंतर्भूत असल्यामुळे, दोन्ही रूपां शुद्ध ठरतात) सर्वादीनि सर्वनामानि’ १-१-२७ या सूत्रातील भाष्यात प्रकृतपरिभाषा पठित केली आहे. (त्या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात कीं, ‘सम्+तत’ अशा स्थितीत ‘मोऽनुस्वारः’ सू० १२२ या सूत्रानें मकाराचा अनुस्वार होऊन ‘संतत’ असें रूप सिद्ध होत असतां, ‘अपरस्पराः क्रियासाताये’ सू० १०५९ या सूत्रांत पाणिनीनें ‘सतत’ असें निपातित रूप करून ‘साताये’ असा प्रयोग केला असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें ‘संतत’ हें रूप शुद्ध मानतां येत नाही; पण भाषेत तसें रूप देखील प्रचलित असल्यामुळे, तें रूप सिद्ध करण्याकरितां यत्न करणे अवश्य आहे, आणि असें म्हणून, भाष्यकार ‘समो हितततोर्वा’ असें वार्तिक पठित करतात, व त्या वार्तिकान्वये ‘सम्’ या शब्दापुढें ‘हित’ व ‘तत’ हे शब्द आले असतां ‘सम्’ यातील मकाराचा विकल्पकरून लोप होऊन ‘सतत’ व ‘संतत’ अशीं पाक्षिक रूपां सिद्ध होतात.) ‘अबाधशान्दपि निपातनानि अशी जी परिभाषा कित्येक वैषाकरण पठित करितात ती भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे स्वीकारार्ह नाही. (कारण जर तशी परिभाषा असती तर ‘संतत’ हा शब्द देखील शुद्ध ठरला असता व तें रूप शुद्ध ठरविण्याकरितां ‘समो हितततोर्वा’ असें जें वार्तिक भाष्यकारांनीं मुद्दाम पाठत केले आहे ते वार्तिक पठित करण्याची कांहींच गरज नव्हती. म्हणून ‘बाधशान्दपि निपातनानि’ अशीच परिभाषा मानणें योग्य आहे.)

परिभाषा १२०

ननुखधातोर्द्वित्वे स्वत एव ह्रस्वत्वात्पूर्वमभ्यासह्रस्वत्वाप्रवृत्तौ हलादिः शेषे सवर्णदीर्घे, ह्रस्वापत्तिरत आह—

(‘उस्र गतौ’ या भ्वादिगणांतील धातूंचें लिटाचें प्रथमपुरपाच्या द्विवचनाचें रूप करतेंवळीं ‘लिटि धातोरनभ्यासस्य’ सू० २१७७ या सूत्रानें) ‘उस्’ धातूंचें द्विवचन केलें असतां, अभ्यासांतील अच् मूळचा ऱ्हस्व असल्यामुळे, ‘ऱ्हस्व’ सू० २१८० या सूत्राची प्रथम प्रवृत्ति होऊं शकत नाही. ‘हलादिः शेषः’ सू० २१७९

या सूत्रान्वयें 'उख्' या अभ्यासातील 'ख्' या हलाचा लोप होऊन 'अकः सर्वेण दीधे.' सू० ८५ या सूत्रानें सगणदीर्घ झाल्यावर-म्हणजे 'उख्+उख्=उ+उख्=ऊख्' अशी स्थिति झाल्यावर-('अन्तादिवद्य' सू० ७१ या सूत्रान्वयें दीर्घउकाररूपी एकादेश अभ्यासवर्णाचा अन्त आहे असें मानतां येत असल्यामुळे, 'ऋम्बः' हें सूत्र तेव्हाच प्रवृत्त होऊं शकतें व ते सूत्र तेव्हां प्रवृत्त झाल्यास, एकादेश) ऋस्व होण्याची आपत्ति येते. (व 'ऊखतुः' असे शुद्ध रूप सिद्ध न होतां, 'उगतुः' असे विकृत रूप होण्याचा प्रसंग येतो. तसें न व्हावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतात --

पर्जन्यवलक्षणप्रवृत्तिः ॥ १२० ॥

" (सूत्रांत सांगितलेली कार्ये करण्याकरितां) सूत्रे पर्जन्याप्रमाणे प्रवृत्त होतात. "

(जेथें यावभाची गरज आहे तेथें पाऊस पडतो व जेथें गरज नाही तेथे देखील पाऊस पडतो. जसें एखाद्या मोठ्या सरोवरांत अग्राथ जल भरलें असल्यामुळे किंवा समुद्रांत अग्राथ जल असल्यामुळे, तेथें पाऊस पडल्यानें काहींच फायदा होत नाही, तरी पण तेथें देखील पाऊस पडतोच. त्याचप्रमाणे गरज असो किंवा नसो-म्हणजे सूत्रे प्रवृत्त झाल्यानें काहीं फायदा होवो किंवा न होवो-सुद्धे आपापलीं कार्ये करण्यास प्रवृत्त होताच असतात)

एवं च ह्रस्वस्यापि ह्रस्वे कृते लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन न पुनर्ह्रस्वः । तदुक्तमिको श्ललिति सूत्रे भाष्ये । कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्ययदिति । सिद्धेऽपि ह्रस्वादिकारीत्यर्थः ॥

('उख्' धातूचें 'उख्उख्' असे द्विर्वचन केल्यावर व 'इत्यादिः शेषः' या सूत्रानें अभ्यासातील लकाराचा लोप झाल्यावर, 'ऋम्बः' हें सूत्र प्रवृत्त होतें व अभ्यासखण्डातील 'उ' हा अच् जरी मूळचा ऋस्व अच् आहे तरी त्या) ऋस्व अचाचे ठिकाणी ऋस्वकार्य होतेंच, व अशा रीतीनें 'ऋस्व' या सूत्राची एकदा प्रवृत्ति झाल्यावर, 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृन् प्रवृत्ति.' या न्यायान्वयें तें सूत्र पुन्हा प्रवृत्त होऊं शकत नाही (व स्वर्णदीर्घकार्य केल्यानंतर 'ऊख्' असे रूप झाल्यावर दीर्घ उकाराचा, 'ऋस्व' या सूत्रानें, ऋस्व करतां येत नाही, आणि त्यामुळेच 'ऊखतुः' हे इष्टरूप सिद्ध होतें.) 'इको इक्' १-२-९ या सूत्रावरील भाष्यात 'कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्ययत्' असे वचन प्रथम पठित करून, नंतर त्याच्या विरुद्ध 'कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत्' असे वचन पठित केले आहे. म्हणून 'उख्' या अभ्यासातील उकार जरी मूळचा ऋस्व अच् आहे व त्याचे ठिकाणी

‘इत्ययं वरुणात्सुन कांक्षीं कायदा नाहीं गरी) इत्यत्र भिन्न भस्मन देव्यात्, ‘इत्ययः’
हैं शास्त्र प्रवृत्त होऊन त्या इत्याचें द्विजागी इत्यवयव करतें.

न च लक्ष्ये लक्षणस्य सृष्टेय प्रवृत्तिरित्यत्र न मानमिति चाच्यम् ।
ममो वा लोपमेके इति लोपेनैकसकारस्य द्वित्वेन द्विसकारस्य पुनर्द्वित्वेन
च त्रिसकारस्य सिद्धौ समः सुटीति सूत्रस्यैव मानत्वात् । सम्प्रसारणाद्य
सिद्धिं घृष्टिरित्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् ।

‘ लक्ष्ये लक्षणस्य सृष्टत् प्रवृत्तिः ’ हा न्याय मानण्यास कांक्षीच प्रमाण नाहीं-
असें योगी म्हण्टायास, तें म्हणजे परीवर नाहीं; कारण ‘ममो वा लोपमेके’ वा
भाष्यवचनाप्रमाणे ‘मम्’ यातील मकाराचा लोप करून एक सकारयुक्त, य (‘अन-
चि च’ सू० ४८ या सूत्रान्वये) द्विष्य केलें अथवा त्रिसकारयुक्त, आणि पुन्हा त्याच
सूत्रानें द्विष्य केलें अथवा त्रिसकारयुक्त रूप सिद्ध होत अस्मिन् देव्यात्, ‘समः सुटि’
सू० ११५ हें जें सूत्र केलें आहे तें सूत्र घरील न्यायाचें ज्ञापक आहे. (‘सम्+सृ+
तृच्’ या न्यायानें ‘सम्परिभवां करोती भूवणे’ सू० २५५० या सूत्रानें ‘सृ’ धातूम
‘सुट्’ होऊन ‘सम्+सृ+तृच्=सम्+सृता’ अशी स्थिति झाली अथवा, ‘समो वा
लोपमेके’ या भाष्यवचनानुसार, ‘अलोऽन्वयस्य’ सू० ४२ या सूत्रान्वये ‘सम्’
यातील मकाराचा लोप होतो. हा लोप ग्रन्थकारांना सांगितल्या अवस्थामुळे, या
द्विजागी ‘अग्रानुनासिकः पूर्वभ्य तु या’ सू० १२६ य ‘अनुनामिकापरोऽनुस्वारः’
सू० १३७ हीं श्लोकीं सूत्रे प्रवृत्त होतात-पदा सू० १३८ घरील कौमुदी-य त्यामुळे
‘संस्कृता’ व संस्कृता’ अशीं एकसकारयुक्त पाक्षिक रूपें सिद्ध होतात. तशीं रूपें
सिद्ध झाल्यावर, ‘अनचि च’ या सूत्रानें ‘संस्कृता’ व ‘संस्कृता’ अशीं द्विसकार-
युक्त पाक्षिक रूपें सिद्ध होतात, आणि पुन्हा तेंच सूत्र लावले तर त्रिसकारयुक्त पाक्षि-
करूपें सिद्ध होऊं शकतात. मग त्रिसकारयुक्त रूपें सिद्ध करण्याकरितां पाणिनीनें
‘समः सुटि’ हें सूत्र कां केलें? या प्रश्नाचें उत्तर हें आहे कीं पाणिनीला हें पूर्णपणें
साहित होतें कीं ‘अनचि च’ हें सूत्र एकदा लागल्यावर, ‘लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत्
प्रवृत्तिः’ या न्यायान्वये तें सूत्र पुन्हा प्रवृत्त होऊं शकणार नाहीं, आणि पाणिनीला तर
एकसकारयुक्त, द्विसकारयुक्त व त्रिसकारयुक्त अशीं तीन प्रकारचीं रूपें सिद्ध करणें इष्ट
होतें. म्हणून ‘अनचि च’ या सूत्रान्वये द्विसकारयुक्त रूप सिद्ध केल्यास, तें सूत्र
त्रिसकारयुक्त रूप सिद्ध करण्याकरिता प्रवृत्त होऊं शकणार नाहीं हें जाणून,
पाणिनीनें द्विसकारयुक्त रूप सिद्ध करण्याकरिता ‘समः सुटि’ हें सूत्र मुद्दाम
केलें व अशा रीतीनें तें सूत्र ‘लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्तिः’ या न्यायाचें ज्ञापक
ठरतें. ‘समः सुटि’ या सूत्रान्वये ‘सम्+सृता’ अशा स्थितीन ‘सम्’ यातील मकाराचे
जागीं रकार होऊन ‘सम्+सृता’ अशी स्थिति झाली अथवा ‘खरवसानयोर्वि-
सर्जनीयः’ सू० ७६ या सूत्रानें रकाराचा विमर्ग होऊन व ‘संपुंजानां सो वक्तव्यः’

—सू० १३८ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वय विसर्गाचा समाज होऊन व त्याच्या पूर्व-वर्णाचे जागी विकल्पेकरून अनुस्वार व अनुनासिक होऊन, 'सस्वतां व 'सँस्वतां' अशी पाक्षिक रूपे सिद्ध होतात, आणि अशी रूप सिद्ध झाल्यावर 'अनचि च' हे सूत्र प्रवृत्त होऊन त्रिसवारयुक्त पाक्षिक रूपे सिद्ध होतात यावरून हे सिद्ध होते की 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्ति' हा न्याय पाणिनीस मान्य होता. हा न्याय नमता तर 'अनचि च' हे सूत्र पुन पुन प्रवृत्त होऊन अनतमकारयुक्त रूपे सिद्ध हांग्याची आपत्ति आली असती ती आपत्ति टाळण्याकरिता हा न्याय मानणें भाग आहे) दुसरे असें की 'सम्प्रसारणाद्य' ६-१-१०८ व 'मिचि वृद्धि' ७-२-१ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यात हा न्याय स्पष्टपण सांगितला आहे (सारास हा न्याय, वर सांगितल्याप्रमाणें, पाणिनीम मान्य असल्यामुळें व तसेंच भाष्यकारांनी तो न्याय अनेक ठिकाणी सांगितला असल्यामुळें, तो न्याय मानण्यास काही प्रमाण नाही ह म्हणणें व्यर्थ आहे)

अत्र विकारकृतो लक्ष्यभेदो नेति सिचि वृद्धिरिति भाष्यात्प्रतीयत इत्यन्यत्र चिस्तरः ॥ १२० ॥

'मिचि वृद्धि' या सूत्रावरील भाष्यावरून असें दिसून येतें की 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्ति' हा न्याय लावतेवेळीं, विकारामुळें—म्हणजे आदेश झाल्या मुळें किंवा आगम लागल्यामुळें—मूळ शब्दस्वरूपात परक झाला असला तरी तशा झालेल्या परकामुळें मूळ शब्दस्वरूपात बदल झाला आहे असें समजून नये (व विकारामुळें मूळ शब्दस्वरूपात परक झाला असला तरी तो न्याय प्रवृत्त होतोच, व त्या न्यायान्वये एखादें सूत्र एकदा प्रवृत्त झाल्यावर, मूळ शब्दस्वरूपात परक पडला असला तरी, तें सूत्र पुन्हा प्रवृत्त होऊ शकत नाही 'सिचि वृद्धि' या सूत्रावरील भाष्यात वरील न्यायाच 'उदबोढाम्' हे उदाहरण दिलें आहे या उदाहरणात उदपूर्वक 'वद्' या अनिट्क धातूच्या लुडाचें प्रथमपुरुषाचें द्विवचन करतेवेळीं 'उद्+अ+वद्+सिच्+ताम्' अशा स्थितीत, 'वदवमहलन्तास्याच' सू० ०२६७ हे वृद्धिविधायक सूत्र, ओत्वनायाविधायक सूत्राच्या मानानें, परसूत्र असल्यामुळें, प्रथम प्रवृत्त होतें, व त्या सूत्रानें 'वद्' यातील अकाराची वृद्धि होऊन 'उद्+वाद्+सिच्+ताम्' अशी स्थिति झाल्यावर, आणि 'अलो झलि' सू० २२८१ या सूत्रानें सिचाचा लोप झाल्यावर, 'हो ढ' सू० ३२४ या सूत्रानें 'वाद्' यातील इकाराचा ढकार होऊन, व नंतर 'झपस्तधोर्ध' सू० २२८० या सूत्रानें 'ताम्' या प्रत्ययातील तच्चा राचा धकार होऊन, व 'ट्टाण ट्टु' सू० ११३ या सूत्रानें त्या धकाराचा ढकार होऊन, 'वो ढे लोप' सू० २३३५ या सूत्रानें पूर्व ढकाराचा लोप होऊन, व नंतर, ढलोप झाला असल्यामुळें, 'सहिवहोरोदवर्णस्य' सू० २३७७ या सूत्रानें 'वा' यातील आकाराचा आकार होऊन, 'उदबो+ढाम्' अशी स्थिति होणे, अशा स्थितीत तरी

सिचाचा लोप पूर्वी झाला आहे तरी 'प्रययलोपे प्रत्ययलक्ष्णम्' सू० २६२ या सूत्रान्वये त्या लुप्त सिचाला मानून पुन्हा 'वदन्नजहलन्तस्य' हें सूत्र प्रवृत्त होऊ पाहतें, व तें सूत्र पुन्हा प्रवृत्त झाल्यास, 'वो' यातील ओकारास वृद्धि होऊन 'उदवौढाम्' अस अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. पण तें सूत्र पूर्वी एकदा 'वह्' यांतील अकाराची वृद्धि करण्याकरिता प्रवृत्त होऊन गेलें असल्यामुळें, जरी 'वह्' धातूतील अकाराचें मूळ स्वरूप बदलून त्याचे जागीं ओकार झाला आहे तरी 'अत्र विकारकृतौ लक्ष्यभेदो न' असे पूर्वी सांगितलें असल्यामुळें, येथें 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्ति' हा न्याय प्रवृत्त होतो, व तो 'वदन्नज' या सूत्राची पुन्हा प्रवृत्ति होऊ देत नाहीं, आणि त्यामुळें 'उदवौढाम्' असें अनिष्ट रूप न होतां, 'उदवौढाम्' असें इष्टरूप सिद्ध होतें. या उदाहरणावरून हें स्पष्ट होतें कीं ज्याला कार्य होणें आहे त्या कार्याच्या मूळ स्वरूपात फरक पडला असला तरी, 'लक्ष्ये लक्षणस्य' हा न्याय लागू पडतो, व एकदा जें सूत्र प्रवृत्त होऊन गेल आहे त अशा ठिकाणीं देखील पुन्हा प्रवृत्त होऊ शकत नाहीं. परंतु येथें हें लक्षात ठेवलें पाहिजे कीं, कार्या भिन्न असल्यास — म्हणजे एखाद्या सूत्रानें ज्याला प्रथम कार्य झाल आहे त्याहून भिन्न कार्याला त्याच सूत्रानें कार्य होणें प्राप्त झालें असल्यास—तशा ठिकाणीं कार्या भिन्न असल्यामुळें, लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्ति' हा न्याय लागू पडत नाहीं व एकदा प्रवृत्त झालेलें सूत्र पुन्हा प्रवृत्त होऊ शकतें त्यामुळें जरी 'सुधी+उपास्य' या स्थलीं 'इको यणचि' सू० ४७ या सूत्रानें यणादेश हाऊन 'सुध्व्+उपास्य' अशा स्थितींत, 'अनचि च' सू० ४८ या सूत्रानें एकदा धकारास द्वित्व झाल्यावर पुन्हा, तोच अचानतरचा धकार कार्या असल्यामुळें, 'अनचि च' हें सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाहीं तरी, 'पङ्+सन्त' या स्थलीं 'ड सिधुद्' सू० १३१ या सूत्रानें सकारास 'पुद्=ध्' हा आगम होऊन 'पङ्+ध्+सन्त' अशी स्थिति झाली असतां, 'खरि च' सू० १२१ या सूत्रानें घका राचा प्रथम तकार झाल्यावर 'पङ्+त्सन्त' अशा स्थितींत पुन्हा तेंच सूत्र—म्हणजे 'खरि च' हें सूत्र—प्रवृत्त होऊन डकाराचा टकार होतो, कारण तें सूत्र प्रथम प्रवृत्त होतेवळीं घकार हा कार्या होता व तें सूत्र दुसऱ्यानें प्रवृत्त होतेवेलीं तो घकार कार्या नसून, डकार हा कार्या होता म्हणून अशा ठिकाणीं कार्या भिन्न असल्यामुळें 'लक्ष्ये लक्षणस्य' हा न्याय लागू पडत नाहीं, व 'खरि च' हें सूत्र एकदा प्रवृत्त झालें असून देखील, पुन्हा प्रवृत्त होऊ शकतें या विषयासंबंधानें अनेक उदाहरण देता येतील पण ग्रन्थविस्तारभयास्तव तीं देतां येत नाहींत. ही परिभाषा 'पर्जन्यवत्'—पर्जन्यो यावद्गून पूर्ण च] सर्वमभिवर्षति—या लौकिकन्यायाच्या आधारावर रचली असल्यामुळें, लौकिकन्यायासिद्ध आहे) या विषयासंबंधानें इतर ग्रन्थात विवृत चर्चा केली आहे

परिभाषा १२१

ननु स्यन्दूधातोः स्यन्स्यतीत्यादौ सकारादिविशेषनिषेधत्वात्तामनेप-
दनिमित्तत्वाभायनिमित्तत्वाच्च न वृद्धयश्चतुर्भ्य इति निषेधस्य यहिरङ्गन्वे-
नान्तरङ्गत्वाद्विद्वक्षणस्येद्विविफलस्यापत्तिरत आह—

' स्यन्दू ' धातुर्चा ' स्यन्स्यति ' इत्यादि रूपे करतेवेळीं, ' न वृद्धयश्च-
तुर्भ्यः ' सू० २३४८ या सूत्राने सागिनलेल्या ' इद् ' निषेधाला सकाराने मुरु
होणान्या विशेष आर्धधातुक प्रत्ययाची व तसेच आत्मनेपदाच्या अभावाची अपेक्षा
असल्यामुळे, ते ' इद् ' निषेध कार्य, ऊदित्वामुळे होणान्या इड्विकल्परूपी कार्याच्या
मानाने यहिरङ्ग टरते, व इड्विकल्परूपी कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, ते कार्य ही-
ज्याची आपत्ति येते. (' स्यन्दू प्रत्यये ' हा म्वादिगणांतील धातु ऊदित् असल्या-
मुळे—महणजे त्या धातूतील ऊवार इत् असल्यामुळे—' स्यन्दू + स्य + ति ' अशा
स्थितीत, ' स्यन्दू ' धातुपुढे वलादि आर्धधातुक प्रत्यय असल्यामुळे ' स्वरतिसूति '
या सूत्रान्वये ' स्य ' या वलादि आर्धधातुन प्रत्ययाम विरल्लेकरून इडागमाची
प्राप्ति होते पण ती धातु वृत्तादि धार धातूंत अंतर्भूत असल्यामुळे व त्याच्यापुढे
सकाराने मुरु होणारा ' स्य ' हा आर्धधातुक प्रत्यय असल्यामुळे आणि त्याच्यापुढे
परमैपदी प्रत्यय आला असल्यामुळे, ' न वृद्धयश्चतुर्भ्यः ' या सूत्राने इडागमनिषेध
पावतो इडागमनिषेधाची प्रवृत्ति होण्याकरितां सकाराने मुरु होणान्या अशा
विशिष्ट आर्धधातुकप्रत्ययाची व तसेच आत्मनेपदिप्रत्यय पुढे नसणे या दोन
निमित्तांची अपेक्षा आहे, पण विरल्लेकरून इडागम होण्याकरितां ऊदित् धातुपुढे
कोणताहि आर्धधातुकप्रत्यय असला तरी चालते व आत्मनेपदिप्रत्यय पुढे नसणे या
निमित्ताची देखील आवश्यकता नाही. म्हणून इडूनिषेधाच्या मानाने इड्विकल्परूपी
कार्य अन्तरङ्ग टरते व इडूनिषेध यहिरङ्ग टरतो. त्यामुळे ' असिद्धं यहिरङ्गमन्तरङ्गे '
या परिभाषेप्रमाणे इडूनिषेधक शास्त्र असिद्ध टरत असल्यामुळे, विरल्लेकरून
इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्य केल्यास, ' स्यन्दिप्यति ' व ' स्यन्स्यति ' अर्धे पाक्षिक
रूपे होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टळावी व ' स्यन्दिप्यति ' अर्धे पाक्षिक रूप
न होतां, ' स्यन्स्यति ' पुढेच इडागमरहित रूप व्हावे) म्हणून ही परिभाषा
सागतात —

निषेधाश्च वलीयांसः ॥ १२१ ॥

“ निषेधकसूत्रे बलवत्तर असतात ”

अन्तरङ्गादुपजीव्यादपि वलीयांस इत्यर्थः ॥ चतुर्भ्य इति तु स्पष्टार्थ-
मेव । अत एव तत्प्रत्याख्याने भाष्योक्तं सङ्गच्छते ॥

विधायकसूत्राने होणारे कार्य अन्तरङ्ग असले तरी आणि विधायकसूत्र जरी उपजीव्य आहे तरी तथा सूत्रापेक्षा देखील निषेध सागणारे सूत्र बलवत्तर ठरते असा या परिभाषेचा अर्थ आहे (अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्र परसूत्रापेक्षा व तसेच नित्य-सूत्रापेक्षा देखील बलवत्तर असते असे प ३८ मध्ये पूर्वी सांगितलेच आहे व ज्या-अर्था निषेधकसूत्र प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे अन्तरङ्गकार्यविधायकसूत्रापेक्षा देखील प्रबल असते त्याअर्था ते पर व नित्यसूत्रापेक्षा प्रबल असते हे आपोआपच सिद्ध होते विधायकसूत्र उपजीव्य असून निषेधकसूत्र उपजीवक आहे, कारण विधायकसूत्र असल्यामुळेच व ते सूत्र भयंत्र प्रवृत्त झाल्यास कित्येक अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते म्हणूनच, निषेधकसूत्र सांगितले जाते. सारांश विधायकसूत्र अस्त्यामुळेच निषेधक-सूत्र अस्तिवांत येते, आणि ' उपजीव्यविरोधस्यायुष्णत्वम् '—म्हणजे ज्याच्यावा आपकें अस्तिव व जीवन सर्वस्वी अवलंबून आहे असा उपजीव्याचा उपजीव्याने विरोध करणे अयोग्य आहे—असा जरी न्याय आहे तरी, निषेधकसूत्राचा उपजीवक असून देखील उपजीव्यविधायकशास्त्राचा बाध करते व त्याला प्रवृत्त होऊ न देतां, स्वतःच प्रवृत्त होते. असा ही परिभाषा अस्त्यामुळे ' न वृद्धयः ' हे निषेधकसूत्र बहिरङ्गशास्त्र असून देखील ' म्वरतिस्ति ' या अन्तरङ्ग विवरणविधायकसूत्राचा बाध करते व इहागम मुर्त्यांचे होऊं देत नाही, आणि त्यामुळे ' स्पन्दिष्यति ' असे पाक्षिय रूप न होतां, ' स्थन्स्यति ' अस्मिच रूप होते.) ' न वृद्धयश्चतुर्भ्यः ' या सूत्रांत ' चतुर्भ्यः ' या पदाचे ग्रहण अर्थ स्पष्ट रहावा एवढ्यापरितांच वेगळे आहे. (किंसेच संघावरण असे म्हणतात की ' न वृद्धय ' एवढेच सूत्र जरी पाणिनीने वेगळे असते तरी, ' स्थन्द् ' धातु घृतादिगणानि पठित्ति अस्त्यामुळे, त्याला इट्निषेध लागू पडल्याच अमता, व त्यामुळे त्या सूत्रांत वेगळे ' चतुर्भ्यः ' या पदाचे ग्रहण अर्थ ठरू पाडते. पण पाणिनीय सूत्रातील घाणताहि शब्द अर्थ आहे असे मानता येत नाही म्हणून ' चतुर्भ्यः ' हा शब्द वरील सूत्रांत वरील तरी विशेष प्रयोजनापरितां घाणता आहे असे मानणे भाग आहे, व ते प्रयोजन हेच आहे की, घाणता इहागम अन्तरङ्ग अस्त्यामुळे व इहागम निषेध बहिरङ्ग अस्त्यामुळे, अन्तरङ्गशास्त्राने बहिरङ्गशास्त्राचा बाध होण्याची जी आपत्ति येते ती आपत्ति टाळण्या असा रीतीने वरील सूत्रांत ' चतुर्भ्यः ' हा शब्द घाणता अस्त्यामुळे, ही परिभाषा न मानतां देखील, ' स्थन्द् ' धातूची इट् स्वर भिन्न होऊं नसता अस्त्यामुळे, ही परिभाषा मानल्याची कार्येच ठरत नाही—तापत्र अस्त्यामुळे असे म्हणतात की, वरील सूत्रांत ' चतुर्भ्यः ' हे हे पद घाणते आहे ते घाणते सूत्राचा अर्थ स्पष्ट होण्यापरितां घाणता असून घाणतासंबंध सांगितल्या विशेष प्रयोजनापरितां घाणते नाही) आणि म्हणूनच घाणकारांनी त्या पदाचे जे अस्त्यास्त्याम वेगळे आहे ते घाणते ठरते (घाणतासंबंधे मुक्तादिना विशेष प्रयोजनापरितां जरा ' न वृद्धय ' या सूत्रांत ' चतुर्भ्यः ' हे पद घाणते असते तर, आप्त्यकारांनी त्या पदाचे अस्त्यास्त्याम न वृत्ति, उलट त्या पदाचे अर्थ घाणता व अस्त्यास्त्याम वृत्ति असेही, अर्थात,

भाष्यकारांनी 'चतुर्भ्यः' या पदाचे प्रत्याख्यान केले असल्यामुळे, त्या पदाच्या भेदना-
वर संज्ञाकाराने जी संज्ञा रचली आहे ती निर्मूल व व्यर्थ ठरते. प्रकृतपरिभाषान्तये
निषेधनाच्च बाहिरद्ग भसून द्वंगील अन्तरद्गविधायकनाम्नाचा बाध करतें म्हणूनच
भाष्यकारांनी 'चतुर्भ्यः' या पदाचे प्रत्याख्यान केले आहे)

अत एव स्वर्णसंज्ञादेर्निषेधविषये न विकल्पः । अन्यथा मीमांसक-
रीत्या विधेरुपजीव्यत्वेन प्राचल्यात्तस्य सर्वथा बाधानुपपत्त्या दुर्वारः स
इति मञ्जूपायां विस्तरः ।

ही परिभाषा असल्यामुळेच, जेथे निषेधसूत्र लागू पडतें तेथें विकल्पकस्य
स्वर्णसंज्ञा इत्यादि संज्ञा प्राप्त होऊं शकत नाहींत. प्रकृतपरिभाषा न मानल्यास—म्हणजे
निषेधसूत्र विधायकसूत्राचा बाध करीत नाही असे मानल्यास—विधायकसूत्राच्या उपाधीस्य
असल्यामुळे प्रकृत ठरेल, व निषेधनास्य त्याचा बाध करूं शकणार नाही, आणि त्यामुळे
मीमांसकांच्या तःहेनें विरुद्ध होण्याची आपत्ति येईल व ती विरुद्ध टाळतां
येणे अशक्य होईल या विषयाची मञ्जूपाप्रधान विस्तृत चर्चा केली आहे.
('तुल्यास्यप्रपन्नं स्वर्णम्' सू० १० हें स्वर्णसंज्ञाविधायक सूत्र असून
'नाज्जालौ' सू० १३ हें स्वर्णसंज्ञेचा निषेध करणारे सूत्र आहे आणि ते
निषेधकसूत्र असल्यामुळेच, अच् व हल् यांचे उच्चारणस्थान एकच असले तरी
ते स्वर्णं हंत नाहींत. स्वयं धृति सारस्याच प्रमाणभूत असल्यामुळे, धृतीत पर-
स्पर विरोध मानतां येत नाही—म्हणजे 'उदिते जुहोति, अनुदिते जुहोति' व तमेच
'अतिगत्रे षोडशिनं गृह्णाति, नतिगत्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यादि धृति ज्ञेयी परस्पर
विरुद्ध दिसतात तरी त्यांच्यांत विरोध मानतां येत नाही—व अशा टिकाणीं विकल्प
मानावा असा जो मीमांसान्याय आहे तो न्याय व्याकरणशास्त्रांत लागू केल्यास,
'नाज्जालौ' हें निषेधसूत्र 'तुल्यास्यप्रपन्नं स्वर्णम्' या विधायकसूत्राचे बाधक न
ठरतां, केवळ विरुद्ध सांगणारे सूत्र होईल, व अकार, इकार, व करमातील वर्ण
यांना वैकल्पिक स्वर्णसंज्ञा प्राप्त होण्याची आपत्ति येईल. सारांश वर सांगितलेला
मीमांसान्याय व्याकरणशास्त्रांत लावणे अयोग्य आहे, व निषेधकसूत्र विधायकसूत्राचे
बाधक ठरतें हेंच मानणे योग्य आहे.)

अत एव द्वन्द्वे च विभाषा जस्यैति चरितार्थम् ॥ विध्युन्मूलनाय प्रकृ-
त्तिरस्या जीजम् ॥ न लुमता कमेणिङ्ङिन्यनयोर्भाष्ये स्पष्टेया ॥ १२१ ॥

निषेधकसूत्र विधायकसूत्राचे बाधक ठरतें असा नियम असल्यामुळेच, 'द्वन्द्वे च'
सू० २२३ व 'विभाषा जसि' सू० २२५ ही सूत्रे चरितार्थ ठरत न. ('सर्वोदीनि
सर्वनामानि' सू० २१३ हें सर्वनामसंज्ञाविधायक सूत्र असून, सर्वनामसंज्ञेचा निषेध
सांगणारी जी सूत्रे आहेत त्यांपैकी 'द्वन्द्वे च' हें एक सूत्र आहे, व त्या सूत्राचा अर्थ
असा आहे कीं द्वन्द्वसमासाच्या अर्थां सर्वनाम असल्यास तसा सामायिक शास्त्र सर्व-

नामसंज्ञा होत नाहीं. या सूत्राच्या लॉच पुढें 'विभाषा जसि' हें सूत्र आहे व तें सूत्र असें सांगतें कीं, सर्वनामान्तद्वन्द्वसमासापुढें 'जस्' प्रत्यय आल्यास तशा सामासिक शब्दास विकल्पेंकरून सर्वनामसंज्ञा होते. निषेधकसूत्रानें विधायकसूत्राचा नेहमीकरितां बाध न होतां, मीमांसकरीत्या केवळ विकृष्ट हीतो असा नियम व्याकरणशास्त्रात असता तर, 'द्वन्द्वे च' या निषेधकसूत्रानें सर्वनामसंज्ञेचा बाध न होतां, विकल्पेंकरून द्वन्द्वसमासांत सर्वनामसंज्ञा प्राप्त झालीच असती, आणि 'विभाषा जसि' हें सर्वनामसंज्ञेचा विकल्प सांगणारें सूत्र करण्याची कांहींच गरज नव्हती. पण तें सूत्र पाणिनीनं मुद्दाम केलें असल्यामुळें हें स्पष्ट होतें कीं, निषेधक सूत्रांनीं विकल्प होत नसून विधायकसूत्राचा बाध होत असतो, व 'जस्' प्रत्यय पुढें असतां सर्वनामसंज्ञेचा बाध न होतां ती संज्ञा विकल्पेंकरून होणें इष्ट असल्यामुळें, पाणिनीस 'विभाषा जसि' हें सूत्र करावें लागलें, आणि अशा रीतीनें 'द्वन्द्वे च' हें सूत्र असून देखील 'विभाषा जसि' हें सूत्र चरितार्थ ठरतें.) विधायकसूत्राचा बाध व्हावा म्हणूनच निषेधकसूत्र केलें जातें व तें सूत्र प्रवृत्त होतें, आणि याच न्यायाच्या आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली आहे. (कंसाचा नाश करण्पाकरितांच श्रीकृष्णाचा अवतार झाला, व श्रीकृष्ण कंसापेक्षां अधिक बलवान् असल्यामुळेंच ते कंसाचा नाश करूं शकले. सारांश एखाद्याचा नाश करण्याकरितां ज्याचा अवतार होतो तो ज्याचा नाश करणें आहे त्याच्यापेक्षां अधिक बलवान् असलाच पाहिजे हा लौकिकन्याय आहे, आणि या लौकिकन्यायाच्या आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली असल्यामुळें, ती लौकिकन्यायासिद्ध आहे.) 'न लुमताद्भस्य' १-१-६३ व 'कमेर्णिङ्' ३-१-३० या सूत्रांवरील भाष्यांत या परिभाषेचा उल्लेख केला आहे. ('कमेर्णिङ्' या सूत्रांत उच्चारलेल्या 'णिङ्' ला णकार व हकार हे दोन अनुबन्ध लावले आहेत. 'अत उपधायाः' सू० २२८२ या सूत्रान्वयें 'कम्' या धातूतील अकारास वृद्धि व्हावी म्हणून 'णिङ्' ला णकारानुबन्ध लावला आहे, व 'अनुदात्तकृत आत्मनेपदम्' सू० २१५७ या सूत्रान्वयें 'कम्' धातूला आत्मनेपदाचे प्रत्यय व्हावे म्हणून 'णिङ्' ला हकारानुबन्ध लावला आहे. पण भाष्यकार म्हणतात कीं 'कृति च' सू० २२१७ हें गुणवृद्धिनिषेधक सूत्र असल्यामुळें व 'णिङ्' हा प्रत्यय कृत् असल्यामुळें, 'प्रतिषेधबलीयस्तवान् प्रतिषेधः प्राप्नोति'—म्हणजे निषेधकसूत्र बलवत्तर असल्यामुळें 'कृति च' या निषेधकसूत्रान्वयें 'अत उपधायाः' या वृद्धिविधायक सूत्राचा बाध होणें प्राप्त होतें व वृद्धि होऊं नये. जरी हें भाष्य एकदेशि आहे तरी त्या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं निषेधकसूत्र विधिसूत्रापेक्षां बलवत्तर असल्यामुळें त्याचें बाधक होतें. वास्तविक 'कृति च' हें सूत्र इलक्षणगुणवृद्धीचें बाधक असल्यामुळें, 'अत उपधायाः' या सूत्रानें अकारास होणाऱ्या वृद्धीचें तें बाधक होऊं शकत नाहीं. 'न लुमताद्भस्य' या सूत्रावरील भाष्यांत देखील 'उत्तरपदावे चापदादिविधौ' या वार्तिकानें प्रत्याख्यान करतेवेळीं, 'स्वादिपु असर्वनाम-

स्थाने ' सू० २३० या सूत्रांत 'अमर्षनामस्थाने ' अमा प्रतिषेध सांगितला अमर्षना-
मुळे, ' प्रतिषेधाश्च षष्ठीयांस इति प्रतिषेध प्राप्नोति ' असे भाष्यकारांनी म्हणून आहे.
या भाष्याचे विवेचन न करिता णवडे सांगणे पुरे आहे की, या भाष्यावरून द्रष्टांत हे
स्पष्ट हेतू की निषेधसूत्राने विकल्प सांगितला जात नसून, ते सूत्र विधायकसूत्राचा
बाध करित असते तसेच ' सार्दांनि सर्वनामनि ' १-१-२७ या सूत्रावरील
भाष्यांत भाष्यकार ह्मणतात ' अथ क प्रतिषेधो नाम? अविशेषेण किंचिदुभया विशेषेण
'न' इत्युच्यते, तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यत- ' इदं भवति ' इति ")

परिभाषा १२२

नन्यत्पन्तस्वार्थिकानामर्थप्रत्यायकत्वरूपप्रत्ययत्वानुपपत्तिरत आह—

जो प्रत्यय स्वतः काही विशेष अर्थाचा वाचक असतो त्याचेच टिकाणी 'प्रत्यय'
ही मज्ञा उपपन्न होत असल्यामुळे, जे प्रत्यय प्रकृतीच्या अर्थाहून अधिक अर्थाचा बोध
करित नाहीत त्यांना 'प्रत्यय' ही मज्ञा प्राप्त होऊ शकणार नाही (कारण 'प्रत्याय
यतीति प्रत्यय'—म्हणजे जो काही तरी विशेष अर्थाचा बोध करतो—अर्था 'प्रत्यय'
दादाची श्रुत्युक्ति असल्यामुळे, जो स्वतः कोणत्याही अर्थाचा वाचक नसून केवळ प्रकृ-
तीचा अर्थ सांगतो तशा प्रत्ययाला 'प्रत्यय' ही मज्ञा प्राप्त होऊ नये 'इत्, इत्, इत्,
फन् ' इत्यादि प्रत्यय अपत्यार्थांचे वाचक आहेत; व तसेच इतर प्रत्यय इतर अर्थांचे
वाचक आहेत, आणि म्हणून ते प्रत्ययसज्ञाई आहेत, पण 'गुणित्किञ्चय मन्' सू
२३९३, 'कर्णेणिइ' सू २३९०, 'दिवात्तल्, अथे क, यावादिभ्य कन्, लोहितान्मणी'
सू० २०९५-२०९८ इत्यादि सूत्रांनी होणाऱ्या प्रत्ययांना काहीच अर्थ नसून ज्या
प्रकृतीहून ते प्रत्यय होतात त्या प्रकृतीच्या अर्थाचाच केवळ अनुवाद करतात म्हणून
त्यांना 'प्रत्यय' मज्ञा होऊ नये पण तसे ह्मणणे इष्ट नाही) म्हणून ही परिभाषा
सांगतात—

अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्यया स्वार्थे ॥ १२२ ॥

" ज्या प्रत्ययाचा पाणिनीय सूत्रांत कोणताच अर्थ सांगितला नाही ते प्रत्यय
जरी प्रकृतीच्याच अर्थांचे बोधक असतात तरी ते प्रत्ययसज्ञाई समजावे "

यस्यार्थं प्रकृत्या प्रत्याच्यते सोऽपि प्रत्यय इत्यस्याप्यङ्गीकारात्तस्य
प्रत्ययत्वमिति न दोषः । स्वार्थ इत्यस्य स्वीयप्रत्ययार्थ इत्यर्थः ॥ महासज्ञा
यलादर्थाकाङ्क्षायामन्यानुपस्थितिरस्या र्थाजम् ॥

(ज्याला स्वतःचा कांहीं अर्थ आहे तोच प्रत्ययसंज्ञाई आहे असें नसून) ज्याचा अर्थ प्रकृति सांगते तो देखील (व्याकरणशास्त्रान) प्रत्ययसंज्ञाई मानला अमल्या-मुळें, कांहीं दोष उद्भवत नाही. (' प्रत्याययतीति प्रत्ययः ' एवढीच ' प्रत्यय ' शब्दाची व्युत्पत्ति न मानतां, ' प्रत्याययते इति प्रत्ययः ' अशी देखील ' प्रत्यय ' शब्दाची व्युत्पत्ति मानावी. त्यामुळें ज्याचा अर्थ प्रकृतीनें जापित होतो त्याला देखील प्रत्यय-संज्ञा प्राप्त होऊं शकते. सारांश स्वार्थिकप्रत्यय अर्थरहित नसून प्रकृतीच्या अर्थाचा बोध करणारे असल्यामुळें, ते देखील प्रत्ययसंज्ञाई आहेत.) ' प्रत्यय ' ही महासंज्ञा अमल्यामुळें, प्रत्ययाला कांहीं तरी अर्थ असलाच पाहिजे अशी आर्शाशा उत्पन्न होते, आणि स्वार्थिकप्रत्यय होतेवेळीं, प्रकृतीहून भिन्न अशा कोणत्याहि अर्थाची उपस्थिति होत नसल्यामुळें तसे प्रत्यय, त्यांचा जवळ जी प्रकृति उपस्थित आहे—म्हणजे ज्या प्रकृतीहून ते प्रत्यय होतात—त्या प्रकृतीच्या अर्थाचा ते बोध करतात, या (' उपस्थितं परित्यज्य ' इत्यादि) न्यायाच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली आहे (व ही युक्तिसिद्ध आहे. ' प्रत्ययः ' ३-१-३ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात ' प्रत्यय इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत् प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत प्रत्याययतीति प्रत्ययः । यदि प्रत्याययतीति प्रययोऽविकादीनां प्रत्ययसंज्ञा न प्राप्नोति, नहि ते किञ्चित् प्रत्याययन्ति । एवं तर्हि प्रत्याययते इति प्रत्ययः । एवमपि सनादीनां न प्राप्नोति । एवं तर्ह्युभयसाधनश्रायं कर्तृसाधनः कर्मसाधनश्च ' ।)

सुपि स्थ इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टैषा ॥ १२२ ॥

' सुपि स्थः ' ३-२-४ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे. (' सुपि स्थः ' या सूत्रावरील भाष्यांत ' सुपिस्थो भावे च ' असें वार्तिक पठित करून भाष्यकार त्या वार्तिकार्थें प्रयोजन असें सांगतात कीं ' स्था ' धातूहून भावे ' क ' प्रत्यय होऊन ' आसूथः, श्येनोत्थः, शलभोत्थः ' इत्यादि रूपें सिद्ध व्हावीं. ' आतोऽनुपसर्गे कः ' सू० २९१५ या सूत्रानें होणारा ' क ' प्रत्यय, कर्मणि उपपद असतां, कर्तृवाचक अर्थांत होत असतो. ' आसूथः ' इत्यादि वरील उदाहरणांत ' भावे '—म्हणजे क्रियार्थ—' क ' प्रत्यय झाला आहे व ' उत्थः ' याचा अर्थ ' उत्थानम् ' असा आहे, आणि हीं रूपें ' सुपि स्थः ' सू० २९१६ या सूत्रानें होणाऱ्या कर्तृवाचक कप्रत्ययानें सिद्ध होऊं शकत नाहींत. म्हणून त्या सूत्रांत ' भावे च ' हीं पदें घालावीं असा वार्तिककाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. पण भाष्यकार म्हणतात कीं हें वार्तिक असण्याची कांहीं गरज नाही; कारण ' सुपि स्थः ' या सूत्राचा ' स्थः ' असा योग-विभाग केल्यानें, भावे ' क ' प्रत्यय होऊन वरील रूपें सिद्ध होऊं शकतात. हें खरे कीं भावे ' क ' प्रत्यय फेक्यास, तो प्रत्यय स्वतः कांहींच अर्थाचा वाचक न होतां, केवळ क्रियेच्याच अर्थाचा वाचक होईल. पण तसें झालें तरी त्याला प्रत्ययसंज्ञा होऊं

शकणार नाहीं असं नाहीं; कारण प्रवृत्तपरिभाषा असल्यामुळे, त्याला प्रत्ययसंज्ञा होऊं शकते असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा भावय आहे. येथे हें लक्षांत ठेवावें कीं प्रवृत्त परिभाषेत निर्दिष्ट असलेल्या 'प्रत्यय' या शब्दानें आदेश व आगम यांचें म्हणणें होत नाहीं, व ते वीणयादि अर्थाचे वाचक नसल्यामुळे, त्यांना प्रत्ययसंज्ञा होऊं शकत नाहीं.)

परिभाषा १२३

योगविभागादिष्टसिद्धिः ॥ १२३ ॥

“सूत्राचा विभाग करून विभक्त केलेल्या भागांनं इष्टरूपांचीच सिद्धि करावी”

इष्टसिद्धिरेव नवनिष्ठापादनं कार्यमित्यर्थः । तत्तत्समानविधिकद्वि-
तीययोगेन विभक्तस्यानित्यत्वज्ञापनमेतद्विज्ञम ॥ १२३ ॥

सूत्राचा विभाग करून जे पृथक् सूत्र तयार केलें जातें त्याचा उपयोग इष्टरूपें सिद्ध करण्यांतच करावा, अनिष्टरूपें करण्यांत करूं नये असा या परिभाषेचा अर्थ आहे. (पाणिनीय सूत्रें इष्ट रूपांची सिद्धि करण्याकरितांच रचलीं आहेत व तीं, 'अल्पाक्षरमसदिग्धं सारवद्विशतोमुखम् । अस्तोभमनवर्धं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ ' या सूत्रा लक्षणाव्ययं, विश्वतोमुख-म्हणजे सर्वत्र लागू पडणारी व सर्व इष्टरूपांची सिद्धि करणारी -आहेत असं मानलें पाहिजे. जेथे क्वचित् स्थलीं योगविभाग केल्याशिवाय पृथक्-सूत्राने कांहीं इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊं शकत नाहीत तशा स्थलीं, योगविभाग करून तीं रूपें सिद्ध करावीं, व असं केल्यानंच सूत्राचें विश्वतोमुखत्व सिद्ध होत असल्यामुळे, क्वचित् स्थलीं योगविभाग करणें इष्ट आहे. पण योगविभागांनं तयार केलेल्या पृथक् सूत्राचा अनिष्ट रूपें सिद्ध करण्याकडे कधींदि उपयोग करूं नये. जसे—'ममासेऽ-
न्यपूर्वे ऋषो ल्यप्' सू० ३३३२ या सूत्रांत 'नवा' या आकारान्त शब्दाचें 'नव.' असें पृथीच्या एकवचनाचें रूप निर्दिष्ट केलें आहे. पण 'नवा' हा शब्द आकारान्त धात्वन्त शब्द नसल्यामुळे, त्याला 'आतो धातोः' सू० २४० हें सूत्र लागू शकत नाही. म्हणून त्या सूत्राचा 'आतः' असा विभाग करावा व 'आनः' असें पृथक् सूत्र केल्यानें, त्या सूत्राचा 'आकारान्तस्य भसंज्ञकस्य अक्षरस्य लोपो भवति' असा अर्थ होत असल्यामुळे, 'नव.' हें पृथीचे रूप सिद्ध होतें, व असें रूप सिद्ध करण्याकरितांच त्या पृथक् सूत्राचा उपयोग करावा, 'हाहा' या शब्दाची विशेषरूपाचक्र आकारान्त शब्दाचे टिकाणीं त्याचा उपयोग करूं नये, कारण तसें केल्यास, त्या शब्दाच्या पृथीच्या एकवचनाचें, 'हाहा.' असें इष्ट रूप न होता, 'हाहः' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल आणि म्हणूनच 'इष्टसिद्धिरेव, नवनिष्ठापादनं कार्यम्' असें ग्रन्थकारानें म्हटलें आहे.)

ज्या सूत्राचा विभाग केला जातो त्या सूत्रांत जें विधेय असतें तेंच, योगविभाग करून तयार केलेल्या पृथक् सूत्रांत, विधेय राहत असल्यामुळें, तसें तयार केलेलें पृथक् सूत्र अनित्य आहे असें ज्ञापित होतें, व याच्याच आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली आहे. (व ही युक्तिसिद्ध आहे. योगविभाग करून तयार केलेलें पृथक् सूत्र केवळ इष्ट रूपांचीच सिद्धि करण्याकरितां केलें जात असल्यामुळें, व तें सूत्र सर्वत्र लावल्यास अनिष्टरूपें देखील होण्याची आपत्ति येत असल्यामुळें, तें सूत्र अनित्य असतें हें उघड आहे आणि म्हणूनच तथा सूत्राचा इष्टरूपें सिद्ध करण्यांतच उपयोग करावा, व तें अनित्य मानून त्याचा अनिष्टरूपें तयार करण्यांत उपयोग करूं नये.)

परिभाषा १२४

पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते ॥ १२४ ॥

“ सूत्रांत पर्यायवाचक शब्दांचा उपयोग करतेवेळीं, एक शब्द मोठा व दुसरा शब्द लहान आहे याकडे लक्ष दिलें जात नसते ”

तत्र तत्रान्यतरस्यां विभाषा वेति सूत्रनिर्देशाज्ञापितमिदम् ॥ १२४ ॥

कोंठे कोंठे सूत्रांत पाणिनीने ‘ अन्यतरस्याम् ’ हा शब्द घातला आहे, कोंठे कोंठे ‘ विभाषा ’ हा शब्द वापरला आहे, व कोंठे कोंठे ‘ वा ’ हा शब्द उपयोगांत आणला आहे. यावरूनच ही परिभाषा ज्ञापित होते. (व ती शापकसिद्ध समजावी. ‘ अन्यतरस्याम्, ’ ‘ विभाषा, ’ व ‘ वा ’ हे तीनही पर्यायवाचक-म्हणजे एकाच अर्थाचे वाचक-शब्द आहेत. त्यांपैकी ‘ वा ’ हा शब्द सर्वांत लहान आहे. सूत्रांत सर्वांत लहान पर्यायवाचक शब्द घालावा असा जर नियम असता तर, पाणिनीनें सर्वे विकल्पविधायकसूत्रांत ‘ वा ’ हाच शब्द घातला असता, व ‘ विभाषा, अन्यतरस्याम् ’ असे मोठे शब्द उपयोगांत आणले नसते. यावरूनच हें सिद्ध होतें कीं सूत्रांत पर्यायवाचक शब्दांचा उपयोग करतेवेळीं लहान मोठा याकडे लक्ष न देतां वाटेल ती पर्यायवाचक शब्द उपयोगांत आणला जातो, आणि त्यामुळें ही परिभाषा प. १२३ चा अपवाद आहे असें समजावें.)

परिभाषा १२५

ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ॥ १२५ ॥

“ ज्ञापकानें (व तसेंच लीखित्यापानें किंवा युक्तानें) ज्ञापित होणारी परिभाषा सर्वत्र लागू पडत नाही. ”

स्पष्टमेव पठितव्येऽनुमानाद्बोधनमसार्वात्रिकत्वार्थमित्यर्थः । तेन ज्ञापकसिद्धपरिभाषयानिष्टं नापादनीयमिति तात्पर्यम् । भाष्येऽपि 'ध्वनित-
मेतन्ड्यापन्त्यादौ ॥ ज्ञापकेति न्यायस्यप्युपलक्षणम् ॥ न्यायभाषकसिद्धा-
नामपि केषाञ्चित्कथनमन्येषामनित्यत्वबोधनायेति भावः । यथा तत्स्थानाप-
न्ने तद्धर्मलाभ इति न्यायसिद्धं स्वानियत्सूत्रं, ज्ञापकसिद्धं च तत्रानल्यधा-
यिति ॥ १२५ ॥

(ज्ञापकसिद्धं अष्टाध्यायीत विषयेक परिभाषा—गृहणे ' तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य, तस्मादियुच्यते ' इत्यादि—साक्षात् पठित केव्हा आहित त्याचप्रमाणे प्रकृत ग्रन्थांत सांगितलेल्या ज्ञापकसिद्ध परिभाषा अष्टाध्यायीत) साक्षात् पठित कराव-
यास पाहिजे असून देखील, (त्या साक्षात् पठित न करितां सूत्रांत ज्ञापक वाद उच्चारून) त्यांचा अनुमानानें बोध करून देण्यांत—गृहणे त्यांना ज्ञापित करून देण्यांत— (सूत्रकाराचा) हेतु हाच होता कीं ज्या परिभाषा अष्टाध्यायीत साक्षात् पठित केव्हा नाहींत त्या सर्वत्र लागू पडणाऱ्या परिभाषा नव्हत हें समजावें. आणि ज्ञापकसिद्ध परिभाषा सर्व उदाहरणांता लागू पडणाऱ्या परिभाषा नसल्यामुळे, जेथे त्या उपयोगांत आणल्या असतां इष्ट रूपें सिद्ध होऊं शकत नाहींत तेथे त्या उपयोगांत आणूं नयेत असें या परिभाषेचें तात्पर्य आहे. (सारांश जेथे ज्ञाप-
कसिद्ध परिभाषा उपयोगांत आणल्यास इष्टरूपांची सिद्धि होऊं शकत असेल तेथेच त्यांचा उपयोग करावा. जेथे त्या लावल्यानें अनिष्ट रूपें सिद्ध होत अस-
तील तेथे, त्या अनियत मानून, त्यांचा उपयोग करूं नये; कारण परिभाषा करण्याचा मुख्य हेतु हाच आहे कीं त्यांच्या योगानें इष्टरूपांची सिद्धि शक्यी.) ' द्याप् प्रातिपदिकात् ' ४-१-१ या सूत्रावरील भाष्यांत हें ध्वनित केंद्र आहे. (त्या भाष्यांत ' प्रातिपदिकप्रहणे लिट्प्रविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ' ही परिभाषा पठित करून ही अय-
व्याची अनेक प्रयोजनें दाखविलीं आहेत, व ती मानल्यास कोणकोणते दोष उपास्य होण्याचा संभव आहे हें देखील विस्तारपूर्वक सांगून भाष्यकार गृहणनात कीं, पृष्ठादी परिभाषा मानल्यानें काहीं स्थलीं दोष उत्पन्न होण्याचा संभव असेल तरी अशी परिभाषा न करणें हें योग्य नव्हें ज्या परिभाषेचा उपयोग पुष्कळ ठिकाणीं होत असून इतिवृत्त स्थलीं होत नसेल तशी परिभाषा मानण्यात काहीं हरजत नाही असा भाष्यकाराच्या गृहणण्याचा आशय आहे. भाष्यकार गृहणनात ' न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न प्रजेयम् । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थावरोः नाधि-
धीयन्ते । न च मृगाः सन्तीति यदा नोप्यन्ते तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषाया प्रयोज-
नानि तदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्या । प्रतिविधेयं च दोषेषु । ' ' हेंच प्राकृत भाषेंत सांगणें असल्यास असें गृहणतां येईल कीं, घात बांधण्यानें घरांत घुस्ती दिव्हे करतील वा भीतीनें लोक घरे बांधत नाहींत असें नाहीं व ते घरे बांधतातच व घुस्तीचा उपद्रव न
हवा गृहणून अवश्य उपाय योजितात. या पंक्तींत ज्ञापकसिद्ध परिभाषा अनित्य अस-

तात असें सांगितले अमल्यामुळे, लौकिकन्यायसिद्ध व युक्तिसिद्ध परिभाषा नित्य असतात असा प्रद्व होण्याचा संभव आहे. तसा प्रद्व न व्हावा म्हणून ग्रन्थकार म्हणतात कीं) प्रकृतपरिभाषेन जो 'ज्ञापक' शब्द उच्चारला आहे तो न्यायाचें देखील उपलक्षण आहे—म्हणजे 'ज्ञापक' शब्दाने केवळ ज्ञापकसिद्ध परिभाषाचें ग्रहण न करितां, लौकिकन्यायसिद्ध व युक्तिसिद्ध परिभाषाचें देखील ग्रहण करावे व तसा परिभाषा देखील ज्ञापकसिद्ध परिभाषेसारख्याच सर्वांत लागू पडणाऱ्या नमून अनित्य आहेत असें समजावें अष्टाध्यायींत काही न्यायसिद्ध व ज्ञापकसिद्ध परिभाषा साक्षात् पठित केल्या असून, इतर न्यायसिद्ध व ज्ञापकसिद्ध परिभाषा पठित केल्या नाहींत; याचें कारण हेंच कीं तसा पठित न केलेल्या परिभाषा अनित्य आहेत हें ज्ञापित व्हांवें. (कांहीं ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध परिभाषा अष्टाध्यायींत साक्षात् पठित केल्या आहेत असें जें ग्रन्थकारांनं वर म्हटले आहे त्याच्या पुष्टिकरणार्थ ते अष्टाध्यायींत साक्षात् पठित असलेल्या एका परिभाषेचें उदाहरण देतात.) उदाहरणार्थ, 'तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभ'—म्हणजे जो ज्याच्या जागीं होतो त्याला, ज्याच्या जागीं तो स्थानापन्न होतो त्याचे धर्म प्राप्त होतात—(जसें राजा मेल्यावर त्याचा पुत्र जेव्हा राज्यारूढ होतो तेव्हा राजाचे सव धर्म त्याला प्राप्त होतात) या लौकिकन्यायानेच 'स्थानिवद्देश.' सू० ४९ ही परिभाषा सिद्ध होते, व त्या परिभाषेचा 'अनल्लिधौ' हा असा ज्ञापक सिद्ध आहे. ('अदो जग्धिर्व्यसि किति' सू० ३०८० या सूत्रात केलेलें 'ल्यप्' ग्रहण 'अनल्लिधौ' या अंशाचें ज्ञापक आहे. 'अदो जग्धि. ति किति' एवढेंच सूत्र जरी केलें असने तरी त्याचा अर्थ असा झाला असता कीं, 'अद्' धातूपुढें तकारांनं सुरू होणारा कित्प्रत्यय आल्यास, 'अद्' चे जागीं 'जग्ध्' असा आदेश करावा, आणि 'समासेऽनप्रपूर्वे ऋवो ल्यप्' सू० ३३३२ या सूत्रान्वयें 'ऋवा' चे जागीं ल्यबादेश झाल्यावर, 'स्थानिवद्देशः' या सूत्रान्वयें 'ऋवा' चे धर्म 'ल्यप्' ला प्राप्त झालेच असते, व त्यामुळे 'अद्' धातूपुढें ल्यप् प्रत्यय आला असता, 'अद्' चे जागीं 'जग्ध्' असा आदेश होऊं शकलाच असता. असें अमून देखील 'अदो जग्धि.' या सूत्रात पाणिनीने ल्यपाचें ग्रहण का केलें ? या प्रश्नाचें उत्तर हेच आहे कीं, तकारादिव हा धर्म तकार या वर्णाचे टिकणी असणारा धर्म आहे, व वर्णाश्रयनिमित्तक—म्हणजे वर्णाचे टिकणी असणारा धर्म—'अनल्लिधौ' या सूत्रान्वयें आदेशाम प्राप्त होऊं शकत नसल्यामुळे, जरी 'ऋवा' चे जागीं होणाऱ्या ल्यबादेशाम 'ऋवा' चे टिकणी असणारा मित्व धर्म प्राप्त होतो तरी, वर्णाचे टिकणी असणारा तादित्वरूपी धर्म त्याला प्राप्त होऊं शकत नाहीं, व त्यामुळे ल्यप् 'तादि' मानता येत नाहीं म्हणून 'अद्' धातूपुढें 'ल्यप्' आल्यास तो 'तादि' मानतां येत नसल्यामुळे, 'अद्' चे जागीं 'जग्ध्' असा आदेश होऊं शकणार नाहीं. पण तसा आदेश होणें इष्ट असल्यामुळे, पाणिनीला 'अदो जग्धिः' या सूत्रांत 'ल्यप्' ग्रहण करावे लागलें, आणि असा रीतीनें तें 'ल्यप्' ग्रहण 'अनल्लिधौ'

या अन्वाचें ज्ञापक ठरते. ' स्पष्टमेव पठितव्यंऽनुमानाद्बोधनमसार्थप्रिसार्थम् ' या न्यायान्वये प्रकृतपरिभाषा मित्र होत असल्यामुळे, ती युक्तिमित्र ममजारी, व असा न्याय असल्यामुळेच, ' अपपरिग्रहिरन्वयः पन्चम्या ' सू० ६६६ या सूत्राने जरी असे ज्ञापित होते की ' बहिः ' या शब्दाच्या योगाने पन्चमी होते तरी, ' ज्ञापकसिद्धस सर्वत्र ' असा न्याय असल्यामुळे, ' करम्य बहिः ' इत्यादि प्रयोग शुद्ध ठरतात.)

परिभाषा १२६

ननु द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढेत्यादी घत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं द्वित्ये एकत्रघन्वमपरत्र ढव्यमित्यस्याप्यापित्तरत आह—

' घञ्, ढञ् इत्यादि कार्ये असिद्ध असल्यामुळे, ' द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढा ' इत्यादि उदाहरणांत प्रथम द्विवचन केल्यास, दोन पैकी एका स्थली घञ् व द्रुमच्या स्थली ढञ् होण्याची आपत्ति येईल (पदाक्षिप्तप्रकरण भट्टाचार्याच्या आठव्या अध्यायाच्या प्रथम पादांत—गृणजे सिद्धपाण्डांत—सांगितले आहे. घञ् व ढञ् होणे हा कार्ये त्रिपादीत सांगितली आहेत. ' पूर्वत्रामिदम् ' सू० १२ या सूत्रान्वये, सिद्धपाण्डाच्या—गृणजे सपादमसाधार्याच्या—दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध ठरत असल्यामुळे, ' द्रुह् ' घातूम ' ञ्जुल् तृचौ ' सू० २८९५ या सूत्राने तृच् प्रत्यय लावून ' द्रुह् + तृच् ' अशा स्थितीत, त्रिपादीत सांगितलेले घञ् व ढञ् कार्ये प्रथम न करितां, ' निवृत्ती-पयोगः ' सू० २१४० या सांपादिक सूत्रान्वये द्विवचनकार्ये प्रथम केल्यास, ' द्रुह् + तृच्. द्रुह् + तृच् ' अशी स्थिति झाल्यावर, ' पुमान्तलवृषधस्य च ' सू० २१८९ या सूत्राने उपधेतील डकाराचा गुण होऊन ' द्रोह् + तृच् द्रोह् + तृच् ' अशी स्थिति होते. अशा स्थितीत ' वा द्रुह्मुह ' सू० ३२० या त्रिपादीतील सूत्राची प्राप्ति होते या सूत्राने ' द्रुह् ' यांतील डकारास विचल्लेखरून घञ् होणे सांगितले असल्यामुळे, जेव्हा घञ् कारणे नमेल तेव्हा ' हो ढ ' सू० २२४ या सूत्राने डकारास ढञ् होते. हे घञ् इत्य-कार्ये येऊनच असल्यामुळे, ' द्रोह् + तृच् द्रोह् + तृच् = द्रोह् + ता, द्रोह् + ता ' या उदाहरणांतील प्रथम भागांतील डकाराचे जागी घञ् व द्वितीय भागांतील डकाराचे जागी ढकार केल्यास, ' द्रोह् + ता, द्रोह् + ता ' अशी स्थिति होऊन व ' शपन्तपोधेः ' सू० २२८० या सूत्राने ' ता ' यांतील तकाराचा घञ् होऊन ' द्रोह् + धा, द्रोह् + धा ' अशी स्थिति झाली असतां, प्रथमभागाचे, ' झलं जग् झति ' सू० ५२ या सूत्राने घञ्काराचा गकार होऊन ' द्रोग्धा ' असे रूप होईल, व द्वितीय भागाचे ' टुना टुः ' सू० ११३ या सूत्राने ' धा ' यांतील घञ्काराचा ढकार होऊन व ' हो ढे लोप ' सू० २३३५ या सूत्राने पूर्व डकाराचा लोप होऊन ' द्रोढा ' असे रूप होईल, व द्विवच-

नाचा ' द्रोग्धा द्रोग्धा ' किंवा ' द्रोढा द्रोढा ' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध न होतो, ' द्रोग्धा द्रोढा ' किंवा उच्य प्रथम भागांत व ध्रुव द्वितीय भागांत केल्यास ' द्रोढा द्रोग्धा ' असा अनेक प्रयोग होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टाळावी म्हणून ही परिभाषा सांगतात :—

पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे ॥ १२६ ॥

“ द्वित्वभिन्न कार्यं पूर्वसूत्रानं करतेवेळीं, ' पूर्वत्रासिद्धम् ' हें सूत्र लागू पडतं.”

द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः ।

पूर्वसूत्रान्वयें द्वित्वभिन्न कार्यं करतेवेळीं त्रिपादांतील परसूत्रें असिद्ध ठरतात असा या परिभाषेचा अर्थ आहे. (या परिभाषेतील ' अद्विधे ' या पदांत असलेल्या ' द्वित्व ' या शब्दानें, पद्याध्यायाच्या प्रथम पादांत पठित असलेल्या ' लिटि धातोरन-म्यासस्य, मन्यङोः, चटि ' इत्यादि सूत्रांनीं सांगितलेल्या द्वित्वचनावें, व तसेंच अष्ट-माध्यायाच्या प्रथम पादांतील ' सर्वथ द्वे ' या अधिकारांत पठित असलेल्या सूत्रांनीं होण्याच्या पदद्वित्वचनावें, आणि त्याचप्रमाणें अष्टमाध्यायांतील चतुर्थ पादांत सांगित-लेल्या षण्द्वित्वचानें, ग्रहण होतें द्वित्वकार्यं करणें असल्यास, ' पूर्वत्रासिद्धम् ' हें सूत्र लागू पडत नाहीं असा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ करूं नये. तथा अर्थे केल्यास, ' दिव्+भ्याम् ' या स्थलीं ' अनचि च ' सू० ४८ या त्रैपादिक सूत्रानें द्वित्व करतेवेळीं, तें सूत्र ' दिव उत् ' सू० ३३७ या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरणार नाहीं, व द्वित्वकार्यं प्रथम होऊन ' दिव्+भ्याम् ' अशी स्थिति झाल्यावर ' दिव उत् ' हें सूत्र प्रवृत्त केल्यास, अन्य वकाराचे जागीं उकार होऊन पूर्व वकार जसाचा तसाच कायम राहिल व विकृत रूप होण्याची आपत्ति येईल. म्हणून प्रकृत परिभाषेचा असा अर्थ समजावा कीं, द्वित्वरूपी कार्यं करणें झाल्यास—मग तें कार्यं सापादिक सूत्रान्वयें होणारें असो किंवा त्रैपादिक सूत्रान्वयें होणारें असो—त्या द्वित्वकार्याविधायक सूत्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक परसूत्रें असिद्ध ठरत नाहींत. पण द्वित्वभिन्न कार्यं सांगणाऱ्या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें द्वित्वकार्यं सांगणारें त्रैपादिक सूत्र असिद्ध ठरतेंच, आणि तसेंच द्वित्वभि-न्नकार्यं सांगणाऱ्या त्रैपादिक पूर्वसूत्राच्या दृष्टीनें द्वित्वकार्यं सांगणारें त्रैपादिक पर-सूत्र देखील असिद्ध ठरतें. प्रकृतपरिभाषेचा असा नात्पर्यायं अमल्यामुळें, ' दिव्+भ्याम् ' या स्थलीं ' दिव उत् ' व ' अनचि च ' हीं दोन सूत्रें युगपत् प्राप्त झालीं असतां, ' दिव उत् ' या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें ' अनचि च ' हें द्वित्वकार्यं सांगणारें त्रैपादिक सूत्र ' पूर्वत्रासिद्धम् ' या न्यायान्वयें, असिद्ध ठरत असल्यामुळें, द्वित्वकार्यं प्रथम न होतं उच्यकार्यं प्रथम होतें, व त्यामुळें ' द्युभ्याम् ' असें इष्टरूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. त्याचप्रमाणें ' वाच्+सु ' या स्थलीं ' हल्ङयाङ्भ्यः ' सू० २५२ या सूत्रानें सुलोप होऊन व ' चोः कुः ' सू० ३७८ या सूत्रानें कुत्व होऊन ' वाक् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' झलां जशोऽन्ते ' सू० ८४ व ' अनचि च ' सू० ४८ या दोन त्रैपादिक सूत्रांची युगपत् प्राप्ति होते. या दोन सूत्रांपैकीं ' झलां जशोऽन्ते ' हें ' अन-

चि च ' या सूत्राच्या मानाने, पूर्वसूत्र असल्यामुळे, ' पूर्वश्राविद्धम् ' या न्यायान्वये, प्रथम प्रवृत्त होतं, व ' अनचि च ' हें द्विवचन्ये सांगणारे सूत्र अमुन श्रेणील त्याची प्रथम प्रवृत्ति होऊं शकत नाही ' ज्ञानं जज्ञोऽन्ते ' हें सूत्र प्रथम प्रवृत्त होऊन ' वाग् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' अनचि च ' हें सूत्र नंतर प्रवृत्त होऊं शकते पण या द्विवचन्येसांपादक सूत्राच्या दृष्टीने, या सूत्रानंतर पठित असलेल्या सूत्रे, प्रवृत्तपरिभाषेप्रमाणे असिद्ध ठरत नसल्यामुळे, ' वाऽवसाने ' सू० २०६ हे उत्तरसूत्र प्रथम प्रवृत्त होऊन ' वाक् ' व ' वाग् ' अशी स्थिति झाल्यावर, ' अनचि च ' हें सूत्र प्रवृत्त होऊन ' वाक् ' व ' वाग् ' अशीं द्विवचन्ये सिद्ध होतात. सारांश द्विवचन्ये करणे झाल्याम-मग ते सापादिकसूत्राने होणारे द्विवचन्ये असो किंवा त्रैपादिकसूत्राने होणारे द्विवचन्ये असो—द्विवचन्येसांपादक सूत्राच्या पलीकडे असणारी त्रैपादिकसूत्रे, त्या द्विवचन्येसांपादक सूत्राच्या दृष्टीने, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, असिद्ध ठरत नाहीत; पण ' पूर्वश्राविद्धम् ' या न्यायान्वये द्विवचन्येसांपादक त्रैपादिकसूत्र, त्याच्या पूर्वी पठित असलेल्या सूत्रांच्या दृष्टीने, असिद्ध ठरतच असा या परिभाषेचा तात्पर्यांध आहे. ही परिभाषा असल्यामुळे, ' दुह्+तृच् ' या स्थली, ' नित्यवीप्सयोः ' सू० २१४० या सापादिकसूत्राने द्विवचन्ये करण्याचा प्रसंग आला असतां, घत्य व डत्वचन्ये सांगणारी त्रैपादिक सूत्रे असिद्ध ठरत नाहीत म्हणून ती परसूत्रे असल्यामुळे प्रथम प्रवृत्त होतात, आणि ' द्रोधा ' व ' द्रोडा ' अशी वैकल्पिक रूपे सिद्ध झाल्यावर, ' नित्यवीप्सयोः ' या सूत्राने द्विवचन्ये कार्य केले असतां, ' द्रोधा द्रोधा ' किंवा ' द्रोडा द्रोडा ' असे वैकल्पिक द्विवचन्ये प्रयोग सिद्ध होतात. येथे सहज असा प्रश्न उद्भवतो की, प. १२७ प्रमाणे ' द्रोधारं द्रोधारं हन्ति ' किंवा ' द्रोदारं द्रोदारं हन्ति ' असाच प्रयोग होऊं शकतां व ' द्रोधारं द्रोदारं हन्ति ' असा किंवा ' द्रोदारं द्रोधारं हन्ति ' असा प्रयोग होऊंच शकत नाही. म्हणून द्विवचन्ये प्रयोगाची विधि करण्याकरितां प्रवृत्त परिभाषेची मदत घेण्याची काहीच आवश्यकता नाही. या प्रभाषे कियटाने ' लथे-स्य द्वे ' ८-१-१ या सूत्रावरिल भाष्याच्या टीकेत समर्पक उत्तर दिले आहे व ते हें आहे ' ननु व होरस्या आकृतेभरितः प्रयोगो द्वितीयस्याभ्युत्पत्त्या इति न्यायाद्यद्वा पूर्वस्य घत्वादि तद्वा परस्यपि लघवत्तद्विष्यति । एवं मन्थते धा-वाकृतिः प्रत्ययाकृतिः श्रैकैव, प्रकान्तार्थभेदाद्वापि नास्ति । ' कियटाच्या म्हणण्याचा अर्थ हा आहे की प. १२७ अशाच ठिकाणी लागू पडत की जेथे भिन्न स्वरूपाचा प्रयोग केल्याम संदेह उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. पण प्रवृत्तउदाहरणांत प्रकृति व प्रत्यय-म्हणजे ' दुह् ' ही प्रकृति व ' तृच् ' हा प्रत्यय-हे दान्ही द्विवचनस्थली एवच असल्यामुळे व ' द्रोधारं द्रोदारं हन्ति ' असा प्रयोग केला तरी अर्थसंबंधाने संदेह उत्पन्न होण्याचा संभव नसल्यामुळे, या स्थली प. १२७ मुळीच लागू पडत नाही व प्रवृत्तपरिभाषाच लागू पडते.)

पूर्वत्रासिद्धमित्याधिकारमवं शास्त्रमस्या लिङ्गम् । यत्र च सिद्धत्वा-
सिद्धन्वयोः फले विशेषस्तत्रैवेयम् । कृष्णार्द्धिरित्यादौ जग्त्वात्पूर्वमनन्तरं
या द्वित्वे रूपे विशेषाभावेन नास्याः प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ सर्वस्य द्वे
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १२६ ॥

‘पूर्वत्रासिद्धम्’ या अधिकारांत पठित अमेलकें त्रैपादिकसूत्र लावण्याचा प्रसंग
आला असता, ही परिभाषा उपस्थित होते-म्हणजे प्रवृत्त होते. जेथें त्रैपादिक परसूत्र
सिद्ध किंवा असिद्ध मानल्यानें रूपांत काहीं फरक पडत अमेल तेंथेंच ही परिभाषा
लागू पडते. ‘कृष्णार्द्धिः’ इत्यादि उदाहरणांत जडत्व करण्यापूर्वीं किंवा जडत्व केल्या-
नंतर द्वित्व केलें तरी रूपांत काहीं फरक पडत नसल्यामुळें, अशा टिकाणीं ही परिभाषा
प्रवृत्त होत नाही-म्हणजे लागू पडत नाही. (‘कृष्ण+ऋद्धिः’ या उदाहरणांत
, ऋध्’ धातूम ’स्त्रियां क्तिन्’ सू० ३२७२ या सूत्रानें ‘भावे’ या अर्थासकें ‘क्तिन्=
ति’ प्रत्यय झाला आहे. ‘कृष्ण+ऋध्+ति’ येथें ‘आट्टुणः’ सू० ६९ या सूत्रानें
गुणरूपी षकादेश होऊन व ‘उरणपरः’ सू० ७० या सूत्रानें तो रपर होऊन, व
, क्षपः तेषोर्धः’ सू० २२८० या सूत्रानें ‘ति’ या प्रत्ययांतील तकाराचा धकार
होऊन ‘कृष्णर्ध्+धि’ अशी स्थिति झाली असता, ‘अचो रहाभ्यां द्वे’ सू० ५९
या द्वित्वकार्यसंपादकसूत्राची व तसेंच ‘झला जग् शशि’ सू० ५३ या जडत्वकार्य
संपादकसूत्राची युगपत् प्राप्ति होते. हीं दोन्ही त्रैपादिकसूत्रें असून या दोहोंत ‘झला
जग् शशि’ हें परसूत्र आहे. हें सूत्र जरी द्वित्वकार्यसंपादकसूत्राच्या पलीकडील सूत्र
आहे तरी, प्रवृत्तपरिभाषेप्रमाणें, तें अभिद्ध ठरत नाही. म्हणून परसूत्र अमल्यामुळें तें
प्रथम प्रवृत्त केल्यास, ‘कृष्णर्ध्+धिः’ अशी स्थिति झाल्यावर, ‘अचो रहाभ्यां द्वे’
हें सूत्र नंतर प्रवृत्त होऊन रपा सूत्रानें इकाराचें द्वित्व होऊन व नंतर ‘झरो झरि
सवर्णे’ सू० ७१ या सूत्रानें पूर्व इकाराचा लोप होऊन ‘कृष्णार्द्धिः’ असे रूप होतें.
, कृष्णर्ध्+धिः’ येथें प्रवृत्तपरिभाषा न लावतां जडत्व करण्यापूर्वीं द्वित्व प्रथम केलें
तरी, ‘कृष्णर्ध्+धिः’ अशी स्थिति झाल्यावर ‘झरो जग् शशि’ या सूत्रानें दोन्ही
धकारांचा इकार होऊन व ‘झरो झरि’ या सूत्रानें पूर्वइकाराचा लोप होऊन
, कृष्णार्द्धिः’ असेच रूप सिद्ध होतें. सारांश ‘कृष्णार्द्धिः’ या उदाहरणांत प्रवृत्तपरि-
भाषा लावली किंवा न लावली तरी एकसारकेंच इष्टरूप तयार होत असल्यामुळें,
अशीं उदाहरणें प्रवृत्तपरिभाषेचा विषय नसून असें समजून अशा टिकाणीं प्रवृत्तपरि-
भाषा उपयोगांत आणण्याची काहीं गरज नाही.) या विषयासंबंधानें इतर प्रमाणांत
विस्तृत चर्चा केली आहे ‘सर्वस्य द्वे’ या सूत्रातील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली
आहे. (ही परिभाषा कार्त्तिकवाराचें कार्त्तिकरूपानें पठित केली असल्यामुळें ती स्वयंप्र
काचनिर्वाही समजायी. तिथेंच बंधाकरण ‘न मु ने’ सू० ४३९ या सूत्राचा ‘न’
असा योगविभाग करून म्हणतात की या योगविभागानें प्रवृत्तपरिभाषा सिद्ध होते.
पण ‘न’ असा योगविभाग करणशकृतिनां भाष्यांत कोर्येंह आचार नसल्यामुळें तमा

धीयविमाग परता येत नाही असे भैरवगिराचाचें मत आहे. कांहीं वैयाकरण 'अणुदिन्' सू० १४ या सूत्रांत केलेले अणुप्रत्याहाराचें प्रहण प्रवृत्तपरिभाषेचें ज्ञापक आहे असे म्हणतात. 'अणुदिन्' या सूत्रात अणुप्रत्याहाराचें प्रहण न करिता अणुप्रत्याहाराचें प्रहण करून 'अणुदिन्' असे सूत्र केले असते तरी याम भाग्यं वाच्यं असते. त्या सूत्रांत अणुप्रत्याहाराचें प्रहण एतद्वाचकरिनां केले आहे ही निरनुनासिक ग्, घ्, ङ्, पांनी अनुनासिक वृ, वृ, लं यांचें प्रहण व्हावें व तसे प्रहण केल्याने निरनुनासिक ग्, घ्, ङ्, यांना, 'अनधि च' या सूत्रानें जसे द्वित्य होतें तसेच अनुनासिक वृ, वृ, लं यांना देखील व्हावें व 'सर्व्वस्ता' ह्यावादि स्थयी 'सर्व्वस्ता' असे वैकल्पिक रूप व्हावें. पण 'अनधि च' हें त्रैपदािक पूर्व्वसूत्र असून 'अनुस्वारस्य यधि परसवजः' सू० १२४ हें परसूत्र आहे, आणि ही परिभाषा न मानल्यास, 'पूर्व्वमिदम' या न्यायान्वये, ते परसूत्र, 'अनधि च' या पूर्व्वसूत्राच्या दृष्टीने, असिद्ध ठरत असल्यामुळे अनुनासिक वृ, वृ, लं यांना द्वित्व होण्याचा प्रसंगच येऊं शकत नाही, व त्यामुळे 'अणुदिन्' या सूत्रांत केलेले अणुप्रत्याहाराचें प्रहण स्वयं ठरतें. पण प्रवृत्तपरिभाषा असल्यामुळे, 'अनधि च' या द्वित्वसंपादकसूत्राच्या दृष्टीने, 'अनुस्वारस्य' हें परसूत्र असून देखील, असिद्ध ठरत नाही, व त्यामुळे तें प्रथम प्रवृत्त होऊन अनुरवा-राच्या जागी अनुनासिक वैकार होतो, व नंतर 'अनधि च' हें सूत्र प्रवृत्त होऊन त्या अनुनासिक वैकाराचें द्वित्व होते. अशा रीतीने, प्रवृत्तपरिभाषा असल्यामुळे, ते अणुप्रहण चरितापे हाऊन प्रवृत्तपरिभाषेचें ज्ञापक ठरतें असे ते वैयाकरण म्हणतात. क्रियेक वैयाकरणांच्या मताप्रमाणें 'उभौ साम्यामस्य' सू० २६०६ हें सूत्र केले असल्यामुळे, प्रवृत्तपरिभाषा अनित्य ठरते, कारण 'प्र+अन्+धि+च+न्' अशा स्थितीत 'चटि' सू० २३१५ या सापदािक सूत्रानें द्वित्व पावले असून त्या सूत्राच्या दृष्टीने प्रवृत्तपरिभाषेप्रमाणें, 'उभौ साम्यामस्य' हें ण्यसंपादक त्रैपदािकसूत्र असिद्ध ठरत नाही. म्हणून प्रथम ण्य करून नंतर द्वित्व केल्याने 'प्राणिगन्' असे रूप सिद्ध होऊ शकलेच असते, म्हणून 'उपसर्गस्यान् निमित्तान् अनिते, ण्ये भवति' या अर्थी सूत्र पहिले वाम भागले असतें व 'उभौ साम्यामस्य' असे सूत्र करण्याची कांहीं गरज नव्हती. पण प्रवृत्तपरिभाषा अनित्य असल्यामुळे, ती वचिन् स्थयी लागू पडत नाही, व त्यामुळे प्राणिनाला 'उभौ साम्यामस्य' हे सूत्र व्हावें लागतें, आणि अशा रीतीने ते सूत्र प्रवृत्तपरिभाषेच्या अनित्याचाचें ज्ञापक ठरतें असे त्या वैयाकरणांचें मत आहे.)

परिभाषा १२७

ननु गोप्यद्वेषु च स्वामीत्यादिवद् गोप्यध्यातां च स्वामीत्यपि स्वा-
स्वामीभूरेति सूत्रेण पण्डितसंमतीर्धिधानादत आह—

‘ स्वामीश्वराधिपति ’ सू० ६३६ या सूत्रांत ‘ स्वामी ’ शब्दाच्या योगां विकृ-
 त्पेकरून पृथी व सप्तमी होण्याचे विधान केले असल्यामुळे, जसा ‘ गोपु अश्वेषु च
 स्वामी ’ (किंवा गवामश्वानां च स्वामी) असा वाक्यप्रयोग होतो, त्याचप्रमाणे
 ‘ गोपु अश्वानां च स्वामी ’ असा देखील प्रयोग करता येईल. (पण तसा प्रयोग
 करणे इष्ट नाही) म्हणून ही परिभाषा सांगतात

एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयास्यास्तृतीयस्याश्च

न भविष्यति ॥ १२७ ॥

“ (वाक्यांतील अनेक शब्द त्या वाक्यांतील परात्वा शब्दाशी सासल्याच
 संबंधाने अन्वित असल्यास, तसा अन्वित असलेल्या शब्दांपैकी) पद्विधाने उच्चारलेल्या
 शब्दाचा ज्या विशिष्ट प्रकाराने वाक्यांत प्रयोग केला असेल त्याहून भिन्न प्रकाराचे,
 पुढे उच्चारलेल्या इतर अन्वित शब्दांचा, प्रयोग करूं नये ”

(स्वस्वामिभावादि संबंध दाखविणें असल्यास पृथी विभक्तीचा, ‘ पृथी ’
 सू० ६०६ या सूत्रान्वये, उपयोग केला जातो, पण ‘ स्वामीश्वर ’ सू० ६३७ या
 सूत्रांत जे सात शब्द निर्दिष्ट केले आहेत त्यांच्या योगां, स्वस्वामिभावसंबंध दाख-
 विणें असल्यास, विकृतेकरून पृथी किंवा सप्तमी परात्वी असे त्या सूत्रांत सांगि-
 तले आहे त्यामुळे ‘ गवामश्वानां च स्वामी ’ हा प्रयोग जसा शुद्ध ठरतो तसाच
 ‘ गोपु अश्वेषु च स्वामी ’ हा प्रयोग देखील शुद्ध ठरतो वरील वाक्यांत ‘ गो ’
 आणि ‘ अश्व ’ हे शब्द ‘ स्वामी ’ या शब्दाशी एकाच प्रकारच्या संबंधाने—म्हणजे
 स्वस्वामिभावसंबंधाने—अन्वित आहेत, म्हणून या वाक्यात ‘ गो ’ हा प्रथम शब्द
 पृथीत किंवा सप्तमीत उच्चारला अस्तां, ‘ अश्व ’ या दुसऱ्या शब्दाचा, प्रकृतप-
 रिभाषेप्रमाणे, त्याच विभक्तीत प्रयोग केला पाहिजे म्हणून ‘ गवामश्वेषु च स्वामी ’
 हा प्रयोग शुद्ध ठरत नाही. तसा प्रयोग केल्यास, वाक्याच्या अर्थावद्दल संदेह उत्पन्न
 होण्याचा संभव आहे, व त्या वाक्याचा ‘ गवा स्वामी अश्वेषु तिष्ठति ’ असा
 अर्थ होण्याचा संभव आहे. म्हणून तसा संदेह उत्पन्न न व्हावा याकरितां, दोन्ही
 अन्वित शब्दांचा एकाच विभक्तीत—मग ती पृथी असो किंवा सप्तमी असो—प्रयोग
 करावा असे ही परिभाषा सांगते)

यत्रान्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसंभावना तद्विपर्ययोऽयं न्याय इत्यन्यत्र
 विस्तरः ॥ कृच्चानुप्रयुज्यते इति सूत्रे स्पष्टेयम् ॥ १२७ ॥

जेथे अन्वित पदांचा वेगवेगळ्या प्रकाराने उपयोग केला असतां वाक्याभा-
 वद्दल संशय उत्पन्न होण्याचा संभव आहे तशाच ठिकाणी प्रकृतपरिभाषा लागू पडते.
 (जेथे संशय उत्पन्न होण्याचा संभव नाही तशा ठिकाणी प्रकृतपरिभाषा उपयोगात
 आणण्याची गरज नाही.) ‘ कृच्चानुप्रयुज्यते इति ’ ३-१-४० या सूत्रावरील

भाष्यात ही परिभाषा सांगितली आहे, (व त्या सूत्रावरील भाष्याच्या घृतीत कैय-
टानं असें म्हटलें आहे कीं ' वेदलोकप्रसिद्धीयं न्यायः । यथा हि । सादिरे वधाति-
पालाशे वधातिग्विदादौ विकल्पितेषु साधनेषु येनैव साधनेनोपक्रान्ता क्रिया तेनैव निर्वा-
ह्यते । . . तरमाद्योर्थो यथा शब्दाकृत्या प्रतिपादयितुमुपक्रान्तस्तथैवासौ निर्वाहो
न त्वन्यथा शब्दाकृत्येष्वर्थः । एव हि प्रतिपत्तिलाघव भवति । ' या लौकिक न्यायाच्या
आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली असल्यामुळे ती लौकिकन्यायसिद्ध समजावी)

परिभाषा १२८

तनु विव्याधेत्यादौ परत्वाद्धलादिः शेषे यस्य संप्रसारणं स्यादत
जाह—

' विव्याध ' इत्यादि स्थली, ' हलादि शेष ' सू० २१७९ हे परसूत्र अस-
ल्यामुळे, वकारास संप्रसारण होण्याची आपत्ति वेईल (' व्यध् + लिट् ' या
स्थली ' लिटि धातो. ' सू० २१७७ या सूत्रान्वये द्विवचच करून ' व्यध्व्यध् ' अशी
स्थिति झाली असता, ' लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ' सू० २४०८ या सूत्रानें ' व्यध् '
या अभ्यासातील यणाला-म्हणजे यकारास व वकारास-संप्रसारण प्राप्त होतें आणि
तसेंच ' हलादि शेष ' या सूत्रानें यकारलोपाची प्राप्ति होते. ' हलादि
शेष ' हें परसूत्र असल्यामुळे यकाराचा लोप प्रथम केल्यास, अभ्यासातील वकारास
संप्रसारण होण्याची आपत्ति येते व वकाराचें संप्रसारण केल्यास, ' विव्याध '
असें इष्टरूप सिद्ध न होता ' उव्याध ' असें अनिष्ट रूप सिद्ध होईल तसें न व्हावें)
म्हणून ही परिभाषा सांगतात.

सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ॥ १२८ ॥

" (एखाद्या उदाहरणात संप्रसारणकार्यं व तसेंच इतर कार्यं युगपत् प्राप्त
झाल्यास, इतर कार्याच्या मानानें) संप्रसारणकार्यं व त्या संप्रसारणाच्या आश्रयानें
होणारें कार्यं बलवत्तर ठरतें. "

(ही परिभाषा असल्यामुळे ' व्यध् ' या अभ्यासातील यकाराचा लोप प्रथम
न होता, यकाराचें संप्रसारण होतें, व तें झाल्यावर ' न संप्रसारणे सम्प्रसारणम् '
सू० २६३ हें सूत्र असल्यामुळे, वकारास संप्रसारण होत नाही नंतर ' हलादि-
शेष ' हें सूत्र प्रकृत होऊन अभ्यासातील वकाराचा लोप होतो व ' विव्याध '
असें इष्टरूप सिद्ध होतें.)

नदाश्रयं सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम् ॥ वस्तुतो लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे उभयेपांग्रहणस्योभयेपां सम्प्रसारणमेव यथा स्यादित्यर्थकत्वेनेदं सिद्धमित्येषा व्यर्थेति लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । फलान्तरान्यथासिद्धिरपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टा ।

‘सम्प्रसारणाच्च’ सू० ३३७ या सूत्रानं होणारं पूर्वरूप एकादेशकार्यं हं सम्प्रसारणाच्या आश्रयानं होणारं कार्यं होय. वास्तविक ‘लिट्यभ्यासस्योभयेपाम्’ या सूत्रांत ‘उभयेपाम्’ या पदाचें ग्रहण केले असल्यामुळे, त्या सूत्राचा अर्थ असा होतो कीं (‘वचिस्वपि’ सू० २१०९ व ‘ग्रहिज्या’ सू० २४१२ या) दोन्ही सूत्रांत सांगितलेल्या धातूंच्या अभ्यासाला सम्प्रसारण कार्यंच होते (व इतर युगपत् प्राप्त झालेलें कार्यं सम्प्रसारणकार्यं होण्यापूर्वीं होऊं शकत नाहीं) व असा त्या सूत्राचा अर्थ असल्यामुळे, ‘विध्याध’ हें इष्टरूप सिद्ध होतें आणि प्रकृतपरिभाषा मानण्याची काहींच गरज नाहीं असें ‘लिट्यभ्यासस्य’ ६-१-१७ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं म्हटले आहे, आणि त्या भाष्यात हे देखील स्पष्टपणें सांगितलें आहे कीं, ही परिभाषा मानल्यानं जीं रूपें भिन्न होतात ती इतर रीतीनं सिद्ध होऊं शकतात. (त्या भाष्यात प्रकृतपरिभाषा वार्तिकरूपानें पठित केली असल्यामुळे ती स्वतंत्र बाचनिर्णी समजावी. भाष्यकारांनीं ‘रमाल्लेपियङ्गुणः’ असें प्रकृतपरिभाषेचें प्रयोजन सांगून पुढे असें म्हटले आहे कीं सम्प्रसारणकार्यं नित्य असल्यामुळे तें प्रथम होतं व रमादेश इत्यादि कार्यं पर असून देखील सम्प्रसारणकार्यं होण्यापूर्वीं होऊं शकत नाहींत. आणि तसेंच सम्प्रसारणाच्या आश्रयानं होणारं पूर्वरूप एकादेशकार्यं अन्तरङ्ग ठरत असल्यामुळे ते देखील प्रथम होतें, आणि म्हणून प्रकृतपरिभाषा मानण्याची काहींच गरज नाहीं. सारांश भाष्यकारांनीं प्रकृतपरिभाषा प्रत्याख्यात केली आहे.)

णौ च संश्रडोरित्यादौ संश्रडोरित्यादि चिपयसप्तमीति तत्रापि न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १२८ ॥

‘णौ च संश्रडो.’ सू० २५७९ इत्यादि स्थली ‘संश्रडो’ इत्यादि चिपयसप्तमी मानल्यास, तशा ठिकाणीं देखील काहीं दोष उत्पन्न होत नाहीं. (‘णौ च संश्रडो’ या सूत्राचा अर्थ असा आहे कीं ‘श्चि’ धातूपुढे ‘णिच्’ प्रत्यय व त्यापुढे ‘सन्’, ‘धिवा’ ‘चट्’ आल्यास ‘श्चि’ धातूंतील वकारास विकल्पेंकरून सम्प्रसारण होते. ‘अन् श्चि+णि+चट्+न्’ या स्थलीं ‘अचो ऽणिति’ सू. २५४ या सूत्रानं ‘श्चि’ यांतिल इकारास वृद्धि पावली आहे आणि तसेंच ‘णौ च संश्रडोः’ या सूत्रानं ‘श्चि’ यांतिल वकारास वैकल्पिक सम्प्रसारण पावले आहे. केवळ ‘णि’ या प्रत्ययाला मानून होणारं वृद्धिकार्य अन्तरङ्ग ठरतं, व त्याच्या मानानं, ‘णि’ व ‘चट्’ यांना मानून होणारं सम्प्रसारणकार्यं बाहिरङ्ग ठरतं. म्हणून अन्तरङ्गपरिभाषेप्रमाणे वृद्धिकार्यं प्रथम केल्यास ‘अशुशयत्’ असें इष्टरूप सिद्ध न होतां, ‘अदाशुयत्’ असें अनिष्टरूप, प्रकृतपरिभाषा

न मानल्यास, सिद्ध होईल. म्हणून प्रकृतपरिभाषा मानणे आवश्यक आहे अशी शंका-
काराची शंका आहे. या शंकेचे ग्रन्थकार असे उत्तर देतात की 'संश्रयोः' ही विषय-
सप्तमी मानल्याने वर दाखविलेली आपत्ति सहज टाळता येते. या विषयसप्तमी मान-
ल्याने ' यौ च संश्रयोः ' या सूत्राचा अर्थ असा होतो की णिजन्त ' शि ' धातूला
' सन् ' किंवा ' चद् ' लानण्याचा प्रसंग आला असता संप्रसारणार्थ प्रथम करावे व
नंतर ह्तर कार्य करावे. असा त्या सूत्राचा अर्थ होत असल्यामुळे, संप्रसारण कार्य प्रथम
केल्याने ' अशुभावत् ' असे इष्टरूप सिद्ध होते व प्रकृतपरिभाषा मानण्याची काही
गारज नाही.) या विषयासंबंधाने ह्तर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा १२९

यत्तु—

(आता ग्रन्थकार अशा तीन परिभाषा सांगतात की ज्या भाष्यात कोरेंद्रि
पठित किंवा ध्वनित नसल्यामुळे स्वीकारणें नाहींत.)

क्वचिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥ १२९ ॥

“ कोरें कोरें मूळशब्दाहून साधलेल्या शब्दस्वरूपानें मूळ शब्दस्वरूपाचें ग्रहण
होतें. ”

तेन निसमुपविभ्यो ह इत्यत्र ह्याग्रहणेन हेजोः ग्रहणास्तिद्धिः ॥

(कित्येक वैशाकरण वर सांगितलेली परिभाषा पठित करतात व म्हणतात की)
ही परिभाषा असल्यामुळे, 'निसमुपविभ्यो ह्' सू० २७०३ या सूत्रात उच्चारलेल्या 'ह्' या
या शब्दानें ' हेन् ' धातूचें ग्रहण होतें (' हेन् ' धातूचें ' आदेश ' सू० २३७० या
सूत्रानें आत्व करून तयार झालेल्या ' ह् ' या आकारान्त शब्दाचें, ' आतो धानोः '
सू० २४० या सूत्रानें आकाराचा लोप करून, पञ्चमीचें रूप केलें आहे, व या शब्दानें,
प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे ' हेन् ' धातूचें ग्रहण होत असल्यामुळे, त्या धातूपूर्वी ' नि,
सम, उप, ' किंवा ' वि ' हा उपसर्ग असल्यास त्या धातूला केवळ आत्मोत्पदाचेच प्रत्यय
होतात व उभय पदाचे प्रत्यय होत नाहींत, आणि ' निहयते, उपहयते ' इत्यादि इष्ट-
रूपें सिद्ध होतात. ही परिभाषा नसती तर ' ह् ' या शब्दानें मूळ ' हेन् ' धातूचें
ग्रहण झालें नसतें व ' निहयते ' इत्यादि रूपें सिद्ध होऊं शकलीं नसती आणि जेथे
' आदेश ' या सूत्रानें ' हेन् ' धातूचें ' ह् ' असें रूप होतें तशाच दिशाणी आत्मने-
पदप्रत्यय निवर्तकून झाले असते. ही आपत्ति टाळावी म्हणून कित्येक
ही परिभाषा पठित केली आहे.)

परिभाषा १३०

औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम् ॥ १३० ॥

“ जेथें सूत्रांत पत्रादा असा शब्द वापरला असेल कीं जो पाणिनीय उपदेशांत साक्षात् उच्चारलेला आहे व जो भाषेत रुढ अमलेल्या प्रयोगांतहि आढळतो तेथें त्या शब्दानें, उपदेशांत साक्षात् उच्चारलेल्या शब्दाचेंच, ग्रहण करावें. ”

तेन दादर्धातोरित्यत्रौपदेशिकघातोरेच ग्रहणमिति ।

ही परिभाषा असल्यामुळे ‘ दादर्धातोर्धः ’ सू० ३२५ या सूत्रांतिल ‘ दादर्धातोः ’ या शब्दानें, औपदेशिक घातूचेंच—ग्रहणजे घातुपाठांत साक्षात् पठित अमलेल्या व दकारानें सुरू होणाऱ्या घातूचेंच—ग्रहण होतं. (व ‘ दामलिङ् ’ इत्यादि दकारानें सुरू होणाऱ्या नामघातूचेंच ग्रहण होत नाहीं असें क्रियेक विचारणाचें ग्रहणें आहे.)

तत्र । तयोर्निर्मूलत्वाद्भाष्याव्यवहृतत्वाच्च । न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णातीति ग्रहियेति सूत्रस्यभाष्येणाद्यायास्तिरस्काराच्च । निसनुपविभ्यो ह इत्यादी ह्यभ्योऽनुकरणे सौत्रः प्रयोगः । आत्प्रविभ्य एवात्मनेपदं प्रयोगस्थानामेवानुकरणस्य घुसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादित्यन्ये ।

वर ज्या दोन परिभाषा—ग्रहणजे प. १२९ व १३०—सांगितल्या आहेत त्या रवीशरतां येत नाहींत, कारण त्यांचें ज्ञापक फोट्टि आढळत नाहीं व भाष्यांत त्यांचा फोट्टि उपयोग केला नाहीं. उलटें ‘ ग्रहियेति ’ ६-१-१५ या सूत्रावरील भाष्यांत ‘ न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ’ असें म्हटलें अमरशामुळे प. १२९ तिरस्काराहें ठरते. (त्या भाष्यांत भाष्यकारांनीं ‘ विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ’ असें वचन पठित न करितां त्याच्या उलट ‘ न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ’ असें म्हटलें आहे व त्या वचनाचा अर्थ करितांना केंपटानें असें म्हटलें आहे कीं ‘ प्रकृत्या विकृतिगृह्णने स्थानियज्ञावात्, न तु विकृत्या प्रकृतिः, भिन्नरूपत्वात् ’ मारांत प. १२९ भाष्यविरुद्ध अमल्यामुळे स्वीकाराहें नाहीं.) ‘ निगमुपविभ्यो ह्यः ’ इत्यादि सूत्रांत ‘ ह्येन् ’ घातूचें अनुकरण करून सौत्रप्रयोग केला आहे (व सौत्रप्रयोगांत त्या मूल घातूचें अनुकरण केलें अमल्यामुळे, ‘ ह्यः ’ या पदानें ‘ ह्येन् ’ घातूचें ग्रहण होण्यांत कोही हरकत येत नाहीं.) इतर विचारणाचेंच असें ग्रहणें आहे की, ‘ दाघा एतान् ’ १-१-१५ या सुत्रेणाविधायक सूत्रावरील भाष्यांत, लौकिकप्रयोगांत जसें दाघावरूप असेल तशाच दाघावरुपाचें सूत्रांत अनुकरण केलें जातें असें भाष्यकारांनीं स्पष्ट म्हटलें अमरशामुळे, (‘ निगमुपविभ्यो ह्यः ’ या सूत्रांत) हां ‘ ह्यः ’ या शब्दाचा निर्देश केल्या आहे त्यानें, भाष्य केलें अमलां तैराही ‘ ह्येन् ’ घातूचें ‘ ह्यः ’ असें स्वतःच होतें तेव्हाच केंपट भाष्यानें.

पदाचे प्रत्यय होतात (जेथें ' ह्येप् ' धातूचे भाव्य होत नाही तेथें, ' ह्येप् ' धातु शित् अमल्यामुळे ' स्वरितजितः ' सू० २१५८ या सूत्रान्वये विकल्पकरून उभय-पदांचे प्रत्यय त्या धातूम होतात साराश त्यांच्या मते ' ह्ये ' या विकृतीने ' ह्येप् ' या प्रकृतीचे ग्रहण होऊ शकत नाही.)

अन्यापि तत्र तत्रोपदेशग्रहण कुर्यतः सूत्रकृतो वार्तिककृतश्चासम्भता । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति, रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोग तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते क उपदेशो नामेति घसंज्ञासुत्रस्थभाष्येण प्रायोगिकासम्भवे औपदेशिकस्य ग्रहणमित्यर्थस्य लाभेन भाष्यासम्भता च ॥ भाष्ये सानुबन्धकत्वादि प्रकृताभिप्रायेण । दादेरिति सूत्रे दादिपदस्यौपदेशिकदादित्ववति लक्षणमिति न दोष इत्यन्यत्र चिस्तरः ॥ १३० ॥

तमेंच ठिकठिकाणी सूत्रात व वार्तिकांत सूत्रकार पाणिनीने व वार्तिककारानें ' उपदेशे ' या पदाचें ग्रहण केलें अमल्यामुळे हें स्पष्ट होतें की, त्यांना प० १३० मान्य नव्हती (त्यांना जर ती परिभाषा मान्य असती तर, त्या परिभाषेप्रमाणेंच प्रायोगिक शब्दस्वरूपाचें ग्रहण न होता, औपदेशिक शब्दस्वरूपाचेंच ग्रहण झालें असते, व सूत्रात किंवा वार्तिकात ' उपदेशे ' हें पद घालण्याची काहींच गरज नव्हती आता ग्रन्थवार पुढील पंक्तीत असें मागतात कीं भाष्यकारास देखील प. १३० मान्य नव्हती) ' तरप्लमपौ घः ' १-१-२१ या घसंज्ञाविधायकसूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं, ' या व्याकरणशास्त्रांत जेथें जेथें अनुबन्धसहित शब्दस्वरूपाचें ग्रहण केले जातें तेथें तेथें त्या शब्दानें त्याच सानुबन्धक शब्दस्वरूपाचें ग्रहण होऊं शकतें पुखादा शब्द सूत्रात उच्चारला असता त्या शब्दाने कोणत्या शब्दस्वरूपाचे ग्रहण होतें हा निश्चय करतेवेळीं, लौकिकप्रयोगाचा आश्रय केल्याखेरीज तसा निश्चय करता येत नाही पण लौकिकप्रयोगांत अनुबन्धयुक्त शब्दाचा कधीहि प्रयोग केला जात नसतो. म्हणून असा दिग्दर्शक दुसऱ्या प्रकारच्या प्रयोगाचा आश्रय करणें भाग आहे तो दुसऱ्या प्रकारचा प्रयोग ' उपदेशे ' हा होय हा आपणावरून हें स्पष्ट होतें की जेथें सूत्रात उच्चारलेल्या शब्दानें लौकिकप्रयोगात रूढ असलेल्या शब्दस्वरूपाचें ग्रहण होणें अर्भभवनीय आहे तशाच ठिकाणीं औपदेशिक शब्दस्वरूपाचें ग्रहण करावें, आणि वरील भाष्याचा असा तात्पर्यार्थ असल्यामुळे, प. १३० भाष्यकारास संमत नव्हती हे उघड आहे. (वरील भाष्यात भाष्यकारांनीं ' घसंज्ञाया नदी-तरे प्रतिषेधः ' असें वार्तिक पाठित केलें आहे व त्याचा अर्थ असा आहे कीं ' नदीतर ' या शब्दातील ' तर ' याला ' घ 'संज्ञा होऊं नये. ' नद्याः तरः नदीतरः ' -ग्रहणने नदीच्या पार होण्याचा उतारघाट-या शब्दातील ' तर ' हा शब्द ' तृ ' धातूम प्रत्ये-

रप् सू० ३२३२ या सूत्रानें 'अप्' प्रत्यय होऊन व 'सार्वाधातुकार्धाधातुक्रयो' सू० २१६८ या सूत्रानें ऋकारास गुण होऊन, 'तृ+अप्=तर+अप्=तरप्=तर' अशा रीतीनें सिद्ध झाला आहे या 'तर' शब्दाचें घसञ्जक 'तरप्' नें ग्रहण होऊ शकते काय या प्रश्नाचें उत्तर देतवेलीं भाष्यकारांनीं 'इह हि व्याकरणे.. उपदेशो नाम' हें भाष्य लिहिलें आहे, व ते पुढें म्हणतात 'न चैव उपदेशे तरप्शब्द । अथ वाऽस्त्वस्य घसञ्जा, को दोषः ? । घादिषु नद्या ऱ्हस्वो भवतीति ऱ्हस्वत्व प्रसज्येत । समानाधिकरणेषु घादिष्वित्येव तत् । यदा तर्हि सैव नदी, स एव तरस्तदा प्राप्नोति ।' भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं 'तृ' धातूस 'अप्' प्रत्यय होऊन बनलेला 'तर' हा शब्द, उपदेशात-म्हणजे 'तरप् तमपौ घ' या सूत्रात-पठित असलेला 'तरप्' शब्द नव्हे 'नदीतर' या शब्दातील 'तर' हा शब्द 'तरप्' च आहे असें मानल्यास, 'घरूप' सू० १८५ या सूत्रानें 'नदी' या शब्दातील इकार ऱ्हस्व होऊन 'नदितर' असें विकृतरूप होण्याची आपत्ति येईल दुसरें असें कीं, 'तरप्' प्रत्यय स्वार्थिक असल्यामुळे, जेथें 'तरप्' हा प्रकृतीच्या अर्थाचा वाचक असून त्याचें प्रकृतीशीं सामानाधिकरण्य असतें तशाच ठिकाणीं तो 'तरप्' घसञ्जक 'तरप्' शब्द आहे असें मानलें जाऊ शकतें, 'नद्या तर नदीतर' या पद्यीतपुरव समासात 'नदी' व 'तर' या दान शब्दाचें सामानाधिकरण्य नसून वैयधिकरण्य आहे, व 'नदी' हा ऱ्हस्व नसून दीर्घ आहे म्हणून या लौकिकप्रयोगावरूनच हें स्पष्ट होतें कीं 'नदीतर' हा शब्द घसञ्जकतरप्-प्रत्ययान्त नाही, आणि म्हणून घरील वार्तिकींची काहींच गरज नाही. भाष्यकाराचें असें मत असल्यामुळे, ते घरील वार्तिकीत अकारप्रक्षेप करून तेंच वार्तिक 'घसञ्जायां नदीतरेऽप्रतिषेध' अशा रीतीनें पठित करतात व म्हणतात कीं 'घसञ्जायां नदीतरेऽप्रतिषेध, अनर्थक प्रतिषेधोऽप्रतिषेध । घसञ्जा कस्माच्च भवति । तरप्ग्रहणं द्वौपदेशिकम् । औपदेशिकस्य तरपो ग्रहणम् । न चैव उपदेशे तरप्शब्द । किं वनच्यमेतन्मू० । नहि । वयमनुच्यमानास्यते' । आणि 'वयमनुच्यमानास्यते' या प्रश्नाचें उत्तर देताना त्यांनीं 'इह हि व्याकरणे .. उपदेशो नाम' हें भाष्य लिहिलें आहे. त्या भाष्याचा अर्थ घर सांगितल्याच आहे या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, भाष्यकारांनीं सूत्रात उच्चारलेल्या शब्दानें कोणत्या शब्दस्वरूपाचें ग्रहण करावें हा निश्चय करिताना, औपदेशिकप्रयोगास प्राधान्य न देता, लौकिकप्रयोगास प्राधान्य दिलें आहे, आणि प. १३० या भाष्याच्या अगदीं विरुद्ध अमर्यामुळे, ती स्वीकाराई नाही असें ग्रन्थकाराचें म्हणणें आहे हें खरें कीं त्या भाष्यांत सानुबन्धक शब्दांचाच उल्लेख केला आहे पण ग्रन्थकार म्हणतात कीं तें भाष्य उभयसाधारण भाष्य अगून सानुबन्धक व निरनुबन्धक शब्दांस लागू पडणारें भाष्य आहे, आणि त्या भाष्यांत सानुबन्धक 'तरप्' शब्द हा खरेंच विषय अमर्यामुळे, तसें सानुबन्धक शब्दांचा उल्लेख केला आहे. हेंच अर्थां ग्रन्थकार पुढील पद्यीत सांगतात) घरील भाष्यांत सानुबन्धक शब्द खरेंच विषय होता म्हणून त्या भाष्यांत 'सानुबन्धक' हापादि शब्द वापरले आहेत. 'शब्दे-

धांतोर्वः ' सू० ३२५ या सूत्रांत उचारलेल्या ' दादि ' या पदाचा, उपदेशांत साक्षात् पठित असलेले व द्वावारांनं सुट होणारे धातु, असा लक्षणेनं अर्थ होत असल्यामुळे कांहीं दोष उद्भवत नाही. (व त्या पदानं उपदेशांत-शृणजे धातुपाठांत-पठित नसलेल्या ' दामलिह् ' इत्यादि नामधातूंचें प्रहण होऊं शकत नाही. शृणून तशां शब्दांचें प्रहण न व्हावं या करितां प. १३० मानण्याची कांहीं गरज नाही सारांश प. १२९ व १३० स्वीकाराईं नाहीत असें ग्रन्थकारांचें मत आहे.) या विरुध्दाभासानं इतर ग्रन्थांत विस्तृत चर्चा केेली आहे.

परिभाषा १३१

यदपि न-वजधां वेभिर्दितात्यादौ तत्तद्रूपप्रयुक्ता विकरणा यद्भ्रुकुक्त्वि स्मृस्तथा यद्भ्रुकुक्त्वि वेभिर्दितात्यादायेकाच इतीणनिषेधः स्यादत आह—

' अजधां, वेभिर्दिता ' इत्यादि स्थलीं त्या त्या गणांत सांगितलेलीं विकरणं यद्भ्रुकुक्त्वांत देखील लावण्याची भाषति येईल; (शृणजे ' शृणु ' धातु दिवादिगणांत पठित असल्यामुळे त्याला ' द्यन् ' विकरण, व तमंच ' भिद् ' धातु रुधादिगणांत पठित असल्यामुळे त्याला ' भ्र् ' विकरण, यद्भ्रुकुक्त्वाचे रूप करिताना, लावण्याची भाषति येईल) व तमंच ' वेभिर्दिता ' इत्यादि यद्भ्रुकुक्त्वाच्या रूपांत, ' एकाच उपदेशे ' सू० २२६६ असें इडागमनिषेधक सूत्र असल्यामुळे, (व ' भिद् ' धातु हा धातुपाठांत एकाच व अनुदात असा पठित केला असल्यामुळे) इडागम न होण्याची भाषति येईल- (ती भाषति टळावी शृणून कांहीं वैशकारण) ही परिभाषा पठित करिताना.

श्रितपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकान्यशृहणं

चैव पञ्चैतानि न यद्भ्रुकुक्त्वि ॥ १३१ ॥

" सूत्रांत सूत्र धातूच (१) ' श्रित् ' प्रत्यय लावून, किंवा (२) ' शप् ' धारण लावून, किंवा (३) अनुबन्धसहित धातूचा निर्देश करून, किंवा (४) गणाचा उचार करून, किंवा (५) ' एकाच ' या शब्दाचें प्रहण करून, कार्ये होणें सांगितलें असल्यास, तीं पांच प्रकारचीं सूत्रे यद्भ्रुकुक्त्वांत लागू पडत नाहीत. (व त्या सूत्रांना सांगितलेलीं कार्ये यद्भ्रुकुक्त्वांत होत नाहीत.) "

अनुबन्धनिर्देशो द्विधा स्वरूपेण दित इत्यादिपदेन च । हन्ति याति घाति, सनीचन्तेति सूत्रे भरेति, दीटोयुडचि अनुदात्तद्वितः, दिवादिभ्यः श्यन्, एकाच उपदेशे, इत्युदाहरणानि ।

सूत्रांत अनुबन्धाचा निर्देश दोन प्रकारांनीं केला जातो, (१) जसा धातुपाठांत

अनुबन्धसहित धातु पठित आहे त्याच स्वरूपानें तो उच्चारणें, किंवा (२) 'द्वित्' इत्यादि सामान्यपद उच्चारणें. 'हन्ति, याति वाति,' (हीं 'इतिशतर्षा धातुनिर्देशे'—सू० ३२८५ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वयें होणारा कृत् शित् प्रत्यय धातूना लावून स्यांचा सूत्रात निर्देश केल्याची उदाहरणें आहेत. 'हो हन्तेः' सू० ३५८ या सूत्रात 'हन्' धातूचा व 'नेगदनद्' सू० २२८५ या सूत्रात 'या', 'हन्', व 'वा' या धातूचा शित् प्रत्यय लावून निर्देश केला आहे.) 'सनीवन्त' सू० २६१८ या सूत्रात ('मृञ् भरणे' या भ्वादिगणातील धातूस शप् प्रत्यय लावून) 'भर' असा निर्देश केला आहे 'दीडो, युडचि' सू० २५०७ (या सूत्रात 'दीड' असा सानुबन्धक धातूचा मूल स्वरूपानें निर्देश केला आहे—म्हणजे ता धातु जसा धातुपाठात पठित आहे त्याच रूपानें त्याचा सूत्रात निर्देश केला आहे) 'अनुदात्तद्वित् आरमनेपदम्' सू० २१५७ (या सूत्रात 'द्वित' हें सामान्यपद उच्चारून सामान्य रीतीनें अनुबन्धाचा निर्देश केला आहे) 'दिवादिभ्यः श्यन्' सू० २५०५ (या सूत्रात 'दिवादिभ्य' असा गणनिर्देश केला आहे) 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' सू० २२४६ (या सूत्रात 'एकाच्' या शब्दाचें ग्रहण केलें आहे) हीं उदाहरणें प्रकृत-परिभाषेची उदाहरणें होत.

द्वित्व सनाद्यन्ता इति भूवादय इति धातुत्वं च भवत्येव गुणो यद्-
लुकोरित्यादिभिर्निषेधानित्यत्वरूपनात् । तेन भम्भावोऽप्यजर्घा इत्यादौ
भवति । अत एव श्वादित् इति सूत्रे कैयटे यत्रैकाञ्चग्रहण किञ्चिदिति
पाठः ॥

('सम्यङो' सू० २३९५ या, यदन्ताचें द्वित्व होणें असें विधान करणाऱ्या, सूत्रात 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या पूर्व सूत्रातून 'एकाच' हें पद अनुवृत्त होत असून देखील—म्हणजे त्या सूत्रात एकाच' या अनुवृत्तपदाचें ग्रहण केलें असून देखील—यद्गुगन्त धातूस) द्वित्व हातेंच, (व त्यामुळे, 'यत्रैकाञ्च ग्रहण न तद्यद्गुगुकि' असें जें प्रकृतपरिभाषेत म्हटलें आहे तें अनित्य ठरतें.) तसेंच 'सनाद्यन्ता धातव' सू० २३०४ व 'भूवादयो धातव' सू० १८ या सूत्रान्वयें यद्गुगन्त धातूस धातुसंज्ञा प्राप्त होतेच. ('सनाद्यन्ता धातव' या सूत्राचा असा अर्थ आहे कीं 'सन्, वदच्, फाम्यच्, वयद्, वयप् आचारहिप्, गिच्, यद्, यक्, आय, ईयद् व णिद्' या वारा प्रत्ययांपैकीं कोणताहि प्रत्यय ज्याच्या अन्तीं असतो त्याला धातुसंज्ञा प्राप्त होते वर सांगितलेल्या प्रत्ययांपैकीं 'यद्' या प्रत्ययानें यद्गुगुक्चें ग्रहण होतें वरील सूत्रात 'सनाद्यन्ता' असा समुदायरूपानें—म्हणजे गणरूपानें—निर्देश केला आहे. असें असून देखील यद्गुगुगन्ताया या सूत्रान्वयें धातुसंज्ञा प्राप्त होते. त्यामुळे 'गणनं यद्गुगुक्चें तद्य' असें जें या परिभाषेत मागितलें आहे—'अनित्य ठरतें 'सनाद्यन्ता धातवः' हें सूत्र भाष्यकारांनीं प्रस्तावनात केलें अम.

व्यामुळे, कदाचित् कोणी असे म्हणेल की अशा प्रत्याख्यात केलेल्या सूत्रा-वयें यद्-
 तुगन्ताला धातुसज्ञा प्राप्त होऊ शकत नाही. वास्तविक या सूत्राचें प्रत्याख्यान कर-
 णारें भाष्य सिद्धान्तीची उत्ति नसून एकदेशीची उत्ति आहे. तथापि तं भाष्य सिद्धान-
 न्तीची उत्ति आहे असे मानलें तरी, ' भूवादयो धातव ' या सूत्रानें यद्दुगन्ताला
 धातुसज्ञा प्राप्त होते. धातुपाठात ' भू सत्तायाम् ' हा धातु प्रथम उच्चारला आहे व
 ' धा ' धातूचाहि धातुपाठात अदादिगणामध्ये निर्देश केला आहे. तसेच अदादिगणाच्या
 शेवटी धातुपाठात ' चर्करीत च ' हें गणसूत्र पठित्त केलें आहे व ' यद्दुगन्तमदादं
 बोध्यम् '-म्हणजे यद्दुगन्त धातु अदादिगणात अतर्भूत आहे असें समावे-असा
 त्या गणसूत्राचा दीक्षितानी अर्थ केला आहे सारास ' भूवादयो धातव ' या सर्व-
 गणांचा उच्चार करणाऱ्या सूत्रानें यद्दुगन्ताम धातुसज्ञा प्राप्त होत असल्यामुळे,
 ' गणेन यत् निर्दिष्टं तच्चङ्लुकि न ' असें जें प्रकृतपरिभाषेत म्हटलें आहे तें अनित्य
 ठरतें हें उघड आहे.) तसेच ' गुणो यद्दुलुको ' सू० २६३० इत्यादि सूत्रावरून
 देखील हें स्पष्ट होतें की प्रकृतपरिभाषेत सांगितलेला (' पन्धैतानि न यद्दुलुकि ' हा)
 निषेध अनित्य आढे असें मानलें पाहिजे (' गुणो यद्दुलुको ' या सूत्राचा अर्थ
 असा आहे की ' अभ्यासस्य गुण स्यात् यदि यद्दुलुकि च ' व या सूत्राचा अर्थ
 असल्यामुळे हें स्पष्ट हातें की, यद्दुलुकात द्विव्व होतें वास्तविक ही परिभाषा नित्य
 मानल्यास, वर सांगितल्याप्रमाणें, ' मन्यटो ' या सूत्रान ' एकाच ' हें पद अनुवृत्त अस-
 ल्यामुळे, यद्दुगन्त धातूला द्विव्व होऊ नये, पण द्विव्व होत असल्यामुळे ही परिभाषा
 अनित्य आहे असें मानणें भाग आहे.) ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळेच, ' अजधां '
 इत्यादि यद्दुलुकाच्या रूपात ' भप् ' होतो-म्हणजे गजाराचे जागी घकार होतो.
 (वास्तविक ही परिभाषा नित्य असती तर, एकाचो वधो भप् ' सू० २२६ या सूत्रान
 ' एकाच् ' या शब्दाचें प्रहण केलें असल्यामुळे, यद्दुलुकाच्या रूपांत अप्भाव व्हावयास
 नका होता ' अजधां ' हें ' गृह् ' धातूच्या यद्दुलुकाच्या लटाचें द्वितीयवुरुपाचें
 पत्रवचन आहे व या रूपाची सिद्धि बालमनोरमेंत करून दाखविली आहे—पहा बाल-
 मनोरमा, द्वितीयावृत्ति पान १२१.) आणि ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळेच,
 ' श्रद्धित ' ७-२-१४ या सूत्रावरिल भाष्याच्या वृत्तान्त केषटानें (या परिभाषेच्या
 वृत्तान्त करणाऱ्या) ' अत्रैकजत्रहण किञ्चिद् ' असा प्रसंग केला आहे (व त्यामुळे
 या परिभाषेचा अर्थ असा होतो की या परिभाषेत सांगितलेला पाच प्रकारचा निषेध
 यद्दुकात कोठें कोठें लागू पडण नाही)

एकाच उपदेशोऽनुदात्तादिति सूत्रे एकाज्प्रहणेनैकदेशानुमत्यैषा
 ज्ञाप्यते । अन्यथोपदेशोऽनेनाचामुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति ।

' एकाच उपदेशोऽनुदात्तात् ' सू० २२४६ या सूत्रान ' एकाच ' या पदाचें
 प्रहण केलें असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेचा एक भाग-म्हणजे ' पत्रेणान् प्रहण चैव ' हा

भाग-ज्ञापित होतो व अशा रीतीने या परिभाषेच्या एका भागाला पाणिनीची संमति आहे असें मानतां येत असल्यामुळे, त्या पदानें संपूर्ण परिभाषा ज्ञापित होते. जर ही परिभाषा नसती तर, धातुपाठांत पठित असलेल्या सर्व अनेकाच् धातु उदात्तच असल्यामुळे, 'एकाच्' या पदाचें ग्रहण व्यर्थ ठरले असतें हें उघड आहे. (धातुपाठांत जे अनेकाच् धातु पठित आहेत ते सर्व उदात्त असल्यामुळे, 'उपदेशेऽनुदात्तात्' एवढेच जरी सूत्र पाणिनीनें केले असते तरी इडागमनिषेध अनेकाच् धातूंना लागू पडलाच नसता व तो केवळ अनुदात्त एकाच् धातूंना लागू पडला असता. असें असल्यामुळे, 'एकाच् उपदेशे' या सूत्रांत केलेलें 'एकाचः' या पदाचें ग्रहण व्यर्थ ठरूं पाहतें. पण ज्या सूत्रांत 'एकाच्' या पदाचें ग्रहण केले असतें तीं सूत्रे यद्गुकांत लागू पडत नाहींत अशी प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे व यद्गुकांत इडागमनिषेधाचें मूत्र लागणे हट्ट नसल्यामुळे, त्या सूत्रांत केलेलें 'एकाचः' या पदाचें ग्रहण व्यर्थ ठरत नाहीं, व अशा रीतीनें, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, ते पद चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेच्या एका अंशाचें ज्ञापक ठरतें, व त्यामुळे ही संपूर्ण परिभाषा पाणिनीस मान्य होती असें अनुमान करण्यास काहीं हरकत नाहीं असें जे वैयाकरण ही परिभाषा पठित करितात त्याचें म्हणणें आहे.)

तदपि न ॥ भाष्यानुक्तत्वात् । एकाज्ग्रहणस्थ वधिव्यावृत्त्यर्थमावश्यकत्वाच्च । न च वधिन्स्थान्युपदेश एकाज्जेवेतिवाच्यम् । साक्षादुपदेशसम्भवेनैतद्विषये स्था युपदेशाप्रहणादुपदेशाच्च्छेदेनैकाजित्यर्थाच्च । किंचोत्तरार्थमेकाज्ग्रहणम् । अत एव जागरितवान्निष्पादानुपदेश उगन्तव्यमादाय श्युकः कितीतीणनिषेधो न । तत्रोपदेश इत्यनुवृत्तिश्च स्तीर्णमित्यादाविण्निषेधायेत्याकरे स्पष्टम् ।

पण ही परिभाषा देखील स्वीकाराई नाहीं, कारण ती भाष्यात कोट्टि पठित (किंवा ध्वनित) केली नाहीं. (आणि 'एकाच् उपदेशे' या सूत्रांत केलेलें जें 'एकाचः' या पदाचें ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक मानलें आहे तें) एकाच् ग्रहण, (' हन् ' या धातूचे टिकाणीं इणाग्या) ' वध ' या आदेशास इडागम निषेध लागू न पडावा याकरितां, करणे आवश्यक होते. (ज्या स्थानीचें जागें ' वध ' हा आदेश होणे सांगितलें आहे तो मूल स्थानी-इणजे ' हन् ' हा धातु-धातुपाठांत अनुदात्त पठित असल्यामुळे, ' वध ' हा आदेश, स्थानिसाम्यानें, अनुदात्त झाल्य असता, व ' उपदेशेऽनुदात्तात् ' एवढेच जर मूत्र केले असतें तर, तो आदेश इत्येक असून देखील, त्याला इडागमनिषेध लागू पडला असता तो निषेध त्याला लागू पडण हट्ट नसल्यामुळे, घरील सूत्रांत ' एकाचः ' या पदाचें ग्रहण केले आहे, व ' वध ' इत्येक असल्यामुळे, त्याला इडागमनिषेध लागू पडत नाहीं सारांश घरील सूत्रांत ' एकाचः ' या पदाचें ग्रहण व्यर्थ ठरत नसून अन्य रीतीने चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, तें पद प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं, व ज्या ज्ञापकाच्या आधारावर प्रकृतपरि-

भाषा मानली आहे तें या परिभाषेचे ज्ञापक टाग नमन्यामुळे व इतर कोणतेहि ज्ञापक उपलब्ध नसल्यामुळे, ही ज्ञापकज्ञान्य परिभाषा स्वीकारता येत नाही अथ प्रत्यक्षाशय्य गृहणायथा आशय आहे.) या 'वध' आदेशाचा स्थानी जो 'इन्' धातु आहे तो उपदेशांत-गृहणते धातुवाटांत-एकाच पठित अमन्यामुळे, त्याचे जगाई होणाऱ्या 'वध' या आदेशास देखील 'एकाच उपदेशे' हे ह्दागमनिषेधे मध्य लागू पडत (व तो द्वयच अमून देखील त्याला ह्दागम होऊं शकणार नाही)-असे कोणी म्हटल्यास ते झगण बरोबर नाही; कारण (हतो वध त्ति) या साक्षात् पठित सूत्रांत 'वध' या आदेशाचे (द्वयच रूपाने) प्रथम होऊं घाटा अमन्यामुळे, त्याच्या स्थानीच उया उपदेशांत-धातुवाटांत-प्रथम केले आहे तो उपदेश त्याचे ठिकाणी लागते अयोग्य आहे, व दुसरे असे की जो उपदेशांत साक्षात् एकाच रूपाने पठित आहे त्यालाच 'एकाच' गृहणता येत. (' इन् ' धातु धातुवाटांत एकाच रूपाने पठित केला आहे, पण त्याचे ठिकाणी होणारा 'वध' हा आदेश ' हतो वध त्ति ' या साक्षात् पठित सूत्रांत द्वयचरूपाने पठित केला आहे, आणि या साक्षात् पठित सूत्रांत 'वध' चे द्वयचरूपाने प्रथम संभरत अमून देखील, त्याचा स्थानी 'इन्' धातुवाटांत एकाचरूपाने पठित आहे एकाचमुळे, तो स्थान्युपदेश आदेशाचे ठिकाणी लागू वरणे अयोग्य आहे 'वध' हा आदेश उपदेशांत द्वयचरूपाने पठित अमन्यामुळे त्याचा स्थानी एकाच आदेश एकाचरूपाने त्याला एकाच मानता येत नाही जो एकाच रूपाने साक्षात् पठित आहे त्यालाच 'एकाच' ही संज्ञा प्राप्त होऊं शकते 'वध' हा द्वयचरूपाने पठित अमन्यामुळे त्याला कोणत्याहि स्थाने एकाच मानता येत नाही आणि गृहणत 'एकाच उपदेशे' या सूत्रांत 'एकाच' या पदाचे प्रथम केले अमन्यामुळे, 'वध' चे ठिकाणी ह्दागमनिषेध लागू पडत नाही.) दुसरे असे की 'एकाच उपदेशे' या सूत्रांत केलेले 'एकाच' या पदाचे प्रथम असाधारिता केले आहे की तें पद उत्तरसूत्रांत-गृहणते 'अयुक्त त्ति' सू० २३८१ या सूत्रांत-अनुवृत्त घ्यावे, व तें पद उत्तरसूत्रांत अनुवृत्त होत असल्यामुळेच, 'जागृ' हा धातु उपदेशांत उग्नत असा पठित केला असून देखील, त्याला 'अयुक्त त्ति' या सूत्रांत सांगितलेला इत्निषेध लागू पडत नाही व 'जागरितान्' इत्यादि रूपे मिद होणान. (जर 'एकाच उपदेशे' या सूत्रांत 'एकाच' हे पद घातले नसते तर, 'अयुक्त त्ति' या सूत्रांत त्या पदाचा उच्चार केला नसतानामुळे तें सूत्र द्वयच उग्नत धातुच देखील लागू पडले असतें, व 'जागृ' या अनेकाच उग्नत धातुपुढे 'जन्य' हा द्विप्रत्यय आला असता, त्या प्रत्ययाला ह्दागम शक्य नसता व 'जागरितान्' इत्यादि इष्ट रूपे मिद होऊं शकती नसती असून 'एकाच उपदेशे' या सूत्रांत 'एकाच' या पदाचे प्रथम कावे लागत व असा रीतीने देखील तें पद धातुच होत असल्यामुळे, तें प्रत्ययपरिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाही. 'अयुक्त त्ति' या सूत्रांत जगाई 'एकाच उपदेशे' या सूत्रांत 'एकाच' या पदाची अनुवृत्ति केले आहे त्याच

‘ प्रमाणं त्या सूत्रांतून) ‘ उपदेशे ’ या पदाची देखील अनुवृत्ति केली आहे व ती अशा करितां केली आहे कीं ‘ स्तीर्णम् ’ इत्यादि स्थलीं इट्निषेध लागू पडावा असें (‘ एकाच उपदेशे ’ ७-२-१० या सूत्रावरील) भाष्यांत सांगितलें आहे. (‘ स्तृ ’ धातुपाठांत उगन्त असा पठित आहे; पण जेव्हां ‘ ऋत इद्वातोः ’ सू० २३९० या सूत्रानें ‘ स्तृ ’ यांतिल ऋकाराचे जागीं इकार होतो व ‘ उरण्परः ’ सू० ७० या सूत्रानें तो इकार रपर होतो तेव्हां ‘ स्तृ+त् ’ अशा स्थितांत ‘ स्तिरु+त् ’ असें रूप होऊन ‘ स्तृ ’ धातूचें उगन्तत्व नष्ट होतें, व मूळ ‘ स्तृ ’ धातूचें स्वरूप बदलून त्याचें ‘ स्तिर् ’ असें रूप झाल्यामुळें, ‘ श्युक किति ’ या सूत्रात ‘ एकाच उपदेशे ’ या सूत्रांतून ‘ उपदेशे ’ या पदाची अनुवृत्ति केली नसती तर, कप्रत्याला इडागम झाला असता व ‘ स्तीर्णम् ’ असें इष्टरूप सिद्ध होऊं शकलें नसतें. पण त्या सूत्रात पूर्व सूत्रांतून ‘ उपदेशे ’ हें पद अनुवृत्त केलें असल्यामुळें व ‘ स्तृ ’ हा धातु उपदेशात-धातुपाठांत-उगन्त असा पठित असल्यामुळें, जरी कप्रत्यय लावला असता त्याच्या रूपांत फरक पडतो तरी, ‘ क्त् ’ या कित् प्रत्ययाला इडागम होत नाहीं व ‘ हलि च ’ सू० ३५४ या सूत्रानें ‘ स्तिर् ’ यांतिल इकाराचा दीर्घ होऊन व ‘ रदाभ्याम् ’ सू० २०१६ या सूत्रानें निष्ठाप्रत्ययाचे जागीं नकार होऊन व ‘ रधाभ्या नो ण ’ सू० २३५ या सूत्रानें त्या नकाराचें णत्व होऊन ‘ स्तीर्ण ’ असें इष्ट रूप सिद्ध होतें.)

न च भाष्ये यद्दलोपे वैभिदितेत्यादाविट्प्रवृत्त्यर्थमुपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणाद्द्वादित्यर्थे सनीदूप्रतिषेधो घक्तव्यो विभित्सतीति दोषोपन्यासवद्यद्भुकि दोषानुपन्यासेन तत्रोडिष्टः । यद्दलोपेत्यादिभाष्यं तूपक्रमोपसंहारवलेन न यद्भुग्विषयम् । किंच तस्य तद्विषयकत्वे यद्दलोपे स्थानिवत्त्वस्येव यद्भुक्त्युपायाप्रदर्शनेन न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम् । इड्विषये यद्भुको लोकेऽनभिधानेन छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन च तत्र दोषानुपन्यासेनादोषात् । अन्यथैकाज्ग्रहण किमर्थमिति प्रश्नस्योत्तरप्रजागत्यर्थमिह च वध्यर्थमित्युत्तरस्य च भाष्ये निरालम्बनतापत्तेः ॥

(या पंक्तीतील ‘ न च भाष्ये यद्दलोपे ’ पासून ‘ न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम् ’ पर्यंत शंकाग्रन्थ आहे व बाकीच्या पंक्तीत त्या शकेचें उत्तर दिलें आहे. ग्रन्थकारानें पूर्वी असें म्हटलें आहे कीं प्रकृतपरिभाषेचा भाष्यात कोठेंहि उल्लेख केला नसल्यामुळें ती स्वीकाराई नाहीं. यावर शंकाकाराचें असें म्हणणें आहे कीं जरी ही परिभाषा भाष्यकारांनीं साक्षात् पठित केली नाहीं तरी ती भाष्यकारास मान्य होती, व ती आपलें म्हणणें सिद्ध करण्याकरितां भाष्याचा दाखला देता,) ‘ वैभिदिता ’ इत्यादि स्थलीं यद्दलोप झाला असता इडागम व्हावा याकरितां ‘ एकाच उपदेशे ’ या सूत्राचा जर

होणार कसे ? सारांश भाष्यकारास प्रकृतपरिभाषा मान्य असल्यामुळेच त्यांनी यद्गु-
 कात दोष दाखविला नाही व वरील भाष्यावरून भाष्यकारास प्रकृतपरिभाषा मान्य
 होती हें ध्वनित होतें, असा शंकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. यावर कोणी अशी
 शंका करील की वरील भाष्य यद्गुप व यद्गुक् या दोहोंच्या संबंधाचें भाष्य
 अमत्यामुळे भाष्यकारांनी वरील भाष्यात जो दोष दाखविला आहे, व दोषनिवार-
 णार्थ जो उपाय सुचविला आहे तो केवळ यद्गुलोपासंबंधानें नसून यद्गुका-
 संबंधानें देखील आहे. या शंकेवर शंकाकाराचें असे उत्तर आहे की) वरील भाष्यात
 जसा विषयोपक्रम व विषयोपसंहार केला आहे त्यावरून हें स्पष्ट होतें की तें भाष्य
 केवळ यद्गुलोपासंबंधाचेंच आहे. (एखाद्या प्रकरणाचें तात्पर्य वाच्य आहे याचा निर्णय
 करण्याकरिता 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोपूर्वताफलम्' ही जी पाच साधनें सांगितली
 आहेत त्यापैकी ' उपक्रम ' व ' उपसंहार ' हीं मुख्य साधनें आहेत. वरील भाष्यात
 भाष्यकारांनी ' किं पुनः कारणभवं विज्ञायत उपदेशोऽनुदात्तादेशाच्च ध्रुयमाणादिति। यद्
 लोपार्थम्। यद्गुलोपे मा भूदिति ' असा उपक्रम करून, ' अकारेण व्यवहित्वाच्च भवि-
 त्यति । ननु च लोपे वृत्ते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्वावाद्द्वयवधानमेव । ' असा
 रीतीनें उपसंहार केला आहे. उपक्रम व उपसंहार केवळ यद्गुलोपासंबंधानेंच असून
 त्या भाष्यात यद्गुकासंबंधानें सुद्धाच चर्चा केली नाही व ' यद्गुक् ' असा शब्द
 देखील वापरला नाही. म्हणून तें भाष्य यद्गुकाला देखील लागू पडतें असें मानणें
 अपाय्य आहे.) दुसरे असें की वरील भाष्याचा विषय यद्गुक् देखील होता असें मानलें
 तर, जसा यद्गुलोपाच्या विषयांत स्थानिवद्भाव मानून दोषनिवारणाचा उपाय भाष्य-
 कारांनी सुचविला आहे तसा शोभताहि उपाय यद्गुकाच्या विषयात सुचविला नस-
 ल्यामुळे, त्या भाष्यात न्यूनतादोष येण्याची आपत्ति येते. (' एकाच उपदेशे ' या
 सूत्रावरील भाष्यात सिद्धान्त सांगतानेवळीं भाष्यकारांनी असें म्हटलें आहे की त्या
 सूत्रातील ' उपदेशे ' हें पद केवळ ' अनुदात्तात् ' या पदाचें विशेषण न समजतां,
 ' एकाचः ' व ' अनुदात्तात् ' या दोन्ही पदांचें विशेषण समजावें, व तसें मानल्यास
 सूत्रार्थ असा होतो की ' उपदेशे एकाचः उपदेशे अनुदात्तात् धातोः परस्य वलाद्या-
 र्धधातुश्चान्यस्य इहागमो न भवति. ' या अर्थान्वयें ' बेभिद्र+ता ' या स्थळीं पूर्वी
 सतिप्रत्ययाप्रमातें ' यस्य ह्यः ' व ' अतो ऊपः ' या सूत्रांनी पञ्चरात्या व अकाराच्या
 लोप होऊन ' बेभिद्र+ता ' अशी स्थिति शाकशाबर, ' भिद् ' या एकाच् व अनुदात्त
 धातूवुद्धे ' ता ' हा वलादि आर्धधातुवग्रन्थय आला असल्यामुळे त्याला इहागमनिषेध
 पावतो व त्याला इहागम न केव्हाय, ' बेभिद्रिता ' असें इष्टस्य सिद्ध होऊं शकत
 नाही. यावर भाष्यकार असें म्हणतात की ' भिद्र ' यांतील वग्ररात्या व अकाराच्या
 त्री स्थेप झाल्या आहे तरी ' अथ परस्मिन् पूर्वविधौ ' सू० ५० या सूत्रान्वये अत्र-
 राचे त्रिणीं हात्वेण स्थेपत्वी आदेशा स्थानिवद्भावाने अकाराच आहे असें मानता येनें,
 य त्यामुळे ' भिद् ' या एकाच् व अनुदात्त धातूवार्थे व ' ता ' या प्राप्यामर्णे अत्रा-

राचे व्यवधान असल्यामुळे, 'ता' या प्रत्ययाला इडागम होण्यांत कांहीं अडचण येत नाही व 'येभिदिता' असे इष्टरूप मिद्ध होऊं शकतें. पण यद्गुळांत यदाचा लुह होता व 'न लुभताइत्य' सू २६३ हें सूत्र अमळ्यामुळे, तथा टिटाणी संपरुपी अज्ञादेश त्यानि-पन्नावानें अकाराच आहे असे मानतां येत नाही व त्यामुळे घातूंत व 'ता' प्रत्ययांत अकाराचें व्यवधान राहत नमळ्यामुळे 'ता' प्रत्ययाला इडागम होऊं शकत नाही. पण इडागम होणें तर इष्ट आहे, तरी पण भाष्यकारांनीं वरील भाष्यात यद्गुळाच्या रूपांत इडागम होण्याकरिता कौण्ठहि उपाय सुचविला नाही. म्हणून जर वरील भाष्य यद्गुळाच्या व यद्गुळाच्या संबंधाचें आहे असे मानले तर, यद्गुळाच्या रूपांत, पर स्वागितनशाप्रमाणें, जो दोष उद्भवतो त्या दोषाचें निराकरण कणाकारितां कौण्ठहि उपाय सुचविला नमळ्यामुळे, त्या भाष्यांत न्यूनतादोष येऊं पाहिजे पण भाष्य दोषयुक्त आहे असे मानजे अयोग्य आहे, व भाष्यकारांत प्रकृतपरिभाषा मान्य होती हें मानरपाशिकाय त्या न्यूनतारुपी दोषाचें निराकरण होऊं शकत नाही. म्हणून भाष्यकारांत ही परिभाषा मान्य होती असेच मानले पाहिजे असा दावाकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. येथें शंकाग्रन्थ सगला व यापुढें ग्रन्थकार या शकेंचें असे उतर देतात की) इडागममहित यद्गुळाचा प्रयोग मापेंत केंद्रिंहि होत नाही, व वैदिक प्रयोगांत (' सर्वे विषयश्चन्द्रसि विरुन्वन्ते ' प ३५ अशी परिभाषा असल्यामुळे) सर्वत्र कार्ये विरुन्वन्कस्तुन होत असतात. त्यामुळे भाष्यांत यद्गुळासंबंध गांजरी दोष दाखविला नाही तरी तें भाष्य न्यूनतादोषयुक्त आहे असे मानता येत नाही (सारांश जर मापेंत इडागममहित यद्गुळाचा प्रयोग असता तर वरील भाष्यांत न्यूनतारूप दोष लागू पडला असता पण त्या प्रयोग मापेंत होत नमळ्यामुळे, भाष्यकारांत यद्गुळाच्या रूपांमध्ये इडागम होण्याकरिता उपाय सुचविण्याची कांहीं गरज नव्हती, आणि म्हणून वरील भाष्य न्यूनतादोषयुक्त ठरत नाही.)

न चार्धधातुकाक्षितधातोरेकाच इति विशेषणम् । एव च विभिन्-
तीत्यादावुत्तरखण्डस्य धातोरेकाचत्वमस्त्येव उत्तरखण्डेऽस्तिवचत् ।
एतच्च द्यतेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ एवं च प्रकृतभाष्यासङ्गतिरिति
वाच्यम् । आक्षेपे आक्षितस्यान्यथे च मानाभावात् । अङ्गत्वं तु विशिष्ट-
धेयैकाचो द्वे, इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तिरुपितं च तनादिदोषे राद्वेन्दुदो-
खरे । धातुत्व तूत्तरखण्ड एव ।

(या पर्वांत ' आर्धधातुकाक्षितधातो ' येथून ' एव च प्रकृतभाष्यासङ्गति ' पर्यंत शंकाग्रन्थ आहे व यांशीच्या पंक्तींत त्या शकेंचें उतर दिलें आहे. शंकाग्र अशी शंका करतो कीं ' एकाच उपदेशे ' हें सूत्र ' धातो ' या अपिकारांत पाठि नमून अङ्गभिन्नांतांत पाठित अमळ्यामुळे, जरी त्या सूत्रांत ' धातो ' हें पद अनुवृत्त होऊं शकत नाही तरी, आर्धधातुकाभ्यय घातूहूनच होत असल्यामुळे आणि अना

रीतीन आर्धधातुकप्रत्ययाला धातूची आकाशा असल्यामुळ, त्या आकाशाची पूर्ति होण्याकरिता आर्धधातुकप्रत्यय असा शब्द उच्चारताक्षणीच) आर्धधातुकप्रत्ययान धातु आक्षिप्त होतो व तशा धातो ' या आक्षिप्त पदाच ' एकाच ' हें विशेषण होतें (व त्यामुळें सूत्रार्थ असा हातो का उपदेशांत जो धातु अनुदात्त पठित आहे तशा एकाच धातूपुढ वलादि आर्धधातुकप्रत्यय आल्यास त्याला इडागम हात नाहीं, व असा त्या सूत्राचा अर्थ कला म्हणजे) ' विभिसति ' इत्यादि स्थलीं उत्तरखण्डात असणारा धातु एकाचच सापडता (व त्यामुळ त्या स्थलीं सन्प्रत्ययाला इडागम होऊ शकत नाहा व इष्टरूप सिद्ध होत ' अस् ' धातूच द्विवचन करून ' अस् अस् ' अशा स्थिति झाली असता उत्तरखण्डात असल्या) ' अस् ' जसा धातु मानला जातो तसे याठिकाणीं समजावें (-म्हणजे ' भिद् भिद् + सन् + ति ' या स्थलीं उत्तरखण्डात असलेला जो ' भिद् ' तो धातु मानला जातो व तो धातुपाठात अनुदात्त पठित असल्यामुळें आणि ता एकाच अस्न त्याच्यापुढ वलादि आर्धधातुक ' सन् ' प्रत्यय आल्यास त्यामुळ, त्या प्रत्ययाला इडागम होत नाहां) ' द्यतोर्दिग ' ७ ४ ९ या सूत्रावरील भाष्यात ह सांगितल आहे कीं जो उत्तरखण्डात असता तो धातु समजावा असें असल्यामुळें ' एकाच उपदेशे ' या सूत्रातील वरील भाष्य अन्वगत ठरत, (कारण ' सनि इट्प्रतिपद्यो वचश्च ' ह वचन पठित कराव लागेल असें त्या भाष्यात म्हटल आहे वास्तविक ' एकाच उपदेशे ' या सूत्राचा जो नुक्ताच वर अर्थ दिला आहे ता बरोबर मानल्यास, तसें वचन पठित केलें पाहिजे असें म्हणण्याची काहींच गरज नव्हती, आणि म्हणून त भाष्य अन्वगत ठरतें यथे शक्य ग्रन्थ संपला आता ग्रन्थकार या शक्यवर असें उत्तर देतात कीं) ह म्हणण बरोबर नाहीं (कारण ' एकाच उपदेशे ' ह सूत्र धावाधिकारात पठित नसल्यामुळ त्या सूत्रात) ' धातो ' हें पद आक्षिप्त करण्यास व त्या आक्षिप्त पदाचें ' एकाच ' हें विशेषण मानण्यास काहींच प्रमाण नाहीं (वास्तविक त सूत्र अडाधिरारात पठित असल्यामुळ त्या सूत्रात ' अद्भस्य ' हें पद आक्षिप्त हाऊन ' एकाच ' हें त्याचें विशेषण होणें योग्य आहे) व अद्भसज्ञा साम्याम धातूलाच होत असते असें ' एकाचा द्वे प्रथमस्य ' ६ १ १ या सूत्रावरील भाष्यात सांगितलें आहे व शोदेन्दुशेखरात तनादिगागाच्या शेषवर्ती या सध्यानें निरूपण केलें आहे मात्र धातु उत्तरखण्डातच अमते-म्हणजे उत्तरखण्डालाच धातुसज्ञा असते (सारांश ' एकाच उपदेशे ' हें सूत्र अडाधिरारांत पठित असल्यामुळें ' एकाच ' हें पद ' धातो ' याच विशेषण न मानतां ' अद्भस्य ' याचेंच विशेषण मानलें पाहिजे, आणि जरी उत्तर खण्डाला धातुसज्ञा होत अमते तरी धातूच्या साम्यास शब्दस्वरूपाला अद्भसज्ञा होत असल्यामुळ, व ' विभिद् + सन् + ति ' या उदाहरणात ' सन् ' या वलादि आर्धधातुक प्रत्ययापूर्वी असलेल ' विभिद् ' ह अद्भसनेनाच् असल्यामुळ, या स्थलीं सनाला इडागम पावतो, व त्याला इडागम कल्यास, ' विभिसति ' अस

इष्टरूप सिद्ध होऊं शकणार नाही, आणि म्हणूनच ' सति इष्टप्रतिषेधो वक्ष्यः ' असें वचन पठित करावें लागेल असें भाष्यकारांनीं पूर्वभाषांत म्हटलें आहे. त्या भाष्यांत कोठेहि परस्पर विरोध दिसत नाही आणि म्हणून तें भाष्य अमंगल ठरतें हें म्हणणें अयोग्य आहे. हें सर्व कीं, सिद्धान्तपत्र सांगितेरी उत्तरभाष्यांत, ' एकाच उपदेशे ' हें पद ' एकाचः ' व ' अनुदात्तात् ' या श्लोकांचेहि विशेषण मानून, ' सति इष्टप्रतिषेधो वक्ष्यः ' हें वचन पठित करण्याची आज्ञापत्रा नाही असें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. तथापि हा सिद्धान्तपत्र जरी सांगितल्या नमता तरी त्याच्या पूर्वीच्या भाष्यांत परस्परविरुद्धत्वारूप दोष आढळून येत नमकामुळे तें भाष्य देखील सुसंगत ठरतें असा प्रत्यक्षाच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

अत एवैकाद्यो वशो भविति सूत्रे धानोरखयवस्यैकाच्च इति ' अथ-
करणेनान्वये गर्धभिसिद्धिः प्रयोजनमुक्तं भाष्ये न तु प्रसिद्धमजर्घा इति ।

उत्तरपण्डाला धातुमंशा अमते म्हणूनच (' शिर्षांतोर्ध्व ' ८-२-३२ या सूत्रावरील भाष्यांत) ' एकाचो वशो भव् ' या सूत्रातील ' एकाचः ' या पदार्था ' धातोः ' या अनुवृत्त पदार्था ' धातोः अवयवस्य एकाचः ' असा वैयधिरण्यानें अन्वय करण्याचें प्रयोजन भाष्यकारांनीं हें सांगितलें आहे की ' गर्धम् ' हें रूप सिद्ध व्हावें, आणि तसा अन्वय करण्याचें प्रयोजन सांगतांता ' अजर्घाः ' हें जें प्रसिद्ध रूप आहे त्या रूपाची सिद्धि व्हावी असें भाष्यकारांनीं म्हटलें नाही. (' प्रतिषेधिकात् धात्वर्थे बहुलानिष्टवच ' या गणसूत्रान्वये ' गर्धम् ' या प्रतिषेधिकात् ' तदकारोनि तदाचष्टे ' या अर्धामप्ये णित् प्रत्यय केला अमतां, ' गर्धम्+गिच् ' या गित्तन्त्या ' सनाद्यन्ता धात्वः ' सू० २३०४ या सूत्रान्वये धातुमंशा प्राप्त झाल्यावर, तसा नामधातूहून ' क्विप् च सू० २९८३ या सूत्रानें क्विप् प्रायय केल्या अमतां, ' टैः ' सू० १७८६ या सूत्रानें ' गर्धम् ' यांतील ' टि ' चा-म्हणजे अकाराचा-लोप होऊन, व ' णेरिति ' सू० २३१३ या सूत्रानें जिलोप व ' वेरपृथस्य ' सू० ३७५ या सूत्रानें ' क्विप्=व् ' लोप होऊन ' गर्धम् ' असें प्रातिपदिक होतें. याला ' सु ' हा विभक्ति-प्रत्यय लावला असतां ' गर्धम्+सु ' असा स्थितान्त, ' एकाचो वशो भव् ' सू० ३२६ या सूत्राचा ' एकाचः इत्यन्तस्य धातोः वशो भव् भवति ' असा मामानाधिहरण्यानें-म्हणजे ' एकाचः ' हें ' धातोः ' या अनुवृत्त पदाचें विशेषण करून-अन्वय केल्यास, ' गर्धम् ' हा नामधातु अनेकाच् अमक्यामुळे, याला तें सूत्र लागू पडणार नाही व अप्रभाव-म्हणजे ' दन् ' यांतील दकाराचा धकार-होणार नाही. तो व्हावा म्हणून भाष्यकारांनीं ' धातोः अवयवः यः एकाच् इत्यन्तः तद्वयवस्य वशः स्थाने भव् भवति ' असा वैयधिरण्यानें-म्हणजे ' धातोः ' ही अवयवपटी मानून-अन्वय केल्या आहे, व तसा अन्वय केला असक्यामुळे, ' गर्धम् ' असें रूप होऊन व ' वाऽवमाने ' सू० २०६ या सूत्राने अकाराचा विह्वल्येकरून पकार होऊन ' गर्धम् ' असें रूप सिद्ध होत ' अजर्घाः ' हें ' गृध् अभिक्काङ्गायाम् ' या दिवादिगतांतीक

धातूच्या यद्गुलाच्या लटाचें मध्यमपुराचें एकवचन आहे. येथें 'सन्वटोः' सू० २३९५ या सूत्रानें द्वित्व होऊन, व 'इलादिः शेषः' सू० २१७९ या सूत्रानें अभ्यासांतील धकाराचा लोप होऊन, व 'उरत्' सू० २२४४ या सूत्रानें अभ्यासांतील ऋकाराचे जागीं अकार होऊन 'अ+जगृध्+स्' अशी स्थिति झाली असतां, 'रुप्रिद्धी च लुकि' सू० २६५२ या सूत्रानें 'ज' या अभ्यासाला 'ऋक्=र्' हा आगम होऊन, व 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू० २१८९ या सूत्रानें 'गृध्' यांतील ऋकाराला गुण होऊन, व 'हल्ङ्याभ्यः' सू० २५२ या सूत्रानें 'स्' प्रत्ययाचा लोप होऊन 'अजरर्घ' अशी स्थिति होते. या म्यलीं 'गर्ध्' हा उत्तरखण्डांत असणारा ह्रस्वन्त एकाच् धातूच आहे आणि म्हणून भाष्यकारांनीं 'एकाचो षतो भू' या सूत्राचा वैयधिकरण्यानें अन्वय करतेवेळीं 'अजर्घाः' हें प्रसिद्ध उदाहरण तसा अन्वय करण्याचें प्रयोजन आहे असें म्हटलें नाहीं. जर 'गर्ध्' हा उत्तरखण्डांतील धातूचा अवयव असता तर तें उदाहरण भाष्यकारांनीं दिलें असतें. प्रकृत उदाहरणांत सामानाधिकरण्यानें अन्वय करून देखील भूपभाव होऊ शकतो, व तसा भूपभाव केल्यावर 'अजरर्घ' अशी स्थिति झाली असतां 'श्लथं जशोऽन्ते' सू० ८४ या सूत्रानें अन्य धकाराचा दकार होऊन, व 'दथ' सू० २४६८ या सूत्रानें त्या दकाराचा रकार होऊन 'अजरर्' अशी स्थिति झाल्यावर, 'रो रि' सू० १७३ या सूत्रानें पूर्वाकाराचा लोप होऊन व 'दलोपे' सू० १७४ या सूत्रानें 'घर्' यांतील अकाराचा आकार होऊन, व 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' सू० ७६ या सूत्रानें अन्य रकाराचा विमर्ग होऊन 'अजर्घाः' हें प्रसिद्ध रूप सिद्ध होतें. वरिल विवेचनावरून हें सिद्ध होतें की, भाष्यकारांनीं म्हटल्याप्रमाणें, उत्तरखण्डालाच धातुसंज्ञा आहे व पूर्वोत्तरखण्डरूप समुदायाला अहसंज्ञा आहे. जर द्विवचन केल्यावर साम्यास समुदायाला धातुसंज्ञा होत असती तर भाष्यकारांनीं 'एकाचो षतो भू' या सूत्राचा वैयधिकरण्यानें अन्वय करण्याचें प्रयोजन सांगताना, 'अजर्घाः' या प्रसिद्ध रूपाची सिद्धि होणें हें प्रयोजन आहे असें सांगितलें असतें, व 'गर्धप्' या अप्रसिद्ध रूपाची सिद्धि होणें हे प्रयोजन आहे असें म्हटलें नसतें)

अजर्घा येभिर्द्वितीत्यादौ श्मश्रुनादयस्तु चर्करीतं चेत्यस्यादादौ
 पाठेन यद्गुलाच्चे मणान्तरप्रयुक्तविकरणास्याप्राप्त्या न भवन्ति ॥ छान्दस-
 त्यादेव क्षार्यान्तराणामपि छन्दसि दृष्टप्रयोगेवदृष्टानामभावो बोध्यः ॥
 भाष्यायां तु तादृशानामभाव एव । श्रित्वावादिनिर्देशास्तु 'भवतेर' इत्यादि-
 सूत्रस्यतन्निर्देशवन्नार्थसाधका इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३१ ॥

'अजर्घाः, येभिर्द्विती' इत्यादि यद्गुलाच्या रूपांत 'श्मश्रु, श्म' इत्यादि विकरणे होत नाहींत याचें कारण हें आहे कीं 'चर्करीतम्' असा अदादिगणांत पाठ असल्यामुळे, इतर गणांत होणाऱ्या विकरणांची यद्गुलात प्राप्ति होत नसल्यामुळे,

तशीं विकरणें यद्गुळात होत नाहींत ('चर्करीतम्' ही यद्गुळाची सज्ञा असल्यामुळें, यद्गुळान्त धातु अदादिगणात अन्तर्भूत होतात, व तथा धातूना 'कर्तरि शप्' सू० २१६७ या सूत्रांनै शप्विकरण लागून 'अदिप्रभृतिभ्य शप्' सू० २४२३ या सूत्रांनै त्या शप्चा लुक् होतो आणि म्हणून यद्गुळान्त धातु लुगविकरण समजल जातात साराश यद्गुळात गणप्रयुक्त कार्ये हांत नाहींत याचें कारण प्रकृतपरिभाषा नसून ते धातु लुगविकरण आहेत हें होय 'द्विपा शपानुबन्धेन' या प्रकृतपरिभाषेत सांगितलेल्या कार्यांचा अभाव वेदातील यद्गुळाच्या रूपात जेथें आढळून येतो तेथें देखील त्या कार्यांच्या अभावाला प्रकृतपरिभाषा कारण नसून, 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' प. ३५ ही परिभाषा कारण आहे अम ग्रन्थकार आता सांगतात) वेदात आढळणाऱ्या यद्गुळाच्या रूपात जेथ इतर कार्यांचा अभाव दिसून येतो तेथें तीं रूपें वैदिक असल्यामुळें (व वैदिक प्रयोगात सर्व कार्ये विकल्पेंकरून होत अम ह्यामुळें) तसा अभाव दिसून येतो पाणिनीय सूत्रात 'द्विप्' किंवा 'शप्' प्रत्यय लावून जेथें धातूचा निर्देश केला आहे तथ तो कोण व हि विशिष्टप्रयाजनाच्या सिद्धी करिता केला नसून, ज्याप्रमाणें 'भवतेर' सू० २१८१ या सूत्रात 'भू' धातूला 'द्विप्' प्रत्यय लावून 'भू' धातूचा निर्देश कोणत्याहि प्रयाजनावरिता कला नाही त्याचप्रमाणें, तसा निर्देश निष्प्रयोजनक-म्हणजे निरर्थक-आहे अमें समजावें. ('भवतेर.' या सूत्रात लिट् लकारामध्यें 'भू' धातूच्या अभ्यासाचे जागीं अकार होण सांगितलें आहे म्हणून त्या कार्यांची यद्गुळात प्राप्तिच हाऊ शकत नाही, व तें कार्ये न होण्यास प्रकृतपरिभाषा कारण नाही तसेच 'अनुदानञित आत्मनेपदम्' सू० २१५७ या सूत्रांनै होणारे आत्मनेपदप्रत्यय यद्गुळात होत नाहींत याचें कारण 'शेषान् कर्तरि परस्मैपदम्' सू० २१५९ हें सूत्र होय व त्या सूत्रान्वयें यद्गुळाच्या रूपात परस्मैपदप्रत्ययच होतात साराश प्रकृतपरिभाषेत जीं कार्ये यद्गुळात न होणें सांगितली आहेत त्या सब कार्यांचा यद्गुळात अभाव इतर रीतीनें सिद्ध होऊं शकत असल्यामुळें, हीं ज्ञापकग्रन्थ व भाष्यकारांनीं पठित किंवा ध्वनित न वलेली परिभाषा मानण्याचें काहीच कारण नाही असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) या विषयासंबंधानें इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे

परिभाषा १३२

ननु जमोचि, रधेश्च, नेट्यलिटीत्येव सूत्र्यता किं द्वी रधिग्रहणेनेत्यत
आह—

('रधिजमोचि' सू० २३०२ व 'नेट्यलिटि रध सू० २५११ अशीं दोन सूत्रे न करिता पाणिनीय वास्तविक) 'जभासचि, रधेश्च' व 'नेट्यलिटि',

अशीं तीन सूत्रें करावयास पाहिजे होतीं (असें न करिता त्यानें वरील दोन सूत्रें करून) ' रध ' धातूचा दोनदा उच्चार का केला ? (वर सांगितल्याप्रमाणें पाणिनीनें तीं सूत्रें केलीं असतीं तर तृतीय सूत्रात ' रधे ' हें पद अनुवृत्त झालेंच असतें व त्या सूत्रात पुन्हा ' रधे ' या पदाचें उच्चारण करण्याची गरज पडली नसती व पाणिनीनें केलेल्या दोन सूत्रांचा जो अर्थ होतो तोच वर सांगितलेल्या तीन सूत्रांचा अर्थ झाला असता असें असून देखील त्यानें दोनच सूत्रें करून ' रधे ' या शब्दाचें उच्चारण दोनदा का केले याचें कारण कळावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

पदगौरवात्प्राग्विभागो गरीयान् ॥ १३२ ॥

“ सूत्रात जास्त पदें घालण्यापेक्षा अधिक सूत्रें करणें यात गौरव आहे.”

प्रतिघाक्य भिन्नवाक्यार्थबोधकल्पनेन गौरव स्पष्टमेव । परन्तु भाष्या-
सम्मतयेम् । टाडसाति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धा च । तत्र च इनादेशे इकारप्र-
त्याख्यान योगविभागेनैव घृतमिति बहवः ॥ १३२ ॥

प्रत्येक वाक्याचा अर्थ भिन्न होत असल्यामुळे, जितकीं वाक्यें अधिक तितका त्यातील प्रत्येक वाक्याच्या अर्थाचा बोध करून घेण्यात क्लेश अधिक हें उघड आहे. (साराश दोन सूत्रें करून काम भागत असता, तीन सूत्रें करणें यात गौरवदोष येतो प्रत्येक सूत्राचा अर्थ निश्चित करतरेखां त्यात पूर्वसूत्रातून कोणकोणतीं पदें अनुवृत्त होतात हें ठरवून त्याचा अर्थ घरावा लागतो त्यामुळे जितकीं सूत्रें अधिक तितका त्याचा अर्थ निश्चित करण्यात अधिक क्लेश पडतो हें उघड आहे म्हणून सूत्रसख्या जेवढी कमी करणें शक्य असेल तेवढी करावी, सूत्रें थोडीं मोठीं झालीं तरी हरकत नाही असें या परिभाषेचें तात्पर्य आहे आणि अशी परिभाषा असल्यामुळेच पाणिनीनें तान सूत्रें न करितां दोनच सूत्रें केली. लाघवगौरवमूलक लौकिकन्यायाच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली आहे व ती लौकिकन्यायासिद्ध समजावी) परन्तु बऱ्याच संवापरणांचें असें मत आहे कीं ही परिभाषा भाष्यकारास समत नाही, (कारण तिचा भाष्यात कोठेहि उल्लेख केला नाही व अधिक सूत्र करण्यात गौरव आहे असें भाष्यांत कोठेहि म्हटल नाही पणच नसून) ही परिभाषा ' टाडसि ' ७११२ या सूत्रा वरील भाष्याच्या विरुद्ध आहे, कारण या भाष्यांत ' इन ' या आदेशातील इकाराचें प्रत्याख्यान, योगविभाग करूनच, भाष्यकारांनीं केले आहे (मृश+टा=वृश+इन ' या रपणी ' टाडसि ' सू० २०१ या सूत्रान्वय ' टा ' ये जागीं ' इन ' असा आदेश न बला तर, आट्टण ' सू० १९ या सूत्रानें होणारा गुणरूपी एकादेश होणार नाही व ' मृश्रग ' अग इष्टरूप सिद्ध होणार नाही. याकरितां ' टा ' ये जागीं ' इन ' असा आदेश करावा असें पाणिनीच म्हणण दिसन पण भाष्यकार म्हणतात कीं ' आटि चाप ' सू० २८९ या सूत्राचा योगविभाग करून ' आटि च ' व ' चाप '

अर्थां द्वौन पृथक् सूत्रे केल्यास ' इन् ' या आदेशांत इकार असण्याची गरज राहत नाहीं व ' न ' असा आदेश केल्यानें देखील काम भागतें; कारण ' आदि च ' या सूत्रांत, ' बहुवचने शक्येत् ' या पूर्वसूत्रांतून ' एत् ' या पदाची अनुसृष्टि केल्यानें त्या सूत्राचा असा अर्थ होईल कीं ' आह् '—गृहणते ' टा '—प्रत्यय पुढें असल्यास अदन्त अद्वाच्या अन्त्य अकाराचे जागीं ' ए ' असा आदेश करावा व त्या अर्थान्वयें ' वृक्ष+टा=वृक्षे+टा=वृक्षे+न=वृक्षेण ' असें इष्टरूप सिद्ध होऊं नावतें. साराना वरील भाष्यावरून असें दिसून येतें कीं, एक वर्ष अधिक उच्चारण्यापेक्षां एक सूत्र अधिक करण्यांत लाघव आहे, व या मताविरुद्ध ही परिभाषा असल्यामुळें ती स्वीकारार्ह नाहीं असें बरोच वैयाकरण म्हणतात. परंतु वरील भाष्य एकदेशींची उक्ति असून ती सिद्धा-
न्तीची उक्ति नसल्यामुळें व प्रकृतपरिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध असल्यामुळें आणि भाष्यकारांनीं तिचें कोठेंहि साक्षात् प्रत्याख्यान केलें नसल्यामुळें, ' अप्रतिपिद्धमनुमतं भवति ' या न्यायान्वयें ही परिभाषा भाष्यकारांना मान्य नव्हती हें म्हणणें बरोबर नाहीं, व या परिभाषेचें प्रत्याख्यान करूं नये; ' ऋत्स्व ' या शिवसूत्रांतील लकार गाढण्याकरितां वार्तिककारांनीं अनेक वार्तिकें रचून जो प्रयत्न केला आहे त्याचा उपहास करतेवेळीं भाष्यकारांनीं ' महतो वंशस्तम्भात् लट्टानुकल्प्यते '—म्हणजे वेळेंचा मोठा पुंज कापून त्यांतून लट्टानसा पक्षी काढणें किंवा दोंगर पोखरून उंदीर काढणें—असें म्हटलें आहे. यावरून हें सिद्ध होतें कीं भाष्यकारास प्रकृतपरिभाषा मान्य नव्हती असें म्हणतां येत नाहीं आणि म्हणून तिचें प्रत्याख्यान करूं नये असें इतर वैयाकरणांचें मत आहे.)

परिभाषा १३३

अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ॥ १३३ ॥

“ (सूत्रांत) अर्धमात्रा देखील कमी केल्यानें वैयाकरणांना, पुत्र झाला असतां जसा आनंद होतो तसा, आनंद होतो.”

एआंङ्ग्रेऔच्सूत्रयोर्ध्वनितेषा भाष्ये । तत्रानेकपदघटितसूत्रे प्रायेण पदलाघवविचार एव न तु मात्रालाघवविचार इति ऊकालोऽच्, अपृक्त एकालित्यादिसूत्रेषु भाष्ये ध्वनितम् । तत्र हि सूत्रे अल्पहणहल्पहणयोर्विशेष-
पविचारे संशयां हल्पहणं ष्यक्षत्रियेतिसूत्रे अणित्रोरिति घाच्यमिति श्रौणि पदान्यल्पहणे तदेकं स्यादित्येते हल्पहणं ष्येतिसूत्रे अणित्रोरिति न घाच्यमपृक्तस्येति घाच्यमिति त्रीण्येव पदानीति तास्ति लाघवकृतो विशेष इत्युक्तम् ।

‘एओइ ऐऔच्’ या माहेश्वरसूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा ध्वनित केली आहे (त्या भाष्याचा आशय हा आहे कीं एकमात्रिक ऋस्व एकार व ओकार असते तर पाणिनीने ‘एओइ’ या शिवसूत्रांत द्विमात्रिक दीर्घ एकार व ओकार यांचें उच्चारण न करितां ऋस्व एकार व ओकार यांचेच उच्चारण केलें असतें; कारण तसें केल्याने ‘एओइ’ या सूत्रांत ज्या साडेचार मात्रा आहेत त्याऐवजीं अडीच मात्रांचे सूत्र झालें असतें, व अशा रीतीने त्या सूत्रांत दोन मात्रा कमी होऊं पाकण्या असल्या. पण तसें अडीच मात्रांचें सूत्र केलें असतें तर ‘अदेइ गुणः’ या सूत्राऐवजीं ‘अदे ओ गुणः’ असें सूत्र पठित करावें लागले असते, कारण दीर्घ एकार व दीर्घ ओकार यांनाच गुणसंज्ञा होणे इष्ट होतें, असें जरी केलें असतें तरी, ‘एओइ’ या सूत्राच्या अडीच मात्रा व ‘अदे ओ गुणः’ या सूत्रांतलं दीर्घ ए व ओ यांच्या चार मात्रा अशा एकंदर साडेसहा मात्रा झाल्या असल्या. पण पाणिनीनें अर्धमात्रालाघव होत असून देखील तशीं सूत्रे न करितां, ‘एओइ’ असें दीर्घ एकाराचें व ओकाराचें ज्यांत ग्रहण आहे असें साडेचार मात्रांचे सूत्र व ‘अदेइ गुणः’—येथें ‘एइ’ च्या अडीच मात्रा होतात—अशीं एकंदर सात मात्रा असणारी जीं दोन सूत्रे केलीं त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं अर्ध एकार व अर्ध ओकार कोट्याहे पठित नाहींत. वेदातील एका शाखेत अर्ध एकार व अर्ध ओकार उच्चारण्याची जरी प्रथा आहे तरी भाष्यकार म्हणतात कीं, ‘परिपद-वृत्तिरेषा तत्रभवताम् । नैव हि लोके नान्यसिन्ध्वेऽर्थ एकारोर्ध्व ओकारो वास्ति ।’ सारांश या भाष्यांत भाष्यकारांनीं अर्धमात्रालाघवाचा विचार केला आहे असा नागेशाच्या म्हणण्याचा अभिप्राय आहे व हें नागेशाने उद्योतात स्पष्टपणें म्हटलें आहे.)

‘ऊकालोऽच्’ १-२-२७ व ‘अपृक्त एकाल्’ १-२-४१ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यावरून हें ध्वनित होते कीं जेथे सूत्रात अनेक पदे घातलीं आहेत तेथें त्या पदांपैकी कांहीं पदे गाळतां येणे शक्य आहे काय या संबंधानेच बहुधा विचार केला जातो, कांहीं मात्रा गाळता येतील काय यासंबंधानें बहुधा विचार केला जात नाही. वरील दोन सूत्रांपैकी ‘अपृक्त एकाल्’ या सूत्रावरील भाष्यांत, या सूत्रात ‘अल्’ या पदाचें ग्रहण करावयास पाहिजे होते किंवा ‘हल्’ या पदाचें ग्रहण करावयास पाहिजे होते असा प्रश्न उपस्थित करून, त्या प्रश्नाचे उत्तर देताना भाष्यकार म्हणतात कीं (‘अपृक्त एकाल्’ सू० २०१ या सूत्रात ‘अल्’ चे जागीं ‘हल्’ हें पद घातल्यास त्या) अपृक्तसंज्ञाविधायक सूत्रांत ‘हल्’ हें पद असावे लागेल व ‘व्यञ्ज-त्रियार्ष’ सू० १२७; या सूत्रात ‘अण्’ व ‘इण्’ हीं दोन पदे असावीं लागतील व अशा रीतीनें एकंदर तीन पदे राहणार (‘अपृक्त एकाल्’ या सूत्रांत ‘अल्’ या पदाचें जे पाणिनीनें ग्रहण केले आहे तें पद त्या सूत्रांत तसेच राहूं दिलें नर) त्या अपृक्तसंज्ञाविधायकसूत्रात ‘अल्’ हें पद असावे लागेल, पण ‘व्यञ्जत्रियार्ष’ या सूत्रात ‘अण्’ व ‘इण्’ हीं दोन पदे असण्याची गरज राहणार नाहीं. तथापि त्या सूत्रात ‘अपृक्त’ हें पद घालावें लागेल, आणि तसेच ‘हल्ङ्वाद्यभ्यः’ सू० २५२ या

सूत्रांत ' हल् ' हें पद राहूं घावे लागेल, व असा रीतीनें देखील पृथक् तीन पदे राहणारथ, व (' अपृक्त प्रकाल् ' या सूत्रांत ' अल् ' या पदापूर्वर्था ' हल् ' हें पद घातल्यानें) फाईंघ लाघवनिवृत्ति हाणार नाहीं. (सारास घरील भाव्यात भाव्यया रीतीं पदलाघवाचाच विचार केला आहे. मात्रालाघवाचा विचार केला नाहीं)

अचि श्चि इति सूत्रे इण इत्येव सिद्धे व्योमिति संमृद्य ग्रहणात् पूर्व-
णेषुग्रहणं तत्र विभक्तिनिर्देशे संमृद्य ग्रहणे च साध्यांस्तिस्त्रां मात्रा इणग्रहणे
तिस्त्रां मात्रा इति लणसूत्रे भाष्याक्तेः । तथा ओतः श्यनीति सूत्रे शितीति
यत्तन्व्यम् । तत्रायमप्यर्थः । श्चिबुक्त्वमिवति सूत्रे शितीति न कर्तं यं भयतीति
भाष्ये न केवलं मात्रालाघवं यावदयमप्यर्थ इति कैयटोक्तेः प्राथेणेति
शिवम् ॥ १३३ ॥

(घरील पंक्तीं प्रत्यकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं सूत्रांतून प्रकाल् पद घालतां येणें शक्य आहे वाय यावहलच प्रायः भाव्यकारांनीं विचार केला आहे व मात्राला. घावाबद्दल विचार केला नाहीं. परंतु त्या पंक्तींत ' प्राथेण '—ग्रहणे बहुधा—हें पद घातलें आहे. त्याचें कारण हें कीं भाव्यकारांनीं जसा पदलाघवविचार केला आहे तसा अचित् इत्यादीं मात्रालाघव विचार देखील केला आहे, व हे म्हणजे सिद्ध करण्या-
करिता प्रत्यकार ' लण् ' या शिचसूत्रावरील भाव्याचा दाखला देतात.) ' लण् ' सूत्रावरील भाव्यात भाव्यकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं 'अचि भु' म् २७१ या सूत्रांत इणः ' हें पद घालून वाम भागांत असतां, इ व उ यांचा संधि करून ' श्योः ' असें पद उच्चारलें आहे त्याचें कारण हें कीं ' इण् ' प्रत्याहारांतील णकाराने पूर्व णकाराचें ग्रहण होऊं नये. (' इण् ' प्रत्याहारांत असलेल्या णकाराने जर ' अइउण् ' या प्रथम शिचसूत्रांत असलेल्या णकाराचें ग्रहण होऊं शकलें असतें तर ' इण् ' चा अर्थ इ व उ असा झालाच अमता, व ' अचि भु ' या सूत्रांत ' इणः ' असें पद उच्चारल्यानें इकार व उकार यांचेच ग्रहण झालें असतें, पण तीन मात्राच ' इणः ' हें पद न उच्चारतां, पाणिनीने ' श्योः ' असें सादेतीन मात्राचें पद सुहाय घातलें आहे. यावरूनच हे स्पष्ट होतें कीं ' इण् ' प्रत्याहारांत असलेल्या णकाराने पूर्वेणकाराचें ग्रहण होतें नसून उच्चारणकाराचें ग्रहण होतें असतें, आणि ' इणः ' असें पद उच्चारलें असतें तर इयणांपासून एवणांपर्यंत जेवढे वर्ण शिचसूत्रांत उच्चारले आहेत तेवढ्या सर्व वर्णांचें ग्रहण झालें असतें. पण पाणिनीला ' अचि भु ' या सूत्रांत इकार व उकार या दोनच वर्णांचें ग्रहण करणें इष्ट होतें. म्हणून ' श्योः ' या पदांत अर्धमात्रा जास्त असून देखील त्याने त्या सूत्रांत ' इणः ' हें पद न घालतां ' श्योः ' हें पद घातलें आहे.) इ व उ यांचा मधि करून त्या संधीने सयार झालेला णकाराचा पश्या द्विवचनोत् निर्देश केव्यामुळे, त्यांत—ग्रहणजे ' श्योः ' या शब्दात—सादेतीन मात्रा हातात पण ' इणः ' या पदाचें ग्रहण केले असला तीन मात्रा होतात. (सारास

या भाष्यांत भाष्यकारांनीं मात्रालाघवासंबंधानें विचार केला आहे.) त्याचप्रमाणें ' भोतः श्यनि ' ७-३-७१ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं असें म्हटलें आहे कीं त्या सूत्रांत ' श्यनि ' हें पद घालण्यापेवजीं ' शिति ' हें पद घातलें पाहिजे होतें व तसें केल्यानें हें देखील प्रयोजन सिद्ध झालें असतें कीं ' छिबुकमुचमां शिति ' सु० २३२० या सूत्रांतून ' शिति ' हें पद गाळतां आलें असतें. या भाष्यांत ' तत्रायमप्यर्थः ' हीं जीं पदं घातलीं आहेत त्यांनींल ' अपि ' पदाचा अर्थ सांगतांना कैयटानें असें म्हटलें आहे कीं, केवळ मात्रालाघवच होईल असें नाही (कैयटाचें म्हणणें असें आहे कीं ' तत्रायमप्यर्थः ' या वाक्यांत ' अपि ' हें पद घातलें असल्यामुळे, भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा असा आशय आहे कीं ' भोतः श्यनि ' या सूत्रांत ' श्यनि ' हें पद न उच्चारतां ' शिति ' हें पद उच्चारलें असतें तर ' छिबुकमुचमां शिति ' या सूत्रांत ' शिति ' हें पद घालण्याची काहींच गरज नव्हती व अशा रीतीनें एक पद कमी करतां आलें असतें, आणि तसेंच ' श्यनि ' हें पद साडेतीन मात्रांचें व ' शिति ' हें पद तीन मात्रांचें असल्यामुळे, अर्धमात्रालाघव देखील झालें असतें. सारांश येथें देखील केवळ पदलाघवाचा विचार केला नसून भाष्यकारांनीं मात्रालाघवाचा देखील विचार केला आहे.) आणि याचकरितां वरील पंक्तीत ' प्रायेण ' हें पद घातलें आहे. सर्वत्र मंगल असो.

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृतः

परिभाषेन्दुशेखरः समाप्तः ॥

याप्रमाणे उपाध्यायवतामक शिवभट्ट व सती यांचा पुत्र नागेशभट्ट यांना रचलेला परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थ समाप्त झाला आहे.

तृतीयं प्रकरणं समाप्तम् ।

मूर्कं करोति याचालं पद्मं लक्ष्मणे गिरिम् ।

यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥

घटिकुलावतंसं विद्वच्छ्रेष्ठं नमामि जयकृष्णम् ।

अविरतविद्यादानाद्भवच्छात्राः सुसंस्कृता येन ॥

तत्प्रियदशिन्यं विद्यादानेऽनलसं सदाचरणशीलम् ।

शाम्बाध्यापननिपुणं गोपालाख्यं गुरुं मुदा वन्दे ॥

शुद्धिपत्र.

मूल संस्कृत ग्रन्थान् शालेय्याद्याद्याया यत्र युवा य नमेष मराठी दिवानी-
 तीळ महत्याच्या पुढा त्यांच्या दाखविण्या आहेत, नेहमीच्या प्रचारातील य नमेष
 त्या सूत्रांचे नंबर दिले आहेत अशा सूत्रांच्या पुढा दाखविण्या नाहीत. पोटं पोटं
 एकाच पानांत झालेल्या पुढा एकाच ओळींत अनुक्रमानें दाखवून प्रत्येक युवापुढे
 उभी । रेष दिली आहे. 'व्युत्पत्ति, उत्पत्ति, पिय, किय, मय, मय, पशमय,
 निहा, पष्टी, म-यम' घेते सहज समजण्याजोग्या पुढा येथें विषेक स्थली दाखविण्या
 नाहीत. या शुद्धिपात्रा मझावनें ग्रन्थ घाचापाची वाचकांय विनेनि आहे.

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध.
३	१०	इण् इत्यादि प्रत्याहारान्	इण् प्रत्याहारान्
६	१८	ऐक्यमत	ऐक्यमय
१०	११	प्रायंकालपश्चात् । देवरीलभर्थांचा	पण कार्यकालपश्चात् । भर्थांचा
१४	३०	जतनेनाविशेषात्	जतनेनाविशेषात्
१७	४, १२	इल्लमयामियप्रायदाद् । तत्रोप	इल्लमयामियप्रायदाद् । तत्रोप.
१९	१, १५, १६	अनेकाल । ती । प्रत्यय	अनेकाल् । ती । प्रत्यय.
२०	८, २०, २९	' व ' चा । मेह । निवृत्ते	' व् ' चा । मेह । निवृत्ते
२१	३, ४, ९, २१	अनुवृत्ति । मेह । मत्रा । वासव	अनुवृत्ति । मेह । सूत्रा । वासरुप
२४	१०, १५, २६	शास्त्राणां । आहे । म्युपगमोऽपि	शास्त्राणां । आहे । म्युपगमोऽपि
२४	१७ य १९	नवीन	नवीन रूढ नमनेक्या
२४	१९	पर घालून..... जोडून दिला	अभिप्यणि करून दिली
२६	१०	' जो ' चें	' ऊर्णो+इम्=ऊर्णविम् ' यांतील ' जप् ' या द्वितीय पक्षाचाचें
२७	४, ८, १८	लौकिक । दापयतायादी । दादाच	लौकिक । दापयतायादी । दादाचें
३१	१७, ३०	समी । न ह्यात् तच्च ।	सम- । न ह्यात् । तच्च
३२	२५	भर्थांतपत्ति; देवदत्तो	भर्थांतपत्ति; देवदत्तो
३४	२३	मुद्गपौव	मुद्गपौव
३५	३, १२, १५	होण्या । 'माप्राप्या' । प्रवृत्तो	होण्या । माप्राप्या । प्रवृत्तो
३९	१९, २१	मादेशानपत्ति । च्वा ' सू. ११८	मादेशानपत्ति । च्वा ' सू. ११८
४०	६, ११, २६	त्याचेच । निदिश्य । जागी ?	यांचेच । निदिश्य । जागी
४१	९, १५	त्या निरूपानें । सांगून,	याचानिरूपानें । सांगून,
४२	८ य ९	हे मूय झालत नाही. तें मूय	या सूत्रानें बोधित पाठान्त सद्भास
		लावण्यास	त्यानें मानतां येत नाही. तसें
			मानण्यास

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
४२	१०, २६, ३०	पूर्ण । आदेश । 'स्थाना'; कला	पूर्ण । आदेश । 'स्थानी'; कला
४३	२२, २३	बाधकाधिति । भाष्ये	बाधकाधिति । भाष्ये
४४	२१	मतिम्य	मतिस्य
४६	१६	प्राप्त । स्थानेयोगा'	प्राप्त । स्थानेयोगा'
४७	२, १०, १७	थ । आह । हाऊं	थ । आह । हाऊं
४८	१३, १४	'क्राष्टृ', 'फोष्टृ' । 'भृत्' ।	'क्रोष्टृ', 'फ्रोष्टृ' । 'भृत्'
५०	११, १०	अथर्वान्; ऋचत् । उडवत्	अथर्वान्; ऋचत् । 'ऊडवत्'
५०	१९, २२, २८	'प्राडवान् । सूत्रे । ता	'प्रोडवान्' । सूत्रे । तो
५१	२, ४, १४	'ऋत्' । बाध । त्याच	'ऋचत्' । बाध । त्याचे
५२	४, ५, २९	'वृत्रहणो', 'वृत्रहणो' । सांगत	'वृत्रहणौ' । 'वृत्रहणौ' । सांगते
५३	४	'अमहान् भूतः	'अमहान् महान् भूतः
५६	२२, २७	श्राशुरि । गौणार्थवाचक	श्राशुरिरि । गौणार्थवाचक
५७	१२, २४, ३०	शाल्य स । अमा । वतेःप्रवृत्त्या	शाल्यास । अमो । वेतप्रवृत्त्या
५८	११, १५, २१	वास्तवित । याला । 'गा' ।	वास्तविक । त्याला । 'गौ'
६१	३, ७, १४	उपध- । अथाचें । आकारादेश	उपध- । अर्थाचें । आकारादेश
६१	९, १२, २६	त्यादेश । करतेवेळीं । गापाठ्य	त्यादेश । करतेवेळीं । गां पाठ्य
६४	१, १६	विशिष्ट । 'अस्' ; संबंधाने	विशिष्ट । 'अस्' ; संबंधाने
६४	२८	'राजन्' 'सामन्'	'राजन्' 'सामन्'
६५	९, ३०, ३१	आह । अद्वात् । लिङ्घांघः'	आह । अद्वात् । लुङ्घिटां घः'
६६	४, २६	अद्वात् । 'लिङ्घिसिचौ'	अद्वात् । 'लिङ्घिसिचौ'
६७	१८, २६	नेत्वस्या । नेह्वसि	नेत्वस्या । नेह्वसि
६८	५, १३	आर्धधातुक । तत्प्रत्याख्यान	आर्धधातुक । तत्प्रत्याख्यान
६९	१, १०	प्रागनङ् । न्विता असून	प्रागनङ् । न्वित असून)
७१	५, २४, २६	क्यटांन । उदि च । किञ्च	क्यटांन । उदित् च । किञ्च
७२	११, २४	'अणुदित्' । रित्वादिनाम्	'अणुदित्' । रित्वादिनाम्
७३	२३, २६	हितम्	हितम्
७४	१५, २१	स्थानिव । लाग ।	स्थानिव- । लाग्
७५	११	रेवतीरोहिणीभ्यः	रेवतीरोहिणीभ्यः
७६	२७	व्युत्पज्ञानीत्यपि	व्युत्पज्ञानीत्यपि
७७	१, १९, २८,	व्युत्पत्तिपक्ष । लुक् । भिक्ष उः'	व्युत्पत्तिपक्ष । लुक् । भिक्ष उः'
७८	३, १८	सन् । गृह्यमाणे	सन् । गृह्यमाणे
८१	१२, २७	पूर्वपदस्य । कलें	पूर्वपदस्य । कलें
८२	२१, २३, २७	अपत्याथक् । फक् । यञ्	अपत्यार्थक । फक् । यञ्
८३	१४, २०	ग्रहण । ' उदित् '	ग्रहण । ' उगित् '
८५	३१	प्रत्ययान्त	प्रत्ययान्त । या पानांत ' निष्ठा '
८६	१, ३२	स्यातासी । पञ्चाम्यन्त	स्यतासी । पञ्चम्यन्त
८७	१८	स्पष्टमेव	स्पष्टमेव

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
८८	२२	घरूपेति	घरूपेति
८९	१३	भिधानात्	भिधानात्
९३	१	व्यद्	व्यद्
९४	२६, २८	उपसजनव । आदे.	उपसर्जनव । आदे.)
९९	१, १६, २१	वत्पेन । ताम् । ' भवत्तपे '	वत्पेन । ताम् । ' भवत्तपे '
१०१	५, १८, २५,	तद्भात्वेः । 'पद' । 'आरु द्या'	तद्भात्तेः । 'पदम्' । आर्वांश
१०२	४, ६, ७	वाभिना । पूर्वपदं । तस्माद्	वाभिना । पूर्वपदं । तस्माद्-
१०३	४, १२, १९	हाते । भाषया । पयय	हात । भाषया । प्रायय
१०४	२८	सामा यग्रहणे	सामान्यग्रहणे
१०८	११, १५	वेदवस्मिन् । मग्दावा	वेदवस्मिन् । सद्वावा
१०९	४, ३०	ज्यष्टः । अनिदत्	ज्यष्टः । अनिदत्
११०	१९, २५	प्रत्यविधिः । इत्यस्याग्रहत्वम्	प्रत्ययविधिः । इत्यस्याग्रहत्वम्
१११	१९, २२, २४	' डाप् । ताम्नात् । सुबुत्ति	' क्वाप् । ताम्नात् । सुबुत्ति
११३	१०	स साची	सामासाची
१२३	३	(पदाच्या अन्ती नकार असल्याम	(पदस्यन्त ' अहन् ' च्या अन्त्य
		त्याला	नकारास
१२४	२०, २६	' दास्यस्य । शब्दरे	' दास्यस्य । शब्दरे
१२९	३, २३, ३०	दिनित्या । हातो । याल	दिनित्या । हातो । याल्
१३४	१९, २०	धा । ' श्रेयस्+ओ '	धा । ' श्रेयस्+ओ '
१३७	१५, १७	सशुच । (तृजादि... दृष्टान्तात्)	सशुच । हे दाद् गाल्यावे.
१३९	६	प्रवृत्त होऊन	प्रवृत्त र्हावे व त्यांत
१४१	१२	श्रयणस्य	श्रयणस्य
१४४	२१, २२	' मिद्वेऽन्यथापरः ' । म्बारात् ।	' मिद्वेऽन्यथापरः ' । म्बारात्
१४५	२४, ३१	ह्रस्वान्ताद् । ह्रस्व	ह्रस्वान्ताद् । ह्रस्व
१५१	६, ३०	घृन्दव । प्राप्त	घृन्दवः । प्राप्त
१५२	१, १८, २०	उत्पत् । शास्त्राण । संज्ञासु	उत्पत् । शास्त्राणां । संज्ञासु
१५३	५, १९, ३०	' ज्ञेय' । जे कोणा । निवृत्तिः	' ज्ञेयकार्त्तोर । जे कोणी । निवृत्तिः
१५५	१३	(या परसूत्राने	या परसूत्राने
१५६	३१	विक-	विक-
१५७	३	या सूत्राने	या परसूत्राने
१६२	१४, १३	घ चा ट होतो । पूर्व ट चा	घ चा ट होतो । पूर्व ट चा
१६३	१६	निमित्तं	निमित्तं
१६५	१७, २३, २६	प्रसाह । स्ववितपी । पठे	प्रसाह । स्ववितपी । पठे
१६७	५	रहस्या	रहस्या
१६८	५, १३	निमि' ; वरुपाला । तस । सुठे	निमित्त' ; वरुपाला । तस । सुठे
१७१	५, ३१	अदन्ताद्... यामुत्सजा ।	अदन्ताद्... यामुत्सजा ।
		यद्दपक्ष	यद्दपक्ष
१७४	२३, २४, २५	लोकम् । भाषित्वाद् । मद्	लोकम् । भाषित्वाद् । मद्

पान	ओळ	अंगुळ	शुद्ध
१७६	२८, २९	' वन्य् ' । ' वन्य् + णिच् '	' वन्य् ' । ' वन्य् + णिच् '
१७८	१७, १९, ३१	संख्याया- । पद्भ्यो । यत्तदं	संख्याया- । पद्भ्यो । यत्तदं
१८५	४, २०	हाऊन । विभोहः	हाऊन । विभोहः
१९०	१५, २१	त्तद्भावन । परिभाषेची	त्तद्भावेन । या परिभाषेची
१९५	२, २६	क्रिया- । प्रसिक्तम्	कारक- । प्रसिक्तम्
१९६	१४, १६, २५	साधन । पूर्व । संयोग	साधना । पूर्व । संयोग
२०२	३, १५	सामान्यापेक्ष । देखलि	सामान्यापेक्ष । देखलि
२०५	१०, १६, २५	म्हणतो की । तसेच । झा स्थली	म्हणतो की (१ तसेच (१ (झा स्थल
२०६	२ व १४	' संख्यापूर्वा द्विगु- '	' तद्विस्तारोत्तरपदसमाहारे च '
२०९	२८, ३४	अन्तरङ्गत्व, बहिरङ्गत्व । मादेश	अन्तरङ्ग; बहिरङ्ग । मादेश
२१०	१	होणान्या	होण्याचें जें निमित्त आहे त्या
२११	६	प्रातरुधाय	प्रातरुधाय प्रथमं
२१२	१४, १५, २८	बहिरङ्ग । मन्तरङ्गत्वम् । ' य'	बहिरङ्ग । मन्तरङ्गम् । ' य् '
२१३	१, २६	मन्तरङ्गत्वम् । स्वदुक्तरात्या	मन्तरङ्गम् । स्वदुक्तरात्या
२१४	१	असल्यामुळे,	असल्यामुळे ' स्वयिन् ' यांतील
२२०	१, ४	यद्वापेक्षं । बहिरङ्गत्व; संज्ञेची	यद्वापेक्षं । बहिरङ्गत्व; संज्ञेची
२२२	३, २३	नित्य । रसिद्धः	नित्या । रसिद्धः
२२२	२५	पदद्वय... रङ्गमिति	पदद्वयसम्बन्धिषण्णद्वयापेक्षे-
२२३	१, १२, २५	' जिहन्धी । प्रतिषेधा । ज्ञापकम्	कादेशस्य बहिरङ्गत्वमिति
२२१	३३	अन्यथा ।	(' जिहन्धी । प्रतिषेधा ।
२३२	१६, २९	स्यानया	ज्ञापकम् । अन्यथा
२३४	२६	हा । लुक्	स्य नया
२३६	१८	शादेश होऊन-	ही । लुक्
२३७	१९, ३३	प्रामाण्याधस्व	आदेश होऊन व, ' अतो गुणे '
२३८	१, ३२	किन् । अन्वयाऽकडादेश	यानें पररूप एकादेश होऊन
२४२	३, २४	नेत्यादेशस्ययापत्ति । अनुवृत्ति	प्रामाण्यादन्वस्व
२४६	१६	नसल्यामुळे । -न्तजागी	क्षिप् । अन्यथा आकादेश
२४८	१४	विरोधा	नान्वादेशत्वापत्ति । अनुवृत्ति
२४९	२३, २९, २४	' गोमान्प्रियः '	नसल्यामुळे । न्तजागीच
२५१	८, २५	पूर्वान्तवचे । न्द्रस्यैकदेश	विरोधाच्च
२५२	७, १०, १७	सोम + एन्द्र । या) एकादेशात्	' गोमान्प्रियः '
२५७	१२	' आद्रुण ' । पूर्व । कार्यं	पूर्वान्तवचे ; न्द्रशब्दस्यैकदेश
२६३	१३, ३२	वर्णादाहं	सोम + एन्द्र । या एकादेशात्
		लदानमें । आचाराक्रियन्तेभ्यः	' अ ' च मानल्यास व)
			' आद्रुणः ' । पूर्व । कार्यं.
			वर्णादाहं
			(लदानमें । आचाराक्रियन्तेभ्यः

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२६४	१,३,४,६	सत्वेन । क्तिच्वा । क्तिप् । क्तिन्त	सत्वेन । क्तिच्वा । क्तिप् । क्तिन्त
२६७	२, १०, ३३	सदिवस् । अमत्तं । पूर्वान्तवत्त्वे	सदिवस् । असत्तां । पूर्वान्तवत्त्वे
२७०	७,	पीयायेपेत्याद्यसिद्धेः	पीयायेपेत्याद्यासिद्धेः
२७१	७, ८, २६	सामर्थादेव । वत्वा । स्थानिप्रत्वं	सामर्थादेव । वत्वा । स्थानिवत्त्वं
२७२	१, ४	स्थानिवत्त्वा । सुभ्राने	स्थानिप्रत्वा । सुभ्राने
२७९	९, १७	तत्त्वं । ' ओ ' चे	तत्त्वं । ' औ ' च
२८०	१३	त्यादेरप्यस्या	त्यादेरप्यस्या
२८६	७, १८, २३	तो अर्थ । परार्धान्ता । उत्पन्न	(तो अर्थ । परार्धान्ता । उत्पन्न
२८८	२७	नसत्यासच	नसत्यासच
२९६	१३, २०	विसर्जनीयः । विमर्गाच्चा रेफ	विसर्जनीयः । रेफाच्चा विसर्ग
३०३	१२, १५	कृत । संवनाज्ञः	कृते । सर्वनाज्ञः
३०५	२, १७, १९,	तिष्ठति । शास्त्राच्चे । तिष्ठ	तिष्ठति । शास्त्राच्चे । तिष्ठ
३०६	१२	अशा स्थितौत् ' विन्मतोलुक् '	अशा स्थितौत् ' विन्मतोलुक् '
३०७	८, १२, २७	विज्ञानात् । असे । भाव	विज्ञानात् । कैयटाने असे । भाव
३०८	१२	कौण्डिन्याय	कौण्डिन्याय
३१२	२०, २२, २४	परिभाषिक । लक्षणावृत्तीने	परिभाषिक । लक्षणावृत्तीने
३१९	६, १५, २२	नुपसर्गे । कृतप्रत्यय । अपघाद	नुपसर्गे । कृतप्रत्यय । अपघाद
३२२	११, १६	बाध्यसामान्य । (एत्येधःयद्सु	(बाध्यसामान्य । (एत्येधःयद्सु
३२३	६, ८, १५, १८	सुभ्रान्या । त्युद्सु । निषेध	सुभ्रान्या । त्युद्सु । निषेध
३२७	२४, २६	सामर्थ्येन । टावृद्धीपोः	सामर्थ्येन । टावृद्धीपोः
३३८	१०, ११	बलवत्त्वं । विधियो	बलवत्त्वं । विधियो
३३९	०३	सवर्णदीर्घेण	सवर्णदीर्घेण
३४१	५, १५, २४	दाट । यत्त्वगमा । भिन्न आहृत	दाट । यत्त्वगमा । भिन्न आहृत
३४४	१, १०, १८	दीर्घोः । दीर्घकार्यं । प्रवृत्त्युत्तर	दीर्घोः । दीर्घकार्यं । प्रवृत्त्युत्तर
३४८	११, २८	' ईपसानः; (१) । प्रत्ययान्त	' ईपसानः; (१) । प्रत्ययान्त
३४९	२२	ग्रहण केल आदे.	ग्रहण केल आदे. (
३५०	१०, १८	सुभ्रान्वये । तसे न व्हावे	सुभ्रान्वये । तसे न व्हावे)
३५१	१३	कामुरवे	कामुरवे
३५३	७, २९	ही परिभाषा । श्रारितार्थेऽपि	(ही परिभाषा । श्रारितार्थेऽपि
३५७	२०, २२	होणारा । ह्याप्	होणारा नञ्वन्-ग्रहणजे । ह्याप्
३५८	१३, १७, १८	नद्यन्तस्य- । धर्माणां । विरोण	नद्यन्तस्य बहु- । धर्माणां । विरोण
३६७	५	गति व कारक	गति व उपपद्
३७२	२९	' गामेभ्य '	' गोमभ्य '

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३७८	१३, १९	तद्वैयर्थ्यं । परिभाषेचा	तद्वैयर्थ्यं । परिभाषेचा
३७९	९, १०, २६	कृत्तयकि' । सांगणारी । सू० २३४	कर्त्तयकि' । सांगणारी । सू० २३
३८०	११	उच्चैरुदात्तः ' १-२-३९	उच्चैरुदात्तः ' १-२-२९
३८३	२४	श्वातदर्थ	श्वातदर्थ
३८४	३०	' औड ' ह्यांतोल	(' औड ' ह्यांतोल
३७७	१६, २९	लिङ्गावचनान्य- । स्पष्टा	लिङ्गावचनान्य । स्पष्टा
३८८	११	समासान्ताविधि	समासान्तविधि
३८९	१६ व १९	स्थाष्वोरिच्च	स्थाष्वोरिच्च
३९१	३३	रङ्गपरिभाषा	रङ्गपरिभाषा
३९२	२, ११	सू० ३१३ । हाण	सू० ३५३ । हाण
३९४	२४	अङ्ग+प्रत्यय	प्रकृति+प्रत्यय
४०२	१६, २२	अव्ययसंज्ञा । घिसंज्ञक	अव्ययसंज्ञा । घिसंज्ञक
४०८	१७, २८	कम् नये । विल्व दय	नष्ट करावी । विल्वादय
४१०	१३, २९, ३२	लुक । कैयट, स्तत्र । ५-४-१५५	लुक । कयटस्तत्र । ६-४-१५
४११	३१	पुवङ्गावविधी-	पुवङ्गावविधा-
४१२	६, २०, ३४	तेथे । दीकक् । का,	तेथे । दीकक् । का,
४१३	११, २८	शील । प्रकृतीच	शीलं । प्रकृतीचा
४१४	२३, २५	कार्त्यं अपत्य । ' छापः '	कार्त्यस्य अपत्यं । ' छापः '
४१९	१२, १६	सर्वनाम व । सू० ६४७	सर्वनामसंज्ञा व । सू० ४४७
४२०	२४	तथा	यथा
४२२	१६	विदिते	विदित
४२६	३०	स्मष्टमेव	स्मष्टमेव
४२७	१९, २७	अङ्गाधिकाराके । ' ज्य+ईयस'	अङ्गाधिकारोक्त । ज्य+ईयस
४३३	११	' इ '	' इ '
४३६	३, ४, ७	'अभ्यर्थ' । समुद्धिंचिं । भाष्यनुक्त	'अभ्यर्थ' । समुद्धिंचिं । भाष्या
४३८	१०	घोर्लोपो, वाग्रहण	घोर्लोपो; ' वा ' ग्रहण
४४७	३२	' वृद्धी ' पदाचा	' वृद्धिः ' या पदाचा
४४८	२६ व २७, २८	संघट्ट । मतितायं	भंघट्ट । मतितायं
४५२	६, ७, ८	पट्टयार्था; पट्टया । आर्था । औपा	पट्टयार्था; पट्टया । आर्था । *
४५९	३	संक्रियप्रयोग त; कोण या	संक्रियप्रयोगांत; कोणया
४६०	३३	साता '	मोता '
४६२	१, २७	सर्वं । काट्क्षते... .स्वादि	सर्वं । काट्क्षतयोश्चिद्यदङ्ग
४६४	२, १०	यपदयर्था । उत्तत्र	यापदयर्था । उत्पत्र
४७१	६	स्वप्नादिभ्यः ' ; ' स्वप्ना	स्वप्नादिभ्यः ' ; ' स्वप्ना
४७२	१४	मत्र	तत्र
४७७	२३	' अतिदेशा	' अतिदेशा
४८०	२२	तं द	तं पद

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
८८	३०	वह् निददन्ति	वह्नि ददन्ति
९०	२४	'मद्रहदः'	'मद्रहद'
९१	५,२६	रहभ्यां । विशेष्यण	रहभ्यां । विशेष्येण
९२	२०	प्रतिप्रदोक्त	प्रतिपदोक्त
१९७	१८, ३१, ३२	दाघटितसूत्र । पितृकरण । ध्वद्रापू	दाघटितसूत्रे । पितृकरण । श्वद्रापू
१०१	१२, १९	'उभ । दीर्घ	'उभे । दीर्घ
१०६	१६	नेहमीच उदात्त	नेहमीच आद्युदात्त
१०९	१९, २५	तिसूचतस्त्रित्यत्र । ही क्ति	तिसूचतस्त्रित्यत्र । ही पंक्ति
११७	२३, २६	उदपूर्वक । 'उद् + वाह्	उदपूर्वक । 'उद् + वाह्
१२३	१७	'कभेणिह्', 'दिवात्तल्'	'कभेणिह्'; 'देवात्तल्'
१२४	२३	शलभात्थे	शलभोत्थे
१२५	१३, १५	सूत्रा । एखाद्य -	सूत्र- । एखाद्या
१२७	३, २१, २९	द्वयाप्सूत्रा । या; भाष्यात्	द्वयाप्सूत्रा । इत्यादि; भाष्यात्
		स्थाल्योः	देशील । स्थाल्यो
१२८	१५, २२, २९	सव । धर्म । क्तिव	सर्व । धर्म । क्तिव
१३०	२	धत्व	धत्व
१३२	२३, २४	कृष्णर्ध् + धिः । कृष्णर्ध्-	'कृष्णर्ध् + धिः' । 'कृष्णर्ध्-
		ध + धिः'	ध् + धिः'
१३३	६, १२	लं; त्र । वं	लं; व । वं
१३४	१, २८	सूत्रान् । इति सूत्रे	सूत्रान् । इति सूत्रे भाष्ये
१३९	६, १०	सानुबन्धक । मित् धंस्य	सानुबन्धक । मित् धंस्य
१४१	२३	सूत्राना	सूत्रानां
१४८	२८	'वेभिद् + ता'	'वेभिद् + ता'
१५१	१२	'दादेर्घातोर्व'	'दादेर्घातोर्वः'
१५२	१४	'अजरर्ध्व'	'अजरर्ध्व'
१५२	१९, २३ व ३१	'अजर्घाः'	अजर्घाः
१५४	११	टाडसाति	टाडसीति
१५७	२३, ३३	मात्राच । हातात्	मात्राच्च । होतात्

श्रीगोगानवमी—गोगामेड़ी-दर्शन

[भाद्रपद कृष्ण नवमी]

(श्रीताराचन्द्रजी शोरी 'बिकट', सहित्वापुर्वदेव)

भाद्रपद श्रीकृष्णाष्टमीके दूसरे दिनकी पुण्यतिथि नवमी ही 'श्रीगोगानवमी' नामसे प्रसिद्ध है। इसी तिथिकी श्रीजाहरवीर गोगाजीका जन्मोत्सव श्रद्धालु भक्तोद्वारा अपार भक्ति-भावसे मनाया जाता है। इस अवसरपर बाबा जाहरवीर गोगाजीके भक्तगण अपने घरमें निज इष्टदेवकी थाड़ी (थान-वेदी) बनाकर अखण्डज्योति-जागरण करते हैं तथा परम्परागत अपने पुरोहित नाथ-योगियोद्वारा डौल-सप्तमीकी ध्वनिके साथ जाहरवीरकी शौर्य-गाथा एवं जन्म-कथा श्रवण करते हैं। इस प्रथमको जाहरवीरका जोत-कथा-जागरण कहा जाता है। प्रांतीय मान्यताओंके अनुसार श्रीगोगाजी महाराजको जाहरवीर, गोगावीर, गुगलवीर, गोगागर्भी एवं जाहरजहरी नामसे भी पुकारा जाता है।

आपकी जन्मस्थली, राजस्थानके 'चूरू' जनपदमें 'ददोबा' नामसे तथा पूजास्थली समाधि-मन्दिर 'गोगामेड़ी' नामसे प्रसिद्ध है। जो तहसील भादरा, जनपद गङ्गानगरके सन्निकट स्थित है।

बाबा श्रीकी पूजा-सामग्रीमें लौंग, जायफल, कर्पूर, गुग्गुलु और गो-भूत विशेषरूपसे प्रचलित हैं। चूँकि श्रीगोगाजीका शुभ वाहन नीलवर्णका घोड़ा रहा है। सम्भवत इसी कारण बाबाके नीलाश्वको प्रसन्न करनेकी कामनासे उनकी भोग-प्रसादमें हरी दूब एवं चनेकी दाल समर्पित की जाती है और चन्दन-चूरा बाबाकी समाधिपर मला जाता है।

श्रीगोगाजीके प्रादुर्भावकी कथा नाथ-सम्प्रदायके योगपन्थसे मिली हुई है। योगी गोरक्षनाथने ही आपकी माता बाइलकी उनकी पूजा-अर्चना-तपस्यासे प्रसन्न होकर प्रसादरूपमें अभिमन्त्रित गुग्गुलु प्रदान किया था। जिसके प्रभावसे पाँच बन्ध्या माताओंने पाँच पुत्रा (वीरो)-को जन्म दिया था। क्रमसे महारानी बाइलसे जाहरवीर गोगाजी, पुरोहितानीसे नरसिंह पाण्डे, दासीसे मञ्जूवीर, महतानीसे खजवीर तथा बन्ध्या घोडोसे नीलाश्ववीरका प्रादुर्भाव हुआ। ये पाँचो वीर अपूर्व धनत्कारी तथा असाधारण व्यक्तित्वधारी थे। इन वीरोंका सनातनधर्म एवं गोरक्षार्थ यवन राज्याप्तसे संग्राम हुआ। जिसमें श्रीगोगाजी एवं नीलाश्वको जोड़कर राजा एवं मञ्जूवीर धोरणतिकी प्राप्ति हुए। अन्तमें गुरु गोरक्षनाथके योग, मन्त्र, प्रभाव एवं प्रेरणासे प्रेरित होकर श्रीजाहरवीर गोगाजीने

नीले घोडेसहित धरतीमें जीवित समाधि लेकर अमर बलिदानकी धर्मध्वजा फहरायी।

समाधिके पश्चात् वीर गोगाजीने प्रकट होकर कितनी ही बार भक्तोकी मनोकामनाएँ पूर्ण की हैं और आज भी भक्तोकी मान्यताओं एवं विश्वासके अनुसार वे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरूपसे भक्तोका मार्गदर्शन करते हैं और उनके विश्वासको जगाते हैं। इसी कारण गोगाजीको प्रकटवीर (जाहरवीर) कहा जाता है।

बागड़-दर्शन एवं यात्रा

भाद्रपद कृष्ण पक्षमीको, भारतके अनेक प्रांतोंसे भक्तगण अपने गाँव, नगर एवं शहरोंसे अपने-अपने कुलगुरु (नययोगियो)-द्वारा पथचारी माताका विधिवत् पूजन कराकर सपरिवार पीले घस्र धारण करके नगर-परिक्रमा करते हुए बागड़-दर्शनहेतु प्रस्थान करते हैं।

प्रातः गोगानवमीके दिन गोरखटीलेके समक्ष करीब डेढ़ कि०मी० की दूरीपर स्थित समाधि-मन्दिर गोगामेड़ीके लिये प्रस्थान किया जाता है। इस प्राचीन मन्दिरके अंदर वीर गोगाजीकी अमर समाधि है। इस समाधिपर भक्तगण अटूट श्रद्धाभावसे परिक्रमा करते हुए अपने दोनों हाथोंसे चन्दन-चूरेका मर्दन करते हैं।

यह तो रहा राजस्थानका बागड़-दर्शन-मेला। इसके इतर हरियाणा, पंजाब, हिमाचल प्रदेश मध्य प्रदेश एवं उत्तर प्रदेश आदि प्रांतोंमें भी श्रीगोगाजीके मेलोका क्रम बना ही रहता है। यथा—जनपद सहारनपुरमें गुगलवीरका मेला, जागलमें गोगावीरका मेला, बिजनौरके चाँदपुर-दरानगर मञ्जमें छडियोकका मेला। नैनीताल रामनगरमें जहानाबादका जाहरवीरकी छडियोकका मेला। इसी प्रकार मथुरा, आगरा जौंसै, फर्रुखाबाद भोलेपुर, एटा 'रघुनाथपुर गद्दी' पर जाहरवीर गोगा दिवानका मेला भी प्रचलित है।

यात्राके पश्चात् यात्रीगणोका निज-निज नगरोमें आगमन होता है। पुनः पथचारी-पूजनके पश्चात् वे गृहप्रवेश करते हैं तथा गीत-मञ्जलादि और माताके छन्दोंका गायन-वादन होता है। पास-पड़ोस एवं गृह-कुटुम्बियोंको प्रसादवितरण कर एक-दूसरेके गले मिलते हैं और अपने-आपको कृतकृत्य एवं धन्य समझते हैं।

www.jagadgururambhadracharya.org